ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 8/9

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 11/12

Published by M. P. Kots
Kyiv–New York
2004

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ–Нью-Йорк
2004

"Український археографічний щорічник" (вип. 8/9) містить праці з історії України, публікації джерел, рецензії та огляди нових видань, а також історичні повідомлення причинкового характеру. Різнопланові за тематикою ці дослідження охоплюють епоху, починаючи від литовсько-польської доби XV ст. до періоду українських національно-визвольних змагань 40–50-х років XX ст.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ISBN 966-02-3396-5

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія ЧЕРКАСЬКА (*Київ*)

ДЖЕРЕЛА ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ В КИЄВІ ДО ІСТОРІЇ РОДУ КНЯЗІВ САНҐУШКІВ

Архівні джерела містять невичерпну інформацію з історії князівського роду, що хронологічно охоплює понад п'ять сторіч. Санґушки походять від великого князя литовського Гедиміна. Від кінця XIV – початку XV ст. Санґушки володіли маєтностями на Волині, трохи згодом – на Поділлі та Брацлавщині. У ревізіях волинських замків 1545–1552 рр. Санґушків згадано вже як *княжат головних* (разом з іншими вісьмома князівськими родами – Острозькими, Заславськими, Ґольшанськими-Дубровицькими, Збаразькими, Вишневецькими, Чорторийськими, Четвертенськими, Корецькими)[1]. Вони брали участь у великокнязівській раді. У Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій представники роду посідали різні уряди, в тому числі й гетьманські.

З ім'ям Санґушків пов'язане заснування міст і містечок. На Волині – це насамперед Вижва (1508)[2], Ковель (1518)[3], Полонне (1559)[4] тощо. Деякі з них одержали маґдебурзьке право. Князі провадили підприємницьку та благодійницьку діяльність, що сприяло економічному розвиткові міст і містечок. Санґушки сповідували православ'я (йдеться про представників

---

[1] Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1877. – T. 6. – S. 20.

[2] Локаційний привілей Сиґізмунд I надав князю Василю Михайловичу Санґушкові († бл. 1557). 1543 року Василь Михайлович віддав Вижву у складі Ковельської волості королеві Боні в обмін на білоруські маєтки (Вітебське воєв.). Ковельське староство разом з Вижвою одержав Богдан Михайлович Семашко.

[3] Локаційно-маґдебурзький привілей дістав для Ковеля згадуваний вже князь Василь Михайлович Санґушко (*Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 167).

[4] Містечко Полонне (Полонка) у Луцькому пов. Волинського воєв. заснував князь Роман Федорович Санґушко (бл. 1537–1571), найвидатніший представник несухоїзько-локацької лінії роду (*Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 365; Sanguszko Roman // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. – T. 34. – Z. 4. – S. 501–505). Не слід плутати з Полонним у Луцькому пов., що його одержав Григорій Львович Санґушко († 1602) з кошерської лінії від Криштофа Радзивіла в обмін на санґушківські маєтки у Вілкомирському пов. Віленського воєв.

несухоїзько-локацької лінії роду). Окремі представники інших ліній роду були навернені до католицтва тільки в першій третині XVII ст.[5] У маєтках князі будували як костели, так і православні церкви.

Санґушки залишили величезний масив документів, розпорошених, на жаль, по різних фондах державних архівів України, а також інших країн, насамперед Польщі.

Багато документів стосовно цього князівського роду зберігаються зараз у ЦДІАК України в родових фондах, колекціях, а також у фондах судово-адміністративних установ Правобережної України польсько-литовської доби. Їхня джерелознавча цінність зростає через розпорошення і втрату більшості документів родового архіву Санґушків.

Початки родинного архіву Санґушків ведуться з архіву в містечку Ратне, що лежало на кордоні Волині з Польською Короною і було власністю родоначальника Санґушків – Санґушка Федьковича[6]. Він успадкував його від батька, Федька (Федора) Ольгердовича – рідного по батькові брата Владислава Ягайла (бл. 1351–1434), великого князя литовського, польського короля[7]. Ранні документи, про які відомо, що вони належали до архіву Санґушків, датуються першою третиною XV ст. Зі смертю Санґушка Федьковича (1454) та його дружини в останній чверті XV ст. документи архіву поділили сини, засновники ліній роду, які утворили в своїх головних маєтностях власні архіви – Олександр Санґушкович († перед 1491) у Коширську (тепер – Камінь-Каширський, яким володів з 1475 р.)[8], а Михайло Санґуш-

[5] Близько 1620 р. прийняли католицтво похрещені за православним обрядом Семен Самуель († 1638), воєвода вітебський, з ковельської лінії, і Адам Олександр (бл. 1590–1653), воєвода подільський, згодом волинський, останній представник кошерської лінії. Див.: О происхождении родов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. XXI. Щоправда, у 1590-х роках Ганна II Андріївна з кошерської лінії, дочка Андрія Михайловича і кн. Богдани Мстиславської, хрещена в православ'ї, була навернена до католицтва (*Яковенко Н. М.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 69, 27, прим. 45).

[6] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 235–236. Грамоту 1443 р. великого князя Казимира про надання Санґушкові Федьковичу Ратного й Ветлів опубліковано в кн.: Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Red. Z. L. Radzimiński. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 39. Невдовзі прикордонні Ратне, Любомль і Ветли, що належали до княжого уділу, були приєднані до Польської Корони (питання про належність Ратного до Корони було офіційно вирішене ще 1432 р.).

[7] *Dworzaczek W.* Genealogia. – Warszawa, 1959. – Tabl. 16, 173.

[8] *Syta K.* Dzieje archiwów książąt Sanguszków // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 2000. – T. XI. – S. 103; *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 363. Перелік сіл, що входили до "Кошерського князівства" Сангушка Федьковича і поділ яких відбувся між нащадками (1502), дає підстави припустити, що назва уділу походила від м. Кошер у Володимирському пов., що згадується в договорі Великого князівства Литовського з Польським королівством 1366 р. (*Довнар-Запольский М. В.* Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (Договоры 1366 г.). –

кович († п. 1511) у Ковелі. На початку XVI ст. Андрій Олександрович († 1534), онук Санґушка Федьковича, започаткував архів гетьманської, або несухоїзько-локацької[9], лінії у головній садибі Несухоїжі (Володимирський пов. Волинського воєв.), що їх одержав після смерті брата, Михайла Олександровича († 1501). Історію архівів трьох ліній роду Санґушків докладно дослідив Криштоф Сита[10]. Ці родинні архіви містили матеріали як особового (генеалогічного, майнового), так і публічного характеру, що випливало з урядів (старостівського, намісницького, воєводського, гетьманського), які посідали представники князівського роду у XV–XVIII ст.

Гетьманська, або несухоїзько-локацька, лінія припинилася наприкінці XVI ст.[11] Кошерська лінія роду згасла в XVII ст. Із заміжжям за Єжи Красицьким, хорунжим галицьким, долинським старостою, Ганни, сестри згадуваного вже Адама Олександра Санґушка (див. прим. 5), останнього "по мечу" в кошерській лінії роду, його маєтності, зокрема Камінь-Кошерський з архівом перейшов як віно до Красицьких. На сьогодні живуть представники ковельської лінії – Санґушки-Любартовичі[12]. У XVIII ст. вони

К., 1896. – С. 9; карта). Тепер – с. Нові Кошари Ковельського р-ну Волинської обл., де городище Замчисько є залишками давнього міста Кошер (*Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1967. – Т. 140. – С. 101–102). А. Заяць розрізняє два міста, розташовані у Володимирському пов., що належали до Санґушків: *Камінь-Кошерський* (відомий з часів Київської Русі; дістав маґдебурзьке право у 1430 р.) і *Кошер* (щоправда, першу згадку про місто автор відніс до 1571 р., див.: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині... – С. 33; Історія міст і сіл УРСР: Волинська область. – К., 1970. – С. 385; *Денисюк В. Т., Денисюк І. О.* Ратнівська земля. – Луцьк, 2003. – С. 18, 19).

Про Кошерську волость у XVI ст. див. також: Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889. – T. 19. – S. 77–78, 113–114; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 443; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – T. IV. – S. 482; Warszawa, 1902. – T. XV. – Cz. 2. – S. 137.

[9] Несухоїжі належали до княжого уділу Федора Ольгердовича. Маєток Локачі у Володимирському пов., що дав назву лінії роду, одержав Федір Андрійович († 1547/48) від князів Четвертинських. Князь утворив там локальний архів, де зберігалися документи місцевого значення.

[10] *Syta K.* Dzieje archiwów książąt Sanguszków // Miscellanea Historico-Archivistica. – T. XI. – S. 97–110.

[11] Щоправда, Ю. Вольф вирізняв кошерсько-несухоїзьку лінію роду, а в ній відповідно несухоїзьку та кошерську гілки (*Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 422–454; генеалог. табл.: S. 456). Т. Зелінська відносить засновника несухоїзько-локацької лінії (за Ю. Вольфом – несухозької гілки) Андрія Олександровича († 1534) разом з нащадками до кошерської лінії, без поділу на гілки (*Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – S. 364–365). Несухоїзько-локацька лінія припинилася "по мечу" 1591 р., зі смертю її останнього представника Романа Романовича, сина польного гетьмана Великого князівства Литовського (*Dworzaczek W.* Genealogia. – Tabl. 173). Маєток гетьмана успадкували його доньки й через них він перейшов у власність до інших родів – Заславських і Лещинських.

[12] Першим почав називати себе Любартовичем-Сангушком Семен Самуель Андрійович († 1638) з ковельської лінії, котрий опрацював історію роду, до якої впровадив

частково успадкували документи гетьманської лінії роду. Перша відома за документами спроба описати архів Санґушків-Любартовичів була здійснена 1652 р. зі смертю Яна Владислава, сина князя Семена Самуеля. Зазначимо тут, що магнатські архіви розділили долю маєтків, у яких зберігалися. Вони потерпали від воєнних кампаній, ґвалтовних наїздів сусідів, пожеж, насильницьких захоплень тощо. Особливих втрат архіви, так само як їхні власники, зазнали під час Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. та Коліївщини.

Розпорошення документів відбувалося й через шлюбні зв'язки з іншими заможними родами, як це сталося, наприклад, з архівами кошерської лінії Санґушків. На початку XVII ст. їхні документи перейшли у спадок до Ходкевичів, від яких укупі з приданим потрапили до Сенявських, і Красицьких. Майнові документи, у тому числі на право власності, переходили до наступних власників разом з маєтками. Водночас матримоніальні відносини сприяли поповненню архіву Санґушків новими документами: зокрема, після одруження 1710 р. Павла Кароля Санґушка (1680–1750) з Маріанною Любомирською (1693–1729), власницею Заславського графства на Волині та Тарновського графства в Краківському воєводстві. У 1720 р. їх син Януш Олександр Санґушко (1712–1775) став спадкоємцем Острозької ординації. Отже, до Санґушків ковельської лінії потрапив архів найзаможніших родів Волині – князів Острозьких і Заславських – і польських великих землевласників графів Тарновських, що зберігався в Любартові, а також локальні архіви в Тарнові (Краківське воєв.), Заславі (Волинське воєв.)[13] та Озерцях (Волинське воєв.).

Про важливість для інших родів документів, що знаходилися у Санґушків, свідчить, зокрема, лист 1743 р. Ф. Новацького (ім'я не встановлене) до реґента Любартовського архіву Яцека Казимира Ратаєвича[14], який перебував на той час у Колбушовій (Сандомирське воєводство), з проханням дозволити використати документи щодо кордонів Чуднівської волості (Київське воєв.)[15] для судової справи про розмежування. При цьому Ф. Новацький обіцяв не чіпати майнових інтересів Санґушків[16].

міфічного родоначальника Любарта Гедиміновича († 1384), князя володимирського та луцького. Цю ідею підхопили нащадки Семена Самуеля Андрійовича, які стали іменуватися Любартовичами-Санґушками.

[13] Польська назва сучасного міста Ізяслав Хмельницької обл. У Заславі Волинського воєв. містився родинний архів князів Заславських. Через Олександру Романівну Санґушківну († 1602), першу дружину князя Януша Заславського († 1629), волинського воєводи, архів несухоїзько-локацької лінії потрапив до родинного архіву князів Заславських.

[14] Його ім'я подає за Б. Ґорчаком Криштоф Сита (*Syta K.* Dzieje archiwów książąt Sanguszków. – S. 106).

[15] Чуднівська волость входила до складу Острозької ординації і на той час належала Янушеві Олександру Санґушкові.

[16] ЦДІАК України. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 508.

Функції центрального родового архіву Санґушків ковельської лінії до середини XVIII ст. виконував архів у Любартові (Люблінське воєводство), що не підлягав роздрібненню.

1753 року відбувся поділ Острозької ординації, переобтяженої всупереч статуту боргами, між кредиторами її останнього власника Януша Олександра Санґушка – Любомирськими, Потоцькими, Сапєгами, Чарторизькими, – зафіксований у так званій Колбушовській трансакції (1753). Тому 1756 р. останній острозький ординат вивіз найціннішу частину Любартовського архіву спочатку до Вішніча (Краківське воєводство), а згодом до Дубна на Волині. За Колбушовською трансакцією м. Дубно перейшло до Любомирських, а після смерті Януша Олександра Санґушка вони ж успадкували й частину родового архіву, що зберігалася в м. Дубно.

У середині XIX ст. існували три родові архіви Санґушків ковельської лінії – у Ізяславі[17], Славуті (Волинська губ.) й Тарнові (після першого поділу Польщі опинився на території, що відійшла до Австрії). Опубліковано спеціальні інструкції для архівістів, укладені на початку XIX ст. Ієронімом Санґушком (для Ізяславського архіву у зв'язку з перевезенням до маєтку Любартовського архіву 1812 р.) і його племінником Каролем (для білоруських архівів 1818 р.)[18]. Інструкції передбачали виокремлення документів до історії роду від документів на право власності та адміністративно-господарських актів.

Родовими архівами Санґушків зацікавилася Київська археографічна комісія (АК), метою якої було збирання, наукове опрацювання, публікація королівських грамот, універсалів та інших офіційних документів, що зберігалися в приватних архівах, для доведення дворянського походження колишньої шляхти та правомірності поширення на неї прав російського дворянства.

Славуту разом із Ізяславом успадкувала Марія Клементина (1830–1903), донька князя Романа Станіслава Санґушка, який управляв маєтками до її одруження (1851)[19]. Роман Станіслав (1800–1881) дозволив М. Д. Іванишеву ознайомитися лише з документами архіву в Ізяславі, де зберігалися також локальні архіви маєтків Білогородка, Шепетівка. Але князь відмовився скопіювати їх і передати для наукової публікації у виданнях Археографічної комісії – "Памятники", "Архив Юго-Западной России"[20]. М. Д. Івани-

---

[17] Див. прим. 13.

[18] Див.: *Gorczak B.* Katalog rękopisów Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1902. – S. XXII–XXX. Докладніше про інструкції див.: *Polaczkówna H.* Uwagi o porządkowaniu prywatnych archiwów familijnych // Archeion. – 1938–1939. – T. 16. – S. 1–20.

[19] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 788а. – Спр. 101. – Арк. 70–79зв. (копія дарчого запису князя Євстафія Санґушка (1768–1844) на ім'я онуки, Марії Клементини, на с. Антоніни з прилеглими селами та м-ко Шепетівка, підготовлена поліцією для подання генерал-губернатору; 1838 р.).

[20] Листування князя Романа Санґушка з генерал-губернатором, попечителем Київського учбового округу Д. Г. Бібіковим з цього приводу (1852 р.) див.: ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 328. – Арк. 40–41, 48–50.

шев вирізнив серед документів Ізяславського архіву, які йому вдалося переглянути, такі тематичні групи: 1) "акти, що стосуються історії Православної церкви в Південно-Західному краю" (№ 1–15; найдавніші документи – з 1322 р., у копіях); 2) "акти про війни Польщі з Московською державою" (№ 16–91; найцінніші – листи царя Івана IV до Сиґізмунда II Авґуста, 1570 р.); 3) "матеріали до історії Малоросії" (№ 92–115; листи та універсали польських королів до запорозьких козаків; листи Ю. Хмельницького та П. Тетері до короля; 1660–1661 рр.); 4) "суміш" (№ 116–125; грамоти та інші офіційні акти, що стосувалися князів Острозьких з давніх часів до 1539 р.). Найважливішою для історичної науки професор вважав збірку з 153 актів щодо "війни царя Івана Васильовича Грозного з королем польським Сиґізмундом Авґустом", проте князь не передав для Комісії жодного документа з цього зібрання[21].

Сьогодні важко встановити, чи документи з архіву Санґушків врешті-решт потрапили до Київської археографічної комісії і (в такому разі) що саме з них було видано. Наведемо деякі характерні публікації документів про різних представників князівського роду в "Памятниках" (т. 1, 3, 4) і "Архиве Юго-Западной России" (ч. VIII, т. 3, 5, 6)[22]. Так, у "Памятниках"[23], наприклад, вміщено орендний лист на м-ко Кошер (тепер – с. Нові Кошари Ковельського р-ну Волинської обл.) зі присілками (Володимирський пов.), наданий князем Григорієм Львовичем Санґушком († 1602) з кошерської лінії, брацлавським каштеляном, та його дружиною Софією Головчинською († 1605) місцевому єврею (т. 1, розд. 2, № X, с. 84–95, 1595 р.), а також інвентар маєтку Полонне в Луцькому пов., переданого Григорію Львовичу Санґушкові князем Криштофом Радзивілом, віленським воєводою, гетьманом Великого князівства Литовського, в обмін на санґушківські маєтки у Вілкомирському пов. Віленського воєв. (т. 3, розд. 2, № III, с. 94–152, 1598 р.). Інший представник роду – князь Роман Федорович Санґушко (бл. 1537–

---

[21] Опис документів з архіву Санґушків у Ізяславі, з якими ознайомився М. Д. Іванишев, див.: ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 328. – Арк. 15–26 (1852 р.). Загальну характеристику документів М. Д. Іванишев подав у звіті генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову 4 серпня 1852 р. (ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 328. – Арк. 56–58. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943 рр.: Зб. документів. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921 рр. – С. 133–134, док. № 44).

[22] Посилання на томи даємо за наявними виданнями. Див.: Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі – Памятники). – 2-е изд. – К., 1848. – Т. 1; К., 1898. – Т. 3; К., 1859. – Т. 4; Архив ЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII. – Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / Под ред. О. И. Левицкого; К., 1907. – Ч. VIII. – Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. / Под ред. М. В. Довнар-Запольского; К., 1911. – Ч. VIII. – Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. / Под ред. М. Ф. Владимирского-Буданова.

[23] Тут і далі в дужках – посилання на том видання та № документа за розділами видання.

1571) з несухоїзько-локацької лінії, брацлавський воєвода, польний гетьман Великого князівства Литовського, житомирський староста, річицький державця, був власником Чорногородського маєтку (у XIX ст. – с. Городок Луцького пов. Волинської губ.), інвентар якого опубліковано в "Памятниках" (т. 3, розд. 2, № II, с. 75–93, 1578 р.). У запису Януша Михайловича Санґушка († 1516) з ковельської лінії та його дружини Анастасії Семенівни Олізаровичівни на користь Дерманського монастиря свідком був брат його, князь Василь Михайлович Санґушко († бл. 1557 р.) (т. 4, розд. 1б, № I, с. 31–33, 1512 р.). Як ковельський староста, князь Василь Михайлович (т. 4, розд. 2, с. 16, 33, 178) згадується також в "Опису замків Луцького, Володимирського та Кременецького", надрукованому в "Памятниках" (т. 4, розд. 2, с. 1–232, 1545 р., копія 1793 р.). "Опис", що є виписом з Литовської метрики 1545 р. до книги № 5871 Кременецького маґістрату за списком фондів Київського центрального архіву давніх актів (далі – КЦАДА) (див. тепер: ЦДІАК України. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 43), містить інформацію про Санґушків з несухоїзько-локацької і кошерської ліній – старост володимирських – Федора Андрійовича († 1547/48), маршалка Волинської землі (с. 2, 5, 6, 13, 15, 19, 23, 25 тощо) та Олександра Андрійовича (бл. 1508–1565) (с. 14, 129, 140); старосту луцького – князя Андрія Михайловича († 1560) (с. 15, 16, 63, 64, 75 тощо).

У "Архиве ЮЗР" опубліковано акти з колекції Київської АК про шлюбне право та родинні відносини на території Правобережної України в XVI–XVII ст. (див. ч. VIII, т. 3). Зокрема, йдеться про шлюбні стосунки князя Олександра Андрійовича Санґушка-Кошерського (бл. 1508–1565) (с. 6, № V, 1534 р.) та його сина Льва († 1571) (с. 48–50, № XX, 1564 р.; с. 629, № CLV, 1559 р.). Акти про українську адміністрацію того самого періоду (ч. VIII, т. 5) подають відомості, зокрема, про повинності та пільги зем'ян Вінницького повіту у зв'язку зі скаргою місцевого населення на утиски з боку князя Федора Андрійовича Санґушковича († 1547/48) з несухоїзько-локацької лінії, маршалка Волинської землі, брацлавського й вінницького намісника[24] (с. 43, № XXVI, 1546 р.; Додатки, № III, с. 463–466, 1546 р.). У листі короля Сиґізмунда II Авґуста йдеться про надання пушкарів для черкаського замку на підставі звернення князя Дмитра Федоровича († 1554), черкаського і канівського старости (с. 75, № XXXVI, 1552 р.). Опубліковано також універсал короля Сиґізмунда II Авґуста до всіх старост і воєвод, у тому числі до князя Романа Федоровича (бл. 1537–1571), вінницького[25] та брацлавського воєводи, житомирського старости, про необхідність ревізій у староствах і воєводствах за господарською інструкцією

[24] Цей уряд він справляв у 1542–1547 рр. Про контроль князів над урядом брацлавських і вінницьких намісників (потім – воєвод) див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 104–105.

[25] Спочатку новостворене воєводство мало ширшу назву – Брацлавське і Вінницьке воєводство, згодом – Брацлавське (див.: Sanguszko Roman. – S. 501).

(с. 158, № XLVIII, 1567 р.). Акти про землеволодіння (АЮЗР, ч. VIII, т. 6) з колекції актових книг КЦАДА стосувалися й окремих представників князівського роду. Так, у "Архиве ЮЗР" був надрукований текст грамоти Сиґізмунда II Авґуста про заборону введення князя Романа Федоровича (бл. 1537–1571) у володіння коронними маєтками, що перебували в доживотному володінні вдови Францішка Хваліческого та її сина Петра, до розгляду їхніх прав у суді (с. 246–247, № LXXXII, 1569 р.). Цінність цих публікацій зростає через загибель або розпорошення більшості документів княжого Ізяславського архіву у XX ст.

1853 року князь Роман Станіслав Санґушко відмовив членові Київської археографічної комісії, професору М. Д. Іванишеву ознайомитися з документами Славутського архіву, мотивуючи це бажанням опублікувати їх на власний кошт[26]. Він прагнув науково впорядкувати родовий архів, звернувшись у середині XIX ст. за допомогою до львівських фахівців-істориків.

Санґушки усвідомлювали історичне значення документів, що їх вони посіли у власність. Упродовж 1887–1910 рр. вийшло друком 7 томів "Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie", виданих у Львові за редакцією Зиґмунта Радзімінського, одного з найавторитетніших знавців проблематики князівських родів України[27], та Броніслава Ґорчака[28], який займався впорядкуванням Славутського архіву з 1881 р. Він також підготував і опублікував 1902 р. уже згаданий каталог рукописів, що зберігалися в Славутському архіві Санґушків.

Родовий архів ковельської лінії Санґушків, що наприкінці XIX – на початку XX ст. зберігався в Славутському маєтку (в 1860-х роках до Славути перевезено й Ізяславський архів), частково загинув у перебігу національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. За даними Олекси Барановича, який 1918 р. ознайомився зі станом уцілілих приватних архівів Волині, нижня хронологічна межа документів Славутського архіву сягала середини XII ст.[29] Найцінніші з них (у тому числі частину Підгірського архіву, набутого від Жевуських у 1865 р.) було вивезено власником до Нижнього Новгорода ще 1915 р., де документами опікувалося доброчинне польське товариство. Звідти 1923 р. їх повернули власникам завдяки зусиллям польської делегації у справах реевакуації (за умовами Ризького мирного договору 1921 р.)[30]. У Славуті залишалися документи починаючи з середини XVII ст. Нами виявлено в ЦДАВО України дані про наявність цих

---

[26] ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 18. – Спр. 328. – Арк. 41, 41зв., 53зв., 57.

[27] *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – С. 21.

[28] Автори незавершеної праці, присвяченої історії роду Санґушків (друк рідкий): *Radzimiński Z. L., Gorczak B.* Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza X. Ratneńskiego. – Lwów, 1906–1913. – T. 1–3.

[29] Звіт О. І. Барановича про волинські архівалії від 22 квітня 1918 р. див.: Пам'ятки / УДНДІАСД. – К., 1998. – С. 53, № 35.

[30] *Chwalewik E.* Zbiory polskie. – Warszawa; Kraków, 1926. – T. 1. – S. 117–119.

документів ще 1920 р.[31] Подальшу долю їх не встановлено. Ймовірно, вони загинули на початку 1920-х років. Відомо лише, що перед війною в Житомирському обласному архіві зберігався особовий фонд Пелагеї Потоцької зі Славути (за списками фондів 1939 р. – "ф. 162: Графиня Потоцкая Пелагея, м. Славута Изяславского уезда; 1902–1912 гг., 12 ед. хр."). Проте станом на 1947 р. визнано, що фонд загинув під час нацистської окупації 1941–1943 рр.[32]

За міжвоєнних часів рештки родових архівів Санґушків зі Славути, Підгірців і Тарнова перебували в маєтку Гумніски поблизу Тарнова. На початку Другої світової війни ці документи, за наказом німецьких окупаційних властей, було доставлено до Кракова, де вони зберігаються донині у вавельському відділі Краківського держархіву[33]. У поверненні князівського архіву до Рейхскомісаріату України був зацікавлений керівник Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв у Києві Г. Вінтер, який уважно вивчав наукову літературу про історію та склад Славутського архіву. Це, зокрема, засвідчують його нотатки про місцезнаходження магнатських архівів з Волині на території Генерального губернаторства під заголовком "Extradenden" (1943)[34].

Відомо, що Санґушки дозволили Археографічній комісії ознайомитися з документами Ізяславського архіву з науковою метою. Через цю обставину документи з родового архіву Санґушків, можливо, опинилися в колекціях КЦАДА, правонаступником якого є ЦДІАК України.

Під час Другої світової війни науково-довідковий апарат і архів КЦАДА загинули майже повністю, документи фондів переплуталися – й після війни постала проблема складання нового науково-довідкового апарату. Найбільше постраждали "магнатські" родові фонди й фонди судово-адміністративних установ Правобережної України часів Польсько-Литовської держави.

Описування "магнатських" родових фондів вимагало знання палеографії, іноземних мов та історії. У післявоєнному Києві таких фахівців було

---

[31] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 79–80.

[32] Див. списки фондів, що загинули у 1941–1943 рр.: Там само. – Оп. 2. – Спр. 158. – Арк. 177.

[33] Див.: ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп. 3: Архів Санґушків у Славуті. – № 1–268а. Характеристику Славутського архіву князів Сангушків, що зберігається в Краківському державному архіві, як джерела до історії України див., зокрема: *Ковальський М. П.* Документи родинного архіву Санґушків Краківського державного воєводського архіву як джерела соціально-економічної історії України // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63.

[34] Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 432–433. *Екстрадент* (нім. *Extradende*) – віддієслівний іменник латинського походження. Точного перекладу не знайдено. Походить від прийменника *ex* (лат.) – *з, із, від,* та дієслова *trādo* (лат.) – *передавати, віддавати, видавати, здавати.* Близьким за значенням до нього є сучасний юридичний термін *Extradition* (нім., англ.) – видача злочинця іншій державі. Виходячи з цього, *екстрадент* маємо перекладати як *те, що підлягає видачі (передачі) іншій державі.*

замало, і новостворений ЦДІА УРСР зіткнувся насамперед з неналежною фаховою підготовкою архівістів. Обставини вимагали вдатися до екстраординарних заходів: слід було в найкоротший термін описати величезну кількість документів і якнайшвидше ввести їх до наукового вжитку. Через "штурмівщину" припустилися помилок під час фондування. Так, до деяких родових фондів приєднали документи осіб, які не мали відносин з фондоутворювачем. До описування документів залучили студентів гуманітарних факультетів Київського університету. Причому заголовки архівних справ укладалися за першим документом і, отже, вони не відбивають змісту документів у справі загалом. До того ж архівалії, написані латинською, французькою та іншими мовами, штучно групувалися під заголовком "матеріали іноземними мовами". Їхній зміст не розкривався.

Не можна тут обійти мовчанкою й тогочасне політичне значення, що надавалося цим фондам. Їх наявність у радянських держархівах замовчувалася, оскільки польський уряд плекав надію повернути "свої" архівалії: йшлося не лише про родові архіви знаті польського походження, а й про актові книги періоду перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Ці історичні обставини призвели до того, що документи з колишніх магнатських родових архівів тривалий час були закритими для українських та іноземних дослідників, а власне родові фонди Потоцьких, Замойських, Любомирських та інших магнатів не увійшли до "Путівника ЦДІА УРСР у м. Києві", виданого 1958 р.

Починаючи з середини 1970-х років розгорнулася робота щодо вдосконалення описів цих фондів. Було взято за основу непорушність описів (через численні на той час посилання в науковій літературі). Тому вдалися до укладання іменного, географічного, тематичного, мовного покажчиків *до фонду* 256: Замойські. Передбачалося згодом поширити експеримент на інші "магнатські" фонди. За браком фахівців експеримент протривав до початку 1990-х років, і архівісти змушені були обмежитися тільки родовим фондом Замойських. Географічний та іменний покажчики було складено *до описів* родових фондів 236: Любомирські, і 249: Ґіжицькі. Підготовлено вступні статті до описів цих фондів, уточнено крайні дати, заголовки справ і кількість документів усередині справ[35].

За відсутності даних у каталозі архіву та низького наукового рівня більшості описів "магнатських" родових фондів у ЦДІАК України, що містять документи XVI – початку XX ст., виявлення таких документів ускладнене.

У такій ситуації полегшують пошук "потрібних" фондів відомості про генеалогічні зв'язки Санґушків та історію посідання великих маєтків: для Санґушків – це насамперед Володимирське й Кременецьке староства, Остро-

---

[35] *Черкаська Н. О.* Інформативний потенціал магнатських родових архівів Правобережної України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 199.

зька ординація, Ізяслав (Заслав), Славута тощо[36]. Не останню роль відіграють дані, наведені в геральдичних і генеалогічних дослідженнях А. Бонецького, Ю. Вольфа, В. Двожачека, Т. Зелінської та ін.[37], а також у довідкових виданнях[38]. Отже, можна припустити, що документи, пов'язані з родом Санґушків, слід шукати, зокрема, в родових фондах Любомирських, Замойських, Потоцьких, Тарновських, Цетнерів та ін.

Серед документів, виявлених у родових фондах, найбільшу групу становлять документи майнового характеру – матеріали до судових справ про розмежування маєтків, наїзди та документи на підтвердження прав власності (уступні, дарчі записи, фундуші, сумарії документів до маєтків тощо – ф. 236: Любомирські[39]; ф. 49: Потоцькі[40]; ф. 250: Мнішки; ф. 741: Плятери[41]; ф. 747: Цетнери[42] та ін.), переважно XVIII ст. Окрему групу становить листування (ф. 249: Ґіжицькі[43] та ін.).

---

[36] Див., наприклад: *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji / Pod red. A. Baranowskiego. – Warszawa; Kraków, 1988. – T. 5a: Województwo wołyńskie; *ejusdem.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1995. – T. 5: Województwo wołyńskie.

[37] *Boniecki A.* Poczet rodów w Wlk. Ks. Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 297–300; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 422–454; генеалог. табл.: s. 456; *Dworzaczek W.* Genealogia. – Tabl. 16, 173; *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – S. 363–376.

[38] Див., наприклад: Polski słownik biograficzny. – T. 34. – Z. 3, 4. – S. 462–524 (понад 30 біографій); Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – T. 10. – S. 793–794, 894; Warszawa, 1892. – T. 12. – S. 367; Warszawa, 1895. – T. 14. – S. 443–448; etc.

[39] Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 192. – Арк. 1–12 (матеріали судової справи Домініка Любомирського, Павла Кароля Санґушка та подружжя Яна й Анни Малявських щодо прав власності на с. Вереміївці Кременецького пов. Волинського воєв., що належало до Острозької ординації; 1719, 1730 рр.).

[40] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 44 (дарчий запис мечника ВКЛ Януша Олександра Санґушка (1712–1775) кравчому коронному Францішкові Салезію Потоцькому на села Угринів, Пісочне, Голуб'є Белзького пов. і воєв.; 1744 р.).

[41] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 741. – Оп. 1. – Спр. 190; Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 92 (матеріали до судової справи про розмежування с. Двірець, маєтку кременецького старости Януша Модеста Санґушка (1749–1806), с. Кокорів Вишнівецької волості, Кременецького пов., Волинського воєв., у посесії коронного ловчого Казимира Чарторизького, Горинецької волості, що належала Юзефу Людвіку Плятеру, с. Залісці у Вишнівецькому князівстві надвірного литовського маршалка Міхала Вандаліна Мнішка; 1782–1783 рр.).

[42] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 747. – Оп. 1. – Спр. 1а (про встановлення опіки Анни Цетнер над малолітнім Романом Санґушком (1775–1790), її сином від шлюбу з Юзефом Пауліном Санґушком (1740–1781), власником Любартова; б/д).

[43] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 270 (лист Кароля Санґушка (1779–1840) та його дружини Дороти (1799–1821) до генерала російських військ [Константина Любомирського з дубровненської гілки?] з проханням надати протекцію їхньому родичеві у звільненні від військової служби; 1816 р.; лист Клементини з Чарторизьких Санґушкової (1780–1852), дружини Євстафія Санґушка (1768–1844), до генерала (ім'я встановити не вдалося) про нещасливе подружнє життя доньки Дороти з Каролем Санґушком; 1818 р.).

Деякі колекції, що зберігаються в ЦДІАК України, містять поодинокі документи до історії князівського роду. На відміну від "магнатських" родових фондів вони мають докладні описи. Це насамперед фонд 220: Колекція документів Київської археографічної комісії, опис якого вийшов друком[44]. У фонді є документи XVI–XVIII ст., що мають відношення до Санґушків і характеризують їхній майновий стан, а також взаємини з підданими. Зокрема, лист Сиґізмунда II Авґуста до старости ковельського Фалчевського про надання князеві Роману Санґушку, старості житомирському (бл. 1537–1571), земель, рівноцінних відрізаним у нього до королівських земель під час здійснення волочної поміри в містечках Торговищі й Задиби (1559)[45]. Серед документів XVII ст. – дозвіл воєводи подільського, старости володимирського Адама Олександра Санґушка (бл. 1590–1653) домініканському монастирю тримати шинок і торгувати винами, горілкою й пивом у Володимирі (1625)[46]. Пізніші за часом створення документи стосуються започаткування королем Авґустом III комісії у справі старости кременецького Юзефа Санґушка з маґістратом для перевірки прав і привілеїв міщан і ремісників Кременця та його передмість (1759)[47], а також указу короля Станіслава Авґуста про заборону Юзефові, війту, і Янушеві Санґушкам примушувати міщан і передміщан Кременця до панщизни (1776)[48].

В основі фонду 223: "Колекція "Серія Б", на думку В. О. Романовського, директора КЦАДА у 1921–1931 рр., – невстановлений родовий магнатський архів. Зберігся перший том першого опису, складений працівниками КЦАДА. Колекція містить документи XVI–XVIII ст.[49] Деякі з документів діловодного фонду "Берестечко"[50] стосуються спадщини князя Романа Санґушка (бл. 1537–1571), польного гетьмана ВКЛ. Як приклад: заява князя Костянтина Острозького, опікуна дітей князя Романа Санґушка, в справі запису віна князя Януша Заславського дружині, княгині Олександрі Романівні Санґушківні[51] (1582). Там зберігається також випис з книг Коронної канцелярії – лист Сиґізмунда III в справі розділу маєтків князя

---

[44] Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369–1899. – К., 1971; доповнений Л. З. Гісцовою та Н. М. Фаустовою (Яковенко): Архіви України. – 1974. – № 1. – С. 50–63.

[45] ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 40.

[46] Там само. – Спр. 106.

[47] Там само. – Спр. 385.

[48] Там само. – Спр. 495.

[49] Там само. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 8, 13, 15, 21, 494, 636.

[50] Теорію про діловодний і архівний фонди запропонував і опрацював В. І. Веретенніков спільно з Є. М. Івановим, завідувачем Харківського ЦІА, В. О. Барвінським і М. В. Гливенком, директором Центрального архіву революції. Про трактування українськими архівістами в 1920-х роках поняття "діловодний фонд" та його співвідношення з "архівним фондом" стосовно "магнатських" фондів див.: *Черкаська Н. О.* До історії збірки "магнатських" фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1945) // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 88–89.

[51] ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 8.

Романа Санґушка між Янушем Заславським, Радзімінськими і Санґушками[52] (1589). З пізніших – документ до історії Острозької ординації – облята до варшавських ґродських книг про рішення сеймів 1766, 1768 рр. і Комісії для розділу маєтків Острозької ординації про апробацію розділу, вчиненого у 1753 р. князем Янушем Олександром Санґушком (1712–1775)[53], та про сплату за острозькі маєтки 300 тис. польських злотих (1774)[54].

Документи Санґушків частково зберігаються також у фонді 2228: Колекція документів на право власності[55], сформованому з розсипу, що надійшов 1985 р. з відділу рукописів ЦНБ АН УРСР (тепер – Інститут рукопису НБУВ НАН України). Усі ці справи містять заголовки, складені до 1917 р. російською мовою, написані на невеликих за форматом бланках з друкарським написом: "М. з. и г. и. Волынская губернія" (можливо, це розкривається як "Министерство земледелия и государственных имуществ"). Крайні дати документів – 1702–1824 рр. Це переважно майнові за характером документи (матеріали, в тому числі сумарії, до судових справ Санґушків про маєтки в Брацлавському воєв. з Іллінськими та у Волинському воєв. – зі Мнішками; уступні записи Януша Олександра Санґушка (1712–1775) різним особам на маєтки у Волинському і Київському воєводствах; про борги)[56]. Зберігаються й листи Санґушків до різних осіб[57].

Цінним джерелом до історії князівського роду є актові книги судово-адміністративних установ Правобережної України за період з початку XVI ст. до 90-х років XVIII ст. З метою полегшення використання цієї надзвичайно об'ємної збірки в ЦДІАК України здійснюється їх подокументний опис (т. зв. внутрішні описи). Така робота розпочалася ще у КЦАДА в XIX ст., її було продовжено в 1920-х роках; внутрішні описи частково було видано. Складання описів здійснюють співробітники відділу давніх актів ЦДІАК України і сьогодні[58]. Як приклад, наведемо інформацію, почерпнуту з внутрішніх описів актових книг Луцького ґродського суду

---

[52] Там само. – Спр. 13.

[53] Йдеться про трансакцію в Колбушовій (Сандомирське воєв.) про поділ Острозької ординації.

[54] ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 494.

[55] Там само. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 504–519.

[56] Там само. – Спр. 509, 515, 510, 512, 513.

[57] Там само. – Спр. 511, 517–519.

[58] Однією з останніх за часом публікацією є подокументний опис п'яти актових книг (старі № 923, 934, 935, 919, 966) Володимирського ґродського суду (тепер: ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1–5), що також містять документи до історії роду Сангушків. Зокрема, йдеться про судові справи князів Романа Федоровича, Льва Олександровича та ін. за ґрунти, гвалтовні наїзди, розмежування маєтків тощо (див.: Володимирський ґродський суд: Подокументні описи. – К., 2002. – Вип. 1: Справи 1–5: 1566–1570 рр. / Упоряд Г. Сергійчук; Наук. ред. Г. Боряк, Л. Демченко). До видання увійшли відтворені фототипічним способом подокументні описи до книг № 923 (тепер – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1) та № 934 (тепер – спр. 2), складені О. О. Федотовим-Чехівським і видані 1895 та 1904 рр. у Києві.

(ф. 25). У 1597–1600 рр. "героєм" луцьких актових книг був згадуваний уже князь Григорій Санґушко-Кошерський († 1602) з кошерської лінії разом з дружиною Софією Головчинською († 1605). Записи в актових книгах звинувачують князя та його слуг у ґвалтах, наїздах, викраданні підданих і навіть у вбивствах[59]. Є й скарги самого князя на Миколая Сапєгу щодо захоплення "ґрунтів і маєтків"[60]. У 1599 р. до іншої актової книги вписано лист Коронної канцелярії від 28 лютого 1599 р. про накладання баніції на брацлавського каштеляна князя Григорія Санґушка-Кошерського і його дружину Софію за наїзд і захоплення маєтку Миколая Волинця с. Залісся[61].

Зважаючи на належність Санґушкам Кременецького староства, значний матеріал можна віднайти у фонді Кременецького ґродського суду (ф. 21). Проте незадовільний стан документів фонду (значних збитків зазнали кременецькі книги під час Другої світової війни) не дозволяє широко ними користуватися. Книги перебувають на реставрації. Краща ситуація склалася з актовими книгами Кременецького земського суду (ф. 22). Подокументні описи до цих книг вийшли трьома випусками в 1950–1960-х роках. Там також є інформація до історії роду Санґушків (див. вип. 1, 3)[62].

Щодо часу перебування українських територій у складі Російської імперії, то великий масив документів з досліджуваної теми відклався у ЦДІАК України у фондах урядових і судових установ Російської імперії – у Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442), Київській палаті цивільного суду (ф. 486), Київського учбового округу (ф. 707) тощо. Це пояснюється тим, що в XIX ст. російський уряд усіма засобами боровся з польським впливом. Особливо гостро постало питання зросійщення польської аристократії після листопадового повстання 1831 р. Санґушки ковельської лінії заплямували себе в очах російського уряду, оскільки представники роду брали участь у повстанні. Це – князь Роман Станіслав Санґушко (1800–1881) і його брат Владислав Ієронім (1803–1870), якому вдалося уникнути репресій. Їхня родина автоматично підпадала під жандармський нагляд[63]. З часом Роману Станіславу з донькою Клементиною вдалося підтвердити дворянське походження та повернути князівський титул (відповідний документ Подільського дворянського зібрання надіслано до київського, подільського, волинського генерал-губернатора 2 квітня 1857 р.)[64]. Історію родини та маєтків – головні серед них Славута

[59] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 49 (старий № 2104). – 1596 р. – Арк. 719–720зв. тощо.

[60] Там само. – 1596 р. – Арк. 470–471.

[61] Там само. – Спр. 56 (старий № 2105). – 1599 р. – Арк. 50–52.

[62] Кременецький земський суд: Описи актових книг XVI–XVII ст. / Упоряд. Попова Л. А. та ін. – К., 1959. – Вип. 1: Кн. 1–11 (1568–1598); К., 1965. – Вип. 3: Кн. 23–35 (1616–1625).

[63] Див.: ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 788а. – Спр. 101; Оп. 819. – Спр. 101. – Арк. 8зв.–9зв. тощо.

[64] Там само. – Оп. 1. – Спр. 8948. – Арк. 146зв.–147; Оп. 807. – Спр. 68. – Арк. 1–6; Спр. 246. – Арк. 1–16 тощо.

й Ізяслав (Заслав) – відбито насамперед у документах Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора. Вони фіксують майновий стан князів, їхні політичні уподобання[65], матеріали до історії маєтків, у тому числі родових – Ізяслава, Білогородки та Славути[66]. З цих та інших маєтків, розташованих у Ізяславському та Острозькому повітах Волинської губ., за наказом Миколи II, 1907 р. створено було ординацію, або заказну спадкову маєтність князя Романа Даміана Санґушка[67]. Географічна назва маєтності в імператорському указі відсутня, але в польській науці затвердилася як Заславська ординація.

В історії роду Санґушків відбився час, за якого вони жили. Певною мірою символічною є трагічна доля останнього власника Славути – Романа Даміана Санґушка (1832–1917)[68]. Він, так само як інші представники національних еліт, став жертвою соціальних потрясінь, за яких судилося жити його сучасникам.

Архівні матеріали "живуть", якщо до них звертаються і використовують їх при написанні наукових праць. Проте вміщена в них інформація потребує перевірки і уточнення в інших джерелах. Історія славнозвісного роду Санґушків закарбувалася в документах. Мета цієї публікації – показати невичерпність архівних джерел, багато з яких ще чекають на дослідника.

---

[65] Там само. – Оп. 788а. – Спр. 101. – Арк. 1–84 тощо.

[66] Там само. – Оп. 770. – Спр. 25. – Арк. 41–43; Оп. 788а. – Спр. 101. – Арк. 10зв.; Оп. 84 (1851 р.). – Спр. 217. – Арк. 1–5; Оп. 707. – Спр. 30. – Арк. 14 тощо.

[67] Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – СПб., 1907. – Отдел первый. – № 76, ст. 719: "Об обращении принадлежащих князю Роману Дамиану Евстафию Павлу Сангушко в Волынской губернии недвижимых имений в заповедное".

[68] Матеріали судової справи про обставини вбивства князя Романа Даміана Санґушка див.: ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 6049. – Арк. 1–11. Про політичні уподобання останнього власника Славути див. також: *Черкаська Н. О.* Листи князя Романа Даміана Санґушка, останнього власника Славутського маєтку, з родових фондів ЦДІАК України // Славута й Славутчина: минуле й сучасність: Зб. наук. праць. – Славута, 2003. – С. 26–37; http://www.myslenedrevo.com.ua.

Лідія СУХИХ (*Київ*)

МОБІЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПРОТИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

За матеріалами актових книг судово-адміністративних установ Волинського воєводства, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві

В основу статті покладено виступ на міжнародній науковій конференції, з проблем старопольських скарбових архівів, що відбулася у Варшаві в травні 1999 р. Участь у конференції представника відділу давніх актів ЦДІАК України, крім безпосередньої мети, визначалася ще й необхідністю заявити про досить-таки значний доробок співробітників відділу (Вікторії Бабкіної, Олександра Полегайлова, Галини Сергійчук, Віктора Страшка та автора цієї статті) у справі виявлення нових документів з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (далі – Визвольна війна).

Фахівцям відома та група документів стосовно становлення Української козацької держави в середині XVII ст., що зберігається у фондах ЦДІАК України. Переважну більшість з них опубліковано[1]. Однак у фондах архіву є значний масив документів про Визвольну війну, практично ще не включений до наукового обігу. Це акти судово-адміністративних установ Волинського й Київського воєводств[*] Речі Посполитої. Саме вони стали джерельною базою для дослідження, організованого співробітниками відділу давніх актів. Тільки незначна частина з них відома широкому загалу істориків, бо свого часу їх було опубліковано у виданнях, підготовлених Київською археографічною комісією[2]. Коротко зупинимося на організації опрацювання цих документів. Для поаркушного перегляду було визначено близько 100

---

[1] Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998.

[*] В архіві зберігаються також актові книги Подільського воєводства. Однак вони писані латинською мовою і через те, що у відділі немає відповідного фахівця, ми не змогли взяти ці книги в роботу.

[2] Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859–1914. – Ч. I–VIII; Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1845–1859. – Т. 1–4.

актових книг за 1648–1657 pp.* з фондів судово-адміністративних установ Луцького, Володимирського й частково Кременецького повітів Волинського воєводства та Житомирського повіту Київського воєводства (разом 8 фондів)[3]. Кількість складених анотацій на виявлені документи перевищила три тисячі. Під час відбору документів критерієм слугували такі позиції: чи могла та чи інша подія, відображена в документі, характеризувати саме період Визвольної війни, відбуватися взагалі або саме в такій формі в рамках війни; значну увагу ми звертали на описане в документі тло подій. Вже перші тижні й місяці роботи вразили своїми результатами. Ми й не сподівалися на таке число, буквально зливу документів. Але головне – ці акти дають досить детальне уявлення про те, як жила й діяла та частина українського суспільства, якій історична доля визначила бути свідомо (шляхта) або примусово (піддані з сіл, містечок і міст) у таборі противників визвольних змагань. Документи розкривають справжню ціну, що її заплатила тоді Україна за спробу здобути незалежність і створити власну державність. Акти засвідчують, як та частина українського суспільства, що опинилася на боці Речі Посполитої, своїм коштом і своєю кров'ю вела боротьбу проти цих намагань.

За тематичною ознакою взяті на облік акти виділяються в кілька груп, зокрема: заходи уряду Речі Посполитої, спрямовані на організацію боротьби проти повсталих козаків і селян; організація стягнення подимного та інших податків і поборів; знищення повстанцями майнових документів шляхти; збитки, заподіяні військовими підрозділами (з обох сторін), а також шляхетськими свавільними загонами і повсталими підданими; становище підданих та євреїв; дії татарських орд на Волині; інформація про козацько-московсько-шведську війну проти Речі Посполитої 1655 р. тощо.

Кінцевою метою своєї роботи співробітники відділу давніх актів ЦДІАК України визначили складання і публікацію "Анотованого переліку документів з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст." з доданням до нього науково-довідкового апарату – іменного й географічного покажчиків, а також передмови, в якій плануємо узагальнити деякі наші спостереження. Основна ж частина "Анотованого переліку" складатиметься з двох частин: першої, загальної, до якої включено анотації на відібрані документи, і другої, у вигляді таблиці, складеної на основі юраментів (судових присяг підданих про наявність димів у маєтках). Значення такого узагальнення відомостей з юраментів важко переоцінити, якщо взяти до уваги

---

* На Житомирщині офіційні органи польської влади повністю припинили діяльність після Батозької битви 1652 р. і відновили її тільки 1664 р., а на території волинських повітів вони діяли практично без перерви. Виняток становили кілька місяців 1648 і 1655 рр., коли загони Війська Запорозького доходили до Вісли.

[3] Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 11: Житомирський ґродський суд; Ф. 25: Луцький ґродський суд; Ф. 26: Луцький земський суд; Ф. 27: Володимирський земський суд; Ф. 28: Володимирський ґродський суд; Ф. 32: Ратуша м. Вижви; Ф. 33: Дубнівський магістрат; Ф. 62: Київський магістрат.

той факт, що подимні реєстри за цей період не збереглися. Для завершення видання слід здійснити остаточне редагування анотацій, звірку, а також опрацювати покажчики.

Перейдемо до викладу основної теми статті. Попереднє застереження: географічно територія обмежується Волинським воєводством, а в його межах – Луцьким і Володимирським повітами. Основні події Визвольної війни загальновідомі, тому зупинятися на них не будемо. Варто лише згадати, що ареною бойових дій між козацьким військом і силами Речі Посполитої в межах воєводства слугувала переважно південна Волинь, за винятком походу московського війська й козаків на північну Волинь у вересні–жовтні 1654 р., цікаві документи про який ми виявили[4].

Акти, включені до "Анотованого переліку", розкривають картину жорстокості, вседозволеності, розорення та людського горя, засвідчують збитки, заподіяні військовими підрозділами обох сторін, що воювали, свавільними шляхетськими загонами та загонами повсталих підданих. Тогочасну атмосферу досить влучно й повно відображає цитата з документа: "…нє толъко сами козаки спустошєнъє вмаєтъностяхъ чынили, алє имъ и подъданыє тутошныє, такъже сусєди, своим сусєдомъ злостъ выражаючи, такового учынъку и своволєнъства допомагали..." (травень 1649 р.)[5].

Діяльність фінансового апарату Волинського воєводства, зокрема стосунки його зі Скарбом Коронним Речі Посполитої, відбувалися в загальнодержавному руслі, однак мали й свої значні особливості. Чітко прослідковується децентралізація фінансів, збільшення самостійності місцевих фінансових органів: окремий воєводський скарб став реальністю, що підтверджується документально. Ця тенденція спостерігалася й раніше, але в умовах війни вона різко посилилася. Виявлені документи розкривають практично всі аспекти діяльності фінансових органів воєводства. Однак у рамках статті слід обмежитися тількиількома з них. Йтиметься насамперед про організацію фінансового апарату у воєводстві та про забезпечення джерел регулярних фінансових надходжень, насамперед головного джерела – подимного податку. Деякі інші аспекти доведеться тільки позначити. Тут доречними будуть пояснення щодо способу викладу матеріалу в статті. В загальній її частині вчинено спробу деяких попередніх узагальнень і висновків щодо організації фінансів у Волинському воєводстві. На підтвердження викладених основних положень подано два додатки: № 1 – "Перелік подимних податків, що їх сплачували піддані у Волинському воєводстві в 1648–1657 роках", та № 2 – "Про кількість димів в окремих маєтках Волинського воєводства. Складено на основі юраментів (судових присяг) підданих".

Найвища фінансова влада у воєводстві належала сеймикові. Сейм, визначивши певну загальну суму податку, покриття її передавав сеймикові.

---

[4] Див., наприклад: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 174зв.–176 та ін. акти з цієї книги.

[5] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 301зв.

Документи засвідчують, що на реляційних сеймиках не тільки обирали збирачів податків – поборців, але й інколи визначали кратність подимного і навіть самостійно вирішували питання про податки. Акти підтверджують наявність особливих воєводських податків, що їх затверджував сеймик, поширення влади сеймику й на витрату певної частини грошей, які не здавали до Скарбу Коронного. Сеймик виконував функції наймання солдатів, формував військові підрозділи, самостійно забезпечував їхнє утримання, забираючи на це й частину державних податків. Отже, йдеться про існування воєводського скарбу, підпорядкованого сеймикові.

Виконавчу фінансову владу здійснювали насамперед воєводські скарбники, а також поборці – збирачі окремих податків. У документах частково розкрито діяльність скарбників Волинського воєводства – Марцина з Рокшиць Домбровського (1648 – початок 1649 рр.)[6] і Станіслава Мушатича-Охлоповського (є відомості про нього за 1655–1657 рр.)[7]. Поборців обирали на сеймиках водночас із призначенням подимного податку. Про їхню діяльність буде сказано далі, в зв'язку з організацією збору подимного податку.

Контрольні (судові) функції над фінансами спочатку здійснювали місцеві, діючі на той час, суди. Згідно з рішеннями сеймиків Волинського й Київського воєводств (березень 1649 р.) володимирський староста призначав надзвичайні судові засідання для розгляду скарбових справ Волинського воєводства, а київській шляхті було дозволено вирішувати свої скарбові справи в Луцькому ґродському суді під час його надзвичайних засідань[8]. Збереглася чимала група декретів цих судів у справах щодо несплати подимного[9]. Згідно з сеймовою конституцією і за ляудою реляційного сеймику Волинського воєводства від 23 жовтня 1652 р. в Турійську було утворено Скарбовий суд (комісію) Волинського воєводства, до якого перейшов розгляд усіх скарбових справ. Збереглися, зокрема, записи 18 актів цього суду за 3 лютого – 6 червня 1653 р. про покарання волинської шляхти за несплату податків[10].

Універсалом від 8 листопада 1652 р. польський король Ян Казимир повідомив волинську шляхту про перенесення (внаслідок спалаху епідемії) місця роботи однієї з центральних судових установ Речі Посполитої – Фінансової (Скарбової) комісії [Головного комісарського суду (трибуналу)] – з Радома до Львова та про визначення початком роботи Комісії 27 січня 1653 р. У тому універсалі повідомлялося, що Комісія буде організовувати збір восьмикратного подимного податку для виплати боргу коронному війську[11]. Діяльність Комісії характеризує, зокрема, група документів, насамперед її декрети, щодо збору волинським поборцею Константим Зубцев-

---

[6] Там само. – Арк. 208зв.–210, 442зв.– 443, 896–897зв.
[7] Там само. – Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв., 636зв.–637зв., 695–695зв.
[8] Там само. – Спр. 262. – Арк. 89–89зв.
[9] Див., наприклад: Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1410–1415 та ін.
[10] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 81зв.–106.
[11] Там само. – Спр. 272. – Арк. 512зв.–514зв.

ським чотирикратного (п'ятикратного) подимного податку, ухваленого в серпні 1654 р.[12] (пояснення про цей податок див. у позиції 10 додатку № 1), а також про накладення баніції на всі єврейські громади Волинського воєводства за несплату подвійного подимного податку за 1647 р. воєводському поборці Войцехові Вольському і його братові Самуелю[13] (див. про це у "Примітці" в кінці додатку № 1). Однак обидві комісії (суди) – воєводська і Львівська – діяли нерегулярно. Наприклад, у документі від 30 квітня 1655 р. подано інформацію про те, що суд скарбових справ Волинського воєводства 12 лютого 1653 р. ухвалив декрет про необхідність подання до цього суду списку неплатників подвійного подимного, ухваленого в таборі поблизу Берестечка 14 липня 1651 р. (див. відповідну позицію у додатку № 1), але "постъ актумъ того дєкрєту жаднис суды скарбовиє нє були сужониє..."[14] Через те значна кількість фінансових справ, що стосувалися несплати податків, розглядалася в Головному люблінському трибуналі[15]. До нього, зокрема, в березні 1650 р. передано справи: щодо несплати чотирикратного подимного за 1648 р. (див. про цей податок позицію 2 в додатку № 1) євреями 35 волинських міст і містечок[16]; щодо накладення баніції на євреїв 43 волинських міст і містечок[17]; а також у жовтні 1657 р. – справ щодо несплати подвійного подимного податку за 1651 р. (див. про нього позицію 5 у додатку № 1) єврейськими громадами 28 волинських міст і містечок[18].

Загальна характеристика діяльності фінансових органів Волинського воєводства була б неповною без розповіді про втрати документів. У згаданому на початку статті масиві виявлених документів, що стосуються Визвольної війни взагалі, група актів, що засвідчує факти знищення майнових документів шляхти, а також актових книг, включає величезну кількість одиниць. У їхньому числі є й згадки про загибель скарбових документів. Так, 14 жовтня 1649 р. королівський ротмістр Андрій Чаплич вписав до луцьких ґродських книг маніфестацію про загибель своїх майнових документів при захопленні татарами поблизу Зборова скарбових возів королівського війська[19]. Волинський скарбник Марцин з Рокшиць Домбровський заявляв у Луцькому ґродському суді: 16 квітня 1649 р. – про розшарпання при взятті 1648 р. м. Луцька полками Курила й Вовка його власних і службових документів, що їх він перед від'їздом до війська передав у двох скринях на зберігання до Луцького кафедрального костелу[20], а 4 вересня 1649 р. – про

[12] Там само. – Спр. 280. – Арк. 214зв.–216зв.

[13] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 873–875.

[14] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 654зв.–655зв.

[15] Там само. – Спр. 280. – Арк. 669–673зв.; Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 234зв.–236, 424–444зв., 473–485зв. та ін.

[16] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 266.

[17] Там само. – Арк. 510–512зв.

[18] Там само. – Спр. 284. – Арк. 289зв.–336зв.

[19] Там само. – Спр. 263. – Арк. 1009зв.–1010.

[20] Там само. – Арк. 208зв.–210.

величезні втрати поблизу Зборова майна, а також документів, зокрема, щодо витрат зібраного з воєводства подвійного подимного податку[21].

Виявлені документи системно й детально інформують про організацію і механізм стягнення подимного податку, вибирання стацій і кварт, про військові постої тощо. Докладніше розглянемо хід збору подимного податку: адже саме він становив основу скарбових надходжень. Джерельна база з цього питання надзвичайно велика й багатопланова. Рішення про податок, його кратність і строки збору зазвичай ухвалював сейм, після чого це питання щодо воєводства затверджувалося на воєводському сеймикові (у період, що його ми розглядаємо, податкове питання виносилося на розгляд не тільки реляційних, але й інших сеймиків, які скликалися в міру потреби). Свідченням наростання незалежності сеймиків слугує той факт, що його учасники вносили певні зміни у визначену сеймом кратність подимного податку. Зокрема, після ухвалення на варшавському сеймі 1654 р. рішення про восьмикратний подимний податок на волинському сеймикові в серпні 1654 р. було затверджено збір лише чотирикратного подимного. Трохи згодом було вирішено зібрати додатково до цього чотирикратного ще один, п'ятий, подимний податок за жовтневу третину 1654 р. А в кінці року в рахунок восьмикратного сеймового подимного на сеймику було затверджено ще один чотирикратний податок (детальніше про цей факт, а також посилання на джерела див. у додатку № 1, позиції 10 та 11). Схожу ситуацію зафіксовано наступного 1655 р., коли на варшавському сеймі (травень) було відзначено, що Волинське воєводство з призначеного для нього дев'ятикратного подимного сплатило тільки п'ятикратне; тоді ж збір решти чотирикратного податку було доручено волинському скарбникові (як поборці) Станіславу Мушатичу-Охлоповському (про це подимне з посиланням на джерела див. у позиції 12 додатку № 1). А в рішенні волинського сеймику від 6 лютого 1657 р. його учасники, декларуючи вірність воєводства королеві й заявляючи про довіру воєводі, водночас висловили свою незгоду сплачувати загальнодержавні податки, якщо їх не ухвалив сейм[21а].

Але чи не найбільшим свідченням певної самостійності в функціонуванні воєводського скарбу стало призначення і збір воєводських подимних податків, надходження від яких використовувалися виключно на місці. Найяскравіше це виявилося в 1651 і 1655 рр. Досить незвичною навіть у тих надзвичайних умовах була історія збору подвійного подимного податку, ухваленого сеймиком Волинського воєводства 14 липня 1651 р. у таборі поблизу Берестечка (див. позицію 6 у додатку № 1). У ляудумі сеймику, записаному до луцьких ґродських книг 21 липня 1651 р.[22], оголошувалося про розпуск посполитого рушення воєводства й про вирядження в подальший похід загону добровольців у 200 коней з ротмістрами Домініком Єлом-Малинським і Ярославом Потієм. Для оплати цих добровольців посполите рушення

---

[21] Там само. – Арк. 896–897зв.

[21а] Там само. – Спр. 282. – Арк. 72–73.

[22] Там само. – Спр. 269. – Арк. 682зв.–685.

мало внести своїм повітовим ротмістрам подвійне подимне за квитами поборці попереднього подвійного подимного від 12 січня 1651 р. – Филипа Бокія-Печихвостського, а ті вже мали передати зібрані кошти ротмістрам загону добровольців. Збереглася частина реєстрів сплати цього податку шляхтою за повітовими корогвами[23], а також квити обох ротмістрів за одержані гроші. Зокрема, Ярослав Потій уже в день рішення сеймику про податок – 14 липня 1651 р. – одержав 2112 польських золотих і 19 грошів[24]. Однак це подимне, так само як усі інші, повністю сплачено не було, і ретенту (недоїмку) з нього збирали упродовж багатьох років усталеним способом.

Наведемо ще один цікавий приклад організації воєводських фінансів на оплату війська. На реляційному сеймикові Волинського воєводства 16 липня 1655 р. розглядалося питання про джерела оплати піврічної служби 250 найманих піхотинців, визначених сеймом з воєводства (їхнім реґіментарем було призначено Криштофа Сапігу). Згідно з ухвалою сеймику основним джерелом оплати мала стати ретента з маєтків луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського з минулих подимних податків у сумі 17725 польських золотих і 15 грошів. Цих грошей вистачало на оплату 118 найманців. Для оплати ще 32 найманців сеймик призначив однократне подимне, визначивши для його збору окремого поборцю (див. про це позицію 13 в додатку № 1). Для оплати решти піхотинців та їхніх офіцерів було ухвалено зібрати по 150 польських золотих (саме ця сума й становила піврічну оплату піхотинця) з кожних 30 димів у духовних маєтностях, з кожних 50 димів у слободах, з кожних 20 торгівців, а також з кожних 30 тисяч польських золотих, позичених під відсотки, та зібрати 120 польських золотих з євреїв, використати гроші з чопового та інших поборів. Для забезпечення цієї частини грошового збору було обрано 12 комісарів. Кількість документів в актових книгах щодо організації оплати цього загону найманців досить значна[25].

Акти детально розповідають про діяльність поборців. Їх обирали на сеймиках окремо для кожного подимного податку (прізвища їх див. у додатку № 1). Резиденцією поборців визначався Луцьк як воєводський центр, гроші сплачувалися тільки тут. В актових книгах збереглися маніфестації більшості поборців про початок виконання обов'язків щодо збору певного подимного[26]. Інші групи документів – це записи скарбників і поборців до актових книг з приводу несвоєчасної та неакуратної сплати податків, збору ретент, притягнення неплатників до судової відповідальності тощо[27]. Досить

[23] Там само. – Арк. 757зв.–759зв., 779–780.

[24] Там само. – Арк. 704–704зв., 779–780.

[25] Там само. – Спр. 263. – Арк. 25–26зв., 68–69зв.; Спр. 280. – Арк. 669–673зв. (ляудум); Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 636зв.–638зв., 658–658зв.; Спр. 283. – Арк. 379зв.–380, 394зв.–395, 409зв.–410; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 877–879зв. та ін.

[26] Див., наприклад: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 689–690; Спр. 280. – Арк. 910зв.–912; Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 636зв.–637зв.

[27] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 504зв.–505зв., 559–559зв.; Спр. 278. – Арк. 194–194зв.; Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв., 673–674зв.

численними є документи про накладення баніції на неплатників податків. Цей спосіб покарання широко практикувався: наприклад, 18 липня 1650 р. у володимирських земських книгах зроблено запис про публікацію баніції особам, які ухилялися від сплати подвійного подимного податку, ухваленого 7 лютого 1650 р.; цей перелік займає 16 сторінок густого тексту[28].

Збереглися окремі квити про сплату подимного. Так, 14 березня 1654 р. волинський поборця Самуель Вольський квитував євреїв 14 волинських міст і містечок, які сплатили подвійний подимний податок на утримання війська[29]. У числі виявлень є акти, що засвідчують надсилання зібраних грошей до Коронного Скарбу[30].

За документами досить чітко прослідковуються заходи урядовців щодо забезпечення збору податку, зокрема організація збирання ретент. Значна роль у цьому належала Львівській скарбовій комісії. На збір ретент з кожного подимного підтверджувалися повноваження обраного поборці податку або ж, у разі його смерті чи з іншої поважної причини, визначався новий. Так, поборцею для збору ретент з подвійного подимного з євреїв, встановленого на варшавському сеймі 1646 р. і затвердженого 11 квітня 1647 р. на сеймику Волинського воєводства, декретом Львівської скарбової комісії від 16 червня 1653 р. призначено Самуеля Вольського замість його померлого брата Войцеха[31]. Збирати ретенти з подвійного подимного податку за 1648 р. після смерті волинського скарбника Марцина з Рокшиць Домбровського було призначено Міхала Завадського, опікуна й дідуся малолітньої доньки Домбровського[32].

Виявлено чимало офіційних документів, якими регулювався збір ретент. Це насамперед універсали короля Яна Казимира до волинської шляхти і євреїв[33]. В універсалі від 12 серпня 1653 р. зі Львова до волинської шляхти король висловив їй догану за саботаж збору ухвалених сеймом податків і за зловживання поборців, через що війську не видано й половини платні, та розпорядився скликати 29 серпня 1653 р. у Луцьку сеймик для активізації збору податків і передання зібраних сум до Скарбу. Результатом таких дій Яна Казимира стало скликання сеймику Волинського воєводства у визначений королем день, на якому було ухвалено зібрати однократне подимне за квитами поборці попереднього подимного від 8 березня 1653 р. Петра Жиковича-Князького[33а] (див. у додатку № 1 позиції 9 і 10: це був

---

[28] Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 463зв.–472. Див. також: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 642–644зв.; Спр. 278. – Арк. 27зв.–28; Спр. 280. – Арк. 285–285зв.; Спр. 284. – Арк. 337–352.

[29] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 717–718.

[30] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 672–672зв.; Спр. 270. – Арк. 95зв.–96зв.; Спр. 273. – Арк. 892–892зв. та ін.

[31] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 717–718.

[32] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 252–252зв.

[33] Там само. – Спр. 282. – Арк. 24зв.–26; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1411–1413зв. та ін.

[33а] Там само. – Спр. 215. – Арк. 256–259; Спр. 273. – Арк. 865зв.–868зв.

другий сеймик упродовж серпня 1653 р., на якому розглядалося податкове питання і ухвалювалося рішення про призначення подимних податків). В універсалі від 10 квітня 1656 р. зі Львова до луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського король Ян Казимир розпорядився відновити роботу Луцького ґродського суду, до якого поборці могли б притягати ретенторів і за декретами якого була б можлива примусова екзакція (збір, поборство)[34]. Значна кількість документів висвітлює хід збору ретент, насамперед у 1655–1657 рр.; основною дійовою особою при цьому виступав волинський скарбник і поборця Станіслав Мушатич-Охлоповський[35].

Згадаємо ще про одну групу документів, що стосується організації фінансів і матеріальних засобів на формування конкретних військових частин. Збереглося чимало асигнацій – на виплату ротмістрам грошей, належних на утримання їхніх корогов[36], та на призначення становиськ для окремих військових підрозділів[37]. Документи засвідчують одержання ротмістрами грошей – з Коронного Скарбу, згідно з королівськими асигнаціями, а також від воєводського скарбника й від поборців конкретних подимних, залежно від рівня, на якому організовували військовий підрозділ[38]. В актових книгах зафіксовано також випадки затримання волинськими поборцями подимних грошей, зібраних на утримання воєводських корогов. Так, 3 червня 1649 р. ротмістр Ян Гулевич заявив про несплату йому волинськими поборцями 4 тис. польських золотих, належних на формування його корогви[39], 29 березня 1651 р. ротмістр Ян Ярмолинський заявив про несплату належної його корогві суми грошей поборцею Филипом Бокієм-Печихвостським, через що жовніри розійшлися, не повернувши одержаного завдатку[40].

Охарактеризовані документи – це лише частина великої кількості виявлень, присвячених організації фінансів. У документах розкрито механізм стягнення грошових і натуральних стацій. У своїх маніфестаціях про неспроможність сплатити їх заявники в один голос називають ці грошові побори "незносними", "незвиклими", "надмірними"[41]. Інша група документів стосується сплати кварти в тих надзвичайних умовах. У численних маніфестаціях державці маєтків заявляли про спустошення і загибель людей через "...нєпрыятєля тєпєръшънєго – рєбєлии козацъкоє и ѡрды з ними злучоноє,

[34] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 26–26зв.

[35] Там само. – Арк. 22зв.–23 та ін.

[36] Там само. – Спр. 273. – Арк. 122–122зв., 229–230зв., 233зв.–234зв., 248–248зв., 404–404зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 660–660зв. та ін.

[37] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 57зв.–59зв.

[38] Там само. – Арк. 49–51зв.; Спр. 273. – Арк. 236–236зв., 251–251зв., 396–396зв., 402зв.–403зв., 405, 408зв.–409зв., 853зв.–854зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 688–688зв., 736зв.–737 та ін.

[39] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 563зв.–564.

[40] Там само. – Спр. 268. – Арк. 936зв.–938.

[41] Там само. – Спр. 186. – Арк. 287зв.–289; Спр. 264. – Арк. 907–908; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 23зв.–24 та ін.

яко тєжъ и прєз домового жолънєра...", визначаючи це кардинальною причиною, через яку неможливо сплатити кварту[42].

Виявлені документи включають також відомості й про інші побори. В них, зокрема, йдеться про збір з уцілілих міст грошей на утримання пошти і призначення для організації цього збору королівського коморника Мацея Щепковського[43]. 8 березня 1651 р. луцькі міщани заявили про неможливість зібрати, згідно з королівським універсалом, потрібну кількість донативи (податку з купців) ні з Луцька, ні з інших міст воєводства через цілковите розорення їх жовнірами[44].

Окремі документи стосуються збору чопового податку. Справа про невіддання до Коронного Скарбу чопового, зібраного з міщанської громади Кременця в сумі 625 польських золотих і 27 грошів, дійшла до Головного люблінського трибуналу (травень 1655 р.)[45]. Кілька луцьких євреїв внесли 20 вересня 1655 р. свою маніфестацію до луцьких ґродських книг, якою засвідчили неможливість через наступ козацького війська реалізувати оренду чопового з усіх напоїв, узяту за 1,5 тис. польських золотих на 1655–1656 рр. в адміністратора Волинського воєводства володимирського войського Яна Гулевича[46].

На прикладі висвітлення такої специфічної і конкретної теми, як організація фінансів, можна належно оцінити роботу, що її проводять співробітники відділу давніх актів ЦДІАК України. Велика за обсягом, насичена всебічною інформацією, ця підбірка повинна стати джерелом для подальших історичних досліджень. Однак необхідною умовою для цього є публікація реєстрів виявлених документів.

ДОДАТКИ

№ 1

Перелік подимних податків, що їх сплачували піддані у Волинському воєводстві в 1648–1657 роках

1. **Подвійний подимний податок**, затверджений ***25 червня 1648 р.***, під час безкоролів'я, на сеймику* Волинського воєводства в Луцьку (Ф. 25. –

[42] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 442зв.–443; Спр. 270. – Арк. 141, 194зв.–195зв.; Спр. 281. – Арк. 219–219зв. (цитата); Спр. 283. – Арк. 225; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 88–88зв.

[43] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 1244–1246зв.

[44] Там само. – Спр. 268. – Арк. 765зв.–767зв.

[45] Там само. – Спр. 284. – Арк. 11–13.

[46] Там само. – Спр. 281. – Арк. 716–716зв.

* Тут і далі: рішення про більшість подимних податків спочатку ухвалювалися на сеймах. Однак нам не вдалося в усіх випадках встановити точні дати проведення сеймів, тому відомостей про них не наводимо.

Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 2–3зв.). Здавати подимне призначалося скарбникові воєводства Марцину з Рокшиць Домбровському (Там само. – Спр. 281. – Арк. 629зв.–630). Після його смерті (сталася, ймовірно, 1649 р.) обов'язки поборці виконував Міхал Завадський, опікун і дід спадкоємиці покійного Домбровського. Він збирав також ретенту з цього подимного, зокрема в 1653 р. (Там само. – Спр. 186. – Арк. 529зв.–530).

2. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений на сеймику Волинського воєводства ***1648 р.***, під час безкоролів'я (чи це був той самий сеймик від 25 червня 1648 р., який затвердив подвійне подимне, чи інший – поки що уточнити не вдалося: в основній масі документів його визначають як сеймик, що зібрався під час безкоролів'я; Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 459зв.–460). Податок накладено на євреїв Волинського воєводства; поборцею було обрано Андрія Яловицького (Там само. – Спр. 266. – Арк. 9–10зв. і далі).

3. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений ***14 травня 1649 р.*** на сеймику Волинського воєводства. Поборцями обрано Криштофа з Линева Линевського й Константого Бронницького (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 459зв.–460). Поборці заявили про свою готовність 17 травня почати й до 29 травня завершити збір податку (Там само. – Арк. 689–690).

4. **Подвійний подимний податок**, затверджений ***7 лютого 1650 р.*** на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборцею обрано волинського хорунжича Стефана Хрінницького; його суколектором (співпоборцею) був Олександр Ольшамовський (збереглася маніфестація Хрінницького про його смерть; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 99–99зв.; Спр. 268. – Арк. 664зв.–665зв.). 18 липня 1650 р. до актових книг внесено запис про публікацію баніції багатьом особам, які ухилялися від сплати цього податку (Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 463зв.–472).

5. **Подвійний подимний податок**, затверджений на реляційному сеймику Волинського воєводства ***12 січня 1651 р.*** Поборцею обрано Филипа Бокія-Печихвостського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 124–124зв.: Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 478–478зв.). До актових книг внесено його судову присягу про справедливий збір і передання до королівського скарбу в Радомський трибунал призначених з воєводства 30 тис. польських золотих подвійного подимного податку (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 672–672зв.; Спр. 270. – Арк. 95зв.–96зв.). 17 жовтня 1657 р. до актових книг внесено 28 декретів про передачу на апеляцію до Головного люблінського трибуналу справи щодо несплати цього податку єврейськими громадами міст і містечок воєводства (Там само. – Спр. 284. – Арк. 289зв.–336зв.).

6. **Подвійний подимний податок**, ухвалений посполитим рушенням Волинського воєводства ***14 липня 1651 р.*** у таборі поблизу Берестечка, на утримання війська і для остаточного придушення козацького повстання. Податком було обкладено учасників посполитого рушення за квитами

поборці попереднього подимного Филипа Бокія-Печихвостського; поборцями сеймик призначив повітових ротмістрів посполитого рушення. На зібрані гроші було сформовано військовий загін у 200 коней на чолі з ротмістрами Ярославом Потієм і Домініком Єлом-Малинським. Збереглися, зокрема, реєстри збору податку і квити ротмістрів загону на одержані гроші (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 682зв.–685 (ляудум сеймика), 704–704зв., 757зв.–759зв., 779–780; Спр. 270. – Арк. 195зв.–196). Поборцею для збору ретенти (недоїмки) з цього подимного було призначено луцького граничного коморника Яна Борейка-Кнерутського: є його маніфестація від 30 квітня 1655 р. про готовність подати до Суду скарбових справ список неплатників (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 654зв.–655зв.). У жовтні 1657 р. за його поданням було ухвалено декрети про публікацію баніції на неплатників податків (Там само. – Спр. 284. – Арк. 337–352).

7. **Однократний подимний податок**, затверджений ***23 жовтня 1652 р.*** реляційним сеймиком Волинського воєводства в Турійську. Поборцею було обрано луцького городничого, володимирського ґродського суддю Петра Жиковича-Князького; це була його перша екзакція (поборство; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 69–70 та ін.; Спр. 273. – Арк. 236–236зв. та ін.; Спр. 281. – Арк. 613–613зв.). Згідно з рішенням сеймика Волинського воєводства в м. Луцьку від 29 серпня 1653 р. Петро Жикович-Князький почав збирати ретенти з цього подимного (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 932–933).

8. **Подвійний подимний податок**, затверджений ***8 березня 1653 р.*** елекційним сеймиком Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Петро Жикович-Князький; це його друга екзакція [Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186 (юраменти)]. Є його універсал від 10 березня 1653 р. про початок виконання обов'язків щодо збору подимного (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 639–640зв.).

9. **Подвійний подимний податок**, затверджений ***11 серпня 1653 р.*** на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Самуель Чернівський (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1410–1415).

10. **Однократний подимний податок**, ухвалений згідно з універсалом короля Яна Казимира від 12 серпня 1653 р. (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 865зв.–868зв.) сеймиком Волинського воєводства від ***29 серпня 1653 р.*** Збирали його за квитами поборці подимного податку від 8 березня 1653 р. Петра Жиковича-Князького (Ф. 25. – Оп.1. – Спр. 215. – Арк. 250–250зв.). Прізвище поборці цього подимного виявити не вдалося; відомо тільки, що суколектором поборці був Самуель Соботкевич (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 258зв.–259).

11. **Чотирикратний (п'ятикратний) подимний податок**, затверджений ***11 серпня 1654 р.*** на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Константий на Підгайцях Зубцевський (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1004–1006зв.). Було також ухвалено зібрати ще

одне, окреме подимне упродовж жовтневої треті року. Поборцею для нього визначено того самого Зубцевського. Це чотирикратне (п'ятикратне) подимне зібрали в рахунок ухваленого на варшавському сеймі восьмикратного подимного податку. Гроші здано частково до королівського скарбу в Радомський трибунал, частково – до Львівської комісії (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 99–99зв.).

12. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений у ***кінці 1654 р.*** на елекційному сеймику в Кременці. Поборця – Константий Сенюта. Є його маніфестації: від 22 квітня 1655 р. – про початок виконання обов'язків щодо збору подимного (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 99–99зв.) та від 9 лютого 1655 р. – про труднощі при зборі цього податку (Там само. – Арк. 194–194зв.). Це подимне теж збирали в рахунок ухваленого на варшавському сеймі восьмикратного податку (див. попередню позицію).

13. **Чотирикратний подимний податок**. Про нього йшлося на варшавському двотижневому сеймі, що відкрився ***19 травня 1655 р.*** Було відзначено, що Волинське воєводство з призначеного для нього дев'ятикратного подимного сплатило п'ятикратне, а для збору решти – чотирикратного податку було призначено поборцею волинського скарбника Станіслава Мушатича-Охлоповського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 651–651зв.), його суколектором – Павла Клячковського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 636зв.–637зв.). Своїм універсалом від 14 грудня 1656 р. до шляхти Волинського воєводства Мушатич-Охлоповський оголосив про готовність почати з 21 грудня збір ретенти за це подимне (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 22зв.–23).

14. **Однократний подимний податок**, затверджений ***16 липня 1655 р.*** на реляційному сеймику Волинського воєводства на оплату найманої піхоти (32 чол.). Поборцею було обрано Олександра Мровинського. У маніфестації від 19 липня він оголосив про свою готовність приступити до збору податку (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 638–638зв.). На сеймику йшлося про джерела оплати півріччної служби 250 найманих піхотинців під командуванням реґіментаря Криштофа Сапіги. Було ухвалено, щоб луцький староста кн. Владислав-Домінік Заславський передав на це 17725 польських золотих і 15 грошів ретенти зі своїх маєтків за подимне; цієї суми вистачило на оплату 118 піхотинців. Ще 32 найманців оплачували за рахунок цього спеціально запровадженого однократного подимного. Для оплати решти піхотинців було ухвалено зібрати по 150 польських золотих (піврічна плата піхотинцю) з кожних 30 димів у духовних маєтках, з кожних 50 димів у слободах, з кожних 20 торговців та з кожних 30 тис. польських золотих, позичених під відсотки. Для цього збору було обрано 12 комісарів. Оскільки скарбові суди на той час не діяли, судові справи проти ретенторів ухвалено вести в Головному люблінському трибуналі (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 669–673зв.).

Примітка: У 1656–1657 рр. відомостей про призначення і збір нових подимних податків не виявлено. Зусилля Скарбу було спрямовано на збір ретенти з минулих по-

димних; збирання ретент здійснювалося і в попередні роки. Так, ще 16 червня 1653 р. Львівська комісія своїм декретом призначила Самуеля Вольського поборцею на добирання подвійного подимного, призначеного з євреїв і ухваленого варшавським сеймом 1647 р. та затвердженого 11 квітня 1647 р. на сеймику Волинського воєводства в Луцьку. На цьому сеймику поборцею було обрано брата Самуеля – Войцеха Вольського, але він, не добравши подимного, помер (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 873–875; Спр. 90. – Арк. 717–718). Згідно з рішенням сеймика Волинського воєводства від 16 липня 1655 р. ретенти з чотирикратного подимного, затвердженого 11 серпня 1654 р. (поборця – Зубцевський), було доручено збирати скарбникові й поборці Волинського воєводства Станіславу Мушатичу-Охлоповському (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв.).

№ 2

Про кількість димів в окремих маєтках Волинського воєводства

Складено на основі юраментів (судових присяг) підданих

Берестечко, маєток більського воєводича брестського підкоморія Владислава з Лишні Ліщинського. Станом на ***червень 1649 р.***: після подій 1648 р. у місті та передмістях залишилося 150 християнських димів, а спустіло 165, з яких люди в кількості 750 осіб повимирали, загинули або потрапили в татарську неволю (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 610–610зв.). Єврейських димів залишилося 7 шинкових і 12 посполитих вуличних; скільки було перед цим – не вказано (Там само. – Арк. 571зв.–572). За відомостями на ***1 березня 1650 р.***, "по сплюндрованю і спустошеню" того містечка залишилося 143 християнські та єврейські дими (Спр. 247. – Арк. 344–344зв.). На ***8 лютого 1651 р.*** у Берестечку та обох його передмістях залишилося цілих християнських димів 45, а спустошено "...ѡдъ перъшоє дезоляц*и* козацъкоє и тата*р*скоє..." 26 димів. Відповідно єврейських димів залишилося 30, а спустошено 42 (Спр. 268. – Арк. 305–306).

Жорнів, маєток калуського старости Яна Замойського. У самому містечку ***1650 р.*** було 110 християнських і єврейських димів, залишилося 100 (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 444зв.–446зв.). У ***1652 р.*** разом у маєтку (Жорнові з селами) було 512 димів, залишилося 364, а за даними на ***7 травня 1653 р.*** – 122. Причинами такого різкого зменшення кількості димів у документах названо часті жовнірські переходи і витягання неслушних стацій (Там само. – Спр. 186. – Арк. 317–317зв., 885–886).

Ковель. У Ковельському старостві – державі Андрія Чаплича, за даними на ***6 липня 1649 р.*** (після подій 1648 р.) димів було 835, пусток – 482 (Ф. 25. – Спр. 263. – Арк. 786зв.–788). Є відомості про те, що після подій 1648 р. у самому Ковелі пустками стояло 110 християнських димів (Там само. – Арк. 601зв.–602зв.), єврейських димів залишилося 20, пусток – 60 (Там само. – Арк 784зв.). Станом на ***1650 р.*** у місті налічувалося 148 християнських димів, а на ***10 лютого 1651 р.*** – 100 (Там само. – Спр. 268. – Арк. 365зв.–366зв.).

Корець Старий і Новий з передмістями, маєток Самуеля-Кароля на Корці Корецького, згодом – Самуеля на Корці Ліщинського. У ***1650 р.*** тут було 882 дими, ***1651 р.*** – 746 димів, станом на ***3 лютого 1653 р.*** їх залишилося 300 (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 270зв.–271зв., 471–474зв.).

Луцьк. За даними на ***2 червня 1649 р.***, в місті після подій 1648 р. перестало існувати 137 шляхетських, шинкових і ремісничих димів, з яких мало бути зібрано 394 польських золотих чотирикратного подимного; з уцілілих димів зібрано 364 польських золотих податку. В юраменті від ***28 травня 1649 р.*** вказано, що до подій 1648 р. в луцькій рабинській громаді було 55 єврейських димів, залишилося 29; у караїмській – було 20, залишилося 3 дими (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 470зв.–471, 549зв.–550зв.). Згідно з юраментом від ***25 січня 1653 р.***, під юрисдикцією Луцького магістрату було 50 димів проти 183 димів у ***1651 р.*** (Там само. – Спр. 186. – Арк. 181зв.–182).

Новий Малин і Шумськ, маєтки белзького каштеляна Данієля Єла-Малинського. У самому Новому Малині та належних до маєтку селах Глухи, Болотківці й Івачків, а також у Шумську й селах Боложівка, Вашківці, Кути, Літовищі, Єловичі, Круголець, Носовиця всі дими було знищено в 1648–1649 рр.; це підтверджено юраментами від ***15 лютого 1651 р.*** (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 480–480зв.) і від ***8 лютого 1653 р.*** (Там само. – Спр. 186. – Арк. 329–330).

Остріг, його частина з передмістями Суха Воля і Зарванська Улиця, маєток краківського воєводи луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського. Згідно з юраментом від ***15 лютого 1651 р.***, тут налічувалося 80 християнських і єврейських димів проти 120 у ***1650 р.*** (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 475–477); від ***11 лютого 1653 р.*** – залишилося 30 димів; від ***10 квітня 1653 р.*** – 15 димів (Там само. – Спр. 186. – Арк. 350–250зв., 687–687зв.).

Рівне, його частина з присілками, маєток калуського старости Яна Замойського. У документах відзначено, що на ***1651 р.*** у маєтку було 349 димів, на ***7 лютого 1653 р.*** залишилося 322, а на ***7 травня 1653 р.*** – 239 димів (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 315–316, 884–885).

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

РУКОПИС МАРТИНА ҐОЛІНСЬКОГО – АРХЕОГРАФІЧНА ПАМ'ЯТКА СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ*

Рукопис казимирського райці Мартина Ґолінського – це унікальне джерело до історії Східної Європи середини XVII ст. Сьогодні він зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (ф. 5: Оссолінські, од. зб. 189/II, 1668 арк., формат 18 x 28 см; далі – ЛНБ НАН України). Типологічно його можна віднести до поширених тогочасних шляхетських і міщанських збірок, відомих під назвою "Silva rerum". Однак різнобічність матеріалу, що знаходимо в цій книзі, без перебільшення, вражаюча. У свою збірку Ґолінський переписував офіційні документи, універсали, листи, реляції, обозові авізи, щоденникові нотатки (свої і ті, що потрапляли до нього в руки), відомості про судові процеси, новини з пошти, чутки, що побутували в тогочасному суспільстві, та інші свідчення тієї епохи. Незважаючи на великий об'єм рукопису, він становить лише якусь частину всієї спадщини Мартина Ґолінського такого характеру[1]. Важливість його нотаток відзначали ще історики XVII ст. Веспасіан Коховський, наприклад, у вступі до своєї праці, виданої в 1688 р., писав про рукопис: "...[це] велика книга різних реляцій, що має виняткове значення для історії, з визначенням особливих речей, людей і часів"[2].

---

* За допомогу й сприяння під час роботи з набором рукопису Ґолінського у 1999–2001 рр. з фотокопій, що зберігаються в Інституті історії, для підготовки тексту до друку висловлюю свою подяку директорові Інституту історії України НАН України акад. В. А. Смолієві, завідувачу бібліотеки цього ж Інституту Л. Я. Мусі та директорові Державного архіву Тернопільської обл. Б. В. Хаварівському.

[1] Відомі ще три книги, впорядковані ним, не рахуючи рукопису з бібліотеки Залуських, що згорів у Варшаві в 1944 р., і деяких записів, розкиданих по інших книгах (його рукописи див.: Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві (далі – БО). – Од. зб. 188, 190; Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 1320). Крім того, дехто з істориків польської літератури приписує Мартинові Ґолінському авторство твору "Poloniae memorabiliae ab anno 1621 ad 1661": *Brückner A.* Dzieje literatury polskiej. – W., 1903. – T. I. – S. 276; 2-e wyd. – W., 1908. – T. 1. – S. 281; *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin // Polski słownik biograficzny. – Wrocław; Kraków; Wraszawa, 1959. – T. VIII/1. – Zesz. 36. – S. 226–227. Згадку про "Poloniae memorabiliae..." див.: *Maliszewski E.* Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących: (Druki i rękopisy). – W., 1928. – S. 353, nr. 4659.

[2] *Kochowski Vespasianus.* Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transyluanicum, Moschouiticum, aliasque res gestas ab Anno 1655, ad Annum 1661 inclusiue

I

Використання рукопису в науковій літературі

В українській історіографії уже присвячено спеціальні статті про важливе значення рукопису Ґолінського для науки. Можна, напевно, сказати, що жодне вагоме дослідження з історії України й Польщі середини XVII ст. не обходилося без використання цих нотаток. Особливо це стосується творів перших десятиліть XX ст. – М. Грушевського, І. Крип'якевича та ін., а також видань, що вийшли друком в Інституті історії в середині – другій половині 1950-х рр.[3] На той час оригінал, що зберігався у Львівській бібліотеці, вже був утрачений і дослідники користувалися фотокопією, переданою до Академії наук УРСР урядом ПНР.

Окремі витяги з рукопису друкувалися також у різних збірниках джерел, починаючи ще з перших десятиліть XX ст. Український історик В. Гарасимчук планував включити їх у свою збірку документів до історії України 1657–1665 рр., котра, як передбачалося, мала вийти друком у т. III "Українського Архіву" наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.: "Думаю мазурський говір Goliński-го, R. 189, змінити на тодішній правильний", – писав він до М. Грушевського, наголошуючи на особливостях мови упорядника й на своїх засадах передачі тексту[4].

У той же період витяги з рукопису Ґолінського копіював у Львівській бібліотеці Мирон Кордуба, працюючи на замовлення Михайла Грушевського для IX тому його "Історії України-Руси"[5].

---

continens. – Cracoviae, 1688. – P. [IV] ("...grandis diuersarum relationum liber, plurima ad Historiam pertinentia continens, cum praecipua rerum, personarum, ac temporum designatione..."). Згадку про цю цитату Коховського див. в інших виданнях: *Estreicher Karol.* Bibliografia polska. – Kraków, 1903. – T. XIX. – S. 377–378; Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575–1595 / Wyd. Henryk Barycz [= Biblioteka Krakowska. – № 70]. – Kraków, 1930. – S. IV.

[3] Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією / Редкол. В. А. Дядиченко, О. К. Касименко, Ф. П. Шевченко. – К., 1954. – 332 с.; Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – М., 1954. – 440 с.; *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648–1651 р. – К., 1955. – С. 11.

[4] *Гирич І., Самсоник Н.* Листи В. Герасимчука до М. Грушевського // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку: [Львівські історичні праці. Джерела, вип. 1]. – Львів, 1994. – С. 84. – Док. 41 (лист від 4 серпня 1927 р.). Див. док. 1 його збірки – "Вісті з України про смерть Богдана Хмельницького".

[5] *Купчинський О.* З листів Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927 р.) // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – Док. 2–3. – С. 294–295; *Рубльов О.* Іван Петрович. До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 750; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідчої кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 178. Згадку про збір матеріалів М. Кордубою у львівських збірках для М. Грушевського див. у спогадах І. Крип'якевича про

У післявоєнний період згадки про київську фотокопію рукопису Ґолінського зустрічаємо під час інтенсивного складання плану проектів видань Інституту історії АН УРСР до переяславського ювілею, причому вже тоді вона зберігалася в інститутській бібліотеці. У 1950 р. підготовка до друку рукопису Ґолінського була запланована на наступний рік серед інших археографічних видань Інституту. Відбором документів і опрацюванням їх мали займатися співробітники відділу археографії П. П. Гудзенко й О. А. Бевзо під загальним керівництвом М. Н. Петровського[6]. Координатором цієї роботи у Львові, де мали організувати розшифровування, передрук і переклад тексту українською мовою, став І. П. Крип'якевич. У виписці з тематичного плану Інституту на 1951 р. про цей рукопис зазначалося: "Документи, що готуються до друку, викликають великий інтерес для дослідників політичної історії України, Польщі та інших держав XVII ст."[7] Згідно з цим планом усю роботу обсягом 60 друк. арк. передбачалося завершити протягом 1951–1954 рр., а в 1951 р. мав вийти перший том (30 друк. арк.). Фінансування цієї роботи проводилося через Президію АН УРСР, яка розробляла організаційний план підготовки до друку рукопису Ґолінського[8].

На початку 1951 р. для праці над розшифруванням і перекладом тексту фотокопію передали у відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, й у звіті за цей рік зазначалося, що таку роботу виконували троє співробітників, серед яких – М. Ґембарович і Є. Куркова[9]. Координатором між Києвом і Львовом у цій справі був О. А. Бевзо, який у той час часто приїжджав до І. П. Крип'якевича і листувався з ним. "Для Вашого відома як зав[ідувача] відділом археографії, – читаємо в листі І. Крип'якевича до В. Голобуцького за той же період, – ми закінчили вже копіювання рукопису Голінського і до кінця грудня [1951 р.] закінчимо російський переклад цікавіших сторінок"[10]. 29 грудня 1951 р. І. Крип'якевич писав до директора Інституту з цього приводу: "Обробка рукопису Голінського (польського тексту) вже закінчена, охоплює 1170 сторінок машинкою. На російську мову перекладено більш інтересні матеріали, всього близько 400 сторінок. Переклад закінчується, буде готов в першій декаді

М. Кордубу: *Крип'якевич І.* Біографічний словник моїх знайомих // Домашній архів І. Крип'якевича. – Папка 287: "В 1920-х рр. збирав для М. Грушевського матеріали до історії Хмельниччини з львівських і варшавських бібліотек".

[6] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 219, 221–221зв., 227–228. Тут доречно згадати, що від 1946 р. М. Н. Петровський готував друге видання своєї монографії про Визвольну війну 1648–1654 рр., де, ймовірно, мав намір використати це джерело: Там само. – Арк. 223, 226; Спр. 89. – Арк. 8, 9.

[7] Там само. – Арк. 227–228.

[8] Там само. – Арк. 297.

[9] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 12. Листування з приводу того, щоб упорядникам дозволили працювати над цим текстом вдома, і клопотання І. П. Крип'якевича з цього приводу перед О. К. Касименком див.: Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 142–144.

[10] Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 256.

січня 1952 р. Обробка коштувала близько 25000 карб. Але – з невідомих нам причин – АН не доасигнувала львівському філіалові АН 10000 карб. ...”[11]

Можна сказати, що на цьому основна робота над підготовкою рукопису Ґолінського зупинилася, хоч про сам рукопис згадувалося і в наступні роки, навіть у контексті його цілісного видання. Але практично за це вже ніхто не брався таким обсягом, як у 1951 р. Не хотілося б акцентувати на причинах того, що робота була спочатку загальмована, а потім і зовсім припинена, хоч деякі можна назвати: тут і зволікання з друком через розходження між Києвом і Львовом у принципах передачі латиномовного тексту, і фінансові проблеми, й інші організаційно-бюрократичні моменти. Однак найважливішим видається те, що колектив Інституту історії АН УРСР почав велику підготовчу роботу (до якої повною мірою був залучений також і відділ історії в Інституті суспільних наук АН УРСР) над збірником “Воссоединение Украины с Россией”, де основний наголос у підборі документів робився на тих джерелах, що безпосередньо стосуються українсько-російських відносин. У такому контексті видання рукопису Ґолінського як цілісної пам’ятки ставало малоактуальним, а виконання цього проекту відтягувалося на час після 1954 р. Зрештою, з усього корпусу джерел рукопису Ґолінського, опрацьованого в 1951 р., до збірників “Воссоединение Украины с Россией” (1954) і “Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 г.г.” (1965) було включено лише декілька листів[12]. Крім того, всі копії листів та універсалів Богдана Хмельницького з фотокопій рукопису Ґолінського було видано І. П. Крип’якевичем та І. Л. Бутичем у 1961 р.[13]

У порівнянні з 50 – 60-ми роками в наступному десятилітті ці фотокопії використовувалися не так насичено в радянських працях з історії Хмельниччини, хоч і тут можна згадати деяких авторів, наприклад, дослідження В. В. Грабовецького[14]. У 1978 р. оригінал рукопису, що кілька десятиліть вважався втраченим, несподівано віднайшовся в Москві, і його викупила Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Цей факт дав поштовх новому зацікавленню рукописом, що “заново” відкривався в науці. З кінця 70-х років XX ст. тематичні огляди з тієї чи іншої проблематики, що зустрічаються в рукописі, робили Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, В. В. Грабовецький, М. В. Вуянко, О. О. Дзюбан та ін.[15]

---

[11] Там само. – Папка № 3.

[12] Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т. II. – Док. 38, 47, 183; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 г.г. – К., 1965. – Док. 193, 196, 224, 230.

[13] Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип’якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – 740 с.

[14] *Грабовецький В. В.* Західно-українські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – С. 67.

[15] *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654. – Днепропетровск, 1985. – С. 60–61; *Степанков В. С.* Рукопис М. Голінського як джерело до вивчення визвольної боротьби народних мас Брацлавщини в середині XVII ст. // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-

У всіх цих публікаціях підкреслювалося виняткове значення цього джерела для вивчення історії середини XVII ст.

У польській історіографії рукопис Мартина Ґолінського № 189 досить повно використовував у своїх дослідженнях початку XX ст. Людовік Кубаля. Характеристику джерельної вартості цієї та інших збірок Ґолінського знаходимо у виданнях Жеготи Паулі, Генрика Барича та Адама Керстена[16].

У 1951 р. 300-літній ювілей повстання Костки-Наперського викликав неабияке зацікавлення цим рукописом, оскільки упорядник записок не лише включив до своєї збірки документи, що безпосередньо стосуються повстання (наприклад, універсал Костки-Наперського), але й сам був чи не єдиним очевидцем, який залишив детальні письмові свідчення його страти у Кракові. У цей час з'явилася публікація Юліуша Бардаха п'яти документів з рукопису Ґолінського, зроблених з фотокопії (з ілюстраціями тексту), чотири з яких повторив у передруку Адам Пшибось[17]. Скорочений переклад російською мовою вступної статті останнього до збірника про повстання Костки-Наперського, у якій автор використовував нотатки Ґолінського, було перевидано в Москві[18]. Критичні замітки до цих публікацій джерел зробили

краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – С. 61–62; *його ж.* Рукопись М. Голинского – источник истории освободительной и антифеодальной борьбы народных масс Украины в 1648–1654 гг. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 50–59; *Грабовецький В. В., Вуянко М. В.* Волинь періоду народно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. в "Записках" Мартина Голінського // Минуле і сучасне Волині: (Тези доповідей та повідомлень ІІ-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.). – Луцьк, 1988. – Ч. I. – С. 165–168; *Грабовецький В. В.* Визвольні походи М. Кривоноса влітку 1648 р. на Поділлі в "Записках" Мартина Голінського // Матеріали VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 55–56; *Дзюбан О.* Поділля у Визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького: (На архівному матеріалі Львівської наукової бібліотеки НАН України) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: (Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. 9–11 вересня 1994 р., Кам'янець-Подільський). – Хмельницький, 1994. – Част. 1. – С. 81; *Мицик Ю. А.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави: Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 162–163; *Федорук Я.* Мартин Ґолінський – райця казимирський і упорядник "Silva rerum" (1648–1665) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2003. – С. 211–219.

[16] Див.: Pamiętniki do życia i sprawy Samuela i Krzysztofa Zborowskich / Wyd. Żegota Pauli. – Lwów, 1846. – S. XXXI–XXXII; Kronika mieszczanina krakowskiego z lat 1575–1595 / Wyd. Henryk Barycz. – S. IV; *Kochowski Wespazjan.* Lata Potopu 1655–1657 / Wybr. L. Kukulski; wstęp J. Krzyżanowskiego; posł. A. Kerstena. – W., 1966. – S. 373–374; *Kersten Adam.* Na tropach Napierskiego. – W., 1970. – S. 27.

[17] *Bardach Juliusz.* W 300-ną rocznicę powstania chłopskiego pod wodzą Kostki-Napierskiego // Nowe Drogi: Czasopismo społeczno-polityczne. – W., 1951. – R. V. – Zesz. 3 (27). – S. 91–118; Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651 r. / Wyd. Adam Przyboś. – Wrocław, 1951. – Dok. 18, 37, 49, 99.

[18] *Пшибось А.* Крестьянское движение в Польше в 1651 г. и освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого // Воссоединение Украины с Россией: Сборник статей. – С. 242–263.

Я. Беняжувна та російський історик І. С. Міллер, відзначаючи, зокрема, неточності розшифрування Ю. Бардахом документів фотокопії[19], які були повторені у виданні А. Пшибося.

З інших праць про повстання Костки-Наперського, де свідченням Мартина Ґолінського надавалося особливої ваги, можна назвати наукові й науково-популярні дослідження Станіслава Щотки, Ялю Курека, Адама Керстена, а в російській науці – І. Міллера, переклад монографії якого було здійснено польською мовою і видано у видавництві "Książka i Wiedza"[20]. Причому в останній праці автор, не маючи доступу до оригіналу, користувався нотатками Ґолінського у виписках з досліджень Л. Кубалі, М. Грушевського та інших істориків.

У 1950-х рр. публікацію досить повних витягів з рукопису Ґолінського, що стосуються актів сеймиків Краківського воєводства, здійснив у своєму ґрунтовному виданні А. Пшибось, користуючись, ймовірно, мікрофільмом[21].

Єдиний на сьогодні короткий життєпис Мартина Ґолінського поряд із загальною характеристикою його рукописної спадщини вміщено в "Польському біографічному словнику" за 1959 р.[22]

Однак, незважаючи на таку відносно добру обізнаність українських, польських і, частково, російських науковців з цим об'ємним твором, він настільки багатий на фактологічну інформацію, що, по суті, несе в собі невичерпний матеріал не лише до політичної історії, але й до історії культури, права та інших ділянок гуманітарних дисциплін.

II

Мартин Ґолінський: біографічний нарис

Біографічних відомостей про Мартина Ґолінського залишилося не дуже багато. Основним джерелом до його життєпису, власне, і є його численні

---

[19] *Bieniarzówna Janina.* [Рец. на: Materiały do powstania Kostki-Napierskiego 1651 r. / Wyd. A. Przyboś] // Przegląd Historyczny. – 1953. – T. 44. – Z. 1–2. – S. 222; *Миллер И. С.* К вопросу о публикации источников крестьянских движений в Польше в 1651 г. // Институт славяноведения АН СССР. Краткие сообщения. – М., 1954. – Вып. 13. – С. 63–64, 69.

[20] *Szczotka Stanisław.* Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego. – W., 1951. – S. 170; *Jalu Kurek.* Nad Czorsztynem się błyska. O Kostkie Napierskim opowieść prawdziwa. – W., 1953. – S. 5, 11, 16, 18, 46, passim; *Kersten Adam.* Na tropach Napierskiego. – S. 27, 36–37 (тут подана детальна характеристика Костки-Наперського Ґолінським як очевидцем), 209, 216, passim; *Миллер И. С.* Крестьянское движение в Подгалье в 1651 г. – М., 1950. – (Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 2); *Miller I. S.* Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.; Ruch chłopski w Wielkopolsce w 1651 r. – W., 1952. – 144 s. – (Biblioteka Historyczna "Książki i Wiedzy", t. 17); *Czapliński Władysław.* Ruchy ludowe w roku 1651 (Wyniki badań, poprawki i uzupewnienia) // Przegląd Historyczny. – 1953. – T. 44. – Z. 1–2. – S. 64–90.

[21] Akta sejmikowe województwa krakowskiego / Wyd. A. Przyboś. – Wrocław; Kraków, 1955. – T. II. – Fasc. II: 1649–1660. – Dok. 153, 154, 159, 160, 163, 176, 179, 182, 185, 188, 201, 206, 207, 212, 272; Wrocław; Kraków, 1959. – T. III: 1661–1673. – Dok. 47.

[22] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

нотатки, з яких перед нами окреслюється образ людини, що все своє життя прожила в Краківському воєводстві (спочатку Велічка, потім Казимир коло Кракова), на короткий час виїжджаючи то з небезпеки морової пошесті, то під примусом шведської окупації 1655–1657 рр. У біографічному нарисі Яніни Беняжувни влучно помічено його місцевий патріотизм[23]. Околиці Казимира, Кракова, Велічки, як і загалом ціле Краківське воєводство, займають особливе місце в цих записках.

Казимир біля Кракова був заснований польським королем Казимиром III Великим, який 27 лютого 1335 р. надав йому магдебурзьке право[24]. Король покладав великі надії на розвиток цього міста, визначаючи йому одне з провідних місць у суспільно-політичному й культурному житті Польщі XIV ст. Так, відомі його плани, хоч нереалізовані, заснувати тут університет[25]. Казимир Великий заклав будівництво двох парафіяльних костелів – св. Катерини й Божого Тіла, – які в епоху Мартина Ґолінського відігравали помітну роль у культурному житті міста. До головної з цих парафій, Божого Тіла, розташованої на південно-західному куті казимирського ринку, належали міські патриції та урядники – лавники та райці[26].

Майже все своє життя Ґолінський присвятив громадській роботі для розвитку свого міста – спочатку як член колегії 12 мужів, потім – казимирський лавник і, врешті, – райця. Перебуваючи на раєцькому уряді, він, сам качмар за ремеслом, не переставав підтримувати інтереси качмарського цеху, а в ділянці свого релігійно-культурного життя увійшов у близькі стосунки з кляштором Божого Тіла в Казимирі.

Мартин Ґолінський народився у Велічці 2 листопада 1608 р. в родині Якуба і Реґіни. Йому судилося стати свідком буремної епохи останнього піднесення Речі Посполитої за королювання Сиґізмунда III і Володислава IV, а пізніше – її трагічного занепаду в часи Яна Казимира. Постійні походи й битви тут перепліталися з жовнірськими конфедераціями, особливо в першій половині 1660-х рр., шляхетськими повстаннями (т. зв. рокош Любомирського) і занепадом республіканської сеймової шляхетської політичної системи. Однак, будучи спокійної вдачі, Ґолінський обрав розмірений спосіб життя, віддаючи весь вільний час упорядкуванню своїх нотаток. Одружившись у 1628 р., у двадцятилітньому віці, з Сюзанною Кмецьонкою, він швидко овдовів. Його перша дружина померла в 1632 р., але в тому самому році Мартин Ґолінський одружився вдруге. Його обраницею стала міщанка

---

[23] Ibidem.

[24] Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802 / Opr. Marian Friedberg. – W., 1966. – S. 12.

[25] Ibidem. – S. 11.

[26] Див.: *Łuszczkiewicz Władysław.* Kościoł Bożego Ciała. Jego dzieje i zabytki. – Kraków, 1898. – S. 7, 12; Starożytności i pomniki Krakowa / Wyd. J. Łepkowski. – Kraków, 1847. – Zesz. 1: O kościele ś. Katarzyny na Kazimierzu przy Krakowie. – S. 5. Перелік основних джерел і літератури див.: *Ryłko Stefan, ks. (KRL).* Patron Kazimierza bł. Stanisław Sołtys zwany Kazimierczykiem. – Kraków, 1997. – S. 119–125.

Казимира під Краковом, вдова Анна Черкова. На довгих тридцять п'ять років ця людина стала його вірною супутницею, і він залишив про неї добрі слова пам'яті у своїх записах: "А одружився я з другою жінкою, вдовою Анною Черковою, у 1632 р. в Казимирі в неділю перед св. Іоаном Хрестителем – з поштивою пані й господинею доброю"[27]. Або відзначає таку важливу, як для автора нотаток, деталь: 2 травня 1646 р. "жінка моя Анна Ґолінська перший раз поїхала до Ченстохови навідати Чудотворний образ Найсвятішої Діви Марії на горі, а також до св. Анни в Пшеорську..."[28]

Це одруження відкрило перед ним нові перспективи переїхати до Казимира, й 20 квітня 1633 р. Ґолінський прийняв казимирське міське право[29]. Як уже згадувалося, він активно включився у громадське життя міста. У січні 1638 р. Ґолінського з 12 мужів обрали лавником на місце Миколая Мисецького, котрого призначили на уряд казимирського війта[30]. Людина, котра залишила таку кількість рукописної спадщини (до того ж вона не вся збереглася до нашого часу), без сумніву, була глибоко ерудованою й мала непересічні інтелектуальні здібності. У суспільстві Мартин Ґолінський швидко завойовував визнання й авторитет, підтримуючи контакти з впливовими людьми. Зокрема, він належав до старшин качмарського цеху. Так, у липні 1644 р. Ґолінський, тоді ще лавник, разом з Войцехом Козловичем, міщанами та іншими старшими презентували бурмістрові та раєцькому урядові ординацію та артикули свого цеху, підтверджені королем Владиславом IV[31]. Слід зауважити, що починаючи з XVI ст. цех качмарів і пиварів мав провідне значення в розвитку економіки Казимира[32].

Також успішно розвивалися фінансові й майнові справи Ґолінського. У 1641 р. він купив кам'яницю за 1500 злотих у міщанки Кулевичевої на вул. Краківській, тримав т. зв. Стжалковський город (1638 р.)[33]. У 1647 р., ще лавником, він відстоював інтереси міста, обороняючи його права від нових тягарів і поборів, – спочатку на сеймику в Прошовичах, куди був делегований разом зі своїм близьким товаришем писарем Миколаєм Лютецьким[34], а потім, у травні того року, на сеймі у Варшаві, куди їздив разом

---

[27] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 4.

[28] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 321.

[29] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 4; БО. – Од. зб. 188. – Арк. 3.

[30] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 3; БО. – Од. зб. 188. – Арк. 3зв.

[31] Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795) / Wyd. F. Piekosiński. – Kraków, 1892. – T. XII. – T. II (1587–1696). – Zesz. 2. – Dok. 1816.

[32] Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 17.

[33] *Bieniarzówna Janina*. Goliński Marcin. – S. 226. Див. також запис від серпня 1662 р. про те, що дощі й паводки Вісли на початку місяця затопили йому цей город (ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1310). Для загальної картини варто згадати, що на 1655 рік Казимир зі Страдомом і передмістями (без єврейського) налічував 430 будинків, з яких 120 – кам'яних (Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 15).

[34] Їхня дружба тривала багато років – у лютому 1659 р. Ґолінський хрестив доньку Лютецього Сюзанну (Там само. – Арк. 1100).

з райцею Захарієм Венґжиновським: "Добилися ми у короля й. м. привілей для міста на штукове, – писав він, – на вічні часи в канцелярії й. м. кс. Лещинського, підканцлера коронного". І далі закреслив: "Дали ми йому chonorarium..."[35], себто "підкуп" по-нашому – але тогочасна шляхетська культура вкладала в це слово інакший зміст, ніж воно має сьогодні.

Така його активність не могла бути непоміченою, і 13 травня 1648 р. його обрали райцею на звільнену вакансію Войцеха Мроцковича, який помер 3 березня[36]. На титульному аркуші рукопису є надпис упорядника: "Мартин Ґолінський, райця казимирський, року Божого 1648, дня 13 травня". Тут не йдеться про початок роботи над рукописом, котрий, як побачимо далі (у розділі IV про джерела Ґолінського), комплектувався з чернеток у середині – другій половині 1660-х рр. Це є саме дата обрання його райцею. Ця подія сталася при підтримці й за посередництвом відомого в пізніші часи шведського "потопу" підканцлера-еміґранта Єроніма Радзейовського, "...який, – як пише упорядник, – на той час став великим управителем (wielkym rządcą) краківським..., а одночасно був і адміністратором велицьких і богенських жуп, і ломжинським старостою"[37].

Протягом XVI ст., особливо під час королювання Сиґізмунда I Старого, у раєцькому уряді міста Казимира під Краковом сформувалися в основному ті порядки, які в епоху Мартина Ґолінського набули вже традиційної усталеності. Райцею міг бути лише римо-католик та міщанин Казимира. Це був пожиттєвий уряд, що призначався краківським великоурядником. Міська рада була підконтрольною через колегію 12 мужів, заснованою в Казимирі близько 1547 р., лавників і війта. Зрештою, самі райці могли бути обраними лише з лавників, а лавники – з 12 мужів. На відміну від Кракова, де рада сама призначала лавників, такий самий порядок був у Львові[38]. Для Казимира такий строгий порядок захищав інтереси міста перед краківськими великоурядниками-дисидентами, які для зміцнення протестантських впливів і послаблення римо-католицької влади часто намагалися призначити казимирськими райцями не тільки одновірних дисидентів, але й євреїв. Останні мали своє власне самоуправління в тогочасному Казимирі, залежне лише від воєводи й судді, що розвивалося від часу їхнього переселення з Кракова в 90-х роках XV ст.[39]

---

[35] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 352; *Bieniarzówna Janina*. Goliński Marcin. – S. 226.

[36] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 4; БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 357.

[37] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 4. Адміністрацію над соляними жупами Радзейовський отримав як нагороду за оборону фінансових інтересів королеви на сеймі у 1646 р. (Dyplomaci w dawnych czasach: Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia / Opr. A. Przyboś, R. Żelewski. – Kraków, 1959. – S. 313).

[38] Детальніше про міські порядки в Казимирі див.: *Ptaśnik Jan*. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – 2-e wyd. – W., 1949. – S. 56–57, 103; Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 22–23.

[39] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 90; Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 14.

У XVI ст. була також визначена приблизна кількість лавників і раєць. Так, у лаві засідали казимирський і страдомський війти, старший лавник і 7 або 8 лавників, в т. ч. два зі Страдома[40]. На час прийняття Ґолінським міського права в 1633 р. в раді було, як сам він писав, крім бурмістра Адама Вахліковича, ще 13 райців, з яких двоє – зі Страдома; себто казимирських було 12 осіб[41].

На цій посаді Мартин Ґолінський уповні проявив свої організаційні здібності громадського діяча. До того ж перед ним відкривалися можливості користуватися пільгами, що їх мали райці. Так, наприклад, простолюдини залучалися не лише для громадських робіт на користь міста, але й мали обов'язки виконувати райцям певні повинності. У квітні 1653 р., наприклад, у Казимирі "отримали хлопи запис", поза іншим, скопати раєцьку землю, "...посіяти, пограбати, звести пп. райцям ярину... з городів, болото вивезти з міста з-під ратуші і перед панами райцями, на підводу їхати, куди буде потреба, etc."[42] З райців також не брали грошей на міські складчини, сума яких встановлювалася здебільшого самими ж райцями. Це іноді приводило до обурення поспільства, як, зокрема, сталося в 1662 р., – коли міщани Казимира вимагали, щоб і райці складалися грошима на міські потреби, то відповідь була категоричною: оскільки в Кракові райці "...жодних складчин, ані податків не дають, [то] й тут, у Казимирі, [райці] не будуть давати"[43]. У критичних ситуаціях, однак, як от у випадку з жовнірськими стаціями, іноді робилися винятки – коли в жовтні 1662 р. з міщан вибирали по 3 злотих, то й "...пп. райці давали на страву"[44].

Отже, у 1648 р. Ґолінський ступив на найвищу сходинку міського управління і з того часу до кінця свого життя він залишався незмінним оборонцем казимирських прав і привілеїв.

Він і надалі користувався великим впливом у качмарському цеху, підтримував контакти зі старшиною, сам тримав свій бровар, котрий купив разом з кам'яницею у 1641 р.[45], і займався шинкуванням вина ("...ięno wyna trohę sinkuię..."), за що платив "...nieslusnie..." 30 злотих донативи[46]. У липні 1658 р. Ґолінський та інші старші качмарського цеху клопоталися перед бурмістром і раєцьким урядом про зменшення податків на качмарський цех у зв'язку зі зруйнуванням шведами Казимира, де цехи були знищені, а братчики розпорошені[47].

---

[40] Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 25.

[41] БО. – Од. зб. 188. – Арк. 3; *Bieniarzówna Janina.* Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. Z badań nad strukturą społeczną miasta. – Kraków, 1969. – S. 79.

[42] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 619.

[43] Там само. – Арк. 1312.

[44] Там само. – Арк. 1321.

[45] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

[46] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1237 (запис від кінця 1661 р.).

[47] Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795) / Wyd. F. Piekosiński, S. Krzyżanowski. – Kraków, 1909. – T. XII. – T. II (1587–1696). – Zesz. 3. – Dok. 1858.

Із нотаток Ґолінського видно його велику професійну прив'язаність до качмарського ремесла, до качмарів. Він часто їх виділяє то у зв'язку з погромом лютрів у місті у травні 1651 р. (два качмарі брали участь – така деталь!)[48], то у зв'язку з поборами (kollecta), накладеними сенатом у січні 1661 р. на качмарів: "...аби качмарі платили від вару пива... Тримав цю колекту в Кракові й у Казимирі й. м. п. Шульц (Sulcz), гербарський писар. Тривала рік та колекта, аж її знесли постановою сейму"[49]. В іншому рукописі зустрічаємо запис про дорожнечу на хміль[50] тощо.

10 жовтня 1646 р. зі своїми приятелями – райцями Захарієм Венґжиновським, Симоном Вінарським, Войцехом Завадою і міщанином Матіасом Бриським – Ґолінський орендував чопове в ловчого Краківського воєводства за 14000 злотих. Той, у свою чергу, тримав оренду в краківського воєводи Станіслава Любомирського. Протягом року ця сума виплачувалася чотирма ротами: "Одне чопове і 4 побори триватимуть рік за роком три роки підряд", – занотовував Ґолінський[51]. Наприкінці другого року оренди зустрічаємо нотатку про те, що ця підприємницька справа була не дуже вдалою: "З великою нашою шкодою [тримали оренду], бо за обидва роки ми понесли втрати"[52].

25 жовтня 1649 р. від імені цеху качмарів Мартин Ґолінський вітав нового краківського підвоєводу Яна Ліґензу й дав йому "honorarium" 30 злотих[53]. У тому ж місяці разом зі старшим цеху качмарів Авґустином Клімеровським і ще чотирма приятелями він знову зважився на ризиковану підприємницьку справу з оренди чопового: "Ми в Казимирі орендували [чопове] з великою трудністю і великим коштом – за чотирнадцять тисяч [злотих], крім гонорару..." Тривала ця оренда від жовтня 1649 р. Але у зв'язку з падінням ціни на пиво плата за оренду була занадто висока: "...ледве ми закінчили оренду і отримали контракт 9 квітня [1650 р.]"[54]. Ще одне чопове Ґолінський разом з двома іншими райцями наважився орендувати в 1662 р. за 6200 злотих[55].

До інших великих майнових справ, якими займався Ґолінський у місті, належить будова разом зі своїм компаньйоном, райцею Мартином Лемішем, цегельні. Маніфестація про це в раєцьких актах була зроблена 10 жовтня 1661 р.[56] Відтоді було збудовано кілька шоп і "...інші речі, які були необхідні, і місту віддали [їх у 1664 р.]"[57]. Компаньйон, правда, виявився непевний, і всі ці роки між ними тривали майнові суперечки, порахунки, протестації

[48] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 479.
[49] Там само. – Арк. 1194.
[50] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 294.
[51] Там само. – Арк. 332.
[52] Там само. – Арк. 355.
[53] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 286.
[54] Там само. – Арк. 304–305.
[55] Там само. – Арк. 1284.
[56] Там само. – Арк. 1236.
[57] Там само. – Арк. 1566.

і т. п. Цей конфлікт врешті вдалося владнати: "Панові Лемішу [я вже] нічого не винен з тої цегельні, що ми її тримали, випалюючи цеглу і вапно 4 роки"[58].

Ґолінський проводив також дрібніші фінансові операції, як от продаж пари коней у травні 1653 р.[59], котрих і невигідно було тримати через постійну небезпеку їхньої конфіскації до обозу безцеремонними жовнірами-постояльцями або ж королівськими представниками.

Усе це в загальних рисах показує нам, яке життя вів Ґолінський у своїй господарсько-підприємницькій діяльності. Адже від успіхів на цьому полі безпосередньо залежало зростання його авторитету у вирішенні громадських справ. Те, що він належав до заможної верхівки казимирських міщан, видно також з його втрат під час фінансової реформи в Речі Посполитій у 1651 р. – чим багатшою була людина, тим більше вона втрачала на інфляції. Сам Ґолінський про це пише такими словами: "Багато було між різним поспільством журби, плачу, лайок, прокльонів. Якщо хтось стратив кількасот злотих на них, [то] інші – кількадесят, бідніші – кільканадцять, [по] кілька злотих – найбідніші... Як то бідному робітникові – що тяжко заробив, що з великим жалем і бідою приходило [до нього], що ховав собі від непередбачених випадків, то йому мало лишилося. Великий утиск між людьми і біда почалися кидатися (і я сам стратив на тих грошах близько двохсот злотих, маючи надію зиску...)"[60]; "Не один стратив на грошах, хто їх мав (і я сам стратив із двісті злотих...). [...] Багато прокльонів і плачу було довкола тих грошей"[61].

6 лютого 1649 р. Ґолінського вперше було обрано резидентом – одним з тих, хто того року мав відправляти в місті бурмістрівський уряд[62]. Такі резиденти обиралися кожен рік у січні (запізнення з виборами в 1649 р. пояснюється церемоніями похоронів Володислава IV і коронації нового короля). Це були шість чоловік з числа райців, котрі змінювали один одного на цьому уряді протягом року. І те, що Ґолінський був обраний резидентом при першій же нагоді виборів після того, як він став райцею у 1648 р., – промовистий факт для характеристики його зростаючих впливів у середовищі міщан Казимира. Оскільки уряд бурмістра в 1649 р. Ґолінський мав відправляти вперше, то для того, щоб набути адміністративного досвіду й навчитися практики в інших резидентів, його черга на той рік припадала останньою – запис про його бурмістрівство є від грудня 1649 р.[63] У пізніші роки йому часто й охоче довіряли цю посаду[64]. Варто зазначити, що це був

[58] Там само.

[59] Там само. – Арк. 620.

[60] Там само. – Арк. 340–341.

[61] Там само. – Арк. 438; арк. 412 – пише, що втратив сто п'ятдесят злотих.

[62] Там само. – Арк. 205.

[63] Там само. – Арк. 293.

[64] Див., наприклад, арк. 1100, 1101, 1108, 1195, 1279 і ін.; Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa. – T. XII. – T. II. – Zesz. 3. – Dok. 1877, 1878.

найвищий уряд міського самоуправління, і багато райців не просто хотіли б бути обраними бурмістром, але й іноді давали хабарі для цього або зверталися до вищих урядових інстанцій. Ґолінський, наприклад, занотовує про це у своїй книзі, згадуючи про вибори в січні 1662 р.: "Дали інші [підручному краківському] вина й по одному червоному, прохаючи, щоб їх обрали [резидентами]"[65]. Або в іншому місці зустрічаємо згадку про те, що пані Вінарська, жінка одного з райців, просила у краківської воєводини й у підручного краківського, щоб її чоловіка допустили до бурмістрівства. Однак з цього нічого не вийшло[66]. І щодо цього Ґолінський, без сумніву, відчував свою перевагу над іншими райцями, авторитет у їхньому колі, і тому не без гордості записав про свої вибори резидентом на той же 1662 р.: "Я ж нічого не давав, – у них про то не просив".

Проте в 1660-х рр., коли в нього почали з'являтися перші ознаки хвороби, яка наприкінці життя привела до часткового паралічу, Ґолінський відчував, що виконувати обов'язки бурмістра йому стає дедалі важче: "Я відпросився у й. м. п. підручного [краківського], – читаємо запис від січня 1664 р., – щоб не був [уже] тим резидентом". На знак доброго тону і в подяку за те, що підручний задовольнив це прохання, Ґолінський запросив його до себе на обід – також своєрідний штрих до культури відносин у шляхетській Речі Посполитій[67].

Незважаючи на це, в літературі є згадка, що в 1671 р., незадовго до смерті, його ще призначали на посаду війта Казимира[68].

Як представник уряду Казимира Мартин Ґолінський був присутній на похоронах Володислава IV і коронації у Кракові Яна Казимира в 1649 р. Сам свідок тих подій, він залишив у своїх нотатках цікаві описи щоденникового характеру, які засвідчують його вправне володіння літературним словом[69]. Увага тих, хто розписував постої у Кракові й Казимирі для представників двору на цій церемонії, не обійшла й кам'яницю Ґолінського – в нього зупинялися дворяни примаса Матвія Лубенського[70].

Загалом же розподіл стацій і постоїв, особливо жовнірських, був великим руйнівним фактором для міст і сіл Речі Посполитої, особливо під час воєн з Богданом Хмельницьким, шведами та ін. Але найбільше – під час конфедерацій, коли невідомо як було трактувати саме військо: і не вороги (бо ж коронна армія), і не приятелі (бо ж виступили проти короля й уряду). Якраз на бурмістрівство Ґолінського в жовтні 1661 р. припадало вирішення цих справ зі зв'язковими жовнірами, як їх ще називали: "...[я] зазнав з ними великої біди, поки [все] поладнав", – писав він[71].

---

[65] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1279.

[66] Там само. – Арк. 1312.

[67] Там само. – Арк. 1526.

[68] *Bieniarzówna Janina.* Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. – S. 41.

[69] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 194 і далі.

[70] Там само. – Арк. 209; *Dąbrowski J. S.* Senat koronny: stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. – Kraków, 2000. – S. 158, прим. 18.

[71] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1235.

В одному з рукописів Бібліотеки Ординації Замойських згадано про якогось Ґолінського, посла до війська з декларацією від гетьманів від 27 вересня 1661 р. Дослідниця історії тогочасних сеймів Стефанія Охманн ймовірно ідентифікує його як Мартина Ґолінського, однак це сумнівно[72]. Крім цієї непевної біографічної згадки щодо його політичної діяльності, в науці можна зустріти ще іншу, яку також можна вважати неточною – про участь Ґолінського на переговорах при укладанні Гадяцької унії між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою восени 1658 р.[73]

Безперервні податки, складчини й інші тягарі, що накладалися на задоволення жовнірських потреб, виснажували людей до краю, і не можна було нічого придумати, щоб, як писав він з гіркою іронією, "...заткати цю диру (abi sie ta dziura zatkala)"[74]. Права й привілеї міст, зокрема, в нашому випадку, Казимира, котрі були видані й підтверджені королями й коронними гетьманами, майже завжди ігнорувалися ротмістрами, що розписували постої для свого війська. Доведені до відчаю, в багатьох випадках міщани вдавалися до збройної оборони.

Варто було б детальніше зупинитися на одному епізоді на цю тему, що дає нам штрих до характеру Ґолінського як відважного й рішучого чоловіка, готового у критичну хвилину братися за зброю (хоч сам він, як помилково можна зустріти в науковій літературі, ніколи в коронній армії не служив і в бойових діях участі не брав[75]). Йдеться про події від березня 1650 р., коли хоругви князя Корецького і Єроніма Радзейовського, незважаючи на привілей міста в конституції 1635 р., підтверджений Яном Казимиром та Яремою Вишневецьким – коронним гетьманом на початок 1649 р., розписали будинки в Казимирі для постоїв своїх жовнірів: "...вони на це (на привілей. – *Я. Ф.*) зовсім не дбали, взагалі фиркали (y owszem fukali) і грізно [нам] відповідали..."[76] Бурмістр, котрим на той час був Симон Вінарський, раптово захворів, але дехто подейкував, що він лише прикривався хворобою, ховаючись вдома від такої халепи. Однак жоден з райців не хотів підмінити його на цьому уряді. Тоді райці почали сходитися до ратуші й скликати міщан, щоб вирішити, чи прийняти жовнірів на стації, чи закрити перед ними брами і збройно боронитися від них. Поспільство прийняло рішення

---

[72] *Ochmann S.* Sejmy lat 1661–1662. Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – S.133 (прим. 23); 272 (Index).

[73] *Грушевський М.* Виговський і Мазепа // *Грушевський М.* Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934–1959) / Зібр. і підгот. М. Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 189: "З записок Голінського, учасника переговорів, знаємо..." (передрук з "Літературно-Наукового Вістника" за 1909 р.). Передрук цієї статті див. у вид.: Вивід прав України / Ред. М. П. Парцей. – Львів, 1991. – С. 93.

[74] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1312.

[75] *Кучернюк М. Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648–1654). – Львів, 1980. – С. 98: "Учасник війни польський шляхтич Мартин Голінський..."

[76] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 307.

закритися в місті. Таке рішення прийняли тому, як пише Ґолінський, що день перед тим, 20 березня, він говорив на цю тему зі своїм товаришем, райцею Андрієм Ясовським. Той сказав, що бажав би краще зібрати міщан з рушницями й боронитися від цих двох хоругв. "Отож на ранок, – читаємо в рукописі Мартина Ґолінського його запис від третьої особи, – зійшовшися в ратуші, вніс цю розмову п. Ґолінський [як пропозицію]... Пристали на це пп. райці. Деякі перечили цьому і противилися (ті, які були боязливого серця, і йшлося їм [більше] про гроші)". Почалася справжня облога міста з приступами, стріляниною й іншими ознаками війни, котра закінчилася тим, що через кілька днів ці дві хоругви задовольнилися "контентацією" і все ж відступили: "...вже то по-хмельницькому на нас пп. міщани наступають...", – говорив ротмістр з сумною іронією, несподівано заскочений такою рішучістю[77]. Це не єдиний випадок, що показує нам рішучу вдачу Ґолінського. Так, наприклад, 10 серпня 1662 р. він, перебуваючи на посаді бурмістра, не пустив у місто конфедератів[78].

Повертаючись до його господарської діяльності, тепер уже громадської, треба зазначити, що Ґолінському часто довіряли таку важливу справу, як збір податків. Так, наприклад, у 1651 р., виконуючи обов'язки лунаря, він домагався податків з двох Лайсовських стодол, що належали до соляних жуп у Велічці, а також п'яти бочок солі від нової шопи, збудованої покійним краківським воєводою Любомірським на міському ґрунті[79]. Його дуже часто призначали лунарем, і записи про річні звіти Ґолінського перед райцями є за 1652, 1661, 1662 рр. і ін.[80] У серпні 1661 р. разом зі своїм колегою Войцехом Завадою він вибирав 24 побори з міста[81].

Серед інших відповідальних справ міського життя, до яких залучали Мартина Ґолінського, можна згадати його призначення на розпорядника коштів для будівництва мосту через Віслу. Дощі й повені ріки часто набирали характеру стихійного лиха, затоплюючи довколишні поля, села, міські городи, іноді проникаючи на вулиці міста, в кам'яниці, що завдавало людям чималої шкоди. Відсутність мосту або його незадовільний стан створювали великі незручності, і при розливі ріки, коли перевози також виходили з ладу, можливість переправи була майже паралізованою[82].

Ось, наприклад, один з типових випадків, що потребував термінового вирішення. У травні 1659 р. староста бецький Ян Вельопольський (також, між іншим, упорядник цінної для історії середини XVII ст. шляхетської збірки[83]), котрий був маршалком на сеймику, змушений був зупинитися на

[77] Там само. – Арк. 309.

[78] Там само. – Арк. 1311.

[79] Там само. – Арк. 462, 529.

[80] Див. арк. 606, 619, 1195, 1282.

[81] Там само. – Арк. 1234.

[82] Про мости з Казимира через Віслу див.: *Ptaśnik Jan.* Miasta i mieszczaństwo... – S. 385.

[83] Головний архів давніх актів у Варшаві. – Archiwum Radziwiłłowski. – Dz. II. – Кн. 21: Acta publica variaque miscellanea regnante Ioanne Casimiro a 1655–1657.

ніч у домі Ґолінського, на той час бурмістра, через відсутність перевозу під час дощів і нових паводків ("...обидва перевози за Веліцькою брамою забрала [Вісла]..."). Для того, щоб вирішити цю справу й терміново переправити Вельопольського на інший берег, Ґолінський змушений був "якнайшвидше" звертатися за краківським паромом[84].

Будівництво мосту Ґолінський розпочав у 1661 р. Але інженерні розрахунки не витримали випробувань стихії, і вже під кінець будівництва ("...rok po rok trzy liatasmy będąc most iuz koncyc miely...") великий паводок забрав усе, що було зроблено: "12 березня [1664 р.], – писав він у книзі, – робили ми порахунок лунарського звіту (liczby lunarzsky) за минулий, 1663-й, рік і за ті 10 тижнів, аж до цього часу, – я з п. Войцехом Завадою, п. Мартин Ґолінський... [...] ...віддали ми речі посполитій залишок коштів – 450 злотих, 15 грош"[85].

Цей рукопис відображає епоху середини XVII ст.: політичні події, культуру, право, спосіб мислення людей, як вони жили, чим займалися, про що думали... Українсько-польська війна, а пізніше – польсько-московська, польсько-шведська і напад семигородського князя Ракоція позначилися трагічно на людських долях, і біографія Мартина Ґолінського є типовою для багатьох людей того часу, котрі прагнули вести розмірений і спокійний спосіб життя.

Поза іншим, він залишив нам описи нужденного стану коронного війська, яке було оточене козаками під Збаражем. Два місяці згодом, усередині жовтня 1649 р., воно проходило через Казимир. Цей образок зі свідчення очевидця може бути гарним доповненням до відомого т. зв. "Діаріуша війська коронного, котре було в облозі під Збаражем в обозі від козаків і кримських татар"[86]. Через два місяці після облоги ці герої, якими вони були в опінії тодішнього польського суспільства, мали не менш злиденний вигляд, і Річ Посполита не робила їм винятків у привілеях: посилаючись на права міста, казимирські міщани відмовляли їм у стаціях (три хоругви), хоч "з ласки своєї" дано їм невелику контентацію. "А так, не стаючи в Казимирі, – писав далі Ґолінський, – пройшли лишень через Казимир досить жалюгідно й убого, обдерто, інші босоніж, без зброї; одні конно, інші пішо – [ті], що коней стратили: одних поїли, а інші виздихали. Дві хоругви пішо йшли, не було їх і ста, а конно – одна. Під нею шістдесят слабих коней їхало"[87]. Німим докором польським порядкам проходило коронне військо "босоніж" від Збаража аж до Кракова й далі.

Однак справжнє випробування довелося пережити під час шведського "потопу". У 1655 р. слідом за королем та його двором на еміґрацію подалося багато громадян, серед яких був і Мартин Ґолінський зі своєю жінкою.

---

[84] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб.189/II. – Арк. 1101.

[85] Там само. – Арк. 1528.

[86] У Ґолінського – арк. 281–284; *Michałowski J.* Księga pamiętnicza / Wyd. Z. A. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 444–470.

[87] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 289.

Перш за все треба згадати його присутність у Кракові на промові з приводу зустрічі королеви під час її втечі на Шльонськ наприкінці серпня 1655 р.[88] Сам король прибув до Кракова 19 вересня, і наступного дня королівська пара виїхала до Живця, а звідти на Шльонськ[89]. "19 вересня, – пише Ґолінський, – в неділю виїхали ми насвітанку з Казимира до Тжцяни"[90]. Звідти, на початку 1656 р., з небезпеки перед грабіжниками він подався до угорського кордону: "Королю й. м. шведському дозволили дати 300000 [злотих], аби лиш [нам] вільними бути від грабежу..."[91] У коротких словах він описує цю свою подорож: "24 лютого [1656 р.] виїхали ми у вілію св. Матвія в четвер до Нового Таргу на ніч, а звідти – до Кесмарку. Приїхали в суботу 26 лютого, в суботу Запусну, – п. Завада, п. Ґолінський, п. Мроцкович, п. війт Завада, пані П'янчі"[92]. Цілком певно, що він забрав на еміґрацію свої нотатки і в Кесмарку не припиняв комплектувати книгу, про що є багато свідчень у рукописі в новинах, що доходили до міста (наприклад, арк. 977 і далі). Райці-еміґранти ставили питання про перевезення міського архіву Казимира на зберігання до Кесмарка – права міста, привілеї, книги і т. п.

Бартоломей П'янчі, який виконував нелегкі обов'язки бурмістра під час шведської окупації Казимира, привіз у Кесмарк "метрику казимирських прав" і в лютому віддав її на зберігання старшому райці Андрієві Ясовському в присутності Мартина Ґолінського та інших райців[93]. У 1657 р. у каплиці при костелі св. Катерини П'янчі сховав і вберіг від шведів архів Казимира, запакувавши книги, документи й акти в скрині[94].

Доля маєтків у Казимирі тих міщан, котрі виїхали на еміґрацію, була дуже сумною. Місто повинно було забезпечувати шведів усім необхідним, "а котрого господаря, – читаємо в рукописі, – що не утримував шведів, не було в своєму домі, то дім розбирали або кам'яницю ледь не до ґрунту зносили, що [аж] мало лишилося [того] міста. Так руйнували внівець, що інший господар не мав по що й вертатися додому. Ратушу пограбували, акти, права геть понищили, зіпсували"[95]. Кам'яниці Ґолінського при такій загальній руйнації міста поталанило більше, ніж іншим: її зробили резиденцією для збору податків чопового й акцизи – на потреби шведів[96]. Свою ж резиденцію в Казимирі Карл X Ґустав зробив у кляшторі Божого Тіла[97].

---

[88] Там само. – Арк. 33.

[89] Там само. – Арк. 778.

[90] Там само.

[91] Там само. – Арк. 785.

[92] Там само. – Арк. 812.

[93] Там само. – Арк. 979.

[94] Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. – S. 16, 70–71; *Friedberg Marian*. Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem // Archeon. – W., 1962. – T. 36. – S. 150, 156; *Bieniarzówna Janina*. Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. – S. 41. Про цього П'янчі див. також: ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 5, 811, 1016. Див. нижче також згадки в М. Грушевського про нього.

[95] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 956, 811.

[96] Там само. – Арк. 785, 781–782.

[97] Там само. – Арк. 785.

У Кесмарку Ґолінський перечекав шведську окупацію Кракова й Казимира, повернувшись додому після відступу шведських гарнізонів у серпні 1657 р. "З вересня, – записав він у книзі, – король й. м. сам був у Казимирі, оглядав спустошення і мури, потовчені гарматами, і половину обваленої вежі на Богенській брамі..."[98]

Ґолінський рятувався з Казимира не лише перед загрозою якогось зовнішнього ворога, але й перед не менш небезпечною для життя моровою пошестю. Одного разу наприкінці серпня 1652 р. і він, і його жінка, втікаючи з міста до Велічки, а звідти – до плебанії в с. Боджув, захворіли так, що обоє були близькі до смерті: "[У мене була] сильна гарячка, хворів шість тижнів. На сьомий почав одужувати. Пані моя також захворіла... Хворіла 13 тижнів. Господь Бог сам нас рятував і заступництво Діви Марії, і [всіх] святих. А кров ми обоє одразу пускали"[99]. Через десять років, у вересні 1662 р., зустрічаємо запис про його плани виїхати з Казимира на Русь, знову втікаючи від морової пошесті[100].

У цей час він уже відчував погіршення здоров'я. Десь наприкінці 1660 – на початку 1661 рр. у нього стався перший значний приступ паралічу[101]. Тому, думаючи виїхати з Казимира перед моровою пошестю у серпні 1662 р., він склав заповіт і залишив гроші на відправу поминальних служб у костелі Божого Тіла на випадок своєї смерті і смерті дружини[102]. Наступний значний приступ хвороби стався з ним на початку 1664 р.: "...у Вступну середу, – писав він 27 лютого 1664 р. у своїх нотатках, – на другий день після останнього вівторка м'ясопустів, мав [я] у себе гостей на запустах і пив з ними до півночі. На другий день почувався недобре. Після попільця[103], прийшовши з костела, трохи поїв і поклався на горі в хаті. Проспавшись, відчув спрагу і напився поживного пива. В нутрі моєму похололо (oziebielem sobie w notrze), а звідти поволі мене знову схопило, вже вдруге, в той самий правий бік, що й раніше, три роки тому, також було схопило, – в руку, в бік, в ногу і в півголови. Господь Бог, а перш за все Найсвятіша Діва Марія, рятували мене [так], що мені мову не пошкодило. А потім п. Ян Закревський, цирюльник, п. Лещинович, лікар, – ці також поралися коло мене, що [я] врешті одужав і зміг ходити і рукою володіти, – міг писати і ходити"[104].

З костелом Божого Тіла в Казимирі, як уже згадувалося, Мартин Ґолінський підтримував близькі стосунки. У костельну бібліотечну збірку він заповідав рукопис № 189 перед смертю: "До Божого Тіла конвентові

---

[98] Там само. – Арк. 1009, 1007.

[99] Там само. – Арк. 591.

[100] Там само. – Арк. 1314.

[101] Там само. – Арк. 1527 (27 лютого 1664 р. про цей приступ він писав: "...tak trzy liata [temu]...").

[102] Там само. – Арк. 1313 (29 серпня цей заповіт він віддав пробощеві Яцкові Лібериусу, а копію – преорові до капітули).

[103] Попілець (popielec) – посвячений попіл, яким посипають голови в костелі у Вступну середу.

[104] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1527.

віддати", – читаємо його надпис на титульному аркуші рукопису. Це й було зроблено, що засвідчує пізніший надпис латинською мовою настоятеля костела на тому ж титулі: "З бібліотеки Найсвятішого Божого Тіла. Казимир коло Кракова, М. Кресчинський, настоятель". Те саме стосується й іншого його рукопису, № 188, на титульному аркуші якого тою самою рукою, що й у рукописі № 189, записано за 1769 р.: "З бібліотеки Найсвятішого Божого Тіла. Казимир під Краковом".

У 1661 р. Ґолінський зробив розпорядження записати костелові 200 злотих на майбутній похорон своєї жінки[105]. Того ж року, у липні, він продав свою кам'яницю Єронімові Ралінковському і його дітям[106]. Це був період початку занепаду його громадської активності – після перших симптомів хвороби він усе більше й більше віддається своїм нотаткам. І згадана цитата про його хворобу – "...[я] врешті одужав..., – міг писати і ходити" – у цьому сенсі дуже промовиста, адже ця книга (принаймні, більша її частина) впорядковувалася Ґолінським з чорнових записів у 1665 р., тобто після того, як права рука вже двічі, в 1661 і 1664 рр., відмовляла.

У серпні 1662 р. Ґолінський власним коштом почав відбудову каплиці при костелі Божого Тіла, винайнявши для цього муляра Яна Заура[107]. Через п'ять років, у 1667 р., він поховає у цій каплиці свою жінку[108].

Загалом же Ґолінський був дуже побожною людиною і не проминав нагоди брати участь у різних релігійних церемоніях. Тому, заклавши каплицю, в тому ж році разом з дружиною він записався в костельне братство: "Був [я] на Скалці, – читаємо його нотатку від 1 жовтня 1662 р. – Припадало свято Ангела Хоронителя, і там прийняв то братство [разом] з моєю жінкою Анною. Вписали нас до того братства..."[109]

Тісний зв'язок з костелом Божого Тіла підтримувався ще й завдяки дружнім стосункам Мартина Ґолінського з пробощем Яцком Ліберіусом, який був обраний на цю посаду у жовтні 1640 р. ще за життя Мартина Кльочовського. Після смерті останнього в лютому 1644 р. Ліберіус повноправно зайняв пробоство[110]. Це була освічена людина, родом з Казимира, зі шляхетного роду Вольних[111]. Він був автором кількох книг (переважно збірок своїх проповідей), одну з яких, "Gospodarz Nieba y Ziemie...", подарував Ґолінському. "Дуже гарні книги, друковані яко прелата зацного, гідного", – відзначив останній коротенькою реплікою у своєму рукописі[112].

---

[105] Там само. – Арк. 1230.

[106] Там само.

[107] Там само. – Арк. 1311.

[108] *Bieniarzówna Janina*. Goliński Marcin. – S. 226.

[109] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Оп. зб. 189/II. – Арк. 1317.

[110] БО. – № 188. – Арк. 4; БЧ. – № 1320. – Арк. 279; *Łuszczkiewicz Władysław.* Kościoł Bożego Ciała. Jego dzieje i zabytki. – S. 30–32, 42.

[111] БЧ. – № 1320. – Арк. 279; *Bieniarzówna Janina.* Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. – S. 27.

[112] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Оп. зб. 189/II. – Арк. 1602; *Liberius Hyacinthus.* Gospodarz Nieba y Ziemie Jezus Chrystus, Syn Bozy, Bog wcielony, Zbáwićiel y Náprâwcá

У березні 1665 р. Ліберіус відпустив Ґолінському ґрунт (pliac pusty) на Ткацькій вулиці, т. зв. ґрунт Дзиковських, за чиншем 5 гривень щороку. За умовою, після смерті Ґолінського і його дружини цей ґрунт мав повертатися назад до кляштора з усіма новими забудовами й огородженнями, що "...там набудував би й обгородив парканом"[113].

Однак через два роки, в 1667 р., його жінка Анна померла і він удруге овдовів. Смуток за близькою людиною, з якою Ґолінський прожив так багато років, не перешкодив йому через два роки одружитися втретє, на цей раз з Реґіною Вольською з Войнича[114]. Тільки, як видається, цей шлюб був викликаний більше практичною необхідністю. Відчуваючи слабкість здоров'я, до того ж – можливий частковий параліч, він потребував чийогось догляду над господарством: кам'яницею, городом, пустирем, двором, броварем і т. п. З попередніми жінками в нього, здається, не було дітей: про них, принаймні, не зустрічаємо згадок в його нотатках. Був він опікуном Софії Заторської, але судився з нею кілька разів у 1661–1662 рр.[115] Отож і нова дружина повинна була успадкувати велику частину його майна. У 1672 р. він переказав їй половину кам'яниці, бровар, дерев'яний дім, город, а наступного року, склавши заповіт, передав їй також деякі цінності – срібло, клейноди та ін. Решту майна розділив на кілька частин – пожертви на милостиню бідним, на заупокійні Служби Божі й на костельні братства. Помер він після 5 травня 1673 р.[116]

Такою постає перед нами біографія Мартина Ґолінського, казимирського райці, скрупульозного збирача новин і свідка своєї епохи, котрий залишив нам безцінне джерело до історії Східної Європи середини XVII ст., а зокрема України – періоду гетьманування Богдана Хмельницького і перших восьми років Руїни. Треба підкреслити, що цей нарис передає лише загальні біографічні відомості, і заповнення існуючих фактологічних прогалин – справа майбутніх пошуків і досліджень.

III

Космографічні уявлення Мартина Ґолінського як штрих до шляхетської культури XVI–XVIII століть

Світогляд Мартина Ґолінського, поряд з релігійною свідомістю, був дуже глибоко проникнутий астрологією (у XVII ст. цей термін вживався як у вужчому, сучасному, значенні, так і в ширшому – для астрономії як науки

Swiátá w przednie Taiemnic y dzieł swoich vroczystości, Pobożnemu auditorowi ná kázaniach wystawiony... – W Kazimierzu przy Krakowie: W drukarni Balcera Smieszkowicza, 1665. – 719 s. Перелік праць Яцка Ліберіуса див.: *Estreicher Karol.* Bibliografia Polska. – Kraków, 1906. – T. XXI. – S. 260–262.

[113] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1605, 3–4.

[114] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

[115] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1236, 1282, 1313.

[116] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

в цілому). У Європі та в Азії зацікавлення астрологією було властивим і природнім для тієї епохи, й ця ознака в рукописі Ґолінського виділяється дуже яскраво. Про це свідчать описи численних астрологічних прогнозів, яким упорядник надає особливого значення, його малюнки Сонця, комет і т. д. Таємниці зодіакальних знаків особливо сильно вабили до себе тих, хто шукав у неземному світі пояснення катаклізмів суспільного життя Речі Посполитої середини XVII ст. Не даремно ж, компонуючи свої чернетки у книгу, з висоти 1660-х рр. причини трагічних для Польщі подій 1648 р. Ґолінський вбачав саме в небесних явищах: "1648. Початок злих знаків", – писав він[117]. І не тільки в цьому місці видно, що на історичний розвиток упорядник рукопису дивився через науку про зірки, пов'язуючи суспільно-політичні події світової історії з рухом планет, затемненнями сонця й місяця, небесними кометами і т. д. Ось, наприклад, як він пояснює деякі події з історії османсько-польських взаємин: "Сулейман Осман II (йдеться про Сулеймана I (1520–1566). – *Я. Ф.*), цісар турецький, вступив на престол 1521 р. Це був чоловік мудрий, в науці астрологічній освічений, з котрої науки зрозумів, що турецька влада має занепасти від польського народу. І склав заповіт, щоб [його наступники] завжди трималися миру з поляками, і віддав той заповіт візирові Мегмед-паші. Про цей заповіт можна прочитати у книзі, яку написав Христофор Даміан. Той-то заповіт злегковажив був собі султан Мурад [IV (1628–1635)]. Задумав він почати війну з поляками, і вже був з військом виступив, але зараз же в тій дорозі захворів так, що мусив повертатися[118].

Поза тим він цікавився наукою про зірки, для чого наказав покликати вчених-астрологів з Єгипта, Александрії, Дамаска, котрі просвічували його в тій науці"[119].

Перед нами не просто констатація історичних фактів – це, можна сказати, витяги з історії астрології, до того ж з покликанням на літературу (твір Христофора Даміана), але, здебільшого, базованої на легендах і переказах. Чого, наприклад, вартує захоплююча розповідь зі східним стилістичним присмаком про перського астролога Мустардіна, котрого слуги турецького султана кинули в море за те, що він пророкував загибель Османської імперії від північного народу, себто від поляків[120]! Ця ж історія є маленьким образком до того, як у тогочасній Речі Посполитій витворювався міф про державу, призначенням якої було вберегти християнський світ від мусульманських завоювань.

---

[117] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 6.

[118] У цьому місці йдеться про підготовку влітку 1633 р. Мурадом IV походу в Польщу, від якого пізніше султан відмовився, див.: Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1633–1660) / Bearb. von Bugra Atsiz. – München, 1977. – S. 104.

[119] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 7.

[120] Там само. – Арк. 7–8; та сама розповідь з деякими змінами, див. арк. 1532.

Таких астрологічних відступів у тексті рукопису багато; автор записок, наприклад, іноді навіть пише про різні комети в загальному переліку історичних подій (див., зокрема, арк. 10: "1652. We dni swiątecne wnoczy widziana beła kometa z siedmy gwiazdah"). Причому правдоподібність астрологічних прогнозів для нього не підлягала сумніву. Скептикам наводилися численні аргументи про те, що земне життя залежить від руху планет: "Багато й інших є прикладів..., – читаємо в рукописі, – звідки [ти], читачу, зможеш зрозуміти, що те об'єднання [планет]... принесе якусь зміну або поразку, якщо не в нашій вітчизні, то в якійсь чужій країні – або смерть котрогось монарха, або значного діяча"[121].

Майже кожен річник Ґолінський починає з астрологічних передбачень у календарях, поширених тоді в Польщі, визначних астрологів. Найчастіше зустрічаються прогнози королівського математика Миколая Жоравського, який, як видно, на той час користувався великим авторитетом у цій царині[122]. А попит у тодішньому суспільстві на інформацію про різні небесні видива був настільки великий, що вона поширювалася не лише в рукописах, але й у друкованих польських "летючих листках" і часто супроводжувалася різними фантастичними малюнками цих видив. Деякі з тих, що потрапляли в руки Ґолінського, були підклеєні в його книгу. З висоти сьогоднішнього дня ці сюжети, які для певності завжди підкріплювалися свідченнями "очевидців", видаються надзвичайно наївними, але вони допомагають сучасному історикові вникати в дух того часу, перейматися тим, чим мислив світ у XVII ст. – кометам навіть присвячували вірші й панегірики латинською мовою[123]. Ось, наприклад, видиво на хмарах у червні 1654 р. з підписом і коментарем (друк) – на носі сонячного обличчя показався хрест, з якого відділилося серце, пробите мечем, що зупинилося під лівим оком сонця; під правим оком з'явилася рука, що тримає яблуко; яблуко піднялося над оком і, зупинившись над бровою, розділилося на чотири частини, а потім перетворилося в мітлу (себто в комету). Обов'язковий припис при цьому для більшої правдоподібності: "Діялося це вищезгаданого року і дня при заході сонця"[124]. Ця "летючка" до Ґолінського прийшла з варшавської пошти: "дивні знаки", як він пише, пов'язувалися ним з початком роботи у Варшаві відомого червневого сейму 1654 р.[125]

---

[121] Там само. – Арк. 382.

[122] Ґолінський згадує також про його смерть 24 травня 1665 р. (Там само. – Арк. 1618).

[123] Один з них див., наприклад: "Carmen retrogradum de cometa 1664, 1665": Там само. – Арк. 1599.

[124] Там само. – Арк. 699.

[125] Там само. – Арк. 700. Про поширеність цих летючок німецькою і польською мовами в той час див.: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины: (Вторая половина XVI – середина XVII с.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. I: Немецкие и австрийские источники. – С. 47–48. Тут також згадано про такий самий "летючий листок", що вийшов напередодні цього сейму: Там само. – С. 47 (прим. 2): "Widzenie nocne na obłokach dnia 9 czerwca 1654 r."

Не менш характеристичним є інший образ: "Nevmachia або небачений в Польщі поєдинок двох орлів..." з точною локалізацією місця й дати – 2 квітня 1655 р. за три милі від Ґданська (також друк)[126], або ще одне видиво, на цей раз в Угорщині, від 25 лютого 1660 р. (рукописний малюнок)[127].

Такі "летючі листки" були популярними в середовищі, в якому жив Ґолінський. Те, що поряд з ним райцями були високоосвічені люди – доктори теології, академіки, як він їх титулує, й інші авторитети, вихованці у переважній більшості Краківської академії, показує, наскільки правдоподібними ці небесні видива сприймалися в тогочасному суспільстві. Поєднуючи цю наївність зі своєю релігійністю, Ґолінський писав про планети з особливим літературним присмаком: "Венера дістала владу, Сатурн їй дворує, Марс її за руку тримає, щось нам обіцяє"[128]. Цілком певно можна припускати, що він вів часті розмови про це зі своїм близьким приятелем, настоятелем костелу Божого Тіла в Казимирі Яцком Ліберіусом.

Але не лише на такому, можна б сказати, рівні звичайної людської цікавості робилися ці прогнози – астрологія мала "практичне" застосування. Від серпня 1646 р., наприклад, зустрічаємо астрологічні віщування Миколая Ходовича на наступний рік, призначені спеціально для краківських райців, – як у друках, так і в рукописах[129]. При королівському дворі, як ми вже бачили, був свій авторитетний астролог – Миколай Журавський.

З початком війни з Богданом Хмельницьким астрологічні прогнози робилися навіть з військово-стратегічних міркувань, розповсюджувалися лише у вузькому колі коронних реґіментарів і ретельно приховувалися від козаків. Це дуже промовистий факт, який свідчить, наскільки сильно й на якому високому рівні вкорінилася ця практика: "Що ж стосується війни і миру, – пише Ґолінський, – [то] було б добре [про це] написати, але тих речей не належить усім бачити, а лише тим, хто турбується про управління Речі Посполитої..., [бо] в такий спосіб неприятель може бути поінформованим etc."[130] Якого типу була ця "таємна" інформація і про що саме неприятель міг довідатися, читаємо в іншому місці – прогноз Журавського на 1653 р. на підставі комети, що з'явилася в Польщі у грудні 1652 р. Згідно з цими записами, оскільки Меркурій домінує над Марсом, то Богдан Хмельницький нібито "...захоче застосувати звиклі свої штучки: коли йому припече..., [то] захоче вислизнути [від поляків], використовуючи за посередника молдавського господаря". Далі Журавський пише про турецькі справи: султанові не подобається зростання могутності Хмельницького за рахунок союзу козаків з татарами, "...котрий [союз] щонайбільші й наймудріші паші розірвуть...", бо якби Польща загинула, то цей союз повернувся б проти Осман-

[126] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/ІІ. – Арк. 744.

[127] Там само. – Арк. 1154.

[128] Там само. – Арк. 385: "Wenus panstwa dostała, Saturn iey dworuie, Mars ią za rękę trzyma, czosz nom obieczuie".

[129] Там само. – Арк. 378–380.

[130] Там само. – Арк. 382–383.

ської імперії[131]. З певністю можна сказати, що сам український гетьман був дуже далекий від того, щоб серйозно сприймати подібні відомості, і якщо його цікавила якась розвідувальна інформація від поляків, то цілком іншого характеру.

Інтерес Мартина Ґолінського до таких речей, хоч був глибоко проникливий і сильно впливав на його світогляд, але, без сумніву, мав аматорський характер – астрономію як науку він так і не осягнув. Великі астрономічні відкриття XVI – першої половини XVII ст. в науці докочувалися до суспільства відлунням у вигляді подібних фантазій, чуток, фальшивих свідчень різних небесних знаків, видив і т. п. Наукові дослідження були каталізаторами для зацікавлення простих людей небесними явищами. У XVII ст. у краківському середовищі науковців ще свіжою була пам'ять про Миколая Коперника (1473–1543). У царині астрономії це була, без сумніву, його епоха, де боротьба старої, Птоломеєвої, і нової, Коперникової, теорій Сонячної системи відображала боротьбу науки й схоластики, на сторожі якої стояла тодішня інквізиція. З плином часу з'являлися нові імена видатних астрономів – датського Тіхо Браге (1546–1601), італійського Галілео Галілея (1564–1642) та ін. У цей же період, у перших десятиліттях XVII ст., розгорілися суперечки про природу комет – чи це реальне тіло, чи просто оптична ілюзія. Як ми бачили зі згадки в Ґолінського про комету 1652 р., він вважав їх падаючими зірками. Але навряд чи, спостерігаючи за рухом комет і роблячи в рукописі численні замальовки, Ґолінський глибоко вникав у їхню природу. Однак є одна нотатка за 1651 р., з якої опосередковано видно, яке він мав уявлення про саму Землю: "На цей рік припадає чотири затемнення: два сонячні, але ми не зможемо їх побачити, *бо [вони] будуть під Землею* (курсив наш. – *Я. Ф.*), а два місячні – ці ми зможемо побачити, оскільки вони припадуть на нашому горизонті"[132].

На завершення треба зауважити, що хоч Ґолінський і поєднував у собі релігійність і астрологію, але в принципі ці речі не сумісні. Він наводить запис доктора теології, перемишльського каноніка Фрідеріка Алевбека, який колись був астрологом, але пізніше покаявся і спалив усі свої книги на цю тему. Адже прагнення передбачити долю людей чи цілих держав за допомогою планет або небесних видив у підтексті означає, з точки зору християнської науки, бажання розгадати Боже Провидіння і, замість того, щоб уповати на волю Божу, – пристосовувати її до своїх особистих потреб: "Зірки й небесні знаки, – читаємо думки цього каноніка в записках Ґолінського, – (якими Господь Бог не казав допускати страхи в серце) відложімо набік! Через них не виглядаймо ще кінець світу... [...] Більш певна й слушна річ, ніж затемнення сонця..., – перестороги самого Господа Бога..."[133]

Але час брав своє, і можна, напевно, сказати, що астрологія була своєрідною модою тієї епохи. Вона мала популярність не лише серед таких

[131] Там само. – Арк. 609.
[132] Там само. – Арк. 415.
[133] Там само. – Арк. 615–616 (дискурс від 30 жовтня 1652 р.).

любителів, як Ґолінський, але й серед учених-теологів і навіть, як ми бачили, використовувалася зі стратегічними цілями на війні. Мартин Ґолінський був дитиною своєї епохи, належав до суспільства, яке його виховало, і сприймав усі ці загадкові, незвичні й не з'ясовані ще наукою явища на інтуїтивно-візуальному, чуттєвому рівні. Послідовність його астрологічних переконань, поєднана з релігійною набожністю, свідчить, що тодішня церква сама ще не мала чіткої офіційної позиції в цьому питанні й не відлучала від себе таких людей, які шукали пояснення проблем земного життя в зірках і рухах планет.

IV

Джерела, методологія та система праці Мартина Ґолінського

Аналізуючи рукопис Мартина Ґолінського, деякі дослідники ставили проблему, чи можна вважати упорядника книги істориком. Так, наприклад, Яніна Беняжувна у своїй оглядові статті висловилася досить влучно на цю тему: "Г[олінський]-історик не стоїть однак на рівні Г[олінськ]ого-збирача і загалом не виходить поза досить поверхові рамки хроніста, хоч і часто дає барвисті образи звичаїв"[134]. Ю. А. Мицик також слушно відзначив: Ґолінський "...не був істориком чи хроністом, як собі це часто уявляють. ...[він] вів т. зв. "пам'ятні книги", куди вносив копії з документів, а часом і їхні оригінали, уривки з хронік тощо. [...] ...[нам] не приходиться говорити про якусь самостійну історіографічну працю даного автора"[135].

Слід зауважити, що шляхетські й міщанські "Silva rerum" XVII ст. були складовою частиною польської тогочасної культури в цілому. "Кожен, хто досліджує вітчизняну історію, – читаємо польського дослідника XIX ст. цих джерел, – знає про важливе значення такого роду пам'яток, котрі розповсюдилися у нас... так сильно поміж народу, що немає сливе рукописного зібрання, де б ми не зустрічали *silva rerum* тієї епохи. [...] ...в кожному заможнішому домі були книги, куди записувалися важливіші політичні події, листи монархів, видатних діячів і т. п."[136] Ще з більшим притиском про це писав Людовік Кубаля: "У XVII ст. польська шляхта мала похвальний звичай записувати найважливіші події громадського та приватного життя. Ці записки, пам'ятники, збірки, публічні реґести, kolektanea, miscelanea, домашні хроніки і як їх там ще називали, містять у собі, крім нотаток, господарських контрактів купівлі й продажу, приватні листи, відписи найважливіжих громадських актів, описи тогочасних подій, родинні хроніки, анекдоти і сентенції для вжитку в приватних компаніях і в громадських місцях, критику того-

---

[134] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

[135] *Мицик Ю. А.* Визвольна війна українського народу... – С. 163.

[136] *Chomętowski W.* Silva rerum z XV^{go} i XVI^{go} wieku // Biblioteka Warszawska. – 1866. – T. 1. – S. 243–247.

часних осіб, думки, плани... Словом, матеріалу є досить, аби пізнати не лише приватне або публічне життя, характер тогочасної шляхти, але й ледь не найпотаємніші думки й заміри, які автор не виявляв навіть найкращому приятелеві"[137].

Одна з найвідоміших, наприклад, збірок середини XVII ст. Якуба Михаловського також була виявом такої шляхетської моди укладання рукописних кодексів[138]. Можна назвати також цінні збірки до історії цієї епохи бендзинського старости, серадського судді Конецпольського[139], войницького каштеляна, бецького старости Яна Вельпольського[140] (того самого, який зупинявся в домі Ґолінського під час повені Вісли в березні 1659 р.), що зберігаються в архівосховищах Варшави, та інші рукописи. І тут, звичайно, не можна говорити про якийсь фаховий підхід упорядників як істориків чи хроністів на зразок Пясецького, Пасторія, Коховського і т. п. Досить лише згадати, що історики в наукових дослідженнях іноді порівнюють Мартина Ґолінського з сучасним йому львівським Бартоломеєм Зимоpовичем або, проводячи паралелі в епохах, називають його "...казимирським Амброзієм Ґрабовським XVII століття"[141]. У Кракові ж, для прикладу, не було жодного тогочасного представника міщанського історіописання такого високого ґатунку, а його сучасник Ян Маркевич, який, як відзначив Л. Кубаля, міг бути товаришем Ґолінського, залишив по собі незмірно меншу спадщину[142].

Що ж до цілісних історичних творів Мартина Ґолінського, то тут треба назвати працю "Poloniae memorabiliae ab anno 1621 ad 1661", авторство якої, про що вже зазначалося в частині І, приписується йому видатним дослідником історії польської літератури А. Брікнером. Але це лише гіпотетично, і тому більш певно треба говорити про Ґолінського як збирача інформації, часто прикрашеної власними оцінками, іноді навіть емоційними, або нерегулярними щоденниковими записами. Ґолінського можна вважати одним з найпристрасніших колекціонерів серед усіх його сучасників, і це заняття стало своєрідною візитівкою стилю його життя. У його нотатках присутній дух історика-самоучки, любителя – у використанні архівів і тогочасних хронік, у критичній оцінці інформації, котра доходила до нього. Поміж записок дуже часто зустрічаються його коментарі щодо достовірності новин, наприклад: "І це видумані речі, [вони] можуть бути не правдиві, переписані від й. м. п. Бялоблоцького, челядника, з його копії (видумано між

---

[137] *Kubala L.* Mieszczanin polski w XVII wieku // *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwów, 1880. – S. 293.

[138] *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. / Wyd. Z. A. Helcel. – Kraków, 1864. Про неї і ще про сім родинних рукописів графів Михайловських див.: *Czermak W.* Przyczynki do dziejów XVII w. z archiwów prywatnych // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – R. XI. – S. 532–533.

[139] Головний архів давніх актів у Варшаві. – Archiwum Radziwiłłowski. – Dz. II. – Кн. 21: Acta publica variaque miscellanea regnante Ioanne Casimiro a 1655–1657.

[140] Там само. – Archiwum Publiczne Potockich. – Кн. 45. – Т. 1.

[141] *Bieniarzówna Janina.* Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. – S. 63, 100.

[142] Ibidem. – S. 100; *Kubala L.* Mieszczanin polski w XVII wieku. – S. 309.

поспільством або між жовнірами)"; "Новин різних багато, але непевних"; або просто надпис на марґінесі – "Плітки"[143]. Таких приписок у рукописі зустрічається дуже багато, й Ґолінський був свідомий того, що велика кількість інформації доходить до нього неправдоподібною. Ось як він писав про це, починаючи річники 1650 р.: "Річні термінати для пам'яті і *новини певні і деякі з оповідей непевні* (курсив наш. – *Я. Ф.*), котрі стали відомими [про те], що діялося, почавши в цьому році"[144]. Іноді йому в руки потрапляло кілька копій того самого документа. Тоді він звіряв його, доповнюючи розбіжності тексту. Це видно з копії листа конфедератів від 14 серпня 1665 р., писаної не Ґолінським. Упорядник додав її до рукопису, а потім своєю рукою дописував у цей аркуш пропущені в тексті слова, зіставляючи лист з іншими копіями[145]. У цьому випадку перед нами постає, без перебільшення, дослідницька робота Ґолінського як прискіпливого упорядника сучасних йому листів.

Досить добра у нього, як на пересічних збирачів "Silva rerum", і джерельна база. Ґолінський часто використовував хроніки Кромера (переважно описи комет у Польщі у XIII–XV ст.) та Ґваньїні[146], знав про книжку Пясецького[147]. З інших видань у його рукописах зустрічаються відомості про хроніки Мартина та Йоахима Бельських, Яна Длуґоша, Самуеля Твардовського та ін.[148] Маємо згадки також і про книжки, що ними користувалися тогочасні дослідники. Наприклад, з прогностика Андрія Чеховича Ґолінський знав про "Historia Turcica" Йогана Амельбурна[149].

Без сумніву, він використовував міський архів Казимира, мав доступ до раєцьких книг. У ньому промовляла цікавість дослідника. Він дошукується витоків історії Польщі з епохи перших королів у VI ст. ("Nie beło [тоді]

---

[143] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 624, 812, 833.

[144] Там само. – Арк. 303.

[145] Там само. – Арк. 1632.

[146] Там само. – Арк. 9, 48; БО. – Од. зб. 188. – Арк. 5зв., 259; БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 72. Див.: *Kromer Marcin.* De origine et rebus gestis Polonorum... Oratio infunere Sigismundi... – Basileae, 1558. – 719 p. Переклад польською мовою було здійснено в епоху Ґолінського, див.: Marcina Kromera, biskupa warmińskiego, o sprawach, dziejach i wszystkich inszych połocznoćciach koronnych polskich ksiąg XXX, przez Marcina Błazowskiego... wyraźnie na polski ięzyk przetłomaczona... – Kraków, 1611. – 599 s.; *Gwagnin Alessandro.* Kronica Sarmacyey europskiey, w którey się zamyka królestwo Polskie, ze wszystkiemy Państwy, Xięstwy, y Prowincyàmy swemi; tudyież też Wielkie Xięstwo Litew: Ruskie, Żmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie y część Tatarów / Przełoż. z łac. przez Marcina Paszkowskiego. – Kraków, 1611.

[147] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 301; БО. – Од. зб. 188. – Арк. 518; Cronica gestorum in Europa singularium a Paulo Piasecio episcopi... accurate ac fideliter conscripta... – Cracoviae, 1646. – 627 p. (перевидання були здійснені у Кракові (1648) і в Амстердамі (1649)).

[148] БО. – Од. зб. 188. – Арк. 5зв., 259; БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 71, 149. Про це див.: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654. – С. 60.

[149] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 391bis.

pisarzow, co by opisowali dzieie"[150]), цікавиться початками міста Казимира й місцевою топонімікою[151]. Прийнявши раєцький уряд, йому було важливо знати, на яке місце він потрапив і хто був райцями перед ним. Це й пояснює, на нашу думку, причину, чому Ґолінський захопився укладанням хронологічного реєстру порядковості казимирських райців – з 1579 р. у рукописі № 188 ("Як про це можна було знайти відомостей"[152]) і з 1611 р. у рукописі № 189 ("Терміната пп. казимирських райців – котрі коли померли..."[153]).

Інша архівна збірка, звідки він переписував частину документів у свій рукопис, – це бібліотека кляштора Божого Тіла, куди, як ми знаємо, він заповідав свої нотатки. Тут є згадки про оригінали листів від краківського біскупа до настоятеля Мартина Клочинського за 1640 р.[154] Крім цього, дослідницька ретельність, імовірно, мала б привести такого прискіпливого збирача також і до бібліотеки казимирського кляштора св. Катерини, заснованої в 1627 р.[155]

Маючи репутацію збирача новин, Ґолінський мусив також ознайомитися з приватними бібліотеками і збірками рукописів. Про те, що він знав про них, опосередковано свідчить один його запис про якесь небесне видиво, що з'являлося в 1558 р.: "...а тепер [відомості про нього] знайдено в бібліотеці одного зацного і гідного каплана"[156].

Але Ґолінський постає перед нами не лише як той, що механічно впорядковує "пам'ятну книгу", навіть використовуючи архіви й тогочасні хроніки. Залишивши в рукописі деякі свої щоденникові нотатки, він також виступає як самовидець своєї епохи. Однак, оскільки Ґолінський вів щоденники нерегулярно і не брав участі в політичних подіях того часу, вони здебільшого не є джерелом для вивчення політичної історії. Він залишив нам яскраві описи похоронів Володислава IV й коронації Яна Казимира на початку 1649 р., описав свою зустріч з королем в обозі коло Кракова, повернувшись з еміґрації після відступу шведів наприкінці серпня 1657 р.[157], і т. п. Він описує різні важливі події, що відбувалися в Казимирі, наприклад, переїзд двору королеви на Шльонськ у вересні 1655 р.[158] Але загалом – це нотатки, які подекуди чимось нагадують щоденник Маркевича. Ось, зокрема, образок з його барвистих описів: "У четвер [25 січня], в день навернення св. Павла, день був морозний, веселий, ясний; сонце світило, з півдня повстав помірний вітер (так пишуть, що коли в день навернення св. Павла – вітер,

---

[150] БЧ. – Од. зб. 1329/III. – Арк. 62.

[151] Там само. – Арк. 84, 63.

[152] БО. – Од. зб. 188. – Арк. 1зв.

[153] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1–5.

[154] Там само. – Арк. 15–16.

[155] Starożytności i pomniki Krakowa. – Zesz. 1: O kościele ś. Katarzyny na Kazimierzu przy Krakowie. – S. 16.

[156] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 374.

[157] Там само. – Арк. 193 і далі; 1007.

[158] Там само. – Арк. 778.

[то це] провіщує війну)"[159]. І подібних відступів у нього досить багато[160]. Іноді, захоплюючись ними, він сам себе стримує, наголошуючи на основному завданні своїх нотаток: "Морова пошесть 1625 р. Під Краковом була повінь, також з втратою людей. Що робилося по ті роки, напишуть про це багато інших. Тут (у книзі. – *Я. Ф.*) лише зібрані й описані для пам'яті найважливіші речі"[161].

З іншого боку, щоденникові описи світського життя – це безцінне джерело для вивчення повсякденної тогочасної культури, звичаїв, для досліджень на кшталт праці Йогана Хейзінга "Осінь середньовіччя"[162]. Ось, наприклад, такі сюжети з його життя:

Після Різдва 1661 р. "...були ми у й. м. кс[ьондза] Яцка Ліберіуса, пробоща Божого Тіла... Був нам радий, веселий, казав вина дати достатком... [...]

На другий день були в мене пп. райці і [їхні] пані... Випили кільканадцять гарців вина, музика була, танцювали й вечеряли. [Розійшлися] аж по півночі...

У вівторок були ми в Мартина Леміша... Не був нам дуже радий, вина дав поганого, квасного, сам його пити не хотів. Дивився криво. Музиків не хотів пустити в кам'яницю. А так, [оскільки] бачили ми господаря незичливого, хоч [він] сам запросив [нас] до себе, то кожен, вставши, пішов додому.

У середу були ми у й. м. п. Третера по коляді. Був нам радий, дав вина достатком, великі келихи [подав] і вечерю – риба і м'ясо. І музика була. Було нам весело... [...]

5 січня [1662 р.] у четвер були ми у п. Авґустина Клімеровського... Був нам радий, але [його] пані господиня була незичлива, не була за столом. Вина, хоч і недоброго, давала скупо, аж сам п. Клімеровський на неї суворо крикнув. Тож давала [вже добре] вино, але мішала молоде зі старим"[163].

Ґолінський намагався розширювати мережу своїх інформаторів. Знаючи його захоплення, люди самі приносили до нього листи, авізи з обозу, новини, обозові щоденники і т. п. Насамперед, це були його колеги й близькі друзі – казимирські райці. Про деяких з них він згадує у своєму рукописі: Андрій Ясовський, Вавжинець Топорський, Миколай Лютецький[164], Бартоломей П'янчі[165] та ін. До цього кола друзів належав також ксьондз Яцек

---

[159] Там само. – Арк. 978.

[160] Див., наприклад, арк. 590, 1032.

[161] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 188.

[162] *Хейзинг Й.* Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах. – М., 1988. – 539 с.

[163] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1279.

[164] Там само. – Арк. 355, 757, 759, 1194, 1144.

[165] Там само. – Арк. 712; М. Грушевський називає цього райцю Піночі: "...від нього він (Ґолінський. – *Я. Ф.*), видно, одержав і вклеїв до своєї збірки сю копію" (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 891, прим. 1). Жінка Бартоломея П'янчі, як ми бачили в частині II, втікала разом з Ґолінським та іншими його друзями на еміґрацію в 1655 р. (арк. 812).

Ліберіус, котрий також передавав Ґолінському новини, що приходили до кляштора Божого Тіла[166].

Виїжджаючи у справах з Казимира в інші міста, Ґолінський міг там наводити контакти з людьми, котрі мали б передавати йому різні відомості. Так, у 1648 р. Францішек Йонковський, котрий надсилав у Казимир новини, що побутували у Варшаві, був його кореспондентом[167]. Як ми знаємо, рік перед тим разом з райцею Захарієм Венґжиновським Ґолінський був у Варшаві на сеймі й міг зустрічатися з цим Йонковським. Серед такого роду інформаторів зустрічаємо також Станіслава Йордана і ксьондза Фердинанда[168].

Упорядник мав би також наводити зв'язки зі службовцями урядової пошти. Наприклад, у нього були новини від поштового агента Себастіана Вальмінського[169]. Швидше над усе таких людей він заохочував якоюсь символічною платнею.

Потрібно зазначити, що розповсюдження новин не завжди було безпечною справою. Якщо інформація була неперевіреною і непевною, то за таку діяльність винуватців можна було притягати до судової відповідальності. Мартин Ґолінський згадує про один такий випадок у 1664 р. з якимось Пшездзецьким, котрого судили за те, що той розповсюджував серед людей фальшиві новини[170].

Траплялося, що ті самі відомості доходили до Ґолінського у різних формах, тому він часто повторювався в записах. Дослідницю Яніну Беняжувну ця обставина спонукала робити висновки про труднощі видання цих рукописів: "Його записки нерегулярно [розкидані] по всіх рукописах, часто повторюються, через що хроніка важко надається до видання"[171].

Ґолінський часто перечитував свої нотатки, вносив правки й доповнення до попередніх записів, уточнював їх. Це видно з різних фраз, дописаних ним іноді в дужках після основного тексту[172]. Згадуючи про урядовців Речі Посполитої, він майже завжди залишав порожнє місце для імені між титулом і прізвищем або для прізвища – перед титулом. Перечитуючи рукописи, він часом заповнював ці порожні місця[173] або просто дописував ім'я над рядком[174].

Працюючи з цим рукописом, сучасний історик, а особливо український, повинен пам'ятати про тенденційність упорядника при оцінці українсько-

---

[166] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 1507.

[167] Див.: Там само. – Арк. 104, 292.

[168] Там само. – Арк. 1164, 1607.

[169] Там само. – Арк. 717.

[170] Там само. – Арк. 1561.

[171] *Bieniarzówna Janina.* Goliński Marcin. – S. 226.

[172] Див., напр., арк. 885, 1602.

[173] Див., напр., арк. 982 (Станіслав Лянцкоронський), 1652 (дописано прізвище підканцлера Лещинського) та ін.

[174] Див., напр., арк. 701 (Януш Радзивіл), 834 (чеський король Леопольд) та ін.

польських відносин середини XVII ст. Цю рису підмітив ще М. Грушевський: "Ґолінський в своїх записках, – писав він про кампанію Юрія II Ракоція на початку 1657 р., – уболіваючи над пустошенням костелів, палат і т. д., заразом присвячує доволі сильні вирази і подвигам [польського] війська по містечках і селах"[175]. Ставлення Ґолінського до українського гетьмана нічим не відрізняється від загальної тогочасної опінії шляхетського суспільства на етнічній Польщі до подій в Україні: "Хмельницький, – читаємо в одному місці, – козак ребеліант і зрадник коронний..."[176] Але не тільки до українського повстання його оцінка була різко негативною. Це також стосується й інших повстань, що піднімалися проти монархів: "Почалася хлопська війна під Кошицями [проти австрійського імператора у 1631–1632 рр.]. Зібравшись їх кільканадцять тисяч, великі шкоди [повстанці] поробили. Потім їх звоювали і перемогли"[177]; "Також рік або два тому збунтувалися проти іспанського короля неаполітани..., але за ласкою Божою швидко їх [король] мечем заспокоїв і покарав і до попереднього підданства привів"[178]; "Проти Кромвеля в Англії виступив Ферфакс. Пересварилися ті, котрі в Англії відрубали голову королю Карлові [І Стюарту]"[179]. Такі цитати Ґолінського засвідчують його симпатії до королівської влади як такої, а особливо, коли йшлося про традиційних союзників Речі Посполитої – австрійських та іспанських Габсбургів.

Його політичне мислення – це відображення мислення переважної більшості поляків того часу з симпатіями та антипатіями, властивими саме привілейованому станові. Тогочасна Русь-Україна для нього – це земля збунтованих підданих, найбажаніше пристановище для жовнірських постоїв і втрачені земельні латифундії магнатерії. Під таким оглядом показовою може бути, наприклад, фраза з контексту подій осені 1663 р. про відомий каральний похід Яна Казимира в Україну: "Як же тішиться Україна з присутності [в ній] короля; такого щастя Україна не знала одвіку!"[180] Насправді ж таке "щастя" для України оголює свою сутність при іншому описі Ґолінського: "З того боку Дніпра, почавши від Великодня [до середини червня 1664 р.], вибито вже тих бунтівників козаків до 60000, а все одно гідра та піднімається"[181]. У тому ж агресивно-тенденційному ключі, властивому, зрештою, для польської політичної думки не лише XVII-го, але й, зокрема, першої половини XX ст., читаємо: "З України прийшли з ласки Божої добрі новини. У переддень св. Іоана Хрестителя набито багато того хлопства, а все ж не відомо, звідки береться того гультяйства"[182]. Однак попри такі

---

[175] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1390.
[176] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 83.
[177] Там само. – Арк. 10.
[178] Там само. – Арк. 215.
[179] Там само. – Арк. 1021.
[180] Там само. – Арк. 1509.
[181] Там само. – Арк. 1563.
[182] Там само. – Арк. 1567.

відступи в стилі пізнішого Ф. Равіти-Ґавронського ми не повинні применшувати значення цього рукопису як історичного джерела, застосовуючи сучасні мірки й осуджуючи Ґолінського за його позицію. Для польської історико-мемуарної літератури XVII ст. такі парадоксальні феномени, як Єрлич і йому подібні – для української, взагалі були чужими[183]. Влучний вислів про це знаходимо в М. Грушевського: "При сій нагоді він (Ґолінський. – *Я. Ф.*) пускається в підсумки козацького повстання, небезінтересні як відгомін того, що балакалося під сю пору..."[184]

Що ж стосується самої технології укладання Ґолінським рукопису, то, коли візьмемо книгу в руки, перше враження складається, ніби упорядник день за днем, рік за роком робив у ній свої записи – і так з 1648 до 1665 рр. Це зауважив ще Войцех Кентжинський, котрий уперше робив загальний опис змісту рукопису: "...цілий рукопис дотримується хронологічного порядку..."[185] Але при уважнішому прочитанні тексту видно, що хронологія викладу подій у багатьох місцях порушена. Наприклад, вітальна промова від імені казимирських райців, виголошена у Кракові на честь прибуття королеви до міста в серпні 1655 р., вміщена в контексті подій середини 1640-х рр.[186] Або – про результати елекції короля (листопад 1648 р.) Ґолінський згадує перед новинами про похід Б. Хмельницького на Львів і облогу міста (жовтень 1648 р.)[187]. Про лист від турецького султана на сейм 1647 р. Ґолінський пише, що той сейм був останній за панування Володислава IV[188], – отже запис був зроблений пізніше. Так само при згадці про початок нападу Ракоція на Польщу в січні 1657 р. упорядник зазначає: "...але він (Ракоцій. – *Я. Ф.*) швидко охолов, [так] що й своє князівство втратив, погубивши людей у Польщі"[189].

Ці та інші приклади дають підставу вважати, що рукопис писався з чернеток, які Ґолінський збирав протягом тривалого часу, а при впорядкуванні книги він намагався розкладати нотатки за хронологією. Ось, наприклад, деякі свідчення того, що чернеткові записи за певні роки велися упорядником саме тоді, коли вони датовані, а не пізніше:

новини від серпня 1648 р. про одного алхіміка, агента Ракоція, котрий посилав у Семиґород свого слугу з таємною інформацією для князя. Цього алхіміка викрили й ув'язнили: "Що далі з тим зрадником буде, побачимо", – цей припис Ґолінського наприкінці розповіді свідчить, що він був

---

[183] Про нищівну оцінку Йоакима Єрлича в польській історіографії (зокрема Йозефом Шуйським) див.: *Mienicki R.* Poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskim XVII w. // Przegląd Historyczny. – 1913. – T. 16. – S. 270.

[184] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1093, прим. 1.

[185] Katalog rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich / Opr. W. Kętrzyński. – Lwów, 1881. – T. 1. – S. 440.

[186] ЛНБ НАН України. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 33.

[187] Там само. – Арк. 155 (листопадова елекція), 177 (облога Львова і похід на Замостя).

[188] Там само. – Арк. 39.

[189] Там само. – Арк. 943.

зроблений по свіжих слідах – якраз у серпні 1648 р. Хоч одразу за цим упорядник описує смерть Юрія І Ракоція (жовтень 1648 р.), але вже з наступного аркуша він знову повертається до подій серпня 1648 р.;

така сама ситуація з відомостями про розвідників Богдана Хмельницького, яких спіймали у Варшаві в березні 1651 р.: "У Варшаві спіймали якогось Ярмуловича, котрий раніше був послом до Хмельницького. Знайшли у цього листи від Киселя і від Хмельницького. Котрого [Ярмуловича] ув'язнили. *Що далі з ним буде, побачимо* (курсив наш. – *Я. Ф.*)"[190].

Ґолінський не писав своїх нотаток одразу в оправлену книгу – він користувався звичайними чистими аркушами більш-менш однакового формату. До такого висновку приводить той факт, що останні рядки дуже багатьох аркушів напівзрізано. Подекуди, хоч і рідше, зустрічаються також напівзрізані перші рядки аркушів[191]. Це дає підстави вважати, що оправлення книги робилося вже після того, як аркуші були списані. До того ж Ґолінський записує нотатку про самого палітурника, котрий в одному місці неправильно розмістив аркуші: "Помилився переплетник (introligator), опрацьовуючи цю книгу..."[192]

Що стосується періоду, коли упорядник зводив свої чернетки в одне ціле, то він сам писав про це так: "Терміната різних речей, котрі діялися від року 1648 аж до року Божого 1664-го, що стало відомим, списана і зтермінована для пам'яті у 1665 р."[193] Отже, цю книгу або основну її частину він переписував протягом року, де подіям 1665 р. відведено також немало місця (арк. 1596–1668). Але й пізніші роки також зустрічаються, хоч і рідко. Список райців у рукописі № 189 Ґолінський довів до 1666 р., а за наступний, 1667-й, рік зустрічається приписка про закінчення роботи комісії в Казимирі, що почалася в березні 1665 р.[194] Отже, ще в 1667 р. Ґолінський повертався до своїх записів і робив там правки.

Загалом же перші кроки Мартина Ґолінського в комплектуванні "Silva rerum" стосуються раннього періоду його біографії. Так, рукопис № 1320, що зберігається сьогодні в Кракові, був укладений на початку 1630-х років[195], а вроцлавський рукопис № 188 – у 1658 р.[196]

При роботі Ґолінського над системою впорядкування рукопису № 189 проглядається паралель з укладанням тогочасних актових книг. Не виключено, що він запозичив цей досвід, адже сам був ознайомлений з архівами Казимира, користувався раєцькими, судовими та іншими книгами. В актових записах весь матеріал – оригінали універсалів та листів, різноманітні копії,

---

[190] Там само. – Арк. 444.

[191] Див., напр.: Там само. – Арк. 981, 985, 987 і т. д.

[192] Там само. – Арк. 1490.

[193] Там само. – Арк. 1.

[194] Там само. – Арк. 1602 (комісія "...skoncеła sie 1667 in februario").

[195] БЧ. – Од. зб. 1320/III. – Арк. 7; *Bieniarzówna Janina.* [Рец. на: Materiały do powstania Kostki-Napierskiego 1651 r. / Wyd. A. Przyboś]. – S. 222.

[196] БО. – Од. зб. 188. – Арк. 5.

судові протоколи та ін. – комплектувався спочатку в чорновому варіанті у т. зв. фасцикулах. І тільки, коли папка з фасцикулами була вже досить об'ємною, аркуші переписувалися канцелярськими писарями начисто в окремі книги.

Таким чином, ми бачимо, що Мартин Ґолінський не був механічним упорядником інформації, яка доходила до нього, як це можна сказати про багатьох збирачів "пам'ятних книг" того часу. В його коментарях до нотаток відчувається критична оцінка й обережне ставлення до правдоподібності новин. Він використовував тогочасні літописи й хроніки, бібліотеки, архіви й, можливо, приватні збірки, вів власні щоденники. Тенденційність, упередженість упорядника при оцінці подій не повинні применшувати цього джерела для історії України, і завдання сучасних дослідників середини XVII ст. – якнайглибше проникнути безстороннім оком у тогочасну епоху.

V

Доля оригіналу рукопису Оссолінських № 189 у 1939–1978 роках

Перефразовуючи відоме латинське прислів'я, можна сказати, що рукописи мають свою долю. Доля цього рукопису Мартина Ґолінського особлива, і те, що він не загубився у другій половині XX ст., – випадковість. Якщо коротко, то в 1940-х рр. рукопис безслідно зник зі Львова. Після війни його не було ні у Вроцлаві, як вважали львівські науковці середини 1940 – 1950-х рр., ні в Україні, як припускали польські дослідники. У 1970-х рр. рукопис несподівано знайшовся в Москві – як згадують сьогодні у Львівській бібліотеці, його пропонували придбати для Центральної державної бібліотеки ім. Леніна СРСР. Але оскільки на аркушах стояли старі печатки "Instytut Ossolińskiego" з властивою емблемою – маленьким топірцем, то в Москві його відмовилися купити. Тоді книжку повезли до Львова; у Львівській бібліотеці була створена спеціальна оціночна комісія, що мала визначити вартість рукопису, а також, чи запропонована ціна не була занадто високою. Було прийняте рішення викупити рукопис[197]. Перед титульним аркушем читаємо такий текст "Пояснювальної записки" (російською мовою) від 6 квітня 1978 р.:

"Я, Холщевнікова Тетяна Валентинівна, ... запропонувала Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника придбати книгу "Збірник історичних документів за період 1648–1666 рр., укладений Мартином Ґолінським", котра є моєю власністю.

Цей рукопис зберігався у нашій родині з 1943 року. Перебуваючи на службі в діючій армії, мій дід привіз її чи то з Німеччини, чи то з Польщі. За його словами, цей літопис він підібрав в одному з замків серед великої кількості інших книг, якими розпалювали грубки. Дід мій помер у 1959 році,

---

[197] Спогади Я. Р. Дашкевича і О. О. Дзюбана, які були членами цієї комісії у 1978 р.

а тому детальніше визначити походження цієї книги неможливо. Протягом усіх цих років книга зберігалася у мене вдома".

Коли читаємо цю "Пояснювальну записку", перед нами вимальовується майже детективна історія: старовинний рукопис, війна, радянський солдат, готичний замок, стародруки у грубках та інші ознаки такого жанру. Здавалося б, кого з простих солдат могли цікавити подібні трофеї, та ще й таких великих розмірів? Однак були й такі люди. Вчитаймося у спогади одного радянського солдата, який у той самий час, наприкінці 1944–1945 рр., виходив з військами на береги Одеру: "І ось стою я на околиці села і дивлюся на великий і прекрасний замок. Іду до нього по полю, серед звалищ людських трупів, у яких вивернуті всі кишені: казали, так належиться. Увійшов у замок. Нікого нема. Тиша. Пройшов у великий зал, заповнений старовинними меблями, стелажами, на яких лежали красиві речі... В одній із шаф, на своє здивування, побачив російську старовинну ікону. Взяв її в руки. Богородиця з немовлям... Перевернув, на звороті прочитав підпис реставратора Дикарьова. Подумав тоді: "Вивіз який-небудь німецький фон з наших країв..." І вирішив: візьму з собою, поверну на батьківщину. Ікона ось уже п'ятдесят років стоїть у мене вдома в книжковій шафі, нагадуючи про події під Шейдусом...

Пересуваючись зі своєю частиною, я продовжував відзначати свій шлях на картах, накопичуючи пам'ятні мені чимось предмети... Якось побачив покинуту бібліотеку, покопався, знайшов дещо цікаве для себе, в тому числі й посібник з рідної топографії професора Витковського з автографом з С.-Петербурга. Засунув у "вещмешок": може й довезу додому, там знадобиться"[198]. За свідченням американської дослідниці долі культурних цінностей під час Другої світової війни Ліни Ніколас, "в Червоній армії, яку часто змальовують дикою ордою, в дійсності була високоорганізована група кваліфікованих спеціалістів з мистецтва, які ретельно вилучали найкращі речі до того, як буде дана воля менш досвідченим військовим"[199].

Записка Т. В. Холщевнікової, як і сама інтригуюча доля рукопису, вже цікавила дослідників. Наприклад, В. С. Степанков сприймав її нотатку з великим відсотком правдоподібності: "За невідомих нам обставин, – писав історик, – він [рукопис] зник з колекції [фондів бібліотеки] і за щасливим випадком був урятований, імовірно, у 1945 р. радянським солдатом, дідом Т. В. Холщевнікової, яка в 1978 р. запропонувала його відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника"[200]. Натомість завідувач відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України О. О. Дзюбан вважав неправдивою інформацію в "Пояснювальній записці": "Цінні матеріали знаходяться в об'ємному збірнику М. Голінського, – зустрічаємо у виступі

---

[198] *Фиалков Д.* Возвращение иконы // Иртышский вертоград / Ред. А. И. Ашилатов, А. И. Литовченко, А. И. Шихов. – М., 1998. – С. 358.

[199] *Николас Л.* Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма / Пер. с англ. С. А. Червонной. – М., 2001. – С. 507–508.

[200] *Степанков В. С.* Рукопись М. Голинского... – С. 50.

вченого на одній із конференцій, – [...] який у 1960-х – 1970-х роках вважався втраченим. У 1978 р. бібліотека відкупила його від жительки Москви Т. Холщевнікової, котра в пояснювальній записці зазначила... [...] Ці слова не відповідають дійсності хоч би через те, що І. Крип'якевич та І. Бутич в упорядкованій книзі "Документи Богдана Хмельницького". (Київ, 1961), використали ряд документів із цього збірника"[201].

У "Документах Богдана Хмельницького" справді є одне покликання на оригінал рукопису 189 з фондів Львівської бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР[202]. Але в інших випадках у цьому збірнику – покликання на фотокопію, що зберігається в фондах бібліотеки Інституту історії АН УРСР у Києві[203]. До того ж, у своїй відомій монографії про Богдана Хмельницького І. П. Крип'якевич покликається на оригінал рукопису, ніби він на початок 1950-х рр. був у Вроцлаві[204], хоч цілком певно можна сказати, що в цей час учений користувався київською фотокопією – на аркушах з виписками Ґолінського, що зберігаються в домашньому архіві І. Крип'якевича, зустрічаємо нотатку історика: "Сторінки рукопису"[205]. Такий запис можна було зробити лише при наявності ще однієї нумерації аркушів – якраз у київській фотокопії, де є нумерація як оригіналу, так і кожного аркуша фотокопії (на звороті), причому ці дві нумерації не збігаються між собою. Отож бачимо, що в цих покликаннях історика багато неточностей. Що ж стосується І. Л. Бутича, то, працюючи з документами гетьмана, вчений користувався фотокопією Ґолінського з Інституту історії, а не оригіналом[206].

Після великих пертурбацій, котрих зазнала Львівська бібліотека під час німецької окупації і післявоєнного відсортування книжок та рукописів для Польщі, Москви, Києва й Ужгорода, її фонди катастрофічно зменшилися. Маючи на увазі те, що в результаті масового вивозу німцями в 1944 р. і поляками в 1946–1947 рр. рукописи і стародруки зрештою опинилися в новоствореній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві, українські науковці наприкінці 1940-х рр. і протягом дальших трьох десятиліть визначали як місце зберігання оригіналу рукопису Ґолінського № 189 також Вроцлав. Окрім згадок про це в монографіях І. Крип'якевича, О. Касименка, у збірниках статей, що виходили у 1954 р. до ювілею Переяславської ради, можна навести ще коментар упорядників анотованого покажчика рукописних фондів Львівської бібліотеки до док. № 455, "Авізи з обозу" про нотат-

---

[201] *Дзюбан О.* Поділля у Визвольній війні українського народу... – С. 81.

[202] ДБХ. – Док. 3. – С. 32 (легенда).

[203] Фотокопія поділена на чотири томи; див. інвентарні номери бібліотеки Інституту історії України НАН України: № 44184–44187.

[204] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 29. Автор помилково називає Мартина Ґолінського краківським міщанином: Там само. – С. 29, 117; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 23, 72.

[205] Домашній архів І. П. Крип'якевича, папки № 29 (нотатки з Ґолінського), № 56 (І. Виговський – нотатки з Ґолінського).

[206] Спогади І. Л. Бутича.

ки з т. зв. "Тек Кубалі" (ЛНБ НАН України, ф. 5, од. зб. 5769/III): "Копія [XIX ст.], зроблена з копії XVII в. рукоп. збірника Голінського (Вроцлав – Оссолінеум), польська м., 2 с. Додані зауваження Голінського"[207]. Треба підкреслити, що в наступні роки це створювало велику плутанину в дослідників. Так, наприклад, вплив І. Крип'якевича на подальшу історіографію був настільки великий, що про рукопис Ґолінського № 189 як про такий, що його оригінал зберігається у Вроцлаві, писали навіть тоді, коли він уже був у сховищах Львівської бібліотеки[208].

З іншого боку, згадки в науковій літературі про вроцлавський оригінал і наявність самого оригіналу у Львові наводили на думку про існування кількох списків того самого рукопису Ґолінського № 189, і нібито саме з вроцлавського списку були зроблені фотокопії, передані польськими архівістами в Україну до ювілею Переяславської ради в 1954 р., що сьогодні зберігаються в бібліотеці Інституту історії[209].

З польського ж боку недвозначно вважалося, що оригінал цього рукопису зберігається в бібліотеці Інституту історії АН УРСР[210].

Насправді його доля була набагато складнішою, ніж здається на перший погляд, бо, зникнувши з Львівської бібліотеки, він не потрапив у руки польських архівістів, не був заінвентаризований і на полицях сховищ бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві його не було. Про нього немає ніяких згадок у переліку рукописів, що потрапили до Вроцлава зі Львова під час війни і в післявоєнний період: у 1940-х рр. у Вроцлаві не було оригіналу[211], а мікрофільм і фотокопія з'явилися там лише в 1950-х рр.

* * *

Влітку–восени 1943 р. під час швидкого просування лінії фронту на захід німецький окупаційний режим пожвавив роботу з відбору наших культурних цінностей у Львові для вивозу, яка велася німцями одразу після

---

[207] Визвольна війна українського народу в 1648–1654 рр. Возз'єднання України з Росією: Анотований покажчик рукописних матеріалів бібліотеки / Упор. Т. Ю. Козачук за уч. В. Ф. Бандури, К. Т. Гебултовського. – Львів, 1954. – С. 96 (надписи у квадратних і круглих дужках у тексті книжки).

[208] Див., наприклад: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992. – С. 208; *його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 259; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654. – С. 60; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 356.

[209] *Степанков В. С.* Рукопись М. Голинского... – С. 50.

[210] *Kochowski Wespazjan.* Lata Potopu 1655–1657. – S. 373 (прим. 2; післямова А. Керстена); *Kersten Adam.* Na tropach Napierskiego. – S. 209.

[211] Inwentarz rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Wrocław, 1948. – S. 3. Про вроцлавську фотокопію і мікрофільм зустрічаємо згадку в тогочасній польській науковій літературі: *Kersten Adam.* Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim: 1655–1656. – Warszawa, 1958. – S. 211 (бібліографія).

окупації, коли восени 1941 р. до Німеччини почали вивозитися львівські архівні збірки[212]. Великі ініціативи в цьому напрямку розгорнули польські співробітники бібліотеки (директор бібліотеки Оссолінських під час німецької окупації М. Ґембарович, завідувач відділу рукописів С. Інґльот та ін.), котрі заохочували німецьку владу вивезти зі Львова до Польщі найцінніші збірки[213].

Перша згадка про те, що у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки почали готувати для вивозу перелік найцінніших рукописів і стародруків з фондів Оссолінських, Баворовських та ін., стосується листопада 1943 р. Ця робота тривала й у наступні місяці – відібрані рукописи відкладалися в окрему шафу, пакувалися в скрині й готувалися до вивозу[214]. У той період через збірні перевалочні пункти в Польщі зі Львова рушили німецькі транспорти з культурними цінностями. Протягом зими–весни 1944 р. до Тинця було відправлено вісім транспортів, деякі рушили до Опави й до інших перевалочних пунктів[215]. Згодом більшість із цих цінностей так і залишилася у Польщі. З бібліотеки Оссолінських було вивезено два транспорти до Кракова, 18 березня та 2 квітня, а звідти – в Золоторию та в Аделін у Нижній Сілезії, де в квітні 1944 р. вагони попали під бомбардування[216]. "Для розміщення гігантських конфіскованих колекцій особливо цінувалося місце в Сілезії та Тюрінгії, – зазначає дослідниця тієї епохи, – оскільки на західних територіях рейха влада, в свою чергу, вирішила, що їй належить перевозити все якнайдалі на *схід*. Умови для зберігання в цьому регіоні готувалися завчасно. Ще 1942 р. д-р Ґюнтер Ґрюндман, куратор провінції Нижня Сілезія, реквізував з цією метою близько вісімдесяти сховищ, що знаходилися в замках, монастирях, приходських будівлях і складах"[217].

---

[212] *Врадій Н. Ф.* До історії львівських архівів у 1939–1944 рр. // Архіви України. – 1974. – № 5. – С. 55; *Дубик М. Г.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / Дис. ... канд. іст. н. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (машинопис). – К., 1997. – Арк. 119.

[213] *Matwijów M.* Lwowskie Ossolineum w listach Mieczysława Gębarowicza w latach 1943–1946 // Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – 1992. – Zesz. I. – S. 157–172; *його ж.* Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r. // Rocznik Lwowski. – W., 1995/1996. – S. 32–39; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі / Упор. Л. І. Крушельницька. – Львів, 1996. – С. 95–97 (витяги з цієї статті в перекладі на українську мову); *Grimsted Patricia Kennedy.* Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Reconstruction. – Cambridge, Mass., 2001. – P. 430.

[214] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 53-в. – Арк. 12 (звіти співробітників відділу рукописів за листопад 1943 р.), 13 (за грудень 1943 р.).

[215] *Грімстед П. К., Боряк Г. В.* Доля українських культурних цінностей під час війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992. – С. 28; *Врадій Н. Ф.* До історії львівських архівів у 1939–1944 рр. – С. 55; *Дубик М. Г.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.). – Арк. 119.

[216] *Grimsted Patricia Kennedy*. Trophies of War and Empire. – P. 430–431.

[217] *Николас Л.* Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей... – С. 126–127.

Майже півтора року рукописи хаотично були розкидані в Аделіні у фільфарку; багато з них було понищено або розкрадено. Коли у серпні 1945 р. до маєтку прибула пошукова експедиція польських бібліотек, то застала на місці жалюгідну картину: "Книжки й рукописи, викинуті зі своїх мішків і скринь, валялися на бетонній підлозі стайні, лежали на подвір'ї фільварку, частково в сусідніх будинках, де – як вказували сліди – були вживані до фізіологічних потреб або для розпалювання вогню. Як можна було встановити, вміст майже всіх мішків і скринь був переглянутий і, згідно з документальними свідченнями, посортований з невідомою метою. Переважна більшість скринь була розбита й носила сліди грабежів, подібно як і значна кількість розпоротих, а частково навіть порожніх мішків"[218]. Етапом через Вроцлав ці рукописи було вивезено до Варшави, звідки у квітні–травні та в серпні 1947 р., а також у березні 1948 р. майже всі вони були відправлені назад до Вроцлава в бібліотеку Оссолінських[219].

У липні 1944 р. пересування фронту через Львів, лихоліття війни повною мірою відбилися на стані Львівської бібліотеки: "Будинок при вул. Оссолінських № 2 в часі воєнних дій в році 1944 значно став пошкоджений, – читаємо у звіті про роботу бібліотеки за 1945 р. – Дах подірявлений[220], вікна тимчасово позабивані диктою, двері повилітали з завісів, так що нормальна праця не можлива, а зокрема в зимову пору. [...]

Працівники II сектору[221] працювали в році 1945 в дуже тяжких умовах: будинок значно пошкоджений, 60% книжок була в стосах, а в кінці в будинок були зложені в стосах книжки [бібліотеки] Львівського університету"[222]; "...по втечі німців зі Львова працівники цього сектору застали приміщення без вікон і дверий, а по кімнатах лежали стосами бібліотечні фонди.

---

[218] Цит. за: *Сварник Г.* Архів Наукового Товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві // З історії Наукового Товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів, 1997. – С. 233.

[219] *Knot Antoni.* Przedmowa // Inwentarz rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego... – S. VIII; Архів БО. – Од. зб. 50: Sprawozdanie z działalności 1944–1949. – Арк. 72; Архів БО. – Rewindykacja 1946–1947. – Teka 658. – Арк. 180–188 (протоколи відкриття 39 скринь).

[220] 9 квітня 1944 р. під час бомбардування Львова радянською авіацією кілька бомб упало коло бібліотеки Оссолінських; на початку травня бомба впала на самий головний будинок: *Grimsted Patricia Kennedy.* Trophies of War and Empire... – P. 430; *Pajączkowski Franciszek.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich w ostatnim dwudziestoleciu (1928–1948) // Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – Wrocław, 1948. – T. III. – S. 630; *Trzynadlowski Jan.* Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1817–1967. Zarys dziejów. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – S. 126–127.

[221] Сектор II філіалу бібліотеки АН УРСР у Львові у 40-х роках – це колишні бібліотеки Оссолінських і Павліковських на вул. Оссолінських, 2 і бібліотека колишньої Фундації Баворовських на вул. Баворовських, 2 (відділ мистецтва).

[222] У лютому 1943 р. у приміщенні бібліотеки Львівського університету розмістилися німецькі війська, а університетська книгозбірня (бл. 100000 книжок) була перенесена в будинок Оссолінських. Див.: *Pajączkowski Franciszek.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich w ostatnim dwudziestoleciu (1928–1948). – S. 43.

Працівники цього сектору взялися за роботу, відділили бібліотечні фонди Б[ібліотеки] А[кадемії] Н[аук] від бібліотечних фондів Львівського університету – поскладали книжки по полицях, і так від цього почалася робота"[223].

"...головний вхід і майже всі зовнішні та внутрішні двері вилетіли з рам, – згадував очевидець тих подій, кустош бібліотеки Францішек Пайончковський, – так що будинок Оссолінеум був відкритим. У кабінетах попереверталися столи, крісла, письмові столики, полички, книжки, – [все] перемішане з уламками вікон і ламп. Стіна лівого крила після струсу значно відхилилася і вже не стала на своє місце"[224].

Великі львівські книгозбірні, за рахунок яких можна було поповнювати фонди знищених бібліотек в інших містах, стали справжньою панацеєю для розореної післявоєнної країни. Згідно з розпорядженням Президії Академії наук УРСР 3 червня 1945 р. у Львівській бібліотеці почався перепис книжок, рукописів і стародруків для передачі їх Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки. Вже через три місяці, у вересні, приступили до пакування відібраних книжок у скрині[225]. Акція, як це добре відомо, суто політична – для Сталіна старовинні рукописи і книжки були одним із засобів цілковитого узалежнення Польщі від СРСР. Тому й тиск на тодішнього директора бібліотеки Василя Щурата відбувався на всіх рівнях – по лінії Львівського обкому КП(б)У і його секретаря, сумнозвісного І. Грушецького; по лінії Президії АН УРСР, Львівської філії АН УРСР, а також дирекції ЦНБ АН УРСР у Києві (тодішній директор Ю. Меженко), котра сама жила й працювала під пильним наглядом. Розпорядження у цій справі до виконання Президії АН УРСР видавалися тодішнім головою Раднаркому УРСР М. Хрущовим[226] – ланцюжок адміністративного й політичного впливу був відпрацьований бездоганно.

При бібліотеці у Львові була створена комісія з відбору культурних цінностей з бібліотеки АН УРСР для передачі Польщі. На різних етапах її роботи в 1945–1947 рр. до складу цієї комісії входили В. Щурат, М. Возняк, І. Крип'якевич, М. Кордуба, І. Свенціцький та інші видатні постаті української науки й культури. На своєму засіданні 9 вересня 1945 р. комісія визначила орієнтовні цифри книжок для передачі Польщі: видання XIX–XX ст. – 20000 примірників, стародруків – 10000[227]. Однак члени комісії в той час не могли собі навіть уявити, наскільки зростуть ці цифри, що регулювалися окремими постановами Ради Міністрів УРСР[228]. Згідно з офіційними звітами

---

[223] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 26, 33.

[224] *Pajączkowski Franciszek.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich w ostatnim dwudziestoleciu (1928–1948). – S. 630; *його ж.* Ossolineum we Wrocławiu. – Wrocław, 1947. – S. 3.

[225] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 52–52зв. (звіт бібліотеки за 1945 р.).

[226] Там само. – Спр. 142. – Арк. 5–6.

[227] Там само. – Арк. 2–3.

[228] Див.: *Grimsted Patricia Kennedy.* Trophies of War and Empire... – P. 432 (постанова від 18 жовтня 1945 р.); Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 9 (від

станом на кінець 1946 р. до Польщі було відібрано 217540 книжок у 582 скринях: 168877 друків XIX–XX ст., 41505 стародруків і 7068 рукописів. Першим транспортом у липні 1946 р. зі Львова було перевезено 417 скринь: 108537 видань XIX–XX ст., 34464 стародруки і всі відібрані рукописи[229]. Решта скринь пакувалася для другого транспорту, що відправився в березні 1947 р., куди були спаковані лише книжки – 165 скринь з 67381 виданням[230]. Усе це складало приблизно половину передвоєнної збірки бібліотеки Оссолінських.

Ще перед відправленням першої партії в червні 1946 р. поширилася інформація, що бібліотеку Оссолінських доведеться відправити повністю: "...невдовзі після відправлення 150 тисяч книжок, – писав Ю. Меженко до заступника директора Львівської бібліотеки П. Гнипа, – доведеться відправити Бібліотеку Оссолінських в цілому, залишаючи у себе те, що стосується Україніки"; "Прошу Вас, – читаємо в іншому листі, – скласти й надіслати хоч би й спеціальною людиною літаком [до Києва] кошториса на упакування й відправлення всієї бібліотеки Оссолінських"[231]. Ймовірно, що подібні плани справді обговорювалися в урядових колах УРСР, і така інформація РАТАУ про передачу всієї бібліотеки Оссолінських до Польщі поширилася наприкінці місяця в українській пресі, зокрема в "Київській правді" (від 25 червня 1946 р.): "...Уряд Української РСР... ухвалив на знак вічної дружби між нашими братніми країнами передати польському народові цінності Львівського книгосховища "Оссолінеум", "Рацлавську панораму", картини видатних художників, численні музейні експонати, цінні рукописи..."[232] Супроводжуючи перший транспорт, до Варшави виїхала українська делегація, яку 27 липня 1946 р. прийняв Болеслав Берут. Під час цієї церемонії символічним жестом йому було вручено погруддя Шопена роботи скульптора Ксаверія Дуніковського[233].

У Львівській бібліотеці були складені переліки рукописів і видань, вивезених з бібліотеки німцями й поляками в 1944–1947 рр.[234], однак у цих

---

6 квітня 1946 р., № 776: "Про додаткову передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки"); Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. – С. 29–30 (від 5 липня 1946 р., № 1182: "Про передачу історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки").

[229] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 38 (звіти бібліотеки за 1946 р.). Протоколи відкриття скринь цього транспорту у Вроцлаві див.: Архів БО. – Rewindykacja 1946–1947. – Teka 658. – Арк. 117–148.

[230] Архів БО. – Од. зб. 50: Sprawozdanie z działalności 1944–1949. – Арк. 72.

[231] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 5–6, 2–3.

[232] Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – W., 1974. – T. IX. – Dok. 80; *Grimsted Patricia Kennedy.* Trophies of War and Empire... – P. 432–433.

[233] *Pajączkowski Franciszek.* Ossolineum we Wrocławiu. – S. 10; Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – T. IX. – Dok. 80.

[234] ЛНБ НАН України. – Ф. 787: "Михайло Возняк". – Папка 183: "Rękopisy wywiezione z Ossolineum z nakazu władz niemieckich w marcu i w kwietniu 1944 r." –

списках є багато розбіжностей. Річ у тім, що точні цифри офіційних документів не змальовують справжньої картини тих подій у Львівській бібліотеці: критичний стан, в якому опинилися її фонди після війни, доповнювався сильним українсько-польським протистоянням, не відображеним у документації. Класифікація відбору рукописів і стародруків, поділ бібліотеки на полоніку й україніку і т. п. – усе це мало дуже відносний характер. Поляки, підтримувані радянськими урядовими чинниками, намагалися вивезти зі Львова всі найцінніші матеріали, однак наражалися при цьому на велику протидію українських бібліотекарів, істориків та інших діячів культури всіх рівнів – від директора бібліотеки до простих архівістів. Тому на практиці були випадки, коли окремі скрині з укладеними вже описами перепаковувалися по кілька разів[235]. Зокрема, довголітній працівник бібліотеки св. п. Я. В. Янчак, який був членом комісії з передачі львівських збірок до Польщі, у 80-х роках згадував, що поляки – працівники бібліотеки мали свої ключі від приміщень, де зберігалися відібрані й запаковані матеріали, і після того, як скрині були укладені, після робочого дня верталися у сховище й перепаковували їх[236].

Не встигли бібліотекарі почати в 1945 р. роботу з відсортування книжок для Польщі, як 16 жовтня віце-президент АН СРСР, академік Волгін звернувся до президента АН УРСР, академіка О. Богомольця з листом про поповнення Московської Фундаментальної бібліотеки польськими виданнями для відділу "Полоніка", який передбачалося сформувати. З висоти сьогоднішнього дня лист видається настільки цинічним, що його варто зацитувати. Однак у 1945 р. це був стиль Москви стосовно України: "Поповнити цей відділ Бібліотеки (новостворювану "Полоніку". – *Я. Ф.*) шляхом виписки книг з Польщі у теперішній час надзвичайно важко з огляду на великі втрати, які понесли книжкові фонди Польщі під час війни. Між тим, за відомостями, що є у нас, у складі Львівської Бібліотеки Академії Наук України є велике число книг з гуманітарних наук польською мовою, частину яких без шкоди для себе Львівська бібліотека могла б передати Фундаментальній бібліотеці. Нам відомо, що секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Самійлович Грушевський [sic!], *котрий знає стан справ* (курсив наш. – *Я. Ф.*), готовий підтримати нашу пропозицію по передачі нам невеликої кількості книг з питань, що нас цікавлять"[237]. Під висловом "невелика кількість книг" приховувалася цифра 10000 примірників! Проте, хоч ці книги й були відправлені, відділ "Полоніки" так і не сформувався[238].

---

38 арк.; Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 72: "Rękopisy wysłane do Krakowa w transporcie I-szym dnia 19 marca 1944 r. i II-gim dnia 1 kwietnia 1944 r."; Спр. 145: "Нумерований каталог рукописів, переданих в ПНР за 1947 р."; Спр. 99: "Нумерований каталог книжок, висланих в ПНР в 1946 р."

[235] Розповідь О. А. Купчинського про спогади І. П. Крип'якевича.

[236] Розповідь В. С. Александровича про спогади Я. В. Янчака.

[237] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 11.

[238] *Крушельницька Л.* До історії нищення пам'яток української культури // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. CCXXVII. – С. 452; *її ж.*

У цей же час, 6 вересня 1945 р., директор ЦНБ АН УРСР Ю. Меженко, який сам був залежний від влади і пізніше зазнавав гонінь, видав розпорядження про передачу до Києва партії книжок з львівських фондів. Спочатку це виглядало зовсім невинно, бо йшлося лише про передачу дублетних примірників "...всіх видань українською мовою за час 1798–1914...", і то в контексті планової роботи Ю. Меженка з укладання бібліографії української книги[239]. Однак наступне розпорядження від 17 березня 1947 р. завдало ще одного удару по книгозбірнях Львова. Йшлося про відбір юдаїки для Києва: "...в Львові потрібно залишити всю політичну радянську літературу єврейською мовою, радянські видання класиків і сучасних єврейських письменників, решту літератури – відправити до Києва"[240]. Наприкінці липня 1947 р. до Києва було відправлено 73 скрині й ще три чекало на відправку. У 73-х скринях було 21952 книжки з юдаїки, в т. ч. 66 рукописів і 150 стародруків "більшої вартості", як писав П. Гнип[241].

Крім Польщі, Москви й Києва, Львівська бібліотека повинна була поділитися своїми фондами ще з Ужгородом, де в жовтні 1945 р. заснувався університет. Рішення про це було прийнято на засіданні Президії АН УРСР від 4 листопада 1945 р., і у планову роботу бібліотеки на наступний рік було внесено пункт про 5000 книжок для Ужгорода. Але на кінець 1946 р. було відправлено лише 1500[242].

Навіть до Ленінграда докотилися чутки, що зі Львівської бібліотеки можна взяти щось для своїх фондів: оскільки, як стало відомо з преси, писалося в листах у серпні 1946 р., бібліотека Оссолінських передається в Польщу ("в дар польскому народу"), то Інститут літератури (Пушкінський дім) АН СРСР просить передати в Ленінград листи О. С. Пушкіна до свого батька за 1836 р. Однак резолюція львівських бібліотекарів на офіційних бланках з Пушкінського дому засвідчує, що ці листи були вивезені ще німцями під час окупації[243].

Відправивши транспорти 1946–1947 рр. і по змозі відстоявши бібліотечні фонди, не витримав академік Василь Щурат. Він помер 27 квітня 1948 р. Ще раніше, за короткий проміжок часу, пішли з життя Філарет Колеса (3 березня 1947 р.) і Мирон Кордуба (2 травня 1947 р.; приступ хвороби його схопив у читальному залі бібліотеки). Це свідчить про те, що люди старшого покоління української інтелігенції фізично не могли пережити вивозу культурних

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: (З історії і сьогодення) // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Документи, факти, коментарі. – С. 11.

[239] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 2; Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923–1969) / Упор. М. А. Вальо. – Львів, 2002. – С. 165–166.

[240] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 20; Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923–1969). – С. 165–166.

[241] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 38 (його лист від 24 липня 1947 р.); Спр. 90. – Арк. 44.

[242] Там само. – Спр. 78. – Арк. 6; Спр. 85. – Арк. 2; Спр. 90. – Арк. 38.

[243] Там само. – Спр. 142. – Арк. 41, 42 (листи від 2 і 23 серпня 1946 р.).

цінностей зі Львова та цинізму порядків, що заводилися радянською системою. Продовження цього знайшло себе у примусовому працевлаштуванні львівських науковців у Києві та інших містах, у звільненнях з роботи і, врешті, в арештах, хвиля яких накотилася наприкінці 40-х років.

* * *

У колізіях тих жорстоких часів ледь не загубилася доля рукопису Мартина Ґолінського. Повертаючись до "Пояснювальної записки" Т. Холщевнікової, можна було б допустити певний ступінь вірогідності і зробити припущення, що за умови, якби рукопис Ґолінського № 189 потрапив до німецького транспорту, то він міг би опинитися в Аделіні. Тоді теоретично цілком було б імовірним, що під час наступу радянських військ або після перемоги 1945 р., повертаючись із Берліна, хтось із солдатів міг би підібрати цю книгу в сілезькому маєтку і привезти її додому як трофей. Однак є одна деталь, котра піддає сумніву цю доладно побудовану версію, а саме: існування фотокопій у Києві, Вроцлаві, а також мікрофільму у Варшаві та Вроцлаві. Бо якщо ця книга з 1943 р. до 1978 р. зберігалася у приватних руках у Москві, то як можна було зробити з неї фотокопії та мікрофільми для бібліотек Польщі й України?

В опінії дослідників, які цікавилися цим джерелом у другій половині XX ст., історія рукопису Мартина Ґолінського № 189 була складовою частиною того хаосу, що його пережили бібліотеки Львова в 1943–1947 рр. 15 травня 1945 р. директор В. Щурат видав наказ по бібліотеці про повну інвентаризацію цінностей та майна бібліотеки, "...в першу чергу, по Польському сектору..." Комісію з інвентаризації книжкових та рукописних фондів очолював Б. Барвінський[244] . Цей інвентарний опис міг би бути точним свідченням того стану бібліотечних фондів, в якому вони опинилися після їх часткового вивозу німцями. Однак характер інвентаризації був дуже загальний, і зрештою М. Ґембарович заносив до списку лише цифри збережених фондів[245].

Рукопис Оссолінських № 189 згадується у каталозі рукописів, переданих Польщі у 1946 р.[246], проте цей каталог був укладений неточно. Тут, наприклад, є згадки про ті самі рукописи, що зустрічаються також у списках, складених німцями навесні 1944 р.[247] Крім того, у цьому документі натрапляємо й на такі номери, що сьогодні зберігаються у відділі рукописів ЛНБ НАН України (наприклад, од. зб. 221, 240 та ін.). Це підтверджує наведену вище думку, що в ті складні часи офіційна документація бібліотеки не завжди відповідала реальному станові речей повсякденного життя.

---

[244] Архів Президії НАН України. – Ф. 251–Р: "Львівський філіал АН УРСР". – Спр. "Накази львівських установ 3/I – 31/XII.1945" (арк. без пагінації).

[245] БО. – Од. зб. 17066. – Арк. 12–18.

[246] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 3.

[247] Порівн.: ЛНБ НАН України. – Ф. 787. – Папка 183; Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Спр. 72.

Радянський історик І. С. Міллер, який у повоєнні 40-і роки, після поділу Львівської бібліотеки, працював з її фондами над монографією про повстання Костки-Наперського, зробив нотатку (ймовірно, на підставі усного свідчення когось із працівників бібліотеки), що рукопис Ґолінського № 189, якого в лютому 1939 р. випозичили до Кракова, не був повернутий до Львова[248]. Невідомим залишається, чому інвентаризації фондів (szkontrum) відділу рукописів бібліотеки, що проводилися в 1941–1943 рр., поряд з іншими не фіксували цього рукопису як у переліку тих, що безслідно зникли, так і тих, що були позичені перед війною в інші міста й бібліотеки[249]. Зокрема, в червневому звіті 1942 р. зазначалося: "...перед початком війни у вересні 1939 р. випозичено 47 рукописів для бібліотек та інституцій, що знаходяться в генерал-губернаторстві (переважно в Кракові та Варшаві) або також у Кременці. Перелік цих рукописів є в книзі статистики пересування рукописів"[250].

У Кракові рукопис Ґолінського перебував упродовж 1939–1947 рр. У другій половині 1940-х рр. співробітники вроцлавського Оссолінеума проводили пошукову роботу у Варшаві та Кракові з метою перевезення до Вроцлава розкиданих перед війною і під час війни фондів Оссолінських. У Кракові (в бібліотеці Чарторийських, у Ягелонській бібліотеці, на Вавелі та в інших рукописних збірках) цю роботу проводили, зокрема, співробітники М. Ґуркевич та Ф. Пайончковський. Під датою 3 грудня 1947 р. зустрічаємо такий документ з Вроцлава за підписом д-ра Амелії Діціан: "Дня 3. XII. 47 р. відібрано наступні рукописи Оссолінських: 5589/I, 5772/II, 189/II, 3669/II, 4596/III, стародрук 46300, а також Thiess'a "Letters de la marquise" (2 томи); перевезені [до Вроцлава] д-ром [Маріаном] Ґуркевичем з бібліотеки Чарторийських"[251]. У внутрішній документації бібліотеки Чарторийських у Кракові якихось слідів про передачу рукописів М. Ґуркевичу не залишилося[252]. Таким чином, наприкінці 1947 р. рукопис Ґолінського № 189 опинився у Вроцлаві. Однак дальша його доля оповита ще більшими непевностями, оскільки він потрапив у поле зацікавлень політичної кон'юнктури тодішніх польсько-радянських відносин.

15 травня 1954 р. з відділу історії партії ЦК ПОРП надійшов запит до бібліотеки Оссолінських про долю оригіналу рукопису Оссолінських № 189,

---

[248] *Miller I. S.* Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.; Ruch chłopski w Wielkopolsce w 1651 r. – S. 61–62 (примітка).

[249] Див.: Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 54: Звіт за січень–травень 1941 р.; Од. зб. 53-а: Звіти за червень–грудень 1941 р.; Од. зб. 53-б: Звіти за 1942 р.; БО. – Од. зб. 17068/II. – Арк. 1–3 (звіт за 23 травня 1942 – 25 січня 1943 рр.), 17–18зв. (звіт за 8–24 червня 1942 р.).

[250] Архів ЛНБ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 53-б. – Арк. 7зв.; БО. – Од. зб. 17068/II. – Арк. 17зв. Цієї статистичної книги не вдалося віднайти.

[251] Архів БО. – Rewindykacja 1946–1947. – Teka 658. – Арк. 198.

[252] Див.: Архів БЧ. – Korespondencja urzędowa Muzeum Czartoryskich za r. 1947; Korespondencja urzędowa Muzeum Czartoryskich za r. 1948 (styczeń–marzec) (рукописи непагіновані, розкладені у хронологічному порядку).

фотокопію якого в двох томах відділ історії отримав з редакції часопису "Nowe Drogi" і мав намір передати до Вроцлава[253]. У відповіді на цей запит від 21 травня 1954 р. дирекція Оссолінеума повідомляла, що цей рукопис Ґолінського зберігався в бібліотеці до 1947 р. "У цьому році, – писалося далі, – на вимогу тов[ариша] Юрія Борейші, тогочасного представника уряду для справ бібліотеки ім. Оссолінських, цей рукопис був йому вручений у Варшаві і – наскільки дирекції відомо – за посередництвом Центрального Комітету Польської об'єднаної робітничої партії переданий урядові Радянського Союзу"[254].

Ю. Борейша був відомим активістом у справі перевезення бібліотеки Оссолінських, який уперше виступив у польській пресі з пропозицією віддати цю бібліотеку саме до Вроцлава, а не до іншого міста[255]. Діяч польського комуністичного руху з кінця 20-х років, у 1939–1941 рр. він був директором бібліотеки Оссолінських у Львові, а після війни – організатором видавництва "Czytelnik" (це видавництво згадується в надписі олівцем на звороті посвідки від 15 травня 1954 р.: "w "Czytelniku" biuro [одне слово нерозб.] wydawnictwa "Czytelnik". Warszawa"). У післявоєнний час Ю. Борейша був фактично тією впливовою постаттю, яка виконувала посередницькі функції між польським урядом і Оссолінеумом.

Варто підкреслити, що на документі від 3 грудня 1947 р. є підпис Антоні Кнота, генерального секретаря Товариства прихильників Оссолінеума, автора передмови до Інвентаря рукописів Оссолінських (1948), що надійшли зі Львова до Вроцлава[256]. У цьому Інвентарі рукопис Оссолінських № 189 відсутній, але А. Кнот, без сумніву, знав про його долю і причини, чому його передали з Вроцлава до Ю. Борейші у Варшаву. Це сталося, ймовірно, одразу після того, як рукопис перевезли з Кракова до Оссолінеума – у грудні 1947 – на початку 1948 рр.

Достеменно не вдалося встановити справжню причину, чому рукопис Ґолінського було передано з Вроцлава до Варшави, а звідти через Болеслава Берута й польський уряд – в СРСР, чи справді був він у Києві в АН УРСР, яким чином опинився в Москві та які люди з радянського боку за цим стояли. Можна лише зробити віддалене припущення, що вивезення рукопису з Польщі було пов'язане з передачею бібліотеки Львівського університету до Львова у 1949 р. Початок підготовки передачі цієї бібліотеки в часі збігається з перевезенням рукопису Ґолінського з Кракова до Вроцлава, а потім до Варшави.

---

[253] Архів БО. – Dary 1954–1955. – Teka 611. – Арк. 54.

[254] Там само. – Арк. 56; *Matwijów Macej.* Zbiory rękopiśmienne Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie w latach 1939–1946 // Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – 1999. – Z. 10. – S. 241.

[255] *Pajączkowski Franciszek.* Ossolineum we Wrocławiu. – S. 6.

[256] Inwentarz rękopisów biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – S. 3.

4 грудня 1947 р. МЗС СРСР передало ноту до польського посольства в Москві про повернення цінностей, вивезених німцями в 1944 р. з наукової бібліотеки Львівського університету – 319 томів інкунабулів, 1538 томів рукописів, 3164 томи рідкісної книги, 1165 картографічних видань. Усі ці збірки осіли в Кракові в бібліотеці Ягелонського університету[257]. Цілий наступний рік польська сторона готувала перелічені цінності Львівського університету для передачі у Львів, і 21 лютого 1949 р. МЗС Польської Республіки повідомило радянське посольство у Варшаві про готовність передати до Львова збірки з Бібліотеки Народової у Варшаві, що були вивезені німцями до Кракова в 1944 р. Станом на кінець лютого 1949 р. 53 скрині цих цінностей були готові для транспорту й перевезені в Україну ще того року[258]. Отже, як робочу версію можна прийняти ту, що польський уряд, передаючи цінності для Львівського університету, хотів передати символічний подарунок для АН УРСР з перевезених львівських рукописів за тією аналогією, що український радянський уряд у липні 1946 р. символічно подарував Б. Берутові погруддя Шопена.

Однак з невідомих причин оригінал Ґолінського тоді так і не потрапив до використання українськими істориками. Як зазначалося, невідомо, чи він взагалі був у АН УРСР, чи з Варшави потрапив одразу в Москву. Є лише три документальні свідчення, що цей рукопис певний час усе ж таки перебував у Києві, але наскільки їх можна вважати достовірними для категоричних висновків – це також питання: 1. На звороті машинописної копії згаданої відповіді дирекції Оссолінеума на запит відділу ЦК ПОРП від 21 травня 1954 р. є запис олівцем: "Kijów–Moskwa – za pośrednictwem KC PZPR. Fotokopia w Belwederze (себто в урядовому Бельведерському палаці у Варшаві. – *Я. Ф.*)"; 2. В акцесійній книзі мікрофільмів відділу мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві джерелом надходження оригіналу в фотолабораторію бібліотеки зазначено АН УРСР (причому дати виготовлення мікрофільму в потрібному місці немає)[259]; 3. 15 грудня 1952 р. на засіданні Археографічної комісії Інституту історії АН УРСР, присвяченому підготовці до друку документів до ювілейного збірника Переяславської ради, П. Гудзенко обмовився у своєму виступі: "Нам Берут прислал сборник Мартина Галинского. У нас фотокопия этого собрания, у нас имеется оригинал"[260].

У той час у Варшаві було зроблено щонайменше дві фотокопії рукопису (в чотирьох томах кожна) – один комплект передали в Інститут історії до

---

[257] Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – T. IX. – Dok. 167.

[258] Там само. – Dok. 259; *Matwijów Macej.* Ewakuacja zbiorów polskich ze Lwowa w 1944 r. – S. 43.

[259] Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. – Księga akcesyjna mikrofilmów. – Sygn. Mf. A 206. За цю інформацію висловлюю свою подяку Вікторові Брехуненку. Див. також: Biblioteka Narodowa. Zakład zbiorów mikrofilmowych. – Warszawa, 1992. – Katalog mikrofilmów 23. – Rękopisy ZN i O, cz. I. – S. 10.

[260] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 64.

Києва, а інший залишився у Варшаві, і він десь обертався в урядових колах – в Бельведерському палаці, в "Czytelniku" у Ю. Борейші, в редакції часопису "Nowe Drogi", органу ЦК ПОРП, тощо[261]. Згадана в історіографічному огляді публікація в "Nowych Drogach" Ю. Бардаха документів до повстання Костки-Наперського з факсимільним відтворенням тексту рукопису Ґолінського здійснювалася саме з цього примірника[262]. До Оссолінеума з Варшави, як ми бачили із запиту відділу історії партії ЦК ПОРП, потрапило лише перші два томи, і то досить пізно – в червні 1954 р.[263] Невідомо, куди зникли третій і четвертий томи, а така загальна нез'ясованість ситуації і загадкові обставини, що розвинулися довкола цього рукопису, спонукали істориків писати, що у Вроцлаві є тільки мікрофільм[264].

Правда, є один момент, який вносить ще одне додаткове неузгодження в цю й без того заплутану картину. В карточці використання фотокопії (II. 189) з відділу рукописів бібліотеки Оссолінських перший користувач записався під датою 21 лютого 1951 р. Постає питання, як можна було в той час користуватися фотокопією, якщо вона була передана до Вроцлава лише через три роки, в червні? Як видається, в карточці це очевидна помилка: в колонці окремих зауважень тією самою рукою, що й надпис "II. 189", було дописано, а потім викреслено грубшим чорнилом: "Mikrofilm R[olka] 47, 48". Згідно з акцесійною книгою мікрофільмів бібліотеки Оссолінських мікрофільми № 47, 48 – це також рукопис № 189, але з фонду не Оссолінських, а Павліковських[265]. Отже, виходить, що в 1951 р. ця карточка могла належати до іншого рукопису, а після 1954 р. була перенесена до фотокопії з Оссолінських № 189. І хоч теоретично це майже неможливо (принаймні, з огляду на сучасні вимоги зберігання та інвентаризації рукописів), але практичного пояснення тут важко знайти. Цим користувачем була співробітниця варшавського видавництва "Książka i Wiedza", яка підбирала ілюстрації для якоїсь повісті про Костку-Наперського. Цікаво відзначити такий збіг, що якраз у цьому видавництві в 1952 р. вийшов згаданий переклад монографії

---

[261] Те, що вроцлавська і київська фотокопії робилися одночасно засвідчує їхнє звичайне зовнішнє порівняння, зокрема матеріал, з якого виготовляли оправи, надписи на корінцях фотокопій і т. д., а особливо закладка з фотолабораторії (картка з якимось списком прізвищ польською мовою), яка зустрічається на арк. 563 в обох фотокопіях у Києві та Вроцлаві.

[262] *Bardach Juliusz.* W 300-ną rocznicę powstania chłopskiego pod wodzą Kostki-Napierskiego // Nowe Drogi: Czasopismo społeczno-polityczne. – R. V. – Zesz. 3 (27). – S. 91–118.

[263] Див. підтвердження дирекції бібліотеки про отримання фотокопій рукопису Мартина Ґолінського № 189 від 14 червня 1954 р. (Архів БО. – Dary 1954–1955. – Teka 611. – Арк. 71), а також: БО, від. рукоп. – Inwentarz fotografii rękopisów Biblioteki im. Ossolińskich. – № 38.

[264] *Kersten Adam.* Na tropach Napierskiego. – S. 209.

[265] Див.: БО, від. мікроф. – Księga akcesyjna mikrofilmów. Małe rolki. – Z. 1: Sygn. 1–570. – № 47, 48.

І. С. Міллера, де автор подавав нотатку, що цей рукопис вивезли зі Львова в лютому 1939 р.[266]

Походження київської фотокопії за традицією, що вже склалася в науці, сьогодні часто пов'язують з ювілейними заходами, приуроченими до 300-річчя Переяславської ради, і з тим корпусом фотодокументів, що був надісланий урядом Польщі в Інститут історії в 1953 р. (з Інституту ці фотокопії були передані в Центральний державний історичний архів України в 1955 р.). Згадка про це є в сучасних дослідженнях[267], і такі висновки, на перший погляд, мають підтвердження у відомостях про фотокопію Ґолінського з видань 50-х років, наприклад: "У другий том збірника вміщені також документи з рукопису М. Ґолінського, фотокопія якого була люб'язно надана урядом Польської Народної Республіки..."[268]; "Важливе місце в документальних джерелах, якими користувався автор, займають "Manuscripta varia..." М. Голінського. Фотокопію цієї збірки уряд Польської Народної Республіки надіслав у подарунок історикам Української РСР"[269]. Але цілком певно можна твердити, що фотокопію рукопису Ґолінського польський уряд надіслав не в партії фотодокументів, що були передані в Україну в 1953 р., а раніше, й це не стосувалося ювілейних заходів до святкування Переяславської ради.

Перш за все треба зазначити, що характер фотокопій, надісланих у 1953 р., і фотокопій Ґолінського відрізняється. У першому випадку ми бачимо тематично підібрані джерела, що безпосередньо стосуються до історії України; у другому – цілісну копію рукопису як пам'ятки, з усіма її особливостями і якнайповнішим збереженням паґінації оригіналу.

У документації з архіву Інституту історії не вдалося знайти відомостей, коли саме фотокопія була передана до Києва. Однак у списку використаних джерел та літератури дисертації О. Ф. Єфименко за 1949 р. про відносини України й Молдавії в роки Хмельниччини знаходимо таку нотатку: "Збірник фотокопій польський архівних документальних матеріалів, подарований в 1949 р. урядом Народно-демократичної Польщі Радянській Україні, т. ІІ"[270]. Ймовірно, це і є дата передачі фотокопій рукопису Ґолінського з Польщі в Україну.

Про те, що фотокопії передавалися згідно з розпорядженням тодішнього президента Польщі Болеслава Берута, згадував П. Гудзенко на засіданнях

---

[266] *Miller I. S.* Powstanie chłopskie na Podhalu w 1651 r.; Ruch chłopski w Wielkopolsce w 1651 r. – S. 61–62 (примітка).

[267] *Степанков В. С.* Рукопись М. Голинского... – С. 50.

[268] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. 1: 1620–1647 годы. – С. XXX.

[269] *Касименко О. К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648–1651 р. – К., 1955. – С. 11.

[270] Примірник машинопису дисертації зберігається в бібліотеці Інституту історії України НАН України, див.: *Єфименко О. Ф.* Українсько-молдавські відносини в період визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.). – К., 1949. – С. 221 (п. 42).

Археографічної комісії в 1952 р., стенограми яких зберігаються в архіві Інституту історії НАН України: "За вказівкою Берута українському народові було передано так звану "Збірку Ґолінського". Вона містить близько 4 тисяч [sic!] сторінок текстів також XVII століття" (засідання від 2 лютого 1952 р.); "Тут правильно зазначалося, що ми беремо публіковані й непубліковані документи. Наведу один приклад. [...] Нам Берут надіслав збірник Мартина Ґолінського" (засідання від 15 грудня 1952 р.)[271].

Остання справа, яка опосередковано спонукає задуматися над долею оригіналу рукопису Ґолінського наприкінці 40 – на початку 50-х років XX ст., – це мікрофільм у Варшаві та Вроцлаві. За характером копій аркушів мікрофільму з бібліотеки Оссолінських видно, що він робився з оригіналу, а не з фотокопії. Як ми знаємо, фотокопія для України була зроблена не пізніше 1949 р. Це був період у Польщі, коли мікрофільм лише ставав на ноги як нове явище, і лише наприкінці 1949 – на початку 1950 рр. при Національній бібліотеці у Варшаві було створено відділ мікрофільмів[272]. Досить низька сиґнатура варшавського мікрофільму (Mf A 206) засвідчує, що рукопис Оссолінських № 189 був змікрофільмований одним з перших у відділі мікрофільмів бібліотеки. Як ми бачили, акцесійна книга мікрофільмів не подає дати мікрофільмування, однак мікрофільм, який було зроблено перед ним, датовано 1951 р. Отже, на той час оригінал або справді було повернуто з СРСР до Польщі на мікрофільмування, як записано в акцесійній книзі Національної бібліотеки у Варшаві, або ж він все ще був у Варшаві, що видається менше ймовірним, і пізніше з невідомих причин його було передано в СРСР через урядові кола.

З мікрофільмом у Вроцлаві справа зрозуміліша. У 1955 р. його було зроблено у Варшаві для відділу мікрофільмів бібліотеки Оссолінських, що тоді починав формуватися. Цю плівку було пошкоджено в 1964 р., коли її позичили на користування до університету в Любліні, і в тому ж році відновлено у варшавській фотолабораторії[273]. Саме цей мікрофільм сьогодні зберігається у Вроцлаві.

Підсумовуючи, зазначимо, що після 1939 р. рукопис Мартина Ґолінського № 189 мав дивовижну долю. Багато тут ще є загадкових питань, а його ітінерарій у цей час вимальовується таким чином. У лютому 1939 р. його було позичено до Кракова, де він опинився в бібліотеці Чарторийських. На початку грудня 1947 р. вроцлавські архівісти перевезли його в новостворену бібліотеку Оссолінських, звідки у тому ж місяці або на початку

---

[271] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 4, 64 (переклад з російської).

[272] *Wyczański A.* Dwa lata pracy Stacji Mikrofilmowej Biblioteki Narodowej // Przegląd Biblioteczny. – Warszawa, 1952. – R. XX. – Z. 1. – S. 162; *idem.* Mikrofilm – nowa postać książki. – Wrocław, 1969. – 278 s.; *Komornicki Tomasz.* Mikrokarty i przyszłość bibliotek naukowych świata // Życie Nauki. – Kraków, 1947. – T. III. – № 13–14. – S. 58–68.

[273] БО, від. мікроф. – Księga akcesyjna mikrofilmów. Produkcja obca. – Z. 1: Sygn. 1–365. – № 106; Z. 2: Sygn. 366–1044. – № 661–662.

1948 р. він був переданий у Варшаву для Ю. Борейші. Чому саме цей рукопис – невідомо. У Варшаві з нього зробили фотокопії і згодом мікрофільм. Не пізніше 1949 р. одну фотокопію уряд Народно-демократичної Польщі офіційно подарував Інституту історії АН УРСР. Не виключено, що тоді ж оригінал було передано (неофіційно?) до Києва. Яким чином він опинився в Москві і коли це сталося, залишається нез'ясованим. Досить того, що в 1978 р. рукопис було звідти привезено і Львівська бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР викупила його. Таким чином, це безцінне джерело до історії XVII ст. було збережене для науки.

Володимир МІЛЬЧЕВ (*Запоріжжя*)

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ФОНДІ "СЛАВОНСЬКА ГЕНЕРАЛКОМАНДА" ХОРВАТСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

Однією з "білих плям" історії запорожців після зруйнування Січі у 1775 р., безперечно, є короткотривале перебування частини козаків у межах Військового Кордону Австрійської імперії, в історико-географічних областях Банат і Бачка.

Історіографію проблеми репрезентовано спорадичними працями австрійських, угорських, російських, югославських та українських істориків, що з'являлися протягом XIX–XX ст.[1] Жодна з них не може претендувати на розкриття, бодай у загальних рисах, обставин переселення запорожців до австрійських володінь, специфіки їхньої військової служби, причин та ходу рееміґрації. Сталося це через низький рівень дослідження джерельної бази.

Завдяки підтримці Фонду Ковальських та Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському університеті автор цих рядків протягом червня–липня 2002 р. здійснив наукове відрядження до Хорватії для праці в архівосховищах та бібліотеках міста Загреба, зокрема в Хорватському

[1] Ausführliche und wahrhafte Schilderung der Saporoger Kosaken vom Fähndrich von Händlowik, der sich geraume Zeit um die Gegend der Wohnungen dieser Leute aufgehalten hat. – Pappenheim in Franckeu, 1789; Etnographie der Österreichischen Monarhie von Karl Freiher von Czoernig, mit einer ethnographischen karte in vier blaettern. – Band III: Historische skizze der Volkerstämme und Colonien in Ungern und dessen ehemaligen Nebenländern. – Wien, 1857; *Dudás Gyula.* Kozák telep Zentán // Zentái Függellanveg. – Zentá, 1907, május 15; *Головацкий Я. Ф.* Запорожцы в Банате // Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Львов, 1868. – Год 3-ый (1867). – Вып. 1–4. – С. 109–110; *А[нтонович] В.* Поселения запорожцев в Банате // Киевская старина. – 1882 (Год первый). – Том II (Июнь). – С. 549–552; *Грушевський М. С.* Записки Ґендльовика про банатських запорожців // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – 1911. – Т. 101. – Кн. 1. – С. 134–143; *Дуличенко А. Д.* Прилог проучавању историје једног неспоразума: бачки русини и запорошки козаци // Матица Српска. Одељење за друштвене науке. Зборник за историју. – Нови Сад, 1972. – № 6. – С. 117–121; *Ћелап Л.* Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу // Зборник за друштвене науке. – 1959. – № 24. – С. 122–130; *Мільчев В.* Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – Т. 6. – С. 86–95.

державному архіві. Результатом цього відрядження стало виявлення додаткового кола джерел з історії запорожців у Банаті і Бачці.

Упродовж роботи з фондами цього архіву нами було частково опрацьовано документацію військових та цивільних установ, у компетенції яких перебували корегування та контроль за різноманітними сторонами життя Військового Кордону. Одним з них була Славонська генеральна команда. В архівному фонді, який утворився внаслідок функціонування цієї установи, нами було виявлено та описано групу документів, що безпосередньо стосуються історії перебування запорожців у Австрійській державі. З огляду на це вважаємо за необхідне зробити екскурс в історію фондоутворювача.

Військовий Кордон (*Vojna Krajina*), формування якого припало на 1460–1480-і рр., було створено як окремішню, від решти коронних земель, територію Угорсько-Хорватського королівства. Головним призначенням його населення – граничар, було захищати кордони королівства з Османською імперією та протидіяти подальшій експансії турків. Територію Кордону розподілено на кілька земель – *Krajin*, – які в свою чергу розподілялися на капетанії (*kapetaniji*).

Славонська країна виникла в середині XVI ст. на землях між річками Дравою та Куною. Ця ділянка Військового Кордону складалася з трьох капетаній – Копривницької, Крижевацької та Іваничської. З 1568 р. у Славонській країні було введено граничарське самоуправління. Згодом комплекс прав та обов'язків граничар на всій території Військового Кордону регламентовано т. зв. "*Statut valachorum*", кодексом граничарського права (1630 р.).

Унаслідок австрійсько-турецької війни 1683–1699 рр. від турків було звільнено такі історико-географічні регіони, як Баранья, Бачка, Срем (частково). За Карловицьким миром 1699 р. їх приєднано до імперії Габсбургів. Територію Військового Кордону значно розширено шляхом долучення частини новоотриманих земель до Славонської країни. Вже в 1701 р. з цієї сукупності територій утворено Славонську генеральну команду. До неї увійшли 3 граничарських полки – Градизький, Бродський та Петроварадинський, – та 4 вільних військових міста (*komunitata*) – Петроварадин, Карловац, Земун та Брод.

З 1701 до 1783 рр. місцеперебуванням Славонської генералкоманди було м. Осієк (сучасна Хорватія), а з 1783 р. – м. Петроварадин (нині м. Нові Сад, АО Воєводина, Сербія). Протягом XVIII ст. відбувалися й зміни в підпорядкованості Славонської генералкоманди (разом із усім Військовим Кордоном): до 1750 р. керівництво здійснювалося Військовою радою у м. Граці; у 1750 р. його було підпорядковано Державній військовій раді у Відні. Відтоді саме вона стала вищим органом управління генералкомандами Військового Кордону.

Протягом другої половини XVIII ст. число військових одиниць у складі Славонської генералкоманди змінювалося. Зокрема, в 1763 р. створено Чайкашський батальйон (з центром у м. Тітелі), на військовослужбовців якого

покладено патрулювання легкими судами – чайками (*šajki*) – річкової системи Дунаю та його приток, що ними на той час проходив австрійсько-турецький кордон. Крім того, в період з 1783 до 1790 рр. з Банатської до Славонської генералкоманди було передано граничарські полки Темешварського Банату, серед яких був і Німецько-Банатський граничарський полк № 12 (центр у м. Панчево). Починаючи з 1764 р., стандартний граничарський полк складався з трьох батальйонів, кожен з яких ділився на 4–6 рот[2]. Саме в цих двох граничарських командах відбувала військову службу переважна частина запорожців.

Слід відзначити, що впродовж 1737–1753 рр. унаслідок реформ Марії-Терези, організаційну структуру Військового Кордону було значно змінено: скасовано граничарське самоуправління та виборність офіцерства з власного середовища і скорочено територію Кордону та число полків у генералкомандах. Відтоді граничарські полки з ландміліції остаточно перетворюються на регулярне військо. Найближчою аналогією цього процесу, з тогочасних українських реалій, може бути реформа Слобідських козацьких полків 1765 р., здійснена урядом Катерини II. Загалом же система Військового Кордону проіснувала до 1881 р. Анексія австрійським урядом Боснії, занепад Османської імперії та утворення незалежних балканських держав остаточно перетворили її на атавізм.

Зрозуміло, що за таких обставин вступ частини запорожців у 1775 р. на австрійську службу був кроком, викликаним не тільки безвихідністю, але й з самого початку приреченим на невдачу. Це наочно продемонструвала тотальна реемігpація козаків упродовж наступних п'яти років. Утім, навіть такий короткий час "австрійської служби" запорожців не робить досліджуваний сюжет менш вартісним.

З огляду на це документи фонду № 430 Хорватського державного архіву "*Slavonska generalkomanda*" потребують ретельної уваги та прискіпливого дослідження. Стосовно загальних характеристик фонду, то ми можемо зауважити, що фонд є одним з п'яти фондів архіву (№ 426–430), які виникли внаслідок діяльності генералкоманд Військового Кордону: Банської, Вараждинської, Карловацької, Загребської та Славонської[3]. Документи фонду № 430 охоплюють період з 1701 до 1848 рр., тобто від часу виникнення до розформування Славонської генералкоманди. За тематикою справи фонду відбивають структуру канцелярії Славонської генералкоманди, яка складалася з трьох відділів: політичного, господарського та юридичного (відповідно групи справ, що виникли внаслідок їхньої діяльності, в описі фонду позначено літерами *Q*, *R* і *T*. Згідно з описом фонд складається з 126 справ (*knjiga*) та 157 зв'язок (*fascikula, kutija*))[4].

---

[2] Hrvatski državni arhiv. – Fond № 430 "Slavonska generalkomanda. 1701–1848". Sumarni inventar. – Izgradila Zdenka Baždar. – Zagreb, 1999. – S. 2–5.

[3] Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ / Glavni i odgovorni urednik mr. Sredoje Lalić. – SR Hrvatska / Redactor toma mr. Josip Kolanović. – Beograd, 1984. – S. 83.

[4] Hrvatski državni arhiv. – Fond № 430 "Slavonska generalkomanda. 1701–1848". – S. 1, 6.

Система архівації, опису та зберігання в архівосховищах Хорватії й деяких інших регіонів колишньої СФРЮ значно відрізняється від української, що потребує певних роз'яснень. У практиці Австрійської імперії не було прийнято зшивати документи до єдиної справи ані під час їхнього оперативного побутування, ані в процесі архівації та подальшого зберігання. Виняток становили документи, матеріальним носієм яких, з самого початку, були зшитки паперу журнального зразка. У першому випадку локальний комплекс документів отримував назву *fascikula* (зв'язка) або *kutija* (коробка); у другому – *knjiga* (книга). Подібну практику було збережено й під час перебування південнослов'янських земель Габсбургів у складі Королівства Югославії та СФРЮ.

Сукупність документів, об'єднаних за тематичною, хронологічною чи якоюсь іншою ознакою, потрапляла на зберігання до архівної установи у вигляді непрошитих аркушів, укладених до великої папки або коробки (*fascikula, kutija*), яких інколи в межах однієї "зв'язки" налічувалося й кілька десятків. Усередині зберігався документ або група документів, які отримували порядковий номер. При визначенні черговості розміщення документів за тривалий проміжок часу домінуючою ознакою зазвичай ставав хронологічний принцип (рік створення). Легенда будь-якого документа фонду № 430, згідно з хорватськими архівними стандартами, і має такий вигляд: назва архіву – номер фонду – номер зв'язки – рік – номер справи.

Як бачимо, подібна система дуже нагадує ту, що існувала в Російській імперії та СРСР перед Другою світовою війною. Кожен, кому доводилося й у наші дні працювати зі "старими" описами Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву давніх актів у Москві чи то з описами окремих фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (наприклад, ф. 1413), погодиться з цим. Саме через це стосовно документів Хорватського державного архіву ми вважаємо доречним оперувати такими термінами, як "зв'язка, справа".

Головною відмінністю є відсутність паґінації: нумерувати аркуші документів, так само, як і робити посилання на якийсь конкретний аркуш у наукових розвідках, серед хорватських архівістів та істориків не прийнято. Також різняться й особливості роботи дослідників із документами: зі всієї зв'язки досліднику на руки видають лише ту справу, яка його цікавить. Це не тільки економить час, за який документи потрапляють з архівосховища до дослідника (1–2 години, на відміну від наших 1–2 днів), але й спрощує роботу з профілактики та реставрації документів.

Документи фонду Славонської генералкоманди є цінним джерелом до історії сучасних Хорватії та Сербії. У них відображено процес заселення Славонії, Бачки, Срему та Банату представниками різних національностей упродовж XVII–XVIII ст., специфіку життя граничарського населення, участь його в боротьбі проти Османської імперії. Вже впродовж багатьох років вони складають документальну базу для численних наукових праць. Окремими дослідниками були відзначені й матеріали, що стосуються історії

запорозького козацтва після зруйнування Січі Катериною II. Зокрема, представлені вони в розвідках югославського історика Лазара Челапа[5].

Проведене нами обстеження фонду № 430 Хорватського державного архіву дозволило виявити групу документів, не згаданих у працях Челапа. Крім того, здійснено археографічний опис цих документів (23 документи з дев'яти справ). Навіть поверховий аналіз їхнього змісту переконливо свідчить, що вони мають стати об'єктом подальших археографічних студій.

Разом з цим слід відзначити, що комплекс документів, який міститься в фонді до історії запорожців, вірогідно, зазнав руйнації через розпорошення та фізичні втрати. Так, у ньому досить непогано представлено матеріали, які ілюструють початок запорозького переселення на терени Бачки та Банату (1785 р.), тоді як за пізніші часи маємо лише поодинокі документи. Відтак актуальною залишається евристична робота в архівних та бібліотечних зібраннях України, Російської Федерації, Австрії, Хорватії та Сербії з метою введення в науковий обіг нових джерел з історії запорожців у південних регіонах Австрійської держави наприкінці XVIII ст.

Вважаємо, що поданий перелік та опис документів Хорватського державного архіву значною мірою розширить уявлення українських істориків та архівістів про перебування запорозьких козаків у межах Військового Кордону.

1. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 147.

Всього у справі № 147 за тематичним принципом об'єднано 7 документів (18 аркушів зі зворотами, 7 з яких пусті; кадрів для копіювання 29):

арк. 1–1зв., 18. – *25.05.1785. Повідомлення Державної військової ради (з Відня) Славонській генералкоманді (в Петроварадині).* У тексті йдеться про прибуття в межі Австрійської держави (Семигороддя) перших партій запорозьких козаків з Молдавії та Буковини. Вказується на необхідність приготуватися до їх прийому та розміщення.

Стан документа задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегині навпіл – стандартний[*]). Імовірно саме через нестандартний формат документ було використано як обкладинку для всієї справи № 147. З цього самого приводу перший аркуш (документ) справи хронологічно пізніший, ніж наступні. Зворот першого та вісімнадцятий аркуш пусті. Зворот вісімнадцятого аркуша використано як конверт із зазначенням адресата та адресанта, датою отримання. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 2–2зв., 3–3зв. – *06.04.1785. Копія рапорту капітана Бедеуса (з Ясс) до генерал-майора Ерценберга, військового губернатора Буковини (в Чернівці).* Повідомляється про візит до капітана Бедеуса (австрійського

[5] *Ćelap Lazar.* Arhivski fond Slavonsko-srijemska generalna komanda // Arhivski vjesnik. – Zagreb, 1961–1962. – № IV–V. – S. 336–349; *Ћелап Л.* Колонизација запорошких козака у данашњој Војводини у XVIII столећу. – С. 122–130.

[*] Стандартний формат аркушів паперу австрійського виробництва становить 23,5 х 37,5 см.

військового аташе в Яссах) депутатів від запорозьких козаків, які, у кількості 8000 осіб, уже 10 років мешкають на території Молдавського князівства. Запорожці бажають вступити на австрійську військову службу та оселитися на Військовому Кордоні. Зобов'язуються у згаданій кількості прибути зі своїми кіньми та зброєю. Просять відвести їм землю на турецькому кордоні, дозволити обирати офіцерів зі свого середовища та не примушувати до одруження.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот третього аркуша пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, але розбірливий, читається добре. Чорнило не згасає.

арк. 4–4зв. – ***09.04.1785. Копія ордера генерал-майора Ерценберга (з Чернівців) до капітана Бедеуса (в Ясси).*** Наказує поки що не давати запорозьким депутатам конкретної відповіді, оскільки несплановане та спонтанне переселення козаків може призвести до дипломатичного чи навіть військового конфлікту з Молдавським князівством (та Туреччиною). Рекомендує розтягти переговори на кілька тижнів, а тим часом таємно приставити до запорозьких депутатів кількох спритних унтер-офіцерів, які б могли прослідувати за ними та ретельно дізнатися про кількість запорожців, їхнє озброєння тощо.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 5–5зв., 6–6зв. – ***09.04.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга (з Чернівців) до Державної військової ради (у Відні).*** Повідомляє про рапорт капітана Бедеуса з приводу бажання запорожців вступити на австрійську службу. Наголошується на тому, що в Буковині бракує землі для оселення 8000 козаків. Натомість Ерценберг пропонує розмістити козаків між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським граничарським полком. Таким чином, вони будуть оселені вздовж р. Тиси та зможуть човнами патрулювати турецький кордон. Нагадує, що більшість запорожців у минулу турецьку війну (1768–1774 рр.) служили в Дунайській флотилії та з успіхом воювали проти турків. Пропонує прийняти козаків на службу, задовольнити їх зброєю, обмундируванням, грошовим та натуральним наділеннями.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот шостого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 7–7зв., 8–8зв. – ***27.04.1785. Копія наказу президента Державної військової ради генерал-майору Ерценбергу.*** Повідомляється, що згідно з апробованою цісарем доповіддю у справі запорозьких козаків, наказано прийняти їх на австрійську військову службу, оселити вздовж обох берегів р. Тиси (в Бачці та Темешварському Банаті). Козаки мають бути задоволені провіантом та грошима. За ними зберігається право дотримуватися неодруженого стану. Завідування комісією на місцях покладається на генерал-майора Ерценберга та капітана Бедеуса.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот восьмого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 9–9зв., 10–10зв., 11–11зв. – ***07.05.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга Державній військовій раді.*** Повідомляє про отримання наказу Державної військової ради від 27 квітня 1785 р. Зазначає, що надіслав копію з наказу капітану Бедеусу. Запорожці почали прибувати на Буковину. Оскільки немає можливості концентрувати козаків на теренах Буковини, пропонує відразу з Молдавії переходити до Ерделю (Малої Валахії). Запорожцям щодня видається 6 крейцерів та 2 фунти хліба на кожного з військових магазинів. Передбачає необхідність видачі фуражу для коней, оскільки деякі запорожці, за козацьким звичаєм, ведуть з собою по кілька коней. Наполягає на необхідності звільнення козаків від сплати проїзного мита. Вважає доцільним, аби козаки пересувалися групами не менше 500 чоловік, оскільки це дозволить їм вчинити опір молдавським військам, якщо ті побажають не пропустити їх за межі князівства.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот одинадцятого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 12–12зв., 13–13зв., 14–14зв., 15–15зв., 16–16зв., 17–17зв. – ***25.05.1785. Копія інструкції Державної військової ради генерал-майорові Ерценбергу з роз'ясненням правил прийому запорожців на австрійську службу.*** Козацькій старшині не надаються автоматично обер-офіцерські та унтер-офіцерські чини. Дозволяється лише мати одного полковника на кожну 1000 козаків. До кожної переселенської групи приставити по одному офіцеру австрійського війська. У разі, якщо переселення запорожців викличе відкритий спротив молдавської влади, то не приймати їх, а виставити з австрійських володінь як бунтівників. Командирові Славонської генералкоманди – генерал-майорові Женейну, підготуватися до прийому козаків: підшукати на території генералкоманди значний пустир, на якому можна було б влаштувати тимчасовий козацький табір; на вибране місце відправити Вюртемберзький полк, який би підтримував дисципліну та контролював процес розподілу запорожців по військових командах. Визначено пільги для запорожців: звільнення від сплати мита; забезпечення квартирами, провіантом та фуражем. Заплановано маршрути їхнього переходу на місця оселення.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот сімнадцятого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

2. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 165.

У справі № 165 за тематичним принципом об'єднано 3 документи (6 аркушів зі зворотами, 1 з яких пустий; 11 кадрів для копіювання):

арк. 1–1зв., 2–2зв., 5–5зв., 6–6зв. – *08.06.1785. Копія акту Державної військової ради до Угорського намісницького правління (в Буді).* У тексті повідомляється про прийняття рішення стосовно оселення в Темишварському Банаті та в Бачській жупанії, вздовж р. Тиси, запорозьких козаків. Наказують відрядити комісара з боку намісництва для вибору тимчасового табору та пасовищ. Оскільки планується оселення запорожців між Чайкашським батальйоном та Німецько-Банатським гарничарським полком, необхідно довідатися, в чиєму володінні перебувають ці землі – державному чи приватному. Разом із командиром Славонської генералкоманди намісницькому правлінню треба підготувати обчислення грошових сум, необхідних для утримання запорожців.

Стан документа задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегині навпіл – стандартний). Прошито зсередини ниткою. Документ було використано як обкладинку для інших двох документів справи № 165, матеріальним носієм яких є одинарні аркуші стандартного формату. Мова німецька. Почерк середнього розміру, розбірливий, легко читається. Чорнило не згасає.

арк. 3–3зв. – *10.06.1785. Акт Державної військової ради до Славонської генералкоманди.* Зміст у загальних рисах повторює документ № 1 справи – приготуватися до прийому та розміщення запорожців; співпрацювати щодо цього з Угорським намісницьким правлінням.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот аркуша пустий. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнило не згасає.

арк. 4–4зв. – *08.06.1785. Копія акту Державної військової ради до губернатора Семигороддя.* Наказують почати перепуск запорожців через кордон з Молдавським князівством та забезпечити їх під час просування теренами губернії всім необхідним.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнила не згасають.

3. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 173.

У справі № 173 – 1 документ (1 аркуш; 1 кадр для копіювання):

арк. 1–1зв. – *22.06.1785. Чернетка промеморії від командувача Славонської генералкоманди до Угорського намісницького правління.* Генерал-майор Женейн повідомляє про отримання промеморії від 13 червня 1785 р. Чекає на повідомлення від генерал-майора Ерценберга про наближення запорожців до місць розміщення. Як тільки отримає, повідомить керівництво Угорського намісництва.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот аркуша пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, але розбірливий. Чорнило не згасає.

4. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 213.

У справі № 213 за тематичним принципом об'єднано 3 документи (5 аркушів зі зворотами, 3 з яких пусті; 7 кадрів для копіювання):

арк. 1–1зв., 5–5зв. – *21.06.1785. Копія рапорту генерал-майора Ерценберга до Державної військової ради.* Повідомляє, що переважна більшість запорожців, які сходяться до Чернівців зі всієї Буковини, не мають ніякого обмундирування, окрім старого дрантя. Спочатку запорозькі депутати просили, аби за ними було збережено їхній традиційний одяг, але тепер передумали та просять видати їм мундири австрійського зразка. Також доповідає, що отримав рапорт від капітана Бедеуса про те, що значна кількість козаків уже прибула до Банату. Переселення відбувається через територію Молдавського князівства та Речі Посполитої. Просить виділити кошти на утримання козаків та надіслати інструкції стосовно розміру грошової та натуральної платні для них.

Стан документа задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегині навпіл – стандартний). Документ використано як обкладинку для інших двох документів справи № 213. Зворот п'ятого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, розбірливий. Чорнило не згасає.

арк. 2–2зв. – *09.07.1785. Наказ Державної військової ради Славонській генералкоманді.* Генерал-майору Женейну наказано відрядити до місця збору запорожців комісара з боку генералкоманди та одного військового хірурга. Якщо під час огляду серед козаків буде виявлено таких, які не здатні служити у війську, слід негайно вислати їх за межі Австрійської держави. Головним критерієм відбору вважати не вік, а фізичний стан. Усіх придатних до служби розподілити на 3 категорії: кавалеристів, піхоту та моряків. Формувати в команди по 200 козаків. Унтер- та обер-офіцерів призначити з числа граничарського офіцерства сербського походження, аби зняти мовну проблему.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот другого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк середній, чіткий. Чорнило не згасає.

арк. 3–3зв., 4–4зв. – *09.07.1785. Копія наказу Державної військової ради генерал-майорові Ерценбергу.* Наказано всіх запорожців, які скупчилися в Буковині, через Ердель відправити до місць оселення в Бачці та Банату. Під час переходу до запорожців треба відряджати офіцерів з місцевих гарнізонів. Також необхідно приставляти до козацьких команд конвой. Місцем збору запорожців призначено м. Сенту в Бачці, на правому березі р. Тиси.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот четвертого аркуша пустий. Мова німецька. Почерк дрібний, розбірливий. Чорнило не згасає.

5. HDA, f. 430, fasc. 66, 1785, № 217.

У справі № 217 за тематичним принципом об'єднано 2 документи (3 аркуші зі зворотами; 6 кадрів для копіювання):

арк. 1–1зв., 3–3зв. – *23.07.1785. Ордер генерал-майора Женейна командуванню Німецько-Банатського граничарського полку (Панчево).* Наказує надіслати до м. Темешвара військового хірурга та офіцера для

огляду та перепису запорожців. Наголошується на необхідності надіслати людей, які б володіли сербською.

Стан документа задовільний. Формат – 2 стандартних (при перегині навпіл – стандартний). Документ використано як обкладинку для другого документа справи № 217. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, середньої розбірливості. Чорнило не згасає.

арк. 2–2зв. – *23.07.1785. Рапорт командування Німецько-Банатського граничарського полку до генерал-майора Женейна.* Повідомляють про відрядження, на вимогу генерала Женейна, до Темешвара ротмістра Чакітієвича, який буде контролювати процес відбору запорожців.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, середньої розбірливості. Чорнило не згасає.

6. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 8.

У справі № 8 за тематичним принципом об'єднано 2 документи (3 аркуші зі зворотами, 2 з яких пусті; 4 кадри для копіювання):

арк. 1–1зв., 3–3зв. – *28.02.1786. Повідомлення з Державної військової ради до Славонської генералкоманди.* Інформують про відсилання інструкції до генерал-майора Ерценберга з роз'ясненням правил та норм матеріального забезпечення запорожців.

Стан документа незадовільний: помітні сліди перебування в умовах вологості; початкова стадія мікоз (зупинено); сліди механічного ушкодження, спричинені життєдіяльністю комах – у нижній частині аркушів. Формат – 2 стандартних (при перегині навпіл – стандартний). Зворот першого та третій аркуші пусті. Зворот третього аркуша лицевим боком конверта, із зазначенням адресата та адресанта. Документ використано як обкладинку для другого документа справи № 8. Мова німецька. Почерк середній за розміром, розлогий, з сильним нахилом, розбірливий. Чорнило згасає.

арк. 2–2зв. – *28.02.1786. Копія інструкції Державної військової ради генерал-майору Ерценбергу.* Згідно з апробацією імператора наказано матеріальне забезпечення козаків здійснювати подібно до цивільних іноземних колоністів. Видавати по 3 крейцери добових на кожного козака під час переходу до Банату. У разі, якщо хтось із козаків захоче одружитися та вести сімейний спосіб життя, таких відразу відсилати до Німецько-Банатського полку та надавати в їхнє розпорядження пусті домівки, яких там є достатня кількість.

Стан документа незадовільний: тотожний стану документа № 1. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розбірливий. Чорнило згасає.

7. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 224.

У справі № 224 – 1 документ (1 аркуш; 1 кадр для копіювання):

арк. 1–1зв. – *19.07.1786. Копія рапорту з Славонської генералкоманди до Державної військової ради.* Генерал-майор Женейн повідомляє,

що запорожці, які стояли табором у околицях Сєнти, виведені звідти та розподілені по різних військових командах.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Зворот аркуша пустий. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, розбірливий. Чорнило не згасає.

8. HDA, f. 430, fasc. 66, 1786, № 384.

У справі № 384 – 1 документ (1 аркуш; 2 кадри для копіювання):

арк. 1–1зв. – ***18.11.1786. Копія розпорядження Славонської генералкоманди до Чайкашського батальйону (Тітел).*** Повідомляють про те, що на прохання запорожців, які служать чайкашами, отримано дозвіл перевести їх з Тітела в Ковиль. Козака Павла Паливоду нагороджено унтер-офіцерським званням.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, з сильним нахилом, розбірливий. Чорнило не згасає.

9. HDA, f. 430, fasc. 66, 1791, № 123.

У справі № 123 за тематичним принципом об'єднано 3 документи (3 аркуші зі зворотами; 6 кадрів для копіювання):

арк. 1–1зв. – ***14.07.1791. Рапорт командування Чайкашського батальйону до Славонської генералкоманди.*** Повідомляють, що свого часу для запорожців, які служили чайкашами в Ковилю було куплено 4 та побудовано 1 хату, які оцінюються в 169 форинтів 54 крейцери.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк середній, розбірливий. Чорнило не згасає.

арк. 2–2зв. – ***23.07.1791. Рапорт командування Чайкашського батальйону до Славонської генералкоманди.*** Триває вирішення питання з приводу домівок, що залишилися після запорожців. Повідомляють, що впродовж останньої війни з турками (1788–1791 рр.) більшість запорожців-чайкашів або загинули або втекли з війська. З них залишилося лише 9 старих, які вже давно благають про відставку. Пропонують продати 5 будинків, в яких жили козаки.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк дрібний, але розбірливий. Чорнило не згасає.

арк. 3–3зв. – ***23.07.1791. Адресата, адресанта та видову належність документа встановити не вдалося.*** Через палеографічні особливості документа не вдалося з'ясувати його зміст.

Стан документа задовільний. Формат стандартний. Мова німецька. Почерк крупний, розлогий, нерозбірливий. Чорнило не згасає.

Наприкінці цього огляду автор хотів би скласти подяку дирекції та співробітникам Хорватського державного архіву – Йосипу Колановичу (директор), Діані Мікшич та багатьом іншим, які своїми порадами та практичною допомогою значно сприяли евристичній роботі з фондами.

Іван БУТИЧ (*Київ*)

ПАМ'ЯТКА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ

Публікація універсалів українських гетьманів бере свій початок з XIX ст., коли 1824 р. в часописі "Украинский журнал" з'явилася публікація "Малороссийская старина" за редакцією викладача Харківського університету О. Склабовського, до якої потрапили документи з родинного архіву генерального підскарбія Миколи Андрійовича Марковича, в тому числі й гетьманські універсали.

Офіційні публікації козацької адміністрації друкувалися в періодичних виданнях, однотипних і серійних збірниках. Серед них можна назвати "Черниговские губернские ведомости", "Университетские известия", "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца", "Киевская старина", "Записки Наукового товариства імені Шевченка", "Труды Полтавской ученой архивной комиссии", "Труды Черниговской ученой архивной комиссии", "Акты, относящиеся к истории Западной России", "Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов", "Архив Юго-Западной России", "Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг.", "Український архів", "Український археографічний збірник", "Стороженки. Фамильный архив", "Сулимивский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв." та ін.

І нині продовжують друк універсалів часописи "Український історик", "Сіверянський літопис" і т. д.

До цієї праці долучилися Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського й Наукове товариство імені Шевченка. З їхньою участю оприлюднені "Універсали Богдана Хмельницького", "Універсали Івана Мазепи"; "Універсали Павла Полуботка". Друкуються універсали Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Якима Сомка, Михайла Ханенка, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича.

Під час виявлення й обліку гетьманських універсалів нашу увагу привернув фоліант, створений десь 1749 р., коли заходами Генеральної військової канцелярії здійснювалося копіювання Генерального слідства про маєтності, оригінал якого загинув 1748 р. під час великої пожежі у Глухові. В цьому фоліанті 442 аркуші, на яких розміщено 1337 записів. Зміст одних

7*4-407

універсалів викладено (з переліком усіх надань), а інші, як підтвердження попередніх надань, обмежуються прізвищем гетьмана і зазначенням дат і надання.

Згруповані вони по полках у тій послідовності, що й у генеральних слідствах про маєтності: Стародубівський полк (I, 54085), Чернігівський полк (I, 540086), Ніжинський полк (I, 54087), Київський полк (I, 54088), Прилуцький полк (I, 54089), Лубенський полк (I, 54090), Переяславський полк (I, 54091), Гадяцький полк (I, 54093), Миргородський полк (I, 54094), Полтавський полк (I, 54095).

Після назв полків текст розподілений на три колонки: 1) номер по порядку; 2) "Которые гетманы, кому именно, когда и за что, какое недвижимое имение универсалом надали"; 3) "Какие из тех универсалов жалованными грамотами и за чиїмъ подписанием подтверждены".

Перші записи в другій колонці мають такий вигляд: "Гетман Богдан Хмельницкий 1656 году, генваря 2 д. респектомъ своею Лаврентию Борзнѣ надалъ в поссесію в полку Стародубовскомъ села Горск, Клюсы, Куршановичи, Жолведь, Островъ Тарасовский и Зажевадскіи селища Медведово, пустошь Бутовскъ, деревню Ярцов, селце Заничи, Бахаевское, да в сотнѣ Мглинской селища Тростянское, Вощининское, село Гарцово зъ млиномъ, деревню Хоромнее, пустошь Борознино и пляц въ мѣстѣ Стародубвскомъ на улицы Могилевской стоячий".

"Сія надача подтверждена универсалами гетмановъ:

1. Ивана Выговского 1658 году февраля 25 с прибавлением села Кантежина.

2. Ивана Бруховецкого 1658 году апреля 9.

3. Демяна Игнатовича того году августа 5.

4. Ивана Самойловича 1673 году марта 5.

А сверхъ того гетман Иванъ Скоропадский унѣверсаломъ 1709 февраля знатному войсковому товарищу Ивану Борознѣ и респектомъ понесенных во время нашествия неприятелского убитков ствердилъ".

"Гетманъ Богданъ Хмельницкий Михаилѣ и Иліи Рубцам 1656 году сентября 4 дня универсаломъ респектуя на прислуги ихъ въ Войскѣ Запорожскомъ надалъ в поссесію ихъ въ полку Стародубовскомъ села Курозново, Рожничи зъ млиномъ, села Бабки, Черно Оскол, Брахловъ зъ отчинами до тихъ селъ здавна принадлежащими яко от Ляховъ, Клюсъ, Головскую, Истровскую и Кубасовскую изъ селищами, Полховом и Стобки со всѣми до нихъ принадлежностями. Оные имения во владѣние Рубцов ствержены универсалами гетманов:

Выговского 1658 году февраля.

Двома универсалами Скоропадского 1711 году:

1-му Юрію Рубцу, судиі полковому

2-мъ Семену Рубцу, знатному товарищу стародубовскому, декабря 21.

Гетман Демянъ Игнатович унѣверсаломъ 1671 году генваря церквь Новгородской Успенской утвердил здавна надлежащий до той церкви млинъ

на рѣчки Шостки в селѣ Пироговци состоящимъ з однимъ камнемъ и валюшнями.

Да сверхъ того к той же Успенской Новгородской церкви гетман Иванъ Скоропадский открытимъ листомъ 1718 году ноября 20 привернул въ городку 24 коморы завладѣніе было сотником Лисовскимъ.

Гетман Даніилъ Апостолъ унѣверсаломъ 1728 году генваря 29 подтвердилъ наданные унѣверсалами прежних гетмановъ и по крепостямъ къ церкви Успенской Новгородской Путивлской перевозъ на реке Деснѣ под селомъ Пироговкою, млин на реки Шостки зъ двума колами и третими ступным въ городѣ Новгородку скотное ваговое и Ковшовое, дворъ брасной и коморы.

Гетман Мазепа универсаломъ 1703 году сентября д. 8 товарищу почеповскому Якову Павловичу и швагру его Флору Афоновичу, осаулу сотни Почеповской ствердил во владовние, оставшиеся по умертвии отчима оного Якова Кирила Яковлевича млинъ на греблѣ стоячий и слободку недалеко его находящуюся именуваную Кугучевъ с пустим селищем Петрашами, селище Кугутове с Месуюшами, которое находилось во владении у помянутого Яковлевича стародубовских полковников".

У третій колонці навпроти першого запису зазначено: "Из универсалов последніе гетмана Скоропадского высочайшою жалованною грамотою великого государя Михаили царя Петра Алексѣевича самодержца всероссийского 1715 году мая 28 дня. За подписом графа Головина утверждена".

У другій колонці проти тексту (II) Богдан Хмельницький Михайлу та Іллі Рубцям зазначено: "Универсалы гетмана Скоропадского вышеписанною жалованною грамотою Юрію и Семену Рубцам отъ царя Петра 1715 г. марта 16 за подписом Головина, да 1721 генваря 12 д. жалованною Федору сыну Рубцу, знатному войсковому товарищу от царя Петра за подписом Головина з владѣніе имъ Рубцамъ наследно по универсалам гетманским. Михаилу Рубцю наследственно. Универсали жалованными грамотами утверждены".

Аналогічний порядок розміщення матеріалу в усьому фоліанті:

I. У Стародубівському полку зареєстровано 258 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 2 універсали Івана Виговського, 3 універсали Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 6 універсалів Івана Самойловича, 73 універсали Івана Мазепи, 46 універсалів Данила Апостола, 133 універсали Івана Скоропадського.

II. У Чернігівському полку налічується 255 універсалів, у тому числі 5 універсалів Богдана Хмельницького, 7 універсалів Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 23 універсали Дем'яна Многогрішного, 19 універсалів Івана Самойловича, 84 універсали Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 81 універсал Данила Апостола, 5 універсалів Юрія Хмельницького, 1 універсал Якима Сомка, 1 універсал Павла Полуботка.

III. У Ніжинському полку налічується 239 універсалів, у тому числі 8 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 7 універсалів Дем'яна Многогрішного, 11 універсалів Івана Самойловича, 63 універсали Івана Мазепи, 1 універсал

Петра Дорошенка, 35 універсалів Данила Апостола, 105 універсалів Івана Скоропадського, 1 універсал Юрія Хмельницького.

IV. У Київському полку налічується 70 універсалів, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 2 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 18 універсалів Івана Мазепи, 28 універсалів Івана Скоропадського, 2 універсали Юрія Хмельницького, 2 універсали Павла Полуботка.

V. У Прилуцькому полку налічується 86 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 6 універсалів Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 16 універсалів Івана Мазепи, 3 універсали Петра Дорошенка, 10 універсалів Данила Апостола, 42 універсали Івана Скоропадського.

VI. У Лубенському полку налічується 162 універсали, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 5 універсалів Івана Виговського, 2 універсали Івана Брюховецького, 5 універсалів Дем'яна Многогрішного, 7 універсалів Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 18 універсалів Данила Апостола, 77 універсалів Івана Скоропадського, 6 універсалів Юрія Хмельницького.

VII. У Переяславському полку налічується 122 універсали, серед них: 1 універсал Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Брюховецького, 1 універсал Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 15 універсалів Данила Апостола, 67 універсалів Івана Скоропадського.

VIII. У Миргородському полку налічується лише 15 універсалів, у тому числі: 8 універсалів Івана Самойловича, 4 універсали Данила Апостола, 3 універсали Івана Скоропадського.

IX. У Гадяцькому полку налічувалися 53 універсали, у тому числі: 1 універсал Дем'яна Многогрішного, 1 універсал Івана Самойловича, 14 універсалів Івана Мазепи, 10 універсалів Данила Апостола, 27 універсалів Івана Скоропадського.

X. У Полтавському полку налічується 66 універсалів, з них: 4 універсали Івана Самойловича, 15 універсалів Івана Мазепи, 1 універсал Петра Дорошенка, 5 універсалів Данила Апостола, 41 універсал Івана Скоропадського.

Згадані універсали між гетьманами розподіляються так: Богдана Хмельницького (32), Івана Виговського (17), Івана Брюховецького (26), Дем'яна Многогрішного (44), Івана Самойловича (55), Івана Мазепи (462), Петра Дорошенка (9), Данила Апостола (163), Івана Скоропадського (614), Юрія Хмельницького (14), Якима Сомка (1), Павла Полуботка (10).

Отже, універсали українських гетьманів у пам'ятці представлені нерівномірно. Найбільше їх – Івана Мазепи та Івана Скоропадського. У них ідеться про надання міст і сіл, маєтностей з пустошами, озерами, гаями, гребель, переводів і навіть окремих дворів.

Універсали (земельні) цієї групи збереглися краще, що поянюється насамперед юридичною силою актів, які мали значення не лише для тих, хто одержував універсал, але й для їхніх нащадків. Оскільки такі універсали мали юридичну силу, з них виготовлялися копії, вписувалися вони до актових книг.

Тоді були дуже частими ревізії, під час яких виникла потреба робити копії, які потім записувалися до реєстрів; залишалися копії універсалів у генеральній чи полкових канцеляріях. Таким чином, кожен універсал мав кілька копій.

На випадок втрати оригіналу універсала його заміняла копія. Траплялося й так, що власник звертався до гетьмана з проханням видати повторно універсал. Ця обставина обумовлювалася у виданому тексті.

Найвідоміші й наймасовіші виготовлення копій універсалів було здійснено в Генеральному слідстві 1729–1730 рр. в усіх десяти полках Лівобережної України.

Кожен власник на підтвердження свого права надавав ревізорам універсал, як правило, оригінал, з якого у двох примірниках виготовлялися копії. Один з них відсилався до Петербурга, а другий залишався в Генеральній військовій канцелярії.

І коли 1748 р. сталася у Глухові згадана пожежа, серед інших матеріалів загинули матеріали Генерального слідства про маєтності всіх полків. Генеральна військова канцелярія організувала їх копіювання (тепер вони зберігаються в Москві). Саме в цей час було здійснено виготовлення пропонованого реєстру універсалів. До нього потрапили не лише копії універсалів зі слідства, але й інші, в тому числі з царських грамот. Так, 1735 р. січня 21 за підписом генерала князя Шаховського з присутніми тоді в Генеральній канцелярії членами прописуючи гетьманом Данилом Апостолом прилуцькому полковому осавулу Григорію Панкевичу 1729 р. жовтня 22 на володіння маєтностями біля річок Седюк і Судок у полку Прилуцькому. "Сія надача виписана з высочайшей грамоты государя и великого князя Иоана Алексеевича и Петра Алексеевича 1798 сентября 20 за подписом думного дьяка Емельяна Игнатовича Украинцева жалованной тѣ имения во вечное владѣние ему Лизогубу утверждены".

На арк. 210зв. читаємо: "Гетман Мазепа 196 году бунчуковому войсковому Якову Лизогубу за службу его во многих походах надал села Погребки, Хижки и Кропивное в сотни Краснянской обретающиесь с людьми и его и со всеми угодии с мельнице о трех колах на реке Сеймѣ под селом Озаричами и озером прозиваемымъ Воронино".

Основу цієї групи універсалів становлять насамперед земельні акти, найпоширеніша форма актових документів. Вони містять багато конкретних даних, які розкривають деталі формування і розвитку тодішніх непростих земельних взаємовідносин у Гетьманщині XVII–XVIII ст. Надавалися універсали за службу з переходом податків від селян. Під терміном "пожитки" розуміють податки. Надання нових земельних відносин, чи закріплення

старих – це нагорода за різні заслуги, оцінку яких гетьман робить у своїх універсалах. Заслуги перед Військом Запорозьким – це основа наділення маєтностями. У деяких універсалах наводяться докладні відомості про заслуги, що становлять своєрідну біографію. Окремі універсали наводять епізоди з біографій (наприклад, про участь у походах, про перебування в полоні).

Служба у війську є основою надання маєтностей старшині. Проте гетьманський уряд не виробив уважного контролю за виконанням служби. Все ж таки він зробив деякі кроки у цьому напрямі.

Гетьманські універсали мали прикмети умовних надань. Давали села і слободи з умовою виконання військової служби. При цьому уряд залишав за собою право заміняти наданий маєток, замінити на інший такої самої вартості.

Ігор СКОЧИЛЯС (*Львів*)

АРХІВИ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ XVIII СТОЛІТТЯ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Львівське владицтво як ні одна інша з-поміж решти українських єпархій Київської унійної митрополії XVII–XVIII ст. створювало величезний масив документації, що збереглася в архівах, рукописних збірках бібліотек і музеїв України та суміжних з нею країн. Ці джерела хронологічно охоплюють 1700–1793 рр., а територіально стосуються всієї історичної Галичини, Південної Волині, а також Поділля та частково Брацлавського й Київського воєводств. Одну з найбільших збірок "уніатики" було виявлено автором у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Вона дає змогу частково реконструювати видову й тематичну палітру документів, які тривалий час лежали неторкнутими в Кам'янецькому консисторському, численних деканатських і парафіяльних архівах, а також у приватних і публічних колекціях на Поділлі.

Своїми витоками історія музею сягає середини XIX ст., коли на Поділлі було створено Комітет для підготовки "Історико-статистичного опису Подільської єпархії" на чолі з Петром Гліщинським[1]. Комітет для підготовки фахових нарисів з минулого подільських церков і парафій потребував досто-

[1] Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1. Див. також: *Федоренко С., Частенко Л.* До історії написання першого "Історико-статистичного опису Подільської єпархії" // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 207–208. 10 квітня 2003 р. внаслідок пожежі, однієї з найбільших гуманітарних катастроф в Україні останніх років, було повністю або частково втрачено десятки тисяч документів з історії Поділля кінця XVIII – початку XX ст. Рішенням Державного комітету архівів України всі уцілілі матеріали цієї установи з Кам'янця-Подільського перевезено в обласний центр до Державного архіву Хмельницької області. З огляду на те, що документи з тих фондів, які використано в даній праці, найвірогідніше, не постраждали, ми вважали за доцільне залишити назву архіву й вихідні дані про фонди та справи незмінними, оскільки їхнє розміщення та впорядкування в Хмельницькому ще не завершене, тому вони недоступні науковцям (загальну інформацію про приблизні втрати Кам'янецького архіву подають: Анотовані реєстри описів фондів Кам'янець-Подільського міського архіву, пошкоджених внаслідок пожежі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 5–38; *Качковський О. Б.* До питання укладання анотованих реєстрів описів // Там само. – С. 38–41; *Шандра В. С.* Від культури архівної справи до державної політики в архівній справі: шляхи реконструкції втрачених фондів // Там само. – С. 42–47).

вірних масових документальних джерел, тому його співробітники зацікавилися матеріалами унійного періоду в історії краю. Як наслідок, у його розпорядження було передано досить цілісний архів Кам'янецької унійної консисторії, що з кінця XVIII ст., після офіційної ліквідації унії в краї, перейшов до Подільської духовної консисторії[2]. Ймовірно, не всі матеріали цього архіву дісталися Православній Церкві. Частина документів, як свідчать джерела, в 90-х роках XVIII ст. була переправлена у Львівський єпархіальний архів[3]. У 1854 р., під час т. зв. "подільської тривоги", спровокованої чутками про підготовку Австрією війни проти Росії, унійний архів разом з іншими документами державних і церковних установ Кам'янця-Подільського в супроводі двох співпрацівників православної консисторії було вивезено до Брацлава. Як часто трапляється в подібних випадках, деякі збірки під час переїзду зазнали пошкоджень, окремі ящики виявилися розпломбованими, що не виключало можливості їх пограбування. Втім, уже на початку 1856 р. архів знову повернувся на своє попереднє місце зберігання[4].

Від цілковитого знищення унійні архіви врятувало розгортання на Поділлі, починаючи з 60-х років XIX ст., церковно-історичних студій, що співпало з науковим становленням едиційної археографії в Україні. Для виправдання російської колоніальної політики на Правобережній Україні влада з допомогою історичних досліджень намагалася заперечити будь-яке позитивне значення Унійної Церкви в житті регіону й науково обґрунтувати свої великодержавні ідеї. З іншого боку, царський уряд намагався скерувати зростаюче зацікавлення місцевої української інтелігенції минулим рідного краю у вигідне для себе русло. За таких обставин у 1865 р. постав Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет[5], який розробив широку

---

[2] Про порятунок унійного архіву та парафіяльне походження частини "уніатики" музею йдеться у спогадах Юхима Сіцінського: "Комітет забрав був з консисторії стародруки і помістив їх в бібліотеці семінарії, бо не було іншого підходячого приміщення. Ті стародруки було зібрано до Консисторії з парафіяльних церков, коли єпархіяльне начальство заходилося було нищити рештки унії, і було приказано священикам вислати з церков усі уніятські богослужбові книги, але як мало хто з духовенства розібрався, що уніятське, а що православне, то висилав до Консисторії всі взагалі старі книжки. Так в Консисторії зібрано було значну кількість стародруків" (КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3).

[3] Зокрема, в Національному музеї у Львові зберігаються документи канцелярій Городоцького 1717–1791 рр. (Ркл–700), Гусятинського 1740–1788 рр. (Ркл–698), Деражнівського 1740–1781 рр. (Ркл–696), Китайгородського 1730–1776 рр. (Ркл–695), Колодненського 1728–1786 рр. (Ркл–699), Копайгородського 1740–1783 рр. (Ркл–694), Меджибізького 1717–1783 рр. (Ркл–701) та Чорноострівського 1720–1779 рр. (Ркл–693) н-в. Їхню основу складають ерекційні грамоти та презенти.

[4] *Яворовский Н.* Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства из г. Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1911. – Т. 11. – С. 385–386, 390.

[5] КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2–3. Діяльності Комітету присвячена низка праць, найважливішими з яких є наступні: *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. – Хмельницький, 1995. –

програму збору документальних і археологічних пам'яток давнини. Згідно з цією "Програмою", у числі інших церковно-археографічних пам'яток краєзнавцям рекомендувалося звертати особливу увагу на "уніатику", та, якщо це було можливим, надсилати оригінали документів до Комітету[6]. Матеріалами Львівської унійної єпархії особливо зацікавилися після 1883 р., коли членами Подільського комітету було вирішено зосередити свою увагу на опрацюванні та публікації джерел з історії Поділля, насамперед церковного походження[7].

Подальшому збереженню багатої колекції різноманітних архівів Унійної Церкви на Поділлі сприяло утворення у 1890 р. на основі архіву Комітету Давньосховища старожитностей – першого на Поділлі історичного музею[8]. Заслугою його співробітників було не лише археографічне опрацювання та часткова публікація наявних джерел, але й систематичне поповнення фондів музею численними документами, що зберігалися в парафіяльних і деканатських архівах. Заходами членів Подільського єпархіального комітету значна частина цих матеріалів була виявлена та облікована. Так, Юхим Сіцінський (1859–1937)[9], видатний дослідник Поділля, директор Кам'янець-Подільського давньосховища і редактор "Подільських єпархіальних відомостей" (з 1892 р.), виявив у с. Кацмазові Могилівського повіту книгу візитацій місцевої церкви 1765–1802 рр., а також опис церкви с. Мазники 1762 р., який підготував до друку[10]. Інший подільський дослідник – Ананій Длуго-

С. 53; *Земський Ю. С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997.

[6] *Земський Ю. С.* Проблема краєзнавства в діяльності Комітету історико-статистичного опису Подільської єпархії // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 204–207; *Кошель О.* Між Церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К.; Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 58–65 (публікація змісту "Програми" мовою оригіналу); *Симашкевич М.* Программа для собирания историко-археологических сведений о Подолии // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1876. – Т. 1. – С. VIII.

[7] *Земський Ю. С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет... – С. 14.

[8] Статути цієї громадської організації 1894 і 1903 рр., проект облаштування Давньосховища старожитностей 1889 р. та список членів товариства опублікував Олексій Кошель у своїй праці: *Кошель О.* Між Церквою і наукою... – С. 42–57, 65–68.

[9] Творчий доробок Ю. Сіцінського проаналізовано в працях: *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 349–351; *Винокуров І. С.*, *Корнилов В. В.* Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). – К., 1991 – С. 93–100; *Крип'якевич І.* П'ятдесятиліття наукової праці Єфима Сіцінського // Записки НТШ. – 1931. – Т. 150. – С. 217–223; *Паравійчук А. Г.* Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 87–93.

[10] КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп.1. – Спр. 26. – Арк. 4–5зв.; *Сицинский Е.* Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Т. 10. – С. 407.

польський – під час однієї з археографічних експедицій віднайшов у парафіяльному архіві м-ка Гусятина копію генеральної візитації церкви Преображення Господнього, датовану 1760 р.[11] А Микола Яворовський виявив протокол візитації однієї з церков м-ка Жванця 1791 р.[12] Інші співробітники Подільського єпархіального комітету також знаходили численні унійні збірки в парафіяльних і деканатських архівах, однак через нерозуміння та консерватизм церковної влади змушені були переважно обмежуватися археографічним описом документів, більшість з яких через незадовільні умови зберігання загинула.

Напередодні Першої світової війни Давньосховище старожитностей сконцентрувало в своїх фондах 7684 речових і писемних пам'яток старовини[13], втім близько тисячі давніх книг та рукописів, значна частина яких походили з колишніх консисторського, деканатських, парафіяльних і монастирських архівів Унійної Церкви на Поділлі. "Опись архива Под[ольскаго] Цер[ковнаго] Ист[орико]-Арх[еологического] Общ[ества]", укладена між 1903 і 1914 рр. Юхимом Сіцінським, дає досить повне уявлення про видовий та кількісний склад документів Кам'янецької унійної консисторії, що зберігалися а архіві Давньосховища[14]. За видовою ознакою їх можна поділити на дев'ять груп церковних джерел:

1) *Оригінальні візитаційні книги консисторії:*

– книга № Іа (протоколи генеральної візитації церков Кам'янецького н-ва 1758–1759 рр.);

– книга № Ів (протоколи генеральної візитації церков Гусятинського, Плоскирівського, Сатанівського, Солобківського та Червоногородського н-в 1759–1762 рр.);

– книга № III (протоколи генеральної візитації церков Поділля 1746–1748 рр.);

– книга № V (протоколи генеральної візитації церков Гусятинського, Дунайгородського, Жванецького, Кам'янець-Подільського, Китайгородського, Орининського та Смотрицького н-в Кам'янецького крилосу 1790 р.);

[11] *Длугопольский А.* Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1876. – Т. 1. – С. 224.

[12] Там само. — С. 138.

[13] *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство... – С. 69. Частковий опис збірок музею видано у працях: *Беленький Т. И.* Опись церковно-богослужебных книг, принадлежащих Комитету для историко-статистического описания Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости – 1876. – № 9. – С. 71–80; № 10. – С. 81–89; *Сецинский Е.* Музей Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1909. – Т. 2: Опись предметов старины.

[14] КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–5, 16–17зв., 22, 23зв. Перелік частини документів архіву Кам'янецької консисторії див.: Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи. – Каменецъ-Подольскъ, 1889. – Вып. 4: Церковно-приходскіе документы. – С. 28, 46–48.

– книга № VI (протоколи генеральної візитації церков Городоцького, Зіньківського, Миколаївського, Проскурівського, Сатанівського та Солобківського н-в Кам'янецького крилосу 1790 р.);

– книга № VII (протоколи генеральної візитації церков Кам'янецького крилосу 1739–1741 рр.);

– книга № IX (протоколи генеральної візитації церков Більчецького, Городоцького, Зіньківського, Китайгородського, Смотрицького та Ягільницького н-в Кам'янецького крилосу 1759–1762 рр.);

– книга № XVI (протоколи генеральної візитації церков Барського н-ва Барського крилосу 1771–1772 рр.).

2) *Візитаційні книги деканатських архівів:*

– книга № II (протоколи деканських візитацій Кам'янецького н-ва 1781–1784 рр.).

3) *Візитаційні збірники:*

– візитаційний збірник № XX (фрагменти протоколів деканських візитацій церков Кам'янець-Подільського (1768 р.) та Китайгородського (1785 р.) н-в);

– візитаційний збірник № XXI (копії генеральних візитацій окремих церков Поділля XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXII (копії генеральних візитацій 16 церков Кам'янець-Подільського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXIII (копії генеральних візитацій 9 церков Летичівського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXIV (копії генеральних візитацій окремих церков Поділля XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXV (копії генеральних візитацій 7 церков Проскурівського повіту XVIII ст.);

– візитаційний збірник № XXVI (копії генеральних візитацій 21 церкви Проскурівського повіту XVIII ст.).

4) *Актові книги Кам'янецької унійної консисторії:*

– книга декретів № XXVII за 1732–1738 рр. (фрагмент);

– книга декретів № XXVIII за 1732–1738 рр. (фрагмент);

– книга декретів № XXIX за 1738–1741 рр. (давній № А);

– книга декретів № XXX за 1741–1747 рр. (давній № В);

– книга декретів № XXXI за 1747–1750 рр. (давній № Д);

– книга декретів № XXXIa за 1751–1754 рр. (давній № Г);

– книга декретів № XXXII за 1756, 1761–1762, 1765–1767, 1769, 1772, 1775, 1779, 1781–1782, 1785 і 1791 рр. (фрагменти копій окремих декретів);

– книга Acta Litigiosa et Gratiarum № XXXIII за 1773–1777 рр.;

– книга Acta Gratiarum № XXXIV за 1777–1788 рр.

5) *Інші документи архіву Кам'янецької унійної консисторії*:

– книга бенефіцій № XLVII за 1751–1763 рр. (давній № H);

– збірник ерекційних грамот і презент № XLVIII за XVIII ст. (давній № O);

– збірник ерекційних грамот і презент № XLIX за XVIII ст. (давній № П);

– збірник ерекційних грамот і презент № L за XVIII ст. (давній № Л);

– збірник грамот рукоположення № LI за XVIII ст.

6) *Документи василіянських монастирів:*

– збірник матеріалів Шаргородського та інших монастирів № LII (б/д);

– збірник матеріалів Святотроїцького монастиря в Кам'янці-Подільському № LIII (б/д);

– збірник матеріалів Сатанівського монастиря № LV (б/д);

– збірник матеріалів Барського монастиря № LVI (б/д).

7) *Матеріали церковної статистики:*

– збірка № LXIV (реєстри парафіян церков Кам'янець-Подільського н-ва 1766 р.);

– сумарій № LXXIX церков і бенефіцій Кам'янецького крилосу 1790 р., укладений на основі матеріалів генеральної візитації того самого року ("Conscriptio generalis beneficiorum curotorum aliq[ue] ecclesiarum parochialium in iisdem sitarum Officii G[e]n[e]r[a]lis Camenecen[sis] Podoliae").

8) *Листування:*

– № LXXX (донесення ("Рапорт") Кам'янецької консисторії російському губернаторові. 1793 р.).

9) *Метричні книги:*

– метрика вінчаних парафії с. Яришова 1740–1767 рр. (№ CXV);

– метрика парафії с. Божиківців 1743–1759 рр. (№ CXIII);

– метрика парафії с. Калачківців 1735–1816 рр. (№ CXVII);

– метрика парафії с. Колоденків 1747–1774 рр. (№ CXII);

– метрика парафії с. Медвежанків 1760–1790 рр. (№ CLXXVII);

– метрика парафії с. Мовчанів 1737–1787 рр. (№ CLXXIV).

З ліквідацією в 1920 р. Подільського церковно-археологічного товариства фонди Давньохранилища зазнали суттєвих втрат, переважно внаслідок пограбувань і нецільового використання приміщень[15]. Розкрадання документальних і речових пам'яток припинилося лише зі створенням на базі Давньосховища Губерніального регіонального музею, реоганізованого 1924 р. у Кам'янець-Подільський окружний історичний музей. Частина врятованих

[15] Втрати документальних збірок Кам'янця-Подільського під час воєнних лихоліть 1917–1920 рр. та в перші роки радянської влади на Поділлі досліджено у статті: *Борисевич С.* Історія Державного архіву Хмельницької області // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. – № 2. – С. 76–77, 83.

документів і надалі продовжувала використовуватися з науковою метою. "Архив при музею невеликий. Тут є ті арх[івні] матеріяли, що служили підставою для праці по історії Поділля", – згадував у своїх спогадах Ю. Сіцінський[16]. Не зважаючи на відчутні втрати воєнного періоду, на середину 1920-х рр. колекція "при іст[орико]-арх[еологічному] музеї" налічувала 309 "доісторичних та історичних предметів", 138 "рукописних книг", 1034 "стародруки" та "ріжних архивних "дел" та папер[ів], що по[ступили] з установ та від приватних осіб". Однак, що примітно, музей і надалі не мав докладного інвентарного опису своїх фондів. У 1930 р. частину рукописних фондів було передано до Центральної наукової бібліотеки в Києві[17]. Під час Другої світової війни музей знову позбувся значної частини своїх колекцій. Очевидно, саме тоді було знищено й більшість документів Кам'янецької унійної консисторії. І тільки завдяки самовідданій праці співробітників Кам'янець-Подільського музею протягом 60–80-х років деякі документи консисторії вдалося повернути у його фонди (зокрема, окремі книги надійшли зі сховища місцевого римо-католицького катедрального костелу)[18]. Тому досі документи Кам'янецького унійного архіву в складі рукописної збірки КПДІМЗ українськими науковцями практично не використовуються[19].

---

[16] КПМДА. – Ф. Р–3333. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 40зв.

[17] Там само. – Арк. 48–48зв.; *Сіцінський Ю. Й.* Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914–1924 рр.) // Україна. – 1926. – № 1 (16). – С. 172–177; *Kennedy Grimsted P.* Archives and Manuscript Depositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – Princeton (New Jersey), 1988. – Pt. 1: General Bibliography and Institutional Directory. – P. 736–738.

[18] Див. картотеку фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – КПДІМЗ). Про розвиток музею в соціалістичний період можна довідатися із популярного нарису: *Хотюн Г. М.* Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Путівник. – Львів, 1982.

[19] Докладніший аналіз цієї збірки представлено в статті: *Скочиляс І.* Документи Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995–1997 рр. – С. 333–342.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА З П. Я. СТЕБНИЦЬКИМ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Епістолярний жанр непересічний в історичних дослідженнях, бо подає панораму доби, її основних подій, від громадських до особистих, з перших вуст, відображає їх пером сучасників. Листи є джерелом нетлінної інформації, бо відтворюють живі образи історії в усій повноті: з їхніми чеснотами, вдачами, переживаннями, поведінкою в різних обставинах, украплюють в історичне полотно доби неповторний колорит, змальовують образи творців історії такими, якими їх сприймали сучасники.

Традиція листування має глибоке коріння, вона сягає ще в глибину стародавніх віків. В Україні епістолярний жанр розквітає в XIX – на початку XX ст., коли для національно свідомих діячів листування стає важливим засобом комунікації, формою самовираження та висловлення власних думок, обговорення невідкладних проблем, успіхів та невдач, можливістю поділитися своїми поглядами з однодумцями, близькими по справі людьми рідною мовою, яка була заборонена на офіційному рівні. Тому в житті та діяльності громадських діячів, письменників, науковців, видавців того часу епістолярій мав багатофункціональне значення: служив місточком зв'язку з духовно та ідейно близькими людьми, способом їхнього спілкування; в умовах цензурних, шовіністичних переслідувань листування стало і способом висловлення громадської позиції, а для сучасного дослідника відіграє роль цінного джерела для об'єктивного та всебічного відтворення безлічі сюжетів нашого минулого.

В останнє десятиріччя зріс інтерес науковців до епістолярної спадщини відомих історії діячів. Листування почали інтенсивно вводити у науковий обіг та публікувати, воно набуло функцій важливого джерела для всебічного висвітлення багатьох маловідомих сторінок нашого минулого та реабілітації справжньої ролі тієї чи іншої постаті в історії. В останні роки публікуються листи в періодичних виданнях, наукових збірках; в окремих виданнях опубліковані листи до К. Студинського, письменників-дисидентів 1960–1970-х рр., розпочато серійне корпусне видання великої за обсягом та цінної за змістом епістолярної спадщини М. Грушевського, М. Коцюбинського, Д. Яворницького, інформація з якої проливає нове світло й формує інший погляд на той чи інший історичний сюжет або постать. Почала публікуватись і кількісно

велика та тематично різносюжетна епістолярна спадщина Є. Х. Чикаленка, кількасот листів опубліковано у наукових збірниках та періодичних виданнях, але переважна більшість їх ще чекає свого видавця.

Листування Є. Чикаленка з відомим громадським діячем, публіцистом, видавцем П. Я. Стебницьким за кількістю одиниць взаємної кореспонденції, висвітлених сюжетів, повнотою інформації, регулярністю займає в епістолярній спадщині Євгена Харлампійовича перше місце. Це один з найкраще збережених корпусів взаємного листування, яке лише частково введено в науковий обіг та опубліковано. Листування за 1917 р. опубліковано Н. І. Миронець в "Українському історичному журналі"[1], це 28 одиниць взаємної кореспонденції, також дослідниця використала його сюжети в доповіді "Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело"[2]. В даній розвідці поставлено завдання провести джерелознавчий аналіз усіх виявлених листів, встановити їхню загальну кількість, кількість одиниць кореспонденцій за роками, диференціювати основні проблеми, що порушувалися в листах, та основні сюжети, що проходили в них, зробити археографічний опис листів.

Багату епістолярну спадщину залишив своїм нащадкам відомий громадський діяч України кінця XIX – початку XX ст., видавець української щоденної газети "Рада", мемуарист та популяризатор, безкорисний жертводавець Євген Харлампійович Чикаленко. Він був громадською та комунікабельною за своєю суттю людиною, кращі роки життя віддав справі національного відродження зрусифікованої України. Працюючи невтомно на ниві громадських справ, Чикаленко контактував листовно з відомими громадськими діячами, письменниками, науковцями, артистами. В роки видання ним української газети "Рада" (1906–1914) він щоденно й наполегливо писав по 5–6 листів до відомих і менш відомих українців, поки адресат не відповідав і не допомагав рідній і близькій йому справі. Отже, видавничі проблеми, пов'язані з газетою "Рада", – це один з мотивів широкого листування Євгена Харлампійовича, серед інших – громадські справи, необхідність особистого спілкування зі своїми однодумцями. Листування стало засобом спілкування Чикаленка зі співробітниками редакції газети в період його проживання у родинному маєтку в Перешорах, де займався господарськими справами: сіяв, збирав чи продавав хліб, бо це було основне джерело видатків на газету. Тривале, регулярне, розлоге листування зав'язувалося з тими, кому не байдужі були доля українського слова, справа національного відрод-

---

[1] *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917). Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 1997. – № 5. – С. 119–135; № 6. – С. 103–122.

[2] *Миронець Н.* Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес. (До 80-річчя створення Центральної Ради). Матер. наук. конфер. 20 березня 1997 р.: У 2 ч. – К., 1997. – Ч. II. – С. 340–347.

ження і майбутнє України, ці симпатії до українських громадських справ та плідна праця на їхній ниві ставали основою приятельства та широкого листування на довгі роки.

П. Я. Стебницький належав до високоцінимих і шанованих Чикаленком сучасників. Він був громадським діячем, видавцем, свідомим українцем, який жив за межами України майже 30 років. З Петербургом його зв'язувала лише служба в комерційному відділі телеграфного агенства та міністерстві фінансів (чиновником з особливих доручень). Вона була єдиним джерелом його доходів, матеріальної забезпеченості та незалежності. Весь його позаслужбовий час був заповнений видавничими та громадськими справами, які стали основним змістом життя цього українця на чужині. Коли громадське життя в Петербурзі завмирало, Стебницький ставав роздратованим і поривався "на рідний ґрунт", тобто в Україну, де народився і здобув освіту, але не знайшов відповідного заробітку й пішов шляхом багатьох своїх земляків.

Проте справа національно-культурного відродження України стала основною в петербурзький період життя Петра Януарійовича: він фактично очолював там українську Громаду, був одним із провідних членів Благодійного Товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, заснованого в 1898 р., спочатку його секретарем, а з 1909 р. – головою. На цих посадах виконував величезний обсяг роботи – від редагування рукописів до їх коректури.

Разом з О. І. Лотоцьким виконували місію "ходатаїв" до канцелярій чиновницьких установ Петербурга. А. Болабольченко в біографічних нарисах "Три долі" назвав Стебницького неофіційним аташе в Петербурзі в справах української культури, "постійним штовхачем в петербурзьких установах цензури"[3] українських рукописів. Також Петро Януарійович був засновником та постійним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка[4], яке разом з Благодійним товариством підготувало повне видання "Кобзаря" в 1906 р., альбом з малюнками Т. Г. Шевченка, Стебницький редагував ці видання.

До списку вікопомних справ належало й редагування ним енциклопедичного видання "Украинский народ в его прошлом и настоящем" та участь в академічній комісії з перекладу Святого Письма українською мовою. Він також брав участь в організації українських парламентських фракцій у І та ІІ Державних Думах, входив як позафракційний член у комісію зі складання законопроекту про запровадження української мови в школи. В амплуа публіциста публікувався в українських часописах "Рідна справа // Думські вісти", Літературно-науковому віснику, "Украинской жизни", іноді подавав свої фейлетони до "Ради", яким завжди був дуже радий видавець Є. Чикаленко, високо цінуючого особисті та громадські якості свого петербурзького приятеля. "А розумних [людей], – як свідчив А. Ніковський, – в грандіозній

[3] *Болабольченко А.* Три долі. Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський. Біографічні нариси. – К., 1999. – С. 46.

[4] Общество им. Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга.

людській галереї Є. Х. Чикаленка було небагато: той талановитий, той заслужений, той корисний, той потрібний, милий, щирий, приємний [...] розумні були раховані на пальцях однієї руки"[5]. Свої перші враження від зустрічі зі Стебницьким Чикаленко висловив у спогадах так: "В перший же рік істнування Петербурзької Громади, до неї вступив Петро Януарійович Стебницький, один з найвидатніщих і найвіданніщих українських діячів, яких мені доводилось в своїм житті стрівати. [...] Маленький на зріст, з лисою головою, він був надзвичайно мовчазливою людиною, але певно за таких і приказка народна повстала, що "хто мовчить, той двох навчить", а Стебницький навчав сотні людей. З того часу, як він вступив у Петербурзьку Громаду, він став її керовником, невибраним головою і був ним до кінця істнування тої громади, тобто до 1917 р. Ним держалась та громада, він в ній найбільше працював"[6].

Особисте знайомство Чикаленка зі Стебницьким переросло в близьке та щире приятельство на багато років, базувалося воно на спільних громадських інтересах та подібності вдач – скромності, безкорисності, здатності співпереживати та співчувати один одному, прийти на допомогу в разі потреби. Євген Харлампійович писав в одному із своїх листів: "Тягне нас одно до одного, бо у нас багато є спільного – ні Ви, ні я ніколи не ставили свого *я* во главі угла, як кажуть не ставали на диби"[7]. Вони ніколи не претендували на перші ролі в громадських справах, а працювали сумлінно і з великою віддачею на реальний результат. За всі роки приятельства було небагато зустрічей, а тому основною формою спілкування стали широкоінформативні, розлогі листи.

Листування Є. Чикаленка з П. Стебницьким охоплює великий період з 1901 по 1918 рр. Можна допустити, що деякі листи цього періоду не збереглися, можливо, їх забрали під час обшуку в 1909 р. у Чикаленка, хоча й сам він не був у тому певний[8]. Листування продовжувалось і після 1919 р., коли Євген Харлампійович еміґрував за кордон. Це видно зі спогадів його дочки Ганни Чикаленко-Келлер[9], яка згадувала, що батько в листах до неї писав про те, що Стебницький цікавився в листуванні його життям на чужині, і він із характерною йому дотепністю відповідав, що жив в еміґрації як "гробак у солодкій моркві, а вдома – як гробак у гіркім хріні". Цей факт наводить на думку, що листування не переривалося з 1901 р. до початку 1920-х рр.

---

[5] У кн.: *Болабольченко А.* Три долі. Модест Левицький... – С. 49.

[6] *Чикаленко Є.* Спогади. 1861–1907. – Львів, 1926. – Ч. II. – С. 35–36.

[7] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 жовтня, б/р // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВІР). – Ф. III. – № 53073.

[8] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 17 січня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52916.

[9] *Чикаленко Г.* Матеріали до біографії Є. Чикаленка: (З нагоди річниці смерті) // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1930. – Кн. 7–8. – С. 631–642.

Основний масив виявленого епістолярію добре зберігся. Найгірше збереглося початкове листування, можливо, воно було епізодичнішим, ніж наступне, а можливо, пропало, тому що збереглося по 1–2 листи Стебницького до Чикаленка за 1901–1903 рр., але не виявлені листи від Чикаленка, які за змістом мали б бути. Виявлено кілька листів Чикаленка до Стебницького за 1905–1906 рр., а зворотна кореспонденція не виявлена. Кореспонденція Чикаленка Стебницькому нараховує 193 одиниці – 143 листи, 49 листівок та 1 телеграма за 1914 р. Цей великий масив автографів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУ ім. В. Вернадського), у фонді III, під номерами 52889–53079. Всі вони в доброму стані збереженості, лише 2 мають механічні пошкодження: лист за 28 грудня 1910 р. розірваний до половини по вертикалі, але це не ускладнює його читання; в листі, датованому 14 лютого 1912 р., вирваний правий куток, а тому кілька слів із тексту випало.

Серед поштових відправлень Є. Чикаленка можна виділити наступні види кореспонденції:

1) листи, написані на офіційних бланках з відбитком у лівому кутку: "Редакція та головна контора газети "Рада", адресою та телефоном редакції, 1 лист – на бланку із печаткою "Экономия Е. Чикаленко. Завод упряжного сорта лошадей и серого скота" (№ 52980);

2) листи на звичайних аркушах паперу із зошита;

3) поштові листівки, які теж можна поділити на чотири різновиди:

а) марочні; б) з наклеєними 3-копійчаними марками або 1-копійчаними, в такому випадку їх на листівці три; в) з фотографіями місць перебування адресата (так, коли Євген Харлампійович лікувався в Кисловодську, звідти адресував листівки з фотографіями цього курортного місця);

г) листівки на стандартних поштових бланках цупкого сіро-голубого паперу з фігурними краями невеликого розміру, які адресати називали закритими або "закритками". Адресовані його поштові відправлення зі станції Мардаровки, яка була розташована поблизу родинного маєтку Перешори, Києва, Кисловодська (листівки), Кононівки, найбільше листів відправлено з Мардаровки. Всі вони написані чорним чорнилом, розбірливим почерком і добре читаються.

Майже вся кореспонденція датована, за винятком п'яти листів та однієї листівки, але за змістом можна встановити роки написання трьох із них: лист під № 53072 датуємо 1908 р., № 53073 – 1910 р. та № 53074 – 1906 р. Дата автором проставлялась, як правило, перед початком листа, в правому його кутку двома способами – цифровим: число, місяць, рік, або словесно-цифровим: вказувалося перед датою місце відправлення, далі йшла назва місяця (словом) та рік або число, місяць (словом), рік. Цифрове датування також було двох типів: в одному випадку число та місяць ставилися через дріб і ним розбивався рік на дві частини, в іншому – дата йшла в рядок: число, місяць, рік.

Кореспонденція Стебницького Чикаленкові нараховує 170 одиниць – 161 лист і 9 листівок. Ці автографи також зберігаються в Інституті руко-

пису НБУ ім. В. Вернадського у фонді газети "Рада" – № 44 під № 667–836 та один лист у першому фонді під № 35745. Майже всі вони адресовані з Петербурга, кілька з Києва, Кисловодська та Кононівки. Датував Стебницький свої листи по-різному: ставив дату або перед початком листа в правому кутку, або в самому кінці, іноді не додаючи року; автор також користувався цифровим способом датування та комбінованим, в більшості випадків біля дати писав і свою адресу. В багатьох листах рукою Чикаленка (олівцем) дата перенесена на початок листа, а також доставлені роки в неповних датах. Один лист за 14 лютого 1903 р. (№ 670) датований неправильно, бо за змістом це не 1903, а, напевно, – 1913 р., бо в ньому йшла мова про газету "Рада" та проблеми журналу "Украинская жизнь", які з'явилися саме в 1913 р. У кореспонденції П. Стебницького можна виділити наступні види поштових відправлень:

1) листи, написані на аркушах розміром 13 на 23 см, з водяними знаками, які чітко відбиваються посередині аркуша, це переважна більшість листів. Дев'ять листів – на офіційних бланках петербурзького Благодійного видавничого товариства з відбитком у лівому кутку "Правленіе Благотворительного Общества изданія общеполезных и дешевых книг";

2) листівки також марочні або з наклеєними марками чи фотографіями;

3) закриті листівки, написані на спеціальних поштових бланках. Усі вони написані також чорним чорнилом, дрібним, в основному розбірливим почерком, до читання якого можна швидко адаптуватись. Особливістю письма Стебницького було написання окремих літер: *ь* він писав з заокругленим довгим хвостиком догори, літери *ц, щ* з зигзагоподібними хвостиками, *з* – без перетинки посередині або слабкою перетинкою, *о* мала не круглу форму, а деформовану, нечітко й нерозбірливо писалися літери *д*, *р*, *В*, *у*, *ю*. На деяких листах Стебницького є помітки Чикаленка, зроблені червоним, синім чи простим олівцем. Так, у листі за 3 листопада 1907 р. (№ 679) червоним олівцем зроблені обрахунки вартості видань, які передавало видавниче товариство на користь "Ради", в інших листах зустрічаються підкреслення, дописані пояснення і т. п.

За рівнем інформативності найбільше інформації містять листи. Листівки ж і закриті листи містили, як правило, коротку інформацію повідомчого характеру: адресати або повідомляли про свій приїзд, або про якусь невідкладну справу, яка потребувала негайного вирішення. Якщо давати загальну характеристику листуванню, то слід зазначити такі його особливості: воно багатоінформативне, різносюжетне, розлоге, стосується широкого спектра проблем, має констатуюче-аналітичний характер. Кореспонденти не обмежувалися короткими повідомленнями, констатацією подій і фактів, а в більшості випадків супроводжували інформацію скрупульозним та широким аналізом; обговорюючи факт, ставили паралельне запитання: чому низька передплата, чому низька популярність газети, чому не вдався той чи інший захід тощо.

Кореспонденти дотримувались усталених традицій епістолярного жанру: починався лист, як правило, датою та приятельським звертанням: "Любий..."

чи "Дорогий...", далі йшло повідомлення, на закінчення побажання: "Бувайте здорові" чи "Цілую Вас" та підпис. Євген Харлампійович підписувався "Ваш Євген" або "Ваш серцем" чи "Ввесь Ваш Євген", "Ваш Є. Чикаленко", а Стебницький: "Щиро приятельський до Вас" (підпис) чи "Щироприхильний до Вас...", далі – побажання всього кращого й передача вітань. Особливо теплі побажання слав Стебницький Чикаленкові, коли він хворів або мав якісь родинні неприємності.

Тематично листи містять синтетичну інформацію громадсько-особистого змісту. В період активної громадської діяльності у листуванні переважали теми громадського значення, а коли кореспонденти відійшли від громадських справ у зв'язку з обставинами воєнного часу, вони більше уваги віддавали сюжетам особистого життя, аналітичним роздумам.

Регулярне листування зав'язується між адресатами з 1907 р. З попередніх років виявлено лише по кілька листів, а з серпня 1907 р. адресати відправляли по 1–2 листи щомісячно й такої регулярності дотримувалися до 1917 р., хоча півтора-, дво- і навіть чотиримісячні перерви в листуванні (2 місяці навесні 1912 р., 4 місяці – влітку 1916 р., знову 2 місяці взимку та весною 1917 р.). Стебницький свою мовчанку пояснював заклопотаністю, поганим настроєм або хворобливим станом. У Чикаленка причиною була або хвороба, або господарські справи в Перешорах, проте в наступних листах обоє зізнавалися, що їм бракувало в той період приятельського слова і взаємної підтримки. "Напрасно Ви боїтесь турбувати мене листами, який би не був клопіт, а розмова з Вами мені люба і потрібна"[10], – писав Петро Януарійович або зізнавася: "Але мені далебі соромно перед Вами, бо вже давно почуваю потребу побалакати і пожуритися з Вами з приводу всяких прикростів – загальних і особистих"[11]. Чекав вістей від петербурзького приятеля і Євген Харлампійович. Він зізнавався, що ближчої людини в нього не було, і в листах до нього щиро ділився своїми болями й радощами, як в особистому щоденнику.

Найінтенсивніше листування припадає на 1907–1917 рр., воно коливається від 13 до 46 одиниць у рік взаємної кореспонденції. А найбільше листів було написано й відправлено в 1910 та 1914 рр.: у 1910 – 26 поштових відправлень Чикаленком і 20 – Стебницьким та в 1914 р. 27 і 13 відповідно.

Як уже зазначалося, виявлене листування є багатошаровим і різносюжетним. У процесі його тематичного аналізу виділені такі основні теми й сюжети, актуальність яких у різні періоди мінялась. Її критерієм стала частота обговорення тієї чи іншої теми в листуванні за роками. В наведеній нижче класифікації теми подаються в порядку частоти звертання до них адресатів, а отже, й актуальності.

[10] Лист № 30 Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 11 вересня 1917 р.: УІЖ. – К., 1997. – № 6. – С. 118.

[11] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 22 серпня 1916 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 819.

I. Видавнича тема, яка включала газетне видавництво та книжково-брошурне й відображала наступні сюжети:

1. Видання Є. Чикаленком щоденних українських газет "Громадська думка"[12] та "Рада"[13]:

а) проект заснування українського часопису в листах Чикаленка;

б) початковий період виходу газети, роздуми над причинами її непопулярності, показником чого була низька передплата та щорічні 20-тисячні дефіцити;

в) пошук видавцем джерел фінансування "Ради";

г) проект заснування при "Раді" щотижневого додатку – селянської газети в 1908 р.;

д) моральна й матеріальна підтримка видавця П. Стебницьким.

е) публіцистика Стебницького (Смутка П.[14]) на сторінках "Ради".

2. Періодичні видання, що згадувалися в листах – "Украинский вестник", "Рідна справа // Думські вісти", "Рідний край", "Українська Хата", "Слово", "Село", "Украинская жизнь" та ін.

3. Книжково-брошурна видавнича діяльність Благодійного товариства видання дешевих і загальнокорисних книг у Петербурзі:

а) видання та перевидання товариством популярних брошур Є. Чикаленка – "Розмов про сільське хазяйство";

б) перше та друге видання "Кобзаря", пошук видавця для третього видання. Конфіскація "Кобзаря" в 1911 р., переживання П. Я. Стебницького як співредактора видань;

в) брошури, які публікувало товариство за порадою Є. Чикаленка;

II. Просопографічна інформація.

1. Інформація про особисте життя, психологічний та фізичний стани, настрої. Спільні риси вдачі.

2. Родинні справи Євгена Чикаленка.

III. Громадське життя Києва та української громади Петербурга.

1. Участь кореспондентів у з'їздах, зборах, діяльності товариств.

2. Заходи щодо відміни Емського указу 1876 р. та дозволу відродити українське друковане слово, а також протистояння шовіністичній пропаганді чорносотенних газет, які український рух зображували як сепаратистський.

3. Обговорення проблем, пов'язаних з проектами пам'ятника Т. Г. Шевченкові (1904–1914).

4. Ідея створення національного банку в Україні в 1913–1916 рр.

5. Відомі історичні постаті, сучасники кореспондентів у листуванні, ставлення до них та оцінка їх же в різних життєвих та громадських ситуаціях.

IV. Роздуми адресатів над природою українського руху, ментальністю українців, песимізм і Євгена Харлампійовича, і Петра Януарійовича щодо

---

[12] Виходила у 1905 – на початку 1906 рр.

[13] Виходила у 1906–1914 рр.

[14] П. Смуток – літературний псевдонім П. Я. Стебницького.

успіху українських справ та історичної перспективи України. Події 1917 р. в листуванні.

Актуальність тієї чи іншої теми в різні періоди була різною. Вона була зумовлена обставинами життя кореспондентів та характером їхньої діяльності. Коли Євген Чикаленко почав видавати газету "Рада" й зустрів безліч проблем та труднощів у цій справі, то всі його пошуки, роздуми, сумніви відобразилися в листах. Коли ж кореспонденти поринають в інші громадські справи, домінуючими стають сюжети цих справ, а коли відходять від них, то більше повідомляють інформації особистого характеру, з'являється більше часу для аналізу.

Як уже зазначалося, великий пласт інформації закладено в листуванні 1907–1910 рр. про видання Є. Х. Чикаленком у 1906–1914 рр. газети "Рада", яка виходила протягом 8,5 років у Києві та якій він віддав багато часу, напруженої, наполегливої праці та коштів, бо любив свою справу не лише до глибини душі, а й до "глибини власної кишені". В листах відображена історія видання газети з самого початку, ще з проектів, а також усі труднощі й проблеми початкового періоду становлення української преси. Його Чикаленко назвав найтяжчим, бо йшов пошук соціального, тематичного напрямів, літературних сил, організовувався редакторський колектив. Як видно, непросто було навіть отримати дозвіл на видання української газети. Майбутні видавці, наштовхуючись на глуху стіну у відповідь на свої прохання, збиралися розпочати видання газети без офіційного дозволу в надії, що "в тюрму нас не присудять, а процес може вийти голосний і цікавий", і з нього можна тільки виграти[15]. Стартовий капітал, зібраний на видавництво, становив 20 тис. крб., а запланований тираж – 5 тис.

Спочатку часопис планувався як щотижневик, а з березня 1905 р. після з'їзду журналістів у Петербурзі, делегатом якого був Є. Чикаленко, він прийняв остаточне рішення видавати щоденник[16]. Газета вийшла під назвою "Громадська думка" 31 грудня 1905 р. Перші три місяці вона витримала запланований тираж, а потім він різко впав до 2,5 тис., передплату не поновило на наступні три місяці 800 читачів, це був перший сигнал тривоги для видавців. Було вирішено змінити її на позапартійний орган, на всеукраїнську демократичну газету, а в 1908 р. перетворити на національну газету, яка б подавала свій оригінальний матеріал, а не дублювала російські теми.

"Новий курс" передбачав перш за все тематичну реорганізацію: планувалося наповнити її національними темами про кооперацію, національне відродження у слов'янських народів, про М. П. Драгоманова та його вчення, відкрити рубрику-календар з біографіями українських діячів. Проте обережний Стебницький застерігав Чикаленка від крайнощів, радив зважити, чи ці

---

[15] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 25 жовтня 1905 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53075.

[16] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 26 квітня 1905 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52889.

теми відповідатимуть запитам читацької аудиторії. А причиною непопулярності українського щоденника називав відсутність українського руху, який загнали в підпілля і нівелювали протягом кількох століть. На його думку, він був локалізований у кількох осередках, не мав виразної організації та мав вигляд чогось партійно-сектантського, "Рада" сприймалась українським інтелігентом-читачем "лиш як обьєкт національної філантропії"[17], бо відсутні були національне життя, його широка панорама, джерело цікавих тем і сюжетів. Петро Януарійович називав "Раду" цікавою лише відданим їй людям, а загал українців вважав національно недозрілим для власного органу, бо національне начало в них на той момент було лише в зародковому стані. Він писав у 1909 р., "що для нації єсть матеріал в зародках, але коло нього треба ще довго ходити та поливати його, щоб він виріс та злився в щось виразне, сильне і суцільне..."[18] Іншу причину кореспондент бачив в інертності українців, їхній бездіяльності, а тому радив своїм землякам: "Треба меньше говорити про рух, а більше рухатись. Треба не скіглити про потребу культурної роботи, а давати цю роботу, складати цю культуру хоч найменьшими дрібничками... Словом, не говорити про життя, а жити..."[19] Петро Януарійович погоджувався з видавцем, що в української преси не було професійного журналіста, який би майстерно володів і публіцистичним, і белетристичним жанрами. Цим пояснював "аморфність", "невиразність", "всю її бліду анемічну фізіономію". Він бажав "Раді" і кращого редактора – талановитого керманича, який би гуртував співробітників тонкою чутливістю, широкою думкою та ерудицією, стримував від "індивідуалістичних вибриків" та тримав газету в обраних рамках[20].

Стебницький щиро співчував Чикаленкові, коли той почував себе "морально одиноким" і називав ненормальним те, що за 4 роки існування газети не виробилося міцного осередку її підтримки і все було звалено на одні плечі: "Єсть Чикаленко – єсть газета, нема Чикаленка – не буде й газети ... Це тяжко ненормально ... і малює всю нашу справу як ненормальну..."[21] А тому орієнтував видавця на пошук надійних співробітників, радив об'єднати навколо себе талановитих, зацікавлених і відданих справі людей, які б підтримали газету й літературним хистом, і матеріально. А на розважливість, досвід Чикаленка покладав великі надії і запевняв, що без нього газета загине: "А без Вас, я певний, що нічого не вийде, – не згуртується редакція,

---

[17] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 8 вересня 1907 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 676.

[18] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 19 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 703.

[19] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 21 лютого 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44.– № 771.

[20] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 701.

[21] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 15 липня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 705.

не знайдеться центральний авторитет. Тоді – на пресі треба буде поставити хрест"[22].

Наступна проблема, яка супроводжувала "Раду" протягом усього періоду її існування, – це пошук передплатника. Чикаленко майже в кожному листі інформував адресата про передплату на газету. За цими даними можна відтворити її динаміку з 1907 по 1913 рр. Вона була нестабільною та хвилеподібною, бо то піднімалася, то різко падала, й не можна було спрогнозувати, що чекає газету в кожному новому півріччі. Але видавець Чикаленко твердо вирішив ще в 1908 р., що "як там не є, а в інвентарі нашому мусить бути щоденна газета – чи буде передплатників 1400, чи 140 аби грошей стало!"[23]

Іноді доводилося вдаватися до штучних заходів для підняття передплати, даючи додатком до "Ради" то дешевий "Кобзар" у 1908 р., то "Історію України-Руси" М. М. Аркаса в 1909 р. Але й ці заходи підвищували передплату лише на 100–150 нових читачів, і Євген Харлампійович сумно тішився цим мізерним прогресом. Він писав, що, "якби так поліпшувалось здоровля хворого, то його лікарі давно признали б безнадійним…, а родичі надіялися б на якесь чудо"[24]. На "чудо" надіявся і видавець, він мріяв про народження нових талановитих письменників, послаблення адміністративного тиску на передплатника "Ради", про встановлення законності в Росії і навіть мріяв про свою вдачу в лотерейному розіграші: бажав виграти 200 тисяч карбованців і тоді "не скиглити" про газету, а спокійно її видавати.

Не справдилися надії видавців "Ради" на короткочасні дефіцити й на те, що через кілька років видання вона почне давати прибутки, які покриють асигновані на неї видатки. Дефіцити в розмірі 20 тис. стають хронічним явищем і половину їх щороку доводилося доплачувати Чикаленкові, а це щорічних 10 тис. при змозі з натяжкою доплачувати лише 5 тис. Час від часу виникали сумніви, чи дотягне "Рада" до кінця року, не осоромить українців своєю смертю, бо "яка ж то нація з нас без щоденної газети?"[25] Смерть газети Чикаленко порівнював з національною трагедією, гіршою від тієї, що сталася в червні 1651 р. під Берестечком. Але впевненість у необхідності та важливості розпочатої справи перемагала всі сумніви. Видавець навіть не погоджувався на скорочення видання до триразового на тиждень, на підвищення передплатної ціни, його щорічною мрією стало – дотягти до кінця року, а далі "якось-то буде".

Про те, як близько Чикаленко переймався проблемами "Ради", свідчить його зізнання, що через них він утратив інтерес до життя: "Вранці як

---

[22] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 29 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 704.

[23] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 30 січня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52901.

[24] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 12 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52918.

[25] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 16 червня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52920.

встаєш, то думаєш – лучче б я й не прокидався"[26]. Він запевняв, що смерть газети стане і його духовною смертю, він порве з українством, перетвориться на сільського господаря, займеться дослідами та експериментами в сільському господарстві й ніде не показуватиметься, бо соромно буде людям у очі дивитись, що не дотягнув історичну справу, а залишив на півдорозі. А тому видавець, отримуючи прихильні відгуки від читачів та приятелів, шукав нові джерела фінансування газети, звертався до приватних осіб, товариств, з'їздів, хтось допомагав, а хтось на прохання відповідав байдужістю. Так, коли в 1910 р. Чикаленко поїхав на з'їзд сільських хазяїв до Катеринослава, щоб знайти спільника-видавця, то повернувся розчарованим, бо писав: "ті, що не мають грошей, захоплюються до глибини кишені, а ті, що мають гроші – тільки до глибини душі і в результаті нуль і багато гарячих слів, обіцянок і пр."[27]

Його засмучувала й бентежила байдужість до часопису приятелів і вчорашніх однодумців, а тому він звертався в листах до Стебницького з проханням допомогти зблизити заможних людей з "Радою", зокрема, вплинути на одного з видавців "Громадської думки" В. М. Леонтовича, який відійшов від газети через короткий час, розчарувавшись її соціальним напрямом та настроями співробітників. Але Чикаленкові доводилося щорічно звертатися до нього як до довіреної особи ще одного видавця "Ради" В. Ф. Симиренка.

Доводилося видавцеві терпіти й непослідовну тактику ще одного жертводавця "Ради" професора П. П. Пелехина[29]. В листах відображені всі деталі переговорів з ним, які велися через Стебницького. Він скептично поставився до спроби видавця щось "витрусити" у скупого земляка, бо писав, що "коли що витрусите (в Пелеха. – *І. С.*), то мудрий будете чоловік, я Вам скажу"[30], та по-приятельськи попереджав, що Пелех морочитиме голову через свою 1000, "але що ж робити – терпіть ради "Ради"[31]. І справді, Пелехин почав ставити різні умови й, давши, нарешті, 300 крб., відмовився давати залишок, бо сам вирішив, що "Рада" не виходитиме в 1910 р. Чикаленко в листі писав з цього приводу: "Боюсь, що ми зачепили собі нахабу [...], я волію краще свої гроші дать (якби вони зараз були), аби не морочив ніхто голови та не вертів живота мені ..."[32] А тому в періоди матеріальної скрути газети погод-

---

[26] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 20 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52931.

[27] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 вересня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52946.

[28] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 вересня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52946.

[29] В листах кореспонденти називають його Пелехом.

[30] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 28 лютого 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 684.

[31] Лист Стебницького П. Я. Чикаленку Є. Х. від 19 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 717.

[32] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 10 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52930.

жувався взяти на її фінансування пільговий кредит до 1913 р., у 1911 р. почав клопотатися про заставу в банку свого будинку в Києві й навіть ішов на такий крайній захід, як продавав "шматочок" своєї землі, щоб звести кінці з кінцями та ліквідувати прикрі борги, бо не знаходив іншого виходу.

Господарство Євгена Чикаленка було основним джерелом видатків на "Раду", а тому дуже скрутно було у неврожайні роки, коли доходи не покривали цих видатків. Чикаленко зізнавався Стебницькому, що свої особисті витрати скоротив до крайнощів, і кожен витрачений карбованець на особисті чи сімейні потреби був ним позичений у банкові, кредиту набралося до 1913 р. 25 тис. крб. Гірко Чикаленкові було від того, що йому мало хто вірив і не поспішав допомогти, бо були впевнені, що при такому видавцеві газета буде існувати. Але про кепські матеріальні справи видавця "Ради" свідчать наступні факти: він не спроможний був сплатити в 1910 р. кредит, узятий на 10 років на купівлю маєтку в Кононівці, і клопотався про його продовження ще на 10 років. Не мав коштів побудувати дачу в Алупці, яку купив улітку 1910 р. також на позичені гроші. Стебницький з далекого Петербурга радив звернутися до якоїсь невідомої йому киянки, заможної пані Семиградової, яка висловила бажання підтримати фінансово українську справу, чи до мільйонера, що скупив на Лук'янівці землі в надії, що "може [він] одшкребе з душі леп і відчує національну потребу: з міліонів яких 5–10 тисяч – тож дрібниця!"[33]

І сам Стебницький став одним з небагатьох, хто підставив своє плече допомоги видавцеві. Він у листах переконував Євгена Харлампійовича, що "Ви і "Рада" – це, справді, факти історичного значіння – і тому Ви не маєте права кидати "Раду"[34], підтримував рішення Чикаленка тягти її до останку не лише теплим словом, а й власними фінансами. Так, видно, що на 1908 р. пересилав на видання "Ради" 1000 крб.[35], таку суму обіцяв і на 1910 р.[36], 500 крб. – на 1912 р.[37], він відмовлявся від гонорарів за свої дописи до "Ради". Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг за низькими цінами, які часом були нижчими від їхньої собівартості, продавало свою книжкову продукцію книгарні "Київської Старовини", передавало залишки своїх видань у книжках та грошах, що знаходилися в книгарні, на користь "Ради"[38]. В 1911 р. Петро Януарійович подарував "Раді" 1000 примір-

---

[33] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 17 лютого 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 756.

[34] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 25 грудня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 700.

[35] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 червня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 693.

[36] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 вересня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 709.

[37] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 10 листопада 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 748.

[38] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 січня 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 739.

ників своєї книги "Під стелями Думи"[39]. Обіцяла петербурзька Громада допомогу "Раді" й літературними силами. Нечасто через брак часу та прискіпливість до своїх публіцистичних здібностей обзивався до "Ради" і Стебницький, він подавав то "шматочок політичної лірики", то "фантастичну вещицю", але просив Чикаленка не давати волі своїй фантазії і не сподіватися на те, що він подаватиме щотижня по фейлетону, бо на такий розмах у нього не було ні часу, ні здібностей, і висловлював про свій публіцистичний хист багато критичних зауважень.

Проте Є. Чикаленко завжди радів нечастим, але цікавим та змістовним дописам прискіпливого самокритика, називав їх цінними та відмінними від цвірінчання "молодих публіцистів-горобців" і давав літературному талантові Стебницького зовсім протилежну характеристику. Видавець надавав публіцисту свободу вибору тем: пропонував писати огляди життя і літератури чи стати телеграфним кореспондентом "Ради" в Петербурзі й подавати хоча б в екстраординарних випадках новини з Петербурга телеграмами в рубрику "Останні вісті". В 1911 р. запропонував Стебницькому писати по 100 рядків на тиждень і жартома зауважував, що за рядок платитиме по 1 коп., а за ненаписаний буде накладати 1 крб. штрафу.

Крім усього викладеного вище, великим випробуванням для Євгена Харлампійовича, як видно з листів, стали міжособистісні непорозуміння, що спалахували час від часу між співробітниками редакції в перші роки, в роки співробітництва з "Радою" Б. Д. Грінченка. Конфлікти, непорозуміння виводили його з рівноваги, викликали сильні переживання, відчай, душевний біль і закінчувались, як правило, фізичним болем, загостреннями хвороби – виразки шлунку та лікуванням у закордонному санаторії, бо всі непорозуміння Чикаленко близько брав до серця. Вони впливали на його настрій: коли атмосфера в редакції була здоровою, то й настрій у видавця був бадьорий. А коли в редакції спалахував конфлікт, індивідуалізм української вдачі брав гору над здоровим глуздом, тоді Євген Харлампійович утікав подалі від того "розгардіяшу", виїздив до свого родинного маєтку в Перешори й намагався забути за господарськими клопотами про те, що він пережив у Києві, й поринав у глибокий песимізм.

Отже, "Рада" стала змістом життя Є. Х. Чикаленка. Він її фінансував, намагався зберегти мир та спокій у редакції, оживити цікавими темами, наблизити до національного життя, а серед її передплатників посіяти зерна національної свідомості, сформувати справжнього українського інтелігента. Такі завдання стояли перед першим українським щоденником, і заповзятий видавець віддавав йому всі свої моральні й матеріальні сили, неодноразово порився "закрити лавочку", припинити видання, але усвідомлення важливості справи брало гору над сумнівами, і вже в 1907 р. він вирішив вести часопис до останку своїх матеріальних та моральних сил.

---

[39] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 4 квітня 1911 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 743.

Такими є основні сюжети в листуванні Чикаленка зі Стебницьким, що стосувалися газети "Рада". Як видно, інформації багато, вона відображає весь період існування українського щоденника в сукупності всіх його проблем, ставлення адресатів до щоденної української газети як до історичної та національно важливої справи. З листів видно, що видання газети стало рідною і близькою справою обом кореспондентам. Петро Януарійович підтримував видавця втішним словом, доброю порадою, цінною пропозицією, а саму "Раду" своїми фейлетонами та фінансово. Майже в кожному листі він цікавився станом передплати, розділяв з видавцем її успіхи та робив критичні зауваження. До обміну інформацією додавався аналіз причин непопулярності газети.

Як відомо, "Рада" була закрита 19 липня 1914 р. у зв'язку з введенням воєнного стану в Києві. Чикаленка ця звістка застала в Перешорах, він сприйняв її спокійно й навіть з полегшенням, бо не мав сил далі вести видання. Він байдуже поставився до клопотань редактора А. Ніковського перед військовим начальством дозволити видавати "Раду", бо почував себе хворим і втомленим.

Отже, в листах інформація про видання "Ради" займає одне з перших місць, вона деталізована, аналізована адресатами й по ній можна прослідкувати основні проблеми щоденної української газети в 1906–1914 рр. в усій їхній повноті:

1) складнощі початкового періоду: пошук соціального та тематичного напрямів, талановитих журналістів, відданних справі людей, моральні переживання та загострення хвороби видавця Чикаленка через особисті конфлікти та непорозуміння, які виникали в редакції;

2) динаміка передплати в 1907–1913 рр. та зростаюча впевненість видавця в історичній неохідності його видавничої справи;

3) моральна та матеріальна підтримка П. Я. Стебницького, його публіцистика на сторінках "Ради", самокритика автора та характеристика дописів Стебницького Чикаленком;

4) пошуки видавцем джерел фінансування "Ради": звернення до Симиренка В. Ф. через Леонтовича В. М., професора Пелехина П. П., Аркаса М. М. Допомога Благодійного товариства в Петербурзі дешевою книжковою продукцією;

5) намагання Чикаленка не допустити полемічних дописів, "бацілли розкладу" та "українського самоїдства" на сторінки часопису, його стосунки зі співробітниками "Ради";

6) причини невдачі "Ради".

Крім "Ради", в листуванні обговорюються й інші видання, які виходили в той час і мали певні проблеми. З листів Стебницького стає відомо про намір української парламентської фракції в II Державній Думі в 1907 р. видавати свій друкований орган українською мовою "Рідна справа // Думські Вісти".

Кілька сюжетів можна відслідкувати і про українське видання, що виходило в Москві російською мовою, – журнал "Украинская жизнь", який

у кінці 1912 р. опинився під загрозою закриття через те, що його талановитий редактор О. Х. Саліковський їхав редагувати газету "Приазовський край". Кореспонденти розуміли, що закриття цього дорогого й популярного видання в середині року стало б великим соромом для українців, а тому розмірковували над тим, у чиї надійні руки передати його, щоб утримати попередню традицію відмінного ведення та цікавий зміст.

У листах відображений один нездійснений проект, який запропонував Чикаленкові Стебницький у 1909 р., – заснувати при "Раді" щотижневий селянський додаток, бо просвітницькій роботі серед селянства через газету надавав великого значення. Пропонував дати йому іншу назву, але вести одними редакторськими й літературними силами та матеріалом. Є. Чикаленко прийняв цю пропозицію і запрошував редактором В. М. Доманицького[40], але проект не був утілений у життя в зв'язку з виходом у 1909 р. газети "Село", яку взявся видавати М. С. Грушевський.

Наступний пласт інформації у листах – це просопографічна інформація про психологічні стани та настрої, здоров'я, особисте життя кореспондентів, переживання в різних життєвих обставинах, які демонструють вдачі, особисті якості кожного з них. Багато в листах інформації про родину Є. Чикаленка, його дітей, яких знав і любив його адресат. За підрахунками, ця інформація коливається від 5 до 7 разів у 1908–1913 рр. та 13–15 разів у 1913–1914 рр. у листах Чикаленка та від 5 до 8 разів у 1910–1914 рр. і до 11 разів у 1915 р. у листах Стебницького.

Особистої інформації більше в листах Чикаленка, особливо за 1913–1916 рр., коли він відійшов від громадського життя, жив, в основному, господарськими клопотами в своєму родинному маєтку в Перешорах і розповідав про все, що його в цей час хвилювало – хворобу, психологічний стан, проблеми в господарстві. Значно менше такої інформації в "застібнутого на всі гудзики" Стебницького. За словами його близьких приятелів О. Лотоцького та О. Кониського, він був дуже замкнутою особистістю, майже ніколи не говорив про своє минуле, невідомий і ніким не розгаданий був його смуток, який він носив у своїй душі все життя.

У листах до Чикаленка Стебницький не відійшов від свого принципу. В основному писав про поганий настрій, про невідступне бажання повернутися на батьківщину, але із цих скупих рядків можна судити про автора листів як про сердечну, порядну, шляхетну, добру людину. Чикаленко цінив ці якості свого адресата і в листах до нього "виливав свою душу", ділився дуже особистим, таємним, не доступним іншим. Одному з небагатьох зізнався у своєму коханні до небоги дружини, молодшої від нього на 25 літ Юлії Миколаївни. Він писав, що кохання хвилювало й виснажувало його три роки й довело до такого стану, що він двічі був на волосинку від "самоубийства", від якого його стримали лише невпорядковані матеріальні справи та борги.

---

[40] Лист Чикаленка Є. Х. Доманицькому В. М. 27 вересня 1909 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 47. – Од. зб. 903.

Відповіддю на відвертий лист Чикаленка стала сумна сповідь його кореспондента. Стебницький не брав на себе сміливості критикувати чи схвалювати вчинок Чикаленка, а висловив думки про своє невеселе самотнє холостяцьке життя. Зізнавався, що прожив з почуттям зіпсованого цілого життя, яке відображалося на всіх його вчинках, формувало пригнічений настрій і його смуток, який означав страждання від смертельної самотності. Він писав: "Ліків на те мені нема, бо ці ліки за гроші не купуються. До самовбивства я тепер не близько, – це колись було, в молоді літа, – але думка про смерть, як про спасенний кінець всеї життєвої плутанини завжди при мені"[41]. Такі песимістичні думки Петро Януарійович висловлював у розквіті сил, коли йому ще треба було пройти багато тернистих стежок, повернутися в Україну, взяти участь у державотворенні 1918–1920 рр., створенні Української Академії Наук, стати найвищим суддею УНР у 1919 р.

З листів також видно, що Стебницький був самокритичним та вимогливим до себе. Він критикував себе за брак сміливості та рішучості й писав: "Еге, – як би то я був сміливіший, – то й моє життя було б не таке, і я б сам був не той, і весь світ був би мені інший... Та пізно вже починати життя спочатку, минулося: не к Великодню йде, а к Різдву"[42]. Пригнічувало його й чиновницьке становище службовця, яке він порівнював з ярмом, а себе називав невільником і зізнавався: "А хотів-би волі, Господи, як хотів-би не бути прикутим до чужого, нудного діла... І все життя прогуляв в ланцюгах..."[43]

Спільною темою у листуванні стали діти Є. Чикаленка. Він тривалий час спілкувався зі старшим сином Чикаленка Левком, який з вересня 1909 р. навчався в Петербурзі в університеті, і спостерігав за ним. Усі роки перебування Левка в Петербурзі проходили на очах у Стебницького, навіть якийсь час у 1914 р. вони жили в одному будинку. Левко в цей час в університеті вивчав антропологію та археологію у професора Ф. Вовка, і Стебницький щиро бажав, щоб Вовк вивів його на "широку дорогу" справжньої науки. Інколи від Стебницького Чикаленко дізнавався про Левкові справи, бо "вражий син" нечасто обзивався до батька. Петро Януарійович підтримував Левка й фінансово, коли Чикаленкові не вдавалося вчасно продати хліб чи з якихось інших причин бракувало коштів. Він у таких випадках безвідказно допомагав, бо "уважав це за свій громадський і братерський обов'язок". Взагалі щедрість була рисою вдачі Стебницького, а тому Чикаленкові доводилося неодноразово нагадувати йому про те, що треба робити заощадження і забезпечити свою старість, на що адресат відповідав: "Щоб збірати треба жити свинею, щоб не знати ні родичів, ні приятелів, ні громадських інтересів. А коли те все єсть, то не збереш"[44].

---

[41] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 5 квітня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 701.

[42] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 січня 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 767.

[43] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 липня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 727.

[44] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 15 травня 1914 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 793.

У 1912 р. зав'язалося листування Стебницького з дочкою Чикаленка Вікторією, яка запропонувала Благодійному товариству видати свої переклади з російської праць історика біології В. В. Лункевича. Листування тривало 10 років, Петро Януарійович співчував хворобливій Вікторії, не скупився на приятельську пораду, пророкував їй у майбутньому професорство в університеті. Вікторія настільки поважала свого адресата, що в одному з останніх листів, відправлених уже з еміґрації, з Берліна, вона зізнавалася, що взяла б його за хрещеного батька своєму півторарічному синові Василеві як близьку й добре знайому людину, якби це було можливим[45].

З листів Чикаленка вимальовується образ батька, який жив у постійних клопотаннях про свою велику родину, постійних переживаннях за дітей, коли вони потрапляли в якісь прикрі обставини чи хворіли. То він переживав за пораненого під час єврейського погрому в Києві 19 жовтня 1905 р. Левка, в якого не загоювалася прострелена права рука, то клопотався про визволення того ж Левка з в'язниці в 1909 р., куди він потрапив у ході масових арештів напередодні святкування 200-літнього ювілею перемоги в Полтавській битві. Доводилося звертатися Чикаленкові й до впливових осіб, і особисто до Стебницького, щоб той посприяв отриманню свідоцтва благонадійності Левкові для вступу до університету в Петербурзі. Не менше клопоту було і з середнім сином Петрусем, який мав легковажну вдачу й не міг отримати свідоцтва про середню освіту. Але справжнім випробуванням для родини Чикаленків стала служба Петруся в діючій армії, коли почалася Перша світова війна, тяжко переживав Чикаленко-батько його полон і випадкову втечу з армією О. Самсонова влітку 1915 р. Невідомою йому в цей час була й доля дочки Ганни, яку разом з чоловіком Зіґмундом Келлером відправили до Пермської губернії. Всі ці переживання виснажували його, загострювали хворобу і спонукали до песимістичних висновків, які Стебницький назвав новою філософією панщини XXI ст. Суть її полягала в тому, що дітей, на думку Чикаленка, повинні народжувати прості люди, без ідейних переконань, бо ідейним людям вони шкодять і гальмують їхню громадську роботу.

Обом приятелям були притаманні природна скромність, відсутність будь-якого славолюбства та честолюбства, бажання невтомно працювати, але не висовуючись на передній план. Не претендували вони на перші ролі: Чикаленко бажав стати краще "мужом совета", ніж бойовим чоловіком, такими самими рисами був наділений і Стебницький. Він писав: "Працювати "при" инших та "по-за" иншими, – це ще сяк-так, – а вести перед та тягти инших за собою – це навіть мені не йде: така вже вдача зроду і в той самий бік вона розвивалась під впливом чиновницьких умов істнування"[46]. Проте

[45] Лист Чикаленко В. Є. Стебницькому П. Я. від 29 серпня 1922 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52888.

[46] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 2 листопада 1909 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 715.

часто поза своєю власною волею доводилося займати ці перші ролі. Як видно з листів, Стебницького роздратувало призначення його на голову Благодійного товариства в жовтні 1909 р. Чикаленко, знаючи заслуги свого приятеля перед товариством, просив його не кидати головування і не брати на свою душу "великого гріха", а його настрій називав наслідком утоми та запевняв, що й він неодноразово переживав подібний стан, видаючи "Раду". Він писав: "Отак і я міркую з газетою. Коли найде одчай – то тікав би безвісти, а як розміркуєш, то приходиш до переконання, що треба триматись до останньої хвилини... бо се ж історична робота, а все особисте – гній, прах, який загине безслідно. Тримайтесь, голубе, до останньої хвилини і не покидайте Т[оварист]ва"[47]. Стебницький називав свого адресата джерелом натхнення для таких песимістів, як він, і зізнавався: "Як би таких людей як Ви було більше, то може б такі як я не так швидко опускали б руки"[48].

Багато переживань у Стебницького викликала конфіскація в 1911 р. видань "Кобзаря", співредактором яких він був. Як видно з листів, він жив тривожними передчуттями ще до конфіскації і не погоджувався на третє видання. Коли ж "Кобзар" конфіскували, Петро Януарійович очікував арешту, ув'язнення або вислання. І хоча все обійшлося лише кількома розмовами зі слідчим, але пригнічений, песимістичний настрій довго ще не полишав вразливого Стебницького.

З листів видно, що Чикаленко, як і Стебницький, мав вразливу вдачу, болісно реагував на всі невдачі, особисті та громадські. Великим випробуванням для нього стала Перша світова війна, бо його звинувачували в державній зраді та інкримінували участь у нараді з Вільгельмом II в Конопішті. Тому часи лихоліття доводилося пересиджувати поза центрами громадського життя, то в Перешорах, то кілька разів від'їздити до санаторію Волкової (в Фінляндію), в 1916 р. нетривалий час перебувати в Москві, й у листах цього періоду використовувати езопову мову.

Всі переживання воєнного часу викликали загострення хвороби та нестерпний біль, що доводив Чикаленка до непритомного стану. Особливо тяжку форму хвороби він пережив в 1915 р., коли став зовсім непрацездатним, бо проводив у ліжку 22 години на добу й виснажився так, що навіть не міг перейти хати. Хвороба зробила його "форменним інвалідом", бо, навіть лежачи, він не міг повернутися на бік. Євген Харлампійович у цей час мріяв про манну кашу як про щось недосяжне, бо його раціон складався лише з 4-х склянок молока. Одужання проходило повільно, свій стан він схарактеризував так: "Моє здоровля таке: нічого вже не болить, але сили ще так мало, що мушу лежати годин 12 в сутки, а до недавнього лежав 22 години"[49], або: "День біжу, а день лежу". Полежу, одпочину, то здоровий, а

[47] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 22 грудня 1909 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52915.

[48] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 19 травня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 804.

[49] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 28 червня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53026.

вийду, почну дратуватись, сердитись, то знов болить, знов треба лягать"[50]. Єдиним порятунком для виснаженого хворобою Чикаленка була дієта та спокій, які прописали йому закордонні лікарі ще в 1905 р., але про другу умову можна було лише мріяти, бо все, що відбувалося навколо, доводило його до сліз та розпачу. Восени 1915 р. Чикаленко переживав за найменшого сина Івашка, який захворів на тиф, за "білобілетчика" Левка, який проходив перереєстрацію, і батько хвилювався, щоб його не забрали в резервну діючу армію. Не давали спокою борги, маловрожайність у 1915–1916 рр. та неможливість продати хоч і невеликий врожай. Стебницький співчував хворому Чикаленкові, неодноразово пропонував йому приїхати на консультацію до столичних лікарів, бо київським не довіряв. Радив "не сідати на саме дно одчаю", а тримати себе в руках, пам'ятаючи, що всякі переживання закінчаться черговим приступом хвороби. Кореспондент, щоб підтримати Чикаленка-господаря і хоч трохи його розвеселити, в одному з листів надіслав йому власну думу "Пан в облозі"[51]. Автор в іронічно-розважливій формі зображував безвихідне становище Чикаленка-поміщика, до маєтку якого з усіх боків насували вороги та свої приятелі, й нещасному "панові" нічого не залишалось, "як у льох закопатись"[52], тобто заховатися від ворогів і друзів.

Єдиним віконечком у світ для безвиїзного в Перешорах Чикаленка стали газети, які йому з Петербурга посилав Стебницький і які він читав з роздратуванням, але й не читати не міг. Крім того, довгими осінніми вечорами писав спогади зі свого харківського студентського життя, але був незадоволений їх конспективністю, упорядковував до друку листи І. Карпенка-Карого до нього, доля яких невідома.

З листів видно, що П. Стебницький мріяв весь час про повернення в Україну, про придбання там охайного, в цвіті яблуневих садів хутірця, де б він жив і служив своєму народові "пером та книжкою". Це бажання відслідковується в листах з 1912 р., воно посилилося, коли почалася Перша світова війна. Але перед поверненням до Києва Стебницький збирався здобути собі фах або бібліотекаря, або спеціаліста з кооперативної справи та дрібного кредиту, бо сподівався на заснування там національного банку, збирався купити собі добре облаштований будинок. Як і Чикаленко, Стебницький вірив у щасливий випадок – у "майський виграш" у лотерею 20 тис. крб., бо лише з матеріальних мотивів змушений був жити в Петербурзі. Він писав: "Знаючи [...] свою вдачу, тим то й боюся ломати своє життя, кидати службовий заробіток, – бо не вмію шукати, не можу просити і, втративши

[50] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 19 липня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 53027.

[51] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 9 вересня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 807.

[52] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 9 вересня 1915 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 807.

матеріальний ґрунт, швидко б звівся ні на що, сам себе за це ненавиджу, та вже нічого не поробиш, трудно на старість родитись удруге"[53].

У Петербурзі Стебницький дочекався й історичних подій лютого 1917 р. Він, як і Чикаленко, не знаходив собі місця в мітингуючих шеренгах, на бурхливих зібраннях. Обидва не розділяли крайніх лозунгів, гострих позицій, партійної та соціальної непримиренності, неузгодженості дій та рішень, обом їм притаманна була політична поміркованість, компромісність, а ці якості виявились несвоєчасними для тієї доби, коли руйнувалися стереотипи, а анархія та безладдя стали основними ознаками часу.

Стебницький зізнавався в листі до Чикаленка 11 березня 1917 р.: "В наших колах теж бере силу молодий запал, крайні лозунги, гострі позіції... Не охочий я до того всього і почуваю себе якось навіть наче чужим серед цих нових настроїв. Раз-у-раз у розмовах та нарадах бачу, що я вже не збіжу з сучасними формами руху, бо занадто, очевидно, старий…Мені все здається, що ми занадто мало маємо, щоб на багато претендувати: мовляв, на грош амуніції, а на рубль амбіції... Може воно так і слід, але то не мій смак... [...] Словом, настрій маю некращий, ніж був до перевороту..."[54] Списав себе в тираж і Чикаленко, він писав, що "не здатний, по своїй вдачі, до широкого, публічного життя, до змаганнів, до одстоювання публічно своїх думок і присутність моя нікому не потрібна, а мені – шкодлива, бо там я, певне, знов заслабну. Ви хочете себе здати в архив, а я вже й здав [...]"[55]. А тому, сказавши собі "нині отпущаєши", естафету державотворення передавав своїм дітям Левкові та Петрусеві, особливо надіявся на Левка.

Дореформеною людиною, не здатною жити в такому вирі динамічних суспільних змін, вважав себе і Стебницький. Він писав у листах, що звик жити в рабських умовах, а пореволюційна, несподівана свобода плутала загальний хід його думок та туманила свідомість. Проте йому довелося виконати важливу місію перед Україною: стати комісаром з українських справ при Тимчасовому уряді, це призначення він назвав "хрестною карою" та "четвертуванням", бо вважав себе занадто поміркованим для тодішньої доби. Він сумнівався в тому, чи вистачить йому сил та здоров'я стати буфером між двома таранами – Центральною Радою та Тимчасовим урядом[56]. Але Чикаленко вважав Стебницького найвідповіднішим з усіх українців для цієї посади, бо він мав відповідний політичний такт, як фаховий математик – логічне мислення, був позбавлений често- і славолюбства. А тому він писав: "Хотілося б вірити, що у Вас знайдеться сила все витерпіти до кінця, хоч

[53] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 жовтня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 727.

[54] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 11 березня 1917 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 824.

[55] Лист № 6 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. 20 квітня 1917 р. // УІЖ. – К., 1997. – № 5. – С. 126.

[56] Лист № 23 Стебницького П. Я. Чикаленові Є. Х. від 31 липня 1917 р.: *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України... – № 6. – С. 111–112.

вмерти! Ви все марили про те, щоб десь оселитись самотою, далеко від громадської роботи, віддавшись літературній праці, а доля поставила Вас на найтяжчу і найславнішу громадську роботу”[57].

Кореспонденти неодноразово пускалися в глибокі роздуми про ментальність українців, характер українського руху, про долю України в круговерті подій 1917–1918 рр., перспективу української державності. Обох дратувала неорганізованість українців, індивідуалізм їхньої вдачі, неуміння об’єднатися та виступити єдиним фронтом у відповідальні та важливі історичні періоди. Розбрат, неузгодженість, сварливість ставали основними супутниками в усіх громадських справах. Стебницький писав ще в 1907 р.: “Шкода в тім, що ми тепер розбились на стілько партій, скільки нас є; ні одна з тих партій не має певної назви, але кожна має особну программу і через те нічого спільного вийти не може”[58], гризня замість об’єктивності та критики була основною формою національної роботи, через це називав українців неталановитою нацією, не здатною до самоорганізації, успішного виконання історичних завдань. А тому часто іронічно запитував, чи довели до якогось реального результату розпочату справу, чи обмежилися лише балачками і все залишили на півдорозі, бо був упевнений, що “всі наші справи, – гнилими нитками шиті, так і лізуть під рукою”[59]. Стебницький вважав, що українського руху в повному розумінні його суті не було в той час, він існував лише теоретично, а тому ставив розпачливе риторичне запитання: “Де ми? Купка сектантів, прекраснодумних теоретиків? А що каже практика життя? Де народ? Де інтелігенція? [...] Хіба-ж сотня свідомих голосів можуть говорити за 25 міліонів. [...] Наш демократизм задовольняє лиш нас самих, а демосу ми все одно так само чужі і він нас так само не помічає, як і вороги наші...”[60] Він вважав, що організувати та поставити на міцні ноги український рух повинна кропітка та тривала культурна робота через друковане слово та національну школу.

Аналогічні думки висловлював і Чикаленко. Його найбільше дратували байдужість земляків до рідної йому газети “Рада”, ігнорування її низькою передплатою. В періоди, коли від невдач опускалися руки, Євген Харлампійович називав українців “рабською, нікчемною нацією”, не кращою за провансальців, для яких досить було існування белетристики та театру. В часи відчаю справа національного відродження йому здавалася безперспективною, а український рух – періодичною появою серед 30 млн. 300 Дон-

---

[57] Лист № 21 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 21 липня 1917 р.: *Миронець Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України // УІЖ. – К., 1997. – № 6. – С. 109.

[58] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 29 вересня 1907 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 677.

[59] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 23 вересня 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 764.

[60] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 16 червня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 693.

Кіхотів[61]. Звідси і глибокий песимізм та безвір'я, яке стало супутником Чикаленка в роки Першої світової війни і ще більше поглибилося в роки революції. Коли його адресат у листах прогнозував у 1914 р. великі події та великі наслідки від них для України, то Чикаленко назвав його оптимізм перебільшеним, запевняючи, що краще буде всім – німцям, полякам, народам "клаптикової монархії", але не українцям, які пасивні, сварливі й не здатні до організації навіть автономного устрою. Він ставив за приклад українцям організованих, принципових та дисциплінованих німців, з якими був добре знайомий ще з дитинства як з колонізаторами земель у Новоросії. Неодноразово в листах звучали фрагменти його германофільської теорії, яка зводилася до того, що з українців культурну націю можуть зробити лише німці принесенням своєї культури, дисциплінованості та організованості.

Хоча обидва зустріли події 1917 р. як щось довгоочікуване та нарешті здійсненне, але дуже швидко зорієнтувалися в ситуації – і оптимізм змінився глибоким розчаруванням. Вони не вірили в успіх київських справ через брак розумного керманича, конструктивності, розпорошеність політичних сил, партійну нетерпимість. Не вірили в здійснення автономії, в дієвість і політичний курс Центральної Ради та уряду, бо до влади, на їхню думку, прийшли діти по розуму, досвіду та знаннях. Стебницький з цих причин боявся за київські справи, які він уявляв так: "Знизу стихія, яка, правда, розбурхалась, але без доброго керування сама нічого не здобуде і поволі вгамується. А зверху – організоване представництво трьох політичних напрямів: соціалисти, беллетристи та гімназисти. З такою спілкою трудно вести добру політику[...]"[62]. Обидва стояли на поміркованих позиціях і віддавали перевагу автономії, яку пропонували популяризувати, особливо серед селянства. Чикаленко просив за його рахунок поширити брошуру "Розмова про мову" в Новоросії, яку вважав інертнішою за інші губернії України. Він зазначав, що селянство українське в своїй переважній більшості національно малосвідоме, воно мріяло "лише про земельку" й було байдуже до політичних подій, що відбувалися в Україні, за автономію трималися лише свідомі українці.

Сподівання на повноцінну автономію змінилися безвір'ям та очікуванням руїни, яку не здатна була зупинити жодна з діючих політичних сил. Стебницький зробив такий висновок: "Як би наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми – з нашим народом і військом – визволи-б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами – абсолютистами і максималістами – в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове – і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі..."[63] Він допускав, що Україна протримається

[61] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 13 липня 1908 р. // НБУВІР. – Ф. ІІІ. – № 52910.

[62] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 31липня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 6. – С. 111.

[63] Лист Стебницького П. Я. Чикаленку Є. Х. від 5 травня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 130.

найдовше серед пануючої анархії, але врешті теж потоне в ній і, можливо, буде пошматована сусідами, допускав він і можливість реставрації старих порядків. Стебницький захоплювався солідарністю та організованістю поляків, які в світовій круговерті вибороли собі історичний шанс і водили мури власної держави.

Боявся нової Андрусівської угоди та розшматування України й Чикаленко, який також жив подібним передчуттям, бо писав, що "Україна заллється кровлею і повернеться в руїну, якої я певне не переживу..."[64]

Наступний за актуальністю пласт інформації в листах – це відображення громадського життя та участі в ньому кореспондентів. З листів дізнаємося, в яких громадських заходах вони брали безпосередню участь або були до них причетними. Видно, що основне завдання, яке стояло на той час перед українським рухом, – це національне освідомлення українців, боротьба з законом 1876 р. та пояснення суті українського руху, бо його розуміння було спотворене шовіністичною пропагандою. Кияни просили петербурзьких українців вплинути на українських послів у І та ІІ Державних Думах, запросити їх до Українського клубу, провести просвітницьку роботу й переконати в необхідності відстоювання українських національних інтересів з думської трибуни, щоб почули голос українців, дізналися від них правду, бо українське національне відродження трактувалося і розумілось як сепаратизм та "мазепинство". Чикаленко неодноразово нагадував Стебницькому в листах, щоб він сам писав і інших заохочував писати та спростовувати вигадки про український рух. П. Я. Стебницький разом з О. Г. Лотоцьким за пропозицією відомого громадського діяча Л. М. Жебуньова у відповідь на книжку Н. Щоголєва "Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма" (Київ, 1912) написали спільну працю "Украинский вопрос", яку Чикаленко назвав "катехізисом українства". В ній автори доводили законність і природність українського національного руху та відсутність у ньому сепаратистських домагань, які загрожували цілісності держави.

Багато місця в листуванні зайняло обговорення проблем встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. Як видно з листа Чикаленка, ця ідея зародилася між гласними київської міської думи ще в 1904 р. Чикаленко в листі до Стебницького 1 березня 1914 р. просив свого адресата звернутися до голови Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Петербурзі сенатора А. М. Марковича, щоб той від імені товариства подав прохання до уряду про дозвіл встановити пам'ятник у Києві. Це звернення, на його думку, відіграло б важливе значення в санкціонуванні урядом історичного рішення[65]. Чикаленко також інформував Стебницького про безрезультатні наслідки трьох проведених конкурсів на пам'ятник, а потім і про четвертий іменний конкурс, який проводили в 1913 р. і теж не прийшли до згоди.

---

[64] Лист № 6 Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 2 квітня 1917 р. // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 126.

[65] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 1 березня 1904 р. // НБУВІР. – Ф. 244. – № 347.

Стебницький від імені всієї петербурзької Громади висловив такі думки: не треба було проводити такої кількості конкурсів, а вже в ході першого обрати найкращий проект, внести в нього зміни відповідно до традицій часу й негайно поставити пам'ятник, за європейською традицією. Він називав українців "нікчемними практиками та романтиками-фантазерами", які могли провалити зволіканням історичну справу.

У листах обговорювалося питання про збір коштів на пам'ятник. З листа Петра Януарійовича 10 липня 1910 р. видно, що Благодійне товариство дарувало Шевченківському комітету в фонд пам'ятника своє дорожче видання "Кобзаря". Коли над комітетом у 1913 р. нависла загроза його ліквідації, Стебницький радив і наполягав негайно прислати до Петербурга особу з відповідною документацією, яка б підтверджувала його повноваження, "щоб не провалити недбальством справу пам'ятника"[66]. Порушують кореспонденти й таке неоднозначне та дискусійне питання, яке тривалий час не можна було вирішити – про місце встановлення пам'ятника.

У листуванні відображений у деталях ще один важливий громадський захід, який українці намагалися реалізувати напередодні війни, але він не здійснився, – проект організації в Києві національного банку. Ініціатором проекту став голова української Громади в Катеринодарі С. І. Ерастів. Реалізацію свого задуму він почав з написання листів до заможних українців з пропозиціями і проханням підтримати важливу національну справу. Такого листа від Ерастова отримав і Чикаленко[67], але сприйняв його пропозицію без особливого ентузіазму, бо вважав, що створений банк не виконає ніякої історичної ролі для України, оскільки серед своїх українців фахівців немає, а чужим далекі й байдужі її національні потреби. Проте погоджувався дати на заснування 2500 крб. і пропонував очолити банк Стебницькому. Одним із керманичів банку, на думку Чикаленка, міг бути і Грушевський, який мав "першорядну фінансову кебету".

Стебницький мав інші погляди на банк. Він дивився на нього як на джерело фінансування українських культурних потреб – видань, громадських заходів. Переконував у необхідності заснування власного банку й радив так розумно провернути цю справу, щоб чужі руки й голови служили українським інтересам. Він давав конкретні поради щодо організації банку, персональні рекомендації в члени правління фахових фінансистів, радив підбирати надійних пайовиків і продумати саму організацію збору та механізм поширення акцій банку. Були проведені деякі організаційні заходи, обрані члени правління, але банк не заснували в зв'язку з початком війни.

Кореспонденти обмінювались інформацією про заснування товариств, фондів, організацій. Так, Євген Харлампійович просив допомогти затвердити статут Київського українського товариства взаємного кредиту в 1910 р.,

---

[66] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 2 лютого 1913 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 770.

[67] Лист Ерастова С. І. Чикаленкові Є. Х. від 28 грудня 1912 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 370.

повідомляв про заснування "Товариства допомоги літературі, науці та штуці" в 1908 р. та зарахування в його члени Стебницького, просив новозаснованому фондові Б. Грінченка дати фірму Благодійного товариства з умовою, щоб він діяв у Києві, а всі свої справоздання та документацію відправляв до Петербурга[68]. Але Петро Януарійович радив цей фонд приєднати до Товариства допомоги й використовувати його для допомоги українським письменникам.

Ще одна тема в листуванні, якій відведено чимало місця, – співпраця Чикаленка з Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книжок у Петербурзі. В ній можна виділити такі два аспекти: обговорення видань Є. Чикаленка, популярних книжечок, які в той час переживали пік популярності: перша – "Чорний пар" пережила 5 видань, друга – "Худоба" – та третя – "Сіяні трави" – 4 видання, п'ята – "Сад" – 3 видання і шоста – "Як впорядкувати сільське господарство в полі" та "Розмова про мову" – 1 видання. Видно, які книжечки перевидавалися, по скільки разів, яким тиражем, які автор вносив зміни в кожне видання, чим доповнював. Євген Харлампійович поставив умову авторської коректури рукописів. Видно, які Чикаленко вносив правки, які робив додатки, просив оздоблення кожного нового видання малюнками. Автор просив обмежувати тиражі, щоб у чергові видання вносити зміни. Іноді Петро Януарійович сам вносив правки в рукописи й робив це із задоволенням, пояснюючи, що "ніякої мороки і клопоту я з тим не мав, – треба ж товариству чимсь заробити своє право випускати Чикаленка під своєю фірмою, то вже не подбати про видання був би гріх"[69]. Він у листах робив замовлення своєму адресатові для написання брошур на певні теми, бо називав його ім'я "паспортом на вільний проход рукописи з цензорських рук на світ божий"[70] і радив писати на актуальні теми в легкому та живому стилі. Видно з листів, що Чикаленко мав клопіт зі своєю останньою "Розмовою про мову", вона була підготовлена до друку ще в 1916 р, але не дозволена цензурою ні в Петербурзі, ні в Москві й лише в березні 1917 р. побачила світ. Як видно, автор готував книжечку й до третього видання, вносив додатки, правив коректуру.

Другий аспект у видавничій темі – це допомога Чикаленка товариству рукописами інших авторів у періоди, коли бракувало матеріалів і Петро Януарійович сигналізував адресатові: "Гвалт – нема рукописів!" Видно, що Чикаленко пропонував видати то брошуру сільського писаря з Кононівки П. Оправхати про позичкові товариства, то серію перекладів дочки Вікторії книжечок російського історика біології В. Лункевича і радив до неї звернутись особисто, щоб не склалося враження про батькову протекцію. Радив

---

[68] Лист Чикаленка Є. Х. Стебницькому П. Я. від 6 травня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. III. – № 52939.

[69] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 7 грудня 1910 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 736.

[70] Лист Стебницького П. Я. Чикаленкові Є. Х. від 13 липня 1902 р. // НБУВІР. – Ф. 44. – № 669.

звернути увагу на праці, які отримували схвальні відгуки на різноманітних конкурсах: підручник з хліборобства Л. Мацієвича, "Історію України" Г. Коваленка, рекомендував добрих фахівців для підготовки рецензій на рукописи, познайомив Стебницького з П. М. Дубровським, полтавським земським інженером, а на час рекомендації редактором журналу міністерства хліборобства "Сельское хазяйство и с/х промышленность". З перших листів, зі слів подяки Стебницького видно, що Чикаленко допомагав Товариству фінансами.

У листах обговорювались і такі історичні видання, як "Кобзар", два випуски якого здійснило Благодійне товариство спільно з Товариством ім. Т. Г. Шевченка у Петербурзі та співредактором яких був Стебницький. Видно, що товариство не погоджувалося на третє видання, а тому пропонувалося знайти для цього багатого та порядного видавця в Києві.

У листах адресати вели мову про ще одне важливе видання, яке готувалось академічною комісією на чолі з О. О. Шахматовим, – Євангеліє українською мовою. Стебницький радив упорядкувати його та направити до Синоду, який залишався єдиною протидіючою силою, звернення від цілих груп українців і продемонструвати тим самим, що бажання мати Святе Письмо українською мовою є масовим, а не локальним.

Це основні теми в листуванні Чикаленка зі Стебницьким. Як видно, в ньому багато важливих історичних сюжетів та цінної інформації. В листах відображена ціла епоха історії України початку XX ст. та доленосні події 1917–1918 pp. Євген Харлампійович надавав листуванню великого значення, особливо в періоди, коли він переривав ведення власного щоденника, тоді у листах він намагався не упустити жодної деталі громадського життя, подавав його в усій реалістичності та повноті.

За змістом листів можна судити про вдачі й особисті якості кореспондентів. Видно, що обом їм притаманні багато спільних рис: це – тонка чутливість, здатність до співпереживання і підтримки, взаємна симпатія, відданість громадським справам, вроджена скромність, яка стримувала від перших ролей і надихала працювати на результат, втілювати в життя ідеї національно-культурного відродження українців як нації. Це основний лейтмотив життя обох громадських діячів. Їхня епістолярна спадщина важлива для сучасних досліджень, бо до недавнього часу ці дві яскраві історичні постаті були маловідомими й недослідженими, за ними закріпились ярлики "буржуазних націоналістів", "ворогів" тоталітарної радянської системи. Збережений епістолярій став свідком громадянської позиції, відданості ідей двох відомих представників своєї доби. Він відобразив їх в усій повноті громадського та особистого життя як відданих синів своєї безталанної батьківщини, які мріяли про її краще майбутнє, про демократичну українську пресу, розквіт українського друкованого слова, про перетворення України в цивілізовану європейську державу. В цьому був їхній найбільший злочин перед радянською системою, яка загнала їхні імена в глибоке підпілля забуття та неправди.

Наталя БОНДАР (*Київ*)

ПРИМІРНИКИ ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. ВЕРНАДСЬКОГО

Біблія, підготовлена та видрукувана в Острозі впродовж 1580–1581 рр., стала першим кириличним виданням канонічного тексту Святого Письма. Вона по праву вважається найвизначнішим вітчизняним стародруком. Цей унікальний видавничий раритет, що поєднує продуманий, відредагований і вивірений текст з гармонійним зовнішнім оформленням та якісною поліграфією справила своїми присвятами, передмовами та післямовою безперечний виразний вплив на тодішній літературний процес, відіграючи важливу роль у регламентації церковнослов'янської мови, що правила тоді за книжну мову багатьох слов'янських народів. Зафіксовані у цьому виданні норми в більшості випадків залишаються діючими до цього часу. Незважаючи на тисячі публікацій, присвячені різним аспектам вивчення острозької Біблії, вона й досі не перестала цікавити дослідників нового покоління.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у своєму зібранні нараховує 18 примірників цього визначного видання. 16 з них зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань, 2 – у відділі бібліотечних збірок та історичних колекцій. Добірка острозьких Біблій НБУВ є однією з найбільших у світі. Значна кількість примірників найвідомішого з українських першодруків дає широкі можливості для порівняння, виявлення та зіставлення варіантів набору, відмінностей художнього оформлення, аналізу використаного паперу, вивчення текстологічної роботи читачів, провенієнцій тощо.

Слід зазначити, що примірники зібрання НБУВ вивчалися не одним поколінням книгознавців, про що свідчать публікації П. М. Попова, С. І. Маслова, В. І. Барвінка, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаска, О. Я. Мацюка, Є. Л. Немировського, Ю. А. Лабинцева, М. А. Шамрай та багатьох інших[1].

---

[1] *Попов П. М.* Слов'янські інкунабули київських бібліотек // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3. – С. 163–164; Каталог ювилейної виставки українського друкарства / УНІК; Склав С. І. Маслов. – К., 1925. – С. 20; *Барвінок В. І.* Загальний огляд стародруків київських бібліотек // Бібліологічні вісти. – 1924. – № 1–3. – С. 134, 138, 140, 145; *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів, 1983. – С. 103–104; *його ж.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 143, 162; *Мацюк О. Я.* Бумага изданий И. Федорова //

У їхніх монографіях, наукових розвідках, каталогах описується стан збереження, наводяться найцікавіші провенієнції, розглядаються варіанти друкарського набору, особливості художнього оформлення, філіграні. Я. Д. Ісаєвич у додатках до монографії "Літературна спадщина І. Федорова" в масиві записів на усіх відомих йому примірниках федорівських видань, в тому числі острозької Біблії, подав переважну більшість власницьких записів з екземплярів НБУВ[2]. У статті О. Я. Мацюка, присвяченій аналізові паперу острозької Біблії, значна кількість філіграней знята саме з екземплярів НБУВ із зазначенням їхніх шифрів[3]. Видавничі варіанти острозької Біблії на прикладі екземплярів НБУВ, а також прототипи елементів художнього оформлення розглядаються в статтях М. А. Шамрай[4].

Зібрані у фондах НБУВ примірники потрапили сюди з різних приватних, монастирських, церковних збірок, бібліотек навчальних закладів. Зокрема, з Києво-Печерської лаври (7 прим.); Києво-Софійського собору (2 прим.); Видубецького, Пустинно-Микільського, Харківського Преображенського, Мелецького, Жировицького монастирів (по 1 прим.); Київської духовної академії (3 прим.); Київського університету, Волинської православної духовної семінарії, Кременецького ліцею (по 1 прим.). Слід зазначити, що декілька екземплярів у останні роки передані іншим бібліотекам та музеям: у 1966 р. – Національній парламентській бібліотеці (Київ); у 1972 р. – Києво-Печерському державному заповіднику для фондів новостворюваного Музею книги та книгодрукування (Київ) (прим. Видубицького монастиря) та Центральній науковій бібліотеці АН Грузії (один з двох екземплярів зі збірки В. О. Вітта) тощо.

Щодо стану збереженості, то серед 18 острозьких Біблій НБУВ 6 – повні примірники, в яких наявні всі аркуші, 12 – дефектні, з лакунами. Причому в трьох неповних примірниках дефектність незначна – бракує відповідно одного, трьох та шести аркушів. З іншого боку, в кількох повних Біблілях хоч є й усі аркуші, але частина з них збережена фрагментарно, дуже

Федоровские чтения. 1978. – М., 1981. – С. 30–33; *Немировский Е. Л.* Начало книгопечания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 116, 139, 148, 202, 208; *його ж.* Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; *його ж.* Иван Федоров. – М., 1985. – С. 185, 188; Наследие И. Федорова: Кат. выставки, приуроч. к Дням славянской письменности в Киеве и 425-летию выхода в свет первой книги рус. и укр. первопечатника / Сост. Ю. А. Лабынцев, Н. А. Лудина. – К., 1989; *Шамрай М. А.* Острожская библия в фондах ЦНБ АН УССР // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 206; *її ж.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–50; *Бондар Н. П.* Острозькі видання в колекції кириличних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 22; *Ковальчук Г., Бондар Н., Кисельов Р.* Острозькій Біблії – 420 // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 48–51; та ін.

[2] *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162–163.

[3] *Мацюк О. Я.* Бумага изданий И. Федорова. – С. 30–33.

[4] *Шамрай М. А.* Острожская библия... – С. 206; *її ж.* Провенієнції у виданнях Острозької... – С. 48–50.

ушкоджена, розсипається. Ці підрахунки свідчать, що цілість острозької Біблії збереглася на 92 відсотки, що говорить про належний стан цієї пам'ятки.

Титульний аркуш є у 8 з 18 Біблій, до того ж у більшості випадків він реставрований після різних пошкоджень, і не завжди вдало, іноді дописаний або домальований вручну. В одному примірнику текст титульного аркуша вирізаний та вставлений в набірну рамку з дрібних виливних прикрас з іншого, значно пізнішого видання.

Більшість примірників мають досить сильно обрізані береги, розміри аркуша коливаються від 271 до 311 мм по висоті та від 179 до 202 мм по ширині. Максимальний розмір аркуша виявлений в примірнику Кир. 652 (із записами В. Зінкевича 1594 р., про який йтиметься далі) – 311 х 202 мм.

Післямова з друкарським знаком І. Федорова збережена у 9 примірниках. Як відомо, післямова в острозькій Біблії була віддрукована у двох варіантах, датованих відповідно 12 липня 1580 р. та 12 серпня 1581 р. Тому донедавна вважалося, що існувало два видання острозької Біблії. Проте ґрунтовні дослідження провідної російської дослідниці кириличних стародруків А. С. Зернової[5] довели, що увесь масив накладу (в книзі точно не зазначений, але в межах 1500 примірників) був випущений одним виданням. Очевидно, друкарі не вкладалися в термін, тому післямову їм довелося передруковувати. Необхідність передруку сприяла внесенню редакційних змін.

Серед примірників НБУВ три – із кінцевими аркушами 1580 р., п'ять – 1581 р. Це підтверджує висновки А. С. Зернової[6] про те, що аркушів 1581 р. майже вдвічі більше, ніж попереднього року. В одній з Біблій (Кир. 652) вирізані та вклеєні одразу обидві післямови 1580 та 1581 рр. Точніше, спочатку нижня частина аркуша 1581 р. приклеєна зворотною стороною, а потім кінцівка 1580 р. повністю. Цікаво, що гравірована марка Федорова, трохи відмінна від оригінальної, надрукована на папері з філігранню 1832 р. Тобто аркуші вклеювалися в Біблію вже в XIX ст. – в часи перебування її у зібранні Київського університету. Для форзаців також використано папір XIX ст., зокрема, з філігранями 1840 р. Залишається лише здогадуватися, з якою метою так чинили наші попередники. Взагалі в XIX ст. особливо цінними вважалися стародруки, в яких був збережений їх первісний вигляд. Тому видаляли форзаци, вставляли аркуші, розшивали конволюти, компонували із кількох неповних примірників повний тощо. Можливо, саме з таких міркувань у XIX ст. був доповнений примірник зібрання Київського університету.

Слід зазначити, що примірники острозької Біблії з обома кінцівками зустрічаються досить часто[7]. Дослідники відзначають, що кінцевий аркуш

---

[5] *Зернова А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 60–65, 92–98.

[6] Там само. – С. 62.

[7] *Немировский Е. Л.* Начало... – С. 148 (примірники РДБ та НБУВ); *Копреева Т. Н.* Иван Федоров, Острожская Библия и новгородский кружок книжников конца XV в. // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 100, 102 (примірник РНБ); *Ісаєвич Я. Д.*

1581 р. вклеювали пізніше, на фальц видаленого аркуша 1580 р.[8] Зокрема, Є. Л. Немировський вважає, що при додаванні аркуша з післямовою 1581 р. просто забували вирізувати аркуш 1580 р.[9] Мотивація збереження в книжці обох варіантів післямов могла бути й іншою – кінцівка 1580 р. була написана в традиційному для тогочасної рукописної та друкованої книги ключі, натомість післямова наступного року мала досить оригінальний характер, відповідаючи за формою та змістом титулові та вступним статтям острозької Біблії[10]. Тому вміщення в одній Біблії кінцівки у двох варіантах задовольняло попит різних читачів – і таких, що мали консервативні погляди та вподобання, і настроєних на сприйняття нового. Тому видавці цілком свідомо могли вставляти в одну Біблію післямову у двох варіантах. Цікаво, що інша Біблія з кінцівкою 1581 р. містить ще й аркуш із відтвореною рукописною післямовою 1580 р., яким заклеєно великий запис, що до певної міри підтверджує вищевикладене.

Ми вже зазначали, що примірники НБУВ надзвичайно багаті на провенієнції. Найдавніші записи, вміщені на Біблії з шифром Кир. 652, виконані Василем Івановичем Зінкевичем або Зінковичем Тихинським (в тексті сам він пише своє прізвище в одному випадку як "Зѣнкевич", в іншому – як "Зѣнкович") в 1594 р. в Подорозьку[11] (зараз містечко Волоковиського р-ну Гродненської обл. Білорусі). Пізніше примірник зберігався в Жировицькому монастирі під Слонимом, звідки в другій половині XVIII ст. потрапив до бібліотеки останнього польського короля С. А. Понятовського. Взагалі в багатій на рукописні та друковані пам'ятки бібліотеці Жировицького монастиря було щонайменше дві острозькі Біблії. Друга з них, із записом Київського уніатського митрополита, архієпископа Полоцького Антонія Афанасія Селяви (р. н. н. – 1655), нині зберігається в Вільнюсі. Вона разом з основним масивом книжок книгозбірні Жировецького монастиря, при якому також діяла духовна семінарія, в XIX ст. була передана Віленському Свято-Троїцькому монастиреві, потім опинилася в бібліотеці ім. Врублевських, тепер – допонована у фондах бібліотеки Литовської АН[12].

Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162 (примірник Наук. б-ки ім. М. Максимовича Київського університету), 165 (Лондон, прим. Б-ки Ламберт. палацу та Британ. б-ки); (Львів; 3 прим. б-ки ім. Стефаника), 170 (Оксфорд, Бодлеянська б-ка), 173 (Файф, Шотландія, приватна збірка; Штутгарт, Край. б-ка).

[8] *Немировский Е. Л.* Начало... – С. 148.

[9] Там само.

[10] *Копреева Т. Н.* Иван Федоров... – С. 100–101.

[11] *Немировский Е. Л.* Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; *його ж.* Начало... – С. 139; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 162 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях... – С. 48–49.

[12] *Тумялис Ю. Г.* Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 203–204; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 160.

Аналіз маргіналій Василя Зінкевича вказує на високу освіченість їх автора та схильність до віршування[13]. Він не тільки залишив на полях багато нотаток білорусько-українською та польською мовами (в тому числі поетичні рядки), а ще й розбив майже увесь біблійний текст на окремі вірші або версети за зразком західних Біблій. Він зазначає, що звірив острозьку Біблію з іншими текстами Святого Письма, на жаль, не вказавши, з якими саме. Можливо, йдеться про польські видання Біблії. На той час були видрукувані в Кракові католицька Біблія 1561 р. в друкарні С. Шарфенберга в перекладі Іоана Нича Леополіти (перевидана 1575 та 1577 рр.) та протестантські переклади, підготовані кальвіністами та видрукувані у Бересті 1563 р. та в Несвіжі за редакцією Симона Будного у 1572 р. Можливо, що звірка велася і з чеським текстом. З яким саме виданням звірив острозьку Біблію В. Зінкевич, можна буде судити лише при проведенні порівняльного текстологічного дослідження.

У деяких випадках В. Зінкевич залишив невеликі потекстові коментарі та примітки на полях, заміняв незрозумілі слова синонімами, іноді змінив розподіл глав, підкреслив або закреслив окремі слова або невеликі уривки, які, на його погляд, підлягають вилученню. Часто вказував, що певні рядки належать до іншої глави або книги. Окремі частини, серед них книги Юдиф та Есфір, залишилися нерозділеними. Цікаво також, що нумерація аркушів подекуди виконана кириличними, подекуди – арабськими цифрами. Можливо, у відповідності до тих текстів, з якими йшла звірка. Взагалі глоси на полях цього та інших примірників острозької Біблії потребують подальших досліджень – зокрема, лінгвістичних, етимологічних, текстологічних, бібліїстичних.

Відомостей про В. І. Зінкевича-Тихинського нам знайти не вдалося. Можемо лише твердити, що походження його прізвища – не патронімічне і не географічне, а родове. В XVI ст. представники роду Зенкевичів-Остріївських належали до небагатого волинського панства. Можливо, автор провенієнцій в острозькій Біблії доводився родичем (онуком чи племінником) "писарчукові" Дмитрові із Зінькова (Волинь), що 1575 р. в Маначині переписав кодекс старозавітних біблійних книг у тій самій редакції, що в друках Ф. Скорини. Цей рукопис добре відомий дослідникам. Одна його частина зберігається у Львові в Бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (монастирська збірка), інша – в Москві у РДБ (збірка П. І. Погодіна). Визначний рукопис тим, що містить серед інших й такі старозавітні книги в скорининській редакції, які в друкованому вигляді невідомі.

Взагалі-то звичай робити зауваження до тексту на полях рукописів та стародруків був не винятком, а типовим явищем для українських, білоруських, російських читачів. Рідко зустрінеш книжку, особливо Біблію, Євангеліє або Апостол, де на полях не було б поміток, глос тощо. Іноді примірники острозької Біблії містять коментарі, що самі по собі стали яви-

[13] *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях... – С. 48–49.

щем полемічної літератури. Але здебільшого це помітки практично-літургічного (коли що читати) або лінгвістичного (заміна або тлумачення слів, добір синонімів) змісту.

Подібну редакційну роботу було проведено також із примірником Біблії (шифр Кир. п. 4476), який раніше належав до зібрання Києво-Печерської лаври. В ньому так само, як у примірнику Жировицького монастиря, майже увесь біблійний текст розподілений на версети. Книжка містить на титулі власноручний запис архімандрита Лаври Іоаникія Сенютовича (р. н. н. – 1729). Запис складається з трьох частин, виконаних власником у різний час. Він фіксує переміщення І. Сенютовича щаблями церковної ієрархії – спочатку він був намісником Києво-Софійського, потім ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастирів (1703 р.), згодом – архімандритом Печерської лаври (1711 р.). На цьому ж примірнику є ще раніші власницькі записи. Один з них, виконаний в 1639 р. (або 1689 р., бо дата зазначена нечітко), належить тростянецькому протопопові Іоанові Борецькому, можливо, родичеві київського митрополита Йова Борецького (р. н. н. – 1631).

Інший примірник (Кир. 762) острозької Біблії зі збірки КПЛ був власністю талановитого гравера, ченця Києво-Печерської лаври Антонія (Олександра) Тарасевича (1640–1727), про що свідчить його власноручний запис латинкою на титульному аркуші[14].

На сторінках Острозьких Біблій із зібрання НБУВ виявлено ще кілька досить ранніх провенієнцій першої половини XVII ст. На примірнику Кир. 764 зберігся запис 1636 р. від імені жуківського попа Івана Гричишина, що продав книжку своєму зятеві городиському священику Ісаакію Парфеновичу за 30 польських злотих. Запис містить цікаві відомості про тогочасні ціни на примірники острозької Біблії.

На сторінках Біблії з шифром Кир. 765 йдеться про те, що "рабом божим Яковом Глушковським із жінкою Іриною" 1646 р. цю книжку було надано до Мелецького Різдвабогородицького монастиря, що в той час був відомим осередком літературного і книжного життя.

Провенієнції того ж часу читаються на примірнику Кир. 766 зі збірки КПЛ. В одному із записів (арк. 1–33 др. рах.) зазначається, що Матвій Русачок з жінкою Ганною (інокою Ангеліною) та синами у 1642 р. купив книгу за 40 злотих у місті Озерній, маєтності Якуба Собеського, воєводи руського, старости красноставського та яворівського. Запис виконано "курилевымъ презвитерем" Йосифом (можливо, священиком с. Курівці Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Згадана маєтність Я. Собеського Озерна – це село Зборівського р-ну Тернопільської області. На тому ж примірнику міститься ще один запис XVII–XVIII ст., виконаний в Дунаєві

[14] *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар І. Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 104; *його ж.* Літературна спадщина І. Федорова. – С. 163 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях... – С. 49.

(село Поморянського р-ну Львівської обл.) без зазначення часу та прізвища відписувача.

У процесі роботи нам вдалося частково відчитати та локалізувати запис на примірнику із зібрання Софійського собору (шифр Соф. 13а, з "віленськими аркушами"). Це вкладний запис до храму Різдва Богородиці (?) в місті Володаві (зараз повітове місто Влодава Люблінського воєводства Польщі, на кордоні Польщі, Білорусі та України). Ім'я вкладача заклеєне. Встановити час запису можливо завдяки наявним у ньому історичним реаліям. Тут згадано "короля Жигмонда", "воєводу белзкаго" "Рафала Левчинскаго", "єп[иско]па Паісия вл[а]д[ы]ку холмъскаго и белзкаго" та "священника отца Михайла Феодоровича". Йдеться відповідно про Сиґізмунда III (1566–1632), що правив Польщею з 1607 по 1632 р., Рафала (або Рафаїла) Лещинського, воєводу белзького з 1619 р., та холмського православного єпископа з 1621 по 1633 р. Паїсія Іполитовича Чернавського. Тобто запис було виконано між 1621 та 1633 рр. Тому частково затерту дату на початку запису можна прочитати як 1628 р. Інший запис недатований, виконаний у XVII–XVIII ст. – "Zesnomu otcu Chworostowa" (арк. 264зв. другого рах.). Згаданий Хворостов – це, очевидно, с. Хворостів Любомльського р-ну Волинської обл. Один із власників цієї Біблії був наділений своєрідним почуттям гумору, написавши на форзаці верхньої кришки Святого Письма: "Лазаревичь дурень". Записи на примірнику вводяться в науковий обіг вперше.

Другий примірник зі збірки Києво-Софійського собору (шифр Соф. 13в) дефектний, без початку та кінця, із пошкодженими аркушами. На форзаці нижньої дошки його оправи міститься безіменний запис XVIII–XIX ст.: "Превосходителный господинъ генералъ майоръ Іванъ Столновъ мой благопріятный благодетель".

Рукописні провенієнції на примірнику Кир. 651 свідчать, що ця Біблія була власністю ченця видубецького монастиря Каліста Черетенка (латинський запис "Ex libris Callixti Czeretenka" – арк. 1 друг. рах.), після його смерті залишилася у цьому монастирському зібранні, про що йдеться на аркуші 71зв. шостого рахунку: "Сія библія м[о]н[а]ст[и]ря С[вя]томіхайловско Кіевовыдубицкого оставшаясь тому жъ м[о]н[а]ст[и]ру по покойном Каллистѣ Черетенку іер[о]монасѣ выдубицкомъ"[15]. Запис цікавий тим, що кореспондується з іншим на примірнику дерманського Октоїха 1604 р. під шифром Кир. 573, що виконаний в грудні 1681 р. степанським міщанином Климентієм Черетенком[16], який вклав книгу до храму в селі Рокитному. Можливо, йдеться про одну й ту ж людину, що прийняла постриг у ченці та переселилася з Волині до Києва, перевізши із собою острозьку Біблію. Як відомо, для періоду кінця XVI–XVII ст. був характерним значний перетік інтелектуальної еліти з Волині та Галичини до Києва.

---

[15] *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 143–163.

[16] Степань – зараз смт Степань Сарненького р-ну Рівненської обл.

Цікаві з точки зору історичних реалій провенієнції містяться на Біблії під шифром Кир. 646. На форзаці верхньої кришки оправи читаємо: "Сію Книгу Библію даровалъ мнѣ монаху Маркіану Бѣлевичу ясне велможный кн[я]зь Димитрій Михайловичъ Галицинъ под часъ бытности своей в Кіевѣ року 1704 м[ѣся]ца мая 15" (повторено на арк. 25–27 др. рах.)[17]. Йдеться про відомого російського вельможу, державного діяча, з 1707 р. – київського воєводу, з 1711 р. – губернатора Дмитра Михайловича Голіцина (1665–1737). Ще один запис Маркіяна Белевича, що розпочинається словами: "Аз монах Маркіан...", міститься на аркуші 29 трет. рахунку. Він, окрім підпису та дати, закреслений. Запис на форзаці продовжено іншим почерком, де вказано, що пізніше книжку придбав намісник Свято-Микільського монастиря Микола Драгомирецький. На примірнику є печатка Пустинно-Микільського монастиря. Ім'я ще одного власника, людини ретельної та настійливої, дізнаємося з багаторазового поаркушного запису через усю книжку: "Офо/на/сей/ Вѣ/ко/въ".

Хоч ми вже зазначали, що зібрання острозьких Біблій НБУВ характеризується доброю вивченістю, не так давно вдалося виявити ще один цікавий, на наш погляд, запис на звороті останнього аркуша примірника зі збірки В. О. Вітта. Серед записів типу "Б[огороди]це Д[ѣ]во радуйся" читаємо: "Біблѣя сія Его м[и]л[ос]ти пана Семѣона Лизогуба"[18]. Можливо, йдеться про одного з представників відомого українського козацько-старшинського роду Лизогубів – або Семена Юхимовича (р. н. н. – 1734), бунчукового товариша, одруженого з донькою гетьмана І. Скоропадського, або ж його сина Семена Семеновича (1708–1781), також бунчукового товариша, до речі, прапрадіда та прадіда М. В. Гоголя. Цікавий запис міститься на форзаці верхньої кришки оправи цього примірника: "Глубокоуважаемому Владимиру Оскаровичу Витт уступаю с болью сердца и глубокой признательностью. М. Севастьянов. 30. 1. 1959". Запис належить М. С. Севастьянову, синові відомого російського збирача та комісіонера з торгівлі стародрукованими виданнями Стефана Федоровича Севастьянова. У збірці Севастьянових був не поодинокий примірник острозької Біблії, а ціла добірка федорівських видань. Зокрема, в згадуваному каталозі власницьких записів Я. Д. Ісаєвича знаходимо відомості про три примірники заблудівського Євангелія 1569 р. із зібрання С. Ф. Севастьянова, що зараз зберігаються по одній в Російській державні бібліотеці (попередньо збірка О. І. Маркушевича), Бібліотеці Московського університету та у Фундаментальній бібліотеці ім. Я. Коласа у Мінську[19].

Два примірники острозької Біблії зібрання НБУВ прикрашені вставленими гравюрами із зображеннями євангелістів. Випадки доповнення власни-

[17] *Шамрай М. А.* Острожская библия... – С. 207; *її ж.* Провенієнції у виданнях... – С. 50.

[18] *Бондар Н. П.* Острозькі видання... – С. 22.

[19] *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 149.

ками видань малюнками або гравюрами були досить поширеними. Як відомо, острозька Біблія не містила потекстових ілюстрацій, окрім згаданих гравірованої титульної рамки, герба В.-К. Острозького та друкарської марки І. Федорова. Документально підтверджені наміри випуску Біблії з ілюстраціями, які не були реалізовані. 150 мідних гравюр мав виготовити для цього видання вроцлавський майстер Блазіус Ебіш.

Уже згадуваний примірник зі збірки Києво-Печерської лаври із записом О. Тарасевича доповнений вклеєними фронтисписними зображеннями апостолів із віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Збережені усі чотири гравюри. Вони яскраво розфарбовані одним із власників, можливо, самим О. Тарасевичем. Відомі й інші випадки ілюстрування острозької Біблії зображеннями апостолів із Євангелія П. Мстиславця 1575 р. Зокрема, такий примірник зберігається у Російській державній бібліотеці (Москва)[20].

Інший примірник (шифр Кир. 651) прикрашено схожими фронтисписними гравюрами, що мають такі ж самі рамки, але відмінні постаті євангелістів. Як відомо, ці гравюри використані у львівських братських виданнях Євангелій 1636 та 1644 рр. Вважається, що дошки для них різав Памво Беринда у Львові ще близько 1616 р. Тоді гравюри були віддруковані у вигляді окремих аркушів. Ними часто доповнювалися рукописні Євангелія, виготовлені в той час[21]. Г. І. Коляда зазначає, що гравюри П. Беринда міг підготувати ще раніше, в Крилосі або Стрятині, працюючи в друкарнях Балабанів, бо є відомості про наміри Балабанів, які залишилися нездійсненими також видрукувати Євангеліє. У нашому примірнику острозької Біблії збереглося три з чотирьох гравюр – Луки, Марка та Матвія. Зображення Іоана, на якому мала б бути дата та підпис П. Беринди, на жаль, відсутнє. Стан дощок дещо кращий у порівнянні з гравюрами львівського Євангелія 1636 р., тобто гравюри, вміщені в Біблії були, очевидно, відтиснені раніше.

Що стосується двох Біблій із зібрання Софійського собору, то одна з них із шифром Соф. 13а виявилася надзвичайно рідкісною завдяки вставленим так званим "віленським аркушам", які, як вважається, близько 1595 р. додрукували віленські видавці Мамоничі до некомплектних примірників острозької Біблії, придбаних у Львові після смерті Івана Федорова у його кредиторів. Друкування їх Мамоничами у Вільні документально не підтверджене, тому існують й інші припущення щодо випуску "віленських аркушів". Зокрема, провідний дослідник українських стародруків та автор кількох

---

[20] *Немировский Е. Л.* Иллюминированный экземпляр Острожской Библии 1581 г. с рукописными дополнениями // Взаимодействие древнерусской литературы и изобразительного искусства. – Л., 1985. – С. 448; *Ісаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 167.

[21] *Исаевич Я. Д.* Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII в. // Книга: Исслед. и мат. – М., 1962. – Вып. 7. – С. 228–229 (фото); *Коляда Г. И.* Памво Берында – архитипограф // Книга: Исслед. и мат. – М., 1964. – Вып. 9. – С. 126; *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 92–93.

монографій, присвячених діяльності Івана Федорова, Я. Д. Ісаєвич свого часу висловлював думку про друкування цих аркушів у Львові спадкоємцями першодрукаря міщанами С. Корункою та С. Сеньковичем, зважаючи, зокрема, на значну навіть для друкарні Мамоничів недосконалість друку[22].

У примірнику софійського зібрання додруковано аркуші 133–162 третього рахунку. Біблія з додрукованими аркушами все одно залишилася неповною – після "віленських" вставлено 5 чистих аркушів (папір з філігранями XVIII ст.), потім – аркуші 169–175, далі 180 острозького друку. Також у ній бракує арк. 211–216, 218–221, 224–227 другого рахунку та 73, 78 шостого рахунку.

Шрифт "віленських аркушів" дрібніший, іншого малюнку, шпальта набору менша, видрукувані вони досить неохайно та недбало, очевидно, нашвидкоруч. Взагалі вважається, що всього було додруковано 48 аркушів третього рахунку – з 133 по 180. У нашому випадку вставлено лише 30 із них. Вперше наявність вставних аркушів у примірнику Софійського зібрання відзначив у 1925 р. історик, архівіст та археограф В. О. Романовський у монографії, присвяченій діяльності Івана Федорова[23]. Але в його публікації помилково зазначено, що додруковано лише аркуші 133–150. В цей же час С. І. Маслов також помітив особливості одного з примірників Софійської збірки. Він пише: "Частина видання надрукована иншим, не острозьким шрифтом (пророки Ієзекіїл-Даніїл, арк. 133–162зв.)"[24]. Потім існування в Києві Біблії з "віленськими аркушами" відзначила А. С. Зернова в статті про діяльність друкарні Мамоничів із посиланням на публікацію В. О. Романовського[25]. Після цього рідкісний примірник, на жаль, нібито "випав" із наукового обігу, залишившись поза увагою сучасних дослідників. Зокрема, він не відзначений в каталозі "Кніга Беларусі"[26]. Не вказує на нього в своїй монографії і провідний російський книгознавець та дослідник федорівської спадщини Є. Л. Немировський[27]. Улітку 2000 р. із унікальним примірником ознайомилася провідна російська дослідниця кириличної книги О. О. Гусєва.

Взагалі-то острозькі Біблії з "віленськими аркушами" дуже рідкісні. В науковий обіг введено 6 таких примірників, не всі з яких збережені. На сьогоднішній день відомо, що "віленські аркуші" є в Москві у РДБ та в Історичному музеї, а також в університетських бібліотеках Львова та Вар-

---

[22] *Ісаєвич Я. Д.* Першодрукар І. Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 97–98.

[23] *Романовський В. О.* Друкар Іван Федорович: Життя його та діяльність. – К., 1925. – С. 45.

[24] Каталог ювилейної виставки... – С. 20.

[25] *Зернова А. С.* Типография Мамоничей в Вильне (XVII в.) // Книга: Исслед. и мат. – М., 1959. – Сб. 1. – С. 205.

[26] Кніга Беларусі: Зводны каталог: 1517–1917 / Складальн. Г. Я. Галенчанка та ін. – Мінск, 1986. – С. 71. – № 35.

[27] *Немировский Е. Л.* Начало... – С. 147.

шави. Причому в зібранні РДБ вони не вплетені в острозьку Біблію, а зберігаються окремо[28].

Провенієнції на примірнику із "віленськими аркушами" свідчать, що впродовж принаймні XVI–XVII ст. книжка побувала в Західній Україні. Записи, один із яких виконано в 1628 р. у Влодаві на Люблінщині, інший – у XVII–XVIII ст. у Хворостові на Волині, ми вже відзначали вище. Виходить, що примірник із Острога (або Львова) наприкінці XVI – на початку XVII ст. був перевезений за сотні кілометрів до Вільна, звідти він знову потрапив в українські землі, зокрема, в покрайні українські етнічні території на Підляшші, потім знову на Волинь, а далі до Києва. Тобто провенієнції по суті можуть бути непрямим доказом невіленського, а скоріше українського походження "віленських аркушів".

Не доводять друкування цих аркушів у віленській друкарні Мамоничів і філіграні. Попередньо нами виявлено 15 водяних знаків чотирьох типів – "Єліта" (6), "Топір" (5), "Абданк" (1) та нечітка, – очевидно, "Лев" (3). Водяний знак "Єліта" використаний в кількох схожих варіантах – на картуші; "Топір" розташовано на щиті з півмісяцем зверху; "Абданк" – на щиті, має дуже розхитані обриси; "Лев" розташовано на щиті, зображення дуже нечітке.

Філігранями "Єліта", "Топір" та "Абданк" маркували свій папір відповідно Лівчицька папірня на Львівщині, підкраківські папірні Тенчинських у Крещовичах і Тенчику та Шарфенбергів. Де виготовлявся папір із філігранню "Лев", нам невідомо. Усі види цього паперу широко побутували в Україні, всі вони застосовувалися у острозькій Біблії[29]. На думку провідного українського філігранолога О. Я. Мацюка, папір з гербом "Єліта" вироблявся десь до 1599 р. Зважаючи на залежуваність, його використання обмежують першим десятиліттям XVII ст. Очевидно, виготовляла його, окрім лівчицької, ще якась папірня в Україні, Литві або Польщі, з огляду на завелику його кількість. Так само папір з філігранями "Топір", який також широко побутував в Україні, Білорусі, Литві, міг виготовлятися на одній із місцевих папірень, тим більше що пани Тенчинські мали значні маєтки на цих землях. Філігрань "Лев" широко застосовувалася багатьма європейськими папірнями. Зображення т. зв. "руського лева" входить до герба міста Львова. Герб із зображенням лева носить назву "Крупськи" (зокрема, це родовий герб російського еміґранта А. Курбського, якому також належали значні маєтності в Україні та Білорусі).

Ідентичних водяних знаків нам виявити не вдалося. Подібні водяні знаки містяться в альбомах Каманіна-Вітвицької, Мацюка та Лауцявічюса. Їх аналіз дозволяє датувати "віленські аркуші" 1586–1601 рр., причому більшість близьких філіграней належить до 1598–1600 рр.[30]

---

[28] Там само.

[29] *Мацюк О. Я.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46.

[30] *Каманін І., Вітвицька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII в.: 1566–1651. – К., 1923; *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні в українських землях

При перегляді віленських видань Мамоничів зазначеного періоду зі збірки НБУВ[31] ми не виявили випадків використання паперу із філігранями "Топір", "Абданк" та "Лев", а в незначній кількості лише папір "Єліта". Це дає підстави сумніватися, що "віленські аркуші" були віддруковані у Вільні в друкарні Мамоничів. Питання про те, де саме було додруковувано Біблію Івана Федорова, залишається відкритим, потребуючи подальших досліджень. Можливо, це сталося в Україні, але досі відомі лише дві чинні на той час друкарні – Успенського братства у Львові та кн. В.-К. Острозького в Острозі. У згаданих львівських міщан С. Корунки та С. Сеньковича друкарень вже не було. Згідно з опублікованими матеріалами, вони продали одну або дві друкарні Мамоничам. Одну із них було затримано у Костянтинові. Можливо, Мамоничі організували додрук Біблії в Україні або Білорусі (в тому ж Костянтинові), не перевозячи устаткування та некомплектних примірників до Вільна.

Також ми проаналізували філіграні на форзацах та чистих аркушах, вставлених у цей примірник острозької Біблії. Всього вставлено 20 аркушів – 4 після аркуша 210 другого рах., 6 – після аркуша 222 другого рах., 4 – після аркуша 276 другого рах., 5 – після аркуша 162 третього рах., 1 – після аркуша 72 шостого рах. Обидва форзаци мають філігрань "Одноріг", внизу літери IPS. 20 чистих мають 10 водяних знаків: 3 – герб Радзивілів, 6 – монограму із літер "А" та "Х", всередині "Ф" (вторинний знак – літери СМІ), 1 – "Гоздава". Ідентифікувати вдалося лише філігрань з гербом Радзивілів. Вона має вигляд кола, в якому зображено орла, на ньому чотирираменний щит з гербами Радзивілів. Е. Лауцявічюс датує його 1591–1606 рр., вважаючи, що таким знаком маркували свій папір папірні Альбрехта Радзивіла (1558–1592) та його дружини Анни, кнж. курляндської (1567–1617), в Ковно (нинішній Каунас)[32]. Папірні Радзивілів були і в Україні, і в Білорусі, зокрема, в Слуцьку, Любані та Олиці[33]. Олика – це зараз смт Ківерецького

(XVI – поч. XX ст.). – К., 1974; *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1967.

Єліта – Каманін – № 147 (1599, 1600); № 156–157 (1598); Мацюк – № 45 (1570); № 87 (1586,1588); № 120 (1596, 1597) та ін.; Лауцявічюс № 1544 (1597; Апокрисис); № 1547 (1598–1600, Литовський статут, Євангеліє 1600 р.); № 1548–1549 (1602–1603).

Топір – Каманін – № 280–281 (1595); № 283 (1597); Лауцявічюс № 1702 (1594–1597); № 1703 (1599–1600); № 1704 (1600).

Абданк – Каманін – № 188 (1597–1598); Лауцявічюс № 1032 (1598); № 1034 (1597, 1598); № 1035 (1601).

Лев – схоже на Лауцявічюс № 2247 (1598; 1599).

[31] Євангеліє учительне. – Друкарня В. Гарабурди, бл. 1583; Статут Великого Князівства Литовського. – [2-е вид.] – [1592–1593.]; Апостол. – [3-є вид.] – [1596]; Євангеліє (без сиґнатур). – 1600; Євангеліє (з сиґнатурами). – після 1600; Псалтир. – 1600.

[32] *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – № 142–147; *його ж.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 74.

[33] *Його ж.* Бумага в Литве в XV–XVIII в. – Вильнюс, 1979. – С. 74, 84. Автор зазначає, що йому не вдалося встановити, якими саме відмінами філіграней маркували свій папір різні папірні Радзивілів.

р-ну Волинської обл. Олицький маєток був ординацією кількох поколінь Радзивілів. У 90-ті роки XVI ст. вона належала братові згаданого Альберта Станіславові Радзивілові (1559–1599), синові Миколая Радзивіла-Чорного (1515–1565), маршалкові великому литовському 1592 р., старості жмудському 1595 р., потім синам Станіслава Миколаю Криштофу (1589–1614) та Альбрехту Станіславу (1595–1656). Папір інших вставних аркушів, очевидно, виготовлений у XVIII ст.

Все вищевикладене свідчить, що незважаючи на досить добру вивченість примірники НБУВ ще можуть зацікавити дослідників. Вони потребують подальшого вивчення та складення каталогу із попримірниковим описом.

ДОДАТОК № 1

Схема міграції примірників острозької Біблії 1581 р., зібрання НБУВ:

1. Кир. 646 – Острог " Київ (Свято-Микільський м-р) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
2. Кир. 647 – Острог " Харків (Преображенський м-р) " НБУВ
3. Кир. 648 – Острог " НБУВ
4. Кир. 651 – Острог " Київ (Видубецький м-р) " Київ (КДА) " НБУВ
5. Кир.652 – Острог " Подорозьк (місто Волоковиського р-ну Гродненської обл. Білорусі) " Жировицький м-р (Жировичі Слонимського р-ну Гродненської обл. Білорусі) " Варшава (зібрання С. А. Понятовського) " Кременець (Волинський ліцей) " Київ (Київський ун-т) " НБУВ.
6. Кир. 686 – Острог " Київ? (зібрання Є. Львова) " Київ (КДА) " НБУВ
7. Кир. 762 – Острог " Київ (власність О. Тарасевича) " (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
8. Кир. 763 – Острог " Косниця (с. Кісниця Ямпільського р-ну Вінницької обл.) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
9. Кир. 764 – Острог " Жуків (село Бережанського р-ну Тернопільської обл.) " Городище (село Зборівського р-ну Тернопільської області) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
10. Кир. 765 – Острог " Мелецький м-р (х. Мильці Старовижівського р-ну Волинської. обл.) " Житомир (Волинська правосл. духовна семінарія) " НБУВ
11. Кир. 766 – Острог " Озерна (с. Зборівського р-ну Тернопільської обл.) " Дунаїв (с. Поморянського р-ну Львівської обл.) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
12. Кир. 788 – Острог " Ярослав (Підкарпатське воєводство Польщі) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ
13. Кир. 834 – Острог " Київ (КДА) " НБУВ
14. Кир. 955 – Острог " НБУВ
15. Кир. п 4476 – Острог " Ківерці? (райцентр Волинської обл.) " Журавичі (с. Ківерецького р-ну Волинської обл.) " Тростянець (с. Ківерець-

кого р-ну Волинської обл.) " Київ (власність І. Сенютовича) " Київ (Києво-Печерська лавра) " НБУВ

16. Кол. Вітта № 7 – Острог " Чернігівщина (власність С. Лизогуба) " Покровська церква ? " Москва (зібрання С. Ф. Севастьянова – М. С. Севастьянова) " Москва (зібрання В. О. Вітта) " НБУВ

17. Соф. 13а – Острог " Влодава (Люблінське воєводство Польщі) " Хворостів (с. Любомльського р-ну Волинської обл.?) " Київ (Києво-Софійський собор) " НБУВ

18. Соф. 13в – Острог " Київ (Києво-Софійський собор) " НБУВ

19. Кир. 645 – Острог " Київ (Видубецький м-р) " НБУВ " Київ (Музей книги та книгодрукування)

20. Кир. 650 – Острог " НБУВ " Київ (Національна парламентська бібліотека

21. Кол. Вітта № 8 – Острог " Москва (зібрання В. О. Вітта) " НБУВ " Тбілісі (Центральна наукова бібліотека Грузії)

ДОДАТОК № 2

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
1.	Кир. 646	деф.	Арк. 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–23; 67–70; 72–77	Бракує 8 початк. нн. арк. та арк. 24–66, 71, 78 шост. рах.	Значна кількість арк. ушкоджена, підклеєна	286 x 180 мм
2.	Кир. 647	деф.	Арк. 9–115; 120–254; 257–276; 1–2, 5–180; 1–30; 1–56; 1–63	Бракує 8 поч. нн. арк.; 116–119; 255–256 др. рах.; 3–4 тр. рах.; 64–68 шост. рах.	Арк. пошкодж., забруднені, непрофес. реставрація, сліди замокання	290 x 189 мм
3.	Кир. 648	деф.	Арк. 62, 65, 194–198, 200–203, 199, 240, 272–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–35, 37–41, 43–47, 49–53	Бракує аркушів на поч., в середині та в кінці книги	Блок розбитий, арк. пошкодж. дуже обрізані. Непрофес. реставрація силікатним клеєм	271 x 180 мм
4.	Кир. 651	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Тит. пошкодж., підклеєний. Арк. залиті чорнилом	298 x 186 мм
5.	Кир. 652	повн.	Арк. [1], [8], [2–7]; 1–276;	–	Тит. пошкодж., сліди замокання,	311 x 202 мм

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
			1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	на деяких арк. деструкція паперу від грибка	
6.	Кир. 686	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Ушкодженість арк. незначна	297 x 189 мм
7.	Кир. 762	деф.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–24; 1–56; 1–78	Бракує арк. 25–30 четв. рах. (замінені рукописн.)	Арк. пошкодж., сліди замокання. Тит. пошкодж., підклеєний, частково втрач.	285 x 191 мм
8.	Кир. 763	деф.	Арк. 12–62, 65–222, 224–276; 1–180; 1–30	Бракує поч., кількох арк. в сер. та всіх арк. п'ят. та шост. рах.	Арк. ушкодж., реставр.	284 x 185 мм
9.	Кир. 764	деф.	Арк. 2–209, 212–276; 1–31, 36–180; 1–30; 1–56; 1–74, 78	Бракує арк. на поч., в сер. та в кінці книги	Арк. пошкодж., підклеєні, сліди замокання	289 x 185 мм
10.	Кир. 765	деф.	Арк. 8–276, 1–180, 1–24, 1–56, 1–60	Бракує 16 початк. та 18 кінц. арк.	Арк., особливо початк. та кінц., ушкодж., забруднені, реставровані	288 x 183 мм
11.	Кир. 766	деф.	Арк. [2–8], 276, 180, 24, 56, 78	Брак. титулу	Арк. ушкодж., забруднені. Сліди замокання	300 x 193 мм
12.	Кир. 788	деф.	Арк. [2–8], 276, 180, 30, 56, 1–74, 76–78	Брак. титулу та арк. наприкінці книги	Арк. ушкодж., забруднені, реставр. Сліди замокання	294 x 193 мм
13.	Кир. 834	деф.	Арк. [2–7], 276, 180, 30, 56, 1–25, 30–39, 41–47, 49	Бракує тит. та арк. шостого рах., в тому числі кінця	Сліди замокання, горіння. Деякі арк. розсипаються.	302 x 190 мм

№	Шифр	Повнота	Формула	Дефектність	Ушкодження	Розміри аркуша
14.	Кир. 955	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Титул та деякі поч. та кінц. арк. пошкодж., частково втрач., розсипаються. Сліди замокання, горіння.	295 х 181 мм
15.	Кир. п 4476	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Титул підклеєний, деякі арк. пошкодж., непрофес. реставр.	296 х 196 мм
16.	Кол. Вітта № 7	повн.	Арк. [1–8]; 1–276; 1–180; 1–30; 1–56; 1–78	–	Титул, початк. та кінц. арк. пошкодж., забрудн., непрофес. реставр.	294 х 190 мм
17.	Соф. 13а	деф.	Арк. [8]; 1–210, 217, 223, 228, 222, 229–276; 1–132, 168–175; 1–180; 1–30; 1–56; 1–72, 74–77	Бракує арк. 211–216, 218–221, 224–227 др. рах.; 133–167, 176–179 тр. рах.; 73, 78 шост. рах. Арк. 133–162 тр. рах. – віленські	Титул підклеєний, деякі арк. пошкодж., непрофес. реставр.	299 х 185 мм
18.	Соф. 13в	деф.	Арк. 44–48, 50–119, 121–161, 163–258, 265–275 др. рах.; 32–36, 38–180 тр. рах.; 1–15 четв. рах.	Брак 8 нн. арк. перш. рах.; 49, 120, 162, 259–264 др. рах.; 1–31, 37 тр. рах; 16–30 четв. рах.; 1–56 п'ят. рах.; 1–78 шост. рах.	Аркуші пошкодж., непрофес. реставр.	289 х 183 мм

2

ГЕРАЛЬДИКА, КАРТОГРАФІЯ, ІСТОРИЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Володимир ЛЕНЧЕНКО (*Київ*)

РУКОПИСНІ ПЛАНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ XVIII СТОЛІТТЯ*

Картографічні документи поєднують якості писемних, конвенціональних і зображувальних джерел, тобто належать до джерел комплексного типу. Старовинні карти, плани міст, фортець та укріплень, креслення будівель і споруд є важливими джерелами з історії України. Для вивчення історії запорозьких козаків та козацької столиці Січі першорядне значення мають рукописні плани Запорозьких Січей та місць їх розташування, виготовлені за часів існування Січей.

Такі документи складалися російськими військовими інженерами за участю запорозьких козаків, здебільшого в роки російсько-турецьких воєн XVIII ст. Креслення мали значення фіксаційних або проектних документів, що відображали топографічні особливості місцевості, де розташовувалися Січі. Вони призначалися для побудови або реконструкції січових укріплень, порохових льохів, житлових, господарських та інших будівель. Нині лише з допомогою таких документів можна уяснити основні містобудівні, архітектурно-планувальні, фортифікаційні, будівельні та інші особливості козацьких Січей.

Хоч від часів перших публікацій архівних рукописних карт та планів Запорозької Січі минуло майже 150 років, ці документи стали об'єктом джерелознавчих та археографічних досліджень тільки в наші часи.

Перші повідомлення про рукописні плани Запорозьких Січей та поселень запорозьких козаків з'явилися в "Записках" Одеського товариства історії та старожитностей у 1860 р. Їх автором був підполковник Генерального штабу А. Шмідт, який опублікував літографовані копії планів Старої (Чортомлицької) Січі 1738 р., Запорозької Січі 1742 р., Запорозького Ґарду

---

* Список скорочень, вживаних автором у статті: БРАН – Бібліотека Російської Академії наук (Санкт-Петербург); Б. р. – без року; ВР – Відділ рукописів; губ. – губернія; див. – дивись; дм – дюйм; ін. – інший, інші; М. – масштаб; НБУ – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; нерозб. – нерозбірливо; РДАВМФ – Російський державний архів Військово-Морського Флоту (Санкт-Петербург); РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (Москва); РДАДА – Російський державний архів давніх актів (Москва); РДІА – Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург); РВ – Рукописний відділ; саж. – сажень; СКВ – Сектор картографічних видань.

1745 р., карту Дніпра від Нікополя до Берислава з позначенням поселень запорозьких козаків XVIII ст., а також малюнок козацької ради з плану Запорозької Січі 1773 р. (на той час ці документи зберігалися у Військово-топографічному депо Генерального штабу в Москві[1]). Цю саму підбірку карт, планів та малюнків Запорозької Січі А. Шмідт подав 1863 р. у географічно-статистичному описі Херсонської губернії[2]. В коментарі до малюнка козацької ради з плану Запорозької Січі 1773 р. А. Шмідт писав: "Цей вид намальовано на особливому плані... у більшому масштабі з усіма деталями; він був поданий імператриці Катерині II і зроблений за два роки до знищення Січі"[3].

Схематична копія плану Запорозької Січі 1742 р. з'явилася 1862 р. в розвідці В. Каховського про війни Богдана Хмельницького[4]. Низку карт і планів, пов'язаних із Запорозькою Січчю, опубліковано в інших виданнях XIX ст.[5] В Музеї Одеського товариства історії та старожитностей зберігався рукописний план Запорозької Січі XVIII ст.[6]

Особливої популярності малюнок козацької ради з плану Запорозької Січі 1773 р. набув після його появи в усіх виданнях праці А. Скальковського "История Новой Сечи или последнего Коша запорожского", де це зображення вміщено під назвою "Церковь, рада и курени запорожские в 1773 году"[7]. Схоже, що Скальковський знав про існування рукописних планів Запорозької Січі. Але чомусь не залучав їх до своїх праць, залишив поза увагою свідчення плану Запорозької Січі 1773 р. про топографію та устрій останньої козацької столиці на Дніпрі. Побувавши в червні 1845 р. в с. Покровському на Катеринославщині та оглянувши там залишки городища Нової Запорозької Січі, А. Скальковський опублікував цікавий опис січових старожитностей, що зберігалися в селі, а також свою інтерпретацію розпланування та устрою Нової Січі[8].

Зображення січової церкви з плану Запорозької Січі 1773 р., де січовий храм показано в чужих, не властивих для України архітектурних формах,

---

[1] *Шмидт А.* Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1860. – Т. IV. – С. 467.

[2] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба подполковник А. Шмидт. – СПб., 1863. – Ч. 2.

[3] Там само. – С. 872.

[4] *Каховский В.* Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. Состояние военного искусства у крымских татар и запорожцев. Первый поход Богдана Хмельницкого до прибытия его под Белую Церковь. – [Б. м.,] 1862 (окр. аркуш: "Укрепления Сечи по плану, находящемуся в архиве Генерального штаба").

[5] *Павловский В.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния // Военный сборник. – 1863.

[6] *Бертье-Делагард А.* Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1888.

[7] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – 3-е изд. – Одесса, 1885. – Ч. 1–3.

[8] Там само. – Ч. 3. – С. 239–255 + карта-вклейка "План Новой Сечи в настоящем ее виде в с. Покровском".

стало предметом полеміки серед істориків. Відомий російський історик та археолог І. Забелін 1878 р. так писав про цей малюнок у слов'янофільському часописі "Древняя и новая Россия": "Старовинні самобутні російські форми будівельного мистецтва ще в повній мірі панували впродовж XVIII століття, зрозуміло, найчастіше віддалік від столиць, в яких у ті часи вже впроваджувалися досить зіпсовані форми західного будівництва... У цьому відношенні на особливу увагу заслуговує церква Нової Запорозької Січі, ... споруджена в 1734 році з тими північними великоросійськими мотивами в її прикрасах, які, між іншим, можуть служити свідченням того, що життя далекого Запорожжя складалося з найрізнорідніших елементів населення з усієї Руської землі, що в його середовище потрапляли люди з найдальших куточків, чим і пояснюється ця поява на крайньому Півдні північних церковних форм, принесених, звичайно, північним теслею..."[9].

Навпаки, Д. Яворницький розумів, що думка про існування в Запорозькій Січі храму, спорудженого в чужих для України формах, є хибною. В своїй праці "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" він дорікав А. Скальковському за публікацію цього сумнівного за історичною достовірністю малюнка в 3-у виданні "Истории Новой Сечи": "На цьому знімку немає нічого, що нагадує Запорозьку Січ, немає ні найменшого натяку на січових козаків. Перед вами церква великоросійського стилю, рублена, із зубчастою різьбою, з так званими кокошниками на самій церкві та на її притворах..."[10].

Картографічні документи, пов'язані з історією запорозького козацтва, постійно перебували у сфері наукових інтересів Д. Яворницького. Давні карти Запорожжя та плани Січі неодноразово публікувалися в його працях. Схематичне зображення плану Запорозької Січі 1742 р. наведене в тій же праці "Запорожье..."[11]. Про місця розташовування січей, козацькі старожитності та картографічні матеріали з історії Запорожжя вчений повідомляв на VI Археологічному з'їзді 1884 р. в Одесі[*], XI Археологічному з'їзді 1898 р. в Києві[12], XIII Археологічному з'їзді 1905 р. в Катеринославі[13], публікував їх у різних виданнях[14].

---

[9] *Забелин И.* Черты самобытности в древнерусском зодчестве // Древняя и новая Россия. – 1878. – № 4. – С. 298.

[10] *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55 рисунками и 7-ю планами. – СПб., 1888. – Ч. 2. – С. 169.

[11] Там само.

[*] Труды VI Археологического съезда в Одессе (1884). – Одесса, 1886. – Т. 1. – CLXII. (Протоколы).

[12] *Эварницкий Д. И.* К вопросу о числе и порядке Запорожских Сечей по новым архивным данным // Известия XI Археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – № 7. – С. 85; *його ж.* О запорожских Сичах // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1902. – Т. 2. – С. 96.

[13] *Эварницкий Д. И.* Запорожская старина // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 51–60; *його ж.* Запорожская старина // Там само. – С. 61–70.

[14] *Эварницкий Д. И.* Вольности запорожских козаков. – СПб., 1890; *його ж.* Планы части Днепра 1779 и 1780 гг. – Екатеринослав, 1905.

На Виставці XII Археологічного з'їзду 1902 р. в Харкові, за ініціативою голови з'їзду Д. Багалія, було влаштовано картографічний розділ, де експонувалися рукописні карти і плани з історії Запорозької Січі, надані Військово-ученим архівом Головного штабу. Це "План Старой Самары или местечка Богородичного, с показанием крепостных строений, 1747 г.", "План Старой Сечи запорожских казаков, 1738 г.", "План Запорожской Сечи и вокруг лежащей ситуации, 1773 г.", інший "План Запорожской Сечи и вокруг лежащей ситуации", "План Запорожской Сечи", "Карта течению р. Днепра от Конских Вод и Каменного Затона до Кизикерменя с показанием Запорожской Сечи", "План Запорожскому Гарду"[15]. На з'їзді Д. Багалій виступив з доповіддю про картографічні матеріали виставки[16]. Карти та плани, де була позначена чи зображена Запорозька Січ, входили до каталогів російських архівів[17]. Велике наукове значення для вивчення картографічних джерел з історії Росії та України, зокрема й Запорозької Січі, мали праці з історії картографії В. Кордта, що вийшли друком у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст.[18]

Однак по революції 1917 р. робота в галузі історичної картографії в Україні припинилася. Вона почала відроджуватися в 1920-х роках зусиллями вчених Всеукраїнської Академії Наук – М. Грушевського, В. Кордта, П. Тутковського[19], Н. Василенкової-Полонської[20] та інших. У 1931 р. вийшла друком збірка історичних карт України В. Кордта, що повторювала і доповнювала його попередні роботи[21]. Після цього в дослідженні картографічної спадщини України настала довга перерва.

У 1960-х роках карти і плани Запорозької Січі, укріплень і поселень запорозьких козаків з'являються у працях В. Голобуцького[22], О. Апанович[23]

---

[15] Каталог Выставки XII Археологического съезда в Харькове. Картографический раздел. – Харьков, 1902. – С. 14–15.

[16] Труды XII Археологического съезда в Харькове. – М., 1905. – Т. 3. – С. 381–382.

[17] Каталог Военно-ученого архива Главного штаба. – СПб., 1893. – Вып. VI. – Отд. VIII: Топографические и семитопографические карты; Отд. IX: Планы городов, местечек и их окрестностей; Каталог книжного и географического магазина изданий Главного штаба. – СПб., 1906; Каталог Военно-Ученого Архива Главного управления Генерального штаба. – СПб., 1910. – Т. 3.

[18] *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1899. – Вып. I; *його ж.* Материалы по истории русской картографии. – К., 1906. – Вып. 2.

[19] *Тутковський П. [А.].* Матеріали до бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). – К., 1924. – Ч. 1. (Українська Академія наук. Збірник Історико-філологічного відділу № 16); *його ж.* Бібліографія українських мап. – К., 1926.

[20] *Василенкова-Полонська Н.* З історії останніх часів Запоріжжя // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. XIX. – С. 278–331. Опубліковано фотокопію рукописної карти Південної України середини XVIII ст.

[21] *Кордт В.* Матеріяли до історії картографії України. – К., 1931. – Ч. I.

[22] *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. Опубліковано фотокопії планів Старої (Чортомлицької) Січі 1738 р., Нової (Підпільненської) Січі 1745 та 1773 рр., план Запорозького Ґарду 1745 р.

[23] *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1968.

та інших авторів, переважно в якості ілюстрацій, без коментарів. При цьому в анотаціях до креслеників нерідко припускалися помилок. Про карти і плани Дніпра та о. Хортиці XVIII ст. ішлося в розвідках В. Фоменка[24].

1971 р. автор цієї статті вперше опублікував і прокоментував план Запорозької Січі 1740 р., складений у Новій Січі інженер-прапорщиком князем С. Мишецьким, автором відомої "Истории о козаках запорожских"[25]. Цей же план наводився згодом у моїх статтях про Запорозьку Січ[26], публікувався в "Архіві Коша Нової Запорозької Січі"[27]. В "Архіві Коша..." опубліковано також плани Запорозької Січі 1737, 1738, 1745 рр. та Запорозького Ґарду 1745 р.[28]

Про визначення географічних координат Запорозької Січі Астрономічною експедицією Російської Академії наук 1770 р., яку очолював Христофор Ейлер, про складання експедицією карти Дніпра та Запорожжя йшлося у моїй статті 1991 р.[28а] Великим внеском у дослідження картографічної спадщини України, зокрема "Бопланіани", стали праці Я. Дашкевича[29], М. Вавричин[30] та інших дослідників.

У теперішній статті йдеться про рукописні плани та кресленики Старої (Чортомлицької) та Нової (Підпільненської) Запорозьких Січей XVIII ст., виявлені автором в архівах і бібліотеках Москви, Санкт-Петербурга та Києва. Тут подаються бібліо-археографічні описи планів і креслеників та довідки про зображувані об'єкти. Оскільки зараз не існує єдиних усталених правил комплексного опису таких джерел, автору довелося самому опрацювати його форму (див. Додаток).

---

[24] *Фоменко В. Г.* Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2; *його ж.* План Запорізької верфі // Архіви України. – 1969. – № 3. – С. 49–52; *його ж.* Острів Хортиця на перших картах Дніпра // Там само. – № 4. – С. 49–52.

[25] *Ленченко В. О.* Невідомий план Запорізької Січі // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 106–113.

[26] *Ленченко В. О.* Остання козацька столиця на Дніпрі // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 38–42; *Lenchenko V.* The Lost Cossack Capital on the Dnieper // Ukrainian Heritage. – 1990. – P. 10–13.

[27] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 545.

[28] Там само. – С. 543, 544, 546, 547.

[28а] *Ленченко В. О.* З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 124–132.

[29] *Дашкевич Я.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку XIX ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. III. – С. 85–90; *його ж.* Україна на картах XIV–XVI ст.: Стан і проблема досліджень // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 94–100; *його ж.* Боплан в українській та російській історіографії // Боплан і Україна: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – С. 46–77; *його ж.* Бібліографічна Бопланіана // Там само. – С. 294–318.

[30] *Вавричин М.* Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень. – 1981. – № 4. – С. 89–94; *її ж.* Карти українських земель Г. Боплана в бібліотеках і архівах СРСР // Бібліографічна інформація і сучасність: Зб. наук. пр. – К., 1981. – С. 116–127; *її ж.*

Старій (Чортомлицькій) Січі присвячено 4 рукописних плани та кресленики. Вони датуються кінцем XVII – початком XVIII ст.[31], 1736[32] та 1738 рр.[33]

Новій (Підпільненській) Січі присвячено 18 документів. Вони датуються 1737[34], 1739[35], 1740[36], 1741[37], 1742[38], 1745[39], 1760[40], 1766[41], 1768[42] та 1773 рр.[43] Є відомості про виготовлення у XVIII ст. й інших планів Запорозької Січі. Не виключено, що окремі з них збереглися і ще чекають на своїх дослідників.

Згадані плани та кресленики досить повно інформують про топографію навколишньої місцевості та архітектурний устрій тієї чи іншої Січі. Для повнішого розуміння цих документів нагадаємо історію цих Січей.

Гійом Левассер де Боплан – картограф України // Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. – К.; Львів, 2000. – С. 3–13.

[31] БРАН, РВ. – Карти і плани. – Од. зб. 164/3684 (карта Дніпра від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара. Б. р., ймовірно, кінець XVII – початок XVIII ст. – Вміщено схематичний план Чортомлицької Січі, помічений написом "Сечь").

[32] РДАДА. – Ф. 192: Катеринослав. губ. – Од. зб. 17 (карта Дніпра від р. Самари до Лиману. Б. р., ймовірно, 1736 р. – На окремому аркуші вміщено "План Старой Сечи казаковъ запорожских...").

[33] РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21916 ("План Старой Сечи казаков запорожских..." 1738 р.); Там само. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7450 ("План Старой Сечи казаков запорожских..." Б. р., ймовірно, 1738 р.).

[34] РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7451 ("Планъ запоржских козаков города Сечи ис ретранжаментом", 1737 р.).

[35] НБУ, СКВ. – Од. зб. 1744 ("Планъ Сечи или крепости запорожской". Б. р., ймовірно, 1739 р.).

[36] РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7452 ("Планъ крепости Запорожской Сечи", 1740 р.).

[37] Там само. – Од. зб. 7453 ("План Запорожской Сечи...", 1741 р.); Од. зб. 7454 ("Профили Запорожской Сечи", 1741 р.).

[38] РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21962 ("План Запорожской Сечи с ситуацией и в каком ныне состоянии", 1742 р.).

[39] БРАН, РВ. – Карти і плани. – Од. зб. 829 ("План Запорожской Сечи", 1745 р.); РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7455 ("План Запорожской Сечи", 1745 р.); РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 2164 ("План Запорожской Сечи", 1745 р.).

[40] РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7456 ("План ретраншементу Запорожской Сечи", 1760 р.).

[41] Там само. – Од. зб. 7457 ("План ретраншементу Запорожской Сечи", 1766 р.); Од. зб. 7460 (Проект порохового льоху для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі, 1766 р.); Од. зб. 7458 (Проект казенних будівель для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі, 1766 р.); Од. зб. 7461 (Проект штаб-офіцерського будинку для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі, 1766 р.); Од. зб. 7459 (Проект провіантського та артилерійського магазейнів для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі, 1766 р.).

[42] Там само. – Од. зб. 7462 (План і профілі Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі, 1768 р.).

[43] РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21963/I ("План крепости Запоржской Сечи с округъ лежащею ситуациею", 1773 р. – Вміщені коментар про запорозьких козаків та Січ, герб Війська Запорозького Низового, а також малюнок із зображенням січової козацької ради, церкви та куренів); Там само. – Од. зб. 21963/II ("План крепости Запорожской Сечи с округъ лежащею ситуациею", 1773 р.).

Стара, або Чортомлицька, Запорозька Січ існувала в 1652–1709 та 1728–1730 рр. Розташовувалася вона на правому березі Дніпра біля гирла р. Чортомлик на річковому півострові, який омивали річки Чортомлик та дніпрові гілки Скарбна, Павлюк, Підпільна. Від материкового берега головна частина Січі відокремлювалася бродом-протокою Прогной. З часом дніпрові повені розмили Прогной, перетворивши січове городище на острів. Рештки городища Чортомлицької Січі в с. Капулівці Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. затоплені Каховським водоймищем.

Опис Чортомлицької Січі, записаний у Приказі Малої Росії в Москві 1672 р. від кошового отамана Овсія Шашола, свідчив: "Город Січа, земляний вал, стоїть в устях Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною. У висоту той вал – 6 сажнів [12,96 м]. Від поля, Сумського боку й від Базавлука – по валу ставлені палі та бійниці; а з другого боку, від устя Чортомлика й від ріки Скарбної – до валу роблено коші дерев'яні, насипані землею. А в тому городі – башта від поля, мірою кругом 20 сажнів [43,2 м], а в тій башті влаштовано бійниці. А перед тою баштою, за ровом, зроблено земляний городок, круг нього мірою 100 сажнів [216 м], а в ньому – вікна для гарматної стрільби. Та для проходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім форток, а над тими фортками – бійниці, а в ширину ті фортки – тільки одному чоловіку пролізти з водою. А мірою той город Січа з поля, від річки Прогною до річки ж Чортомлика – 100 сажнів [216 м]. А біля того города обрізано рів у вишину 5 сажнів [10,8 м]... А мірою ж увесь Січа-город буде кругом з 900 сажнів [1944 м]. А будували той город Січу кошовий отаман Лутай з козаками літ з 20 тому"[44]. [1 рос. саж. XVII ст. = 2,16 м]. Згідно з тим самим описом, на Січі в ті часи працювало 100 ковалів, а на озброєнні були 1 гармата "ломова", 11 гармат польових та 5 "затинних піщалей". Пороху гарматного й рушничного було 350 пудів, свинцю – 300 пудів, ґноту гарматного – 30 пудів. Кількість січової артилерії з часом збільшувалася.

Посеред Січі розташовувалися дерев'яна трибанна Покровська церква, 38 куренів, січова школа, комори-скарбниці та інші будівлі. У Чортомлицькій Січі змінилося кілька храмів, які періодично гинули в полум'ї пожеж і відбудовувалися. Першу Покровську церкву було збудовано в 1659 р., другу – 1664 р., третю – в 1690–1693 рр., четверту, останню, – в 1694–1696 рр. За дзвіницю слугувала головна в'їзна вежа, опоряджена дзвонами та гарматами. На передмістях розташовувалися численні житлові, господарські, ремісничі, торгові та інші будівлі.

У статтях "Вічного миру" 1686 р. та інших джерелах XVII ст. Чортомлицька Січ зветься "городом". На зламі XVII–XVIII ст. Січ була найбільшим містом-фортецею Південної України. За сучасними підрахунками, площа забудови головної укріпленої частини Січі сягала 20 гектарів, а разом із торгово-ремісничими передмістями, слободами та хуторами, розташованими на материковому березі – 35–40 гектарів.

---

[44] Акты, относящиеся к Южной и Западной России. – СПб., 1879. – Т. IX. – Стб. 12.

Запорозька Січ, очолювана кошовим отаманом К. Гордієнком, 1708 р. стала на бік гетьмана І. Мазепи в боротьбі за визволення України з-під панування Московської держави. Цар Петро І наказав знищити Запорозьку Січ. Російські війська під командою полковника П. Яковлєва, знищивши попередньо козацькі подніпровські міста-фортеці Келиберду, Переволочну, Старий та Новий Кодаки, за допомогою компанійців П. Галагана після кількаденної облоги 14 травня 1709 р. захопили Чортомлицьку Січ. Переможці скарали на смерть наказного кошового отамана, 38 курінних отаманів, багато козаків та членів їхніх родин. Замордованих на плотах-шибеницях було пущено по Дніпру. Січові укріплення були зруйновані, курені, церква та інші будівлі спалені. З Січі було вивезено 40 гармат, запаси пороху, військове спорядження, січові клейноди, скарб, архів, церковні реліквії та інше майно.

Після знищення Чортомлицької Січі запорожці перейшли на землі Кримського ханства, де заснували Кам'янську, а згодом Олешківську Січі. 1728 р. прихильники повернення Війська Запорозького Низового на рідні землі перейшли з Олешок на городище Чортомлицької Січі. Не одержавши згоди царського уряду на повернення, 1730 р. запорожці знову переселилися на Кам'янську Січ, де перебували до весни 1734 р. Відмовившись від протекторату Кримського ханства, Військо Запорозьке Низове в березні 1734 р. повернулося на рідні землі, де заснувало Нову Запорозьку Січ, розташовану неподалік городища Старої Січі.

Справжні плани Чортомлицької Січі досі не виявлені. Можливо, їх взагалі не існувало. Єдине "прижиттєве" зображення цієї Січі, яке нагадує план, мені вдалося знайти на рукописній карті Дніпра кінця XVII – початку XVIII ст., яка зберігається в Бібліотеці Російської Академії Наук у Санкт-Петербурзі*. Тут нижче Дніпрових порогів на правому березі Дніпра позначена Чортомлицька Січ, помічена написом "Сѣчь". Інший кресленик, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві, було складено, вірогідно, в 1736 р. Хоч він іменується планом "Старої Січі козаків запорозьких", однак насправді фіксує лише топографію місцевості навколо городища Чортомлицької Січі. Два інших плани Старої Січі 1738 р., що зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві в Москві і наводяться в сучасних виданнях, як плани Чортомлицької Січі, насправді є планами січового городища з проектом спорудження на цьому місці Старосіченського ретраншемента та корабельні для ремонту суден Дніпровської військової флотилії. Проект було реалізовано лише частково. Головна корабельня Дніпровської військової флотилії, названа "Запорозькою верф'ю", була збудована на о. Мала Хортиця (зараз о. Байди в м. Запоріжжі). В 1738–1739 рр. Старосіченський ретраншемент використовувався для ремонту суден та зберігання військових припасів і матеріалів. За Бєлградським мирним договором 1739 р. російські фортеці та укріплення, роз-

* БРАН, РВ. – Карти і плани. – Од. зб. 164/3684.

ташовані нижче Дніпрових порогів, мали бути скасовані. Однак певний час вони й далі використовувалися за своїм призначенням.

Нова, або Підпільненська, Запорозька Січ була військово-адміністративним центром Війська Запорозького Низового в 1734–1775 рр. Розташовувалася на правому березі Дніпра на річковому мисі, який омивала дніпрова гілка р. Підпільна. Городище Нової Запорозької Січі в с. Покровському Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. затоплене Каховським водоймищем.

Нова Запорозька Січ була заснована 31 березня 1734 р., коли запорожці, очолювані кошовим отаманом І. Малашевичем, вийшли з-під протекції Кримського ханства, залишили Січ на Кам'янці й повернулися на батьківщину. Нову Січ було закладено на відстані 5–6 верст від городища Чортомлицької Січі вниз по течії Дніпра.

Початок будівництва Нової Січі припав на часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр., що негативно позначилося на її плануванні та забудові. Перший проектно-фіксаційний план Нової Січі датується 1737 р. Скориставшись військово-політичною ситуацією, під приводом захисту Січі від татарських нападів царські власті розмістили тут команду російських урядових військ, яка мала наглядати за запорожцями. Для цього при Січі було збудовано окреме укріплення – Новосіченський ретраншемент (у тогочасних офіційних документах ця назва вживалася також для означення укріплень всієї Січі). Як засвідчує план Запорозької Січі 1739 р. та план Січі 1740 р., складений інженер-прапорщиком князем Семеном Мишецьким, Січ на ті часи була збудована.

За свідченням планів та писемних джерел, остання козацька столиця на Дніпрі мала такий устрій. Вона займала частину просторого річкового мису, що омивався р. Підпільною. Від неї відгалужувалася р. Сисина. Дніпрові плавні, річки, протоки, озера, острови складали важкодоступну природну перепону. Січ поділялася на 4 містобудівні частини – Кіш, торгово-ремісниче передмістя, Новосіченський ретраншемент та приміську слободу з козачими дворами та хуторами.

Головна складова частина Січі – Кіш ("Замок", "Крепость запорожских козаков", "Укрепление Кошей", "Кошевое укрепление") – розташовувалася в закруті-луці р. Підпільної. Це було окреме колоподібне укріплення, оточене сухим ровом та валом, зміцненим по гребеню палісадом. Триярусна дерев'яна в'їзна вежа-дзвіниця, опоряджена дзвонами та гарматами, стояла над головним входом Коша з боку передмістя. Друга вежа, що звалася Базавлуцькою, височіла з протилежного боку Коша над р. Підпільною. Кіш мав 6 допоміжних входів-виходів з хвіртками у валах, влаштованих, імовірно, в невеликих вежах. За планами Січі та сучасними підрахунками, Кіш у довжину сягав 350 м, у ширину – 300 м, його площа становила близько 9 гектарів. Всередині розташовувалися січова Покровська церква, 38 куренів з коморами-скарбницями, будинки кошового отамана та січового духівництва, військова канцелярія, скарбниця, січова школа та інші будівлі. Розта-

шовуючись колом, споруди утворювали майдан, на якому збиралися козацькі ради.

До Коша прилягало торгово-ремісниче передмістя ("форштадт", "слобода", "Гасан-Баша"). У 1766 р., за свідченням козацького старшини Чугуївця, тут налічувалося "до 500 куренных и козачьих торговых и мастеровых домов"[45]. На передмісті неподалік від головної брами Коша стояв славнозвісний Стовп, до якого прив'язували й карали ударами київ чи різок порушників лицарської честі (цей Стовп позначений на плані Січі 1739 р.). Поряд стояли котли-литаври, якими скликали товариство на січові ради. На січовому передмісті розташовувався ринок з численними торговими ятками й рядами, стояли пороховий льох і пушкарня, де зберігали січову артилерію та ув'язнювали злочинців. На передмісті було два редути, споруджені для прикриття Коша на початку будівництва Січі. Передмістя було оточене земляним валом та ровом бастіонових окреслень. У перші роки існування Січі по валу були встановлені "тури" – конічної форми, плетені з лози коші, наповнені землею. Зовні Січ оточувала смуга "вовчих ям" та рогаток-розсох. Всередину провадили двоє воріт, що були захищені зовні невеликими равелінами (пізніше у валах передмістя залишили одні ворота та кілька хвірток). У висоту вали укріплень сягали 3–4 м, у ширину (в підошві) – 6 м, глибина й ширина ровів становили відповідно 4 і 6 м. Площа забудови січового передмістя сягала 30 гектарів.

До січового передмістя з одного боку прилягало козацьке кладовище, а з боку р. Підпільної – Новосіченський ретраншемент, де розташовувалася команда російських урядових військ. Вона складалася з 2-х рот солдатів при 6-ти гарматах на чолі з обер-комендантом. Це укріплення, оточене земляним валом та ровом з двома кутовими напівбастіонами, поділялося на дві частини, більшу – "горнверк" та меншу – "теналію". В експлікаціях на планах Січі вказуються, передусім, об'єкти й будівлі ретраншемента. Площа забудови цього укріплення становила близько 2,5 гектара.

Між запорожцями та російською командою Новосіченського ретраншемента часто виникали чвари, суперечки, бійки. Ворожа до козацтва інституція не могла придушити демократичні традиції запорожців. Це визнавав "офіційний історіограф російський" академік Герхард Міллер, який 1760 р. писав: "Хоч запорозькі козаки перебувають під владою малоросійського гетьмана, однак треба розуміти, що через віддаленість місця та невгамовність життя цього народу не можна тримати їх у повній покорі. Тому й російський офіцер, з малим своїм гарнізоном у Січі перебуваючи, не наважується мати над ними будь-якої влади, побоюючись за життя своє та майно"[46].

---

[45] *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1854.

[46] *Миллер Г.* Известия о запорожских козаках // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – СПб., 1760. – Май. – С. 411.

Земляні укріплення жорстко окреслили забудову Січі, що дедалі більше ущільнювалася, заважала територіальному розвитку міста. Загальна площа забудови Нової Запорозької Січі перевищувала 40 гектарів. Нова Січ, як і Чортомлицька, була найбільшим містом-фортецею Запорожжя з суто чоловічим населенням. За свідченням Географічного словника Російської імперії, виданого 1773 р., "козаков в Сечи живущих считается 27117 человек"[47].

У Січі, з її дерев'яними будівлями, не раз траплялися пожежі. Після великої пожежі 1 квітня 1756 р., коли згоріла більша частина куренів та інших будівель, козацька рада вирішила перенести Запорозьку Січ з р. Підпільної на Микитин Перевіз (зараз м. Нікополь), – на що потрібен був дозвіл царських властей. Прохання Коша підтримав гетьман К. Розумовський, були розроблені проекти перенесення Січі на нове місце. Проте "секретним" указом імператриці Катерини II 1764 р. перенесення Січі було заборонене[48].

За часів Нової Січі Військо Запорозьке Низове досягло значного поступу в розвитку хліборобства, скотарства, рибальства, соледобування, торгівлі. Не зважаючи на перепони царських властей, до Січі періодично приходили торгові кораблі з екзотичним крамом, тканинами, фруктами, винами з Криму, Туреччини, Греції, Італії.

Запорозьке козацтво за часів Нової Січі виступало послідовним оборонцем прав і свобод українського народу, підтримувало національно-визвольну боротьбу. Військо Запорозьке Низове виступало активною збройною силою в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 рр., що, врешті, пробили вихід Російській імперії до Чорного моря. Запорозька Січ втратила значення військового форпосту в боротьбі з Портою Отоманською і ханським Кримом, а її економічний поступ та визвольні традиції загрожували інтересам самодержавно-кріпосницької імперії. Уряд Катерини II вирішив ліквідувати Запорозьку Січ.

У відповідності з таємними інструкціями та планами, розробленими фаворитом Катерини II "сіятельним" князем Григорієм Потьомкіним, численні російські війська під командуванням генерал-лейтенанта Петра Текелія 4–5 червня 1775 р. оточили й зайняли Січ. Кошовий отаман Петро Калнишевський, військовий суддя Павло Головатий, писар Іван Глоба були заарештовані й вивезені до Москви на військовий суд, де їх засудили на довічне ув'язнення. Були реквізовані й вивезені з Січі скарб, клейноди, архів, церковні реліквії Війська Запорозького. Згодом були описані та передані у власність передусім вищих сановників Російської імперії землі та майно Запорозької Січі. У серпні 1775 р. проголошено маніфест Катерини II, який стверджував: "Січ Запорозька вщент уже зруйнована із знищенням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків".

---

[47] *Полунин Ф. А.* Географический лексикон Российского государства. – СПб., 1773. – С. 378.

[48] *Ленченко В. О.* Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28–30.

Маючи перед собою автентичні плани Нової Запорозької Січі XVIII ст., можемо уяснити помилки, припущені А. Скальковським у трактуванні решток січового городища в с. Покровському, яке він оглянув у червні 1845 р. На той час, як свідчить складений професійним землеміром та А. Скальковським схематичний "План Новой Сечи в настоящем ее виде в с. Покровском"[49], топографія місцевості, порівнюючи з часами Січі, значно змінилася. На цьому плані, загалом, правильно позначені залишки земляних укріплень колишнього Коша, січового передмістя та Новосіченського ретраншемента. Але визначаючи призначення, назви та розташування об'єктів Січі, автор "Истории Новой Сечи", покликаючись на перекази місцевих жителів, припустився суттєвих помилок. Дніпрові повені вже значно зруйнували на той час територію колишнього Коша, де колись розташовувалися січові курені та церква (на плані – "Паланка или внутренний Кош"). Тут утворилася затока "Уступ", яку Скальковський вважав рештками січової гавані – її там ніколи не було. Січовий базар ("Предместье Шамбаш или Гасан-Баша") автор розмістив за межами колишнього січового передмістя, на території с. Покровського, – його там теж не було. Козацькі курені ("Следы прежде бывших, но ныне не существующих 38 куреней") Скальковський хибно розташував на території передмістя ("Кош, ныне Городок"). Рештки двох редутів на передмісті автор помилково трактував, як "Следы башен". План Нової Січі А. Скальковського суперечить історичним реаліям. Але цей план і зараз з'являється у деяких працях про українське козацтво[50]. Публікація автентичних рукописних планів Запорозької Січі XVIII ст. сприятиме виправленню цих помилок, поглибленню наших знань про устрій козацької столиці.

ДОДАТОК

Описи рукописних планів Старої (Чортомлицької) та Нової (Підпільненської) Запорозьких Січей XVIII століття

Опис документа включає: відомості про місце зберігання (архів, бібліотека, відділ, фонд, опис, одиниця, справа зберігання); найменування документа українською мовою, рік складання; довідка про призначення та зображені об'єкти документа; найменування документа мовою оригіналу (російською), рік, місяць, дата складання (за наявності); військове звання (посада), ім'я, прізвище особи, яка завізувала (затвердила) документ; звання (посада), ім'я, прізвище виконавця (кресляра) документа; архівні помітки, печатки,

---

[49] *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – 3-е изд. – Ч. 3 (див. карту-вклейку "План Новой Сечи в настоящем ее виде в с. Покровском").

[50] Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 348 (див. план "Нова Січ (1734–1775 рр.)").

нумерація аркушів (за наявності); масштаб плану чи кресленика (в одиницях виміру оригіналу та в метричній системі), наявність лінійних масштабів до плану та профілів укріплень; розміри аркуша (в см); техніка виконання, позначення орієнтації, рельєфу, напрямків течії і глибин річок тощо; особливості розміщення та художнього оформлення заголовків і пояснювальних написів; тексти пояснювальних та інших написів.

Тексти передаються за дипломатичним методом, відредаговано розділові знаки, прийменники. Збережено маловживані літери кириличного й латинського алфавітів.

Стара (Чортомлицька) Запорозька Січ

1. БРАН, РВ. – Карти і плани. – Од. зб. 164/3684. – Карта Дніпра від р. Тясмину до р. Татарки з притоками Ворскла, Орель, Самара. Б. р., вірогідно, в кінці XVII – на початку XVIII ст.

М. 1 миля = 2 версти в 1 дм = [1: 84 000]. Лінійний масштаб.

112 x 110. Туш, перо. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою.

Нижче Дніпрових порогів на правому березі Дніпра позначена Чортомлицька Січ, помічена написом "Сѣчь". Укріплення Січі мають колоподібні абриси.

2. РДАДА. – Ф. 192: Катеринослав. губ. – Од. зб. 17. – Карта Дніпра від р. Самари до Лиману. Б. р., вірогідно, 1736 р.

Фіксаційна карта Дніпра від устя р. Самари до устя Лиману.

"Карта описанию рεки Днεпра от усть рεки Самары дажε до усть Лимана. Бεрεга с мачтапа положεнного при сεй картε, а широта рεки примεромъ для показания мεлεй, островов и пороговъ, а по рεкε цифирь значитъ футы глубины. Сочинили сию карту гεодεзистъ Иванъ Елагинъ, гεодεзии учεникъ Пεтръ Лукинъ".

На аркуші в більшому масштабі викреслено план городища Старої Чортомлицької Січі: "Планъ Старой Сεчи казаковъ запорожскихъ, которой въ гεнεральной картε стоитъ под литεрою "А", с показаниεмъ форватεра па рεкамъ цифирными литεрами, которые значитъ футы".

М. 500 саж. = 1 верста в 1 дм [1: 42 000]. Лінійний масштаб.

35 x 34. Туш, перо, акварель.

Написи: "Заливъ / глубина от 2-х до 3-х сажεнъ", "Река Днепръ", "Река Чертомлыкъ", "р. Павлюкъ".

3. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21916. – План Старої Січі козаків запорозьких. 1738 р. Кресленик був завізований генерал-фельдмаршалом графом фон-Мініхом.

План городища Старої (Чортомлицької) Січі з проектом спорудження на цьому місці Старосіченського ретраншемента з корабельнею для ремонту суден Дніпровської військової флотилії. В експлікації вказані об'єкти ретраншемента, їх призначення, топографічні характеристики місцевості тощо. Наведено профілі укріплень. Проект було реалізовано частково.

Головна корабельня Дніпровської військової флотилії, названа "Запорозькою верф'ю", була збудована на о. Малій Хортиці (зараз о. Байди в м. Запоріжжі). В 1738–1739 рр. Старосіченський ретраншемент використовувався для ремонту суден та складування військових припасів і матеріалів. За Бєлградським мирним договором 1739 р. російські фортеці та укріплення, розташовані нижче Дніпрових порогів, скасовувалися. Окремі дослідники цей кресленик помилково трактували як план власне Чортомлицької Січі.

"Планъ Старѡй Сєчи казаков запорожскихъ, / а гдє какому надлєжитъ быть при сєм / планє строєнию, значитъ под нижєписанными литєрами..." Печатка "Депо картъ". Інвентарна марка "107".

М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

42 х 59,6. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Позначені напрямки течії річок, відмітки глибин у футах. Заголовок з поясненнями та профілі укріплень – у картушах.

Пояснювальні написи:

"А. Гдє быть крєпости, / которая и прєждє / была у запорожскихъ казаковъ.

В. Гдє быть вєрфи къ / строєнию судовъ.

С. Гдє быть элєнгамъ / для спуску судовъ.

D. Магазєйны для по/клажи такєлажєвъ / и матєриаловъ.

Е. Быть казармамъ / для житья служитє/лямъ.

F. Гдє каналъ от стєпи.

G. Около вєрфи полисадъ.

Н. Нискоє мєсто, ко/тороє вєшнєю болшєю / водою понимаєтъ.

I. Быть избамъ мастєр/ским.

К. Гдє быть кузницам".

Напис-резолюція: "На мєстє при литєрє "А" здєлать о чєтырєх полигонах шанцъ под литєрою "L". / От стєпной стороны здєлать рєтранжамєнтъ з двумя рєдутами при литєрє "MN". / Около казармъ и протчаго строєния обставить полисадникомъ при литєрє "О", / смотря по положєнию мєста. В лагєрє при рєкє Камєнкє майя 24 дня 1738 году. У подлиннаго подписано: Графъ фон Миннихъ".

Інші написи: "Стєпь", "рєка Чєртомлыкъ / глубина от 2-х до 3-х сажнєнъ", "рєка Скѡрбна", "рєка Павлюкъ".

4. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7450. – План Старої Січі козаків запорозьких. Б. р., вірогідно, 1738 р.

За масштабом, зображеннями та написами кресленик є аналогічним із док. № 3.

"Планъ Старой Сечи казаков запорожских, а где какому / надлежит быть при семъ плане строению значит / под нижеписанными литерами..." Архівна позначка: "№ 5-й. Генерал маіоръ Ферстеръ"*.

М. 10 саж. в 1 дм [1:840]. Лінійний масштаб.

---

* Генерал-майор Ферстер очолював наприкінці XVIII – початку XIX ст. "Депо карт" архіву при Головному штабі.

Чортомлицька Запорозька Січ та дніпровські пороги.
Фрагмент карти Дніпра. Кінець XVII – початок XVIII ст. (Опис № 1).

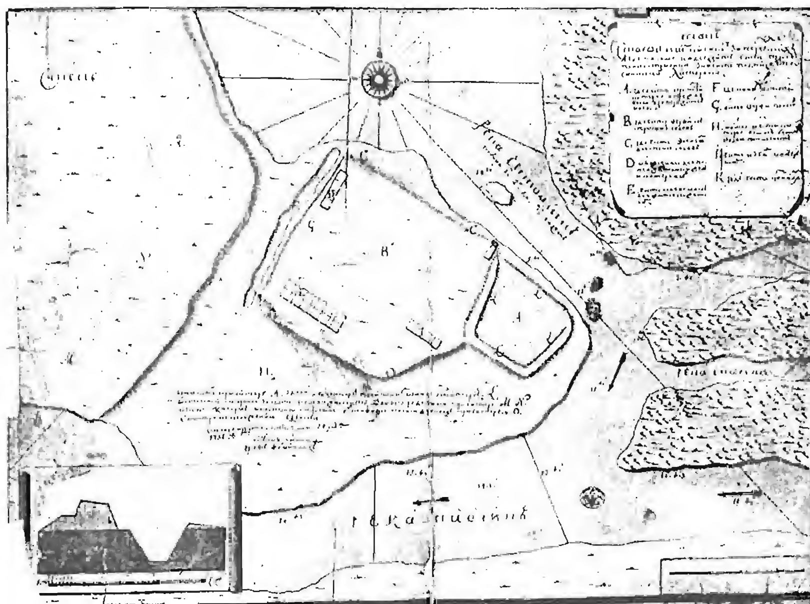

План Старої Січі козаків запорозьких. 1738 р. (Опис № 2).

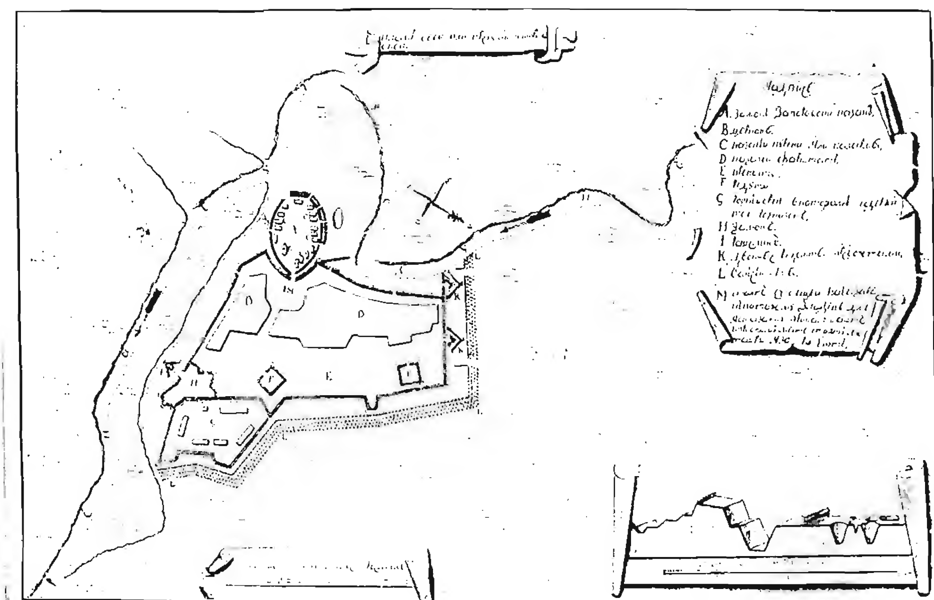

План Запорозької Січі. 1739 р. (Опис № 6).

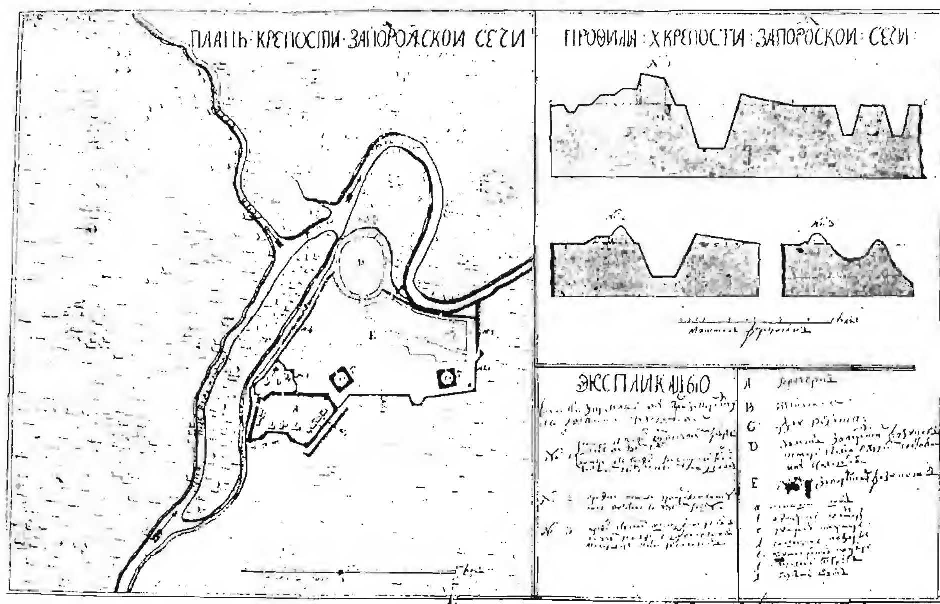

План Запорозької Січі князя Семена Мишецького. 1740 р.
(Опис № 7).

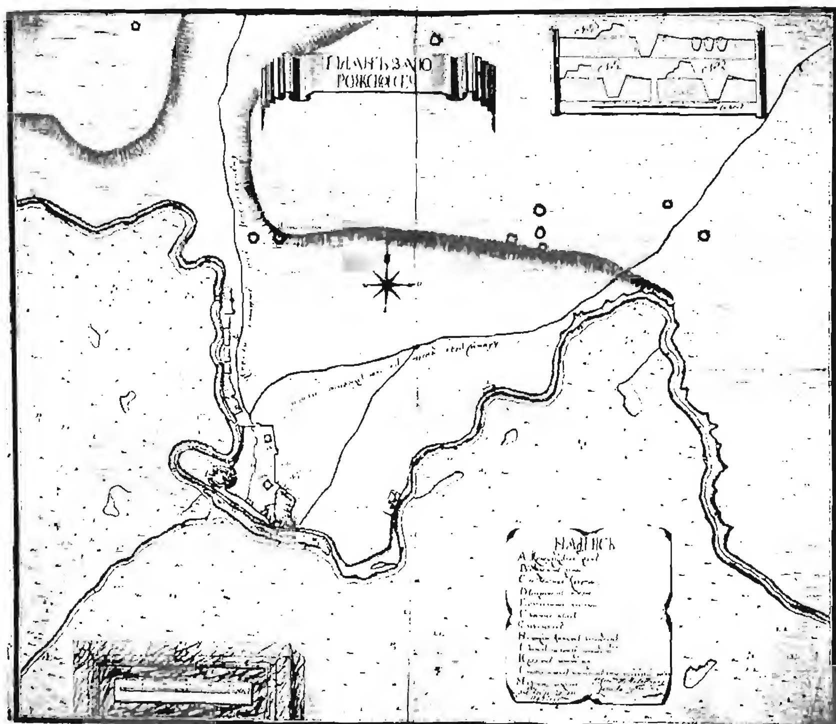

План Запорозької Січі. 1745 р. (Опис № 12).

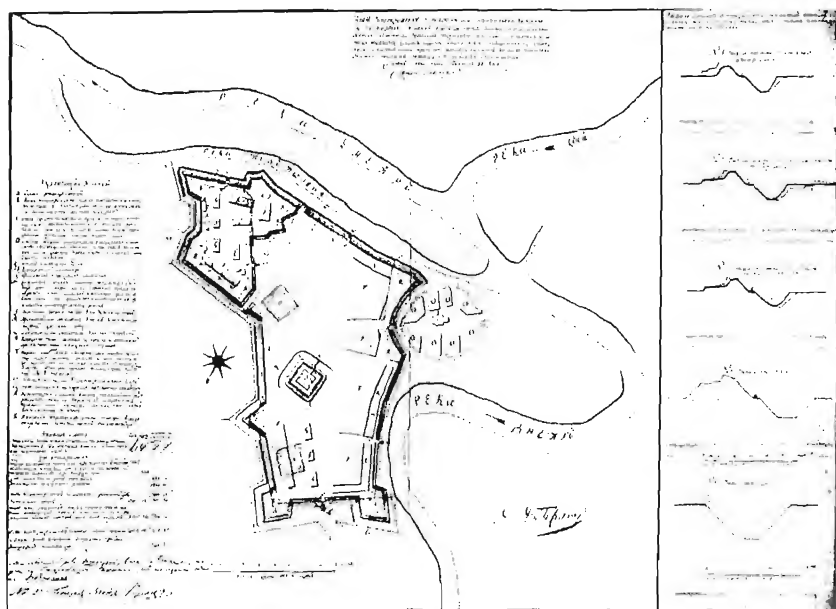

План Запорозької Січі. 1766 р. (Опис № 15).

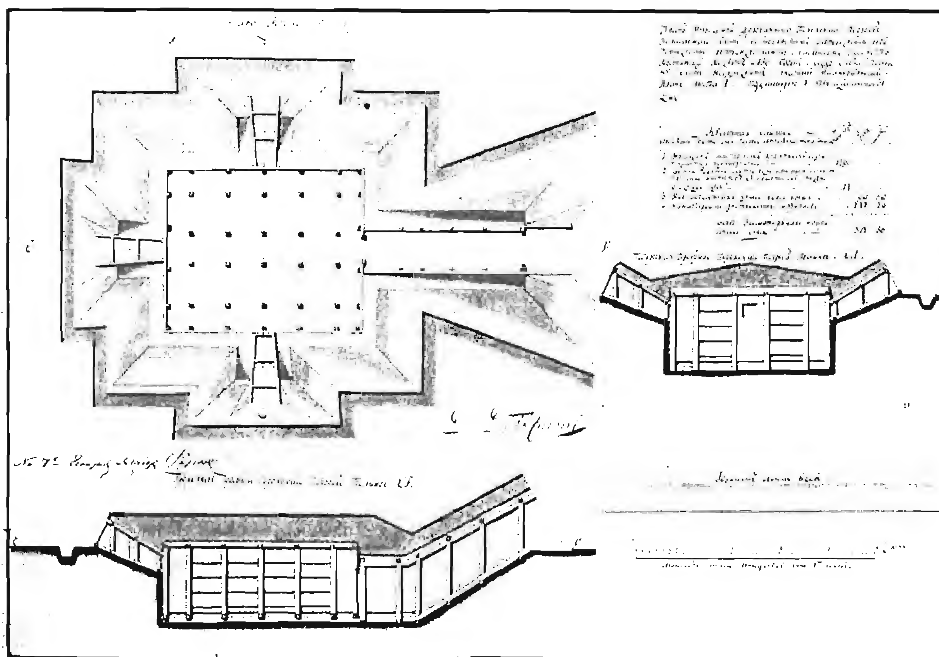

Проект порохового льоху Новосіченського ретраншемента. 1766 р. (Опис № 16).

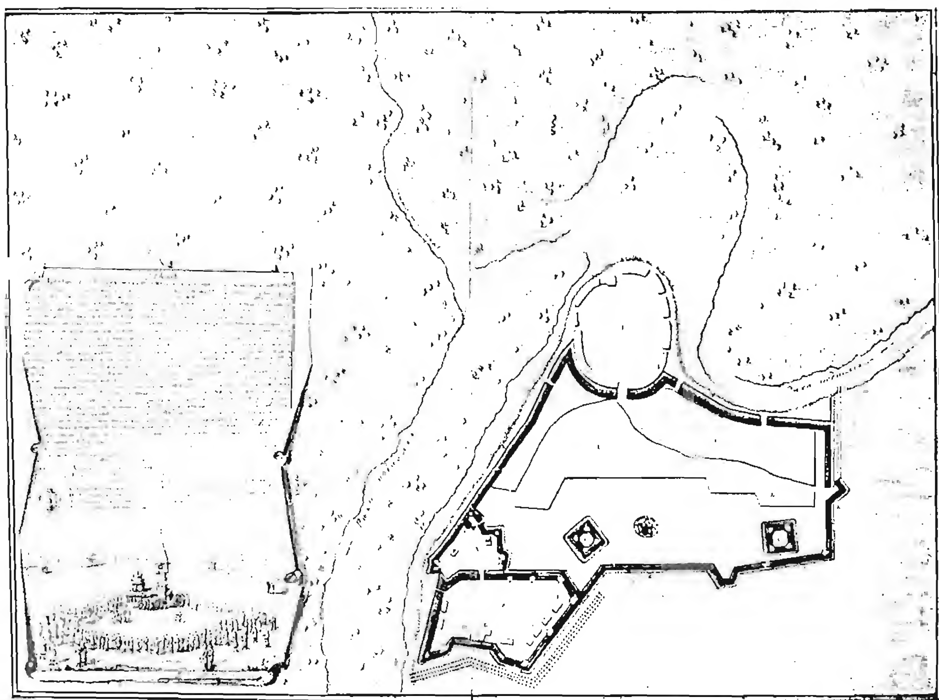

План Запорозької Січі. 1773 р. (Опис № 21).

42 x 53,6. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Позначені напрямки течії річок, відмітки глибин у футах. Заголовок з поясненнями – в картуші. Аркуш частково пошкоджено.

Нова (Підпільненська) Запорозька Січ

5. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7451. – План Запорозької Січі. 1737 р.

Один з перших проектно-фіксаційних планів Нової Запорозької Січі. Складений з метою уфортифікування козацької столиці під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. Проектом передбачено оточити Січ валами та ровами бастіонових окреслень, спорудити на січовому передмісті два редути, прибудувати Новосіченський ретраншемент для команди російських урядових військ. Показані укріплення, їх профілі, вали, рови, "вовчі ями", рогатки-розсохи, "тури" (плетені з лози конічної форми коші, наповнені землею).

["Планъ запоржских коsаков / города Сєчи ис рєтранжамєнтомъ"]. Завізовано: "Маия 16 дня 1737 годү. HrL [генерал-лейтенант] Niklas von Bradke". "Сєй планъ і профили опробуютца 1737 году маия дня".

М. 50 саж. в 1 дм [1:4200]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

42 х 63. Туш, перо. Орієнтація не вказана. Рельєф не позначено. Пояснювальні написи:

"Планъ ј профиль какимъ обраѕомъ при Ѕапорожских коѕа/кахъ городъ Сєчь үкреплять / А имєнно

А. Два рєдүта по профили № 1.

В. Горнъвєркъ по профили № 2.

С. Двойныя флєши по профили № 3.

D. Волчьи ямы.

Е. Рогатки.

F. Малыя туры".

Інші написи: "Ѕамокъ", "Слободъ", "рєка Подполная", "Фронтъ", "Мастабъ к плану", "Мастабъ к профилямъ".

6. НБУ, СКВ. – Од. зб. 1744. – План Запорозької Січі. Б. р., вірогідно, 1739 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. Показані розпланування і забудова, профілі укріплень. На території Коша позначені церква, курені та інші споруди, а в "горнверку" і "теналії" Новосіченському ретраншементі – будівлі команди російських урядових військ.

["Планъ Сєчи или крєпости запорожъ/ской"].

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

30 х 45. Туш, перо, акварель. Вказана орієнтація. Рельєф позначено відмивкою. Заголовок – на стрічці, пояснення та профілі укріплень – в картушах.

Пояснювальні написи:

"Надпись

A. Замокъ запорожских казаков.

B. Цεрковь.

C. Казачьи кεрεни или казармы.

D. Казачεй фарштатъ.

E. Крεпость.

F. Рεдуты.

G. Горнвεркъ в котором содεржит/ся горнизонъ.

H. Замокъ.

I. Равεлинъ.

K. Двойныε рεданты прεд воротами.

L. Волъчъи ямы.

M. Столпъ, стоящεй на базарε / къ которому злодεвъ для / наказания прикавываютъ / и при онымъ мεсте стоятъ ли/тавры и зорю бьютъ".

Інші написи: "рεка Бузувлукъ" (насправді, р. Підпільна), "Масштабъ к плану 160 сажεнъ росиских", "Масштабъ к профилε".

7. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7452. – План Запорозької Січі. 1740 р.

Проектно-фіксаційний план Нової Запорозької Січі, складений інженер-прапорщиком князем С. І. Мишецьким. Показує стан січових укріплень після весняної повені Дніпра 1740 р. Позначені елементи розпланування і забудови Січі, профілі укріплень. Вказані роки спорудження укріплень.

["Планъ крεпости Запорожскои Сεчи / 1740 года"]. Завізовано: "Инжεнεръ-прапорщикъ князь Сеεмεнъ Мышεцкой".

М. 50 саж. в 1 дм [1:4200]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

38,4 х 62,4. Туш, перо, акварель. Орієнтація не позначена. Рельєф показано відмивкою.

Пояснювальні написи:

"Экспликацыо

в какомъ укреплεнии н[ы]не при Запорожскоj Сεчи крεпость находится.

№ 1. Литεра *ab* – профиль двум рεдутам, которыε / дεланы въ 737-м году.

Литра *abc* – профиль гонвεрку, оной гонвεркъ / въ нынεшнем 740-м году совсεм отъдεлан.

№ 2. Профиль тεнали і ретранжамεнту, / оное работано въ 737-м году.

№ 3. Профиль обвалному мεсту, котороеε / въ 739-м і въ 740-м годεхъ от вεшнεй полоj воды оплыло і обвалилось.

A. Горнвεркъ.

B. Тεналиjа.

C. Два реεдута.

D. Замокъ запорожских козаковъ, / которой вεсма в худомъ состоянии нынε находится.

E. Жилья запорожских козаковъ.

a. камєндантской домъ.
b. афицєрскиє квартиры.
c. инжєнєрная квартира.
d. салдацкиє казармы.
e. артилєриская квартира.
f. пороховой погрєбъ.
q. гоубътъ вахтъ".

Інші написи: "Профили х крєпости Запорожской Сєчи", "Рєка Подполная", "Рєка Соси", "Маштапъ к плану", "Маштапъ к профилям".

8. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7453. – План Запорозької Січі. 1741 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. Додавався до звіту про фортечні роботи 1741 р. На території Коша позначені церква та інші споруди, ділянки, забудовані куренями; у Новосіченському ретраншементі – будівлі команди російських урядових військ. За межами Січі позначені приміська слобода та хутори, могили-кургани, дороги, дніпрові плавні, річки-рукави та інші топографічні об'єкти.

["Планъ Запорожскои Сечи по бо/лшому маштапу. О работе 1741 году з желтою тушевкою"]. Завізовано: "Інженеръ-мајоръ Данила дє Боскєтъ". За рамкою: "Копировалъ кандγкторъ Алеχей Борисωвъ".

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійний масштаб.

65,6 x 114,4. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано відмивкою та штриховкою. Заголовок – на стрічці, експлікація – в картуші.

Пояснювальні написи:

"Надпісь

A. Камєндацкой домъ.
B. Афицєрскиє домы.
C. Инжєнєрная квартєра.
D. Салдацкиє казармы.
E. Артелєриская квартєра.
F. Пороховои погрєбъ.
G. Гаубвахтъ.
H. Слободъ казаков запорожскихъ.
I. Замокъ запорожскихъ казаковъ.
K. Цєрковь запорожская.
L. Курєни казаковъ запорожскихъ.
M. Здєланыи ворота вновь.
N. Хуторъ казацкой".

Інші написи: "река Пополная", "дорога на Мишуринъ Рогъ и в Переволочну", "дорога на Хортицкой островъ и в Самару".

9. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7454. – Профілі укріплень Запорозької Січі. 1741 р.

Проектно-фіксаційний кресленик січових укріплень, що додавався до док. № 8. Показано існуючі та новопроектовані профілі земляних укріплень та дерев'яних воріт Новосіченського ретраншемента.

["Профили Запорожской Сєчи, о работє 1741 годє з жєлтою тушєвкою"]. Завізовано: "Інженеръ-майоръ Данила дє Боскєтъ".

М. 7 футів = 1 саж. в 1 дм. Лінійний масштаб.

23,6 х 44,2. Туш, перо, акварель.

Написи: "Фасадъ воротамъ", "Боковая стєна оныхъ воротъ".

10. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21962. – План Запорозької Січі. 1742 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. На території Коша позначені церква, окремі споруди, ділянки, забудовані куренями; у Новосіченському ретраншементі – будівлі команди російських урядових військ. За межами Січі позначені приміська слобода та хутір, могили-кургани, дороги, дніпрові плавні, річки-рукави, інші топографічні об'єкти.

["Планъ Запорожскои / Сечи съ сітуаци[ей] и в каком н[ы]не / состояниі. 1742 году, февраля дня"]. Завізовано: "Інженеръ-маjоръ Данила дє Боскєтъ". За рамкою: "Копировалъ кандукторъ Григорєй Гриндалєвъ".

М. 50 саж. в 1 дм [1:4200]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

48 х 69. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Печатка "Депо картъ". Інвентарна марка "157". Заголовок – на стрічці, експлікація – в картуші.

Пояснювальні написи:

"Надпісь

A. Камєндантской домъ.

B. Офицєрскиє домы.

C. Инжєнєрная квартєра.

D. Салдатскиє казармы.

E. Артилєриская квартєра.

F. Пороховой погрєбъ.

G. Гаубъвахта.

H. Слободы казаковъ запорожскихъ.

I. Замокъ запорожскихъ казаковъ.

K. Цєрковь запорожская.

L. Курєни запорожскихъ казаковъ.

M. Хуторъ казачєй".

Інші написи: "Могила кашєвова", "рєка Подполная", "дорога къ Мишурином у Рогу и въ Пєрєволочну", "дорога на Хортицкой островъ и в Усть-Самару", "Понімаєтъ вєсною водою, проходу и проєзду нє имєется до Днєпра" (на місці плавнів), "Мастабъ к плану" (250 саж.), "Мастабъ к профилямъ" (9 саж.).

11. БРАН, РВ. – Карти і плани. – Од. зб. 829. – План Запорозької Січі. 1745 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. Наведено профілі укріплень. На території Коша позначені церква, окремі споруди, ділянки, забудовані куренями; у Новосіченському ретраншементі – будівлі команди російських урядових військ. За межами Січі позначені приміська слобода та хутір, могили-кургани, дороги, дніпрові річки-рукави, плавні, інші топографічні об'єкти. За масштабом та зображеннями кресленик близький до док. № 10.

["Планъ Запо/рожскоі Сечі"]. Завізовано: "Киевъ, 1745 году іюля 27 дня. Інженеръ-подполковникъ Данила дє Боскєтъ". За рамкою: "Чєртилъ кондукторъ Григорєй Алтуфьевъ". За межами рамки зверху: "№ 509/829".

М. 50 саж. в 1 дм [1: 4200]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

59 x 55 (64 x 60). Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Заголовок – на стрічці, експлікація та профілі укріплень – на картушах.

Пояснювальні написи:

"Надпісь

A. Комєндантской домъ.

B. Офицєрскиє домы.

C. Інженерная квартира.

D. Салдатскиє казармы.

E. Артилєриская квартєра.

F. Пороховой погрєбъ.

G. Хауптвахтъ.

H. Слободы козаковъ запорожскихъ.

I. Замокъ запорожскихъ казаковъ.

K. Цєрковь запорожская.

L. Курєни запорожскихъ казаковъ / числом 38.

M. Хуторъ казацкой".

Інші написи: "Рєка Подполная", "Дорога въ Мишуринъ Рогъ и въ Переволочну", "Дорога на Хортицкой островъ и в Усть-Самару".

12. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7455. – План Запорозької Січі. 1745 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. Наведено профілі укріплень. На території Коша позначені церква, окремі споруди та ділянки, забудовані куренями; у Новосіченському ретраншементі – будівлі команди російських урядових військ. За межами Січі позначені приміська слобода та хутір, могили-кургани, дороги, Дніпрові річки-рукави, плавні та інші топографічні об'єкти. За масштабом та зображеннями кресленик близький до док. № 10, 11.

["Планъ Запо/рожскоі Сечі"]. Завізовано: "Інженеръ-подполковникъ Данила дє Боскєтъ. Києвъ, ноября 20 дня 1745 году".

М. 50 саж. в 1 дм [1: 4200]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

54,5 x 65,9. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф пока-

зано штриховкою та відмивкою. Заголовок – на стрічці, експлікація та профілі укріплень – в картушах.

Пояснювальні написи:

"Надпісь

A. Камєндантцкой домъ.

B. Офицєрские домы.

C. Інжєнєрная квартира.

D. Салдатскиє казармы.

E. Артилєриская квартєра.

F. Пороховой погрєбъ.

G. Хауптвахтъ.

H. Слободы казаковъ запорожскихъ.

I. Замокъ козаковъ запорожскихъ.

K. Цєрковъ запорожская.

L. Курєни казаковъ запорожскихъ, числомъ тридцать восємь / курєни.

M. Хутора казацкиє".

Інші написи: "Могила кошєвова", "рєка Подпольная", "дорога въ Мишуринъ Рогъ і въ Пєрєволочну", "дорога на Хортицкой островъ и въ Усть-Самару".

13. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 2164. – План Запорозької Січі. Б. р., вірогідно, 1745 р. ["Планъ Запорож/ской Сечи"]. Документ завізовано інженер-підполковником Данилом Дебоскетом (підпис пошкоджено). Печатка "Депо картъ". Інвентарна марка "142".

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійні масштаби (пошкоджено).

54,5 x 65. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано штриховкою та відмивкою. Заголовки та профілі укріплень – на стрічках. Краї аркуша пошкоджено (втрачено лінійний масштаб до плану та окремі написи).

Пояснювальні написи:

"Надписъ

A. Камєндантцкой домъ.

B. Афицєрские домы.

C. Інжєнєрная квартира.

D. Салдатскиє казармы.

E. Артилєриская квартира.

F. Пороховой погрєбъ.

G. Гоубтъвахтъ.

H. Слободы запорожскихъ казаковъ.

I. Замокъ запорожскихъ казаковъ.

[K]. Цєрковь запорожская.

[L]. Курєни казаковъ запорожскихъ.

[M]. Хуторъ казацкой".

Інші написи: "рєка Подполная", "дорога в Мишуринъ Рогъ і в Пєрєволочну", "дорога на Хортицкои островъ і в Самару".

14. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7456. – План Запорозької Січі. 1760 р.

Проектно-фіксаційний план Нової Запорозької Січі, що передбачає впорядкування січових укріплень, будівництво моста в Новосіченському ретраншементі тощо. Показано розташування будівель ретраншемента, існуючі та запроектовані профілі укріплень і моста.

["Планъ рєтраншєменту Запорожской Сєчи / с показаниємъ дєсєйна, каким образом по прожє/ктированнымъ профилямъ оной исправить / надлєжитъ. Сєнтября дня 1760 годє"]. Завізовано: "Полковникъ Штофелнъ".

М. 20 саж. в 1 дм [1: 1 680]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

56 х 56,8. Туш, перо, акварель. Орієнтація не вказана. Рельєф не позначено.

Пояснювальні написи:

"Эξпликация

А. Запорожскои Сєчи рєтраншамєнтъ.

В. Афицєрскиє и драгунские квар/тиры.

С. Малой рєтраншамєнтъ.

D. Большой ретраншаментъ.

Е. Рєдуты.

F. Цєрковь.

G. Запорожскиє курєни.

Н. Шинки запорожскиє".

Інші написи: "рєка Днєпръ" (на місці р. Підпільної), "рєка Соси"; "Мастабъ к плану, дюймъ англинской раз/дєлєнъ в 20-и частєй и употрєблєнъ за / сажєни", "Мастабъ к профилямъ номєровъ 1, 2, 3, 4, 5, 6, / дюймъ англинской раздєлєнъ в 20-и частєй / и употрєблєнъ за футы"; "При сєй профили по разсуждению Канцєляріи Главной артилєріи і фортификаціи / назначєны быть по концамъ столпи, что / означєно красною краскою / і с таковыхъ означєныхъ профиль послано при указє к полковнику Штофєлну / дєкабря 1760 г[о]ду под № 1477-м" (іншим почерком над профілями мосту).

15. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7457. – План Запорозької Січі. 1766 р.

Проектно-фіксаційний план Запорозької Січі, що передбачає кардинальне перепланування січових укріплень, спорудження нових житлових, господарських та інших будівель для гарнізону російських урядових військ. План складено напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр., після відхилення царським урядом клопотань Війська Запорозького Низового та гетьмана К. Розумовського про перенесення Січі з річки Підпільної на Микитин Перевіз у зв'язку з намірами імператриці Катерини II знищити Запорозьку Січ.

Кресленик вміщує розгорнуту експлікацію, профілі існуючих та новопроектованих укріплень, мосту, короткий кошторис фортечних робіт. Проект не був реалізований.

["Планъ ретранжаменту Запорожской Сечи, с показаниемъ нынешнего / его расположения и какимъ образомъ в лутчее ѕоборонительное состояние / по вновь учиненному прожекту, не удаляясь от старого укрепления, дабы / темъ не учинить большаго кошту употребленія, всходствие тамошь/нихъ обстоятельствъ привесть надлежит: как в плане и профілю значитъ красными линіями с таковою жъ оттушевкою. / Сочиненъ 1766 года генваря 31 дня"]. Завізовано: "Д. Де Боскетъ". За рамкою: "Копировалъ кандукоръ Макаръ Долинъ". За рамкою вгорі праворуч "Лист I". Архівна помітка: "Новосеченской"; В местности рекъ Подполной, Соси и Днепра, на / изученіи по специальнымъ планамъ, что поведано, / одна [нерозб.] Подполная. / № 2-й. Генерал-маіоръ Ферстеръ".

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

47 x 67,5. Туш, перо, акварель.

Пояснювальні написи:

"Эξспликация на планъ.

А. Болшой ретранжаментъ.

В. Малой ретранжаментъ, в коемъ перемычка бруствера / подъ литерою "И" в разсуждени[и] тесноты оставляетъ/ся, j ѕатемъ оной сравнять надлежитъ.

С. Вновь прожектированой редутъ, которой полагает/ца выше ретранжамента 6-ю футами, дабы / чрезъ то, какъ чрезъ ретранжаментъ в поле, такъ / j внутри, доволную оборону иметь могъ.

D. Старые редуты, отъ которыхъ в разсуждении равной / с ретранжаментомъ высоты, и что по ихъ положе/нию мало дефенѕи иметь можно, полагаетца срыть / і места сравнять.

Е. Штапъ офицерской домъ.

Ff. Капитанские квартиры.

G. Субалтернъ офицерские квартиры.

Н. Салдатские казармы, которые полагаютца числомъ / на две роты в мирное время, а в военное время над/лежитъ оной гарнізонъ умножить до одногѡ / баталиона jли смотря по обстоятельствамъ і об/ширности ретранжамента и болше.

J. Пороховой погребъ на 150 5-ти пудовыхъ бочекъ.

K. Провиантской магаѕейнъ, в коемъ поместитца / можетъ до 3000 кулей.

L. Артилериской магаѕейнъ для іхъ снарядовъ.

М. Караульные покои, которые построить надлежитъ каж/дую противъ одной офицерской квартиры.

N. Вороты, оные дабы совсемъ открыты быть не могли, полагаю/тца между бруствера, а в ыных местахъ и в гласисе, / где пунктирными линіями означено, ис полисаде, / а мосты чрезъ рвы сделать по положеной при сем / под № 5 профили.

О. Запорожскиее курени.

Р. Запорожские шинки.

Т. Цєрковь.

Q. Нынє імєющиеся офицерскіє и драгунскіє квартіры.

R. Полагающеєся строеніе в ломку для свободного междү / ретранжаментомъ ј протчимъ строеніемъ / проезда, какъ красными линіями с таковою ж оттушєвкою показано.

Краткая смєта с показаніемъ во что по вновь учіненному прожекту реченной / ретранжаментъ і все полагаемое в во ономъ каѕенное строе/ние коштовать имєетъ	Число людей		Ѕа матеріалы и заработных денегъ	
	Едино-временно	В каждой день	Рубли	Копейки
Для ретранжамента: Из салтат мастеровыхъ и работныхъ людеи полагается єдиноврємєнно	38715			
А естли повелено будетъ в одно лето исправить, то потребно ма/стеровыхъ и работныхъ людеи в каждои день		323		
Імъ заработныхъ денег во все время			1654	5
На материалы, инструменты і припасы			240	90
Всего на ретранжаментъ за материалы і заработных денегъ			1894	95
На пороховой погребъ	1390	12	317	50
На две роты за неимєніемъ лєсу из маѕанокъ казармъ, шта/пской и офицерскихъ квартиръ, правиантской и для арти/лерискихъ снарядовъ магазеины и для двух карауленъ	10350	86	2766	40
Всего на ретранжаментъ и протчие строені потребно	5455	421	5978	85
А впредь на все означенное исправленіе єжегодно / на содержаніе полагаєтца			398	55

S. Нынєшния из рєтранжамєнта выєзды, которыє / по прожєкту за нєспособностию отмєняютца".

Інші написи: "Мачтабъ к плану от 70 саженъ", "Профили Сеченскаго ретранжамента с показаниемъ в какомъ / состояніи ныне находится, черными, а какъ обновить полагаетца, / значитъ красными линіями", "№ 1. Профиль с нутреной стороны Малого / ретранжамента", "№ 2. Профиль с наружной стороны Болшого и Малого / ретранжамента", "№ 3. Профиль с набережной стороны Болшого / и Малого ретранжамента", "№ 4. Профиль чрез редутъ", біля масштабної лінійки до профілів – "Мачтабъ к профилямъ № 1, 2, 3 и 4-го отъ 50 футъ", "№ 5. Профиль чрез мостъ", "Мачтабъ к

профилю № 5 отъ 20 футъ", "Река Днепръ", "Река Подполная", "Река Соси" (назви річок позначені помилково).

16. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7460. – Проект порохового льоху Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. 1766 р.

Кресленик є частиною проекту перебудови Новосіченського ретраншемента 1766 р. (див. док. № 15). Вміщує план, поздовжній та поперечний перетини порохового льху, короткий кошторис будівельних робіт.

["Планъ и профили дєрєвяннаго порохового погрєба, / полагаємаго быть во обновляємомъ Запоржской Сєчи / по прожєкту ретранжамєнтє, в которомъ пороху по/мєститца можєтъ 150 бочєкъ, а гдє оному построє/ну быть надлєжитъ, значитъ на гєнєральномъ / планє листа І-го под литєрою "J". 1766 года гєнваря 31 дня"]. Завізовано: "Д. Дє Боскєтъ". За рамкою вгорі: "Листъ II". Архівна помітка: "№ 7-й. Генералъ маіоръ Ферстеръ".

Написи: "Планъ пороховомє погрєбу", "Подольная профиль пороховаго погрєба по линєє "EF", "Попєрєчная профиль пороховаго погрєба по линєє "CD", "Горизонтъ летнєй воды", "Мастабъ к плану и профилямъ отъ 4-х сажєнъ".

Краткая смєта с показаніємъ, во что погрєбъ со всємъ коштовать имєєтъ	Сколко людєй	Рубли	Копейки
1. Из салдатъ мастєровыхъ и работныхъ людєй полагаєтца єдиноврємєнно	1300		
2. А єстли повєлєно будєтъ в одно лєто построить, то потрєбно мастєровыхъ и работныхъ людєй в каждой дєнь	12		
3. Имъ заработныхъ дєнєгъ во всеє врємя		90	30
4. На материалы ј инструмєнты		227	20
Всего за матєриалы и заработныє дєнги		317	50

М. 7 футів = 1 саж. в 1 дм. Лінійний масштаб.

47,0 х 67,5. Туш, перо, акварель.

17. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7458. – Проект казенних будівель для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. 1766 р.

Кресленик є частиною проекту перебудови Новосіченського ретраншемента 1766 р. (див. док. № 15). Вміщує плани та фасади запроектованих штаб-офіцерського і субалтерн-офіцерського будинків, солдатської казарми, кошторис будівельних робіт.

["Планъ и фасады казєннымъ строєниямъ, полагаємымъ / быть в Новосєчєнскомъ рєтранжамєнтє, которыє построить / надлєжитъ во всємъ на такомъ основаніи, какъ на увєличєнъ/номъ планє листа IV ѡписано. 1766 года / геєнваря 31 дня"]. Завізовано: "Д. Дє Боскєтъ". "Копировалъ кандукторъ Дмитрєй Ларионовъ". За рамкою вгорі праворуч "Листъ III".

М. 7 футів = 1 саж. в 1 дм. Лінійний масштаб.

33 x 48. Туш, перо, акварель.

Пояснювальні написи: "Эχпликация литєръ / Штапъ афицєрскаго дому / "а"– сєни, "b"– жилыє покои, "с"– кухня, "d"– людскиє / покои, "е"– завалины; / ωфицєрской связи / "f"– сєни, "q"– чуланы, "h"– жилыє покои с раздєленимъ / на двоє, ис коихъ каждая половина полагаєтся / для одного субалтєрнъ-офицєра; / Салдатскихъ казармъ / "j"– сєни, "k"– жилыє покои, "l"– и во оныхъ мары"; / "Наружной фасадъ / штапъ-офицєрскаго дому", "Планъ штапъ-офицєрскаго дому, которой значитъ / на гєнеральномъ планє под литерою "Е"; "Наружной фасадъ одной связи для двухъ субалтєрнъ-фицєрєвъ", "Планъ одной связи для двухъ субалтєрнъ-офицєровъ, каковыхъ полагаеттца быть четыре, с разделениемъ / кождой на две половины, ис коихъ одна должна / построится особливо между офицерскими / связми, какъ на гєнеральномъ планє под лите/рами "Ff" для капитановъ, а офи/церские под литерою "Q"; "Наружной фасадъ салдатскихъ казармъ", "Планъ

Краткая смєта с показаніємъ во что полагаємое в Новосеченскомъ рєтранжамєнтє казенноє строє/ніє, яко то штапъ- и обєръ-офицєрскиє квартиры, салдатскиє казармы, а при том / правиантской ј артилєриской для снарядовъ магазєйны и караулни со всємъ / построєниємъ коштоватъ имєютъ	Число людей		За материалы и заработные	
	Едино-временно	В каждой день	Рубли	Копейки
Из салдатъ мастєровыхъ и работныхъ людєй полагаєтца	10350			
А єстли повєлено будєтъ всє означенноє в одно лєто построить, / то потрєбно мастєровыхъ и работныхъ людєй		86		
Имъ заработныхъ дєнєгъ			571	50
На материалы, инструмєнты ј припасы			2224	90
Всего за матєриалы и заработныє дєнги			2766	

салдатскимъ казармамъ, с показаниемъ маръ, / числомъ на две роты, которые значатъ на генеральномъ плане под литерою "Н".

18. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7461. – Проект штаб-офіцерського будинку для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. 1766 р.

Кресленик є частиною проекту перебудови Новосіченського ретраншемента 1766 р. (див. док. № 15). Вміщує перетин, фрагмент плану та пояснення до проекту штаб-офіцерського будинку.

["Увеличенная профиль онаго жъ дому по линіи "QH", "Увеличенной планъ одной части штапъ-офицер/скаго дому"]. Завізовано: "Д. Дє Боскєтъ". "Капировалъ кандукторъ Антонъ Лебедевъ". За рамкою вгорі праворуч "Листъ IV". Архівна помітка: "№ 8-й, Генералъ-маіоръ Ферстеръ".

М. 7 футів = 1 саж. в 1 дм. Лінійний масштаб.

24,2 х 39. Туш, перо, акварель.

Пояснювальні написи:

"Эχпликация

Кровля полагаєтца здєлать из жєрдєй. И покрыть камышомъ. / Потолокъ равномєрно полагаєтца ис таких жє жєрдєй. Мєжду которыми здєлать / пєрєплєтъ ис камыша или хворосту с набивкою навєрху глиною, а снутри вымазавъ, / оною выбєлить извєстью или вымазать жє бєлою глиною, а для поддєржания / сєй тягости внутри продолныхъ стєнъ полагаютца в пристойныхъ мєстахъ / столбы, и на оныхъ под потолокъ попєрєшныє брусья, кои значатъ в планє пунктир/ными линіями под литєрою "A", в профилє "Ь" столбы "C". Для дєлания кровъ/ли потолка ј стєнъ употрєблять надлєжитъ такиє жєрди, которыє бы какъ / можно толщє были, ис коихъ стоячиє вкапывають в зємлю нє мєнєє 2 $^{1}/_{2}$ футъ. / Вокругъ стєнъ для лутчаго оныхъ поддєрживания полагаютца завалины, которыє / с наружной стороны укрєплены переплетомъ. А между оными набить землею. / Пол за малоимениемъ тамъ досокъ и бревенъ, зделать из глины. / Какъ в Ѕапорожскои Сечи ј поблизости оной крупнаго лесу не имеетца, то цивилное строение / по малороссійскому ј тамошнему обыкновению полагаетца строить маѕанками. Для чего / изьясняетца при семъ увеличеной планъ, одной части штапъ-офицерскаго дому / с покаѕаниемъ, какимъ манеромъ переплетъ из хворосту с постановлениемъ / кольевъ или жердей, ј с набивкою между оными глины зделать надлежитъ, которой / должно с наружи ј снутри вымазавъ глиною, выбелить јзвестью. 1766 года генваря 31 дня".

Інші написи: "Мачтабъ к плану и профилямъ отъ 3-х саженъ".

19. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7459. – Проект провіантського та артилерійського магазейнів для Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. 1766 р.

Кресленик є частиною проекту перебудови Новосіченського ретраншемента 1766 р. (див. док. № 15). Включає плани і фасади провіантського та артилерійського магазейнів.

["Планъ и фасады провиантскому, и для артилерисскихъ / снарядовъ магазеинамъ, полагаемые быть в Новосеченскомъ / ретранжаменте, кои построить надлежитъ во всемъ на та/комъ основаніи, какъ на увеличенномъ плане ј профиле листа / "IV" описано, а во что коштовать имеют, между протчимъ / обще на листе "III" в смете показано. 1766 года генваря 31 дня"]. Завізовано: "Д. Дє Боскєтъ". "Копировалъ кандукторъ Дмитрей Ларионовъ". За рамкою вгорі "Листъ V".

М. 7 футів = 1 саж. в 1 дм. Лінійний масштаб.

24,7 х 43,5. Туш, перо, акварель.

Написи: "Наружной фасадъ провиантскаго магазейна", "Планъ провиантскаго магазейна, / а в какомъ месте оной построить, значитъ на генеральномъ под литерою / "К", в коемъ муки поместится можетъ до 3000 кулей", "Наружной фасадъ для артиллерискихъ снарядовъ магаѕейна",

“Планъ артильлерискаго магазейна, / а в какомъ месте оной построить, значитъ на генеральном под литерою “Л”.

Інші написи: “Мачтабъ к плану и фасаду отъ 10 саженъ”.

20. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 12. – Од. зб. 7462. – План і профілі Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. 1768 р.

Проектно-фіксаційний план Новосіченського ретраншемента Запорозької Січі. Передбачає реконструкцію укріплень ретраншемента, спорудження нових будівель для команди російських урядових військ.

[“Планъ и профили Новосеченскаго ретранжамента з ближ/нею ситуациею і с прожектомъ, какимъ образомъ ретранжаментъ переделать. Снятъ и сочиненъ 1768 / года августа мца. Поданъ при рапорте инженеръ маиору Колюбакину”]. Завізовано: “Инженеръ-прапорщикъ Стефанъ Чубийсовъ”.

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійні масштаби до плану та профілів.

44,3 х 55,2. Туш, перо, акварель. Позначена орієнтація. Рельєф показано відмивкою. Додано аркуш з фіксаційними та проектними профілями укріплень.

Пояснювальні написи:

“Экспликацио

F. Запорожскихъ казаковъ дворы и лавки.

C. H. Ретранжаментъ.

K. Редуты.

L. Отделение для регулярной команды.

M. За теснотою после зделанная постройка.

N. Вольчеи ямы.

O. Кардегардия.

P. Цеихаузъ.

G. Пороховой денежные и зелейные в крайней ветхо/сти.

R. Денежной погреба и к починке негодны.

S. Провиантской магазеинъ.

T. Штабъ и оберъ афицерския квартиры.

U. Салдатские казармы.

V. За ветхостию афицерские квартиры и салдатские казармы, сплетенные из хворосту шалаши вновь жительство имеютъ.

Прожектировано:

X. Какимъ образомъ ретранжаментъ переделать.

Y. Кардегардия.

Z. Пороховой погребъ.

a. Провиантские магазейны.

b. Штабъ и оберъ афицерские квартиры.

c. Салдатские казармы.

d. Конюшни и избы для казаковъ, находящихся в разъездахъ”.

Інші написи: “река Подполная”, “Масштабъ к плану дюймъ аглинской разделенъ въ 10 частей и употреблено за сажени”, “Вешней горизонтъ воды”, “Нижней горизонтъ воды”, “№ 7. Профиль какимъ образомъ ретранжаментъ переделать”, “Масштабъ к профилямъ”.

21. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21963/І. – План Запорозької Січі. 1773 р.

Фіксаційний план Нової Запорозької Січі з ближніми околицями. Належав до збірки планів визначних міст і фортець Російської імперії, що презентувалися імператриці Катерині II. В картуші вміщено коментар про запорозьких козаків та Січ, Герб Війська Запорозького Низового (постать козака з рушницею), ведута із зображенням козацької ради, церкви та куренів. Архітектурні мотиви малюнку, що зображає козацьку раду, не є достовірними. Коментар про запорозьких козаків та Січ написано, ймовірно, Г.-Ф. Міллером. Окремими деталями кресленик нагадує план Запорозької Січі 1740 р. інженер-прапорщика князя Семена Мишецького.

["Планъ / крепости Запоржскои Сечи с округъ лежащею ситуаціею. Черчен 1773 году"]. Печатка: "Депо картъ".

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійний масштаб (40 саж.).

42 х 59,6. Туш, перо, акварель. Орієнтація не позначена. Рельєф показано штриховкою та відмивкою.

Коментар: "Укрепленное сіе поселеніе войска казацкого на западномъ берегу Днепра при устье реки Бузала/ка начало свое возымело, по объявленію писателей, во времена Полского короля Стефана Батория, которой, / вознамерясь пределы свои къ Черному морю и къ полуострову Крыму разпространить, во-первых малоросіских / казаковъ чиномъ войска Регулярного почтилъ, прислав имъ подлежащихъ властей. В тожъ самое время и кре/пость Сечь* по Днепру отъ Кіева въ 434-х верстахъ построена, въ которой отборные и добровольно отправ/ленные казаки для отвращенія татарскихъ набеговъ въ семъ ихъ главномъ жилище поселены куренями, со/хранивъ при оныхъ имена городовыхъ полковъ казацкихъ, изъ коихъ они вышли. И такъ сіе общество, узаконе/нное въ подражаніе малтискихъ Кавалеровъ, имело свободное пропитаніе, пользуясь изобилиемъ данныхъ и[м] / вокругъ Сечи земель. Востановляя при томъ воинскими действіями славу свою, не только сохраняли въверен/ные имъ пределы, но и частымъ вопреки раззореніемъ неприятельскіхъ селеній, въ страхъ ево приводили, пускаясь въ малыхъ своихъ судахъ и гимнахъ на Черное море, пробегали до Азіатскихъ береговъ, где ра/ззоривъ Трапезонтъ, Синопъ, и на самый Константинополь страхъ наносили, и когда поискуя корыстей / своихъ на купецкіе Турецкіе корабли нападали. Но скоро, опозорясь междуусобіями, наглостію / и хищеніемъ, претворили мужество и храбрость свою в безславіе и разбойническое свирепство и вместо чаямой помощи не ретко вредомъ и изменою соответствовали. Состоя под Польшею около 140 лет, / пришли въ 1654-м году под Російскую державу, и за учиненную ими въ 1708-м году измену присоединеніемъ к Мазепиной стороне, сіе ихъ укрепленіе раззорено. Тогда, отошедъ къ туркамъ, жили близь / Крыма. В 1735 году, пришедь вторично под Російскую власть, те жь выгодные ихъ места за/нели. Потомъ во время бывшей съ турками въ 1736-м году войны, прибавлены еще укрепленія, / какъ то редуты, волчьи ямы, и для собственнаго самыхъ

* "Сечь значитъ место, огражденное некакимъ укрепленіемъ, которымъ отъ другихъ отделяется, а Запорожскою именуется / потому, что лежитъ ниже днепровскихъ пороговъ".

ихъ обузданія Цитадель, / въ которую и отделяется изъ положенныхъ по воинскому штату въ Крепости Святыя / Елисаветы баталіоновъ, одинъ штабъ афицеръ за каменданта, съ двумя ротами / салдатъ и 6-ю орудиями".

Пояснювальні написи:

"Экспликація литеръ.

Укрепленіи (под литеръ А/В). Служащие за цитадель для регулярного войска / в нихъ

С. Камендантской домъ.

D. Афицерские квартеры.

Е. Салдатские казармы.

F. Артиллериская квартера.

G. Пороховой погребъ.

Н. Гоубвахтъ.

I. Курени, изборное место запорожцовъ.

К. Ретранжаментъ и в середине онаго редуты для прикрытія запорожскихъ / жилищь, подъ литерою "L".

Інші написи: "Река Подполія", "Река Соси".

22. РДВІА. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21963/ІІ. – План Запорозької Січі. 1773 р.

Фіксаційний план Запорозької Січі з ближніми околицями. Служив за чернетку для док. № 21. Вирізняється високою якістю креслярських робіт. На території Коша позначена січова церква. Вміщує профілі укріплень, текст коментаря про запорозьких козаків та Січ.

["Планъ крепости Запоржскои Сечи с округ лежащею ситуаціею. Черченъ 1773 года"].

М. 10 саж. в 1 дм [1: 840]. Лінійний масштаб.

51,3 х 68,3. Туш, перо, акварель. Орієнтація не позначена. Рельєф показано відмивкою. У лівому куті аркуша зверху вклеєно експлікацію.

Віктор ВЕКЛЕНКО, Ірина КОВАЛЬОВА,
Володимир ШАЛОБУДОВ (*Дніпропетровськ*)

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИРІШЕННЯ ДИСКУСІЇ СТОСОВНО РОЗТАШУВАННЯ МІСТЕЧКА САМАРЬ ТА БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Територія обабіч Дніпра в районі гирла Самари й Нижнього Посамар'я протягом багатьох десятиліть є предметом численних дискусій: чи то про дату заснування м. Дніпропетровська[1], чи про розташування старовинного запорозького містечка Самарі (Самари)[2], чи про локалізацію на берегах дніпровської притоки запорозьких паланкових центрів і російських фортець XVII–XVIII ст.[3] Картографічні матеріали, джерельні дані та результати історичних розвідок настільки суперечливі, що м. Новомосковськ Дніпропетровської області на підставі різноманітних студій називали і м. Самар'ю,

---

[1] *Бойко А. В.* Питання будівництва Катеринослава в працях Д. І. Яворницького (Матеріали до історії Катеринослава) // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993. – С. 62–72; *Брехуненко В.* Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунодефіциту) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 413–431; Дніпропетровськ: Віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 49–54; *Кавун М. Е.* Картографічний матеріал кінця XVIII ст. як джерело з формування м. Катеринослава // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції. – С. 104–110 *Мицик Ю. А.* Скільки років Дніпропетровську? // Прапор юності. – 1990. – 31 липня; *Чернов Е. А.* Начало времени "URBIS" в истории Днепропетровска // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 110–114; *Швидько Г. К.* Пошуки істини (До початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 107–121.

[2] *Мицик Ю. А.* Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997; *Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М.* Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 50, 116, 129.

[3] *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 237; *Оглоблин О.* Гетьман Мазепа та його доба. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж; Торонто, 2001. – С. 88; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 82; *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 408, 421, 519; *Швидько Г. К.* Картографічні матеріали РДВІД як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 92–96.

і містечком Новоселицею, і Богородицькою фортецею. Оминаючи надзвичайно дискусійне питання про дніпропетровський "день народження", пропонуємо для ознайомлення нові матеріали стосовно розташування окремих топонімів XVII–XVIII ст. на території Нижнього Посамар'я.

Вивчення історії України зазначеного періоду не можливе без локалізації на географічній карті об'єктів дослідження та узгодження з ними відомих за писемними й іншими джерелами топонімів. Зокрема, це стосується походження та локалізації російських військових поселень і фортець на українському Лівобережжі як кінця XVII, так і XVIII ст. Одним з нез'ясованих та гостро дискусійних питань є визначення розташування запорозького "містечка" Самарі (Самари, Старої Самари) і його зв'язок із походженням сучасного м. Новомосковська. Щоб обґрунтувати перші узагальнення наших досліджень, вважаємо за необхідне представити розгорнуте зіставлення повідомлень археологічних джерел та історичних досліджень наших попередників у розвідках та студіях з історії Нижнього Посамар'я і навколишньої території узбережжя Дніпра. Сьогодні маємо багато праць з української історії XVI–XVIII ст., автори яких побіжно розглядають події чи місця на зазначеній території.

До початку 1990-х років, історики, описуючи ті чи інші події, пов'язані з територією вольностей Війська Запорозького Низового, простували шляхом Д. І. Яворницького (а також багатьох його сучасників), який в покажчику власних імен в "Історії запорозьких козаків" об'єднав в одне ціле Нову Самару, Новомосковськ, Новоселицю, Новоселівку, Самару, Самарчик, Самарь, Стару Самару (місто)[4]; в іншому місці припускав, що центром Самарської паланки (не конкретизуючи часовий відтинок) було місто Самар, воно ж інакше – Новоселиця й Новоселівка, сучасний Новомосковськ[5]; що Стара Самара – це Новобогородицька фортеця і Усть-Самарський ретраншемент[6]; що Новобогородицьку фортецю збудовано поблизу монастиря в Старій Самарі[7].

Дану точку зору традиційно поділяє більшість дослідників історії Запорожжя, зокрема Ю. А. Мицик, котрий стверджує, що слобода Новоселиця – це м. Самара, а нині – Новомосковськ[8]. Як зазначається дослідниками, насамперед Г. К. Швидько, існує плутанина з визначенням Богородицької й Новобогородицької фортець[9]. У 1998 р. Г. К. Швидько на підставі аналізу картографічних матеріалів – планів і атласів Дніпра в цілому та окремих його дільниць – чи не першою з істориків аргументовано робить висновки про співвідношення зазначених укріплень. На думку дослідниці,

---

[4] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 286.

[5] Там само. – С. 161.

[6] Там само. – С. 286.

[7] Там само. – К., 1990. – Т. 2. – С. 52.

[8] *Мицик Ю. А.* Козацький край... – С. 156; *Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М.* Місто на Самарі. – С. 38, 45.

[9] *Швидько Г. К.* Картографічні матеріали РДВІД... – С. 92–96.

Богородицька і Новобогородицька фортеці є одним об'єктом, збудованим у 1688 р. поблизу козацького містечка Самар та монастиря на правому березі р. Самари. Однак залишки укріплень у селищі Шевченкове (межі м. Дніпропетровська), на її думку, не можуть бути ідентифіковані ні з Богородицькою фортецею, ні з Усть-Самарським ретраншементом, бо останній знаходився на лівому березі р. Самари, а не на правому. Дослідниця вважає, що ця пам'ятка фортифікації є рештками Миколаївського форпосту, спорудженого в період між російсько-турецькими війнами 1735–1739 рр. та 1768–1774 рр.[10] Крім того, що Г. К. Швидько локалізувала Богородицьку фортецю на правому березі р. Самари, вона підкреслює, що в жодному документі назви фортець не вживаються одночасно, навіть у тих, в котрих перераховуються всі існуючі фортеці, ретраншементи й редути[11].

Прикладом є комплекс документів XVIII ст. – "Архів Коша Нової Запорозької Січі". У справі № 2 згадуються Усть-Самарський і Самарський ретраншементи[12], в справі № 6 – старосамарські жителі[13], в різних документах справи № 9 – Усть-Самара й Стара Самара, Богородичне й Самарь[14]. У цих матеріалах справді немає чітко диференційованих назв Богородицької чи Новобогородицької фортець.

Г. К. Швидько зробила ще один важливий висновок, що у використанні термінів "місто" й "містечко" стосовно певного поселення велику роль відігравала традиція ("общенародное наречие")[15] або звичаєве право на запорозьких землях. Цим висновком частково зменшувалася плутанина в назвах на досліджуваній місцевості, коли поселення йменувалося і містом, і містечком. Разом з тим дослідниця припускає, що Стара Самара, Новоселиця, Катеринослав І і сучасний Новомосковськ – різні назви одного місця[16].

Справжнім проривом у питанні ідентифікації топонімів Нижнього Посамар'я стала праця В. В. Бінкевича і В. Ф. Камеко, котрі визначають містечко Самарь кінця XVI – початку XVII ст., місто Самару 1688–1711 рр., Богородицьку (Новобогородицьку) фортецю і м. Стару Самару (Богородичне) в 1731 р. на правому березі р. Самари на околиці сучасного селища Шевченкового в м. Дніпропетровську[17]. Крім того, вони приділили увагу й

---

[10] Там само. – С. 96.

[11] Там само. – С. 93–94.

[12] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – К., 1998. – Т. 1. – С. 96.

[13] Там само. – С. 397–398.

[14] Там само. – К., 2000. – Т. 2. – С. 75, 84–85.

[15] *Швыдько А. К.* Типология городов Левобережной Украины второй половины XVII–XVIII века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1989. – С. 106–115.

[16] *Швидько Г. К.* Коментарі // *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: Церкви та приходи минулого XVIII століття. – С. 1063; *її ж.* Передмова // *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 5–6.

[17] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000. – 156 с.

Новосергіївській фортеці як невід'ємній складовій російських укріплень досліджуваного періоду на запорозькій території, збудованій 1689 р. в урочищі Сорок Байраків біля Вольного броду (сучасна околиця с. Вільного Новомосковського району Дніпропетровської обл.)[18].

У "Малій енциклопедії українського козацтва", окремі статті якої, на наш погляд, потребують додаткової аргументації, повідомляється, що Богородицька фортеця (початок будівництва 12 (22) липня 1687 р., закінчення – 1688 р.) "зведена у нижній течії р. Самари біля запорозького містечка Самари; 1691 р. нею оволоділи повстанці Петрика; Старосамарська фортеця увійшла до складу Української укріпленої лінії, а з 1744 року Самара (Стара Самара) стала паланковим центром Самарської паланки; залишки Богородицької фортеці не збереглися"[19]. Новобогородицька фортеця (Усть-Самарська фортеця) – "збудована в урочищі Сорок Байраків на правому березі Самари при її впадінні в Дніпро ... у 1688 році ... У 1691 р. фортецею оволоділи повстанці Петрика... Нині від неї залишилася чітка лінія валів, які швидко руйнуються разом з культурним шаром внаслідок розростання житломасиву Північний м. Дніпропетровська"[20]. При цьому жодного разу не згадано про Новосергіївську фортецю, яку справді над Вільним бродом (про що писав ще М. Костомаров, який вважав її Новобогородицькою[21]) в урочищі Сорок Байраків і яку дійсно захоплювали, але не повстанці Петрика, а війська хана Девлет Ґірея в 1711 р., причому за повною згодою місцевого населення, яке видало татарам російський гарнізон[22].

Проте Новосергіївська фортеця розташована саме там, де це й описано Д. І. Яворницьким[23], – на північній околиці с. Вільного, рештки її валів значно пошкоджені будівлями колишньої тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму, але й зараз тут є система глибоких круч-байраків, а на узбережжі р. Самари знаходять численні фрагменти полив'яного посуду переважно XVIII ст.; за інформацією місцевих жителів під час поступової руйнації території колишньої фортеці були зібрані досить значні нумізматичні колекції середини XVII – першої половини XVIII ст.

Стосовно поєднання в одному місці Старосамарської (Богородицької) фортеці й центру Самарської паланки в 1740-х роках, слід зауважити, що навряд чи це було можливо, бо ще Феодосій (Макаревський) відзначив майже одномоментне зі спорудженням у м. Самарі російської фортеці виникнення запорозьких слобід Підгородньої і Спаської[24], куди переселилася

---

[18] Там само. – С. 86–87, 89, 93.

[19] Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 42–43.

[20] Там само. – С. 350–351.

[21] *Костомаров Н. И.* Мазепа. – СПб., 1889. – С. 15, 30.

[22] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1993. – Т. 3. – С. 326; *Крупницький Б. Д.* Гетьман Пилип Орлик. – К., 1991. – С. 26.

[23] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 63.

[24] *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії... – С. 519, 535.

запорозька старшина, яка не мала ані найменшого бажання жити поруч з московитами. Крім того, в 1688 р. була заснована слобода Самарчик, яка, за повідомленням упорядників видання Архіву Коша Нової Січі, стала центром Самарської паланки з 30-х років XVIII ст. і налічувала в 50-х роках того самого століття 9227 мешканців[25]. З приводу можливості перебування центру Самарської паланки у XVIII ст. в Старій Самарі, то полтавські дослідники, на підставі аналізу джерел та історичних досліджень, повідомляють, що старосамарська сотня Полтавського полку "створена на землях Війська Запорозького в 1740-х рр. У складі Полтавського полку перебувала вже 31 липня 1744 р. Крайня верхня дата її перебування в підпорядкуванні адміністрації Полтавського полку – 1751 р."[26] Крім того, в документах Архіву Коша й Генеральної військової канцелярії є низка повідомлень з цього приводу[27].

У зв'язку з цим ми знову наголошуємо на складності оперування вказівками джерел або тогочасним картографічним матеріалом. Так, не зважаючи на неодноразові експедиції І. С. Стороженка із залученням археологів і фахівців з металодетекторами і досі чітко не визначені місця табору Миколая Потоцького під час Жовтоводської битви (1648 р.). Аналогічна ситуація і з визначенням за допомогою картографічних матеріалів Богородицької фортеці й міста (містечка) Самари. Через найбільше нагромадження суперечностей і через першість у побудові фортеці на запорозьких землях серед інших московських військових форпостів наприкінці XVII ст., то й нашу увагу сконцентровано на двох основних об'єктах – Богородицькій (Новобогородицькій) фортеці й м. Самари, а також на супутніх їм топонімам.

На карті Якова Брюса і Мандена 1699 р. (написи латиною) зображення "Новогородис" і "Сергіївськой" фортеці (мал. 1) орієнтовно розміщено в тих місцях, де їх локалізують дослідники В. В. Бінкевич і В. Ф. Камеко[28]. На карті де Бексета, видрукуваній А. О. Скальковським (доповненій копії Генеральної карти 1751 р.), Стара Самара знаходиться там, де названі дослідники розташовують Новобогородицьку (Богородицьку) фортецю; далі, по правому ж березі р. Самари, за Кільченню, показано укріплення Піщаної Самари (мал. 2),

---

[25] Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 рр. – Т. 1. – С. 96.

[26] *Мокляк В.* До питання про склад Полтавського козацького полку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 168–173, 172.

[27] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – К., 1994. – С. 25, 34, 85; *Репан О. А.* Бунчукове товариство у 1735–1739 роках // Наддніпрянська Україна... – С. 33; *його ж.* Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 38–39; *його ж.* Наш край у 30-ті роки XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 15; *його ж.* Поорілля у 1736 році // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С. 97, 99, 100.

[28] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 54.

Мал. 1. Карта Якова Брюса і Магдена 1699 р.
(*за В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко*)

Мал. 2. Карта де Бексета, доповнена копія Генеральної карти 1751 р. (*за В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко*)

а на лівому березі, в гирлі – Усть-Самару[29] (на нашу думку, саме ця карта найкраще відтворює реальний стан речей). На карті Південної Польщі 1769 р. Новобогородицька фортеця (напис латиною "Новеградіцка") розміщена на правобережжі Самари на рівній відстані як від самарських берега й гирла, так і від Дніпра[30] (ми вважаємо, що напис латиною "Новогородіс" є назвою для новозбудованого тогочасного містечка). На карті Новоросійської губернії 1778 р. Стара Самара поставлена на самарському лівобережжі, неподалік від її гирла, а Піщана Самара – на тому самому березі, вгору по течії[31].

На реконструкціях другої половини XIX – початку XX ст. плутанина збільшується. Богородицька фортеця зображується на лівому березі р. Самари, недалеко від її гирла; Самарський монастир – на правому березі, між Дніпром і Новоселицею; р. Кільчень впадає безпосередньо в Дніпро напроти Нового Кодака[32]. Самарський монастир розташований на лівому березі річки Самари, трохи вище по течії за Усть-Самарським Богородичанським ретраншементом, а р. Кільчень знову впадає таки не в Самару, а в Дніпро[33].

Не менш цікаві й суперечливі сучасні реконструкції. На правобережжі р. Самари неподалік від її гирла – Новобогородицьк, трохи далі – Самарський монастир, на місці м. Новомосковська – Новоселиця[34]. На карті "Вольностей Війська Запорозького Низового у XVI – 1-й пол. XVII ст." є і Самара (на правому березі р. Кільчені при впаданні її в р. Самару), і Нова Самара (на місці розташування сучасного м. Новомосковська)[35].

І коли поєднуються історичні дослідження й ті чи інші комплекси картографічних матеріалів, то плутанина кількаразово збільшується. Прикладом того слугує ситуація в сучасному м. Новомосковську, про що вже йшлося: в ньому встановлено меморіальний камінь, на якому подано інформацію про розташування в цих місцях Новобогородицької фортеці. Крім того, на підставі легендарних даних про будівництво в Самарі чи Новоселиці дерев'яного Троїцького собору, з цим містом ідентифікуються і слобода Новоселиця, і козацьке місто Самарь (Самара)[36], тоді як у справі про будівництво в Самарчику нової великої церкви замість старої (про собор не йдеться) зазначені назви – Самарчик, Самар, Старий Самарчик, м. Самар[37].

Досить складно ідентифікувати на сучасній географічній карті ще один топонім Нижнього Посамар'я – Усть-Самарський ретраншемент, котрий міг

---

[29] Там само. – С. 113.

[30] Там само. – С. 55.

[31] Там само. – С. 56.

[32] *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький. – К., 1992. – С. 16.

[33] *Аркас М. М.* Історія України-Руси. – К., 1990.

[34] *Стороженко І. С.* Степовий кордон України (XV–XVIII ст.) // Дніпропетровськ: Віхи історії. – С. 44.

[35] Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 84.

[36] От Сечи Запорожской. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 37, 53–54.

[37] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776. – С. 146–147.

знаходитися і на Поповому Мисі Ігренського півострова (зараз це місце майже повністю зруйноване кар'єром і будівельними роботами), і на о. Мойці, де залишилися невиразні рештки укріплень і певний підйомний матеріал XVIII ст.

В усякому разі насичене листування між Кошем, Генеральною військовою канцелярією, київським генерал-губернатором і Сенатом з приводу старосамарського й усть-самарського перевозів і земель навколо них у середині XVIII ст. доводить стратегічне значення цього району і для Гетьманщини, і для Війська Запорозького, і для уряду Російської імперії. Проте, якщо XVIII ст. залишило для дослідників відносно значний комплекс джерельних свідчень про досліджуваний регіон, то матеріали XVI–XVII ст. збереглися в невиразних фрагментах, винятком з яких можуть бути грамота Стефана Баторія 1576 р.[38] та окремі документи з періоду після заснування Богородицької фортеці. Щодо іншого, ми маємо свідчення про розташування тут важливих козацьких і монастирських "уходів" – місць поселення і промислів[39]. Також є підстави припускати наявність значного поселення і митниці в районі гирла Самари часів Великого князівства Литовського[40].

Існує лише одна можливість підтвердити чи спростувати ту чи іншу спробу реконструкції розташування орієнтовно визначеної пам'ятки: це – археологічні джерела. Саме вони дають змогу досить чітко встановити хронологічні межі функціонування пам'яток, про що наголошувалося на III Міжнародному конгресі україністів у 1996 р.[41]

На жаль, значну частину пам'яток дослідити вже просто неможливо[42]. Зруйновано кар'єрами Старокодацьку фортецю і Усть-Самарський ретраншемент, рештки укріплень Нового Кодака розгорнуто під парк ім. Леніна та забудовано сучасними спорудами Нових Кайдак, більшість Січей затоплена. На сучасній території Самарського монастиря археологічних досліджень не проводилося ніколи, як і на території м. Новомосковська.

Протягом 2000–2002 рр. на місці гіпотетичного розташування Богородицької фортеці й м. Самарі на околиці згадуваного селища Шевченкового співробітниками науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського університету, де працюють автори, проводилися археологічні дослідження. На підставі розвідок В. М. Шалобудова було визначено

---

[38] *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – С. 34–35.

[39] *Мицик Ю. А.* Місто на Самарі. – С. 14–15.

[40] *Мороз В.* Татарські напади і заселення Степової України // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – С. 140; *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 29.

[41] *Козловський А.* Роль археологічних пам'яток у вивченні історії запорозького козацтва // Історія. Матеріали III Міжнародного конгресу україністів. – Харків, 1996. – Ч. І. – С. 43–48.

[42] *Мицик Ю. А.* Феномен Українського козацтва і перспективні напрямки його дослідження // Там само. – С. 62.

наявність культурного шару з артефактами XVI – першої половини XVIII ст. Під час проведення археологічної практики З. П. Маріною та В. О. Ромашком було здійснено невеликі за обсягом розкопки з метою встановлення наявності, стану та датування культурних шарів як на площі фортеці, так і на так званому "нижньому місті" або посаді. Отримані матеріали дозволяють впевнено стверджувати: а) про належність укріплень у Старосамарському ретраншементі; б) про передування будівництву Богородицької фортеці досить значного за розмірами поселення міського типу, в якому автори вбачають неодноразово згадуване в документах та історичній традиції "містечко старовинне козацьке" Самарь. Підтвердження цьому знаходимо у надзвичайній насиченості культурного шару нумізматичними та сфрагістичними знахідками, які вважаємо пов'язаними із розташуванням Самарі при перевозі через однойменну річку на важливому торговельному шляху, який сполучав Придніпров'я з південними та східними районами сучасної України та Подонням.

Щоб дати ґрунтовне уявлення про багатство культурного шару і, відповідно, про обсяги грошового та інших обігів на території фортеці та її посаду, нижче ми намагаємося ознайомити читача зі стислим описом найзначніших комплексів і окремих знахідок, які виводять цікаві висновки щодо рівня розвитку господарського життя регіону, розташованого на межі зіткнення інтересів Війська Запорозького Низового, Гетьманщини та Російської імперії. На сьогодні введено в науковий обіг нумізматичну колекцію понад 300 монет, яка підтверджує безперервність життя в цьому місці, починаючи з XIV до кінця XVIII ст.: серед них – пули ординського чекану 80-х років XIV ст., польські та взагалі європейські гроші XVII ст., російські від часів Михайла Романова до Катерини II[43]; отримано інформацію про знахідки місцевими жителями на навколишній території срібної копійки Івана IV Грозного, мідних грошей Петра I, випущених після 1711 р. (що свідчить про продовження грошового й товарного обігу на цьому місці й після Прутського миру, за яким фортеця мала бути зруйнована). Не розглядаючи спеціально три екземпляри золотоординських мідних пулів XIV ст. через недостатність на час публікації інших знакових знахідок цього періоду, перейдемо безпосередньо до опису колекції.

Серед монет XVII ст. найдавнішими й найчисельнішими є польські білонові півторагрошовики короля Сиґізмунда III, карбовані з 1614 р. за зразком німецьких драйпелькерів, котрі отримали в народі назву півтораків або чехів[44]. Ці монети протягом століття лишалися найрозповсюдженішим номіналом у роздрібній торгівлі Польщі й України. Відомі випадки знахідок скарбів з півтораків разом з петровським сріблом (тобто були в обігу до

---

[43] *Шалобудов В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 123–134.

[44] Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Під ред. Д. Я. Телегіна. – К., 1997. – С. 177.

кінця століття)[45]. Загалом знайдено 24 монети даного номіналу 1622–1625 рр. Потертість більшості з них свідчить про тривалий обіг, а знахідка дев'яти мідних екземплярів говорить про значний відсоток підробок. При розгляді підроблених монет помічено високий технічний рівень їх виконання: штемпелі виготовлялися із застосуванням пуансонів, як і на державних монетних дворах, а кваліфікація майстрів була достатньо високою. При побіжному огляді впадає у вічі тільки різниця в металі, і якщо б ці монети знову вкрити сріблом, то в загальній масі півтораків вони були б непомітними. Уважно порівнюючи зображення, вдалося виявити деталі, котрі ні в якому разі не могли з'явитися на державному монетному дворі внаслідок недбалості майстра (мал. 3. 1). Це стосується насамперед розміщення в центрі гербового щита косого "андріївського" хреста замість перев'язаного снопа (т. зв. "снопок Вазів"). До того ж замість трійки в титулі Сиґізмунда і на місці номіналу (3 півгроша) вибите число 5, в слові REX (король) відсутня літера R, а в словосполученні DG (Божою милістю) літери змінили свої місця. На реверсі монети зіпсоване слово REG (королівство), а також неправильно зображений знак підскарбія Миколи Даниловича "сас". Крім того, літера N і число 4 передані дзеркально. Всі ці відхилення не могли виникнути випадково: можливо, що в майстра-карбувальника було бажання покепкувати таким чином над королівською владою. Така неповага, на наш погляд, могла носити замовний характер і вказує на вірогідне козацьке замовлення підробок. Є письмові свідчення про карбування Богданом Хмельницьким власних грошей в Чигирині[46]. Проте, як здається, логічніше й вигідніше для гетьмана Б. Хмельницького, який постійно потребував коштів для ведення війни, було карбувати звичні вже для людності монети, ніж вводити свою, яку до того ж навряд чи сприйняла б широка торгівля. З іншого боку, існує безліч прикладів підробки на державному рівні грошей іншої країни з метою отримання певного зиску за рахунок підриву економіки ворога[47].

Повертаючись до інших польських номіналів, слід відзначити майже повну відсутність значніших грошей: так, навіть потрійний гріш – трояк з датами 1622–1624 рр. – зустрічається лише 4 рази. Не знайдено й найдрібніших монет номіналом у тернарій і солід. Соліди першої половини XVII ст. подані в наших матеріалах лише монетами шведського карбування Ґустава Адольфа 1631 р. і Христини 1640 р. З шести драйпелькерів Ґустава Адольфа є лише дві монети з датою 1633 р., через що багато дослідників розглядають їх як підроблені, оскільки король загинув у 1632 р. Проте їх відповідність пробі, вазі і стилю оформлення державних монет не дають нам підстав

---

[45] *Супруненко О. Б.* Диканський скарб 1953 року // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 152–158; *Фролова Н. В.* Клад монет XVIII в. из Добротово // Монеты, медали, жетоны. – М., 1996. – С. 222–224.

[46] *Котляр Н. Ф.* Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 116, 120.

[47] *Вермуш Г.* Афёры с фальшивыми деньгами. – М., 1990. – С. 80–81; *Потин В. М.* Монеты. Клады. Коллекции. – СПб., 1993. – С. 208–209.

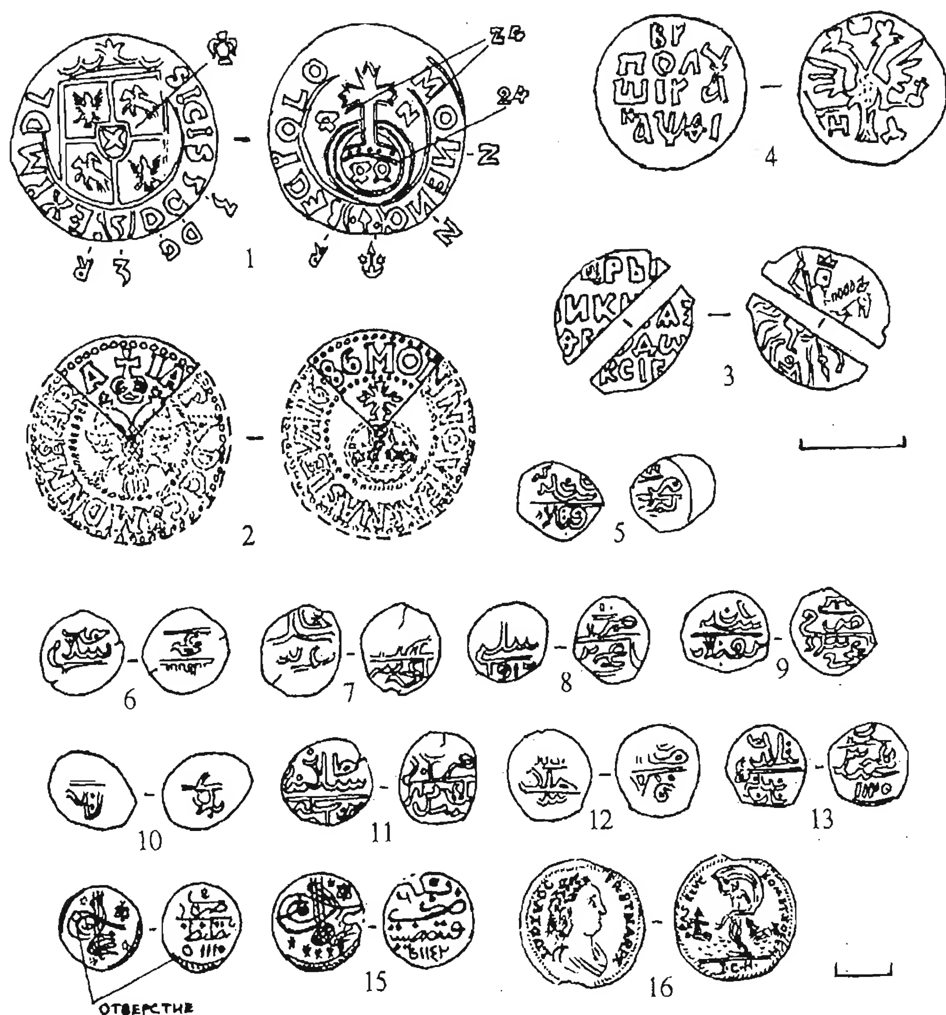

Мал. 3. Монети й лічильний жетон з території Богородицької фортеці та м. Самарь.

бачити в цих драйпелькерах "сучавські підробки", а тому ми поділяємо думку С. І. Климовського, який вважає ці монети продукцією монетного двору м. Ельбінґа[48]. Вони цілком могли карбуватися зі згоди шведського уряду для сплати утримання військам, де ім'я Ґустава Адольфа було дуже шанованим. Ще менше знайдено драйпелькерів Прусії і Бранденбурга – в колекції їх лише три екземпляри. Окремо стоїть монета Бранденбурга в унії з Прусією номіналом в 6 пфенігів з датою 1694 р.[49]

Досить часто зустрічаються польські мідні боратинки 1659–1666 рр. короля Яна Казимира. З вісімнадцяти знахідок чотирнадцять мають зображення литовського герба (Погонь) і лише на чотирьох ми бачимо польського орла. Всі без винятку монети сильно знощені, частина з них зі слідами подвійного удару штемпеля, щонайменше 3 боратинки фальшиві. Все це не викликає здивування – при примусовому курсі цих кредитних грошей їх карбування приносило значний прибуток, а підробка була поставлена на потік навіть на державному рівні, про що неодноразово письмово підтверджувалося сучасниками[50].

Російські гроші XVII ст. представлені чотирма знахідками копійок Михайла Федоровича 1613–1645 рр.[51] Отримано також по одному екземпляру срібних копійок Олексія Михайловича і Федора Олексійовича[52]. Дуже цікавою є знахідка сєвських чехів, причому крім цілої монети знайдено акуратно вирізаний ножицями фрагмент (рівно чверть), призначений для розміну (мал. 3. 2). Ці монети карбувалися в м. Сєвську за наказом московського уряду в 1686–1687 рр. і призначалися для вжитку в Україні разом з польськими півтораками. Для більшої схожості імена і титули царів Івана й Петра передані латинськими літерами. Розрахунок Москви складався в бажанні покрити таким чином витрати на ведення війни, розраховуючись з населенням грошима звичного вигляду. Дуже низькопробні сєвські чехи з величезним небажанням приймалися населенням, незважаючи на суворі царські укази, що прирівнювали їх до "старих" чехів[53]. Не отримавши бажаних наслідків, уряд був змушений вилучити монети з обігу й переплавити. Знахідки перших сєвських чехів у Присамар'ї розширюють наші уявлення про обіг цих грошей на українському ринку.

---

[48] *Климовский С. И.* Клад монет XVIII в. из с. Большие Проходы (Украина, Харьковская обл.) // Шестая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 1998. – С. 109–111.

[49] *Шалобудов В. Н.* Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблеми археології Подніпров'я. – С. 128–129.

[50] *Новосельцев В. Н.* Боратинки. История чеканки и каталог // Нумизматический сборник. – М., 1992. – С. 70.

[51] *Мельникова А. С.* Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. – М., 1989. – С. 275 (табл. 24 № 3.2), 285 (табл. 34 № 6.4).

[52] *Спасский И. Г.* Русская монетная система. – Л., 1970. – С. 127 (№ 3), 136 (№ 2).

[53] *Зайцев В. В.* Некоторые вопросы чеканки и обращения севских чехов // Нумизматика в историческом музее. Нумизматический сборник. – М., 2001. – С. 232, 241, 242.

Межа XVII–XVIII ст. представлена срібними дротяними копійками Петра Олексійовича, починаючи з його спільного правління з братом Іваном[54]. З двадцяти екземплярів копійок багато досить затертих, одна – брактеат. Про дрібне крамарство свідчать монети, розрізані вздовж для отримання номіналу в одну деньгу. Слід згадати про знахідку в фортеці половинки копійки з іменем Федора Олексійовича (1676–1682), друга половинка якої була знайдена в 250 м від неї в районі перевозу через р. Самару (мал. 3. 3). Судячи з концентрації на невеличкій ділянці монет дрібних номіналів, кількох натільних хрестів і битого гутного скла XVII–XVIII ст., на цьому місці вочевидь знаходилися шинок або корчма.

Дрібних грошей Петра I знайдено небагато. З трьох полушок 1718–1722 рр. одна, скоріш за все, була фальшива (мал. 3. 4). Їх підробка була надто прибутковою через карбування за дуже завищеною 40-рубльовою стопою, просте оформлення і дрібний розмір[55]. Мідні копійки представлені двома екземплярами, а великого срібла немає зовсім. Навіть місцевими мешканцями, котрі активно вибирають монети з культурного шару при обробці городів, з великих срібних монет знайдено лише рубль 1731 р. і "полтиники" 1732 і 1760 рр. Наймасовіші монети середини XVIII ст. – полушка й деньга 1730–1754 рр. – зафіксовані в кількості більше 100 одиниць. Мідних грошей Єлизавети й Катерини II відносно небагато, що пов'язано з поступовим згасанням життя фортеці через втрату її військового значення і припиненням існування перевозу[56].

Найцікавішою особливістю регіону слугує присутність на його території і, відповідно, в фінансовому обігу грошей Кримського ханства. Всі монети, а їх більше 60 екземплярів, – білонові акче першої половини – середини XVIII ст. (мал. 3. 5–13). Не зважаючи на те, що невисока якість карбування не завжди дозволяє чітко визначити, при якому саме хані викарбувана та чи інша монета, зовнішній вигляд і фактура дозволяє обмежити час їх випуску 1715–1753 рр. Найдавніші монети мають ім'я Каплан Ґірея I (друге правління), наймолодші – Халім Ґірея, більше половини визначених монет – з іменем хана Арслан Ґірея II (1743–1756)[57]. Подібної концентрації монет кримського чекану практично більше ніде в Подніпров'ї не помічено, за винятком гирла р. Самари в районі Ігренського півострова.

---

[54] *Клещинов В. Н., Гришин И. В.* Определитель лицевых строк проволочных копеек царя Петра Алексеевича. – М., 1992. – С. 35; *Клещинов В. Н., Гришин И. В.* Реконструкция и классификация штемпелей проволочных копеек совместного правления царей Ивана и Петра Алексеевичей (1682–1696 гг.) // Международный нумизматический альманах "Монета". – Вологда, 1995. – С. 25–27.

[55] *Храменков А. В.* Фальшивые полушки 1718–1722 гг. // Девятая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб., 2001. – С. 150–151.

[56] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 112.

[57] *Ретовский О. Ф.* К нумизматике Гиреев // Труды Московского нумизматического общества. – М., 1905. – Вып. 1, 2. – Т. III. – С. 14 (табл. XIII–XV).

На наш погляд, така кількість монет безпосередньо пов'язана з гарнізонами Богородицької (Старосамарської) й Усть-Самарської фортець. Участь у кримських походах 1730-х рр. з подальшим поверненням військ до місць їхньої постійної дислокації, безсумнівно, призводила до притоку трофейної монети. А оскільки кримські монети виготовлені хоч і з низькопробного, а все ж таки срібла, то у звичного до європейського білона населення вони цілком могли прибрати участь у роздрібній торгівлі.

Гроші, карбовані в пізніший час, потрапляли на територію Нижнього Присамар'я, вочевидь, іншим шляхом, оскільки основні бойові дії велися в Молдавії і на Кубані. Кримський хан Селім Ґірей (1743–1748), намагаючись підтримувати мирні відносини з Росією, зумів повернути багато російських полоняників, за що був обдарований 5000 золотих, а ще 1000 червінців були пожалувані йому в листопаді 1746 р.[58]

Відносно мирний період у зносинах з Кримом у середині XVIII ст. послугував налагодженню торговельних стосунків у цих прикордонних землях, про що свідчить такий великий відсоток монет бахчисарайського карбування. Це підтверджують слова турецького публіциста Реслі Ахмед Ефенді, який разом з Васифом вбачав головну причину зіткнення Порти з Росією в польських заворушеннях і поведінці кримських татар[59]. Опосередкованим підтвердженням участі кримських акче в торговельному обігу слугує відсутність у Нижньому Присамар'ї високопробних турецьких грошей. Знайдено дві турецькі монети акче, пробиті по краю, які використовувалися як прикраси (рис. 3. 14–15).

Крім монет, у фортеці знайдено західноєвропейські лічильні жетони XVIII ст.: два з них однакові, з портретом Людовика XV на лицевому боці (рис. 3. 16). Знахідки жетонів свідчать про використання при лічбі абака і вказують на продовження торговельних зв'язків з Західною Європою.

Разом з нумізматичними знахідками чи не найважливіше місце в підтвердженні розміщення та датуванні часу існування поселення Самарь на місці наступної фортеці та його значення для торговельних операцій посідає знахідка в 2002–2003 рр. семи торговельних свинцевих пломб, які функціонально пов'язуються із державною системою контролю за якістю товару, насамперед – тканин, і містять відомості про виробника, а інколи – час виготовлення.

Усі пломби належать до одного типу, головною ознакою якого є наявність гнучкої перемички – бандеролі, що сполучає дві округлі платівки з отвором по центру лицевої сторони та відповідним виступом на зворотній, за допомогою яких здійснювалося кріплення при стисканні пломби. Саме цей тип товарних пломб широко відомий у Західній Європі і, за типологією

---

[58] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. До присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1889. – Т. XV. – С. 222, 223.

[59] Там само. – С. 253, 254.

А. Г. Векслера та В. В. Зайцева, датується XVI–XVII ст. Аналогічні пломби знайдено у Новгороді[60], фортеці Орєшек[61], Смоленську[62]. Англійська товарна пломба, знайдена 1986 р. у Києві[63], теж мала бандероль, рештки якої помітні на обох платівках. Нижче наводимо опис торговельних пломб з Самарі – Богородицької фортеці, для яких можна припускати польське чи загалом західноєвропейське походження.

1 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 21 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій платівці в центрі вміщено літеру S, зверху якої відтиснута римська одиниця – I; нижче літери А та К, в яких вбачаємо ініціали Сигізмунда I Старого. На зворотній стороні зображення відсутні. Найбільшу цінність має дата – 1524 рік, – яку викарбовано на бандеролі за допомогою пуансонів. У палеографії збережено особливості написання цифри 2 у вигляді літери Z, що властиво західноєвропейським монетам та печаткам початку XVI ст. (мал. 4. 1).

2 – цілком повний екземпляр. Діаметри платівок 26–28 мм, довжина бандеролі 15 мм. На лицевій стороні вміщено герб м. Ґданська: зображення в овальному щиті двох рівнокінцевих хрестів з короною зверху. Щит з двох боків підтримують у геральдичній позі леви. Нижче герба вміщено дату, від якої залишилися дві останні цифри: 05. На зворотній стороні великими літерами в два рядки напис: BESTE SORTE.

На пломбі є ще два додаткові штампи. У верхній лицевій частині платівки розміщено зображення "процвітшого серця" в шнуровому обідку діаметром 10 мм. На зворотній частині штамп частково заходить на бандероль. На ньому зображено чотири латинські літери: LT(?)GS, розміщені хрестоподібно навколо літери I або римської одиниці. По краю штампу проходить лінійний обідок діаметром 13 мм (мал. 4. 2).

Виходячи з форми щита на гербі Ґданська, вважаємо можливим датувати пломбу 1605 роком. Підстави: до правління Сиґізмунда III (1587–1632) щит мав іншу, складнішу форму; за Сиґізмунда III було впроваджено овальний щит, який зберігся до кінця правління Яна Казимира (1649–1668), після чого щит знову змінює форму[64].

3 – дефектний екземпляр (втрачено бандероль), діаметри платівок 22 мм. На лицевій стороні по центру викарбувано цифри VI і під нею II, які

---

[60] *Янин В. А., Колчин Б. А., Миронова В. Г. и др.* Новгородская экспедиция // АО 1977. – М., 1978. – С. 45; *Рыбина Е. А.* Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 398–400.

[61] *Кильдюшевский В. И.* Средневековые печати и торговые пломбы из раскопок крепости Орешек // КСИА. – 1986. – № 183. – С. 110–114.

[62] *Сиденко Д. А.* Западноевропейская товарная пломба из Смоленска // Девятая всероссийская нумизматическая конференция. – С. 183–184.

[63] *Климовський С. І.* Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва // Археологія. – 1997. – Вип. 2. – С. 112–116 (мал. 1).

[64] *Gumowski M.* Monety polskie. – Warszawa, 1924. – Tabl. IX (№ 105), XI (№ 118), XII (№ 131, 134), XIX (№ 175, 180).

знизу облямовують лапи дворогого якоря із стрілоподібним завершенням кінців. На зворотній стороні в центрі пробито цифру 24, під якою є зображення лежачого на боці дворогого якоря. Клеймо на зворотній платівці було відтиснуте вже після з'єднання пломби, тобто пізніше за штамп на лицевій стороні (мал. 4. 3).

Вважаємо, що цифра 24 позначає дату. Деякі палеографічні особливості в написанні двійки більше властиві XVII ст., але не можна виключати одночасності першій з наведених пломб, дата якої не викликає сумнівів, тим більше, що їх знайдено поруч.

4 – дефектний екземпляр: наявна лише половина лицевої платівки діаметром 40 мм. Привертає увагу надзвичайна – до 2 мм – товщина останньої та наявність відбитків ливарної матриці у вигляді концентричних кіл. Крім великого отвору в центрі для сполучення платівок пломби, справа від місця кріплення бандеролі пробито ще один отвір діаметром 1 мм.

У верхній частині викарбувано за допомогою пуансонів напис, від якого вціліли лише три латинські літери: GEL, підкреслені роздільно-крапковим пояском. Центр композиції становило зображення долоні (правиці) з розведеними пальцями. На нижній частині лицевої платівки – відтиск ще одного, меншого за розміром, штампу, який частково перекриває попередній. Від нього збереглася частина подвійного лінійного обідка з трьома крапками у центрі, розташованими за схемою трикутника (мал. 4. 4). Місце виготовлення пломби встановлюється за написом, який є скороченням від назви голландської провінції та міста Гельдерн. Саме в такому скороченні й палеографії воно зустрічається на срібних та золотих монетах Голландської республіки першої половини XVII ст.[65]

5 – дефектний екземпляр, від якого збереглася лише зворотна платівка діаметром 19 мм. На розплесканому виступі частково зберігся відтиск штампа у вигляді рельєфної складної фігури, проміжної між хрестом та якорем із довгим, загнутим на кінці штоком, вміщеної у суцільному обідку (мал. 4. 5).

6 – дефектний екземпляр: вціліла лише лицева платівка з овальним отвором у центрі. Навколо отвору помітні рештки відтиску штампу у вигляді хрестоподібних знаків, доповнених викарбуваною різцем латинською літерою N (мал. 4. 6).

7 – повний екземпляр гарної збереженості. Діаметр пластин – 18 мм, довжина бандеролі – 11 мм. На лицевій платівці в крапчастому обідку розміщені латинські літери DS, на зворотній – нечіткі зображення окремих знаків або літер (мал. 4. 7).

Окремо виділяємо пломбу № 8, що належала санкт-петербурзькій поштовій конторі. Кінцевий термін вживання подібних пломб визначається із зображення "старої" корони, яке зникає після 1712 р. Повний екземпляр

---

[65] *Рябцевич В. Н.* Нумизматика Беларуси. – Минск, 1995. – С. 364, 458 (табл. 75), 652 (№ 21).

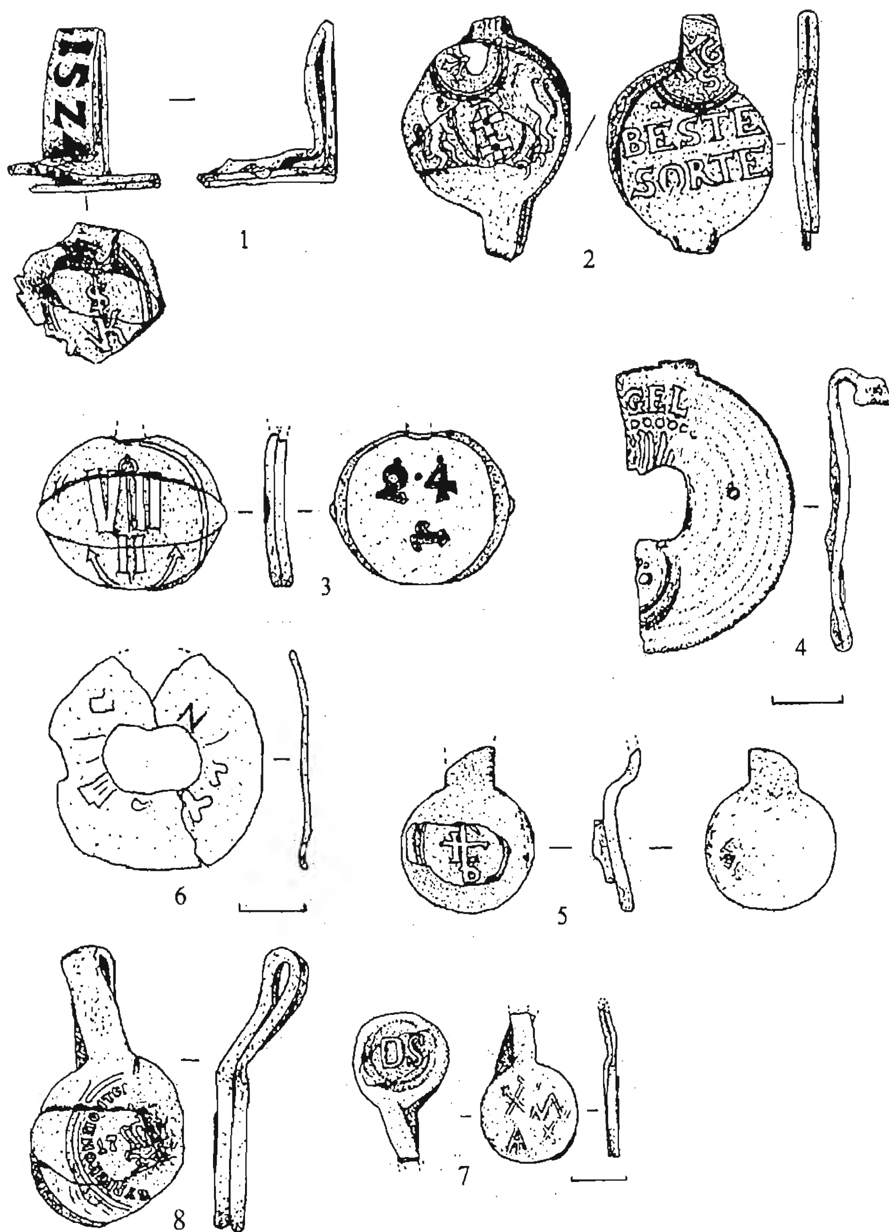

Мал. 4. Торговельні (1–7) і поштова (8) пломби.

доброї збереженості. Діаметри платівок 20–22 мм, довжина бандеролі 40 мм. На лицевій стороні відтиснуто штамп із зображенням у центрі російської "старої" (вживаної до 1712 р.) корони, під якою вміщено два поштових ріжки. Довкола зображень в одинарному лінійному обідку пошкоджений напис "...бургскои почто..." і рештки дати: 17... (мал. 4. 8).

За характером зображень розглянуті екземпляри № 1–7 належать до західноєвропейських. Особливо підкреслимо наявність сюжету "рукавиця – долоня", який отримує розповсюдження в XV–XVII ст. Перше за часом зображення правиці в рукавиці долонею до глядачів відоме за свинцевою пломбою з шару XIV ст. на Михайлівському розкопі в Новгороді[66]. На чотирьох пломбах з Москви[67] та на одній з Литви[68] зображення облямоване написом як і в нашому випадку.

Прямі рівнокінцеві хрести, близькі до зображених на лицевій платівці екз. № 6, досить розповсюджені й часто доповнюються геометричними знаками, які трактуються дослідниками як знаки власності. Останні мали розповсюдження в XVI–XVII ст. у Західній Європі, особливо – в Німеччині[69]. Щодо датування невизначених пломб XVI–XVII ст., посилаємося на точку зору визнаного фахівця Лінаса Квізікявічуса[70], підтриману московським археологом В. В. Зайцевим, який вважає можливим продовжити час їхнього існування до XVIII ст.

Наведені дані свідчать про важливе місце, яке відігравала козацька Самарь – пізніше Богородицька фортеця – в торговельних зносинах із Центральною та Західною Європою і Росією, що знаходить пояснення в існуванні поруч перевозу через Самару, котрий відігравав важливу роль у здійсненні торгівлі із Слобідщиною та територіями далі на схід. Можна стверджувати, що саме цей фактор визначив виникнення першого укріпленого поселення, на зміну якому з часом була споруджена Богородицька фортеця. Концентрація знахідок пломб у Присамар'ї є свідченням не тільки існування тут значного торговельного центру, а й важливим показником економічного стану місцевого населення. Придбати цілий шматок іноземного сукна чи іншої тканини, а саме про це свідчать знахідки пломб, мав можливість лише заможний покупець або цей сувій був частиною платні значної кількості вояків. Сподіваємося, що наступні пошуки призведуть до нових відкриттів. Знахідка ж поштової пломби свідчить про неабияке зацікавлення

---

[66] *Колчин Б. А., Хорошев С. А.* Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – М, 1978. – С. 147–159.

[67] *Векслер А. Г., Зайцев В. В.* О находках западно-европейских пломб при раскопках на Гостинном дворе в Москве // Тезисы докладов VII Всероссийской нумизматической конференции в Ярославле. – СПб., 1999. – С. 242.

[68] *Kvizikevicius L.* Svininiu antspaudu radiniai Vilniye XVI–XVIII a importiniu audeclu precybos atspi ndvs // Lietuvos archeologija. – 1999. – T. 18. – P. 243.

[69] *Рыбина Е. А.* Археологические очерки истории Новгородской торговли X–XIV вв. – М., 1978. – С. 142 (рис. 29. 30).

[70] *Kvizikevicius L.* Svininiu antspaudu radiniai... – P. 243.

російського уряду подіями, що відбувалися на південних кордонах тогочасної України, й підтверджує поштове спілкування із гарнізоном Богородицької фортеці. До речі, про це саме свідчить знахідка печатки на місці фортеці, виготовленої на зразок печатки великої московської митниці цього часу.

З приводу шляхів, якими товари, позначені пломбами, могли потрапляти у Присамар'я, можливо зробити кілька припущень. Перший шлях ішов від Ґданська по Віслі до Кракова й далі через Волинь до Києва, а потім униз по Дніпру чи суходолом. Другий, т. зв. дунайський, починався в Південній Німеччині біля Реґенсбурга, потім поділявся на угорський, котрий ішов через Галич та південні князівства до Києва, та шлях через Південну Польщу на Володимир-Волинський і звідти до Києва[71]. Виходячи з політичної ситуації, дунайський шлях для XVI–XVII ст. був малоймовірним; на користь переважного пересування товарів першим із згаданих шляхів свідчить традиційне розміщення великих торговельних пунктів на польсько-російському кордоні, прикладом чого Дорогочин Надбузький, де було знайдено чисельні пломби XII–XIV ст.[72] і який не втратив свого значення і пізніше.

С. І. Климовський, розглядаючи англійську товарну пломбу XVI ст. з Києва, доходить висновку про шляхи, якими вона могла потрапити до міста. Таких, на його думку, було два – до Нідерландів або північних німецьких міст, а далі суходолом через Німеччину на вроцлавський ярмарок, звідти до Кракова й через Волинь до Києва. Другий – морем до Ґданська, звідти по Віслі до Кракова і далі на Київ. Останній шлях, згідно з С. Климовським, був простіший і тому – головний[73].

Поряд з колекцією торговельних пломб гідне місце посідають знахідки військового спрямування – деталі вогнепальної і холодної зброї, картеч та козацькі ґудзики й закаблуки. Всі ці речі досить чітко датуються XVII ст. Через те, що отримані артефакти знаходяться в процесі обробки й підготовки до публікації, ми обмежимося лише малюнками частини з них. Так, серед чисельних знахідок куль, різного роду металевих деталей обмундирування вояків та одягу козаків нами знайдені: курок фузеї (мал. 5. 1), кремені від рушниць у свинцевій обкладинці (мал. 5. 2), ключі від коліщатих замків аркебуз (мал. 5. 3), литі козацькі ґудзики (мал. 5. 4), закаблуки, аналогічні знайденим на місці битви під Берестечком (мал. 5. 5), литу й ковану картеч (мал. 5. 6), бронзову кулелійку, перехрестя шаблі угорського типу (мал. 5. 7). Згадані предмети – лише незначна частка величезної колекції зброї та військового обладунку, що підтверджує постійне перебування численного військового контингенту на місці проведення досліджень.

Наступні два комплекси речових знахідок – матриці печаток і натільні хрести – мають скоріше особистий характер: вони несуть інформацію не стільки про події, скільки про окремих людей, а в деяких випадках допома-

---

[71] Древняя Русь: Город, замок, село. – М., 1985. – С. 369.

[72] *Болсуновский К. В.* Дорогочинские пломбы. – К., 1894. – Ч. I.

[73] *Климовський С. І.* Пам'ятка англійської торгівлі XVI ст. з Києва. – С. 115.

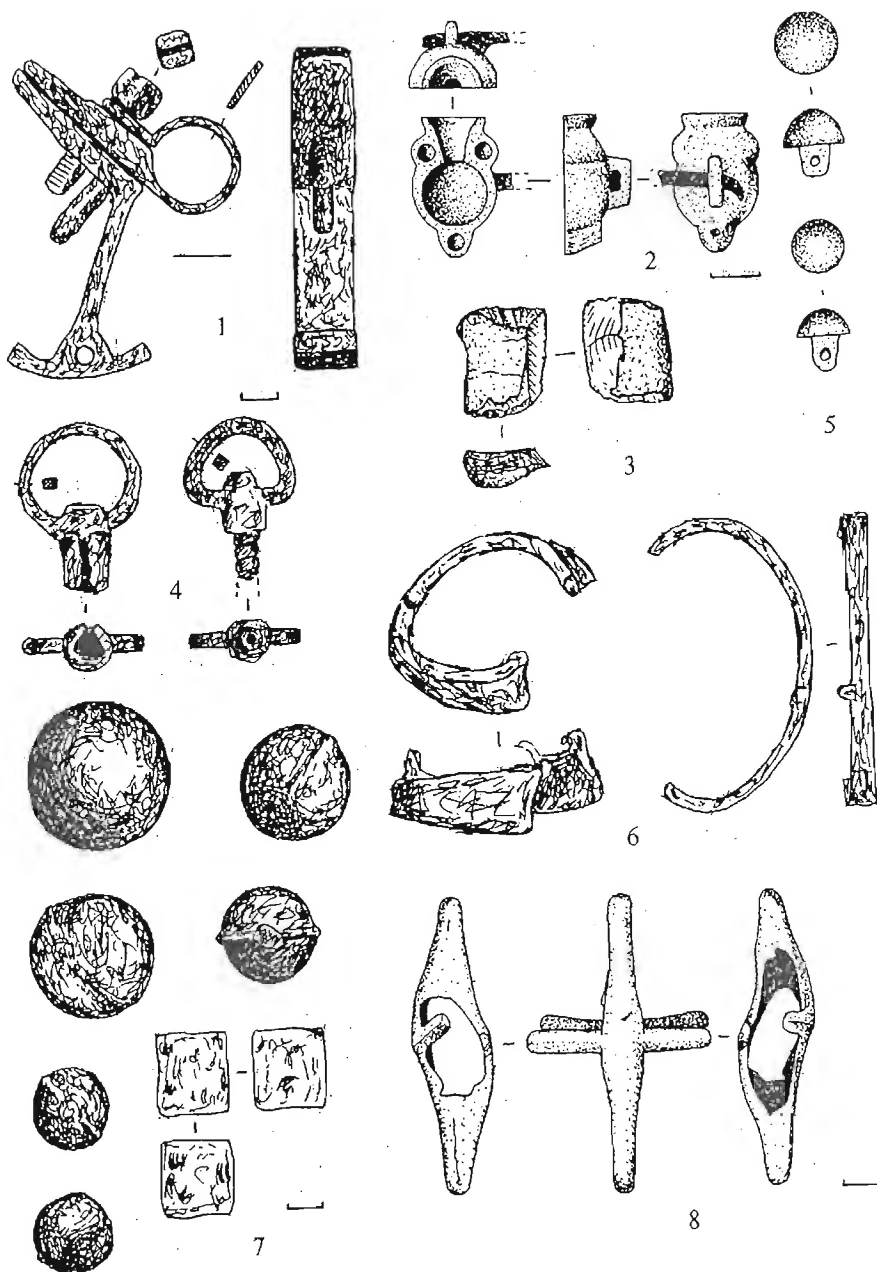

Мал. 5. Знахідки військового спорядження XVII – початку XVIII ст.

гають ідентифікувати не лише ареал походження колишнього власника речей, а й його ім'я чи рід.

Кожна нова знахідка печатки завжди стає подією, тим більше, якщо до наукового обігу вводиться не її відбиток, а власне матриця. При дослідженні території м. Самарь таких матриць печаток було знайдено вісім. Один лише цей факт вказує на важливість населеного пункту та фортеці у військовому, торговельному й политичному плані.

Перша печатка є бронзовою каблучкою з восьмикутною вставкою з прозорого рожевого скла розмірами 10 х 11 мм. На ній зображено план чотирикутної фортеці з двома кутовими вежами й орлом над ними. Виготовлена печатка шляхом відтиску на розігрітому до в'язкого стану склі металевого маточника. Така техніка дозволяє припустити виготовлення кількох екземплярів печаток, котрі, скоріше за все, слугували за адміністративні. Про те, що каблучка виконана не на індивідуальне замовлення, свідчить і її "безрозмірність". Розімкнуті кінці дужки, які заходять один за один, дозволяли довільно змінювати діаметр, підганяючи, таким чином, під розмір пальця власника. Хоч печатка була знайдена в Богородицькій фортеці й має, на наш погляд, безпосередній зв'язок із нею, зображені укріплення зовсім не збігаються із збереженими до нашого часу. Відомо, що збудована в 1688 р. фортеця відбудовувалась і, можливо, перебудовувалася після 1731 р.[74] Але, скоріше за все, на печатці відтворені більш ранні укріплення козацького містечка Самарь, котре існувало на цьому місці при перевозі через р. Самару; до того ж поблизу на цей час не існувало інших укріплень, крім Кодака (з 1635 р.). Перша згадка про нього є у відомій копії грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р.[75] Тоді знаходить пояснення як форма укріплень, так і присутність польського гербового орла над ними.

Перстень-печатку можна датувати кінцем XVI – XVII ст. за низкою ознак і, насамперед, за формою матриці – прямокутною, зі зрізаними кутами – характерною для українських печаток XVII ст.[76] Насичений рослинний декор, що вкриває всю поверхню каблучки, також традиційний для ювелірних прикрас цього періоду (мал. 5. 1). Досить типовим є зображення на адміністративних і міських печатках різних укріплень і веж, особливо, якщо місту було надане магдебурзьке право[77]. Зображений над фортецею орел[77]

---

[74] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 87, 88, 149.

[75] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 263.

[76] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – К., 1993. – Табл. XVIII.

[77] *Винклер П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в полное собрание законов с 1649–1900 гг. – Репр. изд. 1899 г. – М., 1991. – С. 54, 55, 77, 82, 83; *Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. – С. 55–57.

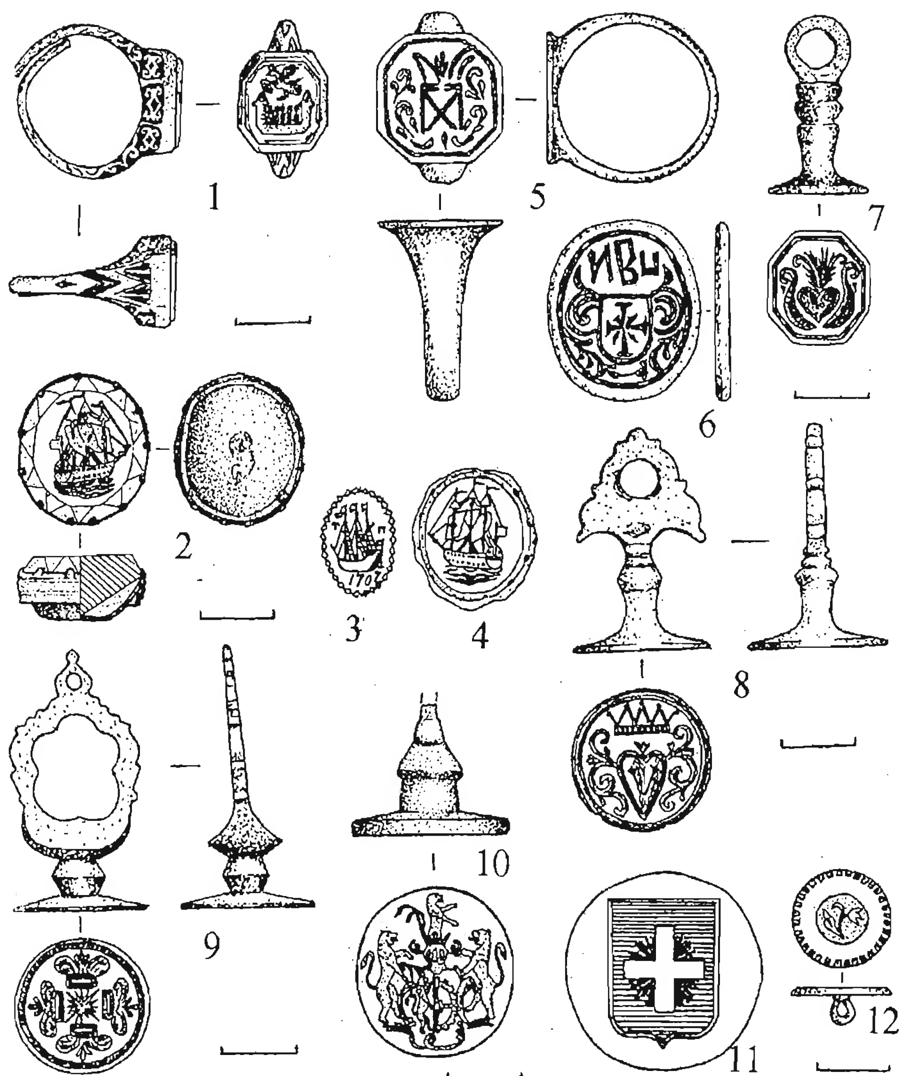

Мал. 5. Колекція печаток і гербові ґудзики:
1–10 – матриці і відбитки печаток; 11, 12 – ґудзики.

представлений у геральдичному положенні, що підкреслює корона, яка вінчає його (окремі деталі якої неможливо ближче роздивитися через її невеликі розміри та сучасний стан)[78].

Інша адміністративна печатка була знайдена на ділянці в фортеці, найбільше насиченій неординарними предметами: товарними пломбами, монетами, прикрасами тощо. Печатка є овальною вставкою в каблучку з безбарвного скла розмірами 20 x 18 мм з гранкою по краю. Зберігся також витончений бронзовий обідок – карст. Сліди припаювання свідчать про спосіб, яким він кріпився до втраченої у наш час дужки (мал. 5. 2). На печатці дуже тонко і професійно вигравіювано трищогловий фрегат з двома рядами портів. На відбитку корабель пливе в лівий бік, ніби віддаляючись від спостерігача (мал. 5. 4). Повною аналогією досліджуваному типу може слугувати печатка великої московської митниці 1707 р., на якій також зображено фрегат, що йде вліво[79]. Будучи офіційним типом митної печатки петровського часу, печатка з фрегатом дає підстави вважати, що в Богородицькій фортеці на початку XVIII ст. була й митниця.

Обидві адміністративні печатки виконані на високому професійному і ювелірному рівні того часу, що уможливлює централізоване виготовлення граверами за спеціальним замовленням.

Наступну групу матриць можна віднести до особистих печаток, які належали козацькій старшині; їх ідентифікація викликає певні ускладнення, оскільки українська козацька геральдика – складна й маловивчена галузь науки. Це пов'язано як з недостатністю писемних першоджерел, так і з штучним стримуванням досліджень даного питання в роки радянської влади. Єдина ґрунтовна праця з цієї проблеми – "Малороссийский гербовник" В. К. Лукомського и В. Л. Модзалевського – була перевидана лише в 1993 р. і не може охопити всієї різноманітності українських козацьких гербів. За справедливим зауваженням В. Л. Модзалевського, козацька печатка, що виникла "спонтанно", насамперед з утилітарною метою, не мала суворих канонів і правил щодо побудови герба. Особливо це стосувалося ранніх печаток української старшини доби Гетьманщини, які вийшли, головним чином з народної маси в самому широкому сенсі цих слів[80]. Тип герба на печатках повністю ще не склався і міг виправлятися і доповнюватися членами родів і їхніми нащадками за власним бажанням. Все це враховувалося нами при роботі з печатками з Богородицької фортеці.

Печатка № 3 (згідно із загальною нумерацією) є бронзовою чоловічою каблучкою діаметром 22 мм. Щиток плоский, зі зрізаними кутами, що наближує його до восьмикутника. Розміри 18 x 17 мм. Центром композиції слугує прямокутний щит, поле якого пересікається двома діагоналями (перев'язями), котрі утворюють "андріївський" хрест. Щит увінчаний стилізо-

---

[78] *Арсеньев Ю. В.* Лекции, читанные в Московском археологическом институте в 1907/08 году. – М., 1908. – С. 173, 174.

[79] *Лакиер А. Б.* Русская геральдика. – М., 1990. – С. 116 (табл. XIV, 8).

[80] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – Табл. XIII.

ваною короною з трьома зубцями й оточений рослинним орнаментом. По краю печатки – рамка, що повторює форму щитка (мал. 5. 5). Печатка впевнено датується XVII ст. за восьмикутною формою щитка, найулюбленішою серед особистих печаток козацької старшини того часу. Датування підтверджує стиль і техніка гравіювання. Аналогічно оформлені печатки наводять у своїй праці В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський[81]. З великим відсотком вірогідності зображений на персні герб можна пов'язати з нащадками Климентія Лагоди, котрий походив з роду Василя Лагоди, сотника хорольського (1685) і миргородського полкового осавула (1691–1701)[82]. Відсутність інших аналогічних гербів в українській козацькій геральдиці розглянутого періоду опосередковано підтверджує нашу позицію. До наведеного можна додати, що територія гирла р. Самари й Богородицька фортеця певний час знаходилися під владою Полтавського й Миргородського полків[83].

Наступна печатка № 4 є овальною бронзовою матрицею розмірами 24 х 21 мм, 2 мм завтовшки. На зворотному боці помітні сліди напилка й пайки, що вказує на існування втраченої раніше ручки. В центрі зображено невеликий гербовий щит з овальним нижнім краєм. У щиті розміщено хрест з розширеними кінцями і променями, які виходять з перехрестя. Навколо хреста багатий рослинний орнамент, котрий вкриває всю матрицю, крім невеликої ділянки над щитом, де викарбувані літери "ИВП". Напис читається при повороті печатки на 180^0. Літера "И" передана різьбярем без врахування дзеркальності відбитку (мал. 5. 6). Грубий стиль різьбярства й помилки говорять про низький професійний рівень майстра. Можливо, що печатку виготовлено безпосередньо на місці в зв'язку з гострою необхідністю візування якихось документів. Усі деталі дозволяють нам датувати печатку XVII–XVIII ст. Атрибутувати її за гербом важко, оскільки в "Малороссийском гербовнике" аналогії відсутні. Літери "ИВП", безсумнівно, є ініціалами власника, і з певною часткою вірогідності можна припустити належність печатки полковнику самарському Гнатові Пшеничному. Останній згадується Феодосієм (Макаревським) у зв'язку з офіційним листом, датованим 22 лютого 1772 г. за № 749 до митрополита київського про затвердження Богородицької Свято-Покровської церкви[84].

Печатка № 5 також бронзова, прямокутна із зрізаними кутами й має розміри 15 х 14 мм. Відлита разом зі стержнеподібною, круглою в розтині ручкою, прикрашеною трьома поясками. Ручка закінчується кільцем для підвішування. Висота печатки – 25 мм, діаметр кільця – 9 мм. На печатці вирізане серце з язиками полум'я, що виходять з нього, крайні з яких трохи загнуті донизу. Серце облямовують дві волюти, вся композиція оточена восьмикутною рамкою (мал. 5. 7). Датується печатка межею XVII–XVIII ст.

---

[81] Там само. – Табл. XVIII.

[82] Там само. – С. 90.

[83] *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 76.

[84] *Феодосій (Макаревський).* Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії... – С. 408, 409.

Атрибутувати її важче, оскільки палаюче серце є основним елементом багатьох складніших гербів українського козацтва. Найближчим можна вважати герб роду Спащенка-Кич, де під палаючим серцем зображено півмісяць[85]. Він належить нащадкам Юрія Спащенка – знатного військового товариша і в такому вигляді існує з 1721 р. Лежачий півмісяць вказує на відзнаку у війні з мусульманами і може бути пізнішим додатком. Можливо, що на печатці з Богородицької фортеці представлений ранній варіант герба, тобто до 1721 р.

Наступна за нею печатка № 6 круглої форми, діаметром 1, 9 см і фігурною ручкою, 3 см заввишки, має зображення серця під короною з п'ятьма зубцями (мал. 5. 8). Знайдена в тридцяти метрах на північ від розглянутої печатки й відрізняється від неї лише короною, що дозволяє нам припустити як можливість родинних зв'язків власників обох печаток, так і належність їх одному власнику. В цьому випадку печатка була виготовлена замість втраченої, оскільки за низкою ознак є хронологічно пізнішою і може датуватися першою половиною XVIII ст. Цим пояснюється і додавання корони як претензії на знатне походження.

Печатка № 7 кругла, діаметром 19 мм й загальною висотою 35 мм. Виточена на токарному верстаті фігурна ручка спиляна з двох боків до товщини 1, 5 мм і прикрашена вирізом, який повторює її зовнішні обриси (мал. 5. 9). На печатці розміщені чотири імператорські корони, розташовані навхрест навколо "сонечка" або багатопроменевої зірки. Такий сюжет не дозволяє нам віднести її до печаток козацької старшини, а припускає належність одному з офіцерів російського гарнізону фортеці. Композиція зображення знаходить близьку аналогію на грошах Петра I, карбованих петербурзьким монетним двором в 1724–1725 рр., де в центрі також є аналогічна зірочка. У зв'язку з цим печатка виготовлена не раніше 1724 р. Після невдалого Прутського походу Петра I фортеця, за умов мирного договору з Портою, була зруйнована в 1711 р. і відновлена лише після 1731 р.[86] Саме цим часом, скоріше за все, слід датувати розглянуту печатку й віднести її, таким чином, до найпізніших із знайдених у фортеці.

Печатку № 8 знайдено в 250 метрах на північ від фортеці, майже біля берега р. Кримки, що відповідає території, котру раніше займав посад. Вона є бронзовою матрицею овальної форми розмірами 23 х 22 мм. Обламана ручка збереглася до висоти 18 мм. На печатці зображено складний дворянський герб (мал. 5. 10), опис котрого проводиться за правилами, вживаними в європейській геральдиці, коли позначення правого й лівого боків дається відносно "носія" щита[87]. Але тому що ми описуємо матрицю, а не відбиток, то її дзеркальність спрощує це завдання. Гербовий щит барокової форми

---

[85] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – С. 173.

[86] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 149.

[87] *Арсеньев Ю. В.* Лекции, читанные в Московском археологическом институте... – С. 141.

розділений вертикально на два поля. У правому зображена половина зубчатого колеса з квадратною втулкою. Згідно зі встановленими і визнаними канонами геральдики чотирикутник у середині колеса вказує на те, що воно належить до годинникових[88]. У лівому полі – на задніх лапах стоїть лев, повернутий вправо. Щит увінчано турнірним лицарським шоломом під дворянською короною. Нашоломник має вигляд лева з роздвоєним хвостом, повернутого вправо. З обох боків щит підтримують леви в геральдичних позах. Печатка добре датується за формою щита.

Так, з'явившись у середині XVII ст., щит у стилі бароко міцно стверджується в західноєвропейській геральдиці в XVIII ст. Форма корони характерна для дворянських гербів Данії, Польщі, Італії, Франції[89].

На жаль, нам не вдалося встановити власника печатки, чотириразове повторення зображень лева, скоріше за все, слугує промовистою емблемою і вказує на його прізвище. Знахідка західноєвропейської печатки на території посаду підтверджує факт широких міжнародних контактів. На місці цієї знахідки раніше, вочевидь, розташовувалася корчма або подібний заклад: опосередкованим підтвердженням цього висновку виступає знахідка поблизу печатки двох західноєвропейських ґудзиків. Перший є бронзовим позолоченим диском діаметром 27 мм і завтовшки 1, 5 мм з гербовим щитом у центрі. Щит – найвживанішої в Європі, починаючи з кінця XVIII ст., французької форми. Дрібна поперечна штриховка передає лазоревий колір поля щита[90]. В центрі розміщено грецький рівнокінцевий хрест з сяйвом. У російській геральдиці подібні герби відсутні. Тип срібного хреста на лазоревому тлі зустрічаємо в емблемах духовних осіб та французьких мушкетерів. Другий бронзовий ґудзик відрізняється лише діаметром – 13 мм і зображенням тюльпана, оточеного широким обідком з зубчастим краєм (мал. 5. 12). Зворотні боки ґудзиків гладкі, вушка припаяні з круглого в розтині дроту. Разом на території фортеці й посаду знайдено понад дві сотні ґудзиків, проте майже всі вони гладенькі й відповідають у цілому загальновживаним у російській армії від Петра I до Катерини II зразкам.

Переходячи до стислого огляду колекції натільних хрестів, слід підкреслити стратегічне значення населеного пункту як у XVII–XVIII ст., так і в попередні часи. Значна кількість печаток, котрі належали верхівці українського козацтва, свідчить про збереження за нею важливої ролі у військовій і цивільній адміністрації Богородицької фортеці.

Колекція натільних хрестів, отримана з території фортеці й посаду, якому передувало містечко Самарь, на сьогодні налічує більше 60 одиниць, причому до наукового обігу введено вже 54 знахідки[91]. За стилем виконання

---

[88] *Лакиер А. Б.* Русская геральдика. – С. 46.

[89] *Gert Oswald.* Lexikon Heraldik. – Leipzig, 1984. – S. 320, 321 (N 19).

[90] *Винклер П. П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи... – С. 3, 4.

[91] *Векленко В. О.* Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – С. 142–158; *його ж.* Православні старожитності Богородицької фортеці // Там само. – С. 56–74.

натільні хрести з Богородицької фортеці і її околиць досить різноманітні, що свідчить про їхню різночасовість та належність до різних шкіл і типів. Усі вони відносяться до виду простих (монолітних) нагрудних натільних хрестів. За типом майже всі вони належать до латинських (чотирикінцевих) хрестів, у яких вертикальна балка довша за горизонтальну, прямолінійних за формою або з розширеними чи звуженими до кінця балками, що виступає іноді класифікаційною ознакою[92]. Всі знахідки, в переважній своїй більшості, належать до двопланових за композицією, коли в латинський хрест вписано або класичний восьмикінцевий з тими чи іншими варіаціями чи додатками, або, як у хресті запорозького походження другої половини XVIII ст., – латинський хрест із розширеними балками.

З найдавніших екземплярів маємо два фрагментованих хрести XIV–XV ст., три хрести кінця XVI – XVII ст. Найбільше отримано російських виробів XVII ст. – 32 знахідки, що відповідає часу будівництва й функціонування Богородицької фортеці, причому більшість з них центрально- і північноросійського походження. Досить багато (8 одиниць) хрестів, виконаних у традиції українського бароко (мал. 6). Більше десяти – хрести російського походження XVIII ст.

Безумовно, чи не найцікавішими є знахідки українських барокових хрестів. Донедавна вважалося, що українці в XVI–XVIII ст. не носили натільних хрестів[93], проте ніде не конкретизувалися верстви населення, які не мали цього важливого культового атрибута. Цілком можливо, що це були власне запорозькі козаки[94], специфіка віросповідання яких не досліджена через відсутність репрезентативних джерел. Але полтавські археологи під час проведення археологічних робіт у центральній частині м. Полтави знаходили поховання XVII–XVIII ст. з натільними хрестами на небіжчиках.

Щоб краще "читати" зображення барокових хрестів на малюнку, даємо описи двох оригінальних витворів. Хрест № 41 (мал. 6. 1), загальною висотою з вушком 48 мм та 25 мм завширшки по раменах, з емальованою лицевою частиною, композиція якої складається з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення.

Внутрішній восьмикінцевий хрест 21 х 11 мм стоїть на скелеподібній Голгофі, максимальна висота якої 3 мм, а основа – 5, 5 мм, котра має в собі символічне зображення Адамової голови. Обабіч зносяться спис і тростина, які, в свої чергу, слугують розподільними межами між літерами слова "н. и. к. а." (переможець).

Зовнішній прямий латинський хрест з довжиною вертикальної балки 32 мм, горизонтальної – 21 мм, та їх шириною 7 мм був укритий синьою емаллю, крім горішньої частини вертикальної балки, яка була заповнена

---

[92] *Федоров Ю.* Образ креста. История и символика православных нагрудных крестов. – СПб., 2000. – С. 11.

[93] *Свєшніков І. К.* Музей-заповідник "Козацькі могили": Путівник. – Львів, 1990. – С. 67.

[94] Історія Русів. – К., 1991. – С. 203.

Мал. 6. Барокові хрести кінця XVII – початку XVIII ст.

блакитною емаллю, де знаходиться скорочений під титлами напис "црь слвы". По кінцях рамен в два ряди – скорочення під титлами: верхній ряд – "іс. хс.", нижній – "снъ. бжіи." (Син Божий).

Декоративне оточення вкрите: вгорі – блакитно-білою емаллю, по кінцях рамен – синьою, унизу – білою. Зовнішні контури в цілому повторюють контури хреста, мають округлі лінії, властиві витворам українського бароко. Поле декору вкрите рослинним гіллястим орнаментом.

Зворотній бік (мал. 6. 1а) має подвійну композицію – основний хрест 32 х 21 мм з шириною горизонтальної балки 7 мм, вертикальної – 8 мм та декоративне оточення, заповнене рослинним орнаментом. Основний хрест несе в собі обережний варіант псалму "Да воскреснет Бог", який відрізняється від канонічного зразка. Тло зворотного боку було вкрите синьою емаллю.

Хрест № 36 срібний литий, 36 (з вушком) х 22 мм, з уцілілим фрагментом срібного натільного ланцюжка 15 мм завдовжки. Композиція його складається на лицевому боці з трьох компонентів – зовнішнього і внутрішнього хрестів та декоративного оточення (мал. 6. 2).

Внутрішній восьмикінцевий хрест 19 х 10 мм стоїть на двопагорбній Голгофі максимальною висотою 2 мм і основою 3 мм. Обабіч нього зносяться спис і тростина, які мають підґрунтя не на Голгофі, а поряд з нею.

Зовнішній прямий латинський хрест 24 х 16 мм з шириною балок 5 мм має написи навколо верхівки й рамен внутрішнього. Вгорі – "ц. с. и. х." (Цар Слави Ісус Христос), над і під раменами – текст, не прочитаний через недостатню прорізаність літер. Зауважимо, що це – третій у колекції текст, де ім'я Спасителя пишеться через літеру "и" (до нього подібна транскрипція відзначена на № 21 та 38). Декоративне оточення орнаментоване візерунками рослинного характеру.

Зворотній бік (мал. 6. 2а) складається з прямого латинського хреста й декоративного оточення, яке заповнене рослинним орнаментом. Нанесена на нього молитва Хресту-Хоронителю не прочитана повністю через відсутність прорізки літер.

Маємо також три невеликі, можливо – "жіночі", хрестики, аналогічні зображеному на мал. 6. 3а. Інші знахідки як натільних хрестів, так і предметів аналогічного призначення не менше цікаві й самі по собі, проте в загальній сукупності отриманих артефактів дозволяють побачити картину, що значно відрізняється від звичних стереотипів. Описувати всі комплекси й окремі оригінальні знахідки в даній статті немає потреби. Частина матеріалів уже видрукувана[95], інші знахідки або в друці, або обробляються.

Проте на підставі синтезу джерелознавчих та історіографічних студій і археологічних надбань уже сьогодні можемо казати про важливість

[95] *Ковальова І. Ф.* Свідчення польської торговлі з Присамар'я // Україна і Польща у світовій історії: Політика, економіка, культура. – Острог, 2002. – С. 43–45; *Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М.* Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров'я. – С. 49–56; *Маріна З. П.* Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Там само. – С. 35–40; *Камеко В. Ф., Бінкевич В. В., Шалобудов В. М.* До часу виникнення та місця знаходження "містечка Самарь" // Там само. – С. 40–49.

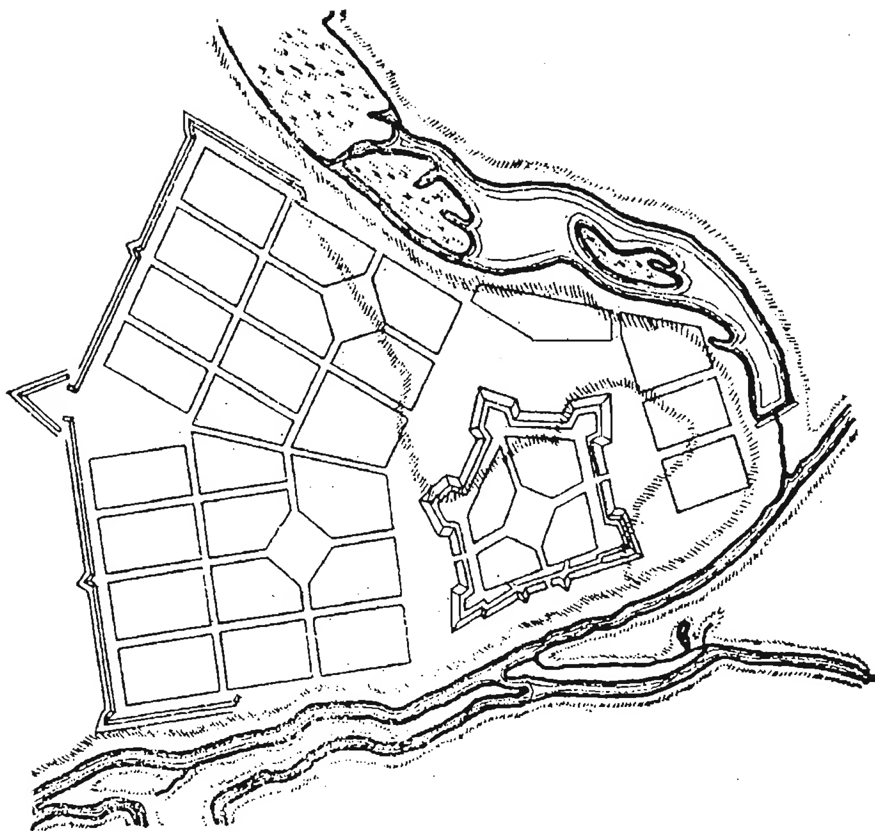

Мал. 7. План міста 1784 р. навколо фортеці.

Нижнього Посамар'я взагалі й території навколо м. Самари (Старої Самари) зокрема в торговельному, адміністративному та господарчому житті регіону в XVI–XVIII ст., а можливо і в давніші часи. Тим більше, що стали відомі знахідки, зроблені В. В. Бінкевичем й В. Ф. Камеко в 1955–1965 рр. на досліджуваній території – срібні монети XIV ст. Володимира Ольгердовича й татарські монети XIV–XV ст.[96]

Таким чином, на підставі археологічних робіт маємо свідчення про досить значний український і запорозький слід в опануванні регіону в той час, коли ця земля вважалася спустошеною ординською навалою і татарськими нападами. Регіон, розташований у XVII ст. на межі зіткнення інтересів Гетьманщини, Війська Запорозького, Польщі, Кримського ханства й Росії не міг бути суцільною пусткою, і спроба будівництва великого міста наприкінці XVIII ст., першого Катеринослава на р. Самарі – поряд зі старовинними містечками й поселеннями – гарний тому приклад (мал. 7). Про це свідчать перші результати пошуків науковців – археологів Дніпропетров-

[96] *Бинкевич В. В., Камеко В. Ф.* Городок старинный запорожский Самарь... – С. 24.

ського національного університету. Завдяки проведеним дослідженням, дискусію стосовно розташування Богородицької фортеці можемо вважати вичерпаною. Так само сьогодні є досить вагомі підстави підкреслювати, що "старовинне містечко" Самарь було розташоване частково на території Богородицької фортеці, а більшою частиною – на місцевості, яка належала посаду останньої (зараз – селище Шевченкове), де добре простежується культурний шар XVI–XVII ст. і звідки походить переважна більшість знахідок, котрі підтверджують виняткове стратегічне та торговельне значення цього населеного пункту.

Олександр КУЧЕРУК (*Київ*)

ПЕЧАТКИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЛЬВІВЩИНИ 1942 РОКУ

Малодослідженим епізодом української сфрагістики й до сьогодні залишаються печатки Організації Українських Націоналістів. У нашому випадку об'єктом дослідження є чотири печатки структур ОУН Сокальського повіту на Львівщині 1942 р. Тривалі роки ОУН діяла у важких умовах підпілля та частково у малосприятливих умовах еміграції, і тому, зі зрозумілих причин, виготовлення і використання печаток не набуло поширення.

Розкол Організації на дві – під проводом Андрія Мельника та під проводом Степана Бандери, що формально закріплено у квітні 1941 р. Другим великим збором ОУН групи С. Бандери у Кракові, спричинив перебудову та переформування структур і організаційних апаратів обох ОУН. Поділ ОУН пройшов по вертикалі, торкнувся практично усіх сторін діяльності націоналістів включно з символікою.

Символіка ОУН – емблема й гімн – формалізована 1932 р. відповідними рішеннями Проводу Українських Націоналістів[1] й надалі використовувалася ОУН під проводом А. Мельника. ОУН С. Бандери відмовилася від цієї символіки і відповідними рішеннями II Збору у Кракові 1941 р. прийняла власну – емблему та прапор, а гімн залишився тим самим[2].

Структурно мережа ОУН, очолювана А. Мельником, згідно з Устроєм ОУН від 1939 р. була побудована по вертикалі відповідно до адміністративно-територіального поділу терену дії ОУН; подібну структуру мала й ОУН-б.

Упорядкування структур обох ОУН викликало пожвавлення діловодства та документообігу. Комплекс збережених документів ОУН періоду Другої світової війни в Архіві ОУН (тут і далі використовуємо абревіатуру ОУН для означення цілісної організації та ОУН на чолі з А. Мельником) складається з певного їх масиву, зокрема – це звіти провідників різних рівнів, накази, листи, повідомлення тощо з різних місцевостей Західної України. На

---

[1] Від Проводу ОУН // Розбудова нації. – 1932. Січень–лютий. Число 1–2. – С. 29–30; Офіційна частина. Від Проводу ОУН // Розбудова нації. – 1932. Липень–серпень. Число 7–8. – С. 54–55.

[2] ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. – Б.м., 1955. – С. 44.

документах, що походять з Сокальського повіту (чи, як тоді закодовано називали цю місцевість, – Львиця) збереглися відтиски печаток.

Отож зупинимося лише на таких документах. Їх виявлено 4, це: "Наказ № 4/ п. с." повітового провідника Сокальського повіту від 19 квітня 1942 р. (1), "Звіт" діяльності референта юнацтва в місцевості "Львиця" від 4 червня 1942 р. (2), "Звіт ч. 2" повітового провідника повіту "Львиця" від 10 червня 1942 р. (3), "Звіт заступника повітового провідника місцевості "Львиця" від 21 червня 1942 р. (4). Всі вони обмежені часом між 19 квітня по 21 червня 1942 р.

У наведених документах печатки виконували прикладну роль – засвідчували подані в документах інформації або чинність наказів. Розміщувалися в кінці документів, матеріалом для відтискування служило чорнило червоного або бузкового кольорів, яке не збігається з кольором чорнила, що ним виконані тексти документів. Форма всіх печаток – кругла, діаметр відповідно 32(2), 37(1), 38(3), 42(4) мм. Папір різниться розміром, ґатунком і кольором.

Три відтиски печаток мають лінійний обідок з двох ліній, зовнішня подвійна (1, 3, 4), внутрішня з однієї лінії, в однієї – обідок з одинарних ліній (2). Легенди трьох з печаток розташовані на обідках, а в однієї (3) – і на обідку, і в центральній частині; написи виконані українською мовою, шрифт друкований. Легенда несе інформацію про назву чи "псевдонім" місцевості, назву організації, якій належить печатка, гасло. Всі компоненти легенди є лише на одній печатці (3), в інших випадках назва "ОУН" відсутня.

У всіх випадках основним сюжетним зображенням є емблема ОУН – "тризуб з мечем". В оформленні печаток використано декоративні елементи: хрести, риски, стрілки, крапки.

Печатки виконані з використанням механічних пристроїв для гравіювання кіл обідка; написи й зображення – ручного гравіювання. Враховуючи стильові ознаки й техніку виконання, можна вважати, що три печатки (2, 3, 4) виконані одним майстром. Самі печатки не виявлені.

Подаємо короткий опис відбитків печаток за такою схемою: назва адміністративно-територіальної одиниці, назва організації, назва документа, дата його створення, кількість примірників, матеріал, яким зроблено відтиск, форма печатки, розмір, легенда, сюжетне зображення. Всі документи зберігаються в Архіві ОУН у Києві.

1. Місто Сокаль, Організація Українських Націоналістів. 1 примірник, "Наказ № 4/ п. с." повітового провідника Сокальського повіту, 19 квітня 1942 р.

Матеріал: бузкове чорнило.

Форма: кругла.

Розмір документа: 193 х 150 мм.

Діаметр відтиску: 37 мм.

Легенда: СМЕРТЬ АБО ВОЛЯ! СОКАЛЬ. Оточена подвійним обідком з суцільних ліній. Основний напис зроблено зліва направо за годинниковою стрілкою. Слово СОКАЛЬ розташоване в нижній частині зліва направо проти

годинникової стрілки і оточене рисками з обох боків. Перед і після слова АБО вміщено стрілки, що спрямовані одна назустріч другій. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: Емблема ОУН.

2. Сокальський повіт, Організація Українських Націоналістів. 1 примірник, "Звіт" діяльності референта юнацтва у місцевості "Львиці", 4 червня 1942 р.

Матеріал: червоне чорнило.

Форма: кругла.

Розмір документа: 252 х 208 мм.

Діаметр відтиску: 32 мм.

Легенда: СЛАВА УКРАЇНІ. Оточена одинарним обідком з суцільної лінії. Вгорі та внизу – хрестики з потрійними горизонтальними лініями з обох боків хрестиків. Основний напис зроблено зліва направо за годинниковою стрілкою. Слово ЛЬВИЦЯ розташоване в центральній частині під основним зображенням. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: Емблема ОУН. З боків розміщено декоративні елементи в формі тридільного листка.

3. Сокальський повіт, Організація Українських Націоналістів. 1 примірник, "Звіт ч. 2" повітового провідника повіту "Львиця", 10 червня 1942 р.

Матеріал: бузкове чорнило.

Форма: кругла.

Розмір документа: 273 х 210 мм.

Діаметр відтиску: 38 мм.

Легенда: СМЕРТЬ АБО ВОЛЯ! ЛЬВИЦЯ. Оточена подвійним обідком з суцільних ліній. Основний напис зроблено зліва направо. Слово ЛЬВИЦЯ розташоване в нижній частині зліва направо й оточене зірочками з обох боків. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: Емблема ОУН. З боків емблеми паралельно обідку розташовано два написи ОУН.

4. Сокальський повіт, Організація Українських Націоналістів. 1 примірник, "Звіт заступника повітового провідника місцевості "Львиця", 21 червня 1942 р.

Матеріал: червоне чорнило.

Форма: кругла.

Розмір документа: 226 х 210 мм.

Діаметр відтиску: 42 мм.

Легенда: СМЕРТЬ АБО ВОЛЯ ЛЬВИЦЯ. Оточена подвійним обідком з суцільних ліній. Основний напис зроблено зліва направо. Слово ЛЬВИЦЯ розташоване в нижній частині зліва направо і оточене ромбиками з обох боків. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: Емблема ОУН.

3

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ (*Київ*)

НАДАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ЗА ПАНУВАННЯ ВЛАДИСЛАВА III (1434–1444)

Старший син Владислава II Ягайла – Владислав III, якого після загибелі під Варною було прозвано Варненчиком, обійняв королівський трон у віці 10 років. Його обрання у 1440 р. королем Угорщини (і об'єднання влади над двома найбільшими королівствами Центрально-Східної Європи) втягнуло молодого володаря у вир великих справ, у якому йому й судилося загинути.

Після утворення у 1434 р. Руського і Подільського воєводств і поширення коронного права на руські землі Корони Польської, територія Західного Поділля як ціла земля перестає бути особистим доменом короля. Велика кількість не розданих (вочевидь, не підкріплених відповідними привілеями королівської чи великокнязівської канцелярії, або й навіть грамотами удільних подільських князів Коріатовичів) маєтків становили величезне джерело прибутку як для королівської скарбниці, так і для потенційних отримувачів з числа місцевої і коронної шляхти.

Процес отримання земельної власності (надання та застави королівщин на певну суму грошей) розпочався ще за попередніх володарів цієї території. Левову частину королівських привілеїв складають записи на суму. Перші документи, у яких фіксується застава того чи того маєтку, походять це з часів Вітовтового володіння Поділлям (1418–1430). Після відновлення зверхності Владислава II Ягайла на Західному Поділлі усі привілеї, які виходили з його канцелярії, були власне заставами на певну суму, з умовою особистої резиденції на Поділлі та участі в обороні краю від нападів.

Загалом час правління Владислава III можна поділити на два періоди: перший – 1434–1440 рр., час, коли малолітній король перебував під опікою матері і найвпливовіших можновладців, та другий – 1440–1444 рр., що супроводжував громадянською війною в Угорщині та підготовкою і участю у хрестовому поході проти турків. Якщо у першому періоді малолітньому королеві відводилися виключно декоративно-представницькі функції верховного володаря, то у другому молодий володар міг сам вирішувати справи з наданням маєтків шляхті у новоствореному воєводстві.

Зважаючи на постійні військові кампанії, які молодий король вів в Угорщині, королівська скарбниця вимагала чим далі більшої кількості готівки, яку в тих умовах можна було дістати, лише заставивши ще значні

королівщини у нових воєводствах на сході Корони Польської. З другого боку, роздача королівщин під заставу і накопичування на цих маєтках значних сум, як то було у випадку з Бучацькими, Щуковськими, Домаратом зі Шлядкова та іншими представниками шляхти, яка починала освоювати ці землі, було надійним вкладенням капіталу і джерелом сталих і, вочевидь, чималих прибутків. Ще одним значущим аспектом роздачі королівщин був той факт, що молодий король у такий спосіб винагороджував шляхту за участь у військових кампаніях в Угорщині та в останній виправі проти турків. На це вказують місця виставлення багатьох документів канцелярії Владислава IV, зокрема: під замком Марванко[1], Варадин[2], біля Орсова[3], або безпосередні згадки в документах про прибуття шляхти для підтримки молодого короля до Угорщини[4]. Другою причиною у роздачі земельних надань слід вважати винагороду шляхті за участь в обороні східних кордонів Корони, про що свідчать численні згадки в подільських привілеях[5].

У процесі роздачі земельної власності на території Подільського воєводства за Владислава III нас, головним чином, цікавлять такі питання: а) хто був суб'єктом надання; б) статус і кількість об'єктів надання; в) локалізація об'єктів надання; г) умови надання (сума застави) та обов'язки суб'єкта надання. Ще одним важливим аспектом у вивченні політики роздачі земельних надань у Подільському воєводстві за панування Владислава III є можливість прослідкувати процеси творення великих і середніх маєтків представниками як місцевої, так і прибулої шляхти. У нашому розпорядженні є сімдесят п'ять документів, які демонструють процеси, які лягли в основу цього формування, як то: накопичення великих сум запису на одному місті, групі сіл, селі з подальшим переведенням їх на німецьке право, як це видно на прикладі заможних і впливових родин Одровонжів зі Спрови, Бучацьких та тих, хто нанизував записи на старі надання, збільшуючи у такий спосіб борг короля, як це робили Свірчі, Домарат зі Шлядкова та ін.

Більша частина королівських привілеїв, які дійшли до нашого часу, походить з пізніших копій, головним чином з XVI ст. із "Книги ревізії листів 1564"[6] та "Реєстру Коронного архіву"[7], зробленого у 60-ті роки Яном Замойським. Серед опублікованих джерельних видань найважливішим,

---

[1] Zbiór dokumentów Małopolskich / Opr. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś (далі – ZDM). – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. – Cz. VIII: Dokumenty z lat 1435–1450. – № 2291. – S. 111–112.

[2] Ibidem. – № 2490. – S. 292–295.

[3] Ibidem. – № 2495. – S. 299.

[4] Ibidem. – № 2361, 2362. – S. 174–176; № 2392. – S. 199–200; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. K. Liske, A. Prochaska, W. Hejnosz (далі – AGZ). – Lwów, 1875. – T. V. – № LXXXVII. – S. 110.

[5] Детальніше про це див. нижче.

[6] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Tzw. Metryka Litewska (далі – tzw. ML). – IV B. – Syg. 17.

[7] AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Syg. 32. – K. 929–996.

зважаючи на кількість публікацій, є “Zbiór dokumentów Małopolskich”[8]. Використано також публікації з “Архива Юго-Западной России”[9], “Akta grodzkie i ziemski”[10], публікації В. Побуг-Ґурського “Powiat Mohylowski”[11], реґести каталогу документів бібліотеки Оссолінських, виданого Ф. Погорецьким[12]. Трапляються і зовсім несподівані місця зберігання документів стосовно Поділля. Оригінал одного з документів для Варцислава Вишковича з Данілковичів на с. Княгинин зберігається у відділі спеціальних зібрань міської та воєводської бібліотеки м. Бидгощ[13]. Копія ще одного цікавого документа зберігається у приватному зібранні Томаша Нєводнічанського у Бітбурґу (Німеччина)[14].

У 2000 р. науковцями Інституту історії Яґелонського університету у Кракові були підготовлені “Materiały do regestów dokumentów Władysława Warneńczyka króla Polski i Węgier 1434–1444”[15], які мали зібрати усі відомі на сьогодні джерельні згадки про документи, що постали в канцелярії Владислава III. На жаль, певна кількість документів, які переховуються в Головному архіві давніх актів у Варшаві, з невідомих причин не потрапила до цього видання, зокрема реґести документів з “Реєстру Коронного архіву” Я. Замойського.

Важливим для проведення порівнянь з іншими регіонами Корони є публікації Юрія Зазуляка, який розглядає застави Яґелонів у Галицькій Русі в XV ст.[16], і Марціна Сепяла, що спробував підрахувати доходи, отримані від застав королівщин за часів панування Владислава III в Угорщині у 1440–1444 рр.[17]

---

[8] ZDM. – Cz. VIII. – XL+400 s.

[9] Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. 1: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV–XVI в. / Под ред. М. С. Грушевского. – 502 с.; Т. 2: Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XVII–XVIII в. / Под ред. М. С. Грушевского. – 772 с.

[10] AGZ. – T. V. – VI+294 s.; Lwów, 1876. – T. VI. – VI+302 s.

[11] *Pobóg-Górski W.* Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. – Kraków, 1902. – 346 s.

[12] *Pohorecki F.* Catalogus diplomatum bibliothecae Instituti Ossoliniani nec non bibliothecae Pawlikowianae ubde ab anno 1227 usque ad annum 1505. – Leopoli, 1937. – VI+151 p.

[13] За детальний відпис з цього документа щиро дякую маґістрові Рафалові Яворському з Варшавського університету.

[14] Фотокопія цього документа зберігається у Зібранні допоміжних дисциплін Інституту історії Варшавського університету. Автор щиро дякує докторові Мареку Яніцькому за надану інформацію.

[15] Materiały do regestów dokumentów Władysława Warneńczyka króla Polski i Węgier 1434–1444 / Opr. W. Krawczuk, K. Mieszkowski, Z. Perżanowski, S. Sroka. – Kraków, 2000 // http://argo.hist.uj.edu.pl/WARN/Index.htm

[16] *Зазуляк Ю.* Застава як елемент роздавничої політики Яґеллонів у Галицькій Русі в XV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 43–57.

[17] *Sepiał M.* Zastaw na dobrach ziemskich i dochodach królewskich w okresie panowania Władysława III Warneńczyka na Węgrzach (1440–1444) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – Kraków, 1998. – Zesz. 125. – S. 36–48.

Отже, усього нами зібрано 75 документів, які походять з королівської канцелярії і стосуються території Подільського воєводства. Серед них: 14 оригіналів, 31 копія та 30 згадок[18].

а) суб'єкти надань

Якщо у попередній час, а саме за Владислава II Ягайла та великого князя Вітовта, на означення особи, яка отримувала землю, використовувалися такі означення, як то *fidelium odsequiorum*, *fidelis noster*, *sludze naszemu*, *servitori nostro* (у 1402–1413 рр.) або *nobilis*, *terrigena noster* та ін. (у 1431–1434 рр.), то, як видно з наведеної нижче таблиці, при означенні соціального статусу особи левова частка належить означенню *nobiles*, тільки у випадках, коли особами, що отримували королівські надання, були великі землевласники та високі урядники (Пьотр Одровонж зі Спрови, Теодорик з Бучача), вживалося означення *magnificus*.

Особи, які згадуються у земельних наданнях Владислава III 1434–1444 рр.

№ п/п	Ім'я, патронім, соціальний статус	Кількість озброєних людей, яких мав виставити володар, або сума застави	Примітки:
1	nobilis Georgius Kuncowicz	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2180
2	Benesio de Keschtow militi suo		AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 967
3	Варціслав Вишкович з Данілковичів	100 гривень	Bydgoszcz. – Biblioteka Mejska i Wojewydzka. – Zbiory Specjalne. – Sygn. 1219 III "Autografy krylewskie". – № 3

[18] Детальніше див. Додаток, де подано інформацію про всі зібрані нами документи Владислава III для Подільського воєводства. За своєю інформативністю згадка мало чим відрізняється від повного змісту документа, адже містить практично всю необхідну інформацію про об'єкт та суб'єкта трансакції, опускаючи при цьому формальну частину самого документа. Зазначимо, що нами використано лише ті згадки, які містять дату виставлення документа. Поза цією розвідкою залишилися згадки, котрі не містять дати: зокрема ті, що відомі нам з ревізії, проведеної у 1469 р. Опрацювання такого типу інформації вимагає окремого дослідження. Певна складність з опрацюванням такого типу згадок призвела у нашому випадку до суттєвих помилок, як то: зарахування королівських документів для кам'янецького старости Пьотра Поляка з Ліхвіна до документів, виставлених самим Пьотром Поляком, див.: *Михайловський В.* Документи подільських (кам'янецьких) генеральних старост на заставу королівщин (1442–1506 рр.) // Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 67; *його ж.* Привілей короля Владислава III на кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 50–51. Автор щиро дякує докторові габілітованому Янушові Куртиці з Кракова за вказівку на цю помилку.

№ п/п	Ім'я, патронім, соціальний статус	Кількість озброєних людей, яких мав виставити володар, або сума застави	Примітки:
4	nobilis Theodoricus de Buczacz	500 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2185
5	nobili Mroczkoni de Crassow	400 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 967–968
6	nobili Iohanni Wiewyor de Cirzeschin	30 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2186
7	nobilem Schischca Lanbabcz	30 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2187
8	nobilem Iohannem alias Slaboszium minorem	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2188
9	nobilem Domarathium de Slathkow	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2190
10	magnifici Petri Odrowasch	–	ZDM. – Cz. VIII. – № 2192
11	generoso Biedrzich castellano Camenecensi	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2198
12	nobilis Warcislaus de Danilkowcze	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2200
13	nobilis Iohannes Fiol de Conaryow	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2201
14	nobilis Iohannes Bachawsky	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2202
15	nobili Johanni de Curzessino dici Wewor	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2204
16	nobiles Iohanned de Janowicze	60 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2211
17	nobilis Sienko de Vierzbowcze	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2213
18	nobilibus Iohannis et Petro Bachawski	110 кіп грошей	ZDM. – Cz. VIII. – № 2214
19	Petrus et Iohannes Bachwsczi	60 кіп грошей	ZDM. – Cz. VIII. – № 2215
20	nobili Nicolao de Wirdzbicza	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2227
21	nobili Sandiuogio Gossiensky	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2228
22	nobili Ioannis de Tarnow	30 гривень	AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – Ark. 183–183 v
23	nobili Bilina de Lubnicza	50 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 934–935, 969

№ п/п	Ім'я, патронім, соціальний статус	Кількість озброєних людей, яких мав виставити володар, або сума застави	Примітки:
24	nobili Alberto Schostek de Dziedrzechowcze	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2240
25	nobilis Johannes filius Miksche de Stepanykowcze	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2241
26	nobili Borscz de Koczina	150 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2242
27	nobilis Iohannes Schiska	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2243
28	nobili Domarath de Sliatkow	400 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2244
29	nobili Iohanni Slabosch de Caweczin	40 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2245
30	generoso Dzietrzuchone de Buczacz	300 гривень та хутра	ZDM. – Cz. VIII. – № 2246
31	magnificus Petrus de Sprowa	sex hastis bene locatis et duodecim sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2251
32	generosum Theodoricum de Buczacz	–	ZDM. – Cz. VIII. – № 2252
33	generosus Theodoricus de Buczacz	300 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2253
34	generoso Bederico de Biedrzichowicze	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2254
35	nobili Alberto de Dziedrzichowicze	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2259
36	nobilis Byedrich de Byedrzychowicze	400 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2267
37	nobili Janussio Kierdeiowicz	150 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2269
38	nobili Borsch de Koczino	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2274
39	generoso Petro Cziolek	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2291
40	nobili Iohanni Kiemlicz de Wliostowicze	200 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2305
41	nobili Bilina de Lubnicza	50 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 935, 969
42	nobili Iohanni Bahawsky	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2321
43	nobili Janussio Kierdey	400 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2322
44	nobili Iohanni Slabosz	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2323

№ п/п	Ім'я, патронім, соціальний статус	Кількість озброєних людей, яких мав виставити володар, або сума застави	Примітки:
45	nobili Matthiae alias Mach	60 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 935, 970
46	generoso Bederico castellano Camenecensi	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2330
47	nobilis Sigismundus alias Kyerdey de Orinin	100 гривень	AGZ. – T. V. – № LXXXVII.
48	generosum Christinum de Sczukowcze	1200 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2357
49	nobilis Domarati de Slathkow	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2361
50	nobilis Domarati de Sliathkow	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2362
51	nobili Machoni de Podlasse	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2367
52	nobilis Stankonis	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2369
53	nobilis Venceslai Spysz de Sobaczow	350 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2384
54	nobili Iohanni de Chomanthow	60 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2386
55	generosum Theodricum de Buczacz	122 гривні	ZDM. – Cz. VIII. – № 2390
56	nobilis Nicolai Podolecz de Grodkow	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2392
57	nobilis Bilina	60 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2419
58	nobilis Mitkonis Zarubicz dicti de Lisyecz	una hasta et duobus sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2425
59	nobilis Lucassy alias Laywicz de Mileyowicze	una hasta et quattuor sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2426
60	nobilis Stanislai de Biedrzichowicze	una hasta et duobus sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2427
61	Thome de Hynkowicz militis grate dilecti	una hasta et quator sagittariis	AGZ. – T. VI. – № XX.
62	nobilis Ihnat Neschewicz dicti de Benancowcze	una hasta et duobus sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2430
63	nobilis Sankonis Koslowski	una hasta et duobus sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2431
64	magnificum Theodricum de Buczacz	200 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2433
65	nobili Sienko de Wierchowiecz	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2434

№ п/п	Ім'я, патронім, соціальний статус	Кількість озброєних людей, яких мав виставити володар, або сума застави	Примітки:
66	generoso Nicolao Vidinicze de Slabicza	100 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 973
67	nobilis Stognei de Schumsko	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2446
68	generosi Christini de Sczukow	300 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2448
69	nobilis Warcislai de Danylkowcze	200 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2449
70	nobilis Stephani alias Steczko de Wladowcze	50 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2461
71	nobili Stanislao de Rudniki	50 гривень	AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 975
72	nobili Nicolao Domarad de Dobrin	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2466
73	nobilis Iohannis alias Schiska de Suprkowcze	hasta una et duobus sagittariis	ZDM. – Cz. VIII. – № 2468
74	magnifici Petri Odrowas de Sprowa	–	ZDM. – Cz. VIII. – № 2490
75	nobilis Bognad Hincowicz	100 гривень	ZDM. – Cz. VIII. – № 2495

Переважна більшість осіб, які отримали у той чи той спосіб земельну власність на теренах новоствореного воєводства, були, вочевидь, "новими людьми" (під цим означенням розуміються особи, які до цього часу не були пов'язані з Поділлям або вперше згадуються в дотичних до цієї території документах). Лише незначна кількість осіб, такі як Теодорик з Бучача, Януш Кірдей, Бедрих з Бедриховець, брати Бахавські були в певному сенсі "місцевими", бо коли не вони самі, то їхні батьки згадуються у документах Владислава II Яґайла та Вітовта.

Серед суб'єктів надання можемо згадати про групу осіб, які значно виділялися своїм становищем в урядницькій ієрархії країни. Це вже згадувані Теодорик з Бучача, двічі кам'янецький староста і кам'янецький каштелян[19], Бедрих, кам'янецький каштелян[20], Пьотр Одровонж зі Спрови, воєвода і староста руський[21]. Іншу, менш чисельну групу, складали урядники нижчого

[19] Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – № 190, 539, 544.

[20] Ibidem. – № 189.

[21] Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka). Spisy / Opr. K. Przyboś. – Wrocław, 1987. – № 1163, 1232.

рівня, такі як подільський підкоморій та скальський староста Януш Кірдей з Оринина[22], або, наприклад, володар Шарівського комплексу сіл Домарат зі Шлядкова, який, за припущенням Марцелія Космана, служив у великокнязівській канцелярії Вітовта[23], а пізніше кам'янецький земський писар[24], чи кам'янецький ґродський суддя Войцех Шостек з Дітриховець[25]. Досить випадковою є поява серед суб'єктів надання двох королівських ложних Яна Слабоша молодшого (*Iohannem alias Slaboszium minorem*)[26], Миколая Подольця з Ґродкова[27] та багатьох інших, які за наступного володаря, Казимира IV, досягли високих щаблів у подільській земській ієрархії[28].

Важливим для нас залишається питання походження нових власників. Ідеться не про етнічну чи конфесійну приналежність, яку, на превеликий жаль, важко встановити при існуючій джерельній базі, а насамперед звідки, з якого регіону походили вони.

Опускаючи при цьому великих власників та ще й маючи перед собою таку перепону, як присутність біля імен дуже поширених назв місцевостей, годі шукати тут якісь закономірності чи то ареали походження. Лише в небагатьох випадках ми можемо відстежити, з яких регіонів, найімовірніше, походили нові власники. На першому місці тут – Малопольща та Мазовія. Так, зокрема, вихідцями з Мазовії були Ян Вивер з Кужежина[29], Ян з Хомонтова[30], а малополянами – Борш з Коціни[31], Лукаш Лойович з Мілейовіц[32], Стоґнєв з Шумська[33], Домарат зі Шлядкова[34], Ян Крушина з Ґалова[35]; із Люблінської землі походили Ян Кємліч[36], Пьотр і Ян Ціолки[37].

б) кількість і статус об'єктів надання

Протягом 1434–1444 рр. у документах Владислава III номенклатура типів населених пунктів не зазнала суттєвих змін.

---

[22] Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. – № 388.

[23] *Kosman M.* Kancelaria wielkiego księcia Witolda // Studia źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1969. – S. 111.

[24] Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. – № 321.

[25] ZDM. – Cz. VIII. – № 2240, 2259.

[26] Ibidem. – № 2188. – Przyp. 1; № 2245.

[27] Ibidem. – № 2392. – Przyp. 1.

[28] Миколай Подолец у 1455–1456 рр. був кам'янецьким підкоморієм, а в 1456–1458 рр. кам'янецьким каштеляном. Див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. – № 390, 191.

[29] ZDM. – Cz. VIII. – № 2186. – Przyp. 1. – S. 13.

[30] Ibidem. – № 2386. – Przyp. 1. – S. 196.

[31] Ibidem. – № 2242. – Przyp. 1. – S. 69; *Kurtyka J.* Z dziejów walki szlachty ruskiej o równouprawnienie: represje lat 1426–1427 i sejmiki roku 1439 // Roczniki Historyczne. – 2000. – R. LXVI. – Przyp. 14. – S. 116.

[32] ZDM. – Cz. VIII. – № 2426. – Przyp. 1. – S. 228.

[33] Ibidem. – № 2446. – Przyp. 1. – S. 251.

[34] Див.: *Kurtyka J.* Z dziejów walki szlachty ruskiej... – Przyp. 15. – S. 116.

[35] Ibidem. – Przyp. 7. – S. 115.

[36] Ibidem. – Przyp. 22. – S. 117.

[37] Ibidem. – Przyp. 24, 25. – S. 118.

Кількість об'єктів надання за привілеями Владислава III у Подільському воєводстві (1434–1444)

рік	місто	село	дворище	пустка	територія	кількість документів
1434	–	–	–	–	–	–
1435	–	2	–	–	–	2
1436	1	19	–	–	–	8
1437	–	–	–	–	–	–
1438	–	2	–	–	–	2
1439	–	15	1	–	–	10
1440	2	31	1	–	–	16
1441	1	14	–	–	–	9
1442	2	19	1	4	–	18
1443	2	7	–	–	–	8
1444	2	18	–	–	–	2
			3	**4**	–	

в) локалізація об'єктів надання

Локалізація згадуваних об'єктів надання в документах Владислава III є дуже важливим елементом у вивченні адміністративного поділу новоствореного Подільського воєводства. Майже обов'язкова присутність у клаузулах привілеїв тих чи інших територіальних означень дозволяє нам прослідкувати не тільки наявний репертуар старих повітів-волостей, а й переконатися (на прикладі хоча б Бакотського повіту) у тривалості й живучості цієї традиції.

Важливим є той факт, що незважаючи на наявність нової адміністративної одиниці воєводства з одним гродовим кам'янецьким повітом у складі Корони, на місцях людність ще досить довго ідентифікувала свої маєтки при локалізації зі старими регіональними центрами. Це може привести дослідника до певної дезінтерпретації наявних джерел. Якщо накласти на мапу всі відомі нам з королівських документів населені пункти (які з великою ймовірністю піддаються локалізації), то виникає часткове накладання повітів один на одного. Можливо, це можна пояснити або певною плутаниною, коли майбутній власник використовував при складанні тексту привілею нову орієнтацію (бо, вочевидь, мало орієнтувався у місцевій специфіці та традиціях), що свідчить про його прибулість, або тримався старих традицій, що може слугувати на користь його місцевого походження, або принаймні вказувати на тривалість укорінення на теренах Західного Поділля[38].

[38] Дане твердження потребує спеціального дослідження з якомога точнішою локалізацією згадуваних у документах місцевостей та з нанесенням кордонів повітів для Подільського воєводства у XV ст.

Ще однією проблемою у чіткій локалізації населених пунктів і зарахуванні їх до Подільського воєводства є, по-перше, умовність кордонів, по-друге – досить часте ігнорування самого Поділля у джерелах Корони XV ст. (як, наприклад, у ревізії 1469 р., де документи на власність у Подільському воєводстві були не тільки "записані" до Руської землі, а й перемішані з привілеями самого Руського воєводства[39]) і, по-третє – несталість адміністративного поділу у самому воєводстві, коли ми можемо вести мову про багатоступіневість тлумачення й використання терміну повіт[40]. Як зазначив Юрій Зазуляк, у заставних документах Владислава III у Руському воєводстві майже завжди вказується повіт, а не земля[41]. Специфікою ж Подільського воєводства було те, що тут був лише один ґродовий повіт – Кам'янецький, і не було поділу на землі, а саме воєводство завжди називалося Подільською землею (*terra Podoliae*).

Досить характерним прикладом цієї плутанини може слугувати документ від 7 березня 1440 р., яким король Владислав III, узявши від Теодорика Бучацького 4 шуби та 2 коней, обіцяє йому на найближчому коронному з'їзді дідизне право на 17 сіл або відповідну суму готівкою[42]. Після переліку самих сіл, як годиться, подається їх адміністративна локалізація, яка в цьому випадку розміщує їх у Червоногородському та Коропецькому повітах Руської землі (*in terra Russiae et districtibus Czirwonogrodensi et Cropicziensi sitas*)[43]. Але ж у чисельних джерелах до 1440 р. (низка привілеїв для самого Теодорика) місто Червоногород з повітом відносяться до Подільської землі (а після 1434 р. – Подільського воєводства).

г) умови надання та обов'язки суб'єкта

Більшість населених пунктів, які згадуються у документах для Подільського воєводства, є об'єктами застави. Король як верховний володар і власник їх віддає ці села в заставу під певну суму готівки, яку особа, що отримує, вносить до королівської скарбниці.

Суми, під які заставлялися маєтки, бували різними, що спонукає вдатися до певної диференціації їх залежно від розміру, кількості сіл, місця об'єкта та особи, яка отримує його у заставу.

---

[39] Див.: Bona regalia onerata in terris Russiae etc. // Źrodła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII. – Cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. VIII. – Cz. 1: Ziemi Ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez A. Jabłonowskiego. – S. 42–72.

[40] Про це див. ширше: *Крикун М.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 157–178. Див.: *Лаппо И. И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 3–53; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Przyp. 139. – S. 49.

[41] *Зазуляк Ю.* Застава як елемент роздавничої політики Ягеллонів... – С. 45. – Прим. 12.

[42] ZDM. – Cz. VIII. – № 2252. – S. 77–78.

[43] Ibidem. – № 2252. – S. 78.

Умовно ми можемо виділити три цінові групи. Перша до 50 гривень, друга 50–100 гривень, третя понад 100 гривень за один об'єкт застави. Почасти ціна об'єкта є ситуативною і могла б залежати від місця розташування та платоспроможності особи. Адже, викладаючи чималі гроші за маєтки на східних кордонах Корони, нові власники сподівалися на повернення вкладеного капіталу зі "своїх" володінь. Вживання тут "своїх" володінь пояснюється тим, що королівські застави внаслідок неспроможності королівської скарбниці сплатити борг, залишалися у володінні спадкоємців на тривалий час.

Не завжди розміри заставних сум залежали від суспільного чи службового рангу особи. Досить часто люди, які не посідали жодного уряду, викладали чималі суми готівкою, аби отримати той чи інший маєток. Наведемо для прикладу декілька осіб, які записали понад 100 гривень за одне село, не маючи жодного уряду: Варцислав з Данилковичів (200 гривень)[44], Венцеслав Спиш із Собачова (350 гривень за два села)[45], Ян Кємліч з Влостовіц (200 гривень за два села)[46], Ян Слабош з Кавенчина (100 гривень)[47] та ін. Вочевидь, участь у військових кампаніях могла дати шляхті достатню кількість готівки для здійснення таких операцій, адже той-таки Варцислав з Данилковичів перший запис на с. Княгинин зробив на суму лише у 40 гривень[48].

Ще однією проблемою у цій дещо спрощеній класифікації є те, що майже кожен з документів, які виходили з канцелярії Владислава III, треба розглядати у певному зв'язку з попередньою долею як об'єкта, так і суб'єкта надання, а також від зацікавленості і спроможності останнього викласти певну суму готівки за необхідний йому маєток, що в свою чергу істотно впливали на розміри застави. Це змушує нас вдаватися у кожному випадку до ретроспективного аналізу, який дає змогу дещо повніше зрозуміти сам хід подій.

Виходячи з того, що левова частка застав, зроблених у Подільському воєводстві, були безтерміновими, а нестача готівки в королівському скарбі була постійною, кредитор отримував змогу не тільки швидко повернути суму кредиту, а й мати з отриманого маєтку значний зиск. А якщо звернути увагу на такий показник, як кількість записів, зроблених для однієї особи протягом десяти років правління Владислава III, то видно, що деякі з них отримали чималий зиск з нових маєтків і розглядали їх вже як нові "родові гнізда".

Візьмемо для прикладу декілька осіб. Якщо вже не раз згадуваний Домарат зі Шлядкова протягом 1431–1433 рр. отримав чотири привілеї на комплекс сіл Шарівка, Жилинці, Іванківці, Левківці, Перегінка на загальну

---

[44] Ibidem. – № 2449. – S. 255–256.
[45] Ibidem. – № 2384. – S. 193–194.
[46] Ibidem. – № 2305. – S. 121.
[47] Ibidem. – № 2323. – S. 137–138.
[48] Ibidem. – № 2200. – S. 30–31.

суму 150 гривень[49], то за нового володаря у 1440 р. він записує лише за Шарівський ключ 400 гривень[50]. Ця сума майже у 2,7 рази перевищувала попередні записи невеликих сум (30–50 гривень). До цього ще треба додати два записи на Балин у Смотрицькому повіті на суму 140 гривень[51] та на пустку Копистин у Летичівському повіті на 50 гривень[52]. Така активність Домарата може пояснюватися й тим фактом, що у 1439–1442 рр. він був кам'янецьким земським писарем[53] і досвід роботи у великокнязівській та королівській канцеляріях, вочевидь, допоміг йому збагнути вигідність таких інвестицій.

Іншим прикладом може слугувати діяльність Варцислава з Данилковичів, малопомітного шляхтича, який протягом 1435–1443 рр. зробив записи на суму 340 гривень лише на одному селі Княгинин у Кам'янецькому повіті[54]. В останньому привілеї відзначено, що Варцислав отримує цей запис за активну участь в обороні Подільської землі (*circa defensionem terrarum nostrarum Podolie ipsas ab insultibus infidelium paganorum defendendo*). Цікавою особливістю є те, що до нас усі три документи дійшли в оригіналах.

Що стосується представників заможних і впливових родин, як от Бучацьких, Одровонжів зі Спрови, Кірдеїв, Бедриха з Бедрихівців, то майже усі вони доклали чималих зусиль для збільшення у той чи інший спосіб своїх маєтків. Якщо Бучацькі, Кірдеї та Бедрих з Бедриховець пішли шляхом накопичення записів на вже отриманих маєтках за попередніх володарів (Владислава II Яґайла та Вітовта) або робили нові записи на досить значні суми грошей (щонайменше 100 гривень), то Пьотр Одровонж зі Спрови пішов шляхом переведення свого Сатанівського та Зіньківського комплексів на німецьке право та запровадження маґдебурґії у своїх приватних містах[55]. Принагідно зазначимо, по-перше, що цей весь подільський маєток Одровонжів був приватною власністю, на відміну від інших можновладців, а по-друге, така практика з переведенням поселень на німецьке право могла бути пов'язана з господарською діяльністю самих Одровонжів зі Спрови, одних з найбільших землевласників Корони у цей час.

Родина Кірдеїв, яка тримала у Подільському воєводстві уряди воєводи (Грицько Кірдей) та кам'янецького підкоморія (Януш Кірдей з Оринина та Сиґізмунд Кірдей з Оринина), зовні не вирізнялася активністю у нагромадженні маєтку та записів на теренах Подільського воєводства. Доказом цього може бути відсутність документів на маєтки для воєводи Грицька Кірдея у

---

[49] Див.: ZDM. – Cz. VII. – № 2077, 2092, 2107, 2150.

[50] ZDM. – Cz. VIII. – № 2244. – S. 70–71.

[51] Ibidem. – № 2190. – S. 16; № 2361. – S. 174.

[52] Ibidem. – № 2362. – S. 175–176.

[53] Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. – № 321.

[54] Biblioteka Mejska i Wojewódzka w Bydgoszczi. – Zbiory Specjalne. – Sygn. 1219 III "Autografy królewskie". – № 3; ZDM. – Cz. VIII. – № 2200. – S. 30–31; № 2449. – S. 255–256.

[55] ZDM. – Cz. VIII. – № 2490. – S. 292–295.

воєводстві, коли той протягом 1440–1444 рр. був постійно в оточенні короля і його прізвище з'являлося часто серед свідків у королівських документах[56]. Два документи для Януша Кірдеєвича є досить цікавими. У першому йдеться про запис 150 гривень на Давидківцях і Чорнокінцях Скальського повіту та Ілляшівцях на р. Дністрі у Кам'янецькому повіті[57]. Другим привілеєм король дозволяє заснувати місто і замок на горі Лехнівці (*monte Lechowcze*) у Скальському повіті з тим, щоб фундатор володів ним до кінця свого життя[58].

У першу чергу інтригуючою виглядає справа із заснуванням міста та замку. На думку видавців цього документа – Ірени Сулковської-Курась та Станіслава Курася, це – пізніше містечко Скала. Але тут є певна суперечність, або скоріш за все брак докладних джерел. По-перше, сам документ відомий нам зі згадки в ревізії листів, яка проходила через 120 років. По-друге, реєстр димів Подільського воєводства складений у 1493 р., тобто через 52 роки, фіксує назву Лехнівці (*Lechnowcze*)[59], яка нічим особливим не відрізняється від інших сіл воєводства. Можливо, Лехнівці й стали селом біля Скали (центру однойменного повіту і неґродового староства), де старостував сам Януш, але за певних обставин (Януш помер наприкінці 1448 або на початку 1449 рр., і його діти у 1449 р. робили поділ батьківського маєтку[60]) так і не стали містом із замком. І останнє: місто і замок Скала (центр повіту) згадуються багато разів до 1441 р.

Маєток Кірдеїв у Подільському воєводстві через брак джерел можна реконструювати досить умовно. У документі поділу, який було зроблено в 1449 р. в Теребовлі подільським воєводою Грицьком Кірдеєм, згадуються такі подільські села, як Оринин (з присілками; зазначено лише Привороття), Давидківці, Шманьківці, Лопатківці, Чорнокінці, Савелів, Устя, Цвіклівці, Сокіл, Гриньківці[61], на більшість з яких ми, на жаль, не маємо документів, які б засвідчували їх у власності Кірдеєвичів перед 1449 р. І такі випадки не є поодинокими.

Кам'янецький каштелян Бедрих з Бедрихівців розпочав побудову свого маєтку ще за Вітовтового володіння Західним Поділлям[62]. Але саме за часів Владислава III він заклав чи не наймiцніші його підвалини. Серед п'яти документів на суму 700 гривень виділяється привілей від 19 квітня 1440 р.,

---

[56] Детальніше про присутність подільського воєводи Грицька Кірдея на листах свідків королівських документів див.: *Михайловський В.* Матеріали до itineraria подільських воєвод, каштелянів і старост у XV ст. // Молода нація. – К., 2001. – № 3. – С. 155–160.

[57] ZDM. – Cz. VIII. – № 2269. – S. 90–91.

[58] Ibidem. – № 2322. – S. 136–137.

[59] АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 2. – С. 340.

[60] AGZ. – Lwów, 1887. – T. XII. – № CXV. – S. 217–218; див. також: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1907. – T. X. – S. 44.

[61] AGZ. – T. XII. – № CXV. – S. 217–218.

[62] Див. параграф 2.2. цього розділу.

яким король записував за 400 гривень кам'янецькому каштелянові на м. Смотрич з належними до нього селами[63]. Смотрич на той час був другим за значенням містом воєводства і центром однойменного повіту, але сам факт застави був лише епізодом у подібній практиці. Адже маємо принаймні ще два центри повітів, які були заставлені у цей час: м. Червоногород і м. Бакота, про що йтиметься далі.

Певним казусом виглядає застава міста й замку Бакота. У 1442 р. король записав Кристинові зі Щуковців 400 на замку Бакота з належними до нього селами і 800 гривень за службу[64], а у 1443 р. зробив аналогічний запис на 300 гривень[65]. Важко зрозуміти сенс цього документа. Адже об'єкт застави, який начебто перетворився в руїну після війн за Поділля у 1431–1434 рр., і особа самого Кристина зі Щуковець залишають без відповіді ціле коло запитань. Адже до цього часу ні він, ні інші представники родини не мали жодного земського уряду на Західному Поділлі. І тому запис такої великої суми (до речі, більшої, ніж застава значно привабливішого Смотрича) виглядає досить дивним. Польський дослідник Януш Куртика робить припущення, що Щуковські могли з'явитися на Поділлі разом зі Спитком з Мельштина[66].

У цей самий час головна дійова особа на Поділлі у першій половині XV ст., Теодорик з Бучача, отримує численні записи сум грошей на місті і замку Червоногород з належними до нього селами, які ще через 170 років не були сплачені кредиторам. Тут лише зазначимо, що тільки на Червоногороді Теодорик з Бучача протягом 1435–1444 рр. записав 1422 гривні[67], а це лише невелика частка його розлогого маєтку на теренах Подільського воєводства.

Однією з регіональних особливостей, як це видно з виставлених ще за попереднього володаря, Владислава II Ягайла, документів, була умова особистого резидування в отриманих маєтках, яка ще й змушувала нового власника (в залежності від розміру надання) виставляти певну кількість озброєних воїнів на потреби оборони кордонів Корони від татарських і волоських нападів. Практично нічого не змінилося і за володарювання його сина, адже проблеми з оборони кордонів нікуди не зникли, а лише загострилися, про що може свідчити збільшення згадок у надавчих документах, що той чи той шляхтич отримує їх за звитяги у боротьбі з татарами та обороні Подільської землі: якийсь Станко, подільський зем'янин, отримав запис на 100 гривень на трьох селах за перемогу над невірними у Подільській землі (*Stankonis terrigene nostri Podolie fidelis dilecti que nobis in eadem terra Podolie decertando contra paganos*)[68], або Венцеслав Спиш з Собачова – 350 гри-

---

[63] ZDM. – Cz. VIII. – № 2267. – S. 88–89.

[64] Ibidem. – № 2357. – S. 170–171.

[65] Ibidem. – № 2448. – S. 253–254.

[66] *Kurtyka J.* Z dziejów walki szlachty ruskiej... – Przyp. 18. – S. 117.

[67] ZDM. – Cz. VIII. – № 2185. – S. 12–13; № 2246. – S. 72–73; № 2253. – S. 78–79; № 2390. – S. 198; № 2433. – S. 236–237.

[68] Ibidem. – № 2369. – S. 180.

вень на двох селах за оборону кордонів Подільської землі від татар (*in terris Podoliae granicias nostras a Thartaris defendendo*)[69], на 60 гривень записано маєтностей лядавському тенутарію Билині за участь в обороні краю[70], у наданнях сіл у дідичне володіння Миткові Зарубичові та Лукашові Лойовичу з Мілейовіц є також згадка про участь в обороні Подільської землі[71] та ін.

Іншим полем діяльності, де шляхтич міг отримати винагороди в той час, була громадянська війна в Угорщині. Про це, зокрема, зазначається у документі для Миколая Подольца з Ґродкова, якому записано хутра сіл на 150 гривень за заслуги у перемозі над бунтівниками в Угорському королівстві (*in hoc inclito regno nostro Hungariae rebellium nostrorum compressione*)[72].

Одними з найколоритніших є документи для Теодорика з Бучача. Не через значні суми готівки, які він позичав королеві, а через те, що кілька разів речі, оздоблені золотом, виконували функцію грошей. Зокрема, 6 лютого 1440 р. король записав 300 гривень на замку Червоногород взамін за шовковий плащ з золотої тканини, підбитий лисицями, 2 соболині шуби, 2 *marssczenczones*, один соболевий, другий куній, 2 *thorlopones* з куниці, шовкову тканину, 1 *Kywerun*, 3 пари оздоблених золотом бобрових рукавиць та 80 соболиних шкур[73], а 7 березня 1440 р. подаровані 4 шуби розшиті золотом слугували запорукою у майбутньому отриманні 17 сіл на дідизному праві[74].

Отже, підсумовуючи наведені факти стосовно сум, на які король Владислав III заставив свої подільські маєтки, можемо твердити (і це видно з наведеної нижче таблиці), що загальна сума склала 4990 гривень протягом десяти років. Це набагато менше тих сум, які король отримав від заставлених маєтків у Руському воєводстві, де, за підрахунками Ю. Зазуляка, лише на групу можновладців, що отримали записи на понад 1000 гривень кожен, припало 20322 гривні (або 54,27% від суми всіх застав у гривнях)[75]. Зазначимо, що лише на одного Пьотра Одровонжа зі Спрови з цієї суми припадає 9880 гривень[76]. Спробуймо порівняти суму подільських застав хоча б з тією сумою, яку отримав Владислав III протягом 1440–1444 рр. і яка, за підрахунками М. Сепяла, нараховує 121504,5 гривні[77].

[69] Ibidem. – № 2384. – S. 194.
[70] Ibidem. – № 2419. – S. 222.
[71] Ibidem. – № 2425. – S. 226; № 2426. – S. 228.
[72] Ibidem. – № 2392. – S. 199.
[73] Ibidem. – № 2246. – S. 72–73.
[74] Ibidem. – № 2252. – S. 77–78.
[75] *Зазуляк Ю.* Застави як елемент роздавничої політки Яґеллонів. – С. 49.
[76] *Sepiał M.* Zastaw na dobrach ziemskich i dochodach królewskich. – S. 47.
[77] Ibidem. – S. 38.

Кількість та сума, отримана від застав королівщин на Західному Поділлі (1434–1444)

Рік	Кількість сіл, згадуваних у привілеях	Сума, отримана від застави	Середня вартість об'єкта
1434	2	40	20
1435	1	–	–
1436	7	640	91,4
1437	–	–	–
1438	2	140	70
1439	12	400	33,3
1440	19	1140	60
1441	13	810	62,3
1442	13	1120	86,1
1443	6	600	100
1444	1	100	100
Всього:	76	4990	65,6

Окремою і значно меншою є група документів, виставлених наприкінці вересня 1442 р. в Буді для шести осіб на теренах Подільського воєводства, яким було надано 7 сіл на ленному праві. Документи такого змісту є нетиповими для королівської канцелярії Владислава III та й навіть для останніх років правління його батька Владислава II Ягайла. Особи, котрі отримали ці села, не виділялися серед інших своїм становищем в суспільстві. Що спонукало до появи такого типу документів? Можемо зробити лише кілька припущень: по-перше – це брак готівки у потенційних власників і можливі великі заслуги перед молодим королем, або прохання можновладців, на службі у котрих могли вони перебувати. По-друге, не виключено, що маємо справу з документами, яких, на превеликий жаль, дійшло до нас досить мало і які могли б пролити більше світла на процеси надавчої політики на теренах Подільського воєводства, адже за структурною цілісністю та змістом вони значно повніші документів застави. Для прикладу, Томаш з Гинковиць, отримавши 29 вересня надання на Гинківці та Угринкіці, вже наступного дня записує 50 гривень на селі у Львівському повіті. Отже готівки, можливо, й не бракувало? По-третє, можливо, ці шляхтичі були у такий спосіб протеговані своїми патронами. Усі ці документи містять підписи свідків. На жаль, наблизити у цьому випадку васала до свого сюзерена, який, можливо, і присутній на ньому, досить складно через брак судових книг з теренів Подільського воєводства, де такий зв'язок простежується набагато виразніше. Лише у випадку Томаша з Гинковиць можемо говорити про нього як вірогідного клієнта Бучацьких на підставі лише двох фактів: перший – це

приналежність до того ж гербу Абданк (Авданець), що ним володіли, як і Бучацькі[78], другий – участь у посольстві до татар разом з Теодориком з Бучача у 1442 р. та подальша одночасна винагорода обох[79].

* * *

Отже, протягом десятилітнього правління молодого короля Владислава III (1434–1444) на територію новоствореного Подільського воєводства було зроблено велику кількість надань, особливо після 1440 р. Кількість коштів, отриманих від цих акцій, становить майже 5000 гривень. А якщо до цього долучити ще й величезні суми, які король отримав у 1442 р. під час надання кам'янецького староства Теодорикові з Бучача (хоча й не повністю), то, зважаючи на невелику площу Подільського воєводства, його частка буде чималою.

Велика кількість надань була зроблена як для місцевої, так і для прийшлої шляхти, яка, вочевидь, шукала на нових землях Корони джерел примноження маєтку багатшими (як от у випадку Одровонжів зі Спрови, Теодорика з Бучача) і простого набуття маєтностей менш заможними. Саме на правління Владислава III припадає поява великих латифундій найвищих урядовців новостворених воєводств, вже згадуваних Одровонжів зі Спрови та Теодорика з Бучача, Бедриха з Бедрихівців. Саме у середині 40-х років XV ст. почалося документування земельної власності на території новоствореного Подільського воєводства.

ДОДАТОК

Реґести документів Владислава III для Подільського воєводства

Краків, 28 липня 1435 р.
Король Владислав III записує Георгію Кунцовичу 40 гривень на с. Рів Кам'янецького повіту
оригінал: до 1944 р. Warszawa. Biblioteka Krasińskich
копія: Kraków. Biblioteka Czartoryskich. – Teki Naruszewicza. – T. 16. – K. 101. – № 16 [копія з 1782 р. T: Wladislaus rex Poloniae nobili Georgio Kuncowicz 40 marcas super villa Row in districtu Camenecensi sita inscribit]
згадка: AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 967 [T.: Villa Row in districtu et terra Camenecensi]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2180. – S. 5
реґести: 1. *Wolf A.* Zniszczone dokumenty biblioteki ordynacji Krasińskich // Straty Bibliotek i Archiwów Warszawskich. – Warszawa, 1955. – T. III. – S. 195. – № 110

[78] *Boniecki A.* Herbarz Polski. – T. VII. – S. 283.
[79] AGZ. – Lwów, 1876. – T. VI. – № XX. – S. 31–32; ZDM. – Cz. VIII. – № 2429. – S. 231–233.

2. Inv. – P. 274
1. Władysław król polski zapisuje Jerzemu Kuncowiczowi 40 grzywien na wsi Row (Archiwum Koronne, palat. Russiae)
2. Vladislaus III rex Joanni Kmiczowicz super villa Row centum marcas inscribit. Cracoviae, feria quinta post festum S. Jacobi, 1435
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici domini Nicolai de Michalow castellani et capitanei Cracouiensis
локалізація: [...super villa nostra dicta Row sita in districtu et terra Cameneczensi...] м. Бар Вінницької обл.

Краків, 16 жовтня 1435 р.
Король Владислав III віднисує Бенезіові з Кесхтова (Benesio de Keschtow) документ на с. Ушиця Кам'янецького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 967 [T.: Villa Vschocza in terra Podoliae et districtu Camenecensi]
підпис: Ad relationem Iochannis de Konieczpole Regni Poloniae Cancellarii
мова: латинська
локалізація: [...villa Vschicza in terra Podoliae et districtu Camenecensi...] смт. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. (локалізація до 1982 р.)

Люблін, 24 лютого 1436 р.
Король Владислав III записує Варціславові Вишковичу з Данилковичів 100 гривень на с. Княгинин за заслуги в обороні Поділля
оригінал: Bydgoszcz. Biblioteka miejska i wojewódzka. – Zbiory specjalne. – Sygn. 1219 III: "Autografy królewskie". – № 3
мова: латинська
локалізація: с. Княгинин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
уваги: з відпису мгр. Рафала Яворського.

Львів, 6 травня 1436 р.
Король Владислав III записує Теодорику з Бучача 500 гривень на замку Червоногород, які він мав записані на Кам'янці від попереднього короля
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 165v.–166 [T.: Eiusdem; Czirwonigrod]
згадка: **1.** AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 934 [T.: Castrum Cziruonogrod]
2. Ibidem. – K. 967 [T.: Castrum Cziruonogrod in terra Podolie]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2185. – S. 12–13
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...in castro nostro Czerwonigrod et villis pro ipso spectantibus inscribimus...] м. Червоногрод тепер не існує. Залишки замку біля с. Нирків Заліщицького району Тернопільської обл.

Городок, 24 вересня 1436 р.
Король Владислав III записує шляхетному Мрочку з Красова (Mroczkoni de Crassow) 400 гривень на с. Біликівці та Слобідка у Кам'янецькому повіті
згадка: AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 967–968 [T.: Villae Bielikowcze et Slobotka in districtu Camenecensi]
підпис: Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae Vicecancellarii
мова: латинська
локалізація: [...villae Bielikowcze et Slobotka in districtu Camenecensi...] с. Біликівці Жмеринського району Вінницької обл., існувало біля с. Лука Барська Барського району Вінницької обл.

Городок, 25 вересня 1436 р.
Король Владислав III записує Янові Виверові з Кужешина 30 гривень на с. Хребтіїв
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 28–28v. [T.: Paulus Jaczimirski; Chreptuiow]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2186. – S. 13–14
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii.
локалізація: [...villa regia Creptuyowcze in districtu Camenecensi sita...] с. Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької обл.

Городок, 25 вересня 1436 р.
Король Владислав III записує Шишці Лебедю 30 гривень на с. Супруньківці Кам'янецького повіту
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 152v.. [T.: Supronkowcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2187. – S. 14
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...super villa nostra Suprinczowcze in districtu Camenecensi iacen(ti)...] с. Супруньківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Городок, 25 вересня 1436 р.
Король Владислав III записує Янові Слабошові 40 гривень на с. Ушицю на р. Дністрі у Бакотському повіті Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 59v.–60 [T.: Eiusdem; Vschicza]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2188. – S. 15
мова: латинська
підпис: Relatio domini Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii.
локалізація: [...super villa nostra Vschycza in terra Podoliae et districtu Bachotensi et fluvio Niestr sita...] смт. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. (локалізація до 1982 р.).

Краків, 15 листопада 1436 р.
Король Владислав III записує Домаратові зі Шлядкова 40 гривень на с. Балин Смотрицького повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 100v.–101 [T.: Pallatinus Russiae; Balina]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2190. – S. 16
мова: латинська
підпис: Ad relationem domini Clementis de Strelcze castellani Becensis et tutoris regii terrae Crac(ouiensis)
локалізація: [...super villa nostra Balina in terra Podoliae et districtu Smotricensi sits...] с. Балин Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Краків, 23 листопада 1436 р.
Король Владислав III переводить 12 сіл подільського воєводи Пьотра Одровонжа на німецьке право
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 214v.–215 [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2192. – S. 18–19; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. II. – № IV. – С. 331–332
мова: латинська
підпис: Relatio Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...villas... Sathanow, Stryowa, Stryowka, Postoldwcze, Jwanikowcze, Zynkowcze, Hrinieczka, Hrymieczko, Zanycze, Buzikowcze, Czessy, et Mieszakow ... in terra Podoliae et Camenecensi, Smotricensi ac aliis districtibus, ubi existunt, sitas...] стм. Сатанів Городоцького району, с. Постолівка Волочиського району, смт. Зіньків, с. Грим'ячка Віньковецького, с. Загінці, с. Божиківці Деражнянського району, с. Чехи Старосинявського району Хмельницької обл.; с. Мізяків Калинівського району Вінницької обл.

Петриків, 18 грудня 1438 р.
Король Владислав III записує кам'янецькому каштелянові Бедриху 100 гривень на с. Куялів
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 194v. [T.: Kuialow]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2198. – S. 29
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii.
локалізація: [...super villa Cuialow circa fluvium Smotricz et in districtu Smotricensi sita...] до 1946 р. с. Куява, тепер с. Соснівка Ярмолинецького району Хмельницької обл.

Петриків, 19 грудня 1438 р.
Король Владислав III записує Варціславові з Данилковичів 40 гривень на с. Княгинин Кам'янецького повіту
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 8498
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 149v.–150 [T.: Knechnyn]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2200. – S. 30–31
мова: латинська

підпис: Ad relacionem magnifici Johannis de Coneczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...villam nostram Knehynyn in districtu Camenecensi sitam...] с. Княгинин Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Краків, 15 січня 1439 р.
Король Владислав III записує Янові Фіолю 100 гривень на с. Внучківці, що біля лісу Згар у Летичівському повіті
копія: 1. AGAD. – MK. – Sygn. 21. – K. 212. 2. Ibidem. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 187–188v.
публікація: 1. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. I. – № VII. – С. 12–13; 2. ZDM. – Cz. VIII. – № 2201. – S. 31–32
реґест: MRPS. – Vol. III. – Supl. № 123
123. Cracovia, f. 5 post Epiphanie (8 ian.). Vladislaus III rex intuitu servitiorum Ioanni Fyol de Konariow villam regiam Wnvczkowcze, districtus Lethyczoviensis, penes silvam Zahar exsistentem, in 100 marcis inscribit. Relatio Petri de Sczekoczyn, regni vicecancellarii. XXI, 212
мова: латинська
підпис: Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii.
локалізація: [...villa nostram nuncupatam Wnuczkowcze in districtu Lethiczouiensi penes silvam Zahar consistentem...] біля с. Радівці Деражнівського р-ну Хмельницької обл.
зауваження: М. Грушевський датує цей документ 8 січня 1439 р.

Люблін, 21 лютого 1439 р.
Король Владислав III записує Янові Бахавському 50 гривень на с. Баговиця і Кептинці у Кам'янецькому повіті Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 13–13v. [T.: Bahawicza et Kiptnice]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2202. – S. 32–33
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...super villis nostris Bachauicza et Kipthnicze in terra Podoliae et districtu Camenecensi sitis...] с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл., тепер північна частина с. Голоскова Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Люблін, 23 лютого 1439 р.
Король Владислав III записує Янові Виверові з Кужешина 40 гривень на с. Хребтіїв та Пулхакове Дворище у Кам'янецькому повіті
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 28v. [T.: Eiusdem, Chrepteow et Pulhakowo dworzisky]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2204. – S. 34
мова: латинська
підпис: Relatio domini Petri Woda de Sczecoczin Regni Poloniae vicecancellarii

локалізація: [...super villis regiis Chrepteow et Pulhacowo Dworzisko in districtu Camenecensi sitis...] с. Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької обл.

Нове Місто Корчин, 8 травня 1439 р.
Король Владислав III Янові з Яновиць та його товаришеві Шишці 60 гривень на с. Супруньківцях та Бурнаківцях у Кам'янецькому повіті
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 152v.–153 [T.: Eiusdem; Sumprakowcze et Burnakowcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2211. – S. 39–40
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villis Sumprucowcze et Burnakowcze in districtu Camenecensi sitis...] с. Супруньківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.
Нове Місто Корчин, 9 травня 1439 р.
Король Владислав III записує Сенькові з Вербівця 40 гривень на с. Вербовець та Літнівці у Кам'янецькому повіті Подільської землі
копія: 1. AGAD. – MK. – Sygn. 86. – K. 312v.–313v. Впис з трансумпту короля Сиґізмунда Авґуста з датою: Вільно 19 липня 1554 р. 2. Ibidem. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 6v.–7 [T.: Vierzbowiecz, Oleskowcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2213. – S. 41–42
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Voda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii.
локалізація: [...super villis nostris Vierzbowcze et Litniowcze in terra Podoliae et districtu Camenecensi sitis...] с. Літнівці тепер смт. Нова Ушиця Хмельницької обл., с. Вербовець Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл.

Краків, 13 травня 1439 р.
Король Владислав III записує Янові і Пьотрові, синам Ґжегожа Бахавського, 110 кіп грошей на с. Малинівцях, Михалкові та Миколаєві у Кам'янецькому повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 20–20v. [T.: Czermiensczi; Malinnicze, Michalowo Schielcze et Mikolaiowo Schielcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2214. – S. 42–43
мова: латинська
підпис: Relatio Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...in districtu Camenecensi in villis Malinnicze et fluvio Nester sita, item in villis Michalowoschielcze super fluvio Noczslawa et Nikolaiowoscielczesiper fluvio Swonaczo in terris Podoliae et districtu Camenecensi sitis...] с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл., с. Михалків Борщівського району Тернопільської області.

Краків, 13 травня 1439 р.
Король Владислав III підтверджує Пьотрові і Янові Бахавським запис 60 кіп грошей, зроблений великим князем литовським Вітовтом для їхнього батька Георгія (Ґжегожа) на с. Ониківці

згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 42–42v. [T.: Valentinus et Petrus Bakowie; Onikowcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2215. – S. 43–44
мова: латинська
підпис: Relatio Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...villa Onikowcze in flumine Tarnawa in districtu Bacotensi sita...]

Городок, 7 серпня 1439 р.
Король Владислав III записує Миколаю з Вєржбіци 40 гривень на с. Хребтіїв Кам'янецького повіту
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 28v.–29 [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2227. – S. 56–57
мова: латинська
підпис: Relatio domini Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...villa regia Chreptiiow in districtu Camenecensi sita...] с. Хребтіїв Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Городок, 8 серпня 1439 р.
Король Владислав III записує Сєндзіву Ґосенському 40 гривень на с. Тарнаву Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 178–178v. [T.: Martinus et Nic(olaus) Herbortowie; Tarnawa]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2228. – S. 57
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super bonis nostris villae Tarnawa in tera Podoliae et districtu Smotricensi sita...] с. Тернове Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.

Городок, 11 серпня 1439 р.
Король Владислав III записує Янові Слабощеві з Тарнова 30 гривень на с. Пукляки у Скальському повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – Fol. 183–183v.
підпис: Relatio Petri Woda de Sczekocznini Regni Poloniae Vicecancellarii. Lectus per Albertum de Zichlin R. P. Vicecancellarii
мова: латинська
локалізація: [...villes dictes Pokliaki in terra Podoliensi et districtu Sklaliciensi sita...] с. Пукляки Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

Краків, 10 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Білині з Любніча 50 гривень на с. Лядава і Кіндинці у Бакотському повіті
згадка: 1. AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 934–935 [T.: Ladawa et Kindincze]
2. Ibidem. – K. 969 [T.: Villae Ladaua et Kyndincze in terra Podoliae et districtu Bokotensi]
підпис: Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae Vicecancellarii
мова: латинська

локалізація: [...villis Ladawa et Kindincze districtus Bocotensi...] с. Лядава Могилів-Подільського району Вінницької обл., можливо с. Кудіївці Жмеринського району Вінницької обл.

Краків, 13 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Войцехові Шостку з Дітриховець 50 гривень на с. Яромирку Смотрицького повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 196 [T.: Iaromirka]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2240. – S. 67
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villa regia Jaromirka in terra Podoliae et districtu Smotricensi sita...] с. Яромирка Городоцького району Хмельницької обл.

Краків, 13 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Янові, сину Мікши зі Щепанківців (Степанківців), 50 гривень на с. Карачинці на р. Рів у Летичівському повіті Подільської землі
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 7282
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 163–163v. [T.: Eiusdem; Caraczincze]
публікація: 1. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. I. – № VIII. – С. 13–14; 2. ZDM. – Cz. VIII. – № 2241. – S. 68
мова: латинська
підпис: Ad relaciomen magnifici Petri de Sczekoczini Regni Polonie vicecancellarii
локалізація: [...super villa nostra Cariczincze in fluvio Row, in terra Podolie et districtu Lethiczowiensi sita...] с. Коричинці Деражнянського району Хмельницької обл.

Краків, 13 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Боршові з Коціни 150 гривень на с. Голосків та Юрівці Кам'янецького повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 185–185v. [T.: Eiusdem; Holoskow, Iurowce]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2242. – S. 69
мова: латинська
підпис: Ad relaciomen Petri de Sczekoczini Regni Polonie vicecancellarii.
локалізація: [...super villis nostris Holoskow, Jurowcze in terra Podoliae et districtu Camenecensi sitis...] с. Голосків Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл., с. Юрівці Чемеровецького району Хмельницької обл.

Краків, 14 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Янові Шишці 100 гривень на с. Супруньківці Кам'янецького повіту

копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 153–153v. [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2243. – S. 69–70
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Woda de Sczekoczini Regni Polonie vicecancellarii.
локалізація: [...super villa nostra Suprokowcze in districtu Camenecensi sita...] с. Супруньківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Краків, 14 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Домаратові зі Шлядкова 400 гривень на с. Шарівку з приналежними до нього селами у Смотрицькому повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 174–174v. [T.: Eiusdem; Szarawka et aliis villusis]
публікація: ZDM. – Cz.VIII. – № 2244. – S. 70–71
мова: латинська
підпис: Ad relaciomen Petri de Sczekoczini Regni Polonie vicecancellarii.
локалізація: [...super villa nostra Scharawka et eiusdem villae villulis, vulgaliter Przissolki ad ipsam villam spectantibus, videlicet Szilnicze, Lewkowcze, Iwankowcze et Prehinka, in terra Podoliae et districtu Smotricensi sit(is)...] с. Шарівка, с. Левківці тепер не існує, Іванківці, Перегінка Ярмолинецького району Хмельницької обл.

Краків, 20 січня 1440 р.
Король Владислав III записує Янові Слабошові з Кавенчина 40 гривень на с. Пукляки Скальського повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 183v.–184 [T.: Eiusdem; Pokliaki]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2245. – S. 71
мова: латинська
підпис: Ad relaciomen magnifici Petri Woda Regni Polonie vicecancellarii.
локалізація: [...super villa nostra regia Pokliaky in terra Podoliae et districtu Skalensi sita...] с. Пукляки Чемеровецького району Хмельницької обл.

Краків, 6 лютого 1440 р.
Король Владислав III записує червоногородському старості Теодорику з Бучача 300 гривень на замку Червоногород з приналежними до нього селами
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 166–167 [T.: Euisdem; Czirwonigrod]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2246. – S. 72–73
підпис: Ad relationem Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii.
локалізація: [...et super Castro Rubeo nostro, villis et toto districtu...] м. Червоногород, тепер не існує
мова: латинська.

Краків, 7 березня 1440 р.
Король Владислав III підтверджує Пьотрові Одровонжу зі Спрови посідання зазначених сіл з надання свого батька короля Владислава II

копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 215–215v. [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2251. – S. 76–77
мова: латинська
підпис: Datum per manus magnificiorum Iohannis de Conieczpolie cancelarii et Petri Woda de Sczekoczin vicecancellarii Regni Poloniae
локалізація: [...super villis Schatanow et aliis villis ad ipsam pertinentibus, scilicet Jablonow, Stryowa, Pastolowcze et Gorczowka ac etia, villa Zinkowcze cum aliis villis ad eam pertinentibus, videlicet Crzimeczka, Bessukoicze, Miezakow, Squarnicze et alias Nyssni Mukarow et curia alias B o g a t e g o J a c u s s a D w o r c z e dicta, in districtu Smotricensi et alia villa Czesschi in districtu Laticzoviensi in terra Podoliae sitis...] стм. Сатанів Городоцького району, с. Постолівка Волочиського району, смт. Зіньків, с. Грим'ячка Віньковецького, с. Загінці, с. Божиківці Деражнянського району, с. Чехи Старосинявського району Хмельницької обл.; Мізяків Калинівського району Вінницької обл.

Краків, 7 березня 1440 р.
Король Владислав III, взявши від червоногородського старости Теодорика з Бучача 4 шуби, виткані золотом, та 2 коня, обіцяє на найближчому сеймі перевести на дідичне право 17 зазначених сіл або відповідно заплатити
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 7281
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2252. – S. 77–78
мова: латинська
локалізація: [...super villas infrascriptas, videlicet Ywanye, Torczkue, Dambrowin, Worwonczicze, Burgrabyncze, Costkowcze, Humancze, Chmelawa, Letacze, Brzemyona, Swydowe, Dulyby, Czelenycze, Sokolow, Parchowa, Nowosydlcze et Koczmirzin in terra Russie et districtibus Czerwonogrodensi et Cropicziensi sitas...]

Краків, 7 березня 1440 р.
Король Владислав III записує червоногородському старості Теодорику з Бучача 300 гривень на замку Червоногород з повітом, з яких 200 гривень за заслуги, а 100 гривень на плащ підшитий соболями
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 167–167v. [T.: Eiusdem; Czirwonigrod]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2253. – S. 78–79
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Polonie cancellarii.
локалізація: [...super castro nostro Czirwonigrod et districtu ipsius in terra Russiae sito...] м. Червоногород тепер не існує.

Краків, 9 березня 1440 р.
Король Владислав III записує кам'янецькому каштелянові Бедрихові з Бедриховець 100 гривень на с. Куялів Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 194v.–195 [T.: Eiusdem; Cuialow]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2254. – S. 79-80

мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...villa regia Cuialow in terra Podoliae et districtu Smotricensi sita...]

Краків, 17 березня 1440 р.
Король Владислав III записує судді кам'янецького ґроду Войцехові з Дітриховець 50 гривень на с. Яромирка Смотрицького повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 196–196v. [T.: Eiusdem; Iaromirka]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2259. – S. 82
мова: латинська
підпис: Ad relatiomen magnifici Iohannis de Conieczpolie Regni Polonie vicecancellarii
локалізація: [...super villa regia Iaromirka in terra Podoliae et districtu Smotricensi sita...] с. Яромирка Городоцького району Хмельницької обл.

Новий Сонч, 19 квітня 1440 р.
Король Владислав III записує кам'янецькому каштелянові Бедрихові з Бедриховець 400 гривень на замку в Смотричі з приналежними до нього селами
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 7283
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2267. – S. 88–89
підпис: Ad relationem... Johannis de Czyszow castellani Cracowiensis.
мова: латинська
локалізація: [...videlicet castro Smotricz, oppido et villis omnibus ad eadem pertinentibus...] смт. Смотрич Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.

Сонч, 20 квітня 1440 р.
Король Владислав III записує Подільському підкоморію Янушу Кірдеєвичу 150 гривень на с. Давидківці на р. Нічлаві у Скальському повіті, Чорнокінці та Іляшівці на р. Дністрі у Кам'янецькому повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 37–37v. [T.: Hieronimus Lanczkorunski; Dawidkowcze, Czarnokuncze, Iuliasowcze]
публікація: ZDM. – Cz.VIII. – № 2269. – S. 90–91
підпис: Relatio domini Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villis regiis Dawidkowcze in fluvio Noczlawa in terra Podoliae et districtu Scalensi, similiter et Czarnokuncze ac Juliassowcze in fluvio Nester et districtu Camenecensi sitis...] с. Давидківці Чортківського району.

Буда, 9 серпня 1440 р.
Король Владислав III записує Боршові з Коціни 50 гривень на с. Голосків у Кам'янецькому повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 185v. [T.: Eiusdem; Holoskow!]

публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2274. – S. 94
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Sandiogii de Ostrorog palatini Posnaniensis
локалізація: [...super villa regali Holoskow in terra Podoliae et districtu Camenecensi sita...] с. Голосків Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Під замком Марванко, 16 березня 1441 р.
Король Владислав III записує Пьотрові Цьолкові 60 гривень на с. Окунів і Воєводинці на р. Тарнаві у Бакотському повіті і 40 гривень на с. Гниловоди Кам'янецького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 23v. [T.: Zaliesczi: Okunow, Wojewodzincze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2291. – S. 111–112
мова: латинська
підпис: Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villis regiis Okunow, Woievodzincze in fluvio Tarnawa iacentibus in terra Podoliae et districtu Bacicensi sit(is)... computan(do) in Hnilowodi in terra Podoliae et districtu Camenecensi...] Воєводинці тепер с. Фурманівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.; Окунів тепер не існує, Гниловоди тепер частина с. Шатави Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.

Буда, 19 травня 1441 р.
Король Владислав III записує Янові Кємлічові з Влостоцець 200 гривень на с. Сапогів у Скальському повіті і с. Василівці у Бакотському повіті
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 29v. [T.: Ioannes Hrinek: Vassilowcze, Sapuchow]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2305. – S. 121
мова: латинська
підпис: Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villis regiis Sapuchow in districtu Scalensi et Wassilowcze in districtu Bacotha sitis...] с. Сапогів Борщівського району Тернопільської обл.

Буда, 29 травня 1441 р.
Король Владислав III записує Білині з Любніча 50 гривень на с. Лядаву і Кіндинці у Бакотському повіті
згадка: 1. AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 935 [T.: Ladawa et Kindincze] **2.** Ibidem. – K. 969 [T.: Villae Ladaua et Kindincze in terra Podoliae et districtu Bakoteiensi]
підпис: Relatio magnifico Petri Polad de Vilfin Capitaneo Podoliae
мова: латинська
локалізація: [...villis Ladawa et Kindincze districtus Bocotensi...] с. Лядава Могилів-Подільського району Вінницької обл., можливо с. Кудіївці Жмеринського району Вінницької обл.

Буда, 16 червня 1441 р.
Король Владислав III записує Янові Бахавському 100 гривень на с. Кептинці на р. Смотричі у Кам'янецькому повіті

копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 184v.–185 [T.: Petrus Bak; Kiptincze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2321. – S. 136
мова: латинська
підпис: Relatio Petri Polak capitanei Podoliae
локалізація: [...super villa nostra Kiptincze in districtu Camenecensi super flumine Smotrzicz iacen(ti)...] тепер північна частина с. Голосків Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Буда, 17 червня 1441 р.
Король Владислав III дозволяє подільському підкоморію Янушу Кірдеєвичу заложити місто і замок в с. Ліхнівці, які він буде тримати доживотно
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 37v.–38 [T.: Eiusdem; castrum et oppidum Lechnowce]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2322. – S. 136–137
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Przedborii de Konieczpolie castellani Rosperiensis.
локалізація: [...castrum super monte Lechnowcze in terris Podoliae et districtu Skalensi sito...]

Буда, 19 червня 1441 р.
Король Владислав III записує Янові Слабошеві-молодшому з Кавенчина 100 гривень на с. Ушиця Бакотського повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 60 [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2323. – S. 137–138
мова: латинська
реґест: "...generoso ac nobili Iohanni Slabosz iuniori de Kaweczin inscripsit, assignavit, dedit, donavit in et per ipsum Iohannem et ipsius legitimos successores..."
підпис: Ad relationem domini Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii.
локалізація: [...super villa regia Vschicza in terra Podoliae et districtu Bakocensi circa fluvium Vschicza sita...] смт. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. (локалізація до 1982 р.).

Буда, 24 червня 1441 р.
Король Владислав III записує шляхетному Махові 60 гривень на с. Бережани у Скальському повіті
згадка: **1.** AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 935 [T.: Brzeszany] **2.** Ibidem. – K. 970 [T.: Villa Brzezani districtus Skalensis terrae Podoliae]
підпис: Relatio Przedborii de Conieczpole Castelliani Rosperiensi
мова: латинська
локалізація: [...villa Brzeszany districtus Scalensi...] с. Бережанка Борщівського району Тернопільської обл.

Буда, 5 липня 1441 р.
Король Владислав III записує Кам'янецькому каштелянові Бедрихові 100 гривень на с. Остапківці і Плоске у Смотрицькому повіті Подільської землі

згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 198 [T.: Eiusdem; Stapkowscze et Ploska]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2330. – S. 145
мова: латинська
підпис: Relatio Petri Polak de Wilphin capitanei generalis Russiae
локалізація: [...super villis nostris Stapkowscze supra fluvium Smotrzicze et Ploska iacente supra fluvium Ploska in terris Podoliae et districtu Smotricensi sitis...] с. Остапківці Городоцького району та с. Плоскове Хмельницького району Хмельницької обл.

о. Цсепель, 6 листопада 1441 р.
Король Владислав III записує Сигізмундові Кірдейові з Оринина 100 гривень на селах Цвіклівці та Ушиця в Кам'янецькому повіті
публікація: AGZ. – T. V. – № LXXXVII. – S. 110
реґест: *Pohorecki F.* Catalogus... – № 133. – P. 44
in insula dicta Chapel, 6 november 1441
Wladislaus rex Hungariae, Poloniae, Dalmatiae, Croatiae etc., remunerando fidelia servitia sibi in via Hungaricali praestita, Sigismundo alias Kyerdey de Orinin centum marcas in villis Czwiklowcze et Uschcze in districtu Camenecensi donat et inscribit
підпис: Lectum per Albertum de Zichlin R. P. vicecancellarium
мова: латинська
локалізація: [...super villis nostris Czwiklowcze et Uschcze in terra Russue et districtu Camenecensi sittis...] с. Цвіклівці та с. Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Трнава (Нагишомбат), 8 березня 1442 р.
Король Владислав III записує Кристинові зі Щуковець 800 гривень на повіті та замку Бакота та приналежних до нього селах Теремцях і Бурнаківцях
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 36v.–37 [T.: Baccotha]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2357. – S. 170–171
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Iohannis de Konieczpolie Regni Polonie cancellarie
локалізація: [...in districtu et castro Baccotha et villis Poteremcze et Burnakowcze ad ipsum districtum...] с. Бакота, Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. (локалізація до 1982 р.)

Буда, 24 квітня 1442 р.
Король Владислав III записує писареві Подільської землі Домаратові зі Шлядкова 100 гривень на с. Балин Смотрицького повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 101–101v. [T.: Eiusdem]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2361. – S. 174
мова: латинська
підпис: Relatio Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...super villa nostra Balina vocata, in terra Podoliae et districtu Smotricensi sita...] с. Балин Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Буда, 25 квітня 1442 р.
Король Владислав III записує писарю Подільської землі Домаратові зі Шлядкова 50 гривень на пустці Копистин на р. Буг у Летичівському повіті Подільської землі
копія: AGAD. – MK. – Sygn. 86. – K. 61–62. Впис з трансумпта короля Сиґізмунда Авґуста з датою: Люблін 18 березня 1554 р. T.: Confirmatio litterarum Vladislai regis occasione 50 marcarum in villa Kopersno (!) inscriptam
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2362. – S. 175–176
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Iohannis de Konieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...super solitudinem seu vastitiam Copestino vocara(m), in flumine Boog vocato in terra Podoliae et districtu Lethicouiensi sit(am)...] с. Копистин Хмельницького району Хмельницької обл.

Буда, 9 травня 1442 р.
Король Владислав III записує Махові з Підляшшя 50 гривень на с. Вовківці Кам'янецького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. Tzw. – ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 21–21v. [T.: Czermienski; Wolkowscze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2367. – S. 179
мова: латинська
підпис: Ad relationem domini Gregorii regiae maiestatis capellae magistri egregii
локалізація: [...villae regiae Wolkowcze in terra Podoliae et districtu Camenecensi sitae iacentisque sub castello deserto Swiniacze et super flumine Dniesterz vocato...] с. Вовківці Борщівського району Тернопільської обл.

Буда, 12 травня 1442 р.
Король Владислав III записує шляхетному Станкові 100 гривень на селах Сеньківці, Мірчинці та Ставчани у Кам'янецькому повіті Подільської землі
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 6633
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 145–145v. [T.: Senkowcze. Mironicze et Staffczani]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2369. – S. 180
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Johannis de Coneczpole Regni Polonie cancellarii
локалізація: [...super villis nostris Senkowcze, Mirczincze et Staffczani in terra Podolie et districtu Camenecensi...] с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької обл.

Буда, 14 липня 1442 р.
Король Владислав III записує Вацлаву Спішу з Собачова 350 гривень на с. Вербовець і Літнівці у Кам'янецькому повіті Подільської землі
копія: 1. AGAD. – MK. – Sygn. 86. – K. 314-315. Впис з трансумпту королів Казимира IV з датою: Нове місто Корчин, 5 травня 1464 р., та Сиґізмунда Авґуста з датою: Вільно, 19 липня 1554 р. **2–3.** Ibidem. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 7–7v. (з оригіналу), 8–8v. (з трансумптів)

публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2384. – S. 193–194
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii.
локалізація: [...super villis nostris Wierzbowcze et Letniowcze in terris Podoliae et districtu Camenecensi sitis...] с. Вербовець Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл., Літнівці тепер смт. Нова Ушиця Хмельницької обл.

Буда, 24 липня 1442 р.
Король Владислав III записує Янові з Хоментова 60 гривень на с. Ремешівцях Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 175v.–176 [T.: Eiusdem; Rzemieszowcze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2386. – S. 195–196
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Hriczkonis de Pomorzani palatini Podoliae
локалізація: [...super bonis villae Rzemiessowcze in terris Podoliae et districtu Smotricensi sita...]

Буда, 30 липня 1442 р.
Король записує Теодорикові з Бучача 122 гривні на замку і місті Червоногороді разом з приналежними селами взамін тієї суми, яку був винен Теодорику Галицький каштелян Ян Влодкович
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 167v.–168 [T.: Eiusdem; Czirwonigrod]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2390. – S. 198
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Odrowasz de Sprowa pallatini Leopoliensis
локалізація: [...super castro nostro Czerwonogrodensi et oppido Czerwonogtod vocato et villis omnibus...] м. Червоногрод тепер не існує.

Буда, 31 липня 1442 р.
Король Владислав III записує Миколайові Подольцові з Ґродкова 100 гривень за заслуги і 150 гривень, позичених Юрію Струмилі, на с. Тарнаву Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 9. – K. 381v.–382. Впис з трансумпту короля Сиґізмунда Августа з датою: Варшава 11 березня 1564 р.
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2392. – S. 199–200
мова: латинська
підпис: [...super villa nostra Tharnawa in terris Podoliae et districtu Smotricensi sita...] Relatio venerabilis Iohannis Grusczinsky cancellarii Posnaniensis.

Буда, 23 вересня 1442 р.
Король Владислав III записує Білині, державцеві Лядаві, 60 гривень на с. Сребну Бакотського повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 164v.–165 [T.: Eiusdem; Srzebna]

публікація: **1.** АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. I. – № IX. – С. 14–15; **2.** *Górski W.* Powiat Mohylowski. – S. 268; **3.** ZDM. – Cz. VIII. – № 2419. – S. 222
мова: латинська
підпис: Ad relationem Iohannis Przilepski cubicilarii regiae maiestatis
локалізація: [...super villa nostra Srebna in terra Podoliae et districtu Bacotensi iacente…] можливо, с. Серебрія Могилів-Подільського району Вінницької обл.
зауваження: М. Грушевський подає цей документ під датою 25 лютого 1442 р., але згідно з ітінерарієм Владислава III останній не міг бути у цей день в Буді.

Буда, 29 вересня 1442 р.
Король Владислав III надає Миткові Зарубичу с. Лисець Кам'янецького повіту на ленному праві
згадка: AGAD. – AZ 32. – K. 972–973 [T.: Hereditas Lissiecz in districtu Camenecensi]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2425. – S. 226–227 [за оригіналом з Бібліотеки Чарторийських у Кракові]
реґест: Inv. – S. 274
Vladislaus III rex villam Lisiecz confert jure feudi Mytkoni Zarubicz de Lisiecz. Budae, die S. Michaelis, anno 1442
мова: латинська
свідки: …presentibus reverendo in Christo parte, domino venerabili, magnificis, generosis, nobilibus: Johanne eadem gracia archiepiscopo Leopoliensi, Nicolao Lasoczki Cracouiensi decano, Petro de Sprowa Odrowansch Russie, Hriczkone de Pomorzany Podoliensi pallatinis, Przedborio de Conieczpole Rospierensi castellano, Petro Skora de Gay iudice Poznaniensi generali et aliis quampluribus baronibus et nobilibus, fidelibus testibus protunc ad latus nostrum assistentibus, aule nostre curiensibus
підпис: Relatio magnifici Johannis de Conieczpole, Regni Polonie cancelarii grate nobis dilecti
локалізація: [...Lisyecz dictam, in districtu Camen(ecensi) sitam…] с. Лисець Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Буда, 29 вересня 1442 р.
Король Владислав III надає Лукашеві Лойовичу з Мілієвець с. Капустинці Червоногродського повіту та Якимове дворище на р. Жван у Кам'янецькому повіті на ленному праві
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 7292
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – S. 227–229
мова: латинська
свідки: …presentibis ibidem: reverendo in Christo parte domino Johanne archiepiscopo Leopoliensi, magnificisque et nobilibus Laurencio de Hedrewara regni Hungarie, Petro Odrowanschs de Sprowa Leopoliensi, Hriczkone de Pomorzani Podolie palatinus, Laurencio alias Zaraba de Kalynowa Sirasiensi, Predborio de Conyeczpole Rosperiensi castellanis et Petro Scora iudice Poznaniensi et aliis quammultis fidelibus nostris fidedignis, testibus ad premissa

підпис: Relatio magnifici Johannis de Conyeczpole Regni Polonie cancellarii predicti
локалізація: [...villam nostram Capusczincze dictam, in terra Podolie et in Czirwonogrodensi et Jakymowo d w o r z i s c z e super fluvio Nazwan vocato sub castello, alias h r o d z i s c z e in Cameneczensi districtibus sitas...] с. Капустинці Чортківського району Тернопільської обл.

Буда, 29 вересня 1442 р.

Король Владислав III надає Станіславові з Бедриковець с. Шершенівку Червоногродського повіту Подільської землі
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 158–159v. [T.: Eiusdem; perpetuit(as) Szirszeniowcze na prawi lennym]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2427. – S. 229–230
мова: латинська
підпис: Ad relationem Iohannis de Conieczpole Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...villam nostram et haereditatem totalem Szyrscheniowcze in terra Podoliae et districtu Czerwonogrodensi sitam...] с. Шершенівка Борщівського району Тернопільської обл.

Буда, 29 вересня 1442 р.

Король Владислав III надає Томашові з Гинківців с. Гинківці та пустку Угринківці у Червоногродському повіті Подільської землі
публікація: AGZ. – T. VI. – № XX. – S. 31–32
мова: латинська
свідки: presentibus ubidem reverendo in Christo domini Ioahanne Archiepiscopo Leopoliensi, magnificis ac nobilibus Laurencio de Hederwara Regni Hungarie, Petro Odrowanschs de Sprowa Leopoliensi, Hriczkone de Pomorzani Podolie Palatinis, Laurencio Zaramba de Calynowa Siradensi, Predborio de Conyeczpole Rosperiensi Castellanis et Petro Scora Iudice Poznaniensi et aliis quampluribus fidelibus nostris fidedignis, testibus ad premissa
підпис: Datum per manis magnificorum Iohannis de Conyeczpole Cancellarii et Petri de Szczekoczini Vicecancellarii Regni Poloniae, fidelium nostrorum, sincere nobis dilectorum
локалізація: [...villam nostram et hereditatem totalem Hynkowcze dictam et vastitatem seu hereditatem desertam Vhrynkowcze, in terra Podolie et districtu Czirwonogrodensi sitas et super flumine Volchovycz iacentes] с. Гинківці та Угринківці Заліщицького району Тернопільської обл.

Буда, 30 вересня 1442 р.

Король Владислав III надає Ігнатові Нешевичу з Бенанківців с. Юрківці Кам'янецького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 47v.–48 [T.: Mathias, Mitko, Nikolaus Dimidowicz; Jurkowcze, ius feudi]
публікація: **1.** АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. II. – № V. – С. 332–333; **2.** *Górski W.* Powiat Mohylowski. – S. 120–121; **3.** ZDM. – Cz. VIII. – № 2430. – S. 233–234
мова: латинська

підпис: Relatio domini Iohannis de Conieczpolie Regni Poloniae cancellarii
локалізація: [...haereditatem dictam Jurkowcze super fluvium Dziahlny et in districtu Camenecensi sitam...] с. Юрківці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

Буда, 30 вересня 1442 р.
Король Владислав III надає Санькові Козловському с. Дяківці та Осипівці у Кам'янецькому повіті Подільської землі на ленному праві
копія: 1. AGAD. – MK. – Sygn. 44. – K. 403–405. Впис з трансумпту короля Сиґізмунда з датою: Краків, 29 лютого 1530 р. [T.: Privilegium nobilium Damiani et Jwaskonis Dyakocze fratrum germanorum]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2431. – S. 234–235
мова: латинська
реґест: MRPS. – Pars III. – Vol. IV. – Suppl. – № 770; AGZ. – T. X. – № 78
свідки: ...presentibus reverendo in Christo parte domino, magnificis, generosis et nobilibus: Johanne eadem gracia Leopoliensi archiepiscopo, Petro de Sprowa Odrowasch Russie, Hriczkone de Pomorzany Podoliensi palatinis, Theodorico de Buczacz castellano Camenecensi et capitaneo Podolie generalo, Petro Skora de Gay iudice Posnaniensi, Derslao de Ritwyany et aliis quampluribus baronibus et aule nostre curiensibus nos protunc ambientibus, testibus fidedignis circa premissa
підпис: Relatio magnifici Johannis de Conyeczpolie nostri Regni Poloniae cancellarii predicti
локалізація: [...villas et hereditates dictas Dyakowcze et Joschipowcze, in districtu Camenecensi sittas...] с. Дяківці Літинського р-ну Вінницької обл., тепер с. Кусиківці Літинського р-ну Вінницької обл.

Буда, 1 жовтня 1442 р.
Король Владислав III записує кам'янецькому каштелянові і старості генеральному подільському Теодорику з Бучача 200 гривень на замку Червоногрод і приналежних селах, які йому був винен Павел з Сієнни
копія: AGAD. – T. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 168–168v. [T.: Eiusdem; Czerwonigrod]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2433. – S. 236–237
мова: латинська
підпис: Relatio venerabilis Gregorii magistri capellae
локалізація: [...super castro nostro Czerwonogrodensi in terra Podoliae sito, villisque ad ipsum pertinentibus inscribimus...] м. Червоногрод тепер не існує.

Буда, 1 жовтня 1442 р.
Король Владислав III записує Іванові Сенькові з Верхівця 100 гривень на пустках Бахтин і Сербинівці у Кам'янецькому повіті Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 204. [T.: Stanislaus Zakrewsky; Bachtin et Scherbowczye]
публікація: 1. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. ІІ. – № VI. – С. 333; **2.** ZDM. – Cz. VIII. – № 2434. – S. 237–238
мова: латинська

підпис: Relatio magnifici Hriczkonis de Pomorzani terrae Podoliae palatini
локалізація: [...haereditatibus desertis, Bachtin et Scherbowczye nuncupatis, in terra Podoliae et districtu Camenecensi situatis...] с. Бахтин Мурованокуриловецького району, с. Сербинівці Жмеринського району Вінницької обл.

Буда, 3 січня 1443 р.
Король Владислав III записує своєму слузі Миколаю Відінічу зі Слабіча 100 гривень на с. Мукарів Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 973 [T.: Villa Mukarow in terra Podoliae et districtu Smotriciensi]
підпис: Relatio generosi Derslai Wlostowski
мова: латинська
локалізація: [...villa Mukarow in terra Podoliae et districtu Smotriciensi...] с. Підлісний Мукарів Дунаєвецького району Хмельницької обл.

Буда, 17 січня 1443 р.
Король Владислав III записує Стоґневу з Шумська 100 гривень на м. Ялтушків і с. Рів з присілками у Кам'янецькому повіті
копія: AGAD. – AZ 32. – K. 974 [T.: Oppidum Oltuskowo et villa dicta Row cum eorum pertinentiis alias przisiolki, in districtu Camenecensi]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2446. – S. 251–252 [за оригіналом зі збірки пергаментів Ягелонської бібліотеки у Кракові]
реґест: Inv. – S. 274
Vladislaus III rex Poloniae et Hungariae Stogniewo de Szumsk centum marcas super Row er Oltuszkow inscribit. Budae, anno 1443
мова: латинська
підпис: Relacio magnifici Petri de Sczekoczini Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super opido Olthuschkowo atque in et super villa dicta Row cum eorum pertinenciis, alias p r z i s c h o t l k y, in districtu Camenecensi sitis...] с. Ялтушків Барського району Вінницької обл., м. Бар Вінницької обл.

Буда, 3 лютого 1443 р.
Король Владислав III записує Кристинові зі Щукова 300 гривень на замку Бакота з приналежними селами
копія: **1.** AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 35–36 [T.: Baccotha]. **2.** Bitburg. – Ze zbiorów dr. Tomasza Niewodniczańskiego. – Dokumenty pergaminowy. – № A 62 (копія у Зібранні допоміжних дисциплін Інституту історії Варшавського університету)
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2448. – S. 253–254
мова: латинська
підпис: Ad relationem magnifici Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super castro nostro Baccotha, nec non villis as dictum castrum proprie pertinentibus, scilicet Borsukowcze, Bilchakowcze et Olchowiecz in terra Podoliae] с. Бакота (локалізація до 1982 р.), Боришківці та Вільховець Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Буда, 20 лютого 1443 р.
Король Владислав III записує Варціславові з Данілковичів 200 гривень на с. Княгинин Кам'янецького повіту Подільської землі
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentw pregaminowych. – № 6227
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2449. – S. 255–256
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri de Sczekoczini Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...super villa nostra Kneyhnyn ... in terra Podolie et districtu Cameneczensi iacente...] с. Княгинин Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Буда, 21 січня або 3 червня 1443 р.
Король Владислав III записує Стечкові з Владовіц 50 гривень на с. Курилівці на р. Бузі у Хмільницькому повіті
копія: 1. AGAD. – MK. – Sygn. 36. – K. 432–432v. Впис з трансумпту короля Сиґізмунда з датою: Краків, 13 січня 1524 р. [T.: Confirmatio litterarum Curilowcze cum conservatione ad vitam]. **2.** Ibidem. – AZ. – Sygn. 32. – K. 974 [T.: Villa Kurilowcze super fluvio Bohu in districtu Chmielniciensi]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2461. – S. 264–265
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri de Sczekoczin Regni Polonie vicecancellarii
локалізація: [...super villa nostra Curilowcze dicta, in flumine Bohu iacente, in districtu Chmyelnicensi sitta...] можливо, с. Курилівці Жмеринського району Вінницької обл.

Буда, 25 червня 1443 р.
Король Владислав III записує Станіславові з Рудників 50 гривень на с. Плоскирівці Смотрицького повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – AZ. – Sygn. 32. – K. 975 [T.: Villa Ploskirowcze in terris Podoliae et districtu Smotriciensi]
підпис: Relatio Petri de Sczekoczini Regni Poloniae Vicecancellarii
мова: латинська
локалізація: [...villa Ploskirowcze in terris Podoliae et districtu Smotriciensi...] м. Хмельницький

Буда, 20 липня 1443 р.
Король Владислав III записує Миколайові Домаратові з Добжина 100 гривень на с. Свелівці Скальського повіту Подільської землі
згадка: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – T. 17. – K. 38v.–39 [T.: Eiusdem Swielowicze]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2466. – S. 268–269
мова: латинська
підпис: [...super villa regia Swieliowcze in terra Podoliae et districtu Scalicensi et circa fluvium Noczlawa sita et locata...] Relatio Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii.

Буда, 26 липня 1443 р.
Король Владислав III надає Янові Шишці с. Супруньківці Кам'янецького повіту Подільської землі на ленному праві
копія: AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 153v.–154v. [T.: Eiusdem; feudum]
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2468. – S. 269–270
мова: латинська
підпис: Relatio magnifici Petri Woda de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii
локалізація: [...villam nostram et haereditatem totalem Suprkowcze vulgariter dictam, in terra Podoliae et districtu Camenecensi iacentem...] с. Супруньківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.

Варадин, 24 серпня 1444 р.
Король Владислав III на прохання Пьотра Одровонжа переводить села Сатанів і Зіньківці на міське право, а разом 17 зазначеними селами переводить їх на німецьке право
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2490. – S. 292–295 [за копією з Державного архіву у Кракові]
свідки: ...praesentibus ibidem reverendo in Christo patre, magnificisque et generosis: Iohanne episcopo Waradiensi, Luca de Gorka Poznaniensi, Hriczkonie Podoliae pallatinis, Nicolao de Balicze Woynicensi, Nicolao Zakrzowski Wisliciensi castellanis, Wolczkone Rokuthi succamerario Leopoliensi, Hinath iudice Haliciensi, et aliis quampluribus fidedignis
мова: латинська
підпис: Datum per manus magnifici Petri de Sczekoczin Regni Poloniae vicecancellarii et capitanei terrae Chelmensis, sincere nobis dilecti
локалізація: [...civitates Zinkowcze et Sathanow...] смт. Зіньків Віньковецького р-ну, смт. Сатанів Городоцького р-ну Хмельницької обл.

У Болгарії, напроти Орсова, 22 вересня 1444 р.
Король Владислав III записує Богданові Гинковичу 100 гривень на с. Товсте Червоногродського повіту Подільської землі
оригінал: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – № 7299
публікація: ZDM. – Cz. VIII. – № 2495. – S. 299
мова: латинська
підпис: Relacio magnifici Petri de Sczekoczini Regni Poloniae vicecancellarii.
локалізація: [...super villa nostra Tlusthna in terra Podolae, in districtu vero Czyrwonogrodensi, in fluvio Holchowecz sita...] смт. Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

Володимир ПОЛІЩУК (*Київ*)

УРЯДНИЦЬКИЙ КЛАН ЛУЦЬКОГО СТАРОСТИ КНЯЗЯ БОГУША КОРЕЦЬКОГО
(На прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки)

Тема кланової організації влади й суспільства не може не зацікавити дослідника з огляду на її універсальний характер для середньовічних (доіндустріальних) суспільств, де основним "капіталом" вважалася земля. Характер землеволодіння обумовлював тісну взаємозалежність усередині колективу – сім'ї, роду, села, служби як соціального виробництва. Відтак необхідно зазначити ключову роль особистих зв'язків, що визначалися широким колом спільних інтересів, які ставали об'єктом боротьби з "не своїми". На цьому тлі можна виокремити суто кланові інтереси, які за джерелами прямо майже не об'єктивізуються, належачи до сфери усної культури та уявної дійсності. З певністю можна твердити, що вони, згідно з цілями кланових організацій, акумулювалися в службовій сфері владних структур. Для дослідника ці структури, очевидно, стають вихідним моментом у реконструкції кланів, які дають змогу по-іншому побачити організацію влади як такої. Відтак на перший план виходять чинники, що цементують колектив зсередини, об'єднуючи його членів на підставі спільної взаємозалежності та допомоги, а не просто однобічного підпорядкування. В суспільстві такими чинниками були і є породичання та служба ("ремесло"). З іншого боку, крім аналізу владних структур[1], реконструкція кланової організації посутньо персоналізується, адже починати дослідження доводиться зі встановлення дійових осіб та їхніх ролей у соціальних практиках. У дослідженні урядницького клану луцького, брацлавського й вінницького старости кн. Б. Ф. Корецького (бл. 1510–1576) перед тим, як дати характеристику його урядникам (служебникам), розглянемо організацію замкового уряду в системі службових підпорядкувань, дійсних для Волині, що на той час входила до складу Великого князівства Литовського.

В історіографії загальновизнано, що посадовий склад намісницького (господарського, замкового) уряду великого князя литовського (господаря) набирався зі слуг його посідача – воєводи, старости, маршалка. Цей судово-

---

[1] Аналіз дотичних до теми структур влади див. у нашій роботі: *Поліщук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського від початку XV ст. до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал (у друці).

адміністративний апарат, як відомо, складався з підстарости (понамісника, підвоєводи), писаря і підписка (дяка), а також з осіб, що надавалися урядом для різних правових акцій у ролі діцьких, вижів, ув'язчих. М. К. Любавський підкреслював, що слуги намісника були такими ж уповноваженими персонами, як і сам намісник-староста, і що вони належали здебільшого до боярства[2]. М. С. Грушевський називав замкових урядників "приватними заступниками намісника-старости, призначеними для виконання функцій публічного характеру", вказуючи, що "абсентеїзм самого намісника був річчю так звичайною, так загальноприйнятною, що, наприклад, "Устава на волоки" (1557 р.) жадає лише, аби [...] ці заступники були якісь можливі люди: "врядники и намѣстники маютъ быти люди добрые, вѣры годные"[3]. Аналогічну думку висловив і М. Н. Ясинський: старости й воєводи свої судові обов'язки доручали "намісникам і маршалкам, які призначалися не великим князем, а самими обласними правителями із числа їхніх довірених служебників або слуг"[4]. Як бачимо, наголос на "приватному" характері підлеглості замкових урядників як слуг є спільним для робіт литуаністів. Врешті, на типологічну подібність структури замкових урядів зі структурою великокнязівської владної драбини вказував І. І. Лаппо. За його словами, "як намісництво передається старостою обраній нею особі, так і понамісництво (намісник підстарости. – *В. П.*) дається підстаростою тому, кому він сам довірить ведення справ під час своєї відсутності... Таким чином намісник (підстароста) є паном для понамісника, як староста паном для намісника"[5].

У загальних рисах замкові уряди досліджувалися в роботах І. І. Лаппо та Ф. І. Леонтовича[6], де була проаналізована (кінець XV – перша третина XVI ст., Литва, Білорусь) сфера повноважень господарських намісників, умови посідання уряду, склад і компетенція урядників, їхня роль у судочинстві на тлі судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. Так, І. Лаппо урядове значення підстарости виводив не тільки з того, що староста, як правило, не виконував особисто своїх обов'язків, але й з того, що останній зверхньо дивився на справи замкового уряду як на недостойні його безпосередньої уваги[7]. Схожу особливість відзначив і М. Ясинський: господарські намісники внаслідок посідання кількох урядів водночас, а також унаслідок приватних справ "рідко

---

[2] *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 757.

[3] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-Руських землях XIV–XVII віків. – К., 1995. – С. 299.

[4] *Ясинский М. Н.* Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – К., 1901. – С. 163.

[5] *Лаппо И. И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1908. – Январь. – С. 61.

[6] Там само. – С. 53; *Леонтович Ф. И.* Областные суды в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № 10. – С. 87.

[7] *Лаппо И. И.* Гродский суд... – С. 59.

мали можливість, а, ймовірно, й потяг виконувати свої судові обов'язки"[8]. Що ж до принципу "підбору кадрів", то І. Лаппо вказував, що урядники призначалися старостою за його особистим вибором і жодна влада не втручалася в ці призначення[9]. Ф. Леонтович і, особливо, І. Лаппо, суттєво деталізували абстрактне поняття "слуг", поміщаючи його в сферу соціальних ієрархій та урядових повноважень. Так, Ф. Леонтович підкреслив три соціальні ознаки "помічника воєводи", який поза своєю службовою належністю відносився до місцевої шляхти – людей "оселыхъ", нерідко навіть до службових князів, які зазвичай складали присягу при вступі на уряд[10]. Згідно з І. Лаппо підстаростами бували рядові шляхтичі, що заслуговували на довіру з боку старости як свого пана[11]. Крім шляхетства, осілості й присяжності урядника, до його якостей історик відніс особисті моральні та розумові якості, знання канцелярської "руської" мови й чинного права[12]. У польській судово-адміністративній системі підстароста (vicecapitaneus, vicegerens) підпорядковувався старості на тих самих засадах[13]. Однак особиста залежність урядників від своїх патронів почала вступати в суперечності з процесами шляхетської емансипації. На цей аспект звернув увагу М. Ясинський: на його думку, це вже в першій чверті XVI ст. не могло не викликати "незадоволення серед повітової шляхти [...], яка не була усунена від місцевої юрисдикції, що не могло не впливати хворобливо на їхнє шляхетське самолюбство"[14].

У якому ж функціональному зв'язку перебували уряд і клан? Як уже зазначалося, уряд у пізньосередньовічному суспільстві означав певну форму репрезентації влади, засновану на привілеї верховного володаря, що в сукупності поєднувало officium та beneficium: officium – це служба володарю, а beneficium – майнове забезпечення служби (хлібокормління), тобто долучення до прибутків. Уряд, як і будь-який інший привілей, пов'язаний з розподілом officium, надавав можливість створювати власну ієрархічну структуру нижчого – порівняно з верховним – рівня, де зв'язки підпорядкування позначалися через належність до даного уряду. Як зазначив А. Мончак, входження до служби створювало для людини вищі позиції, ніж ті, що виникали з його походження (родинного маєтку); звідси важлива для ранньомодерного суспільства боротьба між різними групами за урядові посади[15]. Нас цікавить урядницький клан кн. Богуша Федоровича Корецького[16] як зразок локальної (повітової) організації, що ґрунтувалася на типових для

---

[8] *Ясинский М. Н.* Главный литовский трибунал... – С. 163.

[9] *Лаппо И. И.* Гродский суд... – С. 59.

[10] *Леонтович Ф. И.* Областные суды... – С. 108.

[11] *Лаппо И. И.* Гродский суд... – С. 61.

[12] Там само. – С. 64.

[13] *Bardach J.* Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. – Warszawa, 1957. – Cz. I. – S. 481.

[14] *Ясинский М. Н.* Главный литовский трибунал... – С. 164.

[15] *Mączak A.* Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej. – Warszawa, 1986. – S. 213.

[16] *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 56–73.

пізнього середньовіччя владних стосунках, заснованих на передоручені влади-власності на виконання послуг і отримання винагороди. Обіймання уряду дорівнювало власності на певні прибутки: судові, з замкових сіл, корчм, мит, святкових дарунків[17]. Така влада-власність, своєю чергою, розподілялася між слугами привілейованого урядника, що й складало підставу для творення зв'язків підлеглості. Щодо категорії "слуг" і самого поняття "служби", то ці поняття обіймали величезне розмаїття соціальних взаємин та обов'язків. Поняття "слуги" зовсім не вказувало на реальний соціальний статус, виявляючи досить варіативний стосунок особистої підлеглості. На системному рівні поняття "*слуги*" випливало з панівної у Великому князівстві Литовському патримоніальної концепції влади, легітимної для династії Гедиміновичів, згідно з якою "усі мешканці країни розглядалися як слуги володаря, від "наймолодших" бояр-шляхти ... до людей князівської крові, які "за власним бажанням" відбували при ньому традиційну службу васалів – auxilium et consilium"[18]. З іншого боку, градація всередині слуг відсилає до широкого розмаїття васально-урядницько-клієнтарної залежності. У поняття "*слуги*" міг також вкладатися і досить розмитий статус "клієнта", який прямо за джерелами не верифікується. За визначенням Антоні Мончака, клієнтарна залежність ґрунтувалася на спільності інтересів (актуальних переважно для патрона), які не зводилися до поземельної залежності клієнта[19]. На його думку, саме в цьому полягала відмінність клієнтарної системи від ленної, заснованої на спадковості союзу сеньйор/васал з покоління в покоління[20]. Якщо клієнтарна залежність обіймала здебільшого приватні інтереси патрона, то урядницьке представництво замкових урядів входило в ширший контекст публічно-правового простору. Натомість кланова організація включала ширші – сімейно-родові зв'язки – породичання слуг і клієнтів "під дахом" патрона.

Прикладаючи таке розуміння клієнтарної і кланової організації до урядницького клану кн. Корецького, спробуємо окреслити коло осіб, які у різні часи служили йому як урядники Луцького замкового уряду до проведення судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. (див. табл.). Слід зауважити, що до цього кола не відносяться "судді повіту Луцького", що були не замковим, а земським урядом шляхетського самоврядування, який, отже, старостою прямо не призначався, на відміну від замкових урядів. У тодішньому розумінні повітові судді чітко відмежовувалися від замкових урядників: "паны судьи земские и вряд замковый"[21]. Перші повітові судді

[17] *Грушевский А. С.* Города Великого княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918. – С. 85–140.

[18] *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo – religia – kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 118.

[19] *Mączak A.* Klientela. – Warszawa, 1994. – S. 120.

[20] Ibidem. – S. 119.

[21] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 124зв.

Луцького повіту, на базі яких у 1565 р. утворився Луцький земський суд[22], фіксуються 10 VII 1556 р.: Василь Семашко († 1561) "судя повету Луцкого" – печатар акта застави Линева Тихном Олехновичем Линевським[23]. Їхня діяльність на замковому уряді фіксується з лютого 1558 р. – у рештках збережених луцьких замкових книг: Петро Іванович Чаплич-Шпановський († XI 1558), "судя повету Луцкого (старшый)" і Василь Михайлович Семашко[24]. Першим власне ґродським суддею став призначений старостою Корецьким у 1566 р. Михайло Гнатович Джуса[25].

Спробуємо дати характеристику замковим (після 1566 р. – ґродським) урядникам луцького старости кн. Б. Корецького, що в ролі його "слуг" (служебників) входили до урядницького клану князя. Останній набагато ширший, ніж це дозволяє уявити Луцький замковий уряд, адже водночас Корецький, як брацлавський і вінницький староста, мав подібні адміністративні апарати в цих повітових центрах Східного Поділля. На жаль, замкові (ґродські) книги з Брацлава й Вінниці до нашого часу не дійшли, що не дозволяє реконструювати урядницьку систему цього регіону. Так само не збереглася документація з власницьких маєтків кн. Корецького (Корець, Межирич, Килікіїв, Торговиця), де напевно велися подібні замкові книги. Що в методологічному плані стає актуальним для волинських реалій другої третини XVI ст.? На даному етапі можливим шляхом дослідження таких кланів може бути: а) реконструкція генеалогій цих родів; б) встановлення обсягу землеволодіння урядників і шляхів його набуття, оскільки "ієрархічній структурі феодальної власності відповідала ієрархія суду"[26]; в) виявлення шлюбного партнерства в межах того чи іншого клану.

Яким чином у джерелах фіксується службова залежність? В записах луцьких замкових книг трапляються прямі вказівки про особисту підлеглість князю-старості його замкових урядників. Так, у формулі надання вижа від імені підстарости зазначається: "Ино я (підстароста Борис Сова. – *В. П.*) посылал есмо на то вижом служебника князя его милости пана моего старосты луцкого"[27]; або: "А так я давал вижом служебника его милости князя старосты, пана моего, воротного замкового Войтеха Красовского" (1563)[28]. Детальніше засади підлеглості фіксує тестамент кн. Б. Корецького 1576 р., який під цим кутом зору ми аналізували в попередній нашій ро-

---

[22] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

[23] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1911. – Ч. VIII. – Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. – С. 54–55.

[24] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18зв.

[25] Там само. – Спр. 6. – Арк. 393зв.

[26] *Дембо Л. И.* "Саксонское зерцало" – выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зерцало. Памятник, комментарии, исследования / Пер. Л. И. Дембо. – М., 1985. – С. 210–211.

[27] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 26зв.

[28] Там само. – Арк. 17.

боті[29]. Згаданих у ньому "слуг", очевидно, можна сприймати як особливо наближених осіб, причому характерно, що саме вони обіймали судово-адміністративні посади в тих урядах, які тримав князь. Це, зокрема: Борис Іванович Сова – підстароста в 1560–1563 рр., Григорій Данилевич – луцький ґродський суддя, Семен Іванович Хребтович-Богуринський – луцький ґродський писар. Так, Б. Сова разом з Григорієм Данилевичем у тестаменті призначаються охоронцями княжої скарбниці до повноліття княжича Юхима: "А гроши готовые, золото, серебро, и вси речи рухомые ... в захованю слуг моих"; вони ж мають контролювати поточні прибутки з маєтків: "слуги мои вси пенязи (з маєтків і оренд. – *В. П.*) в замку моемъ Корецкомъ ховати маютъ"[30]. Розглянемо детальніше персоналії луцьких замкових урядників 1561–1567 рр.

Борис Іванович СОВА (Совороський)

Підстароста Луцького замкового уряду: фіксується в замкових книгах з 1 XII 1560 – до 15 IX 1563 рр. Після 30 VI 1567 р. призначається Корецьким вінницьким підстаростою[31]. У 1569 р. в присяжному списку брацлавсько-вінницької шляхти другим за чергою, з титулом вінницького підстарости, складає присягу на вірність Короні Польській зі свого маєтку Волковийське[32]. 7 VII 1576 р. у Брацлаві, з тим самим титулом, підписує відомий лист брацлавської шляхти (22 особи) до Стефана Баторія з вимогою про ведення діловодства "руською" мовою[33]. Його герб Любіч засвідчено на оригіналі цього листа[34].

Цікаво, що саме в цей час за Совою закріплюється нове прізвищеве іменування Сова Роський або Совороський, з яким/якими він фіксується в своєму тестаменті від 5 X 1585 р. У джерелознавчому аспекті цей тестамент

---

[29] *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький... – С. 56–73.

[30] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 105.

[31] До серпня 1567 р. включно вінницьким підстаростою був Андрій Федорович Єлець, який загинув (від татар?), маючи вагітну дружину Марію – дочку Романа Гойського – впливового волинського пана, сусіда і приятеля кн. Б. Корецького. Тестамент А. Єльця було внесено до луцьких земських книг невдовзі після його загибелі – 30 VIII 1567 р. Відповідно, цим часом можна приблизно датувати початок урядування Б. Сови на місці вінницького підстарости. Тестамент А. Єльця надруковано: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 140–143 (№ 43).

[32] Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie. – № 307. – Арк. 212 (Мікрофільм: Biblioteka Narodowa (Warszawa). Stacja mikrofilmowa. – № 1546. Опубл.: Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – T. XX. – S. 101–105. Згадку див.: *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – Warszawa, 2000. – S. 42–43. Принагідно висловлюю щиру вдячність Ігорю Тесленку за надання цієї інформації та за інші зауваження).

[33] "Лист" надруковано, див.: Акты Западной России. – Т. 3: 1544–1587. – С. 187–188 (№ 64).

[34] *Dziadulewicz Stanisław.* List szlachty woiewodztwa braclawskiego do króla Stefana Batorego // Miesięcznik Heraldiczny. – 1936. – R. XV. – № 5–6. – S. 70.

(під прізвищем "Саворовский") уперше розглядався серед комплексу волинських тестаментів XVI ст., внесених до Литовської та Руської (Волинської) метрик[35]. Варіативно змінюване подвоєне прізвище Сови вказує на його подальше "ошляхетнення", однак у дещо дивний спосіб. Мається на увазі традиційне шляхетське іменування за власницьким маєтком, однак у випадку з Совою в його доданому іменуванні маємо не назву маєтку (Хорошковичі), а назву ріки, де він розташовувався (Рось): "...именейче моє Хорошковичи, лежачое в повете Волъковыйскомъ над рекою Росью"[36]. Впадає в очі й інша суттєва дрібниця в новозміненому іменуванні, яка може збити з пантелику дослідника, адже скидається на те, що додавання другого елементу "прізвища" утворило нерозривне слово "Совороський, Совороського" замість "Сови Роського" (у родовому відмінку). Так само по різному фіксується Сова і в тестаменті Корецького від 1576 р.: "Борис Сова Ростский"[37] або "Совороский". Зауважимо, що остаточно прояснити цю проблему міг би детальний палеографічний аналіз.

Посідання вказаних урядів Б. Совою було зумовлене його службою кн. Б. Корецькому і аж ніяк не місцевим походженням чи авторитетом серед повітової шляхти на Волині чи Східному Поділлі. Володіння, з якого присягав Сова в 1569 р., не було спадковим, а вислуженим, оскільки в ревізії 1545 р. його ім'я не фігурує серед інших землевласників Східного Поділля і Волині. На думку, що він міг бути вихідцем з Білорусі, наштовхує збіг прізвища та по батькові з пинським підстаростою Семеном Івановичем Совою (30 X 1561)[38], а також зі слонімським лісничим королівських пущ у 1562 р. Романом Івановичем Совою[39]. До речі, Б. Сова згадував у тестаменті своїх "братаничів", тобто синів брата. З білоруським корінням його гіпотетично пов'язує і постать Івашка Сови, одруженого на дочці земського підскарбія Андрія Олександровича Солтана (1486–1498)[40]. Цей Сова 20 VII 1495 р. на суді великого князя доводить свої права на третину маєтку Узди, яка діста-

---

[35] *Демченко Л.* Волынские завещания XVI в. в Литовской Метрике: источниковедческий аспект // Lietuvos Metrika. 1991–1996 metu tyrinejimai [Lithuanian Metrika. Investigations in 1991–1996]. – Vilnius, 1998. – С. 136.

[36] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389: Литовська Метрика. – Оп. 1. – Спр. 198 (Мікрофільм: ЦДІАК України. – КМФ-36. – Спр. 198. – Арк. 275зв. Принагідно висловлюю щиру подяку Людмилі Ярославівні Демченко за надання тексту тестаменту Б. Сови).

[37] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 101.

[38] *Бершадский С. А.* Документы и материалы для истории евреев в России. – Т. II: Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) (Русско-еврейский архив). – СПб., 1882. – С. 91 (№ 144).

[39] Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў (1559–1566) / Падрыхтаваў А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. 10 (№ 6), 65 (№ 55).

[40] Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Lulewicz i A. Rachuba // Biblioteka Kórnicka. – Kórnik, 1994. – S. 155; Акты Литовской метрики / Собр. Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т. I. – Вып. 1 (1413–1498). – С. 164.

лася йому по смерті брата[41]. Дружина Сови оскаржується як невістка дружиною Гліба Остафієвича (22 VI 1511) з приводу претензій на той самий маєток Узди (Менський повіт?)[42].

Служба кн. Корецькому була відзначена в тестаменті останнього. Б. Сові у винагороду за службу надаються два князівські маєтки під запис суми – Селичів і Кутки, оцінені у 150 кіп грошей, "с которыхъ именей пан Сова мне (кн. Корецькому. – *В. П.*) по сес час пристойне, учтиве а пожиточно служил"[43]. Подальша його служба синові князя, Юхиму, пов'язується з цим землеволодінням: при бажанні Б. Сови покинути її ("то будетъ на его воли") опікуни або нащадки князя Юхима повинні взяти від Сови маєтки і "до иншихъ именей моихъ привернути маютъ"[44], що вказує не на клієнтарну, а на васальну залежність від пана, засновану на умовному триманні землі на час служби. На момент складання тестаменту (1576) Б. Сова уже мав у держанні князівські села Селичів і Кутки: у поборовому реєстрі 1576 р. вони фіксуються за Совою, разом складаючи 23 дими і 11 городників[45]. Як випливає зі скарги (24 VII 1565) корецьких урядників на берездовських селян О. Ласького, котрі пограбували селян Корецької волості, Сова отримав зазначені маєтки уже після того, як полишив уряд луцького підстарости. Згідно зі скаргою в Селичові сидів "отаман" князя, а не Сова: "Напервей, в ыменю его млсти (кн. Б. Корецького. – *В. П.*) Селичови видел есми ув отамана тамошнего, наймя в Симона, самого в ногу левую з лука застрелено"[46]. Після смерті князя маєтки залишилися за Совою, оскільки він продовжував служити його синові Юхиму. Цікаво, що на час складання тестаменту Сови заставна сума за Селичів і Кутки виросла з 150 до 400 кіп грошей, які мав сплачувати кн. Юхим Корецький Анастасії Совиній Роській як правонаступниці чоловіка[47].

Шлюб Б. Сови закономірно вписав його в клієнтарну сітку кн. Б. Корецького. Так, у скарзі Хребтовичів Богуринських на Льва Андрійовича Вільгорського за його збройний наїзд на Богурин згадується, що на той час (1 VII 1566) Сова вже був одружений на сестрі Хребтовичів Богуринських Анастасії Іванівні[48], що фактично було породичанням з клієнтами князя-

---

[41] Акты Литовской метрики. – С. 77–79. – № 203.

[42] Литовская метрика. – Т. 1 // Русская историческая библиотека. – Птб., 1903. – Т. 20. – Стб. 722.

[43] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 114.

[44] Там само.

[45] Archiwum Główne Act Dawnych warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz. I (Księgi poborowe). – Sygn. 31. – Арк. 295зв.

[46] ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11–12 (24 VII 1565).

[47] РДАДА. – Ф. 389: Литовська Метрика. – Оп. 1. – Спр. 198 (Мікрофільм: ЦДІАК України. – КМФ–36. – Спр. 198. – Арк. 276).

[48] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 216зв.: опис грабунку: "И так же дей светлицы две с коморами верхъними, в которыхъ дей было въсе схование панеи матки нашое (Любки Джусянки. – *В. П.*) и сестръ наших и теж зятя нашого пана Бориса Ивановича Совы, то ест гроши готовые, золото, серебро, перла, шаты, уберы паненские,

старости. На суді луцького старости 7–9 IX 1566 р. у тій самій справі Сова значиться серед свідків нападу на Богурин як готовий присягнути на вимогу своєї тещі Любки Джусянки[49]. У 1575 р. Анастасія Сова мешкає в Селичові[50]. Там само 5 жовтня 1585 р. було складено тестамент Сови Роського, згідно з яким бездітна дружина доручалася в опіку володимиро-берестейському єпископу та архімандриту Києво-Печерської Лаври, власне, шваґру Мелетію Івановичу Хребтовичу (Богуринському), Гаврилу Романовичу Гойському, Роману Вільгорському та трьом іншим шваґрам – Івану, Данилу та Семену Івановичам Хребтовичам Богуринським[51].

Повноправний шляхетський статус Б. Сови, який на рівних уводив його в коло шляхетської братії, закріплювався за ним з вислугою маєтку Хорошковичі на р. Росі (Східне Поділля), звідки й пішло друге іменування "Роський". Натомість володіння князівськими маєтками на Волині (Селичів і Кутки) під запис суми залишало Сову слугою (васалом) Корецького, під дахом якого він існував. Як вірний слуга, належний до княжого дому, Сова у своєму тестаменті наказує вчинити поховання в Корецькому монастирі: "...а тело моє грешное при церкви Божой Пречистой Богородици в манастыри Корецкомъ в Корцы поховано водле закону нашого грецеского быти маетъ"[52]. Показово, що він, на відміну від інших луцьких підстарост і писарів, ніколи не зустрічається серед печатарів, "людей добрих", які запрошувалися повітовою шляхтою для оформлення приватно-правових актів. Навіть більше того, його погано знали на Волині, що опосередковано випливає з акта луцького земського суду від 6 IX 1568 р. у спорі між недавнім вижем – замковим боярином Василем Німецьким з Красного та луцько-острозьким владикою Марком Жоравницьким за право "держання" церковного села Німецьке, яке боярин отримав від колишнього владики Феодосія Гулевича. На судовому процесі боярин мав довести захоплення цього села теперішнім владикою. Відтак він "положилъ передъ ними с книгъ выписъ замку Луцкого оповеданя своего передъ подстаростим бывъшимъ луцкимъ паном (після цього слова в тексті запису залишене вільне місце для вписання імені. – *В. П.*) о отнятъе того именья Немецъкого, в котором дата описана року 1561"[53]. Отже, видається досить дивним, що земські урядники, серед яких був і тодішній (1559–1565) повітовий суддя Гаврило Бокій, "забули" ім'я луцького підстарости Бориса Сови, маючи перед собою витяг з замкових книг від 28 VI 1561 р., оригінал запису якого надруковано[54].

цынъ, меды, зброя наша... и теж скрыня з листы с привилями нашими на вси именя наши отчизные и материсты и зятя нашого пна Совиными ... и вся маетност наша дочиста на корен погорела".

[49] Там само. – Спр. 8. – Арк. 359.

[50] Там само. – Спр. 15. – Арк. 352зв.

[51] РДАДА. – Ф. 389 (Литовська Метрика). – Оп. 1. – Спр. 198 (Мікрофільм: ЦДІАК України. – КМФ–36. – Спр. 198. – Арк. 276).

[52] Там само. – Ф. 389. (Мікрофільм: ЦДІАК України. – КМФ–36. – Спр. 198. – Арк. 275зв.).

[53] ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 236 (6 IX 1568).

[54] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 103.

На уряді Сова фіксується лише за вступними формулами записів луцьких замкових книг – при оформленні заяв і скарг, а також під час судових засідань разом з повітовими суддями. На оригіналах витягів з луцьких замкових книг 1561–1567 рр. збереглася його печатка, зокрема на витягах від 8 X 1561 р. та від 29 XI 1562 р.[55] Останній витяг хронологічно відбиває той період (з 6 IX по 20 XII), за який у луцькій замковій книзі за 1562 р. записи відсутні. Саме цим роком, на мою думку, слід датувати публікацію витягів з цих книг, яку видавці помилково датували на двадцять років раніше – 17 XII 1533 р. (за копією XVIII ст.)[56], коли Б. Сова ще не міг бути підстаростою.

Василь Васильович ДЕШКОВСЬКИЙ

Він був писарем Луцького замкового уряду: в замкових книгах фіксується з XI 1560 – до 21 III 1562 рр. (остання фіксація на уряді на місці підстарости). Це перший замковий писар за староства кн. Б. Ф. Корецького. Його іменування по батькові засвідчене лише одного разу, серед печатарів тестаменту луцького повітового судді Василя Семашка (24 VI 1561): "писар замку Луцкого пан Василей Василевич Дешковский"[57].

Маєток Дешківці (Дашківці) фіксується ще з часів удільного київського князя Семена Олельковича (1440–1470), який "далъ былъ слузе своему Михну село у Веницкомъ повете на имя Дешковцы"[58]. У Михна було три дочки, одна з яких одружилася з Івашком Антоновичем, до котрого після смерті Михна перейшли у спадок Дешківці, підтверджені листом Олександра від 18 IV 1501 р.[59] Проте чи були Дешковські прямими нащадками Антоновича, невідомо. Однак за походженням вони належали до шляхти саме Вінницького (а не Луцького) повіту, в якому з 1548 р. старостував кн. Б. Корецький.

Як свідчать джерела, Дешковські складали поважний рід серед вінницької шляхти. На думку О. Яблоновського, вони були головними представниками місцевої шляхти з середнім рівнем землеволодіння[60]. Одна з найраніших згадок про Василя Дешковського міститься в листі Сиґізмунда Авґуста (20 IV 1546) до маршалка Волинської землі, брацлавського й вінницького старости кн. Ф. А. Санґушковича, якого вінницькі зем'яни зви-

---

[55] ЦДІАК України. – Ф. 256 (Любомирські). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 94 (8 X 1561), 107 (29 XI 1562).

[56] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współdz. P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1910. – T. VII. – S. 453.

[57] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 197зв. (24 VI 1561).

[58] Акты Литовской метрики... – С. 78.

[59] Там само.

[60] Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1897. – T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław). – Dz. III. – S. 619, 625.

нувачували за утиски: "будучи тобе при насъ здесе у Вилни, очевисто нам на тебе жаловали наместник вонячинский Семен Кмитичъ и земяне веницкие: Василей Дешковский, Иван Вороновицкий, Иван Яцковский"[61]. Очевидно, що така представницька роль В. Дешковського вказує на його високий суспільний престиж серед вінницьких зем'ян. Згідно з ревізією великокнязівських українських замків 1545 р. Василь Дешковський оправляв останню – 13 городню Вінницького замку зі свого маєтку Дешківці[62]. Крім нього, О. Яблоновський вказав на їхні володіння (частини маєтків) і в інших регіонах України: на Поліссі (Овруцький повіт, зг. 1569 р.), в Житомирському повіті (Івниця по Киселях), а також пізніше – Петнічани (Вінницького повіту?) (1598)[63]. На мою думку, вищезгаданий Василь Дешковський був батьком замкового писаря Василя Васильовича, оскільки останній згадується ще в 1574 р., фіксуючись у луцьких ґродських книгах свідком правового акта[64]. У присяжному списку брацлавсько-вінницької шляхти на вірність Короні 1569 р. Василь Дешковський присягав у Брацлавському замку разом з братом Олехном як шляхтич Вінницького повіту[65].

На уряді як замковий писар він фіксується зрідка й саме в тих випадках, коли заміщає підстаросту, приймаючи скарги й заяви: "Казано записати. Вне бытности пана Бориса Ивановича Совы, подстаростего луцкого, на местцу его Василей Дешковский, писар замку Луцкого" (13 VI 1561)[66]. Можна також припустити його участь як вінницького зем'янина в порубіжних сутичках з татарами. На цю думку наводить цікавий факт, коли Дешковський згадується як поранений. Іван Павлович, подаючи вдруге (5 VIII 1562) свою скаргу до запису в замкові книги, мотивував це своєю непевністю: чи була занесена його скарга при першому поданні 17–18 VII 1561 р.: "нижли дей на тот час (17 VII 1561) ино подстаростего в замку не было, а Дашковский, писар замковый, был зранен и велми ся злемел, того дей не вем, естли то ест записано"[67]. І справді, його скарга так і не була внесена до книг з першого разу, хоча до початку вересня 1561 р. писар регулярно приймав на уряді заяви.

Очевидно, його рідний брат – Богуш Васильович Дешковський – був власником с. Івниці на Київщині (віно від дружини Богдани Федорівни Киселівни)[68], яке в 1540-х рр. відбирали під замкову юрисдикцію то київський воєвода Ф. Г. Пронський, то житомирський староста кн. Б. Корець-

---

[61] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 463.

[62] Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. – T. VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r.). – Warszawa, 1877. – S. 108, 111.

[63] Źródła dziejowe. – T. XXII. – S. 625.

[64] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 25зв.–27 (12 II 1574 р.).

[65] Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie. – № 307. – Арк. 215.

[66] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 128 (13 VI 1561 р.).

[67] Там само. – Спр. 4. – Арк. 162зв. (5 VIII 1562 р.).

[68] Книга київського підкоморського суду (1584–1644) / Передм. В. В. Німчука, Н. М. Яковенко; підгот. до друку Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. – К., 1991. – С. 77. – (Пам'ятки української мови).

кий[69]. Пізніше Богуш Дешковський стає брацлавським підстаростою, тобто слугою кн. Б. Корецького, а згодом і брацлавським хорунжим (привілей польського короля Генриха на "вряд земский хоружество браславское" від 15 IV 1574 р.)[70]. Згідно з реєстром подимного за 1569 р. він володів у Київському повіті шістьма селами, в тому числі й Івницею (податок сплачено 25 I 1571 р.)[71]. Про його землеволодіння у Вінницькому повіті даних немає.

Серед інших Дешковських у 1568 р. зустрічаємо Семена, якого Сиґізмунд Август призначив ротмістром Вінницького замку на чолі 100 драбів[72]. У присяжному списку брацлавсько-вінницької шляхти на вірність Короні 1569 р. С. Дешковський фігурує не тільки як ротмистр, але й як брацлавський і вінницький підкоморій[73]. У луцьких ґродських книгах 25 V 1576 р. зафіксовано Олехна Дешковського[74]. Очевидно, його донька "Zenna Olechnowna Deskowskiego z malzonkiem swoim" судилася в Головному люблінському трибуналі[75]. Там само згадуються Богдан Богушович Дешковський (20 IV 1602), а також якийсь Михайло Дешковський (2 VIII 1612)[76]. Тяглість роду та його належність до урядницького кола східноподільської шляхти простежується ще й у XVIII ст.: так, наприклад, брацлавським чашником під датою 30 IV 1728 р. фігурує Ян Дешковський[77].

ХРЕБТОВИЧІ БОГУРИНСЬКІ

З другої половини XV ст. на Волині осідає чимало литовсько-білоруських можновладців, серед яких діти Богдана Хребтовича (середина XV ст.) – Івашко, Василь, Мартин (див. генеалогічну схему). Родовід Хребтовичів досліджувався в працях А. Бонецького, Ю. Вольфа, про окремі постаті йдеться в статтях "Польського біографічного словника"[78] . Під 1463 р.

---

[69] (Лист Сиґізмунда Августа від 27 III 1558 р. до київського воєводи Г. А. Ходкевича з вимогою повернути обидві половини Івниці (київську і житомирську) Б. В. Дешковському (Книга київського підкоморського суду... – С. 77–78).

[70] Архів ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 196, 360, 379.

[71] ЦДІАК України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 494 (25 I 1571 р.).

[72] Архів ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 172: "Мы на его (кн. Ярослава Соколинського. – *В. П.*) местце поручыли и росказали ротмистромъ тамъ на томъ замку нашому быти земенину нашому веницкому Семену Дешковскому, маючи на таковый же почот сто драбов". Згадано: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 37.

[73] Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie. – № 307. – Арк. 212.

[74] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 172. – № 233 (25 V 1576 р.).

[75] Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2673. – Арк. 4.

[76] Там само. – Арк. 1, 6.

[77] Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa 1697–1733. – Lublin 2001. – Vol. I: Judaika Lublinensia / Opr. Henryk Gmiterek; przedm. Adama Tellera. – S. 346, № 1937.

[78] *Boniecki A.* Poczet rodów w W. Ks. Litewskiem w XV i XVI wiekach. – Warszawa, 1887. – S. 27–30; *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895; *idem.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795. – Kraków, 1885.

уперше фіксується Василь Хребтович († 1505), який швидко, через надання і купівлі, займає впливові позиції серед волинських панів[79]. Однак найважливішим кроком на цьому шляху стало породичання з потужними волинськими родинами, зокрема, з князями Четвертинськими та з володимирським старостою 1450-х рр. Пашком Дахновичем[80]. Належність Хребтовичів до волинського урядницького клану невід'ємна від їхнього "професійного" залученням до сфери судово-правових процедур у ролі "людей добрих" – печатарів приватно-правових актів. Уже в 1474 р. Григорій Васильович Хребтович виступав свідком майнової угоди в Острозі[81]. З кінця XV – початку XVI ст. Хребтовичі отримують надання в Луцькому та Володимирському повітах. 23 V 1494 р. дворяни Дмитро та Івашко Богдановичі Хребтовичі набувають Стрельниківське дворище в селі Портську Мельницької волості[82]. Згодом Портськ повністю викуповується Іваном у Юхна Защитовського (підтвердження Олександра від 20 I 1506)[83]. 6 VI 1496 р. Василь Богданович Хребтович отримує в данину Горухове у Володимирському повіті, підтверджену 31 III 1501 р.[84] За даниною Олександра від 30 VIII 1495 р., двір у Луцьку, звільнений від міських податків, отримав Мартин Богданович Хребтович[85]. Він же в 1504 р. отримує привілей на Блудове[86]. Згідно з А. Бонецьким Богурин отримав Василь Богданович Хребтович – прадід замкових урядників, які перші почали йменуватися Богуринськими. Попередньо як отчиною маєтком володіли Михайло Зіновійович та Данило Яковлевич Хребтовичі (їхня спорідненість з Богданом Хребтовичем не простежується), які записали її В. Б. Хребтовичу, котрий, у свою чергу, записав частину Богурина своєму племіннику Богдану Мартиновичу Хребтовичу. Це надання Сиґізмунд I підтвердив 1528 р.[87] Саме В. Б. Хребтовича згадували приятельські судді, які 31 XII 1564 р. обводили в Богурині новозбудований млин, що став причиною підтоплення земель Льва Вільгорського: "и млынище староє прислухаючиє ку Богурину, ... который был на реце Горыне в селе их Богуринскомъ, Куняткове, предка их пна Василя Хребтовича, старосты володимирского и потомковъ его" (1 I 1565)[88].

Олехно Васильович Хребтович згадується за даниною Олександра (1 II 1501) на двір у Слонімському повіті, який спав на Олехна від його названого

---

[79] *Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 255.

[80] Ibidem. – S. 275.

[81] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. I. – S. 68.

[82] Акты Литовской метрики... – Т. I. – Вып. I. – С. 46 (№ 109).

[83] Там само. – Вип. II. – С. 173 (№ 733).

[84] Там само. – С. 108, 76 (№ 277, 573).

[85] *Бершадский С. А.* Документы и регесты... – Т. 1. – С. 55.

[86] Акты Литовской метрики... – Т. I. – Вып. II. – С. 151. – № 696.

[87] *Boniecki A.* Poczet rodów... – S. 29.

[88] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 10.

батька боярина Сенька Толтигиновича[89]. Іван Олехнович Хребтович народився близько 1507 р., але це був не єдиний син Олехна[90]. Близько 1522 р. Іван, ще неповнолітній (у віці 14,5 років), позивався зі своїми тітками – доньками володимирського старости В. Б. Хребтовича – щодо виділення спадкового посагу[91]. У 1533 р. він уже був одружений на Любці Гнатівні Джусянці. З роду Хребтовичів серед волинян у військовому пописі реєструється тільки Богдан Мартинович Хребтович. Зі скарг матері Івана Олехновича Хребтовича 1520-х рр. можна судити, що він жив у своїх білоруських маєтках[92]. У листі Сиґізмунда І від 9 IX 1533 р. Іван фігурує як дворянин, отримуючи дозвіл на продаж маєтку своєї дружини (Дрибове Кременецького повіту), який вона отримала у спадок від названого батька Михайла Денисковича[93]. Згідно з ревізією Луцького замку 1545 р. замкові й мостові городні оправлялися з Богурина Іваном Хребтовичем та його братами: "Iwana Chrebtowicza y brati ieho horodnia z Bohuryna"[94]. У 1546 р. він фіксується серед "арбітрів", які на прохання кнг. Беати Острозької підписали "лист визнаний" у її земельному спорі з кн. Кузьмою Заславським[95]. Через рік (20 X 1547) він виступає дільчим суддею разом з кременецьким старостою Щасним Герциком і Петром Михайловичем Семашком, які судили за призначенням Сиґізмунда I[96]. Згідно з записами кременецьких замкових книг І. О. Хребтович згадується у 1550 р.[97] Наприкінці 1550-х рр. його вже не було серед живих, а вдова лишилася з п'ятьма синами й чотирма дочками: Іван, Дахно, Семен, Мелехно, Кіндрат, Анастасія, Полонія, Олена й Марина. У тестаменті кн. Б. Корецького 1576 р. згадано тільки двох, ще не одружених, сестер – Олену й Марину, яким князь виділив гроші на посаг: "...тогды на посагъ сестрамъ ихъ, панне Олене и Марине, в помоч имъ братаничом моимъ, двесте копъ грошей дарую и отписую"[98]. У тому самому заповіті Іван Олехнович згадується як його "брат", після чиєї смерті князь прийняв опіку над його сім'єю: "ижъ, маючи я повинную кревную милость до детокъ зошлого брата моего, пана Ивана Хребтовича Богуринского, который яко самъ за живота своего поволъне се мне во всемъ братски и зычливе заховалъ"[99]. Родинний зв'язок з князем ішов по жіночій лінії: теща кн. Корецького за першим шлюбом – Ганна – була донькою володимирського намісника В. Б. Хребтовича (1495–1501), яка доводилася тіткою луцьким замковим урядникам Богуринським. Через другий шлюб князь удруге породичався з

[89] Акты Литовской метрики... – Т. І. – Вып. II. – С. 70. – № 563.
[90] Литовская метрика. – Т. 1. – Стб. 1040, 1435.
[91] Там само. – Стб. 1040.
[92] Там само. – Стб. 1435.
[93] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. III. – S. 435.
[94] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. 51, 35, 41.
[95] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. IV. – S. 501.
[96] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 4. – С. 431.
[97] ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 2.
[98] Архив ЮЗР. – Ч. І. – Т. 1. – С. 114.
[99] Там само. – С. 112.

Хребтовичами: його теща (мати Марії Чаплянки Анастасія) була донькою Івашка Богдановича Хребтовича[100].

Збіднення Хребтовичів Богуринських стало наслідком розпорошення родового землеволодіння. Продаж згаданого Дрибового доповнюється переліком інших сіл, які або продавалися, або заставлялися під позику грошей. Зокрема, в березні 1560 р. його вдову з синами позивали до суду луцького підстарости за несплату 160 кіп грошей, позичених І. О. Хребтовичем у Кадьяна Чаплича під заставу Болотковців і Новгородчичів[101]. Любку Джусянку на суді, як "умоцований", представляв її рідний брат Михайло Гнатович Джуса, який, захищаючи родичів, зауважив, що "все имене свое небожчик пан Иван Богуринский, муж ее, еще за живота своего стратил и детей своих ни причом не зоставил, але иж ... (все, що має його вдова. – *В. П.*), то дей держит у вѣни своем"[102]. І. І. Богуринський заставив на 10 років білоруські маєтки (Свортву в Новогрудському повіті й данників у Путятичах Мозирського повіту) під позику 300 кіп грошей дружині кременецького старости Ганні Деспотівні[103]. Згідно з віновним записом С. І. Хребтовича Богуринського своїй дружині від 22 V 1567 р. шість спільних маєтків Богуринських усе ще перебували в заставі: "которые именя в руки людей обчих в суме естъ заведеные, то ест Счересы, Гривда, Своритва, Путятичи, Яровая и Боровая"[104]. По смерті Івана Олехновича опікунство кн. Б. Корецького стало підґрунтям для служби молодих Богуринських князю-старості: "по смерти его, малжонка и дети его, сынове, умели мне (кн. Б. Корецькому. – *В. П.*) послугами своими учтиве, пристойно и ужиточно служити, забавляючи лета свои при мне на службах моихъ"[105]. Відтак не випадково Іван Іванович Хребтович Богуринський стає луцьким замковим писарем (з 29 III 1562 до 4 X 1563 рр.)[106] та луцьким ґродським підстаростою в 1570–1572 рр.[107]

Двох старших братів Івана й Семена нерідко бачимо поруч. Так, 14 V 1563 р. по дорозі до Луцька їх зустрів королівський коморник кн. Фридрих Жижемський, якого вони в Рівному порятували від бійки з Андрієм Бабинським: "едучи через место ее млсти кнгни Илиноє (Беати Острозької. – *В. П.*) панове Хрибтовичи, маючи потребы а справы свои до врядника ровенского, до пана Сокора..." (15 V 1563)[108]. У 1569 р. Іван очолював збройний

---

[100] *Boniecki A.* Poczet rodów... – S. 27.

[101] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 152–153зв.

[102] Там само. – Арк. 152зв.

[103] Там само. – Спр. 7. – Арк. 25.

[104] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 140.

[105] Там само. – Ч. I. – Т. 1. – С. 114.

[106] У зв'язку з точним датуванням його писарства зауважимо помилкове прочитання імені луцького замкового писаря Хребтовича Богуринського – Федір, в публікації "напоминального листа" з Луцького замкового уряду від 24 XII 1562 р., надрукованого у виданні: Archiwum Sanguszków. – T. VI. – S. 63–65.

[107] *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький... – С. 67.

[108] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 69.

загін кн. Корецького, виряджений до литовського війська: "поручникъ его млсти кнзя Б. Ф. Корецького... служебникъ его млсти, пан Иван Хребтович Богуринский, будучи в тягненъю и едучи на службу гсдрскую и земскую военную, зъ слугами, з бояры, и всимъ почтом кнзя его млсти, до Молодечна, до кнзя его млсти" (2 IX 1567)[109]. У 1570 р. він, будучи луцьким підстаростою, платив подимне з Голешова (4 дими, 1 городник), яке перед тим було в замковому підпорядкуванні[110]. За реєстром подимного 1583 р., Богуринський платив з Zeleznicze і з Даничева, а також зі своєї частки Богурина (6 димів, 7 городників)[111]. Як свідчить тестамент Івана від 13 IV 1588 р., його шлюб з Полонією Олександрівною Сасинівною був бездітним[112].

У випадку з зазначеним у тестаменті Корецького Семеном Хребтовичем Богуринським (луцький ґродський писар у 1572–1575 рр.) маємо інший приклад відносин пан–слуга. Князь називає Семена племінником (братаничем), який "отъ часу немалого мне служечи и при мне будучи, верне, цнотливе, уприйме, такъ, яко на цнотливого а доброго слугу належитъ"[113]. У тестамент уписано князівській "листъ-записъ на вечность", даний Семену на Тесів (маєток з замком) і на частини в 10 селах, що загалом дорівнювало 618 копам грошей. Цікаво порівняти: якщо Б. Сова, покинувши службу в князя, мусив повернути його спадкоємцям маєтки після сплати їх вартості, то, як клієнт-родич, С. Хребтович-Богуринський винагороджується даруванням землі в безумовну власність, яка не передбачає спадкової служби. 14 X 1565 р. у Луцьку він був свідком продажу Кутрова[114]. 22 V 1567 р. Семен узяв шлюб з донькою А. І. Русина Раїною[115], який згодом розпався. У 1577 р. Семен сплачував подимне з частини Богурина (5 димів, 10 городників, 5 підсусідків), а також з Городища (15 димів, 8 городників)[116]. У 1580 р. він був залучений своїм братом Мелетієм, архімандритом Києво-Печерського монастиря, до управління орендованими маєтками Володимирського єпископства[117]. За реєстром подимного 1583 р. сплачував зі свого маєтку Городища, тоді як його частина Богурина й Кунятков були в заставі в Филипа Герцика[118]. У 1586 р. Семен продав свою частину Богурина брату Івану (запис луцької земської книги від 4 VI 1586 р.)[119].

---

[109] Там само. – Спр. 9. – Арк. 437зв., 440.

[110] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 14.

[111] Ibidem. – T. XIX. – S. 99, 106.

[112] ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 226–227зв.

[113] Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 113.

[114] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 345.

[115] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 138.

[116] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 51, 59.

[117] *Макарий [Булгаков], митр.* История Русской церкви. – М., 1996. – Кн. 5: Период разделения Русской Церкви на две митрополии / Под ред. Б. Н. Флори. – Т. 9: История Западнорусской, или Литовской, митрополии. – С. 246.

[118] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 99.

[119] Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. / Под ред. И. М. Каманина. – К., 1899. – № 20.

Їхня мати Л. Джусянка сплачувала в 1570 р. подимне з Богурина (22 дворища, 16 городників, млин, 1 боярин), який ще не був розподілений між братами. Урядник удови Петра Мартиновича Хребтовича сплачував з частки Богурина в 1570 р. (8 дворищ, 7 городників, млин). Третю частину посідала вдова Василя Богуринського (6 дворищ, 4 городники, млин), яка сплачувала ще в 1583 р.[120] На той час частина Богурина, належала П. М. Хребтовичу, який Богуринським не писався, і була ним заставлена Богуринським (коли невідомо) за 200 кіп грошей. У вересні 1560 р. тесть Петра кн. Іван Федорович Чорторийський намагався викупити заставу, але Л. Джусянка гроші не прийняла і дворищем не поступилася (запис від 14 IX 1560)[121]. Конфліктна ситуація склалася у взаємних нападах слуг і селян. 17 II 1563 р. Л. Джусянка оскаржила на уряді слуг П. М. Хребтовича, які пограбували її селян[122].

Третій брат Данило, покинувши Волинь, став слонімським земським писарем (згадка 13 IV 1588 р.)[123]. Четвертий брат Кіндрат за військовим переписом волинян 15 X 1565 р. виставив двох коней[124]. 15 II 1609 р. фіксується власником Черняхова на Київщині (Житомирський повіт); був одружений на Ядвізі, дочці колишнього рівненського урядника кнг. Беати Острозької Григорія Сокора. Той факт, що він уже не проживав у Богурині, відбився в його іменуванні: "Конъдрат Хребтович з Богурина (в публікації помилково "з Бочурина". – *В. П.*)"[125]. У тих самих житомирських ґродських книгах він згадується і 1611 р.[126] Однак найвищих кар'єрних висот досяг наймолодший, п'ятий брат – Мелетій (Мелехно)[127], який 1574 р. був обраний братією Києво-Печерського монастиря на архімандритство (привілей Генриха від 15 III 1574 р.)[128]. З 23 XII 1579 р. і до самої смерті (30 IV 1595 р.) він був "нареченим" володимирським владикою за орендою у владики Феодосія Лозовського (ув'язання в єпископство – 20 IV 1580 р.)[129].

РУСИНИ БЕРЕСТЕЦЬКІ

Близько 1453 р. Литовська метрика подає глуху згадку про якогось "Русана" з Луцька, який "один выслужил у Швитрикгайла (тобто в 1430–1452 рр. – *В. П.*), а нет дей къ тому (що вислужив. – *В. П.*) отчича никого"[130].

---

[120] Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 16, 99.

[121] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 126.

[122] Там само. – Спр. 5. – Арк. 35.

[123] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 227.

[124] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 218–221. – № 23.

[125] Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – К., 1981. – С. 178. – (Пам'ятки української мови. Серія актових джерел і грамот).

[126] Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до друку А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 339, 342. – (Пам'ятки української мови. Серія актових джерел і грамот).

[127] *Chodynicki K.* Chreptowicz Bohuryński Melecy // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. III. – S. 444.

[128] *Макарий [Булгаков], митр.* История Русской церкви. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 222.

[129] Там само. – С. 245–247.

[130] Литовская метрика. – Т. 1. – Стб. 99.

Продажний лист Андрушка Русиновича як луцького зем'янина (4 VII 1494), – "продал есми чаруковъского подворя мѣстъце в околном городѣ в Луцку, отчину и дѣдину свою, кгини Мари Семеновой Ровенской на вечность", – вказує на те, що свою осілість Русини, як волинські шляхтичі, мали щонайменше з початку XV ст.[131] (див. генеалогічну схему). У 1499 р. Івашко Русин (син або брат Андрушка?), за поданням володимирського намісника Василя Хребтовича як дворянин отримує від великого князя Олександра село Сомине у Володимирському повіті (привілей від 17 V 1499)[132]. Ревізія Луцького замку 1545 р. засвідчила, що це село Івашко Русин обміняв на маєток Ляшки, що на момент ревізії вже перебував у власності Станіслава Медведя Заліського[133]. Ймовірно, саме Івашко Русин, теж як дворянин, роком раніше добивався повернення своєї отчини: "Жаловалъ господару ... дворянин его млсти Русинъ о имѣня свои отчизные въ Киевѣ о Мещеру, што Солунчикъ держитъ, а въ Овручомъ Татаринови, што Бардичъ держитъ в Котчищахъ"[134]. У 1527 р. Івашко Русин разом з Федьком Оношковичем відсудили в суді великого князя величезний спадок по Івашкові Богдановичу[135] Хребтовичу (вісім сіл), який після його смерті, за відсутністю прямих спадкоємців, перейшов під юрисдикцію володимирського старости кн. Ф. А. Санґушковича[136]. Одначе наступного, 1528 р., вони програли в судовому спорі з магнатами (двірський підскарбій Іван Андрієвич, князі Четвертинські та Сокольські) ті ж самі маєтки (судовий лист Сиґізмунда I від 24 VII 1528, Вільно)[137]. Цікаво, що наступного дня після суду (25 VII 1528, Вільно) князі Четвертинські й Сокольські склали акт про розподіл на три частини виграного спадку з правом першого вибору своєї частини двірським підскарбієм як ініціатором процесу[138]. У Івана Русина було троє синів: Федір, Андрій і Яцько. Ймовірно, один з них, без імені, фіксується в ролі

---

[131] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. I. – S. 109. – № 56.

[132] Литовская метрика. – Т. 1. – Стб. 766.

[133] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. 83, 57.

[134] Акты Литовской метрики. – Т. I. – Вып. 1. – С. 168. – № 425.

[135] Івашко Хребтович як волинський шляхтич фіксується в Луцьку за судовим листом 1500 р. На думку Наталі Яковенко, "скорочена форма імені й відсутність титулів не дозволяють ототожнити його з білорусько-волинським магнатом Іваном Богдановичем Хребтовичем, який займав ряд високих державних посад у цей же час": *Німчук В. В., Яковенко Н. М.* Дві Волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. – К., 1989. – № 1. – С. 61–75.

[136] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. III. – S. 315. – № 328 (10 X 1527. Неполониця. Лист Сиґізмунда I до володимирського старости з наказом ув'язати Іващка Русина та Федька Оношковича у спадкові маєтки Івашка Хребтовича).

[137] Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismu knyga (XVI a. Pabaigos kopija) [Литовская Метрика (1522–1530). 4-ая Книга судных дел (Копия конца XVI в.)] / Parenge S. Lazutka, I. Valikonyte, G. Kirkiene, E. Gudavicius, J. Karpaviciene, J. Viskantaite. – Vilnius, 1997. – Kn. 4. – S. 247 (№ 292).

[138] ЦДІАК України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 (кн. Василь Федорович Четвертинський, князі Василь, Солтан, Юрій Михайловичі Сокольські).

служебника кнг. Чорторийської, тобто дружини луцького старости, що в ролі людини доброї був присутній на суді Матея Войтеховича Яновича у Волковийську (27 III 1530)[139].

Федір Іванович Русин Берестецький. Одна з найраніших фіксацій на дворянській службі сина Івана Русина Федора датується 28 IV 1534 р., коли Сиґізмунд I, за скаргою кн. Кузьми Заславського на кн. Іллю Острозького, надає його вижем: "А так мы для того послали там дворянина нашого Федора Русиновича и казали есмо ему тыхъ всих кривдъ его доведати ся и осмотрети и пописати и нам то отказати"[140]. Звернімо увагу на таке раннє залучення Федора до виконання публічно-правових послуг, пов'язаних з письмовою фіксацією. Однак і через тридцять років він як дворянин призначався вижем за судовим вироком віленського воєводи М. Радзивіла – на ув'язання в маєток кн. Буремського (19 XI 1561)[141]. У січні 1545 р. він виступає свідком тестаменту Ганни Василівни Хребтовичівни – дочки володимирського намісника і дружини луцького старости[142]. 5 II 1558 р. Федір та Андрій Русини засвідчили угоду Петра й Тита Хом'яків з племінниками про розподіл Смордви[143]. 5–7 X 1560 р. Федір і Яцько Русини були офіційними свідками в справі кн. Олександра Андрійовича Санґушковича Коширського (Федір як королівський дворянин, а Яцько як виж від кн. К.-В. Острозького), який під час похорону свого батька, луцького старости, їздив опитувати свою мачуху щодо батьківських маєтків і речей (запис від 7 X 1560)[144]. 10 I 1561 р. Федір, сам п'ятий, підписав у Луцьку дарчу Марії Цятиної своєму зятеві Григорію Болбасу Ростоцькому на третину в Цевові[145]. 17 IX 1561 р. Федір і Андрій Русини, серед інших поважних князів і панів, свідчили на прохання жидичинського архімандрита про місце розташування монастирського подвір'я в Луцьку – у зв'язку з позовом пріора луцького костелу о. Северина про захоплення архімандритом костельного ґрунту[146]. Цікаво, що свідки оперували власною пам'яттю в межах 30–50 років, що вказує на поважний вік Русинів. Брати виступають разом також у багатьох інших процедурах. 28 V 1562 р. вони засвідчуть обмін нерухомості між братами Олехном та Гаврилом Холоневськими[147]; 19 IX 1561 р. Федір – дільчий суддя з руки Юхна та Івана Богдановичів Лидухів-

[139] Lietuvos Metrika (1522–1530). – S. 113 (№ 155).

[140] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. IV. – S. 467.

[141] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 249–250зв. Див. також: *Поліщук В.* Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – № 1. – С. 103.

[142] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. IV. – S. 419.

[143] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2зв.–3.

[144] Там само. – Арк. 133зв.–134зв. (запис від 7 X 1560).

[145] Там само. – Арк. 185.

[146] Там само. – Спр. 3. – Арк. 214.

[147] Там само. – Спр. 4. – Арк. 104зв.–105.

ських у справі розподілу Баєва з Василем Гулевичем[148]. Обійнявши писарство, Федір також залишився активним печатарем актів волинської шляхти, які оформлюються не тільки в Луцьку, але й у маєтках: борговий запис кн. Льва Санґушковича Коширського на 300 кіп грошей луцькому єврею під заставу Перемиля (Луцьк, 17 III 1564); борговий запис того самого князя Зінку Сачковичу на 200 кіп грошей під заставу Вербеня (Кошир, 15 VII 1564, Русин з титулом дворянина)[149]; тестамент дружини кн. О. Ф. Збаразького Барбари Павлівни з Ухан (Грицьковичі, 14 IX 1564)[150] тощо (Луцьк, 15 VI 1565[151], 2 V 1565[152], 3 VIII 1565[153], 6 VIII 1565[154], Берестечко, 12 X[155], Луцьк, 14–15 X[156], 30 X[157] 1565 р.). За військовим переписом волинян 15 X 1565 р., Федір та Андрій Русини виставили по коню, як і вдова Яцька Русина[158].

Федір Русин був зятем зем'янина М. Радзивіла І. Є. Сосницького ("земенин велеможного пна его млсти пна Миколая Радзивіла"), що підтверджує здогад про його близкість до ієрархії віленського воєводи перед службою у кн. Б. Корецького. Однак безпосередньо на Волині наприкінці 1550-х рр. він був у службовому розпорядженні луцького старости кн. А. М. Санґушковича Коширського, що випливе з заяви дворянина Іляша Несвіцького, який вручав у Горухові королівський позов синові старости: "А за тым пошол есми до господы, до дворянина господарского, до пана Федора Русина, который завжды дворенином при его млсти кнзю Кошерскомъ мешкает" (27 I 1561)[159]. Дочка Івана Єсифовича Сосницького Софія померла бездітною у 1557 р., внаслідок чого Ф. Русин зрікся посагу на користь тестя (28 XII 1557)[160]. Від його другої (?) дружини було двоє синів – Петро і Степан, які в 1577 р. згадуються як повнолітні. До 12 I 1566 р.[161] Ф. Русин одружився з Марією Романівною Білостоцькою, від якої також були діти – Ганна та інші дочки. За військовим переписом 23 IX 1567 р. Федір вислав замість

---

[148] Там само. – Спр. 3. – Арк. 198.

[149] Там само. – Спр. 7. – Арк. 353зв.

[150] Там само. – Спр. 6. – Арк. 46–47зв., 248, 257, 282зв.

[151] Там само. – Спр. 7. – Арк. 159.

[152] Там само. – Арк. 206.

[153] Там само. – Арк. 248.

[154] Там само. – Арк. 251зв. Публікацію див.: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 109–112.

[155] Там само. – Арк. 355.

[156] Там само. – Арк. 345, 352зв.

[157] Там само. – Арк. 359, 384зв.

[158] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 218–221 (№ 23).

[159] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 45зв.

[160] Там само. – Спр. 1. – Арк. 32–33зв. (запис від 22 III 1558 р. Повернення посагу після смерті дружини за актом від 28 XII 1557 р.).

[161] Там само. – Спр. 8. – Арк. 10зв.–11зв.: "Я в неделю близко пришлую (6 січня. – *В. П.*) быломъ з жоною своею Марьею на веселъи у пни Яковової Яловицкое, яка дочку свою, кнжну (...) за пана Григоря Слуцкого давала в малъжонъство".

себе сина: "ставил коня одного збройно по козацку"[162]. У 1570 р. Ф. Русин сплачував подимне з частини Берестечка і з луцького передмістя (6 димів, 1 боярин, 2 городники). Згідно з його тестаментом від 8 VIII 1577 р. опікунами призначалися луцький земський писар і племінник М. Коритенський, Семен Козинський та шваґер Яцько Білостоцький[163]. За реєстром подимного 1577 р. він згадується як покійний[164]. На оригіналі випису з луцьких замкових книг від 5 VII 1564 р. збереглася печатка Ф. Русина, поставлена під час заміщення підстарости[165]. За правилами оформлення виписів писар ставив лише власний підпис, як, наприклад, у виписах від 12 IX 1565 р.[166]

Яцько Іванович Русин Берестецький. Серед приятелів Михайла Боговитиновича Шумбарського 1 VI 1557 р. освідчував оформлення дарчої на ім'я його дружини (на 2000 кіп грошей)[167]. 5–7 X 1560 р. в ролі вижа від кн. К. К. Острозького, разом з братом Федором, був при кн. О. А. Санґушкові Коширському (див. вище). 20 VII 1561 р. – свідок дарчої Тетяни Григорівни Привередовської (сестра його дружини) своєму чоловікові Івану Петровичу Калусовському на "віно" від першого чоловіка Гнівоша Гурковича[168]. За своїм тестаментом від 16 VI 1563 р., Яцько (його дружиною була Марія Григорівна Привередовська) на опікунство над своїм сином і доньками призначив свого патрона, маршалка П. Б. Загоровського, та Івана Калусовського[169].

Андрій Іванович Русин Берестецький. Один з найраніших актів, у яких фіксується Андрій Русин, відноситься до 1549 р. У судовому акті він виступає комісарським суддею, призначеним Сиґізмундом Авґустом, серед шести інших суддів межового спору між Михайлом Свинюським та Рогозинськими. Для підкреслення високого рівня правової процедури наведемо імена всіх суддів, призначених королем: з боку М. Свинюського – кн. Іван Федорович Чорторийський, кн. Василь Іванович Курцевич, Петро Богданович Загоровський. З боку Рогозинських – Феодосій, владика луцький; Петро Михайлович Семашко, староста кременецький; Андрій Іванович Русин[170]. У кременецькій замковій книзі, XI 1550 р., Андрій фіксується як дворянин, якому Мартин Краєвський не сплатив борг[171]. 27 II 1552 р. у Шумбарі виступив свідком-печатарем вінового запису Михайла Боговити-

---

[162] Литовская метрика. – Отд. 1. – Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи войска литовского // Русская историческая библиотека. – Птг., 1915. – Т. 33. – Стб. 1242.

[163] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 696–697 (тестамент Федора Русина від 8 VIII 1577).

[164] Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 10, 61.

[165] ЦДІАК України. – Ф. 256: Любомирські. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 113 (5 VII 1564).

[166] Там само. – Арк. 120–122зв. (12 IX 1565), 126 (18 VII 1567).

[167] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 35 (№14).

[168] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 163.

[169] Там само. – Спр. 5. – Арк. 89–90 (тестамент від 16 VI 1563).

[170] Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 658зв.–659.

[171] Там само. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 39зв. (XI 1550).

новича Шумбарського своїй дружині Олені Олехновні Борзобогатій Красенській[172]. З цього часу фіксується його активна участь у публічно-правових процедурах волинської шляхти, яка, крім авторитету, приносила також і гроші, що підтверджується кредиторськими послугами А. Русина. Так, 10 кіп грошей йому був винен луцький суддя Василь Семашко[173]; у 1561 р. він тримав у заставі Золочів – маєток Яна Монтовта[174], який викупив його в Русина за 330 кіп грошей 26 III 1562 р.[175]; у травні 1562 р. луцькі євреї мали сплатити йому позику в 235 кіп грошей[176]; 22 V 1562 р. він купив у олицького війта Олехна Скуйбіди за 220 кіп грошей третину доходів з голешівського млина під Луцьком та "гостинцове" мито[177]. 20 VIII 1560 р., разом з кн. Михайлом Порицьким, підписав у Коблині данину Яна Якубовича Монтовта Коблинського своєму слузі[178]. 18 XII 1562 р. у Перекалах він сам, третій, підписав тестамент слуги кн. Б. Корецького Левка Перекальського († між 18 і 30 XII 1562)[179].

Як і старший брат Федір, Андрій виконував двірську службу. Як дворянин він фіксується у справі вдови Яна Загоровського Федори Боговитинівни, що оскаржувала луцького ключника, городничого, мостовничого і війта І. Я. Борзобогатого за збройний наїзд на її Ратнівський двір (запис від 2 XII 1561)[180]. За рік до посідання підстароства, з 7 VII по 5 VIII 1562 р., він ситуативно репрезентував замковий уряд у ролі "справці староства". На посаді підстарости продовжував брати активну участь у засвідченні нотаріальних актів: розвідний лист Марії Іванівни Борзобогатої Красенської з Яцьком Стецьковичем Добрильчицьким (Луцьк 27 V 1564)[181] та інші (Жидичин 17 V 1565[182], Купечів 25 IX 1565[183], Луцьк 26 IX 1564[184], Луцьк 28 VIII 1565[185]). У 1568 р. король надав А. Русину Пинсько-Турівську єпархію, яку він очолював до смерті († VIII 1572)[186], залишаючись світською особою ("наречений" владика)[187]. Будучи владикою, він наприкінці 1569 р., тобто після смерті жидичинського архімандрита Йони, намагався здобути

---

[172] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 28 (№ 12).
[173] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 197.
[174] Там само. – Арк. 264зв.
[175] Там само. – Спр. 4. – Арк. 59.
[176] Там само. – Арк. 98.
[177] Там само. – Арк. 129–131.
[178] Там само. – Арк. 231.
[179] Там само. – Арк. 198–199.
[180] Там само. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 256.
[181] Там само. – Спр. 6. – Арк. 94–95зв.
[182] Там само. – Спр. 7. – Арк. 106зв.
[183] Там само. – Арк. 253.
[184] Там само. – Арк. 255.
[185] Там само. – Арк. 280зв.
[186] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 268.
[187] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – № 7, 12. – С. 24, 27, 52–53; *Макарий [Булгаков], митр.* История Русской церкви. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 214, 403.

собі й це ігуменство, що йому не вдалося[188]. А 13 VIII 1572 р., невдовзі після смерті А. Русина, його племінники – луцький земський писар М. Ф. Коритенський з братом Павлом та Василь Рогозенський – були присутні на процедурі опису маєтку покійного[189]. На оригіналах виписів з луцьких замкових книг 1561–1567 рр. збереглася печатка Андрія Русина (випис від 12 IX 1565 р.)[190].

ХОМ'ЯКИ СМОРДОВСЬКІ

Серед давнього роду Хом'яків найраніше фіксується Федько Хом'як, виступаючи крайчим удільного князя Свидригайла в 1446–1451 рр.[191] (див. генеалогічну схему). Ймовірно, його можна ототожнити з Федьком Хоминичем, який "держал имѣние на имя Колодези в Перемильском повѣте, с приселкомъ его Жабкомъ, а другое имѣние Вѣчин и Палче в Луцком повѣтѣ"[192]. Його вдова вийшла вдруге заміж за Янушка – господарського писаря 1455–1588 рр. (його син Федір також був господарським писарем у 1488–1505 рр., володимирським намісником у 1503–1505 рр. і луцьким старостою в 1506–1507 рр.)[193]. Сенько Федькович Хом'як, писар удільного князя Свидригайла, підписує його данини: "книжни писарь Хомѣкъ писалъ" (14 III 1445)[194]. У 1452 р. Свидригайло підтвердив йому спадковий маєток Смордву і дворище Барановичі (вислугу), а також дворище Печенчине (куплю) його батька Федька Хом'яка[195]. Згідно з цим підтвердженням Федько Хом'як ще за часів Вітовта (1398–1430) володів Смордвою як своєю "отчиною", вислуживши лише сусіднє дворище Барановичі (у тексті підтвердного листа Свидригайла помилкова купюра "Бар[тен]ичи")[196]. Після смерті Свидри-

---

[188] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 6. – С. 59 (№ 28). Запис до луцької ґродської книги від 28 I 1570 р. (арк. 49). Скарга на Івана Загоровського, який від імені свого батька, королівського маршалка П. Б. Загоровського, й на прохання А. Русина відправився у Вільно до королівського двору з чистими бланками листів до радних панів з проханням посприяти у призначенні на архімандрію, що не було виконано Іваном Загоровським.

[189] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 52–57. На підставі цієї публікації запису луцької ґродської книги 1576 р. неточно датована дата смерті Андрія Русина, яка датується за часом складання опису майна від 13 VIII 1572 (Там само. – С. 53). Неправильне датування відтворене у виданні: Архиереи Киевской митрополии (1458–1596) / Список сост. Б. Н. Флоря // *Макарий [Булгаков], митр.* История Русской церкви. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 520.

[190] ЦДІАК України. – Ф. 256: Любомирські. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 120–122зв. (12 IX 1565).

[191] *Halecki O.* Ostatnie lata Swidrygiełły... – S. 299; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S. 57.

[192] Акты Литовской метрики... – Т. I. – Вып. I. – С. 116 (№ 299).

[193] Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego... – S. 121, 122, 212.

[194] Українські грамоти XV ст. / Підгот., вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. – К., 1965. – С. 36.

[195] Там само. – С. 37.

[196] Там само. – С. 38.

гайла († 1452) Казимир Яґайлович підтвердив Івану Сеньковичу Хом'яковичу (Хом'яку) "отчину Смордовъ и Туря, под Шумъскомъ, а къ тому Бараново дворищо"[197]. Під 19 XI 1509 р. Івашко Хом'як серед 30 інших волинян отримав виплату зі Скарбу сумою в 12 кіп грошей[198]. Пізніше згадується 2 IV 1519 р. як комісарський суддя великого князя, який серед п'яти інших суддів підписав дільчий акт на розподіл спадкових ґрунтів і дворищ між кн. Петром Головнею Острожецьким та його свояками кн. Андрієм Санґушковичем Коширським, кн. В. Сокольським і Я. Монтовтовичем[199]. У 1545 р. під час ревізії Луцького замку Смордвою все ще володів І. Хом'як[200], у якого було троє синів: Маско, Петро і Тит (Тихно). Маска на момент складання ревізії 1545 р. уже не було в живих: "городня ...Масковое Хомековича з Посягви"[201]. У січні 1558 р. Гурин і Федір Масковичі позивали до суду великого князя своїх дядьків Петра й Тита у справі розподілу отчини після смерті свого діда: "позвал (Гурин Маскович. – *В. П.*) был их (своїх дядьків. – *В. П.*) за комисеями господарскими [...] о дел именя их отчизного Смордви, о част свою и брата своего меншого Хведора и о речи рухомые, которые ся по смерти дѣда их, небожчика, у них зостали"[202]. 5 II 1558 р. Гурин заніс до Луцького замкового уряду скаргу на своїх дядьків за те, що останні змушували підписати вигідну для них угоду без участі матері й меншого брата й таки оформили її силоміць[203]. Невдовзі після розподілу Смордви між дядьками і племінниками останні ще більше потрапляють у залежність від дядьків, продаючи свою частину Смордви. Так, 6 IX 1564 р. відбувся продаж-застава частини Смордви, належної Гурину (1/3 – продаж за 400 кіп грошей, 2/3 – застава за 1000 кіп грошей): "котороя част моя смордовская достала мне в Смордве ув отделу вечистом а недочастномъ от дядковъ моихъ, пна Петра и пна Тихна Хомяков и от брата моего рожоного пна Федора" (запис від 17 IX 1564 р.)[204]. 20 V 1562 р. Гурин був свідком позики П. Б. Загоровського в Тихна Хом'яка[205]. У скарзі від 23 V 1562 р. його названо слугою кн. Б. Корецького[206]. 1563 р. на титульному аркуші луцької замкової книги, після старости й підстарости, подається як луцький замковий писар, але ця посада за ним утримується суто номінально, доки з 6 I 1564 р. її не посів Федір Русин. Невдовзі, в 1565–1566 рр., Гурин загинув від татар.

---

[197] Литовская метрика. – Кн. 2. – Отд. 1. – Ч. 1: Книга записей. – Т. 1 // Русская историческая библиотека. – Пгб., 1910. – Т. 27. – С. 110.

[198] Lietuvos Metrika (1499–1514). – S. 418.

[199] *Німчук В. В., Яковенко Н. М.* Дві Волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.). – С. 61–75.

[200] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. 49.

[201] Ibidem. – S. 48.

[202] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2зв.

[203] Там само. – Арк. 2зв.–3.

[204] Там само. – Спр. 6. – Арк. 212–213 (17 IX 1564).

[205] Там само. – Спр. 4. – Арк. 92.

[206] Там само. – Арк. 96зв.

Варто значити неабияку кредиторську спроможність Хом'яків, які орендують маєтки й позичають гроші. 5 IX 1561 р. Петро Хом'як є свідком продажу частини Баєва братами Привередовськими своєму дядькові Василю Гулевичу[207]. 7 II 1562 р. у Тихна Хом'яка фіксується позика в 30 кіп грошей Федором Васильовичем Рудецьким (під заставу трьох подворищних селян)[208]. 20 V 1562 р. у Тихна позичив 410 кіп грошей господарський маршалок П. Б. Загоровський[209]. Десь наприкінці 1550-х рр. у Тихна позичав 83 кіп грошей Дахно Жабокрицький, син якого заставив за цей борг вісім селянських господарств у 1562 р.[210] Під заставу Семен Тихнович Хом'як від імені свого батька позичив луцькому міщанину Івану Лодижичу 19 кіп грошей (1 VI 1566)[211]; у грудні 1566 р. Петро Хом'як дав у борг на три роки луцькому єврею Шенку Пототчину 48 кіп грошей, про що свідчить оригінал боргової розписки останнього, даної Хом'яку в Смордві[212]. Заява Петра про свою "форобу" від 28 XII 1564 р. звільнила його від військової виправи: виж "виделъ есми пана Петра Хомяка на ложку лежачого, стогнучого и хорого"[213]. За військовим переписом волинян 15 X 1565 р. його представляв син Семен зі спорядженим конем[214]. Те ж саме фіксує й перепис 23 IX 1567 р.[215], на який П. І. Хом'як "прислал слугу, ставил одного коня збройно по козацку, а сам дей в Луцку подстаростим"[216]. Печатки Петра Хом'яка збереглися на оригіналах виписів з луцьких замкових книг 1561–1567 рр.: випис від 18 VI 1567 р. та від 11 VII 1567 р.[217]

Тит Хом'як був одружений на Настасі Стрибилівні (зг. 20 V 1562)[218]. У 1564 р. по смерті Андрія Рудецького він, разом з братом Петром і Антоном Єловицьким, став опікуном удови – Марії Стрибилівни, що призвело до конфлікту в ході розподілу Рудок між братами Антоном та Федором Рудецькими[219]. 3 VII 1564 р. Тит на прохання своєї невістки заніс до замкових книг тестамент шваґра Андрія Рудецького[220]. Цікаво, що тестамент було складено у Смордві, при свідченні Гурина й Федора Масковичів Хом'яків 7 VII 1564 р.[221] Петро і Тит Хом'яки, разом з І. І. Богуринським, 6 IX 1565 р. у

---

[207] Там само. – Спр. 3. – Арк. 186.

[208] Там само. – Спр. 4. – Арк. 33зв., 192зв.

[209] Там само. – Арк. 92.

[210] Там само. – Арк. 192.

[211] Там само. – Спр. 8. – Арк. 170.

[212] Там само. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 703. – Арк. 1 (XII 1566).

[213] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 296зв.

[214] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 218–221 (№ 23).

[215] Литовская метрика. – Отд. 1. – Ч. 3: Книги публичных дел. Переписи войска литовского // Русская историческая библиотека. – Т. 33. – Стб. 1244.

[216] Там само. – Стб. 1251.

[217] ЦДІАК України. – Ф. 256: Любомирські. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 127, 128 (18 VI, 11 VII 1567).

[218] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 92.

[219] Там само. – Спр. 6. – Арк. 63зв.–64.

[220] Там само. – Арк. 121зв.

[221] Там само. – Арк. 123зв.

Луцьку були свідками застави частини Рудок Антоном Васильовичем Рудецьким (на 4 роки за 130 кіп грошей)[222]. 7 VII 1565 р. Тит Хом'як засвідчив у Луцьку зобов'язання братів Єловицьких сплатити посаг своїй сестрі Настасії на 6 XII 1565 р. (400 кіп грошей)[223].

У 1570 р. Тит Хом'як, будучи луцьким ґродським суддею, сплачував подимне з частини Смордви (10 димів, 17 городників, млин)[224]. А недавній підстароста Петро Хом'як сплачував подимне з частини Смордви, а також з частини Борової (15 димів, 16 городників)[225]. Крім того, обидва брати володіли заставами у Кременецькому повіті: Петро платив зі Столпиці (10 димів, 5 городників), а Тит – з Городища й Судилкова (8 димів, 13 городників, корчма)[226]. У 1577 р. Федір Хом'як сплачував подимне з Острійова (8 димів, 12 городників). Брати володіли також маєтностями й на Східному Поділлі (1569 р.: Коптевичі на р. Норині та інші)[227]. Петро Хом'як був узятий опікуном згідно з заповітом служебника кн. К. І. Острозького Михайла Привередовського від 2 XI 1583 р.[228] Дочка Петра Хом'яка Овдотя була одружена з Яном Кгосинським – служебником луцького старости 1581–1587 рр. кн. Олександра Пронського (тестамент від 18 X 1592)[229].

Войтех КРАСОВСЬКИЙ

Ворітний Луцького замку 1561–1567 рр. Рід Красовських простежується на Волині з кінця XV ст., але уривчасті факти не дозволяють реконструювати генеалогії. Маєток Красів уперше фіксується за даниною Казимира IV кн. Михайлу Курцевичу[230]. Під 15 VI 1496 р. у судовому листі Олександра позивачем виступила "земянка волынская Красовская" (ім'я не вказане), яка оскаржувала свого чоловіка Андрушка – "брата" Петрушка Мушатича – за те, що той вигнав її, вагітну, з дому[231]. За даними перепису русько-литовського війська 1528 р., рід Красовських представляла одна особа (ім'я не вказане). У 1539 р. Матвій Зінькович Красовський обміняв свій маєток Красів (Луцький повіт) і Мислин (Володимирський повіт) на колишній війтівський маєток Ставрів під Луцьком, що належав маршалку Волинської землі та володимирському старості кн. Ф. А. Санґушковичу Коширському[232]. У грудні 1539 р. Матвій іменується в листі великого князя

[222] Там само. – Спр. 7. – Арк. 289зв.
[223] Там само. – Арк. 190зв.
[224] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. 10.
[225] Ibidem. – S. 7.
[226] Ibidem. – S. 25.
[227] Ibidem. – T. XXII. – S. 619.
[228] ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 622–623зв.
[229] Там само. – Спр. 8. – Арк. 330–332.
[230] *Любавский М.* Областное деление... – С. 215.
[231] Акты Литовской метрики... – № 280. – С. 109.
[232] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków... – T. IV. – S. 189 (підтвердження обміну листом Сиґізмунда I від 20 II 1539 р.).

уже "зємянин волинский повѣту Луцького Матей Ставровский"[233]. Пізніше, 27 II 1543 р., він продав королеві Боні Ставрів за 12,5 копи грошей[234]. Одначе, згідно з даними ревізії Луцького замку 1545 р., "городня" з маєтку Красів значилася за Красовським (ім'я не вказане)[235]. З II 1570 р. кн. Роман Федорович Санґушко безстроково (до часу сплати) заставив Красів своєму слузі Яну Хрустицькому під позику 489 кіп грошей[236]. Інвентарний опис маєтків кн. Романа Санґушка, складений 19 IV 1578 р., фіксує в їх складі село Красів (Красове) на 10 дворищ, яке тягнуло до Голятинського замку й маєтку Дзвиняче (Звиняче)[237].

Залишається неясним, ким доводився Матвію Красовському луцький ворітний, оскільки його в луцьких замкових книгах 1561–1567 рр. жодного разу не згадано по батькові. Уперше з титулом замкового ворітного він фіксується 1 IV 1561 р., заміщаючи підстаросту та приймаючи заяви до урядових книг[238]. Як і інші замкові урядники, він був слугою князя-старости, хоча, приміром, у Володимирі замковий ворітний Климент Томило був слугою підстарости Василя Гулевича (15 II 1566)[239]. Належність Красовського до замкової адміністрації виражалась, зокрема, в тому, що в його домі в Луцьку зупинялися великокнязівські дворяни, які приїздили зі столиці з різноманітними дорученнями. Цей факт випливає з декількох скарг самих дворян, які у своїх заявах зазначали, що "стояли господою" в луцького ворітного: Остафій Гридич зі скаргою від 1 V 1562 р.[240], Андрій Голуб зі скаргою від 11 V 1562 р.[241] Однак цей дім не був власністю Красовського, що випливає з пізнішої його скарги на луцьких міщан, які "пришедши моцно кгвалтом на Миклашовский, который я (В. Красовський. – *В. П.*) был за свои пенези, за одинадцатъ коп грошей нанял у Яна Балцаровича, якожъ жемъ ся дей юж был зо всею маетностю своею в тот дом впровадил" (2 II 1567)[242]. Міська осілість Войтеха підтверджується ще й тим фактом, що він, серед інших міщан, займався "броварщиною" – виробництвом пива на продаж: "собе в дому своем, в бровари своем властном пива на шинкъ варил" (1 VI 1562)[243]. Повноваження ворітного розповсюджувалися на в'язницю (казнь замкова), яка давала сталий прибуток – "повежное", сплачуване в'язнями за своє сидіння. Єдиний унікальний факт, де ворітний фігурує при

[233] Ibidem. – S. 228.

[234] Ibidem. – S. 336.

[235] Źródła dziejowe. – T. VI. – S. 41.

[236] Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 277–280.

[237] *Кравченко В. М.* Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1999. – Т. 238: Праці історично-філософської секції. – С. 414.

[238] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 82.

[239] Там само. – Спр. 8. – Арк. 44.

[240] Там само. – Спр. 4. – Арк. 73зв.

[241] Там само. – Арк. 82.

[242] Там само. – Спр. 9. – Арк. 38.

[243] Там само. – Спр. 4. – Арк. 111зв.

виконанні процедури ув'язнення, міститься у двох зустрічних скаргах луцької замкової книги від 29 VIII 1562 р.: "бо, дей он (ворітний. – *В. П.*) доход свой, повежное, взял, а того виноватца моего неведомо где задел"[244]. Заміщаючи підстаросту на уряді, ворітний епізодично виступав і в ролі судді, розглядаючи справи простолюдинів, що випливає з заяви якогось Пашка від 15 IX 1566 р., "который живет в подворье ее млсти пнее Романовое Гулевичовое, в замку Луцком"[245]. Останній заявив, що "судил жону мою Варвару... пан Войтех Красовский, воротный замку Луцкого, зВаскомъ Деружкою, который живет в подвори пна Михайла Ощовского, и всказал был дей на жоне моей за соромоту навезку и положил был рок заплате той навезце" (13 IX)[246]. Однак позивач не з'явився за відшкодуванням і ворітний звільнив звинувачену Варвару від сплати штрафу, узявши за це 5 грошей "памятного".

Показником невисокого соціального статусу луцького ворітного може служити його епізодична участь у ролі печатаря приватно-правових актів повітової шляхти – на відміну від вищих замкових урядників: Русинів, Хом'яків, Хребтовичів, Джус. Очевидно, що він обертався на нижчому соціальному щаблі (дрібна шляхта, міщани, бояри), який набагато слабше відображений у джерелах.

Як печатар Красовський виступив у колі родичів, зокрема – при складанні тестаменту кн. Якова Васильовича Крокотки Єловицького (18 III 1564 р. Єловичі; запис від 9 XI 1564)[247], одна з п'яти дочок якого була видана за Василя Матвійовича Красовського. Останній у тестаменті згадується як небіжчик, у якого кн. Крокотка наприкінці 1550-х рр. позичав під заставу свого маєтку Котелева 40 кіп грошей для спорядження на Лівонську війну. Раніше, 9 IV 1560 р. князь скаржився за свою дочку ("жаловал и оповедал жал дочки своее пани Мари Красовской"), слугу якої було пограбовано по дорозі до Луцька[248]. Цікаво, що Василь Красовський надавав кредиторські послуги ще й Я. Я. Монтовту-Коблинському, позичаючи йому 60 кіп грошей, про що Монтовта позивав Василь Привередовський, який одружився на вдові Василя, княжні Єловицькій (19 XII 1566)[249]. Войтех Красовський брав участь у публічних процедурах, зокрема як "приятель" Щасного Ґесинського, який стягував з луцького єврея борг у 120 кіп грошей, для чого уповноважив замкового писаря й ворітного особисто відвідати боржника (13 X 1566)[250]. Не оминула Красовського й роль "умоцованого"[251], про що

[244] Там само. – Арк. 176зв.
[245] Там само. – Спр. 8. – Арк. 373.
[246] Там само.
[247] Там само. – Спр. 6. – Арк. 255 (9 XI 1564).
[248] Там само. – Спр. 1. – Арк. 148зв.
[249] Там само. – Спр. 8. – Арк. 497зв.
[250] Там само. – Арк. 419зв.
[251] *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – № 1. – С. 111–144.

свідчить скарга луцького єврея Аврама Хамка на писаря познанського купця "через умоцованого своего Василя, воротного замку Луцкого" (20 VI 1567)[252]. Ворітний брав участь у правових процедурах і як виж[253].

Наступником В. Красовського на посаді луцького ворітного став Василь Костевич (Костя). Зміна відбулася між 25 VI (остання згадка В. Красовського як ворітного)[254] та 4 VII 1567 р. (перша згадка ворітним Костевича)[255]. Однак, незважаючи на нове призначення, Красовський не втратив довіри замкової адміністрації, залишаючись слугою кн. Б. Корецького, про що свідчить такий красномовний факт: він і надалі приймав заяви на місці підстарости, репрезентуючи замковий уряд (записи від 23 VII[256] та 1 XI 1567 р.[257]). Костевич на місці підстарости вперше фіксується 8 VII 1567 р.[258] А вже 27 вересня Красовський збирався їхати до війська на виклик князя-старости: "А так, дей, я, за писанемъ и росказанемъ его млсти пна своего, кнзя Богуша Корецкого, выбираючися отселя ку его млсти до войска..."[259] Невідомо, що сталося з поїздкою, але 29 жовтня він в околицях Луцька відібрав у луцького міщанина коня на відшкодування (грабеж) за несплату боргу (1 XI 1567)[260]. Загалом 1567 р. відзначився для Красовського низкою конфліктів з луцькими міщанами, з якими ворітний був у кредиторсько-боргових стосунках: записи від 2 II, 25 VI, 8 VII, 27, 29 IX, 1 XI 1567 р.[261] Про те, який вигляд він мав у цей час, дає уявлення одна з таких скарг: "мене самого словы невъчтивыми зсоромотил и, зъ замку идучи, на зводе мне в бороду костуромъ о носа подпирал, зранил..., [обірвавши] на мне однорядокъ люндышовый чорный с кнафлями позлотистыми" (11 XI 1566)[262].

У приятельському зв'язку з ворітним перебував збіднілий племінник замкових урядників Хом'яків – Федір Маскович Хом'як Смордовський, який доручив Красовському в ролі *умоцованого приятеля* добиватися відшкодування майнових збитків, яких Хом'як зазнав під час конфлікту піддячого луцького костелу Томаша Хоєнського та луцького мостовничого Івана Олехновича Борзобогатого Красенського: "а веджо пред ся, не хотячи того бою, ранъ и шкод своих опускати, злецаю то очевисто и поручаю пану Войтеху Красовскому, воротному замку Луцкого, абы он, вне бытности моей (Ф. Хом'як відправлявся на військову службу. – *В. П.*), кгды бы право кнзю

---

[252] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 265зв.

[253] *Поліщук В.* Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (На матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – № 1.

[254] ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 279зв.

[255] Там само. – Арк. 289 (4 VII 1567).

[256] Там само. – Арк. 332, 335 (23 VII 1567).

[257] Там само. – Арк. 515зв. (1 XI 1567).

[258] Там само. – Арк. 298зв.

[259] Там само. – Арк. 468зв.

[260] Там само. – Арк. 515зв.

[261] Там само. – Арк. 37зв., 279зв., 298зв., 468зв., 473, 515зв.

[262] Там само. – Спр. 8. – Арк. 469зв.

подяканему с паном Борзобогатым было, при кнзю подяканем был и, яко обороны моей, так теж и обо вси шкоды с паном Иваном и врядником его Станиславом Тристенским у права мовил. А я ему даю в томъ моцъ, зыск и страту" (23 XI 1564)[263]. Цікаво, що перед цим – 17 III 1564 р. – В. Красовський був присутній на судовому засіданні серед "сторонніх суддів", які за відсутності повітових суддів Г. Бокія і М. Сербина асистували підстарості А. Русину у веденні судового спору між вищезгаданими сторонами: "А при мне (підстарості. – *В. П.*) на тот час были..."[264] Зв'язок ворітного з Федором Хом'яком мав характер породичання – щоправда, не досить вдалого, судячи зі скарги Красовського на того ж таки Федора за те, що той вигнав з дому свою вагітну дружину Ганну Яцківну, яка була племінницею дружини ворітного Тетяни (Таці) і яку Красовські видали заміж за Хом'яка з посагом у 30 кіп грошей[265]. Пізніше – 23 VI 1567 р. – зі скаргою виступила Ганна, удруге одружена з луцьким міщанином-кравцем Яцком ("подданая его кр. млсти мещанка луцкая пни Ганна Якимовая Кравцовая")[266], заявивши про порушення зобов'язання з боку Красовських, які 22 VI 1567 р. мали сплатити їй 15 кіп грошей за віно, взяте ними від колишнього чоловіка Ф. Хом'яка під час видання Ганни за нього заміж; 25 червня це віно вже було сплачене Красовськими[267].

На жаль, встановити точно родинні зв'язки між Красовськими, які згадуються протягом XVI ст., дуже важко. Наприклад, під 1594 р. фігурує Пелагія Красовська – дружина острозького війта Павла Новоселицького; ігуменом Кирилівського монастиря в Києві (з 28 VII 1605 р.) був Василь Красовський (Чорнобривка) († 26 II 1614), поставлений на ігуменство кн. К. К. Острозьким[268].

* * *

Персональний розгляд посадовців Луцького замкового уряду кн. Б. Корецького 1561–1567 рр. ще раз підтверджує узагальнюючу думку про те, що "судова влада була невід'ємна від земельної власності, а право суду невід'ємно пов'язане з правом на судовий лен... Усі учасники судового апарату займали своє місце на сходинках судової ієрархії в повній відповідності з їхньою земельною власністю, з їхніми земельними правами"[269]. Можна побачити, як у системі господарських урядів формується власна ієрархія старост

[263] Там само. – Спр. 6. – Арк. 276 (23 XI 1564).

[264] Там само. – Арк. 43зв. (17 III 1564).

[265] Там само. – Арк. 289зв. (12 XII 1564). Запис надруковано: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 3. – С. 91.

[266] Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 273зв. (23 06 1567).

[267] Там само. – Арк. 279зв.

[268] *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 97.

[269] *Дембо Л. И.* "Саксонское зерцало" – выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зерцало. Памятник, комментарии, исследования / Пер. Л. И. Дембо. – М., 1985. – С. 210–211.

і воєвод. Доступ до посад невід'ємний від поземельної залежності від їхніх приватних маєтків старост і замкових сіл, якими вони розпоряджалися (Б. Сова, Хребтовичі-Богуринські). Варто наголосити на паралелізмі ієрархій: як кн. Б. Корецький, слуга великого князя і господарський урядник, отримує в держання староство, так і шляхтич Семен Хребтович-Богуринський, слуга князя і замковий урядник, отримує у держання від старости уряд (посаду) ґродського писаря тощо. Як великий князь виступає джерелом права для своїх підданих, так і кн. Корецький наділяє правом (через земельне або урядницьке пожалування) своїх васалів-служебників: "*А в томъ ихъ милости панове опекунове и сын мой слугам моим над права ихъ, отъ мене имъ даные* (курсив наш. – *В. П.*), никоторое кривды чинити не маютъ"[270]. В обох випадках служба визначається листом-привілеєм князя, який виступає в ролі праводавця, надаючи доступ до офіційної владивласності. В обох випадках володіння землею і урядом супроводжується соціальною залежністю, оскільки має *вислужуватися* в патрона, в даному разі при виконанні публічно-правових повноважень з замкового уряду.

Персоналії замкових урядників указують на їхню розмаїту соціальну градацію, яка не виходила за межі шляхетського стану. Як засвідчили їхні генеалогії та кар'єри, велике значення мали давність і поважність роду (3–4 покоління, починаючи з часів великого князя литовського Вітовта), представники якого залучалися не тільки до великокнязівської (двірської) служби в ролі дворян, але й до повсякденних публічно-правових процедур (свідки-печатарі правових актів, приятельські судді, запрошені стороною, або комісарські судді, призначені великим князем чи старостою, і, врешті, – діцькі, вижі, ув'яжчі, що залучалися принагідно).

Показово, що першими замковими урядниками кн. Б. Корецького (Б. Сова і В. Дешковський) були не волиняни. Вони не займали на Волині стійких соціальних позицій. Це вказує на відсутність на Волині у кн. Б. Корецького, на момент отримання Луцького староства, таких слуг-клієнтів з числа місцевої волинської шляхти, яким би він міг довірити виконання публічних повноважень Луцького замкового уряду. До посідання Луцького староства його інтереси зосереджувались на Східному Поділлі, де він старостував у Брацлаві й Вінниці, звідки й прийшли його перші луцькі замкові урядники В. Дешковський та, ймовірно, Б. Сова. Малозначимість цих урядів підкреслюється ще й тим фактом, що їх, як правило, посідали по 2–4 роки, перебуваючи на шляху до подальшого підвищення по урядовій драбині: А. Русин став "нареченим" турово-пінським владикою; Михайло Гнатович Джуса, перший луцький ґродський суддя (24 IX 1566 – 4 VI 1567), невдовзі став ігуменом Дерманського монастиря, отримавши привілей від Сиґізмунда Авґуста на пожиттєве держання (від 13 VI 1571), але силоміць зміщений кн. К. К. Острозьким 2 III 1575 р. на користь Івана Федорова[271].

---

[270] Архив ЮЗР. – Ч. I. – Т. 1. – С. 109.

[271] Там само. – С. 48–52; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. – К., 1975. – С. 25.

У цілому для регіональної мережі господарських і земських урядів Волині (Бокії, Сербини, Гулевичі, Семашки, Гойські, Кірдеї-Мильські, Чапличі, Козинські) була характерна не тільки активна участь у публічноправовій сфері, але й тісне породичання між собою, що створювало набагато тісніший зв'язок, ніж його фіксують судові джерела. Так само і ленні зв'язки урядницьких кланів старост і воєвод ґрунтувалися на давніх традиціях споріднення і посвоячення слуг і клієнтів. Перший луцький повітовий суддя П. І. Чаплич-Шпановський († 1558) був двоюрідним дядьком дружини кн. Корецького, а луцький земський писар у 1566–1596 рр.[272] Михайло Федорович Коритенський був племінником (сестринець) замкових урядників Русинів. С. І. Хребтович Богуринський був одружений на дочці А. І. Русина Раїні, а Б. І. Сова – на сестрі Хребтовичів Богуринських Анастасії тощо.

У підсумку зауважимо, що клан мислиться набагато ширше, ніж клієнтарно-патрональна залежність і доступ до урядів – це також тісне породичання і створення родинних союзів з досить замкненого кола "братів" і "приятелів", готових прийти на допомогу й захищати спільні інтереси. На жаль, обмеженість джерельної бази судово-нотаріальними документами поточного діловодства не дає змоги детально аналізувати характер особистих стосунків – власне, прихований бік обов'язків і ширше – соціальних практик. Незважаючи на це, чітко виявляється структура взаємозалежності, представлена в її зовнішньому виразі публічних повноважень і станових прав, що вимальовували театральні підмостки проявів влади. Зрозуміло, що магнати, які набували нові уряди, отримували додаткову можливість для розширення своєї вертикалі влади в мережі службово-клієнтарних стосунків, причому в межах набагато ширших, ніж передбачалося буквою привілею.

Урядники Луцького замкового уряду
в 1560–1567 рр.

Ім'я урядника	Уряд або служба та час посідання	Джерело інформації: ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, № справи, аркуш.	Число слуг-вижів
Кн. Богуш Федорович Корецький	Староста: бл. 31 XI 1560 – † 19 VIII 1576	Спр. 1. – Арк. 8	24 (до 30 XII 1567)
Кн. Матвій Васильович Четвертинський	Справця староства: 10 X 1559; 29 V 1561; 22 I; 27 I – 5 III 1562;	Спр. 1. – Арк. 72зв.; Спр. 3. – Арк. 115зв.; Спр. 4. – Арк. 24зв., 27–50, 84зв.	5
Загоровський Петро Богданович, господарський маршалок	Справця староства: 5 IX 1562	Спр. 4. – Арк. 182зв., 183зв.	2

Ім'я урядника	Уряд або служба та час посідання	Джерело інформації: ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, № справи, аркуш.	Число слуг-вижів
Сова Борис Іванович	Підстароста: XI 1560 – 15 IX 1563	Спр.3. – Арк. 1; Спр. 5. – Арк. 154	27–28
Русин Андрій Іванович	Справця староства: 7 VII – 5 VIII 1562 Підстароста: номінація 1 VIII 1563; 6 X 1563 – 29 XI 1565; 28 II 1566 – 24 I 1567	Спр. 4. – Арк. 140–162зв. Номінація: Спр. 5. – Арк. 123 зв; Спр. 7. – Арк. 406; Спр. 8. – Арк. 55; Спр. 9. – Арк. 32	5–7 –справці; 56–59 – підстарости
Хом'як Петро Іванович	Підстароста: 1 XII 1565 – 26 II 1566; 28 I 1567 – 1570	Спр.7. – Арк. 410зв.; Спр. 8. – Арк. 54; Спр. 9. – Арк. 34	30–34 (до 30 XII 1567)
Дешковський Василь Васильович	Писар: зг. 13 VI 1561 – 21 III 1562	Спр. 3. – Арк. 128 Спр. 4. – Арк. 55зв.	2
Хребтович-Богуринський Іван Іванович	Писар: 29 III 1562 – 1 VIII 1563	Спр. 4. – Арк. 59зв. Спр. 5. – Арк. 123	12 – 13
Хом'як Гурин Маскович	Писар: 1 VIII 1563 – до 4 I 1564	Номінація: Спр. 5. – Арк. 123	—
Русин Федір Іванович	Писар: 6 I 1564 – XI 1570	Номінація: Спр. 5. – Арк. 172; Спр.12. – Арк. 443	7 (до 31 XII 1566)
Красовський Войтех	Ворітний: зг. 1 IV 1561 – між 25 VI та 4 VII 1567	Спр. 3. – Арк. 82зв.; Спр. 9. – Арк. 279зв., 289	22 – 25
Костевич Василь	Ворітний: перш зг. 4 VII 1567	Спр. 9. – Арк. 289	—
Трушович Григорій (Гришко)	Дяк (підписок): зг. 4 V; 26 VI; 2 VII 1565; 2 IV 1567	Спр. 7. – Арк. 87зв., 172зв., 177зв.; Спр. 9. – Арк. 139	—

Олег ДЯЧОК (*Дніпропетровськ*)

ХРОНІСТ АЛЕССАНДРО ҐВАНЬЇНІ

Серед джерел з історії України XV–XVII ст. важливе місце посідають наративні або описові джерела: літописи, хроніки, діаріуші, історико-географічні описи, епістолярій тощо. Для глибокого розуміння будь-якого твору потрібно знати життєвий і творчий шлях його автора. Це є необхідною умовою для з'ясування його поглядів, а також сприйняття твору в системі спадщини автора. Розглядаючи методику дослідження записок сучасників, М. П. Ковальський відзначав, що наративним джерелам, більш ніж іншим видам історичних джерел, властиве суб'єктивне відображення, обумовлене низкою причин. "Тому необхідне з'ясування відомостей про ... авторів, взаємостосунків їх з навколишнім соціальним середовищем, класових позицій, світогляду, мети, місця і часу написання тексту і наступних редакцій"[1]. А відомий англійський вчений Е. Карр стверджував: "Перш, ніж вивчати історію, вивчіть історика"[2].

Непересічним був життєвий шлях Алессандро Ґваньїні. Італієць з міста Верони, разом з батьком під час Лівонської війни прибув до Польщі. Всі подальші роки життя і творчості його тісно пов'язані з цією державою, якій служив вірою і правдою, бо вважав своєю другою батьківщиною, про що й сам писав у "Хроніці Європейської Сарматії"[3]. У роки служби Ґваньїні був близький до великого гетьмана литовського, а по її завершенні був тісно пов'язаний з двором краківських єпископів. За нього клопоталися перед польським сеймом перші особи європейських держав. А. Ґваньїні був удостоєний дворянства не лише в Польщі, а й у інших державах. Він залишав

---

[1] *Ковальский Н. П.* Записки современников как источник по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР: Тематич. сб. статей профессорско-преподавательского состава кафедры истории СССР и УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2. – С. 122–123.

[2] Цит за: *Хорошкевич А. Л., Плигузов А. И.* Русь XIII столетия в книге Дж. Феннела // *Феннел Дж.* Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / Вступ. ст. и общ. ред. А. Л. Хорошкевич и А. И. Плигузова. – М., 1989. – С. 5.

[3] Kronika Sarmacyey Europskiey, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszytkiemi Państwy, Xięstwy, y Prowincyami swemi... – Kraków, 1611. – Ks. III (присвята Сигізмундові Мишковському).

військову службу і знову повертався до неї, займався літературною діяльністю, пробував сили в організації виробництва і торгівлі. Одні справи йшли успішно, інші – закінчувались невдачами. Час від часу ім'я Алессандро Ґваньїні опинялося в центрі скандалів і суперечок, що набували широкого розголосу або вирішувались судовими установами. Разом з тим, він був широко відомий як автор популярного у Європі історико-географічного твору.

Слід відзначити, що польські гуманісти XVI ст. відіграли визначну роль в ознайомленні західноєвропейських читачів зі східними слов'янами, зокрема, їх історією[4]. А одним з найпопулярніших видань про Східну Європу був "Опис Європейської Сарматії" А. Ґваньїні, з якого робились передруки, інші автори запозичували відомості[5].

У XVI–XVII ст. в землях України особливого поширення набули польські хроніки. За висловом В. Ульяновського, як "раціональніший жанр" історіографічної думки вони почали витісняти літописи[6]. Так само сталося і з твором А. Ґваньїні. Він був у багатьох приватних бібліотеках[7]. Відомий його повний рукописний переклад українською мовою, здійснений у XVIII ст.[8] Хроніка Ґваньїні була джерелом інформації про минуле для більш ніж двадцяти українських авторів XVII–XVIII ст.[9]

---

[4] *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. // Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К., 1993. – С. 4.

[5] *Його ж.* Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К., 1992. – С. 58; *його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 109, 141–145, 375, 475, 506; *Карев Д.* Белорусская историография в XVI – начале XX в. // Προσφώνημα. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Богдан Якимович за участю Марти Боянівської, Остапа Середи, Андрія Ясіновського. – Львів, 1998. – С. 291.

[6] *Ульяновський В.* Проблема синтезу української та польської історіографії кінця XVI – початку XVII ст. (Перший український переклад "Хроніки" Стрийковського) // Польсько-українські студії. – К., 1993. – Т. 1: Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р. – С. 107.

[7] *Дзюба О.* Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 300.

[8] *Жинкин Н. П.* Краткие сведения о рукописях Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1953. – Т. IX. – С. 472; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников: Уч. пособ. по спецкурсу. – С. 83; *Дячок О. А.* Анализ рукописных переводов "Хроники Европейской Сарматии" А. Гваньини на русский и украинский языки // Исследования по историографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 19–31.

[9] *Дячок О. О.* Робота автора Густинського літопису з наративами іноземного походження (на прикладі "Хроніки Європейської Сарматії" А. Гваньїні) // Дніпропетровський

Достатньо широко користувалися "Хронікою Європейської Сарматії" московські, білоруські, молдовські автори[10].

Упродовж останніх трьох десятків років твір Ґваньїні неодноразово ставав предметом уваги українських істориків. Особливо слід відзначити дослідження проф. М. Ковальського[11] та його учнів[12]. У першій половині

історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 146–156. Незабаром у збірнику кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету має бути опублікована стаття автора цього дослідження "Використання "Хроніки Європейської Сарматії" як джерела українськими авторами XVII–XVIII ст."

[10] *Чистякова Е. В.* "Скифская история" А. И. Лызлова и труды польских историков XV–XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1963. – Т. XIX: Русская литература XI–XVIII веков среди славянских литератур. – С. 348, 354, 355; *Моисеева Г. Н.* Русская историческая проза первой половины XVIII в. и польские историки // Польско-русские литературные связи. – М., 1970. – С. 84–85; *Алпатов М. А.* Русская историческая мысль и Западная Европа. XVII – первая четверть XVIII века. – М., 1976. – С. 302–303; Исследовательские материалы для "Словаря книжников и книжности Древней Руси" // Труды отдела древнерусской литературы. – Л., 1985. – Т. XXXIX. – С. 81; *Богданов А. П.* Работа А. И. Лызлова над русскими и иностранными источниками // *Лызлов А.* Скифская история / Отв. ред. Е. В. Чистякова. Подг. текста и аннотир. список имен А. П. Богданов. – М., 1990. – С. 392, 433, 435, 439; *Sielicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii ruskiej // Slavia Orientalis. – 1965. – R. XIV. – Nr 2. – S. 171; *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Отв. ред. В. И. Буганов. – М., 1985. – С. 76; *Sielicki F.* Literatura białoruska do końca XVIII wieku. – Wrocław, 1985. – S. 62; *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. – Vilnius, 1968. – P. 67–68, 169–172; *Руссев Е. М.* Творческое восприятие польской историографии боярским летописанием Молдавии // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. А. Рыбакова. – М., 1976. – С. 290.

[11] *Ковальский Н. П.* Записки современников… – С. 139–141; *його ж.* Известия по истории и географии Украины XVI века в "Хронике Сарматии Европейской" Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. статей. – Днепропетровск, 1972. – С. 107–128; *його ж.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Ч. 4.– С. 81–84; *Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А.* Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 82.

[12] *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII века: Уч. пособ. – Днепропетровск, 1978. – С. 29, 35, 55–56, 79, прим. 34; *його ж.* Вопросы публикации текста "Хроники" Феодосия Софоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 70–71; *Мицик Ю. А.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Зб. наук. праць. – К., 1988. – С. 231; *його ж.* Передмова // *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / Упор. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. – К., 1992. – С. 26–27, 32; *Князьков Ю. П.* Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – С. 76, 78, 80; *його ж.* Украинский хронограф в отечественной историографии // Актуальные историографические проблемы отечественной историографии XVII–XIX веков: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1982. – С. 76, 80; *його ж.* Украинский хронограф как источник по отечественной истории. Автореф. дисс. …

1990-х рр. автором цієї статті було розпочато роботу над перекладом на українську польськомовної хроніки. Але через певні суб'єктивні та об'єктивні причини вона не була завершена. Тому я можу висловити лише вдячність проф. Ю. Мицику, який уже переклав й опублікував кілька книг (частин) хроніки, прокоментувавши їх[13], та продовжує працювати над перекладом інших[14].

Очевидно, найдавніші біографічні відомості про Алессандро Ґваньїні опубліковані в другому виданні книги "Simonis Starovolsci polonicorum 'Εχατοντάς seu Centum illustrium Poloniae scriptorum elogiae et vitae" ("Симона Старовольського 'Εχατοντάς[15] польських письменників або Сто пояснень коротких висловів та життя письменників Польщі") (Венеція, 1622). Протягом XVII–XVIII ст. життя й творчість Ґваньїні не часто привертали до себе увагу. Наступна коротка довідка про італійця подана Францішком Богомольцем у четвертому томі "Зібрання творів польських хроністів" ("Zbiór dziejopisów polskich w czterych tomach zawarty"), в якому він перевидав "Хроніку Європейської Сарматії". Основою цього повідомлення, напевне, став відповідний фрагмент книги С. Старовольського. Михал Вишневський увів до наукового обігу нове джерело, лист воєводи Миколая Сенявського до короля Сиґізмунда Авґуста з рекомендацією батька і сина Ґваньїні. На основі даного листа побудоване біографічне повідомлення про Алессандро[16]. В 1860 р. Казимир Юзеф Туровський опублікував витяги з "Хроніки Європейської Сарматії". У короткій статті про життя і твори італійця він наводить розлогі цитати з передмови Ф. Богомольця до видання 1768 р.[17]

канд. ист. н. – М., 1984. – С. 5, 8–16; *Дячок О. О.* "Хроніка Європейської Сарматії" Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 1992.

[13] *Гваньїні О.* Стисла історія Богемії // Хроніка–2000. – К., 1999. – № 25–26. – С. 32–42; *Гваньїні О.* "Хроніка про татарську землю" / Пер. з пол. мови, вступ та коментар Ю. Мицика. – Запоріжжя, 2000; *Гваньїні О.* Хроніка руської землі... // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 116–152; *Мицик Ю.* "Опис Естонії та Литви" в хроніці О. Гваньїні // Український археографічний щорічник. Нова Серія. – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 268–305; *його ж.* Опис Німеччини та скандинавських країн у хроніці О. Гваньїні // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2000. – Літо–осінь. – С. 181–210; *його ж.* Опис Угорщини в хроніці Олександра Гваньїні // Український археографічний щорічник. Нова Серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 309–339.

[14] *Мицик Ю.* Шлягер "жовтої" історіографії у Росії // Український археографічний щорічник. Нова Серія. – Вип. 7. – С. 438.

[15] 'Εχατοντάς (д.-гр.) – число сто, сотня.

[16] *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – Kraków, 1845. – T. VII. – S. 533–535.

[17] *Turowski K. J.* O życiu i pismach Alexandra Gwagnina // Z kroniki Sarmacyi Europskiej, Alexandra Gwagnina z Werony (Hrabie Pałacu Laterańskiego, Rycerza pasowanego i Rotmistra J. K. M.) Opisanie Polski, W. Ks. Litowskiego, ziemie Ruskiej, ziemie Pruskiej, ziemie Inflantskiej, ziemie Żmudzkiej / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1860. – S. 359–362.

Наприкінці 80-х років XIX ст. побачили світ дві публікації, що суттєво розширили знання про життєвий шлях Алессандро Ґваньїні. В 1887 р. італійський історик Карло Чіполла опублікував велике дослідження "Один італієць в Польщі і в Швеції на межі XVII століття. Біографічні відомості". В результаті пошуків у архівосховищах Венеції та Верони К. Чіполла виявив невідомі раніше джерела до біографії свого співвітчизника. В п'ятнадцяти розділах роботи він дослідив біографію Ґваньїні від дитячих років до останніх днів життя. До появи даної публікації науковці нічого не знали про дитинство та юність хроніста, його комерційну діяльність. Наступного року Р. Ґассенкамп, ввівши до наукового обігу ще три джерела, висловив власні міркування щодо взаємовідносин Амброджо та Алессандро Ґваньїні з пруськими підданими.

Певні відомості про життя хроніста були вміщені в "Загальній енциклопедії" Станіслава Орґельбранда (1900 р., т. VI) та у "Великій загальній ілюстрованій енциклопедії" (1900 р., т. XVII–XVIII)[18]. Автором статті про Алессандро Ґваньїні в останньому виданні був Антоній Піткевич (Адам Плуґ).

Загалом же дослідників більше цікавило питання авторства "Опису Європейської Сарматії" 1578 р. видання[19], хоча й інші аспекти не залишались поза увагою науковців[20].

У перші шість десятиліть XX ст. вчені майже не виявляли інтересу до твору Ґваньїні. Але в наступні роки як хроніка, так і постать італійця стали об'єктом дослідження в різних країнах. 1960 р. Володимир Будка опублікував у дев'ятому томі "Польського біографічного словника" статтю про Алессандро Ґваньїні, в якій використав маловідомі дослідження, опубліковані та архівні джерела[21]. Йому вдалося встановити незнані істориками сторінки життя хроніста до 1584 р. На підставі документів краківських архівів В. Будка виявив факти звернення до ректорського суду перекладача Ґжеґожа Чарадзького стосовно несплати йому італійцем обумовленої суми, а також позов самого Ґваньїні до видавця Миколая Льоба. 1967 р. дослідник історії польського гутництва Андрій Виробіш надрукував статтю "Алессандро Ґваньїні та іноземні фахівці в скляних гутах в Польщі в XVI та XVII

---

[18] *Orgelbrand S.* Encyklopedja powszechna z ilustracjami i mapami. – Warszawa, 1900. – T. VI: Od litery G do Herburty. Z 581 rysunkami, 4 mapami z tablicą Gwiazdozboru Nieba płn. – S. 438–439; Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana. – Warszawa, 1901. – T. XVII–XVIII: Grzyby–Hirsehberg. – S. 133–134.

[19] *Дячок О. О.* Проблема авторства "Опису Європейської Сарматії" в історіографії // Осягнення історії: Збірник наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 251–262.

[20] *Дячок О. О.* Історіографія творчості Олександра Гваньїні // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 27–35; *його ж.* "Хроніка Європейської Сарматії" Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVI ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – С. 12–15.

[21] *Budka W.* Gwagnin // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1960. – T. IX/1. – Zesz. 40. – S. 202–204.

віках", в якій на основі джерел, виявлених у фондах Архіву кафедральної капітули у Кракові, показав становище та заняття А. Ґваньїні в 1584–1611 рр., про що раніше зовсім нічого не було відомо[22].

З 60-х років XX ст. короткі статті про Алессандро Ґваньїні стали з'являтись і в радянських енциклопедіях[23]. Проте частина з них містить хибні твердження про твір. Інтерес до Ґваньїні та його твору в українській історичній науці стимулювала стаття В. М. Зайцева та І. С. Слабєєва[24]. Джерелознавчий аналіз відомостей з історії України XVI ст., вміщених у творі А. Ґваньїні, здійснив у двох статтях М. П. Ковальський, подаючи й коротку біографію хроніста[25].

Коротку інформацію про італійця та його твір навів російський дослідник А. П. Богданов у статті, вміщеній у науковому виданні "Сіфської історії" А. І. Лизлова (1990)[26], а стислу біографічну довідку про А. Ґваньїні подала в монографії "Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст." О. Є.-Я. Пахльовська[27]. Лаконічні біографічні дані навів Ю. А. Мицик у передмовах та післямові до українського перекладу кількох частин польськомовного видання твору А. Ґваньїні[28].

Таким чином, можна зробити висновок, що найбільший внесок у дослідження біографії хроніста зробили К. Чіполла, Р. Ґассенкамп, В. Будка, А. Выробіш. Проте їхні праці малознані українським вченим. Як правило, відомості про життєвий шлях А. Ґваньїні сучасні науковці беруть з радян-

---

[22] *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin i cudzoziemscy fachowcy w hutach szkła w Polsce w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1967. – T. LVIII. – Zesz. 4. – S. 679–682.

[23] Гваньини // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4. – Стлб. 125; Гваньини // Большая Советская Энциклопедия. – М., 1971. – С. 151–152; Гвагнін // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. І. – С. 406; *Ковальський М. П.* Гваньїні // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 493; *Пахльовська О. Є.-Я.* Гваньїні // Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т. / Ред. кол. І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. – К., 1988. – Т. 1: А–Г. – С. 399; Гваньини // Украинский Советский Энциклопедический Словарь: В 3 т. / Ред. кол. А. В. Кудрицкий (отв. ред.) и др. – К., 1988. – Т. 1. – С. 184.

[24] *Зайцев В. М., Слабєєв І. С.* Україна кінця XVI – першої половини XVII ст. в описах і мемуарах іноземців // Український історичний журнал. – 1966. – № 8. – С. 124.

[25] *Ковальский Н. П.* Записки современников... – С. 139–141; *його ж.* Известия по истории и географии... – С. 107–128.

[26] *Богданов А. П.* Работа А. И. Лызлова над русскими и иностранными источниками. – С. 392, 393, 400 и др.

[27] *Пахльовська О. Є.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV–XX ст. – К., 1990. – С. 16–21.

[28] *Мицик Ю.* Опис Чехії в "Хроніці Олександра Гваньїні" // Хроніка-2000. – К., 1999. – № 25–26. – С. 30; *його ж.* О. Гваньїні та його "Хроніка про татарську землю" // *Гваньїні О.* "Хроніка про татарську землю " / Пер. з пол., вступ та коментар Ю. Мицика. – Запоріжжя, 2000. – С. 3; *його ж.* Опис України в хроніці Олександра Ґваньїні // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 152–153; *його ж.* "Опис Естонії та Латвії" в хроніці О. Гваньїні. – С. 264–265, 267.

ських енциклопедій, у кращому разі – зі статті М. П. Ковальського 1972 р. Тому, зважаючи на інтерес до "Хроніки Європейської Сарматії", який спостерігається останнім часом, автор даного дослідження вважає, що воно допоможе краще зрозуміти обставини появи цієї відомої історіографічної пам'ятки.

Джерел про життя і творчість Алессандро Ґваньїні відомо небагато. Серед їх публікацій, перш за все, необхідно назвати додаток до роботи К. Чіполли[29]. З дванадцяти джерел, надрукованих тут, десять зберігаються в Архіві Венеціанської держави, а два – в Міському музеї Венеції. Шість написані латиною, а шість – італійською мовою. Не бачивши оригіналів, важко говорити про археографічний рівень публікації. Проте слід відзначити, що К. Чіполла максимально зберіг особливості джерел, додавши до них археографічну легенду, роз'ясненням деяких слів, найскладніших абревіатур, закреслень та виправлень у текстах. За своїм змістом усі дванадцять джерел стосуються майнових справ Ґваньїні у Вероні і його спроб налагодити торговельні зв'язки з італійськими містами. За часом створення вони розподіляються таким чином: 1578 р. – чотири, 1579 р. – одне, 1581 р. – три, 1582 р. – три, 1584 р. – одне. Серед них лише одне актове джерело, а одинадцять – епістолярні. Згрупувати їх можна таким чином:

1) актове джерело – угода між А. Ґваньїні та Анджело Вентурою (№ 8);

2) епістолярій:

а) рекомендаційні листи стосовно А. Ґваньїні до дожа Венеції від королів Польщі та Швеції (№ 1, 6, 7) – автографи, на двох із них проставлені дати надходження до канцелярії;

б) відповіді Венеціанської Сеньйорії на рекомендаційні листи (№ 2, 9, 12) – безперечно, це копії, що залишилися в канцелярії;

в) прохання А. Ґваньїні до Венеціанської Сеньйорії (№ 3) – автограф;

г) прохання і рекомендації Венеціанської Сеньйорії до ректора Верони у справах А. Ґваньїні (№ 4, 5, 11);

ґ) лист А. Ґваньїні до Анджело Вентури (№ 10).

Поряд з цим, в додатку вміщено ще два фрагменти з книг С. Старовольського (1622) і С. Маффеї (1731) про А. Ґваньїні та його "Опис Європейської Сарматії"[30].

Через рік (1888) Р. Ґассенкамп ввів у науковий обіг ще три нові документи про перебування А. Ґваньїні та його сім'ї в Польщі[31], виявлені ним

---

[29] *Cipolla C.* Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secollo. Notizie biografiche // Miscellanea di storia Italiana. Edita per cura della regia deputacione di storia patria. – Torino, MDCCCLXXXVII. – T. XXVI: Undecimo della seconda serie. – P. 643–657 (97–110). Documenti, № I–XII (робота має внутрішню паґінацію, на яку далі робитимуться посилання).

[30] Ibidem. – P. 110–111, № XIII, XIV.

[31] *Gassencamp R.* Neue Urkunden über den Aufenthast des Alessandro Guagnini und seiner Familie in Polen // Zeitschrift der Historishen Geselshaft für die Provinz Posen. – Posen, 1888. – Bd. 4. – S. 290–292.

у фондах Державного Королівського Архіву в Кеніґсберзі. З погляду археографії, рівень даної публікації нижчий, ніж у К. Чіполли, оскільки сам дослідник з архівними матеріалами не працював. "До моїх послуг були надані копії цих документів", – зазначив він на початку статті[32]. Стаття містить також переказ їх німецькою мовою. Всі три опубліковані Р. Ґассенкампом джерела – це листування між найвищими особами Польщі та Пруського герцогства. Перші два – лист короля Сиґізмунда Авґуста герцогові Альбрехту Пруському від 23 січня 1563 р. та відповідь на нього від 16 лютого того ж року (в архіві зберігалися, відповідно, оригінал та копія) – стосуються батька хроніста Амброджо Ґваньїні (Ambrosius Guanin Italus). Про самого Алессандро (Alexandro Wagnino – в давальному відмінку) йдеться у листі короля Стефана Баторія герцогу Альбрехтові Фрідріху Пруському від 16 грудня 1576 р. (№ 3); в ахіві зберігався оригінал.

Відомий польський дослідник М. Вишневський у сьомому томі своєї капітальної "Історії польської літератури" вмістив повний текст листа руського воєводи Миколая Сенявського до короля Сиґізмунда Авґуста від 25 лютого 1561 р., в якому воєвода рекомендував італійця з Верони Амброджо з сином Алессандро ("Wloch z Werony pan Ambrozy; s szynem sswym Alexandrem") до служби в польській армії[33]. Відзначимо, що прізвище в тексті не згадується жодного разу. Місце зберігання джерела не вказане; коментар до нього відсутній. З публікації видно, що М. Вишневський зберіг орфографічні особливості, авторські скорочення. Лист написаний старопольською мовою.

Серед актових матеріалів підскарбових книг 1576–1586 рр., опублікованих у дев'ятому томі видання "Źródła dziejowe", є рішення про призначення Алессандро Ґваньїні пенсії в 1581 р.[34] (261 кн. "Percepta Pecuniarum ad Thesaurum...").

У збірнику "Акты, издаваемые комиссией для разбора древних актов в Вильне" (Вильно, 1865. – Т. 1. – С. 157–162) надруковані матеріали про суперечки, що виникли між Ґваньїні та филипівськими міщанами в 1578 р., та їх розв'язання в судовому порядку[35].

Ще п'ять джерел, що торкаються життя хроніста, опубліковані у виданні "Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego" (1904). У першому томі під № 260 наведено документ, датований 16 липня 1571 р., про надання Алессандро Ґваньїні індіґенату, тобто дворянства, а також герба. Публікація значно скорочена, порівняно з оригіналом, який зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві в складі Коронної Метрики. Опущено не лише

---

[32] Ibidem. – S. 282.

[33] *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – T. VII. – S. 533, pr. 460.

[34] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1881. – T. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego. 1576–1586: W dwoch częściach / Wyd. Adolf Pawiński. – Cz. II. – S. 44.

[35] *Boniecki A.* Poczet rodów w W. Ks. Litew. w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 63; *Budka W.* Gwagnin. – S. 204.

стандартні клаузули, як, наприклад, інтитуляцію, але й досить значні фрагменти постановляючої частини[36]. Другий том містить також акти. Це два судових рішення про повернення хроністом боргів Іоанові Баптисті де Цетіс (№ 29) і Помпею Лятерціану (№ 31) відповідно від 23 листопада та 1 грудня 1576 р. та два доручення. Перше (№ 34) – це доручення, яке дав Алессандро перед від'їздом до Італії батькові Амброджо на право управління своїм виробництвом та у справі сплати боргів. Батько ж надав аналогічний документ синові (№ 35) стосовно майна, залишеного ним в Італії. Обидва доручення датовані 3 березня 1578 р. Вказані чотири документи також містяться в складі Коронної Метрики, перші два – в 113 книзі (відповідно аркуші 469 та 499), а наступні два – в 120 книзі (відповідно аркуші 7 та 6). Усі вони опубліковані в скороченому вигляді[37].

Одне джерело оприлюднене в збірнику "Matricularum Regni Roloniae Summaria" (Varsovia, 1919. – T. V. – № 4420[38]).

Відомі також неопубліковані документи. Зокрема, в Державному архіві в Кракові серед матеріалів краківського замку під 1564 р. згадується Амброджо Ґваньїні (Abrosij Quagnini), але тільки в зв'язку зі звинуваченнями солдатів його роти у вбивстві[39]. Проте це дає можливість встановити, яку посаду батько хроніста займав у цей час.

У цьому ж архіві зберігаються документи, що стосуються самого Алессандро. Перший з них належить до 1577 р. Це свідчення Помпея Лятерціана та Станіслава Будзинського про те, що італієць (Alexander Gwaning) має повернути окремим особам значні грошові суми[40]. В іншому документі (1579 р.) зафіксовані звинувачення Іоана Баптисти на адресу Алессандро Ґваньїні, пов'язані, перш за все, з несплатою великого боргу[41].

Документальні матеріали, що стосуються літературної діяльності Алессандро Ґваньїні, зберігаються в архіві Яґелонського університету в Кракові. Вони пов'язані з розглядом справ у ректорському суді. Перший документ – це скарга від 1 жовтня 1611 р. на Ґваньїні з боку Ґжегожа Чарадзького, який мав перекласти латинською мовою "Хроніку Європейської Сарматії", щойно видрукувану польською, але не отримав обумовленого гонорару. Другий документ зафіксував розгляд на судовому засіданні від

---

[36] Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego: biografii pisarzów polskich / Zebrał Teodor Wierzbowski. – Warszawa, 1904. – T. I. – S. 157–158; Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa). – Metryka Koronna. – Ks. 109. – Fol. 626–631 (копія оригіналу люб'язно надана проф. М. П. Ковальським).

[37] Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego biografii pisarzów polskich / Zebrał Teodor Wierzbowski. – Warszawa, 1904. – T. II: 1526–1830. – S. 19–20, 21, nr. 29, 31, 34, 35.

[38] *Budka W.* Gwagnin. – S. 204.

[39] Archiwum Państwowe w Krakowie, Wydział na Wawelu. – Castr. Cracov. – Nr 87. – S. 564 (матеріали краківських архівів люб'язно надані доц. Г. М. Виноградовим).

[40] Ibidem. – Relatio Castr. Cracov. – Nr 4. – S. 1735–1737.

[41] Ibidem. – Castr. Cracov. – Nr 769. – S. 149–153.

12 вересня 1612 р. суперечки між Ґваньїні та видавцем Миколаєм Льобом, власником друкарні, де друкувалася "Хроніка Європейської Сарматії"[42].

Названі архівні джерела написані латиною зі значною кількістю скорочень.

Місцезнаходження неопублікованих джерел, не згаданих вище, вказані в довідковому апараті кількох статей. В. Будка та А. Виробіш[43] наводять такі позиції: 1) Archiwum Państwowe w Krakowie, Wydział na Wawelu. – Castr. Cracow. – Nr 769. – S. 965; 2) Там само. – Relatio Castr. Crac. – Nr 6. – S. 1531; 3) Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Acta rectoralia 1580–1618. – S. 433; 4) Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie. – Liber privilegiorum. – Nr 9. – K. 27v.–28v., 188v.–189.

К. Чіполла, крім документів, опублікованих у додатку до його дослідження, користувався також податковими та іменними списками з міського архіву (Archivio comunale) м. Верони, матеріалами архіву при Міській бібліотеці Верони (Archivio presso la biblioteca Comunale di Verona). Поряд з "глухими" посиланнями, в довідковому апараті є й повні вказівки про кілька джерел з Державного архіву Венеції та Міського музею Венеції: 1) Archivio di Stato di Venezia Cinque Savi alla Mercanzia, Risposte, 22 dic. 1578; 2) Там само. Collegio, XII. Cfr. Bühring, p. 30; 3) Museo Civico di Venezia, Cod. Cicogna, n. 3249, fasc. 24[44].

Не викликає сумніву автентичність згаданих джерел. Що стосується вірогідності інформації, яку вони містять, то тут потрібна критична оцінка. Адже в листах, скаргах, свідченнях можуть бути помилки і свідомі фальсифікації. Слід відзначити, що відома на сьогодні сукупність історичних джерел не є репрезентативною, оскільки практично не містить інформації про дитячі та юнацькі роки Алессандро Ґваньїні, його службу в польській армії, літературну творчість. В основному вона дає можливість певною мірою реконструювати господарську та комерційну діяльність хроніста.

Можна сподіватися, що в архівосховищах різних країн зберігаються джерела, ще невідомі дослідникам. Зокрема, вони можуть бути в матеріалах Литовської метрики (частина зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві, інша – в Головному архіві давніх актів у Варшаві), в книгах краківського міського і ґродського урядів, у документах вітебського замку. Крім того, сам твір хроніста містить автобіографічні факти.

Алессандро Ґваньїні (Alessandro Guagnini) за походженням італієць. Він народився в місті Верона, на що вказував у титулі видань свого твору: надрукованих латиною – "Alessandri Guagnini Veronensis", польською мовою – "Przez Alexandra Gwagnina z Werony". М. П. Ковальський уже звертав

[42] Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków). – R. 18: Acta actorum Causarum Setetiarum Decretor inscriptionum obligationum officii Rectoratus Universitatis Cracouiensis. – S. 413, 434–435.

[43] *Budka W.* Gwagnin. – S. 204; *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin… – S. 679, pr. 4, 5.

[44] *Cipolla C.* Un Italiano… – P. 8, 58, 78, 81, 85.

увагу на те, що в літературі зустрічаються дві дати народження хроніста[45]. Одна з них – 1534 р.[46] Але в більшості випадків роком його народження вказується 1538 р.[47] О. Є.-Я. Пахльовська, не віддаючи переваги жодній з них, навела у довідці, вміщеній в "Українській літературній енциклопедії", обидві[48]. З'ясувати це питання можна, залучивши дані веронських архівів, знайдені проф. К. Чіполлою. З них видно, що рід Ґваньїні був досить відомим і користувався пошаною в місті. Його представники входили до Ради міста ще на початку XV ст. Родовід Алессандро по материнській лінії також простежується упродовж усього XV ст. Його дід Амброджо Ґваньїні де Рідзоні (Ambrogio Guanini de'Rizzoni) в 1529 р. у віці 48 років мешкав у веронському районі Феррабо, маючи шестеро дітей. Старшим серед них був син Амброджо 23-х років. Під час перепису 1541 р. вік останнього чомусь записано хибно: 32 роки замість 35. Разом з ним до списку внесено дружину Бартоломею 33-х років і трьох дітей: Франческу 9 років, Алессандро 7 років і Клару 4 років. У документах перепису 1545 р. Алессандро записаний як одинадцятирічний[49]. К. Чіполла згадує також список, складений 1555 р., в якому вік майбутнього хроніста зазначений у 20 років[50]. Це, мабуть, можна пояснити тим, що в документ вносили число повних років. Отже, іменні та податкові списки мешканців м. Верони, що складалися на основі переписів, промовляють за те, щоб вважати роком народження Алессандро Ґваньїні 1534. Незважаючи на це, К. Чіполла, який ввів у науковий обіг згадані джерела, стверджував, що Ґваньїні народився у 1538 р.[51] Деякі автори (наприклад, І. Ходиницький, М. Вишневський, К. Туровський, Ф. Бентковський) не вказували року народження, а писали, що хроніст помер у 1614 р. у віці 76 років[52]. Напевне, відіграло свою роль те, що на гравюрі з зображенням А. Гваньїні, вміщеній у "Хроніці Європейської Сарматії",

---

[45] *Ковальский Н. П.* Известия по истории и географии... – С. 110.

[46] Див., напр.: *Budka W.* Gwagnin. – S. 202; *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin... – S. 679; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 406.

[47] *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 4; *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Kraków, 1899. – T. XVII: Stóliecie XV–XVIII. W układzie abecadłowym. – S. 480; *Orgelbrand S.* Encyklopedja Powszechna z ilustracjami i mapami. – Warszawa, 1900. – T. VI. – S. 439; *Ковальский Н. П.* Записки современников... – С. 139; *Ковальський М. П.* Ґваньїні // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 493.

[48] *Пахльовська О. Є.-Я.* Ґваньїні. – С. 399.

[49] *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 7–9.

[50] Ibidem. – P. 9.

[51] Ibidem. – P. 4, 9.

[52] *Chodynicki I.* Dykcyonarz uczonych Polaków, zamierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł nitktórych. Porządkiem alfabetycznym ułożony. – Lwów; Stanisław; Tarnów; Przemysl, 1833. – T. I. – S. 189; *Wiszniewski M.* Historia... – S. 534; *Turowski K. J.* O życiu i pismach Alexandra Gwagnina // Z kroniki Sarmacyi Europskiej, Alexandra Gwagnina . . . – S. 359; *Bentkowski F.* Historya literatury polskiej w spisie dzieł drukiem ogłoszonych. – Warszawa; Wilno, 1814. – T. II. – S. 717.

написано: "aetatis suae LXXIII, anno MDCXI"[53] (буквально: "свого віку 73, року 1611"). Можливо, портретований з якихось причин сам себе "омолодив".

Про дитинство та юність Алессандро практично нічого не відомо. Г. Г. Козлова писала, що він був "вихований по-лицарськи"[54], але не вказала джерела даної інформації. Напевне, в ці роки він вивчив військово-інженерну справу та військову топографію, що згодилися йому під час служби у польському війську. Про його знання топографії та вміння креслити карти зазначили Г. Г. Козлова, Ю. Раджишевська, С. Ґжибовський[55], не посилаючись на джерела. Військовим премудростям Алессандро, ймовірно, навчився вже в Польщі від свого батька Амброджо, який, за словами воєводи М. Сенявського, був "людиною освіченою в лицарських справах"[56]. Мабуть, ще в Італії Ґваньїні вивчив латинську мову, якою вільно писав. Скоріш за все, ще за молодих літ він сприйняв і деякі гуманістичні ідеї італійської культури. Зокрема, його історико-географічний твір відзначається великою толерантністю до людей інших національностей та віросповідань. Відомо, що в Італії раніше, ніж в інших країнах, зародилися й почали розвиватися буржуазні ідеї. До того ж Верона в роки життя Ґваньїні входила до складу Венеціанської республіки. А Венеція була одним з найбільших торговельних центрів Європи. Ці фактори, певно, вплинули на те, що Ґваньїні, уже отримавши польське дворянство, не соромився налагоджувати власне виробництво і організовувати торгівлю.

Із архівних документів, досліджених К. Чіполлою, відомо, що Амброджо Ґваньїні з сім'єю покинув Верону 1555 р. У списках цього року він уже не значиться. Очевидно, це було викликано скрутним матеріальним становищем: зокрема, з податкових списків видно, що в останні перед від'їздом роки сім'я обкладалася дедалі меншими сумами податків. Алессандро ще деякий час продовжував залишатися в місті, що, можливо, було пов'язано з навчанням. А 1557 р. він також залишив Верону (у списках 1558 р. не значиться). К. Чіполла вважав, що за цей час Амброджо знайшов засіб до існування. Р. Ґассенкамп поділяв думку, що старший Ґваньїні подався до Польщі, де з 1548 р. правив Сиґізмунд Авґуст, син італійки, що прихильно ставився до колишніх співгромадян матері. До 1558 р. Амброджо зміг уже

---

[53] Kronika Sarmacyey Europskiey. – (Передмова, с. 6); *Estreicher K.* Bibliografia... – S. 481.

[54] *Козлова Г. Г.* Об "Описании Московии" Александра Гваньини // Античность и современность: К 80-летию Фёдора Александровича Петровского / Ред. кол. М. Е. Грабарь-Пассек и др. – М., 1972. – С. 434.

[55] Там само; *Radziszewska J.* Maciej Stryjkowski i jego dzieło // *Stryjkowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmuje pilnego doświadczenia / Opr. Julia Radziszewska. – Warszawa, 1978. – S. 6; *Grzybowski S.* Henryk Walezy. – 2-e wyd. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1985. – S. 122.

[56] *Wiszniewski M.* Historya... – S. 533, pr. 460.

щось накопичити і запросив до себе сина Алессандро[57]. Р. Ґассенкамп і В. Будка висловили здогад, що від'їзд Амброджо міг мати політичне підґрунтя[58]. Підставою для цього є лист польського короля Сиґізмунда Авґуста до герцога Альбрехта Пруського від 23 січня 1563 р. У ньому говориться, що до короля звернувся Амброджо Ґваньїні зі скаргою на Скалигера, слугу і радника герцога. Скалигер збирався опублікувати в Кеніґсберзі статтю з закидами Амброджо на адресу Венеціанського сенату. Король просив герцога заборонити публікацію, оскільки це могло зашкодити італійцеві: якщо звістка про Ґваньїні дійде до Венеціанського сенату, то ставлення до нього з боку влади стане ще ворожішим, ніж доти[59]. З відповіді герцога від 16 лютого 1563 р. Р. Ґассенкамп зробив висновок, що Амброджо Ґваньїні ще до вступу на службу в Польщі познайомився з Альбрехтом Пруським і мав з ним бесіду[60]. Цілком можливо, що метою цієї розмови був вступ італійця на службу до пруської армії, але з якихось причин досягти цього не вдалося. І, мабуть, приїхавши до Польщі, Алессандро разом з батьком вирішив шукати долі у війську цієї держави (як писав М. Вишневський: "... z ojcem swoim Ambrożym, jako żołnierz w Polszcze losu dla siebie szukał..."[61]). Обоє були рекомендовані королю Сиґізмундові Авґусту руським воєводою Миколаєм Сенявським листом від 25 лютого 1561 р. і того ж року прийняті на військову службу[62]. Принагідно слід відзначити, що XVI – перша половина XVII ст. були класичним періодом найманих армій, значну частину яких складали іноземці[63].

Дуже важливо, що М. Вишневський у своєму дослідженні з історії польської літератури навів повний текст листа воєводи М. Сенявського до короля. У ньому повідомлялося, що Амброджо є людиною, освіченою в "лицарських справах". Також відзначено, що сандомирський воєвода мав про нього відомості (звідкіля – не вказано) як про людину, що знається на обороні, облозі та будівництві міст і замків. Виходячи з цього, воєвода вважав, що Амброджо і його син Алессандро можуть бути корисними для королівської служби і рекомендував їх Сиґізмундові Авґустові[64]. До речі, через два роки (лист від 16 лютого 1563 р.) герцог Альбрехт Пруський також рекомендував старшого Ґваньїні польському королеві як досить досвідченого у військовій справі і вмілого у військових операціях[65].

Слід звернути особливу увагу на те, що лист М. Сенявський написав у Меджибожі. В ньому воєвода відзначив, що, дивлячись на ту справу (про що

[57] *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 9–10; *Gassenkamp R.* Neue Urkunden... – S. 285.

[58] *Gassenkamp R.* Neue Urkunden... – S. 286; *Budka W.* Gwagnin. – S. 202.

[59] *Gassenkamp R.* Neue Urkunden... – S. 283, 290.

[60] Ibidem. – S. 284, 285, 291.

[61] *Wiszniewski M.* Historya... – S. 533.

[62] Ibidem.

[63] Див.: *Поршнев Б. Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства. – М., 1976. – С. 208, 229.

[64] *Wiszniewski M.* Historya... – S. 533, pr. 460.

[65] *Gassenkamp R.* Neue Urkunden... – S. 284, 291.

сказано вище) і знаючи придатність Амброджо, він не заборонив італійцеві з сином їхати до короля[66]. Тобто є документальне підтвердження того, що А. Ґваньїні з батьком побував в Україні. Є всі підстави думати, що цього листа було передано самим Амброджо. Зі сказаного виходить, що італійці, подорожуючи з Меджибожа у Краків, проїхали через всю Західну Україну, побувавши, безперечно, у Львові. Залишається невідомим, яким шляхом вони добралися до Сенявського, а також чи були вони до цього у сандомирського воєводи. Але у будь-якому разі в Меджибіж вони добиралися українськими землями. Цей висновок підтверджує припущення М. П. Ковальського про перебування хроніста на території України[67] і, звичайно, підвищує цінність повідомлень з історії й географії нашої країни другої половини XVI ст., вміщених у творі А. Ґваньїні.

Алессандро потрапив до Польщі в добу Відродження, що тривала тут з другої половини XV ст. до початку XVII ст. Як і в інших країнах Європи, в Польщі відбувалися значні зміни в різних сферах, зокрема в науці. Бурхливо розвивалися географія та орієнталістика. Були створені узагальнюючі праці типу хронік з історії Польщі та всесвітньої історії. Найавторитетнішими були праці Матея Меховського (1457–1523), Юста Люція Деція (бл. 1485–1545), Бернарда Вановського († 1535), Мартина Кромера (1512–1589), Станіслава Оріховського (1513–1566) і Мартина Бельського (1495–1575). У другій половині XVI – першій половині XVII ст. кількість таких творів значно зросла. Справу своїх попередників продовжували Лукаш Ґурницький (1527–1603), Свентослав Ожельський (1549–1597), Станіслав Сарницький (1532–1597), Йоахим Бельський (1550–1599), Матей Стрийковський (бл. 1547–1582), Рейнольд Гейденштейн (1556–1620). На думку дослідників історії польської науки (Г. Барич, С. Гербст, Ю. Крижановський), головним завданням історіографії другої половини XVI – першої половини XVII ст. було складання кодексу політичних та життєвих вказівок, виховання людини. Предметом дослідження стали нові сфери діяльності людей, що своєю чергою викликало появу нових історичних творів. Здійснювалися спроби періодизації історичного процесу, вдосконалювалася техніка досліджень та описів. Учені відзначили, що для цього періоду характерне розширення джерельної бази студій та виникнення інтересу до документа. Поряд з цим, працям польських авторів були притаманні негативні риси: культ форми, надмірність риторики, поверхова оцінка історичних процесів, описовість та анекдотичність, дошукування у всьому моралі та дидактики. Взагалі, в XVI–XVII ст. кількість історичних творів, в т. ч. хронік, значно зросла, проте цінність їх була неоднаковою[68].

---

[66] *Wiszniewski M.* Historya... – S. 533, pr. 460.

[67] *Ковальский Н. П.* Известия по истории и географии... – С. 111.

[68] *Modzelewski Z.* Tło społeczne nauki polskiej w dobie Odrodzenia // Odrodzenie w Polsce. – [B. m.,] MCMLVI. – T. II: Historia nauki. – Cz. 1 / Pod red. Bogdana Suchodolskiego. – S. 13, 26–27; *Barycz H.* Rozwój nauki w Polsce w dobie Odrodzenia // Ibidem. – S. 37–40, 95–97, 101–102; Historia Polski. – Warszawa, 1960. – T. I. – Cz. II / Pod red. Henryka Łowmiańskiego. – S. 31, 539; *Ulewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. – Kraków, 1950. – S. 84; *Herbst S.* Początki historycznego widzenia rzeczywistości w nauce i sztuce polskiego

Ґваньїні, напевне, читав деякі праці польських авторів, оскільки писали переважно латинською мовою. З-поміж інших книг найбільше вплинула на нього, мабуть, "Martini Cromeri de origine et rebus gestis polonorum libri XXX" (1555). Саме на неї найчастіше зустрічаються посилання у хроніці Ґваньїні, причому з зазначенням книги і аркуша. Проживаючи довгий час в Польщі та Білорусі, він вивчив польську білоруську мови. Про це в "Хроніці Європейської Сарматії" він сам писав так: "...za długim zwyczaiem ięzyka, obyczaiow, postępkow y praw Koronnych przyuczywszy się..."[69] Отже, згодом йому були доступні й твори, писані польською мовою. І тоді, перш за все, Ґваньїні мав познайомитися з книгою Мартина Бельського "Kronika wszystkiego świata" (1551). Відомий дослідник Т. Улевич вважав, що твір Ґваньїні "виразно стоїть під знаком ... хроніки Мартина Бельського". Разом з тим, він відзначав вплив на нього праці Кромера[70].

Цілком можливо, що знайомство з найкращими тогочасними дослідженнями в цих галузях спонукало італійського волонтера зайнятися аналогічними студіями.

У польських латиномовних джерелах прізвище Ґваньїні зустрічається в кількох варіантах: батько – Ambrosius Guanin Italus, Guaninus (лист короля Сиґізмунда Авґуста герцогові Альбрехту Пруському від 23 січня 1563 р.), Ambrosij Quagnini (документ з архіву краківського замку), син – Alexandro Wagnino (в давальному відмінку, лист короля Стефана Баторія герцогу Альбрехту Фрідріху Пруському від 16 грудня 1576 р.), Alexander Gwaning (документ з архіву Яґелонського університету). Переважно писали Alexander Guaninus. Польський варіант прізвища, який утвердився в літературі, – Gwagnin; інколи вживали – Gwagninus.

Після вступу на польську службу Амброджо деякий час служив у Кракові, чи поблизу нього, і навіть зробив якусь послугу королеві. Про це Сиґізмунд Авґуст згадував у листі до Альбрехта Пруського[71]. А в документі 1564 р. з архіву краківського замку він вказується як командир роти і ротмістр[72]. Зі статті В. Будки в "Польському біографічному словнику" можна зрозуміти, що Алессандро саме в ці роки, перебуваючи на службі в литовському війську, брав участь в інфлянтській, молдавській та московській кампаніях[73]. Проте хроніст, згадуючи ці "експедиції", не вказував, коли вони відбувалися[74]. Сам факт участі у молдавському поході свідчить, що

Odrodzenia // Odrodzenie... – S. 372–374; *Krzyżanowski J.* Historia literatury polskiej. Alegoryzm–przeromantyzm. – 2-e wyd. – Warszawa, 1964. – S. 164; История всемирной литературы. – М., 1985. – Т. 3. – С. 443; *Ковальский Н. П.* Известия по истории и географии... – С. 107.

[69] Kronika Sarmacyey Europskiey. – Присвята Миколаю Зебжидовському (передмова, с. 3).

[70] *Ulewicz T.* Sarmacja. – S. 118.

[71] *Gassencamp R.* Neue Urkunden... – S. 283, 290.

[72] Archiwum Państwowe w Krakowie, Wydział na Wawelu. – Castr. Cracov. – Nr 87. – S. 564.

[73] *Budka W.* Gwagnin. – S. 203.

[74] Kronika Sarmacyey Europskiey. – Присвята Миколаю Зебжидовському (передмова, с. 3).

Ґваньїні знову побував на Україні. Ймовірно, що тоді він відвідав Кам'янець-Подільський, який був не лише міцною фортецею, а й важливим торговельно-господарським центром. Мабуть, в 1564 р. Алессандро в числі чотирьох ротмістрів був призначений до вітебського замку, відібраного у московських військ. Під його командуванням було п'ятсот піхотинців і десять вершників. За словами самого Ґваньїні, ротмістром у Вітебську він служив протягом вісімнадцяти років. Разом з ним тут служив і його батько ("Czterech Rotmistrzow abo Kapitanow rycerstwa pieszego / ustawicznie tam niezwyćieżony Krol Polski chowa / miedzy ktorymi y ia z oycem moim Ambrożym Gwagninem / nad piąćią set pieszych / y nad dziesiaćią konnych byłem przez 18. lat Rotmistrzem"[75]). З Вітебська, за словами В. Будки, "робив випади проти царських військ". У листопаді 1564 р. брав участь у бою під Озерищем, а в 1565 р. – під Невелем. Потім обороняв Вітебськ. У грудні 1567 р. воював під Велижем, а в 1568 р. – знову під Вітебськом. Восени 1568 р. під Улою Алессандро був поранений і потрапив у полон, але невдовзі його відбили. А 17 січня наступного року залога Вітебська спалила Усвяти[76].

За військові заслуги на відомому Люблінському сеймі 1569 р. Алессандро Ґваньїні було пожалуване лицарське звання *eques auratus* (золотий вершник, або вершник з позолоченими обладунками). Цікаво, що клопотався про це маркграф бранденбурзький Йоаким II[77]. А через два роки (17 липня 1571 р.) ротмістр отримав індиґенат, тобто польське дворянство для іноземців. На цей раз підтримав його великий литовський гетьман Г. Ходкевич, під командуванням якого служив Ґваньїні. Разом з дворянством він отримав і герб "Gwagnin". Незадовго до цього добув для себе диплом шляхтича від цісаря[78]. В. Будка писав, що зображення їжака на гербі походить від повного прізвища діда. Очевидно, це так і є; адже Rizzoni (Рідзоні, або Ріццоні) – похідна форма від riccio (річчо, їжак).

На початку 70-х років XVI ст. (напевно, в 1570–1574 рр.) під командуванням італійця у Вітебську протягом півтора року служив Матей Стрийковський, людина освічена та обдарована, історик і поет. Він навчався у Краківському університеті, добре знав античну літературу, володів польською, литовською, латинською та німецькою мовами, знався на інженерній справі. На думку Ю. Раджишевської, він у Ґваньїні, мабуть, навчився робити плани і рисунки замків і фортець. Стрийковський за своє життя (бл. 1547–1582) написав досить багато віршів і поем, високо оцінених сучасниками й

---

[75] Ibidem. – Ks. III. – S. 25.

[76] *Budka W.* Gwagnin. – S. 203.

[77] Ibidem; *Sobieszczański F. M.* Gwagnin // Encyklopedja Powszehna. – Warszawa, 1862. – T. 11: Gui.–Hof. – S. 76.

[78] Archiwum Głowne Akt Dawnych. – Metryka Koronna. – Ks. 109. – S. 626–631; Materiały do dziejów piśmiennictwa... – T. I. – S. 157–158, nr. 260; Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana. – T. XVII–XVIII. – S. 133–134; *Orgelbrand S.* Encyklopedja... – S. 438–439; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203.

наступними поколіннями. А його "Kronika polska, litewska, żmódzka, i wszystkiej Rusi", що побачила світ у Кролівці (Кеніґсберзі) 1582 р., значно вплинула на розвиток польської, української, білоруської, російської історіографії кінця XVI–XVIII ст.[79] М. П. Ковальський писав, що з рукописами Стрийковського міг ознайомитися й Ґваньїні[80]. Це могли бути як рукописи творів, так і записи першоджерел, зокрема руських, білорусько-литовських, пруських літописів, багато з яких не дійшли до наших днів[81]. Цілком можливо, що знайомство зі Стрийковським стало поштовхом до написання історико-географічного твору для його командира.

Алессандро Ґваньїні продовжував сумлінно служити своїй другій батьківщині. Під час збору різноманітної інформації про країну для Генріха Валуа, обраного на польський престол (1573 – початок 1574 рр.), саме йому було доручено виконати карти литовсько-московського порубіжжя, театру війни, яку поляки сподівалися успішно завершити. Цей факт наведений в монографії С. Ґжибовського про Валуа[82]. Проте не вказано джерела інформації. Нічого автор не сказав і про те, чи було виконане це доручення.

Подальші десять років у житті Ґваньїні були дуже насиченими і нелегкими. У 1574 р. він отримав у пожиттєве володіння Филипівське староство на прусько-литовському порубіжжі (місто Филипів, закладене 1570 р., та навколишні села). Тоді ж він залишив службу у війську. Незабаром італієць, ймовірно, вирішив організувати власний промисел, швидше за все, випалювання попелу. Для цього він 1576 р. позичив чималі суми в окремих осіб. Цього самого року виникли суперечки з міщанами, і Ґваньїні знову повернувся на військову службу, взявши участь у поході на Ґданськ[83]. До того ж у Алессандро виникли якісь негаразди з Ольфельтом, підданим пруського герцога. В листі до Альбрехта Фрідріха Пруського від 16 грудня 1576 р. польський король Стефан Баторій рекомендував свого підданого і просив герцога справедливо вирішити судову справу, порушену проти Ольфельта через образи, завдані ним Ґваньїні[84].

Незабаром кредитори, мабуть, почали вимагати повернення боргів. Серед реляцій краківського замку за 1577 р. зберігаються свідчення про борги Ґваньїні Помпею Лятерціану та Іоанові Баптисті де Цетіс, хоча суд у попередньому році зобов'язав італійця їх сплатити, проте не зразу, а час-

---

[79] *Івасів Р.* Цінне першоджерело // Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 102–105; *Чистякова Е. В.* "Скифская история" А. И. Лызлова и труды польских историков XVI–XVII вв. – С. 348–357; *Моисеева Г. Н.* Русская историческая проза первой половины XVIII в. и польские историки. – С. 87, 105–106; *Sobieszczański F. M.* Gwagnin. – S. 76; *Radziszewska J.* Maciej Stryjkowski... – S. 5–10; *Rogow A.* Maciej Stryjkowski i historiografia ukraińska XVII wieku // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1965. – R. XIV. – Nr 3. – S. 311–329.

[80] *Ковальский Н. П.* Известия по истории и географии... – С. 111.

[81] *Івасів Р.* Цінне першоджерело. – С. 103.

[82] *Grzybowski S.* Henryk Walezy. – S. 122.

[83] *Budka W.* Gwagnin. – S. 203; *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin... – S. 679.

[84] *Gassenkamp R.* Neue Urkunden... – S. 289, 292.

тинами: першому – суму в 3231 злотий за чотири етапи протягом 1577–1580 рр., а другому – 1200 за три етапи у 1577–1578 рр. Очевидно, Ґваньїні частково сплатив борги, бо першому залишився винен 1230 злотих[85].

1578 р. у друкарні одного з кращих краківських видавців Матея Віжбенти побачила світ книга "Sarmatiae Evropeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masouiam, Prussiam, Pomeraniam, Liuoniam, & Moschouiae, Tartariaeque partem complectitur" ("Опис Європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію і частину Татарії"). Це короткий виклад історії та географічний опис земель і міст Польщі та сусідніх з нею країн. Вибір автором теми можна пояснити кількома причинами. По-перше, інтересом до минулого і сьогодення держави, що дала йому притулок і дворянство, та бажанням віддячити їй, прославити її. По-друге, географічні межі опису визначаються трикутником Річ Посполита – Московія – Кримське ханство, що обумовлено вирішальною роллю цих держав на політичній арені Східної Європи в другій половині XVI ст. По-третє, тривала Лівонська війна, і зображення "тиранії і жорстокостей" Івана Грозного мало пропагандивні цілі як в самій Речі Посполитій, так і на Заході.

Разом з тим А. Ґваньїні займався своїми господарськими справами. 12 березня 1578 р. йому вдалося отримати рекомендаційного листа від короля Стефана Баторія до дожа Венеції, щоб уладнати майнові питання у Вероні (рідне місто хроніста в той час входило до складу Венеціанської республіки). А через два місяці (12 травня) йому було надано привілей на випалювання попелу у Филипівському старостві. Та справи у Ґваньїні йшли, мабуть, не зовсім добре, бо того ж року филипівські міщани подали на нього скаргу і королівські ревізори змушені були її розглядати. Відповідь перед ними тримав батько, Амброджо, якому син залишив доручення керувати його майном і виробництвом та сплачувати борги. Алессандро ж восени відбув до Італії, маючи від батька аналогічне доручення на вирішення майнових справ на батьківщині. На думку В. Будки, він міг бути в свиті Павла Уханського, королівського посла до папи римського. Рекомендацію дожеві, напевне, він доставив особисто (дата отримання, зазначена на листі, 6 листопада 1578 р.)[86]. Можливо, що свій погляд до Італії Ґваньїні звернув тому, що справи налагодження власного виробництва у Речі Посполитій просувалися гірше, ніж бажалося. До того ж суперечки з міщанами, як уже зазначалося, почалися ще в 1576 р., значні боргові суми кредитори вимагали повернути. І ось тоді він вирішив стати законним власником залишеного батьком майна у Вероні.

---

[85] Archiwum Państwowe w Krakowie, Wydział na Wawelu. – Relatio Castr. Crac. – Nr 4. – S. 1735–1737; Materiały do dziejów piśmiennictwa... – T. II. – S. 19–20, nr. 29–31.

[86] *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 97–98, doc. № 1; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203; *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin... – S. 679; *Boniecki A.* Poczet rodów... – S. 63; Materiały do dziejów piśmiennictwa... – T. II. – S. 21, nr. 34, 35.

Через два дні після отримання листа від Стефана Баторія, 8 листопада 1578 р., Венеціанська Сеньйорія (La Signoria di Venezia) надіслала рекомендацію Алессандро Ґваньїні до ректора Верони (ai Rettori di Verona). Тим часом Ґваньїні звернувся до Сеньйорії з проханням надати йому кредит для спорудження в Ґданську двох кораблів, якими обіцяв доставляти з Польщі до Верони та Венеції смолу, льон, коноплі, сало, зерно, ліс, залізні вироби, мед. Як видно з листа Сеньйорії до ректора від 12 березня 1579 р., він просив позику в 5000 дукатів. Проте поїздка до Італії закінчилася безрезультатно. Ґваньїні лише отримав у Римі титул графа палацу лятеранського. Мабуть, разом з посольством Уханського він приїхав назад до Польщі і знову повернувся до військової служби[87]. Останнє, швидше за все, викликане тим, що в 1579 р. Іоан Баптиста де Цетіс знову порушив вимогу про повернення йому боргу в 1200 злотих. Результатом несплати позик стало позбавлення в тому ж році А. Ґваньїні як привілею на випалювання попелу, так і Филипівського староства[88].

Нові неприємності почалися наступного року. М. Стрийковський звинуватив Ґваньїні у привласненні написаного ним під час служби у Вітебську "Опису Європейської Сарматії" і опублікування твору під своїм іменем. Очевидно, його аргументи переконали короля, і 14 липня 1580 р. у Вільні він надав привілей Стрийковському, в якому говорилось, що вказаний твір є його літературним доробком. Не виявлено ніяких слідів, щоб Ґваньїні заперечував звинувачення проти себе чи оборонявся[89]. Але під час походу під Великі Луки, в якому брав участь Стефан Баторій, того самого року італієць вручив королеві цей твір з присвятою: "...iam sam na on czas przy Krolu był / y Kronikę swą Łacińską Krolowei J. M. dedykowaną / na samey granicy Moskiewskiey oddał", – говориться в "Хроніці Європейської Сарматії"[90]. Слід думати, що це був рукопис другого, доповненого видання "Опису Європейської Сарматії", надрукованого в Спірі (Шпейєрі) 1581 р.

У своїй хроніці польською мовою Ґваньїні згадував, що королівські війська в 1580 р. взяли Озерище, Порчов (Порхов), Опоку (Опочку), спалили Стародуб[91]. Не виключено, що в одній чи кількох з цих операцій він брав участь особисто. Облога Пскова наступного року була, очевидно, останньою сторінкою його військової біографії. Тоді ж йому було призначено 200 злотих річної пенсії з литовської скарбниці. Восени 1581 р. Ґваньїні виїхав до Швеції, маючи на меті вирішити свої майнові справи у Вероні і виношуючи нові проекти торгівлі з Венецією[92]. Для цього він заручився

---

[87] *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 99–100, doc. № IIIv.; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203.

[88] Archiwum Państwowe w Krakowie, Wydział na Wawelu. – Castr. Crac. – Nr 769. – S. 1349–1353; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203; *Wyrobisz A.* Aleksaner Gwagnin... – S. 679.

[89] *Sobieszczański F. M.* Gwagnin. – S. 76–77; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203; *Radziszewska J.* Maciej Stryjkowski... – S. 6.

[90] Kronika Sarmacyey Europskiey. – Ks. I. – S. 211.

[91] Ibidem. – S. 214.

[92] *Budka W.* Gwagnin. – S. 203; Źródła dziejowe. – T. IX. – Cz. II. – S. 44.

рекомендаціями монархів Швеції до венеціанського дожа (листи королеви Катерини і короля Іоана III від 1 та 8 грудня 1581 р. відповідно). Полишивши військову службу, він, мабуть, розраховував зайнятися великою комерцією. До ведення своїх справ у Стокгольмі Ґваньїні залучив венеціанця Анджело Вентуру, з яким 8 грудня уклав спеціальну угоду[93].

Маючи рекомендаційні листи, Ґваньїні, ймовірно, вирушив до Венеції. 30-м днем червня 1582 р. датується відповідь Сеньйорії королеві Катерині, в якій говорилось, що прагнення Алессандро підтримані і відповідного листа надіслано ректорові Верони. Тим часом Ґваньїні залучив до своєї справи Джовані Джустініані. Останній збирався до Стокгольма, про що Алессандро писав у листі до А. Вентури від 28 липня 1582 р. Ще деякий час венеціанська влада займалася інтересами свого співвітчизника, але, за словами В. Будки, "зусилля в обох справах знову виявилися даремними"[94].

Поки Ґваньїні в Італії робив спроби покращити своє матеріальне становище, у Кролевці (Кенігсберзі) з'явилася друком "Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі" (1582). М. Стрийковський, певне, не міг змиритися з тим, що вже після підтвердження королівським привілеєм його авторства "Опису Європейської Сарматії", цей твір був виданий вдруге (Шпейєр, 1581 р.), і автором його вказано італійця. Польський історик звинувачував Ґваньїні, що той привласнив його працю, коли Стрийковський упродовж півтора року служив у Вітебську під його командуванням. У свідки закликався воєвода Станіслав Пац і все лицарство, що разом із Стрийковським відбувало службу у Вітебську[95]. Саме ця публікація поклала початок дискусії про авторство "Sarmatiae Europeae descriptio", яка триває і до сьогоднішнього дня. Тим часом "Опис Європейської Сарматії" набував дедалі більшої популярності в Європі. Фрагменти з нього включали до різних збірників. З'явилися переклади на німецьку та італійську мови, трохи пізніше – на чеську. Автором скрізь вказували Ґваньїні. Безперечно, якби не смерть М. Стрийковського у 1582 р., то ця скандальна історія набирала б нових обертів.

Не відомо, як склалися стосунки А. Ґваньїні з А. Вентурою та Дж. Джустініані, яких він залучив до своїх справ. Так само не можна точно встановити, коли саме він повернувся з Італії до Польщі. Взагалі, 29 років життя колишнього ротмістра ще до середини 60-х років XX ст. були "білою плямою" для дослідників, поки А. Виробіш серед документів єпископів і краківської капітули не виявив джерел, що містять відомості про становище і заняття А. Ґваньїні в 1584–1611 рр. З них стало відомо, що, повернувшись з невдалої поїздки на батьківщину, хроніст поселився у Кракові. Відтоді він був тісно пов'язаний з двором краківських єпископів: у документах Б. Мацейовського його названо *familiaris noster* (наш друг). А. Виробіш висловив

---

93 *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 101–105, doc. № VI–VIII.

94 Ibidem. – P. 106–110, doc. № IX–XII; *Budka W.* Gwagnin. – S. 203.

95 *Sobieszczański F. M.* Gwagnin. – S. 76–77; *Budka W.* Gwagnin. – S. 204; *Radziszewska J.* Maciej Stryjkowski... – S. 6.

думку, що це було пов'язано з любов'ю єпископа до літератури і його опікою літераторами. В 1601 р. Б. Мацейовський доручив А. Ґваньїні виробництво скла в єпископських володіннях в околицях Чисова на схід від м. Келець. Алессандро придбав у вдови Софії гуту (скляний завод), засновану десятиріччям раніше. Після смерті попереднього господаря гута не працювала. Ґваньїні обіцяв налагодити тут випуск італійського скла, для чого залучив фахівців-співвітчизників, знайомих з технологією виготовлення цього скла. Але невідомо, яких результатів досягла гута і чи був її технічний рівень вищим, ніж на аналогічних польських. Після смерті Ґваньїні виробництво на ній незабаром було припинено через надмірне винищення лісів і нестачу палива[96].

О. М. Панченко писав, що в 1611 р. Алессандро був сенатором і віленським воєводою[97], але це нічим не підтверджується.

На схилку життя Ґваньїні вирішив знову повернутися до літературної діяльності. 1611 р. в друкарні краківського видавця Миколая Льоба побачило світ нове видання "Сарматії", перероблене і значно розширене. Твір було розділено на десять книг і перекладено польською мовою. Загальний його титул "Kronika Sarmacyey Europskiey". І хоч не виключено, що перше видання "Опису Європейської Сарматії" могло бути плагіатом, то авторство "Хроніки Європейської Сарматії" ніяк не може бути визнане за Стрийковським. Хоча в основі останньої і лежить схема попередніх видань, проте структура стала значно чіткішою, а обсяг книги збільшився в кілька разів за рахунок матеріалів про країни, які не розглядалися в першому і другому виданнях (Греція, Близький Схід, Паннонія, Богемія, Швеція тощо), та хронологічного продовження подій в окремих із них до кінця першого десятиріччя XVII ст. Ф. М. Собещанський ще 1862 р. писав, що авторство хроніки польською мовою слушно визнати за Ґваньїні, оскільки це видання дуже відрізняється від латинського[98] (тобто від першого видання "Опису Європейської Сарматії").

Тоді ж, коли побачила світ польськомовна хроніка, виник задум надрукувати її в перекладі латиною. Для цього А. Ґваньїні уклав угоду з королівським писарем Ґжеґожем Чарадзьким, який мав зайнятися перекладом тексту. Але, не отримавши обумовленого гонорару, останній подав скаргу до ректорського суду (відповідний документ від 1 жовтня 1611 р. зберігається в архіві Яґелонського університету в Кракові). Потрібної суми у Ґваньїні, мабуть, не знайшлося, бо нове видання хроніки латинською мовою так і не з'явилося. У ректорському суді з'ясовував Ґваньїні свої стосунки і з видавцем Миколаєм Льобом (документ від 12 вересня 1612 р.). Тільки цього разу він сам виступив позивачем[99].

---

[96] *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin... – S. 679–680.

[97] *Панченко А. М.* Чешско-русские литературные связи XVII века. – Л., 1969. – С. 48.

[98] *Sobieszczański F. M.* Gwagnin. – S. 81.

[99] Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków). – R. 18: Acta actorum Causarum Setetiarum Decretor inscriptionum obligationum officii Rectoratus Universitatis Cracouiensis. – S. 413, 434–435; *Budka W.* Gwagnin. – S. 204.

Так і не одружившись, помер Алессандро Ґваньїні в Кракові 1614 р.[100] Основою для повідомлень про дату смерті та сімейний стан хроніста, мабуть, є відповідна згадка з книги Симона Старовольського «'Εχατοντάς польських письменників або Сто пояснень коротних висловів та життя письменників Польщі», друге видання якої вийшло у Венеції 1622 р. Зокрема, на цього автора посилається В. Будка. С. Старовольський про Ґваньїні писав: "Obit Cracoviae senio laboribusque, partae per Virginem salutis Anno 1614" (р. 187–188)[101].

Таким чином, проведений аналіз відомих на сьогодні джерел, які містять інформацію про життя автора "Хроніки Європейської Сарматії", показав, що вони не становлять репрезентативного комплексу. Ці джерела дозволяють скласти певне уявлення про торговельно-виробничу діяльність А. Ґваньїні. В них зафіксовані лише окремі моменти його літературної творчості. Немає майже ніякої інформації щодо освіти та військової служби хроніста, хоч остання була його основним засобом для існування. Проте евристична робота в архівосховищах не виключає виявлення нових джерел, які суттєво доповнили б знання про життя і діяльність Ґваньїні. Це яскраво підтверджують біографічні публікації К. Чіполли, В. Будки та А. Виробіша, кожна з яких ґрунтується на матеріалах, вперше введених у науковий обіг. Припущення М. П. Ковальського про можливість перебування А. Ґваньїні в Україні знаходить документальне підтвердження, що підвищує вірогідність частини повідомлень, зокрема деяких географічних описів земель та міст.

Італієць з міста Верони Алессандро Ґваньїні (1534–1614) покинув батьківщину через матеріальну скруту. Поступивши на службу до польської армії, досяг у ній значних успіхів, за що був удостоєний лицарського звання та польського дворянства. Пробував свої сили у виробничій діяльності та торгівлі, але невдало. Широке визнання для А. Ґваньїні принесла літературна діяльність. Час його життя в Короні збігся з періодом найвищого піднесення польської історіографії доби Відродження. Знайомство з її кращими зразками і безпосередні контакти зі своїм підлеглим по військовій службі видатним поетом та істориком М. Стрийковським дали А. Ґваньїні поштовх до власних студій над минулим країни, яка стала для нього другою батьківщиною, та суміжніх з нею країн.

Маловідомим є факт, що А. Ґваньїні мав намір опублікувати значно розширене польськомовне видання 1611 р. в перекладі латиною, але розпочата вже робота була припинена через відсутність у хроніста потрібних коштів для оплати послуг перекладача.

Особистість хроніста, його різнобічна діяльність не залишились поза увагою дослідників, літераторів. Проте цей інтерес не був сталим, він у різні періоди то згасав, то розгорався, на перший план виходили різні питання[102].

---

[100] *Chodynicki I.* Dykcyonarz... – T. I. – S. 189; *Budka W.* Gwagnin. – S. 204.
[101] Цит. за: *Cipolla C.* Un Italiano... – P. 111, dok. № XIII.
[102] Див. прим. 20.

Після смерті А. Ґваньїні його твір і фрагменти з нього неодноразово перевидавались у різних країнах[103].

Як відзначалося, нині вже опублікована значна частина хроніки А. Ґваньїні українською мовою[104]. Знайомство з нею широкого наукового загалу, безперечно, сприятиме дослідженню синтезу української та польської історіографії ранньомодерної доби, яка, на думку, В. Ульяновського, не може обмежуватись виявленням фактологічних запозичень і спільних джерел, а має розглядатись як "синтез ідей, напрямів, проблем і стилю історичного мислення, типології та різновидів історичних творів"[105].

---

[103] *Дячок О. О.* Археографія видань твору А. Гваньїні та фрагментів з нього // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2 / За ред. О. І. Журби. – С. 302–316.

[104] Див. прим. 13.

[105] *Ульяновський В.* Проблема синтезу української та польської історіографії... – С. 107.

Даніель БОВУА (*Париж*)

"ЩОДЕННИК" ПИЛИПА ОРЛИКА: ВІД МІРАЖУ ВИГНАНЦЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО МІФУ

Пилип Орлик відомий сьогодні в Україні частково внаслідок надуживань – на межі мегаломанії – деяких істориків, котрі не в ладах з національною легітимністю. "Pacta et constitutiones" були вручені ним 5 квітня 1710 р. полковникам свого нечисленного війська, яке знайшло притулок у Бендерах у Туреччині, де його обрали гетьманом. Звичайно, цей написаний латиною текст свідчив про неперервність від часів Б. Хмельницького думки про велику Україну на обох берегах Дніпра, союзницю кримських татар під протекторатом, як хотів Мазепа, Швеції; він, однак, був своєрідною обіцянкою розширити привілеї козацької старшини, яка, за прикладом польської шляхти в її ставленні до вибраного нею короля, думала лише про одне: зберегти свої "свободи", тобто розділити владу з гетьманом.

Захоплення старшини польською шляхетською системою чітко простежується у використанні терміна "constitutiones" (у множині), який з початку XVI ст. у Варшаві означав збірник сеймових рішень. Окрім того, з часів Генріха Валуа (1573 р.) польські королі підтверджували шляхетські "свободи" в урочистих текстах, званих "Pacta conventa". Підписуючи разом з головними представниками козацтва "Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis"[1], Пилип Орлик, як і його прибічники, брав за взірець єдину європейську систему, що протистояла абсолютизму. Але слово "конституція" не мало жодного зв'язку з ідеєю "суспільного договору" у прийнятому після Ж.-Ж. Руссо розумінні в Європі кінця XVIII ст.

Подаючи цей текст як *першу* конституцію України в перекладі давньоукраїнською, сучасною українською і англійською мовами[2], видавці ошатного з золотим тисненням тому намагаються створити враження, що йдеться про текст світового значення. Міністр юстиції Сергій Головатий, не вагаючись, заявив на весь світ у передмові, що "конституція Пилипа Орлика випередила ідеї Французької революції на 80 років", а "Качка", невелика газета українських студентів у Франції, з безпідставним ентузіазмом проголосила, що цей текст на тридцять років випередив Монтеск'є[3].

---

[1] Пакти і конституції законів і свобод Війська Запорозького.

[2] *Трофімук М.* Конституція Української Гетьманської Держави. – Львів; К., 1997. – 159 с.

[3] *Mazuryk S.* La Constitution de Bendery, document précurseur de la démocratie européenne // Katchka. – 2002. – N 9. – P. 2.

Подаючи в 1925 р. французький переклад цього тексту, граф Тишкевич, глава української делегації на Мирній конференції, кілька років перед тим був далекий від націоналістичних поривань. Він знав, що історик, який себе поважає, не повинен давати гальванізуючих тлумачень чи допускати уявних перебільшень.

Саме тому нам цікаво проаналізувати ідеї Орлика без зайвих ілюзій. Франції пощастило володіти документом, набагато ціннішим за так звану конституцію 1710 р., який подає значно опуклішу постать цієї особистості.

Маловідомий текст

В архіві Міністерства закордонних справ Франції в Парижі зберігається документ, відомий лише кільком спеціалістам, який ніколи не був ні описаний, ні докладно досліджений: "Щоденник"[4] Пилипа Орлика, якого після смерті знаменитого гетьмана Івана Мазепи козаки (їх було тисяч чотирип'ять) обрали 16 квітня 1710 року гетьманом у Бендерах – на турецькій території, – куди він утік разом зі шведським королем Карлом XII і скинутим королем Польщі Станіславом Лещинським після розгрому Петром І у Полтаві (1709 р.).

Те, що, попри його значення для історії міжнародних відносин і цивілізації XVIII ст., "Щоденником", який охоплює 1720–1733 рр., мало користувалися дослідники, пояснюється не так незнанням мови, якою його написано, – польської, чи його обсягом – понад 2000 сторінок, як майже нерозбірливим почерком автора. Саме тому, незважаючи на фінансові й видавничі зусилля Інституту Українознавчих Студій Гарвардського університету, факсимільна публікація цієї пам'ятки не сприяла її дослідженню, оскільки читати ці розкішні томи так само важко, як і оригінал[5].

На щастя, наприкінці XVIII ст. кілька терпеливих анонімних польських палеографів, усвідомлюючи важливість цього документа, зробили гарну копію[6], яка збереглася в архіві Чарторийських у Кракові і яку ми використали[7]. Пізніше ми зрозуміємо, чому в 1741 р. син автора Григор Орлик привіз оригінал з Константинополя в Париж. Для початку зауважимо, що ми, певна річ, не претендуємо на розкриття ні ролі, ні всієї діяльності Пилипа Орлика. Про це йдеться в багатій бібліографії, яку наводить у докладній статті "Polski Słownik Biograficzny"[8]. Хочемо лише в загальних

---

[4] A. A. E., Paris, Memoires et Documents, Pologne, n. 7–11.

[5] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*. Harvard Library of Early Ukrainian Literature, texts vol. V, VI, VII / Ed. with an introd. by Omelyan Pritsak. – Harvard U. P., 1988 et suiv.

[6] О. Пріцак датує її 1780-ми роками.

[7] Краків. Бібліотека Чарторийських. – № 1977/II. – 816 s., з печаткою бібліотеки Пулави (замок князів Чарторийських), екслібрисом Станіслава Замойського 1804 р. і дозволом цензури на видання (так і не здійсненим) за підписом Я. К. Шанявського. Варшава, 8 липня 1830 р.

[8] Стаття "Orlik Filip" (1672–1742), (літера "O", s. 198–202), написана Ю. А. Ґеровським, і "Orlik Grzegorz" (1702–1759), присвячена його синові, оскільки їхні життя часто перепліталися. Остання написана Е. Ростворовським (Там само. – S. 202–205).

рисах окреслити особливості цього щоденника. Він потребує наукового видання і глобального вивчення. Українські автори, як Ілько Борщак[9], використовували ці свідчення безладно й безсистемно, або частково, вибірково і навіть упереджено, як Орест Субтельний[10], хоча останній залишається його найкращим знавцем. Французькі давніші автори, які писали про батька й сина Орликів, як Вандаль чи Буайє[11], і сучасні дослідники, як Жіль Вайнштейн чи Жіль Перро[12], нічого не знали про "Щоденник". Таке саме невідання – і в англійських істориків[13].

Першою неточністю документа – а він рясніє ними – є його назва *Diariusz podróżny*. Коли 10 жовтня 1720 р. Пилип Орлик виїздить зі Швеції, яка (після Туреччини) прийняла його в 1714 р. і в якій він став небажаним після Ніштадського миру з Петром І, він, напевно, справді думає, що опише лише свою поїздку по Німеччині, Богемії, звідки родом його предки, і можливо, по австрійській на той час Силезії. Але Орлик не уявляв, що йому забракне політичних підвалин, на які він розраховував, і доведеться інкоґніто проїхати по південній Польщі, сховати залишену там родину, а тоді, перетнувши Молдавію, – за браком чогось ліпшого – знову просити притулку в турків, які приймуть його, але змусять мешкати 10 років у Салоніках, виділивши мізерну суму на прожиття.

Назви подорожнього щоденника заслуговує тільки перший зошит, який закінчується 2/13 лютого 1723 р. Це, до речі, єдина його частина, опублікована в XX ст., відтак вона доступна[14]. Решта – це щоденник ув'язнення, а водночас і дещо більше, бо його писав типовий представник Східної Європи, значно ближчий до сарматського бароко, в дусі якого його було виховано, ніж до Просвітництва, що лише зароджувалося. Щоденник за

---

[9] Серед його численних, хоча не завжди точних праць, назвемо статтю "Гетьман Пилип Орлик і Франція": Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 79–136.

[10] *Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – New York, 1981. Український переклад див.: *Субтельний О.* Мазепинці. – К., 1994. – 238 с.

[11] *Vandal A.* Une ambassade en Orient sous Louis XV, la mission du marquis de Villeneuve 1728–1741. – Paris, 1887; *Boyé P.* La cour polonaise de Lunéville. – Nancy, 1926; *idem.* Stanislás Leszczyński et le troisième traité de Vienne. – Paris, 1898.

[12] *Veinstein G.* Missionnaires jésuites et agents français en Crimée au début du XVIII siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1969. – Vol. X. – № 3–4. – P. 414–459; *idem.* Les Tatars de Crimée et la seconde élection de Stanislás Leszczyński // Ibidem. – 1970. – Vol. XI. – P. 29–92. Вже не кажучи про об'ємну, приблизну, але дуже жваву книжку: *Perrault Gilles.* Le secret du roi. – Paris, 1985. – 584 p. Навіть примітка Клода Нормана у книжці "Charles XII et l'Ukraine de Mazepa" (Paris, 1958), що "розповідь про подорожі графа Орлика знаходиться на набережній Орсе", свідчить, що автор не знає, про що йдеться.

[13] *Summer B. H.* Peter the Great and the Ottoman Empire. – Oxford, 1949.

[14] Діарій гетьмана Пилипа Орлика // Праці Українського наукового інституту у Варшаві. – 1936. – Т. XVII: Історія. – Зош. 3. – 184 с. (передмова українською мовою до першого з п'яти паризьких зошитів (1720–1722 рр.) Яна Токажевського-Карашевича).

своїм змістом є величезним компендіумом, великим збірником, мішаниною різних речей, *silva rerum*, який передає як дух часу, так і глибоко особисті реакції автора на всі сторони побуту та на все, що доходить до нього з міжнародного життя.

Отримавши, починаючи з кінця 1680-х і до початку 1690-х рр., освіту в Києво-Могилянській академії, П. Орлик, один із найкращих у латинській і польській риториці, ствердив верховенство сарматської культури на Правобережній Україні, навіть якщо після 1667 р. (Андрусівський мир) давня столиця України – малопримітне на той час містечко – контролювалося росіянами. Польська мова, якою він послуговувався, залишиться переважаючою на цьому терені серед владної еліти до кінця XVIII ст., а серед земельної знаті – до 1917 р. Інколи, як побачимо, йому хотілося приєднатися до основної частини козаків, які прийняли панування росіян на Лівобережжі, і навіть контролювати їх, але його листи українською мовою, якими він звертався до них, так як і листи, надіслані на Правобережжя, у щоденнику не нотувалися.

Сторінки щоденника, як і життя П. Орлика, неодмінно пронизані нав'язливою думкою про владу, а ще – про об'єднання й державне існування України згідно з задумом Мазепи. Ніколи не знаєш, чи його особистий інтерес стоїть вище патріотичного, чи, навпаки, маємо абсолютне й незмінне ототожнення, що ґрунтується, без сумніву, на сакральній ідеї його обрання згідно з традицією Хмельницького й Мазепи. Решта ж, тобто те, що може сприяти досягненню цих двох цілей, для нього є плинним, мінливим і непостійним за винятком того, що стосується сім'ї – дружини й дітей, – яких він ніжно любить на відстані. Жоден моральний принцип не керує його діяльністю, яка зазнає змін, починаючи від маски видимості й закінчуючи подвійною чи потрійною грою з використанням засобів, які зазвичай вважаються театральними, хоча вони дуже реальні: переодягання, шифровані листи, перехоплені записки, відмова від сказаного, симуляція дружби і т. д.

Форма і стиль щоденника, який поза особистими нотатками нагадує простору барокову комору, де переважають копії отриманих або відісланих листів, не лише польською чи латинською, а й французькою з турецькими, сербськими, грецькими й руськими виразами, видаються найдостовірнішим відбитком його хитромудрої думки. Космополіт від народження, цей дивний "європеєць" є хамелеоном, який набирає забарвлення того, кому пише. А пише він багатьом. Власне кажучи, він тільки те й робить, що пише, знаючи дипломатичний світ усіх могутніх держав, які більше чи менше пов'язані з Україною.

Він усе зберігає, бо все може прислужитися, аби нагадати про колишні зобов'язання чи скомпрометувати друга, якому бажаєш лише добра. Таким чином, створюється, на радість сучасного історика, особистий архів, один з тих *thesaurus*, що їх так люблять люди XVIII ст., – безладне накопичення (інколи навіть хронологію необхідно відновлювати) історії, яку слід переписати так, як її тоді розуміли. Своєрідна *work in progress*, яка змушує визнати

неймовірну ефективність методу цього павучка, котрий зачаївся на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час, нав'язуючи всім європейським дворам ідею про наявність чогось, що існує лише в його уяві, – "козацької батьківщини", "його" 60000 (інколи 100000) козаків, які за його покликом нібито готові стати на службу тієї могутньої держави, яка повірить у реальність цього міфу. Адже – і щоденник яскраво про це свідчить – у це вірили. Росіяни марно намагалися приборкати войовниче запорозьке військо, яке вони контролювали на Схід від Дніпра. Орлик вірив, що це тимчасово, і говорив про це. Росіяни, за Орликом, даремно то знищували гетьманство, то призначали на уряд маріонеток, яким платили; серед них Скоропадський, Полуботок, Апостол; Орлик засуджував цих узурпаторів влади, заявляючи на всю Європу, що він єдиний легітимний обранець.

Велика цінність щоденника в тому, що він реєструє усвідомлення української ідеї в Європі, яка ґрунтувалася виключно на вірі в заяви Орлика. З незвичайною, майже ігровою спритністю, – інколи він нагадує Вольтера, який у тіні смикав мотузки французької політики, політики Фрідріха II чи Катерини II в Росії, – Орлик схожий на вроджений сполучний механізм, невелику *deus ex machina*, який через свій пристрасний епістолярій і барочну прозу нашіптує політикам, до яких він звертається, ідеї, народжені його візіями або вигадками. Якщо уявити, якими обхідними й непередбачуваними шляхами цей масив листів або пропозицій доходив до адресата в епоху, коли жодна офіційна пошта не з'єднувала Салоніки з рештою світу, нас менше дивуватиме кількамісячний проміжок між посланнями і відповідями. Можна радше дивуватися відносній ефективності незліченних випадкових посланців, яких використовував Орлик: це були єзуїти, православні ченці, грецькі, турецькі й болгарські купці, французькі, польські, шведські, російські, німецькі, данські офіцери й дипломати, – власне, всі ті випадкові мандрівники й шукачі пригод, яких ця "драбина Леванту", тобто цей середземноморський порт, відкритий турками для міжнародної торгівлі (для французів зокрема), могла запропонувати.

Театр тіней

Перш ніж задуматися над впливом витвореного Орликом міфу й розглянути етапи, дійових осіб і методи його фабрикації, слід віднайти в щоденнику сліди – йдеться-бо лише про сліди – реального стану того, що він без упину на всю Європу називає "moje wojsko". Нечіткість цієї назви та її ототожнення з "козацьким народом" є віссю повторюваної риторики, хоча спирається практично на порожнечу. Основоположну роль тут відіграють спогади про плани й ефемерні здобутки Хмельницького й Мазепи. Тут Орлик абсолютно щирий: він щороку молиться або йде до церкви в річницю смерті та поразки Мазепи, часто згадує, що той хрестив його сина, тощо. Проте він точно не знає, що сталося з кількома тисячами козаків, які його підтримували й супроводжували на вигнанні до 1714 р., тож заколисує себе ілюзіями про їхнє існування і вірність. Він знає, – оскільки сам схилив їх

до цього, – що вони пішли (якраз тоді, як 25 жовтня 1714 р. він під'їздив до Швеції) під протекторат кримського хана, в "нову Січ"[15], куди пише їм часто й, либонь, навмання, не знаючи, до кого ці листи потраплять[16]. Натомість новини, отримані з цієї незнаної зони, – це не стільки достовірні відомості, як чутки та пересуди, принесені нечисленними мандрівниками, яким удається приїхати з півночі Чорного моря до Македонії. Однак ця неясність ніяк не перешкоджає йому твердити, що його колишні виборці далі становлять велику силу. Він здалека стежить за еволюцією контрольованого росіянами гетьманату: 5 березня 1724 р. грецький купець розповідає йому, що після смерті Скоропадського всі права перебрала на себе колегія, а полковник Полуботок підпорядкував лівобережних козаків Петру І. Новина була неправдива: Полуботок помирає в Санкт-Петербурзі. 22 квітня ще одна неправдива новина: ув'язнено чотирьох полковників, які поїхали в столицю імперії з вимогою вільних виборів. "Титул гетьмана України буде ліквідовано", – записує він. Але це не перешкоджає йому уявляти можливим своє власне повернення. Лише через кілька місяців чернець, який, повертаючися в Єрусалим після прощі в Почаїв, побував у Києві, розкаже, що Полуботок загинув, тоді як інший мандрівник з Києва твердить, нібито він у Сибіру[17]. Через два роки, коли митрополит з гори Афон запропонує провести його переодягненого через землю хана в супроводі ченця, він виявить непевність щодо наявності там прихильників: весна 1727 р. не дуже сприятливий момент, оскільки всі козаки розбредуться по різних річках рибалити і він нікого не застане[18]. Трохи пізніше ченці-прочани розкажуть, якої наруги зазнають козаки від Москви у відповідь на відмову визнати її владу: їх змушують рити канал між Ладогою і Волгою, годують лише борошном навпіл із вапном або посилають воювати з персами на Кавказ, звідки вони вже не повертаються. Усіх полковників ув'язнено й замінено росіянами, молдаванами чи сербами[19]. Усе це не залишало й найменшої надії, однак ми побачимо, що своїм адресатам у Європі він змальовує Україну зовсім в інших барвах. Прочитавши в амстердамських газетах, що Петро І знову дозволив вибори й гетьманом обрано Данила Апостола[20], він до 1734 р. лише злісно паплюжитиме цього "недолугого волоха", але від своїх прав не відмовиться. У 1728 р. єпископ Ґалати, який збирав пожертвування в Україні, запевнив, що "його військо досі таке ж численне" і що він бачив, як дехто плакав при згадці імені Орлика. Ченці з Афонської гори твердили, що Петро II готовий дозволити йому повернутися в Україну, і це, цілком природно, здавалося йому *partem veritatis*[21]. Але що точно він міг знати про

[15] *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 108.

[16] Діарій гетьмана Пилипа Орлика. – С. 59, 96, 124, 142.

[17] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, запис від 4 жовтня і 1 грудня 1724 р.

[18] Ibidem, 2 листопада 1726 р.

[19] Ibidem, 28 березня 1727 р.

[20] Ibidem, 7 листопада 1727 р.

[21] Частковою істиною (лат.). Ibidem, 18 липня і 9 серпня 1728 р.

умонастрої і політичне становище козаків тоді, як упродовж 1729 р. занотував єдину непевну інформацію, надану якимось греком його правій руці – секретареві Каролю, нібито "його запорозьке військо" перейшло "з колишньої Січі в нову", що абсолютно нічого не означало? Хай там що, він цілих два тижні надсилає урочисті промови до цього уявного війська взагалі й до його отамана зокрема, листи ці він довіряє Іванові, спішно й таємно спорядженому слузі[22]. Цілковита відсутність копій цієї кореспонденції в щоденнику ставить проблему: чи не зраджує вона розуміння того, що цей генерал звертається до фантомів? Либонь, не зовсім до фантомів, але до людей дуже далеких від почуттів, які він, цілком певно, до них виявляє.

На початку 1730 р. якийсь єпископ знову їздив за пожертвуваннями в Нову Січ і повіз із собою урочисте звернення колишнього гетьмана; він і розповів про влаштований йому прийом. Той лист змогли прочитати лише наступного після його приїзду дня, розповідав єпископ, бо довелося чекати, доки всі протверезіють. Якщо дехто слухав слова свого проводиря, якого тримали так далеко від них, шанобливо знявши шапку і дякуючи, що він їх не забув, то більшість заводіїв (п'яниць, сказав єпископ, хоча їх кількість трохи й непокоїть) напала на церковника і його почет, а тоді прогнали їх, незважаючи на плач і благання. Тож їм довелося тікати на чайці, забувши свої священицькі оздоби. Потім отаман покарав і стратив заводіїв, він написав про це ханові й дістав від нього схвалення. Розказані в щоденнику події[23] погано приховують пануюче безладдя, незгоди, що ширилися між правобережними козаками, які потрапляли в дедалі більшу залежність від хана. Ця приголомшлива ситуація не перешкоджає ні Орлику видавати себе – ми до цього ще повернемося – за могутній вірогідний засіб для різних потенційних покровителів, до яких він тоді звертався за допомогою, ні його синові Григорієві прийти до хана, щоб вихваляти авторитет свого батька.

Проблиски проникливості з цього приводу трапляються в щоденнику нечасто. Загалом документ залишає враження, нібито його автор вірить у те, що сам усім розповідає про свій великий авторитет, хоча інколи між сторінками проскакує очевидність істини. Так, наприкінці весни 1730 р., після величезного пориву екзальтації і найгарячковіших планів щодо свого звільнення, розглянутих під час візиту сина інкоґніто, він пише Григорію шифром, потім переписує начисто: "Слава Богу, я не настільки позбавлений розуму, й не настільки у відчаї, аби зі жменькою людей, не організованих навіть у регулярне військо, кинутися, як лев, і згинути, як муха"[24]. Цей приватний лист один з небагатьох, у яких Орлик визнає обмеженість своїх намірів. Він зізнається, що його фінансові можливості і спорядження недостатні (сказати "неіснуючі" йому бракує відваги), що ніхто з козаків не піде за нього на вірну смерть, однак не хоче відмовитися від думки, яка дає йому силу

---

[22] Ibidem, 26 березня і 27–28 червня 1729 р.
[23] Ibidem, 17 лютого 1730 р.
[24] Ibidem, 18 і 21 серпня 1830 р.

опиратися настирливому наглядові турків, – ідеї "революції на Україні". Цей міраж тим необхідніший, що він водночас є рушійною силою і сенсом діяльності Орлика-сина при дворах у Шамборі (Лещинський) і у Версалі (Людовик XV).

Втягнутий у зубчасту передачу міфу про себе самого і своїх буцімто прихильників, Орлик далі залучає європейську, турецьку й татарську дипломатію в політику-фікцію, щодо якої він дедалі менше буває ошуканим, але яка розвивається за власною логікою. У червні 1723 р., тоді як його особа й особа його сина стали цілком заслуговувати на довіру в різних міжнародних комбінаціях (який успіх для в'язня Салонік!), тоді як близька смерть Авґуста II в Польщі сколихнула всі канцелярії, Пилип Орлик остерігає сина. Він уміщує в щоденнику надісланий йому лист[25] з аналізом загальної ситуації. У той час, як Григорій збирається їхати до хана, батько під великим секретом повідомляє, що "його військо", як і військо Апостола, насправді схиляється у бік Москви, і наводить низку ознак, які це підтверджують.

Через якийсь час син намагатиметься переконати Пилипа і, звісно, себе самого, що 40 тис. козаків, які його чекають, насправді існують. Їхнього отамана звуть Іванець, а інші керівники – Панайоті і якийсь "Василі". Вони втрьох командують по черзі. Хан їх дуже цінує і дає досить простору й свободи[26]. В'язневі Салонік нічого більше й не потрібно, як повірити в ці байки. 20 жовтня 1732 р.[27] він пише Григорієві про те, що, справді, два очевидці з Очакова розповіли, нібито його кавалерія вважається кращою за піхоту. Чіпляючись за цю мрію, він сподівається, що козаків вдасться зібрати досить швидко, включно з тими, які прижилися в Молдавії чи ще десь. Дивно, однак, що всі нарікають на відсутність новин від нього. Де ж усі ті листи, запитує він, які він писав до них роками?

Запона ось-ось розірветься. Тоді як Григорій, виправдовуючи свою місію, розповідає ханові, що залишки (невідомо які) козаків Нової Січі не бажають нічого, крім приєднання до Криму, і у грудні 1732 р. необачно хвалиться цим перед батьком з Константинополя, він, нарешті, має нагоду точно дізнатися про стан, в якому знаходиться вістря списа так званої "революції в Україні". Варто навести його опис, написаний не завжди правильною, однак соковитою французькою мовою[28]:

"Запорозькі козаки настільки опустилися, що вже не пам'ятають ні свого минулого, ні своєї слави.

Є близько 2000 осіб, які добре себе почувають. Ними командує Іванець. Багато говорять про його багатства. Проте точно нараховують близько 40 тис. осіб хороших, добре озброєних козаків, які здебільшого розкидані в Бессарабії, Молдавії і в Криму. Вони далі ведуть те саме життя волоцюг.

---

[25] Ibidem, 22 червня 1732 р.

[26] Ibidem, 12 серпня 1732 р.

[27] Ibidem, лист переписано 26 листопада 1732 р.

[28] Уривок з першої розповіді Григорія батькові про свою місію в Крим, написаної в Бахчисараї 23 вересня 1732 р., отриманий 5 січня 1733 р.

Тут можна було б сформувати гарний полк людей міцних, придатних для війни, але більшість є бідолахами, які все, що зароблять, пускають у пельку.

Я розмовляв з багатьма із цих людей і зрозумів, що їхній проводир їм не зовсім невідомий. Деякі навіть казали, що моляться щодень за нього Богу і не знають, живий він чи ні. Було не на часі (sic) й не було підстав про це говорити. Все, що я зрозумів, – це те, що хан ставиться до них як до своїх підданих. Вони незрідка страждають від принизливих образ. Сьогоднішній хан зважає на них трохи більше, але його попередник ставився до них дуже погано..."

Коли 1 лютого 1733 р. у Польщі помер Авґуст II, міжнародна кон'юнктура немовби повернула Орлику і "його" козакам стратегічну роль у протистоянні Росії. Франція і Швеція підтримували Лещинського більше, ніж будь-коли раніше, їхня ж союзниця Туреччина надала колишньому гетьману трохи більше свободи. Цариці Анні Іванівні було зовсім легко його нейтралізувати: вона на вагу золота купила кількох найманців, на яких він надіявся, вибудовуючи такі великі казки й оманливі надії. У нього більше не було сили продовжувати свій щоденник, який на цьому обривається. Помер Пилип Орлик у Яссах в 1742 р., так і не покинувши турецької території.

Звивистий шлях Макіавелі

Оцінивши таким чином конкретне підґрунтя міфу про правобережних козаків, здатних залишатися поза московською орбітою, і визнавши його ілюзорність, спробуймо тепер подивитися, за допомогою яких чинників цей міф набув автономності й почав функціонувати як реальність.

На початку XIX ст. Олександр І зазвичай казав, що поляки готові продати дияволу й душу, аби той привів до відродження їхньої батьківщини. На початку XVIII ст. це формулювання так само доречно можна застосувати до українця Пилипа Орлика. Хай якими ілюзорними були сили, що буцімто в нього були й що ними він командував, можна не дуже сумніватися, що всі листи й різноманітний дискурс, свідчення про які він залишив у щоденнику, слід сприймати (нарівні з іншими документами європейських архівів, про що ми поговоримо пізніше) як підґрунтя українського іредентизму, як доказ того, що Україна – земля свободи – почала спершу жити у свідомості дипломатів і політиків, а потім частково у громадській думці, починаючи від "Історії Карла XII" Вольтера до величезної легенди про Мазепу серед романтиків, від Гюго до Делакруа.

Яким би побожним і відданим християнству не був наш герой, у нього легко зауважити одне з найдовершеніших утілень макіавелізму, або того духу хитрування, інтриги, лестощів і зради, який часто приписують політиці часів реґенства Людовика XV у Франції. Невимушеність, з якою укладаються й розриваються союзи, набувається і втрачається милість, з якою водночас підтримуються найсуперечливіші стосунки, надають його політиці похмурого флорентійського забарвлення, досить далекого від прямоти, яку він собі приписував. В українських істориків чітко простежується тенденція

затушовувати, а то й приховувати цю непостійність, щоб, як скажімо О. Субтельний, показати, як гетьман після обрання впродовж 32-х років жив лише думкою про "порятунок України з тяжкого московського ярма"[29], вже не кажучи про І. Борщака, для якого Пилип Орлик, старанно очищений від зречення від власних слів, є лише "талановитим дипломатом, можливо, найбільшим поміж тих, яких мала Україна"[30]. Ми радше скажемо, що в Орлика, як у загнаної в глухий кут людини, либонь, не було іншого виходу, як пробувати всі засоби, сподіваючися похитнути бодай одного з учасників європейської гри, аби повернути собі владу. Його надзвичайна обачність, підозрілість і недовірливість так і не дали йому змоги повернути втрачене: у даному разі несумлінність його "партнерів" не відставала від його власної.

Наразі ми не можемо розглядати всі лабіринти політичних міркувань Орликів, що належало б зробити у значно розлогішій праці. Обмежимося лише кількома моментами зі щоденника, де суперечності видаються особливо очевидними, а різкі зміни поглядів найвиразніше демонструють дворушність.

Сподівання прощення від росіян

У надрукованій частині щоденника (1720–1722 рр.) найбільше вражає несказане. На шляху втікача зі Швеції до Туреччини його переслідують агенти Петра І: цар наказав викрасти чоловіка його сестри у Варшаві, а за Орликом гониться відомий російський шпигун Яґузинський. У щоденнику зустрічаються численні згадки – документів небагато – про листи, адресовані англійським, молдавським і татарським дипломатам, про його підозрілі контакти з французами (лише 1732 р. син розкаже йому, що де Боннак, посол Франції в Порті, просив турків видати його росіянам!). Але найразючішим документом того часу є довгий звинувачувальний мемуар проти Мазепи, що його він надіслав 1/12 червня 1721 р. рязанському митрополитові Стефану Яворському, сподіваючись на прощення від царя[31]. Такий донос на свого попередника, чию постать він усе життя подаватиме як свій ідеал, уже вказує на міру гнучкості його свідомості: надалі різкі повороти, які він довірить своєму щоденникові, лише підтвердять, що священне не мало особливого смислу для нього.

Ще однією вражаючою рисою цієї частини записів, а також початку неопублікованого рукопису (до грудня 1724 р.) є майже повна байдужість до нього французьких властей і його неприхована взаємність у відносинах з ними. Консули в Кавалі й Салоніках виявляють йому менше честі, ніж єзуїти, які виділяють йому спеціальне місце на килимі у французькій церкві.

---

[29] *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 60, висновок розділу.

[30] *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 93.

[31] *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 158 і далі. Текст уже надруковано в 1862 р. в Санкт-Петербурзі, можливо, М. Костомаровим у його журналі "Основа". Цікаво, що зображення Мазепи переважно як зрадника, яке завжди було характерним для росіян, О. Субтельний майже не коментує.

Таке ставлення було обдуманим: де Боннак не відповів консулу на запитання, чи він може мати стосунки з Орликом, тоді як англійському консулові було наказано регулярно з ним зустрічатися. З англійським послом у Константинополі Орлик листувався задовго до початку листування з французьким. Орлик писав навіть Сен-Сафорену, англійському послові у Відні. У травні 1724 р., під час епідемії холери, консул Стефенсон прийняв його у себе в селі Ґаласіта[32]. Період англійської протекції нічого йому не приніс, але коли Франція починає запобігливіше ставитися до нього, необхідно пильно вчитатися у щоденник, щоб уявити всю дворушність персонажа.

7 жовтня 1724 р. у Салоніки прибуває новий консул Франції, маючи інструкції, які, очевидно, на цей раз ідуть з Версалю, а не від Боннака, чия кар'єра, між іншим, завершилася через кілька місяців. Це якраз період, коли герцог бурґундський починає думати про Марію Лещинську як дружину для молодого Людовика XV. Тож колишнім товаришем Станіслава Лещинського нехтувати було не слід. Орлик здивований, коли консул запитує в нього, чи він не погодиться зайнятися його дружиною після її приїзду з Марселя. Він усе одразу зрозумів: "Це лише претекст, бо французи досі не зробили до мене жодного візиту, так немовби боялися підозр Москви". Він усе-таки погоджується, і наступного місяця його вперше приймають у консульстві, дякують і виявляють почесті. Через кілька днів його запрошують на обід після зустрічі у французькій каплиці.

Але щоденник засвідчує, яка круговерть панує в голові напівв'язня. Підозрюють, що великий візир Ібрагім, який керує при султані Агмедові III, збирається наказати кримському ханові видати росіянам усіх наявних у нього козаків. Орлик гірко докоряє йому за це в листах, нарікаючи на мізерну пенсію, надану йому Портою. Втім, після двох років вимушеного там проживання він знає, що йому годі чогось сподіватися як від цього "розбещеного поганина", так і від його країни, де він гине від спеки. Тож Орлик знову починає мріяти якщо й не про прощення Петра І, то, принаймні, про прихильність його протеже на польському троні Авґуста II, у країні якого перебувають його дружина й діти. Цього самого дня він пише чотири листи польським сановникам, заявляючи, що опинився в біді лише через любов до своєї української вітчизни, яку він не хоче віддавати туркам. Що ж робити тепер, коли турки й росіяни доходять згоди, щоб приєднати Україну до Росії? "Яким би я був щасливим, якби без війська й булави, з милості вашої королівської величності і республіки *in recompensam*[33] України під протекторатом Туреччини, від якого я відмовився, *duleis Patrio fumus*, я міг би погрітися біля свого вогню". І вже невідомо, чи віднайдена в такий спосіб батьківщина не стане Польщею Авґуста II[34].

---

[32] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, запис від 24 березня 1723 р., 21 і 28 квітня 1724 р., 9 травня 1724 р., 7 липня 1724 р.

[33] На відшкодування (*лат.*).

[34] Ibidem, листи до воєводи Підляшшя, єпископа Кракова, каштеляна Самоґітії, а також до отця Томаша Залеського, ректора коледжу в Станіславові, посередника у зв'язках з його сім'єю, 17 грудня 1724 р.

Збережені в щоденнику документи свідчать, що російський, або російсько-польський, вибір був на цей час і до середини 1728 р. залишався для Орлика серйозним сподіванням, незважаючи на несподівану появу нових широких перспектив.

Рік 1725 (який є прогалиною в щоденнику) був, як відомо, багатим на важливі події. 28 січня помирає Петро І, 5 вересня Людовик XV одружується з Марією Лещинською, 23 вересня в Ганновері формується коаліція, в якій Франція, Голландія, Англія і Пруссія об'єднуються проти австро-росіян. У Константинополі де Боннак поступається своїм місцем д'Андрезелю. Відновлення контактів з Орликом О. Субтельний приписує Станіславові Лещинському, датуючи їхній початок 1 червня 1726 р.[35] При уважному прочитанні зауважимо, що Орлик першим написав Лещинському в 1725 р., цілком очевидно, вітаючи з одруженням його доньки й зондуючи ґрунт щодо ймовірності втечі до Франції. Відповідь Станіслава від 19 лютого 1726 р. прийшла в Салоніки лише 26 травня і була передана Орлику французьким офіцером на прийомі, на який його запросив французький консул, з салютом гармат, балом і тостами. Станіслав запевняв "гетьмана козацького війська" (якому дуже лестило таке визнання) у співчутті до його долі, висловлював упевненість, що російсько-турецький мир триватиме недовго, але його приїзд у Францію поки що нічого не дасть[36]. Схоже, що французи були краще поінформовані про бажання Орлика, вони йдуть далі за Лещинського. У день цього прийому консул Лє Блан пропонує гетьману інкоґніто їхати в Париж, і навіть свою допомогу. Для цього консул затримує відправку двох торгових суден.

Тут має місце одна з тих дивовижних реакцій, що так властиві Орликові, на яку, однак, немає жодного коментаря чи бодай згадки в українській історіографії. Орлик відмовляється від французької пропозиції, посилаючися на те, що чекає подальшого розвитку подій у... Персії (там якраз співпрацюють турки й росіяни). Він, очевидно, обманює. Не йдеться і про те, щоб прислухатися до порад Лещинського. Пояснення маємо через кілька днів: лист Станіслава (оригінал!) може слугувати доказом його відданості австрійсько-російській справі. Орлик через єзуїта Кашо пересилає його Дірлінґові, австрійському резидентові в Константинополі. У такий спосіб він певен, що лист буде показано російським дипломатам Катерини І, яка пануватиме в Росії до 1727 р. Дірлінґ дякує йому за таку цінну інформацію, і Орлик не приховує радості від свого друга, англійця Джонса (той перебуває в Смирні), якому він пише по-французьки, що сподівається на милість цариці. Через Дірлінґа російський посол у Відні Румянцев справді запевняє його, що він зможе навіть отримати землю в Україні, якщо сидітиме там тихо[37].

---

[35] *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 127.

[36] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, запис від 26 травня 1726 р. і копія листа Станіслава від 19 лютого.

[37] Ibidem. Орлик нотує, що з 31 березня по 7 травня 1726 р. безупинно писав день і ніч, відкрито й шифровано, і розіслав до десятка дуже довгих листів. Лист Станіслава передано Дірлінґу 6 червня, і той дякує за нього 29 липня. Останній лист уміщено в

У жовтні, нічого не знаючи про це, французький консул знову квапить Орлика скористатися судном до Марселя. Він "умовив мене і майже змусив ламати голову над листом до короля Станіслава", – записує Орлик у щоденнику, хоча це його тішить: "Я написав йому надзвичайно ввічливого, але абсолютно неправдивого листа". Він цитує *in extenso* свій лист, згідно з яким воліє кинути своє "майже вавілонське ув'язнення" лише для того, щоб поїхати в Хотин або Бендери, де він буде ближче до "свого війська". А також не без долі іронії бажає йому наблизитися до свого втраченого польського трону[38]. Через кілька днів відчувається, що вся родина Орлика вірить у добре ставлення цариці. Дружина пише йому з Кракова, наскільки вона рада, що їхній зять Стенфліхт їде приймати командування полком у Курляндії під керівництвом герцога Гольштейна, зятя Катерини І. Відтак усе немовби вказує, пише вона, що Пилип "скоро обійме владу того, хто був хрещеним батьком нашого сина". Орлик не настільки збуджений і воліє зачекати: це якраз момент, коли він, як ми бачили вище, відмовляється їхати на Україну, посилаючись на те, що всі козаки тепер рибалять. Він знає, що титул гетьмана ліквідовано, і не бачить себе на місці Мазепи[39].

27 жовтня 1726 р. французький посол у Константинополі д'Андрезель сам хитрує, щоб увійти з ним у контакт: він вибачається, що не відповів на його лист, який Ле Бланк йому буцімто передав. Орлика такий вчинок дивує, в ньому він вбачає намагання "перетягнути його на свій бік". Він старанно переписує текст у щоденник, оригінал посилає Дірлінґу і, як і Лещинському, відповідає французу ("аби не виникло враження, що йому бракує політичного чуття") звичними нарікannями: "Пане! Сидячи немов би на берегах рік Вавілонських, у смутній оселі, куди мене запроторено..." тощо, але обмежується невиразними запевненнями поваги!

Проросійська заанґажованість тривала до другої половини 1727 р., тобто доки стало ясно, що після смерті в 43 роки виснаженої аксцесами Катерини І сподіватися чогось від Росії не можна. І все-таки навіть у 1728 р. у щоденнику натрапляємо на жалкування з приводу втрати такої нагоди.

У всякому разі на початку 1727 р. Орлик надалі грається в агента для інформування австро-росіян, повідомляючи їх про всі підступи французів і Лещинського. 30 січня він переписує лист Де Роша, секретаря посольства Франції в Стамбулі, а 1 березня – облесливі слова, з якими 23 листопада

додатку до року 1726-го з відповіддю Орлика, який, проте, не вважає, що пропозиція "панів північних міністрів" досить "вигідна і певна для мене". І вершина дворушності – в додатках до 1726 р. вміщено також лист по-французьки... до шведського короля, де він дякує за надію на близьке визволення, яку йому подають з цього боку з приводу від'їзду в Російську імперію (надія абсолютно примарна, бо Меншиков був проти цього, див.: *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 217, прим. 20).

[38] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk,* запис від 26 жовтня 1726 р. Про всі ці переговори О. Субтельний мовчить. Див.: *Субтельний О.* Мазепинці. – С. 127–129.

[39] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, 29 жовтня і 2 листопада 1726 р. Тільки наївний І. Борщак міг угледіти в цьому справжнє зближення: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 94.

1726 р. до нього звернувся д'Андрезель. Французький посол повторив звичні вирази захоплення його "особистими якостями, які нічим не зраджують ні крові, ні доброчесності ваших предків". Через день усе послано Дірлінґу з православним греком, отцем Малакі, який підтримував зв'язок з керівниками єзуїтів, Ґрессе і Дю Нуайє, також подвійними агентами. Орлик твердить, що французькі підступи не зможуть знищити його довіру, яку він відчуває до імператриці. "Настане час, коли ви будете раді, що допомогли мені піднятися", – пише він Дірлінґу, роблячи з обмовляння французів запоруку своєї прив'язаності до австрійців і росіян. "З нього, – пише він про лист д'Андрезеля, – ви побачите, як уперто його екселенція тисне на мене, наскільки він зондує глибину мого серця, наскільки він мене квапить поділитися з ним моїми інтересами та тішить і лестить своїми обіцянками, аби перетягнути й залучити мене на свій бік". Дірлінґ, який має небагато інформації з Санкт-Петербурга, відповідає не на всі листи колишнього гетьмана: "П[ан] резидент Московії не має жодних новин про свій двір", але цінує інформацію: "Друг, який вам написав, певно, не дуже до вас прихильний (sic), він любить інтриги, але вони ніколи не бувають вдалими"[40].

Наразі слід би відповісти Андрезелю, але інколи усе вирішує випадок. Посол помирає. Орлик не приховує, що це велике полегшення для нього[41].

Лещинський, папа чи росіяни?

Українські історики, здебільшого, датують велике зближення Орлика зі Станіславом Лещинським днем 5 червня 1727 р., спираючися на лист, що його перший надіслав останньому. Аналіз щоденника дає підстави стверджувати, що цей лист позначає, по суті, початок відхилення, але не відмову від австро-російської карти. Замовчування кількох важливих документів веде до фальсифікації[42].

6 березня 1727 р. Лещинський у своєму латинсько-польському стилі, дуже близькому до стилю Орлика, запевняє його з Шамбора, що порекомендував його особу французькому, англійському й голландському послам, вказавши на важливість, яку може мати "українська революція як велика зміна напрямку стосовно Московії". Навіть якщо він переписав цей лист і поінформував про нього свого зятя Стенфліхта (чиї контакти нам уже відомі), то цілком очевидно, що Орлик вирішив мати щось про запас. Він відверто пише про це в щоденнику, отримавши лист 6 травня: колишній гетьман від усього серця прагне амністії і примирення з Катериною I (він

---

[40] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, 30 січня, 1 березня 1727 р., лист д'Андрезеля; 3 березня Дірлінґові; 12 березня від Дірлінґа.

[41] Ibidem, 28 березня 1727 р.

[42] У Борщака, який відносить цей лист до 1726 р., тут повна плутанина (*Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 130–131), а О. Субтельний підкреслює лише антиросійське спрямування цього листа, нехтуючи листом до папи і пропозиціями для Відня, про які йтиметься нижче.

не знає, що вона помре саме в цей день), але не хоче ні здаватися без умов, ні повністю покладатися на неї. Саме тоді Орлик починає перевертати подвійну гру. Більше ніж на 10 сторінках він викриває Station Станіславу дії росіян в Україні, починаючи з XVII ст., визнає за Мазепою лише чесноти і каже, що готовий поставити Україну "*perpetuo jure*[43] на службу Польській республіці". Заради цього він тепер готовий утікати через Середземне море, але йому потрібно переодягтися, аби з Ліворно приєднатися до "свого війська". Орлику, зокрема, потрібен твердий доказ підтримки короля Франції, який він міг би показати скрізь в Україні. У Францію це передає Бейл, новий консул у Салоніках.

З цим листом від 5 червня 1727 р. слід порівняти те, що він пише 13 серпня, отримавши французький лист Дірлінґа і переписавши його в щоденник: у відповідь Орлик висловлює сподівання, що запорожці порвуть з кримськими татарами. Він каже, що зможе "схилити їх до послуху її російській величності" (царем на той час був юний Петро II), але боїться (яке зухвальство!), що його не вважають готовим приєднатися до Ганноверського пакту. Тут новий пік лукавства: він каже, що прагне розвіяти цю підозру, залишивши заручником у Відні сина, того самого Григорія, який у наступні роки стане опорою французько-турецько-татарського союзу![44]

Його буйна уява (не наважуємося сказати спритність) підказує йому тоді пошукати ще якогось опертя, на перший погляд, парадоксального для людини православної – в особі самого папи Бенедикта XIII. Він залишає для майбутнього 15 сторінок латиною в щоденнику, з якими звернувся до папи того самого дня, коли написав вищезгаданий лист до Дірлінґа, пропонуючи, ні мало-ні багато, як віддати всю Україну католицизму! Цей, дуже типовий для значно латинізованої України, де від 1596 р. (Берестейська унія) католицизм – здебільшого як уніатство – витісняв православ'я, позначаючись навіть на культурі Московії, план (його рушійною силою мала бути Австрія) досить логічно, судячи зі щоденника, пояснюється з урахуванням релігійних звичаїв Орлика. Побожність колишнього гетьмана показова для пануючого на той час синкретизму в тій частині Європи – відразливими йому видаються лише "прокляті спадкоємці Лютера". На початку щоденника він пише про свою тривалу подорож, коли відвідував усі зустрічні церкви, був присутнім на кількох службах упродовж дня, чергуючи, по-можливості, візантійський і римський обряди, хоча останній завжди переважав. Прибувши на османську землю, він лише проклинає іслам, навіть якщо заради виживання змушений наносити візити й виявляти надзвичайну люб'язність властям. Йому значно більше імпонує солодкавість французьких єзуїтів (які віддають належне горілці), а не грубість у поєднанні з забобонністю грецьких священиків у Салоніках. Його сім'я ховається в католицькому монастирі в Польщі. Він знає всі католицькі чернечі ордени. У

[43] Вічним правом (лат.).

[44] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, запис від 13 серпня 1727 р.

березні 1724 р. він записує, що, "аби розважитись і не впасти в ностальгію", він переклав з французької польською чотири з шести книг "Історії грецької схизми", хоча йому дуже близьке і православ'я. Він дуже жаліє грецьких ченців, у яких лише кілька солоних оселедців для харчування. Ченців і прочан зі Сходу завжди радо приймають у заїзді, де його змушують жити. У числі його кореспондентів – і єрусалимський патріарх. Його допитлива духовність, яка домішує віру в магію небесних знаків і пташиних криків, також ґрунтується на численних святих текстах, які він бере в релігійних бібліотеках. Орлик багато читає святого Василія, перейнятий релігійним духом, і перехрестя Салонік – де так само багато євреїв – дуже сприяє унітарним просторікуванням.

Немає жодного сумніву, що мемуар папі було написано в тісному зв'язку з настійливими візитами єзуїтів. У безнадійних пошуках засобів визволення дух хрестових походів міг ожити в 1727 р. так само гостро, як і сорок років тому, коли Собеський допомагав прогнати турків із Відня. Окрім того, Орлик, який з будь-якої тріски прагне зробити стрілу, готовий, – як і в щоденному побуті, – домогтися, щоб папа надав допомогу його Україні.

Він уточнює, аби цей текст передали особисто в руки отця Ґрессе, зверхника єзуїтів, який керував французькою місією в Салоніках, для отця Ґаліфе, римського помічника генерала єзуїтів Франції. Доля цього мемуару відома нам з іншого джерела[45]. Ґаліфе вважав, "що справа дійсно спрямована на добро й поширення нашої Святої Релігії". Він переконався, "що його святість серйозно нею зацікавився". Його святістю був кардинал св. Климента, який повідомив короля Лещинського про проект. Текст повернуто з поміткою (можливо, Флері): "проект, на мою думку, настільки підозрілий, наскільки й химерний"[46]. Цим усе сказано.

На початку листопада 1727 р., дізнавшися, що Петро II відновив на Лівобережній Україні гетьманство й гетьманом призначено Д. Апостола, Орлик уже не може розраховувати на повернення під протекторат Росії. Спостерігаючи за змінами в Росії, сам Дірлінґ радить йому шукати захисту у шведів чи у членів Ганноверського пакту. Колишній гетьман одразу ж змінює хід своїх послань: копію цього листа австрійця він посилає Лещинському. Між іншим, його зять Стенфліхт сам інкоґніто виїздить до Шамбора[47]. Орлик, як звичайно, ще шість місяців був готовий до несподіванок з обох сторін. Те, що в Росії його особистий ворог Меншиков упав у немилість, живить невиразну надію, що він іще зможе змістити Апостола. У той день, коли він відповідав Лещинському, додаючи лист Дірлінґа (9 квітня 1728 р.), Орлик пише двом колишнім товаришам по Бендерах, двом полякам,

---

[45] Варшавська збірка про Орлика // Записки Чина Св. Василія Великого. – 1935. – Т. VI, 1-2. – С. 201–223. Вміщено дев'ять листів про те, як прийнято мемуар Орлика.

[46] Там само. – С. 207. Лист де Пюже до Лещинського з Риму від 10 січня 1728 р. й анонімна приписка від 7 лютого 1728 р.

[47] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, запис від 7 і 18 листопада 1727 р. (лист Дірлінґа від 15 вересня), листи Лещинського й Стенфліхта, отримані 22 квітня 1728 р.

які перейшли до росіян: фельдмаршалу Янові Сапізі, старості Бобруйська, якому він з надмірним пафосом описує свою колишню роль у створенні "великої України", і в такому самому тоні генерал-майорові Криштофу Урбановичу. Пише обом, що сподівається ще чогось від росіян. Дипломатичні архіви засвідчують, що Головкін, представник Росії на конгресі в Суасоні, схилявся до амністії Орликові і що той навіть писав його учасникам, щоб схилити Головкіна до цього. Але це не дає підстав вважати, як робить І. Борщак, що конгрес поставив Орлика вище Апостола. Останню невиразну надію з російського боку в серпні 1728 р. принесли ченці з гори Афон: Петро II, казали вони, готовий стати покровителем "свого запорозького війська" й дозволити повернення Орлика, якщо той посприяє визволенню сорока ченців, ув'язнених турками у Волощині. Орликові так хотілося в це вірити![48]

Від Пилипа до Григорія: французька карта

Щоденник тим часом дає змогу уточнити те, що вже було відомо з дипломатичного листування (яке, однак, потребує кращого вивчення): це був період, коли Пилип Орлик досить рішуче зорієнтувався на Захід і покінчив з австрійсько-російськими інтригами. У другій половині 1728 р., зокрема в жовтні, він через французького консула буквально бомбардує листами членів конгресу в Суасоні, нагадуючи на міжнародному рівні про українську справу, знову особисто звертається до Лещинського, до шведських дипломатів Спара, Гепкена, а також до герцога Ґольштейнського, тепер пов'язаного з ними, до його повноважного представника графа Басевича й також до близького йому Стенфліхта. У його щоденній поведінці прозирає бажання знайти прихильність у членів Ганноверського пакту: він посилає зайців і куріпок консулам Франції і Голландії, єзуїтам, одержують гостинці місцевий аґа "та інші друзі"[49].

Поява 15 березня 1729 р. на авансцені його сина Григорія, від якого він три роки не мав вістки, знаменує значний поступ у діях французів. Починаючи з цього моменту можна простежити, як через своє тривале вигнання батько, який вигадує, нагромаджує й вибудовує комбінації, трохи відходить убік завдяки своєму синові, котрий користується повною свободою дій. Відтак щоденник, де збереглися всі листи сина, становить подвійний інтерес: це джерело дуже широко використане О. Субтельним.

За винятком кількох пізніших дисонансів, щоденник чудово відтворює, в який спосіб Григорій будує кар'єру, використовуючи славу свого батька й залишаючись вірним його українській ідеї. Перший і другий листи свід-

---

[48] Ibidem, 22 квітня 1728 р., листи до Сапіги і Урбановича, 9 серпня 1728 р. реляція ченців (див. уже названі листи від 18 липня і 9 серпня 1728 р.). Про Головкіна і конгрес у Суасоні див.: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 96–98.

[49] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, листи надіслано 27 жовтня 1728 р., дарунки 18 листопада, після меси у французів.

чать, що він ще на службі в короля Авґуста II, капітан під командуванням Станіслава Понятовського і "свого друга", великого коронного гетьмана Жевуського. Перелічує всі "покровительства", які має в цьому таборі і які він – гідний син свого батька – зрадить у листопаді, вирушивши у Францію. Інформує батька про сімейні нещастя і горе, надаючи щоденникові певної "людяності"[50]. Починаючи з травня 1729 р., Пилип, зі свого боку, знає про прихильне ставлення до його справи у Версалі: Лещинський повідомляє, що через свого резидента при французькому дворі передав його лист кардиналові де Флері. Це спонукає його до нового контакту зі "своїм військом"[51]. Відтепер він бачить результат своїх незліченних мемуарів. Слово стає ділом: європейські двори насправді повірили в могутність козаків, що нібито здатні їм допомогти.

25 вересня 1729 р. після звичних православної і католицької служб Пилип одержує лист від маркіза де Вільнева, нового посла Франції в Константинополі, який "пропонує свої послуги" й запевняє в "повазі і шанобливій прихильності". До послання додано письмову відповідь Лещинського на його лист від 1728 р. Лист польською мовою підтверджує: "Я все роз'яснив тутешньому дворові і його союзникам"[52]. Відтоді щоденник і документи, які там накопичуються, показують, як гетьман культивує свої добрі наміри: його надією стають польський король і французи; до шведів і англійців він тепер ставиться тільки як до прихильних помічників.

Він має дві нагоди, щоб догоджати тому, кого вже уявляє королем Польщі. Спочатку слід подякувати Лещинському за його довгоочікуваний лист. Він робить це з цілком новими звіряннями, скаржачись на присвоєння влади узурпатором, цим волоським селянином, тоді як досить йому, звільненому з ув'язнення і рабства, з'явитися там, – одразу ж наведе лад у своєму війську. Пише, що немає й натяку на очікувані від союзників субсидії з Ганновера, також давно не бачив він своєї нещасної дружини. Можливо, королева Франції, яка є полькою, зглянеться на нього? Марія Лещинська, однак, не подає йому ніякого знаку, але через кілька днів опосередковано дає нагоду написати другий лист Станіславові. Вона народжує дофіна, і Орлик не сумнівається, що майбутній король Польщі стане, таким чином, дідусем майбутнього короля Франції. Тож слід надіслати вітання. Давній неперевершений

---

[50] Ibidem, листи від Григорія одержано 15 березня і 10 квітня 1729 р.

[51] Ibidem, відомості грека Малакі і вже згадані листи від 27–28 червня 1729 р.

[52] Ibidem, лист Лещинського від 15 березня 1729 р. і Вільнева від 5 вересня 1729 р. У наступному році підтримку польського короля підтверджує "Мемуар, щоб служити інструкцією, даний Сен-Мішель де Вільбуа, який їде від імені короля в Польщу з таємною місією". – Фонтенбло, 3 жовтня 1728 р. Архів МЗС, Париж. – Політичне листування. – Польща. – Т. 182. – Арк. 80–91; Т. 82. – Арк. 92–98. Дата листа маркіза де Вільнева свідчить, що він прибув у Константинополь – на тридцять років! – трохи раніше, ніж про це говорить О. Субтельний (*Субтельний О.* Мазепинці. – С. 132); але цей автор добре змальовує початок кар'єри Григорія Орлика й інтерес, який у Варшаві проявлять до Пилипа шведський посол Цюліх і французький посол Монті, обидва віддані Лещинському.

майстер панегіриків не скупиться на суперлятиви. Він змальовує прийдешні перемоги і славу дофіна, який стане схожим на свого польського дідуся. Лещинський одержав, либонь, небагато таких улесливих слів. У такому самому настрої він дякує Вільневу за заступництво і, не змигнувши оком, порівнює його турботу з турботою Андрезеля. Про стриманість щодо нього геть забуто! А в Салоніках консул Франції запрошує його на вечерю з нагоди народження дофіна; інші іноземці отримають запрошення лише через кілька днів[53].

Новини з України (його посланців зустріли камінням і змусили втікати, перехід правобережних козаків на лівий, російський, берег), які він так старанно записує, підказують нам, наскільки всі ці надії були необхідні для виживання. Але для своїх нових покровителів він уміло будував у хмарах замки.

Схоже, що Лещинському вже нічого йому запропонувати. 23 квітня 1730 р. Пилип надіслав останньому текст давнього дарування землі (на Україні), зробленого ним... 1713 р. (де саме – невідомо). Але він приготував йому ще один цікавий сюрприз: 15 травня 1730 р. для зустрічі з батьком у Салоніках інкоґніто під іменем Ґаґ зупиняється його син Григорій після таємної місії в Константинополі. Сторінки, на яких змальовано їхню зустріч після дев'ятирічної розлуки, найкращі в щоденнику. Радощам Пилипа немає меж. Син, власник французького паспорта, привіз йому нові вітання від Лещинського й допомогу в 500 талярів, які видасть посольство. Радість і ентузіазм батька триває дев'ять днів, потім вони розлучаються[54].

Відтепер листування батька з сином стає жвавішим, Григорій діє, а Пилип надихає. Він пильно береже копію листа Станіслава, що його Григорій повіз Вільневу, де автор говорить про "участь, яку я маю взяти у збереженні прерогатив генерала Орлика і про труднощі їх забезпечення в нинішній ситуації не інакше, як через покровительство Порти, якій, я переконаний, ви легко зможете довести значення генерала Орлика і його нації. Я вірю, що турки надто обізнані, аби сподіватися на сприятливий вислід ваших переговорів з цього приводу"[55].

---

[53] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, два листи до Лещинського й один до Вільнева, 29 жовтня 1729 р. (помилково датований Борщаком 9 вересня: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 104). До листа Вільневу додано переклад з польської французькою першого листа до Лещинського: "...у мене ж бо немає жодних сумнівів, що саме за спільною згодою французького двору і його союзників його величність король Станіслав ласкаво написав мені в таких експресивних виразах, аби змусити мене погодитися з вашою високістю, а також з послом Англії..."

[54] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, вибух його ентузіазму, який за своїми проявами нагадує радість повернення блудного сина, описано день за днем від 25 травня по 28 червня 1730 р. Якраз тоді Орлик дізнається про смерть Петра II і сходження на трон Анни Іванівни, племінниці Петра І.

[55] Ibidem, Лещинський до Вільнева, Шамбор, 29 березня 1730 р., скопійований 29 травня.

У передчутті французько-турецького зближення Орлик пише великому візиреві (латиною!) й синові в Константинополь, бо побоюється ліків, що були б гірші за зло: він у жодному разі не хоче, аби Порта вдовольнилася його переміщенням в Очаків, "пустелю, населену потолоччю", – він волів би Хотин, звідки було б ближче до Польщі. Але, попри побоювання, його віра виливається в розлогі інструкції синові на випадок війни з Росією. Це огляд ситуації на європейській шахівниці, яка, щоправда, зосереджується на подіях 1709–1712 рр., тобто вона застаріла років на двадцять. Але в них стільки войовничої радості, що Григорію у відповідь доводиться гамувати його запальність. Він повідомляє батькові, що французам відомо про його попередні контакти з Московією, відтак вони йому трохи недовіряють[56].

З цього часу в листах Орлика як до Григорія, так і до Станіслава без упину йдеться про його щиросердність до Франції і навіть до турків, але в цьому необхідно переконати того "зніженого Сарданапала візира". Такі підозри – просто "фатальний удар" для нього, а Вільнев заслуговує догани від свого двору, оскільки він завдає йому шкоди більше, ніж допомагає. Орлик вважає, що відновити "істину" допоможе лист латинською мовою до Флері. Але після божевільних сподівань, народжених приїздом сина в травні, настає депресія. Пилип нарікає на свою долю в листах до всіх своїх кореспондентів. Його відчай породжує досить одноманітну графоманію, до того ж Григорій ще більше поглиблює прірву, повідомляючи про своє безсилля в Константинополі: "Там, мій пане (саме так він звертається до батька. – *Д. Б.*), Ви побачите незбагненну політику цього міністерства, незгідливість візира, брак знань і уваги з боку міністрів іноземних держав чи, радше, їхню недбалість або підлий страх". Він вживає дуже гострі слова щодо "неспроможності" й "безплідності" Вільнева[57].

Сцена, наче в театрі, змінюється після вбивства візира Ібрагіма Паші й зустрічі кримського хана з Григорієм у Константинополі в листопаді 1730 р., який пояснить свою місію в Бахчисарай на початку 1732 р. Тим часом заворушення в Туреччині більше ніж на рік, до липня 1731 р., затримують Орлика-сина у Стамбулі. Великий вплив нового хана, який замінив Менглі Ґірея, Каплан Ґірея, давнього друга Лещинського, спонукає його до складання нових планів, що їх батько переписує 2 листопада й 16 грудня 1730 р. Утім, схоже, що депресія тривала майже цілий 1731 рік, оскільки лише в січні 1732 р. він знову звіряє листи, які взявся писати з вересня 1731 р. Цілком імовірно, що до липня 1731 р. Пилип не зважувався переписувати листи сина, оскільки, як каже, листування з Константинополем велося шифром.

---

[56] Ibidem, нотатки від 25 травня по 28 червня 1730 р.

[57] Ibidem, нотатки від 9 липня по 28 вересня 1730 р. з двома довгими мемуарами Григорія з Константинополя, якими не зміг скористатися ні Робер Мантран, розділ VIII, ні Жіль Ванштейн, розділ IX, в "Історії Османської імперії". Критичні зауваження Григорія далекі від гармонійних відносин, змальованих Борщаком: *Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 106–107.

Розрив між датами дозволяє нам усвідомити, якими повільними були поїздки й спілкування. Цим пояснюється й та легкість, з якою народжувалися сумніви і втрачалася терпеливість. У даному випадку в Орлика-батька не було жодних підстав вважати себе покинутим: через півроку, у січні 1732 р., син розповідає йому, як шанобливо ставилися до нього в липні 1731 р. Вільнев послав його у Францію, давши рекомендацію до Дю Ґей Труена, генерал-лейтенанта морських військ, командира ескадри, що прибула з візитом у Драбини Леванту. Відпливши на англійському кораблі, Орлик-син пересів у Смирні на борт корабля знаменитого мореплавця, де в присутності всіх офіцерів йому були виявлені "приязнь і почесті", які забезпечувала ця рекомендація. Суворість до Вільнева зникла, і молодий представник козацької нації висловлює своє зачудування цим моряком, "який здійснив найдивовижніші в світі вчинки".

Протягом цього часу Пилип згорає з нетерплячки. Він так хотів би побачитися з сином і був би дуже радий, якби Лещинський щось йому подарував, – якийсь недорогий годинник, свій портрет і портрет доньки Марії[58]. Він не побачить сина й не одержить дарунків, але Григорій на повні груди дме в труби свого батька й використовує цю славу для себе. У грудні 1731 р. він їде з Шамбора до Версалю, його приймають Флері, Шовелен і королева Франції, яка обдаровує його – найвищий привілей! – змовницькою усмішкою. Людовик XV посилає його з таємною місією до кримського хана, доручаючи два листи, один рекомендує його Каплан Ґірею, інший звернений безпосередньо до хана[59]. Купець Еспіне з Марселя посилає в Салоніки чотири листи Григорія до батька й копії шести мемуарів, що їх Орлик-син написав усім впливовим у Версалі й Шамборі особам[60].

Надто послужливий до татар син

Ці найголовніші документи вивчав О. Субтельний, а місію в Крим Ґ. Вайнштейн досліджував за іншими джерелами. Не зупиняючись на надто хвилюючих подробицях відбитого в щоденнику листування, вважаємо за необхідне підкреслити один факт: намагаючись довести законність батьківського права на Україну, Григорій у розмові з Лещинським і французами

[58] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, 10/30 січня 1732 р.

[59] Лист Людовика XV від 1 січня 1732 р. Борщак опублікував (*Борщак І.* Гетьман Пилип Орлик і Франція. – С. 113), лист від 29 грудня 1731 р. не виданий. Обидва листи див. також: Архів МЗС, Париж. – Туреччина. – Арк. 285.

[60] Під датою 10/21 березня 1732 р. Орлик-батько записує три довгі листи Григорія від 12, 16, 23 лютого і 3 березня. Ці листи збігаються з мемуарами, які зберігаються в Архіві МЗС у Парижі, хоча вони не такі різкі. Так, у мемуарі до Шовелена, охоронця печаток (С. С. Р. – Vol. 180. – Ff. 391–395, 399–400), Григорій не приховує своєї обмеженої віри у "військо" свого батька, він усвідомлює, що "козак завжди готовий перетворитися на козака" й хоче бути польським підданим Лещинського. Вихваляючи "спритність" свого батька, він, натомість, готує татарсько-козацьку акцію, яка не дуже до смаку Пилипові.

використав антиросійський аргумент, про який Пилип мовчав, сподіваючися знайти компроміс із Москвою, а саме – ст. 3 Прутського договору (1713 р.), згідно з яким росіяни відмовлялися від "своїх вимог щодо козаків". Це був основний аргумент, висунутий Шовеленом, аби підштовхнути Порту до утвердження своїх прав щодо Росії, яка мала стати однією з причин майбутньої війни за польську спадщину.

Сидячи самотньо на вигнанні, Орлик-батько був досить неприхильним до такої постановки українського питання. Для нього це означало одне: перехід України повністю під зверхність турків. Він також порадив Григорію (трохи запізно) не говорити ханові, васалові турків, про французькі плани стосовно Лещинського, чия поведінка в 1709–1710 рр., писав він, була далеко не зразковою. Він запевнив за 100 тис. талерів, запропонованих Авґустом II, що не повернеться зі своїм військом у Польщу, так як йому дозволили турки. Тож Пилип вважав безцеремонним те, що Лещинський дозволив собі говорити його синові, що "козаки піддалися Польщі". Можливо, хан також мав зобов'язання перед Авґустом II. Поведінка всіх ханів завжди була підступною. Гроші псують усе. Все є маскою й обманом, писав він як знавець. Цілком імовірно, що хан міг мати безпосередні угоди з росіянами, як у часи Петра І, і вони могли "розірватися, як Троянський кінь". Словом, довіряти ніяк не можна, саме це він і продемонстрував, пишучи найдвозначніші листи Понятовському, полковому генералові Авґуста II, з яким говорив про "прив'язаність до батьківщини", хоча важко було визначитись, яку саме з них він мав на увазі, і – згідно зі своїм старим методом – на доказ вірності надіслав лист... посла Англії. Певною мірою йшлося і про те, щоб на всякий випадок вибачитися за сина, оскільки офіційно Понятовський ієрархічно залишався начальником Григорія[61].

Проте Орлику-сину було байдуже до недомовок батька, які він змів своїм розлогим листом від 5 травня 1732 р., написаним у Смирні для надсилання у Крим (його отримано 12-го). Головним у ньому було ось що: "Все, що робить двір (Франції. – *Д. Б.*), є основною ознакою його добрих намірів в інтересах короля Станіслава і, відповідно, ваших". Пилип даремно сердився, кажучи, що ніщо наразі не вирішено, що Бог покладе корону Польщі на голову того, кого захоче, що російсько-німецькі інтриги, без сумніву, настільки ж потужні, як і інтриги французів, шведів і турків (чудове передчуття!), що союз з невірними для християн завжди обертався нещастями й, нарешті, як не прикро (він казав це під великим секретом), все свідчить, що "його" козаки схиляються до Москви[62].

Повне підпорядкування Станіславу Лещинському, таке багатообіцяюче для сина, передвіщало нещастя для батька. Однак проникливість прийшла з запізненням. Через свого сина Пилип Орлик започаткував процес, який

---

[61] *The* Diariusz podróżne *of Pylyp Orlyk*, лист Пилипа до Григорія від 6 квітня 1732 р. і Понятовському від 1 березня і 16 квітня 1732 р.

[62] Ibidem, лист до Григорія від 20 червня 1732 р.

уже не міг контролювати. Заблокований улітку 1732 р. в Константинополі, Григорій палав бажанням вирушити в Крим, твердо вірячи в міф про 40 тис. козаків, готових служити його батькові, який вони витворили й поширювали разом[63].

Якщо впорядкувати листи, які Орлик-батько вмістив наприкінці свого щоденника перед тим, як покинути його писати, – тобто перед 1 лютого 1733 р., якраз після смерті Авґуста II, – можна констатувати, що поведінка сина, який діяв у Криму він імені французів, була досить далекою від бажань колишнього гетьмана. Прибувши туди наприкінці липня, він мав можливість до кінця жовтня переконатися в плачевному стані контрольованих ханом козаків (ми бачили це вище). Це йому ніяк не перешкодило, маючи підтримку листів Людовика XV (хоча вони й були пустопорожніми), постати перед Каплан Ґіреєм у якості парламентера. Зокрема, він доходить до того, що пропонує ханові, не переймаючися султаном, союз усієї України з Кримом. Щоправда, натяки з боку Монті могли наштовхнути на думку, що Франція схильна більше до спілки з татарами, ніж з турками, однак ініціатива Григорія, який безпосередньо посилається на Прутський договір, текст якого він гарячково шукає, була дуже сміливим і особистісним учинком.

Одразу після повернення до Константинополя Григорій трохи зніяковіло, проте досить чітко доповідає про цю пропозицію батькові: "...я ввійшов у царину Ваших інтересів (при Каплан Ґіреї. – *Д. Б.*) і стежив за їхнім ходом згідно з Вашими інструкціями, хоча для того, щоб зняти всі його підозри, слід запевнити, що козацька нація відкидає як домінування Москви, так і Польщі (схоже, що про Лещинського забуто! – *Д. Б.*), і що надалі вона може бути щасливою лише об'єднавшися під домінуванням Криму, завжди залишаючися в союзі з ним, що підтримання цього союзу є в інтересах самих татар з огляду на зміцнення Московії..." Григорій навіть хвалить слабкі поривання хана до визволення від Порти, викриваючи її корумпованість. Він вважає, що йому вдалося розвіяти підозрілість візира щодо хана, якого дратувала непостійність козацьких найманців: "Я відповів на це, що нещастя цих людей справді в їхньому невгамовному і нестійкому характері", – писав він, зауважуючи далі, що їм бракує всього-навсього керівника, а ним може бути лише Пилип Орлик. Усе здавалося пречудово влаштованим. Син надіслав батькові лист Людовика XV, який рекомендував його ханові, той самий, що його Монті надіслав йому з Варшави, дружній лист хана до "мого друга" колишнього гетьмана. Все це увінчували теплі слова Вільнева, який також надіслав лист хана[64].

Пилип відповів 8 січня 1733 р. ханові й Вільневу, але не міг залишити відповіді в щоденнику "через нежить і кашель". Він більше нічого там не

---

[63] Ibidem, листи від 1 липня і 5 серпня 1732 р., отримані 12 серпня і 8 вересня.

[64] Ibidem, Григорій до батька від 23 листопада 1732 р. із Константинополя. У цьому звіті, який у Салоніках одержано 29 грудня, містилися ті самі відомості, що й у попередньому, написаному в Бахчисараї 23 вересня, але привезеному в Салоніки лише 5 січня 1733 р. єзуїтами Сусьє і Портіні.

нотує, втягнутий, без сумніву, у вихор, спровокований поверненням Станіслава Лещинського в Польщу (з Григорієм!). Він заполонений дедалі бурхливішою діяльністю сина серед французів, поляків і татар, але навіть у 1736 р., тобто під час російсько-турецької війни, Порта не повернула йому свободу. Він помре в злиднях у свого друга, молдавського господаря Костянтина Маврокордато. Вільнев і Григорій зайнялися порятунком його єдиного спадку – щоденника, який було здано в архів у Парижі, та листування, яке після одруження Григорія з Луїз де Дентвіль у 1747 р. було перевезено в родинний замок дружини неподалік Седана, де воно зберігається й тепер. До самої своєї смерті в 1759 р. Григорій Орлик, дипломат, військовий і агент "секрету короля", підтримував при європейських дворах батьківську ідею про "козацьку націю".

Цілком очевидно, що переважання дипломатичних матеріалів у цьому дивному щоденнику, який лише частково заслуговує на таку назву, свідчить, що Пилип Орлик працював для історії. Найпростіше підкреслити його непостійність і навіть назвати шахраєм. Світ, у якому він жив, був не більше моральним, ніж він сам. Чи ж цей світ став таким тепер? Абстрагуючись від такої гри масок, яка коливається – як шекспірівська драма – між величним і мізерним чи дріб'язковим (адже тут ми подали лише огляд і висвітлили кілька окремих моментів з цього значного відрізку життя), ми запам'ятаємо, зокрема, спосіб, завдяки якому національна ідея утвердилася і дивно розвивалася. Козацький міф, відчутно присутній у комбінаціях міжнародної політики, в таємних змовах кабінетів і планах військових, сформувався і зміцнів на наших очах. Правду кажучи, він увічнився, оскільки Орлик безнастанно твердив про збереженість спільноти, яка насправді дійшла до стадії зникнення. У той час його голос був почутий. Кілька тисяч найманців-блукальців, хай якою ілюзорною була їхня сила, всерйоз були сприйняті як нація, з якою слід було поєднатися.

Цей міф є однією зі складових ідеї про Україну. Його автор зазнав невдачі, однак міфи сильніші за поразки. Щоденник Орлика (варто б сказати – батька й сина Орликів) є одним із переконливих свідчень самостійної сили якщо не міражів, то уявлень в історії.

Переклад з французької Зої Борисюк (Київ)

Максим ЯРЕМЕНКО (*Київ*)

КИЇВСЬКІ МОНАСТИРСЬКІ ТА ПРИВАТНІ ЧЕРНЕЧІ БІБЛІОТЕКИ XVIII СТОЛІТТЯ І "ЛІТЕРАТУРНІ УПОДОБАННЯ" МОНАШЕСТВА*

Колекціонування книг, "споживання" друкованого та писаного слова відносяться до характеристик, які свідчать насамперед про інтелектуальний рівень власників/користувачів бібліотек, а також про їхні запити і потреби, зокрема й духовні.

Зрозуміло, що спасіння власної душі (основна спонука відречення від мирського життя і складання обітів у східній чернечій традиції) вважалося доступним і для неграмотних чи напівграмотних ченців, про що свідчать приклади із житій святих. Студії над монастирськими (а тим паче приватними) книгозбірнями допоможуть якраз конкретизувати не лише одне з джерел (тексти) черпання мудрості та правд віри, а й відобразять інтелектуальні запити чернецтва. Крім того, вони дадуть змогу репрезентувати ширше коло представників спільнот.

Перед тим, як перейти до викладу матеріалу, зауважу, що більша частина членів усіх чернечих братств (щонайменше 2/3 складу) київських чоловічих неставропігійних монастирів XVIII ст., про які піде мова, принаймні засвоювали початки грамотності, що передбачало якраз вміння читати[1]. Таким чином, можна твердити хоча б про потенційну здатність до "споживання" книг.

Монастирські бібліотеки

Традиційно вважається, що монастирі здавна були центрами книжної вченості, де створювалися, переписувалися, накопичувалися книги. Не

* Підготовка статті частково уможливлена завдяки підтримці Канадського Інституту Українських Студій при Альбертському університеті (з Меморіального фонду ім. Марусі Онищук та Іванка Харука).

[1] Щоб не перевантажувати текст відповідними аргументами, пошлюся на мої статті, у яких йдеться про освітній рівень київських ченців і наводяться докази на підтвердження вищесказаного, див.: *Яременко М.* Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721–1740 рр.): спроба колективного портрета // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 51–52; *його ж.* Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – К., 2002. – № 1–3. – С. 161–163.

ставлячи собі за мету розглянути всі питання, пов'язані із функціонуванням бібліотек київських неставропігійних обителей, охарактеризую в першу чергу їхній репертуар та коротко зупинюся на проблемі дослідження користування фондом ченцями.

Насамперед зупинюся на кількісному складі виявлених книгозбірень. Згідно з описом церковних речей Кирилівської обителі 1767 р., у рубриці "Показаніе библиотечнихъ книгъ" значилося 87 назв. Крім них було ще 30 церковних книг[2]. У реєстрі бібліотеки Софійського монастиря 1769 р. записано 828 томів[3]. Згідно з описом 1787 р. у Пустинно-Миколаївській обителі налічувалося 655 книг у загальномонастирській бібліотеці та ще 185 в усіх церквах і трапезній (разом 840)[4]. На XVIII ст. фонд книгозбірні вказаного монастиря кількісно і якісно переважає Золотоверхо-Михайлівський, зокрема наявністю латинських книг, за винятком рукописів. Останніх у Михайлівській обителі збереглося 25 за XVII ст. і 70 за XVIII ст. (щоправда, лише в двох записи свідчать про належність до обителі у XVIII ст.)[5] проти 18 миколаївських, які згадуються в описі початку XX ст.[6] У недатованому реєстрі майна Видубицької обителі XVIII ст. вказується на наявність 199 книг в її бібліотеці[7]. Судячи з часу видання найпізнішого з датованих примірників (Молебное пение... во время заразительной и губительной немощи. – М., 1771) та змісту окремих томів із фонду (наприклад, книги "Краткое предохранительное сказание о заразительной язве с принадлежащими к тому способами и примечаниями"), описування монастиря мало місце після епідемії чуми в Києві 1771 р. Цілком імовірно, що опис складено у проміжок 1786–1787 рр., коли подібні заходи проводилися в усіх обителях у зв'язку з секуляризаційною реформою[8].

Не вдалося виявити даних про братську та петропавлівську книгозбірні. Проте можна твердити про "марґінальність" першої та її перебування "в тіні" академічної бібліотеки. Вона, напевне, переважала монастирську (якщо та взагалі існувала у такому вигляді, як у решти київських обителей, а не містила лише богослужбову літературу), налічуючи на 1780 р. понад 8500 видань[9].

---

[2] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–25.

[3] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

[4] Там само. – Спр. 5534. – Арк. 1–124.

[5] *Ульяновський В., Кошіль О.* Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції). (Рукопис). – Арк. 33.

[6] ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 5539. – Арк. 1–7.

[7] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 552. – Арк. 24, 26.

[8] Там само. – Арк. 11–31зв.

[9] Людмила Шаріпова твердить, що йдеться лише про фонд т. зв. "старої" бібліотеки на відміну від "нової", яка містила навчальну літературу. Крім того, з 1768 р. існувала бурсацька бібліотека, що на початку 1770-х років нараховувала не менше 1000 томів:

В описі майна грецького Катерининського монастиря 1782 р. зафіксовано 112 книг (без збірки ігумена). Щоправда, до цієї кількості могли ввійти також ті примірники, які використовувалися під час богослужінь[10].

Таким чином, хоч ми й володіємо різночасовими даними про київські монастирські книгозбірні, можна твердити про контекстуальність кількісних показників значимості тієї чи іншої обителі в церковному житті, її "розміру", чисельності насельників. Екстраполяція інформації про кількість за певні роки на все століття не буде великим "гріхом" чи недостатньо достовірною. Зокрема, якщо софійська бібліотека наприкінці 60-х років XVIII ст. налічувала більше томів, ніж миколаївська наприкінці 80-х, то напевне, що вона переважала протягом усього століття. Таким чином, з усіх відомих нам книгозбірень на перше місце претендує софійська. За нею йдуть миколаївська та золотоверхо-михайлівська, потім видубицька і кирилівська. Не слід ставити в один ряд з перерахованими катерининську бібліотеку, оскільки вона є нетиповою за своїм "якісним" репертуаром. Важко порівняти кількісні склади книгозбірень досліджуваних монастирів із бібліотекою найбільшої київської обителі – Печерської лаври. Цілком імовірно, що остання в окремі роки XVIII ст. поступалася, наприклад, софійській і миколаївській, що пояснюється значними втратами від пожежі 1718 р.[11]

Не зупиняючись на змісті книг, який був досить типовим[12], зазначу, що кириличні ("русские") видання становили більшість лише в одній з усіх відомих мені бібліотек – видубицькій. Тут їх нараховувалося 152 супроти 47 польсько- та латиномовних[13]. В інших монастирських колекціях перевага була за латиничними друками (в першу чергу – латиною, потім – польською, подеколи – німецькою та французькою мовами). У деяких з бібліотек інколи окремі твори східної патристики навіть не представлені церковнослов'янською, а тільки латинською чи польською мовами. У софійській книгозбірні латиничні книги налічували 534 томи, "русские" – 150. Крім того, з 125 екземплярів, які потрапили до бібліотеки із приватних колекцій, майже всі виявилися латинськими[14]. В описі бібліотеки Миколаївської

Шаріпова Л. Про причини та наслідки пожежі, що знищила бібліотеку Києво-Могилянської академії в 1780 р. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 233–235.

[10] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 45. – Арк. 4–11зв.

[11] *Васильєв М. В.* Бібліотека Києво-Печерської Лаври // Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні. Тези науково-практичної конференції. – К., 1994. – С. 21–23.

[12] Детальніше про репертуар бібліотеки однієї з обителей – Пустинно-Миколаївської, – характерні риси якого з певними обмеженнями (зокрема, стосовно кількісних параметрів) можна перенести на решту монастирів, див. у моїй статті: *Яременко М.* Бібліотека київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: "життя" книг // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 124–132.

[13] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 552. – Арк. 11–31зв.

[14] ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

обителі до рубрики "латинські" віднесено 319, а "польські" – 67 книг[15]. З 87 томів Кирилівської книгозбірні 29 були "русскими", 29 латинськими і 29 польськими[16].

Зрозуміти переважання, почасти – досить значне, книг латиницею над кириличними не так складно, пригадавши культурне та інтелектуальне середовище Києва (а ширше – України), зокрема, в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Дослідники вказують на значний польський культурний вплив на українську еліту. Цілком природним було явище, коли під ним перебували й ті її представники, які трималися православ'я та руської мови. Орієнтація на польську культуру, яка ввібрала багато з Західної Європи, прищеплювалася українцям під час студій у Київській академії. Польсько-латинське спрямування відчувалося не лише у змісті курсів, а й у самій організації процесу навчання, яка в першій половині XVIII ст. нагадувала існуючу в європейських, особливо польських школах[17]. "Ще навіть у 1740-х рр. Київську академію називали "польсько-слов'яно-латинською", а всі без винятку її кращі випускники і викладачі – що згодом стали слугами Москви чи Російської імперії – були якщо не авторами польськомовних віршів, то принаймні збирачами польських книжок"[18]. Головний реформатор, котрий стояв біля витоків усіх церковних перетворень в імперії й закладав під них ідеологічну основу – Феофан (Прокопович), – писав свої проповіді по-польськи, а вірші на честь перемоги Петра І під Полтавою опублікував церковнослов'янською, латинською і польською мовами, з яких остання – мова оригіналу[19]. На інтелектуальні горизонти та естетичні смаки українських культурних діячів початку XVIII ст. польські автори, книги яких потрапляли до їхніх приватних бібліотек, мали значний вплив[20].

Культурна "орієнтація" на Польщу, прозахідний курс навчання в Київській академії зберігалися, на думку Ігоря Шевченка, до половини XVIII ст.[21], хоча, здається, судячи з репертуару окремих монастирських книгозбірень, його можна продовжити ще на два десятки років. Характерно, що навіть у першій третині XIX ст. зустрічаються приватні бібліотеки київських ченців, у яких налічувалося більше книг латинкою, ніж кирилицею. Зокрема, збірка братського архімандрита Платона, що залишилася після його смерті (23 липня 1828 р.), налічувала 13 томів: лише п'ять російськомовних (чотири симфонії на різні книги Святого Письма та каталог книжкової лавки Московського університету), решта ж – твори латинською мовою ("De imitatione Christi in

[15] Там само. – Спр. 5534. – Арк. 1–90.

[16] ЦДІАК України. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–25.

[17] *Łużny R.* The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – N 1–2. – P. 127.

[18] *Шевченко І.* Польща в історії України // *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 130.

[19] Там само.

[20] *Łużny R.* The Kiev Mohyla Academy in Relation to Polish Culture. – P. 126–127.

[21] *Шевченко І.* Польща в історії України. – С. 129, 131.

4 libris", "Opera selecta Thomus a Kempi", "Biblia Sacra..." та ще дві релігійного змісту)[22].

Проте необхідно зазначити, що на XVIII ст. київські монастирські бібліотеки були своєрідним колектором книг латиницею, які накопичувалися швидше за все у XVII ст., і продовжували традиційно, "за інерцією" зберігатися в наступні роки. Зокрема, не про всі з 534 латиничних творів фонду Софійської обителі зазначається час створення (надрукування чи переписання). Але з тих, щодо яких така інформація відома, лише приблизно два десятки томів становили продукцію XVIII ст., решта – XVI–XVII ст.[23] Натомість, нові латиничні друки потрапляли до софійської книгозбірні з приватних колекцій, де вони були або ж "свіжими", або постійно актуальними (твори Отців і т. п.)[24].

Репертуар книг київських (і, очевидно, загалом українських) обителей відрізнявся за складом від російських. Показовий факт, що у менших російських монастирях навіть на другу половину XVIII ст. (тобто після створення системи духовних навчальних закладів з використанням латини, управління українськими за походженням ієрархами та настоятелями, "комплектування" українськими ченцями, які збирали свої бібліотеки) книгозбірні не містили книг іноземними мовами. Наприклад, жодної з таких не згадано в описі Ніло-Сорського скита 1761 р., що охоплював 52 томи. Скит у XVIII ст. був приписним до Кирило-Білозерського монастиря, на 1732 р. налічував 12 ченців[25] (тобто за цією ознакою може прирівнятися до Київської Петропавлівської обителі). Російські монастирі, яких не зачепила "модернізація", продовжували свою традицію попереднього часу накопичення кириличних книг, так само як українські – свою. Для ілюстрації на 1642 р. всі 30 книг бібліотеки Костромського монастиря – кириличні[26].

У бібліотеках досліджуваних обителей досить бідно представлені книги грецькою мовою: у софійській їх нараховувалося 19, у Пустинно-Миколаївській 8, у решті вони взагалі окремо не виділяються (найімовірніше – через відсутність). Пояснення, знову ж таки, у характері локального культурного середовища та системи освіти. Грецька мова ще з попереднього часу не була затребувана у політичному, публічному житті Речі Посполитої, до того ж з середини XVII ст. вона "вже перестала бути мовою передової наукової думки"[27]. У XVIII ст., незважаючи на викладання грецької у Київській академії, випускники навряд чи часто послуговувалися нею. За перекладом

---

[22] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 222. – Спр. 208. – Арк. 33зв.

[23] ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – С. 1–40.

[24] Там само. – Арк. 26–28, 38.

[25] *Шевченко Е. Э.* Описи Нило-Сорского скита XVIII в. (К вопросу о книжном собрании) // Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987). – СПб., 1998. – С. 401–403, 404–405.

[26] *Островский П., прот.* Историко-статистическое описание Костромского первоклассного кафедрального Ипатиевского монастыря. – Кострома, 1870. – С. 104–105.

[27] *Шевченко І.* Багатоликий світ Петра Могили // *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. – С. 182.

грецьких текстів з митрополичої катедри завжди зверталися до викладача відповідного курсу в Академії, хоча в Софійському монастирі були ченці-випускники цього навчального закладу. Невживання мови призвело до бідного комплектування монастирських бібліотек книгами, писаними нею.

Тут доречно пригадати приклад ієромонаха Якова Блоницького, який після навчання в Києві відбував різні послушання в Росії, зокрема, працював над виправленням тексту Біблії, переклав з грецької мови твір св. Іоана Златоустого про священство, книгу діянь Єрусалимського собору патріарха Досифея проти кальвіністів і книгу св. Діонісія Ареопагіта про небесну та церковну ієрархію. В 1751 р. без відома церковної влади Яків Блоницький пішов на Афон, де жив вісім років, порівнюючи грецькі та слов'янські церковні книги і укладаючи лексикон "еллино-латино-славенский" та граматику книжної слов'янської мови. З паспортом із Зографського монастиря і січовим білетом у 1761 р. чернець прибув у Св. Синод, звідки його відправили в Київську єпархію, дозволивши закінчити розпочату на Святій Горі роботу. Живучи спочатку в Пустинно-Миколаївському (7 років), а потім Золотоверхо-Михайлівському монастирях, Яків відредагував і виправив "граматику славенскую", написав "лексикон еллино-латино-славенский" обсягом 400 аркушів та "лексикон латино-славенский", який містив більше 36000 "вукабул", а також зібрав "вокабул славенских" близько 80000 "ради сочинения лексикона славено-греко-латинского"[28]. Очевидно, саме через убогість київських книгозбірень на грецькі книги ієромонах Яків Блоницький, який певний час проживав у місті та студіював там в Академії, після повернення з Афону просив у Св. Синоду не відправляти його в Київ, а для завершення роботи з укладання лексиконів і граматики залишити при московській друкарні, де бібліотеки "доволни имеются": "Точію же доношу, что когда отправлен буду в Киев я нижайший, то надежда многолѣтних тѣхъ трудов моихъ окончанія всячески имеет пересѣцися (зане тамъ никакой способности к сему мною не усмотрено в киевском первобытии) и по тому желаемой оной пользы сообщенія трудов реченныхъ ко оупотребленію охотникам лишится могу..."[29]

Окремо від традиційних монастирських бібліотек стоїть колекція грецького Катерининського монастиря. Її фонд на 1782 р. складався з 82 грецьких, 20 "россійскихъ", 3 латинських і 1 "волоської" книг[30]. За змістом тут абсолютну перевагу мають богослужбові тексти зі Святим Письмом та його частинами, коментарями. Переважання грецького репертуару зрозуміле,

---

[28] ЦДІАК України. – Ф. 169. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 4зв.–6; Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 796. – Оп. 42. – Спр. 69. – Арк. 1–2, 13, 15–16, 19–25; *Петров Н. И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. II (1721–1795 г.г.). – К., 1905. – Т. II (1751–1762 г.г.). – С. 71–74; *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. II. – С. 114–116.

[29] РГИА. – Ф. 796. – Оп. 42. – Спр. 69. – Арк. 11.

[30] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 176. – Спр. 45. – Арк. 4, 10зв.–11зв.

якщо взяти до уваги засновника обителі та грецький етнічний склад її насельників.

Таким чином, книжкові фонди досліджуваних монастирів на XVIII ст., хоча й відрізнялися кількісно, проте схожі були за якісним складом. Постає питання: чи дійсно більшість чернецтва XVIII ст. користувалася бібліотеками своїх обителей? Читання книг окремими іноками не викликає сумніву. Зокрема, щойно згадувалося про Якова Блоницького. Цікавіше придивитися до загального середовища монахів. Можна стверджувати наперед, що поза увагою загалу мали б залишатися книги грецькою, латинською, польською та іншими іноземними мовами, бо, як згадано вище, переважна більшість ченців ними не володіла.

Сказати щось напевне про читання/нечитання "русских" книг важче. Судячи з рівня грамотності монашества, більша його частина читати вміла. Хоча не буде перебільшенням припущення про існування прірви між читанням тексту та його розумінням, осмисленням. Мова спілкування ченців, напевно, не нагадувала мови книжної. Автор вже робив спробу отримати інформацію про споживання писаного слова монахами, візуально переглянувши книги та вивчивши маргіналії, фізичний стан та інші формальні ознаки (сліди воску тощо). Таке дослідження зіштовхується з цілим рядом труднощів, головним з яких є мала кількість виявлених книг, що розпорошені по різних сховищах. Переглядалися друки та рукописи Миколаївського монастиря, серед них – більше двох десятків кириличних. Аналіз показав, що ченці не обтяжували себе читанням духовної літератури, і не лише вітчизняних світил другої половини XVII – початку XVIII ст., а й тих авторів, твори яких складали Святе Передання східної Церкви, тобто були необхідними для усвідомлення і правильного розуміння правд віри[31].

Усвідомлюючи, що запропонований метод досить недосконалий, додам ще кілька зауважень щодо відчуження більшості чернецтва від монастирських бібліотек. Насамперед фонд книгозбірень не відбиває читацьких смаків чернечого загалу тому, що братство найчастіше не мало ніякого відношення до їхнього комплектування. По-друге, не можна навіть стверджувати про смаки тих, хто таки комплектував фонд: у формуванні завжди був присутній момент випадковості, зокрема через дарування книг, особливо у XVII ст., коли внески відігравали важливу роль, про що свідчать вкладні записи. У XVIII ст. натомість практикувався ще один "примусовий" шлях поповнення бібліотек – розсилання примірників в обов'язковому порядку згідно з указами Св. Синоду.

Підсумовуючи та зіставляючи дані про освітній рівень більшості чернецтва, аналіз частини книг однієї з обителей на предмет їх читання, "інерційність" зберігання фонду попереднього століття, почасти відсутність цілеспрямованої "політики" комплектування та незалученість до неї загалу

---

[31] Аналіз див. у моїй статті: *Яременко М.* Бібліотека Київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: "Життя книг". – С. 135–139.

монашества, мусимо ствердити, з одного боку, некористування переважної частини ченців книжним словом, а з іншого – потребу залучити інші докази для верифікації висновків. Таким підтвердженням, на мою думку, буде аналіз власних бібліотек монахів.

Приватні чернечі книгозбірні

Варто наголосити, що репертуар чернечих книгозбірень не лише верифікує чи заперечить висновки про непослуговування ченців бібліотеками своїх монастирів, а й проілюструє "літературну" сферу зацікавлень ченців, адже при комплектуванні власних фондів майже відсутній факт випадковості у підборі репертуару. Книги, які залишилися по смерті ченця, інколи ділилися між братією[32]. Але немає жодних підстав стверджувати про випадковість такої роздачі, під час якої, мабуть, враховувалися і потреба, і рівень освіти того, кому передавали екземпляр. Важливо, що особисті бібліотеки могли містити найновіші видання. Видубицький ігумен Яків Воронковський, наприклад, просив у 1771 р. перекладача Іноземної колегії М. М. Бантиша-Каменського вислати йому 5-ий том свіжовидрукуваної книги "Von Swieten Gerhardi Comentarii in Hermanni Boerhaave Aphorismos", перші чотири томи якої він уже мав[33]. Подеколи книги замовлялися монахами у Петербурзі через інших ченців монастиря, посланих туди у справах[34].

Наведені вище приклади свідчать про матеріальну спроможність окремих монахів збирати книги. Але слід розглянути питання фінансової можливості придбання друків ченцями детальніше. Цікаво, що матеріальне становище іноків у XVIII ст. якраз залежало від рівня освіти. Випускники духовних навчальних закладів мали можливість нести послушання за межами своїх обителей, за що отримували гроші, а також у чернечих спільнотах монастиря. В останньому випадку при відсутності значних перешкод (в першу чергу – пороків, нелояльності до влади тощо) вони посідали перші місця у монастирській ієрархії і, відповідно, отримували більші "духовні хліби" від поділу прибутків. У 1759 р. митрополит Арсеній відправив трьох ченців-випускників богословії у різні обителі (Полтавську, Густинську, Ніжинську) Київської епархії на проповідницьке послушання. Архієрей призначив видати їм з монастирів (крім постійної соборної порції) як нагороду одяг вартістю до 50 рублів[35]. При бажанні кожен чернець міг використати частину коштів на придбання книг, оскільки найнеобхіднішим забезпечений був від обителі. Крім того, як правило, ченці не мали фоліантів, а користувалися малоформатними екземплярами, досить часто – "чвертковими", які коштували дешевше. За меншу ціну продавалися книги, які вже були у

[32] Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 1.

[33] *Петров Н. И.* Акты и документы... – К., 1907. – Т. IV: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). – С. 147–148.

[34] Див., наприклад: ЦДІАК України. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 76. – Арк. 30зв.

[35] *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. II (1751–1762 г.г.). – С. 282–283.

вжитку (наприклад, при розпродажу речей померлого ченця). Зокрема, "Требник малый ветхій", Акафістник, Правильник могли коштувати по 30 копійок (1758 р.)[36]. "Аркушеву" книгу нового видання без розкішної оправи, якою вже користувалися, можна було придбати за 1–2 рублі. Ціна нових "чверткових" томиків богослужбового змісту найчастіше коливалася у межах 1 рубля[37]. Важче визначити ціну латиничних книг, зокрема XVII ст. Втім їхня наявність у приватних чернецьких збірках[38] свідчить про можливості придбання й такого репертуару. Оцінка бібліотеки видубицького ігумена Сифа Гамалії († 1767 р.) показує, що 12 з 13 наявних примірників латиничних видань коштували менше рубля кожен[39]. Для порівняння, у другій половині 60-х років на Лівобережжі відро сивухи продавалося за 1 рубль 20 копійок, відро водки – 2 рублі 40 копійок, шабля – 50 копійок, курка – 2 копійки, вівця – 27 копійок, смушкова шапка – 30 копійок[40]. Наведений ряд цін дещо сумбурний. Але зрозуміло, що книги коштували досить дорого.

Для кращого зіставлення доцільніше виразити любов до книжного слова, порівнюючи вартість бібліотек із вартістю всього майна ченця. Речі видубицького ієромонахаІєсея за оцінкою їх після смерті власника у 1758 р. коштували 48 рублів 80 копійок. З них на книги приходилося 8 рублів 90 копійок, а на одяг – аж 32 рублі 50 копійок[41]. У загальній вартості майна видубицького монаха Митрофана (1775 р.) 27 рублів 74 копійок, бібліотека посіла частку у 5 рублів 20 копійок[42]. Як бачимо, при особливій любові до книжності ченці могли по іншому планувати свої витрати, надаючи перевагу купівлі книг, а не одягу чи речей побуту. Крім того, в іноків бували й відкладені певні суми, про що свідчать їхні духівниці. Для прикладу, видубицький ієромонах Йоасаф заповів братії на поминання його та його батьків 20 рублів[43]. Зрозуміло, що в нормах та поняттях часу було залишити по собі гроші на поминальні богослужіння, трапезу і т. п. Але в даному випадку йшлося про досить значну суму, яка хоч частково могла б використатися за життя на придбання книг. Проте, очевидно, Йоасафові цілком вистачало вже наявних у нього 5 примірників богослужбового змісту[44]. Крім поділу грошей, із "спільної кружки" окремі ченці могли отримувати прибутки й від власного рухомого майна. Пустинно-миколаївський монах Єрмолай, наприклад, згадував у своєму заповіті про 15 власних "пняй" бджіл, які зберігав у зятя[45].

---

[36] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 1зв.

[37] Там само. – Ф. 127. – Оп. 153. – Спр. 8. – Арк. 2.

[38] Див., наприклад: Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 2зв.

[39] Там само. – Спр. 200а. – Арк. 33–34.

[40] *Мордвинцев В.* Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – С. 27–28.

[41] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 1–1зв.

[42] Там само. – Спр. 553. – Арк. 1.

[43] Там само. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 2.

[44] Там само. – Арк. 1.

[45] Там само. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 178. – Арк. 2.

Отже, незважаючи на досить високі ціни, ченці мали можливості для комплектування власних книгозбірень, і відомі реєстри окремих порівняно великих бібліотек це підтверджують. Убогі іноки-бібліофіли могли переписувати тексти, що засвідчують наявні в колекціях манускрипти. Крім того, навіть якщо відкинути репрезентативність кількісного фактора, добрим індикатором залишається якісний – що, хай і з малої колекції, київський монах волів мати під рукою?

Подам відомості про бібліотеки окремих ченців із зазначенням їхнього місця у монастирській ієрархії та року описування збірки (це найчастіше – рік смерті власника) у вигляді таблиці. Оскільки репертуар більшості відомих збірок типовий – як правило, Тестаменти, Повечірники, Правильники, Півустави, Требнички, Псалтирі, Акафістники, Молитовнички і в меншій мірі інші книги (Мінеї, Тріоді, Служебники, Ірмолої тощо) – то для зручності позначимо їх як "богослужбові", хоча й не всі вони призначалися для спільної молитви, а також і для приватного молитовного правила:

Чернечі книжкові колекції

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
золотоверхо-михайлівський економ Веніамин	1735	15–16	богослужбові, рукописний Регламент та книги Афанасія Александрійського і Іоана Златоустого, "Книжица о Св. Агнце", "Діоптра", "Синаксарь", короткий опис земного "круга"[46]
видубицький полатний монах Йосиф	1757	2	Молитвослов, Псалтир[47]
видубицький намісник ієромонах Ієсей	1758	10	богослужбові[48]
видубицький намісник ієромонах Ісая	1759	7	богослужбові[49]
видубицький ієромонах Йоасаф	1760	5	богослужбові[50]
видубицький ієромонах Мефодій	1762	5	богослужбові та "Книжка казуси чверткова"[51]

[46] Там само. – Ф. 169. – Оп. 5. – Спр. 97. – Арк. 2–3.
[47] Там само. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 128. – Арк. 4.
[48] Там само. – Арк. 1–1зв.
[49] Там само. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 3.
[50] Там само. – Спр. 97. – Арк. 1.
[51] Там само. – Арк. 10.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
видубицький ієромонах Мелетій	1762	9	богослужбові[52]
пустинно-миколаївський шафар монах Єрмолай, неграмотний	1763	жодної[53]	
катедральний ієромонах Йоаким Костенецький	1764	9	Переважно навчальні: латиницею (моральна теологія, філософія, поетика, твори Ціцерона, Еразма Ротердамського) або кількамовні ("Домашние разговоры" французькою, німецькою, латинською та російською, латинська граматика В. Лєбєдєва російською, латино-німецько-російський лексикон Христофора Целарія)[54]
видубицький шафар ієродиякон Пахомій	1770	9	богослужбові та "Алфавит Духовный"[55]
видубицький шафар ієродиякон Феодосій	1771	3	богослужбові та "книжка рукописная чверткова"[56]
видубицький рясофорний монах Іов, убогий, повністю утримувався монастирем	1772	жодної[57]	
видубицький рясофорний монах Донат, убогий, повністю утримувався монастирем	1772	жодної[58]	
видубицький ієромонах Гавриїл	1773	5	богослужбові та "Алфавит Духовный"[59]
видубицький ієромонах Віктор	1774	жодної[60]	

[52] Там само. – Арк. 13.
[53] Там само. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 178. – Арк. 3.
[54] ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 2440. – Арк. 26.
[55] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 14–14зв.
[56] Там само. – Спр. 322. – Арк. 47.
[57] Там само. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 4228. – Арк. 25.
[58] Там само.
[59] Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 22.
[60] Там само. – Арк. 11–11зв.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
видубицький городничий монах Орест	1774	6	богослужбові та 3 рукописні книжки без назви; цілком вірогідно, що призначалися для господарчих записів[61]
видубицький рясофорний монах Мирон	1774	15	лише 3 "книжкі писаніи рускимъ и латинским характером", решта – латиною, польською. Є частина грецького словника. Репертуар: Біблії (в т. ч. і Вульгата), Псалтир, словники, навчальна література, книга Лазаря (Барановича)[62]
братський ієромонах Яків Блоницький	1774	92 власних та 6 із бібліотек	"Русская", напевно, лише одна, решта латиницею, грекою, книги з теології, логіки, багато лексиконів, словників, граматик, в т. ч. і його власна, твори Ротердамського, Лютера, Медіоланського, Авреля Августина тощо[63]
видубицький полатний монах Митрофан	1775	5	богослужбові[64]
видубицький економ ієромонах Ісая	1776	жодної[65]	
братський ієромонах Іосиф Шаула	1776	жодної[66]	
видубицький ієромонах Віктор	1779	22	7 друкованих "руских" (богослужбові, "Новое описание сфер", каталог власних імен у Біблії, календар, "Учреждение імператорского воспита-

[61] Там само. – Арк. 9–10.
[62] Там само. – Арк. 2–3.
[63] Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 37. – Арк. 8–9зв.
[64] Там само. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 553. – Арк. 1.
[65] Там само. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 32–34зв.
[66] Там само. – Ф. 127. – Оп. 171. – Спр. 35. – Арк. 7.

Власник	Рік	Кількість	Характеристика складу
			тельного дому"), 5 латинських (навчальні, медична), 10 манускриптів (богослужбові, бесіди Макарія Єгипетського, короткий російський літописець, "Книга о спокоиствѣ и удоволствѣ человѣческом", Номоканон, "Открытие сокровенных художеств" та ін.)[67]
видубицький монах Аарон	1779	жодної[68]	
видубицький ієромонах Стефан	1781	3	богослужбові та "Книжица Руно орошенное"[69]
видубицький ієродиякон Іона	1782	3	богослужбові[70]
видубицький монах Мойсей, економічне послушання	1782	10	богослужбові[71]
видубицький ієромонах Спиридон	1783	2	богослужбові[72]

У запропонованій таблиці представлена інформація майже виключно про колекції видубицьких ченців, що пояснюється, очевидно, кращою збереженістю на сьогодні матеріалів про монастир. Вже на другу половину XIX ст. в архіві Видубицької обителі містилося більше документів, ніж у решті київських разом взятих[73]. Однак навіть така вибірка показує деякі характерні риси чернечих "літературних" смаків. Перше, що впадає в око – кількість книг, яких у більшості випадків менше десятка (зазначимо – як у "чиновного", так і в "рядового" монашества). Така кількість поєднана, як правило, з типовим змістом (богослужбовим). Репертуар цілком узгоджується з рівнем освіченості більшості ченців (навчені "руской грамоти"). Як

---

[67] Там само. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 33зв.–34.

[68] Там само. – Арк. 28–28зв.

[69] Там само. – Спр. 723. – Арк. 4.

[70] Там само. – Спр. 744. – Арк. 8.

[71] Там само. – Арк. 2–2зв.

[72] Там само. – Спр. 723. – Арк. 22зв.

[73] *Г.* Рукописи Киево-Выдубицкого монастыря // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 16. – Отд. II. – С. 530.

бачимо, зміст книг цієї групи монахів не свідчить про їхнє послуговування книжним словом (крім Святого Письма), а лише про користування типовим набором богослужбових та для приватної молитви текстів.

Репрезентативною є й друга група приватних чернечих книгозбірень із ширшим репертуаром та латинськими книгами. Цікаво, що, як правило, у таких збірках скупіше, ніж у першій групі, представлені богослужбові тексти, і майже завжди трапляється навчальна література. З певністю можна твердити про належність цих бібліотек колишнім "академікам" (навченим лише "руской" грамоти ченцям зміст латинських друків був недоступний), які становили у досліджуваних обителях меншість. Не можна сказати, що репертуар їхніх бібліотек був широким, але принаймні він не обмежувався тільки сакральними текстами. В таблиці показано, що деякі ченці з такими бібліотечками цікавилися не лише релігійною літературою, а й колекціонували світські книги. Однак не слід твердити про таку саму однорідність і велику подібність їхніх збірок, як у першої групи монахів. Натомість, репертуар свідчить принаймні про вищий рівень освіти власника.

Окремо варто зупинитися на колекції ієромонаха Якова Блоницького. Як бачимо, вона не зовсім "вписується" у решту. На її змісті відбилися особисті лінгвістичні зацікавлення власника. Зазначимо, що репертуар бібліотеки Якова теж типовий для XVIII ст., але коли його порівнювати із книгозбірнями інтелектуалів рівня Блоницького, зокрема, окремими настоятельськими. Самого ченця важко, як видно з уже наведених біографічних даних, пов'язувати із якимось монастирем. Він є якраз представником того прошарку українського чернецтва XVIII ст., яке хоча й приймало постриг у Києві чи інших обителях митрополії, але довго там не затримувалося, курсуючи по всій Російській імперії та несучи різні послушання. Яків Блоницький належав до тієї групи вчених монахів XVIII ст., які за влучним, хоча й дещо перебільшеним висловом І. Смолича, ніколи не бачили монастиря[74]. Повернення таких ченців до місця прийняття обітів траплялося найчастіше на схилі віку. Зрозуміло, що бібліотеки інтелектуалів рівня Якова Блоницького становили меншість.

Підсумовуючи наші спостереження над книгозбірнями київських ченців, зазначимо, що навченість лише "руской" грамоті обмежувала спроможність монахів поглиблювати свою духовність через читання іншомовних книг. А коло читання "русских" було звужене лише до Святого Письма і послуговування сакральними текстами. Очевидно, що приклади з приватними бібліотеками верифікують наше спостереження про нечитання миколаївськими ченцями книг із книгозбірні обителі. Таким чином, більшість київського монашества, як правило, не мала можливості "споживати духовність" через друковане/писане слово, самостійно не знайомилася із писемними джерелами Святого Передання східної Церкви, не кажучи вже про читання богословських чи філософських творів.

---

[74] *Смолич И. К.* История Русской Церкви. 1700–1917. – М., 1996. – Т. І. – С. 290–291.

Недослідженість структури чернецтва та фрагментарність даних не дає змоги порівнювати, наприклад, типовий освітній рівень намісників, духівників, економів і т. д. та фонди їхніх книжкових зібрань. Спостереження показують, що шукати якихось характерних прикмет освіченості серед них не завжди доцільно. Зокрема, кирилівський намісник (друга після настоятеля особа в монастирській ієрархії) Софроній (був десь між 1748 та 1774 рр.) навчався лише "руской грамоти", так само як і петропавлівський духівник Пахомій (згадується під 1772 р.)[75]. Натомість, достовірно можна твердити про високий освітній рівень київських настоятелів.

Бібліотеки ігуменів та архімандритів

Відомі біографії далеко не всіх київських настоятелів, але серед тих, що знаємо, випадки малоосвіченості ігуменів чи архімандритів будь-якої з досліджуваних обителей становлять поодинокі винятки. Вважається, що для Св. Синоду головним мірилом достоїнства кандидатів на настоятельські місця було "школьное образование"[76], проте не завжди. Студіювання у вищих духовних закладах виглядає як безумовна необхідність призначення київськими настоятелями тоді, коли в Росії ще не пройшла секуляризаційна реформа і не з'явилися "вакансові" ігумени та архімандрити. Але коли це сталося, то зустрічаємо винятки з правила. Зокрема, настоятелі з низьким освітнім рівнем номінувалися з кандидатів, які присилалися з Росії (хоча етнічно були українцями). Нам відомо три приклади таких призначень. Перший стосується кирилівського ігумена Амфілохія (1769–1770 рр.), навченого лише "руской грамоти читать і писать". Він прибув із Росії після багаторічних послушань вже з ігуменським саном[77]. Другий – петропавлівського ігумена Фадея (1777–1779 рр.), який до поставлення в Петропавлівський монастир був "строителем" Моровської пустині, катедральним економом, ігуменом Георгіївського Козелецького монастиря[78], тобто, як бачимо, мав досвід "управлінської роботи", а відтак і підстави бути віддяченим. На останній чинник у призначенні на ігуменство вказує одночасне виконання послушання катедрального економа. Третій приклад – навченого "руской грамоте" та іконописанню софійського намісника ієромонаха Арсенія (з 1784 р.). Але цього ченця теж звільнили "на обещаніе" в катедральну обитель з Росії, і він вже мав ігуменський сан[79]. Таким чином, джерельний фактор не дає змоги однозначно говорити про освіту настоятелів першої половини XVIII ст. Однак пізніші приклади малоосвіченості серед них пов'я-

[75] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 88. – Арк. 1–2; Оп. 1020. – Спр. 4310. – Арк. 223–224зв.

[76] *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 558.

[77] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1980. – Арк. 5зв.–6.

[78] Там само. – Оп. 1020. – Спр. 4629. – Арк. 43зв.–44.

[79] Там само. – Оп. 180. – Спр. 32. – Арк. 2–3.

зані саме з потребою нагороди і "розміщення" переведених в Київ з Росії після секуляризаційної реформи.

Відносна одноманітність освітнього рівня київських "пастирів іночого стада" дозволяє предметніше глянути на їхні приватні книжкові зібрання. Зазначу, що кількісний склад книгозбірень настоятелів зумовлювався, власне, і суб'єктивними обставинами – архімандрити та ігумени різних обителей до того, як очолити монастир, займалися різними обителей діяльності, виконували різні обов'язки, мали нерівні фінансові можливості для придбання книг. Проте не обов'язково книгозбірні настоятелів найбідніших монастирів були меншими. Наприклад, після смерті ігумена Петропавлівської обителі Софронія († 6 лютого 1786 р.) залишилось 10 книг[80]. Натомість, в одного з його попередників – Петра Артовського [як тут] († 1768 р.) – їх було 116[81]. У реєстрі власного майна, складеного після смерті кирилівського ігумена Феофана Жолтовського 16 січня 1761 р., книги взагалі не згадуються[82], так само як і в посмертному описі речей золотоверхо-михайлівського архімандрита Модеста Стефановича († 1768 р). Про останнього зазначається, що всі свої гроші та рухоме майно він роздав ще за життя[83]. Серед речей настоятелів кирилівського монастиря ігумена Феодосія Гленського значиться в реєстрі 1 книга[84], у заповіті архімандрита Кирила († 1783 р.) – 16 томів (13 назв)[85], а у його наступника Миколая Цвіта († 23 травня 1784 р.) описано більше 83[86].

В описі речей золотоверхо-михайлівського настоятеля Йоаникія Скабовського 1753 р. зареєстровано 37 томів[87]. 36 книг значилося в колишнього братського архімандрита Сильвестра Ляскоронського на час його смерті 8 травня 1754 р. (помер у Видубицькій обителі)[88]. Після смерті кирилівського ігумена Мелхіседека Орловського залишилося 34 книги, які в 1765 р. передали в бібліотеку Академії[89]. Видубицький ігумен Сиф Гамалія залишив по своїй смерті збірку із 23 назв[90].

---

[80] Там само. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 69. – Спр. 15. – Арк. 2–3.

[81] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 1832. – Арк. 37–40; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.

[82] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 154. – Спр. 4. – Арк. 2.

[83] Там само. – Оп. 1024. – Спр. 1831. – Арк. 1зв.

[84] Там само. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 2зв.–3.

[85] Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2691. – Арк. 3зв.

[86] Там само. – Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20.

[87] Там само. – Оп. 148. – Спр. 56. – Арк. 9–9зв.

[88] Там само. – Оп. 1024. – Спр. 873. – Арк. 4–4зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 35. – Спр. 424. – Арк. 140зв.–143зв.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб., 1912. – Т. XXXIV (1754 г.). – Прилож. XXIV. – Стб. 691–692.

[89] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 159. – Спр. 114. – Арк. 17–18; *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия: (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С. 285.

[90] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 16–17.

Найбільша настоятельська бібліотека, яка мені відома, – колекція видубицького ігумена Якова († 16 березня 1774 р.). Вона налічувала 372 власні книги (ще 16 він позичив із Михайлівського Золотоверхого та Софійського монастирів, академічної бібліотеки), що майже вдвічі перевищувало кількість видубицької монастирської книгозбірні, і 62 зв'язки документів та окремі документи[91]. Це не означає, що не існувало більших книжкових фондів. Інформація про бібліотеки міститься, як правило, у посмертних реєстрах майна їх власників. А це ускладнює збір даних про колекції, враховуючи, що багатьох настоятелів переміщували і вони помирали не в київських обителях.

На відміну від монастирських бібліотек, комплектування яких інколи носило примусовий характер, колекціонування книг настоятелями, очевидно, відображає їхні власні уподобання та потреби. Останні, в свою чергу, зумовлювались умовами діяльності (необхідність мати словники, законодавчі акти і т. п.). Звичайно, ігумени та архімандрити при потребі могли користуватися книгами з монастирських бібліотек (не лише своєї обителі, а й інших). Але, як правило, таке користування відбувалось не на місці зберігання фонду, а книги бралися навіть ректорами Академії "для прочету" до себе в келію[92]. Таким чином, бібліотеки ігуменів та архімандритів свідчать, у першу чергу, про їх власні смаки та про те, які книги мали бути "під рукою", що дає змогу охарактеризувати певне коло їхніх інтелектуальних зацікавлень. Під цим кутом зору не відіграє ролі навіть те, чи вони регулярно вправлялися в читанні. Зокрема, можемо припускати, що, навпаки, не практикувалося часте "споживання" друкованого слова окремими настоятелями, в першу чергу, братськими. Ректорам Академії взагалі через цілий ряд обов'язків важко було знайти час на читання "позалекційних" книг[93].

Репертуар збірок настоятелів іноземними мовами (латинська, німецька, польська, французька, італійська, грецька, а іноді й англійська) майже в усіх відомих мені випадках кількісно переважає кириличні друки та рукописи. Для прикладу, збірка Сильвестра Ляскоронського нараховувала 24 латинські книги, 4 польські, 2 німецькі (в тому числі граматику), 1 французьку і лише 6 "рускою" мовою. Причому зміст останніх книг, за винятком літопису св. Димитрія (Ростовського) та православного сповідання віри, був богослужбового характеру[94]. З 37 томів золотоверхо-михайлівського настоятеля Йоаникія Скабовського 17 складали латиномовні, 3 польськомовні, 1 грець-

---

[91] Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–62; Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 1–7, 11–26.

[92] Див., наприклад: *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. IV: (Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)). – С. 179–180.

[93] *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия. – С. 291.

[94] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 873. – Арк. 4–4зв.; РГИА. – Ф. 796. – Оп. 35. – Спр. 424. – Арк. 143–143зв.; Описание документов и дел... – СПб., 1912. – Т. XXXIV: 1754 г. – Стб. 691–692. – Прилож. XXIV.

комовна, 10 "руских" книг, 1 змішаний "руско"-латино-грецький лексикон та ще 4 примірники невстановленою мовою. Серед кириличних друків, крім богослужбових та двох симфоній, фігурують "Синопсис", "Камінь віри", казання і православне визнання віри. Серед польських теж знаходився Псалтир і польські казання. Натомість, решта книг (латиною і четверо невстановленими мовами) – це філософські, богословські, історичні твори, проповіді, коментарі. Серед авторів значаться незмінний Еразм Ротердамський, Феофан Прокопович, Бароній[95]. Латинські книги кирилівського ігумена Мелхіседека Орловського налічували 31, а кириличні лише 3 примірники. Репертуар перших в цілому типовий, але дещо ширший, ніж у Йоаникія Скабовського. Зокрема, серед них фігурують твори Даниїла Веймана, Марка Аврелія, Арістотеля, Ґеракліда, Томи Кемпійського та ін. Натомість, відсутні біблійні та богослужбові тексти так само, як і серед примірників кириличного друку. До останніх відносилися книги "О множестве мира", "Истинной христианин" та опис хоробрості Петра І[96].

В описах бібліотек майже зовсім не значаться твори Отців і Вчителів Церкви, поширені в православному середовищі, зокрема серед монашества – св. Василія Великого, св. Григорія Богослова, св. Іоана Ліствичника та ін. Іноді зустрічаються писання св. Іоана Златоустого. Проте їх присутність пояснюється, либонь, вимогою одного з положень Духовного Регламенту, згідно з яким кожен проповідник зобов'язувався мати і читати книги Златоустого[97].

Частину фонду бібліотек складала богослужбова література (Євангелія, Служби святим, Псалтирі тощо)[98].

Друки латиницею – це книги, які використовувались як підручники в Київській академії, західні богословські та філософські твори, коментарі на Святе Письмо, досить значна кількість різноманітних лексиконів та граматик, географічні й історичні твори тощо. Серед авторів часто зустрічаються Феофан Прокопович (і латиною, і кирилицею), Еразм Ротердамський, Ціцерон, Страбон, Станіслав Оріховський та ін.

Менші книгозбірні деяких настоятелів 70–80-х років XVIII ст., особливо тих, хто мав нижчий освітній рівень, до того ж довго перебував у Росії,

---

[95] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 148. – Спр. 56. – Арк. 9–9зв.

[96] Там само. – Оп. 159. – Спр. 114. – Арк. 17–18.

[97] Духовный Регламент, тщанием и повелением всепресветлейшого державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный. – 3-е изд. – М., 1866. – С. 66.

Відсутність у бібліотеках книг Отців Церкви зовсім не означає, що змісту їх творів не знали. Зустрічається багато згадок про добру обізнаність з ними, але, як бачимо, у власних колекціях вони були рідкістю.

[98] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–34зв.; Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20; Оп. 180. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.; Спр. 672. – Арк. 57–58 та ін.

дещо відрізняються за репертуаром від більших, де основну частину становили тексти латиною. Для прикладу, кирилівський архімандрит Кирило († 1783 р.), розподіляючи все своє майно, згадує такі книги: річне коло житій святих у 4-х томах, Печерський Патерик, святкову та загальну Мінеї, Пояснювальну і Слідувану Псалтирі, Пісну та Цвітну Тріоді, Тестамент, бесіди св. Іоана Златоустого і писання св. Димитрія Ростовського, в тому числі літопис[99]. Такий склад колекції настоятеля пояснюється (і відповідає), швидше за все, рівню його освіти: Кирило закінчив лише клас піїтики в Київській академії[100].

У фондах книгозбірень досить широко представлена світська література. Зокрема, багато російськомовних друків XVIII ст. якраз є творами з історії, географії, точних наук, астрономії. Часто зустрічаються твори М. Ломоносова, інколи – В. Тредіаковського, календарі, юридична література (регламенти, устави, виписки із законів, постанов)[101]. Для прикладу, з 10 назв "руских" видань видубицького ігумена Сифа Гамалії 5 можна віднести до світської літератури. Це російський атлас із 12 карт, буквар, опис комети 1744 р., "Разсуждения Петра Великого к начатию войны" проти шведського короля та Синопсиси. Решта кириличних книг становлять Тестамент, Псалтир, два Правильники та рукописний екземпляр про шлюби з іновірними[102]. Очевидно, крім секуляризаційних тенденцій у сфері освіти (особливо у другій половині XVIII ст.), їх присутність у бібліотеках зумовлювалася прагматичними міркуваннями (для орієнтування у законах, історії Російської держави, використання у побуті, господарстві тощо).

Значну частину рукописної і частково друкованої колекції видубицького ігумена Якова становлять матеріали з історії української та російської Церков, Київської єпархії, монастирів, митрополитів, привілеї Церкві[103]. Це пояснюється, очевидно, участю ігумена Якова у складанні пунктів від Київської митрополії під час підготовки "Нового Уложения" та його власними зацікавленнями історією. Зокрема, в одному із своїх листів до М. М. Бантиша-Каменського від 21 лютого 1773 р. ігумен повідомляє про висилку "до иерархии и до лексикона исторического российского касающиеся обстоятельства..., о святителе Димитрии Ростовском чудотворце"[104].

Підсумовуючи, зазначу, що склад настоятельських бібліотек, хоча й різнився кількісно, а все ж мав спільні риси. В першу чергу це стосується

---

[99] ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2691. – Арк. 3зв.

[100] Там само. – Оп. 1043. – Спр. 17. – Арк. 13зв.–14.

[101] Див., наприклад: Там само. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 18–34зв.; Оп. 178. – Спр. 43. – Арк. 19–20; Оп. 180. – Спр. 12. – Арк. 11–11зв.; ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 185–228. – Арк. 123–124зв.; Спр. 672. – Арк. 57–58.

[102] ЦДІАК України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 16зв.–17.

[103] Там само. – Ф. 127. – Оп. 169. – Спр. 21. – Арк. 36–38зв.

[104] *Петров Н. И.* Акты и документы... – Т. IV. (Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.)). – С. 147.

наявності, в більшості випадків – переважаючої, книг іноземними мовами. Бібліотеки "пастирів іночого стада" вказують на інтелектуальний розрив між ними і їхніми "вівцями". І це не дивно, адже київські настоятелі, особливо в першій половині XVIII ст., належали до церковної еліти, і не лише Київської митрополії, а й усієї Російської імперії.

Загалом, опираючись на виявлені та опрацьовані реєстри книг приватних колекцій, варто констатувати досить скупе і "тематично" обмежене послуговування книжним словом більшості київських ченців.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

ІНТЕГРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У СВІТОВУ В НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОСОФІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Головною проблемою української історії є її інтеграція у європейську і світову історію, яка ще поки що нездійснена[1]. В попередньому випуску археографічного щорічника нами була започаткована серія статей, присвячених аналізу досвіду обґрунтування історіософської концептуалізації для інтеграції власної історії у світову, здійсненого істориками тих націй, які також стояли перед цією проблемою на відповідних етапах розвитку своїх держав і націй і більш-менш успішно з ними впоралися[2]. Оскільки, як показали наші вищевказані дослідження, досвід наших західних чи південно-західних сусідів – поляків, болгар, румунів, чехів, внаслідок відсутності у них міцної та великої держави, яка би відігравала значну роль в Європі і світі в давнину, не може бути прийнятий, а також застосований чи використаний для України, зупинимося на відповідних, як видається, до української історії аналогах[3]. Після російського досвіду інтеграції не менш важливим досвідом для вивчення і аналізу особливостей і труднощів самого процесу інтеграції національних історій у світову з відповідним виходом на аналогічні проблеми, які стоять перед сучасною українською історичною наукою, є, на наше переконання, досвід німецький. Як і в попередній статті, в аналізі німецької історіософії, нами обираються для аналізу декілька визначних вчених, які здійснили певну революцію в національній історичній науці, з одного боку, і спромоглися водночас шляхом вирішення проблеми діалектики власної і світової історії здійснити вплив на всю світову історію.

---

[1] Авторське бачення теоретичних проблем процесу інтеграції української історії у світову, тих уроків і труднощів, які стояли і стоять перед українською історичною наукою на дорозі до успіху у справі включення української історії як особливого в загальний процес історії світової див.: *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової і української історії XVII–XX ст. – К., 2002.

[2] *Потульницький В. А.* Діалектика ірраціонального і раціонального в російській і польській історичній науці другої половини XIX – початку XX століття: порівняльний аналіз // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 259–281.

[3] Див. ширше обґрунтування цього положення: *Потульницький В. А.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII–XVIII ст. // Київська старовина. – 2001. – №. 1–5.

У першій половині XX ст. німці двічі вийшли на інтегративні схеми віднайдення власного місця у світовій історії в найширшому розумінні цього слова. Авторами цих схем були майже ровесники – професори Освальд Шпенглер (1880–1936) і Карл Ясперс (1883–1969). Обидві схеми були створені після світових воєн, з тією різницею, що історіософська схема Шпенглера сконструйована і впроваджена після Першої світової війни в 1918–1930-х рр., а схема Ясперса була вперше осмислена в 1946–1948 рр. і з'явилася друком у 1949 р. Обидві схеми давали відповіді на питання, що саме відбулося в Німеччині та в світі відповідно після Першої і Другої світових воєн, і були спробами інтегрувати німецьку історію у світову з урахуванням німецьких і світових реалій відповідно 1918 р. (Шпенглер) і 1945 р. (Ясперс).

Випускник університетів Галле, Мюнхена й Берліна Освальд Шпенглер ще у своїй захищеній у 1904 р. докторській дисертації "Основна метафізична ідея гераклітової філософії" визначив мету своїх подальших наукових досліджень – створити для Німеччини і для світу таку історіософію, в якій був би втілений образ світу, Європи й Німеччини. Проте, на відміну від Гегеля або Маркса, які створили системи світу, котрі можна було б лише аналізувати за допомогою розуму, Шпенглер виразно відмежовує себе від цих учених, оскільки прагне втілити такий образ світу, в якому можна реально жити, а не лише аналізувати[4]. Освальд Шпенглер створив морфологію культурного розвитку, який заступає історію. Його не задовольняло лінеарне трактування історії, і тому мірилом вартості для своїх занять і віднайдення сенсу історичного розвитку він обрав не поодинокі держави, а культури й намагався дослідити культури заселеної Землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу. Шпенглер створив концепцію гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони подібні за своєю формою, і на основі цього творити синтезу. (Від грецького "аналогія – відповідність", "гомологія – згода"). У своїх роботах Шпенглер, спираючись на широкий науковий матеріал, який нагромадило на той час порівняльне мовознавство (Вільгельм фон Гумбольдт, а також його послідовник Сепір-Ворф з концепцією мовного релятивізму або лінгвістичної відносності, що встановлювала співвідношення між мовою і мисленням, мовою і культурою та мовою і суспільством), на дані етнографії, археології та інших наук, спробував розробити історіософські підвалини, які повніше відображали історичну формотворчість різних народів[5]. Монотонній картині всесвітньої історії, яка ґрунтувалася лише на масі фактів, Шпенглер протиставляє наявність в історії низки численних і потужних культур, які саме і творять цю історію. Культуру Шпенглер тлумачить як організм, що природно проходить ступені народження, дитинства, змуж-

---

[4] *Шпенглер О.* Пессимизм ли это? // Новые идеи у философии. Ежегодник Философского общества СССР. – М., 1991. – С. 171.

[5] Вперше в оформленому вигляді ця концепція була викладена в дослідженні: *Spengler O.* Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens. – München, 1931.

ніння, зрілості, старіння і смерті. Цей організм, по-перше, має внутрішню єдність; по-друге, відособлений від інших подібних йому організмів, тобто окремішний у часі і просторі; по-третє, не доступний для інших культур унаслідок неможливості осягнути чужий культурний світ та принципи; по-четверте, культура як організм, вичерпавши себе, гине, трансформуючись у цивілізацію. В результаті, за Шпенглером, єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Замість лінеарної всесвітньої історії Шпенглер бачить історію світу як багатоманіття сильних культур. "Є розквітаючі та старіючі культури, – пише Шпенглер, – як є молоді та старі дерева, квіти, що мають власну зрілість та загибель. Кожна культура має свої нові можливості вираження, які виникають, дозрівають, в'януть та ніколи не повторюються"[6]. Історіософські підвалини морфологічного розуміння культур Шпенглером зводяться до декількох концептуальних конструкцій: 1) ці культури подібні до рослин і тварин та належать, за Шпенглером, до живої природи Ґете, а не до мертвої природи Ньютона, розквітають, як життєві натури найвищого рангу у формі піднесеної недоцільності, як квіти в полі; 2) кожна з цих культур виробляє зі свого матеріалу власну форму, а кожна форма має власну ідею, свої пристрасті, власне життя, свою волю, свої відчуття, свою смерть, яку вони самі й творять. Тут спостерігаємо буйність живих фарб, кольорів, рухів, яких не відкривало жодне художнє око; 3) вони розквітають із лона материнського ландшафту, до якого кожна культура прив'язана всім поступом свого існування; 4) існують паралельно культури, народи, істини, божества, ландшафти, які розвиваються, і ті, що старіють, як існують молоді й старі дуби, квіти, листя, проте не існує людства, що старіє; 5) кожна культура має свої можливості самовираження, які з'являються, визрівають, відквітають і ніколи не повторюються.

Таке відчуття і розуміння історії дало О. Шпенглеру змогу виокремити й нарахувати вісім культур всесвітньо-історичного масштабу: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, "аполлонівську" (греко-римську), "магічну" (візантійсько-арабську), "фаустівську" (західноєвропейську) та культуру майя. На його думку, також очікувалося народження російсько-сибірської культури. Кожному культурному організмові відміряний певний термін, що становить приблизно 1000–1200 рр. Наявність цих культур свідчить не про єдність процесу всесвітньої історії, а про єдність виявів життя у всесвіті. Великі культури, на думку дослідника, є чимось цілком первозданним, що виростає з глибинних надр людської душевності. І навпаки, існують ті народи, які зачаровані іншою великою культурою і за своєю внутрішньою формою та за всіма своїми виявами є не творцями, а лише витворами цієї культури.

Кожна культура, за Шпенглером, живе власним життям. Вона створює свої політичні, наукові та культурні цінності. Культура не може нічого запо-

---

[6] *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории // Гештальт и действительность. – М., 1993.

зичити в інших культур і нічого їм передати. Людина певної культури просто внутрішньо не здатна сприйняти традиції, норми чужої їй культури. Араб, грек, китаєць, європеєць дивляться на світ різними очима. "Якими комічними, – пише О. Шпенглер, – видадуться жіночі проблеми Ібсена, які заявляють претензію на увагу всього "людства", якщо на місце знаменитої Нори, дами північно-західного великого міста, кругозір якої приблизно дорівнює оплаті за квартиру від двох до шести тисяч марок і протестантському вихованню, поставити дружину Цезаря, пані де Савіньї, японку чи тирольську селянку. Але й у самого Ібсена кругозір жителя великого міста із середнього класу вчорашнього й нинішнього дня"[7].

Шпенглер відійшов від звичного поділу всесвітньої історії за тричленною схемою: старий світ – середні віки – новий час і натомість запропонував поділ світової історії на вісім одночасних культур, тобто незалежних і рівнозначних точок відліку, які визначають хід історії своїм пульсаційним ритмом. У морфології світової історії Шпенглера античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською і мексиканською культурами – це окремі світи становлення й мають однакове значення в загальній картині історії. Кожна наступна культура часом перевершує античність грандіозністю душевної концепції, силою злетів. Усі вони посідають відповідне й зовсім не привілейоване місце. Наприклад, антична історія, з погляду античної людини, була ланцюжком випадковостей, що вела від миті до миті. Магічна історія була для її людей послідовною реалізацією всесвітнього плану, який був складений Богом і виконується від створення до загибелі – через долю народів і засобом народу. Фаустівська історія, на думку Шпенглера, є пануванням єдиної великої волі, свідомої логіки, і правителі тут правлять націями й репрезентують їх. Звідси висновок: всі нації Заходу – династичного походження, оскільки династія уособлює історію[8]. Приналежність до античної нації відбувається через володіння правами громадянства, до нації магічної – через сакральний акт; до юдейства – через обрізання; до мандаїтської і християнської – через певний обряд хрещення, до європейських західних націй – через власну династію. Наприклад, назва "елліни", починаючи приблизно з 650 р., означає не якийсь народ, а сукупність античних культурних людей, суму культурних націй на противагу варварству; фаустівська нація пов'язана з християнською церквою, а магічна нація з поняттям церкви просто збігається[9]. Схема "стародавній світ – середні віки – новий час" у своєму первісному задумі є витвором магічного світовідчуття, що вперше з'являється в перській та юдейській традиціях. Така містична трійця світових епох завжди була спокусою для метафізичного смакування. Гердер, наприклад, називав історію вихованням людського роду, Кант – розвитком поняття свободи, Гегель – саморозгортанням світового духу, а Маркс – історією боротьби антагоністичних класів. Проте лише на західному ґрунті

---

[7] *Шпенглер О.* Закат Европы. – М.; Петербург, 1923. – С. 23.
[8] *Шпенглер О.* Закат Европы. – М., 1999. – Т. 2. – С. 184, 185.
[9] Там само. – С. 178, 179.

додаванням третьої епохи – європейського "нового часу" – в цю картину проникає тенденція спрямованості й руху. Отже, резюмує Шпенглер, до доповнюючих понять язичництва і християнства додали підсумкове поняття "нового часу", яке за своєю природою не допускає процедури продовження і є в цьому сенсі просто безпорадним. Тому світова історія для Шпенглера – це сукупність, а не цілокупність восьми окремих культур, які не мають між собою нічого спільного, проте вони народжуються, мужніють, старіють і вмирають, тобто трансформуються в цивілізацію. Ключовим в історіософії Шпенглера є поняття прасимволу, а також дотичних до нього понять – якот "ландшафт", "душа", "доля", "вдача", "такт", "ритм", "стиль". Прасимвол прихований у формах держави, у релігійних міфах і культах, в етичних ідеалах, формах живопису, музики й поезії, в основних поняттях науки, але не вичерпується ними. Кожен окремий символ говорить про себе, звертаючись до внутрішнього почуття, а не до розуму. На думку Шпенглера, вибір прасимволу визначається в той момент, коли душа культури пробуджується до свідомості у своєму ландшафті[10]. Символи, за Шпенглером, – це чуттєві знаки, які є останніми й неподільними і є спонтанними враженнями, що мають своє значення. Вони є певною межею дійсності, яка означає щось таке, що не може бути усвідомлене розумом[11].

Використовуючи символіку прасимволу, Шпенглер вважає, що кожна культура переживає в своєму розвитку наступні фази: 1) міфо-символічну, тобто фазу ранньої культури; 2) метафізично-релігійну, або етап високої культури. Тут дух зрілих культур намагається понятійно опанувати навколишній світ[12]; 3) пізню фазу, яка переходить у цивілізацію. Ця фаза є сама по собі симптомом відмирання цілого культурного світу. Вмираючи, культура поступово перероджується у цивілізацію. З одного боку, кожна культура має власну цивілізацію, оскільки цивілізація – це неминуча доля культури, а з іншого – цивілізація завжди є протилежністю щодо культури[13]. Цивілізація, на думку Шпенглера, – це насамперед панування четвертого стану – маси, яка принципово відкидає культуру з її органічними формами. Маси – це нові кочівники світових столиць, що повністю втратили своє коріння, не визнають свого минулого й не володіють майбутнім. Тим самим четвертий стан – юрба, або маса, також стає репрезентантом історії, і водночас маса – це кінець, радикальне ніщо.

Весь цикл розвитку культури від міфо-символічної до кінцевої цивілізаційної фази триває, на думку Шпенглера, приблизно тисячоліття. Цивілізація кругом має однакові ознаки. Вона є симптомом і виразом відмирання цілого культурного світу як організму, затухання культури, яка його оживляла й надихала, повернення культури в "небуття" етнічним хаосом, що не породжує більше культурної індивідуальності. Ознаки таких симптомів

---

[10] *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – С. 344.
[11] Там само. – С. 645.
[12] Там само. – С. 609.
[13] Там само. – С. 163.

Шпенглер знаходить у "фаустівській" культурі Заходу, серед яких передусім виділяє надлишок техніки, гіперурбанізацію, війни, підкорення людиною всієї природи. Все це руйнівні чинники цивілізації, що ведуть до загибелі культури[14]. Обґрунтовуючи думку, що кожна культура має свою цивілізацію, Шпенглер писав: "Цивілізація є завершення. Вона йде за культурою, як те, що стало, за своїм становленням, смертю за життям, як окостеніння за розвитком, як духовна старість, кам'яне і скаменяюче місто за пануванням землі й дитинством душі. Вона (цивілізація. – *В. П.*) – невідворотний кінець, до неї приходять з глибокою внутрішньою необхідністю всі культури"[15]. Криза культури – це, за Шпенглером, не лише її входження в останню стадію свого розвитку, але це одночасно й переддень її згасання.

Існування восьми зрілих світових культур – єгипетської, індійської, вавилонської, китайської, греко-римської, магічної, західноєвропейської і культури майя – є свідченням, за Шпенглером, не єдиного процесу світової історії, а єдності вияву життя у Всесвіті. Він відстоює циклічну теорію, яка повинна подолати механізм одномірних еволюційних схем розвитку. Ідея кругообігу, що стверджує циклічність розвитку в розрізнених у просторі та часі культурних світах, які навіть при одночасному існуванні не пов'язані між собою, зумовлює особливу увагу до їхньої індивідуальності, винятковості, внутрішньої єдності.

Кожна душа, вважає Шпенглер, утворює внутрішню сутність культури й у процесі свого активного самовияву й самоздійснення творить власну символіку. Душа створює свій світ символів, який не зрозумілий для іншої душі. "Вся картина довколишнього світу, – пише він, – є функцією самого життя, відображення, вираз, символ живучої душі. Морфологія світової історії невпинно приводить до всезагальної символіки"[16]. Твори мистецтва, філософські вчення, математичні теорії, фізичні та наукові закони – це єдина система взаємопов'язаних символів, в яких втілюється душа певної культури. Шпенглер вказує на те, що "існує глибока спільність форм між диференціальним численням і династійним державним принципом Людовика XIV, між державним улаштуванням античного полісу й Евклідовою геометрією, між просторовою перспективою олійного живопису й подоланням простору за допомогою залізничних доріг, телефонів і далекобійної зброї, між контрапунктичною інструментальною музикою та економічною системою кредитів"[17]. Прадуша культури залишається для нас завжди закритою, оскільки ми можемо бачити лише її символи.

Шпенглер показує суттєву відмінність між аполлонівською і фаустівською душами. Він вважає, що ця відмінність насамперед визначається різними символічними сприйняттями простору обома культурами. Аполлонівській душі властиве геометричне сприйняття простору, який вважається

---

[14] *Spengler O.* Reden und Aufsätze. – München, 1951. – S. 5, 8.

[15] *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – С. 42.

[16] *Шпенглер О.* Закат Европы. – М.; Петербург, 1923. – С. 46.

[17] Там само. – С. 5.

обмеженим і замкнутим. Відомо, що греки свій світ називали "Ойкумена", і Александр Македонський навіть здійснював завоювання за поняттями Ойкумени й оминав підкорення тих просторів, що лежали за межею культурного світу, тобто Ойкумени. В науці також найдосконалішою геометричною фігурою вони вважали кулю, "сфайрос" Емпедокла. Греки жили в живому, одухотвореному й заокругленому світі, який вони вважали своїм домом, у котрому їхня аполлонівська душа шукала спокою, завершення та гармонії.

На противагу аполлонівській душі фаустівську душу характеризує вічний неспокій, прагнення до безконечного, воля до влади. Простір сприймається фаустівською душею як безмежний, неозорий. Вона показує приклад і дає можливість для аналітичного підходу у сприйнятті простору[18]. Тому Шпенглер ставить перед наукою завдання "зрозуміти світ як історію"[19].

У своїй концепції Шпенглер виділяв чотири "одночасні" епохи духовного життя: індійська культура (з 1500 р. до н. е.), антична культура (з 1100 р. до н. е.), арабська культура (з початку н. е.), західна культура (з 900 р. н. е.). Визначаючи певні стадії, які проходять ці культури, Шпенглер хоча і виділяє на стадії розпаду імперіалістичного механізму "візантинізм", проте не лише не знаходить місця в своїй класифікації для України, але навіть і для Росії. На його думку, традиційний консерватизм аристократії, як людини в якості всесвітньої історії, докорінним чином відокремлює візантинізм від західної культури[20]. Саме з візантинізму виводить Шпенглер корені російської аристократії, походження якої, на відміну від західної, він вважає не органічно, а штучно створеним на зразок візантійської соціальної стратифікації адміністративною практикою Російської імперії. "Та легкість, – пише він, – з якою більшовики знищили в Росії поділ на чотири так званих стани петровського часу – дворян, купців, міщан і селян, – доводить, що цей поділ був лише імітацією і адміністративною практикою, яка не мала внутрішньої символіки, котру не може зломати ніяка сила. Він відповідає зовнішнім побутовим і майновим відмінностям у королівствах вестготів і франків і в мікенський період, котрий ще прослідковується в стародавніх фрагментах "Іліади". Справжня аристократія і духовенство російського типу сформується лише в майбутньому"[21].

Говорячи про діалектику національної історії та історії світової, Освальд Шпенглер вважав, що "світова історія – це історія держав і назавжди залишиться такою"[22]. Історію держав він прямим чином пов'язував з діяльністю родової аристократії, і в залежності від сили, тяглості й питомої ролі цієї аристократії в житті суспільства ставив не лише спроможність держави

---

[18] Там само.

[19] Там само. – С. 119.

[20] Див.: *Шпенглер О.* Закат Европы. – М., 1997. – Т. 1. – С. 77–84; Т. 2. – С. 94–95, 98–99, 439–440, 450.

[21] Там само. – Т. 2. – С. 435.

[22] Там само. – С. 479.

утвердитися, але й її силу й конкурентоспроможність у подальшому існуванні. "Включно до самих останніх своїх днів, – пише дослідник, – міцною буде така держава, в якій аристократія або створена нею традиція цілком будуть поставлені на службу спільній справі, як у Спарті на відміну від Афін, у Римі на відміну від Карфагену і в китайській державі Цинь на відміну від держав Чу, що налаштовані по-даосистськи"[23]. Шпенглер не лише ставив у пряму залежність ступінь сили й міцності держави від втілення державотворчих ідей родової аристократії цієї держави чи народу, але й виразно диференціював державну ідею аристократії від аналогічних ідей інших станів, які вже за своєю суттю далекі від держави. "Відмінність полягає в тому, – пише він, – що аристократія, замкнута в станових рамках, як і будь-який інший стан, сприймає всю іншу націю лише через преломлення само про себе й лише так хоче використати свою владу. Держава ж по ідеї має піклуватися за всіх, в тому числі і про аристократію. Однак справжня і стародавня аристократія ототожнює себе з державою і турбується за всіх, як за свою власність. Це стосується її найважливіших обов'язків, які глибші за всі інші усвідомлені. Вона відчуває навіть уроджений привілей на виконання такого роду обов'язків і вважає службу в армії та органах управління своїм прямим обов'язком. Зовсім по-іншому виглядає відмінність державної ідеї традиційної аристократії від ідеї інших станів, які за своєю внутрішньою суттю далекі від держави і створюють власний державний ідеал не з духу фактичної історії і її політичних сил, а саме тому цей ідеал визначається як соціальний. У ранні періоди ситуація тут складається таким чином, що державі як історичному феномену протиставляється церковна община, що покликана втілювати в життя релігійні ідеали, а в пізніші часи до неї додається ще економічний ідеал вільних ринкових відносин і утопічний ідеал мрійників і романтиків, у яких мають бути здійснені якісь там абстракції"[24].

Якщо концепція Шпенглера виходила з трактування історії як системи самостійних, слабо пов'язаних між собою культур, кожна з яких проходить, як живий організм, шлях від народження до смерті, то концепція Ясперса – це теорія лінійної історії, яка проходить на своєму шляху декілька критичних відрізків, кожен з яких визначає наступну епоху. Для чергової переінтеграції німецької історії у світову, перед якою постала переможена Німеччина після Другої світової війни і яка випала на долю Карла Ясперса, вчений використовує теорію екзистенціалізму, прихильником якої він став ще в міжвоєнну добу. Ще за часів Веймарської республіки з'явилася друком тритомна праця Ясперса "Філософія", в якій учений систематизував і упорядкував усі ідеї і роздуми екзистенціальної філософії[25]. В той час Ясперс ще не займався історіософією і осмисленням історії взагалі, хоча, цілком імовірно, що суттєві історичні зауваги чи напрацювання він міг зробити і в час його

[23] Там само. – С. 480.
[24] Там само. – С. 480–481.
[25] *Jaspers K.* Philosophie. – Gröningen, 1931–1932. – Bd. 1, 2, 3.

вимушеної службової бездіяльності в нацистській Німеччині. На нашу думку, така ґрунтовна, ретельно розроблена на основі аналізу величезного комплексу джерел, фактів, подій та матеріалів світової та німецької історії і культури історіософська теорія Ясперса, викладена у виданій в 1949 р. роботі "Ціль історії та її витоки", яку ми тут аналізуватимемо, навряд чи могла бути написана за короткий період 1945–1948 рр. Імовірніше, що осмислення роботи Ясперс здійснював у період з 1937 по 1945 рр., оскільки, будучи одруженим з єврейкою Гертрудою Майєр, він був відсторонений нацистами від викладання, позбавлений права видавати в Німеччині свої роботи, але продовжував займатися наукою[26].

Екзистенція, за Ясперсом, є джерелом буття і взаємодіє з розумом (який таким джерелом не є), без якого сама екзистенція, що опирається на почуття, переживання, порив, інстинкт, стає сліпим насильством. "З екзистенцією, – пише Ясперс у 1935 р., – нерозривно пов'язане дещо інше, яке скероване на єдність всіх способів об'ємного. Це не нове ціле, а лише постійна вимога й рух. Воно називається розумом"[27]. Зв'язок між розумом і екзистенцією настільки тонкий, вважає Ясперс, що "кожен з цих моментів стає втраченим, якщо втрачається інший"[28].

Вирішити питання про зв'язок розуму й екзистенції в історії Ясперс намагається на ґрунті комунікації, спілкуванні людей і їхніх зв'язків з собі подібними. "Сьогодні завдання полягає в тому, – пише Ясперс уже після війни, – аби справжній розум обґрунтувати наново – в самій екзистенції"[29]. Спілкування людей і їхні зв'язки з собі подібними – це структурний момент людського існування. На відміну від Шпенглера, Ясперс робить акцент на тому, що людство має єдине походження і спільний шлях розвитку. В полеміці зі Шпенглером Ясперс наполягає на єдності світового історичного процесу, а в полеміці з марксизмом – на пріоритеті духовної, а не економічної його складової. Ясперс звертається до лінійної схеми історії, відмовляючись вбачати її "вісь" у боговтіленні й аргументуючи це тим, що історична вісь повинна мати значення для всього людства, в той час як явище Христа значиме лише для християн. Питання ставиться таким чином: чи існує віра, спільна для всього людства, котра би об'єднувала, а не роз'єднувала різні культурні регіони планети? Оскільки таку віру не могли запропонувати жодна зі світових релігій (а навпаки, вони часто служили джерелами взаємонепорозумінь, конфліктів і воєн), Ясперс вважає, що спільною для людства вірою може бути лише філософська віра[30]. Остання має глибокі корені в історичній традиції, вона давніша, ніж християнство чи іслам. Цю віру, за Ясперсом, не можна розглядати як щось ірраціональне. "Те, що дух свідомо створив себе на ґрунті ірраціонального, було кінцем духу. Основою нашої

[26] Див.: *Jaspers K.* Werk und Wirkung. – München, 1963.

[27] *Jaspers K.* Vernunft und Existenz. – Gröningen, 1935. – S. 45.

[28] Ibidem. – S. 48.

[29] *Jaspers K.* Der philosophische Glaube. – München, 1962. – S. 146.

[30] *Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – Zürich, 1949. – S. 15.

віри не може бути те, що за своєю суттю лише негативне, ірраціональне, що заводить у темряву безрозсудності й беззаконня. Філософська віра, віра мислячої людини, завжди відрізняється тим, що вона існує лише в союзі зі знанням. Вона хоче знати те, що підлягає пізнанню, і зрозуміти саму себе"[31]. Час народження філософської віри – це і є "вісь світової історії", або, за виразом Ясперса, "осьова епоха" (Achsenzeit)[32]. Це час між 800 і 200 рр. до н. е. У цей проміжок часу виникли паралельно в Китаї, Індії, Персії, Палестині та Греції духовні рухи, які сформували той тип людини, який, за Ясперсом, існує і донині. "Осьова епоха" – це час народження і світових релігій, що прийшли на зміну поганству, і філософії, яка прийшла на зміну міфологічній свідомості. Справжній зв'язок між народами – духовний, а не природний чи родовий. На рівні духу кожен індивід виступає як момент у житті цілого. Саме ж ціле, яке уособлює ідею, – народ, нація, держава, – визначає місце і значення індивіда. "Комунікація в сфері духу, – зазначає Ясперс, – є створенням з суспільної субстанції ідеї цілого. Окремий індивід усвідомлює себе як такий, що стоїть на своєму місці, має особливий смисл усередині цілого, й визначається останнім. Його комунікація – це комунікація окремого члена з організмом. Він відрізняється від усіх інших, але складає з ними одне в порядку, який обіймає їх усіх"[33]. Саме та обставина, що огнища духовного життя виникли паралельно в різних, далеких одна від одної культурах, служить для Ясперса базою для віри в духовну єдність людства.

Ясперс вважає, що в "осьовий час" виникли три культури: 1) культура "Схід–Захід", яка об'єднала в собі Іран з Заратустрою, Палестину з її пророками і Грецію з її філософами і трагіками; 2) Китай, коли жили Конфуцій та Лао-цзи й виникли всі напрями китайської філософії; 3) Індія, де виникли Упанішади й жив Будда. Всі три культури з'явилися незалежно одна від одної протягом небагатьох століть. Новим з виникненням цих культур стало те, що людина пізнає буття в цілому, самого себе і свої межі. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо і до сьогодні, закладені основи світових релігій, що й нині визначають життя людей. Почалася боротьба раціональності й раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логосу проти міфу), боротьба за трансцендентного Бога проти демонів і т. ін.[34] В ході цієї зміни (також міфотворчої), коли міф знищувався, йшло перетворення міфів, їх осягнення на більшій глибині. Стародавній міфічний світ повільно відступав, проте завдяки фактичній вірі в нього народних мас зберігав своє значення, як тло, і міг згодом знову отримувати перемоги у сфері свідомості.

Постійне спілкування сприяло інтенсивному духовному рухові в кожному з трьох світів. Завдяки цьому руху таке людське існування, як історія,

---

[31] *Jaspers K.* Der philosophische Glaube. – S. 11–12.

[32] Теорія "осьового часу" обґрунтована і викладена Ясперсом вперше в 1949 р. Див.: *Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – S. 19–48.

[33] *Jaspers K.* Vernunft und Existenz. – S. 54.

[34] *Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – S. 20–21.

стає предметом роздумів. Історія в її цілісності вважається послідовною зміною різних образів світу: або в бік постійного погіршення, або як кругообіг чи піднесення. Створюються теорії, що мають визначити, як найкраще побудувати спільне життя людей, управляти й керувати ними[35]. Філософи переходять з держави до держави, полемізують і змагаються один з одним. Існує пряма аналогія між невдачами Конфуція при імператорському дворі та Платона в Сіракузах, між школою Конфуція та Академією Платона, де виховувалися майбутні державні діячі.

Епоха, коли все це відбувалося, не була періодом простого поступального розвитку. Ясперс розуміє епоху як "фактичну дійсність у часі"[36]. Кожна з епох відрізняється від іншої своєю специфічною ситуацією. Специфічна ситуація "осьового часу" полягала в тому, що це був час нищення і творення одночасно. І завершення досягнуто не було. Вищі можливості мислення і практики, які отримали своє втілення в окремих особистостях, не стали спільним надбанням, оскільки більшість людей не могла йти цим шляхом. Те, що на початку було в цьому рухові свободою, стало зрештою анархією. Коли епоха позбавилася творчого начала, в трьох областях культури було здійснене фіксування концептуальних поглядів і їх нівелювання. Внаслідок безпорядку виникло тяжіння до нової єдності в справі створення міцних підвалин і умов життя. Завершення носило насамперед політичний характер. Майже одночасно в ході завоювань створюються великі імперії – в Китаї, Індії і на Заході (елліністичні держави й Римська імперія). Проте скрізь збереглися спогади про дух попередньої епохи. Він став зразком, його твори й особистості стояли у всіх перед очима і визначали зміст навчання і виховання (конфуціанство, буддизм, елліністично-римська освіченість у всіх трьох новостворених імперіях)[37]. Загибель і відродження великих імперій складали історію "післяосьового часу", продовжували історію великих культур стародавності; проте відмінність полягала в тому, що духовна напруга, яка виникла в "осьовий час", не припиняла впливати на людей, надаючи їхній діяльності нову невизначеність і нове значення.

Ясперс подає структуру світової історії, відправляючись від "осьового часу": 1) "осьовий час" знаменує собою знищення великих культур стародавності, що існували тисячоліттями. Проте, якщо спочатку ця ідея була творчим принципом культури, то тепер вона стає принципом консервації і стабілізації культури, що гине. Принцип, який колись служив імпульсом розвитку, фактично деспотичний, тепер знову утверджується, але вже як усвідомлено деспотичний, і веде до окостеніння суспільства; 2) тим, що було створено і продумано в той час, людство живе й до сьогодні. Саме поняття Ренесансу веде до духовного піднесення і постійно повторюється на Заході,

---

[35] Ibidem. – S. 23–24.

[36] *Jaspers K.* Die geistige Situation der Zeit. – Leipzig, 1932. – S. 15.

[37] *Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – S. 24.

Індії і Китаї; 3) спочатку "осьовий час" обмежений у просторі, але історично він стає всеохоплюючим. Народи, які не сприйняли ідей осьового часу, залишаються на рівні "природного" існування, їх життя неісторичне. Люди поза трьома сферами, що складають осьовий час, або залишилися збоку, або увійшли в контакт з будь-яким із трьох центрів. В останньому випадку вони увійшли в історію. Так, в орбіту "осьового розвитку" були втягнуті на Заході германські та слов'янські народи, на Сході – японці, малайці й сіамці; 4) між трьома сферами можливе, якщо вони стикаються, глибоке взаєморозуміння. Зустрічаючись, вони усвідомлюють, що в кожній з них іде мова про одне й те саме. Перед нами багатоманітність того самого в трьох образах – три різних корені історії, яка згодом – після окремих стикувань, які перериваються, – лише в наш час набуває своєї єдності[38].

Близькість трьох течій помітна лише в "осьовий час". Спроба провести цю паралель у наступні періоди й відобразити їх у синхроністичних таблицях, що охоплювали б тисячоліття, стає в міру віддалення від "осьового часу" все штучніше. Лінії розвитку вже не паралельні: вони розходяться. Якщо спочатку вони здавалися трьома шляхами, що ведуть до однієї мети, то згодом стають абсолютно чужими один одному. Проте, навпаки, чим далі ми йдемо в глибину, наближаючись до "осьового часу", тим більше відчуваємо близькість розвитку. За своїми витоками ці течії незалежні й самостійні. Наявність реальних запозичень та імпульсів виключена. Лише після того, коли до Китаю наприкінці "осьового часу" проник буддизм, між Індією і Китаєм виникла духовна комунікація на глибшому рівні. Зв'язки між Індією і західним світом існували завжди, але більше значення вони отримали лише в епоху Римської імперії, коли стали проходити через Александрію[39].

Структуруючи світову історію "осьовим часом", Ясперс вважає, що "осьовий час" служить ферментом, який зв'язує людство в рамках єдиної світової історії. Він називає "осьовий час" "одноразовою ситуацією" і вважає, що вивчення таких одноразових ситуацій має стати основним завданням всесвітньої або загальної історії. Кожна історична епоха відрізняється одна від одної своєю специфічною одноразовою ситуацією. "Ситуація означає не лише природно-закономірну, – пише Ясперс, – але радше смислову дійсність... Ця дійсність стає предметом не однієї, а багатьох наук. Так, ситуації методично досліджуються в біології, наприклад, поняття середовища тварин при дослідженні пристосовуваності; політичній економіці – закономірності ситуації попиту і пропозиції, історичній науці – одноразові, важливі види ситуацій. Отже, є ситуації всезагальні, типові або історично визначені, одноразові ситуації"[40]. Саме такі одноразові ситуації, як "осьовий час", є водночас всезагальними; вони визначають долю людства на віки.

[38] Ibidem. – S. 25–27.
[39] Ibidem. – S. 35.
[40] *Jaspers K.* Philosophie. – Göttingen; Heidelberg, 1956. – Bd. 2. – S. 202.

“Осьовий час” служить також масштабом, що дозволяє нам бачити історичне значення окремих народів для людства в цілому.

Усі народи світу, за Ясперсом, поділяються за тим, як вони ставляться до великого прориву “осьового часу”. Ми розрізняємо: 1) осьові народи. Це ті народи, які, послідовно продовжуючи свою історію, здійснили стрибок, ніби наново народилися в ньому, тим самим заклавши основу духовної сутності для всього іншого людства та його справжньої історії. До цих народів відносяться китайці, індійці, іранці, юдеї і греки[41]; 2) народи, що не зазнали прориву. Прорив був вирішальним за своїм універсально-історичним значенням, але не повсюдною подією. Деякі народи великих культур стародавності, які жили до цього прориву в “осьовий час” і навіть одночасно з ним, не були ним залишені і, незважаючи на одночасність, залишилися внутрішньо чужими йому. Будучи у своєму зовнішньому існуванні підпорядкованими новим силам, ці народи втратили і свою внутрішню культуру, котра в кожному окремому випадку перероджувалась: в Месопотамії – в перську, а згодом у сасанидську культуру й іслам; в Єгипті – в римську і християнську, згодом в іслам[42]; 3) інші народи. Всі вони діляться на тих, основою формування яких був світ, що виник у результаті прориву, і тих, хто залишився збоку. Перші – історичні народи; другі – народи первісні. Елементом, який політично структуризував нові світові імперії у світі прориву, були македонці та римляни. Останні не спромоглися сприйняти душею весь досвід і мудрість народів “осьового часу” і тому були здатні в історичному світі до політичних завоювань, управління, організації, сприйняття і збереження освіченості, неперервності у передачі досвіду, але не до його продовження і поглиблення. Інакше було на півночі. Тут, так само, як у Вавилоні або Єгипті, не сталося великого духовного перетворення. Нордичні народи перебували в примітивному стані, однак у сутності своєї духовної спрямованості (Гегель назвав її нордичною душею) вони вже досягли субстанційної самобутності до того часу, коли зіткнулися з духовним світом “осьового часу”[43].

З епохи “осьового часу” минуло два тисячоліття. Консолідація у світові імперії вийшла незавершеною. Ці імперії рухнули; в усіх трьох областях одна за одною надходили епохи воюючих держав, розрухи, переселення народів, завоювань і нових культурних перетворень. У трьох великих культурних колах з’явилися нові модерні неосьові народи: на Заході – германці і слов’яни; у Східній Азії – японці, малайці, сіамці; вони в свою чергу формують нові утворення. Проте формують їх у боротьбі зі сприйнятою ними високою культурою осьових народів шляхом її сприйняття і перетворення[44]. Особливого значення тут набувають індогерманські народи.

[41] *Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – S. 76.
[42] Ibidem. – S. 76–78.
[43] Ibidem. – S. 78–79.
[44] Ibidem. – S. 79.

Починаючи з 2000 р. до н. е., ці народи вирушали в Індію, Іран, потім у Грецію та Італію; з середини тисячоліття перед нашою ерою кельти та германці знову тривожать культурний світ південних народів; протягом певного часу Римська імперія стримує їхній натиск, подібно до того, як Китай певний час стримував монголів-кочовиків. Потім прийшли в рух слов'янські і германські племена великого переселення народів, далі – тюркські народності, монголи.

Для "осьового часу" і наступних тисячоліть історії Заходу особливе значення мали культури, які склалися на індогерманській основі. Ці культури – індійців, греків, германців, а також кельтів, слов'ян і пізніх персів – мають спільні риси: вони створили легенди про героїв і епос, відкрили, сформували й осмислили трагедійність. Те, що було створено в Індії, Персії і Греції, стало одним з факторів, який обумовив характер "осьового часу". Проте зовсім не індогерманськими були такі істотні для осьового часу народи, як юдеї і китайці. До того ж усі індогерманські утворення склалися на основі попередніх їм великих культур у результаті змішування з корінним населенням і засвоєння чужих традицій[45].

Виникає питання, – цікавиться Ясперс, – чому ж наука й техніка виникли на Заході, чому це не відбулося у двох інших великих культурах? Причини такі: 1) Захід мав певну специфіку вже географічно, на відміну від замкнутих континентів Китаю та Індії; 2) Заходові відома від Греції ідея політичної свободи, якої не знали ніколи Китай та Індія; 3) грецька раціональність і раціональність Нового часу відрізняється від східного мислення; 4) усвідомлена внутрішня глибина буття особистості від древньоєврейських пророків, грецьких філософів, римських державних діячів набуває ступеню мірила на всі часи; 5) для західної людини світ у своїй реальності існує необхідним чином. Захід усвідомлює, що він має формувати світ; 6) Захід створює свій образ всезагального. Проте це всезагальне не застигає тут у догматиці сталих інститутів і уявлень про життя, не веде до того життя, де існує кастова система або космічний порядок. Рушійні сили динаміки Заходу виростають з винятків, що проривають там всезагальне; 7) незважаючи на свою свободу й лояльність, Захід дійшов до крайньої напруги усіх сил унаслідок претензії на виключну істинність вірувань, що засновуються на Біблії, в тому числі й ісламі; 8) від напруги, що набувала крайніх меж, походить властива Заходу рішучість, в силу якої проблеми доводяться до свого логічного кінця, до повної ясності, до виявлення всіх можливих альтернатив, в силу яких усвідомлюються принципи і встановлюються позиції глибокої внутрішньої боротьби; 9) світ напруги є передумовою і наслідком того, що лише на Заході відомі самобутні індивідуальності в такій різноманітності характерів – від єврейських пророків і грецьких філософів до великих християнських мислителів, до діячів XVI–XVIII ст.

Схід–Захід як третій член в "осьовій системі" з самого початку – з часів греків – конституювався в рамках внутрішньої полярності Заходу і Сходу.

---

[45] Ibidem. – S. 82.

З часів Геродота суперечності між Заходом і Сходом усвідомлюються як вічна протилежність, що виявляє себе у все нових образах. Греки заклали основу західного світу і зробили це таким чином, що цей світ існує остільки, оскільки скеровує свій погляд на Схід, перебуває в розмежуванні з ним, сприймаючи його й відстороняючись від нього, переймаючи в нього певні риси й переробляючи їх, борючись з ним; і в цій боротьбі влада поперемінно переходить з однієї сторони до другої. Греки й перси, поділ Римської імперії на Західну і Східну, західне і східне християнство, західний світ та іслам, Європа й Азія (остання в свою чергу ділиться на Близький, Середній і Далекий Схід) – такі образи цих суперечностей, які послідовно змінюють одна одну і в рамках яких культури й народи зближуються й відштовхуються. Спочатку в цих рамках завжди конституювалась Європа, в той час, як Схід спочатку запозичив цю протилежність у Європи і, в свою чергу, сприйняв її на європейський кшталт. Разом з тим західний, європейський дух проник в Америку й Росію, але це – не Європа. Американці, хоч і є європейцями за своїм походженням, якщо не фактично, то за своїми прагненнями мають іншу самосвідомість і знайшли на новому ґрунті нові витоки свого буття. Росіяни сформувалися на своєму особливому ґрунті, на Сході, сприйнявши риси своїх європейських та азіатських народностей і духовний вплив Візантії[46].

Схема Ясперса вкотре після Ранке, Гегеля та Шпенглера вирішила питання переінтеграції німецької історії у світову чи не в найскладніший для Німеччини час – поразки у Другій світовій війні. Вона спробувала пояснити масу пов'язаних з цією поразкою питань щодо сутності німецького народу взагалі та його ролі в історії зокрема, послужила одним з поштовхів для здійснення так званого "німецького економічного чуда" і для новітньої інтеграції Федеративної Республіки Німеччини в європейський і світовий простір у 1950–1960 рр.

---

[46] Ibidem. – S. 87–92.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

ВІД ПІДПІЛЛЯ ОУН ДО ЗАПІЛЛЯ УПА: ЕВОЛЮЦІЯ ОУНІВСЬКОЇ МЕРЕЖІ НА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ефективність діяльності УПА як і будь-якої армії, що є учасником військового конфлікту, значною мірою залежала від налагодження дієвої системи кадрового і матеріально-технічного забезпечення. Без допомоги цивільної мережі ОУН, як влучно зауважив Б. Крук (“Мелодія”), “УПА, що діяла понад десять років, не змогла б проіснувати навіть і десяти тижнів”[1].

До сьогодні, однак, еволюційні процеси, притаманні цій мережі (найвищим проявом яких стало формування запілля УПА), не були об’єктом спеціального дослідження, заснованого на достатній джерельній базі. Проблема тільки заторкувалася в окремих працях. Як правило, з’ясовувалися деякі фрагменти без спроб відтворення цілості.

Загальний каркасний огляд мережі ОУН як такої зроблено Ю. Тис-Крохмалюком та А. Русначенком. Перший дослідник намагався подати загальні особливості оунівської мережі, зокрема описати функції підпільних провідників та підзвітних їм керівників окремих напрямків діяльності (референтів)[2]. А. Русначенко з’ясував схему поділу мережі ОУН(б) у Західній Україні станом на 1941 рік[3]. Деякі аспекти функціонування Служби Безпеки ОУН(б) розроблені Д. Веденєєвим та В. Єгоровим, а Є. Прірва, Ю. Киричук, А. Кентій побіжно зупинилися на роботі окремих референтур. Перші два автори ґрунтовно зачепили основні напрями творення і діяльності СБ у 40–50-х роках, намагалися дослідити організаційну структуру, агентурно-інформативну роботу, слідчу практику, оперативно-бойову діяльність, в тому числі і в лавах УПА, виокремили найпоширеніші види документації СБ[4].

---

[1] *Tys-Krokhmaliuk Y.* Warfare in Ukraine. – New York, 1972. – P. 75.

[2] Ibidem. – P. 51–54.

[3] *Русначенко А.* Народ збурений. – К., 2002. – С. 22. О. Дарованець, І. Марчук, В. Мороз подають чисельність станиць та членів ОУН(б) у Волинській та Рівненській областях станом на липень 1941 р., див.: *Дарованець О., Марчук І., Мороз В.* Предвісник УПА – Володимир Робітницький // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 9 (654). – С. 37–38.

[4] *Веденєєв Д., Єгоров В.* Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – № 2–4. – С. 485–503.

Є. Прірва спробував подати загальну картину діяльності господарських референтур, зосередивши основну увагу на джерелах прибутків підпільної "господарки". Але дослідник оминув такі проблеми, як: територіальні відмінності, структури господарської сітки, просопографічний фактор, ефективність діяльності господарських референтур у різних регіонах[5] тощо. Так само в загальному плані розглянуті деякі аспекти діяльності господарських, організаційно-мобілізаційних референтур без виділення територіальної специфіки у дослідженні Ю. Киричука (утворення збройно-амуніційних та харчових пунктів[6]). Коротко оглянув структуру системи зв'язку ОУН–УПА в 1943 р. А. Кентій[7]. Дослідник не уточнив, у який саме відтинок часу в межах цього року така структура існувала і на якій території України. Як буде показано нижче, вона уподібнюється з тією, що існувала у запіллі УПА на Волині.

Досить фрагментарними і такими, що подають лише загальне тло для досліджуваної проблеми, є розвідки дослідників, які з'ясовували окремі моменти роботи мережі ОУН і запілля УПА на крайовому рівні. І. Ільющин використав звіт окружного представника польського уряду в еміґрації К. Банаха ("Ліновського") про ситуацію на Волині станом на 7 жовтня 1943 р. Документ заторкує окремі моменти організації волинської мережі ОУН на початку 1943 р.[8] Дослідник також припустив, що головний командир УПА "Клим Савур", об'єднавши розрізнені збройні групи в УПА, "фактично підкорив своїй владі місцеві осередки ОУН, на території яких діяла УПА". При цьому було висловлено припущення про існування особистого конфлікту між "Климом Савуром" і "Максимом Рубаном", у зв'язку з чим перший "відмовився ввести до командування УПА Рубана"[9]. На жаль, автор обґрунтовує такі припущення опублікованими С. Кокіним витягами з протоколів допитів[10]. Проте, як добре відомо, свідчення, занесені до цих документів, давалися під примусом, а тому їхня достовірність сумнівна без коригування інформацією з інших джерел. З ініціативи "Клима Савура" приблизно у вересні 1943 р. на ПЗУЗ починає формуватися запілля УПА у вигляді реформованої сітки оунівського підпілля.

П. Мірчук спостеріг, що на землях дії УПА-Північ та УПА-Південь, на відміну від терену УПА-Захід, теренова сітка ОУН як запілля УПА була вже в 1943 р. повністю звоєнізована, "чим і встановила там тісніше пов'я-

---

[5] *Прірва Є.* Проблеми господарсько-постачальної справи українського збройного підпілля // До зброї. – 1952. – Вип. 14 (27).

[6] *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 25–26.

[7] *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – К., 1999. – С. 86.

[8] *Ільюшин І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 126.

[9] *Його ж.* Антипольський фронт в бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 100.

[10] Див.: *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного Архіву СБУ. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 6.

зання військових відділів з цивільною сіткою"[11]. Укладаючи довідник зі структури УПА, П. Содоль побіжно оглянув і окремі ділянки організації запілля як такого. Автор спостеріг, що на зміну об'єднанню станиць у підрайони в 1943 р. вони вже формували кущі[12]. До речі, про аналогічний поділ районних організацій ОУН на кущі, а кущів – на станиці (осередки в селах) на Уманщині аргументовано пише Б. Чорномаз[13]. І. Марчук назвав структуру військової округи № 3 ("Турів"), однієї з чотирьох на ПЗУЗ, описав деякі функції її керівників (котрими були: до серпня 1943 р. "Олег", після серпня 1943 р. "Рудий"), подав псевдоніми окремих референтів запілля[14].

М. Руцкий, послуговуючись спогадами господарського референта Дубенського надрайону "Венуса", описав окремі фрагменти роботи організаційно-мобілізаційного референта Острожчини (проведення мобілізації до УПА у навколишніх селах у травні 1944 р.), охарактеризував структуру господарської референтури Дубенського надрайону та її підреферентур, діяльність підприємств у запіллі, назвав справжні імена і псевдоніми комендантів СБ того самого надрайону[15]. Боніст О. Клименко побіжно зупинився на підвалинах формування структури господарської референтури Рівненського обласного проводу ОУН у серпні 1943 р. Б. Прокоповичем ("Гнатом") за дорученням "Клима Савура". Таким чином він заторкнув одну з еволюційних змін, тобто формування господарської структури нового зразка, притаманної, як побачимо нижче, запіллю УПА. Але сюжет дослідника насамперед цінний тим, що заснований на невідомих раніше документах Державного архіву СБУ в Тернопільській області (справа 14314, том 1). Це вказує на перспективні напрямки архівної евристики[16].

Виключно на мемуарній літературі базується стаття З. Служинської та Ю. Шашкова, у якій згадується діяльність "вищого центрального медичного курсу" на Волині під керівництвом "Уляни"[17].

Жоден дослідник не порушив такого питання, як особливості поширення на Волині і Поліссі мережі Народно-Визвольної Революційної Організації. Такі проекти насправді були. Вони орієнтовно датуються серпнем–вереснем 1944 р.

---

[11] *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Мюнхен, 1953. – С. 37.

[12] *Содоль П.* Українська Повстанська Армія. 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 32.

[13] *Чорномаз Б.* Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941–1945 рр. – Умань, 2002. – С. 107.

[14] *Марчук І.* Воєнна округа (група) "Турів" (Виникнення і еволюція) // Воля і Батьківщина. – 1997. – № 3. – С. 39–43.

[15] *Руцкий М.* Голгофа. – Нетішин, 1994. – С. 84, 168.

[16] *Клименко О.* Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1942 років. – Тернопіль, 1999. – С. 55–56.

[17] *Служинська З., Шашков Ю.* Катерина Зарицька – організатор мережі вишколів підпільного Українського Червоного Хреста (УЧХ) // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 5. – С. 57.

Проблема поступової заміни запілля УПА оунівською мережею на ПЗУЗ, що відбувається орієнтовно у листопаді–грудні 1944 р., в історіографії фактично була лише поставлена (П. Мірчук, А. Кентій, І. Валаханович[18]).

Єдиним напрямком діяльності оунівської мережі і запілля УПА на ПЗУЗ, який став об'єктом ґрунтовних досліджень, є функціонування Служби Безпеки. О. Веденєєв та В. Єгоров, автори проникливої статті з цієї тематики, сформували представницьку джерельну базу на основі документів з фондів архівів СБУ (окремі справи з фондів 2, 6, справи 5, 17, 20–22 з ф. 13 ДА СБУ у м. Києві, справа 14629 з ДА СБУ в Івано-Франківську[19]) та мемуарів[20], що дозволило рельєфно реконструювати як структуру СБ в цілому, так і окремі напрямки її діяльності на ПЗУЗ.

Як бачимо, комплексне дослідження ОУН на Волині, трансформацію мережі ОУН в запілля УПА і, власне, саме запілля УПА є актуальними дослідницькими проблемами. Відправним пунктом для такого дослідження має стати формування самодостатньої джерельної бази. На сьогодні корпус уведених до наукового обігу джерел обмежується мемуарами, у яких є побіжні згадки з відповідної проблеми (спогади М. Скорупського, П. Хуртовини, С. Хмеля, М. Подворняка, М. Гордієнка[21] та інших), а також частиною документальної складової потенційної джерельної бази. Зокрема, в рамках серійної археографічної публікації "Літопис УПА" (нова серія) у томах 2–4 опублікована низка документів, що вийшли з надр діловодства вищої ланки запілля УПА, власне УПА як військової одиниці, радянських партизанських з'єднань, партійних органів. Основними джерелами знахідок для упорядників були фонди 3833 "Крайовий провід організації українських націоналістів (ОУН) на західноукраїнських землях", 3838 "З'єднання північних груп УПА (УПА–Північ)" Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО), фонди 57 "Колекція документів з історії комуністичної партії України", 62 "Український штаб партизанського руху", 65 "З'єднання партизанських загонів Житомирської області" Центрального державного архіву громадських об'єднань (далі – ЦДАГО),

---

[18] Див.: *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 236; *Кентій А.* Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. – С. 139; *Валаханович І.* Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1945 рр. // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 58–59.

[19] Див.: *Веденєєв Д., Єгоров В.* Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів.

[20] Йдеться про спогади таких авторів: *Скорупський М.* Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського-Макса). – К., 1992; *Шуляк О.* В ім'я правди (До історії повстанчого руху в Україні). – Ротердам, 1947; *Мартович О.* Сучасний український національно-визвольний рух. – Мюнхен, б. р.

[21] Окрім названого твору М. Скорупського, див.: *Хуртовина П.* Під небом Волині. – Вінніпег, 1952; *Хмель С.* Українська партизанка. – Лондон, 1959; *Подворняк М.* Вітер з Волині. – Вінніпег, 1981; *Гордієнко М.* З Волинських і Поліських рейдів (Із дій УПА-Північ). – Торонто, 1959.

фонд Р-30 "УПА" Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО)[22]. Варто відзначити і опублікований С. Кокіним уже згадуваний покажчик протоколів допитів підозрюваних у причетності до УПА, зокрема на ПЗУЗ. Перший том цього покажчика складають анотації із багатотомних справ № 372, 376 колекції (фонду) друкованих видань Державного архіву СБУ у м. Києві[23]. Заслуговує на увагу як цінне зібрання архівних документів (деякі з яких стосуються діяльності ОУН–УПА на ПЗУЗ) упорядкований В. Сергійчуком збірник "ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали". У ньому автор використав як оунівські (звіти підпільників ОУН), так і радянські документи (розвідзведення і розвіддонесення УШПР про УПА, спецповідомлення УШПР, доповідні записки, витяги з протоколів допиту, інформації, наприклад, секретаря Рівненського обкому партії, довідки НКВС про боротьбу з українськими націоналістами тощо). Оунівські документи виявлені у фонді 3833 ЦДАВО, решта джерел – з фондів 1 "ЦК Компартії України", 62 "Український штаб партизанського руху" ЦДАГО[24].

Однак поза рамками археографічних публікацій залишилися наявні у названих вище архівних фондах документи середніх і низових структур підпілля ОУН, надрайонних, районних, кущових та станичних організацій запілля УПА.

Джерельна база цієї статті охоплює як уведені до наукового вжитку джерела, так і знайдені шляхом архівного пошуку у фондах 3833, 3838 ЦДАВО, а також у фонді 3967 "Комендант військового району "Іскра" Української Повстанської Армії" ЦДАВО, фонді Р-30 (описи 2, 3) "УПА" ДАРО. Використано також окремі матеріали з фонду Р-1021 "Волинський провід організації українських націоналістів" Державного Архіву Волинської області (далі – ДАВО), одиничні упівські трофейні і радянські документи з фонду 57 ЦДАГО.

Основну увагу зосереджено на документації ВО "Заграва". Масив документації з цієї військової округи порівняно з іншими військовими округами на ПЗУЗ найкраще зберігся. Документи з ВО "Турів" збереглися у значно меншому об'ємі і, як правило, у вигляді вкраплень у фондах 3833, 3838 ЦДАВО, 57 ЦДАГО, Р-1021 ДАВО.

Документація з ВО "Богун" досить повно представлена у фонді Р-30 ДАРО, але містить значні інформаційні лакуни щодо діяльності структур упівського запілля в окремих надрайонах. На належному рівні представлена лише документація рівня округи, яка врегульовує різного роду питання, пов'язані із запіллям.

---

[22] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА і запілля. 1943–1944. – К.; Торонто, 2000. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959; – К.; Торонто, 2000. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959.

[23] *Кокін С.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА...

[24] Див.: *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.

Наслідки архівних пошуків дозволили суттєво розширити джерельну базу. Що важливо, залучені документи середньої та низової ланок ОУН та запілля УПА. Також віднайдено низку невідомих раніше джерел, що походять з проводів військової округи "Заграва" та сусідніх військових округ "Турів" та "Богун". Серед них: недатований наказ "Мирона" (в заступництві за коменданта запілля) у справі припинення будь-яких акцій проти мельниківців[25], наказ ч. 4 "Корнія" (за коменданта СБ ВО) про створення диверсійних груп у разі відходу німців, датований 17. IX. 1943 р.[26], наказ ч. 32 господарського референта ВО "Заграва" "Зубатого" про нормування видачі продуктів і ощадність, розпорядження господарського референта про негайну організацію на місцях виробництва промислових виробів від 20. IX. 1943 р.[27], господарські інструкції для проведення заготівельних операцій у господарських відділах УПА[28], додаток № 1 до неустійненого документа про порядок обліку харчових пунктів у запіллі УПА[29], взірець річного звіту (організаційного, господарського, з праці УЧХ) для району[30] та інші.

У цілому вдалося сформувати досить представницьку сукупність джерел, яка дозволяє ґрунтовно дослідити еволюцію структури оунівського підпілля і запілля УПА на ПЗУЗ в 1943 – упродовж 1944 рр. Особливо детально можна прослідкувати еволюційні процеси, які відбувалися на Сарненщині, Костопільщині, Столинщині та в окремих місцинах Західної Волині.

Підпілля ОУН

Хронологічні межі виявленого комплексу документів оунівського підпілля на ПЗУЗ охоплюють серпень 1942 – вересень 1943 рр. Більшість з використаних джерел уводяться до наукового вжитку вперше. Використані такі види документів: накази провідників (комендантів) рівня району, місячні звіти провідників (комендантів) округ, районів, організаційні звіти провідників району, суспільно-політичні звіти (або суспільно-політичні огляди, огляди суспільно-політичних подій), що походять з різних округ, числовий звіт з терену. Однак документи містять інформацію про кількість осередків підпілля не на всіх теренах краю. На жаль, ні виявлені, ні опубліковані джерела не конкретизують меж адміністративних одиниць мережі ОУН. У цих документах, на відміну від аналогів періоду запілля, якщо і містяться повідомлення про деякі населені пункти, то вони дуже скупі. Пізніше ж, особливо завдяки початку складання в запіллі т. зв. "інформацій" про події, відомостей про "оселі" (населені пункти – за оунівською термінологією)

[25] ДАВО. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 29.
[26] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 244.
[27] Там само. – Спр. 109. – Арк. 62.
[28] ЦДАГО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1–4.
[29] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 28.
[30] ДАВО. – Ф. Р-1021. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

більшає і з'являється можливість проведення історико-географічних досліджень.

Документи про роботу оунівського підпілля в окремих місцинах Волині та Полісся дуже розпорошені по фондах різних архівосховищ західного регіону України та м. Києва. Цей фактор ускладнював загальну евристику. Про зміст окремих справ не можна судити правильно з їхніх заголовків у описах. Наприклад, справа 60 "Місячні і тижневі звіти кущів "Луг" та "Річка" з надрайону "Гало" (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1) насправді містить не документи з округи, а згодом з надрайону "Гало" за листопад 1942 – травень 1944 рр., а документи кущового та станичного рівня про розвиток мережі ОУН на ЗУЗ, що підтверджують посилання на населені пункти, яких на Волині та Поліссі немає і не було: Бібрка, Бориничі, Стрілиска і т. п. Округа "Гало" насправді охоплювала окремі північні землі Рівненщини і мала свій центр на території БРСР, поділяючись на райони і підрайони. Перша згадка про наявність куща вже у надрайоні "Гало" в документах, виявлених нами, датована 15 листопада 1943 р. Також матеріали з деяких архівних справ за своїм змістом не відповідають назві справи. Для прикладу, серед документів справи 59 "Звіти комендантів військових районів, що входять до надрайону "Долина" (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1) є й такі, що походять з терену "Байрак" у Західній Волині (наказ "Миколи" від 7 серпня 1943 р.), а загальні звіти про роботу в теренах "Кодак" і, ймовірно, "Хортиця" можна побачити серед документів справи 279 "Інструктивний матеріал і відозви Краєвого і окружних проводів юнацтва та звіти про роботу юнацтва" (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1).

Проведемо аналіз джерельної бази оунівської мережі на ПЗУЗ під кутом зору з'ясування наступних характеристик:

– територіально-адміністративна вертикаль сітки ОУН;

– відмінне у структурі адміністративно-територіальних одиниць ОУН на Костопільщині, Столинщині, з одного боку, і у західній частині Волині – з іншого (поділ на підрайони чи кущі як об'єднання кількох сіл у межах району);

– рівні походження документів та ступінь конкретизації джерелами кожного рівня місць їхнього походження;

– особливості позначення назв теренів в оунівській документації з різних місцевостей краю;

– розшифрування криптонімів теренів оунівського підпілля;

– кодування імен та прізвищ працівників підпілля;

– регіональні відмінності структури звітів (найчисельніший різновид джерел до вивчення еволюції мережі ОУН на ПЗУЗ);

– чисельність працівників мережі і кількість охоплених організаційною сіткою населених пунктів, статевий і соціальний склад працівників;

– специфічні особливості розвитку мережі підпілля на окремих землях ПЗУЗ: Столинщині, Костопільщині, Камінь-Каширщині (діяльність пропагандистів, господарської, жіночої, юнацької сіток).

Джерела дають підстави стверджувати, що на ПЗУЗ територіально-адміністративна вертикаль включала такі елементи: округа–терен–район–підрайон. Брак джерел не дозволяє реконструювати цілісний вигляд сітки. Більше того, невідомо, чиї назви адміністративно-територіальних утворень (округи) – німецькі чи власні – мали на увазі оунівці, згадуючи про них у виявлених нами документах, оскільки вихідних даних у документах такого роду (хто автор, з якого оунівського проводу і т. п.) майже зовсім немає. Практично усі з оунівських документів за першу половину 1943 р. відрізняються від документів, виданих пізніше, тим, що у них може вказуватись місяць видання, але найчастіше не вказується рік укладання. Інформація про номенклатуру округ в основному подана в місячних звітах провідника округи, суспільно-політичних звітах, оглядах суспільно-політичних подій, т. зв. "вістках" з деяких округ. З них та деяких інших документів дізнаємося про існування Костопільської, Рівненської, Сарненської, Столинської, Корецької, Луцької, Володимирської і Горохівської округ[31]. Найраніші із відомих на сьогодні згадок про окремі округи містяться в таких документах: про Столинську (під закодованою назвою) – у звіті за місяць серпень 1942 р. провідника округи; Костопільську, Сарненську – в огляді суспільно-політичних подій за місяці квітень–травень 1943 р.; Рівненську, Корецьку – відповідно у вістках з Рівненської та Корецької округ (без дати й підп., але орієнтовно це 1943 р.); Луцьку – в суспільно-політичному звіті за місяць квітень того ж року; та про Володимирську й Горохівську – в огляді суспільно-політичних подій за місяць травень 1943 р.[32] Провести демаркацію округ поки що теж неможливо.

Серед теренів нижчого рівня у джерелах фігурують Костопільський, Березненський та Деражненський, які входили до складу Костопільської округи. Про це можна судити зі звіту провідника терену ч. 1 (району "Калина") "Ворони" за час від 1 березня 1943 р. до 20 березня 1943 р., звіту провідника терену "Беріг" "Сокіри" за час від 1 квітня 1943 р. до 30 квітня 1943 р., організаційного звіту з терену "Лісний" "Залізняка" за місяць липень 1943 р., місячного звіту коменданта терену району "Лісний" "Залізняка" за час від 1 вересня 1943 р. до 25 вересня 1943 р.[33] Окрема сукупність

---

[31] Див.: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 91–92; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 5; Спр. 128. – Арк. 1; Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 86–87; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 354. – Арк. 42–53.

[32] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–7; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 91–92; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5; Спр. 130. – Арк. 5; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 354. – Арк. 42–53; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 86–87.

[33] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 1; Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4, 44. Наше припущення про належність до Костопільської округи теренів "Калина" і "Беріг", починаючи з березня–квітня 1943 р., й терену "Лісний" – з серпня того ж року, спирається на архівні дані, за якими з-поміж

джерел походить з Любашівського, Седлиського, Камінь-Каширського, Ковельського районів[34], розташованих західніше (датуються червнем–серпнем 1943 р.). Нам не вдалося встановити, до яких округ (чи округи) найвірогідніше належали терени з цього переліку.

Умовно кажучи, у східних теренах ПЗУЗ, зокрема на Костопільщині, до серпня–вересня 1943 р. райони поділялися на підрайони. З документів можна довідатись і про існування окремих підрайонів районів, приміром, підрайонів "Басейн" (липень–серпень 1943 р.)[35], "Яр" (серпень 1943 р.), які найвірогідніше були складовими району "Іскра" (Костопіль). Характерною особливістю оунівської мережі на західних теренах був поділ районів на кущі та станиці, принаймні вже з літа 1943 р. Про це повідомляє, наприклад, звіт за місяць з Седлиського району за час від 20 червня до 20 липня 1943 р.[36], наказ для терену "Миколи" від 7 серпня 1943 р.[37], який на момент видання наказу був, очевидно, провідником Камінь-Каширщини.

За своїм розвитком оунівська мережа, яка розвинулась західніше, зокрема на Камінь-Каширщині, відставала від тієї, що діяла на Костопільщині, Столинщині.

Традиційним для мережі ОУН на ПЗУЗ, принаймні від серпня 1942 р., було кодування назв територіальних ланок підпілля. Наприклад, від серпня 1942 р. відомо про існування округи "Зелень", назва якої у вересні того ж року змінилась на "Гало". Ця округа охоплювала восени 1942 – в серпні 1943 рр. райони "Нива" (№ 1, Столинський), "Пуща" (№ 2, Висоцький), "Смерть" (№ 3), "Багно" (№ 4)[38], тобто і деякі північні землі сучасної Рівненської області. У сучасній Рівненській області є також Сарненський район. Землі цього району входили до Сарненської округи, яка у липні 1943 р. була відома під назвою "Лісова Пісня"[39]. Позначалися криптонімами, а подекуди і номерами окремі райони округ, як от Костопільської округи (теж на Рівненщині) – Костопільський (?) (№ 1, "Калина", березень 1943 р.), що з серпня, очевидно, був перейменований на "Іскру", Березненський ("Беріг" у квітні 1943 р.), Деражненський (№ 1 "Лісний", у серпні 1943 р.)[40].

їхніх провідників ("Ворон", "Сокіра", "Залізняк" відповідно) вже у серпні 1943 р. перший очолив Костопільський надрайон, а двоє інших – Березненський та Деражненський райони цього надрайону.

[34] Див.: ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 6–8, 21; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 3–4.

[35] Див.: ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4, 8; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 3.

[36] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 8.

[37] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6.

[38] Там само. – Спр. 58. – Арк. 4–7, 10–11. Про поділ округи "Зелень" ("Гало") свідчить аналіз 6 документів: Там само. – Арк. 4–22.

[39] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1.

[40] Таке розшифрування криптонімів підтверджується документами запілля УПА. Співставляємо документи: звіт провідника терену з району "Беріг" за квітень 1943 р. і місце з орієнтаційного денника команданта Костопільського надрайону, де йдеться про

Підрайон № 1 району "Іскра" мав назву "Басейн", принаймні у липні–серпні 1943 р., терен № 3 цього ж району у серпні 1943 р. був відомий під назвою "Яр"[41]. Іноді траплялось співпадання назв окремих клітин оунівського підпілля і запілля УПА[42], як і, до речі, псевдонімів їхніх працівників.

Особливістю діловодної традиції тієї частини ПЗУЗ, у межах якої виникне ВО "Турів", було позначення у заголовках документів словом "терен" назв усіх місцевих ланок оунівського підпілля (округа, район, підрайон[43]) та запілля згодом, у результаті чого в кожному конкретному випадку важко встановити їхню взаємозалежність, а також прив'язку до певної місцевості. Паралельно з цим на східніших землях Волині і Полісся, де сформується ВО "Заграва", "теренами", окрім власне відповідного криптоніма, позначалися до осені 1943 р. окремі райони і підрайони. У документах сітки запілля місця походження документів просто позначалися словами: "округа", "надрайон", "район", "кущ" і т. д. Як правило, у такого роду джерелах псевда районів не вказувалися, а подавалося скорочення їхньої назви до першої літери[44].

Кодувалися також імена та прізвища працівників оунівської сітки Волині і Полісся, як і в цілому по Україні[45]. Завдяки авторським автографам на документах можна з'ясувати, що провідником округи "Зелень" у серпні

район "Беріг" (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56). Перелічені райони належали до Костопільської округи (під сумнівом лише терен "Калина"), а зі створенням системи запілля – до Костопільського надрайону "Долина".

[41] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 3. Цікаво, що останній документ, хоч і підписаний "провідником", а не комендантом терену, але вже повідомляє про наявність куща. Бачимо також і зміну назви – з "підрайон" на "кущ".

[42] Криптонімом "Болото", наприклад, спочатку позначали округу, куди, зокрема, входив Турійський район, тобто швидше над усе Ковельську (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 19). Саме таку назву у липні 1943 р. матиме Ковельський надрайон військової округи "Турів" (Там само. – Арк. 19). У серпні–листопаді 1943 р. назву "Болото" мав Пинський надрайон ВО "Заграва" (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 124). Схожа ситуація з криптонімом "Луг", яким позначався один з оунівських кущів на ЗУЗ у липні 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 60). Так називався один з чотирьох районів у надрайоні "Гало" (Столинщина) військової округи "Заграва" станом на жовтень 1943 р. (Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 280).

[43] Див., наприклад, суспільно-політичний звіт з терену "Кодак" (Ковельської округи) за 20 серпня – 20 вересня 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 24), наказ для терену "Байрак" "Миколи" від 7 серпня 1943 р. (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 6), а також документи запілля: звіт за місяць з терену "Байрак" "Миколи" за 14 грудня 1943 р. (Там само. – Арк. 148–152), звіт за місяць з терену "Корт" і Матіївський район неустійненого надрайону команданта запілля "Гамалії" за 4 грудня 1943 р. (Там само. – Арк. 139–141).

[44] До терену "Хортиця" входили у вересні 1943 р. такі райони: Т., П., Г., М., Я., К., С., З., Ж., Д. (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 71).

[45] Окремі псевдо мали загрозливе звучання, наприклад "Сталін", "Сокіра".

1942 – січні 1943 рр. був "Крук"[46], терену "Калина" у березні 1943 р. – "Ворон", терену "Беріг" у квітні того ж року – "Сокіра", станом на 20 серпня 1943 р. провідником терену "Лісний" був "Залізняк", керував тереном № 1 району "Іскра" в тому ж місяці "Хома"[47]. На прикладі поданих вище документів з Костопільщини можна встановити, що райони поділялися на підрайони доти, доки ними керували "провідники терену", а коли райони стали ділитися на кущі, їхні керівники почали називатися "комендантами". На противагу цьому, документи із західної частини Волині підписувалися авторами, як правило, без вказівки їхньої посади. Тому, щоб ці посади визначити, слід виходити зі змісту кожного документа[48].

Серед документів, які регламентували роботу різних ділянок підпілля, чільне місце належало наказам. Перший з наказів крайового проводу ОУН, згадку про який вдалося виявити, датований 10 січня 1943 р. У ньому, зокрема, йшлося про заборону для активу та членів організації палити тютюн і пити алкоголь[49]. Провідник терену "Беріг" "Сокіра" у своєму звіті з терену (району) за квітень 1943 р. повідомив про отримання ним наказів і зарядження від "Костомарова" і "Грома". Складається враження, що ці особи були діловими зверхниками працівників такого рангу, як "Сокіра", і походили, напевне, з округи. Від першого з них він 18 квітня отримав наказ про налагодження праці організації у своєму терені, зв'язку; у ньому йшлося також про надсилання щоденних інформацій. Наказ "Грома" за 24 квітня визначив напрямні пропагандивної роботи "Сокіри" – поширення серед людей у свята "летючок", проведення відчитів[50]. Накази, видані "Сокірою", але вже в ранзі провідника терену, визначали такі питання, як конспірація акцій, організація самооборони у випадку нападу німців, облік зброї у терені, будівництво криївок, збірки грошей і військових речей[51].

Як бачимо, вже в березні–квітні 1943 р.[52], коли процес утворення відділів майбутньої УПА ставав масовим, мережа існуючих і новостворених

---

[46] Підпис "Крук" стоїть у звітах за місяць з округи "Зелень" ("Гало") за період з серпня 1942 р. до січня 1943 р. не в кінці, а в заголовку (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22). Це також ознака інших документів оунівської сітки Костопільщини, Столинщини. В документах із Західної Волині така особливість не простежується.

[47] Див., відповідно: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 1; Спр. 29. – Арк. 5–6; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4; ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8.

[48] Саме таким чином "Біловицький" завірив звіт з району Любашів 25 липня 1943 р. (ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 21).

[49] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 5.

[50] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 6.

[51] Там само. – Арк. 6.

[52] Плахта "Спис осіб, що відійшли до УПА із селей по району ч. 50" (Рівненський надрайон, ВО "Богун"), складена орієнтовно наприкінці грудня 1943 р. організаційно-мобілізаційним референтом району, містить справжні імена мешканців району, які долучилися до перших відділів УПА в лютому–травні 1943 р. Там є згадки про відділи Остапа, Садиби, Гамалії, Узбека (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 62. – Арк. 7–9).

оунівських організацій, принаймні в окремих ділянках Костопільщини, починає малими кроками переорієнтовуватися на задоволення їхніх потреб. Це буде визначати її роботу і надалі.

За окремими винятками (як от наказ провідника району "Іскра" від 22 червня 1943 р., який заборонив мародерство в терені[53]), накази, які визначали роботу оунівського підпілля ПЗУЗ рівня округ, районів, підрайонів не дійшли до нашого часу. Про накази крайового та окружного рівня є згадки у документах іншого роду, як, наприклад, цитований вище звіт "Сокіри". Тому ми не можемо визначити особливості структури наказів. Відомо про те, що вони не нумерувались (як накази у запіллі ПЗУЗ), регулювали широке коло питань, тоді як у запіллі простежується тенденція до нормування кожним наказом якогось одного питання.

Значно об'ємнішими за кількістю, змістом, різноманітнішими за формою були звіти. Ці своєрідні зведення працівників підпілля про виконану роботу дають можливість прослідкувати, як поступово розширювалась підпільна сітка ОУН, доки не почала переростати у систему запілля УПА. Крім того, можна приблизно встановити за структурою звітів ті інструкції, які не дійшли до нашого часу і визначали якою буде ця структура, причому у різні проміжки часу.

Порівняємо чисельність членства ОУН у різних районах Волині та Полісся і кількість охоплених організаційною сіткою населених пунктів у серпні 1942 – серпні 1943 рр.[54] В районах округи "Гало" на момент її перейменування у вересні 1942 р. чисельність членів організації зросла до максимуму. Це видно з таблиці 1[55]:

Таблиця 1. **Зміни кількісного складу мережі ОУН на Столинщині у серпні 1942 – січні 1943 рр. (в чол.)**

район	VIII	IX	X	XI	XII	I
"Нива"	41	70	49	53	53	52
"Пуща"	38	65	41	47	47	47
"Смерть"	–	4	3	6	6	6
"Багно"	3	7	4	5	4	4

У межах Костопільської округи у терені "Калина" в березні 1943 р. працювало 123 члени ОУН, у районі "Беріг" в квітні того ж року – 174, тоді як у районах "Іскра" та "Лісний" у серпні–вересні – вже 354 і 203 особи відповідно[56]. Таким чином, прослідковується поступове зростання чисель-

[53] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

[54] Брак документів не дозволяє зробити таке порівняння по округах.

[55] Складена на основі повідомлень місячних звітів з округи "Зелень" ("Гало") провідника "Крука" (ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22).

[56] Порівняємо документи: Там само. – Спр. 59. – Арк. 5, 44, 45; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 5–6.

ності працівників сітки ОУН на Волині з часом, більша концентрація робітників такого плану в густіше заселених місцинах, віддаленіших від кордону з БРСР.

"Нива" – єдиний район Столинської округи на землях української частини Полісся, котрий утримував за собою лідерство за чисельністю охоплених організаційною мережею "осель" (населених пунктів). Деталі подані у таблиці 2[57]:

Таблиця 2. **Зміни у кількості охоплених організаційною мережею населених пунктів у районах Столинської округи (серпень 1942 – січень 1943 рр.)**

район	VIII	IX	X	XI	XII	I
"Нива"	22	25	23	23	22	22
"Пуща"	12	13	15	15	14	14
"Смерть"	1	2	2	3	3	3
"Багно"	1	3	3	3	3	3

На терені "Калина" (березень 1943 р.) організаційною сіткою було охоплено 24 населені пункти, в районі "Беріг" (станом на квітень) – 30. У 28 і 56 населених пунктах, що розташовувалися, відповідно, у районах "Лісний", "Іскра" (серпень–вересень 1943 р.) також існувала оунівська мережа[58]. Рівень охопленості сіл у межах округи "Гало" до початку 1943 р. становив таким чином у середньому 39%, на Костопільщині у серпні–вересні 1943 р. цей показник сягав 80%.

Протягом 1943 р. зростає кількість залучених до роботи організації жінок. Якщо у теренах "Калина" та "Беріг" у березні–квітні 1943 р. працювало по 19 жінок у кожному, то у теренах "Іскра", "Лісний", але вже у серпні–вересні 1943 р., цей показник зріс до 107 і 80 осіб відповідно[59]. В ОУН(б) на Костопільщині також більшає селян, меншає інтелігенції[60].

Форми звітів із західної та східної частин Волині відрізнялись один від одного. Приміром, практично кожен звіт провідника округи "Гало" за місяць складався з двох частин: організаційного і суспільно-політичного. У першій частині наводився перелік номерів та криптонімів районів округи, вказувалися чисельність "друзів" (членів ОУН даної місцевості), юнацтва, активу, кількість охоплених і неохоплених сіл. Друга включала у себе характеристику окупаційної влади в терені, зокрема поліції та її відношення до українського населення, описувалися настрої у середовищі духовенства. В ній водночас наводилася чисельність гуртків, йшлося про рівень розвитку

---

[57] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 4–22.
[58] Див. прим. 56.
[59] Див. прим. 56.
[60] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 45, 44.

шкільництва, описувалася робота у галузях "безпеки", "військового зв.", "пропаганди", "господар зв.", жіночої ділянки[61]. У серпні 1942 р. повідомлялось про створення в окрузі перших груп суспільників для ведення агітації серед населення, початок роботи жіночої організаційної сітки[62]. У жовтні 1942 р. з'явилася сітка юнацтва[63]. Поряд з появою таких нововведень продовжує чинність господарська мережа.

Щодо Костопільщини, то відомо про районні організаційні звіти, звіти за місяць провідників (командантів) терену. Один зі звітів першої категорії, що походить з району "Лісний" і датується липнем 1943 р., складається з таких розділів: назва терену, стан осель, стан членства, вишколене членство, стан юнацтва, вишколене юнацтво, чисельність сходин, стріч, просвіт, "ж. с. у.", пожежних сторож, аматорських і співочих гуртків, церков, могил. Однак у цьому документі констатується, що "Просвіти", "ж. с. у.", пожежні сторожі, аматорські та співочі гуртки вже "не існують"[64]. До речі, ці позиції пустують і у звітах за місяць командантів терену "Іскра" "Невмирущого" й терену "Лісний" "Залізняка" (серпень–вересень 1943 р.), тоді як у схожого роду документах з теренів "Калина", "Беріг" (березень–квітень 1943 р.) вони заповнені.

Отже, у другій половині 1943 р. у звітах оунівського підпілля зникає звітність про культурно-масову роботу. Натомість починає обліковуватися число вишколених серед членства та юнацтва, кількість проведених сходин та стріч, що свідчить про організацію такої роботи. Якщо у липні 1943 р. в р-ні "Лісний" працювало лише 20 вишколених осіб, то у вересні 1943 р. відбулось 2 вишколи, 26 сходин, 9 стріч[65]. Як буде йтися далі, вишколення працівників і агітація населення були прерогативою політичних референтур різних рівнів у запіллі, тому на підставі вищезгаданих документів можемо твердити про зародження такого виду роботи на Костопільщині вже у липні 1943 р.

Якщо раніше функції господарської сітки підпілля ОУН на ПЗУЗ полягали лише у збиранні членських та добровільних внесків у грошовій та натуральних формах, грошей за розповсюджену у терені літературу[66], то у серпні–вересні 1943 р. починають надходити прибутки від роботи "своїх" підприємств. У районі "Лісний", для прикладу, було отримано 721 карб. від 4 підприємств, а в р-ні "Іскра" – 1695 карб. від 12 підприємств[67]. Такі "підприємства", на яких виготовлялися кустарні вироби, діяли переважно у недоступних для ворога закутках Волині та Полісся. Як з приводу цього влучно зауважив П. Мірчук, "фабрику чи фабричку УПА організовували

[61] Див. прим. 56.

[62] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 7.

[63] Там само. – Арк. 13.

[64] Там само. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

[65] Там само. – Арк. 4–5, 44.

[66] Див.: Там само. – Спр. 58. – Арк. 4–7, 15–20, 21–22.

[67] Див.: Там само. – Спр. 59. – Арк. 44, 45.

і легалізовували як приватну власність котрогось члена чи симпатика ОУН"[68].

Звіти з підрайонів Костопільщини показують, коли там відбулася зміна назв "підрайони" на "кущі". Принаймні за повідомленням звіту за місяць з терену № 1 району "Іскра", який охоплює період від 26 липня до 26 серпня 1943 р. і був підписаний провідником терену "Хомою", в терені нараховувався 1 підрайон, який поділявся на 6 станиць. Згідно зі свідченням місячного звіту з терену "Басейн" (з'явився номер терену – 1) району "Іскра" від 26 серпня до 26 вересня 1943 р. за підписом команданта терену "Кавуна", в терені нараховувалось 6 станиць, об'єднаних у 1 кущ[69]. Таким чином, на рубежі серпня–вересня 1943 р. відбувається зміна форм поділу районів на Костопільщині – з підрайонів на кущі. Доказом цього припущення є свідчення документів запілля УПА цього ж терену за осінь 1943 р., де вже йдеться про роботу в кущах.

На відміну від Костопільщини, у північно-західній частині Волині, починаючи з липня 1943 р., звіти провідників терену за місяць писалися за дещо іншим зразком. Такий зразок складався з 9 розділів. У ньому вказувався остаточний термін подачі звіту такого роду – 25 липня 1943 р.[70] Звіти по районах Любашів, Седлище складені з врахуванням вимог цього зразка. Перший звіт з переліку підписав "Біловицький"[71]. Звіт з Седлищанщини не має підпису, але зазначено, що він охоплює період з 20 червня до 20 липня 1943 р.[72]

На Седлищанщині відбувся вишкіл пропагандистів. Водночас автор, який згадав про це, жаліється, що у його терен надходить недостатньо пропагандистської літератури[73]. В терені "Кодак", що охоплював Ковельщину, Камінь-Каширщину й Любомльщину, на межі серпня–вересня 1943 р. навіть не була налагоджена мережа політичних працівників. Вона лише творилась у Камінь-Каширському[74].

Через загроженість обох теренів червоними партизанами оунівські підпільники не мали можливості розгорнути роботу господарської, юнацької сіток. Повідомляється про організацію господарської сітки в районі Седлище, однак підкреслюється – "праця поволі йде", оскільки "немає фахових людей до цієї ділянки"[75]. Якщо у районі Любашів юнацтво (тобто організаційна мережа юнацтва) було дуже "захоплене"[76] (у значенні "охоплене"), то у районі Седлище у той самий час юнацька мережа залишилась без керів-

---

[68] *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – С. 266.

[69] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 4, 8.

[70] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 9.

[71] Там само. – Арк. 21.

[72] Там само. – Арк. 6.

[73] Там само. – Арк. 8 і бзв.

[74] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 24.

[75] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 7–7зв.

[76] Див. прим. 71.

ництва. Вказувалось, що "діловий зверхник до сього часу не передав районового юнака"[77]. В районі Любашів у кінці липня 1943 р. ще діяли співочі, музичні, освітні гуртки, тоді як на Костопільщині, наприклад, у цей період вони припиняють свою діяльність[78].

Запілля УПА

Черговим етапом еволюції структури організаційної мережі ОУН на Волині та Поліссі стало формування запілля. Деякі моменти такої зміни конкретизував наказ ч. 16 командирам груп від 26 вересня 1943 р. (за підписом командира УПА Клима Савура і шефа військового штабу ГК УПА полковника Гончаренка): "Командири груп, що крім військової роботи в групі не повнять функцію адміністраторів воєнних округ і політичних керівників адміністрованих ними теренів мусять негайно розложити свою працю так, щоб повні функції виконували покликані до цього референти, а саме: адміністрацію Воєнної Округи віддати зповні Командантам запілля..."[79] Це перша згадка у документі такого рівня, ГК УПА, про коло повноважень комендантів запілля, де також конкретизується діяльність референтів, на роботу яких вони мали спиратися. Там також нормуються правила видання комендантами і референтами документації. Наприклад, було зазначено, що "наказувати має право: а) у військових справах Командир і шеф його штабу, б) у справах запілля Командир групи і комендант Воєнної Округи, а дальше в інших адміністративних одиницях команданти на підставі поданих наказів з гори і на підставі вимог терену..."[80]

Якщо погодитись з припущеннями О. Вовка про те, що на початку травня 1943 р. почала формуватись ГК УПА[81] і взяти до уваги, що першим з виданих цією організацією, відомих сучасним дослідникам, документів є відозва до українців за травень 1943 р.[82], то слушно буде припустити, що організація запілля УПА нормувалась подібним наказом, який був одним з перших, але не зберігся до нашого часу. Те, що ініціатива таких перетворень теренів йшла зверху, засвідчує правило використання слова "запілля" у нормативних документах перших його працівників. Наприклад, у своєму наказі № 11 від 7 жовтня 1943 р. комендант запілля військового району "Іскра" "Невмирущий" поставив його в середині речення у лапки і написав це слово з великої літери[83]. В лапках слово "запілля" фігурує також у наказі

---

[77] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 7.

[78] Там само. – Арк. 21. Порівн.: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

[79] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 122.

[80] Див.: Там само.

[81] *Вовк О.* До питання постання УПА під проводом ОУНСД // Український історик. – 1995. – Кн. 1–4. – С. 141.

[82] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 4.

[83] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10.

команданта надрайону "Долина" від 5 жовтня 1943 р., причому – двічі[84]. Щоб позначити напрямок, наприклад, подання звітів у сітці запілля, вживалися терміни "до гори" і "до низу". Приміром, якщо писав документ командант запілля військового надрайону, то "до гори" для нього означало не що інше як до "ділового зверхника", тобто до команданта запілля своєї військової округи, а "до низу" – до командантів запілля районів, кущів, станиць[85].

На підставі документів запілля ПЗУЗ (рівнів від надрайону до куща) охарактеризуємо референтури й коло їхніх функцій:

1. *Суспільно-політична референтура*, принаймні рівня надрайону і району, складалась з відділів: кадрів, пропаганди, технічного, адміністративного, вишкільного і юнацтва[86]. Пропагандистський відділ займався організацією і проведенням так званих відправ, сходин, стріч, віч, учительських конференцій. Працівники технічного відділу прослуховували повідомлення закордонних радіостанцій і друкували на їхній основі інформації, різні матеріали для пропагандистської роботи тощо. Адміністративний здійснював нагляд за роботою місцевих сільських та районної управ як "влади у запіллі"; вишкільний відділ школив силами вишкільної групи ("трійки" інструкторів) членів місцевої сітки запілля[87]. Щодо сільських управ, то їхні працівники були зобов'язані: створювати земельні комісії з наділу українців, в першу чергу малоземельних і безземельних, землею[88], організовувати допомогові комітети, розпоряджатися транспортними засобами, утримувати вчителів і шкільних інспекторів шляхом оподаткування громади, слідкувати за утриманням жителями в порядку своїх криниць, господ, будувати дезинфекційні камери, пожежні сторожі, бані та убікації, проводити збір теплого одягу для УПА[89] і т. ін.

2. *Референтура Служби Безпеки* розвивалася автономно і могла видавати інструкції, обов'язкові для виконання в будь-якому відділі УПА чи клітині запілля. Вона не залежала ні від командантів запілля, ні від їхніх референтів. Поділялась на три відділи: поліційно-виконавчий, розвідчо-інформаційний та контррозвідки. Їхня робота добре описана Д. Веденєєвим і В. Єгоровим[90].

---

[84] Там само. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 72.

[85] Проаналізуємо документи: Там само. – Спр. 120. – Арк. 5; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 17.

[86] Бачимо це з порівняння документів: Реєстр працівників політичної референтури надрайону "Долина" (без підп. і дати) (ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 361. – Арк. 38); Звіт за час від 23 вересня до 23 жовтня 1943 р. суспільно-політичного референта з району "Степ" (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13–22). Документи походять з двох різних теренів.

[87] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 13–22.

[88] Про те, як цей процес відбувався, наприклад, у с. Літвиця Дубровицького району на Рівненщині, див.: ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 80. – Арк. 1–54.

[89] Документи про діяльність сільських управ у селах Сарненського району: Там само. – Спр. 109. – Арк. 5, 13, 14, 17.

[90] *Веденєєв Д., Єгоров В.* Меч і Тризуб: Нотатки до історії Служби Безпеки Організації Українських Націоналістів.

3. *Організаційно-мобілізаційна референтура* на рівні району складалась з оргмоба, його заступника, вишкільного інструктора, команданта самооборони. Взагалі ж її працівники займалися мобілізацією до УПА[91] у разі необхідності всього боєздатного населення в окремих місцинах, здійснювали збірку зброї у терені, керували організацією кінних сотень та процесом матеріально-технічного забезпечення їх, інструктували пропагандистів-вихоників і проводили військовий вишкіл молоді[92], організовували військовий зв'язок, системи оборони сіл (від району до станиці), ставили на облік потребуючих допомоги родичів військовиків УПА[93]. Цій референтурі були підзвітні військові підприємства терену (слюсарні, римарні, столярні, мотузярні[94] і т. п.).

4. На рівні району апарат *господарчої референтури* складався з районного господарчого, який очолював відділи, керовані підреферентами: заготівель, промисловості, торгівлі, земельно-лісовим, фінансовим. У співпраці з жіночою сіткою УЧХ його працівники займались обліком усього майна терену, забезпеченням інтендантур УПА товарами продовольчої і непродовольчої груп згідно з відповідними нормами[95], облаштуванням криївок, магазинів (складів), харчових пунктів, збиранням у населення збірок (поставок, контингентів[96]), іноді з надаванням посвідок про відшкодування зібраного у майбутньому (бофонів), організацією на договірних умовах з селянами відгодівлі худоби на потреби УПА (і вивозу худоби "на Північ"[97], тобто для потреб оперуючих поблизу і за межами кордону з БРСР відділів УПА), керівництвом підприємствами терену (кравецькими та шевськими артілями, гарбарнями, римарнями, трикотарнями, бляхарнями, тартаками, пекарнями, м'ясарнями, "фабричками" кави, повидел, сушарками, пасіками та ін.), закупівлею товарів, яких не вистачало у запіллі (наприклад, солі, мила, сірників), за межами ПЗУЗ або в місцевих спекулянтів[98]. У ВО "Турів" навіть було організоване виробництво "папірців для куріння" під назвою "Березняк"[99].

5. *Референтуру зв'язку* очолював шеф зв'язку, якому підлягала розгалужена мережа зв'язкових пунктів терену. Працівники зв'язкових пунктів і гінці забезпечували роботу організаційного й військового зв'язків[100]. Окремі зв'язки (штафетні лінії?) створювались з метою передачі наказів і звітів за

---

[91] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

[92] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 13, 326, 327.

[93] Там само. – С. 188.

[94] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 4.

[95] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 90.

[96] Як синоніми українського слова "збірка" використовувалися слова "поставка" (за радянською термінологією) і "контингент" (за німецькою термінологією).

[97] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 14.

[98] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.

[99] *Петренко Р.* За Україну, за її волю (Спогади) // Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1997. – Т. 27. – С. 90.

[100] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9.

допомогою кінного зв'язку[101]. Зв'язок був звичайний і приспішений (кур'єрський). Останнім користувались лише для перевезення зброї, осіб з числа керівництва, похідних груп, поранених, з метою переїзду до іншої військової округи[102]. Працювали зв'язковими "переважно молоді люди, часом навіть підлітки, чи старі жінки-бабуні, що менше звертали на себе увагу"[103].

6. *Референтура УЧХ* перебрала на себе функції жіночої сітки підпілля ОУН. Складалась з відділів, у тому числі харитативного, суспільно-політичної роботи[104]. Перший відділ повинен був допомагати потерпілим родинам "від акцій німецько-польських вандалів", здійснювати опіку над дітьми[105]. Працівники цієї референтури мали доглядати за хворими і пораненими на санітарних пунктах під захистом охоронних відділів[106], організовувати приймальні для хворих у віддалених від санітарних пунктів районах, проводити медичні огляди стрільців УПА. Під егідою УЧХ організовувались збірки рослин для виробництва ліків, зокрема чемериці, польової сосонки, полину, листя брусниці, бобовника[107] та варіння лікувально-профілактичного чаю, здійснювалася заготівля дієтичних харчових продуктів для поранених – меду, сушених овочів, ягід. Жінки виготовляли речі особистого вжитку для військових: білизну, шкарпетки, тонке полотно на бандажі[108] тощо.

Розглянемо комплекс документів надрайонів "Долина" (Костопільського), "Лісова пісня" (Сарненського), "Гало" (Столинського) ВО "Заграва", а також окремих територій ВО "Турів".

Джерельною базою для вивчення упівського запілля надрайону "Долина" є накази командантів, звіти командантів та референтів, інструкції, залучники, інформації, списки фахових сил, списки працівників кущів, аналіз яких дає можливість визначити особливості адміністративного поділу кожної військової округи, узагальнити повідомлення про посадовців запілля і встановити його хронологічні рамки.

Станом на 18 вересня 1943 р. надрайон "Долина" поділявся на райони Деражно, Стидень, Степань, Костопіль, Березно, Людвіполь. Про сьомий район, Городницький, є повідомлення за 14 жовтня[109]. Райони позначалися криптонімами і числовою нумерацією. Таким чином, район Деражно стає районом ч. 1 "Лісний", район Стидинь – районом ч. 2 "Камінь", район

---

[101] *Бутковський І.* Організаційна структура УПА // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу. 1942–1950: Зб. докум. – Б. м., 1957. – Ч. 1. – С.15.

[102] *Петренко Р.* За Україну, за її волю (Спогади). – С. 89.

[103] Там само. – С. 90.

[104] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 128.

[105] Там само. – Арк. 143.

[106] Там само. – Арк. 141.

[107] Там само. – Спр. 29. – Арк. 47.

[108] *Петренко Р.* За Україну, за її волю (Спогади). – С. 153.

[109] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 271–272.

Степань – районом ч. 3 "Керч", район Березно – районом ч. 4 (?) "Берег" (або "Беріг"), район Людвиполь – районом ч. 5 (?) "Скеля", район Костопіль – районом ч. 6 "Іскра" і район Городниця – районом "Пекло"[110].

Можна також встановити особливості адміністративного поділу більшості цих районів та визначити псевдоніми їхніх працівників. Аналіз 45 документів, що походять з надрайону "Долина", засвідчив, що у районі ч. 1 комендантом протягом періоду від серпня до 8 грудня 1943 р. був "Залізняк"[111], у районі ч. 2 з серпня до листопада цю посаду обіймав "Мирний"[112], в районі ч. 3 на схожій посаді перебував, принаймні у серпні 1943 р., "Лобода"[113], у районі "Берег" комендантом у серпні 1943 р. був "Сокіра"[114], у районі "Скеля", принаймні до 17 серпня, на схожій посаді перебував "Батій", тоді як протягом листопада того ж року – "Чорнота"[115]. У районі ч. 6 провідником, а невдовзі і комендантом у часовий проміжок з 22 червня до 15 вересня був "Костомаров". Цікаво, що новий комендант цього району, "Невмирущий", поставив підпис під звітом за місяць за час від 12 серпня до 12 вересня 1943 р. свого попередника "Костомарова", але не вказав дати свого підпису. На цій посаді "Невмирущий" перебував до 30 вересня 1943 р. включно. Відомо, що наказ по району від 3 жовтня єдиний раз підписав у ранзі коменданта району "Жбурляй". Далі комендантом, уже запілля, постає той самий "Невмирущий", але десь до грудня місяця. У заступництві за "Невмирущого" як комендант запілля підписав наказ 9 січня 1944 р. "Журливий". На посаді коменданта запілля району "Іскра" від 4 лютого до 7 квітня 1944 р. працював "Архип"[116]. Комендантом району "Пекло" був "Дажд" ("Даждь", "Дожд"), що підтверджують трофейні документи від 1 жовтня, 3 жовтня, 10 жовтня, 17 жовтня, 21 жовтня 1943 р.[117] Слід згадати про документ начебто з району "Пекло" за 28 травня 1944 р., у якому "Дудар" звітував "Богдану" про "державни річи", якими володіють селяни. Можливо він і походив з Городницького району, але не виключене його походження з іншого регіону[118]. Синонімічний криптонім можна пояснити зміною назв одиниць сітки запілля, яка відбулася у зв'язку з приходом радянських військ на Волинь приблизно у березні–квітні 1944 р.

---

[110] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 198; ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 34, 40, 52, 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 94.

[111] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 103.

[112] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 101.

[113] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 56.

[114] Там само.

[115] Там само. – Арк. 54, 56; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 104–105.

[116] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1, 9; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 27, 32, 34, 41–42; Спр. 34. – Арк. 94–97, 98–99, 102.

[117] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 58, 63, 84, 101, 108.

[118] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 63.

Усі з представлених вище районів восени 1943 р. поділялись або на підрайони, або на кущі, що свідчить про поступове, а не одномоментне реформування оунівського підпілля з метою відповідності новим реаліям.

Район ч. 1 "Лісний" станом на 15 вересня 1943 р. мав у своєму складі 4 підрайони, у трьох з яких було по 5 станиць, а у четвертому – 3. Підрайони також нумерувались. Чисельність працівників сітки запілля районного центру становила 167 чол., а в підрайонах ч. 1–4 (з станицями кожного з підрайонів) – відповідно по 32, 35, 31, 23 осіб. Отже, кадровий склад Деражненського району становив 288 чоловік.

Порівнявши показники трьох документів з підписом "Залізняка" за 25 вересня, 24 жовтня і 8 грудня 1943 р., бачимо, що за такий період чисельність підлеглих району кущів (вже не підрайонів!) зросла з 4 до 5, показник кількості станиць зріс з 18 до 23, а рівень охопленості "осель" (тобто усіх місць проживання людей) збільшився з 28 до 35 населених пунктів. Якщо у вересні 1943 р. у районі працювало 123 чоловіки і 80 жінок, у жовтні – 140 чоловіків і 80 жінок, то в грудні показник залучених до праці у терені людей зменшився і склав всього 213 осіб, з яких 78 вважалися активом[119].

На жаль, поки що не можна деталізувати організаційний поділ району ч. 2 "Камінь". Відомо, що командант району "Долина" 20 серпня 1943 р. перевіряв роботу підрайону № 1 в Тростянці. У районі 10 вересня відбулася відправа для районних командантів запілля. Наприкінці листопада 1943 р. з 15 осель району всі були охоплені організаційною сіткою, у терені працювало 79 чоловіків і 52 жінок[120].

Записи командантом надрайону "Долина" про отримання ним місячних звітів з району № 3 "Керч" не деталізують суті цих документів, які мали б містити інформацію про мережу організацій запілля терену. Відомо тільки, що в грудні 1943 р. у районі нараховувалось 17 осель і 1 містечко, працювало 100 осіб. Згадується також село Ромейки, у якому, за повідомленням з станиці № 5 району "Керч", було зловлено 16 ляхів[121].

У районі "Скеля", за повідомленням від 6 вересня 1943 р., працював підрайоновий командант "Галайда", отже, на початку вересня все ще існувала підпільна сітка ОУН. Станом на 7 листопада 1943 р. того ж року підрайонів нараховувалось 7 (два з них – "Крути", "Байрак"), у двох з яких робота йшла дуже погано: з причини, що "все населення в розбізі і загрожений терен" – у підрайоні "Луг" (№ 5), через "легковажність місцевих керівників" – у підрайоні "Корч". Чисельність сіл району в листопаді–грудні 1943 р. зросла з 43 до 47. При цьому вказувалось, що 9 сіл спалили поляки, 7 – німці,

---

[119] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 162–164, 44, 115; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 103.

[120] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 52, 34; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 101.

[121] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 253; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 104. – Арк. 1; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 198.

2 – червоні. Нараховувалось 335 працівників терену, з яких 295 чоловіків і 40 жінок. Таким чином, це один з 7 районів надрайону "Долина", підтвердження про існування в якому кущів замість підрайонів не вдалося виявити[122].

Район ч. 6 "Іскра" поділявся на 6 кущів. За показами документів, кущ № 1 існував 27 серпня 1943 – протягом січня 1944 рр. Командантом куща був "Кавун". Відомі псевда підлеглих йому командантів трьох станиць – "Шпак", "Корній", "Смилий". Відомо також про станицю ч. 1"Корч" куща № 1[123]. Чисельність станиць куща № 2 зросла з 4 (у вересні 1943 р.) до 7 станиць і штіцпункту Моквин (у березні 1944 р.). Якщо у вересні командантом куща був "Марко", а станичними "Чуб", "Ястер", "Голий", "Бахман", "Мороз", "Крук", "Житенко", то в березні командантом запілля куща вже був "Олекса"[124]. Хронологічні межі існування куща № 3, які визначаються за документами, це 23 серпня 1943 р. – 4 квітня 1944 р. 23 серпня 1943 р. провідником куща був "Залізняк", він же як кущовий командант запілля керував кущем ч. 3 "Яр" станом на 22 жовтня і в листопаді. В лютому – 4 квітня 1943 р. командантом запілля куща ч. 3 вже був "Максим". У звіті від 4 квітня 1944 р. він повідомив про тероризування більшовицькою адміністрацією таких сіл куща, як Любаша, Підлужне, Трубиці, Руда, Космачів[125]. Повідомлення про кущ № 4 датовані 15 вересня 1943 р. – 4 квітня 1944 р. У першому випадку повідомляється про команданта куща "Чміля" і станичних "Гірняка", "Беза", "Пугача", "Рогатка", у останньому – про команданта куща "Василя". Згадуються і села куща: Мар'янівка, Брушків, Пенків, Олександрівка. Чисельність працівників куща до квітня 1944 р. скоротилась до 10 осіб[126]. З 15 вересня 1943 р. до 6 квітня 1944 р. є повідомлення про існування куща № 5. Перше з цих повідомлень містить інформацію про кущового "Довбню" і станичних 9 станиць куща: "Зеленого", "Осику", "Граба", "Мороза", "Одуда", "Білого", "Солов'я", "Богдана", "Ворона". Проте у квітні командант "Коваль" повідомляв про загрозу з боку більшовиків таким селам куща, як Борщівка, М. Любашка, М. Селище, Довганець, Крихи (чи Крухи), перебування "штундів" у селах Куплі та Рудні. Працювало у кущі 34 особи членства[127]. На жаль, не датований документ, який повідомляє про персональний склад "екзекутиви" куща № 6. У ньому керівником куща виступає "Хома", а його заступником – "Вихор". Перераховані 4 станиці цього куща: № 1 Антонівка (станичний – "Сокіл"), № 2 Цицелівка

---

[122] ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 33; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 77, 105, 69, 104; Спр. 104. – Арк. 1.

[123] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 7; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 34, 41, 43.

[124] ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 29; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 13, 58.

[125] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 59, 15, 59, 51–52; Спр. 29. – Арк. 44, 54; Спр. 64. – Арк. 15.

[126] Там само. – Спр. 64. – Арк. 56, 19, 23.

[127] Там само. – Арк. 54–55, 14.

(станичний – "Дубченко"), № 3 Рисванка (станичний – "Чумак"), № 4 Жалянка (станичний – "Гребля")[128].

Район "Пекло", очевидно, не мав поділу на кущі і поділявся тільки на станиці.

Основою джерельної бази для вивчення мережі запілля на Сарненщині (надрайон "Лісова Пісня") є накази політичних і господарських референтів надрайону, інструкція команданта надрайону, зарядження, звіти з окремих районів, видані по лінії політичної референтури (за місяць, відділу кадрів), донесення, інформації з районів, списки фахових сил з надрайону і районів.

Надрайон "Лісова Пісня" поділявся на 5 районів з відповідним числовим позначенням – "Дунай" (26), "Замок" (27), "Умань" (28), "Гай" ("Рай") (29), "Роса" (30)[129]. Ці райони розташовувались на теренах, які нині входять до Рівненської області. Перший з них включав у себе деякі села, що зараз входять до Рокитнівського району Рівненської області – Масевичі, Карпилівку, Борове, Дерть[130]. До другого з переліку району входили населені пункти, які є у теперішньому Сарненському районі згаданої області – це Сарни, Клесів, Сехи, Чудель, Кам'яне, Німовичі. До району "Умань" належали як окремі поселення, що зараз входять до складу Сарненського району тієї ж області (Любиковичі, Цепцевичі, Стрильськ), так і ті, що належать до Дубровицького району, – Дубровиця, Осова, Крупове. Знаємо про входження до району "Рай" сіл Тьолковичі, Тутовичі, Каноничі, Довговоля, Дубівка, Озеро, Жовкинь, Острівці, Лукі, Воронкі; переважна більшість з них належить до сучасного Володимирецького району Рівненської області. До "Раю" входили деякі села сучасного Володимирецького району (Ст. Рафалівка, Воронки)[131].

Вдалося виявити згадки про накази чч. 3А, 4 і безпосередньо тексти наказів чч. 4А (від 24 вересня 1943 р.), 5А (від 13 жовтня 1943 р.), 6 (від 18 жовтня 1943 р.), 7А (від 23 жовтня 1943 р.)[132] з надрайону. Накази чч. 5А, 6, 7А підписав "Павло". Швидше за все, це був політреферент надрайону. Перші накази "Павла" регламентували роботу місцевих політреферентів, а починаючи з ч. 4А – роботу районних управ як їхніх "правонаступників". Наказ ч. 4А не завірений ніким, хоч і містить цінне повідомлення про райони Сарненського надрайону та їхнє числове позначення (див. вище). У наказі ч. 6 "Павло" дорікнув працівникам управ у тому, що вони не виконали його наказів чч. 1–5 навіть і на 50%, порадив написати і переслати йому перший звіт за тиждень праці до 24 жовтня, хоч це вони повинні були вже зробити приблизно в перші дні жовтня[133]. Наказом від 23 жовтня

---

[128] Там само. – Арк. 53.

[129] Там само. – Спр. 109. – Арк. 33.

[130] У звіті політреферента "Артема" з терену "Дунай" подибуємо згадки ще про такі села цієї місцини: Молевичі, Буда, Остки, Сновидовичі, Залав'є, Галич, Біловіж, Нетреба, Довгань (Там само. – Спр. 63. – Арк. 39–40).

[131] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 267, 271, 272, 297, 301, 302.

[132] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 109. – Арк. 33, 11, 20, 32.

[133] Там само. – Арк. 20.

1943 р. "Павло" зобов'язав голів управ Сарненщини звітувати про рухи "тяглової і пішої сил" в терені і вже закінчувати поділ державних земель між новими землевласниками[134].

У зв'язку зі збільшенням скарг з відділів УПА щодо неналежного забезпечення їх харчами з боку управ у своєму зарядженні ч. 9 за 4 листопада 1943 р. "Павло" роз'яснив голові району "Умань", як на належному рівні організувати систему постачання із залученням господарчої референтури району[135].

У документі від 27 жовтня 1943 р., завіреному командантом надрайону "Ігорем", команданти районів інструктуються у справі напрямних, за якими мали складати свої звіти за місяць. Вони повинні були звітувати про наступне: працю організаційної сітки на просторах певного терену, чисельність і національний склад населення, діяльність українських та неукраїнських політичних груп, ворогів (німців, червоних, "польської партизанки"), число спалених німцями і червоними сіл, польських колоній, події в терені, ступінь поширеності релігійних сект, мову, на якій проводять службу священики різних церков. Це одинокий документ з виявлених нами, автором якого є командант надрайону "Лісова Пісня" "Ігор"[136].

Серед звітності виділимо документ з терену "Дунай" політреферента "Артема" (28 вересня 1943 р.). Він повідомив про призначення у кожній станиці свого району політреферента і керівника кадрів. Автор вказав на "брак людей, що могли б займати становища керівників відділів: адміністрації, пропаганди, юнацтва і кадрів"[137].

Відомий і звіт одного з керівників згаданих вище відділів політреферентури, відділу кадрів. Це документ з району "Гай" "Вернигори", у якому він звітує про проведення сходин у станицях району – "Хата", "Шибка", "Клуня", "Кроква", "Колода", "Ломака", "Підвала", святкування у кущі "Броди" дня повстання у Львові – 1 листопада 1918 р.[138] Інше джерело з району "Гай" повідомляє назви кущів і станиць району. Нараховується 7 кущів, 6 з яких мали назви "Великан", "Ремісник", "Острів", "Овруч", "Шпинь", "Чигирин", а ще один – без назви. Їх очолювали, відповідно, "Кравець", "Тип", "Моряк", "Булавний", "Шинкар", "Бунчужний", "Четар". Повідомляється про існування в кожному кущі від 1 до 4 станиць[139].

Про роботу ще одного працівника запілля свідчить список фахових сил з району "Умань". Автором його, очевидно, був керівник відділу кадрів політреферентури цього району "Чорний". Він нарахував у своєму районі 34 робітничі спеціальності. З них найбільше столярів (160), кравців (110), теслярів (101), шевців (96), мулярів (75)[140].

---

[134] Там само. – Арк. 32.
[135] Там само. – Арк. 75.
[136] Там само. – Спр. 35. – Арк. 87.
[137] Там само. – Спр. 63. – Арк. 39–40.
[138] Там само. – Арк. 37.
[139] Там само. – Арк. 41.
[140] Там само. – Арк. 38.

У зв'язку з приходом радянських військ навесні 1944 р. підпільна мережа на Сарненщині, напевне, зазнає змін. На жаль, ми не маємо можливості їх прослідкувати, як це було на прикладі Костопільського надрайону і буде на прикладі Столинського.

Інформації з Сарненщини дають можливість простежити процес реформування сітки запілля району "Роса". Вони укладались по лінії СБ. В інформації з району "Роса" від 1 до 3 грудня 1944 р. автор "Січ" повідомляв про діяльність червоних у терені, згадував села Серхова, Більськ, Горди[141]. Йшлося про підрайон № 1 і села Серхова, Більськ, Рудка в інформації з того ж району за підписом "Сича", але за час з 1 до 10 грудня 1944 р.[142] Звіт за місяць з району "Роса", укладений 27 грудня 1944 р. "Завзятим", став своєрідною акумуляцією інформацій від 16 до 17 грудня 1944 р. з підрайону № 1 району "Роса", від 10 до 14 грудня 1944 р. з підрайону № 2 району "Роса", від 24 грудня 1944 р. з підрайону № 2 району "Роса" та інших такого роду документів (одно-, три-, десятиденних за періодичністю написання). Останній звіт – це узагальнення, здійснене командиром СБ району[143].

У згаданих документах повідомляється про підрайони № 1 і № 2 району "Роса", що свідчить про зміну традиційної структури поділу району на кущі поділом на підрайони, а, отже, і про зміну структури запілля знову організаційною структурою, схожою на оунівську. Підтверджує це припущення той факт, що вже 9 грудня 1944 р. керівник району "Роса" "Бен" називається не командантом, як раніше, а провідником району[144] – така назва керівника не була характерною для сітки запілля.

Підходи до організації діловодного процесу на Столинщині теж змінюються у зв'язку зі створенням запілля. Проаналізуємо такі документи рівня від надрайону до куща, як єдиний відомий на сьогоднішній день звіт за місяць команданта надрайону, звіт референта юнацтва надрайону, місячні звіти комендантів районів, референтів СБ, відомості з терену команданта СБ надрайону, інформації комендантів надрайону, районів і СБ, ділова переписка (грипси) різних працівників запілля. Про організацію запілля УПА в регіоні йшлося в наказі команданта запілля ВО "Заграва" "Дубового" від 23 вересня 1943 р. Комендантом запілля надрайону "Гало" став "Шепель"[145]. До надрайону входило 148 сіл (станом на жовтень 1943 р.) у складі опанованих організаційною сіткою Висоцького (30 сіл і 2 містечка) та Столинського (30 сіл)[146] і неопанованих Березівського і Давидгородського районів. Центри трьох останніх районів, як і в другій половині 1942 р., були вже на території БРСР. Два опановані райони ("по лівій стороні ріки Горинь") мали назви "Луг" і "Дубник"[147].

---

[141] Там само. – Спр. 36. – Арк. 26.
[142] Там само. – Арк. 28.
[143] Там само. – Арк. 39.
[144] Там само. – Спр. 35. – Арк. 56.
[145] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 156.
[146] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 100.
[147] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 268.

Через більшу загрозу терену з боку радянських партизан, ніж у сусідніх Костопільському і Сарненському надрайонах, тут спочатку не вдавалось наладнати дієву організаційну сітку. Існують згадки про випадки намови місцевих жителів радянськими партизанами і численні напади червоних на працівників запілля Столинщини. Наприклад, 15 листопада 1943 р. людям з оточення "Шепеля" вдалось приспати пильність чоловіка, котрий ладен був здати радянським партизанам кущового з с. Лудинь[148]. 25 листопада 1943 р. "комунари" наскочили на будинок у с. Ботово Столинського району, де перебував "Шепель" і ще 4 "друзі", тобто представники організаційного активу вищого рівня. Працівники запілля не розгубилися і втекли. "Комунари" зі злості запалили хату і вбили її господаря[149]. В результаті подібних акцій ледве не були знищені командант надрайону "Шепель", командант СБ надрайону "Грибок", загинули шеф зв'язку надрайону, 4 команданти районів[150].

У результаті розширення надрайону весною 1944 р., коли назва надрайону була змінена на "Лиман" і до нього приєднано Володимирецький й Дубровицький райони, у його складі опинилися такі райони: "Верес" (Висоцький), "Студений" (Столинський),"Валка" (Володимирецький і Дубровицький[151]). Поряд з цим зустрічаємо відомості про існування в квітні–травні 1944 р. нового надрайону "Затока", що його очолював "Микола". В одному зі своїх заряджень він, намагаючись інтенсифікувати роботу організаційного активу в різних ділянках, вказав, що "запілля не повинно засиджуватись по хатах, треба перебувати в лісі"[152]. Можливо, цей надрайон територіально межував зі Столинським.

Прослідкуємо зміни у структурі організаційної сітки запілля надрайону, які сталися протягом листопада–грудня 1944 р.

Якщо грипс від 25 листопада 1944 р. з району "Верес" був адресований "до друга Коменданта"[153], то схожого зразка грипс "Дмитро" з того ж району адресував 27 грудня 1944 р. вже "до друга Командира"[154]. У ранзі команданта керівник району "Студений" згадується у документі від 18 листопада 1944 р.[155], тоді як інший документ, від 8 грудня 1944 р., повідомляє про командира району "Студений"[156]. Інші документи за листопад повідомляють про поділ Володимирецького і Дубровицького районів на підра-

---

[148] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 24.
[149] Там само. – Арк. 25–26.
[150] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 100; ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 26–27.
[151] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 56, 59–61.
[152] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 3.
[153] ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 57.
[154] Там само. – Арк. 9.
[155] Там само. – Арк. 19.
[156] Там само. – Арк. 22.

йони[157], а в документі з Висоцького району від 26 листопада 1943 р. керівник району вже зветься провідником[158].

Отже, у Столинському районі зміни у сітці підпілля де-факто відбувались у листопаді 1944 р., оскільки це підтверджують зміни назв посадових осіб районів Столинщини за цей місяць на нехарактерні для працівників мережі.

Як у випадку з документом з Сарненщини, документи зі Столинщини є документальним доказом формального скасування сітки запілля (навесні 1944 р. значно реформованої). Такий процес можна пояснити катастрофічним зменшенням рівня охопленості теренів надрайону організаційною сіткою, скороченням чисельності працівників підпільної мережі у зв'язку з активізацією репресивної роботи на Волині і Поліссі радянських органів безпеки. На жаль, нічого не відомо про те джерело, яке б де-юре регламентувало цю зміну, хоч воно мало б бути.

Про особливості розгортання сітки запілля у другій з військових округ, що є предметами розгляду, "Турів", відомо небагато. Поодинокі документи, що виявлені, – це звіти з надрайону і районів (за місяць), звіти військовика з району Камінь-Каширський, десятиденний звіт праці по району Седлище.

Розглянемо звіти: перший – з терену (надрайону) "Байрак", завірений 14 грудня 1943 р. "Миколою"[159], другий – орієнтовно з Колківського надрайону, підписаний "Скалою" 1 січня 1944 р.[160] Тематичні блоки цих звітів за формою різняться між собою, а традиція оформлення другого документа ідентична правилам оформлення звітів за місяць командантами запілля районів надрайону "Долина" ВО "Заграва". Терен "Байрак" включав у себе Матіївський, Голованський, Шацький, Заболоцький, Любомльський райони. Лише Голованський район не був загрожений червоними, поляками чи німцями. Тамтешня сітка запілля була розвинена недостатньо, наприклад у Любомльському районі нею було охоплено тільки 4 села, а на увесь надрайон діяло 6 станиць СБ, працювало кілька гарбарень, миловарень, м'ясарень[161]. Проте вже у звіті за місяць коменданта запілля "Гамалії" одного з районів цього надрайону – "Корт" (Матіївського), йдеться про налагодження за період з 1 листопада 1943 р. до 1 грудня 1943 р. роботи "кущових проводів", керівниками яких призначено осіб з великим стажем роботи. У районі з 48 сіл організаційною сіткою вдалось охопити 44, серед яких села Рудня, Сюмаки, Чорноплес, Довгийліс та інші[162].

---

[157] Там само. – Арк. 16; Спр. 22. – Арк. 63.

[158] Там само. – Спр. 36. – Арк. 59–61.

[159] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 148–152.

[160] ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 5 (неповний текст документа); Спр. 130. – Арк. 84–85 (повний текст документа).

[161] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 148–152.

[162] Там само. – Арк. 139–141. Виявлені також місячні звіти з теренів "Дочан", "Ринок", "Карлик" ВО "Турів" за листопад–грудень 1943 р. (по одному з кожного із зазначених теренів). Лише звіт з терену "Ринок" має підпис автора ("Коваленко") з вказівкою його посади (рай. ком. запілля) (див.: ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 357. – Арк. 45–57, 62).

Районний військовик Камінь-Каширщини "Чума Микола" у звіті від 22 листопада 1943 р. виділив у районі кущ № 1 "Керч" (де бракувало "провідних одиниць"), кущ № 2 "Київ" (там діяв лише один станичний, у Заліссі, а кущовий приступив до праці 16 листопада), кущ № 3 "Курськ" (у ньому саме почав працювати кущовий, а станичних ще не знайдено), кущ № 4 "Коломия" (кущовим тут був "Обережний"), кущ № 5 "Херсон" (робота налагоджена). У цьому документі також пераховано 24 села району, "охоплені списками", і 20 сіл неохоплених[163].

Кущ "Колос" (Седлиський) і окремі села (Мизово, Буцень, Синів, Дотень) іншого куща, назва якого не уточнюється, згадуються у звіті з праці за 10 днів "в. к." по району Седлище, підписаному "Явором"[164].

У цілому для документації з цієї військової округи характерна низька інформативність. Видно, що тут процеси реформування оунівської мережі не проходили такими швидкими темпами, як це було, наприклад, у надрайоні "Долина" ВО "Заграва". Можливо, свою роль зіграли фактор віддаленості від місця перебування Головної Команди УПА у час творення мережі в запіллі, велика концентрація ворожих сил тощо.

Таким чином, аналіз закономірностей оформлення і змісту винятково трофейних документів мережі підпілля ОУН на ПЗУЗ показав, що орієнтовно в серпні–вересні 1943 р. відбувається її розширення. Якщо до цього часу структура мережі в цілому на Волині та Поліссі була собою "екзекутивами" (проводами) краю–округ–районів–підрайонів[165]–станиць на чолі з провідниками і референтами як керівниками окремих напрямків роботи, то протягом зазначеного терміну вона починає набувати нових обрисів – на усіх рівнях розширеної мережі (внаслідок створення надрайонів і заміни підрайонів кущами) розгортають роботу команданти (у станицях – станичні) і референти вже як працівники запілля УПА. У березні–квітні 1944 р. внаслідок приходу радянських військ відбулось зменшення її чисельного складу, а надрайони, наприклад, стають масштабнішими. Документи продовжують повідомляти про роботу запілля УПА до листопада–грудня 1944 р., хоча мережа поступово ліквідовується (наприклад, мобілізуються до армійських відділів працівники розгалужених господарчих референтур), доки наприкінці року не зникне зовсім, перетворившись у підпільну сітку, що була дещо схожою на ту, яка існувала до моменту появи запілля. Свій вплив на розвиток адміністративної мережі прагнула здійснити восени 1943 р. і Народно-Визвольна Революційна Організація (НВРО), до створення якої на Волині мали причетність оунівці. Вона прагнула надати національно-визвольній боротьбі всеукраїнського масштабу.

---

[163] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 137.

[164] Там само. – Арк. 182.

[165] Відомо про поділ районів у Західній Волині не на підрайони, а на кущі вже з липня 1943 р., що уподібнює адміністративну структуру цієї місцевості з тією, яка існувала в Галичині, зокрема, в 1942–1943 рр.

Документи як підпілля ОУН, так і запілля УПА мало чим відрізнялись за видовим розмаїттям, в дечому різнились за формою. Місця походження, імена авторів переважної більшості з них, особливо в західній частині Волині, кодувались. У цілому вдалось визначити реальні відповідники закодованим назвам різних адміністративних утворень на ПЗУЗ у досліджуваний період, хоч слід відмітити нестачу джерел, в свій час вилучених на теренах Західної Волині.

Ігор МАРЧУК (*Рівне*)

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНУ ПОБУДОВУ УПА НА ВОЛИНІ

В історіографії Української Повстанської Армії нараховується чимало праць, виданих як в Україні, так і за кордоном. Однак тільки декілька з них порушують проблеми виникнення та структури цього військового формування в період Другої світової війни[1]. На жаль, у цих працях допускається низка фактологічних помилок. Зокрема, автор відомого дослідження з історії УПА Петро Мірчук подає структуру УПА-Північ далекою від реальної картини, й багато сучасних істориків запозичили його думки. Київський дослідник Анатолій Кентій взагалі намагається оминути цю проблему, розповідаючи про УПА-Північ лише в загальних рисах. Відтак, не з'ясувавши організаційної побудови УПА, не знаючи чисельності та керівного складу, важко достовірно говорити щось про її історію.

Крім того, певний час діяло аж дві Українські Повстанчі Армії. Перша чисельністю 300–500 вояків виникла весною 1942 р. на території Рівненської області під керівництвом отамана Тараса Бульби (Тарас Боровець), а друга почала створюватися волинським проводом ОУН(б) у лютому 1943 р. під назвою "Військові відділи ОУН". Про це згадується у вступі до постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН від серпня 1943 р.: "Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила"[2]. А також у листі отамана Тараса Бульби до представників волинського краєвого проводу ОУН(б) від 25 березня 1943 р.: "З уваги на те, що визначена на минулу неділю дня 21. III. 1943 р. спільна нарада, яка мала

---

[1] *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991; *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль, 1991; *його ж.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50 років XX століття. – Львів, 2000; *Кентій А. В.* Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999; *Содоль П.* Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник 1. – Нью-Йорк, 1994; Довідник 2. – Нью-Йорк, 1996.

[2] ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. – Б. м., 1955. – Ч. 1. – С. 97.

на меті організацію одного командування всіх українських військових відділів, не відбулася, я примушений звернутися до організації цим листом... Організація зробила багато потягнень військово-політичної натури не узгіднивши тих питань перед розпочинанням акції з нами (бульбівцями. – *І. М.*) і сьогодні вимагає переводити цю акцію спільними силами"[3]. Далі Боровець згадує, що військові відділи бандерівців розпочали відкриту боротьбу з німцями та провели окремі акції проти радянських партизанів, чим стурбували отамана і його військо, оскільки, на його думку, це не дасть ніяких результатів, крім зростання відплатних акцій з боку німецької окупаційної адміністрації. Причини, чому Тарас Боровець не підтримував активної збройної боротьби, стають зрозумілими, коли ознайомитися з його листуванням з представниками німецької поліції, яке він розпочав восени 1942 р. і продовжував до травня 1943 р. Тарас Боровець надмірно захопився дипломатичною грою, що було вигідно німцям. Його збройні операції на певний час зовсім припинилися, щоб не "заважати" переговорному процесові[4].

В історичній літературі зустрічається багато помилкових тверджень про початковий період формування УПА і її тогочасну чисельність. Складається враження, що весною 1943 р. уже діяли тисячі добре озброєних і навчених повстанців. Насправді це далеко не так. Якщо висвітлити цей процес свідченнями командирів і вояків УПА, а також окремими документами, то отримаємо зовсім іншу картину.

Наприклад, командир групи УПА "Турів" Юрій Стельмащук-"Рудий" під час слідства в лютому 1945 р. розповів, що 15 лютого 1943 р. у селі Піддубцях Теремнівського району Волинської області крайовий військовий референт ОУН(б) Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) Василь Івахів-"Сом" скликав нараду з приводу створення партизанських загонів. На нараді вирішувалися наступні питання:

1. Визначити, скільки людей у кожній окрузі повинно влитись у ряди повстанських відділів на випадок відкритого збройного виступу.
2. Визначити й розподілити по округах командний склад.
3. Розподілити зброю за тим самим принципом.
4. Конспіративно провести військовий вишкіл з добровольцями[5].

Фактично, це була директива зі створення майбутньої УПА-Північ. Одночасно крайовий військовий референт "Сом" розпочав формувати Військовий штаб (Головну команду), до якого увійшли Ю. Ковальський-"Гарпун", С. Снятецький-"Сірко" та інші старшини. На жаль, цей штаб довго не проіснував, а його керівники загинули 13 травня 1943 р. біля села Черниж Маневицького району Волинської області в бою з німецьким каральним підрозділом. З Галичини на Волинь знову було відряджено ще кілька старшин, які пройшли

---

[3] Фонд Рівненського Краєзнавчого музею (папка "Історія ОУН і УПА").
[4] Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця. – Рівне, 1998. – С. 11–20.
[5] *Марчук І.* Воєнна округа (група) УПА "Турів": (Виникнення та еволюція) // Воля і Батьківщина. – 1997. – Ч. 3 – С. 39.

вишкіл у батальйонах "Нахтігаль" і "Роланд", зокрема Василь Сидор-"Крегул", який відновив діяльність штабу та продовжив створення нових відділів УПА.

За свідченням того ж "Рудого", Ковельський окружний провід ОУН протягом весни 1943 р. зумів створити тільки три сотні УПА й підстаршинську школу. Згодом виникла ще одна сотня. Поміж добровольцями було розподілено зброю – 450 гвинтівок. Пізніше ці чотири сотні командир "Рудий" реорганізував у три загони й назвав це формування Українська Повстанча Група "Озеро". Чисельність її становила близько 500 вояків.

1-й загін "Стохід" очолив командир "Вовчак" (Олексій Шум).

2-й загін "Буг" був сформований з колишніх учасників 103-го батальйону поліції під керівництвом "Лисого" (Івана Климчака).

3-ім загоном "Тур" командував "Бистрий" (Пашкевич)[6].

Але такі великі формування на той час були рідкісними. Діяли окремі невеликі боївки, або відділи, по 50–60 вояків. До них слід віднести відділи "Остапа" (Сергія Качинського), "Коробки" (Григорія Перегійняка), "Яреми" (Никона Семенюка), "Стрибайла" (Леоніда Борейчука), "Крука" (Івана Климишина), "Аркаса" (Олексія Брися), "Острого" (Ярослава Ждана), "Саблюка" (Остапа Качана), "Чорноморця" (Євгена Басюка), "Шпака" та інші.

Заарештований органами НКВС курінний Олексій Брись-"Аркас" ("Остап") 8 травня 1944 р. у своїх свідченнях розповів: "27 березня 1943 року я зі своїм загоном у 38 чоловік здійснив збройний напад на м. Горохів з метою захоплення арсеналу зброї і щоб забрати у загін поліцейських, з якими була домовленість про перехід у загін. Такий напад був здійснений ще й для того, щоб не дати приводу для переслідування сімей поліцейських та створення враження, що вони не самі пішли від німців, а їх забрали. Арсенал зі зброєю не вдалося захопити і приєднати до загону 30 поліцейських".

Звинувачений радянськими каральними органами у грудні 1944 р. учасник УПА Мельник Григорій Миколайович, який очолював відділ постачання в загоні "Крука", повідомив, що коли у квітні 1943 р. він потрапив до повстанського відділу "Крука", тут налічувалося лише 45–50 бійців. Приблизно через три тижні після цього, наприкінці травня 1943 р., до загону прибув командир Південної групи УПА Петро Олійник-"Еней", який провів реорганізацію загону. Згідно з його наказом загін "Крука" став називатися не партизанським, а загоном УПА[7].

Річ у тім, що назва УПА закріпилася за військовими відділами ОУН(б) щойно у квітні 1943 р. після переговорів з отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем, на яких було вирішено використовувати популярну назву "Українська Повстанча Армія" для всіх збройних формувань. Ймовірно, 15 квітня 1943 р. було видано навіть спеціальний наказ, про що згадує сам Тарас Боровець у спогадах "Армія без держави"[8]. На Поліссі біля с. Тростянець Костопільського

---

[6] Там само.

[7] *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах державного архіву СБУ. – К., 2000. – С. 38.

[8] *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. – К., 1996. – С. 204.

району Рівненської області 25 квітня 1943 р. відбулася перша присяга бандерівської УПА, на якій були присутні командир Іван Литвинчук-"Дубовий" зі своїм штабом і відділи "Яреми" (Никона Семенюка), "Вороного" (Василя Левковича), "Пугача" і "Шавули" (Адама Рудика), а також місцеві підпільники ОУН. Тоді вояки вперше дізналися про нову назву, під якою будуть діяти. Це ж підкреслює і київський дослідник О. Вовк у вступі до 2-го тому "Літопису УПА": "...у квітні–травні 1943 р., після прибрання назви Українська Повстанча Армія, збройні відділи ОУН почали офіційно її вживати". Автор також стверджує, що на основі крайового військового штабу на ПЗУЗ формується Головна команда УПА (ГК УПА) та творяться територіальні штаби УПА, яких на той час було три – один у Волинській області й два в Рівненській[9]. Зокрема, звіт 1-ї групи УПА за травень 1943 р. подає відомості про склад штабу цієї групи:

Командир групи – "Дубовий " (І. Литвинчук);
Оперативний відділ – "Макаренко" (М. Левицький);
Відділ розвідки – "Печериця" (А. Луцик), "Острий " (Я. Ждан);
Відділ мобілізації – "Бескид";
Господарчий відділ – "Потап";
Вишкільний відділ – "Корбан";
Виховний відділ – "Рудящий" (І. Луцюк);
Санітарний відділ – "Еней" (Д. Сагайко);
Відділ зв'язку – "Горний"[10].

Штабові підпорядкувалися три сотні – "Яреми" (Никона Семенюка), "Шавули" (Адама Рудика) й "Романа", підстаршинська школа та деякі дрібні боївки ("Галайди", "Лайдаки", "Кори", "Ярмака").

Зі свідчень керівника Південної групи УПА "Енея" вдалося визначити, хто належав до її штабу весною – влітку 1943 р.:

Начальник штабу – "Голубенко";
Оперативний відділ – "Поліщук" (М. Омелюсік);
Відділ розвідки – "Немо" (А. Кисіль);
Господарчий відділ –"Чорний" (Бригадир);
Виховний відділ – "Максим" (В. Булавський);
Відділ зв'язку – "Муха" (М. Мартиновський);
Санітарний відділ – "Кучеренко" (Ю. Борщ);
Польова жандармерія – "Зелений" (І. Богуславський)[11].

Ця група була чисельнішою, ніж група "Дубового", і складалася з відділів "Крука" (Івана Климишина), "Чорноморця" (Євгена Басюка), "Орла", "Черника" (Дмитра Казвана), "Саблюка" (Остапа Качана), "Докса" (Семена Котика), "Беркута", "Юрка" (Юрія Чуйковського).

Від самого початку існування збройні відділи УПА розпочали активну діяльність: нападали на господарчі, транспортні, адміністративні та військові

---

[9] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 12.

[10] Там само. – С. 171.

[11] *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА... – С. 38, 39, 40.

об'єкти німецької окупаційної адміністрації. Цьому сприяв перехід української допоміжної поліції за наказом Головного командування Української Повстанської Армії на бік українських повстанців, що масово сталося в період з 15 березня до 10 квітня 1943 р. Але теза про те, що в лави УПА влилося 4–5 тис. поліцейських, напевно, є неточною, оскільки загальна чисельність УПА на кінець весни 1943 р. не перевищувала 2–3 тис. вояків.

Для цього періоду (весна – початок літа 1943 р.) характерним явищем було своєрідне двовладдя в УПА, яке виникло внаслідок відсутності чіткої структури армії і загибелі її командного складу, про що згадувалося вище. Політичний референт Воєнної округи "Заграва" Дмитро Худенко-"Остап" згадує: "Повинен відмітити, що до початку серпня 1943 року організаційна структура ОУН і УПА та взаємовідносини між ними були досить-таки незрозумілі, розпливчаті, непостійні. Строгої і чіткої схеми ОУН і УПА ще не існувало, в різних місцевостях України (мається на увазі Волинь і Полісся. – *І. М.*) в існуючу структуру ОУН і УПА вносились суттєві місцеві зміни.

Наприклад, в УПА ще не було куренів, сотень, чот, але в кожному районі існували боївки різної чисельності. Командири називались районними і надрайонними, а вищестоячі командири, напр[иклад], "Дубовий", називались просто командирами з додаванням їхніх псевдонімів. У відносинах між ОУН і УПА та їх взаємодії я сам особисто багато чого не розумів.

Тільки наказ "Клима Савура" у липні 1943 року запровадив точну схему організації УПА зверху до низу, була встановлена певна чисельність та назва підрозділів, частин і з'єднань УПА, штабів і референтур"[12]. За його ж свідченням, після цього наказу зовсім припинилися розпорядження ОУН по лінії УПА, а серед повстанців побутували розмови, що керівництво УПА вважає шкідливим наявність організаційних осередків ОУН у лавах армії, бо це веде до створення окремої партійної касти й до розбрату в середовищі вояків. Тому ніяких зборів членів ОУН у підрозділах не практикувалось, а члени організації розчинилися в загальній масі безпартійних вояків[13].

Командир УПА Юрій Стельмащук-"Рудий" після арешту розповів на допиті, що "в середині липня 1943 р. був викликаний в с. Журавичі Колківського району Волинської області на зустріч з "Климом Савуром", якому доповів про проведену роботу Української Повстанчої Групи "Озеро" на Ковельщині. Дмитро Клячківський, а саме він використовував псевдонім "Клим Савур", схвалив його звіт і передав директиву проводу ОУН про організаційну побудову УПА. Згідно з нею створювалися Військові округи, кожна з яких мала на своїй території групу УПА у складі 3-х чи 4-х загонів. Загін у свою чергу поділявся на три курені. Курінь – 3 сотні; сотня – 3 чоти; чота – 3 рої по 10–12 вояків у кожному. Загальний склад сотні 120–140 вояків, а куреня 360–400 вояків"[14].

---

[12] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36662. – Арк. 81.

[13] Там само.

[14] *Марчук І.* Воєнна округа (група) УПА "Турів"... – С. 40.

Серед документів, які збереглися, виявлено кілька директивних матеріалів, які поділяють тогочасну діяльність ОУН(б) на фронт і запілля. Фронт – це була власне діяльність загонів УПА, а запілля мало забезпечити всім необхідним армію і перебрати в свої руки владу на місцях. Загалом територію ПЗУЗ перейменовано на Військову Генеральну Округу (ВГО), на чолі якої перебував "Клим Савур". Йому були підпорядковані комендант запілля (керівник оунівської сітки на Волині й Поліссі) "Горбенко" (Ростислав Волошин), шеф військового штабу "Гончаренко" (Леонід Ступницький) і шеф політичного штабу "Галина" (Яків Бусол).

З літа 1943 р. Військовий штаб (Головна команда) складався з таких відділів:

1. Оперативний – "Поліщук" (М. Омелюсік);
2. Розвідувальний – "Євшан" (І. Литвиненко);
3. Господарчий – "Омелько" (Є. Татура);
4. Вишкільний – "Крегул" (В. Сидор);
5. Виховний – "Апостол".

Якщо штабові не вистачало досвідчених офіцерів, то за інструкцією шеф штабу одночасно міг бути й керівником оперативного відділу. Розвідувальний відділ мав отримувати розвідданні з військової розвідки й референтури Служби безпеки ОУН.

Господарчий референт при штабі тісно співпрацював з господарчим референтом запілля, оскільки все постачання забезпечувалося саме підпільною мережею ОУН[15]. Це видно з окремих звітів господарчих референтів організації. Наприклад:

"Господарчий відділ. Район ч. 10. Для відділу Орла здано:

1. Шинель – 21 шт.
2. Черевиків – 13 пар.
3. Плащів – 4 шт.
4. Котелків – 11 шт.
5. Мундирів – 2 шт.
6. Рубашок – 1 шт.
7. Чобіт – 4 пари.

Це все видно з наказу Матроса, Палія.

Дня, 18. 4. 43 р.

Таран"[16].

Вишкільний відділ мав розробляти і проводити військові заняття у старшинських і підстаршинських школах, комплектувати їхній особовий склад, здійснювати контроль за допомогою військових інспекторів. Першу підстаршинську школу організувала 1-а група УПА у квітні 1943 р. на чолі з колишнім учасником одного з українських легіонів "Корбаном". Через місяць відбувся випуск підстаршин, або, як їх ще називали, командирів-інструкторів.

---

[15] Державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 3. – Арк. 115–117.

[16] Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р–30. – Оп. 2. – Спр. 108а. – Арк. 3.

Перша старшинська школа "Дружинники" була створена в липні 1943 р. і налічувала лише 60 курсантів (по 20 від кожної групи УПА). Її очолив поручник "Горинь", а викладачами були як старшини Головної команди УПА, так і спеціально підібрані інструктори. Офіційний випуск цієї школи відбувся 6 грудня 1943 р., і всім курсантам, які закінчили успішно навчання, було присвоєно звання хорунжого.

Також шеф штабу мав у своєму підпорядкуванні дві підреферентури: Червоного Хреста і Зв'язку.

Головній команді підпорядковувалися відповідні штаби 4-х груп УПА:

Група "01", "Заграва" (північна частина Рівненської області).

Група "02", "Богун" (південна частина Рівненської області).

Група "03", "Турів" (Волинська область і Берестейщина).

Група "04", "Тютюнник" (Житомирська область).

У штабі кожної групи створювалися додаткові відділи військово-польової жандармерії, яка слідкувала за дисципліною і виловлювала дезертирів, технічні відділи (саперні). Наказом № 12 від 4 вересня 1943 р. вимагалось у кожній групі створити курси картографів і заснувати картографічні відділи, провести вишкіл польової військової жандармерії, а також на 20 вересня вислати по 30 відповідних людей до другої старшинської школи "Лісові чорти", яка щойно формувалась[17].

Кожна з груп УПА по-своєму підійшла до виконання розпоряджень ГК УПА. Найчіткіше розбудувала свою інфраструктуру група УПА "Турів", у склад якої увійшли:

<u>Загін "01", "Котловина" – командир "Юрій Рубашенко" (Степан Коваль).</u>

Курінь ім. Євгена Коновальця – командир "Рибак".

Курінь ім. Богдана Хмельницького – командир "Орел".

Курінь "Погром" – командир "Мороз".

<u>Загін "02", "Озеро" – командир "Рудий" (Юрій Стельмащук).</u>

Курінь "Стохід" – командир "Назар".

Курінь "Буг" – командир "Лисий".

Курінь "Тур" – командир "Голобенко".

<u>Загін "03", ім. І. Богуна ("Січ") – командир "Лівар".</u>

Курінь ім. Богдана Хмельницького – командир "Голуб".

Курінь ім. Князя Святослава – командир "Мирон".

Курінь ім. Сагайдачного – командир "Вітер"[18].

Група УПА "Заграва" в жовтні 1943 р. мала аж 6 загонів (так тут називали курені), кожен з яких мав 2–3 сотні.

<u>Загін ім. Богуна – командир "Ярема".</u>

1 сотня "Ворона".

2 сотня "Пащенка".

<u>Загін ім. Остапа – командир "Шавула".</u>

1 сотня "Свірка".

2 сотня "Бурі".

---

[17] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2 – С. 42.

[18] *Содоль П.* Українська Повстанча Армія. Довідник 2. – С. 172–173.

Загін ім. Коновальця – командир "Кора".

1 сотня "Однорога".

2 сотня "Бедрижка".

3 сотня "Бориса".

Загін ім. Богдана Хмельницького – командир "Острий".

1 сотня "Цигана".

2 сотня "Грабека".

Загін ім. Дорошенка – командир "Вороний".

1 сотня "Дереша".

2 сотня "Ярмака".

Після відступу німецьких військ з території Рівненської області в серпні 1944 р. відбулася нарада проводу ОУН на ПЗУЗ за участю керівника ОУН на СУЗ Василя Кука-"Лемеша" між селами Суськ і Жильжа колишнього Олександрійського району Рівненської області (нині Костопільський район)[19]. Зі звітів командирів УПА стало зрозуміло, що протягом першої половини 1944 р. втрати особового й керівного складу становили 50%. Відповідно сили УПА-Північ значно зменшилися. Видано розпорядження ліквідувати всі чотири групи УПА, перерозподіливши заново ті відділи, що вціліли. Група УПА "Богун" та її штаб увійшли до складу УПА-Південь, а курені групи УПА "Заграва" розподілили між групами УПА "Турів" і "Тютюнник", запровадивши нову назву "з'єднання Груп". З'єднання груп ч. 33 "Завихост" очолив Іван Литвинчук-"Дубовий", а начальником штабу став Олексій Громадюк-"Остріжський", оперативним старшиною призначено Леоніда Павловича-"Яворенка". З'єднання мало діяти на території Волинської області, а також між річками Стир та Горинь. У грудні 1944 р. надійшли нові інструкції від проводу ОУН з вимогою розподілити територію ПЗУЗ на два крайових проводи – Північно-Західний край і Північно-Східний. "Дубовий" став провідником першого (Волинська область, частина Рівненської області між річками Стир і Горинь та Холмщина), а в його проводі з'явилася посада військового референта, тобто командира ЗГ ч. 33, яку зайняв колишній командир групи УПА "Турів" Юрій Стельмащук-"Рудий" ("Кайдаш"). Змінилась і назва з'єднання груп – замість "Завихост" воно почало називатися "ім. Хмельницького" і складалося з шести бригад:

Перша бригада – ім. Лайдаки. "Память Крут" – командир "Ярок"

У складі загонів: 1541, 1542, 1543.

Район дії – Дубровицький, Висоцький, Володимирецький райони Рівненської області.

Сотенні: "Аршин", "Гаркун", "Орел".

Чисельний склад: близько 260 стрільців.

Друга бригада – ім. Острого, "Жовті води" – командир Галайда

У складі загонів: 1644, 1645, 1646.

Район дії – Цуманський ліс – територія Цуманського та Колківського районів Волинської області.

[19] Со щитом и мечем. – Львов, 1988. – С. 134–135.

Чисельний склад: близько 110 стрільців.

Третя бригада – ім. Мазепи, "Холмська" – командир Буря, Ткач.

У складі загонів: 1747, 1748, 1749.

Район дії – Маневицький, Рафалівський, Любешівський райони Волинської області.

Сотенні: "Дніпрович", "Бродяга".

Чисельний склад: близько 180 стрільців.

Четверта бригада – ім. Вовчака, "Соборна Україна" – командир Ромб.

У складі загонів: 1850, 1851, 1852.

Район дії – між річками Стохід, Турія, Прип'ять вздовж залізниці Ковель–Сарни.

Сотенні: "Дубовий", "Залізний", "Тигр".

Чисельний склад: близько 170 стрільців.

П'ята бригада – ім. Байди, "Пилявці" – командир Ігор.

У складі загонів: 1953, 1954, 1955.

Район дії – Шацькі ліси Заболоцького й Шацького районів Волинської області.

Сотенні: "Чумак", "Чорний", "Нерозлучний".

Чисельний склад: близько 215 стрільців.

Шоста бригада – ім. Назара, "Помста Базару" – командир Верховинець.

У складі загонів: 2056, 2057, 2058.

Район дії – південні райони Брест-Литовської області.

Сотенні: "Боз", "Чорноморець", "Яр".

Чисельний склад: близько 310 стрільців[20].

Загалом у з'єднанні груп ч. 33 було 1300 стрільців. Уже наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. карально-репресивним органам УРСР у результаті активної агентурно-провокаційної та оперативної роботи вдалося завдати значних утрат цьому з'єднанню груп УПА. 26 січня 1945 р. була знищена охорона "Кайдаша", а сам він, важко хворий на тиф, потрапляє до рук НКВС. 8–12 лютого біля села Трипутня Дубровицького району розбито бригаду "Пам'ять Крут" і знищено весь її керівний склад на чолі з командиром "Ярком".

"23. 02. 45 в районі Майданського лісу Деражненського району, – читаємо в офіційних радянських донесеннях, – війська НКВС виявили банду "Галайди" (бригада "Жовті води". – *І. М.*), після чого зав'язався бій в результаті якого знищено бандитів 86 чоловік і захоплено в полон 33 чоловіки. Серед вбитих сотенний "Безіменний", а сам "Галайда" захоплений живим у полон"[21].

Значну частину вояків було знищено Службою безпеки ОУН у підозрі, що вони завербовані і є агентами НКВС. Звичайно, до складу бригад були

---

[20] *Марчук І.* Воєнна округа (група) УПА "Турів"... – С. 39–40.

[21] ДАРО. – Ф. Р-688. – Оп. 5. – Спр. 30. – Арк. 43.

закинуті агенти-провокатори, але, очевидно, постраждало багато невинних стрільців через невмілу діяльність самої СБ. Підсумковий звіт на 1 грудня 1945 р. повідомляє, що есбісти знищили 234 вояків УПА, в середньому по 20–40 у кожній бригаді, а також майже повністю ліквідовано відділ охорони крайового провідника "Дубового" під назвою "Азіати" (всього 50 вояків)[22].

На літо 1945 р. чисельність з'єднання груп ч. 33 ім. Хмельницького становила близько 300–400 вояків. Це також підтверджує "План агентурно-оперативных мероприятий по ликвидации оуновского подполья..." у Волинській області, складений 23 липня 1945 р. місцевими управліннями НКВС та НКДБ. Під № 1 подаються військові та агентурно-оперативні заходи, спрямовані проти бригади "Соборна Україна" (в тексті «банда "Кубика"-"Ромба"»): "на території північної і східної частин Ковельського району і суміжних з ним районів оперує і ховається банда силою до 150 чоловік, так звана бригада, яка входить у з'єднання банд груп УПА "Завихост", якою керує Зінчук Тихон Миколайович, 1909 р. народження, уродженець і житель с. Несухоїжі, Ковельського району, має псевдонім "Кубік" – він же "Ромб".

Озброєння банди: ручних кулеметів – 17, автоматів – 43, гвинтівок – 83"[23].

Про іншу бригаду – "Холмську" – в цьому документі подається така інформація: "Банда "Ткача", так звана бригада, яка входить до складу групи "Завихост", – у складі біля 80 чол., озброєна ручними кулеметами, автоматами і гвинтівками, діє і переховується в лісових масивах в районі сіл Сафіянівка, Іванівка, Котівка; Мала і Велика Яблунька Маневицького району"[24]. Також згадуються дрібніші відділи "Залізняка" (40 чоловік), "Ярослава" (35 чоловік) та інші.

На вересень – жовтень 1945 р. з'єднання груп УПА ім. Хмельницького (воно ж ЗГ ч. 33 "Завихост") припинило своє існування як бойова структура – залишки бригад і штаб розпущено, а вцілілі вояки й командири отримали різні призначення, поповнивши підпільну мережу ОУН (так зване "збройне підпілля").

Інша частина УПА-Північ – з'єднання груп ч. 44 "Тютюнник" – перебувала під командуванням Федора Воробця-"Верещаки" ("Олекси") й діяла на схід від р. Горині на Рівненському Поліссі та в Житомирській області.

Штаб ЗГ ч. 44 "Тютюнник" сформовано в серпні–вересні 1944 р. у складі таких старшин:

1) шеф штабу – "Василь Вечера";
2) референт розвідки – полк. "Дибов";
3) оперативний відділ – лейт. "Сірий";
4) вишкільний відділ – хор. "Орест";
5) персональний відділ – ст. бул. "Опанас";
6) господарчий відділ – ст. бул. "Карпо";
7) військова служба безпеки – бул. "Нечипор";

---

[22] Державний архів СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 57. – Арк. 52–53.
[23] ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1693. – Арк. 76–99.
[24] Там само.

8) виховний відділ – “Святославич”;
9) медичний відділ – лікар “Сокіл”[25].

До складу самого з’єднання увійшли наступні відділи:
1) Загін “Дорош” – командир “Стальний”.
У складі відділів:
1. ім. Тятиви – командир “Пащенко” (“Хмельниченко”);
2. ім. Коробки – командир “Моряк”;
3. ім. Буйного – командир “Велес” (“Павленко”).
Район дії – Сарненський, Клесівський, Рокитнівський райони Рівненської області й північна частина Житомирської області.
Чисельний склад: 266 стрільців.

2) Загін “Прилуцький” – командир “Дяченко”.
У складі відділів:
1. командира “Кантового”;
2. командира “Стріли”;
3. командира “Мухи”;
4. командира “Ольхи”.
Район дії – Костопільський, Березнівський райони Рівненської області й Житомирська область. Чисельний склад: 278 стрільців.

3) Загін “Стародубський” – командир “Кузьма”.
У складі відділів:
1. командира “Сіромахи”;
2. командира “Сома”;
3. командира “Моряка”.
Район дії – Березнівський район по річку Горинь і Білоруська округа в басейні ріки Прип’яті.
Чисельний склад: 175 стрільців.

За звітом шефа штабу ЗГ “Василя Вечери”, на 31 грудня 1944 р. у лавах цього формування УПА перебувало 830 вояків[26].

Бойові дії свідчили, що відділи УПА-Північ втрачають активність через погане матеріально-технічне забезпечення – не вистачало командного складу на середньому і вищому рівнях, лави УПА роз’їдала провокативна діяльність радянської агентури. Ще на початку 1945 р. командир УПА-Північ “Клим Савур” порушував питання про розпуск існуючих загонів і створення в кожному районі на їхній основі відділів особливого призначення (ВОПів) числом по 20–40 вояків кожен, яким легше буде оперувати у своїх рідних місцевостях. Відповідно мало поліпшитися матеріальне забезпечення.

Уже 1 вересня 1945 р., за даними нового провідника ПЗУЗ “Чупринки” (М. Козака), в складі колишнього з’єднання УПА ч. 44 під командуванням

---

[25] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 19–27.

[26] Там само.

"Верещаки" нараховувалося лише чотири відділи УПА (240 бійців) та 120 осіб охорони керівного активу підпілля[27], тобто чисельність цього з'єднання зменшилася на 43%. За свідченням захопленого органами НКВС командира "Верещаки", на початок 1946 р. живими зі штабу залишилися – шеф штабу "Василь Вечера", політичний керівник "Святославич" і референт військової СБ "Нечипір", а з курінних командирів лише троє – Яків Яковлев-"Юрко", "Ярославенко" і "Сівач". З п'ятдесяти сотенних командирів у строю залишалося також троє – "Деркач", "Лис" і "Остюк"[28].

Звіт шефу штабу ЗГ ч. 44 за вересень 1945 р. засвідчує, що з'єднання як таке було розформоване на дрібні відділи: "Командир Стальний з кіннотою 27 чоловік – рейдуюча група по терені З. Г. заходу і сходу.

Командир Сіромаха з чотою 25 чоловік призначений до політично-пропагандивної роботи на терені сходу (Житомирська область. – *І. М.*).

Загін "Дорош" розформовано... Відділ командира "Велеса" около 50 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові Сарни. Відділ командира Моряка около 25 чоловік підпорядковано надрайоновому провідникові надрайону Костопіль.

Загін командира Сівача розформовано... Відділ командира Ольхи 73 чоловіки, в тому [числі] 10 хворих, ще без призначення"[29].

Під кінець осені 1945 р. з'єднання груп "04" – "Тютюнник" теж припинило своє існування як бойова одиниця.

Загалом УПА-Північ проіснувала майже три роки (весна 1943 – осінь 1945 рр.), маючи трьох командирів: перший – Василь Івахів-"Сом" (весна 1943 р.), другий – Дмитро Клячківський-"Клим Савур" (літо 1943 – 12 лютого 1945 рр.), третій – Микола Козак-"Чупринка". Хоча існує інформація, що коротко з вересня 1945 р. до лютого 1946 р. цю посаду займав Петро Олійник-"Роман", а після його загибелі – Іван Литвинчук-"Дубовий" (загинув 19 січня 1951 р.). Останні два були командуючими більше формально, оскільки зі згаданих звітів видно, що УПА-Північ на той час уже не існувала, – це була радше данина традиції і своєрідний спосіб морального впливу на народні маси. Пізніші накази ГК УПА, які стосувались УПА-Північ, видавалися лише з приводу підвищення військових звань і нагородження вояків і командирів УПА-Північ (живих або посмертно), які вели збройну боротьбу в лавах підпільників ОУН.

Динаміка чисельності УПА-Північ свідчить, що весь 1943 р. тривало зростання армії за рахунок добровольців і мобілізованих. На той час пропорція між ними була приблизно рівною, але надалі вона змінювалася в бік зростання мобілізованих. Загальних даних про кількість вояків у лавах УПА-Північ на кінець 1943 р. поки що не виявлено, але з розрізнених звітних документів найвірогіднішою є цифра 8–10 тис. бійців. Восени 1944 р. у двох з'єднаннях ч. 33 і ч. 44 залишилося лише 2120 вояків, тобто втрати склали

---

[27] *Кентій А. В.* Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – С. 89.

[28] Державний архів УСБУ в Тернопільській області. – Спр. 1691. – Арк. 35.

[29] ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 87а. – Арк. 45.

6–8 тисяч упівців, а якщо врахувати дезертирів і захоплених у полон, то вони були значно більшими. Наприклад, звіт секретаря Рівненського обкому КП(б)У від 25 лютого 1945 р. подає такі втрати УПА й ОУН:

1. Вбито 15306 чоловік.

2. Захоплено в полон і заарештовано 18066 чоловік[30].

Проте ці дані, особливо щодо кількості вбитих, можна ставити під сумнів, бо війська НКВС завищували число вбитих. Реальних підрахунків ніхто практично не робив, а звіти писалися так, щоб втрати ворога представити більшими за власні.

За даними Волинського обкому КП(б)У на 25 лютого 1945 р.:

1. Вбито 6316 чоловік.

2. Захоплено 4114 чоловік.

3. Вийшло з повинною 5121 чоловік[31].

Сумарно втрати, за цими партійними звітами, становлять 48923 упівці.

Мобілізаційні резерви також були вичерпані вже влітку-восени 1944 р. у зв'язку з масовою мобілізацією в лави Червоної армії. Втрати можна було поповнювати лише за рахунок дезертирів з радянського війська і юнаків 1927–1928 років народження. Карально-репресивні органи закинули у відділи досвідчену й перевірену агентуру, іноді навіть на керівні посади. Наприклад, агент НКДБ "Корж" отримав посаду референта штабу південної групи УПА, а захоплений у полон шеф штабу з'єднання УПА "Холодний Яр" "Чорноморець" погодився допомагати карально-репресивним органам у ліквідації керівництва УПА й ОУН, отримавши агентурну кличку "Кармелюк"[32]. Досить добре забезпечені підрозділи внутрішніх військ НКВС дістали таємний наказ переслідувати відділи УПА до повного знищення, не даючи їм можливості відійти в інші регіони й перепочити від безперервних боїв.

Існування значних підрозділів УПА-Північ (курінь, загін) стало неможливим. Найрухомішими і найбоєздатнішими виявилися відділи кількістю 50–70 вояків, але й вони були приреченими. Наближалася зима 1946 р., і керівництво ОУН на ПЗУЗ вирішило остаточно перейти до підпільної організації, а не оперувати армійськими регулярними структурами, що повсякчас вели бойові дії. Таким чином, УПА-Північ припинила збройну боротьбу з об'єктивних причин – неможливість поповнювати людські втрати, відсутність матеріального забезпечення, загибель значної кількості командирів, роздрібленість на малі підрозділи (боївки), а також через певний моральний занепад у середовищі вояків. Друга світова війна завершилася, і в командування УПА зникли ілюзії щодо ймовірного нападу союзників антигітлерівської коаліції на СРСР після розгрому Німеччини.

---

[30] ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 4.

[31] Там само. – Спр. 1693. – Арк. 35–36.

[32] *Ткачук А. В.* Перед судом истории. – К., 2000. – С. 70.

4

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Віктор БРЕХУНЕНКО (*Київ*), Мирослав НАҐЕЛЬСЬКИЙ (*Варшава*)

ДВАНАДЦЯТЬ ЛИСТІВ ГЕТЬМАНІВ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ З ПОЛЬСЬКИХ РУКОПИСНИХ ЗІБРАНЬ

В умовах цілковитої і непоправної втрати козацьких архівних збірок XVI – першої половини XVII ст., чи не найперспективнішим напрямком пошуків документів української козацької старшини тієї доби є, без сумніву, архіви та відділи рукописів наукових бібліотек Польщі. Черговим підтвердженням цього є опубліковані нижче листи козацьких гетьманів кінця XVI – початку 30-х років XVII ст., виявлені у фондах Головного архіву давніх актів (Варшава) та у відділі рукописів Бібліотеки Ягелонського університету (Краків).

Підбірку кореспонденції відкриває лист до короля від знаменитого провідника козацького повстання 1591–1593 рр. Криштофа Косинського, написаний напередодні осіннього сейму 1592 р. (док. № 1). Уведення до наукового вжитку цього документа дає дослідникам хронологічно перше джерело, у якому козаки пропонують власне бачення суті подій 1591 – середини 1592 рр. – початку першої козацько-польської війни. Крім того, лист проливає світло на деякі тогочасні ціннісні орієнтири українського козацтва.

Насамперед К. Косинський наголошує на проблемі невиплаченої козакам платні за "службу лицарську", запевняє короля, що вони чуються його "правдивими слугами", але, що характерно, проводить чітку межу між службою королю і проблемою підлеглості козацтва воєводам та прикордонним старостам. "Над собою з них жодному за допомогою божою і щастям вашої королівської милості провадити не дамо", – твердо заявив гетьман. Рішучий намір позбутися опіки представників місцевих управлінських ланок і підпорядковуватися безпосередньо королівській владі відбиває перехід стосунків козацтва зі своїми колишніми поводирями й патронами на нову орбіту, а можливо, й сигналізує про перші його порухи до розведення шляхти й короля по різних ціннісних нішах. Поява такої тенденції була неминучою. Путівку в життя дала їй реформа Стефана Баторія, яка в козацьких очах надала особі короля ореолу "батька" визнання прав і вольностей козаків як "людей лицарських". Надалі система суспільно-політичних координат, у яку було вмонтовано козацтво, провокувала щораз рельєфніше розмежування

інтересів між ним та урядниками прикордоння[1]. Бурхливо розвиваючись, воно не бажало втримуватися у виставлених державною машиною рамках. Козацькі рухи 90-х років XVI ст. підвели риску під перетворенням колишніх патронів козацтва на його ворогів, що так виразно відбилося в зауваженому листі К. Косинського до короля. А в перших десятиліттях XVII ст. під впливом "полонізації" урядів прикордоння, проведення низки комісій проти козаків та ухвали антикозацьких сеймових конституцій в ієрархії цінностей козацтва остаточно устійниться протиставлення – "покровитель" король / ворог польська шляхта, яке надалі відіграватиме роль відправного пункту обґрунтування козаками легітимності свого права на спротив.

Заява гетьмана про небажання козацтва підпорядковуватися прикордонним урядникам є в листі логічним продовженням головної сюжетної лінії – пошуку козаками заступництва короля в так званій "переяславській справі", актуалізованій у зв'язку з наближенням осіннього сейму, на якому мало розглядатися козацьке питання. Запропонована К. Косинським версія подій пересипана метафоричними подробицями конфлікту з переяславцями, містить перелік кривд, завданих козацтву королівською комісією на початку 1592 р. Лист розширює уявлення про особливості початкового етапу козацьких рухів 90-х років XVI ст. та про стосунки козаків з комісарами. За козаками, переяславці діяли "з власного наказу його мосці пана воєводи київського (Василя-Костянтина Острозького. – *В. Б., М. Н.*) на той час, коли Білу Церкву воював". Вони напали на козаків, що перебували на службі брацлавського воєводи князя Януша Збаразького, яких "помордували, потопили і маєтності їх, як вовки драпежні, пошарпали". А отже, повідомлення К. Косинського суцільно збігається з відомою версією київського католицького біскупа Йосифа Верещинського: той писав, що міщани першими чимось скривдили козаків[2]. При Я. Збаразькому, як з'ясував С. Леп'явко[3], козацький загін, а саме запорожці на чолі з Войтехом Чановицьким, з'явився за королівським універсалом від 25 квітня 1590 р. для оборони від очікуваного вторгнення турецького війська. До середини літа тривога розвіялася, але коли саме запорожці були розпущені, наразі невідомо. Та затриматися під рукою князя довше ніж до кінця осені вони навряд чи могли (універсал короля від 25 липня 1590 р. обмежував реєстр тисячею козаків)[4]. Хіба що козаки

---

[1] Свого часу В. Томкевич невиправдано звужував причини переінакшення відносин козаків з воєводами та прикордонними старостами до проблем, породжених особливостями колонізації козацьких країв (*Tomkiewicz W.* O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 252).

[2] Ширше про версію Й. Верещинського див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942. – С. 89. Див. також: *Леп'явко С. А.* Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 60.

[3] *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 48.

[4] Там само. – С. 48–49.

самовільно розташувалися в південній Київщині під приводом невиплати жолду і щось не поділили там з переяславцями. Таким чином, лист, що друкується, уточнює хронологію та зміст початкової фази протистояння, яке виникло між козаками і переяславцями. Швидше всього, описаний К. Косинським конфлікт стався не раніше літа 1590 р. й не пізніше осені того ж року[5]. Проте найцікавішим є співвіднесення гетьманом у часі цієї події із застосуванням Василем-Костянтином Острозьким військової сили в Білій Церкві, що дає підстави відсунути на значно раніший термін – до 1590 р. – початок відкритої конфронтації між Острозькими, з одного боку, і козаками та їхніми союзниками білоцерківцями – з іншого. Опосередковано підкріплює обидва хронологічні припущення і вже відомий в історіографії факт нападу в 1590 р. білоцерківців на королівських жовнірів, який міг стати приводом для того "воювання" Білої Церкви, яке згадує козацький гетьман[6]. Можливий також інший варіант – військовий контингент від князя чи його сина Януша пішов на Білу Церкву у рамках кампанії, здійснюваної з метою відібрати в К. Косинського Рокитне.

Лист К. Косинського дозволяє уточнити і перебіг березневих подій 1592 р. під Трипіллям. З'ясовується, що з комісарів туди підійшов лише теребовлянський староста Якуб Претвич, натомість вибрався й волинський воєвода Януш Острозький. Їхнє військо таки штурмувало місто, але найцікавіше, що одночасно переяславці "монастир Трахтемирівський дім Божий молитовний збурили, давні надані скарби забрали, образи розікрали". Тобто конфлікт з переяславцями набув ще гострішого характеру, ніж до сьогодні вважалося.

Прикметно, що козаки своє опанування південної Київщини та збройні сутички з комісарами не вважали якоюсь антидержавною справою, яка ставить їх поза законом, натомість вимагали справедливо вникнути в суть свого конфлікту з переяславцями.

Другий лист належить перу незнаного досі запорозького старшого Бартоша Проснідича до короля Сиґізмунда III від 28 лютого 1597 р. (док. № 2). Унікальність листа полягає передусім у тому, що він дозволяє задавнити, принаймні до кінця XVI ст., появу в кримських чинників ідеї використання козаків у внутрішніх справах та в протистоянні з Туреччиною. Б. Проснідич звідомлює короля про запросини хана Кази Ґірея, лист від якого було отримано на Січі 6 лютого, "аби ми (козаки. – *В. Б., М. Н.*), з ним з'єднавшись, турка воювали, обіцяючи нам всіляку платню". Козаки у відповідь організували розвідувальну операцію під Перекоп, під час якої довідалися про гострий конфлікт між ханом та його братом калґою, якому "цісар турецький царство Кримське дав".

Повідомлення Б. Проснідича логічно вписується у подієвий контекст, пов'язаний із черговим загостренням внутрішньополітичного становища в

---

[5] В історіографії висловлювалося припущення, що коріння збройних сутичок козаків з переяславцями сягають навіть 1589 р. (*Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 59).

[6] Там само. – С. 58.

Криму. Як відомо, упродовж свого перебування на ханському престолі Кази Ґірей практично постійно мав напружені стосунки зі Стамбулом та клопоти з елітами ханату[7]. Конфлікт 1596–1597 рр. був чи не найгострішим. Для його розв'язання хан звернувся до Варшави, а тепер, як бачимо, одночасно й до козаків, що породжує виразні аналогії з пізнішими стратегіями братів Мегмед і Шагін Ґіреїв (1624–1629). Намір визрів у Кази Ґірея, схоже, на початку лютого. Вже перше татарське посольство, надіслане до сейму 1597 р. і прийняте там 16 лютого, вело мову не про традиційні речі (ліквідація козацтва та упоминки), а просило допомогу на калґу, який за підтримки Туреччини мірився усунути від влади свого брата[8]. Щоправда, на офіційному прийнятті (2 березня) посли обмежилися пропозицією вислати велике посольство до Бахчисарая для укладання миру, натомість звично вимагали зведення козаків та погашення заборгованостей із упоминок. Але вже наступного дня у Варшаві з'явилося нове посольство, яке пропонувало укласти таку "приязнь", "якої ніколи пращури... не знали"[9].

Що саме мали на увазі посланці, наразі невідомо. Ретельний дослідник сейму 1597 р. Я. Ржонча припустив, що Кази Ґірей волів позбутися турецької зверхності й піддатися Речі Посполитій. За аргументи, крім згадуваної вже заяви послів, ученим притягнуто ще дві опосередковані вказівки джерел: факт неочікуваної появи у Варшаві другого кримського посольства, а також бажання посла бути прийнятим таємно[10]. Однак надавати намірам Кази Ґірея такого радикального забарвлення навряд чи виправдано, навіть якщо взяти до уваги неодноразово засвідчувану цим ханом налаштованість на усамостійнення Криму. З огляду на попередній та подальший контекст польсько-татарських відносин (у тому числі під час протистояння Мегмед і Шагін Ґіреїв з Туреччиною), найбільше, що можна припустити, – це суто тактичну заяву кримських послів про "підданство" ханату Варшаві з розрахунку отримати від тієї збройну допомогу.

Але у будь-якому разі заходи Кази Ґірея стосовно Корони і хронологічно, і за своїм змістом в'яжуться з повідомленням Б. Проснідича, відтінюючи критичність ситуації, у яку потрапив хан, та промовисте потрактування Кримом козаків як впливової збройної потуги та суб'єкта міжнародних відносин. Лист цього старшого вихоплює з комплексу козацько-татарських стосунків складову, до сьогодні найслабше знану дослідниками. Як бачимо, Мегмед і Шагін Ґіреї пішли в 20-х роках XVII ст. шляхом, уже второваним Кази Ґіреєм. У свою чергу кроки останнього виглядали цілком закономірним продовженням попередніх практик позаконфронтаційних військово-полі-

---

[7] *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – СПб., 1887. – С. 447–467; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską. – Warszawa, 1987. – S. 120, 127.

[8] *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598. – Warszawa; Wrocław, 1989. – Cz. 1: Bezowocny sejm z 1597 roku. – S. 55.

[9] Ibidem. – S. 91.

[10] Ibidem.

тичних контактів Криму й українського козацтва, як-от: спільні походи татар і козаків на чолі з Остафієм Дашковичем на Сіверщину (1515) та на Москву (1521); ініціатива козацького старшого Яна Оришовського (1585), щоб "хан з ними, козаками, помирився й давав їм своє жалування", а вони готові йти, куди він (хан) накаже, "опріч короля польського"[11].

Заходи Кази Ґірея козацька верхівка використала для відтінення перед Варшавою своєї лояльності: ханський лист пересилався до короля. У такий спосіб гетьман прагнув не згаяти слушну нагоду для розв'язання тих важливих завдань, які випливали зі становища козацтва в Речі Посполитій. Адже Б. Проснідич писав до короля лише через півроку після закінчення козацьких війн 1593–1596 рр. – рубіжної віхи в історії козацтва та польсько-козацьких стосунків.

Зі змісту листа добре видно, що Б. Проснідич належав до поміркованого крила козацької старшини, репрезентованого добре знаними в історіографії Гнатом Василевичем, Тихоном Байбузою, Самійлом Кішкою. Крило це зуміло заволодіти булавою по гарячих слідах повстання 1594–1596 рр. і втримати її (можливо, за поодинокими короткочасними і не особливо впливовими винятками) аж до появи на обрії козацького світу знаменитого провідника "статочної" лінії Петра Сагайдачного, який, зіпершись на доробок попередників, запропонував цілісну концепцію безповстанських відносин з Варшавою[12].

Лист Б. Проснідича – це найраніше на сьогодні властиво козацьке джерело, у якому гранично чітко висловлена позиція козаків, чи принаймні їхньої верхівки, з приводу нових реалій у польсько-козацьких стосунках та перспектив розвитку останніх (у листі Гната Василевича до української шляхти позиція козацтва вгадується лише з підтексту афішованого гетьманом уболівання за "татарську справу"[13]). Поміркована частина козацтва не вбачає якоїсь катастрофи у поразці повстання та в наступних жорстких кроках польської сторони, а відтак не думає про пошук нових стратегій для відносин з Варшавою. Козаки вертають на стару добре второвану дорогу в'язких змагань з нею. Найближча мета полягала, без сумніву, в пришвидшенні дії сеймової конституції 1596 р. "Про козаків людей свавільних". Наступним кроком мало стати досягнення повної реабілітації козацтва. Про такі наміри свідчать і вже описані в історіографії[14] спроби козаків віднайти заступників в особі тісно пов'язаних з ними прикордонних урядовців, київської та подільської шляхти загалом.

---

[11] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – С. 169.

[12] Про засади політики П. Сагайдачного див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 367–373. Див. також: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 122–125.

[13] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 240; *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 217.

[14] Див., наприклад: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 239–241; *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 217–218.

Козаки прекрасно розуміли, на який важіль слід налягти у першу чергу, тому вже в серпні 1596 р. розігрують татарську карту, повідомляючи українську шляхту, а через неї і короля, про загрозу нападу з боку мусульманських сусідів, надсилаючи на підтвердження своєї служби полоненика-татарина. Поруч зі справою Кази Ґірея про спровадження до Варшави в'язня на початку 1597 р. веде мову й Б. Проснідич. Пізніше в такий спосіб засвідчували потрібність козаків Т. Байбуза (1598)[15], а також П. Сарапович (1600), автор ще одного, видрукуваного нижче листа. Не випадково Якуб Претвич, кам'янецький каштелян і теребовлянський староста, обіцяючи старатися коло помилування козацтва і водночас засвідчуючи нагальну потребу влади в "татарській службі" козаків, нараджує їм здобути в'язня-звідомлювача і надіслати до короля, щоб той "якнайшвидше відомість мав про царя перекопського"[16].

Для узасаднення вміщених у листі вимог використовує Б. Проснідич і традиційні козацькі аргументи про лицарську природу козацького світу, про цілком легітимне походження козацьких маєтностей, яких "шаблею в чужих землях здобуваємо", а відтак про заслуги козаків у справі християнської колонізації Поля. Застерегти права козаків на власність у козацьких краях в умовах тієї хвилі конфіскацій, яка накрила маєтних козаків – активних учасників повстання[17], виглядало дуже актуальною справою. Б. Проснідич просить короля "через свої листи наказати українним старостам, щоб могли мати (козаки. – *В. Б.*, *М. Н.*) у вашої королівської мосці українних містах вільний прихід і спокійне перебування з убогими своїми маєтностями".

Такі позиції, очевидно, мала обстоювати на сеймі й козацька депутація, споряджена туди, судячи з листа, за викликом короля. Виклик цей, з огляду на дату листа та на кровну зацікавленість козаків у позитивних для себе рішеннях сейму, Сиґізмунд III надіслав уже після відкриття сеймових засідань (після 10 лютого). Однак доля козацького посольства залишається невідомою. Принаймні слідів його офіційного прийняття поки що не віднайдено. Можна припустити, що справу спустили на гальма через простежувану і до, і після сейму загальну неготовність еліти Речі Посполитої до реалістичних рішень з козацького питання. Як відомо, сейм не обговорював його окремо, думки послів і сенаторів про погамування "сваволі" не підкріплювалися конкретними пропозиціями, а сеймової конституції не було ухвалено взагалі[18].

Натомість козаки, аж до фактичної реабілітації 1601 р., не припиняють домагатися знесення баніції, накладеної сеймом 1596 р. Цим мотивом просякнута їхня кореспонденція до польських чинників за 1598–1600 рр.,

---

[15] Listy St. Żółkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 82. Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 242–243.

[16] Listy St. Żółkiewskiego. – S. 82.

[17] Про конфіскації козацьких маєтків у 1596 р. див.: *Грушевський М. С.* Матеріали до історії козацьких рухів 1595–1596 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1899. – Т. XXXI. – С. 1–30.

[18] *Rzońca J.* Sejmy z lat 1597 i 1598... – S. 111–112.

зокрема й видрукуваний нижче лист козацького старшого Прокопа Сараповича до короля від 17 березня 1600 р. (док. № 3). У зазначеному листі козаки традиційно трактують себе людьми лицарськими, не винними, у своєму загалі, за збройні конфлікти 90-х років XV ст., просять, щоб "та баніція з милостивої ласки" короля була знесена, скаржаться на прикордонних старост, нагадують про свої заслуги, особливо в "татарській обороні" та в залюдненні прикордоння. Як і лист Б. Проснідича, послання П. Сараповича містить інформацію про особливості тогочасних ціннісних орієнтацій і політичного патріотизму українського козацтва, а також про місце й роль козаків у міжнародних взаєминах.

Крім того, лист П. Сараповича є найранішим з-поміж відомих на сьогодні козацьких листів, написаних під знаком використання молдовської справи 1599–1600 рр. з метою реабілітації козацтва[19]. Що важливо, лист проливає світло на особливості генези подій, апогей яких припав уже на гетьманування уславленого Самійла Кішки. Останній у 1600 р. вперше виринає на сторінках джерел як гетьман 1 липня[20]. П. Сарапович, ймовірно, був найближчим попередником знаменитого козацького провідника. За листом, появу у польсько-козацьких зносинах чинника некорисного для Варшави розвитку ситуації в Молдові слід відсунути з травня 1600 р., як це уявлялося раніше[21], до кінця 1599 р. Сигізмунд III не обмежився констатуванням в інструкції, розісланій наприкінці грудня 1599 р. на шляхетські сеймики, факту підозрілих зносин козаків з Михаєм Хоробрим, противником Єремії Могили. До козаків був споряджений посланець Ян Чермінський із забороною на такі зносини. Королівську інструкцію посланцю та лист до козаків, надісланий з ним, також вдалося виявити. Від Я. Чермінського вимагалося, "обіцяючи їм (козакам. – *В. Б., М. Н.*) ласку нашу і всіляким способом старатися, щоб розірвав (можливу спілку. – *В. Б., М. Н.*) і відвів від того поступку"[22]. Слід було дохідливо витлумачити козакам, що допомога Михаю підриває інтереси Варшави й означає "допомагати проти власного короля й свого народу, з якого пішли", бо Молдова "є під опікою і обороною його королівської милості"[23].

Лист П. Сараповича був відповіддю на королівські вимоги. А отже, саме цей гетьман стояв біля витоків справи, яку С. Кішці судилося розвивати й

[19] Про політичну кризу в Молдові 1599–1600 рр. та роль Польщі в її розв'язанні див.: *Beńkowska D.* Michał Waleczny. – Katowice, 1975. – S. 132–152; *Górski K.* Wojna z wojewodą wołoskim Michałem // Ateneum. – 1892. – T. IV. – S. 251–270; *Spieralski Z.* Awantury Mołdawskie. – Warszawa, 1967. – S. 151–157. Роль українських козаків спеціально розглядалася М. Грушевським (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 247–251).

[20] Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 100.

[21] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 247; *Мицик Ю. А.* Самійло Кішка та його незнаний лист // Вежа. – 1996. – № 3. – С. 205.

[22] Обидва документи датовані 20 грудня 1599 р. (Extranea IX Polen. – № 59. – Vol. 89 (інструкція); Biblioteka Jagellońska. – № 2 / 1952. – S. 380v.). Інший список інструкції див.: Biblioteka Jagellońska. – № 2 / 1952. – S. 380v.–381v.).

[23] Extranea IX Polen. – № 59. – Vol. 89.

завершувати. П. Сарапович підтвердив підозри Варшави як щодо контактів Січі з Михаєм, так і щодо схильності козаків надати йому допомогу. Таке первісне козацьке рішення, вмотивоване неодноразовими звертаннями Михая та обіцянками доброї платні, трактувалося козаками як природнє, бо не було спрямоване безпосередньо проти Польщі, відповідало козацьким інтересам, дозволяючи здобути "козацький хліб", як "людям лицарським, які тут живемо в пустелі в землі царя кримського, не орати, ні сіяти, тільки шаблею хліба набуваючи, а за кров християнську здоров'я свого не шкодуючи". Зміну своєї позиції на потрібну для Варшави козаки прив'язують до питання про знесення баніції, що було традиційним для тодішньої козацької політики. При цьому, однак, натякається на суб'єктність козацтва в міжнародних взаєминах, на затребуваність козацької служби. Король, хоча й визнається "природним паном", але не єдиним (хоча й найбажанішим) у списку тих монархів, яким козаки можуть служити як військова потуга. Для кращої переконаності Я. Чермінському на Січі показували й листи, отримані від якихось іноземних володарів. Не йшлося, звичайно, про можливість зміни козаками політичного патріотизму, але тривожні для Варшави дзвінки відбитий у листі комплекс козацьких вартостей явно подавав. І те, що серед урядових чинників прикордоння, знавців козацької стихії, були й такі, котрі усвідомлювали, що за відкритістю козацтва для служб сусідам таки ховається примара від'єднання козацького тіла від Речі Посполитої, свідчить добре відоме фантастичне за змістом, але цілком вмотивоване у своїй основі "одкровення" старости канівського і черкаського Олександра Вишневецького, що К. Косинський на "те присягнувся був, аби з військами турецькими і татарськими панства коронні пустошив і до опанування корони псам поганським допоміг. І Москві присягнув, віддав пограниччя на сто миль"[24].

Король двічі відповідав козакам, що досі було відомо лише опосередковано – з листа С. Кішки від 1 липня[25]. Копії обох листів Сиґізмунда III, а також його інструкцію згаданому С. Кішкою посланцеві на Січ Station Станіславу Сєраковському виявлені нами в фондах Бібліотеки Ягелонського університету. Перша королівська відповідь, листовно оформлена 6 травня, була віддана козацькому посольству (очевидно, тому, про яке вів мову П. Сарапович). Відбиває вона непевність становища Варшави. Надзвичайно зацікавлений у долученні козаків до коронного війська, а не в появі їх на протилежному боці, Сиґізмунд III поспішив із запевненнями у своїй прихильності, але, не бажаючи вирішувати справу по суті, спритно використав те, що козаки прийшли вже після сейму. Король пропонував почекати знесення баніції до наступного сейму, а щодо платні – сконтактувати зі Станіславом Жолкевським[26].

---

[24] Цит. за: *Леп'явко С. А.* Козацькі війни... – С. 78.

[25] Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 100.

[26] Biblioteka Jagellońska. – № 2 / 1952. – S. 388v. Подібні аргументи й запевнення король використав і в листі до козаків від 25 жовтня (*Мицик Ю. А.* Самійло Кішка... – С. 210).

Після цього через непоступливість козаків король був змушений 28 травня ще раз звернутися до них як листовно, так і знову через свого посланця Станіслава Сераковського, апелюючи до козацьких цнот і обіцяючи платню[27]. Паралельно козаків закликав, рухаючись під Хотин, С. Жолкевський[28]. І вже після цього розпочинаються знані в історіографії події, які ототожнюються з бурхливою діяльністю С. Кішки[29].

На противагу Б. Проснідичу та П. Сараповичу постаті Каленика Андрієвича, Михайла Дорошенка, Івана Петрижицького, Андрія Гавриловича та Дороша Куцковича є добре відомими. З іменем Каленика Андрієвича пов'язане, зокрема, укладення 24 грудня 1624 р. знаменитого договору козаків з калгою Шагін Гіреєм[30]. Нещодавно Ю. Мицик увів до наукового вжитку лист цього гетьмана до послів сейму Речі Посполитої від 1 січня 1625 р.[31]

Лист Каленика Андрієвича, що друкується нами (док. № 5), торкається ролі козацтва в релігійних відносинах в Україні 20-х років XVII ст. і в цім контексті – зв'язків з митрополитом Йовом Борецьким, натхненником спілки, з одного боку, опертя українських православних кіл з козаками[32]. Лист доповнює картину переписки митрополита з козаками, проливає світло на козацьку версію подій, пов'язаних з пізнішим убивством київського війта Федора Ходики та священика Івана Юзефовича, на дії козаків у цьому напрямку, засвідчує готовність козацтва й надалі тримати руку на пульсі міжконфесійних відносин, захищаючи в Україні православ'я та православну ієрархію. Лист підтверджує припущення П. Caca[33], що Ф. Ходика був убитий не в січні, а в березні чи пізніше. Каленик Андрієвич ясно пише про київського війта як про живу людину. Саме посланцям гетьмана Захарові Скапсь-

---

[27] Biblioteka Jagellońska. – № 2 / 1952. – S. 391v.

[28] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 247.

[29] Там само. – С. 248–249; *Мицик Ю. А.* Самійло Кішка... – С. 205–208.

[30] Уведення останнім часом до наукового вжитку низки нових джерел дозволило підступитися до реконструкції перебігу переговорного процесу між козаками і Шагін Гіреєм (*Брехуненко В. А.* Козацька дипломатія і Кримський ханат у 1624 р. // Україна дипломатична. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 244–256; *Мицик Ю. А.* Михайло Дорошенко // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. V. – С. 162–163). Про функціонування козацько-татарського військового союзу див.: *Рудницький С.* Українські козаки в 1625–1630 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. 31. – С. 1–42; *Baranowski A.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629. – Łódź, 1948; *Golębiowski S.* Szahin Girej i Kozacy // Biblioteka Warszawska. – 1852. – T. 2. – S. 1–16.

[31] *Мицик Ю. А.* Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 р. та православної церкви в Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 134–135.

[32] Й. Борецький у своїй знаменитій "Протестації" виводив козаків з дружинників Київської Русі, що відбилося також у Густинському літописі й лягло пізніше в основу козацьких (ширше про це див.: *Сисин Ф.* Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 65–66, 70).

[33] *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 181.

кому і Нечипорові Гирі Й. Борецький 1 березня передав свого листа до козаків, у якому став на захист арештованого Ф. Ходики і на підставі якого зробив своє припущення П. Сас. Зрештою, лист Каленика Андрієвича дозволяє підняти виведену М. Грушевським[34] верхню дату гетьманування Каленика Андрієвича від січня 1625 р. до принаймні кінця лютого.

Кореспонденція М. Дорошенка представлена на сьогодні в археографічних публікаціях найоб'ємніше – 12 позицій[35]. Три листи, які увійшли до друкованої підбірки, додають декілька важливих штрихів до діяльності гетьмана та до стану козацько-польських стосунків. Передусім ширшає коло адресатів М. Дорошенка. До короля, королевича Владислава, гетьмана польного литовського Криштофа Радзивіла, київського воєводи Томаша Замойського, гетьмана коронного Станіслава Конецпольського та королівського комісара Томаша Шклінського додається арцибіскуп ґнезненський Вавжинець Ґембіцький. До останнього П. Дорошенко звертається, як і до Томаша Замойського[36], з проханням посприяти реалізації домагань козацького посольства Дмитра Кузихи та Семашка Яновича на сейм 1623 р., які торкалися "заспокоєння релігії", козацьких вольностей та виплати козакам платні (док. № 5). А отже, бачимо спроби козаків розширити базу підтримки справи православних Речі Посполитої (не кажучи вже про власні станові вимоги) за рахунок пошуку союзників у католицькому таборі, що саме по собі є надзвичайно показовим з точки зору відфільтрування особливостей еволюції козацької системи вартостей.

Серед протестантів найпевнішим союзником вважався К. Радзивіл, відомий своєю невтомністю у змаганнях за релігійну толерантність в Речі Посполитій. Крім того, польного литовського гетьмана козаки вважали, як і королевича Владислава (згодом короля), своїм патроном[37]. Пік козацьких звернень до К. Радзивіла припав на добу безкоролів'я 1632 р., під час якої і православні, і протестанти щонайактивніше прагнули переломити ситуацію на користь "заспокоєння" в державі своїх релігій. М. Дорошенко написав К. Радзивілові принаймні одного листа, фрагмент якого вже друкувався[38]. Опущена частина тексту містить інформацію про завершення гетьманом укладання козацького реєстру, кількісно обумовленого Куруківською угодою 1625 р. Повним текстом документ друкується вперше.

Короткий лист до С. Конецпольського, написаний гетьманом на п'ять днів пізніше, ніж лист К. Радзивілові, відбиває твердість М. Дорошенка в обороні інтересів козацтва (док. № 7). Перебуваючи у зв'язку з укладенням

---

[34] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 527.

[35] Археографический сборник документов, относящихся к истории Юго-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7. – С. 84–85; Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 293–305, 326–327; *Мицик Ю. А.* Михайло Дорошенко. – С. 165–170.

[36] *Мицик Ю. А.* Михайло Дорошенко. – С. 165–166.

[37] Ширше про місце Владислава IV в уявленнях українського козацтва див.: *Флоря Б. М.* Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і політична культура низів) // Україна: культурна спадщина... – Вип. 1. – С. 94–101.

[38] Археографический сборник... – Т. 7. – С. 84–85.

реєстру між двох вогнів і вживаючи описаних в літературі заходів, спрямованих на погамування козацької активності[39], гетьман, як свідчить лист, водночас рішуче протестує проти тих утисків, до яких на хвилі куруківського погрому розпочали вдаватися урядники й "пани дідичні". М. Дорошенко нагадує про зміст Куруківської угоди й традиційно для козацької тактики (але цього разу таки вмотивовано) перекладає відповідальність за можливий соціальний вибух на плечі сил, репрезентованих коронним гетьманом. Прогнози ж М. Дорошенка відносно того, що через ті переслідування не тільки "наповниться людом тим (козаками. – *В. Б., М. Н.*) Москва, але й поганські повінції" перегукуються зі свідченнями джерел про доплив випищиків на Дон наприкінці 1625 – на початку 1626 рр.[40]

Подані у підбірці лист І. Петрижицького до Т. Замойського від 22 лютого 1632 р. та три листи гетьмана Андрія Гавриловича (Діденка) є складовою активної переписки цих примітних козацьких ватажків початку 30-х років XVII ст.[41] Текст першого документа (док. № 8) дублює видрукуваний і проаналізований Ю. Мициком[42] лист І. Петрижицького до К. Радзивіла: гетьман просить підтримати на черговому сеймі козацькі вимоги ("упривілеювання православ'я" та розширення козацького реєстру).

Від І. Петрижицького, який упродовж 1631–1632 рр. невтомно старався щодо розв'язання національно-релігійних та козацьких станових питань, булаву успадкував Андрій Гаврилович. Сталося це невдовзі після того, як посли І. Петрижицького повернулися ні з чим з конвокації[43]. Безрезультатний фінал пропагованої ним поміркованості викликав бурхливе незадоволення козацького загалу, роздратованого і невдачею повстання 1630 р., і подіями 1631 – початку 1632 рр. Але А. Гаврилович, розуміючи відсутність кориснішої альтернативи, продовжував справу свого попередника, про що добре видно з його листів, з інструкції козацьким послам на елекційний сейм, з поведінки посланців на останньому[44], врешті, із уникнення в часи

---

[39] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII: 1626–1650. – Ч. І. Від Куруківщини до Кумейківщини (1626–1648) – С. 20–30.

[40] Див.: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 181–182.

[41] Частина цієї кореспонденції вже введена до наукового вжитку (Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1863. – Ч. III. – Т. 1: Акты о козаках (1500–1648). – С. 226–229, 338–343; *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 401–407, 450–453; *Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1913. – Т. 118.; *Мицик Ю. А.* Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. – 1996. – № 1. – С. 20–22).

[42] *Мицик Ю. А.* Листи Петрижицького-Кулаги. – С. 17, 19.

[43] Детальніше про розгляд козацького та релігійного питань на конвокаційному сеймі 1632 р. див.: *Kaczorowski W.* Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – S. 119–120, 160–162. Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 146–151; *Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1972. – S. 100–102.

[44] Ширше про дії козаків на сеймі див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 162–163; *Kaczorowski W.* Sejmy konwokacyjny i elekcyjny... – S. 197; *Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. – S. 147.

гетьманування спадкоємця І. Петрижицького козацько-польського збройного конфлікту.

Серед кореспонденції А. Гавриловича об'єктом археографічних публікацій були його листи до сенаторів, королевича Владислава та інструкція посланцям на сейм (усі від 4 вересня 1632 р.). Про відкладення у фондах Архіву Замойських (АГАД) листа до Т. Замойського (датований теж 4 вересня) свого часу сигналізував Ю. Мицик[45]. Цей документ, а також виявлені листи до київського воєводи Януша Тишкевича (від 25 серпня) та К. Радзивіла (від 5 вересня) друкуються нижче (док. № 9–11).

Актуалізований комплекс листів А. Гавриловича додає низку аргументів на користь висновку про дієву підготовку козацтва до елекційного сейму, на який козаки після невдачі на конвокації покладали особливі надії. То був останній шанс скористатися з безкоролів'я. Новообраний гетьман відразу написав листа до Я. Тишкевича, де ясно висловив рішучість Війська Запорозького. Як і І. Петрижицький, А. Гаврилович погрожував готовністю козаків до демонстрації сили ("усім військом рушаємо до Києва, звідти – де буде потреба"). І слова свого дотримав. На початку вересня листи відсилалися вже з Києва. Звідти ж виїхали на сейм козацькі посли Федір Кузьминський, Федір Пралич та Василь Онишкевич[46]. За підтримкою гетьман звертається ще й до К. Радзивіла та до колишнього київського воєводи, а тепер корон-ного підканцлера Т. Замойського.

При цьому А. Гаврилович, як і Петрижицький, не лише обстоює національно-релігійні права "народу руського", а й виставляє козацькі вимоги за прагнення українського суспільства в цілому, мислить категоріями перебрання козацтвом на себе функції оборонця й репрезентанта останнього: "А ми і вся наша руська нація будемо поки живі, просити Господа Бога", "а ми і народ наш"[47]; і особливо далі: "А нас до цього схиляє сама слушність, щоб ми зібралися і з плачем просили, під цей час обирання пана нового, як заспокоєння нашої старожитної грецької релігії, про заспокоєння якої здавна мали обітницю від святої пам'яті померлого короля його мосці, пана нашого, так і про поправу вольності і свобод народу нашого руського" (док. № 10).

Загалом листи А. Гавриловича та І. Петрижицького, що друкуються, зміцнюють джерельне підґрунтя для дослідження еволюції ціннісних орієнтирів українського козацтва, для розкодування смислів, які вкладалися козаками в поняття "вольності і свободи народу руського", а також для відтінення козацьких уявлень про нову руську ідентичність, що формувалася в

---

[45] *Мицик Ю. А.* Деякі збірки листів до Т. Замойського як джерело до історії запорозького козацтва першої третини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.; Черкаси, 1994. – Вип. 4. – С. 119. Пізніше цей документ був використаний П. Сасом (*Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 219).

[46] *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила... – С. 451, 453.

[47] Археографический сборник... – Т. 7. – С. 403; *Мицик Ю. А.* Листи Петрижицького-Кулаги. – С. 22.

Україні під впливом процесів конфесіоналізації. Розробка названих проблем є дуже важливою для глибшого з'ясування світогляду козацької еліти та його перелому в ті чи інші політичні концепції напередодні визначального для долі всієї Східної Європи зламу середини XVII ст. Зрозуміло, що це може суттєво допомогти відфільтрувати уявлення про політичну програму Богдана Хмельницького (особливо початкову), як і про ціннісні орієнтири козацької еліти загалом.

Як відомо, посланці від А. Гавриловича з низки зовнішніх причин досягнули на елекційному сеймі куди кращих результатів, ніж їхні попередники на конвокаційному. Козаки, на що звернув увагу В. Качоровський[48], були навіть прийняті раніше за інших посланців (з іноземними включно). Козацьких послів вислухали в обох палатах. У підсумку під загальним тиском православних новообраний король видав привілей, визнавши відновлення православної ієрархії й обіцяючи на наступному сеймі підтвердити його конституцією[49]. Але те, що станові козацькі вимоги зависли в повітрі, стало, очевидно, головною причиною зміни гетьмана. У квітні 1633 р. булаву тримав, як випливає з останнього друкованого в цій підбірці листа, Дорош Куцкович, член козацького посольства від І. Петрижицького[50], що, крім іншого, спростовує припущення про страту посланців, які повернулися з конвокації[51]. Лист Д. Куцковича віддзеркалює особливості козацької тактики з приводу чергової польсько-московської війни. Свою участь у цій війні вони ставили в залежність від ухвали сеймової конституції з православного питання[52]. Документ доповнює використані Б. Флорею[53] свідчення про те, що і після елекційного сейму козаки ще довго не висувалися до театру бойових дій, намагаючись виторгувати поступки у Варшави.

* * *

Надруковані нижче листи виявлено у фондах Головного архіву давніх актів (Варшава), а також у відділі мікрофільмів Бібліотеки Народової (Варшава). Текст передається згідно з устійненою в Польщі інструкцією про видання польськомовних документів[54].

---

[48] *Kaczorowski W.* Seimy konwokacyjny i elekcyjny... – S. 297.

[49] *Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. – S. 145–152. Про здобутки на сеймі козаків і православних див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 1. – С. 166–169.

[50] *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила... – С. 405; *Мицик Ю. А.* Листи Петрижицького-Кулаги. – С. 22.

[51] Таке припущення висловив Ю. Мицик (*Мицик Ю. А.* Листи Петрижицького-Кулаги. – С. 18).

[52] *Czapliński W.* Władysław IV i jego czasy. – S. 147.

[53] *Флоря Б. Н.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Нью-Йорк, 1996. – С. 443–450.

[54] Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. – Warszawa, 1953.

Д О К У М Е Н Т И

Вживані у документах скорочення

A – Anno
Ich Mciów – Ich Mościów
Jego K. Mość – Jego Królewska Mość
Jego M. – Jego Mość
Jego Mścią – Jego Mością
Jego W. M. Pana naszego M. – Jego Wielmożności Pana naszego Miłościwego
Jego K. Mość – Jego Królewska Mość
Jego M. – Jego Mość
Jego Mścią – Jego Mością
Jego W. M. Pana naszego M. – Jego Wielmożności Pana naszego Miłościwego
RP – Rzeczpospolita
M. – Miłościwy
Mciwy – Miłościwy
Młwy – Miłościwy
Mcie – moście
Mściwego – Miłościwego
Mciwego – Miłościwego
Msciwych – Miłościwych
Rptej – Rzeczposolitej
Rzptej – Rzeczospolitej
Ś. – Świątego
Śtego – Świątego
W. K. M. – Wasza Królewska Mość, Wasej Królewskej Mości
W. K. Mość – Wasza Królewska Mość
W. K. Mci – Wasej Królewskej Mości
W. K. Mość naszego Pana – Wasza Królewska Mość naszego Mościwego Pana
Wasza Królew. Mośc – Wasza Królewska Mość
Waszej Królew. Mści – Wasej Królewskej Mości
W. X. M. – Wasza Książęcia Mość
W. Mściami – Waszmościami
W. Mściom – Waszmościom
W. M. naszemu Mwemu Panu – Waszmości naszemu Mściwemu Panu

№ 1

1592 р., вересня 15. Канів. – Лист гетьмана Війська Запорозького Криштофа Косинського до короля Сигізмунда III

Najaśniejszy a Mciwy Krolu, Panie a Panie nasz Mciwy!

Jakośmy pierwej do majestatu W. K. Mci przez komornika W. K. Mci naszego Mciwego Pana Wawrzyńca Berezickiego[1] w wielkich dolegliwościach a niedostatkach swych pisali, prosząc mciwe miłosierdzia jako wierni poddani i słudzy W. K. Mci i RP, na które pisanie nasze i uniżoności proszenia naszego żadnego responsu od W. K. Mci naszego Mciwego Pana i do tego czasu nie mamy. Za co uniżenie prosimy W. K. Mość naszego Mściwego Pana, abyśmy mieli przeciw wierności służb naszych, zawsze pokazujących majestatu W. K. Mci i RP sprawiedliwie, nie żałując gardł naszych, przeciwko każdemu nieprzyjacelowi W. K. Mci, opatrzenia mciwego z tego sejmu teraźniejszego, jako od pana chrześcijańskiego o zastanowieniu gruntownym na czas potomny zasłużonego żołdu naszego uroczystego. A my tedy według starodawnej zwykłości posłuszeństwo i wierności poddaństwa naszego jako panu ojczystemu podług przysięgi jesteśmy zawsze gotowi umrzeć na posłudze W. K. Mci i RP żadnego pana, nie najdując w postronnych państwach tak w chrześcjańskich, jako też i między besurmańskim narodem przeciwnikiem wiary Syna Bożego. Co by nam łatwie znaleźć z przyrodzoną miłością do posług rycerskich nie tajnych na wszystkie narody tak w Koronie Polskiej, jako w postronnich państwach sąsiad W. K. Mci naszego Mściwego Pana jakośmy przodkom W. K. Mci posługi wyradzali[2]. Tak też i za panowania W. K. Mci stale statecznie posług miłości ojczyznie pana swego i braciej naszej narodu chrześcijańskiego żywot swój na śmierć na kamieni czy bić się z

carem krymskim nierodnym panem nie litując mieniali, w miłościwy rozsądek W. K. Mci to poruszamy jako panu chrześcijańskiemu z ich mość pany rady W. K. Mci i RP. Z strony zajścia mciwy najaśniejszy królu panie nasz mściwy z Jego Mścią panem wojewodą kijowskim[3] i synem Jego Mci panem wojewodą wołyńskim[4] Bog wszechmogący naprzód niech będzie świadkem z wszystką Koroną i Wielkim Książęstwom Litewskim, jaki nas żal spotkał od perejasławców z własnego roskazania Jego Mci Pana wojewody kijowskiego na ów czas, kiedy Białą Cerkiew wojował. Ci niezbożni ludzie perejasławcy, zapomniawszy naprzód pana Boga Patera zwierchności W. K. Mci, towarzyszów naszych a sług W. K. Mci, na służbę przypowiednych i położonych, przez wielmożnego jego mci pana wojewodę bracławskiego[5] o pięćset człowieka w spiaczkę[6] pobili, pomordowali i potopili i majętności ich jako wilcę drapieżni między się rozszarpali o czym mechowy (?) nie zaniechali. Na przyszłym sejmie W. K. Mość i Ich Mciów panom radzie i RP na żałobie onego respektu przełożyć przez posłańcy nasze. Na co W. K. Mci komisarzów dla czynienia sprawiedliwości zsyłać był raczył. Ci niebaczni ludzie perejasławcy, mandatów W. K. Mci nie będąc posłuszni, przed ich mość pany komisarze usprawiedliwić się nie chceli, sami nie stanęli i umocowanych swych nie postanowili ich mość pp. komisarze dekretom jako nieposłusznych zwierchności W. K. Mci i prawa pospolitego wskazali. Z którym dekretem po dwiekroć posyłaliśmy do W. K. Mci przez posłańcy nasze. A zadaniem sprawy o nas sług W. K. Mci naszego Mciwego Pana przez pana starostu trzebowelskiego[7] o mylnej jako od starszego komisarza, porozumianego z ich mci pany wojewody, ów dekret był od W. K. Mci skasowany. Do tego jeszcze tenże pan starosta trzebowelski za jakimi listy wyniesionymi z kanceliariej W. K. Mci źle a nieprzystojnie pobudził starost ukrainnych z jego mcią panem wojewodą wołyńskim jako nieprzyjaciel krzyża Ś. dobywali nas w Trypolu a nie tak się obchodzili z nami jako z poddanemi i sługami W. K. Mci z dział, z hakownic, z rusznic wojskiem wielkim ze wszyską Ukrainą dobywali, gdzie Pan Bóg wszechmagący sprawiedliwemu dopomóg i zwycięstwo otrzymać dać raczył. W ten że czas i ten szpital nasz, nadany od W. K. Mci i RP, manastyr Torechtemyrowski dom Boży modlitewny zburzyli, skarby, nadane dawne, zabrali, obrazy połapali i to czynili nie jako chreścijański ludzi, ale prawie jako poganie i besurmani martwych z grobów wykopowali ci niezbożni perejasławscy. Nam też nielzia było czynić Najaśniejszy a Mciwy Królu jeno to z sobą postępować, jako ludzie rycerskie, słudzy W. K. Mci naszego Mciwego Pana ludiakom nad sobą przewodzić nie dali. Tak Jego Mci Panu wojewodzie kijowskiemu jako i perejasławcom własnym mordercom braciej naszej a sługam W. K. Mci naszego Mciwego Pana za co uniżonemi proźbami swemi W. K. Mci naszego Mciwego Pana żądamy nie racz W. K. Mość na odną stronę ucha swego pańskiego ku wysłuchaniu nakłaniać ktokolwiek będzie o nas na teraźniejszem sejmie nieprzyjacelskie nie podług uczynności naszej przed W. K. Mcią i Ich Mość Pany Rady i RP przekładać albo do niełaski W. K. Mci udawać. Racz też W. K. Mość i drugiego ucha swego pańskiego nakłonić ku wysłuchaniu nas najmniejszych poddanych i sług swych owszem posłusznych i wiernych. Abyśmy już więcej od Jego Mci Pana wojewody

kijowskiego i Jego Mci Pana wojewody wołyńskiego ukrzywdzenia żadnego w dzierżawach Ich Mci a w dobrach W. K. Mci naszego Mciwego Pana nie mieli. Tak też i w dzierżawach Jego Mci P. starosty czerkaskiego[8], bo prawie Panu Bogu i W. K. Mci Ich Mciów Panom Radzie W. K. Mci i RP opowiadamy, iż się my być poczuwamy prawdziwemi sługami W. K. Mci i RP nad sobą z nich żadnemu za pomocą Bożą a szczęściem W. K. Mci przewodzić nie damy. O czym szyrzej a dostatecznej przez ustne mówienie sług W. K. Mci pan Jan Oryszewski towarzysz nasz stary i z posłańcami naszemi da sprawę o wszystkich dolegliwościach i niedostatkach naszych. Tak też i o prawdziwym posłuszeństwie poddaństwa naszego przeciw majestatu W. K. Mci i RP. Przy tym uniżone służby nasze i wierność poddaństwa naszego pod nogi W. K. Mci naszego Mciwego Pana pokładamy.

Datt w Kaniowie 15 September Anno 1592.

W. K. Mci najniższy słudzy i wierni poddani Krzysztoph Kosiński hetman Wojska Zaporoskiego i wszystkie [wojsko]

Адреса: "[Najaś]niejszemu Żygmuntowi Trzeciemu królowi polskiemu nam mciwemu".

AGAD. – Extranea IX. Polen. – № 59. – Vol. 90. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 2

1597, лютого 28. Січ. – Лист старшого Війська Запорозького Бартоша Проснідича до короля Сиґізмунда III

Najaśniejszy Miłościwy krolu, Panie a Panie nasz mciwy!

Sami siebie i uniżone służby wiernego poddaństwa naszego pod nogi W. K. M. pilnie poddajemy. Doszło nas pisanie od majestatu W. K. M. przez towarzyszów naszych, których jeśmy z więźniem pogromu tawańskiego do majestatu W. K. M. posyłali, w którym W. K. M. nam, najniższym sługom swym rozkazać raczył, abyśmy na sejm teraźniejszy towarzyszów swych przysłali. My tedy będąc posłuszni najmniejszego rozkazania W. K. M. naszego M. P., posyłamy towarzysza naszego Marka Seszkowskiego z wiadomością tą, iż jako dnia 6 lutego nieprzyjaciel krzyża świętego car krymski Kazyryj[9] przysłał do nas list, ręką swą własną pisany, przez sługę swego, żadając nas w tym, abyśmy z nim zjednoczywszy się, pospołu Turka wojowali, postępując nam żołd wszelaki. Lecz my, nie chcąc bez woli i rozkazania W. K. M. naszego M. P. żadnego postanowienia z nim czynić, zarazem o tym do majestatu W. K. M. dajemy znać i list ten od niego do nas przysłany ku majestatu W. K. M. odsyłamy, z którego W. K. M. nasz M. P. szyrzej i dostateczniej wyrozymieć będzesz raczył. Wszak że my do końca nie dowierzając pisaniu jego, chcąc lepszą wiadomość wziąć, co się w Krymie dzieje, chodziliśmy na pole pod samy Perekop a żadnej wiadomości nie mogliśmy wziąć z tej przyczyny, iż cesarz turecki Carstwa Krymskie dał bratu jego Betgireiu gałzie; on tedy, przestrzegając brata swego, zagnał wszystką Ordę za Perekop, nahajców też część, od niego odstąpiwszy, za Don poszli. I jeśliby co dalej z Ordy ponowiło, majestsatowi W. K. M. nie mieszkamy dawać znać, tylko uniżenie a pokornie

prosimy majestatu W. K. M. naszego M. Pana, racz W. K. M. wejrzawszy na wierne posługi nasze z Mciwej łaski swej starostam ukrainnym przez listy swe rozkazać, abyśmy mogli mieć w miastach W. K. M. ukrainnych wolny przechód i spokojne przebywanie z ubogimi majętnościami swymi, których przez szablę w cudzych ziemiach nabywamy. A my jako najmniejszy słudzy W. K. M. naszego M. P. za miłą Ojczyznę ziemie swojej gardł swych przeciwko każdemu nieprzyjacielowi W. K. M. naszego M. P. tudzież i RP nie lutowywać, gdzieby jedno wola y rozkazanie W. K. M. było nas obrócić jesteśmy gotowi. Z tym i powtóre wierność poddaństwa naszego do majestatu W. K. M. naszego Mciwego Pana pilnie oddawamy.

Datt z Zaporoża 28 febr. Anno dni 1597.

Majestatu W. K. M. wierni poddani a najniższy podnóżkowie Bartosz Prosnidicz, starszy i wszystke Wojsko Zaporowskie.

AGAD. – Extranea IX Polen. – № 59. – Vol. 89. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 3

1600, березня 17. Січ. – Лист старшого Війська Запорозького Прокопа Сараповича до короля Сигізмунда III.

Najaśniejszy Mściwy krolu, Panie, Panie nasz Mściwy!

Wszelaką wierność poddaństwa naszego do Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana uniżenie oddajemy, iako poddani a słudzy Waszej Królew. Mści. Doszło nas pisanie od Waszej Królew. Mści pana naszego Mściwego, w którym pisaniu było zlecone ustnie mówienie do nas wiernych poddanych a sług swych Wojska Zaporowskiego przez komornika Waszej Królew. Mści pana Jana Wołyńca Czermińskiego, który nam powiedzał od Waszej Królew. Mści, jakobyśmy zapomniawszy przystojności swej,ześmy są poddanymi Waszej Królew. Mści, abyśmy mieli mieć zmowę jaką z Michałem woiewodą multianskim i przestawać z nim przeciwko wojsku Waszej Królew. M. Znamy się do tego Najaśniejszy Mściwy Krolu,ześmy to byli umyślieli, za częstym pisaniem jego do nas, obiecując nam żołd dobry postąpić jako ludziom rycerskim, którzy tu mieszkamy na pustyni w ziemi cara krymskiego, nie orząć, ani siejąć, jedno szablą swą chleba nabywając, a za krew chrześcijańską zdrowia swego nie litując. Przyzwoliliśmy mu byli przestawać z nim przeciwko nieprzyiacielowi krzyża świętego, ale nie przeciwko Waszej Królew. Mści Pana naszego Mściwego lecz przyrodzonego. A gdy posłaniec Waszej Królew. Mści dał nam sprawę, że on przemyśliwia o ziemi Wołoskiej, która jest pod władzą i obroną Waszej Królew. Mści, rozwodząc nam i upominając nas Waszej Królew. Mści imieniem, żebyśmy wszystkiego zaniechali, oczekiwając łaski i miłosierdzia Waszej Królew. Mści, że Wasza Królew. Mośc nas wiernych poddanych swych łaską swą królew. przypomniesz i w potrzebach naszych, także też od posług swych nas nie odwracać raczysz: bośmy woleli Waszej Królew. Mści Panu naszemu przyrodzonemu służyć, aniżli inszym monarchom, którzy często posły swe do nas posyłają, jakoześmy i listy od niektórych pokazowali posłańcowi Waszej Królew. Mści. Do tego też uniżenie a pokornie prosimy Waszej

Królew. Mści Pana naszego Mściwego, iż jako lat przeszłych wszczęły się byli burdy od niektórych z towarzystwa naszego, lecz za ten występ raczyłeś Wasza Królew. Mość nasz Mściwy Pan rozkazać ich skarać, a na nas przez onych kommisarzów z ramienia Waszej Królew. Mści wysłanych, banicją włożyć, jako na niewinnych ludzi, o którę uniżenie a uniżenie Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana prosimy, aby ta banicja z Miłościwej łaski Waszej Królewskiej Mści naszego Mściwego Pana zniesiona była, gdyż nie inszego jedno ta banicja nas obcych Państw przypadza. Posyłamy do Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana, po cztery kroć, uskarżając się na dzierżawcę dóbr Waszej Królew. Mści ukrainnych, ich wielkie a nieznośne krzywdy ponosim w ubogich chudobach naszych, które prawie krwawie w ziemi nieprzyjacielskiej szablą naszą dobywamy, mieszkając na pustyni pod bokiem nieprzyjacielskim, którego miejsca dostaliśmy gardłami naszymi, lecz uniżenie prosimy Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana, iż była mściwa łaska i nadanie wolności nam potrzebnych od Waszej Królew. Mści nam wiernym poddanym swym a teraz o nię prosimy Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana, jakobyśmy ją znowu mogli mieć. Najaśniejszy Mściwy Krolu, Panie nasz Mściwy! Z wielkiego ucisku i dolegliwości naszych, nie znawszy w tym miłosierdzia Waszej Królew. Mści Pana naszego, przemyślać o tym będziemy, jakobyśmy skąd mieć mogli w niedostatkach naszych podmożenie[10] jako ludzie rycerskie. O nowinach ku wiadomości Waszej Królew. Mści donosim, co się ówdzie w Ordzie dzieje, abyśmy i więznie do Waszej Królew. Mści posłali, których jeśmy teraz szczęściem Waszej Królew. Mści pod samym zamkiem Perekopem dostali, którzy sami bardzo poranieni, a powiadaią, iż car ich przyszedł z Węgier jeno w kilku tysięcy ludzi, jakoż zaraz przyjechawszy, rozkazał krymcom i nohajcom wszystkim, aby się na wojnę zaraz gotowali. Czego nie wiemy, jeśli znowu do Węgier, albo na Moskwę, albo też do Państwa Waszej Królew. Mści. W inszych sprawach i dolegliwościach naszych zlecieliśmy ustnie mówienie temu to słudze Waszej Królew. Mści, jakoż i przy nim posyłamy dwu posłańców z towarzystwa naszego do Waszej Królew. Mści z tym pisaniem naszym; na których racz Wasza Królewska Mość Pan nasz Mściwy miłoserdne a jasne oko mieć. A zatym i powtóre uniżone wiernie poddaństwo nasze pod mściwą łaskę Waszej Królew. Mści naszego Mściwego Pana pilnie oddajemy.

Dat z Zaporoża 17 miesiąca marca anno domini millesimo sextentessimo.

Waszej Królew. Mści Pana naszego Mściwego wierni poddani najniższy i słudzi Prokop Sarapowicz, starszy ataman i wszystke rycerstwo zaporowskie Waszej Królew. Mści.

На арк. 386 запис копіїста : "Odpis od kozaków zaporowskich na przeszły list Króla Jego M. przez Czerminskiego do nich [pisanego]".

Biblioteka Jagellońska. – N 2/1952 (Biblioteka Narodowa. – Mf. 12611). – K. 386v.–388. Копія.

№ 4

1623, травня 22. Канів. – Лист гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка до арцибіскупа гнєзненського Вавжинця Ґембіцького

Oświecony przewielebny w Chrystusie ojce książę arcybiskupe gnieznieńsky, Panie, Panie a Panie nasz młściwy!

Najniższe rycerskie posługi nasze W. Młściwą łaskę Waszej Wielebności jako najpilnej zalecamy. Z przeszłego sejmu, kiedy Jego K. Mość, Pan nasz Mściwy, spólne z W. Mściami naszymi Mściwemu Panu preświetnym senatem swoim jako patronami i strożami swobod i dobrego Rptey, postregając, aby przez niektórych swawolnych z towarzyszów naszych wtargnieniem na morze pokój, zawarty z cesarzem tureckim, wzruszany nie był, posła swego pana Floryana Olerzka wojskiego włodzimirskiego[11] do nas, abyśmy, tę swawolę powściągnąwszy, wszelakich zbrodniej ich postrzegali. Lecz że wola Boża a znać nieszczęscie nasze to sprawiło, iż przed przyjazdem Jego M. Pana wojskiego posła Jego K. M. starszego naszego, na ten czas będącego, śmierć zakróczyła, która niemałego żalu i frasunku nam narobiła, bo nim starszego teraźniejszego sobięśmy obrali, niektórzy swawolni, na Zaporożu się skupiwszy, na morze poszli i lubo to przy Jego M. panu Paczanowskim, pośle Krola Jego M. dla pohamowania tej swawolej ich wyprawili było z niektórym towarzystwem. Lecz już tych swawolnych pan hetman na kureniach nie zastał, bo nad spodziewanie zima prędko zbiegła. Oni też, lud rozrębując, z jezior czołny na Dniepr wywłoczyli. Słał za nimi w pogonię pan hetman, ale aż na odwodze morskiej u Stanisławowego rogu onych pogoniono. Tam za usilnym upominaniem imieniem Jego K. M. i wojska naszego od przedsięwzięcia ich odwodzili. Ale szybko zawrócić się nie chcieli i towarzyszów wysłanych o śmierć srogą mało nie przywiedli. Z takim żalem ponosić nam to od tak błahych osób przyszło, sam Pan Bóg widzi, gdy swojemi zbrodniami i o niełaskę Jego W. M. Pana naszego M. i wszystkiej Rptej i o ujmię sławy przeważnych zasług naszych przywieść nas usiłowali. Jednak nie wątpiąc nic o mciwej łasce Jego K. M. Pana naszego M. i o Jego K. M., uważając niewinność naszą, że nie za żadnym niedbalstwem ci zdrajcy na morze wytknęli. Ale przez zakrócenie śmiercią hetmana naszego rozumnie ma być jako o wiernych poddanych i najniższych podnożkach swoich będzie raczył być. Dla tego i posłów naszych panów Dmitra Kuzyhę i Semaszka Janowicza, oświadczając niewinność swoję, do Jego K. M. posyłamy, pokornie a uniżenie prosząc, aby Wielebność Wasza do Jego Królewskiej Mści Pana naszego Mściwego przyczynić, jakoby Król Jego M. Pan nasz Mściwy, uważając przeważne zasługi nasze, według próśb, przez posły nasze na przeszłym sejmie wnoszonych, religię starożytną grecką i duchownych naszych uspokoić, poprawę w wolnościach za krwawe zasługi nasze, od prodków Jego K. M. nam nadanych, uczynić i żołdem dorocznym obdarzyć rozkazać będzie raczył, o czymbyśmy na łascę Jego K. M. przeżyć i ku służbom Rzptey zawsze gotowemi być mogli. A my, doznawszy w tem mściwej łaski Waszej Wielebności, za dobre zdrowie y dlugo fortunne panowanie Pana Boga prosić i

wszelaką powolnością naszą odsługować powinni będziemy do której się z uniżonemi służbami naszemi pilnie zalecamy.

Dat w Kaniowie 22 maj roku 1623.

Wielebności Waszej Mści Pana naszego Mściwego wasze powolni i uniżeni słudzy Michajło Doroszewicz, hetman z Wojskiem Jego K. M. Zaporoskim.

AGAD. – Extranea IX Polen. – № 61. – Vol. 98. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 5

1625, лютого 17. Січ. – Лист гетьмана Війська Запорозького Каленика Андрійовича до київського митрополита Йова Борецького

W Bodze Wielebny Młwy ojce metropolicie kijowski W. M., dobrego zdrowia i na wszem fortunnego powodzenia od Pana Boga Waszej Świętytelskiej Miłości jako synowie duchowni i cerkwie świętej wierni na długie czasy życzymy!

Pisanie Waszej Świętytelskiej Miłości nas doszło przy innych pisaniach, z którego my, zrozumiawszy, że W. M. żałujesz, że tam pułkowniki naszy po trosze bałaią się aby hierezji między narodem chreścijańskim nie powstawały, i mimo wolę waszą wzięli wiadomość pewną, że między duchownymi zdrada o tym pokazała się, za co że karność odniósł pochwalamy. Co się tknie wójta kijowskiego Teodora Chodyki, którego teraz z rozkazania naszego pułkownicy naszy dla wszelkiego porządku do miast wysłani, za porękę dali i to pochwalamy, a w dalszych postępkach, z rady zupełnej uprosiwszy dwóch towaryszów naszych Zacharjasza Skapskiego, Nieczypora Hyru, dawszy im informację, jako postępować mają, wysyłamy. O czym Wasza Świętytelska Miłość wiedząc, aby się w to tak dalece nie wstępował, ale i owszem między duchoweństwem porządku wszelakiego przestrzegał. A między świetskim narodem to już my jako mogąc przestrzegać będziemy: gdyż to potrzeba Waszej Świętytelskiey Miłości na pamięnci mieć, że niedawnymi czasy co się stało w narodzie naszym za przelaniem krwi jako w Witepsku i indzej; a tak potrzeba aby przynajmniej tu u nas to się nie działo, bo już i na wójta nie teraz się tylko pokazuje, ale i przed tym pokazowało się. My jednak do tych czasów cierpliwemi byli, aż się teraz rezerwowali, chcąc aby tego dalej nie było. Przy tym modlitwom Waszej Świętytelskiej Miłości oddając się, prosimy aby nie przepominamiśmy byli.

Dan z Zaporoża 17 feb. 1625.

Waszej Świętytelskiej Miłości wierni synowie Kałenik Andrzejowicz, hetman ze wszystkim rycerstwem Wojska Jego K. Mci Zaporoskiego.

AGAD. – Zbior dokumentów papierowych. – Sygn. 3989. – K. 3. Копія.

№ 6

1626, лютого 12. Канів. – Лист гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка до польного гетьмана Великого князівства Литовського Криштофа Радзивіла

Oświecone, Wielmożne, Miłościwe książęcie P. Panie nasz Miłościwy!

Powolne służby swe w miłościwą łaską W. X. M. naszego Młciwego Pana jako najpilniej zaleciwszy. Po wszytek wiek swój staraliśmy się o to zawżdy, jako

najpilniej służbę RP odprawować, jakoś za pomocą Bożą a szczęściem Jego. K. M. Pana naszego Młciwego czyniąc powinności, dosć gardł i krwie przelania nie litując, na różnych ekspedycjach W. X. M. naszego M. P. nie tajno jest stawaliśmy przeciw każdego nieprzyjaciela koronnego, jako się cnotliwemu wojsku godziło. Osobliwe iż jeśmy się według postanowienia z W. M. naszemi Młściwemi PP. ci, które na służbie Rzeczypospolitej, wielu inszych od siebie wyłączywszy przy Ich. M. PP. rotmistrzach, na to deputowanych, do regestru wpisania przez wielmożnego Jego M. Pana Halickiego[12] po rozkazaniu W. M. naszych M. Panów, do kancellariej J. K. M. podali, zostawać mamy. Nie mniej na staraniu naszym schodzie nie będzie gdzie nasz rozkazanie Jego K. M. Pana naszego Młściwego zajdzie za zdrowie J. K. M. y Rzptej wszystkiej za całość Ojczyzny miłej stawić się nieprzylliu ojczystemu, ile możność nasza być zdrowia swe pokładać, pozyskując sobie łaskę J. K. M., jesteśmy gotowi. A iż w sprawach swych do Jego Królewskiej Mci Pana naszego Miłościwego i Rzptej wszystkiej posłańców swych P. Maxima Hrihorowicza, P. Sawę Burczewskiego, Phiłona Paszkiewicza, Łukasza Chrzysztopowicza na sejm posyłamy. A to żeby J. K. M., mając wzgląd na przeszłe zasługi i wszelakie powinności nasze, w starożytnej religiej greckiej uspokoić, prawa i wolności nasze, jakie ludziom rycerskim należą, za któremi byśmy tej żarliwiej służbę J. K. M. i RP odprawowali, nadać i upriwilejować, a przy dorocznym żołdzie z podwyszeniem onego suknem na odzieżą z miłościwej łaski swej opatrować rozkazać raczył. Pokornie i uniżenie W. X. M. Pana naszego M. prosimy, żebyśmy młściwą łaskę J. K. M. w prośbach swych uznali o miłościwą według obietnicy swej pańskiej, nam uczinionej przyczyną.

Powtarzamy się i służbami swemi w miłościwą łaskę W. X. M. naszego Miłościwego Pana.

W Kaniowie, februarij d.12, 1626.

W. X. M. naszego Mściwego Pana powolni i uniżeni słudzy Michajło Doroszenko, hetman Wojska J. K. Mci. Zaporowskiego.

Адреса: "Oświeconemu Książęciu a Jaśnie Wielmożnemu Panu Krzysztophowi Radziwiłłowi, książęciu Jego M. na Bierżu i Dubinkach, hetmanowi polnemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, Panu, Panu nam mściwemu".

AGAD. – Archiwum Radziwiłłów V. – № 3221. – K. 1–2. Оригінал, засвідчений печаткою.

Публікація фрагмента: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1870. – Т. 7. – С. 84–85.

№ 7

1626, лютого 17. Прилуки. – Лист гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського

Jaśnie Wielmożny Miłościwy Panie wojewodą, Panie, Panie nasz Miłościwy i Dobrodzieiu!

Powolności nasze rycerskie zalecamy w łaskę W. M. naszego Miłościwego Pana iako najpilnej zaleciwszy. Deklaracja J. K. M. Pana naszego M. przez Wielmożność

Waszą Pana naszego M. i Ich M. PP. kommissarzów w kommissyią wyrażona taka była, że wszystkie przestępki nasze przebaczyć nie tylko nam któryśmy zachowani do usługi Rzptej, ale i tym, kto między orszakiem naszym przez kilka lat na usłudze Rzptej znajdowali się, a najwięcej w tym w starości zeszłym wiedołężnym na członkach, którzy na służbach Rzptej postradali i ubogim nędznym wdowam, sierotam zasłużonych mężów gardłem zapieczętkowanych do łaski J. K. M. i uważenia Rzptej Ich M. P. dziedzicznych i podstarościowie dóbr J. K. M. nie mieli żadnego praejudicium czynić. Ale teraz wielkie nieznośne krzywdy, drapierstwa, mordy poczynają. Skąd obawiam się swejwolej urość, bo złupiony na co ma respektować taką rzeczą nie tylko się napełni ludem tym Moskwą, ale snać i pogańskie prowincje. W. M. memu M. Panu daję znać, aby w czas złemu zabiegnąć mogło. Powolności nasze powtarzamy W. M. łaskę Pana naszego M.

Z Przyłuki february 17 1626.

Wielmożności Waszej Pańskiej najniższy słudzy Michajło Doroszenko, hetman z Woyskiem J. K. M. Zaporozkim.

Адреса: "Jaśnie Wielmożnemu Panu, Panu Stanisławowi na Koniecpolu Koniecpolskiemu, woiewodzie sęndomirskiemu, hetmanowi polnemu koronnemu wielunskiemu, barskiemu, kowelskiemu staroście, Panu nam miłościwemu".

AGAD. – Archiwum Zamojskich. – Sygn. 446. – K. 31–32v. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 8

1632, лютого 22. Канів. – Лист гетьмана Війська Запорозького Івана Петрижицького до підканцлера коронного Томаша Замойського

Jaśnie Wielmożny Msciwy Panie podkanclerzy koronny, Panie, Panie nasz Młsciwy!

Najniższe posługi nasze rycerskie w msciwą łascę W. M. pana naszego miłościwego jako najpilnej zalecamy. Jako w każdej sprawie, znając zdawna miłościwą łaskę W. M. naszego Miłościwego Pana przeciwko sobie, tak osobliwie w przyczynie do J. K. Mci Pana naszego Miłościwego w prośbach naszych tejże nadziejej będąc, że W. M. nasz Miłościwy Pan przykładem świętej pamięci Jego Mci ojca swego Pana i Dobrodzieja naszego, którzy zawsze nam miłościwym panem i ojcem stawiąc się był zwykł, za wysłaniem naszym posłów swych do J. K. Mści z uniżonemi prośbami na sejm teraźniejszy młściwą łaskę swą pańską oświadczyć zechcesz. Przeto uniżenie W. M. naszego Miłościwego Pana o młsciwej przyczyną do Jego Kr. Mści prosimy, iż by Jego Kr. Miłość Pan nasz Miłościwy w prożbach naszych, miłosciwą łaskę swą pańską pokazując, za przyczyną W. M. naszego Miłościwego Pana religię naszą starożytną grecką, z dawnych wieków od przodków Jego Kr. Miłości świętej pamięnci zeszłych kroliow Ich Mściow polskich, jako i teraźniejszego krolia jego Mści Pana naszego Miłościwego uprzywiliowana, uspokoić rozkazać raczył. Więc, że teraz większa liczba wojska naszego nad umówioną z ich mści pp. comisarzami u Kurukowa sześciu tysiący zostaje, gdyż w tak małej liczbie zasłużonych towarzyszów naszych żadną miarę wmieścić się nie mogło. Dwa tysiący nad to, siłą inszych wyłączywszy, przypisać

musieliśmy, lecz tak wielka kupa ludzi tą sumą sześćdziesiąt tysięcy trudno obyść może. Do tego i armata ani słudzi, około niej opatrzenia z łaski Jego Kr. Mści nie mają. Uniżenie i pokornie W. M. naszego miłościwego Pana o Miłosciwą przyczynę do Jego Kr. Mści nie prosimy, jakobyśmy za miłościwą przyczyną W. M. i większą sumę żołdu rocnego wojsku naszemu podwyszeniem i suknami na odzieżę z miłościwej łaski Jego Kr. Mści opatrzeni być mogli. A my za dobrze zdrowie i długofortunne panowanie Jego Kr. Mści Pana naszego Miłościwego Pana Boga prosić i W. M. naszemu Miłościwemu Panu na każde rozkazanie powolnością naszą rycerską odsługować winni zostajemy. W ostatku towarszyszom naszym PP. Stanisławowi Jabłońskiemu, Andrzejewi Krzywobłockiemu szyrzej ustnie wnieść prożby do W. M. naszego miłościwego pana zlecieliśmy, którym aby była wiara dana uniżenie prosimy. Za tym powtore unizone rycerskie posługi nasze W. miłosciwą łaskę W. M. naszego Miłosciwego Pana oddawamy.

Dat w Kaniowie 22 februari 1632.

W. M. naszego Miłosciwego Pana we wszem powolni uniżeni słudzy Iwan Petryżycki, starszy z wojskim Jego Kr. Mści Zaporozkim.

Адреса: "Jaśnie Wielmożnemu a naszemu Miłościwemu Panu, Panu a Panu Jego Mci. Panu Tomaszowi Zamoyskiemu podkanclerzemu coronnemu, jenerałowi krakowskiemu do oddania należy".

Примітка: "Od Wojska Zaporozkiego z Kaniewa 22 februar. 1632".

AGAD. – Archiwum Zamojskich. – Sygn. 306. – K. 8–10. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 9

1632, серпня 25. Маслів Став. – Лист гетьмана Війська Запорозького Івана Гавриловича до київського воєводи Януша Тишкевича

Jaśnie Wielmożny Młsciwy Panie wojewodo kijowski, Panie nasz Mściwy!

Najniższy pokłon i wiernie służby swe łasce W. M. swemu mściwemu pany zalecamy. Miłe nam słyszeć tak z posłów swych, jako i z obcych ludzi przezacny postępek urodzonej familiej swej Tyszkiewiczów i gorące zastanowienia się o wolności i swobody narodu ruskiego osobliwie uspokojenie starożytnej religię naszej greckiej Śtego Tworca wszytkiego świata. Niech będzie pochwalony, że nam dał takowego patrona, przy którym i na łaskę Bożą oprzeć się możemy. Jakoś i w pierwszych pisaniach naszych obowięzywaliśmy się póki sił, chudob i zdrowia stawać będzie przy wolnościach a bardziej domach swych z W. Mciamy zarówno gardła swe modlitwami pokornie prosząc, aby się W. M. według obietnice swej nas w tym też nie odstępowali. W punktach, że się przez Jego Mci Pana Humienieckiego[13] wnoszonych, lubo z serca byśme radzi we wszystkim woli W. M. naszego Mściwego Pana wygodzie lecz i sama słuszność i wrodzona miłość przeciwko Ojczyznie, abyśmy jej się nie naprzykrzyli, przymusza nas jednak ponieważ bez tego być nie może gdy idzie o duszę. A to wszystkim wojskiem ruszamy się ku Kijowu stamtąd gdzie tego potrzeba okaże. A za zezwoleniem W. M. naszych Młsciwych panów, ile tych które narodowi ruskomu przyjaciółmi są stawić się, nie zaniechamy strony ruszenia wojska częsza J. K. M. nie zdało

nam zarzeć (?) szlu[szną] gdyż różnica nie zawsze bywa pożyteczna i Wojsko Zaporoskie różnić się nie zwykło o ochronieniu Kijowa. A co słusznoby wygodzie w tym wolę W. M. naszego Mściwego Pana jeno różne sprawy i postępki ludzi rozmaitych też, że i kommissyią pozwolono nam żołd Rzptej nie indziej nie dziwi w Kijowie odbierać raczym. Rozumiemy, jeśliby tam pułkiem jakim albo dwiema dla przyczyn, wyż rzeczonych, następiło żadnej niełaski W. M. naszego Mciwego Pana nieść nie będzie. W dalszych posłańcom swym PP. Lwowi Barute i Hrehoremu Oniszkowiczowi zmowę naszą zleciliśmy obwieścia pewni będąc, że W. M. nasz Mściwy Pan z zwykłej chęci swej przeciwko Wojsku Zaporoskiemu, a bardziej przeciw narodowi ruskiemu i religiej, w której przodkowie W. M. się zrodzili, jako ten, że i senatorski stolec osadzać raczysz, z którym do dobrego całości praw i swobod od krolow Ich Mści pamięci zeszłych, poprzysiężonych, podparcia miłościwego skłonić się będziesz raczył. A my za szczęśliwe długie panowanie W. M. naszego Mściwego Pana Pana Boga prosić i wszelaką powolnością usług naszych za działy winni zostajemy do której że i powtóre oddajemy.

Dan u Masłowego Stawu w radzie zupełnej Anno 1632 augusti 25.

W. M. naszego Mściwego Pana we wszem życzliwi i uniżeni słudzy Andrzej Hawryłłowicz, hetman z wojskiem Rzeczyplitej Zaporoskim.

Адреса: "Jaśnie Wielmożnemu a nam wiele Mściwemu Panu, Panu Jego Mci Panu Januszowi z Lohojska Tyszkiewiczowi woiewodzie kijowskiemu, żytomirskiemu etc. etc., staroście, Panu, Panu nam Mściwemu".

Примітка: "Od Hawryłłowicza, hetmana Zaporowskiego".

AGAD. – Zbior dokumentów papierowych. – Sygn. 3049. – K. 1–2v. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 10

1632, вересня 4. Київ. – Лист гетьмана Війська Запорозького Івана Гавриловича до підканцлера коронного Томаша Замойського

Jaśnie Wielmożny a nasz Mwy Panie, Panie, Panie a Panie podkanclerzy koronny!

Uniżone posługi nasze rycerskie mwej łasce W. M. naszego M. Pana jako najpilnej oddajemy. Towarzystwo nasze, którycheśmy posyłali na konwokacyją przesłą, zwróciwszy się, opowiadali nam o pokazowanej przeciwko sobie i nam wszystkim wielkiej miłościwej łasce W. M. naszego Mwego Pana, iż W. M. nasz Mwy Pan we wszelakich prośbach naszych wielkiego miłościwego starania za nami najniższemi sługami swojemy przykładać raczysz, z ustnej powieści onych zrozumiawszy i z pisania W. M. naszego M. Pana uniżenie i pokorne za takową miłościwą łaskę W. M. naszemu Mwemu Panu dziękujemy. Nie tracim nadzieję, że i w tym teraźniejszym posyłaniu naszym na tę electią obierania szczęśliwego nam Mwego Pana tych towarzyszów naszych Fedora Kuzminskiego, Fedora Pralicza, Onoszkiewicza w prośbach swych przełożonych do Ich Mciów Panów senatorów i wszytkiej Rzeczypospolitej, za nami najniższemi podnóżkami swoimi wnoszonej miłościwą przyczyną być będziesz raczył. Lubo byśmy się już i nie

chceli naprzykrzać W. M. naszemu Mwemu Panu, ale nas do tego pociąga sama słuszność abyśmy zebrzeli a prawie z płaczem prosili, jako pod ten czas obierania pana nowego, tak uspokojenia starożytnej religiej naszej greckiej, o którą uspokoienie zawsześmy miewali zdawna obietnice od świętej pamięci zeszłego krola Jego M. Pana naszego M. jako o poprawie wolności i swiebod narodu naszego ruskiego, aby śmierć nie zaszła spodziewaliśmy się to od J. K. M. otrzymać. Pokornie tedy i uniżenie W. M. naszego M. Pana prosimy, racz W. M. nasz Mwy Pan wnieść miłościwą przyczynę swoję do Ich Mciów panów senatorów i wszystkiej Rzeczypospolitej, jakoby na tej electiej przy obieraniu pana nam mwego tak wolność narodu naszego ruskiego, jako i wiara nasza starożytna przez Krolów Ich M. uprzywiliowana i poprzysiężona uspokoiona zostawała, a duchowni naszy przy wolnościach i eparchiach i używaniu dóbr swoich, zdawna od świętobliwych na cerkwie święte nadanych, zostawali. Nie mniej też i w tym uniżoną prośbę swoją do W. M. naszego M. Pana wnosimy, którąśmy się iuż wszystkim W. M. naszym Mwym Panom naprzykrzyli, to jest o podwyszeniu żołdu, opatrzeniem suknami, iako też i strony naprawy armaty, która się bardzo oszarpała, abyśmy na oprawę onej i na odzieżę sługom, przy niej obecnie będącym, za mwą przyczyną W. M. naszego M. Pana otrzymać, co mogli. O to wszystko uniżenie i pokornie W. m. nasz Mwy Pan, poważając tak odważne zasługi nasze w Rzeczypospolitej, miłościwie do wszytkiego skłonić się będziesz raczył. A my za dobre zdrowie i szczęśliwe panowanie W. M. naszego M. Pana, Pana Boga prosić i najnizszymi posługami naszymi zasługować winni zostajemy. Z tym powtóre uniżone posługi nasze mwej łasce W. M. naszego M. Pana jako najpilnej oddajemy.

Datt w Kijowie 4 september An 1632.

W. M. naszego M. Pana uniżeni słudzy Andrzej Hawryłowicz, starszy z Wojskiem RP Zaporoskim.

Адреса: "Jaśnie Wielmożnemu a naszemu Mciwemu Panu, Panu a Panu Jego M. Panu Tomaszowi Zamojskiemu podkanclerzemu koronnemu, jenerałowi ziem krakowskich do oddania należy".

Примітка: "Pułkownik Wojska Zaporowskiego".

AGAD. – Archiwum Zamojskich. – Sygn. 306. – K. 11–13. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 11

1632, вересня 5. Київ. – Лист гетьмана Війська Запорозького Андрія Гавриловича до гетьмана польного Великого князівства Литовського князя Криштофа Радзивіла

Jaśnie Oświecony Miłościwy książęciu, Panie, Panie a Panie nasz Miłościwy!

Uniżone posługi nasze rycerskie miłościwej łasce Waszej Książęcej Mci naszego M. Pana jako najpilnej oddajemy. Towarzystwo nasze, którycheśmy posyłali na komissyję przesłą, zwróciąwczy się, opowiadali nam o pokazowaniu przeciwko sobie i nam wszystkim wielkiej miłościwej łasce Waszej książęcej M. naszego M. Pana i Wasza książęcia Mść nasz Mściwy Pan we wszeliakich prośbach naszych wielkiego miłościwego starania za nami najniższymi sługami

swoimi przykładać raczysz. Z ustnej powieści onych zrozumiawszy, z pisania Waszej Książęcej M. naszego M. Pana uniżenie a pokornie za takową miłościwą łaskę Waszej Książęcej Mści naszemu Mściwemu Panu dziękuiemy. Nie tracim nadzieję, że i w tem teraźniejszym posłaniu naszym na tą elekcję obierania szczęśliwego nam m. pana tych towarzyszów naszych PP. Fiedora Kuzmińskiego, Fiedora Pralicza, Wasila Onoszkiewicza w prośbach swych przełożonych do Ich Mści Panów senatorów i wszystkiej Rzptej za nami najniższymi podnóżkami swemi wnoszonej miłościwą przyczyną być będziesz raczył. Lubobyśmy się już i nie zniechczeli naprzykrzać Waszej Książęcej Mści naszemu Miłościwemu Panu, ale nas do tego pociąga sama słuszność, abyśmy zebżeli a prawie z płaczem prosili iako pod ten czas obierania pana nowego tak uspokoienia starożytnej religię naszej greckiej, o którą uspokoienie zawsześmy miewali zdawna obietnice od świętej pamięci zeszłego Króla Jego Mci Pana naszego M. jako i poprawię wolności i swiebod narodu naszego ruskiego. I by śmierć nie zaszła, spodziewaliśmy się to od J. K. M. otrzymać. Pokornie tedy i uniżenie Waszej Książęcej Mści naszego M. Pana prosimy, racz Wasza Książęca Mość nasz Miłościwy Pan wnieść miłościwą przyczynę swoją do Ich Mściow Panów senatorów i wszystkiej Rzptej, jako by na tej elekcjej przy obieraniu Pana nam M., tak wolność narodu naszego ruskiego, jako i wiara nasza starożytna przez Krolów Ich M. uprzywilijowana i poprzysiężona uspokojona zostawała. A duchowni nasze przy wolnościach eparhiach i używaniu dóbr swoich, zdawna od świętobliwych na cerkwie święte nadanych, zostawali. Nie mniej też i w tem uniżoną prośbę swoję do Waszej Książęcej Mści naszego M. Pana wnosimy, któreśmy się już wszystkim W. Mściom naszym M. Panom naprzykryli to jest o podwyszeniu żołdu, o opatrzeniu suknami, jako też i strony naprawy armaty, która się bardzo oszarpała abyśmy na oprawę onej i na odzieżę sługam, przy niej obecnie będącym, za miłościwą przyczynę Waszej Książęcej M. naszego M. Pana otrzymać co mogli. Oto wsystko uniżenie i pokornie Waszej Książęcej M. naszego M. Pana prosimy pewniśmy, że Wasza Książęca M. Pan nasz Miłościwy, poważając tak odważne zasługi nasze w Rzptej, miłościwie do wszystkiego skłonić się będziesz raczył. A my za dobre zdrowie i szczęśliwe panowanie Waszej Książęcej Mści W. M. naszego M. Pana, Pana Boga prosić i najniższymi posługami naszymi zasługować winni zostajemy. Z tym powtóre uniżone posługi nasze młściwej łasce Waszej Książęcej M. naszego M. Pana jako najpilniej oddajemy.

Datt w Kijowie 5 7bris, An 1632.

Wazsej Książęcej Mści Pana naszego Miłościwego uniżeni słudzy Andrzej Hawryłowicz, starszy z Wojskiem Rzptej Zaporoskim.

Адреса: "Jaśnie Oświeconemu a nam wiele młściwemu Panu, Panu a Panu Jego Mści P. Krzystophowi Radziwiłłowi książęciu na Birzach i Dubinkach, hetmanowi polnemu koronnemu[14] W. X. M. Panu, Panu nam Mściwemu należy".

AGAD. – Archiwum Radziwiłłów V. – № 5077. – K. 1–2. Оригінал, засвідчений печаткою.

№ 12

1633, травня 2. Приль. – Лист гетьмана Війська Запорозького Дороша Куцковича до гетьмана польного Великого князівства Литовського князя Криштофа Радзивіла

Jaśnie Oświecony Miłościwy Książe, Panie, Panie a Panie nasz Miłościwy!

Uniżone a we wsem powolne posługi nasze rycerskie miłościwej łasce Waszej Książęcej Mci Pana naszego Miłościwego jako najpilnej oddajemy. Ich Mcie pan Dziewałtowski, pan Balcerowicz i pan Zdzitowiecki, posłani od waszej książęcej mci do Wojska J. K. Mci Zaporowskiego, oddali nam pisanie Waszej Książęcej Mści, które wdzięcznie i mile przyjąwszy, z onego zrozumiawszy, widząc taką potrzebę i gwałt Rzptej, radzibyśmy w tym jako się nam ludziom rycerskim a wiernym poddanym J. K. Mci i Rzptej godzi jako najśpieszniej pomogli. Bóg widzi nieufna przyczyna i nie leniwstwo nasze do tego nas nie dopuszcza, tylko to jedna, że dalekość wielka z krajów tutejszych ku Smoleńsku, druga złe drogi, powodzie wielkie nastąpili z ciężarem trudno do przebycia, a krajami całymi swoją ziemię samibyśmy spustoszyli, puściwszy się. Z zimy mieliśmy rozkazanie od J. K. Mci i od J. Mci pana hetmana wielkiego koronnego, abyśmy się zniosszy z jego mcią Panem Kamienieckim[15] tych tu granic przestrzegali i gdy temu czas by miał być, z onych, że w ziemię nieprzyiacielską wstąpili. I teraz świeżo posyłani naszy, którzy z sejmu z Krakowa od J. K. Mci są odprawieni, dnia wczorajszego przybyli; wprawdzie listów jescześmy nie otwierali i nie wiemy, co w nich jest, bo u nas tego bez rady wszystkiego wojska uczynić się nie może. Na czas mały wini się wojsko skupi, zatrzymaliśmy posłańców Waszej Książęcej Mci, uniżenie prosimy, aby to Waszej Książęcej Mści nie obracało. Zrozumiawszy z listów Jego K. Mci, zniosszy się też z Jego Mcią Panem Kamienieckim, którędy się powrócić będziem mieli, przez onych Waszej Książęcej Mci szyżej oznajmić nie zaniechamy. Teraz Ich Mść z między siebie jednego do Waszej Książęcej Mci wyprawują, którzy ustnie przed Waszej Książęcej Mcią, jako się mówiło szyrzej, opowie. Z tym powtóre uniżone posługi nasze miłościwej łasce Waszej Książęcej Mści Pana naszego Miłościwego, jako najpilniej oddajemy.

W Przylu 22 aprilis A 1633.

Waszej Książęcej Mci Pana naszego Miłościwego uniżeni i powolni słudzy Dorosz Kuckowicz, hetman ze wszystkim Wojskiem J. K. Mci Zaporoskim.

Адреса: "Oświeconemu książęciu a Jaśnie Wielmożnemu panu, panu Książęciu Jego Mci Krzystophowi Radziwiłłowi na Birżach, Dubinkach, kasztelianowi wileńskomu, hetmanowi polnemu, koronnemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, żyzmorskiemu, bystrzyckiemu, sejwejskiemu, poszerwińskiemu Mci W. W. staroście Panu, Panu a Panu naszemu Miłościwemu oddać".

Примітка: "Od hetmana kozaków zaporowskich".

AGAD. – Archiwum Radziwiłłów V. – № 7936. – K. 1–2. Оригінал, засвідчений печаткою.

КОМЕНТАРІ

1. Швидше всього, йдеться про київського ловчого Лаврентія Бережецького (*Boniecki A.* Herbarz Polski. – Warszawa, 1889. – S. 168; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. – Kórnik, 2002. – S. 33).

2. У значенні: oddawali.

3. Йдеться про князя Василя-Костянтина Острозького, київського воєводу в 1559–1608 рр. (*Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 –1608) wojewoda kijowski i marszalek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 38, 236).

4. Йдеться про князя Януша Острозького, волинського воєводу в 1585–1593 рр. (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1993. – С. 277).

5. Йдеться про князя Януша Збаразького, брацлавського воєводу в 1576–1608 рр. (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта. – С. 299).

6. Українізм. Ужитий як еквівалент польського: w śnie.

7. Йдеться про Якуба Претвича, старосту теребовельського в 1562–1598 рр. (*Chłapowski K.* Starostowie w Małopolsce. – Warszawa, 1986. – T. IV. – S. 14).

8. Йдеться про князя Олександра Вишневецького, старосту черкаського в 1580–1593 рр. (*Chłapowski K.* Starostowie w Małopolsce. – S. 148).

9. Йдеться про Кази Гірея, кримського хана в 1588–1596/97 і 1597–1608 рр. (*Podhorodecki L.* Chanat Krymski... – S. 309).

10. У сенсі: wspomożenie.

11. Йдеться про Флоріана Олешка (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 149).

12. Йдеться про Марціна Казановського, галицького каштеляна в 1622–1631 рр. (Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. – Wrocław, 1987. – S. 44).

13. Швидше всього, йдеться про о. Теодора Гуменецького, київського городського суддю в 1633–1648 рр. (Urzędnicy województw kijowskiego... – S. 55).

14. Уряду коронного гетьмана у Великому князівстві Литовському не існувало.

15. Йдеться про Олександра Пісочинського, каштеляна подільського в 1631–1635 рр. (Urzędnicy podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1998. – S. 69).

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

ПОЛЬСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ТРАКТАТ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ ПРО ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО

Феномен запорозького козацтва завжди привертав до себе увагу європейської спільноти, особливо в XV–XVIII ст., тобто в той період, коли козацтво потужно впливало на ситуацію в Центрально-Східній Європі. Про це свідчать численні джерела, насамперед дипломатичне листування, газети, літописи й хроніки, історико-літературні твори. Дуже багато таких джерел було створено й збереглося в Польщі. Це природно, оскільки більшість українських земель перебувала тоді під владою Польсько-Литовської держави, а запорозькі козаки протягом тривалого часу були, або принаймні вважалися, підданими польського короля. Як писав автор першої друкованої дисертації про запорожців (1683 р.) сілезький німець Йоган Міллер, козаки були "найнадійнішим щитом Речі Посполитої і водночас найнебезпечнішою її отрутою". Тому в Речі Посполитій завжди прагнули знайти рецепт реформ, серед яких певне місце відводилося б і розв'язанню козацької проблеми. Деякі політичні діячі й публіцисти Речі Посполитої присвячували козацькій проблемі спеціальні твори, причому діапазон рецептів був надзвичайно широким: від пропозицій повної ліквідації козацтва й перетворення України в безлюдну пустелю до запровадження політичної автономії для "козацької України", під котрою в XVII ст. розуміли переважно Наддніпрянщину. Далі цього польська політична думка не йшла, не можучи або не бажаючи усвідомлювати того, що козацька проблема є українською. Визнання за українським народом права на власну удільну державу мало б катастрофічні наслідки для планів розбудови польської імперії на схід від етнічних польських земель, де Україні та Білорусі відводилася роль внутрішньої колонії.

Польська публіцистика XVI–XVIII ст. з причини специфічного розвитку шляхетської республіки була надзвичайно багатою і різноманітною, порушувала всі аспекти політичного життя держави; чимало творів є справжніми літературними перлинами. Не випадково польським публіцистичним творам завжди приділялася посилена увага науковців, які торкалися й тих пам'яток, де розглядалося козацьке питання. Досить назвати такі імена, як Людвік Кубаля, Тадеуш Корзон, Владислав Чаплінський, Адам Керстен, Збігнев Вуйцик, Марек Маковський та інші. В Україні ця тема була об'єктом спеціального дослідження Івана Франка, зверталися до неї Михайло Грушевський,

Михайло Возняк та деякі інші історики й філологи. В радянські часи дана проблематика, як і вся історія козацтва, опинилася під негласною забороною і тільки в українській еміґрантській літературі час від часу з'являлися цінні розвідки, насамперед Франка Сисина. Нам доводилося писати про польські публіцистичні твори, присвячені українській (козацькій) проблемі в часи Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.[1], а також про цінний публіцистичний трактат – меморандум доби Руїни[2].

У 1994 р. під час чергових кверенд у польських архівах нами було виявлено в фонді "Архів Радзивілів" Головного архіву давніх актів у Варшаві (далі – АГАД) ще один публіцистичний трактат-меморандум, але він був створений набагато раніше. Дана пам'ятка досить лаконічна (13 пунктів, уміщених на чотирьох аркушах), вона була писана в XVII ст. польською мовою з домішками латини. Навряд чи це оригінал; швидше за все маємо справу з копією. Про це може свідчити відсутність вказівок на ім'я автора та адресата, почерк дещо пізнішого часу, окремі неясності в тексті, які, очевидно, виникли внаслідок нерозуміння окремих місць оригіналу. На жаль, є й невеликі фрагменти тексту, особливо наприкінці, які через механічні дефекти рукопису не прочитуються. Додамо, що пам'ятка зберігається в фамільному архіві князів Радзивілів і, без сумніву, відклалася внаслідок діяльності князя Криштофа (1585–1640), котрий був литовським польним гетьманом, а з 1635 р. – великим гетьманом. Ставши визнаним вождем табору кальвіністів у Речі Посполитій, Радзивіл з тактичних міркувань для ефективнішої протидії католицькому таборові налагодив тісний контакт з православними, зокрема з Військом Запорозьким, не раз робив певні послуги запорожцям, підтримував їхні клопотання перед сеймом та королем Сиґізмундом III. Князь з великою увагою стежив за діями Війська Запорозького й невипадково до його особистого архіву потрапило чимало матеріалів, що стосувалися України, київської митрополії і т. д.

Даний трактат-меморандум було створено у міжчасі 1621–1648 рр., але ці хронологічні рамки можна значно звузити. Невідомий автор згадує про відновлення єрусалимським патріархом Теофаном православної ієрархії в Україні та Білорусі (висвячення київського митрополита Йова Борецького, полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького та інших), що сталося наприкінці 1620 – на початку 1621 рр. Згадує також і про гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича Сагайдачного і про Хотинську війну 1621 р., причому, як про недавню ("недавній поход до Молдавії"). У той же час автор мовчить про смерть Сагайдачного (квітень 1622 р.), про визвольні повстання 1625 р. та інших років другої чверті XVII ст. Відверта ворожість до право-

[1] *Мицик Ю. А.* Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 122–135; *його ж.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.

[2] *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 2–11.

славних ієрархів з боку польської католицької верхівки була особливо характерною для 20-х років XVII ст., а після відомого порозуміння 1632–1633 рр. між королем Владиславом IV та православною київською митрополією гострота полеміки знизилася. Багато підстав є датувати пам'ятку кінцем 1621 – початком 1622 рр. Оскільки трактат-меморандум був скерований невідомим представником панівної верхівки до "комісарів", тобто послів Речі Посполитої для переговорів з Військом Запорозьким, то, очевидно, малися на увазі ті "комісари", які пізніше (в червні–липні 1622 р.) будуть вести переговори в Корсуні й Кагарлику з Військом Запорозьким щодо чисельності реєстровців, виплати жолду та ін.

Творець трактату був, без сумніву, польським шляхтичем, католиком, добре обізнаною зі Святим Письмом людиною, яка могла впливати на дипломатичну діяльність Речі Посполитої. Що ж пропонував невідомий автор меморандуму, як він бачив шляхи розв'язання козацької проблеми? Вже з перших рядків впадає у вічі відверто вороже й упереджене ставлення до козаків. Доводиться визнати за ним право першості в започаткуванні у польській публіцистиці відверто ворожої лінії щодо Війська Запорозького, котра знайде своє продовження в діяльності князя Яреми Вишневецького і його апологетів. Засліплений ненавистю до запорожців, автор пробує цілком заперечити будь-яку користь Війська Запорозького у військових послугах Речі Посполитій, пропонує повернути в підданство панам козацьку "чернь", яка складала переважну більшість козацтва, добитися запустіння козацьких міст і сіл задля збільшення кількості підданих у феодалів на "волості".

Запорожців він змальовує майже винятково чорними фарбами, безпідставно сумнівається в їхній релігійності, а його візія запорожців, насамперед оцінка мілітарного потенціалу Війська Запорозького, є нерідко брехливою. Якщо автор трактату має рацію, то чим же тоді пояснити постійне прагнення урядових кіл Речі Посполитої, зокрема королів Сигізмунда III, Владислава IV, Яна Собеського, залучити на службу козаків. Не кажучи вже про високу оцінку бойових якостей Війська Запорозького з боку багатьох іноземних авторів XVI–XVII ст., зокрема французьких (Г. Боплан, П. Шевальє), італійських (А. Віміна), німецьких (Л. Мюллер, Й. Міллер, К. Гільдебрандт), арабських (Павло Алепський) та ін. Якби таким слабким було Військо Запорозьке, то навряд чи вдалося б йому одержати славні перемоги, в тому числі й над військами Речі Посполитої. Цікаво, що один німецький офіцер, учасник Хотинської війни 1621 р., у своєму опублікованому щоденнику підкреслює низькі бойові якості польського війська й високо оцінює якраз Військо Запорозьке і, звичайно, наймані німецькі війська на службі Речі Посполитої[3].

---

[3] *Мыцык Ю. А.* Немецкая брошюра XVII века о совместной борьбе славянских народов против татарско-турецкой агрессии в период Хотинской войны 1621 года // Историография русско-германских отношений Нового и Новейшего времени. – Днепропетровск, 1979. – Вып. 7. – С. 146–154.

Ревно обстоюючи права свого класу, автор, навіть на тлі тогочасних писань польських публіцистів, вирізняється своєю реакційністю, і свої критерії моральності та гуманізму він не поширює на козаків, не кажучи вже про простолюдинів. Так, лаючи козаків за те, що вони своїми броварнями та солодовнями нищать ліси, автор турбується не про збереження навколишнього середовища, а про збереження для панських потреб тих самих броварень та солодовень, котрі мали б належати шляхті. Просторікуючи про злочини, які нібито були вчинені козаками, автор подає рецепт боротьби з самовільними походами козаків на Чорне море проти Османської імперії: брати заложниками дружин і дітей козаків і вимінювати їх на польських полонених, котрих захопили ординці й турки.

Звичайно, в козацькому середовищі, як і в кожному іншому, не обходилося без винятків, але саме військо суворо карало за кримінальні злочини. Можна вказати на певні вади Війська Запорозького, як от тяга до грабіжництва, але це явище було швидше нормою, ніж винятком для європейських армій, задіяних, наприклад, у Тридцятилітній війні (досить прочитати твір німецького письменника XVII ст. Ганса Грімельсгаузена "Сімпліциссімус"), та й коронне військо самої Речі Посполитої було щодо цього далеко не ідеальним. Варто вказати на ще один важливий момент, котрий звичайно випускають з поля зору представники польської, російської та інших великодержавницьких історіографій. В умовах, коли в Україні не було власної держави, вимагати від підкорених народів вірної служби колонізаторам не варто. Січ керувалася власними політичними інтересами, які далеко не завжди збігалися з інтересами Варшави, Відня, Москви чи Стамбула.

Але при всіх цих явних вадах трактату, що подає надто тенденційну й викривлену візію козацтва, змальовану майже виключно в чорних фарбах, він має істотну вартість як історичне джерело. Насамперед текст яскраво засвідчує ті настрої, що були притаманні значній частині польської панівної еліти й суттєво впливали на українську, зокрема козацьку, політику Речі Посполитої. У трактаті також зустрічаємо цінні свідчення про те, як формувалося Військо Запорозьке, про його відкритість для всіх станів, насамперед "селян від плугів", внаслідок чого автор дуже боявся того, що "невдовзі вся Україна піде в козацтво", що й сталося в 1648 р., про обрання й скидання гетьманів Війська Запорозького тощо. Тут знаходимо також надзвичайно важливі дані, які стосуються озброєння козацького війська ("куль залізних, пороху, возів окованих, колясок, вудил для коней, шор, шлеїв, самопалів, сорочок, сап'янових або червоних чобіт, кирас (?), серм'яг, шапок, прапора або китайки для нього, барабанів, тулумбасів, коней для артилерії, коней (для) піхоти, (для) підвозу драгунів, кульбак, пива, горілок, медів, польсі (??), сухарів, мідних казанів, сокир, заступів, борошна, масла, сідел"), його бойової тактики, ментальності запорожців. Автор трактату, по суті, суперечить сам собі, коли, з одного боку, прагне довести нібито руйнівний, деструктивний характер козацтва, а з іншого – сам же визнає, що козаки займаються "шинками, торгівлею, пасіками, ставками, полями, різним бидлом і всім

господарством, деякі мають будинки в містах, ставляють на тому місці, яке їм подобається, бровари, солодовні". Є й інші важливі дані, як-от згадка про Сагайдачного тощо. Саме цим і викликана актуальність публікації даного джерела, яке проливає додаткове світло на історію козацтва як мінімум першої чверті XVII ст.

Польський текст передаємо згідно з археографічними правилами, які ми обумовлювали в попередніх виданнях джерел[4]. Значок з однією зірочкою в тексті (*) означає, що незначний фрагмент рукопису втрачено або написано нерозбірливо. Дві зірочки (**) біля набраного курсивом тексту означають, що даний фрагмент було дописано іншою рукою, ймовірно, при його переписуванні чи редагуванні в XVII ст.

ДОКУМЕНТ

Sposoby i excessy o kozakach, (jak) ma być Wojsko Zaporozkie uskromione, krótko zebranie i do ręki ich m. m. panów, panów comissarzów podane.

1. Naprzód te° pilnie potrzeba, aby nie mieli wolne° obierania i skidania, gdy się im zechce, hetmana swe°, ale żeby pewnę liczbę osób między sobą obrawszy, one ku samemu (?), do je° mł. pana hetmana polskiego posyłali, który by z osób, za informatią obywatelów ukraińskich, approbował i przysięgę odebrał albo więc z wojska i z żołnierstwa polskiego ludzi rycerskich posłać i nad niemi przełożyć; gdy oni dla swej woli, którą oni wielce lubią, swawolne hetmany i co im wszystkiego dopuszczą, ich nie karzą, obierają.

2. Mieszkania i obeścia swego, aby żadne° nie mieli po miastach, wsiach, horodach, ile szlacheckich i duchownych, tak religiej greckiej, jako i łacińskiej, gdyż wniwecz swoim pomieszkaniem i co dzień, tego lichą przymnożeniem, poddane i pożytki umyślnie obierając, to jeśliby mieli być napotym, potrzeba pewnie miasta Rzptej, a osobliwie pograniczne i blisko od Tatar, albo samo Zaporoże od mieszkania im pod pewną liczbą naznaczyć, a w tych, żeby żadnej jurisdictiej nie mieli, ale in juris civilibus et exessibus sądem starostów ich *namiesnikom*** omnimo podlegali.

3. Zwykli też ludzi z miast, wsi et lada atamana, pułkownika, etc. za lada jakim upominkiem i pokłonem, częstowaniem, swatowaniem, kumaniem chłopów od pługów do Wojska Zaporozskiego przyjmować i mołojcem mienić i zaraz wolnemi od robot pańskich, powinności tak królewskich, jako i szlacheckich, chłopom onych czynić i ich powinnych, w których wolnościach wszystkie stany w królewstwie przechodzą i sobie ich co dzień przyczyniają. To aby na potomne czasy nie było, potrzeba koniecznie atamanom, pułkownikom i wszystkim inszym odjąc, ingenere sub pena capitas potestatem pasowania na kozactwo, bo alias w krótkim czasie wszystka Ukraina obróci się w kozactwo, jako już niezliczona tego rzecz jest. Niech się tak tedy electia przy samym ich hetmanie, jako bywało

---

[4] *Мицик Ю.* Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 pp. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225: Праці Історико-філософської секції. – С. 310–347.

antiqum będzie, zachowawszy niektóre condytie, naprzód, aby ten, co chce kozakiem zostać, pokazał świadectwo, że nie był rozbojnikiem, ani jawnym mężobójcą, zdrajcom panów swoich i zbiegiem, złodziejem, wydzierzzcą, cudzoziemcem, etc., także nie poddanym szlachty i duchowny; druga, aby był na posługach wojska Rzpltej nie na morze, a nie na włości, ale na potrzebach z nieprzyjacielem w Koronie przez siedm abo więcej lat i miał list hetmana świadkami z podpisem urzędu jakiego polskiego; trzecia, aby miał swego konia, a piechotnego żadną miarą nie przymować, samopał, łuk, szablę i inszą armatę dobrze nabytą i insze kondytie, które będą się zdali przydać.

4. Łotry wierutne i swawolni, co nagorsze na urząd atamański pułkownicy ich, kiedy chcą po miastach, wsiach etc. sobie obierają, bez woli i wiadomości hetmana swego, skąd między niemi nie masz żadnej karności i tym wszystkim, co ich krzywdzą despectują, gwałtem biorą, etc. żadnej sprawiedliwości nie czynią i inne więc sobie absurda dzieją, dla czego ordynować serio, aby sam ich hetman tylko na urzędy dawał, takowych przynamniej coby się jakokolwiek na uczciwe wojska oglądali i towarzystwa się swe° nie bali skuteczną sprawiedliwość i prawdziwą, nie błażeńską, jako więc zawsze niemal czynią, czynili i tanie (?) nocne i dzienne despectowania ludzi biją, nachodzenia na domy, cerkwie, kościoły, klasztory, dwory, wybijanie okien, tłuczenie pieców, etc. pohamować mogli i zbrodni one hetmanowi podnosić i odwozić.

5. Jest i to kozakom własna na bojaźń Pańską nic się nie oglądając, iż ich urędnią wielką sobie jurisdictią przywłaszczają, albowiem spotwarzywszy i nazmyślawszy sobie krzywd, udawszy fałszywie stany rozmaite do swego wojska szlacheckie ludzie, Żydy, mieszczanie, bojary, świeszczenniki, etc. do swych ich hetmanów, atamanów, etc. pozakowawszy, domy gwałtem porywają, najachawszy, łupią, zabierają, roztrzeliwają, wieszają do dział, szkap krzepią, komuszynami zbiją, chaty wywracają, zapalają, żony biorą i okupować rozkazują, końmi włoczą, grabią, po jarmarkach, targach poddane niewinne i insze morderstwa i łupiezstwa wyrzędzają, czego pełna Ukraina; na co zaprawdy trzeba remedium i tym furiosis et bellius zakazać sądzić, bo też z natury jako nieukowie są inszi (?), ale gdyby się trafiło com, gdy albo rządko bywa od kogo krzywda kozakowi, mawszy świadki na to nie mołojce swoje, bo im to nie nowina, menti et per trare, ale ludzi godnych wiary, przed tym urzędem, do którego obżałowany należy, modeste nie jako oni czynią, krzykaniem, kupami, furiami, groźbami et sprawiedliwość dochodzili i mają się tym dekretem contentować, ani już nigdy napotym nic, jako zwykła, że choć pojednani szkody zapłacone, ukontentowani jednak znowu przed pułkownikami, hetmany, etc., gdy są w kupie sprawy swojej in juriolas ex toto bez wstydu wrucają (...)* ani ich na potomkach, miastach, wsiach dochodzić i znowu raz i drugi, i trzeci płacić, jednać rozkazywać.

6. Wychodzić na włoście ad libitum niech nie mają ani sobie leże rozdawać i jedno, gdy Rzeczypospolitej będzie zdało, a na ten czas sub penae grawissimis, niechby nie wyciągały od miasteczek, kupców, od wsi, duchownych ludzi, szlachty, zakonników utriusque religionis statiej jakie kozacy, chociaś nie mają żadne° zaciągu Rpltej, ale na hulanie wynidą niesłusznie wymyśliwają i gwałtem wyciskają,

jako to pewną liczbą kul (?) żelaznych, prochów, wozów, okowanych kolas, rządów na konie, szorów, szli, samopałów, soroczok, butów safianowych albo czyrwonych, kirasyiej (?), siermiag, czapek, chorągwi albo kitajki na nie, bębnów, tułombasów, koni pod armatę, koni piechocie podwozy na drahow, kołbaki, piw, gorzałek, miodów, polsi (?), sucharów, kocielków midzianych, siekier, zastępów, mąki, masła, sądeł et id gang numera, w czym wielkie wszystkim stanóm czynią in jurias gwałty, wszystko in pune i takie szkody czynią, że nigdy takich nieprzyjaciel krzyża ś. nie poczyni, przyto niech by się z żołdu Rzpltej wyprawiali iz obeścia własne°, które większe mają, niżeli najbogatsza szlachta na Ukrainie i z większymi wolnościami, gdyż od nich żadnych nigdy ani poborów, ani prywatnych, ani publicznych nie dają i wiele ich jest, którzy jako ich nazwano kozakami jako żyw na żadnej służbie Rzpltej, ani w wojsku nie byli, a wszędzie pola zarówno mają i sianożęci i pasieki, stawy, etc., to się im podoba i które baczą pasieki, pola, łąki, etc. najlepsze sobie przywłaszczają i wojsku, a Boga mianują własnemi.

7. Chowają nadto między sobą umyślnie takowych niektórych łotrów, zwady szukają i w nocy i we dnie u karczmach, w gościńcach i po drogach, dla tego tylko, aby ich wszystkich jednako darowano, płacono, żeby uboztwo ludzy poszarpali, pobrali, aby im miedu i gorzałek posyłano, w czym się za jedne przykrze słowo zaraz im powodzi albowiem następują i despectują bez wstydu i nie tylko sobie płacić każą, ale wziąwszy grosze wszystcy piją, kostki grają, takowych tedy ludzi konicznie zakazać i z wojska wyrębować i surowe katać.

8. Dawno kozakom na morze Rzplta broni, czym wdają i wdali już nie raz królewstwo in extremq periculq, jednak ustawicznie chodzą bynamniejsze k. j. m. uniwersałów, constitutiej sejmowych nie mają, a nie dziw, gdyż o to tych poczynają (?), co chodzą na morze, chociaż dobre znajomi są, jawni nie każą, ale już ich m. m. p. p. commissarze mają medium odwrócenia ich od morza, przeto się tu szerzeć nie chce, dobra by jednak tym wszystkim, co na morze chodzą, obejścia confiskować, żony i dzieci z miast i ze wsi albo wygnać, z Tatar za nie wykupować, żelaza przedawać zakazać i czołnów robić.

9. Jako to Wojsko Zaporozkie nastało, nigdy pokazać nie może ani sami, żeby w czym znacznie Rzpltej polskiej i owszem wiele złego jej uczynili, bo oni aperte marte nie umieją, jedno ukradkiem i sposobem złodziejskim i rozbójnickim animi (?), gdy ad arma sposobni być nie mogą, sława ich wszystka: na morzu rozbijąc cnota ich i dzielność pokazała się tylko trocha na wyprawie niedawnej do Wołoch przeciwko Turczynowi i to ich większa część pouciekała in pure, jako każdy, co tam był, na oko widział i sam hetman Sahajdaczny uskarzał się i pewnie nie dotrzymali by było płacu, gdybym nie dawano subsidia ludem polskim, sławę jednak sobie czynią i dzieła swe° nie powinnemi i zmyślonemi nowinami i zwycięstwami i gdy jaką czatę tatarską pojmają, tysięcami zaraz wsządzie głoszą, a gdy Tatarze *na morze*** granice wpadną, żaden nie śmieje wyjachać, tylko gdy już ziemie wychodzą, na ich szlak, w kupu się zebrawszy, okrzyk tatarskij czynią i wsi plundrują, stada zajmują i insze dzieła tatarskie odprawują darmo tedy im żołd z szkodą swoją Rzplta dawa i wojskiem nazywa, niech by ich ćwiczoną jure

militari jeżeli z ich chcą mieć jakij pożytek i powna ich pars (?) byłą zawsze, gdzie się pokazuje potrzeba od je° mśc pana hetmana polskiego okkupata.

10. Niechaj ci wszystcy cokolwiek osiadłach tak szlacheckich, jako i duchownych albo też trzymające role i inne dochody, kozakami pozostawali, będą swej sławy trąbione i do swoich panów, od których poszły, z kozactwa znowu aby byli przywróceni i powinności pooddanych oddawali, za czym prętko gromady ich ubędzie i miasta i wsi, które sobie kozacy założyli, z cudzych poddanych i na słobody własne swoje na gruntach cudzych cum magna opressione narrorum statum roddali spustoszeją, a intraty nobilibq i RP przybędzie i puste miasta, a barzo dobrze i przed tym i zycne, z których oni poddanych pod swoją obroną na swoję strony wyprowadziły napełnią się i osadzą.

11. Trzeba okrzślić obeście ich, jakie by mieć mieli, gdyż niemal wszystcy, opuściwszy ćwiczenie wojenne i służbę bawią się szynkami, handlami, pasiekami, stawami, polami, bydłem rozmaitym i wszystko gospodarstwo prowadzą, niektóre domy w miastach mają, na którym się im podoba miejscu placu browari, słodownie stawnowią, a tym lasy, dąbrowy pustoszą, czego im nigdy nikt bronić nie może, bo chłop, pańsky własny poddany, gdy zkozaczeje, równo panem zasiada i każe się częstować, szanować, że często płaczą iz Jeremiaszem prorokiem serui dominati sunt nobis.

12. Do tych czasów nikt ich nie solicitował, o religią jednak pobudzony od niektórych popów łakomych i ambitią zarażonych swawoli (?) o religią poczęli i stanowią sobie władyki, metropolity, co mianują regis majestatis i dobrych i świętych świeszczenników topią, zabijają i na rzymskie kościoły i klasztory powstawać śmieją i z nich wyganiać, cze° nigdy Wojsko Zaporozskie nie umieło. Pokarać autores et turbatores pacis communis, a niech kozacy będą której chcą religiej, wszak o sobie mówią, że tu jest kozak, co nie ma czci ani wiary, a cudzoziemców popów, patriarchów nigdy nie dopuszczać się im włoczyć po Rusi, którzy ile kroc w tych krajach byli, wiele szkodliwych turbaty i buntów narobili.

13. Poczęli też, nie wiem z jakiego nabożeństwa, poczęli cerkwie budować, grunty mocą wziąwszy i złupiwszy, domowych zbiegów do nich schizmatików wprowadzają i na obiedniach łżą króla je° m., papieża wyklinają i insze panny (?) (...)* zakazać te° trzeba, aby żytundarze (?) cudze ...idziwają prawa sobie, starają poczytając, czyniąc, niech raczej hostem (?) swój zamków budują i wały, aby nie próżnowały kopią i insze obrony na pożytek RP stawiają, tam gdzie necessitas się pokaże.

14. To krótko zebrało, jednak więcej poda się miasta swoje krzywdy je° k. m., m. p. p. commissarzom porządnie spisane, które cierpią i cierpieli od kozaków poszłą.

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Відділ II. – Suplementum. – № 535. Копія XVII ст. (запис наприкінці документа: "Sprawy graeckiej religiej").

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

ПОДАТКИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА КОРИСТЬ КОРОННОГО СКАРБУ У 1635–1647 РОКАХ

Чернігівське воєводство, створене сеймовою ухвалою 1635 р., було найменшим і найвіддаленішим від Варшави українським воєводством Речі Посполитої. З 1618 до 1633 рр. територія майбутнього воєводства перебувала під безпосередньою юрисдикцією королевича Владислава Вази, який отримав це право за заслуги у війнах проти Московської держави початку XVII ст. Протягом цього часу оцінити фінансову спроможність регіону для бюджету країни майже неможливо, оскільки як видатки на нього, так і прибутки здійснювалися з королівського скарбу, матеріали якого за вказаний період збереглися фрагментарно. В 1633 р. був створений Чернігівський повіт і частина Чернігово-Сіверщини таким чином включалася до традиційної податкової системи Речі Посполитої. Однак на території регіону тривала Смоленська війна (1632–1634) і ні про які надходження до Коронного скарбу не було й мови. Входження Чернігово-Сіверщини до державної податкової системи розпочалося формально 1634 р., а фактично 1635 р.

Незадовго перед цією подією в податковій політиці Польсько-Литовської держави відбулися певні зміни. До 1629 р. основним податком для некоролівських підданих вважався лановий побір – податок з ґрунту. Ним оподатковувалися лани селян і загородніх шляхтичів (останні сплачували вдвічі менший податок), а також коморники й загородники, поділені на декілька категорій[1]. Міські жителі, крім ланового побору, сплачували шос – податок, що накладався на їхнє рухоме й нерухоме майно. В умовах невдалої війни зі Швецією шляхта на сеймі 1629 р. згодилася замінити ці два податки новим, що отримав назву подимного. Ним оподатковувалися всі житлові будинки підданих. Подимне залишалося основним податком аж до 1661 р.[2] Цей податок дав збільшення надходжень до Скарбу на 60 тис. злотих уже в перший рік його збору[3], але був обтяжливим для найбідніших верств населення, зокрема загородників. У зв'язку з цим деякі воєводства, де

[1] *Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków kujawskich. – Warszawa, 1978. – S. 208.

[2] Ibidem. – S. 230; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV 1632–1648. – Opole, 1991. – S. 16.

[3] *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953. – S. 169.

загородників було багато, зокрема Руське, час від часу замінювали подимне на лановий податок[4]. Податкова реформа 1629 р. не скасувала такого податку, як чопове, яким оподатковувалися виготовлення й торгівля спиртних напоїв. Однак, якщо раніше рішення про збір чопового приймалося разом з рішенням про лановий побір, то з 1629 р. чопове стало самостійним податком[5]. Оскільки чопове зачіпало й безпосередньо інтереси шляхти (вона від нього не звільнялася, лише платила на кілька відсотків менше, ніж міщани), то остання домоглася, щоб на збір чопового виносилася Сеймом спеціальна постанова за умови отримання згоди шляхти на неї. За роки правління Владислава IV (1633–1648) постанова про збір чопового виносилася лише чотири рази, і взагалі спостерігалася тенденція перетворення чопового у воєводський податок[6]. Саме подимний та чоповий податки протягом згаданого правління стали такими, що стосувалися інтересів більшості жителів Речі Посполитої.

Розмір подимного був визначений на тому самому сеймі 1629 р. і становив 15 грошів з диму. Залежно від фінансових потреб країни сейм, якщо отримував згоду послів від сеймиків, міг схвалювати й декілька подимних. Крім цього, у зв'язку зі зростанням у першій половині XVII ст. ролі шляхетських сеймиків він також міг звертатися до них з пропозицією схвалити збір ще певної кількості подимних податків. Таким чином загальна кількість подимних податків могла зрости, як на сеймі 1643 р., до шести. Як правило, збиралося два подимні податки ("подимний двойг").

Підставою для збору подимного податку був реєстр димів 1629 р.[7] Ймовірно, цей реєстр охоплював і Чернігово-Сіверщину. Принаймні у скарбових рахунках, що велися під час сеймів, згадується про існування перепису димів 1629 р., складеного тогочасним поборцею Стефаном Огницьким[8]. Якихось бодай незначних фрагментів цього реєстру виявити не вдалося, однак з огляду на майже повну втрату судово-адміністративних книг першої половини XVII ст. з Чернігово-Сіверщини це не видається достатнім для заперечення твердження згаданої скарбової нотатки. Поза тим, уже в 1635 р. цей регіон мав сплатити до Скарбу 9536 злотих[9] подимного двойгу. Така сума була встановлена, певне ж, на якійсь підставі. Нею, на нашу думку, й міг бути реєстр 1629 р. Оскільки кожен дим мав дати два податки, то загальною кількістю димів на Чернігово-Сіверщині на 1629 р. можна вважати 4768.

Знищення багатьох населених пунктів регіону та міграція населення, викликані Смоленською війною, й наступна інтенсивна колонізація зумо-

---

[4] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 17.

[5] *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski... – S. 171.

[6] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 17.

[7] Див.: *Крикун М.* Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 69–98.

[8] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II: Rachunki sejmowe. – Sygn. 45. – K. 107.

[9] Ibidem. – Dział III: Rachunki nadworne. – Sygn. 6. – K. 60v.

вили необхідність складення нового подимного реєстру, який до 1648 р. залишався підставою для збирання подимного податку. Цей реєстр, складений у жовтні 1638 р. поборцею воєводства, чернігівським земським писарем Миколаєм Солтаном, зберігся в пошкодженому виписі від травня 1642 р. з новгород-сіверських ґродських книг[10], а тому не дає можливості встановити загальну кількість димів у воєводстві. Однак, враховуючи, що за рішенням сейму 1638 р. задекларовано для сплати в Скарб 9776 злотих[11] подимного двойгу, можна припустити, що реєстр налічував 4888 димів. З часом кількість димів, з яких сплачувалися податки, поступово зростала. У 1643 р. їх, за нашими підрахунками, було 5376. Динаміка зростання зумовлювалася, ймовірно, зменшенням надань окремим обивателям воєводства лібертацій, тобто звільнень від сплати податку з належних їм поселень, а також появою нових населених пунктів. Подимний податок, визначений сеймом 1647 р., відрахував з належної воєводству суми кількість грошей, які раніше збиралися з населених пунктів, що незабаром, у липні 1647 р., були передані Московській державі[12]. Крім цього, на цей час завершилося розмежування між Чернігівським та Київським воєводствами, необхідність проведення якого визначалася конституціями сеймів 1638 та 1641 рр.[13] До Київського воєводства було приєднано густонаселену Роменську волость, у якій нараховувалося, за даними Коронного скарбу, 800 димів[14]. Це зумовлювалося фактом її переходу у власність князя Яреми Вишневецького[15]. Роменська волость і раніше географічно тяжіла до київського Задніпров'я, де лежали основні земельні маєтності князя; від моменту ж її приєднання до Київського воєводства це тяжіння отримувало додаткову аргументацію. Натомість до Чернігівського воєводства відійшло містечко Козар, в якому нараховувалося 69 димів[16]. До цього воно належало до Остерського староства й подимне з нього сплачував остерський староста Стефан Аксак[17]. Достеменна причина передачі цього містечка до Чернігівського воєводства нам не відома. Однак слід гадати, що межею між воєводствами на даному відрізку виступала річка Остер, а Козар лежав на лівому (чернігівському) березі.

Усього протягом 1634–1647 рр. відбулося 14 сеймів, рішенням яких міг бути визначений збір податків з воєводств, у т. ч. і з Чернігівського. З них

---

[10] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукоп. (далі – ЛНБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Спр. 4064/II. – Арк. 27–30.

[11] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 227–227v.

[12] *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) // Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski. – Kraków, 1935. – Z. 3. – S. 46–47.

[13] Volumina legum / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – T. III. – S. 449; T. IV. – S. 16.

[14] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział III. – Sygn. 6. – K. 479v., 481v.–482.

[15] *Radziwill A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. 2: 1637–1646. – S. 444.

[16] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział III. – Sygn. 6. – K. 479v., 481v.–482.

[17] Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 11: Житомирський ґродський суд. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 877зв.

три сейми (звичайні 1637, 1639 та 1645 рр.) завершилися без ухвал, в т. ч. і щодо збору податків. Надзвичайний сейм 1635 р., що тривав з 21 листопада до 8 грудня у Варшаві, не виніс ухвали про збір нових податків, а лише наказував сплатити борг з попередніх років[18]. Надзвичайний сейм 1637 р., що проходив 3–18 червня у Варшаві, не ухвалив збору подимного, а лише чопового й жидівського поголовного податків[19]. На сеймі 1641 р. ухвали про збір податків не було прийнято[20]. Принагідно слід зазначити, що сейм 1634 р. визначив для Чернігово-Сіверщини збір трьох подимних, а збір ще двох віддав на рішення місцевого сеймику[21]. Було визначено поборцю – Михайла Ясликовського[22]. Записи Коронного скарбу не фіксують надходжень з регіону, відзначаючи лише наявність залеглості з 1634 р. Публікований нижче королівський респонс на лист чернігівського сеймику свідчить, що в останньому містилося прохання шляхти поквитувати М. Ясликовського, щоб над ним не тяжіли борги з незібраного подимного. Крім цього, Чернігово-Сіверщина, економічний потенціал[23] якої був надірваний бойовими операціями Смоленської війни, фактично не могла сплатити накладеного на її маєтності подимного податку.

Таким чином, з'ясовується, що за часи існування Чернігівського воєводства з його маєтностей 6 разів збирався подимний податок – 1635, 1638, 1640, 1642, 1643, 1646 і 1647 рр. (за два роки разом).

У 1635 р. сейм ухвалив збір двох подимних з воєводства в розмірі 9536 злотих. Збір подимного в Чернігово-Сіверщині, як і в інших регіонах Речі Посполитої, розтягувався на досить тривалий час, незважаючи на існування чітко окреслених термінів, у які поборці зобов'язані були вносити певні частини визначеної суми. Станом на 1642 р. Чернігівське воєводство ще не сплатило до скарбу 4340 злотих 15 грошів подимного за 1635 р.[24], тобто всього було сплачено 5196 злотих. Поборця повідомляв, що причиною було приховування багатьма обивателями правдивої інформації про чисельність своїх димів[25]. Крім подимного двойгу, ухваленого сеймом, збір чотирьох подимних (квадрупли), необхідних для ведення війни з Швецією та сплати жолду учасникам Смоленської війни, пропонувалося ухвалити на чернігівському сеймику[26]. Сума цієї подимної квадрупли з вирахуванням платні урядникам мала становити 18900 злотих[27]. З тексту королівського респонсу

---

[18] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 84.

[19] Ibidem.

[20] *Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce... – S. 306.

[21] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 104.

[22] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 107; Dział III. – Sygn. 6. – K. 60v.

[23] Див.: *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. CCXLIII. – С. 30–60.

[24] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 107.

[25] Ibidem. – Sygn. 44. – K. 195.

[26] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 104.

[27] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 44. – K. 256v.

(відповіді), даного королем Владиславом IV послові чернігівських обивателів Олександру Лущевському, видно, що реляційний сеймик воєводства не ухвалив збір чотирьох подимних, обґрунтовуючи це знищенням багатьох осад і слобід під час Смоленської війни. Король вимушений був з цим погодитися. У респонсі не вказується кількість подимних, на яку дав згоду реляційний сеймик, але зі збереженої копії квита, даного поборцею Криштофом Земб-жицьким Ольбрихтові Гарабурді при взятті подимного з його володінь у Новгород-Сіверському повіті (Чаусове, Вітельм, Дешковичі, Городище), видно, що за рішенням сеймику стягувалося по півтора подимного на підтримку війни зі Швецією[28]. Визначене сеймиком число подимного податку забезпечило б надходження до Коронного скарбу суми в розмірі 7152 злотих. Записи Коронного скарбу такого боргу за Чернігівським воєводством у подальшому не фіксують. Ймовірно, цю суму поборця сплатив до Скарбу повністю. Частково залеглості могли бути сплачені шляхом надіслання коштів до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського для розрахунку з жовнірами, як того вимагав король у листі до поборців Київського та Чернігівського воєводств[29]. Таким чином, якщо погодитися з наведеними міркуваннями, Чернігівське воєводство в результаті збору подимного податку, ухваленого сеймом 1635 р., внесло до Скарбу протягом 1635–1642 рр. 12348 злотих, що становить 43,4% планованої суми – 28436 злотих. Така висока сума податків у цілому корелюється з динамікою прибутків Коронного скарбу, який саме в 1635 р. отримав найбільші (понад 4,5 млн. злотих) за всі роки правління Владислава IV надходження[30].

Наступний збір подимного податку з воєводства був ухвалений сеймом 1638 року. Сейм визначив збір подимного двойгу з воєводства для зарплати українному війську – жовнірам, що дислокувалися на Поділлі, в Кодаку, а також реєстровим козакам[31]. Загальна сума підраховувалася у 9776 злотих. Ефективність збору податку цього разу була значно вищою. Поборця Миколай Солтан уже до сейму 1639 р. доставив до Скарбу 8909 злотих, з яких утримав собі за виконання функцій поборці 296 злотих 28 грошів. Скарбові урядники після докладної перевірки квитів і асигнат зменшили його платню на 87 злотих і 28 грошів. Отже, реальне надходження до Скарбу становило 8700 злотих[32]. Згодом борг у 867 злотих був частково погашений, і на 1642 р. поборці залишалося сплатити 779 злотих 2 гроші[33]. Сеймове рішення про податки не фіксує звернення до сеймику з проханням ухвалити збір додаткових подимних податків. Конституцією сейму зазначалося, що видатки, передбачені на оборону країни, з огляду на наслідки Смоленської

---

[28] ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. 4064/II. – Арк. 43–43зв.

[29] Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Dz. rękopisów. – Rkp. 94. – S. 458.

[30] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 85.

[31] Volumina legum. – T. III. – S. 438; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 67, 104.

[32] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 227–227v.

[33] Ibidem. – Dział III. – Sygn. 6. – K. 60v.

війни у воєводстві мають визначатися шляхтою на місцевому сеймику[34]. За даними Скарбу, реляційний сеймик воєводства ухвалив збір подимного двойгу, але, правдоподібно, не з усіх маєтностей, оскільки загальна його сума обчислювалася у 2500 злотих. До наступного сейму 1639 р. поборця воєводства вніс до Скарбу 1500 злотих з цієї суми[35]. Згодом Миколай Солтан доставив до Скарбу ще 1065 злотих 22 гроші[36]. Очевидно, це була залеглість з сум подимного, визначених як сеймом, так і сеймиком. Таким чином, з загальної суми, на яку очікував Скарб – 12276 злотих, – до державної казни з воєводства протягом 1638 р. і декількох наступних років потрапило 11353 злотих. Якщо до цього додати суму, призначену для платні урядникам – 209 злотих, то на частку зібраного подимного в Чернігівському воєводстві припаде 94,2%.

Задумуючись над причинами зростання ефективності праці поборці та його помічників, слід відзначити наступне. По-перше, цьому сприяло складання М. Солтаном подимного реєстру маєтностей воєводства. І хоч він, на нашу думку, врахував не всі населені пункти воєводства, а також відобразив занижене число димів у врахованих, усе-таки його складання дало можливість поборцям мати чіткий орієнтир для стягнення податку в кожному конкретному випадку. По-друге, збір подимного відбувався відразу після завершення козацьких повстань 1637 і 1638 рр. Їхній епіцентр перебував у тому числі й у південній частині Чернігівського воєводства, тому шляхта, налякана ними, охочіше платила подимне зі своїх маєтностей.

Конституція сейму 1640 р., стверджуючи необхідність збору з маєтностей воєводства подимного двойгу, зазначила, що подимне має бути дане і з старих, і з нових осад. Не відсилаючи до рішення реляційного сеймику, що мав відбутися 18 липня, жодних пропозицій, конституція висловлювала сподівання про прояв турботи щодо оборони з боку "братті"[37]. Позиція сеймику з питання про ухвалення збору податків нам не відома, але швидше за все, вона була негативною. Поборця Криштоф Муховецький у середині вересня цього самого року розпочав стягнення двох подимних податків, утверджених сеймом для зарплати українному війську, орієнтуючись на юраменти (присяги) війтів і старост, складені під час збору подимного 1638 р. У числі перших було зібране подимне з Новгород-Сіверського староства старости Олександра Пісочинського[38]. Сума, яку Скарб планував отримати від подимного з Чернігівського воєводства, була адекватною тій, що її ухвалив сейм 1638 р. – 9776 злотих. Та надходження її до Скарбу відбувалося значно повільніше. На початок сейму 1643 р. сплачено було лише 4500 злотих, натомість борг становив 5276 злотих[39]. Протягом цього

[34] ЦДІАК. – Ф. 25: Луцький ґродський суд. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 391зв.
[35] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 227–227v.
[36] Ibidem. – Dział III. – Sygn. 6. – K. 419.
[37] ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 391зв.
[38] ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. 4138/III. – Арк. 251.
[39] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 6. – K. 60v., 419v.

самого року К. Муховецький доставив до Скарбу ще 2681 злотий 3 гроші[40]. Таким чином, записи Коронного скарбу засвідчують надходження з Чернігівського воєводства за 1640 р. 7957 злотих 3 гроші. Це становило 81,4% очікуваної суми. Порівнюючи квити поборців 1638 р. (М. Солтана) та 1640 р. (К. Муховецького), видані при збиранні подимного двойга з Новгород-Сіверського староства Олександра Пісочинського, можна вважати таке зменшення надходжень до Скарбу цілком реальним. У 1638 р. згадані володіння дали 200 злотих подимного податку, а в 1640 р. – лише 123[41], що на понад третину менше.

Ухвалений сеймом 1642 р. подимний двойг для Чернігівського воєводства, ймовірно, відповідав сумі 1638 р. – 9776 злотих. Поборці Якубу Войні Оранському вдалося відносно непогано виконати свої функції. На початок наступного 1643 р. сейму Коронний скарб зафіксував надходження 8765 злотих 22 гроші з чернігівського подимного 1642 р.[42] Це було 89,7% очікуваної суми.

Починаючи з сейму 1643 р., сума подвійного подимного для Чернігівського воєводства поступово підвищується. Вже на цьому сеймі вона визначена в розмірі 10763 злотих. Ясно, що це зростання не було наслідком приросту населення в містах, селах і слободах воєводства, оскільки до вибуху козацького повстання в 1648 р. місцеві землевласники все ще сплачували подимне на підставі подимного реєстру 1638 р. Щоправда, можна припустити, що тепер залучалася до оподаткування частина населених пунктів, які виникли на території воєводства. З належної до сплати суми подимного двойга на початок сейму 1645 р. поборця Чернігівського воєводства Каспер Ростопча вніс до Скарбу 9179 злотих (85%, залишилась залеглість на 1584 злотих 19 грош[43]).

Принагідно слід зазначити, що цього року ще й видано на зміцнення оборонних споруд Новгород-Сіверська Олександру Пісочинському 10 тис. злотих[44]. Таким чином, весь подвійний подимний податок з воєводства не покривав навіть однієї статті видатків Скарбу, що, між іншим, стосувалася саме цього воєводства.

Сейм 1646 р. ухвалив сплату одного подимного, рішення про друге відіславши до сеймиків[45]. Оскільки незабаром, через менш ніж півроку, відбувся надзвичайний сейм 1647 р., який теж ухвалив збір одного подимного, то поборцям фактично довелося збирати три подимні разом. Очікувалося зібрати 13602 злотих, але внаслідок завершення розмежування

[40] Ibidem. – K. 432; Dział II. – Sygn. 46. – K. 25, 112v.–113; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 127.

[41] ЛНБ. – Ф. 5. – Спр. 4138/III. – Арк. 219, 251.

[42] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 6. – K. 420v.

[43] Ibidem. – Dział II. – Sygn. 46. – K. 67, 114v.; Dział III. – Sygn. 6. – K. 433v., 451.

[44] Ibidem. – Dział III. – Sygn. 6. – K. 424v.

[45] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 105; *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – S. 550.

між Річчю Посполитою та Московською державою, а також між Чернігівським та Київським воєводствами ця сума зменшилася до 12956 злотих. На сеймі 1649 р. відзначалося, що податок був зібраний і внесений до Скарбу повністю[46].

Крім подимного, Чернігівське воєводство сплачувало до Скарбу ще й чоповий податок. З чотирьох випадків, коли за правління Владислава IV ухвалювався збір чопового податку, воєводство підпадало під дію ухвал сеймів звичайного 1635 р., надзвичайного 1637 р. та звичайного 1638 р.[47]

Ситуація з 1635 р. не ясна. Жодних слідів збору податку в воєводстві виявити не вдалося, що схиляє до думки про відсутність такого збору взагалі.

У 1637 р. чопове на Чернігівщині збиралося. Збирачем був призначений кременецький староста Филон Єловицький, причому для трьох воєводств – Волинського, Київського й Чернігівського. Він мав доставити до Скарбу 4200 злотих трьома частинами (ратами) (відповідно 2100, 1100 і 1000 злотих). Перші дві рати мали надійти до Скарбу до 20 листопада 1637 р., третя – вже в наступному – 1638 р. На початок сейму 1638 р. (10 березня) Ф. Єловицькому вдалося внести до Скарбу лише першу рату – 2100 злотих[48]. Розрахуватись (хоч і повністю) зі Скарбом йому вдалося невдовзі перед сеймом 1642 р. Принаймні за Чернігівським воєводством на цей час за 1637 р. залеглостей не числилося[49]. Складно відповісти на питання, яка доля з очікуваної Скарбом суми чопового припадала власне на Чернігівське воєводство. Чопове, що звичайно визначалося для Волинського й Київського воєводств, перевищувало у сумі аналогічний збір з Чернігівського воєводства в більш ніж 10 і 3 рази відповідно. Не схоже на те, щоб так було і в даному випадку. Ймовірно, Ф. Єловицький отримав за певні заслуги право збору чітко визначеної суми. Як свідчать нотатки Коронного скарбу, чопове у Волинському й Київському воєводствах збиралося і не в таких сумах. Зокрема, той самий Филон Єловицький заборгував Скарбові на 1641 р. з Волинського воєводства 10900 злотих чопового[50]. Тому припускаємо, що частка Чернігівщини не перевищувала 1000 злотих.

Крім чопового, схваленого на сеймі, рішення про збір чопового приймав і чернігівський сеймик. Розмір його був визначений у 1400 злотих. Збирач чопового Миколай Солтан мав сплатити його трьома ратами до кінця року, відповідно 700, 400 і 300 злотих. На час проведення сейму 1638 р. М. Солтану вдалося доставити до Скарбу 700 злотих; решта – 700 злотих – трактувалися як залеглість[51]. На початок сейму 1639 р. боргів з чопового податку за 1637 р. за воєводством уже не числилося[52].

---

[46] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 6. – K. 481v.–482, 500–500v.

[47] *Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce... – S. 306.

[48] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział I. – Sygn. 44. – K. 124.

[49] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 123.

[50] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział I. – Sygn. 6. – K. 57v.

[51] Ibidem. – Dział I. – Sygn. 44. – K. 121v.; Dział II. – Sygn. 45. – K. 153v

[52] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 117–118.

Збір чопового податку, поряд з подимним, ухвалив також звичайний сейм 1638 р. Розмір його з Чернігівського воєводства становив 1500 злотих[53]. На початок сейму 1641 р. сплачено було лише 500 злотих[54]. Правдоподібно, залеглість у 1000 злотих так і не потрапила до Скарбу.

Таким чином, Коронний скарб за роки, коли на території Чернігівського воєводства реально збирався подимний і чоповий податки, отримав відповідно 74,7% та 74,6% очікуваних розмірів цих податків. Знаючи картину сплати цих податків у Речі Посполитій за 1633–1648 рр., можна говорити про відповідність ступеня сплати згаданих податків загальній ситуації в державі[55].

Слід відзначити, що частина зібраних подимного й чопового, коли вони збиралися (а це робилось, як видно з наведеної вище інформації, не щороку, а залежно від ухвал сейму), становила 50–60%; решту, яка часто ставала основною частиною, Скарб отримував з інших джерел. Серед них нас цікавлять ті, що могли стосуватися Чернігівського воєводства.

Ключове місце серед цих джерел належало кварті – четвертій (а фактично – п'ятій) частині прибутків з королівщин – староств і держав (тенут)[56]. На території Чернігівського воєводства існували староства: ґродові – Чернігівське та Новгород-Сіверське – та неґродові (держави) – Ніжинське, Роменське, Носівське, Дівицьке. Достеменно відомо, що ні ті, ні інші не сплачували кварти[57]. Щоправда, на сеймі 1643 р. лунали вимоги злюструвати ці староства з метою оподаткування їх квартою, але провести відповідну конституцію не вдалося[58]. Так само нереалізованою залишилася вимога вишенського передсеймового сеймику 1645 р. про необхідність збирати кварту зі староств Чернігівського воєводства[59]. Як наслідок, протягом існування Чернігівського воєводства як складової частини Речі Посполитої кварта зі староств, розташованих на його території, так і не збиралася. Оскільки кварта зі староств воєводства не сплачувалася, то так само на них не поширювалася так звана нова кварта, впроваджена на початку правління Владислава IV. Вона передбачала сплату до Скарбу другої кварти в разі зміни старост чи державців королівщин чи то внаслідок смерті, чи в результаті уступки[60].

---

[53] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dz. rękopisów. – Rkp. 1947. – K. 95.

[54] AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział I. – Sygn. 6. – K. 60v.; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 120.

[55] Ibidem. – S. 83–96.

[56] Ibidem. – S. 130–131.

[57] *Chlapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. – Warszawa, 1996. – S. 93.

[58] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dz. rękopisów. – Rkp. 390. – S. 561.

[59] *Вінниченко О.* Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (За матеріалами інструкцій вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 роки) // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 16.

[60] Volumina legum. – T. III. – S. 436; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 12.

Неможливо точно окреслити розмір жидівського поголовного податку, який збирався на території воєводства. Не викликає сумніву, що євреям у час перебування Чернігово-Сіверщини в юрисдикції Владислава Вази заборонено було поселятися на території провінції[61]. Але так само можна ствердити факт переселення досить значної кількості євреїв на Чернігово-Сіверщину, не зважаючи на цю заборону. Ймовірно, ці переселенці залишалися приписані до своїх кагалів, звідки прибули і сплачували поголовне у попередніх місцях проживання.

Неможливо визначити й суму мита, що накладалося на товари, які вивозилися за кордон, – евекти. Основним іноземним торговим партнером для мешканців Чернігово-Сіверщини була Московська держава. Обсяги торгівлі з нею були незначними; міста регіону, за винятком Ніжина й Ромен, поступалися активністю містам київського Задніпров'я, Києву, Луцьку, Могилеву[62]. Ймовірно, зважаючи на відносну "прозорість" чернігово-задніпровської ділянки кордону між Річчю Посполитою та Московською державою, задіяні тут купці уникали сплати евекти. Торгівля ж, що здійснювалася в західному напрямку, мала за кінцеві пункти призначення Люблін і Ґданськ, тобто за межі держави не виходила. Прибутки від евекти в цілому по країні були незначними, що викликало впровадження в 1643 р. нового податку – індукта, який накладався на імпортовані товари[63]. З метою ефективного його збору на східному кордоні Речі Посполитої було створено низку митних пунктів – комор і прикомірків. Зокрема, на території Чернігівського воєводства митні комори і прикомірки з'явилися в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Батурині, Конотопі, Ромнах[64]. Встановити обсяги мита, які збиралися в цих пунктах, на даний момент неможливо, оскільки записки митних комор майже повністю були знищені під час варшавського повстання 1944 р.[65] Шляхта Чернігівського воєводства в інструкції своїм послам на сейм 1646 р. вважала прибутки Скарбу від евекти та індукти на східному кордоні значними й підозрювала коронного підскарбія у приховуванні частини тих мит[66]. Однак подібне уявлення шляхти виникало з факту подорожчання імпортованих товарів унаслідок впровадження індукти, а не внаслідок аналізу реального внеску цих мит до Скарбу. За

---

[61] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. II: Історичні матеріали. – Спр. 6783. – Арк. 1–2.

[62] Див.: *Раздорский А. И.* Торговля Курска в XVII веке (По материалам таможенных и оброчных книг города). – СПб., 2001. – С. 141, 147, 153.

[63] Volumina legum. – T. IV. – S. 35; *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 18.

[64] Volumina legum. – T. IV. – S. 41; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. І: 1620–1647. – С. 505.

[65] *Karwasińska J.* Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zarkesie rękopiśmiennych źródeł historycznych. – Warszawa, 1957. – T. I – S. 141–143.

[66] *Кулаковський П.* Інструкція шляхти Чернігівського воєводства 1646 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Вип. 6. – С. 120.

підрахунками А. Філіпчак-Коцур, лише в 1643 та 1645 рр. надходження від евекти та індукти до Скарбу перевищили 100 тис. злотих[67], що, наприклад, у 1643 р. було менше 6% від загальної суми бюджету. Теоретично прибутки від цих податків у Чернігівському воєводстві як прикордонному мали б бути досить значними. Так, лише за червень–липень 1646 р. сума митних зборів на Новгород-Сіверському ярмарку, за даними королівського дозорці сіверських комор і прикомірків Яна Засликевича, мала б скласти 5500 злотих. Але навіть частини цієї суми зібрати не вдалося через протидію новгород-сіверського старости Яна Пісочинського, який через свого слугу Андрія Пліховського називав індукт "нововидуманою шарпаниною" і обіцяв кожного, хто намагатиметься її зібрати в його маєтностях, "киями забити або втопити"[68]. Позиція новгород-сіверського старости дуже добре ілюструє загальне негативне ставлення шляхти, не кажучи вже про купців, до появи такого податку, як індукта.

Таким чином, на основі збережених фрагментарних даних можна охарактеризувати надходження з Чернігівського воєводства до державного скарбу Речі Посполитої.

ДОКУМЕНТ

Respons K[róla] J[ego] M[iłości] urodzonemu Aleksandrowi Łuszczewskiemu[1], obywatelów woiewództwa Czerniechowskiego posłowi, dany w Grudziądzu dnia VII miesiąca sierpnia roku pańskiego MDCXXXV[2]

Miło było Królowi Je[go] M[iłości], panu naszemu miłościwemu, słuchać co imieniem obywatelów woiewództwa Czerniecho- // wskiego urodzony poseł ich przy ofiarowaniu wiernego poddaństwa i fortunnego w długi wiek panowania winszowaniu i ustnie przełożył i na pismie przyniosł. Cieszy się bowiem Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć fructu odwag swych Królewskich, z których, gdy te nowe woiewództwo do Korony accessit[3], nie mógł słuszniejszego na potomne wieki imieniowi swemu wystawić trophaeum. A nie tylko ie swej i Rz[eczy]p[ospolitej] wystawił sławie, ale też obywatelów tamecznych wiecznej ozdobie, że się teraz okazałem tamte powiaty[4] woiewództwa koronnego titułem i innych w Koronie praw praerogatiuą szczyczą. Co że obywatele tameczni przyznawaią i przystoinie za to Je[go] K[rólewskiej] M[iłoś]ci dzięki donoszą, iako to K[ról] Je[go] M[iłoś]ć mile i wdzieczne przyimować raczy tak cokolwiek do zatrzymania praw i praerogatiw tamtemu woiewództwu nadanych i konstitutyą sejmową[5] warowanych i do dalszego onych pomnożenia należeć będzie ojcowskim affektem Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć exequi et praestare zechce.

Niemniej y to K[ról] Je[go] M[iłoś]ć, pan nasz m[iłoś]ciwy, wdziecznie od obywatelów woiewództwa tamtego przymować raczy, że na blisko przeszłym sejmiku swym[6] podatki ieśli nie takie, iakie // iakie potrzeby Rz[eczy]p[ospolite]i, wyciągali, tedy przynamniej iakie dostatki ich przemogły[7] pozwolili, przychylaiąc się do uchwały

[67] *Filipczak-Kocur A.* Skarb Koronny za Władysława IV... – S. 131.
[68] Воссоединение Украины с Россией. – Т. I. – С. 428–431.

sejmowej i nie chcąc lubo to w Kraiach swieżą wojną zniszczonych[8] potrzebom publicznym deseco (?). Nic nie wątpi Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć, że gdy to woiewództwo da P[an] Bóg pod szczęsliwem Je[go] K[rólewskiej] M[iłoś]ci panowaniem w pokoiu zakwituie, obywatele iego tym ochotniej dostatki swoie i samych siebie dla usługi Je[go] K[rólewskiej] M[iłoś]ci i Rzeczypospolitej ważyć będą.

Baczy to dobrze Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć, że dla odległości miejsca i późnego publikowania konstitutii[9] nie mógł prędzej poborca tameczny[10] podatków publicznych wybrać a zwłaszcza, że z nowych osad i słobod na tym początku przy trudniejsze musiało bydź onych wyciąganie. Zaczym dawać raczy Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć pisanie swoie do wielmożnego podskarbiego koronnego[11], żeby względem tego żadnej winy tameczny poborca nie ponosił.

Nie bierze i tego in sinistram partem K[ról] Je[go] M[iłoś]ć, że obywatele tameczni, nie mogąc się na tym ieszcze pierwszym wstępie z podatkami porachować swemi, nie podięli się ludzi powiatowych[12], ale raczej do Skarbu Koronnego[13] pieniądze z tamecznych poda- // tków wnoszą. Tego tylko Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć potrzebować raczy, aby w wydaniu ich i wniesieniu do Skarbu omieszkania ani wymy żadnej na priwatne darowizny nie było. Jakoż i tego Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć przymować nie może co obywatele tameczni na urodzonego Łuszczewskiego do Nas posłanego naznaczyli, gdyż priuatae largitiones[14] z podatków publicznych bydź nie mogą. Które iako za zgodną wszech stanów uchwalone bywaią, tak ani sejmiki, ani Je[go] K[rólewska] M[iłoś]ć bez sejmu szafować niemi, na co inszego, iedno na potrzeby publiczne nie mogą. Zaczym z innej miary trzeba obywatelom tamecznym uiaticum posłowi nie z pieniędzy publicznych obmyślić w tak zwłaszcza gwałtownych Rz[eczy]p[ospolite]i potrzebach, którym priuaty ustępować muszą.

Przeszłemu poborcy[15] aby kwit[16] był zupełny dany od wielmożnego podskarbiego koronnego, daiemy pisanie do niego nasze, który bronić mu go nie będzie, ieśli się przez niego dosyć stało Skarbowi Rz[eczy]p[ospolite]j.

Baczemy to i sami, że ci, którzy od nas libertacje od podatków publicznych otrzymali, nie mogą się niemi zaszczyczać i wydawania podatków publicznych uchodzić i słobod, i osad tak // tak nowo osadzonych, iako i dawnych, które nie są zniesione. Przeto kazaliśmy z kancellarii naszej[17] dać uniwersały[18] deklaruiąc to, że te libertacje nie mogą się sciągać iedno na słobody funditus zniesione, a z nowu osadzonych powinien każdy podatki oddawać.

Jako pisarstwo ziemskie czerniechowskie[19], tak i wszystkie inne urzędy, kiedy wakować będzie, takim że sposobem rozdawać będziemy, iako w innych woiewództwach koronnych, także na te, które przez elekcją chodzą ze czterech kandidatów na sejmiku obranych[20], naznaczać będziemy nie ubliżaiąc nic tamecznemu woiewództwu z praw i praerogatiw, w których z innemi woiewództwy porownane iest.

Naostatek K[ról] Je[go] M[iłoś]ć, pan nasz m[i]ł[oś]ciwy, łaskę swoią pańską iako obywatelom wszystkiem woiewództwa tamecznego, tak i urodzonemu posłowi ich m[i]ł[oś]ciwie ofiarować raczy.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Libri Legationum. – Sygn. 32. – K. 513v.– 515v.

КОМЕНТАРІ

1. Лущевський Олександр походив з роду, осілого на Волині. Як жовнір брав участь у військових операціях, зокрема у Смоленській війні. Приходився якимось родичем Адамові Киселю. Саме завдяки сприянню останнього почав відігравати помітну роль у житті шляхти Чернігівського воєводства. Восени 1635 р. на чолі хоругви брав участь у наїзді людей А. Киселя на Батурин, який на той час утримував за собою О. Пісочинський (*Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Wołynia, Podola i Ukrainy. – Warszawa, 1991. – T. 2. – S. 144–145). Це було не єдиною заслугою О. Лущевського перед своїм патроном, бо останній домігся від короля видання 27 березня 1636 р. консенсу (дозволу) на уступку йому ленного права на село Уздицю Новгород-Сіверського повіту (AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 182. – K. 62v.–63). Ймовірно, на Уздицьких ґрунтах О. Лущевський осадив село Дунаєць (Ibidem. – Sygn. 195. – K. 121–123). 29 квітня 1645 р. О. Лущевський отримав консенс короля Владислава IV на відібрання з рук чернігівського земського писаря Миколая Солтана села Каніна або Онисового хутора над р. Десною та слобідки Напоровки над р. Здужжя в Чернігівському повіті, якими останній володів незаконно (Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389: Литовська метрика. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 333–333зв.). Був одружений з Теодорою Колпитовською. Помер перед 10 лютого 1649 р. (AGAD. – Metryka koronna. – Sygn. 191. – K. 75–75v.; Sygn. 195. – K. 121–123; Tak zw. Metryka Litewska. – Dz. V. – Sygn. 4. – K. 203–204). О. Лущевський займав посаду новгород-сіверського підстолія (?).

2. О. Лущевський, імовірно, виконував функції посла з реляційного сеймика Чернігівського воєводства, на якому обговорювалося питання схвалених звичайним сеймом 1635 р. та запропонованих ним до вирішення земськими сеймиками податків.

3. Під приєднанням до Корони розуміється вихід Чернігово-Сіверщини з юрисдикції Владислава Вази і створення на його території окремого воєводства. У цьому процесі варто виділити дві конституції, схвалені сеймами 1633 р. і звичайним 1635 р. Конституція коронаційного сейму 1633 р. "Ординація Чернігівська" передбачала створення у складі Корони окремого Чернігівського повіту з правом надіслання двох послів на сейм (Volumina legum. – T. III. – S. 381–382; *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя (Записки Українського наукового товариства. Т. 23). – К., 1928. – С. 295–296). Створення воєводства завершилося внаслідок схвалення звичайним сеймом 1635 р. конституції "Ординація Чернігівського воєводства" (Volumina legum. – T. III. – S. 410–411).

4. Згідно з конституцією 1635 р. про створення воєводства на його території виникло два повіти: Чернігівський та Новгород-Сіверський.

5. Ідеться про зазначену конституцію 1635 р. "Ординація Чернігівського воєводства".

6. Мається на увазі реляційний сеймик Чернігівського воєводства, який згідно з практикою парламентаризму в Речі Посполитій давав згоду на збір податків, запропонованих коронним сеймом. Точно не відомо, коли відбувся чернігівський реляційний сеймик. Звичайний сейм 1635 р. завершив свою роботу 18 березня. Скликання реляційних сеймиків призначалися, як правило, через чотири тижні після завершення сейму. Реляційний сеймик Волинського воєводства після згаданого сейму мав відбутися згідно з королівським універсалом 12 квітня (ЦДІАК. –

Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 236–237зв.). Вимога універсалу шляхтою була виконана (Там само. – Арк. 277–277зв.), але рішення про збір податків відкладалося до часу прибуття послів з сейму (Там само. – Арк. 334–334зв.). Чернігівське воєводство було найвіддаленішим від Варшави українським воєводством, тому є підтвердження, що тут реляційний сеймик міг скликатися пізніше, ніж через півтора місяця після закінчення сейму (Там само. – Спр. 221. – Арк. 391зв.). Можна припустити, що чернігівський реляційний сеймик відбувся в першій половині травня. Але оскільки конституції сейму були внесені до місцевих ґродських книг трохи пізніше (див. прим. 9), то рішення про схвалення податків могло бути прийняте ще пізніше. Принаймні, в середині серпня подимний податок, схвалений на цьому сеймику, вже збирався (ЛНБ. – Ф. 5. – Од. зб. 4064/II. – Арк. 43–43зв.).

7. Звичайний сейм 1635 р. пропонував чернігівському сеймикові схвалити збір чотирьох подимних на потреби Пруської війни проти Швеції та на виплату жолду учасникам Смоленської війни. Достеменно відомо про прийняття сеймиком рішення щодо збору 1,5 подимного податку на потреби війни проти Швеції (Там само).

8. Ідеться про наслідки Смоленської війни, які для Чернігово-Сіверщини були вкрай тяжкими. Московські війська застосовували щодо територій Чернігово-Сіверщини, над якими не встановили свого контролю, тактику систематичного їх пограбування і знищення тих ресурсів, що не могли бути вивезеними в місця постійної дислокації цих військ (див.: *Кулаковський П.* Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 2002. – Т. CCXLIII. – С. 52, 54).

9. Під публікацією конституції розуміється її друк та наступне внесення до ґродських книг на території окремих воєводств. Конституції звичайного сейму 1635 р. були внесені до луцьких ґродських книг 2 травня 1635 р. (ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 389зв.), тобто через півтора місяця після його завершення. Можна припустити, що внесення цих конституцій до чернігівських чи новгород-сіверських ґродських книг відбулося десь у середині травня.

10. Поборці – збирачі податків. Початково вони обиралися на сеймах, з 1613 р. – на сеймиках з числа осілих шляхтичів (*Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski... – S. 170; *Вінниченко О.* Позиція шляхти... – С. 18); з 1629 р. останнє отримало юридичну основу (Volumina legum. – Т. III. – S. 663). Поборця відбирав податок на основі тарифу, що укладався з урахуванням податкових декларацій або присяг посадових осіб – війтів та отаманів. Відібравши податкові гроші, поборця видавав квит (*Вінниченко О.* Позиція шляхти... – С. 18). По завершенні терміну збору податків поборця укладав перелік залеглостей, віддавав його до ґродського уряду для екзекуції (примусового стягнення), зібрані гроші передавав шафарям (розпорядникам податкових грошей) або ж виплачував згідно з сеймиковою ухвалою (*Pawiński A.* Rządy sejmikowe... – S. 247). У 1635 р., коли звичайний сейм та вслід за ним реляційний сеймик Чернігівського воєводства ухвалив рішення про збір подимного, поборцею як від Скарбу, так і від сеймику, був чернігівський войський Криштоф Зембжицький (Зубрицький) (ЛНБ. – Ф. 5. – Од. зб. 4064/II. – Арк. 113). К. Зембжицький був вихідцем з Руського воєводства. Брав участь у московських війнах 1609–1618 рр., битві під Цецорою 1620 р., війні проти шведів у Прусії 1628 р. Обіймав посаду чернігівського войського з 1635 до 1644 р. Одружений з Катериною Жуцькою. Самостійно, а також разом з братами Яном і

Мартином володів у Чернігівському воєводстві селами Яковлевичами, Липськом та 20 волоками під м. Кобищами (див.: *Kułakowśkyj P.* Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siwierszczyzny (do 1648 r.) // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, 2000. – T. XXXVIII. – S. 75).

11. Посада підскарбія виникла в XIV ст. До 1366 р. підскарбій належав до урядників королівського двору; далі посада набула загальнодержавного значення (Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1992. – S. 119). Статут короля Олександра в 1504 р. відніс до обов'язків підскарбія: догляд за державною скарбницею, керівництво фінансами та монетним двором (*Góralski Z.* Urzędy i godności w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998. – S. 99). Протя-гом 1632–1650 рр. коронним підскарбієм був Ян Миколай Данилович (Urzędnicy centralni... – S. 125). Я. М. Данилович умів знаходити компроміси зі шляхтою, хоч і до нього висувалося немало претензій. Зокрема, шляхта обурювалася тим, що він вчасно не з'являвся на сейм. Ця вимога мала необґрунтований характер, оскільки фінансові питання, як правило, обговорювалися під час заключної стадії сеймових засідань (*Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... – S. 13–14). За незібрані податки чи невчасне доставляння до Скарбу частин (рат) визначеної суми податку поборця міг відповідати коштами зі своїх маєтків (*Pawiński A.* Rządy sejmikowe... – S. 253).

12. Ідеться про створення воєводських підрозділів "повітового жовніра", що було альтернативою вербування найманих вітчизняних та іноземних військових підрозділів. Вони створювалися за рахунок певної частини поборових грошей. Юридично засади створення підрозділів "повітового жовніра" визначалися конституцією 1619 р. (Volumina legum. – T. III. – S. 168). Протягом першої половини XVII ст. рішення, що санкціонували утворення хоругв "повітового жовніра", ухвалювалися також на сеймах 1635 і 1648 рр. Загальна кількість "повітового жовніра" визначалася сеймиком і залежала від величини ланового чи подимного податку. Інколи така залежність могла порушуватися. Служба в таких хоругвах тривала, як правило, один квартал. Повітові хоругви (гусарські й драгунські) були затратними й малоефективними (*Pawiński A.* Rządy sejmikowe... – S. 378–382). З респонсу зрозуміло, що підрозділи "повітового жовніра" в 1635 р. у Чернігівському воєводстві не були створені.

13. Під Коронним скарбом тут розуміється публічний (державний) скарб. Спочатку існував лише скарб монарха, яким опікувалися коронний та надвірний підскарбії. Починаючи з XV ст., гроші, що надходили в результаті податків, схвалених сеймом, віддавали спеціально призначеним на сеймі шафарям, які скеровували їх на визначені сеймом статті витрат. На початку XVI ст. коштами на потреби двору почав розпоряджатися надвірний підскарбій. У 1563 р. створено окремий скарб, так званий Равський (від місцезнаходження), кошти з якого використовувалися виключно на державні потреби. У 1590 р. скарб остаточно було поділено на королівський на чолі з надвірним підскарбієм та державний (публічний), що підпорядковувався коронному підскарбію (*Kutrzeba S.* Historia ustroju Polski w zarysie. – Lwów; Warszawa, 1925. – T. I: Korona. – S. 174–175, 272).

14. Ларгіціями називалися суми, що скеровувалися місцевими сеймиками на різноманітні цілі: упорядкування місцевих канцелярій та їхніх архівів, нагороди за військові заслуги, допомоги погорільцям і тим, які потрапили в неволю, ремонт релігійних споруд. Як правило, такі витрати здійснювалися з воєводського скарбу,

тобто податків, зібраних додатково за рішенням сеймиків (*Pawiński A.* Rządy sejmikowe... – S. 350–354). Король у своїй відповіді чернігівській шляхті підкреслював, що ларгіції не можуть бути виділені з публічних податків, які призначалися на загальнодержавні цілі. Судячи з контексту, йшлося про призначення сеймиком платні О. Лущевському на дорогу до Варшави й за посольство до короля.

15. Попереднім поборцею (поборцею за 1634 р.) був чернігівський скарбник Михайло Ясликовський (AGAD. – Archiwum Skarbu Koronnego. – Dział II. – Sygn. 45. – K. 107). Він прибув на Чернігово-Сіверщину з сусіднього Київського воєводства. Брав участь у московських експедиціях 1609–1618 рр., Цецорській битві 1620 р., Смоленській війні 1632–1634 рр. За подимним реєстром 1638 р. скарбник є власником села Лосинівки в Чернігівському та сіл Зметнова, Вишнина, Пекурова у Новгород-Сіверському повітах (ЛНБ. – Ф. 5. – Од. зб. 4064/II. – Арк. 27зв., 29зв.). Крім цього, відомо, що йому належали деякі острови на Десні, села Охромейовщина, Листвячин та ін., слобода Ладинка (див.: *Kulakowśkyj P.* Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siwierszczyzny... – S. 77).

16. Квит – розписка про одержання належної суми.

17. Ідеться про королівську канцелярію – установу, що вела діловодство при королівському дворі: готувала нормативні акти, привілеї для окремих осіб та корпорацій, забезпечувала ведення дипломатичних стосунків. Канцелярія поділялася на два підрозділи – Більшу й Меншу, що фактично очолювалися відповідно канцлером та підканцлером. Існував також спеціальний відділ королівської канцелярії, який мав назву "Руська канцелярія" і опікувався діловодством щодо чотирьох українських воєводств: Волинського, Київського, Брацлавського й Чернігівського.

18. Універсали – послання короля, що повідомляли широкому загалові обивателів держави про певну подію або ж містили в собі розпорядження щодо збору посполитого рушення, скликання сеймиків, податкових нововведень, військових дій (див.: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 114).

19. На уряд чернігівського земського писаря було номіновано дві особи: Миколая Солтана і Костянтина Волка. Обидва на цей уряд були призначені королівськими привілеями без урахування думки місцевої шляхти. Остання використала факт подвійної номінації для наголошення на необхідності попе-реднього обрання на сеймику чотирьох кандидатів на елекційні уряди і лише після цього королівського призначення одного з кандидатів. Ця вимога шляхти залишилася нереалізованою. Поряд з М. Солтаном до 1638 р. носив титул чернігівського земського писаря й Костянтин Волк (*Kułakowśkyj P.* Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siwierszczyzny... – S. 56, 64, 76). Принагідно слід зазначити, що конституція 1633 р. "Ординація Чернігівська" обумовлювала одноразове призначення традиційно елекційних урядників (Volumina legum. – T. III. – S. 381–382).

20. До елекційних земських урядів у Речі Посполитій, крім земського писаря, належали уряди підкоморія, судді та підписка (*Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. CCXXVIII. – С. 80–82).

Ферхад ТУРАНЛИ (*Київ*)

АРХІВНИЙ ДОКУМЕНТ СУЛТАНА ІБРАГІМА ПРО СТАНОВИЩЕ КОЗАКІВ ТА ГРОШОВУ РЕФОРМУ 40-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

Історія стосунків 1637–1646 рр. між запорозькими козаками, кримськими татарами, донськими козаками, ногайцями та переговори між султаном і царем у висвітленні тюркських джерел та історіографії досі залишаються маловивченими. Предметом цієї статті є інтерпретація листа султана Ібрагіма (1640–1648) до великого візира[1] про те, що коли здійснюватиметься грошова реформа, разом із новою монетою "акче (akçe)"[2] повинні залишитися в обігу також старі гроші.

Починаючи з 1634 р., запорозькі козаки мали намір спільно з донськими козаками заволодіти Азовом, що й сталося в 1637 р. Саме українські козаки, які зіграли важливу роль у цій військовій компанії, хотіли перетворити фортецю на козацьку твердиню[3]. Турецька історіографія повідомляє про захоплення козаками Азова[4], що під час панування кримського хана Інаєт

---

[1] Османською мовою "vezir-i âzâm або sadr-î âzâm", висока посадова особа у османському уряді (відповідає до сучасного прем'єр-міністра), уповноважена султаном керувати державою. Під час володарювання султана Ібрагіма такими посадовцями були Кеманкеш Кара Мустафа Паша, який за суперечку з султаном був покараний і після нього на цю посаду був призначений Султан-заде Мегмед Паша. Наступним візиром з трагічною долею під час правління названого султана був Газерпаре Агмед Паша, а останній – Софу Мегмед Паша. Про це докл. див.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 183–184; *Туранли Ф. Ґ.* Літописні твори М. Сена'ї та Ґ. Султана як історичні джерела. – К., 2000. – С. 82, 117; *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1995. – III. Cilt, I kısım. – S. 223–239; *Sertoğlu M.* Osmanlı Tarih Lûğatı. – Istanbul, 1986. – S. 257–258.

[2] Ця грошова одиниця – біла монета зі срібла була виготовлена у м. Бурса (Туреччина) і впроваджена османським володарем Орханом Ґазі у 1328 р. 1 "акче" мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла (*Туранли Ф.* Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2002. – Т. 8. – Ч. I. – С. 56 (прим. 33)).

[3] *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVIII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 210–211.

[4] *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar). – S. 154.

Ґірея (1635–1637) його брат калга[5] Гюсамеддін Ґірей під приводом спільного походу схилив до себе непереможене військо ногайських татар, які контролювали степи довкола фортеці, і вирушив з ним до фортеці Аккерман на півночі Кримського півострова[6]. В цей час, користуючись підтримкою запорожців, донські козаки у 1637 р. здійснили раптовий напад на Азов і винищили все його населення[7].

Після зруйнування Іваном Сулимою польської фортеці Кодак[8], що спричинив початок польсько-української війни 1637–1638 рр., володіння Азовом набуло для козків особливого політичного значення.

Політичний вплив України почав зростати з початком військової кампанії ще восени 1632 р., яка була пов'язана з конфліктом між Московською державою та Річчю Посполитою. Цар сподівався, що українські землі перейдуть під владу Москви. У січні 1633 р. патріарх Філарет повідомив послові Високої Порти про те, що "запорожские черкасы все хотят служити и вперед быти под их государскою высокою рукою во веки не отступни, а от литовских людей отложились"[9]. У 1639–1640 рр. посланці московського царя Михайла, які прибули до Стамбула для привітання нового султана Ібрагіма, також пообіцяли, що взамін за припинення татарських походів, Москва поверне фортецю Азов османам[10].

Нова спроба кримського хана заволодіти Азовом у 1641 р. не вдалася. Цього самого року Султан-заде Мегмед Паша був призначений керувати військовою виправою на Азов[11]. У квітні 1642 р. цар повідомив отамана донських козаків про своє рішення передати фортецю Азов османам. Незадоволені цим рішенням царя, козаки піддали фортецю вогню та залишили її[12]. Азов знову опинився в руках Порти[13].

Видатний турецький мандрівник-літописець Евлія Челебі так описував ці події: "Після закінчення правління турецького султана Мурата IV [(1623–1640)] московські невірні, які були представниками жовтої раси, "підняли голови", ніби семиголовий дракон, і почали руйнувати кримські та азовські

---

[5] Тобто заступник хана. Слово "калга" у перекладі з турецької мови означає "залишитися". Ця посада була визначена під час правління кримського хана Менглі Ґірея (1466–1467, 1469–1474, 1478–1515) для того, щоб перед військовим походом хан залишав замість себе в Криму свого заступника-калгая (*Туранли Ф. Ґ.* Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана... – С. 148, прим. 5).

[6] Там само. – С. 100, прим. 3.

[7] *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

[8] *Крип'якевич І.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 168.

[9] Цит. за: *Флоря Б.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк. – С. 443.

[10] *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

[11] Ibidem.

[12] Ibidem.

[13] *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном... – С. 231.

землі, порушуючи спокій османських володарів. Кримський хан[14] повідомив про це султана Ібрагіма та великого візира Кара Мустафу Пашу, який врешті просив дозволу здійснити військовий похід".

Далі літописець зазначає, що "велике русько-козацьке військо у кількості 100 тисяч осіб, яке було підпорядковане Московії, оточило фортецю Азов. Вони, невірні, які після смерті горітимуть у пеклі, здолавши військо візира та кримського хана, захопили фортецю Азов. Після цього 80 тисяч невірних розташувалися на території фортеці, присвоюючи собі всі матеріальні багатства. Того самого року (козацька флотилія. – *Ф. Т.*) 150-ма човнами-чайками вийшла у Чорне море та захопила торгівельні кораблі і торговців прибережних міст. У той же час вони руйнували фортеці, селища та містечка".

Продовжуючи описи цієї події, османський подорожник підкреслює, що "внаслідок такого нападу тисячі правовірних, які визнають пророцтва Магомеда, опинилися у полоні. Про це було повідомлено уряд Османської держави, після чого султан видав наказ про мобілізацію армії та початок військової кампанії з метою звільнення Азова. Офіційні представники султана у дніпровському та румелійському регіонах, 23 воєначальники різних областей, 40 тисяч буджацьких татар, 40-тисячна кіннота Валахії та Богдана (Молдови. – *Ф. Т.*), 20-тисячне військо трансільванського короля та 30-тисячне татарське військо швидкого реагування, отримавши відповідні накази, вирушили до Азова і оточили його. У цей час прибув величезний офіційний флот османського володаря у кількості 400 кораблів з 40-тисячним військом морського флоту під командуванням капітана Сіявуша Паші". Челебі зазначає, що ця флотилія, "рухаючись Чорним морем, прибула туди, де ріка Кубань впадає в Чорне море, та, подолавши 7 миль, зупинилася біля Таманської фортеці. Потім вона просувалася далі (через Керченську протоку. – *Ф. Т.*) і, залишивши позаду 32 милі, прибула до Азовської фортеці".

"Головний володар Кафи – Бакір Паша, – писав далі літописець, – також брав активну участь у цій кампанії. Він зібрав 40 тисячне відбірне військо з різних регіонів, які були у його підпорядкуванні, та 7 тисяч возів з провіантом та зброєю і відправив усе це до Азова". Загалом, слід підкреслити, що Евлія Челебі дуже ретельно описує місце розташування армій, перебіг подій битви під Азовом та її наслідки[15].

Після відбудови фортеці Азова її захисником було призначено губернатора Кафи. У той самий час османи здобули ще й інші твердині донців, звідки було звільнено п'ять тисяч полонених мусульман і взято в полон багато козаків[16].

У 1645 р. ще один московський посланець прибув до Стамбула з листом про сходження на престол нового царя Олексія Михайловича. Одночасно в

---

[14] У цей час кримськими ханами були Багадир Ґірей (1637–1641) та Мегмед Ґірей (1641–1644).

[15] *Çelebi E.* Seyahatname (Gördüklerim). – Istanbul. – S. 17–30.

[16] *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

листі цар скаржився на напади татар і турків з Кафи. У відповідь, привітавши царя, султан Ібрагім писав, що як тільки припиняться напади козаків на узбережжя Чорного моря, а кримському ханові буде платитися данина, тоді задовільниться все, про що цар писав у листі до султана[17]. Взаємні претензії двох володарів тривали й протягом наступних років. Нарешті для продовження дружби турецький султан вимагав від царя, щоб донські козаки звільнили захоплене ними українське місто Черкаси і щоб московські люди не називали себе козаками[18].

Продовжуючи інтерпретувати цей архівний документ[19], можемо припустити, що лист було написано власноручно самим султаном Ібрагімом у 1641 р. Він складається з восьми рядків і зберігається в архіві музею Топкапи в Стамбулі. Ймовірно, лист адресовано візирові, який керував згаданою військовою операцією. Важливим моментом у документі є повідомлення про грошову реформу в Османській імперії, в результаті якої грошова одиниця, що називається "акче", залишається в обігу. Відомості щодо важкого становища запорозьких та донських козаків стосуються часу, коли у 1642 р. османська армія на чолі з візиром відбила фортецю Азов та інші замки Черкез-Керман (Çerkes Kerman) і Метадже (Metace)[20].

Нижче подаємо повний текст цього документа в українському перекладі, латинській транслітерації та факсиміле оригіналу.

ДОКУМЕНТ

Ти ж є моїм великим візиром!

Щоб ти знав, кажуть, що, коли вийде нова "акче", стара виходитиме з обігу. Попереджуй про те, що, незважаючи на появу нових грошей, старі надалі використовуватимуться. Доводжу до твого відома, що таке повідомлення одержав.

Хвала господу Всевишньому, що я одержав приємну новину, яка наповнює душу радістю, що козаки опинились у важкому становищі, яке вони самі заслуговують. Побачу тебе, як уважно працюватимеш, застосовуватимеш заходи щодо вирішення справ у будь-якому випадку. Також щоб ти знав про необхідність повідомити всіх моїх уповноважених посадовців про стан роботи.

Архів музею палацу Топкапи у Стамбулі. – № 7020/40. Оригінал.

---

[17] Ibidem.

[18] *Туранли Ф. Г.* Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана... – С. 97–98.

[19] *Aktan Ali.* Osmanlı Paleografyası ve sıyası yazışmalar. – Istanbul, 1995. – S. 226'dan vesika 31.

[20] *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı Tarihi. – III. Cilt, 2. kısım. – S. 154.

1. Sen ki vezîr-i âzamımsın! Malûmun olsun ki, yeni akçe çıkar

2. deyû eski akçe(y)i yürütmezlermiş. Tenbîh edesin. Gine çıkınca

3. yürüsün. Bâzı yerlerden işitdim. Şöyle bilesin

4. ve hem Hüdâ-yı lâ-yezâle şükürler olsun; Vâfir yüz aklığ

5. haberler geldi ve Kazak-ı bed-hâhın hâli mükedder olduğuna vâfir

6. gönlümüz sürûrlandı. Göreyim seni! Her ahvâl ile, nice

7. takayyüd edersün. Cüz'î ve küllî umur-i rikâbıma arzetmekden

8. hâlî olmayasın. Şöyle bilesin.

سن كه وزير اعظمسن معلوم اولسون كه يڭى آقچه چيقار
ديو اسكى آقچه يى يوريتمزلرمش تنبيه ايده سن گينه چيقنجه
يوريسون بعض يرلردن ايشتدم شويله بيله سن
وهم خداى لايزاله شكرلر اولسون وافر يوز آقلق
خبرلر كلدى و قزاق بدخواهك حالى مكدر اولدوغنه وافر
كوڭلمز مسرورلندى كوره يم سنى هر احوال ايله نيجه
تقيد ايدرسن جزئى و كلى امور ركابمه عرض ايتمكدن
خالى اولميه سن شويله بيله سن

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ТОРГІВЛІ ШОТЛАНДЦІВ ІЗ ЗАМОСТЯ І БРОДІВ У КИЄВІ 40-х РОКІВ XVII СТОЛІТТЯ

Публікація документів із книг Руської (Волинської) метрики (далі – РМ) ще довго залишатиметься актуальною, оскільки загальне число виданих до останнього часу джерел цього зібрання є незначним, навіть у порівнянні з кількістю опублікованих документів Литовської метрики, хоча робота над виданням матеріалів обох метрик була розпочата одночасно, ще в 40-х роках XIX ст. На всі п'ять томів видання Петербурзької археографічної комісії "Акты Западной России", які вийшли в 1846–1853 рр., із п'ятисот лише 5 документів за 1569–1572 рр. належать до РМ. Ще 13 документів із перших двох книг РМ було опубліковано в наступному виданні комісії – "Актах Южной и Западной России" (1865–1892 рр.). У 1890-х рр. по два документи були опубліковані М. С. Грушевським у І-ому томі VIII-ої частини "Архива Юго-Западной России" та І. М. Каманіним у VII-ій книзі "Чтений в Историческом обществе Нестора Летописца". Пізніше М. С. Грушевський опублікував у томах 25, 28, 31, 32, 40, 44, 53 "Записок Наукового товариства імені Шевченка" ще 29 різноманітних документів: це – королівські підтвердження, листи, привілеї, матеріали до генеалогії української шляхти, матеріали з історії козацьких рухів 90-их рр. XVI ст., історії колонізації Подніпров'я та ін. У кінці 90-их років XIX ст. вийшла збірка документів, підготовлена до друку Ф. Николайчиком, "Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине", до складу якої увійшло 37 документів із 12-ти книг РМ. М. Володимирський-Буданов у додатку до 3-го тому VII частини "Архива ЮЗР" опублікував 8 привілеїв на заснування міст у Брацлавському та Київському воєводствах. У 5-ому томі VIII частини "Архива ЮЗР" під редакцією М. Довнар-Запольського надруковано 104 документи РМ. По одному документу з РМ опублікували польські історики Александр Чоловський та Владислав Семкович. Остання публікація матеріалів РМ (3 документи), здійснена І. Лаппо, побачила світ ще до початку Першої світової війни[1]. І тільки 1999 р. вийшла у світ повним текстом перша й поки що єдина книга Руської серії РМ № 29 за 1652–1673 рр., підготовлена

[1] *Кулаковський П.* Публікація документів Руської (Волинської) метрики // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 75–89.

П. М. Кулаковським на високому археографічному рівні[2]. Останньою археографічною публікацією матеріалів РМ є чотири привілеї на київське війтівство за 1576, 1581, 1593 рр.[3], видані Наталією Білоус у журналі "Архіви України". Необхідність подальших публікацій тематичних підбірок документів і повних текстів книг диктується тим, що оригінали РМ зберігаються поза межами України і, як правило, не видаються дослідникам, до того ж виготовлені кілька десятиліть тому мікрофотокопії цих книг, внаслідок багаторічного використання, значною мірою втратили на якості.

Майбутній дослідницькій та видавничій роботі з документами РМ сприятиме монументальне довідкове видання, що вийшло у світ 2000 р., це – "Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673"[4]. З допомогою цього видання були виявлені документи, що публікуються. Усі три варіанти регестів цих документів (перший – оригінальний із книги РМ, другий – з "Синопсиса" (1665/1666)[5] та "Індекса" (1673)[6] С. Ганкевича і третій – з інвентаря регента Коронної Метрики Францишка Цивінського[7]) опубліковані на с. 701 видання, позиції № 208, 209.

Документи входять до складу книги Руської (Волинської) метрики № 26, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві у фонді № 389 "Литовська Метрика", опис 1, од. зб. 214. Ця книга була сформована писарем Руської канцелярії Стефаном Казимиром Ганкевичем[8] з розрізнених канцелярських матеріалів, окремих чернеток та зошитів, складених його попередником на цій посаді Яном Бедерманом[9], а

---

[2] Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підгот. до друку П. Кулаковський.

[3] *Білоус Н. О.* Привілеї на київське війтівство XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 118, 119; № 4–6. – С. 242.

[4] Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передм. Патриції Кеннеді Грімстед. – К., 2002.

[5] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddz. rękopisów. – Rkps. 137.

[6] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Tzw. Metryka Litewska. – VIII. 1.

[7] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 2. – Спр. 663.

[8] Ганкевич Стефан Казимир (бл. 1625–1701), декретовий писар для руських документів Коронної канцелярії в 1653–1673 рр. (Пам'ятки історії Східної Європи. – С. 12–15; Руська (Волинська) Метрика. – С. 77–86; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002. – С. 173).

[9] Бедерман Ян (бл. 1600–1652) обіймав посаду руського декретового писаря з 1629 до 1652 р. (Пам'ятки історії Східної Європи. – С. 11–12; Руська (Волинська) Метрика. – С. 70–72, 75–76; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 82, 100, 169–172).

далі переписана підписками й оправлена на власні кошти Ганкевича, завдяки чому й з'явилася готова для публічного вжитку книга, що отримала номер Z–23[10]. Документи є "реєктами" – судовими вписами до книг рішення сеймового суду про продовження розгляду справи на наступній його сесії. Обидва мають однаковий тричастинний формуляр, який складається із "вступного протокола", "тексту" (змісту документа) й "есхатокола" (закінчення). "Вступний протокол" документів включає дві клаузули: "інтитуляцію" (Владиславъ Чєтвє*р*ты*и* etc.), "скорочену публікацію" ("Ѡзна*и*муємо etc."); "текст" – три: "наррацію" (зі слів: "ижъ пєрє*д* насъ..."), "диспозицію" (зі слів: "Мы с Паны Радами..."), "корроборацію" (зі слів: "До которого, длѧ лєпъшоє вєры..."); "есхатокол" – дві: "датацію" ("Данъ в Ва*р*шавє ... дн҃ѧ два*д*ца*т* чєтвєрътого ..."), "підписи" ("Jerzy Ossolinsky, Kanclerz ...").

Цінність цих двох документів та необхідність уведення в науковий обіг шляхом публікації можна пояснити загальним дефіцитом документів з історії київської торгівлі першої половини XVII ст. Він є наслідком майже повної загибелі комплексів книг магістратського, ґродського та земського судів від пожеж у місті в 1651 та 1811 рр.[11] Окрім незначного за кількістю розсипу випадково вцілілих магістратських документів та окремих актів із книг Володимирського, Луцького й особливо Житомирського ґродських судів, єдиною пам'яткою, яка містить унікальну інформацію про склад збереженого між пожежами 1651 та 1811 рр. актового матеріалу Київського воєводства, є рукопис кінця XVIII – початку XIX ст. під назвою: "Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda". Друга частина цього рукопису має назву: "Powtorna kwerenda w Kijowie reszty tranzakcyj różnych, kwerenda xiąg ziemskich i grodzkich w magistracie Kijowskim najdujących się od roku 1570 do roku 1640"[12]. У зв'язку з цим документи, що публікуються, є хоч і незначним, але, як для Києва, досить важливим доповненням до раніше опублікованих і вже використаних у дослідженнях матеріалів з історії його торгівлі в першій половині XVII ст. Вони демонструють інтерес шотландських купців з Замостя і Бродів до кон'юнктури й товарного асортименту

---

[10] Руська (Волинська) Метрика. – С. 48–49, 61; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 36.

[11] Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2–3 (фотокопії з Краківського воєводського архіву, Польща); *Тищенко М.* Фонди установ Київщини XVIII віку // Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статей / За ред. В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 198–199; *Яковенко Н. М.* До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 20.

[12] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 1. – Од. зб. 4104.

Києва, а також до руху товарів через цей важливий пункт транзитної торгівлі й підтверджують можливість якщо не постійних, то хоча б спорадичних торговельних контактів вихідців з Британських островів з Києвом у той період. Про це також свідчать окремі факти, виявлені дослідницею торгівлі міст західноукраїнських воєводств у XVI – першій половині XVII ст. Раїсою Шиян у документах Львівського магістрату[13]. Але першим і найдавнішим документом, що свідчить про досить ранню появу шотландця в Києві, а також підтверджує його належність до київської міської громади, є поборовий реєстр 1571 р., у якому серед імен місцевих жителів, що сплатили податок від нерухомості (шос), значиться й ім'я Якуба Шота[14].

Поява шотландців у польських та українських містах пояснюється насамперед великою еміграцією населення з Шотландії, яку спричинили постійні політичні заворушення і особливо жорстокі релігійні переслідування англіканською церквою пресвітеріанських общин та воєнні конфлікти з Англією середини XVI ст., що привели країну до економічної розрухи й розорення, а життя її мешканців зробили дуже важким. Унаслідок цього ще в першій половині XVI ст. шотландці почали прибувати до портових міст Пруссії, значних осередків протестантизму, де вони сподівалися осісти й заробляти торгівлею на життя. Але досить швидко під тиском місцевої торговельної верхівки, яка намагалася позбавитися конкурентів, проти шотландців та інших нелегальних позацехових торгівців 1537 р. була видана спеціальна устава. Це змусило значну кількість шотландців залишити Пруссію і переїхати до Польщі[15]. Як свідчать польські джерела, прибулі з Шотландії крамарі з'являються на території Польщі й Великого князівства Литовського у другій половині XVI ст.[16] Першими документальними свідченнями, які фіксують торговельну діяльність шотландців у Польщі, є поборові універсали, що видавалися починаючи від 1564 р. Згідно з ними шотландці, поряд з іншими чужоземцями (євреями, татарами, циганами), мали сплачувати "поголовне" й на додаток певну суму від коней, якими перевозили товари, а з часом були зобов'язані платити й від товару. З цих матеріалів можна зробити висновок, що спочатку шотландці займалися розносною торгівлею, доставляючи різні товари до міст і сіл пішки або перевозили кінними возами[17]. Ця категорія

---

[13] *Шиян Р.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI – XVII століттях // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 52.

[14] ЦДІАК України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 427.

[15] *Tomkowicz Stanisław.* Przyczynek do historyi Szkotów w Krakowie i w Polsce // Rocznik Krakowski. – Kraków, 1899. – T. II. – S. 157–160.

[16] *Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S. 466–469.

[17] Volumina legum. – Petersburg, 1859. – T. II. – S. 665, 984; T. III. – S. 223, 630, 631; Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1867. – T. XXIV. – S. 672–673.

середнього та дрібного купецтва створювала неабияку конкуренцію місцевим торгівцям. Особливо багато проблем їм створювали дрібні торгівці шотландського походження, які з вузлами, наповненими різноманітним дрібним товаром на плечах, ходили від міста до міста, реалізовуючи його за досить низькими цінами. Також купці цієї категорії, приїхавши підводою до міста, споруджували на ринку торговельні палатки і продавали незначні кількості товару, придбаного у купця-оптовика. Цей товар був розрахований на небагатих міщан та прибулих до міста мешканців навколишніх сіл[18]. У 80-их роках, разом з англійськими, шотландські купці прийняли право портового міста Ельблонґа, яке, маючи "право складу" товарів Східної компанії, стало посередником у торговельному обміні Речі Посполитої з Англією[19]. Через цей балтійський порт шотландці поставляли великі партії ягнячих та кролячих шкірок і різних шкіряних виробів, що реалізовувалися на території Речі Посполитої: ремінців, рукавичок, панчох; також вони спеціалізувалися на поставках свинцю в незначних в порівнянні з англійськими купцями об'ємах[20]. З метою організації і удосконалення своєї торговельної діяльності шотландці осідають цілими колоніями в найважливіших центрах торгівлі Речі Посполитої: Кракові, Варшаві, Торуні, Познані, Львові, Любліні, Тарнові, Кросні, Ярославі, Кам'янці-Подільському та інших великих і малих містах, набували нерухомості у тих містах, а відтак отримували можливість прийняти міське право цих міст, створюючи там торговельні факторії. Прийняття громадянства цих міст давало право займатися торгівлею та ремеслом, утворювати і входити до купецьких та ремісничих об'єднань[21]. Крім того, у своїй торговельній діяльності вони обов'язково користувалися торговельними пільгами, які надавалися цим містам королівськими привілеями на вільну й безмитну торгівлю в межах держави. На початку XVII ст. деякі з них були нобілітовані на сеймах, а ті, хто був із самого початку представником шотландського нобілітету, отримали "індигенат", тобто їм надавалося ще й польське шляхетство[22].

Замешкання шотландців у Бродах і Замості також не є випадковим – воно пояснюється вигідним географічним положенням цих міст та

---

[18] *Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – S. 423.

[19] *Zins Henryk.* Anglia a Bałtyk w drugiej połowie XVI wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – S. 81, 84; *Шиян Р.* Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVII століття // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. CCXXVIII. – С. 127.

[20] *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI st. – Warszawa, 1958. – T. 1. – S. 87–89; *Zins Henryk.* Anglia a Bałtyk w drugiej połowie XVI wieku. – S. 199–201, 204.

[21] *Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – S. 465; *Шиян Р.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях. – С. 51.

[22] *Tomkowicz Stanisław.* Przyczynek do historyi Szkotów w Krakowie i w Polsce. – S. 153, 154.

економічною політикою їхніх власників. Магнати Жолкевські, а з часом Конецпольські були зацікавлені в отриманні значних прибутків від торгівлі Бродів. Разом з локацією 1584 р. цьому місту було надано привілей на магдебурзьке право і три щорічних ярмарки. Ці обставини сприяли швидкому збільшенню торгово-ремісничого населення міста: поряд з українцями в місті осіла значна кількість вірмен, поляків, євреїв, а також шотландців. 1633 р. король Владислав IV надав місту привілей, яким наказав, щоб шлях з Київщини й Волині завжди йшов на Броди, до того ж місту надавалося "право складу", згідно з яким усі купці, які везли свої товари з Києва, Волині, Полісся до Польщі, або з Ґданська й Польщі до тих земель, були зобов'язані на три дні викладати в Бродах свої товари для оптового продажу місцевим купцям[23]. Броди розташовані на шляху, що зв'язував Львів з волинськими містами (передусім Луцьком), з Києвом, Черніговом, а далі в північно-східному напрямку через Конотоп – з Московською державою. В протилежному, західному напрямку цей шлях від Бродів і Львова проходив через такі важливі ярмаркові центри – як Перемишль, Ярослав і далі через Краків і Вроцлав вів до німецьких земель. Ця сама дорога мала відгалуження в Перемишлі в південному напрямку, що вів через Кросно до Угорщини, або з Перемишля йшла на Сандомир, Радом, Торунь і Ґданськ чи на Познань і далі в західному напрямку – до Німеччини. З Московської держави цим шляхом через Київ в напрямку до Львова, Кракова, Вроцлава й далі на захід здавна транспортувалися традиційні московські товари: хутра соболів, куниць, горностаїв, норок, лисиць, різноманітні шкіри. З заходу, за посередництва здебільшого краківських купців, цим шляхом через Львів, Броди на Волинь і далі через Київ до Московії везли західно-європейські товари – різні сорти фландрського, англійського, німецького та італійського сукна, а також різноманітне полотно, оброблене й необроблене залізо, скляні вироби та інше. З південного напрямку з Волощини цими шляхами гнали великі партії волів та везли різноманітні шкіри, в закупках яких були зацікавлені купці західноєвропейських міст. Прикладом таких торговельних контактів може бути факт за участю одного з учасників подій, відображених у документах, що публікуються, – бродівчанина Якуба Пікена, який у 1647 р. придбав у львівських різників для продажу в Сілезії тисячу шкір[24]. Якуб Пікен належав до категорії багатих купців. Про це свідчать факти, виявлені Р. Шиян у книгах магістрату міста Броди, він мав значну земельну ділянку, 10 волів, 6 коней, 4 дійні корови, 4 телят, 3 бики, 48 свиней та багато птиці, для ведення такого великого господарства міг

---

[23] Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1860. – T. IV. – S. 368, 369; *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865. – S. 7, 15.

[24] Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 2287; *Шиян Р.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях. – С. 152.

використовувати працю наймитів. До цієї самої категорії належить ще один купець з числа перерахованих у документах бродівських купців-шотландців, це – Фрідріх Бем. За даними документів Бродівського магістрату, він мав 13 торгових агентів, один з яких у торговельних справах Бема неодноразово бував у таких містах, як Київ, Бар, Костянтинів, Фастів, Біла Церква, Дубно, Корець, Чуднів, Торунь, Ґданськ[25]. Їздили купці з Бродів торгувати й прямо до Москви[26].

Місто Замостя, що виникло з ініціативи Замойських у 1580 р., розташоване на півдорозі інтенсивного торговельного шляху зі Львова до Любліна, який є складовою ланкою великого торговельного шляху, що простягався від балтійського порту Ельблонґа через Варшаву, Казимир, Люблін, Львів, Галич, Снятин до Молдавії на Яси або Сучаву й далі на південь до Османської імперії. З Казимира йшло відгалуження ще одного важливого шляху на Радом і Познань і далі до Німеччини. Невдовзі після фундації Яном Замойським 1580 р.[27] вже в кінці XVI ст. Замостя, поряд зі Львовом і Ярославом, спеціалізувалося на привозі коштовних східних тканин, а також стало серйозним посередником у торгівлі східними килимами, ароматичними речовинами, дорогою оздобленою зброєю, харчовими приправами, які надходили торговельним шляхом з півдня[28]. В місті жили поляки, українці, вірмени, італійці, шотландці, англійці[29]. З часом зароблені від реалізації товарів східного, південного та московського привозу великі кошти розбагатілі купці шотландського походження, такі як Вільгельм Бухен із Замостя, почали вкладати в масштабніші торговельні операції – для закупівлі у значній кількості сировинної продукції, передусім поташу, – для подальшого його транспортування річкою Бугом до Ґданська[30].

Час приїзду шотландців до Києва, виникнення конфлікту з киянами та започаткування справи міг бути пов'язаний з проведенням якогось із ярмарків. Тоді в Києві діяло чотири тижневих ярмарки: Богоявленський (6 січня), Збірний (другий тиждень Великого посту), Миколаївський (9 травня), Різдвобогородицький (8 вересня). Для приблизного встановлення часу виникнення справи варто від дати видачі документів (24 березня 1645 р.) відняти часовий період, що включає засідання сесій гродського

---

[25] *Шиян Р.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях. – С. 52.

[26] ЦДІАЛ України. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 2609, 2610; Опубл.: Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 339.

[27] *Bogucka Maria, Samsonowicz Henryk.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – S. 332.

[28] Ibidem. – S. 414, 415.

[29] Ibidem. – S. 467.

[30] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 100зв.–102зв.; Опубл.: Торгівля на Україні... – С. 265–267.

суду та Трибуналу (засідання у справах Київського воєводства відбувалися весною і літом), на який планували потрапити скаржники, та сеймового суду, а також значні часові проміжки між ними. У зв'язку з цим приблизний час виникнення конфлікту в Києві між шотландцями та київськими міщанами відсувається на початок весни 1644 р. Ймовірно, він міг статися в період проведення найпопулярнішого й наймасовішого з ярмарків – Збірного, що припадав, як правило, на березень. Не виключено, що приїхати до Києва вони могли по закінченні лютневого Громницького ярмарку в Любліні, щоб реалізувати закуплене там сукно, вироби із заліза й, можливо, товари зі Сходу та закупити в Києві різноманітні хутра та шкіри.

Головною причиною конфлікту, що виник у Києві між купцями-шотландцями та київськими міщанами, могла бути давня спеціалізація Києва на перепродажу хутра, що привозилося місцевими торгівцями з Московської держави та білоруських міст. Київські купці, скуповуючи там великими партіями традиційні товари московського експорту – різноманітне хутро (куниць, соболів, лисиць та ін.), – вивозили їх через Володимир на територію Польщі[31], як правило, на ярмарки до Любліна. Документом, який висвітлює подібні контакти, є декрет Луцького лавничого суду у спорі між київським купцем Самійлом і купцем-вірменином Бахчею із Бродів про поставку до Луцька сорока соболиних шкірок в обмін на "заморські жовті сап'яни"[32]. В кінці XVI – першій половині XVII ст. поїздками з товаром (хутрами) до Любліна займалися, зокрема, представники найвідоміших заможних київських родин Черевчеїв та Ходик[33]. Люблінські ярмарки спеціалізувалися на продажу товарів західного й південного привозу: високоякісного англійського та фландрського сукна, різного полотна, заліза, міді, олова, виробів з заліза (кіс, ножів), шовку, шкіри[34].

У зв'язку з цим реквізицію київськими міщанами товарів шотландських купців не варто розглядати як простий і безпідставний вияв їхньої сваволі, але як такий, що мав вагоме обґрунтування: київські міщани також мали й активно користувалися наданими їм торговельними привілеями та "вольностями" й не бажали поступатися своїми пільгами на користь іноземних конкурентів, які прибули до міста з товарами, ймовірно, такого ж або подібного асортименту. Зокрема, підставою для цього кон-

---

[31] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 244зв.–245; Опубл.: Торгівля на Україні... – С. 213–214.

[32] ЦДІАК України. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39–40; Опубл.: Торгівля на Україні... – С. 311–313.

[33] *Білоус Н.* Київські війти XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 37–38, 42; *її ж.* Привілеї на війтівство київським міщанам Черевчеям // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 239–241.

[34] *Myśliński Kazimierz.* Lublin na dawnych szlakach handlowych // Lublin w dziejach i kulturze Polski. – Lublin, 1997. – S. 39–43.

флікту могли стати укази короля Сиґізмунда III від 22 серпня 1618 р. про зобов'язання приїжджих купців, згідно із "правом складу" Києва, до виключно оптової торгівлі "в гостином их дому, который на то и состроен"[35], та Владислава IV від 12 вересня 1634 р. про підтвердження "права складу" Києву для краківських, волоських, турецьких, московських привозних товарів з метою уникнення конкуренції приїжджих купців з київськими[36]. Згідно з такими указами іноземні купці повинні були продати свої товари київським купцям за оптовими заниженими цінами й залишити місто, після чого ці товари могли бути реалізовані вроздріб киянами. Вірогідно, купці-шотландці із Замостя і Бродів, прибувши до Києва, спробували втрутитися у здавна усталений порядок обміну товарами західного та московського привозу й наблизитися безпосередньо до місця концентрації таких товарів, як хутра і шкіри, що надходили до міста з Московської держави та білоруських міст. До того ж у Києві ціни на такі товари мали б бути нижчі в порівнянні з цінами на них у Луцьку або Любліні.

Оскільки привілеїв Замостю та Бродам, які згадуються в "реєктах", у нашому розпорядженні немає, тому в даному випадку важливо хоча б приблизно встановити найважливіші положення цих привілеїв. Для цього варто скористатися дещо подібним сюжетом із документа Володимирського ґродського суду від 29 лютого 1616 р. В ньому йдеться про те, що купці-шотландці, приїхавши на Збірний ярмарок до Володимира, почали ставити свої торговельні палатки в нерекомендованому місці – на Ринковій вулиці. З цього приводу володимирський війт Ю. Будзишевський послав до них слугу війтівського міського уряду П. Підвойського, який мав указати місце, де їм можна було розташовуватися. Але шотландці відмовилися виконати розпорядження, заявивши, що мають "вольності із Замостя", згідно з якими розташовуватимуться там, де їм сподобається, і слухати розпоряджень місцевого війта не будуть. Вдруге, у відповідь на пропозицію слуги з'явитися до ратуші й залагодити справу з війтом, образили самого війта і весь міський уряд й до того ж намагалися побити слугу[37]. На підставі викладених фактів можна припустити, що згадані в цьому документі "вольності із Замостя" є привілеями замойським міщанам на право вільної торгівлі в усіх містах Речі Посполитої.

Цікавим у дослідженні цих документів є правовий аспект. Але не тому, що вони відображають започаткування процесу в невідповідному суді – таке в той час траплялося нерідко, і про це свідчить значна кіль-

---

[35] ЦДІАК України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 71–72; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 175–176. Опубл.: Исторический сборник П. А. Муханова. – 2-е изд. – М., 1866. – № 229. – С. 449.

[36] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 59зв.–60зв. (Мікрофотокопія: ЦДІАК України. – КМФ–36. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 59зв.–60зв.); ЦДІАК України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 102–103; Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 448. – Арк. 208–210.

[37] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 681зв.–682зв. Опубл.: Торгівля на Україні... – С. 258–259.

кість подібних матеріалів серед документів книг РМ. Вони цікаві передусім тим, що є переконливими свідченнями правової грамотності київських міщан і їхнього глибокого знання судового процесу та вміння орієнтуватися в системі тогочасного судочинства Речі Посполитої.

Варто зазначити, що в книзі № 26 РМ не могли відкластися документи, які передували започаткуванню цієї справи в сеймовому суді: скарга київських міщан, як окремий документ, до книг Метрики в той час взагалі вже не вписувалася, так само як і наступні документи: текст самого позова та реляція возного про його вручення відповідачеві. Варто зазначити, що скаржник, як правило, сам письмово укладав позов і далі, для надання йому юридичної сили, звертався до канцелярії з проханням про прикладення до готового документа її печатки. Вручення позову відповідачеві мало відбутися за чотири тижні до початку сейму. Згодом, після проведення судового розслідування і прийняття певного рішення, оформлювався декрет, в текст якого включався також і позов[38], або як у документах, що публікуються, переповідався його зміст. В них у загальних рисах описується весь процес розгляду справи в сеймовому суді з викладом окремих фактів попереднього розгляду справи між учасниками конфлікту в Київському ґродському суді.

Як ідеться в "реєктах", возний генерал Марціан Рительський[39], керуючись судовим реєстром, оголосив про настання черги розгляду цієї справи. З боку поводової сторони учасниками процесу були названі київський війт Андрій Ходика, бурмистри й радці Андрій Скорупа, Фірс Іванович, Влас Желизкович; з боку позваної – інстигатор Київського ґродського суду й міщани-купці з Замостя: Вільгельм Берн, Андрій Бікген, Давид Ухин, Андрій Бурнет та з Бродів: Якуб Пікен, Бартош Карий, Фрідріх Бім, Каспор Була. Далі, посилаючись на зміст королівського мандата (позову), в документах викладено суть конфлікту між сторонами та хід розгляду справи з чітко вираженим критичним ставленням королівської влади до дій купців-шотландців. Позвана сторона звинувачується в тому, що, незважаючи на високе становище королівської особи і влади (нє ѡглєдаючысє на прєєминє*н*ъцыю нашу и владзу королєвъскую), юрисдикції якої підлягають київські міщани, а також ігноруючи конституцію 1633 р., право та грошові штрафи, встановлені за притягнення до відповідальності до невідповідних судових інстанцій (євокациѡнисъ єкстра ѳорумъ комъпєтєнсъ), до того ж, порушуючи надані місту Києву тодішнім королем та його попередниками привілеї й

---

[38] *Szcząska Zbigniew.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo prawno-historyczne. – 1968. – T. XX. – Z. 1. – S. 107–109; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 109, 113.

[39] Марціан Рительський (Ритль) – возний генерал земський і двору його королівської милості, згадується в джерелах 1638–1647 рр. (*Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 201, 235).

"вольності", шотландці зважилися притягнути киян до відповідальності "на рочки Судовъ кгродскихъ києвъских, мєскоєи конъдицыи нєналєжных". Остання цитата вказує на те, що судовою інстанцією, яка згідно зі своєю компетенцією була зобов'язана розглядати справу за скаргою на київських міщан, був не ґродський суд, а магістратський.

Ймовірно, шотландці й не робили спробу подати скаргу до магістратського суду, оскільки були абсолютно впевнені в тому, що вона або взагалі не буде прийнята, або їм все одно не вдасться отримати рішення на свою користь, і передусім тому, що "напад" київських міщан на їхні "буди" (торговельні палатки) міг статися тільки за розпорядженням самого голови судово-адміністративної влади міста – війта Андрія Ходики. Тому шотландці одразу ж звернулися до Київського ґродського суду. Присутній у цій справі на боці шотландців "інстигатор суду ґродського Київського" Ян Шидловський мав бути висунутий підвоєводою, який очолював цей суд. Тільки він міг зобов'язати інстигатора в якості офіційного обвинувача внести скаргу, після чого суд міг розпочати слідство.

Перший такий документ, який одразу ж після конфлікту мав бути вписаний до книг Київського ґродського суду, – це протестація шотландців. Як ідеться в документах, що публікуються, шотландці звинувачували київських міщан у свавільному нападі на їхні торговельні "буди", пограбуванні товару, словесній образі гідності, нарешті, у зневаженні "вольностей" і привілеїв "мєсту помєнєному наданых" (йдеться про привілеї м. Замостю). Наступним документом мав бути позов шотландців до київських міщан з вимогою з'явитися до суду у встановлений для його сесій термін. Позов оформлювався скаржниками за посередництва суду. Воно полягало в тому, що на готовому документі ставилися його реквізити. Таким способом документу надавалося значення публічного акту[40]. Наступним документом у цій справі мала бути вписана до київської ґродської книги приблизно на початку квітня реляція возного про вручення позову відповідачам. Сесії Київського ґродського суду проводилися протягом усього року, по два рази на місяць, тобто практично безперервно[41]. Тобто вже в кінці квітня 1644 р. могла відбутися судова сесія, на якій серед багатьох інших розглядалася й справа купців-шотландців. Тоді ж мало бути оформлене рішення Київського ґродського суду в цій справі про додатковий її розгляд у Головному люблінському трибуналі. Текст цього рішення (декрет) мав бути обов'язково внесеним до судових книг, а з нього зроблена засвідчена судом копія, оформлена як випис із книг для видачі на руки скаржникам і для представлення її у вищій апеляційній інстанції як підстави для започаткування нового судового процесу.

---

[40] *Balzer Oswald.* Przewód sądowy polski w zarysie // Studja nad historją prawa polskiego imienia Oswalda Balzera. – Lwów, 1935. – T. XV. – Z. 1. – S. 47, 53.

[41] *Яковенко Н. М.* До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 18.

Наступною претензією сеймового суду до шотландців є отримання ними рішення Київського гродського суду про перенесення справи до Головного люблінського трибуналу. Як видно, рішення про подачу апеляції до вищої судової інстанції не було пов'язане з незадоволенням скаржників вироком ґродського суду, – ймовірно, апелятор розраховував на новий розгляд справи за участю вже обох сторін. Вирок ґродського суду на користь шотландців було прийнято у зв'язку з неявкою на "рочки" киян (инъ контъумациамъ стороны). При цьому, як уточнюється в док. № 2, в ґродському суді шотландці отримали всі необхідні документи за результатами проведення судового слідства (*ωд* суженꙗ тєпєрєшънихъ акторовъ, вывожєнꙗ скрутєниумъ ... по выводє ротулу заварътого, выданє ωтримали). Від таких дій, згідно зі змістом обох "реєкт", зазнали приниження королівська юрисдикція над київськими міщанами і привілеї й "вольності" міста та ті його громадяни, які користувалися магдебурзьким правом. Так само, згідно зі словами документа, була зневажена й Конституція 1633 р., що зобов'язує визнати судові процеси недійсними, а їхні вироки неправоспроможними, якщо вони були отримані в неналежному суді. За таких обставин неявка київських міщан на "рочки" Київського ґродського суду є цілком зрозумілою і виправданою.

Але підтвердити факт існування комплексу документів Київського ґродського суду згадані вище "Kwerendy" не можуть, оскільки регести складалися винятково до документів, що стосувалися маєтностей правобережної та лівобережної шляхти[42], – тому матеріали, що висвітлювали б хід судової справи між купцями-шотландцями з Бродів і Замостя та київськими міщанами могли бути свідомо залишені укладачами "Kwerend" поза увагою. Далі, із змісту документів невідомо, чи розглядалася взагалі ця справа в Трибуналі та яким було його рішення. Про це дізнатися також неможливо, оскільки книги Люблінського трибуналу, які зберігалися в Головному архіві давніх актів у Варшаві, повністю згоріли під час Варшавського повстання 1944 р.[43]

У сеймовому суді на цей раз київські міщани виступають як позивачі і притягують шотландців до відповідальності за неправомірне порушення справи в Київському ґродському суді та його згоду на подання апеляції до вищої судової інстанції. В даному випадку в сеймовому суді вже не розслідувалися обставини конфлікту в Києві, а йшлося лише про розгляд претензій київських міщан, що ґрунтувалися на недотриманні шотландцями процесової формальності – притягненні до відповідальності в неналежному суді. У сеймовому суді київські міщани сподівалися отримати підтвердження законності своїх претензій щодо неправомірності розгляду Київським ґродським судом справи про конфлікт між міщанами, оскільки

[42] Там само. – С. 20–23.

[43] Archiwum Państwowe w Lublinie i jego oddziały. Przewodnik po zasobie archiwalnym. – Lublin, 1997. – S. 20.

його компетенція не поширювалася на міщан маґдебурзької юрисдикції. Це ж саме стосувалося й факту апелювання шотландців до найвищої апеляційної інстанції для рішень шляхетських судів – Люблінського трибуналу.

Як ідеться в документах, згідно з королівським мандатом засідання в цій справі було призначене на 11 березня 1645 р. Цього дня київський війт А. Ходика, бурмистр І. Сказка й міщани (вже як позивачі) прибули на засідання суду, але шотландців там не виявилося. У зв'язку з цим після тричі проголошеного возним запрошення до участі в розгляді справи, останні були визнані "стороною несталою і права непослушною", а тому сеймовий суд прийняв рішення на користь сторони присутньої – київських міщан, і оголосив усі попередні судові процеси в цій справі, що відбулися в невідповідних судових інстанціях, а також їхні вироки недійсними. До того ж, "стороні несталій" було присуджено сплатити тисячу коп литовських грошей на користь "поводової сторони" як компенсацію за незаконне притягнення до таких судів та заподіяні цим "шкоди" (зъ присуженємъ заплаченя вины євокацыи и въсказаня нагороженя шкодъ, прєзъ поводовъ на тисєчу копъ литовскихъ ѡш ацованыхъ). В той же час суд постановив відправити справу на виконання вироку до відповідного суду (и ѡдосланєм до суду належъного на єкъзєкуцыю). Після цього адвокати сторін: від позваних – інстигатор Київського ґродського суду Ян Шидловський, а від поводової сторони Олександр Вольський вирішили зупинити подальший хід справи і погодилися на продовження її розгляду на наступній сесії сеймового суду, а відтак "тую справу и въздане єє арєшътовали". У зв'язку з цим сеймовий суд, враховуючи близькість сейму до завершення, прийняв рішення про перенесення розгляду справи на наступне своє засідання. Наступний вальний сейм проходив з 1-го листопада по 5 грудня 1646 р.[44] Чим завершилася справа невідомо, оскільки серед рішень наступного сеймового суду, зафіксованих у цій самій книзі, документи цієї справи відсутні, хоча, наприклад, справа київських міщан з Вороничами, що розглядалася тоді ж, мала своє продовження, що відображено в черговій реєкті цього суду від 6-го грудня 1646 р.[45]

У кінці текстів документів дописано фразу, що є реляційною формою: "Рєляцыя яко и вышєи" й означає, що до створення концепту документів та записання його до книги мав місце обов'язковий факт інформування (повідомлення) канцелярії про завершення правового акту. Релятором (автором) такого повідомлення міг бути один з керівників канцелярії: канцлер або підканцлер. Щодо цієї справи, то, як видно з підпису, ним був канцлер Єжи Оссолінський. Релятор, повідомивши зміст цієї справи,

---

[44] Vademecum. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników polskich / Wyd. Teodor Wirzbowski. – Warszawa, 1908. – S. 146.

[45] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 406зв.–409.

фактично представив її і розпорядився про вписання до книг. На основі реляції канцлера писар Ян Бедерман, згідно зі своїми посадовими обов'язками, мав укласти концепт, який після уточнень і затвердження ставав чернеткою документа, а далі вже на її основі оформлювався чистовик. Коли чистопис документа був готовий, релятор перевіряв його зміст та форму й засвідчував, дозволяючи додати до чистовика реляційну формулу[46]. Вирок сеймового суду, що виголошувався сторонам через три дні після його винесення, був остаточний і не підлягав оскарженню. На основі протоколу сеймової справи декретовий писар укладав декрет, що вписувався до книг Метрики, звідки сторони мали отримати його екстракт (випис)[47]. Київські міщани, такий випис, імовірно, отримали. Чи був вручений такий же випис шотландцям, невідомо.

Документи, що публікуються, майже однакові за змістом, але містять більше сорока різних за обсягом різночитань. Вони свідчать про висококваліфіковане редагування мови й правопису текстів. Наявність різночитань дозволяє припустити, що ці два документи є версіями однієї реєкти – чернеткою і чистовиком, які зберігалися серед матеріалів Яна Бедермана й пізніше були введені Ганкевичем до складу книги Z–23 (РМ 26). Враховуючи цю обставину, а також те, що ці два документи є невід'ємною складовою судового діловодства, вони, незважаючи на свою подібність, публікуються разом.

Заслуговують на увагу деякі особливості мови й правопису обох документів. Як відомо, діловодною мовою книг Руської (Волинської) метрики до початку 50-их рр. XVII ст. була "руська" – книжна основа української та білоруської мов[48]. На думку більшості дослідників книг Литовської метрики, "руська" мова є старобілоруською[49]. Але підписками Руської канцелярії за весь період її функціонування, здебільшого були вихідці з волинської дрібної шляхти й міщанства, а тому їхній регіональний діалект певною мірою мав відображатися на письмі. Підписком, який у 1645 р. при Яні Бедермані оформлював акти, був виходець з відомого острозького міщанського роду Фляків Самуель Фляка[50]. Навряд

[46] *Sułkowska-Kurasiowa I.* Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967. – S. 67; *Кулаковський П.* Керівники польської королівської канцелярії в другій половині XVI – першій половні XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 5. – С. 10; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 121–122.

[47] *Szcząska Zbigniew.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku. – S. 93–111; *Bardach Juliusz, Lesnodorski Boguslaw, Pietrzak Michal.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999. – S. 239–241; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 109, 113, 114, 198, 207.

[48] Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії... – С. 44–45; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 74–75.

[49] Metriciana. – Мінск, 2001. – Т. 1. – С. 110, 114, 116.

[50] *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – С. 187–188.

чи підписки, які за часів писарства Ганкевича переписували акти книги РМ № 26, могли дозволити собі серйозні відступи від правопису попередньої версії документів, складених С. Флякою. У зв'язку з цим низка представлених нижче фонетично-орфографічних явищ із текстів документів дає підставу трактувати їхню мову як староукраїнську. Такими явищами є:

літера "и" на місці ненаголошеного етимологічного "є", що відображає вимову звука "і", напр.: Жєлизъковичомъ (арк. 298), пор.: Жєлєзъковичом (арк. 300), сидячыхъ (арк. 298зв., 301); вимова "і" зустрічається і в наголошеній позиції у словах: всимъ (арк. 298, 300), въсих (арк. 299, 301зв.), всим (арк. 299зв., 302);

літеру "є" в ненаголошеній позиції на місці "ꙗ", як у середині, так і в кінці слів (типова північноукраїнська діалектна риса), напр.: тисєчу (арк. 299, 301зв.), приточыласє (арк. 297зв., 300), ѡглєдаючысє (арк. 298, 300зв.), важылисє (арк. 298, 300зв.), постановивъшысє (арк. 299, 301);

вживання в переважній більшості випадків літер "о" та "ы" після шиплячих "ж", "ч", "ш", яке свідчить про твердість вимови цих приголосних, наприклад, у словах: наступуючоє (арк. 299зв., 302), Ивановичом (арк. 298, 300), мєжы (арк. 298, 300), налєжытъ (арк. 298, 300зв.), важылисє (арк. 298, 300зв.); налєжачыхъ (арк. 300зв.), пор.: налєжачихъ (арк. 298зв.), чынєчы (арк. 298зв., 300зв.), учынкови (арк. 298зв.), заходячых (арк. 298зв., 301), рєчы (арк. 299, 301зв.); иншыхъ (арк. 298зв., 301), шырєи (арк. 299, 301), Шыдловъскии (арк. 299 зв., 301зв.), нашыми (арк. 302), пор.: нашєми (299зв.);

нерідкими є випадки вживання "о" замість етимологічного "є" після "ш", напр.: Бартошомъ (арк. 298, 300), нашоє (арк. 298 зв., 301), лєпъшоє (арк. 299зв.);

має місце чергування "в" на "у" після приголосного попереднього слова, напр.: Уласом (арк. 298, 300);

необхідно відзначити постійне псевдоетимологічне вживання буквосполуки "сч" на місці "щ", напр.: мєсчаны (арк. 297зв., 298, 300зв.), всчатє (арк. 298зв., 300зв.), зъвласча (298 зв., 301), допусчєня (арк. 299, 301зв.), припусчаючы (арк. 299зв., 302);

фонема "g" передається традиційним способом за допомогою буквосполуки "кг", напр.: инъстикгатором (арк. 298, 300), кгродского (арк. 298, 300), Бикгєном (арк. 298, 300), зъкгвалъчєня (арк. 298зв., 300);

літерою "ѳ" у словах іншомовного походження позначався звук "ф", напр.: Ѳридрихом (арк. 298, 300), инъѳамии (арк. 298зв.), ѳорумъ (арк. 298зв., 301), у тогочасній народній мові "ѳ" відповідала буквосполуці "хв";

У граматичній будові слів також варто відзначити низку особливостей:

вживання флексії "-ови" в давальному відмінку іменників, напр.: учынкови (арк. 298зв.);

поліську говірку представляє давня флексія родового відмінка однини дієприкметників (подібно до прикметників жіночого роду) "-ої",

що набула вигляду "-оє", напр.: рєчы вышє*и* мєнованоє (арк. 299, 301зв.), наступуючоє лимитацыи (арк. 299зв., 302);

прадавня форма орудного відмінка множини іменників чоловічого роду на "ы", напр.: мєжы тыми жъ …*мєсчаны* (арк. 297зв., пор. у називному відм. множ. – мєсчанє, арк. 299, 301–301зв.), над мєсчаны (арк. 298, 300зв.) співіснує з новою, яка має флексію "-ами", напр.: бу*р*мистрами (арк. 298, 300), ра*и*цами (арк. 298, 300), купцами (арк. 298, 300), с Паны Радами сєнаторами (арк. 299зв., 302).

Тексти документів публікуються критично-дипломатичним методом, положення якого викладені у "Правилах видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції"[51]. При застосуванні сучасних технічних засобів відтворення рукописних текстів друком цей метод публікації документів передбачає обов'язковість відтворення текстів на основі тогочасного правопису. Але водночас допускає незначну його модернізацію, тобто застосування сучасних правил при вживанні великих літер та знаків пунктуації, і насамперед тому, що такі незначні нововведення в тексти не знижують рівня відповідності публікованих текстів оригінальним рукописним і одночасно допомагають швидко й правильно зрозуміти сюжет, викладений у середньовічному джерелі. Також у ході підготовки документів до публікації деякі видавничі принципи передачі та організації текстів узгоджувалися з "Правилами видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст."[52], "Методичними рекомендаціями по передачі текстів документів XIV–XVIII ст."[53], "Методическими рекомендациями по изданию и описанию Литовской метрики"[54] та "Актовой археографией"[55]. Не лишилися поза увагою й видавничі засади литовських та білоруських науковців, які за останні роки підготували й видали більше десятка книг Литовської Метрики.

Рукописні тексти метаграфовано друкованими літерами сучасного алфавіту, максимально наближено до літерного складу текстів XVII ст., з обов'язковим відтворенням незамінних тогочасних літер "є", "ω", "ѳ", "ы", "ъ", "ıa", які давно вийшли з ужитку. Також зберігається і диграф "кг", що вживається для позначення проривного приголосного "г", наприклад: инъстикгаторо*м*, кгро*д*ского, Бикгєно*м*, зъкгвалъчєня. Надрядкові знаки (паєрки), у двох варіантах, які в тогочасному письмі служили

---

[51] *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції. Проект. – К., 1995. – Ч. І.

[52] Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. / Упор. М. М. Пещак, В. М. Русанівський. – К., 1961.

[53] *Єдлінська У. Я., Страшко В. В.* Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Матеріали науково-методичної наради. Квітень 1990 р. – К., 1990.

[54] Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики / Сост. А. Л. Хорошкевич, С. М. Каштанов. – Вильнюс, 1985.

[55] *Каштанов С. М.* Актовая археография. – М., 1998.

для позначення короткого голосного "й", один з яких нагадує видовжену букву "s", а другий виписаний у вигляді двох хвилястих ліній, з'єднаних діагональною, – передавалися введеною в рядок курсивною "*и*". Всі надрядкові приголосні букви "д", "ж", "з", "л", "м", "н", "р", "с", "т", "х" та буквосполучення в середині і в кінці слів "ны", "нъ", "ми", "му", а також лігатура на позначення "го" – внесені в рядок і набрані курсивом. Розділові знаки рукописів не зберігалися, а всі нинішні знаки пунктуації розставлені публікатором згідно з правилами сучасного правопису. Частка "колъвєкъ" приєднана до попереднього слова дефісом. Скорочені слова під титлами не розкривалися, титла зберігалися, напр.: д҃ня, м҃ца. Велика буква в географічних назвах, іменах та на початку речень вживалася згідно з нинішніми правилами орфографії. Тексти документів друкуються без позначення кінця рядків, а кінці сторінок відмічалися двома похилими рисками (//). У відповідні місця текстів публікації була введена нумерація аркушів та зворотів оригіналу, цифри якої, для зручності дослідників, виділялися жирним шрифтом. Абзаци використовувалися тільки для розділення текстів на клаузули умовного формуляра згідно з вимогами дипломатики. Польськомовні засвідчувальні підписи великого коронного канцлера Єжи Оссолінського та писаря Яна Бедермана, дописані у книзі підписком канцелярії, відтворено без модернізації, згідно з правописом оригіналу.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1645 р., березня 24. Варшава. – Рішення сеймового суду про перенесення розгляду справи між київськими міщанами та купцями-шотландцями з Бродів і Замостя на наступну його сесію

[**297зв.**] Рєєкта мєжы тыми жъ а бро*д*ски*ми* и замо*и*ски*ми* мєсча*ны*.

Владиславъ Чєтвє*р*ты*и*, etc.

Ѡзна*и*муємо etc,

ижъ пєрє*д* насъ и су*д* нашъ сє*и*мовы*и* валны*и* коронъны*и* вар*ш*авъски*и*, приточыласє справа зъ рєєстру судового за пры- // [**298**] воланємъ[56] возъного єнєрала зємского и Двору нашого, шлıахєтъного Маръцııана Рытєлско*го*, мєжы славєтъными[57] Анъдрєємъ Ходыкою, во*и*томъ, Анъдрєємъ Скорупою, Ѳи*р*сомъ Ивановичо*м*, Уласо*м* Жєлизъковичомъ[58], такъжє

---

[56] *№2* приволанє*м*

[57] *№2* славєтънымъ

[58] *№2* Жєлєзъковичо*м*

бурмистрами, раицами и въсимъ посполъствомъ мεста нашого Киεва, поводами, а инъстикгатором Суду кгродского киεвъского и εго дεлıаторами – славεтъными Вилъгεлъмомъ Бεрномъ, Анъдрεεм Бикгεном[59], Давыдомъ Ухиномъ, Анъдрεεмъ Бурнεтомъ, купъцами замоискими, и Ѩкубомъ Пикεном, Бартошомъ Карымъ, Ѳридрихом Бимомъ[60], Каспром Булоıю[61], купцами бродъскими, позъваными за позъвомъ албо манъдатомъ нашым, ѡд поводовъ по позваныхъ выданымъ ѡ то, ижъ позъваныε, нε ѡглεдаючысε на прεεминεнъцыю нашу и владзу королεвъскую, котораıа намъ над мεсчаны, поддаными нашыми, до юрисдицыи[62] власноε налεжытъ, тудε жъ на конъституцыε право посполитоε и вины, εвокациѡнисъ εкстра ѳорумъ комъпεтεнсъ ѡписаныε, привилεıа и волности, помεнεному мεсту ѡд продъковъ нашыхъ и насъ самыхъ наданыε нε помънεчы, смεли и важылисε помεнεныхъ акторовъ, подданых нашых, до юрисдицыи[63] нашоε налεжачихъ, на рочки Судовъ кгродскихъ киεвъских, // [298зв.] мεскоεи конъдицыи нεналεжных, правънε εксъ тεрмино такто, въ справε[64] ıакобы ѡ наслане модо выѡлεнъто на буды позъваных[65], забъранъıа[66] товару, тумулту всчатε, и ихъ трактованıа[67] вεрбисъ инъ гонεстис, и зъкгвалъчεнıа[68] волности и привилεεвъ, мεсту помεнεному[69] наданых, и зъламанε[70] сεкуритатεмъ юдициѡрумъ, чынεчы то ку зъкгвалъчεню покою посполитого. Въ котрои справε въ том жε Судε кгродскимъ киεвъскимъ инъ конътумациамъ стороны, въ способъ зыску [71-]до въсказанıа и ростıагънεнıа винъ правъныхъ на дεлıаторах тεпεрεшънихъ, учынкови пополънεному годныхъ, то εстъ вины, инъѳамии и εε публикацыи, до Суду головъного трибуналъского ѡдосланε[-71] ѡтримали. Што всε, ижъ сε дεεт зъ нεмалою уимою юрисдицыи[72] нашоε, на уближεнε привилεεвъ и волности мεста помεнεного и εго ѡбыватεловъ, под правомъ маидεбурскимъ сидıачыхъ[73], и праву самому посполитому, а зъвласча конъституцыε анни Милεзими[74] Сεкъсцεнтεзими Триεзими Тεрцыи, и инъшыхъ подълεг-

---

[59] *№2* Бикганомъ

[60] *№2* Бимεм

[61] *№2* Булълεıю

[62] *№2* юрисдикции

[63] *№2* юрисдикцыи

[64] *Після цього слова в док. №2* до вывожεнıа скрутεниε εксъакторату позъваных

[65] *№2* ихъ

[66] *№2* забранε

[67] *№2* трактованε

[68] *№2* зъкгвалъчεнε

[69] *№2* тому

[70] *№2* зъломаня

[71-71] *№2* ѡд сужεнıа тεпεрεшънихъ акторовъ, вывожεнıа скрутεниумъ, котороε противко позъваным въ ѡбъвинεню своимъ выводити мεли, тудε жъ присужεнε вывожεнıа скрутεниумъ, и по выводε ротулу заварътого, выданε

[72] *№ 2* юрисдикцъи

[73] *№2* сεдячыхъ

[74] *№2* Милълεзими

лых, – до зънесеня теды менованого[75] процессу, и иншыхъ далшыхъ заходячых декретовъ, яко въ неналежънымъ суде ѡтриманых, и винъ в праве рациѡне евѡкациѡнисъ ексътра ѳорумъ // [299] комъпетенсъ ѡписаных, такъже шкодъ[76] в тои справе подънятыхъ, запозъваные сутъ, яко ѡ томъ тотъ манъдатъ шыреи въ собе маетъ. Въ которои справе, кгды термин зъ менованого манъдату въ суде сеиму теперешънего дн҃я ѡдинадъцатого м҃ца[77] марьца припалъ, теды, постановивъшысе ѡчевисто перед судомъ нашым, менованыи[78] Анъдреи Ходыка, воитъ, и Иванъ Сказъка, бурмистръ, месчане киевъские, своим и въсего посполъства того жъ места нашого Киева именем позъваныхъ, ижъ се за потрикротным приволыванемъ возъного менованого, до права не становили и не ѡдъзывали, – яко несталыхъ и права непослушъныхъ, зъ допусченя суду нинешънего сеимового, на упадъ в зыску речы вышеи менованое, то естъ скасованя декретовъ и въсих процессовъ, в якихъ-колъвекъ судах и урядах поводом неналежъныхъ ѡтриманыхъ и инъшыхъ далъшыхъ заходячыхъ, зъ присуженемъ заплаченя[79] вины евокацыи и въсказаня нагороженя шкодъ, презъ поводовъ на тисечу копъ литовскихъ ѡш ацованыхъ инъ инъстанъти. А то, под виною баницыи, котороя се въ недосыт учыненю заразъ въсказуетъ[80], с приданемъ возного // [299зв.] до[81] пубъликацыи[82] и ѡдосланем до суду належъного на екъзекуцыю, зъ волънымъ, ѡднакъ[83], тое справы арештомъ, до зъвыклое години вздалъ былъ. Лечъ, кгды тая справа межы инъшым[84] до арешту приволана была, теды ѡд позъваныхъ, менovите, инъстикгатора Суду кгродского киевъского шляхетъныи Ѩнъ Шыдловъскии, а ѡд позъваныхъ месчанъ – шляхетъныи Алекъсанъдер Волскии, тую справу и въздане ее арешътовали на року теды нинешънем, с помененого арешъту дн҃я нижеи на дате менованого припалымъ[85].

Мы с Паны Радами, – сенаторами нашеми[86], – при нас на тотъ часъ будучыми, не припусчаючы тое справы[87] до розсудъку правъного, а то для поважъныхъ справъ Речы Посполитое и наступуючое лимитацыи судовъ сеимовыхъ, ѡную до пришълого, дастъ-Богъ, шестънеделъного валъного сеиму зо всим тое справы еѳъѳектомъ[88], ѡбороны правъные, сторонамъ

[75] *№2* того
[76] *Після цього слова в док. №2* нагороженя
[77] *№2 відсутнє*
[78] *№2* менованые
[79] *№2 відсутнє*
[80] *№2* вскажет
[81] *№2* на
[82] *№2* публикацыю
[83] *№2* еднакъ
[84] *№2* инъшыми
[85] *№2* припалом
[86] *№2* нашыми
[87] *Після цього слова в док. №2* на тотъ часъ
[88] *№2* еѳектом

ѡбомъ служачыє, вцалє заховавъшы, ѡдкладаємо и термин[89] бєзъ припозъву на тым[90] жє сеимє прышлым[91] шестьнедєлънымъ заховуємо[92] завитыи[93], моцу[94] декрету реєкгы тепєрєшъиєє.

До которого[95], [96-]длıа лєпъшоє веры[-96], пє- // [300] чатъ коронънаıа єстъ притиснєна.

Данъ в Варш авє, на сеимє валнымъ коронънымъ, д͞нıа двадцат четвєрътого, м͞ца марьца, року Панъского тисєча шестьсотъ чотыръдесıатъ пıатого, панованıа нашого полъского тринадцатого, а шведского чотырнадцатого року.

Рєлıацыıа ıако и вышеи.

Jerzy Ossolinsky, Kanclerz Wielkij Koronny

Jan Bederman

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 297зв.–300.

№ 2

1645 р., березня 24. Варшава. – Рішення сеймового суду про перенесення розгляду справи між київськими міщанами та купцями-шотландцями з Бродів і Замостя на наступну його сесію

[300] Реєкта межы тыми жъ.

Владиславъ Четвєртыи, etc.

Ѡзнаимуємо etc,

ижъ перед насъ и судъ нашъ сеимовыи валныи коронъныи варъш авъскии, приточыласє справа зъ реєстру судового за приволанєм возного єнерала земъского и Двору нашого, шлıахєтного Марьцııана Рытєлского, межы славєтънымъ Анъдреємъ Ходыкою, воитом, Анъдреємъ Скорупою, Ѳирсомъ Ивановичомъ, Уласомъ Желєзъковичом, такъжє бурмистрами, раицами и въсимъ посполствомъ места нашого Києва, поводами, а инъстикгаторомъ Суду кгродского києвъского и єго делıаторами – славєтъными Вилъгелъмом Берном, Андреємъ Бикганом, Давыдом Ухином, Анъдреєм Бурнєтомъ, купцами замоискими, и Ꙗкубомъ Пикєном, Баръташомъ Карымъ, Ѳридрихомъ Бимєм, // [300зв.] Каспром Булълєю, купъцами бродскими, позваными за позвомъ албо манъдатомъ нашым, ѡд поводовъ

---

[89] *№2* рокъ сторонам
[90] *№2* томъ
[91] *№2 відсутнє*
[92] *№2 відсутнє*
[93] *Після цього слова в док. №2* складаємо и заховуємо
[94] *№2* моцю
[95] *№2* котороє
[96–96] *№2 відсутнє*

по позъваныхъ выданым ѡ то, ижъ позъваные, не ѡгледаючысе на преєминенъцыю нашу и владзу королевъскую, котораѧ намъ над месчаны, подъдаными нашыми, до юрисдикцыи власное належытъ, туде жъ на конъституцыи право посполитое и вины, евокациѡнис екстра ѳорумъ компетенсъ ѡписаные, привилеѧ и волности, помененому месту ѡд продковъ нашыхъ и насъ самыхъ наданые не помънечы, смели и важылисе помененыхъ акторовъ, подъданых нашых, до юрисдицыи нашое належачыхъ, на рочки Судовъ кгродъскихъ киевъскихъ, меискои конъдицыи неналежъныхъ, правъне ексъ термино такто, въ справе, до вывоженѧ скрутение ексъакторату позъваных, ѧкобы ѡ наслане модо выѡленъто на буды ихъ, забране товару, тумулту всчатъе, и ихъ трактоване вербис инъ гонестисъ, зъкгвалъчене волности и привилеевъ, месту тому наданыхъ, и зъломанѧ секуритатемъ юдициѡрумъ, чынечы то ку зъкгвалченю покою посполитого. Въ которои справе в томъ же Суде кгродскимъ киевъскимъ инъ // [301] конътумациам стороны, въ способъ зыску ѡд суженѧ теперешънихъ акторовъ, вывоженѧ скрутениумъ, которое противко позъваным въ ѡбъвиненю своимъ выводити мели, туде жъ присужене вывоженѧ скрутениумъ, и по выводе ротулу заварътого, выдане ѡтримали. Што все, ижъ се деетъ зъ немалою уимою юрисдицыи нашое, на уближене привилеевъ и волности места помененого и его ѡбывателов, под правом маидебурскимъ сидѧчыхъ, и праву самому посполитому, а зъвласча конъституцыи анъни Милълезими Секъсъценътезими Триезими Терцыи и инъшыхъ подлеглыхъ, – до зънесенѧ теды того процесъсу, и инъшыхъ далъшых заходѧчых декретовъ ѧко въ неналежънымъ суде ѡтриманыхъ, и винъ в праве рациѡне евокациѡнисъ ексътра ѳорумъ компетенсъ ѡписаныхъ, такъже шкодъ нагороженѧ в тои справе подънѧтыхъ, запозъваные сутъ, ѧко ѡ томъ тотъ манъдатъ шыреи въ собе маетъ. Въ которои справе, кгды термин зъ менованого манъдату въ суде сеиму теперешънего д҃нѧ ѡдинадцатого маръца припалъ, теды, постановивъшысе ѡчевисто передъ судомъ нашым, менованые Анъдреи Ходыка, воитъ, и Иванъ Сказъка, бурмистръ, мес- // [301 зв.] чане киевъские, своим и въсего посполъства того жъ места нашого Киева именемъ позъваныхъ, ижъ се за потрикротъным приволыванем возъного менованого, до права не становили и не ѡдзывали, – ѧко несталыхъ и права непослушъных, зъ допусченѧ суду нинешънего сеимового, на упадъ въ зыску речы вышеи менованое, то естъ скасованѧ декретовъ и въсихъ процессовъ, въ ѧких-колвекъ судахъ и урѧдахъ поводомъ неналежъныхъ ѡтриманыхъ и инъшых далъшых заходѧчыхъ, зъ присуженемъ вины евокацыи и въсказанѧ нагороженѧ шкод, през поводовъ на тисечу копъ литовъскихъ ѡшацованыхъ инъ инъстанъти. А то, под виною баницыи, котораѧ се въ недосытъ учыненю заразъ вскажет, с приданем возъного на публикацыю и ѡдосланем до суду належъного на екъзекуцыю, зъ волным, еднакъ, тое справы арештом, до зъвыклое годины вздалъ былъ. Лечъ, кгды таѧ справа межы инъшыми до арешъту приволана была, теды ѡд позваныхъ, менованые,

инъстикгатора Суду кгро*д*ского києвъского шлѧхєтъныи *и* Ѩнъ Шы*д*ловъскии*и*, а ѡ*д* позъваныхъ мєсчанъ – шлѧхєтъныи*и* Алєкъса*н*дєръ Волъскии*и*, тую справу и въздане єє арешътовали на року тєды нинєшънємъ, с помєнєно*го* арєшту дн҃ѧ нижє*и* на датє мєнованого припало*м*. //

[302] Мы съ Паны Радами, – сєнаторами нашыми, – при на*с* на тотъ часъ будучыми, нє припусчаючы тоє справы на тотъ часъ до ро*з*судъку правъного, а то длѧ поважъныхъ справъ Рєчы Посполитоє и на*с*тупуючоє лимитацыи судовъ сє*и*мовы*х*, ѡную до пришлого, дастъ-Богъ, шєстънєдєлъного ва*л*но*го* сє*и*му зо вси*м* тоє справы єѳєкто*м*, ѡбороны правъныє, сторонамъ ѡбомъ служачыє, вцалє заховавъшы, ѡ*д*кладаємо и рокъ сторона*м* бєзъ припозъву на томъ жє сє*и*мє шєстънєдє*л*нымъ завиты*и*, складаємо и заховуємо моцу дєкрєту рєєкты тєпєрешънєє.

До котороє пєчатъ коронънаѧ єстъ притисънєнаѧ.

Да*нъ* въ Варъшавє, на сє*и*мє валънымъ коронъны*м*, дн҃ѧ двадъцатъ чєтвє*р*того, мц҃а маръца, року Панъского тисєча шєстъсотъ чотыръдєсятъ пѧтого, панованѧ нашого полъско*го* трина*д*цатого, а швє*д*ского чоты*р*на*д*цатого року.

Рєлѧцыѧ ѩко и вышє*и*.

Jerzy Ossolinsky, Kanclerz Wielky Koronny

РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 300–302.

Віктор АТАМАНЕНКО (*Острог*)

ОПИС ОСТРОЗЬКОЇ ВОЛОСТІ 1654 РОКУ

Соціальні, а відтак тісно пов'язані з ними й економічні передумови Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. відзначали вже сучасники та перші дослідники. Більшість наукових праць про історію України другої половини XVI – першої половини XVII ст. чи вужчих рамок у межах цього періоду так чи інакше висвітлює її як формування цих передумов та причин. Скажімо, М. С. Грушевський, зауваживши тенденцію переходу величезних мас народу в становище повного безправ'я як причину Хмельниччини, відвів їй навіть кілька століть[1]. Вужчі хронологічні межі при розгляді цієї проблеми охоплювали спеціальні праці І. П. Крип'якевича[2], В. О. Щербака[3] та ін.

Про соціально-економічні причини та передумови Хмельниччини (не рахуючи розділів в узагальнюючих роботах) ідеться в монографічному дослідженні О. І. Барановича[4], де розглядається час від середини XVI ст. Незважаючи на зрозумілі як на час написання праці та низку інших реалій, зокрема і змушений перегляд істориком поглядів на суть соціально-економічних процесів, недоліки, вона й до сьогодні зберігає своє наукове значення. Тим більше, що саме О. І. Баранович був одним з небагатьох в українській радянській історіографії фахівцем у дослідженні фільварково-панщинної системи й магнатського господарства в Україні та використовував широке коло джерел статистичного характеру, яким належить одне з основних місць у структурі джерельної бази проблеми.

Усі дослідники традиційно виділяють останнє перед Визвольною війною десятиріччя, так званий період "золотого спокою". Але якщо більшість з них звертає увагу та наголошує на загостренні всіх уже чинних на той час протиріч протягом цього часу[5], особливо на Наддніпрянщині, та характеризує умо-

---

[1] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 117 (тут і далі враховано лише найважливіші дотичні до даної проблеми праці).

[2] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 14–31.

[3] *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989.

[4] *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.

[5] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 119; *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 220–223; *Петровський М. Н.* Нариси з історії України. – К., 1940. – Вип. IV. – С. 11–31.

ви, що склалися як "магнатський режим", "шляхетський режим", "магнатсько-шляхетське панування", "польський режим"[6], "магнатсько-шляхетська диктатура"[7] "магнатсько-шляхетський режим"[8] чи як період значного погіршення життя основної маси населення[9], то на цьому тлі певною мірою вирізняється точка зору О. Оглоблина, який "переглядає усталені і звичні положення історіографії про економічне виснаження України перед Визвольною війною"[10]. На нашу думку, О. Оглоблин усе-таки спирався на наведені вище твердження, але наголошував на інших моментах, на точній відповідності терміна "золотий спокій" щодо наповнення українського життя його реальним навантаженням – господарського, культурного, політичного буття, пробудження української нації після століть животіння та гарячковому накопиченні своїх сил для "вирішального змагу" за свою незалежність[11]. Вказуючи на недостатню увагу української історіографії до останнього перед Хмельниччиною десятиліття, вчений виділив проблемні блоки, дослідження яких значно змінило трактування цього періоду й на перше місце поставив завдання спростування легенди, створеної "українською народницькою історіографією... про економічний занепад України... внаслідок польсько-магнатського визиску"[12].

Визначення ближчої до дійсності точки зору чи узгодження різних поглядів залишаються остаточно не вирішеною проблемою. Відтак постає питання про шляхи та способи її розв'язання. Такими, очевидно, є історіографічний підсумок, залучення нових джерел, застосування сучасних дослідницьких методик. Вивчаючи терени найбільшого загострення всієї сукупності протиріч, що призвели до повстання, зосередження на них його провідної верстви (козацтва), не можна не зробити висновку щодо першочергової уваги дослідників до Наддніпрянщини. Але зважаючи на стан джерельної бази та хронологічну першість впровадження відповідних господарських механізмів, видається доцільним вивчення економічних проблем на прикладі Волині. Такий підхід є тривалою традицією і найяскравіше представлений у працях О. І. Барановича[13]. Подальша його реалізація пов'язана з характеристикою

---

[6] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VIII. – С. 117, 118.

[7] *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України. – К., 1941. – Вип. III. – С. 7.

[8] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 15, 31.

[9] Наприклад, доведення народних мас до "самого горького быта", за висловом М. І. Костомарова (*Костомаров Н. И.* Избранные произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 355).

[10] *Цибульський В.* Олександр Оглоблин та його дослідження з історії Хмельниччини // *Цибульський В.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у зарубіжній історіографії. – Рівне, 2000. – С. 62.

[11] *Оглоблин О.* "Золотий спокій" // Арка. – 1948. – Ч. 3–4. – С. 1.

[12] Там само.

[13] *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930; *його ж.* Украина накануне освободительной войны...

джерельної бази проблеми[14], вивченням історико-демографічних питань[15], характеристикою окремих великих господарських комплексів чи проблем на їх прикладі[16]. Два останні напрямки вирізняються посиланнями на описово-статистичні джерела. Але документів такого характеру, що стосуються безпосередньо переддня Хмельниччини, археографічно засвоєно недостатньо.

Виходячи з цього, основним завданням даної публікації є саме введення до наукового обігу важливого джерела щодо вивчення господарського розвитку Волині напередодні Визвольної війни. Це – опис частини Острозької волості, що належав А.-А. Ходкевичевій, опублікований по її смерті і в зв'язку зі станом маєтностей та названий "Rewisia zamku y miasta Ostroga także siół różnych do niego należących, powinności poddanych w osadach, jako tymi czasy po spustoszeniu przez incursie kozackie i tatarskie zostały, spisana diebus juny

---

[14] Йдеться передусім про праці М. П. Ковальського. Бібліографію див.: Перелік публікацій праць професора М. П. Ковальського на початок 1999 року // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 75–111 (№ 3, 5, 6, 8, 19, 31, 63, 73, 74, 87, 89, 137, 148, 160, 177). Бібліографію М. П. Ковальського див.: Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. – Острог, 2002. – С. 24–72 (№ 34, 6, 7, 9, 20, 25, 33, 37, 66, 76, 77, 91, 93, 141, 153, 165, 181).

[15] *Крикун Н. Г.* Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной борьбы украинского народа 1648–1654 гг. // Историческое значение воссоединения Украины с Россией: Материалы юбилейной научной сессии (11–13 янв. 1979 г.). – Днепропетровск, 1979. – С. 169–172; *його ж.* Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 126–137; *його ж.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1988. – Вип. 24: З історії стародавності і середньовіччя. – С. 71–82 (праці цього ж автора з історико-демографічних проблем інших окремих регіонів України та з історико-демографічного джерелознавства всієї території України не вказуємо, хоча, безперечно, вони мають значення і для вивчення Волині); *Кіку І. О.* Актові книги як джерело вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 50–52; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 257–265; *Ворончук І. О.* Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 212–229.

[16] *Ворончук І. О.* Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 46–58; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (За інвентарем 1620 року) / Укл. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 3–137; *Ворончук І. О.* Середньовічний Острополь (За інвентарем володінь князів Острозьких 1620 р.) // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 246–257; *її ж.* Селянство Острозької волості за інвентарем 1621 р. // Там само. – С. 257–268; *Атаманенко В. Б.* Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. // Осягнення історії... – С. 137–144; *його ж.* Інвентар Полонської волості 1598 р. як джерело вивчення організації фільваркового господарства // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 143–152.

anno 1654”[17]. Його джерелознавчу характеристику та часткову публікацію було здійснено М. П. Ковальським[18]. Загалом же рівень використання цього документа, незважаючи на його значні інформативні можливості, в дослідженнях ще недостатній[19].

При використанні “Ревізії” основний масив інформації цього джерела залишився поза увагою дослідників. Їхню увагу привернули лише свідчення про Острог[20], а також структура документа, відображення в ньому втрат сільського населення станом на 1654 р.[21] Але головне значення “Ревізії” полягає в його інформації якраз стосовно господарського розвитку сіл Острозької волості[22]. Безперечно, її “міська” частина є важливою інформативно, але в ній зафіксовано дані лише стосовно часу створення документа. Відтак, можна говорити про “Ревізію” як про джерело вивчення стану Острога на 1654 р., за винятком переліку міських повинностей та прибутків – перші не змінилися за час військових дій, другі в більшості випадків показують довоєнні цифри. Інформативність “Ревізії” набагато зростає, коли йдеться про показники відносно сільського населення та господарства.

По-перше, “Ревізія” подає стан залюднення Острозької волості (нагадаємо, що йдеться лише про її частину, успадковану А.-А. Ходкевичевою) на початок літа 1654 р. Ці дані не тільки певною мірою розширюють наявні в розпорядженні істориків відомості про рівень спустошення Волині в ході Хмельниччини[23], але й через описи відповідного територіального масиву сприяють ґрунтовному дослідженню проблеми людських втрат Волині як

---

[17] Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Любомирських з Малої Всі. – № 495. – С. 1–24.

[18] *Ковальский Н. П.* Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 32–40; *його ж.* Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I–III Науково-краєзнавчих конференцій “Острів на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 92–98; Ревізія частини острозького замку 1654 р. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 139–140.

[19] *Ковальский Н. П., Атаманенко В. Б.* Инвентари как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI–XVIII в. (На материалах г. Острога): Депон. в ИНИОН. – Днепропетровск, 1988. – С. 8, 14, 15; *Ковальский Н. П.* Острожский инвентарь 1654 г. ...; *Мацюк О.* Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // Острозька давнина... – С. 38.

[20] Див. попередню примітку.

[21] *Ковальский Н. П.* Острожский инвентарь 1654 г. ... – С. 34–35.

[22] *Атаманенко В. Б.* Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. // Осягнення історії... – С. 137–144.

[23] Див.: Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 464–466, 487; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – Июль. – С. 95–115; *Крикун Н. Г.* Документальные источники по истории... – С. 131–132; *Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І.* Волинь у XVI–XVIII століттях. – Рівне, 1997. – С. 64–65; *Яковенко Н. М.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 191.

доповненню інших, типологічно близьких, різновидів джерел (подимних та поголовних реєстрів[24]).

По-друге, "Ревізія" містить низку свідчень стосовно господарського стану Острожчини в 1654 р. Зрозуміло, що про якусь їх повноту в даному разі говорити не можна хоча б з причини чи не щорічного згортання господарської діяльності. Але ілюстрацією до можливостей та спроб господарської відбудови в надкризових умовах вони можуть бути.

Нарешті, стосовно значення інформації щодо стану сіл Острозької волості напередодні Визвольної війни. Дані "Ревізії" разом з близькими до неї хронологічно (1643 р.) даними щодо одного з елементів іншої частини Острожчини відновлюють можливості цілісного вивчення цієї колись єдиної адміністративно-господарської одиниці, як вона склалася та існувала протягом XIV–XVI ст. Як відомо, в результаті поділу 1603 р. між кн. Янушем та Олександром Острозькими вона, на відміну від решти волинських маєтностей родини, цю цілісність втрачає[25] разом з єдністю документальною. Під останньою мається на увазі не тільки творення різного роду документів, в тому числі й господарського та обліково-статистичного характеру у різних латифундіях, але й поділ архіву відповідно до власницьких прав на населені пункти[26]. В результаті збігу обставин частини вже розділеної Острозької волості були описані майже одночасно – в 1620 та 1621 рр. Отже, наявність свідчень за 40-і роки XVII ст. – "Ревізія" та інвентарі Межиріцького ключа[27] – забезпечує можливість безперервного статистичного дослідження однієї з найбільших маєтностей Волині протягом сторіччя перед Визвольною війною[28] і з точки зору господарського розвитку доби "золотого спокою".

Інформативність "Ревізії" стосовно Острога та його розвитку на 1648 р. у більшості випадків поступається іншим описам, створюваним протягом першої половини XVII ст. Виняткове значення з погляду вивчення міської

[24] *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства... – С. 75–77.

[25] Див.: *Ковальский Н. П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113–137; *його ж.* Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.) // Острозька Академія XVI–XVII ст. – Острог, 1997. – С. 8; *його ж.* Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 112–127; *Атаманенко В. Б.* Острозька волость... – С. 139.

[26] Такі відомі нам поділи документів Острозьких, місцем зберігання яких була замкова (Богоявленська) церква, відбулися в 1603 р. (чи, можливо, раніше, оскільки "списано справи" було напередодні поділу слугою В.-К. Острозького О. Заблоцьким, який разом з С. Круневичем передав їх синам старого князя) та в 1627 р. між кн. В.-Д. Заславським, С. Любомирським, К. Замойською та А.-А. Ходкевичевою (Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Ф. 5: Оссолінські. – Оп. 1. – Од. зб. 1803/III. – Арк. 1–1зв.).

[27] *Атаманенко В. Б.* Інвентарні описи Межиріча XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 71–83.

[28] *Ковальский Н. П., Атаманенко В. Б.* Инвентари как источники...; *Ковальський М. П.* Етюди з історії Острога... – С. 14

проблематики мають свідчення про структуру розбудовуваного центру волості. Якщо на 1620 р. частина, що відходила до А.-А. Ходкевичевої, включала в себе, крім частки Старого Острога, і так зване Застав'я (Нове місто) з власною юрисдикцією[29], а на 1629 р. уже існувала досить велика нова осадаволя Кароліна[30], то перед війною остання перетворюється на "місто Каролін при Острозі". "Ревізія" згадує трьох війтів – ідеться, очевидно, про Старе місто, Нове місто (Застав'я) та Каролін. Якщо зважити на існування Старого Острога як частини кн. Заславських (ординації) та дуже близько розташованого міста Межиріч, можна говорити про інтенсивні урбанізаційні процеси на Волині (на прикладі Острожчини) та їх ще не вичерпані можливості в останні два десятиріччя перед Хмельниччиною, а також про створення на цей час на основі Острога значного та складного за структурою міського комплексу.

Стосовно стану власне волості "Ревізія" містить інформацію про кількість селянських господарств (подим'я) та загальну кількість землі (переважно у волоках) під ними. На відміну від попередніх інвентарів Острозької волості XVII ст., тут немає вказівок на категорію цих господарств, що знижує її вартість порівняно з ними й дає змогу визначити тільки середні показники забезпечення селян землею. "Ревізія" традиційно фіксує і селянські повинності. Та найбільше значення вона має для вивчення магнатського господарства, хоча через зрозумілі причини не містить даних щодо всіх господарських осередків (фільварків та сіл, що до них належали).

"Ревізія" свідчить, що процес творення фільварків тривав протягом 30 – 40-х років XVII ст., та вказує на їх наявність там, де інвентар 1620 р. про них мовчить. У ній згадано про розміри врожаїв у фільварках (за винятком кількох) – жита, пшениці, вівса, ячменю, гречки, гороху, проса в копах. Здача сіл в оренду чи їх надання зазначено тільки для південної частини волості. Так, села Борисів та Білотин були записані у 10000 злотих Межиріцькому францисканському кляшторові; Загірці, Плоска, Карпилівка були здані в оренду за 1500 злотих; Поповське (Юшківці) тримав луцький офіціал, по смерті якого цей маєток мали повернути замкові.

Як свідчить "Ревізія", на середину XVII ст. у більшості сіл волості було проведено волочну поміру, але зберігалась і дворищна організація (Плоска, Юшківці, Карпилівка, Загірці, Вілія та Білотин). Саме більшість сіл з дворищною організацією не була приєднана до котрогось із фільварків і становила окремі господарські комплекси. Вони ж були об'єктом орендних операцій.

Значні прибутки на Волині давали ставки та розташовані при них млини. У низці населених пунктів було по кілька ставків. Найбільше – в Плужному (п'ять ставків та п'ять млинів) та Калетинцях (три ставки і три млини). Окрім ринкового спрямування, ставки були орієнтовані на безпосереднє забезпечення панського двору, а окремі здавалися в оренду, яка приносила не дуже значні прибутки (100–400 злотих), особливо, якщо їх порівняти з

---

[29] Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN. Dział rękopisów. – № 3669/II. – К. 203.

[30] *Баранович О.* Залюднення України... – С. 39 (прим. 3).

прибутками ставу в с. Вілії, спуск якого через чотири роки давав 14000, другого року – 8600, третього року 4000 злотих.

Отже, наведена характеристика "Ревізії" Острозької волості 1654 р. дає підстави говорити про її значні інформативні можливості у вивченні магнатського господарства на Волині перед Визвольною війною та про демографічні втрати регіону в її ході. Вона значною мірою заповнює деякі лакуни у джерельній структурі, насамперед – вивчення Острожчини. Зважаючи на виняткове, порівняно з іншими великими приватними земельними комплексами Волині, забезпечення Острозької волості джерелами статистичного характеру, можна зробити висновок і про можливості репрезентативного дослідження на її прикладі тенденцій розвитку магнатських латифундій регіону в цілому. Навіть просте порівняння свідчень інвентарів та державних фіскальних документів Острожчини вказує на наявність можливостей розвитку магнатського господарства на Волині та їх втілення в життя.

Текст передається без змін за винятком регулювання розділових знаків.

ДОКУМЕНТ

Rewisia zamku y miasta Ostroga takze siol roznych do niego nalezących, powinnosci poddanych w osadach, jako tymi czasy po spustoszeniu przez incursie kozackie i tatarskie zostaly, spisana diebus juny anno 1654.

Zamek spolny z książeczem
je[g]o m[os]cią panem wojewodą crac[owskim],
ktorego polowica takowa.

Wjezdzającz do zamku od miasta przez wal, most z delow niedobry. Z niego wrota w murze proste na biegunach drewnianych s kuną zelazną y skoblami do zamykania. Po lewey stronie domek stary drzewiany przy murze, do siąnki drzwi na zawiasach zelaznych y kunka do zapory zelazna. Komin z gliny lepiony bez ogniska. Izdebka, do ktorej drzwi na zawiasach s klamką y hackiem, skoblami zelaznemi. Kominek w gline murowany. Piec kaflow prostych. Okien trzy z blonami, szyby w drzewo wprawne niedobre, lawy po dwu stron. Komora, do ktorej drzwi na zawiasach zelaznych z wrzeciądzem, skoblami. Okno iedno z bloną sklaną niedobrą, do polowy szyb nie masz. Podle – czerkiew wielka murowana, z iedney strony drzwi zelazne, a po drugiey stronie nie masz y wszystka spustoszała. Przeciwko dzwonnica z drzewa y dzwon na niey wielki – spolne, ale budowane przy murze na gruncie jej m[os]ci. Przeciwko czerkwi w rogu muru po prawey stronie wieza murowana wielka spustoszala, bez przykrycia. Przy niey stainia, wrota na biegunach*. W tyle czerkwie budynek stary drzewiany dwiema stronami az do wieze je[go] m[osci] pa[na] wojewody. Spodkiem komor cztery, do nich drzwi na zawiasach zelaznych z wrzeciądzami y skoblami. Na gore idącz wschodek z gankiem balasami // **арк. 2** poniekąd ogrodzony. Do gornego budynku sien, drzwi na zawiasach zelaznych z wrzeciądzem, skoblami; komin murowany. Izba do ktorey drzwi na zawiasach zelaznych s klamką, antabą y haczkiem z skoblami, okien dwie z błonami w drzewo

* Це речення винесене на ліве поле як пропущене.

szyby wprawne. Piec kaflow zielonych, lawy po trzech stron proste. Z izby komnata, do niey drzwi na zawiasach zelaznych s klamką, antabą i hackiem zelaznemi, okien trzy w drzewo szyby wprawne, w iednym caley quatery nie masz y poniekąd szyb kilkunastu. Piec kaflow zielonych y komin murowany. Alkierz, do ktorego drzwi na zawiasach z wrzeciądzem, skoblami i klamką. Okno iedno z błoną, w drzewo szyby wprawne, powala nad nią dziurawa. S tego alkierza komora, do niey drzwi szaro farbowane na zawiassach* z wrzeciądzem, skoblami zelaznemi. Okien dwie, ale tylko w iednym blona, drugie desczkami zaprawione. Przeciwko przez sien transit, do niego drzwi szare na zawiasach zelaznych. Daley w sieni kuchnia, drzwi na zawiasach zelaznych. Komin murowany z ogniskiem y stol dlugi, po lewe[y]** stronie izba, drzwi na zawiasach zelaznych. Piec piekarski*** y drugi kaflow prostych, nad nimi komin murowany, okien dwoje, w ktorych blon zlych po kawalczu. W niej alkierzyk[4*] tarczicami zapierzony, drzwicki na zawiasach zelaznych, ławy po trzech stron. Daley idącz sien wielka y izba stolowa spustoszala, drzwi y okien nie masz, powala niedobra. Komin murowany. Ten budynek dwiema czesciami slomą[5*] poszyty, a iedna czesc od wieze gontami. Takze ganek pobity[6*]. Srzod podworza studnia spustoszona, w tym ze spolna. Zamkowe dzialo wielkie, na sązni pultora, mozdzerz wielki spizany w ziemie zakopany na Nowym Miescie, o ktorym wie pan Kosmowski. Smigownicz zelaznych dlugich dwie. Działo drugie takze spizane, spolne z miastem. Kociel piwny wielki miedziany w zamku № 1[7*]. // **арк. 3**

Osada miast
Starego y Nowego Ostroga.

Placow w Starym Miescie zdawna było № 22, na ktorych kamienice y domy opisuią się.

Kamienica Pawla Zlotnika
Kamienica Sebestiana Zlotnika
Kam[ienica] Dmuczowskiego Kotlara
Kamienica Pobiedzinskiey
Kamienica Piaskonowska
Kamienica Jablonskie[go] Zachary
Kamienica Alexandra Maznice
Kamienica Zaruczkiego
Kamienica Heparowska, na ktorey oycowie franciskanie do Miedzyrzecza maią zł. 1000
Kamienica Piotra Miecznika
Dom Piaskonowicza
Szydlowskiey plac
Dom Bziczkiego
Sokolanow plac
Dom Urbanow
Dom Tomka Cymbalisty
Dom Chomy Slosarza
Prysiowski plac
Zieleznikowski plac
Dom Krzyska Cymbalisty
Nauma Rymarza plac
Mazniczychy plac

* Так у тексті.
** Очевидно, "у". Текст попсовано.
*** Очевидно, "і". Текст попсовано.
4* Частина слова втрачена.
5* Частина слова втрачена.
6* Частина слова втрачена.
7* До цього місця документ опублікований М. П. Ковальським (Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 139–140).

Fac[it] 12
Z tych kamienic y domow czynszu daią po zł.* 2, fac[it] zł.

Domy y place mnieisze pod murem od dzwonnice kosciola farnego az do colegium jezuitskiego.

Chwedora Rymarza plac
Jarosza Kowala plac
Łazara Garcarza plac
Introligatorski plac
Woitka Kramarza plac
Joska Szewcza plac
Joska Tokarza plac
Miska Tokarza plac
Jastrzebskiego plac
Woitka Krawca dom
Piotra Szychterza plac
Tymosza Krawca plac
Antona Bałwierza plac
Iwana Malarza plac
Martyna Kusnierza plac
Hordia Szewca plac
Filona Mlodownika plac // **арк. 4**
Nozownikow plac
Bohuna Rymarza plac
Seredy Rymarza plac
Hodynkow plac
Florkowski plac

Misiakow plac
Czeczuhy Kowala plac
Andreia Piguły plac
Boska Kusnierza plac
Kaski wdowy plac
Dobrynia Szewca plac
Jurka Kramarza plac
Nedokolka Kramarza plac
Miska Kowaleniety plac
Stanislawa Malarza plac
Hryczka Towinca plac
Antona Siodlarza plac
Werbila Malarza plac
Kosciow plac
Iwana Kosernaka plac
Pokory Wilcey plac

Woitkowski plac
Seredy Spraczki** plac
Chwedora Rymarza dom
Waska Rymarza dom
Jadamowski plac

Z tych domow placono czynsu po zł. 1. Fac[it] zł.

Kamienice y domy zydowskie w miescie Ostrogu.

Boruchowa kamienica naroznia
Drobney kamienica
Dom Borucha
Dom Zamelow
Gdalin pusty plac
Abrahamowiczow plac
Haskielowa kamienica
Joska Potrocha plac
Dawidkow plac

Joska Żyda plac
Maitki wdowy plac
Awigdoiow plac
Dom wdowy Głuchey
Moskow Żydow plac
Nafailow plac
Lewka Rzeznika plac
Moska Buczki plac
Judy Gucy dom

* Тут і далі скороченням "zł." передається спеціальний знак, вживаний в тексті для передачі цієї грошової одиниці.
** Нерозбірливо.

Zelmanow plac
Chayma Gidale plac
Dawida Traiwy plac
Gidule Bilozywa plac
Abrama Listopada plac
Iczka Żyda plac
Abrama Pykowskiego plac
Lewka Zerebieia plac
Iczka Habuty plac
Tobiasza Żyda plac
Chaima Awicha plac
Abrama Seredynki plac

Z tych kamienic y domow placono czynszu rocznego po zł. 6

Domy y place mnieisze pod murem ku szkole zydowskiei od bramy Wodney y za murem.
Woroszynka Zyda plac
Joska Szmuklerza plac // **арк. 5**

Morduchaiow plac
Dom Icka Babiny
Rzesza Krawca plac
Leyki wdowy plac
Daniła Żyda plac
Maska Zezulki plac
Iczka Skolnika plac
Jakuba Rudego plac
Aarona Skolnika plac
Peraki Żyda plac
Zelmana Żyda plac
Dom Icka Dukasy

Z tych domow pomnieyszych placą czynszu rocznego po zł. 3. Fac[it] zł.

Miasto Karolin przy Ostrogu

Stanislaw Tkacz
Fedora Popadka
Samuilo Rzeznik
Janicha wdowa
Marcinko Kotlarz
Omelian Swiecz
Tomas Wachowicz
Marcin Swiecz
Danilo Rymarz
Philip Piekarz
Iwąn* Drąznik
Frączko Tkacz
Mikolay Krawiec
Misko Glib Swiec
Moroz Stary
Petro Tatarzyn
Tereszko
Łukasz Krawiecz
Iwan Miodownik

Kondrat Czapow
Andrey Turczyn
Pawel Garbarz
Gabryel Zaharda
Hryszko Swiecz
Owerko Moroz
Maxym Wolczek
Kosc Rzeznik
Symonowa Rymarka
Bednarka Stara
Gawronski
Mikolay Piekarz
Mikolay Iglarz
Stepankowa chata na grobli
Buzenina chata

* Так у тексті.

Iwan Karzecz
Kiryk Dubotocz
Matuita* Garbarz
Petro Chokawy
Wasko Garczarz
Niczypor Garbarz
Hryczko Kudra
Tyszko Bydzoł
Proczyk Garbarz
Kiryk Wrożbit
Klowaczyna chata pusta
Misko Garbarz
Artuch Rybak
Jaroszykowi syny
Philip Sonka
Kondrat Szopotkow

Domy zydowskie na Karolinie

Lesko Abramowicz dom
Dom Boruchowicza
Dom Slomy Radyma
Dom Abrama Farbierza
Dom Leiby Czyczka
Dom Nahmana Roski
Dom Symona Guzego
Dom Zary Typy
Dom Jakuba Skorody**
Dom Szaiow
Dom Abrama Deraznego
Dom Szyka Skoworody
Dom Izraela Stryczynego

Ci wszysczy miesczanie y Żydzi w Karolinie słobodą siedzieli y nic do tego czasu nie dawali // **арк. 6**

Nowe miasto Ostrog,
prawo swoie mieli y urząd.

Juchymowa chalupa pusta
Lewka Szewcza
Leszka Suskowicza
Jarmiakow ziec pustka
Tyska Bosego pustka
Philipowa Rzezniczka

* Matiuta?
** Так у тексті. “Skoworody”, ймовірно.

Lewka Suskiewicza chałupa
Ochrymicha wdowa
Harasima Furmana
Kuryło Melnik
Ławryn Swiecz
Jusko Swiecz
Marko Olynik
Dom Selpuhowski pusty
Koscz Garczarz
Woiciechowa wdowa
Jarmak Czerzec garbarz
Joska Garbarza chałupa pusta
Chachulina chałupa pusta
Borys Symon Sapował
Onuprey Puzynka swiec
Talanko Swiec
Sawa Czechmistrz szewski
Pawel Jaruta Szapował
Miska Sapowały pustka
Dom niebosczyka Bryzika pusty
Dom Sawica niebosczyka pusty

Z tych domow płacono po zł. 2, zł.

Powinnosc miesczan do zamku należącza.

Do poprawy grobel stawowych kiedy potrzeba szarwarkiem chodzic powinni wszysczy z domow.
Rzeznicy od bydla bitego powinni dawac lopatki do zamku.
Garbarze powinni skory wyprawiac do zamku bez placey.
Szewcy obuwie robic na czeladz folwarkową s panskiego rzemienia bez zaplaty.
Piekarze powinni chleb piec na potrzebe zamkową.
Kusnierze skory baranie wyprawiac y kozuchy z nich dla czeladzi folwarkowey robic y do zamku.
Rzeznicy powinni posylac rzezniczka do zamku dla bicia bydla, wolow y wieprzow, kiedy potrzeba.
Miesczanie, ktorzy slodownie swoie maią y słody robią, powinni dawac piwowarowi zamkowemu po zł. 2/15.
Piwowarowie miesczcy takze powinni dawac piwowarowi zamkowemu po zł. 2/15,
a on za to służyc ma. // **арк. 7**

Papiernia przy miescie starym s ktorey bywalo zł. 50
Ktory prowent do spitala ostroskiego daią.
Łaznia byla za murem, ktora czynila prowentu* zł. 400
Teraz iey nie masz, spalona od Tatarow.
Sianozeci, ktore miesczanie trzymywali, odieto im na zamek. S ktorych zbierano siana stert № 40 y nad to zosobna przedawano trawami, czego teraz nie masz zł. 3000
Z arendy rybney dawano przed tym, co starostowie bierali sobie na horzenie, teraz niemasz komu dac zł. 60
Od garbarzow arendy bywalo ratione debiny do wyprawy skor, czego teraz nie daią, ale przed tym bylo zł. 2333/10

* На лівому полі – помітка "NB".

ktore sami garbarze oddawali do skarbu za quitami.
Z miary od przedanego zboza do czerkwie Woskrzeszenskiey na Nowem Miescie należąca arenda czynila zł. 60
Z arendy glowney mlynow mieiskich y po siolach bedących, karczm, targowego, kurzenia y szynkowania gorzalki, oprocz wiosek odleglych, osobno specificowanych, bywalo wiecey, ale ostatnia przed woiną kladzie sie zł. 18000
Staw mieiski, ktory nie bywa spusczany, wolne lowienie w niem maią zakonnicy y dway panowie starostowie y trzey woitowie, na wychowanie obraczaiącz swoie.
Staw na Drohoszczy za Nowem Miastem. Bylo kol dwie we mlynie, ale spustoszał.
Spust stawu tego przez trzy lata bywal, za ktory bierano sumy zł. 400
Mlynow pod miastem y zamkiem trzy, w ktorych iest kamieni dziesiec. Do arendy głowney nalezą.
Z blechu, ktory bywal miedzy miastami do bielenia płocien, teraz niemasz co bielic. Dawano s tego zł. 100
Targowego od soli ruskiey, ktorą na przedasz przywozą, daią do zamku od woza tołep 100 albo kiedy huskami przywozą, odbierano od woza kozdego huszek № 10.
Jarmarkow dwa na rok bywa. Jeden na swieto Mikuly, drugi na Onuprya, ktore ludne y głowne bywaią. O prowencie z nich nie było komu relatiey dac dostateczney. // **арк. 8**

Intrata miastom należąca
ratione naprawy ratusza y inszych
potrzeb odprawowania.

Mostowe, wagowe, od mierzenia miodow, z woskoboynie. To wszystko czyniło im zł. 100
Z arendy dziekciowey bierali prowentu zł. 60
Od komor y sklepow pod ratuszem, s ktorych bierano po orcie od iedney. Czynilo zł. 40
Zosobna z sklepow, kiedy naimuią, bywa prowent niemały.
S ktorych prowentow mieyskie potrzeby odprawowali miesczanie sami y poprawe mostow, takze ratusza. // **арк. 9**

Wies Wielboino.
Osada poddanych.

W tey wsi zdawna iest pola wlok № 65.
Osady podymia poddanych bylo № 240.
Z tych teraz tylko zostalo poddanych № 18

To iest Panko Damianow	Bartnicy tamze
Klim Jachymow	Hryczynka
Klim Tymoszow	Hrycz Kozakow
Maley	Stepan Sidorow
Olechno wol[y] 1	Iwan Klepciow
Chwesko Szewcow 1	Iwanko Harast
Danilo Prandyow 1	Dragani

Iwan Gumiennik 2
Hordiey 1
Jacko Denisow
Bily
Oleszko
Ordiniec
Iwan Jagielownin
Tyszko 1
Jakimiecz
Choma
Wasieczko 2
Atamąn* 1

Petro Olechnow 2
Demko 1
Wasko
Szczen
Awryło Szyty
Strzelcy
Ławryk 2
Samuilo Dimitrow
Wasko Hluszenie
Wasczyna
Rybacy
Wasko Kalkow
Pierka Michno
Jowtuch
Korniey Petraszenie

Pop do cerkwie
Ostatek spustoszalo y chalup niemasz
Powinnosc poddanych z wloki kozdy dzien na robote procz czterdziestu stert siana postawiwszy dla stada do folwarku Hlinnik na robote polną lecie powinni.
Czynszu z włoki dawac powinni po zł. 1/10 fac[it] zł.
Fury zimney do Lublina lub Kazmierza powinnę.
Kiedy by nie iezdzali, oplacac powinni po zł. 5 fac[it] zł.
Fury letney takze, kiedy nie iezdzą, placą po zł. 2/15 zł.
Owsa dawac powinni z wloki po macy 1.
Gesi po dwoie fac[it] № Kapłonow po 4 fac[it] №
Kur prostych 10 fac[it] № Jaiecz po 30 fac[it] kop
Od czolna, kto przewozi przez rzeke, daią zł. 3.// **арк. 10**

Ziem bartnych w tey wsi y z Nietyszynem № 23.
S ktorych daią miodu zwyczainey miary wiad[er] 23.
W pasiekach chlopskich, ktorzy pczoly maią, dziesięte pczoly u nich podrzynac powinni.
Mlyn w tey wsi na rzece Oryni tamą zaiety pusty, w ktorym bylo kamieni mącznych dwa.
Barci zamkowi nalezączych iest w puszczy s pcołami № 93.
Tamze zosobna dzieni proznych iest cwater № 700.
Wysiano zyta na zime ad an[num] ma[c] 1¾.
Nie siewano przed tym, bo grunt niedobry.

Wies Nietyszyn
Osada poddanych

W tey wsi wlok do osady iest № 19.
Osady podymia było 83. Teraz iest № 6.

* Так у тексті.

Chryczko Lehki wol. 2/1	Dragani
Denis Wanczenie 1	Poluian kon 1
Stepan Kurylcow	Hrycko Bondarow kon 1
Kuryło Ihnatow	Orlala kon 1
Martyszko	Powinnosc poddanych
Tyszko Bondarow	w robocie y podatkach robic
Kurylo Ataman	kazdy dzien do Hołowel.
Czynszu z włoki daią także po zł. 1/10	fac[it] zł.
Fury zimney, kiedy nie daią, placą po zł. 5	fac[it] zł.
Fury letney, kiedy nie daią, placą po zł. 2/15	fac[it] zł.
Owsa daią po macy iedney	fac[it] mac
Gesi po dwoie z wloki	fac[it] gesi №
Kaplonow daią po cztery	fac[it] kap[lonow]
Kur prostych daią po dziesięci №	
Jaiecz po pułkopy	fac[it] kop

W pasiekach dziesiąte pczoly podrzynac.
Jalowic te obiedwie wsi dawali № 4.
Baranow tesz wsi dawaly skopow № 16.
Wieprzow pospolitych dawali № 14.
Plitnika rokowego s koniem do zamku naimowali. // **арк. 11**

Straznikowi powinni dawac z dymu po gr[oszy] 3 y miareczke owsa dla konia temusz. Mlyny dwa na rzece Horyny o szesci kamieniach y stepie iedney do tluczenia, ktore do arendy nalezą.

Folwark y wies Koluml.

W tey wsi oprocz obsaru dworskiego jest wlok zdawna № 17.
Osady podymia bylo zdawna № 54.
Teraz tylko poddanych № 2, to iest.
Maxym Goienia — Kondrat Kowalenie
Dragonow bywalo 2. Teraz niemasz.
Stawkow w tey wsi niewielkich iest № 2.
Na obszarze dworskim wysiano na zime ad annum 1654 zyta ozimiego* ma[c] 8.

Wies Krzywin.

W tey wsi wlok zdawna iest № 71.
Podymia osady bylo dawno 200, teraz tylko № 15.

Zylka Stepan	woly	Kalko Kowalczuk
Iwan Paulinka	1	Martyn Oleszynka
Serpicz	2	Philip Sulomicz, wol[y] 2
Kierzuk	1	Iwan Głuchy
Konach Karpienie	1	Hryczko Atamąn

---

* Так у тексті.

Kondrat Wasiutyn	Pop do cerkwie
Michno y Olichwiey 1	Duma Bartnik

Wasiutenie Stepan, strzelecz do lassow*.

Boiarzyn na dwu włokach Naum Chytry siedzi. Posluge dworską odprawowac powinien.

Powinnosc poddanych. Robic kazdy dzien w tydzien do folwarku kolumlskiego.

Czynszu z wloki daią po zł. 1/10	fac[it] zł.
Fury zimney, kiedy nie iadą w droge, placą po zł. 5	zł.
Fury letney takze, iako inszy daią po zł. 2/15	zł. // **арк. 12**

Owsa po macy	fac[it] mac	Gesi po 2 №
Kaplonow po 4	fac[it] №	Kur po 10 №
Jaiecz po trzydziestu.	Kop	

W pasiekach dziesiąte pczoły podzynac.

Jalowic te dwie wsi dawały № 3.
Baranow skopow dawaly № 15.
Wieprzow pospolitych dawały № 8.

Plitnik rokowy z koniem y wozem.

Straznikowi polowemu z dymu po gr[oszy] 3 y owsa miereczka.

Młyn na rzece Horyni Klimowski, w ktorym kol mącznych 4, stepa 1. Te spustoszaly y jaz pusty.

Arenda do glowney arendy nalezy.

Stawkow w Kolumlu dwa, s ktorych ryb nie przedawano, ale na kuchnią spusczono** pod bytnosc jey m[os]czi.

Stawek na Lobnicy, ktorego nie przedawano, tylko na kuchnią spusczano y zlawiano.

Na niem mlynek o jednym kamieniu mącznym.

Vrodzai w tym folwarku takowy bywal:

Zyta rodzilo sie	kop 1000
Pszenice bywalo	kop 200
Owsa	kop 1000
Jeczmieni	kop 150
Hreczki	kop 350
Grochu	kop 30
Prosa	kop 30

Siana z ląk bywa dostatek s potrzebe. // **арк. 13**

Folwark Barania.

Wlok osiadlych było № 26.
Podymia na tych było № 67.
Teraz tylko poddany 1, Pysz.

* Так у тексті.
** Так у тексті.

Boiarow było № 2. Teraz niemasz.
Strzelecz był [№] 1. Teraz niemasz.
Stawkow dwa byly, ale spustoszaly. Ktorych spust przez trzy lata bywal po zł. 100.
Mlynek byl o iednym kamieniu, spustoszal.
Powinnosc iako w inszych wsziach w robocie y dani wszelakiey. Tylko zosobna daią:

Jałowicze roczną	№ 1
Baranow skopow	№ 4
Wieprzow chudcow	№ 4.

Siolo Krupiecz.

W niey* wlok bylo osiadlych	№ 17.
Podymnego osady	№ 40.

Teraz tylko zostal 1, Plis, y pustych chalup 4.
Draganow bylo 2 y strzelecz 1. Niemasz.
Powinnosc poddanych. Z włoki co dzien na robote do Baraniey chodzic powinni.
Czynszu z wloki dawac maią po zł. 1/10.
Fury zimney, gdy nie iezdzą po zł. 5.

Fury letney dawali	po zł. 2/15.
Owsa po macy 1.	Kaplonow po 4.
Gesi daią po 2.	Kur prostych 10.

Jaiecz po pulkopy.
W pasiekach dziesiąte pczoly podrzynac.
Jalowicze s Kolumlem dawali № 1.
Baranow № 6. Wieprzow № 6. // **арк. 14**

Staw w tey wsi, ktorego spust bywal po zł. 150. Teraz zerwany spustoszal.
Mlyn byl o iednym kamieniu. Teraz pusty.
Mlyn znowu do tarcia drzewa bywal na Horyni, ktorego niemasz. Woda z mosta**.

Vrodzay bywal takowy w folwarku:

Oziminy zyta radzało sie	kop 350
Pszenicze	kop 80
Hreczki	kop 360
Jeczmienia	kop 60
Owsa	kop 500
Prosa	kop 20
Grochu	kop 30

Folwark Hlinniki.

W tey wsi iest włok 38 s popem. Podymia bylo osady № 69.
Teraz zostal tylko poddany 1, Lesko.

---

* Так у тексті.
** Можливо,"zmyla".

Ziemianin Cizowski zostal 1.
Zosobna wlok pustych zdawna № 11.
Stawow było 3. Teraz caly staw 1. Pustych stawow 2.
Spust ich bywal w lat dziesiecz dla kuchnie panskiey.

Siolo Vbielcze.

W niey bylo wlok osiadlych 19. Podymia na nich było № 48.
Teraz zostalo tylko poddanych 3.
Borys Zynczenie
Wasko Kiermak
Wasko Szawczyk
Boiarzyn byl, ale teraz niemasz. // **арк. 15**

Na folwarkowych wgorach nie siano nic.
Powinnosc poddanych.
Z wloki co dzien na robote do folwarku Baraniey. Czynszu z wloki daią po zł. 1/10.
Fury zimney dawali po zł. 5.
Fury letney dawali po zł. 2/15.
Owsa po mac[y] 1 Gesi dawali po 2.
Kaplonow po 4. Kur prostych p[o] 10.
Jaiec po pulkopy.
Jalowice z Baranią daią № 1.
Baranow dawali № 6.
Wieprzow dawali № 6.
W pasiekach dziesiąte pczoły podrzynac.
Plitnik do zamku s koniem y wo.
Arenda. Karczma z mytem solnem bywala zł. 150 na cały rok.

Vrodzay.

Zyta bywalo przed tym	kop 1300.
Pszenice bylo	kop 250.
Jeczmienia	kop 300
Owsa bylo	kop 1050
Hreczki	kop 530.
Prosa	kop 30.
Grochu	kop 156.

Folwark Chołowle.

Ktory spalony, tylko zostala piekarnia.
Wlok osiadlych bylo w niey № 40. Podymia bylo № 60.
Teraz niemasz zadney osady.
Powinnosc poddanych z wloki co dzien na robote. Czynszu z wloki po zł. 1/10.
Fury zimney po zł. 5. Fury letney po zł. 2/15.
Owsa po mac[y] 1. // **арк. 16**

Gesi daią po 2.   Kaplonow po 4.
Kur prostych po 10.   Jaiecz po pulkopy.
Jalowice dawali 1. Baranow № 6.
Wieprzow chudcow 6.
W pasiekach dziesiąte pczoly podrzynac.
Plitnik do zamku z koniem y wozem.
Arenda do głowney arendy należała.
Stawkow dwa, spustoszalych teraz.
Młynek o jednym kamieniu, pusty.

Vrodzai dawny takowy.

Zyta ozimego rodzilo się	kop 800.
Pszenice	kop 200.
Owsa	kop 600.
Jeczmienia	kop 150.
Prosa	kop 40.
Hreczki	kop 250.
Grochu	kop 140.

Folwark Debryn.

Wlok w tey wsi osiadlych było 20. Podymia w niem było № 60.
Teraz tylko zostało № 5.
Zyta na obszarach* wysiano ma[c] 8, psrenice ¼ na rok 1654.
Poddani** Iwan Macieienie   Swiecz nowoosiadą
Klimicha wdowa   Naumicha wdowa
Sachno Litczenie

Wies Miekoty.

Wlok osiadlych było № 30.   Podymia bylo dawno № 100.
Teraz tylko zostałych № 4.
Ławryn Chylenie   Martyn Jachontenie
Chrycko Drozdzik   Wasko Huncenie // **арк. 17**

Powinnosc poddanych w robocie y podatkach bywala iako w inszych wsiach.
Jalowice roczną dawano № 1. Baranow dawano № 8. Wieprzow № 5.
Plitnik do zamku s koniem y wozem.
Straznikowi z dymu po gr[oszy] 3 y owsa mireczke.
Pczoly dziesiąte podrzynac.
Staw w Debrynie niewielki № 1.
W Miekotach stawkow dwa o dwu kolach, ktore teraz spustoszaly.
Mlynkow tamze niewielkich było № 3, ktore wszystkie spustoszaly.

---

* Літера “о” виправлена.
** Винесено на ліве поле.

Arendy bywalo dawno zł. 400. Teraz niemasz.
Stawek na Zydowce bywal zł. 200, ten spustosal*.

Vrodzay.

Zyta rodzilo sie przed tym	kop 700.
Pszenice	kop 400.
Jeczmienia	kop 120.
Owsa	kop 800.
Hreczki	kop 350.
Prosa	kop 20.

Wies Płuzne** z folwarkiem.

W ktorey włok osiadlych № 90 s popem. Podymia bylo № 350.
Teraz tylko pozostalych № 13.

Misko Tarandziey	Wasczycha wdowa
Iwan Serbyenie	Sawka Ławrynienie
Kostyk	Supron Radczenie
Iwan Czychlenie	Iwan Praszenie
Jarema Rybka	Lukianicha wdowa
	Kuzma
	Martyn Sopotczenie

Pop do cerkwie // **арк. 18**

Boiarow dwa. Moisiey 1, Zacharko 1.
Strzelcow trzy. Semen Szopotko 1, Jurasz 1, Iwan Mikitenie.
Bartnikow 2. Włası 1, Wasko Tysczenie 1.
Powinnosc poddanych. Roboty kozdy dzien w tydzien odprawowac powinni.
Czynszu dawali po zł. 1/20.
Fury ziemney*** po zł. 5. Fury letney po zł. 2/15.
Owsa daią po macy 1. Gesi po 2. Kaplonow po 4. Kur prostych po 10.
Jaiecz po pulkopy.
Jalowicz daią na rok № 2. Baranow daią № 15. Wieprzow dawali № 12.
Jagod na powidla swiezych osmake.
Plitnik do zamku s koniem y wozem.
Straznikowi z dymu po gr[oszy] 3 y miereczka owsa.
Pczoly dziesiąte w pasiekach podrzynac.
Zosobna dani z bartnego drzewa wia[der] 5. Pustych zostawa bez pczol barci № 400.
Stawkow niewielkich iest piec.
Mlynkow teraz iest po iednym kamieniu № 3. Dwa zosobna, spustoszale.
Sadow dworskich iest dwa.

* "os"виправлено.
** Після "Płużne" – "w".
*** Так у тексті.

Zyta wysiano ad a[n]nu[m] 1654 na zime ma[c] 4. Pszenice wysiano na ten ze rok m[ac] 1¼.
Arenda do glowney arendy nalezy.

Vrodzay.

Zyta rodzilo sie kop 1500.
Pszenicze bywalo kop 420.
Owsa kop 1530.
Jeczmienia kop 200.
Hreczki kop 360.
Grochu kop 150.
Prosa kop 30. // **арк. 19**

Folwark y wies Borysow.

W tym budynku niemasz zadnego.
Wlok osiadłych bylo № 80. Podymia bylo № 250. Teraz tilko* pozostałych № 6.

Bowboczak**	Andry Dasczenie
Kasko	Konon Kowal
Reczyk	Danilo Lawrynienie

Strzelcow № 2, Pawlo y Lawryk.
Powinnosc z wloki kozdy dzien na robote.
Czynsz, furne, owies, gesi, kaplony, kury jaica dawali iako w inszych wsiach.
Do tego jalowicze roczną 1, baranow 5, wieprzow 4.
Plitnika do zamku s koniem y wozem.
Pczoly dziesiąte podrzynac. Arenda do glowney.

Vrodzai.

Zyta rodzilo sie kop 400.
Pszenice bywało kop 150.
Owsa kop 400.
Jeczmienia kop 60.
Hreczki kop 200.

Wies Bilotyn

W niey pola były niepomierzone, bo piasczysto.
Podymia osady było № 50. Teraz niemasz nic.
Staw byl, ale teraz pusty, dawano za spust zł. 150.
Mlyna takze niemasz, spustoszal.
Karczma na gosczinczu byla wielka, teraz niemasz.
Boiarowie to trzymali przed tym, ktorzi na posludze zamkowey bywali po czterech na tydzien y do folwarkow, takze podroz na mil dwanascie.

---

* Так у тексті.
** Можливо, "Boroboczak".

Na tych dwoch wsiach iest suma zapisana wyderkafem zł 10000* oycom franciskanom miedzyrzeckiem, na rok powinno od niey dawac po zł. 700, ktorych nie placono za rok 1653 y teraz curenti za rok 1654. // **арк. 20**

Folwark Woitowicze.

Wlok osiadlych bylo № 13. Podymia bylo 40**. Teraz niemasz.
Staw bywal, za ktory bierano zł. 200. Teraz pusty.
Mlynek na tym ze stawie, spustoszal.

Wies Bilczyn.

Wlok osiadlych bylo № 33. Podymia na nich bylo № 80.
Teraz tylko zostal 1, Jarmol.
Powinnosc. Robic z wloki co dzien.
Czynszow, furnego, owsa, gesi, kaplonow, kur, jaiec dawali iako w inszych wsiach***.
Zosobna jalowicz dawali na rok № 2. Baranow № 30. Wieprzow 5.
Plitnik do zamku s koniem y z wozem.
Straznikowi z dymu po groszy 3 y owsa miareczka.
Pczoly dziesiąte podrzynac.

Stawkow tamze dwa. Spust dolnego bywal	zł. 150.
Spust stawku gornego bywal	zł. 200.
Arenda bywala, s ktorey placono	zł. 300[4*].

Vrodzay.

Zyta rodzilo sie	kop 700.
Pszenice	kop 200.
Owsa	kop 1000.
Jeczmienia	kop 150.
Grochu	kop 80.
Hreczki	kop 360.

Wies Gnoinica z folwarkiem.

W tey niemasz bydynku zadnego.

Wlok osiadlych bylo	№ 32.	Podymia na nich bylo	№ 96.
Teraz pozostałych tylko	№ 10.	Pop 1.	
Olekszyk		Jarmusz	

Martyniecz	Listopadczyk
Wasko Martynenie	Onaczko
Iliasz	Tymosz
Stas	Pustych zdawna wlok 2 // **арк. 21**

* На лівому полі – "zł. 10000".
** Фраза "Podymia było 40" дописана на лівому полі.
*** "w" виправлено.
4* Усі три цифри винесено в окрему графу.

Wies Kaletynce.

W ktorey wlok osiadlych № 7. Podymia bylo na nich № 17.
Teraz niemasz.
Powinnosc poddanych w robocie y podatkach takowa, iako w inszych wsiach dawano.
Zosobna oddawali jalowicz rocznych 3. Baranow dawali № 9. Wieprzow № 9.
Pczoly dziesiąte podrzynac iako inszem.
Plitnika do zamku s koniem y wozem.
Straznikowi z dymu po gr[oszy] 3, owsa miereczke 1.
Mlynkow bylo trzy. Teraz tylko jeden o kamieniu 1.
Stawow trzy spustnych, ze dwoch dochodzilo po zł. 120,
s trzeciego, malego barzo, tylko zł. 30.
Arenda mlynska y karczemna, bylo zł. 400.

Vrodzay.

Zyta bywalo	kop 800.
Psenice bywalo	kop 80.
Owsa	kop 700.
Hreczki	kop 300.
Grochu	kop 45.

Wies Radohosc z folwarkiem.

W tey wsi bylo wlok osiadłych 10. Podymia bylo № 22.
Teraz niemasz.
Powinnosc byla iako w inszych wsiach w robocie y dani rozney*.
Pczoly dziesiąte podrzynac.
Mlynkow dwa, spustoszale teraz.
Stawkow dwa, s ktorych spust zł. 300**.
Arenda mlynow, karczem zł. 300.

Vrodzay.

Zyta bywalo	kop 300.
Psenice	kop 30.
Owsa	kop 260.
Hreczki	kop 250.
Prosa	kop 10.

Siana bywa stert № 3 y za trawe bierano zł. 60***. // **арк. 22**

Wies Borowica Wielka z folwarkiem.

Wlok w tey wsi bylo 40. Podymia bylo 80. Teraz tylko 4.
Wasko Porosik Hawrylo

* "Jałowicz dawali № 1. Baranow 8. Wieprzow 5. Plitnika do zamku s koniem y wozem. Strażnikowi po gr. 3 y owsa miereczke" – закреслено.
** Сума винесена в окрему графу.
*** "Siana bywa" – закреслено.

Chwesko Panocnie* Semen Zastawca
Staw spustny byl 1, s ktorego dawano zł. 150**
Mlynek o iednym kamieniu y stepą.
Stawkow pomnieiszych trzy, na kuchnią panską.
Karczmy y mlyna arenda bywala zł.150***
Wysiano zyta na zime ad an[num] 1654 ma[c] 9½.

Wies Borowica Mala z folwarkiem.

Wlok bylo osiadlych 7. Podymia bylo 24. Teraz tylko № 5.
Nazar, Huryn, Wrobecz, Petro Ataman, Melnik
Stawkow iest dwa, za ieden bieraią po zł. 150[4*], drugi pusto stoi.
Mlynek 1 o iednym kole y stepie, drugi pusty.

Wies Willa.

Dworzysk było 20. Podymia bylo № 46. Teraz tylko 2.
Jacko Stachwiczow Iwanko ma wol[y] 2, ko[nia] 1.
Staw nowoosaczony, ktory spusczano przez trzy lata, dawano za spust zł. 14000. Drugiego razu dano zł. 8600, trzeciego zł. 7000, a teraz go nie cale zaieto, zaniedbano.

Wies Zaorcze.

W ktorym dworzisk № 11. Podymia bylo № 25. Teraz tylko pozostalych № 6.
Fenko ma wol[y] 2, kon[ia] 1 Awrylo ma ko[nia] 1
Tyszko ma ko[nia] 1 Chrisko Pretyczenie
Jurko ko[nia] 1 Konon // **арк. 23**

Mlynek iest caly 1 o iednym kamieniu.
Pczoly dziesiąte podrzynac w pasiekach.
Wolowsczyzny daią od wołu po gr[oszy] 7½.
Zyta w tey wsi radzalo sie kop 500.

Wies Korpilowce.

W ktorym dworzisk № 10. Podymia w niem № 19.
Teraz pozostalych tylko № 3.
Nazar ma wolu 1 Matwiey wolu 1
Kardaszycha
Powinnosc poddanych w robocie y dani iako w inszych wsiach.
Arenda bywala na rok zł. 200.

---

* Слово важко прочитується.
** Сума винесена в окрему графу.
*** Сума винесена в окрему графу.
4* Сума винесена в окрему графу.

Wies Popowska

od zamkowey czerkwi, Juszkowce nazwana.

Trzymal x[siądz] oficial Lucki, zmarly iusz.
Dworzysk w niey iest osady № 19. Podymia takze wiele bylo.
Teraz pozostalych iest tylko № 7.

Onysczyk Łukian
Wasieczko Chwedor
Chwesko Matwiey
Popow ziecz

Stawek y mlynek w tey wsi spustoszale, dawano z stawku za spust zł.120*.
To siolo teraz obroczone do zamkowego zawiadowania po smierci x[iądz]a officiala.

Wies Ploskie.

W ktorym dworzisk iest 19. Podymia bylo № 20. Teraz niemasz nic.

Te trzy wioski – Zaorcze, Korpilowka y Ploskie, pusczono bylo
w arende za zł. 1500. // **арк. 24**

My nizey podpisani bedącz zeslani na reuisię maietnosci ostrogskich stante periculo beli z inquisitię starostow, vrzednikow y poddanych czego sie dosc moglo w prowentach y osadzie poddanych napisane te inwentarze zobopolnie podpisuiemy. W Ostrogu, dnia 28 juny anno 1654.

Stephan Bogdaszewsky M[anu] P[ropria], Al[e]x[an]d[er](?) Bielsky M[anu] P[ropria], Jan Zmodzki M[anu] P[ropria], [...] No[winski](?) M[anu] P[ropria].

Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Любомирських з Малої Всі. – № 495. – Арк. 1–24.

---

* Сума винесена в окрему графу.

Тетяна ЯКОВЛЕВА (*Санкт-Петербург*)

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКИХ АРХІВІВ

Сучасні санкт-петербурзькі архіви містять чимало джерел з історії України, починаючи з Галицько-Волинського періоду. Гідним уваги добором документів представлена й доба козаччини. Причому – це, здебільшого, окрушки збірок, що дивом уникнули долі своїх матірних комплексів, безслідно втрачених в часи революцій, смут, переміщень і переділів. Зберігаються вони часом у зовсім несподіваних місцях, украй рідко потрапляючи на очі й до рук саме тих дослідників, яких вони найбільше б зацікавили.

Чимало в Санкт-Петербурзі й документів гетьманської адміністрації, починаючи з доби Богдана Хмельницького й закінчуючи часами Івана Скоропадського. Здебільшого, це все – автентичні документи у доброму стані збереження, з власноручними підписами гетьманів і старшини, печатками чи виразними прикметами їх існування. Рідше – це копії, зняті свого часу, ймовірно, з пізніше втрачених оригіналів.

Цією публікацією авторка ставить собі за мету поінформувати українських дослідників про існування й місцезбереження документів Б. Хмельницького, І. Мазепи й І. Сірка, що не ввійшли до останніх публікацій універсалів та листів цих діячів Гетьманщини[1], а також двох універсалів гетьмана І. Виговського. Один з них, даний 3/13 липня 1658 р. на ім'я переяславського полковника Я. Сомка, опосередковано підтверджує відоме свідчення І. Брюховецького про загострення стосунків між Я. Сомком та І. Виговським за часів гетьманування останнього[2]. Принаймні з універсалу видно, що сваволя переяславського полковника викликала гостре невдоволення гетьмана.

Не менший інтерес становить і лист І. Сірка до польського короля, в якому славетний кошовий отаман пише патетичні рядки "Отчизні нашій оплаканій..., котру, бачучи, серце наше, як мечем гострим, діткнуте зостало". Сірко повідомляє рішення запорожців не втручатися у внутрішні чвари, але бити "ворога віри" – не за маєтності й підвищення по службі, а за Вітчизну

---

[1] Листи Івана Сірка // Матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – 383 с.+іл.; Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К.; Львів, 2002. – 758 с.+іл.

[2] РНБ. – Колекція грамот ун-ту Св. Володимира. – Распросные речи И. Брюховецкого в Москве, 1661 г. – Арк. 782.

й волю. Цікаво, що вже в цьому листі, характеризуючи становище в Україні, автор вживає вираз "руїна" – слово, що з часом перетворилося в термін, загальноприйнятий більшістю істориків, для окреслення цілої епохи.

В універсалі щодо облаштування переяславської єпископської катедри Іван Мазепа оголошує своїм обов'язком ("по должности нашои хрестеянскои") дбати не лише про добробут церков Божих, але й мати "о цѣлости отчизны малороссийской неусыпный промислъ". Вельми цікавим документом є й охоронний універсал І. Мазепи, виданий для групи магнатів і політичних провідників Речі Посполитої.

Авторка сподівається, що підготовлена публікація покладе початок дальшій співпраці з українським колегами в ділянці виявлення й видання документів з архівів Санкт-Петербурга.

СПИСОК УНІВЕРСАЛІВ ТА ЛИСТІВ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРШИНИ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ У ВІДДІЛІ РУКОПИСІВ РОСІЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ У САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

Документи Богдана Хмельницького

1. Чигирин, 26 квітня 1650 р. – Універсал Богдана Хмельницького максимівським, городиським обивателям, щоб вони були у всьому послушні братії монастиря св. Миколи Пустинного. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 396.

2. Чигирин, 30 березня 1654 р. – Універсал Богдана Хмельницького на затвердження за монастирем св. Миколи Пустинного безперешкодного вилову риби в Дніпрі. Печатка. Автограф. (Опубліковано: Універсали Богдана Хмельницького. – № 56. – С. 126).

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 399.

Документи Івана Виговського

1. Чигирин, 3 липня 1658 р. – Лист І. Виговського переяславському полковникові І. Сомченкові, щоб він не чіпав маєтностей, належних монастиреві Миколо-Пустинному на Кучуковім острові. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 400.

2. Не раніше 1658 р. – Універсал І. Виговського баришпільському й броварському сотникам про заборону баришпільським і броварським обивателям захоплювати різні угіддя в маєтностях села Княжичів, належних монастиреві св. Миколи Пустинного. Сліди печатки. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 401.

3. Чигирин, 3 липня 1658 р. – Універсал І. Виговського воронковському козацькому сотникові та всьому тієї сотні товариству про те, щоб козаки не завдавали збитків монастиреві св. Миколи Пустинного в його маєтностях на Кучуковім острові. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 402.

Документи Юрія Хмельницького

1. Чигирин, 7 лютого 1660 р. – Універсал запорозького гетьмана Ю. Хмельницького про затвердження за монастирем св. Миколи Пустинного отриманого ним від Богдана Хмельницького права на риболовлю в Дніпрі й на тримання там перевозу. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 403.

2. Чигирин, 7 лютого 1660 р. – Універсал запорозького гетьмана Ю. Хмельницького до всієї старшини й черні Війська Запорозького про те, щоб ніхто не вступався у належні монастиреві св. Миколи Пустинного маєтності, які лежать біля Дніпра й іменуються Лядськими. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 404.

Документи Павла Тетері

1. Чигирин, 11 березня 1663 р. – Універсал запорозького гетьмана Павла Тетері михайлівському отаманові про заборону завдавати збитки монастиреві св. Миколи Пустинного в його михайлівських маєтностях. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 406.

2. Чигирин, 2 квітня 1663 р. – Універсал запорозького гетьмана Павла Тетері межиріцькому сотникові про сплату монастиреві св. Миколи Пустинного збитків, які він зазнав при грабуванні цим сотником маєтку Содина. До цього приписка, зроблена, здається, рукою гетьмана, у якій він висловлює здивування з приводу того, що йому не було прислано прибутку з млина. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 407.

Документи Івана Брюховецького

1. Чигирин, 24 березня 1664 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Брюховецького, що підтверджує за монастирем св. Миколи Пустинного право на Кучуцький острів на Дніпрі. Печатка.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 408.

2. Канів, 14 липня 1664 р. – Лист запорозького гетьмана І. Брюховецького до ігумена монастиря Миколи Пустинного, в якому він повідомляє, що з причин військового часу не зміг виклопотати йому царської конфірмаційної грамоти на монастирські володіння, але не забуде зробити це після закінчення військових дій. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 409.

Документ Івана Сірка

1. З Коша, 26 листопада 1667 р. – Лист І. Сірка до Яна Казимира. Копія польською мовою.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 971: Збірка Дубровського. – Автограф 152. – № 81.

Документи Петра Дорошенка

1. Чигирин, 17 листопада 1667 р. – Лист запорозького гетьмана П. Дорошенка до слуцького архімандрита Федора, намісника київської митрополії. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 971: Збірка Дубровського. – Автограф 152. – № 80.

2. Чигирин, 3 грудня 1664 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка білоцерківському полковникові Бутенкові і посланому гетьманом для розміщення татарських військ у Білоцерківському й Київському полках Андрієві Силичичу про звільнення маєтностей монастиря св. Миколи Пустинного від постою татарських військ. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 410.

3. У таборі під Росавою, не раніше 1666 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка про звільнення належних монастиреві св. Миколи Пустинного сіл Конончa й Савина від усіляких військових повинностей. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 411.

4. Чигирин, 10 липня 1667 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка про затвердження за Пивським монастирем усіх його рухомих і нерухомих маєтностей. Сліди від печатки. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 414.

5. Чигирин, 22 лютого 1668 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка про затвердження за монастирем св. Миколи Пустинного перевозу на Дніпрі, званого Максимівським. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 415.

6. Кременчуг, 26 травня 1668 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка всьому Війську Запорозькому і всім військам чужоземним, що йому, гетьманові, слугують, про заборону завдавати шкод городиським обивателям, тяглим до обителі св. Миколи Пустинного. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 416.

7. Чигирин, 18 серпня 1668 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка крилівській, боровицькій та кременчуцькій старшині й обивателям цих міст про те, щоб вони не вступалися до озер, що належать монастиреві св. Миколи Пустинного. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 417.

8. Чигирин, 7 грудня 1669 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка про підтвердження звільнення від усіх військових повинностей містечка Городища, належного монастиреві св. Миколи Пустинного. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 419.

9. Чигирин, 25 квітня 1673 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка про затвердження за належною монастиреві св. Миколи Пустинного обителю Пивською перевозу на Дніпрі. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 425.

10. Чигирин, 16 квітня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка крилівському отаманові та всьому крилівському управлінню про заборону завдавати шкоди людям монастиря св. Миколи Пустинного, які живуть на монастирському подвір'ї в місті Крилові. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 428.

11. Городища, 16 серпня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана П. Дорошенка, яким він ознаймує, що бере під свій особливий захист Пивський монастир і обивателів поблизу містечка. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 432.

Документи різних осіб

1. 28 квітня 1662 р. – Ордери ніжинського полковника В. Золотаренка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 405.

2. 17 березня 1667 р. – Універсал ніжинського полковника Артема Мартиновича. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 412.

3. 29 березня 1667 р. – Універсал ніжинського полковника В. Золотаренка. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 406.

4. 21 жовтня 1669 р. – Універсал ніжинського полковника П. Уманця. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 418.

5. Батурин, 30 червня 1670 р. – Універсал запорозького гетьмана Д. Многогрішного, котрим він затверджує за Пивським монастирем усі землі, надані йому різними особами, а також звільняє ці землі від військових повинностей для відродження розореного татарами монастиря Пивського, приписаного до монастиря св. Миколи Пустинного. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 420.

6. 16 червня 1672 р. – Універсал ніжинського полковника П. Уманця. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 419.

7. У таборі під Чигирином, 3 серпня 1674 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича на підтвердження звільнення маєтку "Городища" при монастирі Пивському, належного монастиреві св. Миколи Пустинного, від усіляких військових повинностей. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 426.

8. З табору під селом Леплявою, 19 червня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича, котрим він ознаймує, що бере під свій оружний захист Пивський монастир і все, що до нього належить. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 429.

9. 16 липня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича, яким підтверджує за монастирем св. Миколи Пустинного право на рибальство на Дніпрі й Максимівський перевіз. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 430.

10. Батурин, 16 липня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича чигиринському полковникові про безперешкодне допущення ігумена і братії київського монастиря св. Миколи Пустинного до влаштування перевозу через Дніпро за їхнім стародавнім правом на це. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 431.

11. У таборі, 21 вересня 1677 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича до всього Війська Запорозького про звільнення обивателів містечка Городища, належного монастиреві св. Миколи Пустинного, від усіляких військових повинностей у винагороду за ті збитки, що їх зазнали городиські обивателі під час постою у них московських та козацьких військ. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 433.

12. Батурин, 3 серпня 1686 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Самойловича городиському сотникові і всьому козацькому товариству про заборону робити збитки київському монастиреві св. Миколи Пустинного у його землях, на озерах та в інших маєтностях. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 438.

13. Універсали гетьмана І. Скоропадського, 7 одиниць.

Документи Івана Мазепи

1. Батурин, 1 вересня 1701 р. – Універсал Івана Мазепи переяславському єпископові Захарієві Корниловичу на володіння переяславському монастирю селом Лялинцем зі всіма угіддями. Копія 1784 р. з оригіналу, що зберігається в Переяславському суді.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 1000. – Оп. 3. – № 636.

2. Жовква, 26 квітня 1702 р. – Універсал Івана Мазепи до полковників і старшини Війська Запорозького про безпеку для деяких польських магнатів під час війни зі Швецією. Копія М. М. Сперанського 1831 р.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 731. – № 873.

3. Батурин, 16 жовтня 1687 р. – Універсал запорозького гетьмана І. Мазепи сотникові містечка "Городища" і всій його сотні про відшкодування збитків, завданих ними орендареві монастиря св. Миколи Київського в Городищах і городиським обивателям. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 439.

4. Батурин, 9 серпня 1690 р. – Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Григогієм Дейнекою двох млинів на ріках Свидні й Раті. Печатка. Автограф.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 442.

5. Батурин, 5 листопада 1691 р. – Універсал Івана Мазепи про підтвердження надань значному товаришу Костянтинові Голубу. Печатка. Автограф.
РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 445.

6. Батурин, 13 червня 1694 р. – Універсал Івана Мазепи сарському, петровському, котковському отаманам з усім товариством і війтам довколишніх сіл з наказом гатити сарську греблю на р. Пслі. Автограф.
РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 447.

7. 11 березня 1700 р. – Універсал І. Мазепи про дозвіл воронізькому протопопові Йосипові Лазаревичу і військовому товаришеві Іванові Холодовичу збудувати млин на річці Івотці при самому гирлі Десни. Печатка. Автограф.
РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 449.

8. Київ, 17 жовтня 1706 р. – Універсал Івана Мазепи до всієї старшини Переяславського полку про звільнення сіл Дівочки й Ковалень, що належать до монастиря св. Миколи Пустинного, від орендної плати. Печатка. Автограф.
РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 450.

9. Київ, 1707 р. – Лист І. Мазепи до корсунського старости Василя Ждановича з наказом розглянути справу про млини між Видубицьким монастирем і селянином монастиря св. Миколи Пустинного Юрком, котрий, за звинуваченням видубицького ігумена, без дозволу збудував собі млин, затопивши млин Видубицького монастиря. Печатка. Автограф.
РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 453.

Авторизований переклад з російської
Юлія Шелеста (Київ)

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Чигирин, 26 квітня 1650 р. – Універсал Богдана Хмельницького максимівським, городиським обивателям, щоб вони були у всьому послушні братії монастиря св. Миколи Пустинного

Богдан Хмелницкии, гетманъ з воиском его кор[олевскои] мил[ости] запорожским.

Ознаимуем тым писанем нашим, меновите мешчаномъ максимовским, городиским, абы те во всем послушъными были отцомъ николским монастыря Пустынного киевского, а до послушнка зослиного од отца игумена николского Пустынного киевского во всем служили и въшиякую повинность и послушенство яко перед тым так и тепер отцом николским оддавали, кгдыжъ они власно до тых маетностей належат, которые надано от право-

славъных предковъ наших, и на сим абы те не чинили. Ежели бы своевол-ными были, таких мы росказуем сурово карат не одсылаючи до нас.

Дат в Чигирине, дня 26 априля 1650.

Богдан Хмелницкии, рукою власною.

І[оанн] В[ыговский] П[исар].

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 396 (оригінал).

№ 2

Чигирин, 3 липня 1658 р. – Універсал Івана Виговського переяславському полковникові І. Сомченкові, щоб він не чіпав маєтностей, які належать монастиреві св. Миколи Пустинного на Кучуковім острові

Иоан Виговъский Гетъманъ зъ воиском его царского величества запорозким.

Пану Якиму Сомъченку Полковникови нашому Переяславскому, ознаймуемо сим честные отцове Монастыря Святого Николы Пустинъного Киевского ускаржалися нам, же онъ не дбаючи на права ихъ такъ давные, которые нам не раз тепер и прывилея показовали, на остров Кучуков названые, а ни тем не слухаючи лизтовъ небошика Пана Хмелницкого, Гетмана нашого и прошлых Полковников Переяславских которыми листами во длуг прав их отцом тот остров зо всим цале яко церковное доброе отдали и прывернули; на том острови, кгвалтом и упором пасеку свою держытъ, сеножатий сам коситъ и другим косит позволяетъ, рыбы в озерах им на том острови будучих зловляетъ через то соби и церкви божой великую шкоду меновали. А намъ по то часто, барзо зъ скаргою своею на вас напрыкраются про то вас и просим и под воисковым каранем приказуемъ абы ж и сам в права отцов Николских, и листы небощика Пана Хмелницкого вглянувши и осудившися, од тех часъ болше церковного добра не тримал и не зажывал, самъ собою, и другим не позволял и ото карал, во длугъ особного нашого до сотника воронковского писаного листу, ани тем озеръ на том острови Кучукови не зловлял бы нам, потреба бога и святого Николу просити а не гнѣвити и церкви не крывдити. А естлистя што взглядом тои Пасѣки, кому дали, або кошътъ яких важыли, то отцове вам нехай вернут абы з ними до часу якого постановенье учини и позволене от них возми, иначе ж церковного добром нихто не может удержати, але з нагородою хотя подолгому часѣ вертается и повторе теды и пилно просим и напоминаем вам абы иначе не было, а нам упрыкреня и скаргъ: наш то и для лепъшои веры даемо тот лист нашъ з печатю и с подписом руки нашое. Писан въ Чигирини року 1658 июля дня 3.

Иван Выговский.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 400 (оригінал).

№ 3

Чигирин, 3 липня 1658 р. – Універсал Івана Виговського воронковському козацькому сотникові і всьому тієї сотні товариству про те, щоб козаки не завдавали збитків монастиреві св. Миколи Пустинного в його маєтностях на Кучуковім острові

Иоан Виговский Гетъманъ съ воиском его царского величества запорозким.

Сотнику воронковскому и всему товариству козаком такъже мешаном и селяном около Воронкова будучим, ознаймуемо, иж честные отцове монастыра святово Николы Пустинного Киевского ускаржалися нам на ваз же вы не дбаючи на права их стародавные на остров названыи Кучуковъ им наданыи, такъже не поважаючи лизтов небожчика Пана Хмелницкого, гетмана нашего, и прошлых Полковников Переяславских, и наших теж, которыми листами, дале зовсим той остров Кучуков отцом Николским прыверненым и отданным. На том острови церковном кгвалтом и упором рыбы въ озерах ловите и сеножати зъкошуете. А Отцомъ Николским зажыват бороните, ани из доходу из звычайного водлуг давного звычаю за сеножате не оддаете. През што соби немалую крывду и шкоду од вас меновали, чого абы од того часу болше не было, водлуг прозбы отцов Николских и прав их, и во длуг тых листов, небощика Пана Хмелницкого гетмана и прошлых Полковников сурово вам под срокгим войсковим каранемъ и за рукою накождого стакоп до скарбу нашого, прыказуемъ, абы намъ зъ вас старшим и менъшим Козаков, мешан и селян в Воронкови, Глубоком, Деребятини, Салкови, и иным де будучим, не важился на том острови их Кучукови и кгрунтом его церковных ани рыбу ловити, ани сеножати косите, без позволеня к доходу належитого отцом Николским. А хто и на тот лист дбати не будет таки кождый караным будет сурово, а за реку заплатит, и сена утратит, которое заграбит отцом волно будет. Кгды же упорне покоит Наш то все лѣпъшои веры и памяти в потомные часы да писмо тот лист нашъ з подписом руки нашое и печатю. Писан в Чигирине року 1658 июля 3 дня.

Иван Выговский власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 402 (оригінал).

№ 4

З Коша, 26 листопада 1667 р. – Лист Івана Сірка до Яна Казимира

Kopia listu Iwaszka, Hetmana Koszowego Zaporoszkiego.

Najasznieyszy Krolu Panie a Panie Nasz Milosciwy.

Raczył W. K. Mosc do Nas sług y poddanych swoich pisać, zesmy serca swoi napełnili przyiaznią, przeciw brzydkiemu Narodowi Bizurmanskiemu,

pamiętaią zywot Przodkow swoich, z czego będąc radoscią napełnieni, W. K. Mci P. N. My to declaruiemy, iz pomierzkło słonce w oczach naszych, gdy przywodzim sobie na pamięc złoty wiek Przodkow swoich, ktorzy przeciw Wichrow y Poganskim tłumow, az do umowe w Marsonym Polu sercem swym zastawiaiąc się, naydroszy kleinot, to jest sławę sobie sbudowali, ktorą my piastuiąc y idąc tropem onych ze serca swoie na tym ufundowalismy, zeby odrzucic tak wielki błąd, y Naywyzszemu Samemu Bogu zmierziony, ktory przez tak wiele lat między Nami panuiąc, tak wiele ruiny, w Oyczyznie naszey opłakaney napłodzią. Ktora, widząc Serca Nasze niby mieczem ostrym przebite zastały, y dotego Nas pociągneły, abyzmy staranie o opłakaney swoiey Oyczysnie mieli, na ktorą patrąc, chyba zakamieniałe serce zalem poruszone nie będzie, bo iuz y tak wielkie za grzechy Nasze z dopuszczenia Naywyszego Boga cierpielismy Karanie. Albowiem sami to wyznawamy, ze tak Korona Polska iako i Litwa y insze postronne Panstwa nie przez kogo inszego, tylko z instinctu Naszego usczerbek odniesli: Za co Nas P. Bog y czirkasze y wiecznie karac będzie, iezeli się nie upamiętamy, bo iuz y tak zaden Nas niepochowali, ze tocząc sie rozno, niby rozne koło krew chrzescianską rozlewalismy, z czego Nyprziacieł wesoły został, ktorego My widząc, y błęd, panuiący między Nami dotegosmy serca swe nakłonili, aby nie mieszaiąc sie w domowe niesczesne rozruchy, z Nieprzyiacialem wiary szablą szermowac, lubo w prawdzie piersi murem przeciw Nieprzyiaciołem stawiamy: jednak nie za maiętnosci, ani tez za skarby wielkie, tylko dla oplakaney Oyczysny, y na przod w tym przedsiewzięcia Naszym nie ustawac, submittuiemy sie tylko by raczy ta W. P. Mci P. N. M. łaska nie zmurazonym okiem na nasze patrzyc Wolnosci: albowiem my nie potrzebuiemy ani maiętnosci, ani stołkow senatorskich, tylko tey, ktora iest kazdemu s rorzeniu miła, wolnosci, o ktorą pokorną przozbę Naszą do W. K. Mci wnosimy.

W. K. Mci P. N. M.

Z kosza d. 26 Novembri 1667

Naynizszy sługa i podnozek Iwaszko Hetman koszowyie wszyskim towarzystwem na koszu będący.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 971: Збірка Дубровського. – Авт. 152. – № 81 (копія).

№ 5

Батурин, 9 серпня 1690 р. – Універсал Івана Мазепи про підтвердження за Григогієм Дейнекою двох млинів на ріках Свидні й Раті

Пресвѣтлѣйшихъ и Державнѣйшихъ Великихъ Государей Их Царского Пресвѣтлого Величества войска запорозкого гетманъ Іванъ Мазепа.

Іхъ же Царского Пресвѣтлого Величества войска запорозкого всей старшинѣ и чернѣ, особливе П: сотникови кролевецкому атаманови, и всѣмъ кому колвекъ о том вѣдати належит, ознаймуем, иж суплѣковалъ до нас Григорий Дейнека значний товариш Кролевецкий просячи, абысмо ему

ствердили отцевские его два млина власным коштом построенные а на него природным правом спалые, еден на рецѣ Свиднѣ о трох колахъ, а другий на рецѣ Ретѣ тож о трох колах стоячие. Теды мы склонившися на оного прозбу и респектуючи, яко на небожчика отца его войсковое услуги, такъ и на его Григория, до которих онъ всегда пилне мѣется и вперед отправовати оные повинен будет, ствержаем симъ унѣверсалом нашим о за два тие млины, позволяючи з них оному всѣ находячие пожитки заживати в цалѣ, если однакъ самъ безъ людзской помочи греблѣ гатить, и гатити маетъ. В чом всемъ абы ему помененному Дейнецѣ нѣхто не важился чинити найменшой перешкоды и трудности, пилноваруем и приказуемъ.

Дан в Батуринѣ 9 августа 1690 року.

Звышъменованный гетманъ рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 442 (оригінал).

№ 6

Батурин, 5 листопада 1691 р. – Універсал Івана Мазепи про підтвердження надань значному товаришу Костянтинові Голубу

Пресвѣтлѣйшихъ и Державнѣйшихъ Великихъ Государей Ихъ Царского Пресвѣтлого величества войска Zапорозкого гетманъ Іванъ Мазепа.

Іхъ же царского пресветлого величества войска Zапорозкого полковникови нѣжинскому, старшынѣ его полковой, Сотникови Кролевецкому и кождому, кому о том вѣдати належит, ознаймуемъ, ижъ просилъ нас панъ Костантий Голубь значный товаришь войсковый, абысмо ему слободку межи Довгалювкою фолварками, да Игнатком, и межи горѣшными млынами на власном его кгрунтѣ лежачую, и пять хатъ межи Дулиными и его пана Костантіа млынами на ровчаку тожъ на власном кгрунтѣ его стоячіе, потвердили нашымъ унѣверсаломъ. Теды мы Гетманъ маючи власть по милости Божой и по монаршомъ Их царскаго пресветлаго величества указу всякіе справовати дѣла, и давши у себе его пана Костантіа мѣстце прозбѣ, респектом значных в войску Zапорозком услугъ, и для упретмое его къ нам рейментарови зычливости, ствержаем ему тую слободку и тіе пять хатъ в zуполное владѣнье, варуючи пилно, абы нихто з старшыни и чернѣ, а особливе старшына Кролевецкая, ему пану Костантію в том не чинила трудности, и до мѣскихъ своихъ судовъ якъ тоей слободки такъ и тыхъ пятохъ хатъ не потягала.

Данъ в Батуринѣ 5 ноевріа року 1691го.

Звышъменованный гетманъ рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 445 (оригінал).

№ 7

Батурин, 13 червня 1694 р. – Універсал Івана Мазепи сарському, петровському, котковському отаманам з усім товариством і війтам довколишніх сіл з наказом гатити сарську греблю на р. Пслі

Іхъ Царского Пресветлого величества войска Zапорозкого гетманъ Іоанъ Мазепа.

Вамъ Атаманамъ Сарскому, Кротковскому, и Петровскому зъ товариствомъ; такъ и войтамъ сѣлъ тыхъ же з посполствомъ сымъ нашымъ писанемъ сурово приказуемъ; абысте подлугъ давнихъ обыкновеных войсковую нашу сарскую на Пслѣ будучую с полнымъ шарваркомъ гатили греблю. А еслибы такъ, подлугъ сего унѣверсалу нашего досить волѣ нашой не сталося, теды не тилко вы Атаманя и войти з тамошными житлями сурового не уйдете караня, але и державци ваши под великую нашу гетманскую подпадутъ не ласку, и овоежъ каране, абы такъ, а неиначе было и повторе пилно приказуемъ.

Данъ в Батуринѣ июня 13 дня, 1694 року.

Звышъменованный гетманъ рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 447 (оригінал).

№ 8

Київ, 17 жовтня 1706 р. – Універсал Івана Мазепи до всієї старшини Переяславського полку про звільнення сіл Дівочки й Коваленъ, що належать до монастиря св. Миколи Пустинного, від орендної плати

Пресвѣтлейшого и державнѣйшого великого государя его царского величества войскъ запорожских Гетманъ славного чина святого апостола Андрея и Бѣлого орла кавалеръ Иванъ Мазепа.

Пану Полковникови Переяславскому, Сотникови полковому, Атаманови городовому, и воитови тамошнему зо всѣми маистратовими и кождому кому колвекъ о томъ вѣдати належитъ, сымъ нашим унѣверсалнимъ писаніемъ ознаймуемъ, ижъ мы, гетман, мѣючи особливыи нашъ респектъ, на святую обитель монастыря Николского Пустинного, уволняемъ села именно Девички и Ковалѣнъ, до помянутого монастыря святого Николского Кіевского належачие, от оплачіваня раты арендовой. Zа чимъ абы такъ самъ Панъ Полковникъ, тако и всѣ рядовие Полку Переясловского вѣдаючи о таковои нашои волѣ, неемѣли и не важилися въ держання тоеи аренды, чинити перешкоды и докравлятися ратнои за оние села сумми, которими позволили ему помененному монастырю, такъ хотя ку своему пожиткови общому диспоновати пилно мѣти хочемъ и повагою сего нашого универсалу приказуемъ. Данъ въ Киевѣ, октября 17, 1706 году.

Звишъменованій гетманъ и кавалеръ, рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 293: Західно-руські акти. – № 450 (оригінал).

№ 9

Батурин, 1 вересня 1701 р. – Універсал Івана Мазепи переяславському єпископові Захарієві Корниловичу на володіння переяславському монастирю селом Лялинцем зі всіма угіддями

Пресвѣтлейшого и державнѣйшого великого государя нашего, Его Царского Пресвѣтлого величества войска Запорожского Гетманъ и славного чину святого апостола Андрея кавалеръ Иоанъ Мазепа.

Всѣмъ въобецъ и кождому засобно, кому би о том вѣдати належало теперъ и в потомные часы будучимъ людемъ симъ унивѣрсалнымъ писаниемъ нашимъ ознаймуемъ: ижъ мы гетманъ мѣючи по должности нашои хрестеянскои нетилко о цѣлости отчизны малороссийской неусыпный промислъ лечъ и о благостоянии церквей божиихъ горливое и ревностное попеченіе яко разъ коштомъ и стараньемъ нашимъ запустѣлый, упалый и в килко сот помѣтномъ забвении з не меншимъ православія святого жалемъ зостаючий престолъ епископи переясловскому воздвигнулисмо реставровалисмо и в первобытное свое благолѣтие привелисмо так хотячи в немъ ку превитанѣ самой превысокой особы архіерейской ясне въ богу превелебнѣйшого Его милости господина отца Захария Корниловича первого на воздвигненномъ томъ отъ насъ престолѣ епископа переяславского и всѣхъ при нем captcha слуга сослужащихъ належитое учинить доволство надаемъ его милости властію намъ отъ бога врученною гетманскою на монастыръ той престолный переясловский ему самому и всемъ по оному будучимъ престола того епископского сукцессоромъ село прозиваемое Лялинецъ въ полку Лубенском въ сотнѣ Чигиринѣ Дубровской лежачое за всѣмы до него принадлежнимы добрами лежачымы кгрунтами, полями, лѣсами, сѣножатмы и всякимы угодіямы, а до того и з частью змѣровъ млиновыхъ до скарбу войскового зо всѣхъ того села гребель опрочь едной прозиваемой воинской приходячихъ и належачихъ, которое то село именем и властью нашой войсковой въ своей мѣлъ державѣ небожчикъ отецъ Іосифъ Рубанъ будучи полковнитства охочо потомкомъ. И такъ повагою сего универсалу нашего гетманского и фундаторского воленъ и моценъ будетъ его милость отецъ епископъ переясловский в свою моцъ и владзу и поссесію тое помянутое село Лялинецъ одобраты оним владѣты, всякие пожитки такъ зо самого села яко и зъ млиновъ на греблях тамошнихъ стоячихъ опрочь едноей толко витреченной гребли воинской во всѣхъ частехъ розмѣровых войсковых отбѣраты и якъ хотѣти всѣмъ тим диспоноваты в чомъ абы нихто зо старшины и черни войсковой жадной найменшой не важился чиниты и перешкоды крѣпостию сего унѣверсалу нашоговаруемъ, войтъ засъ тамошний лялинецкий зо всѣмы тяглимы посполитыми людмы аби всякое належитое ему яснее в богу превелебнѣйшому его милости отцу епископу переясловскому и сукцессоромъ его милости въ потомніе часы отдавали послушенство пилно мѣти хочемъ и рейментарско приказуемъ.

Данъ въ Батуринѣ року 1701 месяца сентеврия 1 дня.

Звышменованный гетманъ рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 1000. – Оп. 3. – № 636 (копія 1784 р. з оригіналу, що зберігається в Переяславському суді).

№ 10

Жовква, 26 квітня 1702 р. – Універсал Івана Мазепи до полковників і старшини Війська Запорозького про безпеку для деяких польських магнатів під час війни зі Швецією

Пресвѣтлейшого и державнѣйшого великого государя нашего, Его Царского Пресвѣтлого величества войскъ Запорожскихъ Гетманъ, славного чина святого апостола Андрея и белого Орла кавалеръ Иоанъ Мазепа.

Паномъ полковникомъ, старшинѣ полковой: обознымъ, судіамъ, писаромъ, асауломъ, хоружымъ, так же сотникомъ, атаманамъ курѣннымъ и всему старшему и меншому воиску Его царского пресвелого величества Рейменту нашего Запорожских Товариству, и кождому кому бы колвекъ вѣдати належало, симъ унѣверсаломъ нашимъ ознаимуемъ: ижъ мѣючи в належитой обсервации и повагѣ, великое имя и высокіі въ Рѣчи Посполитой заслуги, ныне освяцоного, Его Милости ксендза Арцибискупа Гнезненского Короны Полской и великого княжества Литовского примаса и вернаго ксіонжеця урожоного Легата, такъже ясневельможного его милости пана подканцлера Коронного и целаго высоцеповажного ясневелможныхъ ихъ милостей пановъ Шембековы дому, которіи отъ початку войны шведской при Рѣчи Посполитой полской зъ наяснейшимъ Его Царского Пресветлого величества Маестатомъ сконфедерованной въ военныхъ коньюнктурахъ статечно и непоколебимо ставаючи, Монаршимъ Его величества интересомъ всегда былъ и теперь непремѣнно есть прихильный, верный, и зичливый, всемъ вобецъ добра такъ яснее освѣцоного его милости кзіонженца примаса и ясневелможного его милости Пана подканцлерого Коронного, яко и цѣлого высоцеповажного ясневельможныхъ ихъ милостей панов Шембеков дому в якихъ колвекъ воеводствахъ, земляхъ и повѣтахъ знайдуючіеся, беремъ въ особливую нашу протекцію, охороняючи оние отъ всякихъ явныхъ и потаемныхъ аккгравацій, спустошеній, кривдъ и долечливостей. За чимъ абы никто зъ старшаго и меншого воискъ Его Царского пресветлого величества Рейменту нашаго Запорожскихъ Товариства, которое мѣетъ бытии от насъ ордыновано во внутрь Короны Полской на прошлую военную кампанию теперешней весной сведаючи о таковой нашей волѣ не смѣлъ и не важился во всѣхъ обиды добрахъ гдѣ колвекъ по воеводствамъ и повѣтамъ знайдучихся, яснее освѣцоного яснее вельможного и цѣлаго имянитого ясневелможныхъ ихъ милостей пановъ Шембековъ дому не смѣлъ и не важился, в тягненю, в подѣздахъ, переходами, ни походами, становисками, попасовисками и ночлегами, кривдъ, руинъ, и екзорбитанцій претендовати, подводы братии, и жадныхъ на теншихъ опрессій, рабункові и дезолацій

чинити, пилно грозно и сурово варуемъ, и приказуемъ. А если бы кто легкомыслне поступивши поважился тимъ якіе колвекъ екзорбитанціи нимъ сей нашъ указъ починити, то такового каждого, яко указомъ нашимъ противного безъ жадного респекту, за певными доводами ведлугъ воисковой артикулови на горлѣ карати докладуемъ.

Данъ въ Жолквѣ, апреля 26, року 1702.

Звишеименованный гетманъ и кавалеръ, рукою власною.

РНБ, від. рукоп. – Ф. 731. – № 873 (копія 1831 р. з оригіналу, який належав кн. Д. І. Долгорукому)*.

---

* У даній копії може бути багато орфографічних похибок, оскільки автор копії, роблячи відповідні помітки на полях, не мав впевненості у правильному прочитанні.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

ОПИС ЗАМКУ В БРОДАХ 1689 РОКУ

Бродівський замок на Львівщині увійшов до історії оборонного будівництва на українських землях не лише як одна зі споруд, зведених за проектом знаного в історії України французького інженера та картографа Ґійома Левассера де Боплана, але й єдина бодай частково збережена з-поміж його українських фортець. Замовником виступав польський коронний гетьман Станіслав Конецпольський, становище й фінансові можливості якого (як і вибір будівничого) визначили почесне місце фортеці серед найважливіших об'єктів оборонної архітектури українських земель XVII ст. Проте в наступному столітті її перебудовано, а в XIX ст. значною мірою розібрано, внаслідок чого від первісного оборонного комплексу частково збереглися лише каземати.

Досі найповніше уявлення про бродівську фортецю давав опис французького мандрівника Франсуа Далерака, який досить докладно зупинився на системі укріплень, військовій амуніції та забезпеченні, навіть окремо відзначив ряд архітектурних деталей[1]. Назагал, його розповідь у класичних традиціях жанру подорожніх нотаток європейського мандрівника XVII ст. є доволі лаконічною, проте в ряді моментів вона все ж істотно доповнювала можливі уявлення про первісний вигляд фортеці, що складалися на підставі аналізу її збережених елементів. Найважливішою позицією з іконографії є рисунок 1850 р.[2]

Комплекс конкретних даних про одну з визначних пам'яток оборонного будівництва на українських землях значно розширює укладений 1689 р. інвентар, який досі проходив повз увагу дослідників. Він походить з архіву

---

[1] *D'Alerac F.* Les anecdotes de Pologne. – Amsterdam, 1699. – T. 2. – P. 283. Публікацію оригінального тексту з польським перекладом див.: *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865. – S. 65–67 (далі цит. за цим виданням). З найновішої літератури про неї див.: *Bania Z.* Pojęcie rezydencii w architekturze polskiej XVII i XVIII wieku na przykładzie Podhorzec i Brodów // Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. / Red. Jerzy Lilejko. – Lublin, 2000. – S. 381–390; *Krawcow S.* O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI–XVII w. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Warszawa, 1992. – T. 37. – Zesz. 1. – S. 10–14.

[2] *Krawcow S.* O układzie przestrzennym... – S. 6.

родини Собеських, у руках яких Броди перебували майже чверть віку, починаючи з 1680 р., коли внук будівничого фортеці – Станіслав Конецпольський передав місто королеві Янові III Собеському, записавши ключ маєтків його старшому синові Якубові.

Як видається, інвентар складено не випадково. За свідченням історика міста С. Баронча, 1690 р. король побував у Бродах, й опис, вірогідно, складено перед його планованим приїздом. Принаймні, судячи зі стану на 1689 р., новий господар фортецею до того активніше не займався. Публікований опис вцілів серед родинних паперів Собеських, збережених у складі частини архіву Радзивілів у варшавському Головному архіві давніх актів.

Інвентар виявлено ще на початку 1990-х років. У контексті містобудівельної історії міста до нього звертався Сергій Кравцов, який, однак, використав з нього лише невеликий фрагмент з описом в'їзду до замку[3]. Проте цей винятково цікавий комплекс відомостей про фортецю, безперечно, заслуговує повного видання.

Публікований опис складено через дев'ять років після того, як місто з фортецею перейшло у власність короля. Як свідчить віднайдений текст, на той час фортеця перебувала в запустінні, рів з водою замулився й заріс очеретом, а чимало приміщень руйнувалися або перебували в різному стані руїни. На це вказує, насамперед, докладний опис актуального становища казематів. За свідченням інвентаря, у них знаходилися приміщення різного призначення, втім також мала кухня (арк. 7) й кухня (арк. 8, 14), дві криниці (арк. 7), одна з яких на час укладення інвентаря була завалена, татарня (арк. 4), стайня (арк. 7). Поодинокі нотатки інвентаризаторів засвідчують також певні моменти "життя" фортеці. До них належить вказівка на "недосипаний" бастіон зі сторони містечка Лешнева (арк. 13), забиті ворота склепів (арк. 4, 6), замурування у в'їзній брамі двох вікон для стріляння "під час навальності" (арк. 5).

Важливий штрих до характеристики актуального стану фортеці дає перелік переховуваної військової амуніції. На багатстві цих запасів наголосив ще Ф. Далерак, підкресливши, що в ньому найповніше виявляється заможність того, хто будував і забезпечував фортецю[4]. Серед гармат значиться ряд з гербом Конецпольських (арк. 13, 14, 15), хоч не підлягає сумніву походження саме від них переважної більшості наявного арсеналу. Це стосується, мабуть, й згаданих трьох гармат з гербами Замойських (Єлітами) та Корчаками (арк. 15), а також декількох трофейних, двох бранденбурзьких (арк. 12) та двох парадних московських "для тріумфу" (арк. 16). З речей "московського" походження згадана також "ліхтарня" (арк. 18). Серед військових трофеїв окремо слід відзначити турецькі кулі "з-під Журавна" (арк. 16) – скромну частину здобутого в битві 1676 р. Чимала частина цього спорядження знаходилася у цейхгаузі, сама споруда якого не

[3] Ibidem. – S. 14.

[4] *D'Alerac F.* Les anecdotes... – P. 67.

описана. Перед ним на подвір'ї замку збудовано порохівню – восьмигранну, дерев'яну, накриту ґонтом (арк. 20).

Крім військового спорядження, серед переліку переховуваного майна привертає увагу ще цілий ряд цікавих позицій. Насамперед відзначимо ті з них, що дають декілька штрихів до історії палацу в Підгірцях[5]. Укладачі інвентаря вказали, зокрема, три металеві частини фонтану замкового парку (арк. 15) й четвертий металевий елемент із мідним журавлем (арк. 16). Понад тридцять центнерів олова в широких бляхах (арк. 16), безперечно, належали до первісного покриття підгорецької резиденції. Наведені позиції, насамперед остання з них, правдоподібно засвідчують якісь відновлювальні роботи у Підгорецькому палаці перед 1689 р. На жаль, опис не вказує походження численних металевих частин годинникового механізму, проте не виключено, що його теж привезено з Підгорець. Принаймні, після їх переліку реєстр зразу ж віднотовує ще одну цікаву деталь декоративного оздоблення резиденції, окреслену як "Smok miedziany pozłocisty od pałacu podhoreckiego"(арк. 18). Окремо слід вказати також наступну позицію: "Sieci stus niemały zwierzęcych różnych, wilczych, zaiących, sarnich e[tc.], ale pogniłych" (арк. 30) – рідкісне джерельне свідчення про тогочасні полювання.

Звичайно, віднайдений інвентар дає значно повніші відомості про стан оборонних укріплень, забезпечення та різні сторони господарства фортеці. Проте особливої уваги заслуговує докладний опис забудови внутрішнього двору, досі відомої лише за лаконічною згадкою Ф. Далерака, за словами якого, "немає у дитинці ніякого будинку, тільки прості дерев'яні приміщення, довгі, будовані на польський спосіб, призначені на резиденцію губернатора"[6]. За публікованим описом, останнє твердження не відповідає дійсності під декількома оглядами, хоч вся забудова фортеці справді була дерев'яною. Інвентар містить обширну рубрику під назвою "будинки на дитинці", яка включає опис не лише житлових приміщень, але й інших будівель, не відзначених у лаконічному свідченні французького мандрівника. Центральне місце серед них посідає розташований праворуч від брами будинок "панських покоїв", як їх побіжно називають інвентаризатори єдиний раз, уже наприкінці опису (арк. 26). Тут знаходився й головний парадний зал – обширна квадратна в плані "stołowa izba" зі стороною в двадцять один крок та десятьма вікнами (арк. 21). Інше важливе й, мабуть, також більше приміщення – кімната (її розмірів не подано), у якій влаштовано каплицю зі склепінням, мальованим голубою фарбою, й одним великим вікном (арк. 23). Традиційно лаконічний опис не дає докладнішого окреслення планувальної та просторової структури цієї частини забудови.

Крім "панських покоїв", побіч них описано також окрему будівлю на два поверхи під назвою "жіночих покоїв". На відміну від попередніх, вони

---

[5] Підгорецьку резиденцію найдокладніше розглянув: *Bania S.* Pałac w Podhorcach // Rocznik historii sztuki. – Wrocław etc., 1981. – T. 13. – S. 97–169.

[6] *D'Alerac F.* Les anecdotes... – P. 67.

перебували в значно гіршому стані, були накриті зогнилим ґонтовим дахом, їх стіни до половини вікон спорохнявіли. Жіночі покої мали дві влаштовані на різних рівнях "жіночих" скарбниці, лазню, малу кухню, дві пекарні, велику кухню, "паштетничу" кімнату. Наведений перелік засвідчує, що саме при них знаходилися головні службові приміщення, призначені для забезпечення життєдіяльності фортеці та її гарнізону. На подвір'ї стояв також шпихлір, а за ним – возівня.

Показово, що всупереч сучасному твердженню Ф. Далерака, опис ні словом не згадує про якісь спеціальні приміщення для коменданта. Навпаки, як характер "панських будинків", так і самі розміри дають підстави твердити про їх призначення не лише для гарнізону, а й власників міста, не дивлячись на розташовану неподалік від Бродів парадну резиденцію у Підгірцях. На це прямо вказує у своєму "Щоденнику" Альбрехт Станіслав Радзивіл[7], "резиденцією" гетьмана Конецпольського називає Станіслав Освєнцім[8]. Гетьман мав би проводити тут більше часу, оскільки саме звідси датована більшість його збереженої й дослідженої кореспонденції відповідного періоду[9]. Додатковий доказ на користь такого висновку дає докладний перелік релігійного малярства в каплиці (арк. 23–24). Привертає увагу, насамперед, декілька разів побіжно відзначений добрий фаховий рівень окремих його зразків. Так, під склепінням вівтарної частини каплиці знаходилися чотири "повних" (з постатями на весь зріст?) картини "Воскресіння", "Вознесіння", "Зіслання Святого Духа" та "Вознесіння Богородиці", "вималювані доброю малярською рукою й інвенцією". Над дверима вміщено "Зустріч Марії та Єлизавети" італійської роботи. Не можна також не згадати присутності образів святих патронів Конецпольських – двох пар зображень святого Станіслава Костки та святої Катерини Сієнської. Прикметною особливістю цієї своєрідної "збірки" є також декілька копій шанованих богородичних ікон – "святої Марії Великої" (відома з численних реплік, втім також в Україні, ранньосередньовічна ікона римської церкви святої Марії Великої), Богородиці з Сокальського монастиря бернардинів, образок із шанованою скульптурою Богородиці костьолу в Гідлах поблизу Лодзі. Вони засвідчують характерне для тогочасної релігійної традиції побутування копій чудотворних ікон, яке набирало поширення на західноукраїнських землях від середини XVII ст.[10] Серед цього малярства, безперечно, знаходилися й

---

[7] *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przełożył i opracował A. Przyboś, R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – T. 2. – S. 217.

[8] *Oswięcim S.* Diariusz 1643–1651. – Kraków, 1907. – S. 207.

[9] *Bania S.* Pałac... – S. 102.

[10] Звід відомостей до історії цього явища за архівними матеріалами львівського походження див.: *Александрович В.* Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI–XVII століть // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 72–73. Принагідно варто зазначити, що згадана в описі копія Сокальської ікони належить до ранніх з-поміж зафіксованих досі в опрацьованих джерелах українського поход-

роботи майстрів, які працювали для Конецпольських. Одним із них в середині XVII ст. був, зокрема, голландець Ламберт ван Вестерфельд – брат знаного в історії України своїми київськими рисунками 1651 р. Абрагама ван Вестерфельда, який перебував на службі в Станіслава та його сина Олександра Конєцпольських, віднотований у бродівських міських актах як маляр останнього восени 1646 р.[11] Перелік малярського оздоблення каплиці так само дає далеко не гарнізонний її характер і призначення й виказує цілком очевидну присутність волі власника. Крім цієї своєрідної збірки, опис дає ще тільки один суто мистецький акцент зі сфери скульптури, відзначаючи герб Конецпольських у декоративному обрамленні на в'їзній брамі.

Огляд найважливіших відомостей віднайденого тексту вказує, що він зберіг цілий комплекс різноманітного плану даних про бродівську фортецю у її стані перед кінцем XVII ст. І все ж особливу увагу в ньому привертає виключно дерев'яна забудова дитинця. Ф. Далерак, як зазначалося, згадав з неї лише "помешкання для губернатора"[12], проте інвентар вказує на присутність у фортеці цілого комплексу дерев'яної забудови. Для укріплення бастіонного типу, та ще й збудованого за проектом французького військового інженера, таке поєднання неминуче викликає враження несподіваності. Його посилює й те, що в іншому сучасному бастіонному замку, в недалекому Золочеві Собеських, скромнішому, сама резиденція була мурованою[13]. Не може підлягати сумніву, що ідея такого поєднання йшла від власника. Звичайно, воно мусило бути цілком звичним і тільки відсутність належного інтересу до дерев'яного оборонного будівництва, зумовлена, насамперед, цілковитою втратою автентичних пам'яток, у поєднанні з традиційним недооцінюванням значення писемних джерел при дослідженні окремих аспектів історії архітектури на українських землях, викликають реакцію певним чином аналогічну тому враженню, яке українське дерев'яне будівництво в середині XVII ст. справило на сирійського мандрівника Павла Алепського та його супутників. Не відзначувані досі в літературі описи західноукраїнських замків засвідчують це з усією очевидністю. Як виявляється, частина забудови на подвір'ї згадуваного Золочівського замку теж була дерев'яною: за даними лаконічного опису з сумаріуша доходів Золочівського ключа 1715 р. при брамі знаходилося два дерев'яних будинки, які

ження. У збірках львівського міщанства перша відзначена щойно під 1668 р.: Там само. – С. 72. Нещодавно віднайдено також нотатку початку 1670-х років (початок інвентаря не зберігся) про копію ікони в описі майна люблінської міщанської родини: Національний історичний архів Білорусі. – Ф. 1815 (Магістрат міста Любліна). – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 144зв.

[11] *Александрович В.* Малярський осередок у Бродах // Дзвін. – Львів, 1990. – № 3. – С. 114.

[12] *D'Alerac F.* Les anecdotes... – P. 67.

[13] Доволі лаконічний опис Золочівського замку 1695 р., який, однак, дає дуже скромне уявлення про саму споруду, див.: *Александрович В.* Малярі Золочева та Золочівщини в другій половині XVII століття (у друці).

надавалися до проживання в них, і дерев'яний шпихлір при криниці[14]. Це вже вказує на ширшу тенденцію, яка, природно, потребує окремого вивчення. Попередньо можна ствердити, що присутність дерев'яної забудови в мурованих фортецях мала характер звичного явища[15], яке все ще не викликало належної уваги з боку дослідників і не зайняло свого власного місця в історії оборонного будівництва на українських землях. Не може підлягати сумніву істотна роль дерев'яної забудови навіть у новітніх фортифікаційних системах мурованих замків європейської традиції на зразок Бродівського та Золочівського. Принаймні, публікований інвентар доводить це з усією очевидністю. Комплекс збережених у ньому відомостей здатний слугувати важливим джерелом для повернення бродівській фортеці її справжнього місця у тогочасному історичному процесі та студій над різними аспектами історії XVII ст.

Текст інвентаря публікується згідно з прийнятими археографічними правилами зі збереженням особливостей тогочасного тексту. Пунктуація, вживання великої літери та спеціальних літер дається відповідно до норм сучасного правопису, скорочення розкрито у квадратних дужках. Кінець сторінок позначено двома рисками (//). Їхня нумерація виділена жирним шрифтом і подається в квадратних дужках на початку тексту кожної сторінки.

ДОКУМЕНТ

1689 р., жовтня 20. – Інвентарний опис замку в м. Бродах

[**1**] Deskriptia zamku brodzkiego i wszystkich budynków, zostaiących w onym, tudziesz armat i munitiey różney, iako destinite każda rzecz położona stoi, d[ie] 20 8-ris a[nno], 1689 clundowana. //

[**2**] Zamek brodzki.

Wymurowany iest ab extra kamieniem ciosanym spodkiem na trzy szary al[ia]s rzędy, a do góry wywiedzony w skarpę. Około wierchu opasanie kamieniem ciosanym y nakryty także kamieniem ciosanym na kształt gziemsu. W szpodzie mur cały, oprocz na iednym belluardzie od Smulna ściana nadrysowała się na dwoch mieyscach tak jakoby odpaść miała. A spodkiem nakoło od wodu powysypowały się kamienie y z muru powypadały; który to trzeba oprawić dwiema rzędami al[ia]s szarami nakoło. Ten zamek wystawiony jest figurą gwiazdy w rogu belluardów, na miejscach błotnistych, ponad wirzchowiną stawu Lachodowskiego, koło

[14] Державний історичний архів Литви. – Ф. 459 (Архів Радзивілів). – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 2.

[15] Тут варто нагадати, що навіть князь Василь-Костянтин Острозький жив у дерев'яному палаці на території родового замку в Острозі: Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 123.

którego ab extra jest fosa niezbytnie szeroka od miasta. Od stawu zaś y od błot stanie za fosą szerokość stawu y błota. Po większey części ta fosa zarosła trzciną y zamulona błotem. Weście do zamku iedno tylko od miasta. Przed bramą iest szaniec z ziemie wysypany, spodem podmurowany, już nadpsowany, y z wału darnie pousuwało się, także y contraskarp przeciwko niemu całe zepsowany. Fosa błotem zamulona. Przeście przez fosę most yz zwodem na łańcuch przes wagę otwierzjący się, też nadpsowany y po częściey reparowany. Za tym szańcem idzie most przes fosę do samey bramy zamkowey, na którym dwa zwody. Pierszy w środku przes wagę otwierający się na łańcuchach dwoch, a drugi zwod samę bramę okrywaiący na łańcuchach długich, połtoraset ogniw w sobie mających y na dwoch łańcuchach pomnieyszych, zwodzący się siełą ludzką. Ten most iest nadpsowany y poprawy potrzebujący. // [3] Mostek także przed bramą jest niedawno postawiony dobry, na którym iest zwod, fortę zamykający.

Brama do zamku partim z ciosanego kamienia, partim cegłą ab extra wymurowana. Na wierzchu bramy iest sklepik także partem z ciosanego kamienia, partim cegłą, kopuła na nim wykształtowana, nowo gątami pobita. W środku nad bramą iest* herb Podkowa z Krzyżem z swemi compardymentami sztukatorską robotą. Gzems kamienny po iedney stronie trochę nadpsowany y z mieysca ruszył się. Sama w sobie brama szeroka iest, do którey wrota drewniane żelazem z przychodu w kratę obwarowane, napuł się otwierające, na trzech zawiasach, po obudwu stronach wiszące, z wrzeciądzami żelaznemi dwiema y z zasuwami dębowemi zamykające się. Do zasowu kuna żelazna, kłotką wielką zamykająca się.

Przy niey fortka po prawey stronie, w którey cios al[ia]s słup kamienny nowo reparowany, do niey drzwi dębowe na zawiasach dwoch, przes wszytkie drzwi dobrze opatrzonych. Przy nich kuna żelazna do drąga zamykająca fortę. W bramie jest krata dębowa, okowem żelaznym na iedney stronie od bramy opatrzona. Latarnia w bramie w kwatyry skłana, w ołów oprawne kwadratowa, z pałąkiem żelaznym. W tey bramie iest hakownic na sragach num[ero] 23, hakownic z zamkami długich y krótkich num[ero] 9, hakownic bez zamków y złych, poprawy potrzebuiących, num[ero] 14.

Wyszedszy z bramy murowaney, którey iest długość ab intra na kroków 28, a szerokość między murami na kroków num[ero] 10. Ad circum ferentiam dziedzińca są mury wkoło potężne częścią ciosanym kamieniem, a po większey części cegłą potężnie wymurowane framugami y kołossami płaskiemi, a de super // [4] kamiennemi balasami toczonemi na pozor gzemsów y kapitelów, na kstałt sztukatorskiey roboty przyozdobiono. Między tymi murami iest wał, ziemią usypany szeroki na kroków num[ero] 20. Sklepy pod nim wkoło także murów są podziemne ieden z drugiego od samey bramy asz nakoło idące, w takowey liczbie:

1**. W bramie po lewey ręce iest sklepik na sześć kroków szeroki y długi, w nim okno iedno z kratą żelazną, teras na turmę tatarską obrocony. Z tego skle-

---

* Слово було написано двічі, перше витерто.

** В оригіналі ця нумерація проставлена на полях.

piku iest drugi sklepik ex opposito, w którym dwie oknie w bramę, od strzelania pod czas nawalności zamurowane, a* zosobna iest okno z kratą żelazną od dziedzińca.

Sklepy piersze. Weście do sklepów iest przysionek, do którego odrzwie z ciosanego kamienia, okna z kratą żelazną nade drzwiami. Drzwi przy nim na zawiasach dwoch potężnych poiedynkowe stolarską robotą, wrzeciądz u nich z skoblami. W tym przysionku są dwa kominy do góry wywiedzione, murowane, ale tu w przysionku zruinowane. Tego przysionku iest wszerz na łokci n[umero] 5 y wdłuż na łokci num[ero] 8.

2. Tego przysionku po lewej ręce iest sklep długi na kroków num[ero] 20, a wszerz na kroków num[ero] 8. Odrzwi do niego z ciosanego kamienia, poprzedniego roku nadpsowane, cios ieden od muru odstał. Drzwi do niego prostey roboty na zawiasach num[ero] 2 z wrzeciądzem y skoblami żelaznemi, okien dwie z kratami y ankr ieden pod wirzchem spoiony, żelazny. Bywał znać pieć w tym sklepie, teras zamurowane czełuście. Po drugiey stronie tego przysionku z prawey ręki iest także 3 sklepy takowysz długości na kroków num[ero] 20, szeroki na kroków num[ero] 8. We drzwiach odrzwi z ciosanego kamienia, przy nich drzwi proste na zawiasach y z wrzeciądzęm, okien dwie z kratami y ankr ieden żelazny. Także znać bywał w nim piec, teras niemasz. //

[5] 4. Sklep pod belluardem narożnym po lewey ręce od miasta na kolumnie z ciosanego kamienia wymurowaney kolisty, szeroki na kroków num[ero] 20, a długi na kroków num[ero] 24. Wrota do niego dembowe na potężnych zawiasach y hakach, obite zumami, napuł się otwierające, z wrzęciądzem y skoblami i kłotką. Z tego sklepiku są wrota ku czekawzowi zabudowane dylami.

5. Sklep przy belluardzie o wielkich wrotach, drzwi do niego dębowe, wpół się otwieraiące, zumami obite, na potężnych zawiasach num[ero] 4 zawieszone z wrzęciądzem y skoblami, szeroki na łokci num[ero] 8, a długi na kroków num[ero] 35. Ten sklep iest przy narożu od cekawzu poprostu dylami. W nim iest okien num[ero] 3 z kratami żelaznemi, ankrów nad wierzchem num[ero] 3, przes mury środkiem spojone. W tymże sklepie iest podbudowanie drewniane pod dachem gontowym, gonty dębowe. Nadto iest kołków drzewa smolnego y dwa stusy sczypanego do kagańców. Są tesz tam skręty iedne z osią, opatrzone dobrze żelazem, do armaty. Itt[em] dwie ossi przednie od wozów z dyszlami, także żelazem opatrzone. Sztynwaga z hakami iedna. Pułpików dragońskich z grotami żelaznemi num[ero] 8.

6. Sklep, al[ia]s cekawz tenże, iest ieden, co y ten pierszy immediate tylko przegrądzony dylami od pierszego, to iest wyżey opisanego. Od tego przegrodzenia długi na kroków num[ero] 65, szerokości takowisz w osm kroków. Do niego weście od dziedzińca**. Odrzwi z ciosanego kamienia. Wrota potężne dębowe, zumami żelaznemi gęsto obite, otwieraiące*** się napół, na zawiasach num[ero]

---

* Слово виправлене.

** Два останні слова вписано над рядком.

*** Дві перші літери виправлено.

4 potężnych żelaznych y z hakami. Zamek przy drzwiach z zasuwą potężny dwugryglowy y drągiem przy murze pryparte żelaznym. Ankrów w nim pod wirzchiem żelaznych iest num[ero] 9. Okien w nim iest num[ero] 5 z kratami żelaznemi, przy trzech od prochow są okiennice na zawiasach żelaznych. //

[6] 7. Sklep podle cekawzu. Weście do niego: wrota wpuł się otwierające, na zawiasach num[ero] 4 z hakami, obite zewsząd zumami, wrzeciądzów num[ero] 2 z skoblami swoiemi. Ten sklep długi na kroków num[ero] 40, szeroki na łokci n[umero] 8. Ankrów w nim n[umero] 2, ieden rospusczony u wierchu, a drugi zabity. Z tego sklepu są drugie wrota wewnątrz do sklepu pod belluard na zawiasach podwoinych napuł się otwieraiące, ale teraz wreciądzami y skoblami trzema zabite.

8. Sklep pod belluardem od Smulna* kolisty na filarze z ciosanego kamienia, do niego weście** od dziedzińca, odrzwy*** z ciosanego kamienia. Wrota proste na biegunach wpuł się otwieraiące. Wrzeciądz z skoblem do zamknięcia. Ten sklep szeroki na kroków num[ero] 20, a długi na kroków num[ero] 24. W iedney stronie poczał się mur sypać spodkiem, restauratiey potrzebuie. Z tego sklepu są sklepy dalsze w belluard idące num[ero] 4, nakoło studni idące, ale że pierszy zawalony z wierchu, trudno do drugich prześć. Studnia iednak w środku tych sklepów z kamienia ciosanego wycembrowana asz do wirzchu, ale teras kamieniami zawalona.

9. Sklepy, do których iest przysionek, odrzwi do niego z ciosanego kamienia, drzwi proste poiedynkowe na dwoch zawiasach z wrzeciądzem y skoblami. Nade drzwiami krata żelazna. Sam przysionek o łokciach n[umero] 7 szeroki, a długi na łokci num[ero] 8. Po lewey ręce sklep. Drzwi do niego proste bez zamknięcia, na zawiasach num[ero] 2 żelaznych, ale haków niemasz. Ten sklep długi na kroków num[ero] 28, a szeroki na kroków num[ero] 8. W nim okien 3 z kratami żelaznemi, ankier u wierzchu num[ero] 1. Po prawey ręce sklep drugi, do niego drzwi poiedynkowe proste na zawiasach z wrzeciądzami dwiema y z swemi skoblami o trzech oknach z kratami żelaznemi. Ankrów n[umero] 2 pod wirzchiem. // [7] W nim podbudowanie do połowice drewniane y pobite gontami.

10. Sklep, do niego weście, przysionek, drzwi proste poiedynkowe na zawiasach esistych n[umero] 2 y z hakami, wrzeciądz z dwiema skoblami, nade drzwiami krata żelazna. Z tego przysionku po lewey ręce iest sklep także szeroki na łokci num[ero] 8, a długi na kroków num[ero] 28. Ankr ieden, okien num[ero] 3 z kratami żelaznemi. Drzwi do tego sklepu są proste bez zamknięcia, zawiasy przy nich num[ero] 2, a haków niemasz. Po prawey ręce tego sklepu iest drugi sklep, długi na kroków num[ero] 36, a szeroki na łokci n[umero] 8. Drzwi poiedynkowe na dwoch zawiasach, wrzeciądz z skoblami żelaznemi, okien num[ero] 2 z kratami żelaznemi, ankier ieden.

---

* Село, розташоване на захід від Бродів.

** Далі дописано над рядком.

*** Початок слова виправлено.

11. Sklep pod belluardem pozadnim, od stawu, al[ia]s od folwarków mieyskich, obrocony na staynię. We środku filar murowany z kamienia ciosanego y cegły, stanąć może w niem z trzydzieści koni. Do tego sklepu są wrota proste na biegunach, wpuł się otwieraiące, wrzeciądz prosty z skoblami. Z tego sklepu są podziemne sklepy na kształt piwnic, ieden z drugiego cztery, szerokie po osmi łokciach, a wzdłusz po pietnastu kroków y studnia między niemi cębrowana kamieniem ciosanym, głęboka na siedm latrów.

12. Sklep z swoim przysionkiem, do tego weście bez zamknięcia, szeroki na kroków nu[mero] 6, a długi na kroków num[ero] 8, krata nade drzwiami żelazna. Z tego przysionka po lewey ręce iest sklepik, albo raczey kuchienka, długa na łokci num[ero] 9, a szeroka na łokci num[ero] 8, w oknie krata żelazna. Z tego sklepiku iest sklep długi na kroków num[ero] 29, w nim pułtora okna z kratami żelaznemi bez zamknięcia. Drzwi do niego na zawiasach, haku iednego nie maiące, wrzeciądz u drzwi z swemi skoblami. Po prawey ręce z tego przysionka iest sklep długi na kroków num[ero] 20, // [8] a szeroki na łokci num[ero] 8. Okien dwie z kratami żelaznemi, ankr ieden spoiony. Drzwi proste na zawiasach num[ero] 2, zamczysko proste y wrzeciądzów n[umero] 2 z skoblami swemi żelaznemi.

13. Ze strony od folwarków iest sklep, al[ia]s kuchnia, z swoim kominem murowanym, ankry dwa przes kuchnię y przez sklep spoionych. Sklep ten szeroki iest na łokci num[ero] 16, a długi na kroków num[ero] 22, zamknięcia żadnego do niego niemasz. Okna dwie z kratami żelaznemi, a trzecie nade drzwiami. Z tey kuchni iest sklep na kroków długi num[ero] 22, a szeroki na łokci num[ero] 8, o dwoch oknach z kratami żelaznemi, do niego weście, drzwi proste na zawiasach nu[mero] 2 z hakami, ankr ieden. Z tego sklepu iest przysionek bez zamknięcia, drzwi na dziedziniec zabite desczkami, krata nade drzwiami.

14. Z tegosz przesionku iest sklep, długi na kroków num[ero] 20, szeroki na łokci num[ero] 8, o dwu oknach z kratami żelaznemi bez zamknięcia. It[em] sklepik o iednym oknie w nim, krata żelazna bez zamknięcia, długi na łokci num[ero] 7, a szeroki na łokci n[umero] 8.

15. Sklep pod belluardem narożnym po prawey ręce od miasta, albo raczey od folwarków mieyskich, na kolumnie z ciosanego kamienia wymurowaney, kolisty, szeroki na kroków num[ero] 20, a długi na kroków num[ero] 24*, weście do niego, al[ias] odrzwia, ciosanego kamienia. Wrota do niego napuł się otwieraiące, na biegunach z wrzeciądzami y swemi skoblami.

16. Sklep do miasta. Weście do niego bez zamknięcia, przysionek sam długi na łokci num[ero] 9, a szeroki na łokci num[ero] 8, krata żelazna nade drzwiami. Po lewey ręce tego przysionku iest sklep, do niego drzwi na zawiasach // [9] dwoch, wrzeciądz yz skoblami żelaznemi. Sklep ten długi na kroków num[ero] 18, szeroki na łokci num[ero] 8, okien num[ero] 2 z kratami żelaznemi. Z tego sklepu iest sklepik długi na łokci num[ero] 11, a szeroki na osm, w nim krata

---

* Далі дописано над рядком.

żelazna, drzwi do tego sklepu niemasz. Po prawey ręce iest sklep bez zamknięcia długi na kroków num[ero] 42, a szeroki na łokci num[ero] 10, o trzech oknach z kratami żelaznemi, ankrów num[ero] 2. Ten sklep iest nadruinowany spodkiem barzo, dziura z niego na kstałt komina, weyście z niego bez* zamknięcia szerokie iakoby wrota.

17. Sklep, do niego weście, przysionek, krata nade drzwiami żelazna. Z tego przysionku po lewey ręce iest sklepik. Drzwi do niego na zawiasach proste z wrzeciądzem y skoblami, w nim okno iedno z kratą żelazną, a ten sklepik iest na łokci num[ero] 9. Z tego sklepiku iest sklep drugi bez zamknięcia, długi na łokci num[ero] 21. Okien w nim 2 z kratami żelaznemi, ankrów num[ero] 2. W tych sklepach znać bywały pieca, podłoga ceglana y ruina znaczna, spodkiem w ścianie od wału, poprawy potrzeba. Po prawey ręce tego przysionka iest sklep długi na kroków num[ero] 19, szeroki na łokci num[ero] 8. Okno w nim iedno z kratą żelazną, a drugie zamurowane. Z tegosz sklepiku iest sklepik długi na łokci 6, a szeroki na łokci osm, o iednym oknie z kratą żelazną, bez zamknięcia. Ściana w nich a parte trochę nadpsowana, piec w nim bywał.

18. Sklep pod belluardem o wrotach wielkich iakoby przedsionek przed piwnicami, iakoby skrzydlami pobocznie idący. Pobok iest bez zamknięcia y bez odrzwia // [**10**] kamiennego sklepik o iednym oknie z kratą żelazną. Tego przysionka po prawey ręce iest piwnica, do niey są schody kamienne gradusów num[ero] 8. Drzwi do piwnice na zawiasach num[ero] 2 y z hakami. Okna z piwnice dwie z kratami żelaznemi z ciosanego kamienia wywiedzione, długa ta piwnica na kroków num[ero] 15, a szeroka na kroków num[ero] 11. Druga piwnica, albo sklep podziemny na trunki, iest takowysz długi na kroków num[ero] 15, a szeroki na kroków num[ero] 13, o dwu oknach z kratami żelaznemi z ciosanego kamienia wywiedzione, głęboka na osm gradusów. Drzwi do niego proste, o trzech zawiasach, wrzeciądz w łańcuchy y z skoblami. Na tych piwnicach iest sklep drugi na kroków num[ero] 32, a szeroki na kroków num[ero] 13, w pośrodku iest filar murowany w cegłę, weście do tego sklepu iest po gradusach num[ero] 6 ku gurze. Drzwi do niego proste, na dwu zawiasach z hakami, a trzecią znać niedawno odięto, iest do niey hak średni. W tych drzwiach iest okienko na dwu zawiasach z klamką żelazną, wrzeciądz z skoblami dla zamknięcia. Zosobna iest dwa skoble uprawione. Okien do niego dwie z kratami żelaznemi.

19. Sklep, do niego przysionek szeroki na łokci num[ero] 8, a długi takosz, drzwi proste na dwoch zawiasach z wrzeciądzem y skoblami. Po prawey ręce tego przysionka iest sklep ku bramie, długi na kroków num[ero] 20, szeroki na łokci num[ero] 8, wysoki na siedm łokci. W nim piec bywał, ale teraz zruinowany. Ankrów dwa pod wirzchem spoionych. Weścia do niego dwoie, iedne od bramy, drugie od przysionka. Od bramy drzwi proste na dwoch zawiasach, // [**11**] kamieniem y drągiem podparte. Od przysionka drzwi bez zamknięcia, okien dwie z kratami, ale iedno zamurowane. Po lewey ręce tego przysionka iest także

---

* Слово написано двічі.

długi na kroków num[ero] 20, a szeroki na osm łokci, drzwi do niego na zawiasach, ale haków niemasz z wrzeciądzem y z skoblami, okien dwoie z kratami żelaznemi, ankr ieden w środku spoiony. Z tego sklepu są drzwi ku piwnicom zabite dylami.

Skarbiec.

Na belluardzie od miasta po prawey ręce, pod gontami, niedawno pobity wymurowany. Odrzwi do niego z ciosanego kamienia, a drzwi dębowe blachami żelaznemi ab extra obite, na zawiasach num[ero] 3 potężnych z wrzeciądzem u wierchu iednym, skobli num[ero] 2 w murze, a w drzwiach tylko ieden. Przy drzwich iest zamek, ab intra się zamykaiący, dwudryglowy. W tym skarbcu iest przegroda niby o dwoch sklepach. W pierszey przegrodzie iest kominek z rurami blaszanemi, z kominka w okna dla dymu wywiedziony. W drugiey przegrodzie tego skarbca drzwi dębowe na zawiasach num[ero] 2, wrzeciądz z skoblami. Wkoło skarbcu iest okien num[ero] 8 z kratami żelaznemi wmurowanemi. A u dwu okien iest krata z drutu robiona w pancerz. Notandum, że się rysa w podniebieniu spodkiem zakroiła. Na wierzchu tego skarbca są przydasza murowane num[ero] 3, z których ieden nadruinowany, gzems wpadł y niemasz go. Czwarty przydaszek barzo zły, mur wypadł po iedney scianie. //

[**12**] Armata.

Na belluardzie przed skarbcem zaraz iest dział num[ero] 4 iedney miary czwierć kartanowe nowo osadzone y żelazem dobrze opatrzone z herbem na nich insignia Podkowa z Krzyżem z swym kompardimentem. Te działa stoią na pomostach drewnianych. Przy iednym niemasz szwornia, al[ia]s cybantu, przy drugim lona iednego.

W drugiey stronie na tymże belluardzie iest dział n[umero] 3, al[ia]s kałabryny dwunastufuntowe, pod takimisz herbami, także denouo osadzone, długie na siedm łokci, przy iednym niemasz swornia wierzchniego, al[ia]s cybantu, y lona y deklów dwoch nad uchami, trzecie się zowie "Deus et victoria". Te działa na pomostach drzewnianych.

It[em] na tymże belluardzie iest działek polnych num[ero] 2 sześćfuntowe, niedawno osadzone z wszytkim porządnie na pomostach złych drewnianych, pod takimisz herbami Podkowa z Krzyżem.

Na drugim belluardzie od folwarków mieyskich iest szaniec wysypany w górę, koszami na wierzchu opleciony, al[ia]s basztelion. Na nim dział num[ero] 2, al[ia]s kolebryny dwunastofuntowe, pod herbem takimże Podkowa z Krzyżem z swemi kompardimentami, niedawno oprawne. Pod iednym oś złamana, do okowu nagotowana nowa, działo samo na drzewach położone, do iednego deklów nad uchami niemasz.

Na samym belluardzie iest dział num[ero] 5, dwoie ku miastu z herbami y intitulatią niemiecką, brandeburskie ćwierć kartanowe, al[ia]s dwunastufuntowe, z wszytkim porządkiem dobrze oprawne. A troie z herbami Podkowa z Krzyżem // [**13**] y z wszytkim porządkiem dobrze oprawne, także dwunastofuntowe, u iednego klina niemasz, stoią na pomostach drewnianych.

Na trzecim belluardzie niedosypanym od Leśniowa iest dział num[ero] 2. Jeden kalabryn dwunastofuntowy siedmłokciowy, a drugie działo ćwierćkartanowe, także dwunastofuntowe, ale u kalabryna niemasz dwoch dekiel od ucha y lonów, stoi na pomostach drewnianych.

Na czwartym belluardzie od Smulna iest dział num[ero] 3 ćwierćkartanowe pod herbami Podkowa z Krzyżem, u wszystkich trzech sworniów niemasz y u pobocznego lonów dwoch, oprawa koło nich dobra ieszcze, ale bez pomostów stoią.

Na piątym belluardzie od miasta po prawey ręce iest basztelion wysypany, koszami opleciony, na niem iest dział n[umero] 2 po łokci num[ero] 7 długie, dwunastofuntowe, zaprawdę dobre, u iednego koła ryfy niemasz, a u drugiego sworniów niemasz trzech y czwartego z hakami, pod takimisz herbami Podkowa z Krzyżem, stoią na pomoście poprawionym.

Na samym belluardzie iest dział num[ero] 4 ćwierćkartanowe w oprawie niezłey, u iednego łonów niemasz dwoch, a u drugiego koła bose y ryfy niemasz iedney, u trzeciego niemasz łonów dwoch y sworniów czterech, pod takimisz herbami* Podkowa z Krzyżem.

Na drugim rogu iest działo num[ero] 1, al[ia]s kolabryn, pod takimże herbem, na siedm łokci długi dwunastofuntowy lonów nie maiący, na pomoście złym. //

[**14**] Na tymże belluardzie iest mozdzirzów num[ero] 11 żelaznych o dwóch uchach, barziey do triumphu, aniżeli do woyny służące.

Tamże na tymże belluardzie iest szopa gontami pobita o trzech ścianach, pod którą iest działek n[umero] 6 spiżowych polnych. Videlicet trzy działka trzyfuntowe, a trzy po iednym funcie pod różnemi herbami Jalitami, Korczakami dobrze oprawne. Do nich trzy przodki wozowe na kołach y z dyszlem, okowane żelazem.

Jest praeterea** w teysz szopie działeczko num[ero] 1 na bosich kołkach w osadzie ledaiakiey.

It[em] w teysz szopie szmigownice żelazne num[ero] 2 ćwierćfuntowe w oprawie niezłey, ale bose, kulka.

It[em] w teysz szopie iest mozdzirzów num[ero] 3 granatowych szpiżowych, dwa mozdzirze oprawne dobre w żelazo, a trzeci prosty na drewnie ex parte oprawny, ale nieokowany. Dwa pod herbami Podkowa z Krzyżem, a trzeci pod Orłem. Jeden zabiera funtów num[ero] 50, drugi funtów 40, a trzeci funtów num[ero] 30, kule zabieraiący granatowe.

It[em] w teysz szopie szufel do nabiiania dział num[ero] 14.

Wyszorów, al[ias] stęplów, iest n[umero] 15.

Pomost w tey szopie iest drewniany.

It[em] na szańcach równo z bramą iest działeczko n[umero] iedno kartuzowe w prostey osadzie y samo działko nieochendożone pod herbem tymże, na kołach bosych, partim żelazem oprawne.

---

* Три останні слова написано двічі.

** Слово виправлене.

Przed cekawzem w dziedzińcu iest mozdzirzów n[umero] cztery dziesięćfuntowe, a piąty czteryfuntowy.

Przed samym zaś cekawzem iest korba żelazna wielka o trzech zagięciach. //

[**15**] Cekawz.

W cekawzie iest dział żelaznych odlewanych n[umero] 3, sześćfuntowych num[ero] 2, a iedno sześćfuntowe*.

Mozdzierzów żelaznych bez napisów iest num[ero] 11 na kamienną kulę rachuiąc dzieśięćfuntowe.

Zosobna mozdzirzów żelaznych iest num[ero] 2, nie do woyny, barziey do tryumphu.

W tymże kątie są organki. Naprzod z hakownicznemi rurami iest organków num[ero] 3, u dwoyga po pięć rur, a u trzecich rur num[ero] 10 żelazem do łoża przybite, na kołach iedne kowanych, a dwie na kołach bosych.

It[em] są organki o rurach num[ero] 8 muszkietowych bez koł na ossi, żelazem tylko przybite do łoża.

Od fontanny z Podhorzec iest sztuk wielkich num[ero] 2 na kształt rur. Trzecia także wielka, al[ia]s kurek szpiżowy.

Drobnych kurków, także szpiżowych, num[ero] 15.

Jest także forma iakaś spiżowa z rękoiścią żelazną, składana w sztukach num[ero] 2.

Ołowiu z pałacu podhoreckiego w blachach szerokich iest stus niemały, który wszytek waży cetnarów 30 y ka[mieni] 3.

Na tymże ołowiu iest stus niemały zbroią, kirysiamy starym y du[...]zdą** zepsowanym, nałożony y z osobna na przymurkach położonych przyłbic iest num[ero] 33.

Ołowiu iest sztuk n[umero] 4, które ważą kamieni num[ero] 14.

Waga żelazna, szala u niey na łańcuchach num[ero] 8 wisząca okowana, do którey iest gwichtów wielkich y małych iest num[ero] 5, pierszy cetnar, dwa po pułcetnara, czwarty kamień, piąty puł kamienia z rękoiściami żelaznemi. // [**16**] Szphera żelazna od fontanny podhoreckiey, na niey iest żuraw miedziany.

Drąg żelazny, al[ia]s obłożyna kuchenna, na osm łokci długa.

Granatów szklanych nieprzyprawnych na iedney kupie iest num[ero] 900.

Kul ćwierćkartanowych, al[ia]s dwunastofuntowych, iest num[ero] 240.

Na drugim stusie teysz wagi także ćwierćkartanowe num[ero] 250.

Na trzecim stusie kul dziesięćfuntowych żelaznych num[ero] 130.

Na czwartym stusie kul osmfuntowych żelaznych num[ero] 160.

Na piątym stusie kul sześćfuntowych żelaznych num[ero] 350.

Na szustym stusie kul dwufuntowych żelaznch num[ero] 150.

Na siódmym stusie kul czterofuntowych żelaznych num[ero] 190.

Rozerwanych dział zpieże iest przy wrotach po prawey ręce z działa czwierćkartanowego iest sztuk num[ero] 12.

---

* Початок слова виправлено.

** Два знаки всередині слова нерозбірливі.

Po drugiey stronie wrot działa rozerwanego, także ćwierćkartanowego, sztuk num[ero] 8.

Przy tym rozerwanym dziele iest działko szpiżowe funtowe n[umero] 1.

Kul zpod Żurawna tureckich kartanowych 34-funtowych nu[mero] 7.

Na osmym stusie kul żelaznych czterofuntowych num[ero] 250.

Na dziewiątym stusie kul żelaznych sześćfuntowych num[ero] 190.

Na dziesiątym stusie kul żelaznych osmfuntowych num[ero] 300.

Na iedenastym stusie kul żelaznych ćwierćkartanowych num[ero] 138.

Na dwunastym stusie kul żelaznych trzyfuntowych num[ero] 370.

Na trzynastym stusie kul żelaznych trzyfuntowych num[ero] 200.

It[em] armaty dział żelaznych bez łoża iest num[ero] 2, iedno sześćfuntowe, a drugie czterofuntowe.

It[em] działek spiżowych moskiewskich iest num[ero] 2, obitych ryfami żelaznemi trzyfuntowych bez łoża.

Granatów spiżowych rożnych po pułczwarta kamienia 2.

Granatów żelaznch wielkich po funtów 70 maiących num[ero] 9. //

[**17**] Granatów pomnieyszych żelaznych proznych także po funtów 50 maiących num[ero] 54.

Granatów ręcznych roznej wielkości proznych num[ero] 85.

Kul żelaznch na łańcuchach żelaznch rożney mody n[umero] iest par in num[ero] 3.

Kul ołowianych na drutach rozdanych iest par num[ero] 32.

Granatów ręcznych żelaznych nabitych num[ero] 66.

Sklanych granatów nabitych iest num[ero] 25.

Kul muszkietowych ołowianych rożnych małych y większych kamieni num[ero] 2.

It[em] kul dawnieyszego lania iest kamien num[ero] 1.

Form do lania kul iest num[ero] 3, iedna hakowniczna o pięci kul, druga o iedney kuli czwierćfuntowa, trzecia muszkietowa o dziesiąci kul.

Puszek drewnianych, al[ia]s kartaczów, rożnych z śrotem żelaznym iest num[ero] 80.

Kartuzuw blaszanych nałożonych kulami num[ero] 11.

Ognistych kul granatowych czterdziestofuntowych num[ero] 2.

Kul ognistych dziesięciofuntowych num[ero] 4.

Kul ręcznych ognistych num[ero] 6.

Rohatyn ognistych num[ero] 2.

Wieniec ognisty num[ero] 1.

Strzał ognistych num[ero] 9.

Rannych gwiazd num[ero] 5.

Drąg żelazny na łokci num[ero] 4.

Śrutu żelaznego iest z pułośmaczki.

Denek do prochowni spiżowych num[ero] 3.

Łańcuch ieden wielki w ogniw num[ero] 108.

Łańcuch drugi w ogniw num[ero] 24.

Kawalec łańcucha drobnego w ogniw num[ero] 17. //
[**18**] Kaganów żelaznych num[ero] 6.
Żelaza zigarowe.
Naprod koł żelaznych wielkich z czepami num[ero] 2.
Pomnieyszych kul żelaznych num[ero] 2.
Trybów num[ero] 4.
Kołko z szworniem num[ero] 1.
Młot zwonowy num[ero] 1.
Żelaza sztab wielkich dwułokciowych num[ero] 3.
Zosobna z dwiema blachami walec y z trzybem żelaznym.
Lina konopna stara o sążni num[ero] 20.
Smok miedziany pozłocisty od pałacu podhoreckiego.
Obręcze żelazne do beczek.
Ładunków z pasami rzemiennemi niedobrych num[ero] 100.
Lichtarz pokoiowy mosiężny wiszący y essów num[ero] 2 większych, a mnieyszych num[ero] 2 do niego.
Latarni z kołkami żelaznemi iest num[ero] 2, a moszkiewska iedna.
Bosaki do kaganców należących z swoimi drąszkami iest num[ero] 9.
Drąg żelazny przy granatach leżący.
Smoła do armaty.
Prochu iest beczek num[ero] 22.
W beczkach num[ero] 12 starego prochu iest kamieni num[ero] 87 y funtów num[ero] 5. W beczkach num[ero] 10 nowego prochu tak roczniego iest kamieni num[ero] bez dwu funtów.
Przerabianego prochu barył num[ero] 2, w nich kamieni num[ero] 5 y funtów 9.
Zosobna beczek niepełnych dla porywczy num[ero] 2, w nich kamieni num[ero] 7. //
[**19**] Zosobna salitry iest przy wadze kufa, kamieni w niey num[ero] 31 1/2.
W becce prostey iest trzecia część nadpsowaney salitry.
It[em] salitry lotrowaney większa połowica beczki.
Świder żelazny do hakownic należący.
Grotów z gałkami pozłocistych num[ero] 10.
Munsztuków staroświeckich żelaznych num[ero] 5.
Na bramie w sklepiku:
Rur hakownicznych nieoprawnych długich num[ero] 4.
Rura urwana z końca hakowniczna num[ero] 1.
Muszkietów starych num[ero] 2.
It[em] iescze hakownica z pułożem num[ero] 1.
Kul od działa dziesięćfuntowych żelaznych num[ero] 19.
Pułdziałkowych kul żelaznych num[ero] 50.
Kartaczów z śrotem żelaznym num[ero] 11.
It[em] w chustach okręcanych kartaczów num[ero] 8.
Motyk tureckich num[ero] 2.

Wieniec ognisty num[ero] 1.
Szufel do armaty y z wyszorami num[ero] 10.
Worków juchtowych do prochu skurzanych num[ero] 4.
Łańcuchów do armaty należących do ciągnienia po dwa siążnie num[ero] 3, a czwarty zerwany.
Sworni z kołkami do armaty należących num[ero] 3. //
[**20**] Kaganców żelaznych num[ero] 3.
Szale miedziane do wagi num[ero] 2.
Na górze tego sklepiku dwie skrzynie z ładunkami, kulmi y prochem nabitemi hakownicznemi. W iedney iest w tuzin po dziesięć rachuiąc ładunków tuzinów num[ero] 22.
W tey skrzyni kul spoionych na drutach par num[ero] 240.
Poiedynkowych w pułskrinku ołowianych n[umero] 66.
W drugiey skrzyni w ładunkach guzików n[umero] 64.
Lontów starych buntów num[ero] 1.
Prochownia przed cekawzem z drzewa w osm grani wybudowana pod nakryciem gontowym, ale niezłym. Weście do tey prochowni są wrota na biegunach napuł się otwieraiące. Wrzeciądz ieden z swemi skoblami, kłotką. W tey prochowni iest koło z walcem także y z trybem ryfami okowane na czopach żelaznych.
Łoża nieokowana do armaty iest num[ero] 2.
Kocieł wielki miedziany do latrowania salitry num[ero] 1, w niego z dwa cebry wleie się.
Łańcuch do tego kotła dobry w ogniew num[ero] 58.
Drąg, al[ia]s podosek żelazny, do zawieszenia kotła długi na łokci num[ero] 3.
Koł od armaty potrzaskanych y z żelazem num[ero] 5.
Łoże także potząskane od armaty y z żelazem n[umero] 1. //
[**21**] Koł nowych ieszcze nieoprawnych bosych num[ero] 4.
Żarna z skobami żelaznemi z kamieniami na iednym osadzeniu y kosze num[ero] 2.
Pik starych z grotami żelaznemi num[ero] 20.
Czułn stary num[ero] 1.
Stępa od prochów nadstarzała.
Oś do armaty iedna nowa dębowa nieoprawiona.

Budynki w dziedzyńcu.

Po prawey ręce od bramy budynek pod gątami drewniany, murem podmurowany wkoło, już nadpsowanym, poprawy od dziedzińca potrzebuiącym, pod dachem gontowym barzo złym nowego pobicia potrzebuiącym, wiązanie ieszcze nie nagorsze, łat tylko a gontów potrzeba. Do tego budynku weście podwoyne po gradusach wysokie na pięć gradusów. Piersze weście do sieni. Drzwi na zawiasach żelaznych bez klamki. Okien dwoie do sieni, do iednego szyb niemasz, a u drugiego są wirzchem dwie kwatyry, a spodkiem zabite tarcicami. Po prawey ręce sieni od bramy iest stołowa izba długa na kroków num[ero] 21, a

szeroka na tylesz kroków num[ero] 21. Do izby drzwi na zawiasach num[ero] 3 stolarską robotą bez zamku y klamki. W izbie piec zielony bez koronek, prostą robotą na fundamentie murowanym, na dziesiąci filarkach. Posadzka kamienna w kwadrat nadpsowana. Okien n[umero] 10 // [**22**] w cztery kwatyry całe, ale nadpsowane. W iednym od pieca trzeciey częścu kwatyry niemasz, w drugim szyby niemasz, w szostym rama zła y opadła, y szyby iedney niemasz, w siódmym przepadła rama. W tey izbie iest służba y z gankiem, bez powały y około pieca na kształt ganku forszterowanie bez balasów.

Wyszedszy z stołowey izby do sieni, z którey są schody na churek do stołowey izby. Z teyże sieni idą pokoie dwiema rzędami asz do samey kaplice. Pierszy pokoy, drzwi do niego zielone stolarską robotą na zawiasach num[ero] 2 z klamką żelazną bez zamku. Ten pokoy długi na czternaście kroków, a szeroki na dwanaście, piec biały polewany cały. Okien num[ero] 3 po cztery kwatyry troche nadpsowane, ale całe. Stoł prosty stolarską robotą na dwa łokcie długi, ława za stołem iakoby przes pokoy, podłoga w izbie z cegły y powała nadpsowana od wirzchu. Z tego pokoiu do drugiego pokoiu drzwi ex opposito zielone na zawiasach num[ero] 3 żelaznych z klamką. W pokoiu okien dwie całe, piec dobry błękitno biały. Stoł iest w nim na pułosma łokcia, ława przez pokoy y druga przystawna y zydelik w rogu stołu, pobok od pieca drzwi także zielone. Z tego pokoiu do sieni są drzwi także zielone stolarską robotą na zawiasach num[ero] 3 z klamką, antabą y z zamkiem. Z tego pokoiu sień, do tey sieni weście po gradusach kamiennych gradusów num[ero] 5. Drzwi do sieni proste stolarską robotą na zawiasach num[ero] 2, klamka y antaba. Okien do sieni num[ero] 2. W iednym tylko dwie kwatyrze, a drugie dwie kwatyrze desczkami wpół zabite, drugie okno całe, zabite. //

[**23**] Z tey sieni iest pokoy przed kaplicą. Drzwi do niego na zawiasach z klamką y antabą do niego, piec zielony dobry, okna dwie dobre, ramy u nich złe, spodkiem kwatyry podwoyne, przy nich haczyki.

Z tego pokoiu ad septemtrionem iest pokoy na kaplicę obrocony. Drzwi do niego na zawiasach num[ero] 3, zamykaiące się z zamkiem prostym y antaba dla uięcia żelazna. Do kaplicy okno wielkie w cztery kwatyry nieotwieraiące się. Podniebienie kaplicy, na kształt sklepistego, błękitno farbowane. Ławki do siedzenia iak w kościele, po prawey ręce iedna, a po drugiey dwie ławce. Mensa altaris drewniana y pedal z tarcic prosty. Około ołtarza iest obrazów num[ero] 10 na płotnie, w ramach różney wielkości, każdy w swoich ramach, oprocz b[łogosłowionego] Stanisława Kostki. Po bokach cztery obrazy w ramach, w tyle bez ramów trzy obrazy, a pod samym podniebieniem zupełne cztery obrazy ad cirkumferentiam obrazy w pawillonach historya Resurrectionis, Ascensionis, Missionis S[anctus] Spiritus, Assumptionis B[eatissimae] M[ariae] Virginis dobrą malarską ręką y inuentią wymalowane. Na ołtarzu iest obraz dwałokciowy w ramach złocistych Nativitatis Domini, osoba ś[więtego] Jozepha y Nayświętszey Panny wyraznie. Po lewey ręce obraz ś[więtego] Jana communikuiący Nayświętszą Pannę Ciałem Pańskim. Błogosławiony Stanisław Kostka bez ramów. Ś[więty] Kazimierz w ramach czarnych mały. Ś[więty] Jan młodo malowany.

Nad nim dwoch aniołów w ramach. Podle niego effigies Veroniki sama facies Christi Domini w ramach. Niżey obraz Panny Mariey Sokalskiey w ramach czarnych. Ieszcze niżey obraz ś[więtey] Katarzyny Seneńskiey w ramach złocistych. Reliquiarz, albo ołtarzyk zamykaiący się, wybiiany mosiężno złocisty. Obrazik wedle niego po prawey ręce na kształt // [**24**] hawtowanego Panny Mariey Gidelskiey. A dextris kaplici obraz Piotra ś[więtego] in vinculis na dwa łokcia szeroki, a na pułtora wzwyż, w ramach złocistych. Podlie niego obraz Mariae Maioris w ramach czarnych. Nade drzwiami obraz bez ramów Nawiedzenia Panny Mariey z włoska malowany bez ramów. Ku lewey ręce obraz b[łogosłowionego] Jana Bożego bez ramów, od okna ś[więtey] Katarzyny Seneńskiey. Ku ołtarzowi wedle okna obraz Panny Nayświętszey y z Dzieciątkiem w ramach pstro złocistych. Niżey także Nayświętszey Panny z Dzieciątkiem w ramach czarnych. Pod oknem ś[więtego] Antoniego bez ramów nadpsowany. Około dwa kobierce stare nadbutwiałe.

Pobok kaplice iest pokoy, z kaplice krata drewniana do niego. W tym pokoiu okna 3 całe, piec zielony. Drzwi dwoie naprzeciw siebie po dwoch zawiasach z klamkami y haczkami żelaznemi, podłoga drewniana.

Z tego wyszedszy pokoiu iest pokoy poboczny pokoiowi od kaplice. Do niego drzwi na zawiasach num[ero] 2 klamką się zamykaiące y antabą żelazną. W pokoiu okna dwie dobre y komin murowany cały y przestrony, podłoga z cegły.

Z tego pokoiu idąc ku wschodowi słońca iest pokoy niewielki, w nim piec okrągły na kształt wieży, poprawy potrzebuiący. Okien num[ero] 2 w ołów o czterech kwatyrach otwieraiące się, dobre. Stoł sosnowy stolarską robotą y z nogami y stołek ieden okrągły. Drzwi w tym pokoiu są troie na zawiasach żelaznych z klamkami y haczykami żelaznemi, podłoga drewniana. //

[**25**] Idąc daley z tego pokoiu ku wschodowi słońca, iest pokoy większy od tego. Drzwi w nim na wszystkie strony czworo na zawiasach podwoynych z klamkami y haczykami żelaznemi. Okien n[umero] 2 w cztery kwatyry dobre, kwatyry dobre. Komin murowany cały y przestrony, podłoga z cegły, zydelków w nim dwa prostych drewnianych kwadratowych. Z tego pokoiu iest przybudowanie poboczne ku murowi, do niego weście z pokoiu y od muru drzwi na zawiasach, a z tego przybudowania schody na górą. Idąc daley ku stołowey izbie, iest między pokoiami przysionek na puł okna, ścianą przebudowany. Do niego drzwi podwoyne na zawiasach podwoynych esistych, klamką się zamykaiące. W pokoiu okno iedno dwoiste całe, ale w przednim dwoch kwater niemasz. Piec dobry y z kominem szafiastym, z którego do tego pieca palą. W tym pokoiu iest stolik dwułokciowy stolarską robotą y ławka do niego do siedzenia. Podłoga w nim z cegły.

Z tego pokoiu iest poboczny drugi pokoik niewielki, także do niego weścia dwoie. Drzwi na zawiasach essitych z klamką y haczykiem, y wrzeciądz do nich z skoblami dwiema. W sieni drzwi proste na zawiasach num[ero] 3 prostych klamką się zamykaiące y z wrzeciądzem, piec w nim prosty zielony, ale zły, poprawy potrzebuiący, podłoga z cegły, reparatiey potrzebuiąca. Pobok tego pokoiu

iest komnata, al[ia]s przegrodzenie, do którego drzwi na zawiasach dwoch z wrzeciądzem y skoblami zamykaiące się. W tey komnacie kominy tylko są do pieca z stołowey izby. //

[26] Z tey komnaty iest komora, do niey drzwi na zawiasach bez wrzeciądza. Okno w nim iedno w cztery kwatyry, iedna kwatyra tarcicami zabita, a drugie popsowane. Stoł wielki czterołokciowy stolarską robotą.

Pobok pokoiów panskich są pokoie, iakowe zowią białogłowskie o dwoch piętrach dachem złym nakryte, ściany do pułokien nadpruchniałe. Weście do tych pokoiów z przedsionka, drzwi na zawiasach prostych, zamek znać bywał w nich, skobel ab intra y z wrzeciądzem. W tey sieni iest stoł na cztery łokcie sosnowy. Po lewey ręce tey sieni iest izdebka niewielka długa na kroków 6, a szeroka na krokow n[umero] 4. Drzwi do niey na zawiasach z wrzeciądzami, skobami, klamkami, haczkami. Okien w nich dwie w ołów, ramy u nich złe, kraty żelazne, piec pstro błękitny poprawy potrzebuiący, posadzka z cegły. Z tey izdebki iest sionka, drzwi do niey na zawiasach z klamką y z haczykiem. Okno w sionce w drzewno z kratą żelazną. Z tey sionki iest łazienka długa na kroków num[ero] 5 y szeroka na kroków num[ero] 5. Okno w niey w drzewno kratą żelazną, piec biały, barzo zły, podłoga z cegły. W tey łazience ławek 3 iedna na drugiey, drzwi na zawiasach z haczykiem y wrzeciądzem.

Z sieni wyszedszy iest przysionek, drzwi z niey od muru na zawiasach z klamką. W oknach krata żelazna. W sieni pobok izdebki iest komnata niewielka, do niey drzwi na zawiasach z wrzeciądzem y skobami, okno w niey proste w drewno oprawne bez kraty.

Po prawey ręce tey sieni iest skarbiec białogłowski, // [27] do niego drzwi na zawiasach z zamkiem, podłoga zła. Okien num[ero] 4 bez szyb, ale kraty w nich żelazne, w dwoch kraty proste od dziedzińca, a we dwoch od sionki kraty w essi. Na wierzchu tego skarbciku na drugim piętrze iest drugi skarbiec, po schodach do niego chodząc z dolnego skarbcu, o sześci oknach. W nich okien sześć z kratami żelaznemi, bez powały.

Naprzeciwko tego skarbca iest izdebka bez drzwiów, posadzka u niey kamienna, okien dwie, ale szyb niemasz, piec rozwalony, tylko fundament a kominek, długa na kroków num[ero] 4, a szeroka na kroków num[ero] 5. Z tey izdebki iest sionka na dwa kroki o iednym oknie z tyłu, puł kwatyry wywalonym. Drzwi takosz do niey niemasz. Z tey sionki iest druga izdebka, długa na kroków n[umero] 5, y szeroka na tyleż. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem y haczykami, piec w niey barzo zły, iuż się do obalenia nakłonił. Okien w niey num[ero] 3 barzo złe, do pierszego trzeba sześciu szyb, do drugiego kwatyry całey y trzecim takosz iedney kwatyry niemasz. // [28] Drzwi do niego na zawiasach z wrzeciądzem y skoblami, piec zielony, zły, poprawy potrzebuiący, komin niezły y przestrony, posadzka z cegły. Stoł w nim długi na pułtrzecia łokcia y zydelków dwa, ława pod oknem.

Z tego pokoiu iest drugi pokoi, długi na kroków num[ero] 10, a szeroki na kroków num[ero] 7. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem y skoblami. W nim dwie oknie o czterech kwaterach złe, iedna kwatera stłuczona, piec zielony y z kominem, podłoga drewniana, stoł na pułczwarta łokcia na nogach.

Z tego pokoiu iest pokoik niewielki, długi na kroków n[umero] 6, a szeroki na kroków n[umero] 4. Drzwi do niego na zawiasach z klamką żelazną, okien znać dwie było, z których iedno dobre, a drugie zabite okiennicą, piec zielony zły, podłoga znać była, ale teraz niemasz.

Z tego pokoiku pobok sionka niewielka długa na kroków num[ero] 6, a szeroka na kroków num[ero] 3. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem, od dziedzińca drzwi na brewnach z wrzeciądzem. W tey sieni zaraz kuchenka niewielka z kominem na dwor wywiedzionym murowanym.

Jest komora w bok za tą kuchenką o trzech drzwiach do yzby, na dwor y do kuchenki na zawiasach, ale teraz pozabijane, z wrzeciądzami, ta komora długa na kroków sześć, a szeroka na pięć, w niey okno, ale tylko ledwo znać powybirane, samo tarcicami zabite.

Po lewey ręce z sieni iest komora na pięć kroków długa, a szeroka na cztery, drzwi do niey na zawiasach z wrzeciądzem, o iednym oknie, ale tarcicami zabite.

It[em] z sieni iest piekarniana [!] o piecu piekarskim. // [**29**] Drzwi do niey na zawiasach z wrzeciądzem o oknach dwoch, ale szyb w nich niemasz, szeroka na łokci 7, a wzdłusz na dziewięć. Są z niey drzwi na dwor na biegunach z wrzeciądzem.

Z tey yzby iest komora, drzwi na zawiasach, o oknie iednym, ale warstwy szyb w nim niemasz, długa na kroków nu[mero] 9, a szeroka na siedm. Z tey są drzwi zabite, bez zawias, do murowaney kuchnie, co w sklepach.

Z tey komory iest izba kuchenna długa na kroków 7, a szeroka takosz. Okien w niey dwie w drzewno oprawne, mieyscami szyby powybiiane. Drzwi z komory na zawiasach z wrzeciądzem, piec zły, biały. Stoły kuchenne popod dwie ściany po dwie tarcice spoiane.

Z tey izby drzwi do kuchnie na zawiasach bez wrzeciądza.

Z tey izby kuchnia wielka, komin na sześć filarach wymurowany. Ognisko w nim długie na siedm kroków, a wszerz na pięć. Stoł kuchenny długi na łokci num[ero] 8. W tey kuchni okien dwie, w nich tylko dwie kwatyrze w drewno oprawne, a drugie tarcicami pozabiiane. Drzwi do niey dwoie na zawiasach z wrzeciądzem, a trzecie na biegunach. Z tey kuchni iest izdebka pasztetniczka z piecem piekarskim y z piecikiem kaflowym białym, złym. Okno w niey dobre w ołów, długa na pięć kroków, drzwi na zawiasach z wrzeciądzem.

Podle kuchnie iest piekarnia, do niey sień z podworza bez drzwi. Po prawey ręce tey sieni iest szpiżarnia o iednym oknie w drzewno oprawne, długa na kroków num[ero] 10, a szeroka na osm, drzwi na biegunach z wrzeciądzem. Naprzeciwko spiżarni iest izba piekarniana długa na kroków num[ero] 10, a szeroka takosz. Okien w niey // [**30**] trzy w drewno oprawne, mieyscami szyby powybiiane, jedenastu szyb niemaiące. Piec piekarski z kominem murowanym y piec kaflowy biały, ale zły.

Na zachód iest budynek, al[ia]s szpiklerz, pod dachem już nadstarzałym. Do niego przysionek, drzwi na zawiasach num[ero] 2 z wrecidzem, skoblami y kłotką. W tym przysionku iest skrzynia spiżarniana, długa na łokci num[ero] 8, na leguminę, teraz prożnia. Sieci stus niemały zwierzęcych różnych, wilczch,

zaiących, sarnich e[tc.], ale pogniłych. Beczek prożnych stus niemały solnych. Dwa stusy gontów sosnowych. Po prawey ręce iest komora, długa kroków num[ero] 20, a szeroka na kroków num[ero] 10. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem y skoblami. W niey przegrody znać bywały dla obroków, teras zruinowały się y poobalały. Po lewey ręce przysionka iest także komora druga naprzeciwko, długa na kroków n[umero] 10, y szeroka na tylesz kroków. Drzwi na zawiasach z wrzeciądzem.

W tyle szpiklerza iest budynek, al[ia]s wozownia, pod dachem iuż złym. Drzwi do niey napuł się otwieraiące na biegunach, szeroka na kroków dziesięć, a długa na kroków num[ero] 17. W niey drzewa dwoie dembowe, znać na łoże do armaty. Ściana w niey iedna od pułnocy wywalona. //

[**31**] Ten tedy zamek y wszytko, co w onym było continetur, tak opisawszy manus nostra apponimus.

A. Mączyński

Podskar[bi] H[usarriey] Kor[onney] P[ułku] J[ego] K[rólewskiey] M[iłości],

Mikołay z Strzelec Strzelecki

Kanonik Przemyski m[anu] p[ropria].

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Dzial XXV. – Sygn. 4716. – S. 1–31.

Олексій КУЗЬМУК (*Київ*)

НАЧАЛЬНИКИ СІЧОВИХ ЦЕРКОВ

(До історії церковного устрою Нової Січі)

У період існування Нової Січі (1734–1775 рр.) відбувалися процеси інтеграції та інкорпорації усіх сфер життя низового козацтва, в тому числі й церковно-релігійного, до складу російської імперської системи. Імператриця Анна Іванівна дарувала запорожцям "прощення" за "державну зраду" (вихід до іншого володаря), адже цей "злочин" в очах самодержавства вважався одним з найстрашніших. Саме тому ставлення до низовиків як до людей підозрілих, непевних, потенційних зрадників зберігалося в російських самодержців аж до ліквідації Січі (т. зв. "кримська легенда")[1]. Як військове формування Військо Запорозьке Низове стало підпорядковуватися київському генерал-губернатору; як територія – перебувало у відомстві Колегії Іноземних Справ (у 1756 р. Січ переведена у відомство Сенату, відповідно до січовиків почали ставитися не як до васалів, а як до російських підданих)[2].

У церковних справах Військо Запорозьке Низове стало парафією Києво-Межигірського монастиря. Київський митрополит, як єпарх, теж брав участь в управлінні Церквою на Запорожжі. Але в Росії (а відтак і в Київській єпархії) відносини Церкви і світської влади зводилися до повного підпорядкування першої інтересам другої. У XVIII ст. таке підпорядкування набуло потворних рис, перетворило Церкву в державну контору, повністю залежну від волі самодержця[3]. За указом царя Петра І 25 січня 1721 р. було створено Духовну Колегію (Св. Синод). У травні 1722 р. вийшов царський указ про встановлення посади обер-прокурора Синоду, який повинен був, спираючись на апарат "фіскалів і екзекуторів", здійснювати нагляд за діяльністю Синоду, ієрархів і духовенства[4]. Синодові підпорядковувалися єпархії,

---

[1] *Рябінін-Скляревський О. О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття // *Малинова Г. Л., Сапожников И. В.* А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса; К., 2000. – С. 105.

[2] *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // *Полонська-Василенко Н.* Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 68.

[3] *Анисимов Е.* Дыба и кнут. Политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999. – С. 137.

[4] Історія релігій в Україні. Православ'я в Україні. – К., 1999. – Т. 3. – С. 31.

які очолювали єпископи або митрополити. При єпархіях існував дорадчий орган – консисторія, яка займалася поточними єпархіальними справами й судом над духовенством. Митрополитові або єпископу підпрядковувались усі релігійні споруди на території його єпархії, крім ставропігіальних – таких, як Києво-Межигірський монастир та Печерська Лавра, що були у відомстві Синоду. Єпархіям підпорядковувалися протопопії та духовні намісні правління для слідкування за церковним життям на місцях. Відповідно ченці, які надсилалися з Межигір'я на Січ, були не тільки пастирями, але й державними службовцями, котрі об'єктивно сприяли впровадженню загальноімперського духовного законодавства.

Проте за часів Підпільнецької Січі на Запорожжі склалася своєрідна повсякденна релігійна практика, яку інколи поширюють на весь церковний уклад Війська Запорозького Низового XVI–XVIII ст. З цього приводу в історіографії панує дві концепції: перша – запорожці були зовсім дикими, невіруючими розбійниками (П. Куліш, М. Слабченко), інша – запорожці були апологетами й оборонцями православної віри (Д. Яворницький, І. Лиман)[5]. Вважаємо, що обидві концепції певною мірою помилкові. Адже не варто порівнювати відносно спокійне мирне життя запорожців XVIII ст. з добою Руїни другої половини XVII ст. На прикладі функціонування начальників січових церков спробую продемонструвати, що управління Церквою на Запорожжі не було примітивним, і водночас пояснити, що розуміється під поняттям повсякденна релігійна практика у Війську Запорозькому Низовому.

Після того, як Запорожжя визнало верховенство Межигірського монастиря в духовних справах, на Січ прибув ієромонах Павло Маркевич. При собі він мав листи й подарунки від межигірського архімандрита й київського митрополита січовому керівництву. Він став першим начальником січових церков. Хоча сама посада, напевно, з'явилася ще в час налагодження зв'язків Межигірського монастиря й Чортомлицької Січі в останній чверті XVII ст.

Начальниками січових церков називали настоятелів Покровської січової церкви, що назначалися з Межигір'я на певний термін. Ця посада вважалася в монастирі дуже почесною: у "відомості" за січень 1770 р. чернечі послушання після архімандрита вказувалися в такому порядку – намісник, січовий

---

[5] Аналіз історіографії цього питання не є метою цієї статті. Але наведемо кілька показових цитат з досліджень прибічників тої чи іншої думки. Проф. М. Слабченко, наприклад, писав: "Запорожцям було не до віри підчас безперестанних воєн та наскоків. ... Тільки в XVIII в. духівництво пустило коріння в запорозький побут і стало за провідника думок запорозької старшини й російського уряду. ... Запорожжя знало не церкву, а ущипливу пародію на церковну єрархію та її функції" (*Слабченко М.* Соціально-правова організація Січи Запорозької. – С. 237). "Варіант православ'я, що сповідався на Запорожжі, – зауважував І. Лиман, – дещо відрізнявся від канонічного. ...Більше схожості козацька релігія (!) мала з віруваннями (!) і обрядовістю населення України". Запорожцям, за автором, притаманні були "язичницькі вірування і обряди (!) пов'язані з війною, походами, культом сили та зброї... Історично набута ворожнеча до татар, турків, поляків, євреїв. Ненависть до орендарів, старообрядців" (*Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 99, 100, 102, 107).

начальник, економ, ігумен Самарського монастиря[6]. Ченці, які несли ці послушання, належали до монастирської "еліти". Наприклад, Володимир Сокальський у кінці 50-х років XVIII ст. був ігуменом Самарського монастиря, потім січовим начальником, межигірським намісником і з жовтня 1767 р. по 1774 р. – знову січовим начальником (додаток). Чернець Феодорит Рудкевич так само послідовно змінював указані посади, в нього навіть був конфлікт з Варлаамом Григоровичем за місце начальника січових церков (додаток; док. № 12). За призначення на це послушання варто було поборотися, адже чернець одразу ставав поважною особою не тільки в монастирі, але й на Січі.

На Запорожжя разом з начальником надсилалися і помічники. Два ієромонахи, два ієродиякони, один чернець залишалися на Січі. Вони допомагали начальнику в церкві, виконували його доручення. Один з ієромонахів називався підначальним (замісник), другий – третяком (скоріше розмовне прізвисько, оскільки таке означення послушання не зустрічається в монастирських відомостях). Один з ієродияконів був уставником, а другий – дияконом у січовій церкві. Чернець робив свічки. Кухар та інші чернецькі прислужники набиралися з козаків, усі вони мешкали за межами Січі в так званому чернечому дворі. Пономар також обирався з козаків[7]. Крім межигірців, власний двір мали софійські ченці (док. № 9). Запорозька Січ сильно постраждала від пожежі в квітні 1756 р., але прямих свідчень про ступінь збитків січової церкви та монастирського двору немає. Скоріше всього їм вдалося уціліти[8]. У січового начальника були також ченці, яких він відсилав по хуторах, зимівниках ("запорожских дачах") для задоволення духовних потреб місцевих жителів і збору милостині. Кількісний склад межигірських ченців у Запорозькій Січі не був сталим. На жаль, повні дані збереглися тільки за останні роки існування Війська Запорозького Низового.

Табл. 1. Кількісний склад межигірських ченців у Запорозькій Січі (1762–1776)[9]

	Начальників	Ієромонахів	Ієродияконів	Ченців	Разом
Січень 1762 р.	1	4	2	1	8
Червень 1768 р.	1	16	5	1	23
Січень 1770 р.	1	8	3	1	13
Січень 1771 р.	1	8	3	1	13
Січень 1772 р.	1	7	4	1	13
Січень 1773 р.	1	10	4	1	16
Січень 1775 р.	–	10	4	2	16
Січень 1776 р.	–	7	3	2	12

[6] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 35.

[7] *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1912. – С. 7, 8, 10.

[8] *Ленченко В.* Листи кошового отамана П. Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28–30.

[9] Табл. 1 складено на основі: *Андриевский А. А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774 г.) // Записки Императорского Одесского общества истории и древ-

При січовій церкві була школа, про яку відомо дуже мало. Вона організовувалася за взірцем приходських шкіл Гетьманщини. Вчителював тут ієромонах або ієродиякон-уставщик. Діти навчалися співати, писати й читати, допомагали в церкві. Мали над собою двох отаманів: над старшою і над молодшою громадами. Дітей навчалося від 30 до сотні осіб[10]. Навряд чи ця школа могла значно вплинути на загальний рівень освіти в землях Війська Запорозького Низового. Адже зазвичай козаки й посполиті потрапляли на Запорожжя в дорослому віці, і рівень їхньої освіченості залежав від того, чи вчилися вони вдома – в приходській школі в Гетьманщині чи на Правобережній Україні. Варто нагадати, що в полкових і сотенних містечках було чимало шкіл, і відповідно рівень загальної початкової освіти (про якість сперечатися не буду, адже часто "грамотність" зводилася до вміння ставити підпис, читати певний набір служебних текстів) серед козаків, міщан, посполитих був досить високий[11].

Закономірно, що начальники до початку 1760-х рр. також відповідали за всі церкви Війська Запорозького Низового, окрім Самарського монастиря, куди з Межигір'я призначався окремий настоятель. Варто зазначити, що в 1750-х рр. з відомства Коша були вилучені значні території і передані військовим поселенцям: Нова Сербія (1751 р.), Новослобідський козачий полк (1752 р.), Слов'яносербія (1753 р.). Після конфлікту, пов'язаного з приїздом на Січ Анатолія Мелеса, на початку 60-х років XVIII ст. було створене Старокодацьке хрестове духовне намісне правління, якому підпорядковувалися церкви й духовні справи двох найбільших паланок – Самарської та Кодацької[12]. У відомстві начальника січових церков залишилася січова церква й церкви малозалюднених Бугогардівської, Інгульської та Кальміуської паланок:

Табл. 2. Церкви, що знаходились у відомстві начальника січових церков[13]

№	Місце розташування	Церква	Межигірці-священики
1	Нова Січ	Церква Покрови Пресвятої Богородиці. Будівництво почалося в 1734 р. Зруйнована в 1775 р.	1735 р.

ностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 654–655; ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 25–25зв., 35–36зв., 46зв., 54зв.; Спр. 36. – Арк. 21–22; Спр. 44. – Арк. 7; Спр. 40. – Арк. 170.

[10] *Мышецкий С.* История о казаках запорожских // *Шумов С., Андреев А.* История Запорожской Сечи. – К.; М., 2003. – С. 48–49; *Гісцова Л. З.* З архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 66–69; *Плецький С. Ф.* Школа січова // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 558.

[11] *Біляшівський Б.* Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 243–258.

[12] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 14.

[13] Там само. – Ф. КМФ–9. – Оп. 2. – Спр. 96; Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 17.

№	Місце розташування	Церква	Межигірці-священики
2	Нікітіно (Микитино)	Церква Покрови Пресвятої Богородиці. У 1766 р. митрополит дав дозвіл на будівництво замість згорілої церкви нової. 13 травня 1775 р. Кіш звернувся до митрополита за благословенням на освячення збудованої церкви.	1774 р.
3	Вербове, при р. Інгулі	Похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці.	1774 р.
4	Омелово	Похідна церква Св. апостолів Петра й Павла	1774 р.
5	Кальміус	Похідна церква Св. Миколая. 1767 р. розібрана й відправлена в Самарський монастир. 1776 р. на Кальміусі вже існувала кам'яна каплиця.	1750-і рр.
6	Гард, на р. Бузі	Похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці. Існувала вже в 1742 р. 1747 р. зруйнована ногайськими татарами. Через деякий час відновлена. Перебувала в Гарді до 1775 р.	1750 р.

У таблиці показано, коли і в яких відомих нам церквах Війська Запорозького Низового межигірці згадуються як священики (без Самарського монастиря). Необхідно дещо додати про похідні церкви. У Кальміусі приміщення храму було капітальне, збудоване з каменю і дерева, але під словом "церква" слід розуміти не її будівлю, а вміст храму, начиння – антимінс, іконостас, ікони, ризи, священні книги та ін. Ці предмети культу й перевозили козаки перед війною до Самарського монастиря в 1767 р. І коли в документах згадується "похідна Свято-Миколаївська церква в Кальміусі", то мають на увазі саме начиння, а не кам'яну будівлю храму[14]. Гардова церква діяла тільки в час великих релігійних свят у теплу пору року. Можливо, в інших похідних церквах церковні служби теж були сезонними. Загальна кількість церков і каплиць у Війську Запорозькому Низовому наприкінці існування Січі налічувала: 1 Самарський монастир, церкви були у 35 населених пунктах, каплиці – в 19 населених пунктах, було 2 скити й 1 похідна ікона[15]. Це середня кількість релігійних споруд для протопопії в Київській єпархії[16].

[14] *Яруцький Л.* Запорозька церква в м. Кальміусі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 92.

[15] *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – С. 30.

[16] У 1770 р. в Київській єпархії було 25 протопопій (разом зі Старосамарським намісництвом), 1248 приходських церков, 45 чоловічих і жіночих монастирів (*Титов Ф. И.*

За свідченнями сучасника, перезміна січового духовенства відбувалася раз на два роки[17] (навесні або восени). Перезміну духовенства й сучасники, й дослідники історії Запорожжя вважали за слабкість: "...а власти у них [духовенства] никакой не имеется. Они и сами войсковой Старшине повинны бывают, и делают все по повелению их. Прочие ж Казаки над ними попечение имеют, а другие грубые, более досаждают нежели почитают. А ежели пришлются вновь попы, да стары, или не имеют хорошего голоса; то таких назад отсылают, а старых по прежнему оставляют"[18]. Так вважав інженер С. І. Мишецький, який жив на Січі в 1736–1740 рр. Але він писав ситуацію, яка склалася на початок існування Нової Січі, згодом становище змінилося. При тіснішому ознайомленні з тогочасними реаліями можна твердити, що щорічна перезміна частини (!) духовенства (док. № 4) на Січі аж ніяк не може свідчити про намагання Війська Запорозького ослабити Церкву. Для межигірського ченця поїхати на Січ означало виконати чергове послушання, інколи досить обтяжливе (док. № 12). Потрібно було супроводжувати валки з рибою і сіллю до Межигір'я, їздити у справах до монастирського начальства і т. п. Цілком закономірне бажання межигірських ченців повернутися до Києва. Адже поїхати навіть на таку почесну посаду, як начальник січових церков або настоятель Самарського монастиря, було досить небезпечно для здоров'я. За свідченнями сучасників, життя в Новій (Підпільнецькій) Січі було нелегким. Вона розташовувалась у невдалому місці на болотистій місцевості. Перехожим під час дощів доводилося грузнути в багнюці. Навесні люди потерпали від великої маси комах, влітку річка Підпільна цвіла і смерділа. Місцеві жителі й мандрівники страждали від нестачі питної води, адже воду з річки чи криниці потрібно було кип'ятити, а дрова слід було купувати. Можна додати постійні епідемії чуми, які стрясали Південну Україну майже щороку[19]. 1750 р. через епідемію чуми були спалені Самарський монастир і його архів.

Отож, є приклади, коли межигірські ченці тікали від обтяжливих послушань, помирали. Їх потрібно було заміщувати. Так, ієромонах Симон, настоятель Кальміуської церкви, 10 травня 1754 р. забрав деякі церковні речі й утік[20]. У 1769 р. з Січі від переслідувань начальника Володимира Сокальського втік ієродиякон Валеріан. Він записався в гусари Жовтого полку й повернувся в Межигірський монастир у 1776 р.[21] Запорозькими землями також тинялися ченці-втікачі з багатьох монастирів, і Межигірського зокрема (док. № 8, 11). Плинність людності існувала не тільки серед

Русская Православная церковь в Польско-литовском государстве в XVII–XVIII в.в. – К., 1905. – Т. II: Киевская метрополия-епархия в XVII–XVIII в.в. (1686–1797 г.г.). Первая половина тома. – С. 60, 61, 76).

[17] *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского... – С. 8.

[18] *Мышецкий С.* История о казаках запорожских. – С. 48.

[19] *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского... – С. 68.

[20] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – К., 1998. – Т. 1. – С. 125.

[21] ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 48-б. – Арк. 1.

духовенства: змінювалася (переобиралася) січова, паланкова старшина (в деяких випадках раз на півроку), змінювалися офіцери й солдати російських військ, що несли службу в ретраншементах, розташованих на території Запорожжя, поверталися в Гетьманщину козацькі полки, що охороняли південний кордон, тощо.

Безперечно, межигірські ченці займали привілейоване становище в землях Війська Запорозького Низового. Привілеї Межигір'я були закріплені законодавчо: в січовому й монастирському архівах зберігалися листи та привілеї січової старшини, московського патріарха Іоакима Савелова, благословительні листи київського митрополита та київського генерал-губернатора Вейсбаха[22]. Також законодавчо було надано дозвіл на безмитний ввіз і вивіз товарів межигірськими ченцями. В листі кошового отамана Григорія Федорова в київську губернську канцелярію щодо безмитного провозу різних товарів на Січ (9 травня 1755 р.) вимагалося: "...да особливо з Киево-Межигорского монастыря на духовный чин зде в священнослужении пребывающей борошна ржаного и протчого тридцать четвертей, пшона десять четвертей, горелки – две бочки, полотна тысяча аршин, а отсюдова в тот монастырь рыбы десять возов четверных, и соли десять возов четверных же"[23]. Цю вимогу задовольнив сенатський указ від 25 січня 1760 р. Монастирю дозволялося завозити харчі, а вивозити 10 четверокінних возів з рибою, за сіль треба було сплачувати мито[24]. У травні 1764 р. з Межигір'я в Запорозьку Січ було відправлено п'ятнадцять возів (док. № 7).

Кошти, які надходили з Війська Запорозького, становили вагому частку прибутків Межигірського монастиря. Хоча отримання прибутків готівкою та продуктами потребувало певних зусиль. Треба було відсилати вози на Січ, платити мито за сіль. Начальник січових церков Володимир Сокальський в середині червня 1774 р. скаржився писарю І. Глобі: "Я накупивъ соли и рибы въ Монастиръ Межигорскій, а возовъ зъ Межигоря для забратя оного и по ся пори нетъ. Чуть ли и будутъ – нетъ никакой вести. Почать разви шипотинить, перепродовать на баришъ. Съ капшука до того приходить"[25]. Інформацію про свої прибутки межигірці намагалися не розголошувати, тому зараз ми маємо досить неповну картину економічних зв'язків Коша і Межигір'я[26]. Здається, що документи з цього питання або спеціально не велися, або їх знищили пожежі й час.

---

[22] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 103–120.

[23] *Швидько Г. К.* Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX ст. – 1999. – Вип. 4 (5). – С. 10.

[24] *Андриевский А. А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767). – Одесса, 1893. – С. 143.

[25] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 166.

[26] У наказі Межигірського монастиря в Комісію для складання "Нового Уложенія" 1767 р. написано: "А хотя монастырь Межигорский и имеет себе парохию Войско

Межигірські ченці, які перебували на Січі, отримували платню від Війська грішми і натурою – борошном. З 1761 р. Військо Запорозьке отримувало від російського уряду 6660 крб., 1300 четвертей борошна і 85 четвертей крупи (крім того, 50 пудів пороху й 50 пудів олова). Ця платня на майдані урочисто розподілялася між товариством. У 1768 р. частка січового духовенства складала: "начальникові Січових церков – 5 крб., підначалому – 3 крб., ієромонах – 5 крб., дияконам – 3 крб., уставнику – 3 крб., свічкарю – 1 крб., титарям – 4 крб., школярам – 3 крб., на пономарню – 10 крб." Борошна: "отцю начальнику церков – 5 четвертей, на пономарню – 2 четверті, на школу – 4 четверті, титарям січовим – 2 четверті"[27]. Розподіл жалування мав скоріше символічне, церемоніальне значення, ставлячи за мету продемонструвати козацтву опіку монарха над своїми підданими. У 1774 р. Володимиру Сокальському, який став січовим архімандритом, встановили щорічну платню в 300 крб.

Січові начальники керували збором милостині для Межигірського монастиря і в той же час всіляко намагалися обмежувати ченців інших монастирів, і при цьому користуватися підтримкою старшини. Неодноразово начальники розганяли з Січі занадто велику кількість ченців, що збирали милостиню (док. № 9).

Про прибутки з січової парафії інформація збереглася тільки за останні роки існування Січі. Дохід Межигір'я з маєтків у 1771 р. становив 3378 крб. 29 коп. В цю суму входило 373 крб. 40 коп. "отказаннихъ на монастырь по смерти разнихъ козаковъ запорожскихъ". Возів з Січі в цьому році не було через епідемію чуми. У 1772 р. прибуток становив 2722 крб. 17 коп. Зате з Січі отримали 2447 крб. 50 коп., 34 червінці, 910 рун вовни, риби в'яленої голів 72, оселедців 60 бочок. У 1773 р. з Січі прийшло 800 рун старої вовни, риби в'яленої голів 72 $^{1}/_{2}$, коропів 2000, 1020 пудів солі та 30 ок осетрової ікри[28]. Грошей було зібрано 2062 крб., а прибуток з маєтностей Межигір'я в 1773 р. склав 2593 крб.[29]

Межигірський монастир дорожив запорозькою парафією, тому висвячення у вересні 1774 р. Володимира Сокальського на окремого січового архімандрита, підпорядкованого київському митрополитові, було сприйнято негативно. Конфлікт вичерпався автоматично в 1775 р. – січова парафія припинила своє існування.

Запорожское с добровольного его согласия, и туда и Сечь Запорожскую, посылаются от монастыря для служения и преподачи треб християнских ієромонахи и ієродиаконы, но оттль, кроме того что спрошено некоторое число от доброхотных дателей, бывает в монастырь про расход рыбы да соли, более никаких деньгами доходов в получении не бывает, с коих за соль, в провожении ей в монастырь на таможенных заставах и указная пошлина взимается" (Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 592–593).

[27] *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 156.

[28] ЦДІАК. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 11, 14зв., 15.

[29] *Герасименко Н. О.* До історії Межигір'я // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 94.

Не можна оминути проблему стосунків світської січової старшини з духовенством. Регулярна перезміна межигірських ченців не може бути свідченням слабкості позицій усього духовенства в землях Війська Запорозького Низового. Також постійне втручання світської влади в справи Церкви було притаманним не тільки Запорожжю. У Гетьманщині церковники писали скарги про встановлення гетьманами несправедливих податків, священиків змушували ходити в світські суди, нести різні повинності. Міщани, козаки й посполиті заорювали монастирські землі, вирубували ліси. Київський архієпископ Варлаам Ванатович за доносом був позбавлений архієрейства й засланий у Білозерський монастир. У Київській єпархії зберігалося право обрання прихожанами священиків. У середині XVIII ст. було видано низку указів для ліквідації таких виборів, але це викликало численні протести. Також на Наддніпрянщині був надлишок священиків, які не мали власних приходів і переходили з місця на місце в пошуках кращої парафії.

Що ж маємо на Запорожжі? Те саме втручання світської влади (козацької старшини) в справи Церкви (начальник січових церков, Самарський монастир, Старокодацьке духовне намісне правління). У кінці 50-х років старшина без згоди київського митрополита дозволила служити в січовій церкві єпископу Анатолію Мелесу. Кіш отримав догану за самовільство від Сенату і Св. Синоду. Цей інцидент став приводом для створення Старокодацького духовного намісного правління для контролю за Церквою на Запорожжі. За вимогою першого намісника Стефана Андреєва почали проводити перепис Самарської та Кодацької паланок. У 1761 р. з с. Кам'янського вигнали двох священиків за спробу прилучити свою парафію до Новослобідського козачого полку[30]. Київський митрополит згодився позбавити їх парафій, але відтепер софійські ченці стали приїжджати за милостинею до Січі, побудували свій двір. Хто тут отримав зиск? Військо, київський митрополит чи бюрократична машина Російської імперії, частиною якої було духовенство?

Самарський монастир мав власні угіддя та посполитих. У 1750-і рр. старшина Самарської паланки хотіла урізати монастирської землі, а в посполитих було бажання записатися в козаки. Вислані з Межигір'я ченці вирішили проблему на користь монастиря. Протягом наступних років самарські полковники відбирали в монастиря сіно, коней, худобу. Після ліквідації Січі Самарський монастир з угіддями залишився за Межигір'ям (до 1786 р.)[31].

Мешканці запорозьких сіл обирали "своїх" аколітів до новозбудованих церков. Але ж це було їхнє ктиторське право, невикорінене навіть у Наддніпрянщині до кінця XVIII ст.

---

[30] *Левицький О.* Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст. // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1912. – Кн. X. – С. 52–72.

[31] *Феодосий (Макарьевский).* Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1875. – Приложение. – С. 98–110.

Колонізаційне освоєння земель Війська активізувалося в середині XVIII ст. Більшість прибулих на Запорожжя були православними з Гетьманщини та Правобережжя. Чи була потреба козакові з Ніжина, який вчився в місцевій приходській школі, в молоді літа працював хліборобом, а приїхавши на Січ став ловити рибу, утворювати "козацьку" релігію, окремий церковний устрій? Він вірив і молився так, як його вчили вдома батьки й панотець. Ставлення мешканців Запорожжя до Церкви не було особливим, а таким самим, як і на Наддніпрянщині. Церковний устрій теж поступово втратив початкову оригінальність: в останні роки існування Січі більшістю приходських церков завідувало Старокодацьке духовне намісне правління (організоване як одна з протопопій Київської єпархії), решта дісталася січовому архімандриту, підпорядкованому київському архієрею (1774 р.).

Повсякденна релігійна практика в запорозьких слободах також мало чим відрізнялася від Наддніпрянщини. Адже церковне начиння і служебні книги були ті самі. Сучасники (Мищецький, Яценко-Зеленський) виокремлюють особливу, незвичну поведінку тільки тих козаків, які жили в Січі. Запорожці ходили в п'яному або похмільному стані до церкви. У головному січовому Покровському храмі для старшини стояли стільці. Запорожці читають над горілкою і галушками отченаш. Через те, що в Січ не пускали жінок, вона зажила слави "світського монастиря" (хоч є згадки про жінок в Новосіченському ретраншементі)[32]. Чернець Яценко-Зеленський зустрічав козака, який вважав, що спастися легше на Січі, ніж у будь-якому монастирі[33]. Також запорожці не знали, чому до них надсилаються священики з Межигірського монастиря ("Сечевой приход издревле принадлежал, не известно почему, Мижигорскому монастирю")[34]. Але ці зауваження, в основному, описують забобони та побутову релігійність.

Оригінальність і специфіку релігійної практики запорожців (не посполитих!) визначало те, що вони були свідомі того, що живуть у Війську, вважали себе окремою мілітарною корпорацією з обов'язком воювати або поводити себе не так, як мирні гречкосії. Культ Покрови набув поширення "единственно для того, дабы она покривала удалое тое військо от всякаго зла, ему часто случавшагося от известных неприятелей и бываемаго тож не за добро"[35]. Не випадково похідні Покровські церкви розташовувалися на кордонах Війська, на шляху рибалок і гайдамаків (Гард, Вербове на р. Інгулі, в Микитиному). Свої войовничі прагнення запорожці реалізовували у дрібних наскоках на татарські та польські території, Коліївщині 1768 р. Поручик Федір Семенов (сидів на заставі на Микитиному перевозі) відзначав дивне вітання запорожців: "Дай Боже розмир!" – якщо почнеться війна, щоб було багато здобичі[36]. Хоча подібні настрої могли існувати тільки в середовищі

[32] *Степанів І. С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – 1927. – Т. 1. – С. 373–377.

[33] *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского... – С. 90.

[34] Там само. – С. 7.

[35] Там само. – С. 6.

[36] *Андриевский А. А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774 г.). – С. 624.

сіроми, а не статечного козацтва. Це водночас не заважало частині запорожців з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр. перезаписатися в посполиті або відійти в Гетьманщину, щоб позбутися військової служби[37].

Характерною саме для Запорожжя була поширеність похідних церков. У них проводилися сезонні служби (діяли під час великих свят, початку та закінчення риболовецького сезону). Наприклад, у Микитинській церкві на першому тижні Великого посту, в суботу причастилося 3400 осіб, на іншому тижні – понад 2000 осіб, усі пішли на низ Дніпра та на Кальміус (1755 р.)[38]. Подібна ситуація існувала і в інших похідних церквах.

Слава про багатства запорозьких земель привертала на Січ силу жебраків та ченців, що збирали милостиню. Вони йшли за валками купців, чумаків, рибалок. Прибували прошаки з найближчих єпархій: Київської, Чернігівської, Переяславської, Білгородської; були також ченці закордонних монастирів Правобережної України та Білорусії[39], Московського Новоспаського монастиря (док. № 6). На Січі збиралося дуже багато ченців, особливо на свята: "а прошаков як Бог зродив зо всего света: о Покрове думали, что ось, може, в Сечи достанут!"[40] Зібравши милостиню на Січі, ченці вирушали по запорозьких зимівниках і хуторах. Козаки, слобожани і місцеві священики недолюблювали численних збирачів, не завжди милостиня була щедрою: "на добич очень ... некорисно: військо то поскупело, то поубожало"[41]. Для власного прибутку київський митрополит іноді давав ченцям дозвіл на богослужіння в запорозьких церквах (док. № 6)[42]. Якщо ченців збиралося багато, то їх розганяли (док. № 9), а в 1768 р. кошовий вимагав від митрополита не давати ченцям дозволу на виїзд у Січ, оскільки потрібно зробити в Покровській церкві прибудову, а всі козацькі гроші "тікають". Козацтво становило тільки частину мешканців земель Війська Запорозького Низового. У 1733 р., за словами одного з запорожців, товариства було близько 30 тис.[43] Загальна кількість запорозьких козаків, згідно з переписом, проведеним за наказом гетьмана К. Розумовського, – 27117 осіб[44]. Більшу частину подавачів складали не козаки, а місцеві посполиті та люди, що приїжджали для промислу. Найпоширенішою милостинею була сума в 1–10 коп.[45], хоча козацька старшина могла зробити внесок у 10 крб. і більше (док. № 10)[46].

---

[37] ЦДІАК. – Ф. 131. – Оп. 30. – Спр. 267 – 39 арк.

[38] *Андриевский А. А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774 г.). – С. 620.

[39] Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX ст. – Запоріжжя, 1999. – С. 163–164.

[40] *Левицкий О.* Переписка з Запорожьем (1763–1765) // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1904/05. – Кн. 18. – Вып. 3. – Отд. 3. – С. 33.

[41] Там само. – С. 32.

[42] Там само.

[43] *Андриевский А. А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774 г.). – С. 295.

[44] *Ломиківський В.* Словник Малоросійської старовини // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 75.

[45] Щодо зневажливого ставлення запорожців до грошей, то реальне життя відрізнялося від народних уявлень XIX ст. (порівн. док. № 3 і док. № 14).

[46] ЦДІАК України. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5–9.

Характерним для Запорожжя було поширення "дикого попівства", тобто не санкціонованого київською духовною владою. Чернець Яценко-Зеленський писав про те, що козаки самі, особливо по суботах, намагаються виконувати церковні обряди (кадити ладаном у хаті) й дивувався: "...бывают по нужде, однако ж попами, когда умершаго без попа погребают сами, особливо во время заразы, по ихному чумы, якая на Запорожи бывает в год четири раза, т. е. летом, зимой, осенью и весною, и коей по прошествии (неизвестно когда) привозят из Сечи приходского иеромонаха, который, как скоро отправит похорон и запечатает гроб, то они, отпоминав его горилкою в место кутьи, ... насипают большую, или меншую могилу по знатности покойника"[47]. Отже, така практика була вимушеною через небажання священиків їхати в землі, де вирує хвороба. Під час епідемій мешканці Запорожжя розходилися зі своїх осель у менш залюднені місця. Були випадки "блудного" життя (чоловік і дружина давно живуть разом, мають дітей, але не були вінчані в церкві). Такі випадки призводили до появи різних поговорів і чуток. Так, у 1762 р. старшина Григорій Кологривий писав у приватному листі про те, як один з чиновників "безстыдно описал Войско Запорожское в послании в Сенат ... поселили слободы с женским полом толко для блудного смешения ... наводя с дочерьми кровосмешение ... просит определения тех слобод к новопоселенному Новослободскому полку"[48]. Проте землями Війська вешталося багато мандрівних ченців та священиків (док. № 8, 11), які інколи осідали й починали служити без дозволу вищої духовної влади. З такими явищами боролися Кіш (надавав звільнення від військової служби в разі одруження)[49] і Старокодацьке духовне правління (здійснювало перевірки парафіян та священиків)[50].

Таким чином, після повернення запорожців під скіпетр російських самодержців на території Запорозьких Вольностей поступово став утверджуватися церковний устрій, характерний для українських єпархій (Київської, Чернігівської, Переяславської). Спершу для задоволення релігійних потреб козацтва викликали ченців Києво-Межигірського монастиря. Ченці також наглядали за благонадійністю січовиків[51]. Населення Війська Запорозького Низового швидко зростало, й без спротиву січового керівництва було створене Старокодацьке духовне правління. Проте на Запорожжі активно застосовувалося ктиторське право – призначення на парафії обраних прихожанами священиків. Кіш міг висилати за межі Вольностей ченців і священиків, які завинили перед Військом[52]. У 1774 р. Січ розриває зв'язки з Межигірським монастирем і в церковному напрямі повністю підпорядковується Київ-

---

[47] *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского... – С. 49–50.

[48] ЦДІАК України. – Ф. КМФ–9. – Оп. 2. – Спр. 86. – Арк. 1.

[49] *Гісцова Л. З.* З архіву Коша Нової Запорозької Січі. – С. 70.

[50] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 40.

[51] Саме межигірський архімандрит Никанор сповістив Св. Синод про поведінку, єпископське богослужіння на Січі Анатолія Мелеса.

[52] У Росії ченців, що провинилися, відправляли в Сибір.

ській єпархії. Оригінальними були деякі релігійні практики, що існували тільки на Запорожжі. Їх появу зумовили розпорошеність місцевого населення, а також розквіт сезонних промислів (рибальства, чумацтва).

Отже, на відміну від військового, запорозькі козаки так і не виробили власного церковного укладу. Система управління Церквою була така сама, як і в Наддніпрянщині. У формуванні особливого погляду на козацьку релігійність велику роль відіграли і продовжують відігравати народні легенди та перекази[53] (док. № 14, 15).

ДОДАТОК

Начальники січових церков (1735–1774 рр.)

Павло Маркевич	1735–1736[54]
Пафнутій	1748–1750[55]
Михайло Ілляшенко	1751[56]
Варлаам Григорович (Григораш)	1752[57]
Макарій	1753–1754[58]
Феодорит Рудкевич	квітень 1754–1757[59]
Ієссей	1758–1759[60]
Володимир Сокальський	1760–1762[61]

[53] Украинския народныя предания / Собр. П. Кулиш. – М., 1847. – Кн. 1; *Еварницький Д. І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – Ч. І–ІІ.

[54] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 118, 119; *Андриевский А.* Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1885. – Вып. 9. – С. 76; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. – С. 114.

[55] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. ІІ. – Спр. 27794. – Арк. 1; *Эварницкий Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С. 16.

[56] *Феодосий (Макарьевский).* Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – С. 98.

[57] Варлаам був племінником межигірського архімандрита Іоасафа Маєвського (1746–1754), пізніше став архімандритом Тульського монастиря: Там само. – С. 100; ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 19–20.

[58] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 121; *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі. – С. 109.

[59] Феодорит був начальником Самарського монастиря у 1751–1753 рр.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 596. – Арк. 20; ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 19–20.

[60] ІР НБУВ. – Лебедев 664 (Муз. 935). – Арк. 42; ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 153. – Спр. 114. – Арк. 3; Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 12.

[61] Володимир був настоятелем Самарського монастиря в кінці 1750-х рр.: *Феодосий (Макарьевский).* Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – С. 110, 111–112; *Біднов В.* Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1927. – Т. 147. – С. 81–101.

Петро Чернявський	1763[62]
Павло Казанович	1767[63]
Володимир Сокальський (удруге)	жовтень 1767–1774[64]

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Київ, 1745 р., вересня 13. – Пашпорт, виданий київським митрополитом Рафаїлом Заборовським ченцям Видубицького монастиря на проїзд в Запорозьку Січ

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ

Рафаилъ Заборовскій Православный Архіеписпъ Митрополітъ Кіевскій Галицкій и Малыа Россіи

ѡказатели сего Кіевовидубицкогѡ мнстыра Іеромонахъ Мелетій, монахъ Стефанъ да послушникъ Лука *ѡт*правлени в Малую Россій и в Сѣчъ Запорожскую ради испрощеніа на церковъ онагѡ монастыра Чуда Стагѡ Архістратига Христова Михайла *ѡт* Доброхотовъ милостини, которымъ во вѣрность тогѡ данъ Сей за рукою нашею Архіерейскою при печати Катедралной Пащепортъ, в Катедрѣ нашей митрополітанской Кіевской

1745 года сентября 13 д.

Вышше именованный Рафаилъ Митрополітъ Кіевскій

[Печатка]

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 117. – № 4. – Арк. 1.

№ 2

Запорозька Січ, 1748 р., лютого 23. – Лист кошового отамана Марка Кондратова київському генерал-губернатору Михайлові Леонтьєву з приводу виборів старшини і закриття січової церкви[1]

Високородному Гпдну
І Високо Превосходителнѣйшему Гпдну, Гпдну
Генералу Аншефу и Кавалеру, Кіевской
Губерніи Генералу Губернатору, Михаилу Ивановичу
Его Високо Превосходителству Леонтиеву.

Покорнѣйшое доношеніе

Сего февраля 17 д. Вашего Високо Превосходителства, високо поважнимъ орденомъ к намъ Запорожскому Войску присланнимъ предложенно, в

[62] ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 1138. – Арк. 3.
[63] ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 8.
[64] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 144–155, 171–201 та ін.; *Біднов В.* Січовий архімандрит Володимир Сокальський... – С. 81–101.

показанномъ в томъ ордерѣ безпорядочномъ виборѣ, і о показанних продерзностях такожъ і кемъ церковь запечатанна была, і нинѣ в оной церквѣ служение имѣется ль. К Вашему Високо Превосходителству писменно *от*вѣтствовать; І на оной Вашего Високо Превосходителства, високо поважній ордеръ с покорностию w*т*вѣтствуемъ; Генваря "1" дня Вибор непорядочной, такъ мнѣ кошовому яко і старшинѣ *от* козако*в* Войска Запорожского хотя и была такожъ и драка в церкви і окровавление оной же церкви і били, и чрезъ то церковь *от* "1" до "6" чиселъ Генвара запечатана началникомъ сѣчевимъ иеромонахомъ Пафнутиемъ была, точию "5" дня того жъ Генвара противъ "6" чиселъ *от*печатана, і служенїе ннѣ в оной це*р*кви імѣется, а что *б* такова непорядка и продерзостей впредъ козаки чинить не дерзали; Атаманомъ *от* мене приказъ *от*данъ козаков и*х* видѣнїя у*к*ротѣвать; о томъ Вашему Високо Превосходителству Покорнѣише репортуемъ.

Вашего Високо Превосходителства Покорнѣйшїе Слуги Войска Запорожского Нїзового Атаманъ Кошовий.

Марко Кондратов с товариствомъ
З Коша Нїзового
февраля "23" *д*
1748 году

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. II. – № 27794. – Арк. 1–1зв.

№ 3
Запорозька Січ, 1748 р., липня 12. – Лист отамана Брюховецького куреня Івана Передрія до ігумена Видубицького монастиря

В Бгу Пречестнѣйшій Мцѣ *от*че Ігуменъ мнтира Видубіцкого мнѣ в млтвахъ Стихъ трудолюбивій *от*цъ и Блгодѣтель.

ѡбытели Вашея Законникъ Іеромонахъ Венерацкій[2] в бытнос*т* свою зде в Сѣчи Запорожской и спросивъ у доброхо*т*ни*х* дателей 82 рублѣ денегъ при *от*ездѣ своемъ *от*сюду оставилъ оные денги у мене. А понеже ннѣ слѣдуетъ в Бгоспасаемій Градъ Кіевъ знатній Войска Запорожского товаришъ Григорій Бѣлій; того ради Я оние денги чрезъ него Григорія к Вашой пречестности посилаю и прилѣжно прошу в полученіи тѣхъ денегъ писменни*мъ* мене не остави*т* увѣдомленіемъ в протчемъ вручая себе Бгоугодни*мъ* Вашея Пречестно*с*ти млтвамъ з должнѣйшимъ Імени Вашего Почтеніемъ пребуду навсегда

Вашего Блгословенія поко*р*ній слуга
Атаманъ Куреня Бруховецкого
Іоанъ Передерѣй
1748 году
Іюля 12
Кошъ Запорожской

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 1.

№ 4
Межигір'я, 1762 р., квітень. – Лист межигірського намісника Феодорита до київського митрополита Арсенія Могилянського з приводу відправки ченців у Запорозьку Січ

Ясне в Бгу Высокопреѡсщеннѣишій влдко
Высоко Млтивш мой ѡцъ и Архипастиръ

По давнему ѡбыкновенію до Сѣчевыхъ церквей тамошнимъ сщеннослужителемъ на перемѣну з Ставропигіалного Кіевомежигорского Мнтря отправляются в Самаръ началникомъ Іеромонах Василіи, в Сѣчь за уставника Іеромонахъ Адріанъ, в Гардъ Іеромонахъ Амвросій, в Калмусъ іеромонахъ Іеракъ,

Понеже оные вышпоказанные іеромонахы ради подаянія требъ Хртиянских и слушанія исповѣди блгословенія неполучали еще, того для к вшему Ясне в Бгу Высокопреѡсщенству оныхъ при семъ посилая; да соблаговолитъ Ваше Ясне в Бгу Высокопреосвященство свое архипастырское многомощное блгословеніе, к потупленію имъ в преподаяніе требъ Хртіанских, и слушаніе исповѣди, и в путешествіе, преподат, всенижаіше общебратственно прошу.

Вашего Ясне в Бгу Высокопреѡсщенства
Всепокорнѣйшій Слуга и бгомолецъ
Киево-Межигорского монастиря
Наместник Іеромонах Ѳеодоритъ
априля "   " д
1762 года

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Лебедев 664 (Муз. 935). – Арк. 70.

№ 5
Київ, 1762 р., травень. – Супровідні документи, видані митрополитом Арсенієм Могилянським софійським ченцям для поїздки в Запорозьку Січ

№ 5. 1

Великому Гдну ясне в Бгу Преосвященнѣйшому Кѵръ Арсенію Могилянскому Бжіею млтію Православному Архіепискпу митрополіту Кіевскому и Галицкому и Малыя Россіи

Покорнѣйшое доношеніе

Понеже по благословенію Вашего Ясне в Бгу Преосщенства *от*правляются съ Катедралного монастыра въ Сѣчъ Запорожскуе іеромонахъ Іустъ и іеродіаконъ Нікита на перемѣну находящихся тамо въ Сѣчи іеромонаха Діонѵсія и іеродиакона Салаѳіила для испрошенія на Кате*д*ралную Святософійскую церковъ на строеніе вновъ кришки и на прочіе монастырскіе нужды *от* доброхотнодателей милостини поданной *от* Вашего Ясне в Бгу

Преосвященства 1761 года априля 13, Грамматѣ въ якой положенный къ прошенію той милостини двугодишный срокъ еще неминовалъ которымъ іеромонаху Діонісію и іеродіакону Салаѳіилу надлежитъ оную граммату поручить означеннымъ іеромонаху Іусту и іеродіакону Нікитѣ а книгу шнурозапечатанную для вписанія подаянія и доброхотнодателевыхъ именъ данную взять з собою для щету;

Того Ради Вашего Ясне в Бгу Преосщенства нижайше прошу на мѣсто оной книги другую приказать выдать онымъ іеромонаху Іусту и іеродакону Нікитѣ а по грамматѣ прежней миломтиню испрашивать

Вашего Ясне в Бгу Преосвященства

Нижайшій послушни*к* Катедралный
Намѣстникъ іеромонахъ Азаріа
1762 Года
Маіа "29" дня

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 157. – Спр. 54. – Арк. 2.

№ 5. 2

Высокородный и достойнопочтенный Гпднъ Войска Низового Запорожского Атаманъ Кошовый

Любезній мнѣ о Христѣ Братъ

Помня всегда благодѣтелское Вашего Высокородія и всего славного Войска Низового Запорожского къ здѣшной Катедральной обители благоприятство и усердіе, и чинимое посилаемимъ о*т*сель в Сѣчъ Запорожскую для испрошенія на катедралную святыя Софіи Премудрости Бжія церковъ о*т* доброхотнодателей милостиннаго подаянія вспомоществованіе, немоглъ Я преминуть при нынѣшней отправѣ безъ засвидѣтелствованія усерднаго моего Вашему Высокородію благодаренія; съ искреннымъ желаніемъ: да Гдь Бгъ бага*т* сый въ милости за вся Ваша къ обители Стой и церквѣ Бжіей благодѣянія воздастъ Вамъ за временная вѣчная, за земная небесная, и при томъ увѣдомить Ваше Высокородіе: что на перемѣну имѣющихся тамъ для испрошенія млстини катедралныхъ нашихъ іеромонаха Діонvсія и іеродіакона Салаѳіила о*т*правлени при семъ въ Сѣчъ Катедралные *ж* іеромонахъ Іустъ и іеродіаконъ Нікита. Которымъ оказать свое какъ и прежде всегда являли благопризрытелное в томъ благодѣтелское пособіе, Вашего Высокородія прилѣжно прошу* и ікону святыя великомученицы Варвары на благословеніе Вашему Высокородію посилаю при охотнихъ моихъ молитвахъ навсегда пребывая.

Вашего Высокородия

в Христѣ братъ вседоброжелателній и Бгомолецъ Смиренній митрополитъ Кіевскій Арсеній

---

* У тексті викреслено: "и внесумнѣнномъ того ожиданіи"

1762 Года
Маіа 31 д.

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 157. – Спр. 54. – Арк. 3.

№ 5. 3

Понеже съ Катедралного нашего Святософійского монастиря о*т*правлени в Сѣчъ Запорожскую іеромонахъ Іустъ и іеродіаконъ Никита на мѣсто находящихся въ оной Сѣчи іеромонаха Діонисія и іеродіакона Салаѳіила: для испрошенія на обетшалую Катедралную Стыя Софіи Премудрости Бжія церковь на устроеніе вновь кришки и на протчїе монастирскїе нужды о*т* христолюбывихъ доброхотнодателей милостини; онимъ же іеромонаху Діонісію и іеродіакону Салафіилу велѣно въ Катедру приездить и зъ собою взять къ подлежащему щоту, шнурозапечатанную книгу при грамматѣ нашей для записи милостинного подаянія и именъ доброхотнодателевихъ къ помяновенїю онихъ в Катедралной церквѣ данную а упомянутую граммату оним іеромонаху Іусту и іеродіакону Нікитѣ вручить по которой онимъ Іусту и Нікитѣ показанную милостинию испрашивать; для того на мѣсто тоей книги сія шнурозапечатанная жъ Книга для вписанія показанной милостини и именъ доброхотнодателевыхъ із Катедры нашей онымъ іеромонаху Іусту и іеродіакону Нікитѣ дана

1762 года маїа 30 дня.

В подлинной подписаная

Смиренный митрополітъ Кїевскїй Арсенїй.

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 157. – Спр. 54. – Арк. 4.

№ 6

Москва, 1763 р., липень. – Лист архімандрита Новоспаського монастиря Мисаїла до київського митрополита Арсенія Могилянського з приводу збору милостині на Запорозькій Січі[3]

Преосщеннѣишїи влко милостивонадѣжный оцъ і архипастыръ

При засвидѣтелствованїи Вашему Преос*вя*щенству Моего почтенія імѣю честь обявить проѣзжающія чрезъ Москву Воиска Запорожскаго Гсда старшин в Санктъ Петербургъ для принятия на Воиско жалованья и обратно к Воиску, съ 1758 году і поннѣ Nовоспаскую обитель посѣщають, а времменемъ і квартиру имѣють, а сего 1763 году 3 генваря мсца воисковыя Гсда Кошевой Григореи Федоровичъ Лантух, судія Григореи Якимовичь Лобуровскои, Асаулъ Андрѣи Артемьевичь Носанъ, Писаръ Иванъ Яковлевичъ Глоба в Новоспаском же мнтрѣ квартиру имѣли болѣе полугода, и в тои

своеи бытности по блгосклонности ко *Свя*тои обители о*т* усердія своего обнадѣжили дать на Бгоугодное каменное церковное і колоколеное новостроющееся в Новоспаскомъ мнтрѣ строеніе въкладу; і просили чтобъ для таковаго Бгоугоднаго дѣла із Новоспаскаго мнтря к Воиску Запорожскому ѡ*т*править іеромонаха да іеродиакона, по коему обнадѣживаніе із Новоспаской обители Иеромона*х* Аркадіи да иеродиаконъ Варлаамъ к Воиску Запорожскому и о*т*правлены, Того ради Ваше Преосщенство прилѣжно прошу онымъ іеромонаху і иеродиакону пока они при томъ Воискѣ Запорожскомъ находится будутъ блгословить о*т*пралять сщеннослуженіе в чемъ на милость Вашего Преосщенства уповая з должнымъ почтеніемъ моимъ пребываю;

Вашего Преосщенства милостивонадѣжнаго Г*с*дря о*т*ца і архипастыря должныи Бгомолецъ и покорныи слуга Мисаилъ, архимандритъ Ново-Спаскїй.

июля "   " дня

1763 года

Зверху приписано: "Получено октября 6 д. 1763 года".

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 160. – № 1138. – Арк. 2.

№ 7

Межигір'я, 1764 р., травня 6. – Записка архімандрита Никанора про перевіз поромом через Дніпро п'ятнадцяти возів, що прямували з Межигірського монастиря на Запорозьку Січ

№ 718

Ясне в Бгу Высоко Преподобнѣйшій Гпднъ Святїя Великія Чудотворнія Кіево Печерскія Лаври Архимандритъ.

Мой Милостивый ѡ*т*цъ и благодѣтель

Следующихъ с обители Межигорской в Сѣчъ Запорожскую четирнадцяти воловихъ возовъ да едного пароконного всепокорно Вашего Ясне в Бгу Высоко Преподобія прошу кому за пристойно милостиво приказать поромомъ чрезъ реку Днѣпръ перевезть и на тотъ перевозъ посланному о*т* мене з симъ нарочному видать ерликъ, в прочемъ вдая себе нео*т*мѣнной милости с надеждою пребить имѣю.

Вашего Ясне в Бгу Высоко Преподобія Всепокорнѣйшій Слуга и бгомолецъ Ѵиканоръ Архимандритъ Межигорскій

1764 Года

Мая 6 дня

Межигор

Зверху приписано: "Пол[учено]: мая 7 д 1764 Году".

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 2.

№ 8

Межигір'я, 1766 р., вересня 14. – Допит утікача ієромонаха Ієракса, який повернувся в Межигірський монастир

Кіево Межигорского Мстира іеромонах Іеракс прежде бѣжавшій а нынѣча с побѣгу возвратившися в Канцеляріи Мнтирской сего 1766 году сентября 14 д. допрашиванъ, кой в допросѣ показал; что прошлого де 1764 году марта 6 дня по желанію своему бежал онъ з Самарского Мнтира и былъ того ж года априля до первих чыселъ в дачах Запорожских в островѣ Хортицком живучи тамо з монахом зашедшим з Афтонской Горы Ѳеодулом, после же с послѣдних чысел того ж априля поихал на низ Днепром самъ одынъ каюком до Очакова ж пойшол з ватагою в Ханщину до Палѣевого Озера, а оттудова пошол в Волощину и жил в тамошнем Мнтирѣ прозиваемомъ Манна; недел[ь] с четирѣ, и оттудова ходилъ за Прутъ в Мнтирь Полянку и тамо былъ тыжденъ одынъ, после же в лесахъ тамошних жилъ з годъ з монахомъ Венедиктом Мнтира нашего; поживши ж тамо выйшолъ в Великий Постъ на Украину и был в Лебединскомъ Мнтире тижденъ, после ишолъ чрез Онуфриевский Мнтирь и тамо толко переночовал далѣе ж в Мошенском Мнтирѣ переживши с тижденъ воскресенскій зайшол сего ж лѣта в тамошніи мошенскіи лѣса и жил в тѣх лесах первѣе з братиею нашего Мнтира иеродияконом Велерияном, и монахом Ѳеодотом, а после самъ единъ до августа минувшого 30 д сего года; после жъ оттудова з лѣсов прибил в Мнтирь Межигорскій сего сентября 6 дня будучи ж онъ по всѣх означенних мѣстах нигде ны в какой церквы а паче унѣятской не священнодѣйствовал, а причащался толко между монахамы в Лебединскомъ Мнтирѣ, и что все сые он вправду показал по Євангелскому слову еже Ей, Ей, и по настоящей совѣсти иеромонашеской в томъ своеручие на сей же сказки

своей і подписался

Іеромонахъ Іеракъ

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 7–7зв.

№ 9

Запорозька Січ, 1766 р., листопада 1. – Лист софійського ченця Гервасія про справи на Січі

Во иеромонасѣхъ пречестнїй Гпдне мцѣ отче Рафаиль млтївій отець мой

Радуйтеся о Гдѣ

Поклонь мой сїновско прїношу яко отцу своему прї засвѣдѣтелствованїи моего к вамъ уклона обявляю вамъ что еще вашими млтвами в живихъ нахожуся, а на своего патрона ѡктября 14 д мало не умеръ а прїчиною о полуднѣ погулявши сталъ випроважать отца Прїска в Самар стали

коніа накидать оной конь ушибъ мало не досмерти часовъ два нечуственно лежавъ, ннѣ же вамъ новинку обявляю что в Запорожжѣ почалася Что сталы в монаховъ *от*бѣрать книги и *от*ибрали в многихъ а в насъ требовали такъ нема в Сѣчѣ в Самарѣ із *от*цемъ Прискомъ аби знае что и над нами здѣлается

А именно обявляю хто *от*бѣрае пріихалъ з Мижигорского мнтра икономъ Самуилъ и просилъ з начални́комъ невѣдаю почему пна судіи чтоби позволени *от*ибрать кн[иги] и монаховъ з Сѣчѣ повигонить многии уже виихали А ми еще находімося в страсѣ и в трепетѣ за тимъ что немае денег 10 ру[блей] всѣ пойшли в постройку хати и двора нѣсчимъ к вамъ в мтиръ явитися, еще же батюшка о*бя*вѣте что получили ли *от* мене го*с*тинцѣ всѣ сполна что я вамъ посилалъ оливу и протчое писмомъ мене увѣдомѣ*т* и денги получили ли пять полтинъ что я послатъ к вамъ прося васъ чтоби ви мнѣ купили шукна на рясу, когда батюшка купили сукна то прошу пошить свиту и прислать мнѣ сюда в Сѣчь чрезъ оказѣю слушную

І о своему здравии и о поведенïи Киевскому что чи все по старому чи е*сть* і в васъ какая новина а за гостинчикъ простѣте что не посилаю теперъ мало за калѣтствомъ своимъ что нѣгде нехожу из двора:

братъ ннѣ проповѣднікъ отецъ Іустъ тридцятог*о* октябра нечаянною смертию умре пойшовши в сѣни впавъ умре и неболѣзнова*лъ* почти … толко два рази якъ приихавъ в Сѣчь з манастира проповѣдь говорилъ, а нашъ отецъ Иустъ Тросвя[ти]телский *от*ихавъ в Кïевъ нѣсхотѣвъ жить чтоби неумерті обявляю і остаюся

Многогрѣшній монахъ Гервасій
1766 года
ноября 1 *д*

На звороті: "Пречестному Ієромонаху отцу Рафаїлу Старцю мнтра Катедралного Софѣйского – почтеннѣйше"

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1–2.

№ 10

Київ, 1768 р., грудня 13. – Грамота Кирилівському монастирю з дозволом збирати милостиню на Запорозькій Січі[4]

БЖІЕЮ МЛТІЮ Арсеній Могилянскій Православній Архіепископъ митрополитъ Кіевскій Галицкій и Малія России

Всѣмъ чтущымъ и слышащымъ сіе Хр*с*тоименытымъ православнωвосточныя Грекороссійскія Кіевскія церкве и нашего смиренія по благодаты Божіей даннѣй Намъ духовнымъ чадамь любящымъ благолѣпіе храмовъ Божіихъ благодать и міръ отъ Бга отца нашегω Гпда Іиса Хрта да умножится Бгомолческо желаемъ: 1765 года генваря "26" дня доношеніемъ намъ Свято-Троицкогω КіевоКѵриловського Мнтря Ігуменъ Іеромонахъ Тарасій общекупно съ братіею о нуждахъ мнтрскихъ усмотрелъ съ оныхъ самонуж-

нѣйшую и главнѣйшую необходимость въ репараціи имѣющейся на церковѣ Бжїей созданной во имя Святыя Живоначалнія Тройцы Крышкы, за дряхлостію ее которой и во всемъ гнылостію отъ течи немалая начинается муровому церковному зданію порчъ делатись, да и на самыхъ де оной же церквы Божїей Главахъ жестью покритыхъ, за обветшалостію спорченой жести такожъ и кирпичному зданію отъ течи в церковныхъ шіяхъ, порчъ уже дѣлается, тотъ же де Сто Троицкій КіевоКѵриловській Мнтрь за крайнею своею во всемъ скудостію оной церквы Бжїей репаровать неоткудь невсостояніи и для того насъ онъ Ігуменъ Тарасій съ братіею просилъ, дать Граммату благословителную, испрашивать чрезъ два года въ Сѣчи Запорожской и въ Полтавскомъ Малороссійскомъ полку отъ доброхотныхъ дателей милостины на репарацію въ томъ КіевоКѵриловскомъ Мнтрѣ Святыя Живоначалнія Тройцы церквы въ крышкы и въ прочемъ, и на въписаніе тогѡ милостиногѡ подаянія книгу. По котрому Егѡ Ігумена Тарасія съ братіею Прошенію, отъ насъ тѣмъ кто изъ монашествующыхъ имъ Ігуменомъ съ братіею определенны и посланны будутъ благословленно в Сѣчи Запорожской и в Полтавскомъ Малороссійскомъ полку отъ доброхотныхъ дателей млтынное подаяніе на возобновленіе въ томъ Кіево Кѵриловскомъ мнтрѣ Святія Живоначалнія Тройцы церквы въ крышкы и въ прочемъ, чрезъ два года просить, и на то отъ насъ благословителная граммата, и для вписанїя тогѡ подаянія шнурозапечатанная книга изъ Катедральной нашей канцеляріи того 1768 года февраля 7 д. выдана, сего же декабря 1 д. 1768 года доношеніемъ намъ оный Ігуменъ Іеромонахъ Тарасій съ братіею представылъ что съ тою нашею Грамматою Іеромонахъ Іустъ съ Іеродіакономъ Кассіаномъ февраля отъ 20 д. 1768 года въ Сѣчь Запорожскую съ КіевоКѵриловского мнтря, за испрошеніемъ млтыны отправленъ, и доселѣ тамо в испрошеніи млтыны находился, ннѣ же де извѣстно училось что оный Іеромонахъ Іусть тамо в Сѣчи волею Бжїею умре, на коего де мѣсто другого изъ монашествующыхъ конечно надобнѡ посилать. Сверхъ же де того и онои отъ насъ данной Грамматѣ и Книгѣ терминъ опредѣленный уже зближается в вышеозначенной же де церковной репараціи, и ннѣ необходимая по убожеству КіевоКѵриловскогѡ мнтря надобность состоитъ, и для тогѡ насъ онъ Ігуменъ Іеромонахъ Тарасій съ братіею просилъ и паки датъ Граммату благословителную, испрашивать чрезъ два года в Сѣчи Запорожской, и в Полтавскомъ Малороссійскомъ полку отъ доброхотныхъ дателей млтинное подаяніе на возобновленіе въ томъ Кіево Кѵрилловскомъ мнтрѣ Стыя Живоначалныя Тройцы церквы в Кришкы и в прочемъ и на вписаніе тогѡ милостинногѡ подаянія книгу.

Того ради Мы по тому Егѡ Ігумена Тарасія съ братіею прошенію, тѣмъ кто изъ монашествующыхъ отъ него Ігумена съ братіею опредѣленны и посланы будутъ, благословили на возобновленіе въ томъ КіевоКѵриловскомъ мнтрѣ Стыя Живоначалныя Тройцы церквы в Крышки и в прочемъ млтынное подояніе въ Сѣчи Запорожской и въ Полтавскомъ Малороссійскомъ Полку отъ доброхотныхъ дателей еще проситъ отъ нынѣ впредь два

года и во увѣреніе того сія за подписаніемъ нашимъ при печати нашей Каѳедралной Граммата дана и при ней на записку тогѡ подаянія и дателевыхъ именъ, по всегдашнему ихъ тогѡ КіевоКѵриловского Мнтря в церквы помяновенію шнурозапечатанная Книга, изъ Каѳедралной нашей Канцеляріи за надлежащею скрѣпою по опредѣленію нашему виданна, въ которую книгу по сей нашей Грамматѣ Млтынное подаяніе испрошуя и записуя, будучимъ в собраніи оного монашествующымъ испрашивать со всякимъ смиреніемъ и почтеніемъ недомогаясь собою ничего но доволнымъ быть тѣмъ кто что по своему произволенію подастъ, а при томъ ныкаковых продерзостей и противныхъ поступокъ отнюдь неупотреблять, по прошествіи же оного термина того подоянія съ Сѣчи Запорожской и нигдѣ неиспрашивать, и сію Граммату къ намъ ему Ігумену Тарасію съ братіею прислать при доношеніи съ показаніемъ въ немъ сколко по щету оной книги того подаянія собрано будетъ, а тую книгу по щету при тамошней КіевоКѵриловского мнтря церквѣ для помяновенія дателевыхъ именъ оставитъ. Изъ Каѳедры нашей митрополитанской Кіевской. 1768 года декабря 13 дня.

Смиренный митрополітъ Кіевскій Арсеній

Каѳедралній Писарь Ієромонахъ Іакѡвъ.

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 2–3, 44зв.–46.

№ 11

Межигір'я, 1769 р., липня 14. – Прохання ченця-втікача Каліста про повторне прийняття до Києво-Межигірського монастиря (з резолюціями архімандрита Гедеона Слонімського та духовного собору)

Подано 1769 года іюля 14. Разсмотрѣть и учини*т* определеніе. А[рхимандрит] Г[едеон].

Высокопреподобнѣйшему Гпдну о*т*цу Гедеону Ставропигіалного Киевомежигорского Мнтря Архимандриту з братиею.

№ 302.

Нижайшее доношеніе

Родомъ я нижайшій полку Малороссійского Лубенского местечка Лохвицѣ по желанию моему принялъ чинъ монашества в Афонъ Горѣ, в Скиту в Чорномъ Вирѣ. Чему будетъ годовъ 10. О*т*туда за пашепоротомъ о*т*пущенъ бивши свободно, прибилъ в Сѣчь Запорожскую, гдѣ и принятъ бившимъ тогда Началником сѣчевимъ иеромонахомъ Іессеемъ по докладу о тимъ покойному Киевомежигорского мнтиря Гпдну о*т*цу Архимандриту Никанору, и жилъ тамо в послушаніи свѣчкарства два года, потомъ прибилъ в Киевомежигорский Монасти*р*, и с опредѣления того жъ покойного Архимандрита, находился в разни*х* послушания*х* чрезъ два *ж* года. Где будучи и на вѣрность служби ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА к указной присяги в Киевской Губернской Канцелярии билъ приводимъ. З

прошлого жъ 1766 года по нанесенной мнѣ не вѣдаю с какой сторони о уединенномъ житии смущении *от*лучился з сего Киевомежигорского Мнтря; а по *от*лучки з оного находился заграницею по разнимъ тамошнимъ монастиремъ сего 1769 года по іюлъ мцъ; потомъ признавъ во всемъ свою за исхо*д* погрѣшность; яко *ж* бо о*т* того никакой ползи неприобрѣлъ, возмнѣлъ таки возвратится в обитель Межигорскую, и бить при оной до конца живота своего безотлучно, в томъ послушании в каково Я определенъ буду; чего рады Вашего Высокопреподобия со всею братиею, всенижайше прошу; прописаную мою погрѣшность пастирско простить, и принять паки в число братии сея обители паствы Вашего Высокопреподобия, и за темъ определить мнѣ послушание каково Ваше Высокопреподобие за бл[а]го усмотритъ ізволите; о чемъ учинить милостивое определеніе.

О семъ проситъ Вашего Высокопреподобия нижайшій послушникъ монахъ Калистъ.

1769 году Августа 13 д. по слушаніи сегw доношенія в священнодуховно*м* соборѣ wпределили просителя монаха Калѣста возвратившогось з побѣгу в мнстиръ прия*т*ь и определи*т* за побѣгъ егw в братерскую кухню wднакъ при то*м* обяза*т* егw подпискою с тѣмъ чтw wнъ уже никогда з мнтира сходи*т* не буде*т* а ежели соидет и потом возврати*т*ся то долженъ будет понесть штрафъ по Духовному Регламенту[5].

Намѣсникъ Іеромона*х* Ѳеодоритъ
Іеромонахъ Іессей
Старецъ Іеромонахъ Павелъ
Іеромонахъ Петръ
Іеромонахъ Іассонъ
Іеромонахъ Ѳеокти*ст*
Іеромонах Леонидъ
1769 года
Іюля 13 Дня

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 12–12зв.

№ 12

Межигір'я, 1770 р., травня 29. – Автобіографія ієромонаха Феодорита Рудкевича, намісника Києво-Межигірського монастиря[6]

ВисокоПреподобнѣйшему Гпдну о*т*цу Гедеону ставропигіалного Киевомежигорского Мнтиря Архимандриту.

Всепокорное Доношеніе

Прибилъ Я нижайшій въ здешний Киевомежигорскій Мнтиръ, съ желание*м*ъ получения въ ономъ монашества; 1746 года Мця маїя съ 4-го числа, которое тогожъ года июня мця 28 *д*. божиимъ изволение*м*ъ и

благословениемъ покойного Архимандрита, антецессора Вашего Високо Преподобія Гпдна *от*ца Иоасафа получилъ. А какъ оное получилъ, немоглъ нималого времени в свободносты *от* послушаний прожить, чтобъ поке з нововосприятимъ монашествомъ распознатся и навикнуть должному его довлетворению, вскорѣ опредѣленъ над рибалкамы Началникомъ въ Островъ Язгоровъ, *от*туду в канцелярию монастирскую, в помощъ тогдашняго писаря, с канцеляріи по*д* послушание жъ іеродіакономъ будучому тогда и повѣреннимъ іеромонаху Вениямину, в Глуховъ; а за приездомъ з Глухова в Лютежъ шафаремъ, з Лютежа горѣлочнимъ шафаремъ же в монастиръ переведенъ. З оного жъ шафарства в Деміанцѣ для покупки немалимъ числомъ разной надобной тогда в монастиръ пашнѣ, а по испра*в*ки тоя покупки, и по здачѣ за то щету и *от*дачи покупного всего хлеба, в Глуховъ з челобитною о Евминской Пущи в самие великие в томъ 1748-*м* году бившие зимою снѣжние метелѣ и холода, в коей посилки всего здравия лишенъ такъ что и нинѣ чувствую *от* того приключившуюсь болѣзнь, а по прибитии з Глухова, на провеснѣ въ Островъ Залозное над рибалками Началникомъ, зъ Залозного Острова въ Юскову Греблю на началство *от*правленъ, гдѣ до полтора года в послушании прожилъ, зъ Юсковой Греблѣ в монастиръ полатнимъ, с полати паки въ Юскову Греблю, в коихъ перемѣнахъ прошло времени 1750 года до половини июля мця, того времени сисканъ з Юсковой Греблѣ на намѣстничество, в томъ намѣстничествѣ (къ первощастию моему) по затѣвамъ тогда иеромонаха Вениямина на покойного Гпдна Архимандрита Иоасафа, хотя и во всякомъ послушании не без трудносты бивало несколко въ исправлении тѣхъ какъ съ они*х* по двоикратному моему въ Юсковой Греблѣ битию, канцелярии Киевской полковой, и сотенной Остерской надобнимъ вѣданиемъ, однако намѣстническая тогдашняя должность превзишла тру*д*ностию и неспокойствомъ без всякия мнимия собствения прибили, такъ что по необходимой естественной нуждѣ рѣдко когда доставало и покой себѣ дать. З намѣстничества хотя било якоби в награждение понесенни*х* в томъ немалихъ трудовъ и *от*правленъ в Сѣчь Запорожску до церкви тамошней за началника но от*т*уду дачею знатнихъ одобрений тогдашнимъ войсковимъ старшинамъ, и по рекомендаціи помянутого Архимандрита Иоасафа за племянникомъ своимъ нинѣшнимъ Архимандрито*мъ* Тулскимъ Варлаамо*мъ* непринятъ за началника в Сѣчь, а отпра*в*ленъ зъ Сѣчи на мѣсто его Варлаама в Самарский монастиръ на бедное и пустое тогда началство съ однимъ толко иеромонахомъ да однимъ же иеродіакономъ, где засталъ пусто измершей бившей в послѣдовавшую тогда въ оной стороне моровую язву братіи и келиямъ, над гарнизономъ старосамарскимъ командуючимы по указу попаленнимъ, однакожъ поспѣшествомъ божиимъ в тѣхъ мѣсто келіи удобовозможно, трапезу и протчое надобное строение с прошения милостини елико что успѣлъ и елико чего недоставало на заплату трудячимся не щадя и собственной прибили исправивъ, на Самарѣ реки вновь греблю занялъ, и млинъ вновь состроилъ, колоко*л*ню достроилъ, универсали с Коша на

монастирскую слободу и на другіе угодія виправивъ, в томъ два года и два мцѣ прожил; возвратився жъ в монастир 1753 года въ июнѣ мцѣ тожъ неуспѣлъ года сполна, и то в посилках в разнии коммисии пограничную мотовиловскую, и по маетностямъ для ревѣдованія и перемѣнъ городничихъ вижить (?), отправленъ билъ 1754 года в послѣднехъ априля числехъ и паки началникомъ в Сѣчь, и тамо тоже впустѣ почитать монастирское подворье заставъ, келіи братерскіе амбари для поклажи и содержания покупаемой в монастиръ риби и разних харчевихъ припасовъ, повѣть ради спрятанія телегъ, станъ для лошадей, и братерскую рубленную поварню с немалимъ трудомъ построилъ, и подворье кругомъ огородилъ не без трудности жъ доставая з Самарѣ лѣсъ по неимѣнию в близости годних лѣсовъ к строению въ ономъ послушаніи всякую тяготу и уронъ здравія претерпѣвая от нездорового воздуха съ опасностию и морового часто биваемого повѣтря чрезъ три года с лишкомъ понеслъ, оттуду за прибитиемъ 1757 года в монастиръ немоглъ двухъ недель по дороги перепочить, убѣжденъ паки намѣсничество принять оное вътругое уже, кое намѣсничество удесятерило до пряма противъ прежнего клопотъ и затруднений по затѣвамъ неспокойной и строптивой противъ властей братии, в добавку того по причинѣ бившея чудотворния богородичной икони и за рубежъ по весняной безпутицѣ двократною поездкою, а между тѣми годамы почитать въ ежегодной произдки в Сѣчь по надобностямъ монастирскимъ, а особливо «1» ПО УКАЗУ Стѣйшаго Синода взять епископа Анатолия Мелеся к привозу в Киевъ, «2» за обстояниемъ монастирской Самарской слободи от монастиря войсковою старшиною отнятой, которую не без трудности жъ и не без собственного убитка обратно к Самарскому Мнтирю, хотя не всю, еднакъ сорокъ дворовъ випрошенно, в тѣ посилки 1-е в февралѣ мцѣ 1764 года, а 2-е в ноябрѣ когда самие крайние бездорожжя нестерпимия стужѣ метелѣ и иное ненасте, отправливанъ; голод холод по степамъ таскаясь самъ и люде со мною также и скотъ терпеть во всю зиму даже до половини маія принужденнимъ нашелъ себе; в которомъ мцѣ маіи прибивъ в монастиръ на погорѣлие келии таскался по Киеву ради испрошения милостини с книгою, и по маетностямъ для ревѣдования городничих и по другимъ монастирскимъ нуждамъ въ Василковъ и за рубежъ по 1766 год, того жъ года в мартѣ мцѣ отправился в Самарский Мнтиръ какъ би то на спокой в другое началство, оттуду прошедшого 1768 года в сентябрѣ прибивъ въ здешний Межигорский Монастиръ, для благословения у Вашего Высокопреподобія. Убѣжденъ и паки по причинѣ и Вашему ВысокоПреподобию уже извѣстной в третое уже принятся за намѣстническую должность в которой по подобнимъ же затѣвамъ и несмирносты нѣкотороя нашея братии сверхъ года мсцей девять бѣдственно жизнь свою провождая, нахожусь; и понеже для толико тяжестких и какъ показанно мною понесенних с прибиллю извѣстною и монастирю послушаній в коихъ как я и порядочно находился имѣющиеся у мене данние мнѣ квитанціи и аттестаты свѣдѣтелствомъ могутъ бить, к тому и по лѣтамъ Я нижайшій здравиемъ и силами чувст-

венними весма изнемогать началъ по причинѣ которой и зваленной на мене не по силѣ долженосты несть далѣе не могу; ТОГО РАДИ Вашего Высокопреподобия всенижайше прошу *от* оной должности мене нижайшого для показанной моей немощы милостиво *от*чески уволнивъ в приписний сея обители Самарский Митиръ на обѣщание с писменнимъ до кого подлежитъ видомъ *от*пустить; а избрать в тую должность з братии кого Ваше Высокопреподобие заблагоусмотритъ, и дабы какъ мнѣ поке на старость свободною (противъ другой братии в томъ мнтрѣ поке мало *от*личною) частию хлѣба. За естественную нужду доволствуясь прочее время живота моего в покаянии, и послѣдовавшому моему при принятіи монашества обѣщанию в коликомъ нибу*д* довлетворении свободно кончать, такъ и другимъ с достойнѣйшей братіи ежели кому оное идетъ за честь, в чести; а ежели за тру*д*, то в трудѣ; безъ обидное одному противъ другого уравнение могло бить, не одному по смерть тою честию доволствоватся, либо тяжестию облачится; и о томъ милостивого благорозсмотрения и непродолжительного опредѣления, всенижайшее мое прошение со всепокорностию моею усугубляю.

Вашего Высокопреподобія нижайший послушникъ Іеромонах
Ѳеодѡритъ
1770 года
мая 29 *д*.

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 19–20.

№ 13

Межигір'я, 1774 р., листопада 28. – Відповідь духовного собору Києво-Межигірського монастиря на запит Київської духовної консисторії про кількість церков, підпорядкованих січовому начальнику Володимиру Сокальському[7]

1774 года ноября 28 *д*

По Указу ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Ставропигиалного Кіевомежигорского монастыря священно духовный соборъ слушавъ промеморій духовной кіевской консисторіи сего ноября "13" числа какіе именно Сѣчевые Запорожскіе церкви ему Владимиру, когда он въ вѣдомствѣ того Кіевомежигорского монастыря находился, поручены были въ подначалство и въ смотреніе, и сколко при оныхъ церквахъ сщенноцерковнослужителей и отъ якого времени находится, и кто они именно, и какъ давно определенны и Ставропигиалный Кіевомежигорскій монастырь заблаговолитъ учини[ть] о томъ по ЕЯ ІМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указомъ.

И понеже монастирю Кіево-Межигорскому духовную Кіевскую консисторію увѣдомить нинѣ о вышеписанномъ неможно по нижеслѣдующимъ обстоятельствамъ, Ибо хотя по справки в монастырѣ семъ явилось что въ вѣдомствѣ сѣчевого началника были запорожскіе церкви, первая въ самой

Сѣчи Покрова Пресвятія Богоматере, при которои и нинѣ самъ оной начал-никъ находится зъ другими священнослужителями; вторая въ Никитиномъ третая при рѣчки Индулѣ въ Вербовомъ и въ обоихъ сихъ местахъ Покрова жъ Богоматере, четвертая въ Омеловомъ Святихъ Апостолъ Петра и Павла, но какъ съ техъ церквей индулская и омеловская состояли подвижними, и с мѣста на мѣсто переношиваеми то отъ времени начавшоися с Отоманскою Портою войни оные церкви по опасности съ вышеявленныхъ местъ взяти и нахадившіесь при нихъ священнослужители переведенны въ Сѣчь, гдѣ и понинѣ церкви остаются въ сохраненіи безъ служенія в ныхъ, священнослу-жителѣ при Воиску Запорожскому въ разныхъ партіяхъ отправляеми были в походъ ежегодно переменѣнные, а нинѣ по прежнему ль въ техъ местахъ церкви состоятъ, или въ Сѣчи еще остаются монастырь накакова увѣдом-ленія сего года понинѣ неимѣлъ, почему сколко при тихъ церквахъ равно какъ в самой Сѣчи и при Никитской находится священнослужителей И кто они имянно, и какъ давно къ тѣмъ церквамъ определенны монастырю не-извѣсно да и опредленіе до тѣхъ церквей священнослужителей состоитъ не отъ монастиря, но отъ Его Велмолжности Господина кошевого Воиска Запо-рожского зъ старшиною по ихъ усмотренію; й переменяеми они бываютъ часто находившимись в Сѣчи Запорожской отъ сего монастиря іеромо-нахамы; а церковънослужителѣй, и болѣе несостоятъ тамо вѣдомости духовной власти, но опредѣляются такъ же перемѣнно съ козаковъ, отъ Воиска Запорожского; Того Ради опредѣлили писать обо всемъ выше писанномъ Сѣчовихъ запорожскихъ церквей начальнику архимандриту Владимиру, и требовать увѣдомленія сколко нинѣ церквей состоитъ и гдѣ они, и кто при оныхъ сщенноцерковнослужителемъ и отъ якого времени находятся, и за увѣдомленіемъ о томъ, и духовную кіевскую консисторію увѣдоммить, по обстоятелствѣ, а нинѣ о вышеписанномъ къ з[н]анію про-меморіею сообщить, и сіе определеніе представить пастирской апробаціи, а за тѣмъ записавъ в книгу содержать при дѣлѣ.

Іеромонахъ Феофанъ денежный шафаръ
Писар іеромонахъ Аркадій
Казначей іеромонахъ Кондратъ
Іеромонахъ Самуилъ Экклисїархъ

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 17–17зв.

№ 14

Київ, XIX ст. – Народне оповідання про запорожців з архіву О. О. Тулуба

Запорожці та Печерська Лавра

Запорожці жили по-божеські, не знали вони ніяких чар; од них і пога-ного слова не почуєш; "скурвий син!" – ото у них найбільша лайка. Жили

вони наче ченці: жінок не торкали, а все воювали та молились Богу; і молилися добре: знали і "Отче-нашу", і "Вірую". Більш усього молились, як на війну йшли. Вони службу церковну любили; вони й постили і говіли, під Великдень і паски святили, під Хрещення куттю варили і взвар робили. Деякі під старість у монастир йшли, а як приїдуть було які з них по ділах чи до Москви, чи до Петенбурха, чи до Київа, то перш усього йдуть по церквах Богу молитися, до мощів прикладатися та подаяніє духовним давати. До церкви вони велике усердіє мали.

Раз якось обрали вони собі Кошового – Грицька Лантуха. А він дуже богобоязний був чоловік: усе іздив на прощу по городах. Приіхав якось у Київ, пішов по церквах, зайшов і в головну – Печерську церкву. Дивиться, аж там каністас такий бідний-бідний та обідраний. Подививсь він та й каже старшому Архимандритові: "А що ти думаєш, отче Архимандрите? Зроблю я вам новий каністас!" – О, це велике діло! Та чи можеш тілько ти вистачити усього, що потрібно на той каністас? "Можу, – каже, – як не сам, то всім Запорожським Кошем!" Тай підрядивсь аж на двадцять тисяч. От який каністас! Призжа на Січ, збирае усе товариство тай каже: "От так і так, от так і так. А що, братці, збудуемо новий каністас до святоі Печерської церкви, щоб божі угодники і об нас бога благали". – "А, що-ж? Збудуємо, збудуємо, пане-отамане!" От зараз зібрали двадцять тисяч карбованців і віддали Кошовому. Кошовий зложив іх до купи, угорнув у папер та й послав якимсь козаком аж у самий Київ.

Приіхав той козак у Київ, прийшов до головноі Печерськоі церкви та й пита у ченців: "а де тут у вас найстарший Архимандрит живе?" Йому показали. Підійшов він до того Архимандрита, так у чому був: у червоній куртці та в широких штанях, – підійшов до того Архімандрита, узяв обома руками благословення та потім і витяга із кишені папер. Архимандрит дивиться на нього. Витяг і подае. Нема на тому папері ні підпису, ні печатки. Архимандрит узяв у руки тай пита: "Що це таке ?" – "Та це Батько Кошовий прислав вам двадцять тисяч карбованців на построення каністаса у головній Печерській церкві". – "Еге, таж як же у вас на Січі просто! Така велика сума тай незапечатувана та ще й без підпису!" – "Та, нам отче, і писати ніколи. Та й нащо? Між нашим товариством крадіжки не бува". – "Добрі у вас звичаі! Це й нам треба у вас пернімати!" "Ну, скажи-ж велике спасибі пану Кошовому та передай йому оці дві ікони на благословення".

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 450–451.

№ 15

XIX ст. – Народне оповідання про запорожців з архіву О. О. Тулуба

Кіи або запорожці під Кивом

Мій дядько Матвій умер 110-ти років у пятдесят вторім році (1852 р.). Розказував, що спредшу запорожці звались кіями, і не тут жили, а десь в

лісах, під Киівом. Кіями звались від того, що ходили на розбій з кійками. Якийсь, кажуть, князь Амлин, чи що, став набірати іх в свое військо і сказав: "як поможете мені звоювати турка, – дам вам степи, балки, байраки і ввесь низ Дніпра: будете жити вільно!" Зібрались вони всі стіко було, і звоювали турка. Амлин ім тоді дав Дніпро і степ низче порогів, і стали вони запорожцями. Було у іх 40 куренів і 40 тисяч війська, та цариця Катерина зігнала іх і віддала землю німцям... Амлин той, як давав землю, то казав: "буде вона ваша, поки світ сонця", а Катерина уже сказала: "дайте, каже, бамагу, що це ваша земля!" Вони тоді сюди-туди – нема.

Як стало московське військо проти запорожців, а характерники і вийшли. – "Ну, кажуть, – здаватись не будемо, – бийте!" Москалі за рушниці, цілять в іх, а рушниці – клац! клац! клац! – і не палять... Глянули, аж порох мокрий... "Ну, кажуть, вас, мабуть, і чортяка не звоює!" Характерники зовсім не хтіли здаватися. Катерині, та військо сказало: "Ні, братці, у нас єсть батьки і діти: москаль іх виріже!" взяли та й здалися.

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 209. – № 3. – Арк. 452.

КОМЕНТАРІ

1. Марко Кондратов був кошовим півроку (до липня 1748 р.), його змінив Яким Ігнатович, див.: *Андриевский А. А.* Материалы, касающиеся запорожцев (1715–1774 г.). – С. 423–424.

2. Ієромонах Іоаникій Венерацький також збирав милостиню на Січі влітку 1751 р., див.: Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII–XX ст. – С. 163–164.

3. У справі є чернетки листів від 9 жовтня 1763 р. митрополита Арсенія Могилянського до начальника січових церков Петра Чернявського (арк. 3) і архімандрита Мисаїла (арк. 4–5) щодо наведеного прохання посланців зі Ставропігіального Московського Ново-Спаського монастиря. Митрополит надав благословення новоспаським ченцям на відправу церковних служб у церквах Війська Запорозького Низового.

4. Відома єдина прошнурована "Книга пріемная отъ доброхотнихъ дателей в Сѣчи Запорожской милостинногѡ подаянія". Вона належить Кирилівському монастиреві (ЦДІАК України. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 14). Оригінал наведеної благословительної грамоти вклеєно на початку книги (арк. 2–3); в кінці книги є переписана копія. У книзі – 45 прошнурованих аркушів (оригінал грамоти не був прошнурований). Аркуші книги розграфлені на кілька колонок: у першій записували дату (число і місяць пожертви), у другій – імена жертводавців, у третій і четвертій записували суми грошей (карбованці та копійки). З лютого 1768 р. по 26 липня 1769 р. ієромонахи Ісайа, Сосіпатр та ієродиякон Касіян зібрали 202 крб. 66 коп.

Благословительна грамота із зазначенням зібраної "прошаками" суми мала бути відправлена в митрополичу канцелярію. Можливо, це не було зроблено через епідемію чуми в Києві у 1770–1771 рр., а пізніше про неї могли просто забути і вона залишилася в монастирському архіві разом з книгою.

5. Відповідна розписка була дана ченцем Калістом 6 вересня 1769 р. (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 3548. – Арк. 13).

6. Полишивши ігуменство в Самарському монастирі, Феодорит Рудкевич разом з начальником січових церков Володимиром Сокальським прибув у кінці серпня 1768 р.

до Межигір'я, щоб привітати новопризначеного архімандрита Гедеона Слонимського. Володимир незабаром повернувся на Січ. За листовним проханням кошового отамана П. Калнишевського архімандрит Гедеон, незважаючи на незадоволення монастирської братії і, особливо, скривдженого намісника Іессея, призначив Рудкевича межигірським намісником (вересень 1768 р.). На ігуменство в Самарський монастир був відправлений ієромонах Самуїл (вересень 1768 р.). Феодорит неодноразово відмовлявся від намісництва, посилаючись на своє слабке здоров'я. Він навіть звертався до кошового Петра Калнишевського та судді Івана Яковлевича з проханням вислати йому коней для поїздок монастирськими угіддями. 29 травня 1770 р. і 9 серпня 1772 р. Рудкевич звертався до архімандрита Гедеона про звільнення з намісницького послушання, але невдало. 2 грудня 1776 р. Феодорит подав прохання новому архімандриту Гавриїлу Гуляницькому, який і звільнив його від будь-яких послушань у квітні 1777 р. Феодорит Рудкевич помер, будучи соборним старцем, 3 лютого 1784 р. (ЦДІАК України. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 7).

7. Основний корпус документів, присвячених висвяченню Володимира Сокальського на архімандрита січових церков, було опубліковано, див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів (1734–1775). – Т. 1. – С. 143–210.

Тетяна КУЗИК (*Київ*), Вадим ХМАРСЬКИЙ (*Одеса*)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ЗІБРАННІ РУКОПИСІВ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ І СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Одеське товариство історії і старожитностей (далі – Товариство) зробило непересічний внесок у дослідження історії запорозького козацтва. На сторінках його "Записок" досить часто з'являлися розвідки та публікації джерел з історії козацтва, зокрема, було опубліковано два документи з січового архіву[1]. У кількох томах була навіть спеціальна рубрика "Запорозька старовина"[2].

Упродовж усього часу існування Товариства (1839–1922) було накопичено досить значне зібрання рукописів, яке тепер зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонд № 5 "Одеське товариство історії і старожитностей"). Причини переміщення його до Києва в 1945 р. залишаються нез'ясованими. Єдина не підтверджена джерелами версія полягає в тому, що рукописи було вивезено з Одеси до Румунії під час Другої світової війни, а потім повернено в Україну, але вже до столиці[3].

Серед зібрання рукописів Товариства є збірка, що містить низку документів стосовно історії запорозького козацтва. О. Ристенко, який уклав у 1910 р. єдиний досьогодні опис рукописів Товариства, назвав цю збірку "Сборником различных документов, относящихся к Южной России (области Новороссии, Запорожского и Донского Войска)" під № II.30.64[4].

---

[1] *Маркевич А.* О письме графа Вейсбаха к запорожскому кошевому // Записки Одесского Общества истории и древностей (далі – ЗООИД). 1900. – Т. XXII. – V. Протоколы. – С. 132–135 (лист київського генерал-губернатора І. Б. Вейсбаха до запорожців від 12 лютого 1734 р. про прийняття їх під протекцію російської імператриці); Борьба запорожского кошевого П. Калнышевского с гайдамаками // Там само. – 1897. – Т. XX. – V. Протоколы. – С. 45–47 (ордер П. Калнишевського курінним отаманам від 27 липня 1768 р. з наказом вжити заходів проти гайдамаків в урочищі Романковому).

[2] Див.: *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2003. – 400 с.

[3] *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 81.

[4] *Рыстенко А. В.* Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1910. – С. 43–45.

Тепер вона, упорядкована й переплетена ще у XIX ст., охоплює перші 103 одиниці зберігання в зазначеному фонді ІР НБУВ[5].

Упорядники першого опублікованого опису архіву Коша (1931 р.) вважали, що згадані документи належали до цього архіву й потрапили до бібліотеки Товариства після смерті А. Скальковського[6]. Насправді, лише три документи цієї збірки (листування Коша з кримським калгою, 1765 р., у цій публікації – № 9, 10, 11) зберігалися в архіві військової канцелярії Війська Запорозького Низового. Це відпуски документів, які мають належне засвідчення (дата, підпис військового судді, реєстраційні вихідні номери канцелярії).

Документи № 13, 14, 15, що стосуються рукопокладання в 1766 р. Івана Ковалевського в священики Свято-Троїцької церкви с. Самарчика, зберігалися в архіві Старокодацького духовного правління. Можливо, вони належали до справи, виявленої В. Бідновим у архіві Катеринославської духовної консисторії "О рукоположении в пятого священника к Троицкой церкве местечка Самарчика Запорожского полкового старшины Ивана Леонтиевича Ковалевского" (№ 71, 1766 р.)[7]. До архіву Катеринославської духовної консисторії, за твердженням В. Біднова, свого часу потрапили справи, "касающиеся приходов Вольностей Войска Запорожского"[8].

Складно встановити походження інших документів цієї збірки, які, на думку упорядників першого опублікованого опису архіву Коша, були складовою цього архіву (оригінали квитків, наданих Іванові Ковалевському на проїзд за межі військових вольностей, два листи, адресовані Іванові Ковалевському, а також діловодство депутації, відрядженої в 1764 р. за жалуванням до Санкт-Петербурга, очолюваної полковником Парфеном Золотаревським, писарем Іваном Ковалевським та осавулом Афанасієм Івановим). Немає підстав стверджувати, що згадані документи депутації 1764 р. належали до спр. 156 архіву Коша (хоча тематично пов'язані з нею). Оригінали подорожніх та чернетки окремих документів не завжди потрапляли до архівів військової та паланкових канцелярій. Так, на арк. 29 справи 16 фонду 229 ЦДІАК України записано свідчення жителів м-ка Старої Самари. Це свідчення було дано 6 липня 1752 р. в Самарській паланці. На звороті цього аркуша бачимо квиток, виданий 30 липня 1752 р. у Кодацькій паланці козакові Григорію Порохні. На підставі почерку можна стверджувати, що обидва документи писано однією особою, яка, віро-

---

[5] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – ІР НБУВ). – Ф. 5. – Спр. 1–103.

[6] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776 / Упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко. – 2-е вид. – К., 1994. – С. 16.

[7] *Беднов В. В.* Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории (документы ХВІІІ в.) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Год третий. – Екатеринослав, 1907. – Вып. 4. – С. 328.

[8] Там само. – С. 319.

гідно, служила спочатку підписарем Самарської, а згодом – Кодацької паланок. Отож, і оригінал пашпорта полковника Парфенія Золотаревського, який очолював запорозьку депутацію (№ 5), і відпуски донесень, направлених ним з Москви в Сенат (№ 6, 8), і квиток на провезення депутатами вина (№ 7) цілком могли не потрапити до архіву військової канцелярії, а залишитися в писаря депутації Івана Ковалевського.

Вірогідність цього припущення зростає у зв'язку з тим, що майже всі документи збірки, які, на думку упорядників, належали до архіву Коша, стосуються Івана Ковалевського. Спробуймо зіставити дані документів з основними моментами його біографії.

За формулярною відомістю м. Новомосковська про священо- і церковнослужителів, яку опублікував Д. Яворницький, Іван Леонтійович Ковалевський (бл. 1738–1823) – виходець з Правобережної України, єврей за походженням, охрещений у м-ку Смілій, звідки переселився у м-ко Кременчук Миргородського полку, а згодом – у Запорозьку Січ, де служив при військовій канцелярії[9]. Зазначимо також, що в реєстрі 1756 р. Іван Ковалевський записаний отаманом Титарівського куреня[10]. У другій половині 1760 р. він був писарем Самарської паланки. Принаймні, з початку 1762 р. Іван Ковалевський – писар Кодацького перевозу[11]. У 1766 р. його рукопокладено в священики Свято-Троїцької церкви с. Самарчика, 3 серпня 1767 р. призначено в "присудствіе" Старокодацького духовного правління, де він перебував до 6 серпня 1774 р.[12] У 1778 р. у Самарському, а в 1781–1783 рр. – у Катеринославському духовному правлінні "присудствующим был"[13]. 27 лютого 1788 р. вступив на службу у Військо вірних козаків, звідки звільнився 10 січня 1789 р.[14] З 29 липня 1792 р. до 13 червня 1793 р. був "присудствующим" в Павлоградському духовному правлінні. 5 січня 1795 р. митрополитом Гавриїлом рукопокладений в протоієреї Свято-Троїцької церкви м. Новомосковська, а 10 липня 1801 р. "от священства уволен"[15]. У 1818 р. отримав "на владимерской ленте бронзовый крест"; у формулярній відомості м. Новомосковська про священиків і церковнослужителів за 1823 р. Іван Ковалевський уже не згадується[16].

Документи зі згаданої збірки Товариства послідовно відтворюють основні етапи життєвого шляху Івана Ковалевського: службу писарем у Кодацькій паланці та на Кодацькому перевозі (док. № 1–4), похідним писарем у депутації 1764 р. до Санкт-Петербурга (№ 5–8), посланцем до

[9] *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 35.

[10] Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 173. Див. також: Там само. – Спр. 90. – Арк. 110зв.

[11] Там само. – Спр. 100. – Арк. 16; Спр. 135. – Арк. 22–23, 33–34, 60.

[12] *Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – С. 37.

[13] Там само.

[14] Там само.

[15] Там само. – С. 38.

[16] Там само.

кримського калги (№ 9–11), священиком Свято-Троїцької церкви (№ 13–16), службу у Війську вірних козаків (атестати від 18 червня 1788 р. та від 24 жовтня 1788 р.)[17]. Як пояснити цю цілісність? Чи є вона випадковістю, чи наслідком відбору документів для колекції Товариства, чи ця підбірка була зроблена самим Іваном Ковалевським? У останньому випадку постає питання, чи зберігалися в його архіві згадані документи військової канцелярії, і якщо так, то коли і як вони туди потрапили?

Не прояснює питання і публікація у 1867 р. двох атестатів, виданих Іванові Ковалевському під час служби у Війську вірних козаків (1788), на сторінках п'ятого тому "Записок" Товариства[18]. У прикінцевій ремарці зазначено, що обидва оригінали зберігались у музеї Товариства, а представив їх М. Вертильяк. Дійсний член Товариства, колишній військовий, поміщик, предводитель дворянства Херсонського повіту Микола Павлович Вертильяк був аматором і збирачем старожитностей, найперше запорозьких. М. Мурзакевич, у зв'язку з його смертю у 1878 р., відзначав, що він брав участь у підготовці до видання "Истории о козаках запорожских" С. Мишецького, написав кілька краєзнавчих розвідок "і надавав до музею Товариства цінні запорозькі предмети"[19].

30 листопада 1866 р. М. Мурзакевич наприкінці засідання традиційно представив подарунки Товариству – речі, документи, книги. Серед них були шість документів від М. Вертильяка: два відомі нам атестати Іванові Ковалевському та чотири – стосовно полкового старшини запорозького й чорноморського козацьких військ Івана Сутики (1774–1793)[20]. Всі вони збереглись у зібранні Товариства[21], а один з них включено в цю публікацію (№ 17). Можливо, й інші матеріали потрапили до Товариства від М. Вертильяка. Щоправда, фронтальний огляд звітів Товариства, в яких фіксувалися подарунки, не виявив факту надходження цих документів до зібрання наукової установи. Єдиний аргумент, який вказує на таку ймовірність, – запис у протоколі засідання від 28 липня 1853 р. про надходження від М. Вертильяка квитка "від Коша з військовою печаткою"[22].

Цілком можливо, що окремі з цих документів надійшли у бібліотеку Товариства від О. Маркевича. Відомо, що після смерті А. Скальковського він придбав в Одесі окремі документи з січового архіву і передав їх Товариству[23].

---

[17] Публікації цих атестатів див.: Священник Иоанн Ковалевский // ЗООИД. – 1867. – Т. ВІ. – С. 541–542.

[18] Там само. – С. 541–542.

[19] Отчет Императорского одесского общества истории и древностей с 14-го ноября 1877 г. по 14-е ноября 1878 г. – Одесса, 1879. – С. 4.

[20] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 105зв.

[21] ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 67, 70, 100–102.

[22] ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 91зв.

[23] О. Маркевич писав, що "в одном подобном акте принесли мне купленные на базаре вишни" (*Маркевич А.* А. А. Скальковский (поминки). – Одесса, 1900. – С. 15).

Публікацію підготовлено, в основному, згідно з методичними рекомендаціями, розробленими для видання корпусу документів "Архів Коша Нової Запорозької Січі"[24]. Однак допущено певний відхід від "Методичних рекомендацій": виносні літери внесено в рядок без виділення курсивом; скорочення (у тому числі під титлом) розкрито, відновлені літери відтворено в дужках (). Документи публікуються в тій послідовності, в якій вони відклалися у збірці. У квадратних дужках відтворено недіючу нумерацію аркушів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1761 р., червня 20. Січ. – Квиток І. Л. Ковалевського на проїзд у Глухів

113 [50] По указу єя вєличєства государыни імпєратрицы Елисавєтъ Пєтровны[1], самодєржицы всєроссійской і прочая, и прочая, и прочая

Ѿт Сѣчы Запорожской в Мыргородъ до Глухова, а оттол обратно, отправлєнному къ єго яснєвєлможносты высокоповєлитєлному г(ос)п(о)д(и)ну, г(ос)п(о)д(и)ну гєтману и разных ѡрдынов кавалєру графу Кыриллу Грыгориєвичу єго сыятєлству Разумовскому[2] з самонужнѣйшимы пакєтамы от Коша Войска Запорожского Нызового ѡногѡ Войска полковому старшинѣ Ивану Ковалєвскому з будучыми пры нємъ козакамы возом конно чыныть свободный пропускъ по єя імпєраторскаго вєличєства [указамъ], во вѣрност чєго ѕ благополучного мѣста пры войсковой пєчаты сєй єму [билє]тъ з Коша данъ июня 20 д(ня) 1761 года.

[Ея и]мпєраторскаго вєличєства [Войска Запо]рожского Нызового атаманъ [кошов]ій Григорий Ѳєдоров[3] с товариствомъ

Слід від печатки Війська Запорозького Низового

На лівому полі: Под № [. . .] з(аписанъ) в к(нигу).

На арк. 114 – відмітки про проїзд І. Ковалевського через форпости (текст згас).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 44. – Арк. 113, 114. Оригінал.

---

[24] *Гісцова Л. З.* Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1992. Див. також: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2000. – Т. 1–2 (передмова від упорядників).

№ 2

1765 р., квітня 14. Січ.– Лист Стефана Лук'янова [Яблуновського?] до писаря Кодацької паланки І. Л. Ковалевського з привітанням з Великоднем та з проханням стягти борг з писаря Григорія Збуркова

115 [51] Прємногомылосєрднѣйшій батку и патронъ Иванъ Лєонтієвычъ!

Изшєдшимъ свѣтлоторжєствєнним праздникомъ* Вас, прємъногомилосєрднѣйшого моєго батка и патрона, поздравляя, жєлая оной во множайшіє лета в здравѣї при всєблагощасливих и нєнарушимих спокойствах со всѣми любящими провождать, та прошу всєпокорнѣйшє, прємногомилосєрднѣйший батку, ко мнѣ свою отєчєскую милость нє оставит оказать: что прєждє сєго чрєз Колотнєчєнка я с нижайшимъ моимъ словєснимъ чрєз єво к вамъ прошєніємъ послал росписку духовного писара Григория Збуркова, мнѣ от єво данную на пять рублєй по срокъ сєго праздника (кой ужє и мєновалъ)**, нє оставить, батку, слєзно синовски прошу всєнижайшє доправит у нєво, Грицка, дєнги 5 рублєй, в яких мнѣ вєсма вєликая нужда состоит. И доправивши, чрєз пєрвую оказию всєнижайшє прошу отєчєско нє оставить прислать, за что я, получа, по своєму нєдостоинству от вас толикую ко мнѣ отєчєскую милость и ко мнѣ в єдномъ нєпрєзрѣніє по жизнь свою вовѣкъ нє прєстану благодарить.

В протчємъ отдая свой синовской вам, прємногомилосєрднѣйшому моєму батки і патрону всєнижайший уклонъ з смирєнностию прєбуду.

Прємногомилосєрднѣйший батку, вашъ всєпокорнѣйший рабъ і слуга Стєфанъ Лукяновичъ

14-го априля 1765 году.

Сѣчь. //

115зв. Р. S. И паки, прємилосєрднѣйший батку, покорнѣйшє прошу, єстли нє в гнѣвъ вамъ будєт, призвать к сєбѣ дяка кодацкого і у нєго отбєрѣть 3 рублѣ дєнєгъ, нє оставтє мєнє, бєдного, всєпокорнѣйшє прошу.

Стєфан Л.

116зв. *На конверті:* Прємногомылосєрднѣйшому моєму батки и патрону Івану Лєонтієвичу полковой Кодацкой паланки г(ос)п(о)д(и)ну писару, єго высокоблагородію Ковалєвскому почтєннѣйшє.

Залишки червоного сургуча

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 45. – Арк. 115–116. Оригінал.

---

* У 1765 р. Великдень припав на 14 квітня.

** Дужки авт.

№ 3

1762 р., січня 31. Січ. – Лист Івана Тарана та Стефана Яблуновського до І. Л. Ковалевського з привітанням зі Стрітенням

117 [53] Высокоблагороднїй и достойнопочтєнный г(ос)п(о)д(и)нъ пысарь воискового Кωдацкого пєрєвоза[4] Іванъ Лєонтиєвичъ, мылостивій батку и добродѣю н(а)шъ!

Нє проминулы того, а пачє по должносты н(а)шєй, чтобъ вашєму высокоблагородію ныжайшого н(а)шєго укл(о)на нє отдать, з жєланіємъ прийдучих Стрѣтєнія* г(ос)п(о)да н(а)шєго Іисуса Христа праздник радостно провождать, достигая множайшихъ врємєна и лѣта с благощастно приобрѣтєнієм вящшєй чєсты. // 117зв. Въ протчємъ ωтдавъ сєбє высокоблагородія вашєго мылостивому прыѕрѣнію съмѣєм імєноватся тако.

Вашєго высокоблагородія мылостиваго батка і добродѣя н(а)шєго
нижайшіє слугы
Иванъ Таранъ
Стєпанъ Яблуновский[5]

Сѣчь.
31 д(ня) гєнваря 1762 году.

118 [54] П(а)нам подписарам вашєго высокоблагородія Василю Хорбату[6] и Сємєну Дѣву нижаиший той уклонъ прошу з сєго засвѣдитєлствоват.

С. Яблуновский

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 46. – Арк. 117–118. Оригінал.

№ 4

1763 р., січень. Фортеця Святої Єлизавети. – Подорожня І. Л. Ковалевського на проїзд до Москви

119 [55] По указу ея величества г(осу)д(а)р(ы)ни імператрицы Екатерины Алексѣевны[7], самодержицы въсероссіиской и прочая, и прочая, і прочая

Объявителю сего, Воиска Запорожского старшинѣ Івану Ковалевскому з служителемъ посланному чрезъ Белъгородъ по воисковым деламъ к находящемуся въ Москвѣ г(оспо)дину кошевому атаману Федорову[8], давать в Малороссіи из градскихъ и обывателскихъ, а въ великороссійскихъ городахъ – изъ ямскихъ, по двѣ подводы с проводником со взятием за оные подводы прогонныхъ денегъ по указу, чего во верность сія подорожная за подписаниемъ моимъ и печатью дана въ крепости Святыя Елисаветы[9] генваря "…"** дня 1763 году.

---

* Стрітення Господнє – 15 (2) лютого.
** Число не зазначено.

Іванъ Глѣбовъ[10], ея імператорскаго величества всероссіиской всемилосътивѣишей г(осу)д(а)р(ы)ни моеи генералъ-аншефъ и Киевской губерніи генералъ-губернаторъ и ордина Святого Александра Невскаго кавалер

Печатка //

119зв. 1763 году, февраля 13 дня покаsанной старшина чрез Царичанскую заставу внутрь линию[11] пропущенъ. Капитанъ Христофор ѳон Дерронъ

Того ж числа показанному старшине при Царичанской таможни осмотръ учиненъ и от таможни отпущенъ. Повереннои Іванъ Лобовъ

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 47. – Арк. 119–120. Оригінал.

№ 5

1764 р., травня 12. Січ. – Пашпорт полковника Парфенія Золотаревського на проїзд до Санкт-Петербурга за жалуванням на Військо

121 [57] По указу єя вєличєства государыни импєратрицы Екатєрины Алєѯѣєвны, самодєржицы всєроссійской и прочая, и прочая, и прочая

Ѿт Сѣчи Запорожской до Києва отправлєннимъ от Коша Воиска Запорожского Низовогѡ в Санкт-Пѣтєрбургъ для получєнія высочайшого єя импєраторскаго вєличєства всємилостивѣйшого жалованя г(ос)п(о)д(и)ну полковнику Парѳєнію Золотарєву зъ старшиною и курѣнними атаманами, за силу височайшихъ єя импєраторскаго вєличєства указовъ, въ пути ихъ чинить свободній пропускъ, и в случає ночлєговъ отводить имъ квартєри, такожъ во всякихъ ихъ потрєбностяхъ чинєно бъ было от г(ос)п(о)дъ командующихъ спомощєствованіє, чєго во вѣрность зъ благополучного мѣста при войсковой пєчати сєй имъ пашпортъ данъ зъ Коша 1764-го году, мая 12-го дня.

Єя импєраторскаго вєличєства Войска Запорожскогѡ Низовогѡ атаманъ кошовій Фылипъ Фєдоров[12] съ войсковою старшиною и товариством.

Печатка Війська Запорозького Низового

На лівому полі– вихідний номер: Ном 1857 з(аписанъ) в к(нигу).

122 [66] По сему пашпорту означеннои г(оспо)динъ полковникъ з будущими при немъ чрез Кременчуцкои фарпостъ из-за Днепра пропущенъ маия 20 дня 1764 году. Полковникъ Камѣенъ.

На лівому полі: Но 1309.

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 48. – Арк. 121–122. Оригінал.

№ 6

1764 р., вересня 2. – Донесення полковника Парфенія Золотаревського в Сенат з проханням надати подорожню на проїзд запорозької депутації з Москви в Січ

123 [58] В Высокоправителствующій сенатъ

Покорнѣшое доношеніе

Прошлого мая сего 1764-го года я з старшіною и атаманамы в числѣ двадцяти человѣкъ да єдним от Киева даним намъ рєйтаром от Коша Войска Запорожского Низового за всемилостивѣшимъ жалованем ея императорскагω величества окладним в Санкт-Петербургъ посиланъ. И н(ы)нѣ возвратившися оттуда в Москви з видано им о* Правителствующего сената в здешную Камеръ-коллегію[13] указом для подписанія даной намъ в Санкт-Петербурге чрез Москву і Тулу до Кієва подорожней явилис**, і оная Камеръ-колегия ту подорожню ізволила подписать, с насъ по уездам за уездніе подводы взимат на версти на лошад по копейкы прогоних денег.

А понеже намъ, будучи в Санктъ-Петербурге, такових денег на уездніе подводы ничего не дано, і в подорожней не прописано, да и в п[у]ты би не последовало какой чрез оние уездние п[од]воды остановки і убитка, Високоправителъствующаго сената нижайше просим: здешней Я[м]ской канторѣ о дачи нам чрез Тулу до Киева ([не] прописуя тѣхъ уездних подвод)*** иной подорожнеи // **123зв.** высочайшимъ ея императорскаго величества указом повелѣт.

О семъ просите4* от Воиска Запорожского Нызового полковникъ Парфеней Золотарев з старшиною і атаманамы

1764-го года, сентября 2 д(ня).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 49. – Арк. 123. Чернетка.

№ 7

1764 р., червня 17. Глухів. – Квиток на провезення депутацією від Війська Запорозького Низового 80 відер вина

124 [59] По указу ея величества госуда[рыни] императрицы Екатерины Алексѣевны самодержицы всероссійской и прочая, и прочая, и прочая

Войска Запорожского Низового полковникъ Парфенъ Золотаревъ зъ старшиною и атаманами поданным в Генералную войсковую канцелярію доношеніем представлял, что отправленъ онъ, полковникъ, зъ старшиною и атаманами от Воиска Запорожского Низового въ Санктъ-Пѣтербургъ къ двору ея императорскаго величества за всемилостивѣйшим Войску Запо-

* Так в оригіналі.

** Далі закреслено “почему”.

*** Дужки авт.

4* Так в оригіналі.

рожскому на сей 764 годъ жалованьемъ, и имѣютъ при себѣ для собственного ихъ, полковника зъ старшиною и атаманами, в пути употребленія горячого малороссійскаго вына восемъдесятъ вѣдеръ, просилъ на свободной до Санктъ-Пѣтербурга означенного вына провозъ выдачи из Генералной войсковой канцеллярії выписѣ.

Сего ради о свободном пропуске от Глухова до Санктъ-Пѣтербурга означенного числа вѣдеръ горячого вына, которое они, полковникъ зъ старшиною и атаманами, имеют для собственного своего обиходу, чинит по ея императорскаго величества указам, во верност чего сія выпись изъ Генералной войсковой канцелярії при печати войсковой дана въ Глуховѣ 1764 году, июня 17 д(ня).

Семенъ Кочубей[14]
Данило Апостолъ[15]
Слід від печатки

На лівому полі – вихідний номер: Ном 2445.

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 50. – Арк. 124. Оригінал.

№ 8

1764 р., серпня 16. – Донесення Парфенія Золотаревського в Сенат про надання депутації від Війська Запорозького помешкання в Москві

147 [65] Въ Високоправителствующій сенатъ
Нижайшое доношеніе

При отправъки нашей отсель зо всего дѣла признали ми обществом, что в насъ об отводѣ в Моск ъвѣ квартери от Правителствующаго сената указа не имѣется, і ежели за приездом в Москву* доведется намъ чрезъ нескорую дачу от Емскои тамъ** кантори за розгонами лошадей или за другимы каковими нужностми простоять недель с две, нанимать за своі собственіе денги квартеру, можемъ немалои убитокъ понесть, да и всему Воиску Запорожскому въ краиное изобиждение послѣдует, потому, что о том с Правителствующаго сената завъсегда в Москву о дачѣ квартери укази при отправки такових командъ запорожских видаваны билы, а н(ы)нѣ, неведомо почему, нам не дано.

Того рады Високоправителствующаго сената покорънѣше просим об отводѣ намъ в Москвѣ квартери куда надлежит височайшимъ указом повелѣть.

От Войска Запорожского Низового
полковникъ Парфенъ Золотаревъ з старшиною і атаманамы
1764-го года, августа 16 дня.

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 54. – Арк. 147. Чернетка.

---

* Дописано над рядком.
** Далі закреслено в Москвѣ.

№ 9

1765 р., серпня 21. – Лист Коша до кримського калґи [Мегмед Ґірея] з проханням прислати в Кіш вірменина Григорія, позивача до астраханського міщанина Єфрема Ніколаєва, а також майно, конфісковане в останнього у Гезлеві

154 [67] Высокороднїй і високопочтеннїй г(ос)п(о)д(и)нъ калга-султанъ[16], в сосѣдствѣ дружелюбнѣшій приятел нашъ!

Сего нашего мѣсяця августа 17 д. Россійской імперії жител і мещанинъ города Астрахани Ефремъ Николаевъ поданним в Кошъ Воиска Запорожского Низового доношеніемъ представил.

Сего-де 1765 году, іюня последних чисѣлъ онъ, Николаевъ, прибил із Констанътинополя воднимъ путемъ въ Кримскую область в город Козлевъ[17], гдѣ имевшиесь у его товари обикновенно в тамошную таможню для взятя с оних пошлинъ какъ вигрузил, то того жъ времени Россійской імперії подданои, армянинъ Григорій, жителство имеющій въ Астраханской губерніі въ городѣ Астраханѣ, которой-де хотя россійского подданства і отрекается, но что домъ і фамилія его вся і понинѣ находится, какъ-де онъ увѣренъ отъ астраханского ж переводчика, в Астраханѣ, точно і справедливо доказать ему можно, неведомо-де почему стал на него, Николаева, іскать, будто онъ ему за какиес узятие въ его въ Константинополѣ товари долженъ денегъ турецкой монети восемсотъ сѣмдесятъ левков[18], представляя, якобы онъ за тѣмъ нарочно і в Кримъ приехал, на что-де імѣл онъ от бившого козлевского Назара Гасан // 154зв. Башѣ, которого въ ту пору, какъ онъ, Николаев, билъ въ Константинополѣ, не било, писмо, которое-де по вступленіі въ судъ въсеми судящими признато, что кромѣ лжы нѣ одной справедливости не имѣетъ. Однакъ-де козлевскіе командири без всякой причины і доказателства, на которомъ би можно утвердится, съ одних ложних оного армянина словъ и вишепомянутого Гасанъ Аги писма, не спрашивая на оніе денги писменного вида іли свѣдителей, товари его, Николаева, конфисковали, почему-де онъ, Николаевъ, просил о разобраніі сего дѣла у вашего високородия, обявляя свою невинность, на что-де уже и резолюцию дат ваше високородие били намѣрени, но онои-де армянинъ, прибивъ къ вашему високородію, сказал, что онъ подданства турецкого, гдѣ-де і вступилъ онъ, Николаев, с темъ армениином в судъ. Спрашивалы у его судьї: імѣетъ ли онъ на тѣ денги писменной вид іли от свѣдителей писмо, іли от находячогось при Портѣ россійского министра[19], гдѣ следовало б ему, когда россійской купецъ, не платя денегъ, тайно уѣхавъ, обявить свѣдителство. На что-де обявилъ онъ, что ничего того не імѣетъ, по чему-де онъ оставался виновенъ. А напослѣдокъ просил реченной армянинъ, даби отсроченно ему два мѣсяця, пока с Константинополя онъ свѣдителство привезетъ, по которому-де прошенію // 155 [68] і резолюція учиненна: ѣхать армянину за свѣдителством в Царьградъ, а ему, Николаеву, такъже ехать

въ Козлєв, и заплатя тамошную пошлину, товари свої забрать до сєбє і явится у вашєго високородія. Тутъ жє-дє єщє употрєблял часто поминаємой армянинъ своє доказатєлство с тимъ, что тотъ-дє товаръ, которой у єго онъ, Николаєв, будто забралъ, находится въ тѣх, которие конъфисковани, сундуках. Для чєго посланъ билъ вмєстѣ с ними вашєго високородія чєловѣкъ, при которомъ въвєсь єго товаръ смотрєнъ, но обявляємого імъ товару нє явилос. Почєму-дє просилъ онъ, Николаєв, тамошнєй старшини, чтоб оного армянина отослать паки вмѣстѣ с нимъ къ вашєму високородію. При том отлучился онъ, Николаєв, от таможнѣ по своєй надобности в город, і нє мєдля тамъ і двух часовъ, какъ пришол в таможню, то єму обявлєнно, что упоминаємій армянинъ Григорій, сѣвъ в судно, отїхал в Македонію. І такъ-дє онъ, Николаєвъ, с тѣмъ, забравъ товари, возвратяс къ вашєму високородию явился, і вашє високородіє приказали: пєрєсмотря єго товари запєчатат, єго, Николаєва, і от своєи сторони судєискою пєчатми, і отобрать у єго паки оніє товары, а єму дожидатся, покуда тои єго істєцъ прієдєтъ, гдѣ онъ ожидалъ // **155зв.** болѣє мєсяца, а напослѣдок-дє възявъ сєбє в расуждениє то, что онъ чєловѣкъ сторонной, і никого у сєбє къ защитє от такои напавшой на єго напрасно напасти нє имєєтъ пособитєля, и такъ, дабы бєз всякой вини єго нє понєсть крайнєй обиды і разорєння, оставя товари, принуждєнъ єхать в границы здєшніє і явится в Кошє Войска Запорожского, какъ въ ближнѣшой россійской командѣ. І просил онъ, Николаєв, съ изяснєніємъ вишєприсанних представлєнних імъ обстоятєлствъ с трєбованіємъ, даби товари єго такъ і вщавшійся на єго істєцъ-армянинъ, яко-дє і онъ, какъ вишє значит, россіиской подданной, присланни били в здѣшній Кошъ. А буди-дє істєцъ къ сроку, которій нинѣ ужє окончаніє імєєтъ, нє прибил, то товаръ нинє, а єго – когда приєдєтъ, после висланно к доказатєлству въ Кошъ, гдѣ-дє буди подлинно оной армянинъ у прєтєнсії єму докажєт, по разсмотрєнию Коша, по законам зъдєшнимъ во всємъ удоволствоват обовязуєтся о учинєнії къ вашєму високородію проситєлнаго писаня, а какъ с вишєписанною єго, армянина, нєправость і напасть на Николаєва во взятих у нєго якоби на нємалую сумму товарах видно, что онъ на тотъ възятокъ ни малѣшє вида іли обовязатєлства нижє от кого какова // **156 [69]** свѣдитєлства, котороє б єму имѣть от командирєй тамошнихъ, а пачє от здєшнєго, въ Царградѣ прєбивающого министра, что оной Николаєвъ, нє заплатя єму долгу, уєхалъ, надлєжало бъ.

Сєго ради прописанную єго, Николаєва, жалобу симъ ізяснив, вашєго високородія сосѣдствєнно приятнѣшє просимъ: въ соблюдєниє святоутвєрждєнних мєжду обоїми імпериями вѣчномирних трактатов[20] і продолжаючогос съ обоїхъ сторонъ приятєлства приарєстованніє и задєржанніє с приказанія вашєго високородія жалобливого Николаєва товари і истъца-армянина по подлєжитосты въ здѣшній Кошъ къ подлєжащєму тутъ над россійским чєловѣком, по єго прєтєнсії разбиратєлству кому надлєжит приказат з симъ нарочно посланним старшиною

вислать, а ежели онъ в Кримъ досель не прибилъ, то поручив товари его, Николаєва, сему жъ старшине къ припроваженнию оних въ Кошъ арменина после, когда онъ в Кримъ прибудетъ, повелеть сюда отправит, ибо по законам должно суда истъцу, армянину съ его, Николаєва, какъ российского подданного в российских командъ просит, хотя бы онъ, армянинъ, і точнои билъ турецкой подданои колми жѣ паче будучи российскому інако въ противност законов поступат не можно, слѣдователно // **156зв.** істцу-армянину въ своей претенсії доходить на немъ суда и удоволства надлежитъ здѣ, в Кошѣ Войска Запорожского, где і его ответчикъ ниве находится, почему тутъ всякою справедливѣйшею подлежитостию на обѣ стороны, в силу здѣшних законов, учинению імѣтъ бить разобраніе і удоволствие, въ чемъ ми на особливое вашего високородія правосудіе, будучи благонадежни з всегдашним должнимъ почтеніемъ в надеждѣ неоставленія імеемъ пребить.

Вашего високородія в соседствѣ дружелюбнѣйшого приятеля
нашего іскреннѣишие сωсѣды правящіи в Коше Воіска Запорожского
воісковій судія Павелъ Гωловатій[21] с старшиною і товариствомъ

Августа 21 д(ня), 1765 году.

На арк. 154, на лівому полі: Ном 4388 в к(нигу) за(писанъ).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 56. – Арк. 154–156. Відпуск.

№ 10

1765 р., серпня 28. – Лист Коша до кримського калґи [Мегмед Ґірея] з проханням посприяти поверненню грошей військовому кантаржію Костянтину Іванову, заборгованих йому бахчисарайським жителем Зюроном Мовседі Карабетовим

157 [70] Высокороднѣй и високопочтеннѣй г(ос)п(о)д(и)нъ калга-султан, в сосѣдствѣ дружелюбнѣйший приятель нашъ!

Здѣшній войсковій кантаржѣй[22] Константинъ Ивановъ сего нашего 1765 году текущого авъгуста 26 д(ня) представил намъ въ Коше два облѣка, данъние ему прошлого нашего ж 1764 году, м(ѣся)ця июня въ 30 д(ень) от бахчесарайского жителя Зюрона Мовседи Карабетова, съ коіх въ едном онъ, Карабетов, ωбовязуется должние имъ кантаржию Иванову росъсійской серебранъной монеты сто тридцять пять рублей отдать, съчитая от висшеписанъного месяця июня 30 числа въ три м(ѣся)цѣ, то есть, того ж 1764 году м(ѣся)ця октябра в первих числех с таковимъ при томъ обовязателством, ежели б на показанъной срокъ не уплатил, то сколко просрочил би, платить долженъ въ каждой мѣсяцъ по два процента. Во вътором, что повиненъ онъ же, Карабетов, поставит ему, кантаржѣю, въ Сѣчь вина кримъського око[23], ценою по семь копѣекъ, на сумъму девятьсотъ левков на срокъ показанъного ж 1764 году, месяця октябра 5 д(ня). Буди ж би къ показанъному сроку, паче чаянія, поставит нѣ моглъ, то долженъ означенъние девятьсотъ талярей денги заплатить росъсійскою

рублевою монетою // **157зв.** безъ всяких и малѣйших отговорокъ, по якимъ-де онъ, Бетов, какъ должной, такъ и в процентъ за просрочку, по обовязки надлежащой сумъми и по ся пори не уплатил, въ чемъ онъ, кантаржѣй Иванов, будучи обидимъ, просил нашего разсмотрения.

Для чего ми вашегѡ високородия приятно просимъ: кому надлежитъ, повелѣть съ упоминаемого дебитора Карабета зъначащиесь по прописанъним облѣкамъ, которие сегѡ представителю, старшине Ивану Ковалевскому въручени, должние кантаржѣеви денги с надлежащимъ по обовязателству за просрочку процентом безъ всего възискать, а означенъному старшине Ковалевскому отдать непремѣнъно, даби чрез такъ долгую неотдачу немалой сумъми, якою жалоблівий кантаржѣй промишляя досель немалие прибели получил би, напрасной обиди не поносил. Старшина ж Ковалевский по полученії от Карабета всей по облѣкамъ надлежащой сумъми тѣ от его, Карабета, кантаржѣю данъніе облѣки отдать имеетъ, въ чемъ мы на особливое вашего високородия соседствѣнъное благодѣтелство будучи благонадежни съ особеннѣшим нашим почтениемъ имѣемъ пребить.

Вашего високородия в соседствѣ дружелюбнѣйшого приятеля
нашего іскреннѣишие соседы
правящіи въ Воиски Запорожском воісковіи судя Павелъ Головатій
с старшиною і с товариствомъ

1765 году, августа 28 дня.

На арк. 157: Ном 4512 з(аписанъ) в к(нигу).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 57. – Арк. 157. Відпуск.

№ 11

1765 р., серпня 28. – Лист Коша до кримського калґи [Мегмед Ґірея] зі скаргою на ногайців Єдичкульської орди, які стягували платежі за проїзд через міст на р. Рогачику

158 [71] Высокороднѣйшій і високопочтеннѣйшій г(ос)п(о)д(и)нъ калга-султанъ, въ соседствѣ дружелюбнѣйшій приятель н(а)шъ!

Торгующие въ Кримѣ российские купечество и запорожские козаки многие в Кошъ Войска Запорожского Низового възнесли жалобу, яко по Кримской дорогѣ[24] въ речки Рогачику на имѣючомся тамо неболшомъ мостку зъ проходящихъ въ Кримъ и из Криму небивалой прежде възимается Едичкулской орди[25] комендиры с купеческихъ и козачихъ возовъ платежъ, именно от каждого важкого с товаромъ воза по сороку и по пятидесяти копѣекъ, чрезъ каковъ въ оной речке Рогачику зъ техъ проходящихъ въ Кримъ купеческихъ и козачихъ возовъ взимаемой платежъ те купци і козаки, видя торгу своему новое и немалое утѣснение и крайнѣйшую обиду, которой ради въ Кримъ ходу лишатся принужденни, просили в Кошѣ объ отрѣшенії того възискуемого въ Рогачику тяжелого от возовъ платежа к вашему високородию писания.

Для того вашему высокородию симъ ізъяснивъ, приятно просимъ: во пресѣчение таковаго чрезъ вышшеписанное коммерції слѣдующаго помѣшателства і обиди и въ сходство щасливо продолжающойся между Россіею // 158зв. і Турецією дружби кому надлежитъ, даби въ показанной речкѣ Рогачику за переходъ чрезъ прописанній імѣющійся тамо мостокъ въ Кримъ і ис Криму купечества и козаковъ такова небивалого немалого платежа възимаемо не било, крѣпкое притверждение учинить, и насъ, что по сему от вашего високородия опредѣленно будетъ, чрезъ сего нарочно посланного здѣшнего полкового старшину Ивана Ковалевского увѣдомлениемъ не оставить, якого мы ожидая, с нашимъ сосѣдъскимъ дружелюбиемъ пребиваемъ.

Вашего высокородия въ сосѣдствѣ дружелюбнѣйшаго приятеля нашего іскреннѣишіе сосѣды правящіи въ Воиски Запорожскому воісковій судія Павелъ Головатый с старшиною, атаманами и товариствомъ

1765 году, августа 28 д(ня).

На арк. 158, на лівому полі: Ном 4510 в к(нигу) з(аписанъ).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 58. – Арк. 158. Відпуск.

№ 12

1766 р., травня 17. Січ. – Пашпорт І. Л. Ковалевського на проїзд в Новоросійську губернію та Гетьманську Україну

161 По указу ея величества государыни и императрыцы Екатерины Алеѯѣевны, самодержицы всероссійской и прочая, і прочая, і прочая.

Сего явитель, Воиска Запорожского Низового товариц куреня Тітаровского Іванъ Ковалевскій зъ четирю человѣкъ молодікамы возомъ і верхи, какъ случится, при пятидесяти лошадяхъ Новороссіиской губернії[26] і Малия Россії въ разніе мѣста для продажи съ оніхъ, сколко случится, зъ срокомъ сего году сентября по 8 день отпущенъ, которому въ оба пути чинить за силу высочайшихъ указовъ свободній пропускъ, во вѣрность чего зъ благополучного мѣста при воисковои печати сей ему, Ковалевскому, пашпортъ данъ в Кошѣ мая 17, 1766 году.

Ея императорскаго величества Воиска Запорожского Нізового правящій Кошемъ воисковій судия Павелъ Головатій съ товариствомъ

Залишки печатки Війська Запорозького Низового

На лівому полі: Подъ Ном 1887 з(аписанъ) в к(нигу).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 59. – Арк. 161. Оригінал.

№ 13

1766 р., н. р. серпня 18. – Лист Коша до київського митрополита Арсенія (Могилянського) з проханням про рукопокладання І. Л. Ковалевського священиком у Свято-Троїцьку церкву с. Самарчика

163 [107] Копия

По титлѣ архиєрейской

Сєго 766 года минувшаго августа 18 д(ня) з Коша Войска Запорожского Низового въ Духовноє намѣстніи крєстовой Старокодацкой запорожской правлєніє написанно, что Вольностей Запорожских, а вѣдомства Старокодацкой намѣстнії сєла Самарчика[27] цєркви Живоначанія Тройцы, по прєдставлєнію священников Василія Михайлова, Григорія Иванова, Стєфана Иванова и Иоана Михайлова, кътиторы и прихожани того сєла оного ж августа доношєніями в Кошъ намъ, яко находившогось в ономъ сєлє Самарчику при тамошнєй Свято-Троєцкой цєрквѣ пятого священника Иосифа Иосифова, кой по єго жєланію войсковим писанієм к вашєму яснє- в Б(о)гу прєосвящєнству къ принятию иночєскаго чина испрошєнію в таковомъ намѣрєнії у вашєго прєосвящєнства архипастирского благословєнія отправлєнъ, о коємъ и по справки в Духовномъ правлєнії явилось, что онъ, иєрєй, сєго сєнтября 23 д(ня) к вашєму яснє- въ Богу прєосвящєнству обыкновєнноє из Духовнаго правлєнія на намѣрєнноє своє дѣло доношєніє принял по общєму жєланію и согласію бывшаго при Воиски полковимъ старшиною Ивана Лєонтиєва сина Ковалєвского, к принятию чина иєрєйскаго на пятую часть того самарчицкого прихода съ обыкновєннимъ писаниємъ къ вашєму яснє- в Богу прєосвящєнству отправлєнна, и о бытії въ указной присяги и искуствѣ въ чтєнії и пѣнії цєрковномъ от Коша Войска Запорожского Низового и от означєнних прихожанъ // **163зв.** въ Духовноє правлєніє писмєнно засвидѣтєлствованно, кой и по знанію нашєму въ чтєнії и пѣнії цєрковномъ добръ, учєніє жє должности иєрєйской, сокрамєнта и катихизисъ ізучаєтъ, и какъ кандидатов, за силу указовъ, никого другого нѣтъ, такъ и лѣта къ свящєнству имѣєтъ правилниє, при храмѣ томъ Свято-Троєцкомъ самарчицкомъ по исповѣдной сєго 766 года книги значится дворовъ 255, мужєска пола людєй "..."*, жєнска "..."*. Доволствоватися жє онъ, Ковалєвскій, по принятії чина имѣєтъ таковыми доходами, на каких и прєждє бывшій священник Иосифъ Иосифовъ жилъ.

Того ради вашєго яснє- въ Богу прєосвящєнства всєнижайшє просимъ вышъозначєнного запорожского полкового старшину Ивана Лєонтиєва Ковалєвского к цєрквѣ Свято-Троицкой самарчицкой во иєрєя на пятую часть за настоятєля архипастырского в рукоположєнії и видачи усиновитєлной грамоти нє оставить.

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 60. – Арк. 163. Діловодна копія.

---

* Кількість не вказано.

№ 14

1767 р., серпня 21. – Ордер Коша Старокодацькому духовному правлінню про благословення київським митрополитом Арсенієм (Могилянським) священика Григорія Порохні на намісника Старокодацького намісництва

164 Копія

Ѡрдеръ

Изъ Коша Войска Запорожского Низового

Въ Духовное намѣстнії запорожской Старокодацкой правленіе

Избраній здѣшнего видѣнія священниками и по нашему къ его высокопреосвященству киръ Арсенію Могилянскому[28], архиепископу, митрополиту Киевскому, Галицкому и Малїи Россії, писанію самарчицкой Живоначалнія Тройцы церкве честній отецъ Григорій Ивановъ Порохня[29] его высокопреосвященствомъ в намѣстнию запорожскую Старокодацкую во намѣстника благословенъ и настолною его высокопреосвященства грамотою снабденъ, якую за прибытием его с Киева к намъ ко усмотрѣнию представлялъ.

Съ оною его, честного отца намѣстника Порохню, при сем на намѣстнію запорожскую Старокодацкую отправивъ, оному Духовному правленію повелѣваемъ: созвавши всѣхъ Старокодацкои намѣстнії священников в Самарчикъ, оную грамоту въ церквѣ при всенародном собранії публиковать, и потомъ имѣющиесь въ оном всѣ писменние дѣла и протчое, что до той его намѣстничей должности принадлежит, ему, намѣстнику отцу Порохнѣ порядочно поручить. Священникамъ же оной Старокодацкой намѣстнії всѣмъ его, отца намѣстника Порохню, во всемъ томъ, что с повелѣнія до той его намѣстнической должности принадлежитиметъ, слушать, и должное ему свое, яко началнику, повиновеніе при всяких случаях приносить велѣть. Какие ж на прежде бывшаго намѣстника с намѣстнії за квити и за протчое доходи были, тѣ и нынѣ, за что принадлежить сему отцу намѣстнику Порохнѣ и писару Порожнюому, что принадлежит же, отдавать безспорно и без утайки. В присутствие ж в томъ Духовномъ правленії с нимъ, честним // **164зв.** отцемъ намѣстникомъ Порохнею по нашему усмотренію и соизволенію зъ священником самарчицкія Живоначалнія Тройцы церкве иерей отецъ Иоанъ Ковалевскій определенъ, коему зъ сего, чтоб онъ при правленії Духовномъ присудствовалъ, имеетъ оное правленіе обявить, и намѣстнії Старокодацкой запорожской правленію по сему неотменное исполненіе учинить.

На подлѣнном тако: атаман кошовій Петръ Калнишевскій[30] с товариствомъ

1767 года августа 21 д(ня).

На лівому полі – вихідний номер: Nом 3532

На арк. 164, на верхньому полі: Получен 1767 года, сентября 3 дня; Nом [...].

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 61. – Арк. 164. Діловодна копія.

№ 15

1767 р., вересня 16. – Підписка І. Л. Ковалевського про виконання своїх обов'язків в Старокодацькому духовному правлінні

165 [78] Копія

1767 года, сєнтябра 16 д(ня), я, нижєподписавшійся, далъ сію въ Духовноє намѣстнії Старокодацкой запорожской правлєніє подписку в томъ, что имѣю въ указніє дни и часи въ ономъ правлєнії для разсматриванія, за силу указов, дѣлъ и подпису руки къ отправки оних являтся, в томъ и подписуюся.

На подлѣннои тако: Свято-Троєцкий самарчицкий иєрєй
Іоанъ Ковалєвскій

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 62. – Арк. 165. Діловодна копія.

№ 16

1774 р., січня 19. – Ордер Старокодацького духовного правління священикам Івану Ковалевському, Григорію Іванову та диякону Стефану Коркодилу про вирішення суперечки між священиками Стефаном Малишевичем та Євтихієм Івановим

175 Ѡрдєръ

Ізъ Духовного крєстовой Старокодацкой запорожскои намѣстніи правлєнія

Священникамъ самарчицкому с(вя)то-троєцкому Іоану Ковалєвскому и камянскому прєображєнскому Григорию Иванову і новокодацкому с(вя)то-николаєвскому діакону Стєфану Коркодилу

Отъ 5-го сєго гєнваря новокодацкий с(вя)то-николаєвской священник Стєфанъ Малишєвичъ[31] въ Духовноє здєшнєє правлєніє опротєстовалъ, что сотоварищъ єго, онои жє новокодацкои с(вя)то-николаєвской цєркви священникъ Евтихии Ивановъ причинилъ єму, Малишєвичу, побой и ругатєлство напрасно, о якихъ рєчєнного священника Малишєвича побоях сочинєнная с повєлѣнія здѣшнєго Духовного правлєнія новокодацкім священники Өєодоромъ Фомичємъ с товарищи обдукция хотя и свѣдитєлствуєтъ, но с какова умисла таковой промєжду ихъ азарничєскои въздоръ произоишєлъ, кто вщинщикъ, і кто с нихъ въ обидѣ остаєтся, Духовному правлєнию нє извѣстно.

Для того ви, чєстниє о(т)ци, за получєніємъ сєго ордєра, съєхавъ в Кодакъ, рєчєннихъ священниковъ Малишєвича і Иванова сискавши къ сєбє, спросить имѣєєт, с чєго у них завєлась // 175зв. такая спорь, и хто при томъ спорѣ з стороннихъ людєй бить случился, и єстли кого они во свидѣтєлство поставлятимут, такъ с тѣхъ свѣдитєлєй писмєнніє сказки взявъ во обстоятєлствѣ при рєпортѣ вашємъ доставит Духовному

правленію, также і самих ихъ, Стефана Малишевича і Евтихия Иванова для поступленія с ними по порядку вислать в Духовное правление.

З Самарчика.

1774 года, генваря 19* дня.

Намѣстникъ старокодацкій іерей Григорій Порохня

Іерей Василій Михайловъ

Залишки печатки

На верхньому полі помітка: Пол(учено) 1774 года, генваря 12.

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 66. – Арк. 175. Оригінал.

№ 17

1774 р., вересня 3. – Атестат полкового старшини Івана Сутики (Сотина)

177 Атестатъ

По указу ея императорскаго величества данъ сей Войска Запорожскаго Крыловскаго куреня первой тысячной команди полковому старшинѣ Ивану Сотину в томъ, что вступилъ онъ, Сотинъ, въ Войско Запорожское для продолженія ея императорскаго величества службы в прошломъ 1766-м году, чему минуло восемъ лѣтъ, и во время той своей службы былъ в походахъ, а имянно: въ 769-м – въ коннице при Кошу оного Войска в стороне крепости Ачаковскои за неприятелскимъ войскомъ[32], въ 770-м – в пехотной Войска Запорожского команде тысячной на лодкахъ под тою жъ Ачаковской крепостью на страже, при разбити крымскаго хана лагирей и взятъї двухъ знаменъ и ханской палицы[33]. А въ 771-м годе ж командированъ при вышеупомяненной же первой тысячной команде на лодкахъ чрезъ Черное море мимо крепостей Ачаковской и Кинбургской, въ первую ея императорскаго величества армию[34], где и обретался под видомъ резерфнаго корпуса, а напоследокъ – в сраженіяхъ, яко то при разбити под турецкими местечками Тулчею, Бабадаемъ, Диенами, Гирсевомъ, Гасанештами, Чернявыми, Крысоватымъ, тожъ и под городомъ Селистрою и на неприятелской батареї при разбитьї оной и прогнанії, даже къ форштату и при речке Борще на острове при случившейся тамъ съ неприятелемъ перепалки, после которой пош[ли] на покушающагося неприятелемъ на разореніе Запорожскаго Войска и лодокъ, былъ при Дунае на пушечной палбе, и въ Войске неприятелскихъ партей, какъ рекою Дунаемъ, такъ и сухопутно в разъездахъ и пикитахъ и во всю продолжаемую свою службу оказывалъ свої противъ неприятеля усердії, такъ какъ доброму и верному ея императорскаго величества рабу принадлежитъ, не щадя живота своего, препорученные комисії исправлялъ, даже

* Ймовірно, треба 9; див. помітку про отримання документа.

до самого замиренія с Отътаманскою Портою[35] во всєхъ єво, Сотина, въ командє моєй бытность вєлъ сєбя добропорядочно и никакихъ за нимъ законопрєдосудитєлныхъ поступковъ нє прєдъусмотрєнно, для чєго єму при турєцкомъ гирлє Гуробалахъ за подписаніємъ моимъ и данъ.

Сєнтября 3 дня, 1774 года.

Полковникъ Ко[р]нии Гукъ[36]

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр.67. – Арк. 177. Оригінал.

№ 18

1775 р., лютого, 23. – Ордер Коша полковникові Кодацької паланки Якиму Свитому про надання у користування священику Іванові Чемерису байрачка[37]

183 [89] Ордєръ

Г(ос)п(о)д(и)ну полковнику кодацкому Якиму Свитому[38] з старшиною

Байрачокъ тотъ, которой близъ Коханѣвщини въ устяхъ балочокъ Кривой и Росоховатой, какъ онъ в смотрѣнії былъ в козака кущѣвского Матвѣя Шєвця, а тєпєрь тотъ Швєцъ с Кодаку отлучился на житєлство мєжду зѣмовники, прєпоручєнъ в смотрѣниє впрєдь до будущого о сємъ разсмотрѣнія кодацкому свящєннику Стєфану Чємєрису[39] по прозбѣ єго с тѣмъ, чтобъ въ ономъ смотрѣніє во израстѣнії дрєва прилѣжноє имѣлъ для общєй всѣхъ Войска Запорожского ползи. А мєжду тѣмъ и сам бы с нєго умѣрєнно доволствовался с тою при томъ вигодою, чтобы въ Кривой Балки и при ономъ байрачку бєзъ утѣснєния прочіїмъ и сѣнокошєниє на надобность свою онъ, свящєнникъ Чємєрисъ, имѣлъ бєзпрєпятствєнно, о чємъ вамъ, г(ос)п(о)д(и)нъ полковникъ з старшиною и по васъ будучимъ чрєзъ сиє во извѣстиє прєдлагаємъ, и сєй ордєръ, по снятії в паланки Кодацкой копії к дѣламъ, подлѣнной отдать в содєржаніє єму, свящєннику Чємєрису.

Атаманъ кошовій Пєтро Калнишєвский с товариствомъ

1775 году, фєвраля 23 д(ня).

Слід від печатки Війська Запорозького Низового

На лівому полі: No 515

На верхньому полі: Получєнъ 1775 году, марта 2 д(ня).

ІР НБУВ. – Ф. 5. – Спр. 69. – Арк. 183. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Єлизавета Петрівна (1709–1761 рр.), російська імператриця з 1741 р.

2. Розумовський Кирило Григорович (1728–1803 рр.), гетьман Лівобережної України (1750–1764 рр.). Указом російського Сенату від 19 жовтня 1750 р. йому підпорядковувалося Військо Запорозьке Низове.

3. Григорій Федоров (Лантух), козак Рогівського куреня, кошовий отаман у 1755–1756 рр., 1758 р. (з кінця січня), 1761–1762 рр. (до 24 червня), 1763 р. (з кінця жовтня).

4. Кодацький перевіз містився поблизу м-ка Нового Кодака. Прибутки від перевозу надходили до Військового скарбу, від Коша призначалися шафар, писар, підшафарій і підписар.

5. Яблуновський Стефан – канцелярист Військової канцелярії (1762), писар Орільської паланки (до 28 січня 1771 р.), писар у складі депутації за жалуванням у Санкт-Петербург у 1772 р. (ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3924. – Арк. 60зв.; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 12, 29).

6. Хорбат Василь Іванович, козак Іванівського куреня (з 1751 р.), писар Кодацької паланки (1763 р.). У 1769 р. "над командою, поставленною между Орѣлью и Самарью за полковныка ... былъ". Учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Звільнився з Війська Запорозького в 1771 р., "недавно оженясь и по немолодымъ уже лѣтамъ" (див. його атестат – ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 10–11).

7. Катерина II Олексіївна (1729–1796 рр.), російська імператриця з 1762 р.

8. Йдеться про поїздку Григорія Федорова у Санкт-Петербург за пожалуваними імператрицею Катериною II Війську Запорозькому клейнодами.

9. Фортеця Святої Єлизавети (тепер в межах м. Кіровограда) збудована у 1754–1755 рр. згідно з указом російського Сенату від 11 січня 1752 р. Ліквідована в 1784 р.

10. Глєбов Іван Федорович (1707–1774 рр.), київський генерал-губернатор у 1762–1766 рр.

11. Йдеться про Українську лінію – систему укріплень, споруджену на р. Оріль, Берестова, Берека (до її впадіння в Сіверський Донець) упродовж 30–60-х років XVIII ст. (див.: *Заїка Г. П.* Українська лінія. – Київ; Полтава, 2001).

12. Пилипенко Пилип Федорович, козак Канівського куреня, кошовий отаман у 1764 р.

13. Камер-колегія (1718–1784 рр.) – центральна державна установа Росії, що відала надходженнями та витратами державної скарбниці. До її компетенції також належав нагляд за шляхами.

14. Кочубей Семен Васильович (1725–1779 рр.), генеральний обозний з 1751 р.

15. Апостол Данило Петрович (1727 – ?), генеральний хорунжий у 1762–1767 рр.

16. Калга – у Кримському ханаті в XVIII ст. – член дивану (т. зв. "правий візир"), відав захистом країни; під час військових походів очолював праве крило армії; затверджувався султаном разом з призначенням нового хана; обов'язково належав до роду Ґіреїв. У жовтні 1764 – березні 1767 рр. калгою був Мегмед Ґірей (Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musee du Palais de Topkapı. – Paris, 1978. – P. 369; автори висловлюють щиру вдячність Я. Федоруку за надану інформацію щодо персонального складу вищих сановників Кримського ханату).

17. Козлов (або Гезлев) – тепер м. Євпаторія в Криму.

18. Левок (або лев) – срібна монета Османської імперії; у перерахунку на російські гроші становив шістдесят копійок (див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі 1734–1775 рр. Корпус документів. – К., 2000. – Т. 2. – С. 431).

19. Йдеться про Олексія Михайловича Обрєзкова (1720–1787 рр.), російського посла в Константинополі в 1751–1768 рр.

20. Йдеться про Бєлградський мирний договір від 18 вересня 1739 р., яким закінчилася російсько-турецька війна 1735–1739 рр.

21. Головатий Павло Флорович (бл. 1715–1795), козак Шкуринського куреня, військовий суддя в 1765–1766, 1767 (перша половина року), 1774–1775 рр. Після ліквідації Січі засланий у Тобольськ у Знаменський монастир, де й помер.

22. Кантаржій – військовий служитель, наглядав за збором торговельного мита, мірами та вагами на січовому базарі.

23. Око – міра маси та об'єму, становила 1,2828 кг.

24. Тут ідеться про т. зв. Кримський шлях на лівому березі Дніпра – див.: *Эварницкий Д. И.* Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. – СПб., 1890. – С. 225, 228.

25. З 1759 р. ногайці Єдичкульської орди кочували на землях між р. Рогачиком (ліва притока Дніпра) та урочищем Кизи-Кермен (неподалік суч. м. Берислава Херсонської обл.). У 1763 р. єдичкульські кочів'я простягалися до р. Кінської (детально див.: *Грибовський В.* Процес міграції ногайців до території Кримського ханства в І половині XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 66).

26. Новоросійська губернія – військово-територіальна одиниця (утворена 1764 р.), до складу якої відійшли поселення Нової Сербії, Слов'яно-Сербії, Української лінії, Бахмутського повіту, а також тринадцять сотень Полтавського та дві сотні Миргородського полків. Ліквідована у 1783 р.

27. Самарчик (або Новоселиця, в межах суч. м. Новомосковська Дніпропетровської обл.) – центральне поселення Самарської паланки. У с. Самарчику перебувало Старокодацьке духовне правління (утворене в 1761 р.).

28. Арсеній (в миру – Олексій Могилянський, 1704–1770 рр.), митрополит київський (з 1757 р.).

29. Порохня Григорій Іванович (бл. 1727 р. – ?), козак Сергіївського куреня (з 1741 р.), писар Кодацької паланки (у 1749 та у 1751 рр.), писар Бугогардівської паланки (1753 р.). На поч. 1756 р. рукопокладений в ієреї Свято-Троїцької церкви с. Самарчик. (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 821. – Арк. 31, 34–35; *Яворницький Д. І.* До історії... – С. 35).

30. Калнишевський Петро Іванович (бл. 1690–1803 рр.), козак Кущівського куреня, військовий осавул (1754 і 1757 рр.), військовий суддя (1761 і 1762 рр.), кошовий отаман у 1762 р. (з 24 червня), 1763 р. (до кінця жовтня), 1765–1775 рр. Після ліквідації Січі засланий у Соловецький монастир, де й помер.

31. Малишевич Степан (бл. 1740 р. – ?) – канцелярист військової канцелярії (1761), писар Кодацької паланки 1765 р. (*Яворницький Д. І.* До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929. – С. 39; ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 98; Спр. 67. – Арк. 48).

32. Ймовірно, йдеться про дії тритисячної запорозької команди, очолюваної Павлом Головатим, у серпні 1769 р. (див.: *Шпитальов Г. Г.* Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 73–74).

33. Йдеться про зіткнення запорозької команди з загоном кримського хана Девлет Ґірея 25 вересня 1770 р. неподалік Кінбурна (див.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 481).

34. У 1771 р. Перша армія, очолювана П. О. Рум'янцевим (1725–1796 рр.), діяла на Дунаї. Про дії тисячної запорозької команди на човнах, очолюваної полковником Яковом Сідловським, див.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі... – С. 497–590.

35. Йдеться про Кючук-Кайнарджійський мирний договір, укладений 10 липня 1774 р., яким завершилася російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

36. Гук Корній – козак Дядьківського куреня, учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1773 р. обраний полковником, очолив тисячну запорозьку команду на човнах. Звільнився зі служби в 1774 р. (ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 8621. – Арк. 3).

37. У ф. 229 ЦДІАК України збереглася діловодна справа, сформована в похідній Військовій канцелярії під час поїздки П. Калнишевського в Новий Кодак у листопаді–грудні 1774 р.: "Ордеры в Кодаки тамошнимъ людемъ даванние на охраненіе

байраковъ и протчего 774 года въ ноябрѣ и декабрѣ" (Спр. 356. – Арк. 69–108). У справі збереглися відпуски ордерів, даних під час поїздки П. Калнишевського в Кодак, про надання в користування байрачків жителям сіл відомства Кодацької паланки (як можна встановити за діловодними номерами, принаймні, було видано 125 ордерів). Відпуску цього ордера у ф. 229 виявити не вдалося.

38. Свитий Яким, козак Васюринського куреня, полковник Кодацької паланки з 27 червня 1774 р. (встановлено за: ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк.126; Спр. 293. – Арк. 39).

39. Чемерис Степан, козак Кальниболотського куреня, писар Протовчанської паланки в 1772 р. (ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 293. – Арк. 17). Упродовж чотирьох років був уставником у січовій церкві. Звільнився зі служби у Війську в 1773 р., після одруження (див. його атестат: ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232. – Арк. 150).

Андрій СТАРОДУБ (*Київ*)

НЕВІДОМЕ СВІДЧЕННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ НОВОГО ЗАПОВІТУ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 80-ті РОКИ XIX СТОЛІТТЯ*

У червні 1863 р. Святіший Синод остаточно заборонив видання українського перекладу Четвероєвангелія, здійсненого Пилипом Морачевським[1]. Власне, закулісна боротьба, що розгорнулася навколо видання Св. Письма українською, й стала безпосереднім поштовхом до появи Валуєвського циркуляру[2]. Обмеження, передбачені цим циркуляром, не лише більш ніж чотири десятиліття унеможливлювали публікацію перекладів Св. Письма, але й звели до мінімуму кількість будь-яких творів українською мовою "духовного змісту". Як відзначалось в "Записке об отмене стеснений малорусского печатного слова" (1905 р.): "По настоящее время, в силу упомянутого указа, духовные цензурные комитеты не допускают к печати ни

* Публікацію підготовлено в рамках проекту "Видання українського перекладу Євангелія і український рух в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.", підтриманого Канадським Інститутом Українських Студій при Альбертському університеті.

[1] Переклад Пилипа Морачевського вперше потрапив до Св. Синоду у вересні 1860 р. Відома резолюція митрополита петербурзького Ісидора (14 жовтня 1860 р.) на прохання Морачевського допустити його працю до друку: "По частном совещании с Святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к напечатанию". Див.: *Комаров М.* П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – Одеса, 1913. – С. 12–13; *Власовський І.* Нарис історії української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 3. – С. 296.

[2] Ми не погоджуємося з запропонованою в дослідженні А. Міллера (*Миллер А.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – СПб., 2000. – С. 96–115) реконструкцією обставин, що передували появі Валуєвського циркуляра. Міллер ставить під сумнів безпосередній взаємозв'язок питання про доцільність видання цього перекладу з репресіями проти українського друкованого слова і вважає його пересічною подією в цій справі. Невикористані дослідником документи з архівів Святішого Синоду та Імператорської Академії наук свідчать на користь більш "традиційного" відтворення ходу подій: саме справа перекладу Морачевського стала не тільки безпосереднім приводом для заборони українського слова у 1863 р., але й однією з найважливіших причин її. Детальніше див.: *Стародуб А.* До питання про вплив дискусії щодо доцільності видання українського перекладу Святого Письма на генезу Валуєвського циркуляру 1863 року // Тези виступів учасників Всеукраїнського "круглого столу" "Сарбеївські читання": (Київ, 30 січня 2003 р.). – К., 2003. – С. 63–65.

одной малорусской рукописи "духовного содержания" – ни рассказов из Священной истории, ни проповедей, ни житий святых, ни даже беллетристических произведений с религиозными сюжетами, – вообще ничего, что имеет какое-либо отношение к религии и церкви"[3]. Між тим, на такі книги існував попит, оцінити який можна хоча б за багатотисячними тиражами Євангелія, житій святих, тощо російською мовою, які розпродувалися в українських губерніях. Аналогічні видання українською, здійснені за межами Російської імперії, потрапляли туди лише як контрабандний товар, і, відповідно, кількість примірників, що доходила до читачів у Наддніпрянській Україні, була обмеженою. Численні звернення за дозволом на розповсюдження в Росії перекладів Святого Письма, здійснених Пантелеймоном Кулішем та Іваном Пулюєм[4], залишалися без відповідей. За словами одного з українофілів того періоду, "ми мусили виписувати з Галичини Євангеліє, як і всі інші українські книжки, крадькома, немов яку контрабанду"[5].

Достеменно встановити кількість українських Євангелій, що потрапляли до Російської імперії протягом 70-х років XIX – першого десятиліття

[3] *Стебницкий П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – СПб., 1905. – С. 34. Відзначимо, що окремі закордонні видання з цієї тематики пропускалися цензурою. Так, 26 липня 1876 р. було заборонено для ввезення львівське видання брошури "Оповѣдане про жите св. Мучеников Бориса и Глѣба". Але коли іноземна цензура звернула увагу Головного управління в справах друку на те, що текст надруковано церковним шрифтом і, відповідно, орфографією, близькою до російської, заборону скасували. Див.: Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснений малорусского печатного слова // Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – С. 19.

[4] Див. відповідні справи з архіву Канцелярії Обер-Прокурора Св. Синоду: "По отношению Главного управления по делам печати, по ходатайству профессора из Праги Пулюя о допущении к ввозу в Россию изданных на русско-украинском языке Священных книг Ветхого и Нового Завета". Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 797. – Оп. 74 (3 отделение, 2 стол). – Спр. 220. – Арк. 1–4; "По ходатайству А. Кулиш о распространении в России Библии, переведённой на украинский язык П. А. Кулишем": РДІА. – Ф. 797. – Оп. 74 (2 отделение, 3 стол). – Спр. 132. – Арк. 1–19. Про звернення Івана Пулюя в цій справі до інших російських установ (Комітету Міністрів, Головного управління в справах друку, Імператорської Академії наук): По поводу издания Св. Писания в украинском переводе // Киевская старина. – 1904. – № 10. – С. 64–65; Св. Писание на украинском языке среди пленных в Японии // Киевская старина. – 1905. – № 5. – С. 265–266.

[5] *Комаров М.* П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову. – С. 23. Слід відзначити, що до появи Емського указу ці видання можна було виписувати з-за кордону без особливих утруднень. Наприклад, сам П. Куліш в листі до В. Тарновського (20 квітня 1872 р.) писав: "Прислав би я Вам, при цій нагоді, по екземпляру виданих за границею книжок, та маю тільки один екземпляр Євангелістів, а Псалтиря і Йова зовсім не маю. Коли ж Ви хочете їх бачити, то можете виписати зі Львова од книгопродавця Михайла Димера, а з Відня од Клема (Wien, Buchhandler Klemm, Dorothee Strasse № 7). А коли трапиться нагода, то й в Лейпцигу знайдете: (Leipzig, E. Kasprowicz, Slawishe Buchhandlung)". Цит. за: Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 205.

XX ст. неможливо. Однак є підстави твердити, що вона була досить значною, принаймні – в межах декількох тисяч примірників (йдеться про видання окремих Євангелій та видання всього Нового Заповіту). Показово, що у своєму листі до Святішого Синоду (21 грудня 1904 р.) президент Імператорської Академії наук великий князь Костянтин Костянтинович серед аргументів на користь дозволу видання в Росії українського перекладу Четвероєвангелія наводив і той факт, що згадані переклади набули досить широкого поширення серед наддніпрянських українців: "Не могу не остановиться на успехе среди народа малорусского появившихся с начала семидесятых годов на родном языке его переводов книг Св. Писания.

Имею ввиду переводы, сначала Пятикнижия и Четвероевангелия, а затем и всего Нового Завета, исполненные П. А. Кулишем в сотрудничестве с И. Пулюем. Переводы эти, появившиеся за границей, в Вене, на средства Британского Библейского общества и распространяются в тысячах экземпляров не только в Галичине и Угорщине, но и в Южной России – в последней несмотря на всякие запретительные меры"[6]. Природно, що найбільша кількість таких книг осідала в губерніях, які межували з Австро-Угорською імперією. Подільський священик Антон Гриневич у 1907 р. відзначав, що окремі селяни мали Євангелія в перекладі Куліша та Пулюя, і лише після появи перших видань дозволеного Св. Синодом перекладу Морачевського відпала потреба "в услугах еврея-контрабандиста, промышлявшего доставкой книг Св. Писания"[7].

Нам відомі, на жаль, лише поодинокі документальні свідчення про спроби нелегального ввезення в Російську імперію українських перекладів Св. Письма[8] і про реакцію на них духовної та світської цензури. Показовою в цьому сенсі є архівна справа 1892 р., пов'язана з підготовкою санкт-петербурзьким цензурним комітетом висновку щодо книг, конфіскованих київським губернським жандармським управлінням і переданих у розпорядження Головного управління у справах друку[9]. Серед документів збереглася чернетка доповіді цензора. Чиновник розділив книги на 4 групи. До першої він зарахував ті видання, "коих дух и направления имеют цель возбудить к бунту и неповиновению" (різного роду брошури соціалістичного та анархістського спрямування – твори Бакуніна, біографія Желябова тощо). До другої потрапили ті, "коих целью есть распространять сепаратистские идеи и при этом заключающие в себе старание обвинить русское

[6] РДІА. – Ф. 796. – Оп. 186. – Спр. 5780. – Арк. 11.

[7] *Гриневич А., свящ.* По поводу выхода в свет украинского перевода Св. Евангелия от Матфея // Православная Подолия. – 1907. – № 1–2. – С. 2.

[8] Є лише уривчасті і непевні відомості про організацію завезення книг Св. Письма за посередництвом іноземних дипломатичних представництв. У 1881 р. "центр", через який була організована контрабандна доставка, розташовувався в готелі "Россия" в Бродах. Див.: *Студинський К.* Листування і зв'язки Пантелеймона Куліша з Іваном Пулюєм // *Куліш П.* Матеріали і розвідки. – Львів, 1930. – Ч. 2. – С. 1; *Luckyj George.* Pantelejmon Kulish. A Sketch of His Life and Times. – New York, 1983. – P. 151.

[9] РДІА. – Ф. 777. – Оп. 4. – Спр. 12. – Арк. 10–11б.

правительство в беззаконных действиях". Серед останніх відзначено "Літературно-науковий вісник", збірку "Громада" та інші українські видання. Третю групу склали книги та брошури "на малорусском наречии, имеющие направление патриотическое и осмеивающие религию и высшую власть" – наприклад, поезії Шевченка, заборонені до друку в Росії. Видання, віднесені до четвертої групи, – це, головним чином, російськомовні брошури, "касающиеся рабочего вопроса, борьбы с капитализмом и т. п." Запропонувавши цю класифікацію, цензор завагався з висновком щодо того, яку мету переслідували ті, хто завозив до Росії український переклад Нового Заповіту. Виявивши серед брошур Євангеліє від Св. Марка, він просто занотував: «При вышеупомянутых сочинениях и периодических изданиях оказалось Євангелие Св. Марка на малорусском наречии: "Святе Письмо. Євангеліє по Св. Маркові. Переклад український. Відень, 1878"». Оцінка таких видань формально виходила за межі його компетенції і перебувала у винятковому віданні Св. Синоду, однак у підготовленій на основі вищезгаданої записки відповіді Головному управлінню у справах друку все-таки зазначено: "Что касается Евангелия Св. Марка переложенном на малороссийское наречие, то о сём должно быть спрошено мнение духовных властей, хотя, сколько известно комитету, издание Священных книг на малороссийском наречии не допускается"[10].

Реакція цензурного комітету свідчить про те, що подібне видання (Євангеліє українською мовою) чи не вперше потрапило до цього відомства, інакше було б посилання на прецедент. З іншого боку, не зовсім зрозуміло, з якої причини взагалі виникла необхідність у висновку цензора щодо цієї книги – відповідні положення Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. недвозначно врегульовували питання в сенсі заборони як публікації в Росії, так і ввезення з-за кордону подібних видань. Ймовірно, Євангеліє потрапило на розгляд випадково, разом з іншою літературою, "загубившись" серед маси інших брошур. Це може означати, однак, що і в руках жандармів в українських губерніях такі книги опинялися не часто[11], вони ніяк не виокремлювали їх серед інших, уся крамола яких полягала виключно в "малорусском наречии". Але чи не свідчить це також і про те, що українські переклади Св. Письма завозилися до Російської імперії спорадично й дуже невеликими партіями або й взагалі по примірнику і тільки на спеціальне замовлення? Адже тільки в такому випадку вони б не привернули уваги відповідних органів, котрі, без сумніву, відреагували б на появу більш-менш сталого каналу надходження заборонених видань.

Нижче ми публікуємо документ, що певною мірою проливає світло на питання про поширення книг Св. Письма в українському перекладі на тери-

---

[10] Там само. – Арк. 12зв. (лист Санкт-Петербурзького цензурного комітету від 3 липня 1892 р. до Головного управління в справах друку).

[11] Щоправда, вже наступного після описуваних подій 1893 р. до рук харківських жандармів потрапила подібна велика партія української контрабандної літератури. Серед іншого, там були й переклади Св. Письма. Див.: *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917. – С. 30; *Катренко А.* Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник. – К., 1999. – Ч. II: 60-ті – 90-ті рр. XIX ст. – С. 169–170.

торії Наддніпрянської України у 80-і роки XIX ст. Рапорт священика з Уманщини (благочинного 4-го округу Уманського повіту) до Київської Духовної консисторії про знайдений там Новий Заповіт на "малорусском наречии", попри свій невеликий об'єм, є дуже інформативним. Насамперед, в ньому відображено шлях конкретної книги. Хоч ми не можемо встановити, яким чином вона потрапила до свого першого власника (тобто – як перетнула кордон), проте відтворені в рапорті помітки підтверджують існування попиту на такі видання – книжку читало декілька чоловік, принаймні двоє з яких навіть залишили свої імена. Читачів було більше, оскільки історія з віднайденням "на полі" не викликає довіри й подана, ймовірно, з урахуванням можливого подальшого розслідування цієї справи. Селяни цілком могли й не знати, що за розповсюдження та зберігання таких книг вони можуть бути притягнені до відповідальності[12], але про це знав священик, якому вирішив показати "диковинку" хтось із парафіян. Змушений відібрати книгу, але не зацікавлений в ускладненні стосунків зі своєю паствою, той виклав благочинному найзручнішу й найбезпечнішу версію про "знахідку", додавши деталі про жах, який охопив селянина, який прочитав Слово Боже "на таком диком и для малоросса наречии".

Показово, що в своєму рапорті благочинний визначає першого з зафіксованих власників як штундиста. Ймовірно, в книзі були помітки (підкреслення, виписки, позначення тощо), які підтверджували, що книгу вдумливо читали. Це було нетиповим для пересічного православного селянина, який ставився до Святого Письма швидше як до реліквії і у якого не було жодної потреби добирати цитати з Євангелія. Для цього священика поява перекладу в руках сектанта була аргументом на користь заборони поширення подібних видань – він явно не поділяв думки, що видання Біблії українською мовою і широке розповсюдження її серед селян може призупинити розвиток штундизму[13]. Навпаки, благочинний особливо підкреслив, що подібними виданнями й провокується зростання числа прихильників раціоналістичних сект.

---

[12] Нам невідомі, однак, конкретні факти покарання за зберігання українських перекладів Св. Письма в період дії відповідних заборон. У 1918 р., коли пам'ять про подібні події ще не могла стертися, автор спеціальної статті на цю тему (*В. С.* З історії українського перекладу Св. Письма // Слово. – 1918. – № 68. – С. 2) говорить про такі покарання лише як про гіпотетично можливі: «Св. Письмо в українському перекладі, не зважаючи на всякі перешкоди, все ж тими чи іншими шляхами доходило на Україну. І от утворювалось дивне становище: кожен, у кого знайшлася б така книга, підлягав, крім адміністративної кари, ще й відповідальності по суду за намір заховати від уряду "недозволенные и вредные книги"».

[13] "На початку 80-х рр. духовна й цивільна влада російська звернула свою увагу на поширення серед української людності "штундизму" і шукала засобів ослабити його успіхи. Микола Костомаров раяв пустити до нашого народу Євангеліє в українському перекладі: це, на його думку, припинило б вплив штундизму на нашу людність. Уряд не слухав таких порад і не дозволяв продажу перекладеного Кулішем та Пулюєм Євангелія". Див.: *Біднов В.* Справа розмосковлення богослужіння Православної Церкви на Україні. – [Б. м.,] 1921. – С. 9.

Дещо складнішою для інтерпретації є ремарка про читача, який володів польською. Важко сказати, за яких обставин він випозичив Євангеліє і які помітки зробив. Припускаємо, що це був хтось із місцевої інтелігенції (лікар, учитель, дрібний чиновник)[14], а штовхала його на це звичайна цікавість до рідкісного видання. Але для "теорії змови", яку вибудував священик Павлович, помітки поляка (на думку священика – католика) були справжньою знахідкою. Він поєднав їх з переліком "нерусских" прізвищ видавців (як самого Євангелія, так і інших, неназваних брошур, що розповсюджувалися серед народу), доводячи існування таємничого закордонного комітету, метою якого був підрив православ'я.

Намагаючись проілюструвати конкретні прояви діяльності цього комітету, благочинний не зупиняється перед звинуваченням "Общества любителей духовно-нравственного просвещения" (засноване 1863 р. з ініціативи митрополита московського Філарета (Дроздова) – палкого прихильника видання російського перекладу Св. Письма) в розповсюдженні книг "с несомненною протестантскою подкладкою". Насправді П. Павлович закликає розслідувати не окремий випадок появи забороненого видання, а виявити всі можливі джерела надходження "крамоли". Варто відзначити, що він не пов'язує поширення Нового Заповіту українською мовою з українофільським рухом (якщо не вважати таким підкреслення виразу "громадським капіталом" – можна лише здогадуватися, що мав на думці священик, звертаючи увагу на цей момент).

Реакція начальства, ймовірно, була несподіваною для благочинного Павловича. Справі не дали подальшого ходу. Розглянувши на засіданні 25 травня 1882 р. це питання, Київська духовна консисторія залишила рапорт без наслідків, зазначивши лише, що слід "Книгу Евангелие на малорусском наречии передать при указе в кафедральный собор для умещения в библиотеке оного"[15]. На жаль, збереглася тільки резолюція, і ми можемо лише здогадуватися, якими міркуваннями керувалася єпархіальна влада, уникаючи подальшого розслідування. Можливим поясненням бездіяльності може бути очевидна безперспективність слідства – навіть знайшовши зафіксованих на обкладинці власників/читачів, важко було інкримінувати їм злочин. Те ж саме стосується і виявленої пильним благочинним "змови" – за

[14] Саме ці люди перебували під підозрою місцевої влади в розповсюдженні серед народу різного роду заборонених видань. Для прикладу наводимо витяг з листа куратора Київського учбового округу до міністра освіти (19 липня 1875 р.): "Между тем есть масса грамотеев-недоучек в должностях волостных и сельских писарей, приказчиков и кассиров по заводам, фабрикам и мелким экономиям, – находящихся в постоянном общении с народом и имеющих бесконтрольную возможность распространять не только книжечки на малороссийском наречии дозволенные цензурою, – но и всякого рода иные не дозволенные брошуры, с направлением не менее вредным [...]". Опубліковано у вид.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Харків; К., 1930. – С. 174–175.

[15] Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 685 (1882 р.). – Спр. 593. – Арк. 2.

конкретних обставин початку 1880-х рр. "викриття" такого порядку вже не сприймалися всерйоз. Але розпорядження про передачу Євангелія до бібліотеки Софійського собору виглядає безпрецедентним[16]. Частково це можна пояснити бажанням мати примірник на випадок інших справ, пов'язаних з розповсюдженням Св. Письма українською мовою. Саме такі дії означали також, що київська духовна влада на початку 1882 р. не відкидала можливості того, що "малорусский перевод" може бути дозволено хоча б з огляду на поширення штундизму серед українських селян. Думка про ефективність цього заходу в організації протиштундистської місіонерської роботи поділялась тоді багатьма, однак справа була загальмована на етапі обговорення[17].

Таким чином, справа "загубленої книги" дозволяє зафіксувати декілька важливих моментів, детальніше з'ясування яких потребуватиме подальших архівних студій.

По-перше, вона віддзеркалює особливості функціонування цензурного режиму щодо видань Святого Письма українською мовою. З одного боку, він був достатньо суворим (власне, як і до всіх інших українських книг[18]) – до Російської імперії потрапляли лише окремі екземпляри; однак з іншого – випадки виявлення контрабандних книг не ставали приводом для ретельного урядового розслідування чи суворого покарання.

По-друге, наведений епізод може слугувати підтвердженням зацікавленості, яку викликали ці видання. Згаданий в рапорті примірник за досить короткий період побував у користуванні, як мінімум, декількох чоловік з різних соціальних прошарків тогочасного суспільства.

По-третє, документ виявляє зміну контексту, в якому розглядалося питання дозволу на поширення українського перекладу Біблії: якщо на

---

[16] Наприклад, у спеціалізованих книгозбірнях Київської Духовної Академії та Києво-Печерської Лаври серед видань Св. Письма десятками різних мов не було не тільки перекладів Куліша й Пулюя, але й виданого з дозволу Св. Синоду перекладу Морачевського. Див.: Киевская Духовная академия. Систематический каталог книг библиотеки КДА: В 5 т. – К., 1890–1915; Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской Лавры: В 2 т. – К., 1908–1912.

[17] Окрім цитованої вище роботи Біднова, відгомін дискусій навколо цього питання знаходимо у С. Щеголева (*Щеголев С. Н.* Украинофильство как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 155, 495–499). Автор не без задоволення констатує, що поширення серед штундистів Св. Письма і інших видань російською мовою сприяє їхній русифікації: "Сектанты впитывают как губка, русскую грамоту, и не проявляют ни податливости, ни интереса к украинской пропаганде". Див. також: *Stawiński Piotr.* Walka prawosławia ze sztundyzmem w świetle Soboru Kijowskiego z roku 1884 // Prawosławie. – Kraków, 1996. – S. 136–152.

[18] Ця тема потребує ґрунтовного і незаангажованого дослідження, яке б базувалося на вивченні матеріалів з фондів Головного управління в справах друку, Санкт-Петербурзького Цензурного комітету та ін., зосереджених, головним чином, в РДІА. Джерелом більшості новітніх розвідок є матеріали, опубліковані на початку XX ст. Див., наприклад, відповідний розділ колективної монографії «"Українське питання" в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.)», автором якого є О. Овсієнко: Антиукраїнська цензурна політика // "Українське питання" в Російській імперії (кін. XIX – поч. XX ст.): У 3 ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 172–201.

початку 1860-х рр. ця справа пов'язувалася з українофільським рухом, то вже на початку 1880-х рр. виявлення примірника Нового Заповіту "на малорусском наречии" викликала зацікавлення насамперед у зв'язку з поширенням сектанства.

Документ передається згідно з сучасною російською орфографією. Підкреслення в тексті – автора рапорту.

ДОКУМЕНТ

Рапорт священика Прокопія Павловича до Київської Духовної консисторії про знайдений примірник українського перекладу Нового Заповіту

В Киевскую Духовную Консисторию

Уманского уезда,
4-го округа благочинного
священника Прокопия Павловича

Рапорт

Вверенного мне округа, села Подойны, священник Пётр Косовский, препроводил ко мне на днях экземпляр Нового Завета на коверканом малорусском наречии (Святе Письмо. Переклад украинський*), утеряный прохожим и найденный на подойминских полях крестьянином сего прихода. Новый завет сей издан в Вене, и отпечатан там в типографии Соммера, громадским капиталом, как значится на заглавном листке. Из подписи на книжке видно, что экземпляр принадлежал села Чаплынки солдату Алексею Михайловичу (несомненно, штундисту), а взят на время неким Фокою Мосудзевским[?]**, умеющим писать на польском языке, следовательно – католиком. Нашедший книжку, грамотный молодой крестьянин села Подойны, как заявил священник Косовский, видимо испуган был, прочитавши Слово Божие на таком диком и для малоросса наречии, и поспешил передать оную своему духовному отцу.

Как издание не одобренное, не только нашею, а никакою цензурой, и как живое свидетельство того, чем и откуда питает и поддерживается у нас штунда, я счёл долгом экземпляр сей представить на благоусмотрение Консистории.

Это издание, а равно часто появляющиеся всюду книгоноши с даровыми книгами, по преимуществу изданий общества духовно-нравственного чтения, с несомненною протестантскою прокладкою, а часто, в подобном же духе,

* До 1882 р. вийшло два видання перекладу Нового Заповіту (1871 та 1881 рр.). Найвірогідніше, знайдений примірник був з видання 1881 р.

** Прізвище написано нерозбірливо.

Варшавского издания, печатаемых типографиею Оргельбранда с сыновьями, ясно указывают, что существует комитет, широко раскинувший свои сети[a], и неустанно-систематически преследующий намеченную цель – подкопаться под самые основы, которыми всеми и цела земля русская, наше родное и дорогое Православие[b].

Благочинный
Священник Прокопий Павлович

№102
2 мая 1882 года
с. Нестеровка

a. Вена, Петербург, Варшава.

b. Случайно ли только стечение имён? Блисснер, Соммер, Оргельбранд – печалятся о религиозном просвещении русского народа!

Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 127. – Оп. 685 (1882 р.). – Спр. 593. – Арк. 1–1зв. Оригінал.

Інна ЗАБОЛОТНА (*Київ*)

ПОЧАТОК СПІВПРАЦІ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА З М. С. ГРУШЕВСЬКИМ

М. С. Грушевський відіграв вирішальну роль у становленні І. П. Крип'якевича як ученого-історика. Це стосується участі І. Крип'якевича в роботі Наукового Товариства імені Шевченка і його першої друкованої праці в академічному виданні "Записки НТШ" ще в студентські роки. Львівський професор підтримав і спрямував наукові зацікавлення юного дослідника, розкрив перед молодим науковцем значення історичного джерела в дослідженні минулого України. З цим пов'язані перша велика археографічна праця І. Крип'якевича "Матеріали до історії української козаччини" (1908), 8-й том фундаментальної серії "Жерела до історії України-Руси" і тема його докторської дисертації – "Козаччина і Баторієві вольності". У 20–30-і роки Грушевський залучає свого талановитого учня, уже зрілого вченого, до активної співпраці з ВУАН.

Як свідчать листи М. Грушевського до І. Крип'якевича[1], теплі дружні стосунки між ними, сповнені взаємоповаги й довіри, зберігалися до самої смерті М. Грушевського. Знаком глибокої пошани і вдячності великому вчителю стала книга І. П. Крип'якевича "Михайло Грушевський. Життя й діяльність", що вийшла в 1935 р.[2]

Шлях І. Крип'якевича в історичну науку проліг через глибокий інтерес до історії своєї батьківщини, палке бажання бачити її на гідному місці в світовій історії: "Хотів бим, щоби наша Русь-Україна стала найвисше зі всіх народів, щоби винесла ся над инших власними силами..."[3]

Рішення стати істориком України визріло в юнака під час навчання в польській гімназії. Тут під впливом студентського руху 1901 р. приходить

---

[1] *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Український історик. – 1991. – Ч. 1–2. – С. 31–36; *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич: (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001. – С. 340–366.

[2] *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність. – Львів, 1935. – 63 с.

[3] Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 324. – Щоденник І. П. Крип'якевича. 1903–1904 р. (Аркуші без пагінацій).

його національне самоусвідомлення: “Ми почули, що ми не лиш gente, но і natione Русини”, – згадував І. Крип’якевич[4]. Обрáзу й обурення викликав у нього вияв шовінізму і зневаги до українського народу та його історії з боку вчителя історії поляка Клєменсевича. Іван Крип’якевич згадував такий випадок: “Оповідаючи про Берестечко, звертався до мене: “Z jednej strony stanęła kultura Zachodu, a z drugiej dzicz Wschodu – a ty, Janie Krypiakiewiczu, co na to?”[5]

У цей час гімназист знайомиться з науковою бібліотекою Товариства імені Шевченка, де бібліотекар Михайло Павлик, один із лідерів українського соціалістичного руху, позичив йому 47-й том “Записок НТШ”, в якому була стаття І. Франка “Козак Плахта”. Сам Крип’якевич відзначав: “Це наукове видання зробило на мене велике враження (я був тоді в VI кл.) і я рішив стати істориком України”[6]. У гімназиста з’явилась можливість і надалі користуватися послугами бібліотеки: “Від цього часу я постійно користувався книгами бібліотеки, і таким способом Павлик звязав мене з Наук[овим] Товариством, – я за це йому повинен бути вдячний”, – згадував пізніше Крип’якевич[7].

Юнак мріяв працювати в найавторитетнішій науковій організації Львова: “Війду зараз в першім році університетських студиїв до Наукового товариства Шевченка, і там буду працював, кілько стане сил...

Тепер хочу приготовити ся до сього завдання...”[8] Як видно, гімназист розуміє, що участь у діяльності Товариства потребує глибоких знань і серйозної підготовки. Він перечитує “Записки НТШ”, насамперед “Матеріали до історії України-Руси” М. С. Грушевського, висловлюючи захоплення ними[9].

Прагнення бути корисним своєму народові остаточно визначає мету життя І. Крип’якевича: “Хоч я вихований на-пів по польски і в польскій школі, хочу служити всіми силами Україні... Мі[й] головний намір і моя ціль на будучність: стати правдиво ученим істориком”[10]. Крім того, І. Крип’якевич намагається залучити до поглибленого вивчення історії своїх товаришів-гімназистів[11]. Він навіть задумує створити “Науковий кружок учеників VII кляси IV гімназії у Львові” і складає його статут за зразком НТШ[12], але проект “розвіяв ся якось”.

---

[4] Там само.

[5] *Крип’якевич І. П.* Спогади (Автобіографія) // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 84.

[6] Там само. – С. 86.

[7] *Крип’якевич І. П.* Словник моїх знайомих // Домашній архів І. П. Крип’якевича. – Папка № 297. (Аркуші без пагінації).

[8] Домашній архів І. П. Крип’якевича. – Папка № 324. – Щоденник І. П. Крип’якевича. 1903–1904 р. (Аркуші без пагінації).

[9] Там само (запис за четвер 2 квітня 1903 р.).

[10] Там само.

[11] Там само.

[12] Там само.

Відчуваючи брак наукового досвіду, І. Крип'якевич ще учнем наважується звернутися за методичними порадами до Михайла Грушевського. Як свідчить щоденник Івана Петровича, він планує написати лист М. Грушевському, в якому запитати: "...1) як вчити ся історії, 2) які помічні науки (підручники!!), 3) і як ся приготовити до університета, 4) чи варто з практичн[их] зглядів вчити ся арабськ[ої] мови, 5) цікаві, нерозвязані питаня"[13].

Проте відправлення листа переносилося: "Мав я вже лист вислати, коли довідуюся, що професор виїхав до Парижа, вернеться за місяць. Цілий місяць вичікування! Грушевський вернувся, посилаю кілька разів шліфований і переписуваний лист, прошу о відповідь poste restante[14] під гаслом "Origo"... Ще пару днів нетерплячки, – відповідь надійшла..."[15]

Сам лист Крип'якевича до Грушевського поки що виявити не вдалося, але поштова картка-відповідь М. Грушевського є в домашньому архіві Крип'якевича. Датована вона 19 травня 1903 р. Знаючи, що Грушевський приїхав до Львова з Парижа 15 травня[16], доходимо висновку, що відповідь він написав одразу по приїзді, а Крип'якевич одержав її 23 травня[17].

Університетський професор уважно і доброзичливо поставився до початківця. Він тактовно цікавиться рівнем підготовки "молодого адепта науки": "мусів би знати, що читали"[18]. Даючи практичні поради, рекомендує простудіювати певні вітчизняні й зарубіжні праці, вказує на недослідженість XVIII і XIX ст. Бажаючи ближче познайомитися з допитливим юнаком, Грушевський запрошує його на бесіду: "без церемонії зголосіть ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу"[19].

Відповідь Грушевського підбадьорила майбутнього історика, підтримала віру у власні сили та вплинула на організацію систематичної самоосвіти: "Письмо професора заспокоїло мене; дещо з вказаних книжок я вже читав, інші можна було відложити на пізніше. Спокійніше і більш систематично вів я дальше свою самоосвітню працю..."[20]

Публікований нижче лист спростовує відоме твердження, яке пов'язує початок знайомства М. Грушевського та І. Крип'якевича з навчанням останнього на підготовчих курсах перед вступом до Львівського університету. Текст документа подається максимально наближеним до оригіналу.

Документ є поштовою карткою, писаною рукою М. С. Грушевського.

---

[13] Там само (запис: "Кудерявці. Неділя. 19 цьвітня 1903. – Воскресеніє Христово").

[14] "Poste restante" (фр.) – "до запитання".

[15] Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 324. – Спогади. 1931 р. – Арк. 69.

[16] Там само. – Щоденник І. П. Крип'якевича. 1903–1904 р. (запис: "Кудерявці, понеділок 20 цьвітня 1903 р.").

[17] Там само. – Папка № 324. – Спогади. 1931 р. (Львів, 26 травня 1903 р.).

[18] Там само. – Щоденник І. П. Крип'якевича. 1903–1904 р. – Лист М. С. Грушевського до І. П. Крип'якевича.

[19] Там само.

[20] Там само. – Спогади. 1931 р. – Арк. 71.

ДОКУМЕНТ

Поки що потрібна Вам лектура; мусїв би знати, що читали. Отже – цїлу Історичну бібліотеку[1], мою Історию [України-]Руси[2], Істор[ию] лїтератури Огоновского[3], з чужого нпр. Geschichte Altertums Ед[уарда] Майєра[4], Рим[ська] Історія Момзена[5], Іст[ория] революциї – нпр. Мінье[6], і т[аке] и[нше]. Найменьше оброблені часи у нас – XVIII і XIX вік. В кождім разї порозумівати ся лекше устно як письменно; без церемонії зголосіть ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу.

З поваж[анєм] М. Грушевський

[На 17. V. 903[7]]

Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 324. Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Руська Історична Бібліотека – серія праць з української історії, що видавалася Товариством прихильників української літератури, науки і штуки. З 1886 р. – в Тернополі (15 тт.), з 1894 перенесена до Львова, де її видавало до 1904 р. НТШ (9 т.).

2. Найвизначніша праця М. С. Грушевського "Історія України-Руси" (т. 1–10, в 13 кн., 1898–1937).

3. Огоновський Омелян (1833–1894) – український учений-філолог і громадський діяч. Найвідоміша праця "Історія української літератури" залишилася незавершеною (публікувалась у "Зорі" 1887–1894; видана окремо у тт. 1–6 – 1887, 1889, 1891, 1893–1894).

4. Мейер (Meyer) Едуард (1855–1930) – німецький історик стародавнього світу. Прибічник теорії циклічності історичного процесу, за якою античний світ пройшов через періоди феодалізму (гомерівський період) і капіталізму, які переживало й суспільство нового часу. Основна праця "Історія давнини" ("Geschichte des Altertums"(5 тт., 1884–1902)).

5. Момзен (Mommsen) Теодор (1817–1903) – німецький історик античності, засновник теорій сучасного модернізму, циклізму і гіперкритицизму. Відводив винятковe значення в історії визначним особистостям. Головна праця – "Історія Риму" ("Romishe Geschichte") (т. 1–3. – 1854–1857 (Т. 5. – 1885); рос. пер.: М., 1858. – Т. 1; М., 1861. – Т. 2; М., 1877. – Т. 3–4; М., 1885. – Т. 5).

6. Міньє (Mignet), Франсуа Огюст Марі (1796–1884) – французький історик, один з творців (поруч з Тьєррі, Гізо, Тьєром) напрямку в історіографії, що розглядав боротьбу класів як основний каталізатор історичних подій. Найкраща робота – "Історія французької революції" (в 2-х тт., 1824, рос. пер. 1866–1867).

7. Напис олівцем рукою І. П. Крип'якевича. На поштовому штампі на зворотному боці картки вказана дата 19. V. 03. Ця сама дата наводиться і у спогадах історика 1931 р. (Домашній архів І. П. Крип'якевича. – Папка № 324. – Спогади. 1931. – Арк. 71).

Ігор ГИРИЧ, Ольга ТОДІЙЧУК (*Київ*)

ЛИСТИ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Зв'язки М. Грушевського з членами українських соціал-демократичних партій і груп, попри свою недостатню дослідженість, мають стійкі оціночні стереотипи. Вони склалися під впливом пізніших взаємин за часів Центральної Ради та Директорії, коли відбулося суттєве розходження у поглядах на українську політику між С. Петлюрою і М. Грушевським. Часто-густо сучасні історики шаблонно протиставляють М. Грушевського, т. зв. федераліста і народника, соціал-демократам – самостійникам і державникам.

Насправді це питання виглядає куди складніше, ніж ці схематично спрощені побудови. З одного боку, М. Грушевський протягом майже двадцяти років перед революцією досить плідно співпрацював з соціал-демократами, надаючи їм, по можливості, моральну і матеріальну підтримку. З іншого – соціал-демократи самі активно шукали контактів з видатним істориком, намагаючись використати його авторитет для популяризації української справи серед українських політиків.

Ще в 90-х роках XIX ст. М. Грушевський знайомиться з першими галицькими соціалістами. У Львові М. Грушевський спілкувався з Юліаном Бачинським – автором знаменитої "Ukraina irredenta", Левом Ганкевичем – найвпливовішим тоді галицьким соціал-демократом, Вячеславом Будзиновським – визначним літератором і провідним діячем радикальної партії. На початку минулого століття він досить тісно співпрацює з визначним соціологом В. Старосольським, а відомий публіцист М. Лозинський був для нього найближчим за поглядами і однією з довірених осіб.

З соціал-демократами Великої України М. Грушевського єднав найповажніший всеукраїнський періодичний орган – "Літературно-науковий вістник". Пропозиції публікацій у ньому – основна тема листів Миколи Порша і Володимира Винниченка. Перший, завдяки підтримці головного редактора, став відомим як економіст і статистик, другий – як белетрист.

Симон Петлюра познайомився з М. Грушевським особисто у часи становлення нової редакції газети "Рада", коли М. Грушевський, за узгодженням з Є. Чикаленком, з кінця 1906 р. став фактично головним редактором, або точніше шеф-редактором єдиного наддніпрянського україномовного щоденного часопису. У щоденнику історика є запис про відвідини його Є. Чика-

ленком, М. Павловським і С. Петлюрою – основним меценатом, головним редактором і секретарем редакції газети "Рада" – у грудні 1906 р., січні й лютому 1907 р.[1] С. Петлюру як журналіста М. Грушевський, схоже, шанував. Зі створенням редакції газети "Рада", до якої львівський професор у перші два роки був дуже близький і навіть визначав її кадрову політику, Михайло Сергійович погодився на секретарство С. Петлюри у газеті. Щоправда, це секретарство тривало недовго.

З початком першої російської революції Львів перетворюється на центр наддніпрянської еміграції з українських лівих радикальних партій. І напередодні революційних подій 1905–1907 рр., і особливо після 1905 р., у Галичині перебувала більшість чільних представників есдеків – Д. Антонович, Є. і К. Голіцінські, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Понятенко, В. Дорошенко, А. Жук, В. Козловський, есери Ю. Сірий (Тищенко), М. Залізняк. Майже з усіма цими діячами М. Грушевський зустрічався і брав участь у їхній подальшій долі. Багатьох із них М. Грушевський працевлаштував у керованих ним структурах НТШ, зокрема В. Дорошенка, В. Козловського, Ю. Сірого й М. Залізняка. Для В. Дорошенка й Ю. Сірого нова праця в бібліотеці НТШ й київській конторі ЛНВ кардинально вплинула на подальше життя. Фактично з цього моменту вони змінили своє професійне революціонерство на фах бібліографів і книговидавців.

Микола Залізняк разом з галицьким есдеком Михайлом Лозинським були провідними публіцистами ЛНВ у міжреволюційний період. Перший на сторінках журналу досить активно займався популяризацією новітніх здобутків суспільно-політичної й наукової думки щодо раціональної побудови національних держав, пропагував федералістичні типи держав, які існували в Європі й Америці (Німеччина, Швейцарія, США). М. Залізняк, за узгодженістю з М. Грушевським, здійснив переклад гостро актуальної книжки барона Б. Нольде про Переяславську раду 1654 р., в якій автор доводив договірний характер відносин між Московією та Україною[2].

М. Грушевський навіть спонукав М. Залізняка бути істориком. Підключав його до роботи за програмою діяльності львівської Археографічної комісії. Микола Кіндратович тяжів до концептуальної історії. Не випадково він одним з перших із захопленням відгукнувся рецензією на книжку В. Липинського "Z dziejów Ukrainy". Проте в ньому переміг усе ж таки політик, та ще й політик авантюристичного штибу, через що М. Грушевський з поворотом у 1914 р. до Росії мав досить значні проблеми. Як діяч СВУ, М. Залізняк планував нереалістичний план висадки десанта на Кубані для того, щоб підняти там протиросійське повстання. Коли М. Грушевського заарештували, найбільше питань викликали саме взаємини історика з М. Залізняком. Винісши негативний досвід зі свого спілкування з Миколою

---

[1] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 926. – Арк. 1зв., 5зв.; Спр. 25. – Арк. 142.

[2] *Нольде Б.* Автономія України з історичного погляду / Передм. і перекл. М. Залізняка. – Львів, 1912. – 53 с.

Кіндратовичем, професор ще на початку 20-х років попереджав К. Студинського бути обережним у контактах зі схильним до авантюр М. Залізняком.

Якщо загалом оцінити коло спілкувань М. Грушевського на початку XX ст. перед Першою світовою війною, не виглядає такою вже несподіваною схильність маститого вченого й лідера українців до молодих радикалів, а не статечних представників партії соціалістів-федералістів. Історик намагався вловити настрої молоді, які були на часі для політичного вирішення національно-визвольної боротьби. Одним з таких нагальних питань було питання здобуття Україною самостійності.

Його радикальними речниками виступили колишні рупісти, члени УСДРП А. Жук, В. Дорошенко, В. Степанківський. Поміркованими самостійниками (поки що автономістами-федералістами) були М. Порш, Д. Антонович, С. Петлюра, В. Садовський і Л. Юркевич. Позиція останніх ніби мала б бути близькою й М. Грушевському, який федералістичне гасло вважав за актуальне до прийняття у листопаді 1917 р. III Універсалу Центральної Ради. Проте саме есдеками-самостійниками М. Грушевський одним з перших непартійних осіб був поставлений до відома про утворення групи "Вільна Україна", що стало метою пропаганди ідей незалежності України.

Андрій Жук, який працював у львівському кооперативному союзі, одночасно був промотором цієї ідеї. Спочатку він у 1909–1910 рр. виступив ініціатором внутріпартійної дискусії на сторінках редагованого ним есдеківського журналу "Праця". А коли його вивели з членів ЦК УСДРП і фактично залишили поза межами самої партії, А. Жук звернувся до В. Липинського й у березні 1911 р. організував проведення у Львові наради симпатиків-самостійників, на якій були присутні, крім А. Жука й В. Липинського, ще В. Степанківський, В. Кушнір, Л. Юркевич. На ній було засвідчено бажання заснувати друкований орган "Вільна Україна" для пропаганди ідей самостійництва в Україні та Європі. Після цього А. Жук повідомив про це Михайла Грушевського. Той поставився скептично, не бачучи відповідної для цього міжнародної кон'юнктури[3]. Прообраз СВУ тоді так і не постав.

До питання про діяльність СВУ та участь у ньому М. Грушевського повернулися з початком світової війни. Колишні есдеки – кістяк СВУ – В. Дорошенко, М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський сподівалися схилити М. Грушевського до співробітництва й мати в його особі авторитетного голову організації. А. Жук, пам'ятаючи про свої бесіди трирічної давнини з істориком, вже не мав сентиментів і не сподівався переконати М. Грушевського залишатися у Відні й очолити СВУ. Через тридцять років міркування професора аналізував А. Жук у спеціальній статті, писаній для новопосталого журналу "Сучасність"[4].

---

[3] *Жук А.* Як дійшло до заснування СВУ // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 137.

[4] *Його ж.* Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках першої світової війни // Молода нація – 2002. – № 3 (24). – С. 111–134 (підготовка статті до друку й примітки І. Гирича).

Зрештою, серед близьких співробітників М. Грушевського по НТШ та інших друкованих органах і виданнях, що перебували під впливом історика, було троє соціал-демократів – провідних діячів СВУ. Це – рупівець, політичний еміґрант, директор бібліотеки НТШ, визначний бібліограф та історик громадсько-політичного руху В. Дорошенко; львівську редакцію ЛНВ очолював майбутній секретар СВУ В. Козловський. До цього списку треба ще додати чільного есера М. Залізняка, який був у 1910-х рр. також посадовцем НТШ. Це вже само по собі спростовує шаблонне уявлення про нібито несприйняття М. Грушевським самостійництва як провідної ідеї української політики напередодні світової війни.

Готуючи добірку листів соціал-демократів до М. Грушевського, ми навмисно відмовилися від тих адресатів, які перебували "на службі" в історика. Тематично їхні листи більше стосуються діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка і "Літературно-наукового вістника". Тому листування Володимира Дорошенка, Всеволода Козловського й есера Миколи Залізняка, достатньо велике за обсягом, варто розглядати в контексті науково-організаційної діяльності М. Грушевського. Листування В. Винниченка, М. Порша й С. Петлюри стосується передусім видавничих питань. Перші два активно друкувалися в ЛНВ, третій, як головний редактор "Украинской жизни" (1910–1914), запрошував до співробітництва у своєму журналі М. Грушевського. Листи С. Петлюри вже друкувалися у журналі "Український історик"[5]. Натомість Ю. Бачинський, М. Русов, В. Степанківський та О. Скоропис-Йолтуховський мали лише побіжний інтерес до М. Грушевського. У взаєминах з останнім усіх їх об'єднують дві основні теми: 1) популяризація української справи серед європейської громадськості; 2) співпраця з виданнями М. Грушевського з метою додаткових заробітків.

Два листа Ю. Бачинського до М. Грушевського стосуються університетських студій першого у Німеччині і популяризації української справи через надсилання книжок про Україну до наукових бібліотек Європи. М. Грушевський, як ніхто інший, з цим був абсолютно солідарний. Професор налагодив не лише бібліотечний обмін з закордонними науковими центрами, але й безкоштовне відправлення основної книжкової продукції НТШ до найпрестижніших бібліотек Великої Британії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, країн Скандинавії, Італії, слов'янських країн. Судячи з усього, і те прохання Ю. Бачинського з приводу книжок для Берліна було задовільнене. Другий лист зберігся не повністю: схоже, частина тексту була знищена або самим істориком, або членами його родини. У цьому фрагменті заторкувалися проблеми українського самостійництва, які могли бути небезпечними у кінці 20 – початку 30-х років XX ст., коли Ю. Бачинський, як і М. Грушевський у 1924 р., повернувся у підрадянську Україну.

Михайла Русова М. Грушевський мав знати особисто. Він спілкувався з його батьками, відомими громадськими діячами Олександром і Софією

---

[5] Листи Симона Петлюри до М. Грушевського [/ Підгот. О. Музичук] // Український історик. – 1991/1992. – Ч. 3–4 (110–111), 1–4 (112–115). – С. 438–448.

Русовими. Крім того, М. Русов у часи першої російської революції і перед нею сам наїжджав у Галичину і там міг запізнатися з вченим. Два його листи, щоправда, стосуються часу загострення хвороби мозку. Йому залишалося жити зовсім небагато – у 1909 р. його не стало. За спогадами А. Жука, соратника Михайла Олександровича по РУПу, М. Русов був чільним діячем партії[6]. Його він ставить поруч з Д. Антоновичем власне серед членів-засновників РУП. Проте із загостренням хвороби М. Русов відходить від політичної праці й зосереджується на освіті. Та стан здоров'я вже не дозволив йому і в цій ділянці проявити себе таким самим активістом, як у царині політичної боротьби.

Судячи з другого листа М. Русова, М. Грушевський відгукнувся на прохання і надіслав потрібні для написання університетської праці книжки.

Володимир Степанківський у 1905–1911 рр. поділяв позицію А. Жука щодо перебудови ідеологічних засад УСДРП і був активним діячем партійної дискусії. Він перейшов на праві позиції, виступив за примат національного визволення над соціальним. В. Степанківський разом з В. Кушніром і М. Залізняком намагався започаткувати молодоукраїнський рух, причому готовий був, на відміну від А. Жука і В. Липинського, спиратися на чужу силу. Через це він шукав виходи на розвідки зацікавлених країн, передусім Англії.

Переговори з М. Грушевським про переклад англійською мовою "Очерков истории украинского народа" або "Ілюстрованої історії України" були одним з пунктів програми знайти в Великій Британії могутніх покровителів, зацікавлених у здобутті Україною незалежності. Михайло Сергійович не менше був зацікавлений у поширенні в Європі відомостей про Україну, її національний рух. Історик уже мав німецькомовний переклад першого тому "Історії України-Руси" і був не проти того, аби його популярний нарис історії з'явився англійською мовою. Схоже на те, що М. Грушевського з В. Степанківським звів А. Жук. З останнім В. Степанківський був відвертішим і домовлявся навіть про подорож до Львова англійського журналіста, якому треба було показати український галицький рух і політичні домагання в максимально доступній образній формі. Твори М. Грушевського А. Жук сам вважав за найпридатніші для популяризації української справи у світі. Не випадково з ініціативи СВУ у 1915–1917 рр. А. Жук і його товариші видали більше десятка книжок М. Грушевського німецькою, французькою, англійською, італійською, турецькою й болгарською мовами.

Умови англійського видавця Фішера-Унвіна у 1909–1911 рр. виявилися невигідними для історика. Переклад необхідно було здійснювати власним коштом та ще й доплачувати 600 крб. на друк книжки. В. Степанківський зробив правильне спостереження: якщо за 4–5 років перед війною в Англії про Україну майже ніхто не чув, то за рік-два перед війною умови друку

---

[6] Див.: *Гирич І.* "Федераліст" очима "самостійника" (до історії написання статті А. Жука "М. Грушевський та СВУ") // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 83–110.

англійського видавництва свідчили про певні зрушення в британському істеблішменті. З початком війни справу Степанківського з видання книжки М. Грушевського англійською мовою здійснив Д. Рафалович[7].

До прізвища О. Скоропис-Йолтуховського М. Грушевський, ймовірно, мав неабиякий сентимент, оскільки предки Скорописа належали до барської околичної шляхти. Саме це прізвище молодий Михайло Сергійович наводив як зразок у своїй відомій статті у "Київській старині"[8]. Основна теза однієї з перших його наукових публікацій – це те, що, не дивлячись на полонізацію, шляхта була близькою до народної маси, і радше відносилася до української національної стихії, ніж до польської. Своєю революційною діяльністю О. Скоропис-Йолтуховський ніби стверджував у XX ст. висновки історика.

1905 р. у "Літературно-науковому вістнику" друкується повість О. Скоропис-Йолтуховського "На переломі"[9]. Проте тривке листування з М. Грушевським зав'язується лише через п'ять років, коли один з лідерів РСДРПівської "Спілки" розчаровується в ідеї співпраці з російськими есдеками на правах підпорядкування. Під впливом тривалої еміграції в Німеччині, Франції, Великій Британії, Італії О. Скоропис-Йолтуховський все більше дрейфує в ідейному смислі до есдеків-самостійників.

Навчання в мюнхенській академії мистецтв потребувало коштів, і у другій половині 1910 р. О. Скоропис-Йолтуховський звертається до львівського професора за підробітками. М. Грушевський доручає студентові-митцю відповідальну справу – переклад на російську мову томів "Історії України-Руси". О. Скоропис-Йолтуховський займався цим з перервами протягом усіх трьох передвоєнних років. За цей час вийшла друком книга М. Грушевського "Киевская Русь" (1911 р.), що була, власне, перекладом одного з трьох перших томів ІУР. У 1912 р. з'явилися два томи "Истории украинского казачества", що відповідали сьомому і восьмому томам ІУР. Робота над перекладом йшла паралельно з підготовкою до друку українських видань. Тому О. Скоропис-Йолтуховському висилалися окремі аркуші української верстки, за якою він уже здійснював переклад.

Схоже, О. Скоропис-Йолтуховський встиг перекласти більше, ніж було видано М. Грушевським. У листі від 20 квітня 1913 р. він згадує про закінчення перекладу другого тому ІУР і просить вислати третій том до Мюнхена. Закінчив перекладати О. Скоропис-Йолтуховський у вересні 1913 р.

---

[7] The Historical Evolution of the Ukrainian Problem / Transl. by G. Raffalovich. – London, 1915 – 58, I un/n. p. – (English ed. published for S. V. U.).

[8] *Грушевский М.* Барская околичная шляхта до к. XVIII в.: Этногр. очерк // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – С. 260–277. Перевидано українською мовою: *Грушевський М.* Твори. – Львів, 2003. – Т. 5: Історичні студії та розвідки (1888–1896). – С. 323–335.

[9] *Скоропис-Йолтуховський О.* На переломі // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. 29. – Ч. II. – С. 203–210; Т. 30. – Ч. II. – С. 20–28, 113–131, 193–217; Т. 31. – Ч. II. – С. 32–52, 112–122, 235–244; Т. 32. – Ч. II. – С. 22–30.

Нижче ми публікуємо усі листи Ю. Бачинського, М. Русова, В. Степанківського й О. Скоропис-Йолтуховського до М. Грушевського, що зберігаються у ф. 1235 ЦДІАК України. Добірка нараховує 43 листи, з них 2 належать М. Русову (датовані 1905 р.), 3 – Ю. Бачинському (1901, б/д, 1921 р.), 12 – В. Степанківському (3 за 1908 р., по 4 за 1909 і 1911 рр., 1 за 1912 р.) і 26 (в тому числі 3 листи і 23 поштові картки) – О. Скоропис-Йолтуховському (7 відносяться до 1910 р., 5 – до 1911 р. і 14 – до 1913 р.).

Готуючи листи до друку, ми взяли до уваги напрацювання відомого українського археографа й архівіста Галини Сварник[10] і намагались максимально зберегти особливості авторської мови і правопису. Збережено варіанти різного написання окремих слів і прізвищ, а також вживання великої літери у назвах націй, звертанні до М. Грушевського (Пане Професоре, пане Професоре). Правопис загальновживаних прислівників, за винятком двох словосполучень (*що до* і *в осени*), приведено до сучасних норм (*на певно* – напевно, *на верх* – наверх, *що найменче* – щонайменче, *не приємно* – неприємно, *що місяця* – щомісяця, *по вік* – повік, *за-для* – задля, *де-які* – деякі, *як-би* і *як би* – якби, *тоб-то* – тобто, *ані трошки* – анітрошки, *як що* – якщо, *на прикінці* – наприкінці, *взалежности* – в залежности, *де що* – дещо, *з гори* – згори, *о скільки* – оскільки, *по-трохи* – потрохи тощо). Частка *ся* з дієсловами пишеться разом, частка *б (би)* з дієсловами, прислівниками і займенниками – окремо або разом відповідно до сучасних правил, наприклад: *придивлять ся* – придивляться, *булоб* – було б, *можнаби* – можна би, *що б* – щоб, але: *взялиб ся* – взяли б ся. Так само за сучасними правилами передається написання часток *ж* і *й* (*бож* – бо ж, *тай* – та й); *ї* в позиції *і* замінено на *і* (*література* – література).

Назви згадуваних у листах періодичних видань, історичних праць, товариств взято в лапки. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Збережено авторські підкреслення у текстах листів і у адресах. Пунктуація мінімально наближена до сучасної.

ДОКУМЕНТИ

Листи Юліана Бачинського

Юліан Бачинський (1870 – після 1934) – український громадський діяч, публіцист; член Української радикальної партії, а з 1899 р. – Української соціал-демократичної партії. 1895 р. опублікував працю "Ukraina irredenta", де обґрунтував необхідність політичної самостійності України. 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР–ЗО УНР, з 1919 р. – представник УНР в Вашинґтоні. У 20-х роках повернувся в УСРР, працював в редакції "Української Радянської Енциклопедії". 1934 р. заарештований і засланий. Подальша доля невідома.

---

[10] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор., археогр. передм. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. XVI.

№ 1

Берлін 6/ІІ1901

Високоповажаний і дорогий Пане Професоре!

Удаюсь до Вас с прозьбою – не в моїй особистій справі, а в справі российскої Читальні ім. Салтикова в Шарльотенбургу к[оло] Берліна. Удаюсь до Вас с прозьбою, як до редактора "Літературно-наукового Вістника", щоби Ви були ласкаві зарадити, щоби шарльотенбурскій Читальні ім. Салтикова висилано, почавши від 1-го Січня 1901, безплатно "Літ[ературно]-Наук[овий] Вістник". Прошу Вас о се зі взгляду на споре число "Южан" з Россиї, котрі до Читальні ім. Салтикова належать і котрі (принаймій не мала часть з них) раді би познакомитися блисше з україньским рухом так в Россиї, як і в Австриї. Думаю, що редакция, а взглядно "Наукове Тов[ариство] ім. Шевченка" на безплатній висилці много не стратить, а користь з сего для україньскої справи може бути немала.

Прошу Вас також, Пане Професоре, як Голови Надзираючої Ради "Видавничої Спілки", щоб Ви предложили на найблизшім засіданю сеї Ради від мене, або таки впрост від себе, прозьбу, щоби тій российскій Читальні вислано також і усі оригінальні (не перекладні) україньскі твори, які видала "Видавнича Спілка" своїм накладом.

Друге: Прошу Вас, щоб Ви на засіданю Виділу "Н[аукового] Тов[ариства] ім. Шевченка" поставили внесенє, щоби "Тов[ариство] ім. Шевч[енка]" рішило висилати, почавши від 1901 р., усі свої виданя (отже "Записки", "Літ[ературно]-наук[овий] вістник" і т. д.) публичній "Королівскій Библіотеці" в Берліні. Я уважаю, що се конечне. "Библ[іотека] Корол[івська]" в Берліні – се одна з найбогатших публичних библіотек в сьвіті, і користають з неї усі, що лиш хоть трохи мають що спільного з наукою і літературою. А на великий встид україньскої нациї, ні одна народність, хоч би і яка мала і слаба, не є так нужденно заступлена в тій Библіотеці, як власне україньска. Впрост сьмішно вже, що уся україньска література заступлена тут трема книжками: "Кобзарем" Шевченка (праске виданє), "Енеідою" Котляревского і єще якоюсь там книжкою, котрої на разі напевно не можу собі нагадати. З журналів і часописей, розуміеся, нема нічо. "Україньска нация" заступлена ту ще гірше як литовска!! – не згадуючи вже про славяньскі народности, з котрих кожда, навіть найменша, займає цілі полиці... Прошу ж про те Вас, Пане Професоре, поведіт справу так, щоби Виділ "Н[аукового] тов[ариства] ім. Шевченка" згодився на се внесенє. Нехай Виділ не боїться, що, мовляв, запакують десь там книжки в полицях – і ніхто про них не буде нічо знати. Такі журнали, як "Літ[ературно]-наук[овий] В[істник]" або "Записки" не ховають ту перед сьвітом, і не запаковують їх десь там високо в полицях, а викладають їх наверх в Читальни, щоби кождий міг їх свобідно, не звязаний ніякими формальностями, брати і читати, з тим одним лише застереженєм, щоби перед відходом поклав їх назад на визначене місце.

Дальше: Прошу Вас єще, Пане Професоре, щоб Ви поставили на засіданю Надзираючої Ради "Видавн[ичої] Спілки" внесенє, щоби надзираюча

Рада (а може се належить до Дирекциї) рішила висилати також безплатно усі ориґінальні твори україньс[с]кі, які вийшли і будуть виходити накладом "Видавн[ичої] Спілки", німецкому критикови славяньских літератур Georg-ови Adam-ови. Georg Adam Вам звісний – про него вже кілька разів була згадка в "Літер[атурно]-наук[овому] Віснику" ("Літ[ературно]-наук[овий] Вісник" він вже дістав даром) – і він дуже був би вдячний Вам і Спілці, єсли б міг діставати виданя україньских творів спілки. Звертаю увагу Вашу, що G. Adam власне як специяльність свою хоче обібрати україньску і болгарску літературу і про них вже нераз писав. Навіть в передпосьліднім чисьлі (4-тім з 26 Січня с. р.) "Magazin für Literatur" поміщена його статя: "Ein Jahrhundert Kleinrussischer Literatur". Зробіть же ж, Пане Професоре, так, щоб Надзираюча Рада се внесенє приняла. Додаю ту ще, що G. Adam-ови надсилають свої виданя і другі фірми і редакциї других славяньских народностий. Тож нехай се нікого не здивує, що я ставлю таку пропозицию Видавничій Спілці україньскій.

Се було б одно.

Тепер друга справа.

О скілько мені звісно, "Наук[ове] тов[ариство] ім. Шевченка" роспоряджає стипендийним фондом на студиї за границею для слухачів медицини, що колись мали би заняти медичні катедри на україньскім університеті у Львові. Пане Професоре! Я уважаю, що то все натепер не має сенсу. Видавати гроші на медичні студиї для будучих професорів в будучім університеті україньскім, а взглядно для будучих медичних катедр з україньскою викладовою мовою при теперішнім львівскім університеті – видавати гроші на се тепер – се, щонайменче, неекономічно (тим більше, що відповідних кандидатів і тепер вже можна би знайти – коби лише були катедри!) – а єще більш неекономічно, коли ті гроші можна би ужити з далеко ліпшим і певнійшим успіхом на річи, що тепер суть о много актуальнійші і важнійші.

Тож я, Пане Професоре, пропоную таке: нехай Виділ "Н[аукового] тов[ариства] ім. Шевченка" постараєся у людий, в імени котрих орудує він тим стипендийним фондом, щоби ті люди змінили ціль того фонду, і замість призначувати їх для кандидатів на будучі медичні катедри з україньскою викладовою мовою у Львові, призначили їх на стипендиї для україньских студентів з Россиї на студиї україньского руху і житя в Галичині. Пане Професоре! Чи се не було би користнійше і успішнійше для україньскої ідеї і справи – особливо ж в Россиї! Чи ж се не актуальнійше!? Се вже не мож того довше терпіти – тої індоленциї і безрадности україньскої громади в Россиї і неумілости еї в пропаґанді україньскої ідеї на российскій Украіні. Але і не мож сему інакше зарадити – ту не поможути ніякі письма, і листи, і часописи – як лише, що поставиться тих людий в можністи побачити на власні живі очи, як та ідея жиє, росте, кріпшає там за кордоном в Галичині, як не придивляться вони на власні очи усій тій орґанізацийній, пропаґандистичній і аґітацийній роботі, яку заводить тепер україньска молодіж в Галичині і не переконаються наглядно в силі тої ідеї. Вони б і зрозуміли тоді

ліпше сю ідею, упевнили б ся в ній кріпше – і одушевили б ся нею, – а вернувши в Россию, дійсно обновлені! – з далеко більшою силою і певностию, як то було дотепер, взяли б ся до роботи, – і не так скоро знеохотили би ся в ній – бо – зрозуміли б єї ліпше, ліпше би єї поняли. Просто – жаль і гірко дивитися, як та маса "Южан", от хоч би і ті, що приїжджають ту до Берліна, що так одушевляються усім, що живе і гарне – так марно пропадають для України – пропадають, бо нічо доброго про неї не знають, – а що знають, то саме найгірше… то, що їм, їм і всій Україні, дають власне самі "Українці"! І чи ж не можна сего зробити, чи ж се не конечне! – щоб тих "Южан" заінтересувати галицким рухом, притягнути їх до Галичини і показати їм, що україньска ідея не така то вже мертва і безвиглядна, і не конче то під назвою "українця" критися має усе, що найреакцийнійше і найтуманнійше, і що і україньский рух може бути силою обновлюючою – силою, що не конче вже мусить лише скріпляти окови Россиї, але противно – може і розривати ті окови…

І от чому я, Пане Професоре, пропоную, щоб ті стипендийні фонди, що мають служити для дальших медичних студий загранице́ю для будучих кандидатів на медичні катедри з україньскою викладовою мовою у Львові, призначити для україньских студентів з Россиї, для студий над україньским житєм і рухом в Галичині. Як Ви на се задивлюєтеся, Пане Професоре?

А тепер ще моя справа. Єсли хочете діставати до "Літ[ературно]-наук[ового] Вістника" новини з літературного і артистичного житя в Берліні, рецензиї важнійших новин театральних творів і від часу до часу обширнійші розвідки про новійшу літературу і штуку в Німеччині, – то виставте мені від редакциї "Л[ітературно]-н[аукового] Вістника" леґітимацию на співробітника і кореспондента "Літер[атурно]-науков[ого] Вістника" – щоб я на підставі сеї леґітимациї міг одержати (сподіюся, що се мені удасться) вільний вступ до театрів, на вистави штук красних і на музичні концерти. Думаю, що такі новини і рецензиї входять в програму "Літ[ературно]-наук[ового] Вістника". Форма леґітимациї може бути така, в якій звичайно виставляють леґітимациї часописи своїм кореспондентам: посьвідченє, що X. Y. є співробітником і кореспондентом такої-то часописи (в тім случаю літ[ературно]-наук[ового] місячника "Літ[ературно]-наук[овий] Вістник" "Lit[eraturische] Wissensch[aft] Bote", – і редакция поручає* …ківскій Читальні також, а то тому, щоби заткати уста "опозициї", що з страху перед "сепаратизмом" противна спровадженю україньских книжок – а той страх і нехіть покриває "надто великим коштом транспорту, котрих не може брати на себе Читальня…"

Відпишіть мені, Пане Професоре, що Ви про всі ті справи, про котрі я Вам ту пишу, думаєте? Поспішіться з відповідию – бо хочу ще писати в тій самій справі (книжок) до решти галицких авторів – а здержуюся з листами

* Цього листа було написано на трьох аркушах паперу розміром 22x18 см, зігнутих навпіл. Половинку третього аркуша відірвано, тобто бракує двох сторінок листа.

аж до Вашої відповіди. Та справа і так вже надто протягнулася – що завдячити маю в головній мірі крутанині і нехоти "опозициї" в Салтиківскій Читальні, – та довше вже відтягати не хочу, – мене вже все те надто іритує і я хочу вже раз з тим покінчити.

Прошу передати поклін Пані Добродійці і Стефці і подякувати за картку, котру я недавно від Них дістав. Впрочім, я ще Ім сам впрост від себе подякую. Чому та мала Люська не напише що до мене? Уцілуйте еї від мене, Пане Професоре.

Щиро Вас поздоровляю

Ю. Бачинський.

Єще одно: С кінцем Листопада вислав я на руки Гнатюка до "Літ[ературно]-наук[ового] Вістн[ика]" переклад двох новель болгарского новеліста Петка Тодорова. Я просив Гнатюка, щоби він відписав мені, чи ті новелі будуть друковані в "Віснику", чи ні, – та до сего часу не дістав ніякої відповіди. Що сталося с тими новелями? Ті новелі – нічо надзвичайного. Жалую, що не міг сам вибрати – по болгарски не розумію, а Тодоров поручив мені якрас ті дві новелі – перевів їх на российске і я доперва з российского перекладав на україньске. Тому і переклад може недобрий. Але що ж зробити? Він хотів, щоби се післати до "Вістника" і я післав – в відплату за його переклади україньских новель, які він ладить для болгарских журналів.

Ю. Бачинський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 1–5зв.

№ 2

[Б. д.]

Високоповажаний Пане Професоре!

Не возьміти мені за зле, що берусь писати до Вас лист в справі, що видастися Вам може дивною. Мені самому дуже неприємно, що с такою справою до Вас удаюся, – але роблю се с конечности.

Старався я у кількох людей о гроші – щоб міг був виїхати з Берліна і пуститись дальше в дорогу. З мого стараня вийшло таке, що я помимо повного запевненя, що дістану гроші – опинився на леді. І ніяк мені з місця рушитиси – а оставатись довше в Берліні се знова не має вже рациї. І в тій отже критичній хвилі рішився я таки остаточно удатись єще до Вас, Пане Професоре. Не росходиться ту о велику суму. Гроші, що потребую – се лише 50 зл. – на сплаченя довгу, котрого мусів був затягнути – бо без него був бим по просто ту згинув. Тепер виїхати з Берліна, не сплативши того довгу – неможливо, се ж би було з моеї сторони ошуством. Від батька знова – понад звичайну суму, котру від него щомісяця дістаю – не дістав нічо більше. І так найшовся я в положеню незвичайно прикрім. До того ж хату я вимовив – і на 1-ого с. м. повинен був еї опустити – та не отримавши

обіцяної пожички – мусів єї знова задержати на дни – за кождий день мушу осібно, а через те знова і доросше, платити.

Я удаюсь, отже, тепер вже до Вас, Пане Професоре, с прозьбою, щоб Ви були ласкаві прислати мені тих 50 зл., котрі я конечно потребую. Удаюсь до Вас з сею прозьбою, хоч мені як се неприємно – бо ж на якій підставі я с такими справами можу до Вас удаватися? – та, спонукує мене до сего конечність. Гроші віддам за рік, скоро приїду до Львова.

Здоровлю Вас щиро –
Пані Добродійці ниський уклін

Ю. Бачинський.

Адреса моя: J. B. – Berlin 24
Auguststr[asse] 66 IV Fr.
Bei A. Göhring

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 6–7.

№ 3

До Високоповажаного Пана Президента
Михайла Грушевського!

Отсим маю честь повідомити Вас, Пане Президенте, що в 1920 навесну вислав я для Соціольоґічного українського Інститу[ту] на адресу п. Ол. Коваленка $500.00 до Вашої, Пане Президенте, розпорядимости.

У Відни 27 Листопада 1921

Юліян Бачинський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 8.

Листи Михайла Русова

Михайло Русов (1876–1909) – український політичний діяч, син Олександра і Софії Русових, драгоманівець і прихильник еволюційного соціалізму. Активний діяч української студентської громади в Харкові (1897–1900), ініціатор і один із засновників РУП, діяч УСДРП; співробітник закордонних журналів РУП “Гасло” і “Селянин”. Статті на політичні теми, з етнографії, географії та археології.

№ 1

Montpellier
Avenue des Arceaux 61
France
17 Août [1905]

Шановний пане професору!

Вибачайте мене, що я Вас турбую моїми справами, але діло стоїть так, що я мушу до Вас звернутися, аби Ви мені допомогли, за віщо я повік Вам

дьякуватиму. Я, як Ви знаєте, студію[ю] географію та історію на університеті у Липську*. У профессора Partscha, якій читає у нас географію замість покійного профессора Ратцеля, я пишу мою докторську працю про "Die ländliche Ansiedelungen des ruthenischen Volkes, ihre Typen und die Entwickelung". Ця праця у мене вже закінчена, але профессор Partsch знайшов, що у мене в вступнім слові незрозуміло та неяскраво уявлено той період Ausbreitung der Ruthenen, якій почався у початку и середині середніх віков и профессор просив мене дополнити цей видділ й постаратися точно прослідити по джерелам та літературі цей період и выяснити момент появи україньско-руського народа як такового. Я мав за джерела Вашу книгу "Історія Украї[ни]-Руси" т. І, Єфіменко 2 тома "Южная Россія", "Переяславская земля" Лаз[аревського]**, и ще дуже цікавий труд одного німецько-россійского академіка Stritter'a, якій у 1785 році видав 4 величезних томів по латини – історія усіх народів, що колись жили у сучастній південнії Россії. Тут у Липську нічого другого не можно знайти по історіи середніх віков в Україні и я звертаюся до Вас, поважаний професору, помогти мені у моєму тяжкому стані. Я не можу поїхати у Россію и не можу зібрати літературу, а мені дуже хочеться, аби німець получив гарну працю про Украіну. Того-то я и осмілився написати Вам цього листа. Будьте так ласкави, пришлить мені тітули найголовнійших джерел для пояснення разпространеня україньско-руського народу и як можно пришлить вишедши вже тому "Історії України-Руси". Я Вам буду дуже – дуже вдячен за Ваши вказівки и тоді виконую добре мою працю, яка буде мати інтерес для України. Дуже прошу не покинути мене, украінця, бо без поміщи україньских професcорів та вчених мені не вдасть[с]я познайомити німців з нашим народом. Усі французьски та німецьки праці про Україну я перечитав, тільки не хватає мені українських та руських праць. Расходи на пересилку я беру на себе, тако-же и покупку деяких цікавих книжок. За усе я буду дуже вдячен Вам, пане профессору, бо моє України "noblesse obligue" мене подати гарну працю про Україну. Адреса моя до половини Сеньтября: Montpellier Avenue des Arceaux № 61. France, а потім у Leipzig Nürenbergstrasse № 54 I/r bei Fr. Haumüller. Я зараз верну усе з подъякою великою, бо у Липську нема усіх книжок і тілько я один студіую Україну.

Зостаюся готовий на послуги

Михайло Русов.

P. S. Низькій поклон Вашій поважаній родині.

P. S. Звертаючіся до Вас, пане професоре, так же якож и до поважного профессора Д. Багалія, я тілько на Вас двох й сподіваюсь и відказ мені буде мені рівен тому, що мені прійдеться змінити цю цікаву тему на яку-небудь инчу. Гадаючі що Ви, пане професоре, зрозумієте, чого я так хочу зробити

---

* На початку XX ст. існувала правописна норма назви німецького міста Лейпціґа в слов'янському варіанті – Липськ.

** Очевидно, мало бути "В. Ляскоронського".

мою працю для німецького профессора якомога краще, Ви допоможете Вашому соплеменнікові в ціх важких для його справах, бо у Липську без помочи українських профессорів та книжок дуже важко знайти потребни джерела.

Ваш поважаючій

Михаило Русовъ.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 294–297зв.

№ 2

Липськ 10/Х [19]05

Шановний пане профессору,

вибачайте, що я тільки зараз дьякую Вас щіро за 2 книжки, яки Ви мені надіслали, бо я був досі у роз'їздах по цілій Европі и моя сестра надіслала мені книги з Montpellier оце сьогодня. Я пришлю зараз книжки на імя библіотеки Ім. Т. Шевченко і, як просрочу, то заплачу й штрахву. Я займався 3 тижня у Парижськоі Biblioteque Nationale, от яке богатьсво матеріалів та джерел задля Россії та властиво задля історії України та південноі Россії. Коли Вам цікаво, то я можу послати усі назви ціх книжок. Шукав я пана Х. Вовка, бо він знає дуже добре усі книжки по Україні, які є у Парижі, але він був тоді на Уграх та міряв там. Дуже жалко, що мені не можно пріїхати до нього та не підмогти міряти, як торік. Покірно прошу Вас, пане Профессору, уклонитися п. Вовкові та попросити його мені написати, бо Ви майже бачите його. Я знаю, що тут – у Липську друкується Ваша "Історія Украини", коли Вам треба що-небудь помогти чи у друку, чі у корректурах, то я можу усе зробити з радистью, бо ця книга зробить багато змін у німців про нашу історію. Кінчаючи листа, ще раз дьякую дуже, щіро, що Ви, профессор, допомогли мені у моєму тяжкому стані не могти самому поїхати на Україну та й там зібрати джерела.

Уклоняюся низенько Вашій поважаній родині и зостаюсь завжди готовий до послуг

рукою власною

М. Русов.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 298–299.

Листи В. Степанківського

Володимир Степанківський (1885–1957) – український громадський і політичний діяч, журналіст, родом зі Східного Поділля; член РУП і УСДРП (у 1904 р. член ЦК), з 1907 р. на еміграції в Швейцарії, Парижі (у 1909 – співзасновник Української Громади) й Лондоні; дописувач до "Ради", "Діла" та органів УСДРП. З 1911 р. і, головним чином, під час Першої світової війни В. Степанківський розвинув жваву інформаційну діяльність щодо України, заснував у Лозанні Українське Бюро та видавав тижневик "L'Ukraine" (1915–1920) і неперіодично "The Ukraine",

а в Берні (у співпраці з Д. Донцовим) "Korrespondenz der Nationalitaten Russlands" (1916–1917; також французькою і англійською мовами). 1918 р. перебував деякий час на Україні, але пізніше знову емігрував до Лозанни. У середині 1920-х рр. виїхав до США і відійшов від активної політики.

№ 1

Женева
11. I. [1]908

Шановні панове!

Знаючи, що "Видавнича Спілка"* видає твори не тільки орігінальні, але й перекладні, дозволяю собі обернутися до Вас з пропонуваннєм своїх послуг, яко перекладчика. Знаю мови німецьку, російську та польську.

На разі "Спілка" пр[и]йняла б мої пропонування, – прохав би повідомити про умови.

Остаюсь з поваженням

В. Степанківський

Адреса:
Suisse. Genève.
Chemin des Pavillons
à M-r W. Stepankowski

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 59, 60.

№ 2

[1908]**

Високошановний п[ане] Професоре!

Листа Вашого одержав і спішу повідомити, що на пропозіцію Вашу з охотою пристану. Вважав би не зайвим додати, що тепер уже остільки володію англійською мовою, що міг би взяти для перекладу і таку річ, якої ще немає і по-російському. Між инчим, вийшла недавно нова річ, Сінклера (здається "Індустріальна Республіка" зветься); про книжку багато пишуть і говорять, то, як би схотіли, міг би перекласти.

Орігінал запропонованого Вами роману, хоч ще й не розпитував про його по книгарнях, сподіваюся все ж таки в Женеві дістати.

Ждучи остаточної від Вас відповіді, сподіваюся, що будете ласкаві написати також і про умови роботи.

З поваженням

В. Степанківський.

P. S. Винниченко з тиждень уже, як поїхав до Італії. Докладної адреси його поки що не маю.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 57–58.

---

* Михайло Грушевський був головою "Видавничої Спілки", тому цей лист, адресований до колективного органу, потрапив до приватного архіву історика.

** Датовано за змістом листа.

№ 3

Лондон
8. 10. [19]08

Шановний п[ане] Професор!

Прошу, коли ласка, надіслати мені на рахунок "Беніти" 20 руб. авансу. Дуже зараз потрібую грошей і вже кілька разів звертався в цій справі до Контори "Вістника", та не одержав досі ні грошей, ні відповіді.

Крім того маю ще одну справу. Знаючи, що "Вістникові" можуть бути потрібні переклади з европейських мов, особливо переклади новинок літератури, пропоную свої послуги яко перекладчика – з англійської, французької та німецької мов. Так само можу запропонувати надсилати з свого боку ширші огляди з англійського життя – так би сказати листи з Англії. За переклад щитатиму од 16- до 20 руб. за аркуш "Вістника", а за дописуваннє по 32 рублі за той самий аркуш – за менчу ціну мені робити невигідно. Я почуваю, що мої умови, може, видадуться Вам остільки непридатними, що Ви не вагаючись одхилите пропозіцію моїх послуг, але я прошу все ж таки взяти її на увагу, і коли б трапилась потреба, обернутися до мене.

Ще раз прохаю вислати мені 20 руб. і остаюсь з поважаннєм

В. Степанківський.

Моя адреса:
M-r Boris Lebedeff
(Для В. С.)
20, Benbow R[oa]d
Hammersmith
London, W

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 61–64.

№ 4

2, Bolingbroke Road
W. Kensington Park
London, W
2го квітня [19]09 р.

Шановний Пане Професор!

Я веду переговори з одною тут видавничою фірмою відносно видання в англійській мові перекладу Ваших "Очерков из истории Укр[аинского] Нар[ода]". Я не знаю, чи вийде що з моїх переговорів, але у всякім разі у мене є певна надія, бо мене підтримують деякі впливові особи. Дожидаючи більш-менч рішучої відповіді від видавців, я вважав потрібним і вчасним написати Вам і поспитати, чи Ви благословляєте на переклад і виданнє Вашої книжки в англійськім перекладі. Фірма, з якою я веду переговори, належить до одної з добре відомих тут видавничих фірм (Fisher-Unwin) і видає цілу серію під заголовком "Story of the Nations" (Історія націй). Вже вийшло 60–70 томів, з-поміж яких один том присвячений історії Росії, один –

історії Польщі. Ваші "Очерки" своїм розміром і певною популярністю викладу якраз надаються до видання і були б чи не першою науковою книжкою про Україну на англійській мові. Про умови перекладу я ще не знаю абсолютно нічого, бо, як сказав вгорі, ще дуже непевні самі шанси видання.

Коли б, "вопреки стихіям", видавців вдалося переконати про потрібність книжки про історію України на англійській мові і, що головне, в їхній серії, то переклад робитиму я; мої знайомі англійці – літературні люде – беруться виправити переклад і надати йому весь літературний блиск. Таким чином, за якість перекладу Ви могли б бути спокійні.

Тут в British Museum є вся російська література, так само, як і українська. Ваші "Очерки" є в обох виданнях, є Велика історія і її німецький переклад. Дуже може бути, що видавці попитають в мене відзивів про Вашу книжку в російській критиці. Одже: чи не могли б Ви ласкаво повідомити мене, де були критичні замітки на Вашу книжку. Так само, очевидно, буде дуже до речі спеціяльна передмова і може деякі доповнення в останнім розділі, чи деинде. Але про це краще буде, я гадаю, поговорити тоді (і в тому разі), коли книжка буде взята до друку.

Бувши абсолютно відрізаним в цім році від української літератури, я не знаю, як в "Вісника" стоїть справа з перекладною белетристикою. Довожу до Вашої відомости, що маю порядне знайомство і маю під руками усю найновійшу англійську, французську та німецьку літературу. Якби "Вісник" хотів мати щось абсолютно нове, не перекладене ще на російське, я був би радий запропонувати свої послуги до перекладання, бо не тільки заскучав за службою на пользу отечества, але також мені шкода, що пропадає така добра нагода дати нашій літературі якісь нові, не затаскані переклади.

Сподіваючись відповіді від Вас

остаюсь з пошаною

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 65–71.

№ 5

2, Bolingbroke Road
West Kensington Park
London, W

Квітня 19-го р. [19]09

Шановний Пане Професоре,

Запропонована Вами карточка до проф[есора] Морфіля*, який дійсно і досі в Оксф[орді], стала б мені велико у пригоді, і я був би дуже Вам

* Професор Оксфордського університету У. Р. Морфіль – відомий англійський славіст, був одним з перших закордонних вчених, які писали про Україну. М. Грушевський мав з Морфілем тривале листування. Відомо 7 листів Морфіля до львівського професора за 1903–1909 pp. (ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 647. – 11 арк.; Спр. 874. – Арк. 28–29).

вдячний, якби Ви схотіли прислати її мені якнайшвидше. Справа, здається, йде, але власне чого бракувало досі – це авторітетної людини, яка була б особисто знайома з книжкою. Сподіваюся, що Морфіль стане мені за цю людину. Я нічого ще не знаю про можливі умови роботи, але теж гадаю, що якби до англійського видання були зроблені які перерібки в книзі, то вони мали б бути заплачені автору яко орігінал. Я був би дуже вдячний за Вашу ласку, якби, присилаючи картку, Ви написали б кілька слів також, чи проектуєте Ви в можливому англ[ійському] вид[анн]і робити які одміни чи додатки. Ваша відповідь в цій справі дала б мені певність у моїх розмовах з Морфілем, який може знову запитати за перерібки. Він – цей Морфіль – повинен мати велику вагу в видавництві, бо, крім згаданої Вами "Польщі", воно видало також того самого Морфіля книжку – "Росія".

Що до оповідання до "Вісника", то повинен Вас повідомити, що зараз переглядаю нові англійські місячники і що в найнедальшому часі сподіваюся прислати яке-неб[удь] гарне оповіданнє.

25 р. за "Беніту" були для мене дуже приємною несподіванкою, і їх появи на лондонському горізонті виглядаю "съ распростертыми объятіями".

З поваженнєм

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 72–73.

№ 6

2, Bolingbroke Road
W. Kensington Pk
London, W

1го юня [19]09

Шановний Пане Професоре,

Діло з улаштуваннєм англійського видання Вашої книжки, здається, посувається вперед. Принаймній проф[есор] Морфіль дуже радо взявся допомогти справі, а він в видавництві, либонь, має певну вагу.

Про перерібки ще не дістав жадної відповіді – напишу Вам, як тільки дістану відповідні відомости.

Одночасно з цим листом посилаю в Редакцію "Вісника" переклад маленького англійського оповідання (сторінок на 10). Не знаю, чи сподобається воно Вам, хоча я його взяв з одного з найкращих тутешніх белєтристичних журналів – "Strand-Magazine" (за май 1909 р.). Мушу сказати, що я, на жаль, бувши дуже зайнятий, не міг цей раз присвятити шуканню відповідного матеріялу стільки часу, скільки ця справа, може, потрібувала б, але я сподіваюся залагодити справу згодом, приславши Вам переклад з якого-небудь з сучасних англійських коріфеїв.

Остаюсь з поваженнєм

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 74–76.

№ 7

2, Bolingbroke Rd
W. Kensington Pk
London, W

8го Червня [19]09

Шановний Пане Професоре!

Справа зустрілася з несподіваною і дуже поважною перешкодою. Видавці, до яких звертався зпочатку я сам, а потім проф[есор] Морфіль, раптом уперлися і висловилися в тому смислі, що наперед, ніж дати таку чи инчу остаточну відповідь, їм повинна бути представлена солідна частина уже готового перекладу, або й вся рукопись. Я тілько-що одержав листа од Морфіля з цією звісткою, який, здається, і сам трохи збентежений нею, і ще не знаю, що розпочати. Шанси сильне упали, з цим треба погодитись, але я постараюсь зробити ще деякі заходи по других видавництвах.

Чи читали вже маленький переклад, що я послав до "Вісника"?

Остаюсь з поваженнєм

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 77.

№ 8

Львів,
6-го лютого [19]11

Шановний п[ане] Професоре.

Чи Вам непотрібні які переклади з англійської мови – до "Вісника" чи до Вид[авничої] Спілки? Мої обставини так склалися, що я на якийсь час з охотою засів би за перекладання і тому рішив звернутися до Вас.

Може хотіли б щось з нової белетристики – напр[иклад], щось з Wells'а, або G. Meredith , або Bern[ard] Shaw. Недавно вийшла Wells'а "History of Mr Polly" – ще, здається, нема по-російському. Нема також по-російському, здається, і Meredith'а, чи лиш деякі є, а тим часом він дуже популярний і у Франції, і в Німеччині. З наукових в мене є цікава річ з собою, що вийшла тому пів року, – під заголовком "Telepathic Hallucinations (The New View of Ghosts)" книжка була викликала страшенну силу статтів, розмов і дебатів в Англії і є науковим розслідом над питаннєм про духи, привиди і т[аке] инче страхіттє. Автор її Frank Podmore, m. a., був головою відомого не тілько в Англії Society for Psychological Research.

Зрештою питаннє не стілько в моїх пропозициях, скілько в Вашій потребі мати щось перекладеного з англ[ійської] мови, бо хіба мало такого є, чого у нас нема по-вкраїнському (напр[иклад], нема нічого з Оскара Уайльда)?

Питаннє про гонорар я лишив би цілком на Вашу ласку, але потрібував би обов'язково аванса рублів 100, бо через потребу у авансі, я, власне, і хочу взятися за перекладаннє.

Моя адреса:
Вп. п. Лев Юркевич (для В. С.)
8, Кадецька вул.
Львів

З пошаною
В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 80–83.

№ 9

28/VI/ 1911

Шановний п[ане] Професоре.

Ниньки був в Академичному Домі, хотів перебалакати з Вами у справі обіцяної мною статті. Ви були на засіданні, і я не важився Вам перебивати.

Справа стоїть так: через коронацію, наради англійського парляменту на якийсь час перервалися, тому відложилося і остаточне роз'язаннє консти-т[уційної] кризи. Можна, розуміється, з великою досить певністью передвидіти напрям цього роз'язання, однак можливі, мабуть, і сюрпризи в роді несподівано великих компромісів, – тому я прийшов до думки, що краще відкласти статтю до наступного числа, – тим більше, що і матеріялів потрібних в тутешній бібліотеці майже не знайшлося.

Примірник "Історії України" дістав і складаю за нього подяку. За два тиждні, мабуть, поїду на коротенький час до Анґлії, – тому буду мати нагоду перебалакати з видавцями особисто. Одночасно зберу матеріял до статті у "Вістник".

З поважаннєм
В. Степанківський.

P. S. Якщо може маєте якісь потреби у Анґлії, буду радий Вам служити своїми послугами.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 84–86.

№ 10

8. Denbigh Str[eet], London, S. W.
Sept. 3-d: 1911

Високошановний Пане Професор,

Вчора я мав розмову з одним з найбільших льондонських видавців, T. Fisher-Unwin'ом, в справі виданя під його фірмою анґлійського перекладу Вашої "Ілюстрованої Історії України". П[ан] Fisher-Unwin, якому я перед тим послав більш-менч вичерпуючий огляд нашого національного становища в данну хвилину, як також короткий нарис нашої історії, – дуже заінтересувався справою, одначе сказав мені, що через майже цілковите незнайомство англійського суспільства з нашою національною справою він сумнівається, щоб книжка, по-англійському, була дохідним предприємством. Видавець навів мені паралель свого виданя книжки в польській справі, яка (книжка) вже довший час лежить дуже мало розкуплена.

П[ан] Fisher-Unwin пропонує, щоб ми (тобто українські контрагенти виданя) зробили так, як поляки, тобто прийшли на поміч виданю не лише перекладом, але також матеріяльно, яку матеріяльну поміч Fisher-Unwin обчислює приблизно на £50–£60 (500–600 рр.). Ми повинні були б також позичити йому кліші. Далі видавець пропонує поробити деякі додатки (напр[иклад], розширити розділ про Відродженє, додати карту розселеня Українського народа).

П[ан] Fisher-Unwin прохав мене написати про це Вам, обіцяючи тим часом порадитись зі своїми колеґами і дати мені більш дефінітивну відповідь.

Тим часом я роздобуваю тут ріжні рекомендації, які могли б скріпити нашу позіцію у Fisher-Unwin'a, як також готую ще оден доклад на українські теми, який завтра висилаю видавцеві. Моя ціль в тому, щоб схилити видавця на виданє книжки за цілковито його кошт. Коли нічого не вигорить з Fisher-Unwin'ом, буду пробувати инчих видавців, одначе вважаю, що було б дуже добре, якби книжку видав власне Unwin: його фірма має велике реноме в Анґлії і все, що виходить з її виданя, одразу рецензується широко у всій анґлійській пресі.

Колишня рекомендація небіжчика Morfil'я, про яку я нагадав Fisher-Unwin'ові, теж зробила своє діло. Тут доводиться стикатись з абсолютним незнанєм про нас, і це дуже утруднює справу.

Fisher-Unwin лишив у себе для перекладу примірник "Ілюстр[ованої] Історії України", як також деякі анґлійські книжки, які я тут зібрав і в яких є згадки за Україну, українців, і референції на Ваші історичні праці.

Чекаю відповіді від Вас

і остаю з поважанєм

В. Степанківський.

P. S. Обіцяну мною статю про парляментарну крізу пришлю на цих днях.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 87–89.

№ 11

37 Sinclair Rd
W. Kensington
London, W.
8 вересня 1911

Вельмишановний п[ане] Професор,

Посилаю Вам при сім відповідь T. Fisher-Unwin'a, видавця, з яким я говорив і переписувався в справі Вашої "Іл[юстрованої] Іст[орії] Укр[аїни]".

Цю відповідь F.-Unwin'a треба вважати за його останнє слово, і я йому написав, що повідомлю його про остаточне наше слово, коли дістану відповідь від Вас.

Боюся, що те саме, що Fisher-Unwin, нам скажуть всі инчі лондонські видавці. Тут нічого не знають за нас, і історія нашої нації видається чимсь мало не фантастичним. Тим більша, розуміється, була б вага евентуальної

появи Вашої книжки в анґлійськім перекладі, та ще з-під такої фірми, як F.-Unwin, видання котрої забезпечені рецензіями у всій анґлійській пресі... Але знов і умови не легкі. Та, слово належиться Вам.

З глибоким поважаннєм

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 9.

[Лист Т. Фішера-Унвіна до В. Степанківського]

T. Fisher Unvin
I Adelphi Terrace,
London
W. C.
7. 9. [19]11

V. Stepankovsky Esq.,
8 Denbigh Street S. W.

My dear Sir,

I can now acknowledge your letters of the 1st and 5th September and we have been studying the both you left with us in the light of your correspondence and I think we realize the position.

You made a reference to our series "The Story of the Nations", for reasons which I need not go into we could not include this book in it. However, we shall be very pleased to be identified with the publication of the volume on the terms mentioned to you in this office. Without your practical financial assistance we could not undertake the venture of publishing so let me remind you of the proposal that you should provide me with a good English translation. I may observe that I should not at all object to a somewhat shorter book, so perhaps it could be condensed.

The loan of the clichés and a payment of a sum of £ 60; I may observe that the agreement would be on the basis of payment of royalty. If we were fortunate and the book was successful, I hope your advance payment would be repaid and some profit would be earned. Though I do not expect a great business success.

Yours very truly

T. Fisher Unwin.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 90–91.

Переклад

7 вересня [19]11.

Ш[ановний] Д[обродію],

Складаю Вам подяку за ваші листи від 1-го, 5-го с[ього] міс[яця]. Ми ці дні студіювали книжку, полишену вами у нас, і завдяки вашій кореспонденції (листам) мені здається, що ми уже орієнтуємось в справі.

Ви згадували за нашу серію "The Story of the Nations". Через причини, яких я тут не потрібую викладати, ми не можемо включити вашу книжку в згадану серію, однак, ми будемо дуже раді видати книжку під нашою фірмою. Про умови видання книжки нами ми вам казали в нашім бюрі: без вашої фінансової допомоги ми не могли б предпринути ризики видання книжки. Дозвольте вам нагадати, що ви повинні були б також забезпечити мене добрим англійським перекладом. Можу зауважити, що я анітрошки не був би противний, щоб книжка була трохи коротша, одже, може можна було б її зконденсувати.

Позичка клішів і доплата в сумі £60 (600 руб.); можу зауважити, що наша умова була б на основі сплати процента доходів. Якби нам повезло і книжка мала успіх, то я сподіваюся, що ваш аванс вам би відплатився, і ви мали б ще якийсь прибуток. Одначе я не сподіваюся на великий грошевий успіх.

З поважаннєм

T. Fisher-Unwin.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 92.

№ 12

24. Bolingbroke Rd.
West Kensington, London, W.
5. 9. 1912

В[исоко]поважаний п[ан]е Професор,

Так, п[ан] Fisher-Unwin дійсно писав мені нещодавно в справі виданя Вашої "Ілюстрованої історії", і я був у нього разів з пару. П[ан] Fisher-Unwin, в порівнані з своїми давнійшими умовами, значно пійшов на уступки, але я особисто прийшов до того переконаня, що як з виданям – анґлійським – трохи зачекати, то відносини за той час остільки зміняться, що замісць того, щоб нам набиватися з книжкою, у нас будуть прохати, щоб ми її їм дали. Так мені рають і дехто з тутешніх людей, з якими я радився. Як пригадаєте собі, п[ан] Fisher-Unwin торішньої осени хтів від нас – крім перекладу і клішів – ще й готівкою 600 руб. (здається так?) Тепер він вже відмовляється від свого вимаганя щодо готівки. П[ан] Fisher-Unwin – людина, що трактує ділові справи діловим робом, одже, коли він відмовився від 600 руб., то його мусило до цього штовхнути щось поважнійше за сентіментальність. Українське питанє починає тут цікавити вже багатьох, і видавці починають це бачити. Зрештою висловлюю ці свої думки лиш яко вражіня, які дістаю, мешкаючи тут, а якби Ви хотіли, щоб я знову розпочав заходи з метою безпроволочного полагодженя справи, без особливого огляду на приятливість умов, то я буду радий щиро служити Вам чим можу.

Ця відповідь затрималася через переміну адреси.

З пошаною

В. Степанківський.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 771. – Арк. 94.

Листи Олександра Скорописа-Йолтуховського

Олександр Скоропис-Йолтуховський (1880–1950) – відомий український громадсько-політичний діяч. Родом зі Східного Поділля. Належав до української студентської громади в Києві, був членом РУП (1902–1905), пізніше – один з керівників Української Соціал-Демократичної Спілки. 1906 р. засланий на Сибір, звідки втік і з 1908 р. перебував у Австрії. У 1914–1917 рр. один з головних діячів Союзу визволення України. З січня 1918 р. за дорученням Української Центральної Ради займався організацією військових частин з полонених українців у Німеччині та Австрії, сприяв формуванню дивізій Сірожупанників і Синьожупанників. За Гетьманату – губернський староста на Холмщині, Підляшші й Західній Волині. Після окупації цих земель поляками інтернований. З 1920 р. жив у Берліні, був діячем Українського союзу хліборобів-державників й одним з ідеологів українського монархізму. 1926 р. співзасновник Українського наукового інституту в Берліні, заступник його куратора. 1945 р. схоплений радянськими спецслужбами. Помер на засланні. Автор праць: "На переломі" (1905 р., під псевд. Вишневський), "Значення самостійної України для європейської рівноваги" (1913), "Мої злочини" (1920–1921) та ін.

№ 1

28/IX [1]910.
München

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Професоре!

Посилаю Вам свою адресу і дуже прошу прислати мені для перекладу статтю про економічний стан Укр[аїни] XVI в., як то Ви думали зробити ще літом. Може що иньше знайдеться. Часу у мене зараз мало, бо вимоги у Мюнх[енську] Академію дуже великі, але і гроші потрібніще, ніж у Кракові. Який строк назначите – виповню.

З щирим поважанням

Ол. Скоропис.

Al. Skoropys
Türkenstr[asse] 95,III links
München
Bayern

Високоповажаний Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 36. Листівка.

№ 2

13/X [1]910.
München

Високоповажаний Пане Професоре!

6 аркушів Вашої "Історії" одержав. Зважаючи на те, що у мене тепер мало вільного часу, я з певностию можу обіцяти прислати Вам весь цей переклад до 10/XI, якщо це не буде для Вас запізно. Можливо, що пришлю і раньіщ, але не можу сказати напевно. Коли ж Вам конче треба раніщ його мати – напишіть на який саме строк – я зроблю.

Тепер же прошу вияснити мені, як уміщати ті заголовки змісту, що йдуть в Вашій книзі поверху сторінок: “Фізичні обставини сх[ідно]-укр[аїнського] життя”, “Українське дозвілля”, “Як пустіла Східня Україна” etc. Може їх виписувати на полях перекладу можна?

Щиро дякую за роботу. З поважанням

Ол. Скоропис.

Abs.: Al. Skoropys
Türkenstr[asse] 95,III
München

Високоповажаний Пан
Проф. М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 40, 39. Листівка.

№ 3

28/X [1]910
München

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Професоре!

Разом з цим відсилаю Вам 2 арк[уші] перекладу, бо на 1-е потрібні гроші. Та воно і тим добре, що на цих 2 арк[ушах] Ви зможете завважити які-неб[удь] термінологічні недоладности. Я, напр[иклад], не певен, чи варт перекладати “дворянством” – шляхту, “солдатом” – жовніра і т. и. Дуже прошу Вас, при читанні перекладу зробіть для мене вимітку таких невідповідних, на Вашу думку, слів і пришліть мені. Що до російскости – то мова мусить бути добра; тепер я диктую переклад костромській учительниці (мені при лямпі важко писати – із-за очей, а день весь занятий), так що її ухо служить кращим показчиком, ніж теоретично-практичне моє знання рос[ійської] мови.

З щирим поважанням

Ол. Скоропис.

Türkenstr[asse], 95. III, l.
München

Високоповажаний Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 42–41. Листівка.

№ 4

8/XI. [1]910
München

Високоповажаний Пане Професоре!

Я пригадав, що Ви збираєтеся виїхати зі Львова в сих днях – як Ви мені писали; тому висилаю Вам 3-й і 4-й аркуші перекладу і прошу вислати кілька дальших аркушів, бо з тих двох, що у мене лишаються, ще не пере-

кладено лиш 1 $^{1}/_{2}$ арк[уші], а мені хочеться мати переклад без перерви – дні у мене заняті, і я лиш вечорами перекладаю; як не буде кілька вечорів тексту – доведеться просидіти пару днів виключно за перекладом грошевої нужди ради, а це відіб'ється на рисуванні.

Коли ласка – оплатіть і цей переклад тепер же. Рахунок я вестиму, бо минулого разу Ви мені прислали більше, ніж я заробив був, за що я дуже вдячний.

З щирою пошаною

Ол. Скоропис.

Abs. A. Skoropys
Türkenstr[asse] 95, III. 1

Високоповажаний Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 44, 43. Листівка.

№ 5

26/XI. [1]910

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Професоре!

Знов наблизилось перше, і я Вам одіслав тільки 2 аркуші; це, очевидно, стало на якийсь час нормою. Дуже прошу написати, чи не дуже це для Вас повільно виходить; я тоді прискорю.

Вибачте за олівець*, пишу на "лекціях".

З щирим поважанням Ол. Скоропис.

P. S. Гроші мені потрібні першого і 15-го, так що нову партію перекладу пришлю перед 15, і на той власне час прошу подати Вашу нову адресу.

Abs. A. Skoropys
Türkenstr. 95, III.
München

Високоповажаний Пан
Проф. М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 46, 45. Листівка.

№ 6

24/XII. [1]910

Високоповажаний Пане Професоре!

Разом з цим висилаю Вам два аркуші перекладу тексту і решту до 1 аркуша приміток; разом, отже, 3 арк[уші]; за попередніх 2 арк[уші], висланих Вам на Київ же 12/XII. [1]910 і частину приміток, я гонорару ще не получив. Якщо Ви його не висилали, то дуже прошу вислати тепер разом за 5 арк[ушів] – може ще встигну одержати до 1/I. [1]911.

---

* Листівку написано олівцем.

З щирим поважанням і різдвяним привітом
Ол. Скоропис.

Exp. A. Skoropys
Türkenstr[asse] 95, III.
München

Високоповажаний Пан
Проф. М. С. Грушевський
Паньковская, 9, кв. 12
Кіев
Kiew Russland

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 48, 47. Листівка.

№ 7

24/XII [1]910

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

2 аркуші перекладу і перших 2 примітки я відправив 12/XII на Вашу київську адресу; грошей не одержав ще, звідси виводжу, що може Ви не виїхали ще у Київ і мене про це не сповістили. Разом з цим відсилаю (на Київ) ще 2 аркуші перекладу тексту і 3–4 примітки, що разом складається на аркуш приміток; разом, значить, цей раз 3 аркуші, а з попередніми 5. Якщо Ви у Львові, то, будьте ласкаві, вишліть мені тепер гонорар за всі 5 арк[ушів], бо гроші на 1-е /I дуже потрібні. Вітаю Вас з Різдвяними феріями.

З щирим поважанням
Ол. Скоропис.

Exp. A. Skoropys
Türkenstr[asse] 95, III.
München

Високоповажаний Пан
Проф. М. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Oesterreich

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 50, 49. Листівка.

№ 8

12/I [1]911

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Я і до нинішнього дня не одержав грошей за висланих Вам у Київ 5 аркушів перекладу, і взагалі не маю од Вас ні рядка з того часу, як Ви виїхали з Львову. Може переклад не дійшов до Вас? Напишіть, я маю квітанції. Може Ваші гроші з якої-неб[удь] причини не дійшли до мене – наведіть справки на почті. А може Ви не найшли часу вислати їх досі – дуже прошу поспішіть вислати, бо мені конче потрібні.

Прийміть мій новорічний привіт.

З щирим поважанням
Ол. Скоропис.

Abs. A. Skoropys
Türkenstr[asse] 95, II
München
Bayern

ВП. П. Проф.
М. С. Грушевский
Паньковская, 9, кв. 12
Кіев
Kiew Russland

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 54, 53. Листівка.

№ 9

25/I [1]911

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Висилаючи разом з [ ]* 2 аркуші перекладу [ ]* рештку приміток [ ]* написати п[ану] Козловському о висилці грошей. 80 марок одержав на днях, але всі пішли на заплату боргів.

З щирим поважанням

Ол. Скоропис.

ВП. П. Професор
Грушевський
Паньковская, 9, кв. 12
Кіев
Kiew Russland

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 52, 51. Листівка.

№ 10

17/Ш [1]911

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Ви вислали мені цим разом трошки більше, ніж слід було, але це вирівняється до кінця, коли далі висилатимете по 30 м[арок] за кожних 2 арк[уші]. У мене всі рахунки (з росписками) в порядку, так що наприкінці я Вам здам їх точно.

Тепер у мене ще є прохання до Вас, Пане Професоре. Швидко кінчиться переклад; я мушу на літо виїхати на пейзаж, отже знов потрібен заробіток.

Чи не потрібен би був Вам для "ЛНВ" (або і "Записок") реферат про 2 томи Буяка "Galicya". Якщо такого не було ще в нашій літературі, то слід його дати, і коли ще ніхто не взявся за це, то дайте цю працю мені. Я тільки що тут роздобув ці книжки (1000 стор.!) і, в залежности від Вашої відповіді, читатиму або студіюватиму їх. І як така праця оплачується у Вас? –

З щирим поважанням

Ол. Скоропис.

---

* Пропуски зумовлені вирізаною з листівки маркою.

Türkenstr[asse] 95, III. München

ВП. Пан
Проф. М. Грушевський
Паньковская, 9, кв. 12
Кiев
Kiew Russland

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 56, 55. Листівка.

№ 11

6/IV. [1]911

Високоповажаний Пане Професоре!

Разом з цим листом висилаю Вам 17 і 18-й аркуші перекладу. У мене ще лишається 19-й арк[уш] і 7 стор[інок] 20-го. Через те, що я заліз у борги – дуже прошу Вас вислати мені всю решту гонорару, отже авансом і за тих 1 $^{1}/_{2}$ арк[уші], які я Вам вишлю найдовше днів за десять. В надії, що Ви мені в цім не відмовите, складаю Вам тут рахунок за весь переклад:

Всього тексту	–	19 арк. 7 стор.
Приміток	–	1 –“– 5 –“–
		20 арк. 12 стор.
В першім аркуші відпало		3 стор.
Разом		20 арк. 9 стор.
що дає		164 карб. 50 коп.

Досі я одержав:	31/X. [1]910	– 40 марок
	13/XI	– 30
	2/XII	– 30
	18/I. [1]911	– 80
	7/II	– 40
	8/III	– 40
	Разом	260 марок

Курс карбованця стоїть на 2.17 з лишком.

Отже	164,5 карб.	Заробив:	356,96 марок
	2,17	Одержав:	260,00
	11515	За Вами:	96, 96 марок
	1645		
	3290		
дають:	356, 965 марок.		

Дуже прошу Вас написати до Львова, щоб негайно вислали цих 97 (якщо після 8/III нічого не вислано) марок, бо тут трудно на борг жити, а я так заліз, що далі нікуди. Якщо ласка – відпишіть мені, чи придасться для "ЛНВ" реферат про "Galicyiu" Буяка, якого розміру має бути і як оплатиться така робота.

З щирою пошаною

Ол. Скоропис.

Türkenstr[asse] 95, III.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 1–2.

№ 12

29/IV. [1]911

Високоповажаний Пане Професоре!

Вчора вислав Вам решту перекладу і оце вже і решту грошей одержав. Я в рахункови подав 7 сторінок в останнім аркуші, а їх там 9 – отже Ви цю помилку виправили, роспорядившись згори вислати на 3 марки більше, ніж я заробив. Щиро дякую Вас за доставлену працю, яка мене чимало підтримала. Статтю про сучасні напрямки в німецькім малярстві наготовлю в кінці цього місяця.

З щирою пошаною

Ол. Скоропис.

Високоповажаний Пан
Проф. М. С. Грушевський
Паньковская 9 кв. 12
Kiew
Russland

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 14, 13. Листівка.

№ 13

8/I. [1]913
Sternstr[asse],9^{II} Ghs.
München

Високоповажаний Пане Професоре!

Красно дякую як за надіслану книжку, так і за пропозіцію перекладати далі.

Через те, що Ви бажаєте мати переклад закінченим вже на 1/VII, буду дуже вдячним Вам, як що Ви поспішите з висилкою тексту, щоб я міг більш рівномірно роскласти всю працю на одведений Вами строк. Вже тепер припадає його по 5 $^1/_2$ аркуша на місяць (30 арк[ушів] протягом 5 з чимсь місяців).

Що до умов оплати перекладу, то я так потребую заробітку, що возьму його і на старих умовах, якщо Ви не визнаєте можливим підняти оплату праці. Я вважаю оплату праці занадто низькою і гадав би, що навіть для перекладів з українського на рос[ійський] слід її підняти принаймні до половини звичайної оплати праці перекладів з чужих мов в Росії, бо 8 карб[ованців] з аркуша, це менш третини нормальної російської ціни (25 карб[ованців] з арк[уша]). Вважаю це через те, що при старій оплаті, перекладаючи по 5 $^1/_2$ аркушів щомісяця, я зароблятиму 44 карб[ованці]. Переклад 5 $^1/_2$ аркуша в місяць з певністю забере у мене більшу частину і часу, і здібности до праці, так що про необхідні мені заняття в школі не може бути і мови, а результат: скінчивши переклад, я не матиму з нього навіть на те, щоб хоч місяць оплатити і спокійно попрацювати в школі.

Пишу Вам це отверто в надії, що Ви не добачите в моїх аргументах за піднятт платні нічого більш, крім аргументів, які Ви можете прийняти чи

відкинути, і, як зазначив вгорі, готовий взяти переклад і на старих умовах, знаючи добре, що Ви пропонуєте мені звичайну на українськім літературнім ринку оплату праці.

Що до статті про сучасне малярство, то я почуваю себе дуже винним перед Вами власне в тім, що не сповістив Вас в свій час про те, що не можу її написати в тих рямцях, які закреслені були Вашою пропозіцією і яку я був прийняв.

Коли я обміркував як слід майбутню статтю, я зобачив, що або я писатиму не те, що Ви хотіли мати, або я мусів би писати те, до чого сам не мав охоти. Дане Вам слово змушувало мене писати, а коли я починав – бачив, що пишу не для "ЛНВ". Поки я так, то починаючи писати, то кидаючи, вагався, минуло літо, і коли я в осени вернувся у Мюнхен і зобачив книжки "ЛНВ", де з Вашого наказу була уміщена, а відтак знята оповістка про те, що має бути надрукована моя стаття, мені було вже ніяково нагадувати Вам про неї, тим більше, що я так і не зважився дописати її, і вона у мене не закінчена і досі.

Для Вас має бути неясним, чим моя стаття могла б не задовольнити Вас?

1. Вона мусіла б бути більшою, ніж Ви бажали і

2. і основне, це те, що дякуючи відсутности на території України хоч одного західно-европейської мірки художнього центру, де б могли вироблятися у української публіки смак і розуміння нових естетичних завдань, де б була можливість справді стежити за новійшими течіями сучасного малярства на об'єктах, а не на словах, я не вважаю можливим говорити про вершки, коли я певен, що у нашого громадянства немає розуміння підвалин сучасного малярства. Оскільки ми стоїмо в питаннях естетики позаду хоч би російського громадянства, свідчить мені все те, що доводиться вряди-годи зустрічати в "Раді" або в "Ділі". Досить пригадати куріозний пункт, висунений на доказ високої своєрідности і артистичної вартости нашого малярства д. О. Гончарем: відсутність на торішній укр[аїнській] виставці "голобабія" (термін д. Гончаря) (Фел'єтон у "Раді"), або паризькі статейки д. Струхманчука в "Неділі", і прийняти при тім на увагу, що обидва автори самі ж художники!

Підвалиною ж всіх сучасних напрямів – кубізм, футурізм і експресіонізм – я вважаю імпресіонізм з тою революцією естетичних поглядів, яку він викликав в цілім европейськім громадянстві. Таким чином, без попереднього вияснення для укр[аїнського] громадянства самого факту імпресіонізму і його значіння в розвитку сучасного малярства, мені видається писання про останні крики моди ділом зайвим, і тим самим підтинається всяка охота писати.

Отже я вважаю раціональним ознайомлення укр[аїнського] громадянства з імпресіонізмом. Але імпресіонізм, розвиток якого падає на останню чверть XIX ст., не може вже вважатися сучасним малярством.

Коли би Ви признали певну рацію за моїми думками на цю справу, то я буду радий виконати давно дане слово, статтю таки допишу і перешлю її

Вам, але при цьому ж зазначу, що вона мусить піти в супроводі щонайменче 6 або 8 ілюстрацій (знимків з картин), які мусіли б бути добре виконаними, щоби на їх аналізі можна було справді хоч дещо довести бодай тим читачам "ЛНВ", які справді зацікавилися б серіозно цим питанням.

На той же випадок – коли б Ви признали певну рацію в моїм песимістичнім погляді на укр[аїнське] громадянство в справі естетики – я дуже радив би подати в перекладі стару для німців, але нову для нас дуже цінну з педагогічно-естетичного боку статейку – святочну промову в берлінській академії штук красних в 1899 р. – покійного Чуді: "Kunst und Publikum". Я сам охоче зроблю переклад її (вона має сторінок 20 друку) і напишу коротеньку замітку до неї про надзвичайно цікаву особу самого автора її, але згори зазначую, що за переклад з німецького хотів би одержати по карбованцю од сторінки – minimum. Коли би Ви хотіли розглянути її або доручити переклад кому иньшому, прошу написати мені, я Вам ро[з]добуду брошюру (можна лиш антикварним шляхом) і вишлю Вам.

З повною пошаною

О. Скоропис.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 3–6.

№ 14

Високоповажаний Пане Професоре!

Хотів би вислати Вам перших три аркуші перекладу, але непевен, чи слід пересилати їх Вам в Росію; якщо станут переглядати їх, то це займе чимало часу. Будьте ласкаві сповістити мене, куди саме бажано Вам щоб я направив переклад, як також будьте ласкаві наготовити дальший тяг оригіналу і вислати мені, бо з присланих Вами 4-х аркушів не все мусіло бути перекладене, і так[им] чином у мене лишається для перекладу менш аркуша.

З щирою пошаною

О. Скоропис.

15/Ш. [1]913

Abs.: A. Skoropyss
Sternstr[asse] 9 II Ghs.
München

Кiев
Паньківська, 9
Вп. Пан Проф.
Михайло Сергієвич
Грушевський
Kiew, Russland
Süd

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 10, 9. Листівка.

№ 15

8/IV [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

В Вашій картці від 7/III ст. ст., разом з якою Ви вислали мені дальших 7 аркушів тексту, стоїть, що я маю вислати до Львова на 1/VI н. ст. все, що

буде перекладене по той день. В тій же картці сказано, що Ви написали у Львів, щоб мені вислані були гроші за 3 перших аркуші перекладу. Через те, що сих грошей не одержав досі, у мене виникає сумнів, чи не була то описка в Вашій картці з датою: може замісць "1/VI", як стоїть в картці, я мав був вислати на 1/IV, і лиш після того одержав би гроші?

Прошу вияснити це і, як тільки одержу від Вас потверджуючу відповідь, зараз же вишлю Вам (чи на Вашу львівську особисту адресу, чи на яку скажете) весь переклад першої частини разом з текстом. До 5 аркушів тексту першої присилки в переклад пішло лиш 4 аркуші 7 сторінок. Прошу розпорядитися висилкою грошей власне за цю кількість, тим самим у нас вирівняються рахунки і далі йтиме оплата за цілі аркуші.

Звідси я виїду в 20-х чч. н. ст. цього місяця і дуже бажав би мати гроші до того часу – найпізніше 24/IV н. ст.

Їду я в Лондон, де червень і липень буду дуже занятий (російськими екскурсіями "народ[ним] учит[елям]"). Через те дуже прошу написати мені

1. Скільки аркушів перекладу разом з тими 7, що у мене зараз на руках, Ви бажаєте мати на 1/X нов. ст.

2. На які речинці Ви хочете мати ту чи иньшу частину загальної скількости перекладу.

Для мене було б найзручніще в місяцях червні і липні перекладати можливий minimum, а відтак надолужити в августі і сентябрі. Але з сим прошу рахуватися лиш остільки, оскільки то не перешкоджатиме Вашим плянам.

З щирою пошаною

О. Скоропис.

P. S. У мене нова адреса:
A. Skoropyss
Georgenstr[asse] 65 III
München

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 7–8.

№ 16

20/IV. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Другу картку Вашу одержав лиш нині, (20 (7)/IV, неділя), так що все Вам висилаю завтра вранці 28 (8)/IV, як то і мав зробити згідно з Вашою першою карткою.

1. Переклад висилаю до 5 арк[ушів] 13 стор[інок] тексту.

2. Звертаю 3 останніх (29–31) арк[уші] тексту, яких не встиг би перекласти до 1/V ст. ст.

3. У мене лишається 2 ар[куші] 10 стор[інок] тексту, переклад яких я Вам вишлю не пізніще 1/V ст. ст.

4. Всього, значить, перекладу до II т[ому] буде: (5 ар[кушів] 13 стор[інок]+ 2 ар[куші] 10 ст[орінок]) 8 арк[ушів] 7 стор[інок].

5. За 4 арк[уші] 7 стор[інок] Ви вже розпорядилися вислати гонорар (поки що я його не одержав; коли одержу, сповіщу Вас карткою).

Текст III тому будьте ласкаві вислати мені на таку адресу:

Herr Dr K. Nötzel
Friedrichstr[asse], 16 I
Pasing bei München
Bayern 66

З Пазінґа, від Д[октора] Нетцеля я дістану його кождої хвилі, тоді як Лондонської своєї адреси я ще довший час не зможу Вам подати: їду через Париж, де мушу затриматися на кілька день.

З щирим поважанєм

Ол. Скоропис.

Abs.: A. Skoropyss
Georgenstr[asse] 65 III
München

Кіев
Паньківська, 9
Вп. Пан Проф.
Міхайло Сергієвич
Грушевський
Kiew
Russland, Süd

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 12, 11.

№ 17

25/IV. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Гроші (107 мар[ок] 81 пф[енінг]) сто двайцять сім корон одержав. Росписку за них висилаю разом з цим "Наук[овому] Т[оварист]ву ім. Шевченка" у Львові.

Щиро дякую за вчасне розпоряджене про них.

Виїзжаю в неділю. З собою маю росписку почти про висилку Вам заказн[ою] бандеролею перекладу 21/IV. [1]913. Коли би до одержання цієї картки Ви бандеролі не одержали, то дуже прошу написати мені картку з порадою, що маю я зробити в тім випадку: чи вислати квітанцію Вам, чи подати заяву на мюнхенську почту.

Писати прошу на таку адресу:

Mr. Yourkevitch (для мене)
Port Royal Hôtel
8. B. d. Port-Royal 8.
Paris

З щирою пошаною

О. Скоропис.

Кіев
Паньковская 9

Вп. П. Проф. Михайло Сергієвич Грушевський
Kiew
Russland, Süd

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 28, 27. Листівка.

№ 18

Науковому Т[оварист]ву ім. Шевченка у Львові

Росписка.

Сим посвідчую, що сто двайцять сім корон (127 кор.) на рахунок Проф[есора] М. С. Грушевського від Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка у Львові одержав.

Ол. Скоропис.

München
1913, 25/IV

Abs.: A. Skoropyss
Georgenstr[asse] 65 III
München

Наукове Т-во ім. Шевченка
вул. Супінського, ч. 21
Львів
Lemberg, Galizien

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 26, 25. Листівка.

№ 19

8/V. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Из-за того, що я скоротив свій побут в Парижі, я, на жаль, лиш нині міг одержати Вашу картку, себто 4 дні пізніще, як Ви просили вислати Вам переклад. З Вашої картки від 16 (29) бачу, що Ви в цих днях можете змінити місце Вашого побуту, отже і не важуся послати Вам в Київ. Прошу зателеґрафувати мені лиш одно слово "Київ" або "Львів", і я зараз же Вам вишлю решту перекладу (3 аркуші). Якби я мав у Львів посилати не на Ваше імя, а на імя "Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка", то зателеґрафуйте: "Товариство".

Адреса для телеґрами така:
Skoropyss, 28, Mornington Crescent, London.
На листах же конче треба додавати ще літери: "N. W."

Коли ласка Ваша, то прошу вислати дальший текст (з III тому).

З пошаною О. Скоропис.

Snd.: A. Skoropyss
28, Mornington Crescent
London, N. W.

Кieв
Паньковска, 9
Вп. Пан Професор
Михайло Сергієвич
Грушевський
Kiew Russia

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 22, 21. Листівка.

№ 20

14/V. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Я ще в минулий четвер послав Вам звідси свою адресу (писав в Київ) і просив зателеґрафувати, куди саме вислати Вам переклад. Досі не маю відповіді, а нині вже 1/V по ст. ст. Я не певен, куди маю вислати, і через те чекаю звістки від Вас. Якщо Вам спішно, а моя картка, адресована на Київ, не дійшла до Вас, прошу Вас зателеґрафувати мені одне слово: "Львів", і я Вам зараз же вишлю переклад на Понінського, 6. Коли би мав вислати на імя "Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Ш[евчен]ка" у Львові, прошу зателеґрафувати "Т[оварист]во".

Телеґрафуючи, адресуйте просто:

Sk[oropys]s. 28, Mornington
Crescent London

В листах же конче треба додавати і літери "N. W."

З щирою пошаною

О. Скоропис.

Snd.: A. Skoropyss
28, Mornington Crescent
London, N. W.

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
Львів
Lemberg, Austria

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 24, 23. Листівка.

№ 21

24.V. [1]913

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

8 аркушів тексту одержав. Прошу дуже вибачити мене за те, що не попередив Вас зразу ж виразно, скільки саме в ці місяці можу перекласти. Щоб бути цілком певним, що відішлю Вам на призначений строк все, я лишаю лиш половину присланого Вами, с[еб]то останніх чотири аркуші (16–19), решту 12–15, ще раз перепрошуючи Вас за зайві клопоти, звертаю назад. Якщо нині не встигну здати на почту, бо пізно, то здам в понеділок вранці.

Якщо Ви гонорар зможете вислати мені не пізніще вівторка, то прошу слати на цю ж адресу; якщо випадало б Вам пізніще вівторка, то попрошу заждати ще пару днів, бо саме на 1/VI зміню кватирю. Як тільки остаточно винайму кватиру – зараз же подам Вам нову адресу.

З повн[ою] пошаною О. Скоропис.

Sndr. A. Skoropyss
28 Mornington Crescent
London, N. W.

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, 6

у Львові
Lemberg, Austria

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 20, 19. Листівка.

№ 22

23/VI. [1]913

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Не відмовте сповістити мене по одержанні цієї картки: чи вислали Ви мені на цю адресу, що мається на другім боці цієї картки, чи на яку иньшу, гонорар за переклад. Десь в початку цього місяця я подав Вам цю ж саму, дійсну до 15.VIII н. ст., мою адресу. А що грошей не одержав досі, то і не знаю: чи моя картка не дійшла до Вас, чи гроші до мене. Останнє, оскільки я придивився до тутешнього життя, тут легко може статися. Тут порядки зовсім не німецькі, і гроші пересилаються головно через банки, а не як на контіненті через почту. Дуже прошу вияснити, що саме тут завинило, і вибачити мене за зайві турботи.

З широю пошаною

О. Скоропис.

Sndr. A. Skoropyss
80, Kensington Gardens Square
London, W.

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
у Львові
Lemberg, Austria

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 18, 17. Листівка.

№ 23

8.VII. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Сто корон (100 к.), висланих на Ваш розказ з “Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Шевченка” у Львові, одержав.

На 1.VIII, як обіцяв, переклад Вам пришлю. Із-за того, що справа, в якій я тут працюю, дуже кепсько ще налагоджена, то у мене дуже мало часу і я боюсь, що може IV-й аркуш я на 1.VIII вислати не встигну, а задержу на кілька днів. В цім я ще не певен, але зараніщ прошу, коли це станеться, пробачити мені. Відтак дальший переклад прошу вислати мені в серпні на цю ж саму адресу. Від екскурсій я буду вільним 5.VIII, а виїду звідси не раніщ 15.VIII н. ст. – Присилаючи переклад, прошу дуже згори означити, в який строк маю його виконати.

З щирим поважанєм

Ол. Скоропис.

Sndr.: A. Skoropyss
80, Kensington Gardens Square

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський

London, W.

вул. Понінського, ч. 6
у Львові
Lemberg, Galizien

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 16, 15. Листівка.

№ 24

25.VII. [1]913

Високоповажаний Пане Професоре!

Три аркуші перекладу: 16–18, сторінки 249–296, висилаю Вам завтра. Четвертий аркуш, як я вже писав, не можу наразі вислати; вишлю в перших ч[ислах] серпня. Дуже прошу за це вибачити. 5.VIII у мене кінчиться нагальна робота, і я тут лишаюся до 15.VIII вже для власної потреби оглянути краще те місто, яке иньшим ціле літо показував.

Отже щодня, реґулярно можу потрохи працювати над перекладом. Якщо Ви спішитеся з перекладом, дуже прошу мене про це сповістити, визначити строк, в який конче хочете мати переклад, і я дуже охоче возьмуся за роботу, бо все, що тут заробив, тут і лишилося. Льондон місто надзвичайно цікаве, але також і надзвичайно дороге.

Я би хотів до 15.VIII мати текст перекладу ще через те, що я звідси виїду знов на кілька днів в Париж, а звідтам ще сам не знаю куди, в якенеб[удь] німецьке або швайцарське село, так що мені важко буде подати Вам точну адресу довший час по 15.VIII.

З щирим поважаням

О. Скоропис.

Sndr.: A. Skoropyss
80, Kensington Gardens Square
London, W.

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський
Ясенів Гор[ішній]
Ostgalizien Austria

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 34, 33. Листівка.

№ 25

13.VIII. [1]913

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Гроші – 62 шілінги 9 пенсів одержав і два аркуші перекладу, який маю повернути Вам на 1.IX, також одержав.

Вже завтра виїзжаю в Париж. Звідтам незабаром подам адресу, дійсну на довший час, отже на Париж грошей за 4-й аркуш, висланий на Ясенів 4.VIII, прошу не висилати, бо я там буду десь до 19.VIII, не довше.

Дякую і за переклад, і за гроші.

З щирим поважанєм

О. Скоропис.

Exp.: A. Skoropyss

Вп. Пан Професор

64, Avenue du Maine
Paris

М. С. Грушевський
у Ясеневі Горішнім
Jasienow Gorny
Austria, Ostgalizien

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 32, 31. Листівка.

№ 26

1.IX.[1]913

В[исоко]п[оважаний] Пане Професоре!

Дуже прошу вибачити, що й сим разом трохи запізнився з висилкою, бо Ви бажали мати переклад на 1.IX, себто на нині, коли я Вам лиш звідси його (другий і останній аркуш) висилаю.

Ще раз навожу тут цифри, які можуть бути потрібні Вам для обрахунку: за 10 аркушів + 2 стор[інки] я одержав австрійськими грошима 175 корон.

Решту прошу діслати сюди, де я пробуду напевне до 15.IX.

Сюди ж прошу направити і текст дальшого перекладу, якщо такий маєте на мою пайку. Чи може взагалі знайдеться у Вас яка иньша підходяща для мене праця? Був би дуже вдячним за це.

З щирою пошаною О. Скоропис.

P. S. Гроші прошу направити все ж на ім'я Дм. Вл[адимирови]ча: "D. Antonovici".

Exp.: A. Skoropyss
Casa Vignolo
Forte dei Marmi
(prov[incia] Lucca)

Вп. Пан Професор
М. С. Грушевський
вул. Понінського, ч. 6
у Львові
Lemberg, Galizien Austria

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 749. – Арк. 30, 29. Листівка.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ДО ІСТОРІЇ РОЗРИВУ СТОСУНКІВ МІЖ А. В. НІКОВСЬКИМ ТА Є. Х. ЧИКАЛЕНКОМ

Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) пов'язували з Андрієм Васильовичем Ніковським (1885–1942) багато років спільної праці в щоденній українській газеті "Рада", засновником і видавцем якої був Чикаленко, а багаторічним кореспондентом, потім і редактором – Ніковський. Їх єднали й теплі, дружні людські стосунки. Євген Харлампійович по-батьківськи ставився до молодшого колеги, сприяв розвиткові його журналістського хисту, становленню твердої громадянської позиції. Андрій Васильович прислухався до мудрих порад Євгена Харлампійовича, багато чому в нього навчився, ставився до нього з синівською пошаною. У дореволюційні роки багато в чому були схожими і їхні ідейні позиції, які, однак, з перебігом української революції почали розходитися аж до повного розриву. Обидва належали до Товариства Українських Поступовців (ТУП), одним з організаторів якого був Є. Чикаленко, до Української радикально-демократичної партії (УРДП). Коли історичною наступницею ТУП і УРДП у 1917 році стала партія Українських соціалістів-федералістів (УПСФ), А. Ніковський став одним з її керівників, а Є. Чикаленко від активної політичної діяльності на той час відійшов. Він не схвалював "полівіння" і не поділяв захоплення соціалістичними гаслами своїх колишніх однопартійців, хоч дружні стосунки з ними підтримував протягом усього 1917 р.

Про характер стосунків А. Ніковського і Є. Чикаленка свідчить величезне їхнє листування, основний масив якого зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Усього в цих фондах 61 одиниця зберігання листів і листівок Є. Чикаленка до А. Ніковського з 2 січня 1908 по 16 липня 1917 рр. (ф. 226), 12 – у ф. 1 і 118 одиниць зберігання – листи й листівки А. Ніковського до Є. Чикаленка з 6 вересня 1908 по 22 жовтня 1917 р. (ф. 44).

Частина цього листування, що стосується 1917 року, опублікована автором цих рядків[1], інші чекають на публікацію і дослідження.

---

[1] *Миронець Н.* "Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії" (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – № 5. – С. 24–41.

У публікації подаємо листи, які збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696, оп. 2, спр. 32). Це 3 листи Є. Чикаленка до А. Ніковського (від 14, 26 і 30 червня 1920 р.) і копія одного листа А. Ніковського до Є. Чикаленка від 21 червня 1921 р. Вони стосуються періоду, коли Є. Чикаленко був уже на еміґрації і жив спочатку в Карлсбаді (Австрія), а потім у Празі, а А. Ніковський – міністром закордонних справ екзильного уряду УНР, який перебував тоді в польському місті Тарнові.

Очевидно, це були останні документи з великого взаємного листування Є. Чикаленка з А. Ніковським. Вони свідчать як про тяжкий тогочасний матеріальний і моральний стан Євгена Харлампійовича, так і про щире бажання Андрія Васильовича допомогти своєму старшому другові, підтримати його. З листів видно, що приязні стосунки між ними зберігалися до появи у віденському українському тижневику "Воля" 23 квітня 1921 р. статті Є. Чикаленка "Де вихід?", яка викликала різку критику багатьох земляків і змусила А. Ніковського остаточно порвати стосунки з Є. Чикаленком.

У цій статті Є. Чикаленко як людина, що хоч і відійшла від політики, але яка, як писав він сам, "сорок років стояла близько коло справ відродження української нації", вирішив у вигляді листа до редакції висловити свої думки з приводу тогочасного становища України. Вже позаду були невдалий досвід державного будівництва Центральною Радою, гетьманом Скоропадським, Директорією. В Україні до влади прийшли більшовики, яким народ не хотів коритися, піднімалися повстання.

Є. Чикаленко, який був великим українським патріотом і державником, роздумував над долею України, шукав вихід зі становища, в якому вона опинилася, і почав схилятися до думки про монарха, який зможе об'єднати націю і відстояти власну незалежну державу. Він вважав, що республіканська форма правління для тогочасної України була неприйнятною, бо "не можна збудувати й оборонити держави з республіканською формою там, де нема своєї національної буржуазії і майже нема інтелігенції і де 80% людності не може прочитати навіть виборчих списків..."[2] Є. Чикаленкові імпонувала ідея В. Липинського про гетьмана-монарха, який єдиний зможе дати бажаний спокій, збудувати Українську державу й оборонити її від сусідів. Але він вважав помилковою орієнтацію В. Липинського на особу П. Скоропадського, бо щодо його будівничих здібностей, то гетьман, на думку Є. Чикаленка, "довів хіба те, – як не треба будувати держави. Своєю невиразною соціяльно-національною політикою він придбав собі у народу славу "панського гетьмана", у панів – репутацію "демократа й сепаратиста", а в української інтелігенції – опінію "об'єднителя Росії", і через те, як він сам висловився, – "не поміг йому Господь збудувати Українську Державу", хоч і опірався він на 500 тисяч німецьких штиків. Не поможе йому Господь і тепер, якщо він рішиться з якоюсь військовою силою з'явитися на Україну; своїм вступом він тільки

---

[2] *Чикаленко Е.* Де вихід? (Лист до редакції) // Воля. – Відень, 1921 (23 квітня). – Т. 2. – Ч. 3/4. – С. 101.

розіб'є український протибольшевицький фронт і внесе заколот в боротьбу повстанців з москалями, бо велика частина повстанців з'єднається проти нього з большевиками, як з'єдналась і проти Денікіна та Врангеля"[3].

Отже, серед українців кандидатури на посаду монарха Є. Чикаленко не знаходив і вважав, що треба покликати "варяга", "перед яким скоряться всі наші інтелігентні сили: і амбітники, і славолюбці, і егоцентрики та анархисти і, покинувши боротьбу між собою за перші ролі, всі візьмуться за працю організації держави і хіба тільки уперто-прямолінійні з соціалістів будуть в мовчазній опозиції, бо народ за цих чотирі роки досить вже наслухався їхніх "лозунгів" про поглиблення революції і так натерпівся, що не скоро стане знов до них прислухатися"[4].

Як же уявляв собі Євген Харлампійович механізм реалізації його ідеї? Він вважав, що вона може бути здійснена лише тоді, коли нею переймется Державний центр, тобто Рада Республіки та уряд на чолі з С. Петлюрою, до голосу якого прислухалися всі. Є. Чикаленко цінував С. Петлюру досить високо; він вважав, що його ім'я стало гаслом у боротьбі з московськими гнобителями та символом самостійності України, і тільки він один мав хоч якісь шанси на об'єднання повстанських загонів та на визволення України. Є. Чикаленко висловлював сподівання, що коли уряд на чолі з С. Петлюрою захопиться ідеєю української монархії і, зробивши відповідні заходи щодо гетьмана-монарха, "з цим гаслом піде на Україну, то вістка про свого царя, про близький наступ спокою й ладу, піднесе дух народу, допоможе підняти всенародне повстання і вигнати москалів"[5].

Саме ця думка про неспроможність Державного центру УНР відродити Українську державу і про необхідність, після звільнення ним України від більшовиків, передати владу гіпотетичному монархові, викликала таке обурення з боку А. Ніковського, яке вилилося в його листі і привело до розриву багатолітніх дружніх стосунків з Є. Чикаленком. З листа видно, що роздратування А. Ніковського викликали не лише стаття Є. Чикаленка у "Волі", а й його лист від 26 червня 1920 р., в якому є згадка про гроші, вивезені "директоріанцями", і натяк на тих осіб, причетних до влади, які "понакрадали і понаспекулірували міліони".

Є. Чикаленко вважав, що А. Ніковський розірвав з ним стосунки не через його "монархізм", а через особисту образу. Однак це його припущення спростував В. Винниченко в листі до Є. Чикаленка від 12 грудня 1923 р. Він писав: "Я бачився якось у Берліні з Ніковським і балакав з ним про Ваш учинок. Але можу запевнити Вас, що ані сліду образи на Вас, ані крихітки невдоволення в його тоні й словах не було на Вас. Навпаки: найщиріша прихильність, симпатія і жаль за Вас"[6].

---

[3] Там само.

[4] Там само. – С. 104.

[5] Там само. – С. 103.

[6] "Яка страшна річ політика..." Несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка (З архіву письменника в Колумбійському університеті. США) / Передм., упоряд. та прим. Володимира Панченка // Вітчизна. – 2003. – № 3–4. – С. 107.

Подані нижче листи важливі не лише як джерело, що відобразило причини розриву особистих стосунків двох відомих українських громадських діячів. Їх значення набагато ширше, бо вони відображають атмосферу, яка склалася в колах української політичної еміґрації у драматичний момент боротьби за Українську національну державу, коли гостро стало питання про союзників у цій боротьбі і багато хто з громадських діячів, у тому числі й Є. Чикаленко, не схвалював орієнтації С. Петлюри на союз із Польщею. Крім того, листи мають важливу інформацію до біографії Є. Чикаленка.

У листах збережені особливості авторського написання, розділові знаки приведені у відповідність до сучасних правописних норм. Розшифровані скорочення подано в квадратних дужках.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист Є. Чикаленка до А. Ніковського

14/ VI–1920, Карлсбад

Вельмишановний Андрій Василевич!

З Вашого листа вперше я довідався, що числюсь радником М[іністерства] З[акордонних] Справ, що зроблено, очевидно, без моєї згоди і відома.

Діло в тім, що коли Симон Василевич [Петлюра] і Андрій Миколаєвич [Лівицький] довідались, що я хворий, а головне, що я абсолютно "безгрішний", викликали мене до Варшави і запропонували мені, між инчим, *числитись* радником Пражської місії, а лікуватись собі у Карлсбаді, а потім і проживати де я собі хочу.

Я рішучо відмовився від посади, не хотячи попасти в число тих, що нічого не роблять, а тільки переводять державні гроші. Але Андрій Миколаєвич в листі до мене, ставши на ту позіцію, що я своїм попереднім життям і працею заробив на те, аби Українська Держава забезпечила мене на старості літ – переконав мене згодитись на пенсію. В результаті мені видано такий папір, якого копію подаю Вам: "Посвідчення. Пред'явник цього Є[вген] Х[арлампович] Ч[икаленко] командирован за кордон М[іністерством] З[акордонних] С[прав] з окремим дорученням, тому пропонується всім послам і головам Місій У. Н. Р. за кордоном виплачувати п. Ч[икаленков]і з коштів Місії і Посольств платню в закордонній валюті і в розмірі відповідному утриманню Радника Місії при тій Державі, в якій буде перебувати п. Ч[икаленко]. Виплату грошей п. Ч[икаленко]ві робити за рахунок Міністерства З[акордонних] С[прав] по § 4 ст. 2".

З цього паперу Ви бачите, що я навіть і не числюсь Радником М[іністерства] З[акордонних] С[прав], але можливо, що по паперам Міністерства для проформи мене "таковим" зачислили.

Але я стою рішучо проти всяких сінекур і хочу, щоб уряд, не ховаючись, видавав мені пенсію, як старому, одставному чиновникові; думаю, чи

смію думать, що ніхто з українців за це не обвинувачуватиме уряд в марнотратстві. Певний, що і Ви станете на мою точку погляду і поставите мою справу з пенсією одверто, не прикриваючи її фіктивною посадою Радника М[іністерства] З[акордонних] Справ. З глибокою пошаною

Ваш Чикаленко.

P. S. До речі, в Пражскім Посольстві я дістаю місячно[x] *5800 корон місячно*, яких мені стає на моє скромне життя.

[x] Пять тисяч вісімсот чешськ[их] корон.

ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 77а–78. Оригінал.

№ 2

Лист Є. Чикаленка до А. Ніковського

26/VI 1920, Карлсбад, Osborne Sehlossbery

Дорогий Андрію Василевичу!

На Ваш офіційний лист я теж офіціально написав, що Радником не состою, а дістаю пенсію як одставний чиновник.

Але тепер мене турбує питання – чи довго я її діставатиму? Я пророкував С[имону] В[асильовичу] у Варшаві, що нова Виговщина[2] скінчиться так само, як і в 17 в., бо є третій контрагент – Москва, який не потерпить, щоб Україна була під опекою Польщі. Пророкування мої збулися раніще, ніж я сподівався, бо я ждав сього аж на осінь. Мене ці події так знервували, що я знов почав почувати себе погано, а перед тим два місяці був абсолютно здоровий. Турбує мене доля моїх синів, які тепер разом з укр[аїнською] інтелігенцією мусять або ховатись, або подаватися на Захід. Коли поляки й не мститимуться на ній, як на Виговцях в 17 віці, то вона муситиме переживати всі тяготи еміґрантського життя – безробіття, голод і холод. Грошей вона не привезе з собою, як директоріанці, у місій теж їх не буде, а ті, що понакрадали і понаспекулірували міліони, не поможуть їй. Не поможе й Винниченко, хоч би й схотів, бо "по миновению в нем надобности", большевики зашлють його в почесну ссилку комісаром в який-небудь Пролетарококмайск, як колись П. Дорошенка, а Україну, чи ліпше сказати свою частину України, будуть утихомирювати новітніми Брюховецькими та Самойловичами–Затонськими і К°. Для мене ясно, що все скінчиться *наразі* поділом України, при чім Полякам дістанеться частина, в залежності від їх відпорній сили, хоч вони марять захопити Буг, з Одеським портом. Але мене дивує, як Ви та С[ергій] Олекс[андрович] [Єфремов] повірили в можливість цієї авантури і дали себе отак спровокувати, голосно скаржучись на большевицький гніт! Тепер Вам довго туди не буде повороту. Не знаю, що діється з моїми хлопцями: Івашко[3] зостався в Кононівці[4] і, коли його не мобілізують, то піде в повстанці, як каже Ю[лія] М[иколаївна][5]. Петрусь[6], певне, приховається і буде пробиватись до жінки в Кононівку, а Левко[7], мабуть, подався на Захід в надії пристроїтись в Університеті в Кам'янці. Отсі думки

не дають мені спокою і навіть радість від приїзду Ю[лії] М[иколаївни] не може їх паралізувати. Я, натурально, не збіраюсь і не збірався на Україну і не сподіваюсь туди скоро їхати, аби тільки мені добути відтіля мої спомини та фотографії укр[аїнських] діячів, то я тут продав би рукопис "Часові"[8] чи кооперативу то мав би на щось жить, бо певне скоро мені не буде з чого видавати пенсії. Так, сумні часи настали для укр[аїнської] інтеліґенції, далеко сумніщі, як польської – після повстаннів. Вона зможе вернутись вже хіба після миру Польсько-Російського, коли вийде амністія, а хто знає – коли вона буде! Я знов скажу, як в 17 році казав, хоч би в результаті лишилась нам школа, то й то був би величезний плюс, та якби ще земля перейшла селянам, тоді ми не пропадем, бо після всього пережитого за цих три роки народ наш освідомився більше, ніж за попередні 300 років, і ніщо вже його не придушить.

Ну, бувайте здорові. Дуже я хотів би побачитись, наговоритись з Вами, а тим часом, коли матимете час, то хоч напишіть – які маєте відомості про моїх хлопців та про наших спільних приятелів.

Ваш серцем Є. Чикаленко.

ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 86–87зв. Оригінал.

№ 3

Лист Є. Чикаленка до А. Ніковського

30/VI 1920, Прага

В[ельми]п[оважний] та дорогий Андрію Василевичу!

Пишу Вам третього листа вже з Праги, якого Ви дістанете, певне, разом з двома попередніми. До Праги я приїхав, щоб скористуватися пропозіцією Д[окто]ра Лукасевича[9] і позичити у нього трохи грошей.

Я не можу Вам описати, як тяжко мені «клянчити» для себе, коли мені важко було просити грошей у людей і на громадські справи. Але живий – живе гадає. Дуже Вас прошу вияснити в «сферах» моє становище з матеріального боку. Діло в тім, що мені обіцяно і в папері написано, що я маю одержувати платню Радника, а тим часом в Празі мені платять пенсию секретаря 5000 корон, бо у них по штату нема Радника, а цієї платні мені не стає на прожиття, лікування, одежу і т. д. Особливо тепер, коли Ю[лія] М[иколаївна], через політичну сітуацію, не може добитись до Київа.

Зважаючи на непевність цієї сітуації, я прошу Вас вияснити – чи не змогла б держава видати мені разом платню за рік вперед, щоб я був спокійний душею, а через те і здоровший тілом. Я думаю, що мені повірять, коли я скажу, що гроші ці я поверну як не державі, то українській справі, в тім разі, коли дістану якусь плату за маєтки, а коли не матиму змоги вернути, то не гріх буде мені, бо я в свій час витратив своїх грошей на українську справу далеко більшу суму і заслужив на те, аби держава не допустила мене до передчасної смерти.

Ще одне прохання. Коли возстановиться комунікація з Київом, візьміть на себе працю орґанізувати привіз сюди моїх споминів та фот[ографічних] карточок укр[аїнських] діячів. Левко і Петро знають, де вони сховані, але накажіть берегти їх в дорозі, як життя, бо я ними дорожу більше, як своїм життям. Я б їх тут приготував до друку, бо з 1861 до 1901 року, тобто за 40 років, вже можна й тепер публікувати. Міцно Вас Цілую і прошу повітати Вяч[еслава] Кост[янтинови]ча[10].

Ваш серцем Є. Чикаленко.

ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 88–89зв. Оригінал.

№ 4

Лист А. Ніковського до Є. Чикаленка

21–VI–1921 р.
Копія

Високошановний та дорогий Євгене Харламповичу.

Я не можу далі носити в собі всю ту масу образи й роздратування, що їх викликала в моїй душі Ваша стаття в "Волі" і що мене мучить марним жалем на Вас, тому мушу Вам про це написати. Написати треба, хоч би й в останнє, але наші колишні відносини вимагають, щоб Ви знали або принаймні моя совість була чиста, що я Вам весь той мій жаль висловив.

Справа тут тільки в тому, що боляче вдарили по державному центрові. Чи Ви знали весь трагізм становища в Тарнові і Ченстохові та по таборах чи ні, це вже мене не може заспокоити. Хоч би й не знали, то мусіли знати. Взагалі наша еміґрація, наші заслужені люде, бувші активні політики, бувші і теперішні закордонні співробітники абсолютно ніхто не хоче повірити, що уряд У. Н. Р. не має грошей. В це не вірять і зовсім близькі попередники уряду "Киян", навіть ті партійні товариші, котрі остаточно вичерпали наші фінанси, не вірите й Ви, коли думаєте, що в Тарнові нема самого справжнього голоду, що хтось із нас живе пишно, ситно й багато, дозволяє собі роскоші і забавки, або ж вірите спліткам про погулянки мої чи кого з товаришів. І моя вся претензія в тому, що Ви появили якусь особливу і невластиву Вам жорстокість до людей, що може йшли й непевною політичною дорогою, але працювали чи терпіли так, як Ви не працювали за весь час нашого відродження. Я не можу зрозуміти, як Ви, показавши стільки толеранцій до всіх режимів і ладів за останні чотирі роки, виступили тепер з концепцією, котра розрахована тільки на довший час уперед, але з котрої всяка дрібнота сьогодня робить розкладову роботу, інтригі, розвал, деморалізацію. Отже на сьогодня ефект Вашого виступу приводить тільки до порожнього місця замісць цього нещасного Державного центру, а на заміну його нічого не дає. Чи ми маємо право покладатися на теперішню інтелігенцію, як колись самі на себе, що могли висижувати і перемагати всякі обставини? Значить Ваша потіха грядущою монархією на сьогодня санкціонує анабіоз громадських і державних сил і пораду дає йти на еміґрацію,

спокійно виглядаючи порфироносного спасителя. Я не такий пилкий республіканець, яким міг би бути, бувши взагалі в життю і в політиці Вашим учеником, і мене мало обходить форма і навіть зміст майбутнього ладу, бо за гарантію української державности багато з нас відречеться своїх політичних принципів і уподобань, але зараз, коли монарх може бути тільки мрією ще в бесконечно більшій мірі, ніж президент чи Гетьман, в цей момент Вашу статтю можна оцінювати тільки рефлективно, по її сьогодняшним результатам, що я й роблю. Відки моє роздратовання? Бо я мушу доводити всім людям, що Вас поважають і знають про відношення до Вас моє, Прокоповича, Саліковського[11], Петлюри, Левка Чикаленка, Зайцева[12], В. Садовського[13] та инших, що Ви відорвалися від життя і Ваше серце замерзло для тих, хто був Вам близький, що з Відня і Бадену не видно ні Тарнова, ні України. Тому я мусів виступити проти Вас, але пожалів поважної полеміки, бо тема як теоретична зараз не варта чорнила, а тактичний ефект Вашого виступу дозволяє взяти тон хоч би й не відповідальний ні фактичному Вашому авторитету, ні моїй повазі до Вас. Тільки тепер, після багатьох літ знайомства з Вами і рвучи з Вами відносини, я хочу Вам сказати, що вже казав багатьом людям і чого не казав досі Вам. Я чоловік з вулиці, босяк може в будучому, може учитель гімназії, може ремісник, – я пішов на громадське поле за Вашим закликом і зараз, і завжди думав про Вас як про мого батька в самому святому розумінні цього слова. Не казав Вам про це, бо мужчини про це не говорять. Так багато думок і методів засвоїв я від Вас, стільки може Ваші рідні сини в собі свідомо не носили. І Ви двічі мені натякнули за час нашого знайомства, що я Вам як син – з тим більшою рішучістю я мушу од Вас одвернутися, бо Ваш виступ свідчить, що у Вас думки і мрії єсть – а цьому я особливої ціни не надаю, – але серце, серце принаймні для нас стало чуже і нечутливе.

Бувайте здорові. Тепер у мене про Вас зостаються тільки хороші мої спомини, але як би я строїв з Вами відносини на будуче, я вже собі не уявляю.

Ваш Андрій Ніковський (в[ласною] р[укою]).

ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 79–83. Рукописна копія. На звороті останньої сторінки олівцем написано: "Переслати Л. Чикаленкові для ознайомлення з проханням повернути назад в К[абінет] М[іністрів]" (підпис нерозбірливий).

КОМЕНТАРІ

1. Лівицький Андрій Миколайович (1879–1954) – визначний громадський і політичний діяч, правник, член УСДРП; 1917 р. – член УЦР та ЦК Селянської спілки, губернський комісар на Полтавщині. За часів Директорії – на керівних посадах в уряді УНР (міністр юстиції, заступник голови Ради міністрів, міністр закордонних справ); в жовтні 1919 р. голова дипломатичної місії у Варшаві, де 22 квітня 1920 р. підписав військово-політичний договір з Польщею. Від жовтня 1920 р. голова уряду УНР в екзилі. З 1926 р., після вбивства С. Петлюри, став його наступником; голова Державного центру УНР – Президент УНР в екзилі (1926–1954).

2. Новою Виговщиною Є. Чикаленко називав договір з Польщею, підписаний урядом УНР 22 квітня 1920 р.

3. Чикаленко Іван (1902–1974) – молодший син Є. Х. Чикаленка, був репресований радянською владою в 1929 р.

4. Кононівка – село на Полтавщині в Пирятинському повіті, де був маєток Є. Чикаленка.

5. Юлія Миколаївна – дружина Є. Х. Чикаленка.

6. Чикаленко Петро (1892–1928) – син Є. Х. Чикаленка. Перебуваючи на території радянської України, кілька разів був заарештований, останній раз – 15 березня 1928 р., відправлений на Соловки, помер у Курську в пересильній тюрмі.

7. Чикаленко Левко (1888–1965) – син Є. Х. Чикаленка, громадський діяч, за фахом археолог. Член УСДРП, 1917 р. – член Центральної Ради (її секретар), Малої ради. У 1919 р. – науковий співробітник ВУАН, 1920 р. – радник МВС УНР. На еміграції – доцент українських високих шкіл в ЧСР, член наукових товариств. З 1948 р. – в США.

8. "Час" – видавництво в Києві в 1908–1920 рр., засновниками якого були В. Королів-Старий, М. Синицький, П. Петрушевський.

9. Лукасевич Євмен (1871–1929), лікар, громадський діяч, публіцист. 1917–1918 рр. – один із організаторів Українського Червоного Хреста; 1918 р. – голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії, з кінця 1921 р. – у Варшаві.

10. Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881–1942) – громадський і політичний діяч, педагог, історик, публіцист, член УРДП і ТУП, з червня 1917 р. – член УПСФ; член Центральної Ради, в січні–квітні 1918 р. – міністр народної освіти УНР. У травні 1920 р. – голова Ради міністрів УНР, один із соратників С. Петлюри, займав ключові посади в уряді УНР в екзилі.

11. Саліковський Олександр Федорович (1866–1925) – громадський і політичний діяч, журналіст.

12. Зайцев Павло Іванович (1886–1965) – громадський і культурний діяч, учений-літературознавець. Член української громади в Петрограді, в 1917 р. член Центральної Ради, начальник канцелярії Генерального секретаріату освіти, викладач Українського народного університету, 1918 р. директор департаменту загальних справ Міністерства освіти Української Держави. 1919 р. начальник культурно-освітнього відділу армії УНР. 1918–1919 рр. головний редактор журналу "Наше минуле", співробітник ВУАН, редактор "Записок історично-філологічного відділу ВУАН". На еміграції з 1921 р., професор українських високих шкіл у Варшаві і Мюнхені, редактор (1934–1939) повного зібрання творів Т. Шевченка, що видавалося в Варшаві. Від 1941 р. у Німеччині, працівник наукових, освітніх установ та видавництв.

13. Садовський Валентин Васильович (1886–1947) – громадський і політичний діяч, за фахом економіст, член УСДРП, в 1917 р. – член Центральної Ради та Малої ради, в червні-серпні – генеральний секретар судових справ; за Директорії – міністр праці УНР, з 1920 р. – на еміграції в ЧСР, доцент Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР). Заарештований у Празі 1945 р., помер в Лук'янівській в'язниці в Києві.

Ірина ШЛІХТА (*Київ*)

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА МАРІЇ ДОНЦОВОЇ

У пам'яті нащадків ім'я Марії Донцової повністю витіснене іменем її чоловіка Дмитра Донцова – ідеолога українського націоналізму, багаторічного редактора "Літературно-наукового вістника" (1922–1932) й "Вістника" (1933–1939). Однак постать цієї жінки заслуговує на увагу професійних істориків та широких кіл української громадськості не лише у зв'язку зі згадками про чоловіка, а й як особистість сама по собі. На необхідності широкого й повного висвітлення діяльності М. Донцової ще в 1974 р. наголошував Богдан Кравців[1], однак до сьогодні ніяких зрушень на ниві наукового опрацювання даної проблеми не відбулося.

Зважаючи на те, що біографія цієї діячки є маловідомою і знайшла своє відображення лише в окремих довідкових виданнях[2], жіночій пресі[3] та монографії про Д. Донцова Михайла Сосновського[4], пропонуємо короткий огляд її життя й діяльності з метою ввести запропоновані документи в певний історичний контекст.

Марія Донцова народилася 26 липня 1891 р. в с. Сможому (тепер Сокальський район Львівської області) у сім'ї Ольги з Устияновичів та о. Михайла Сас-Бачинського.

Вона отримала ґрунтовну освіту: в 1909 р. закінчила український ліцей для дівчат у Перемишлі, після чого виїхала на навчання до Відня, де в 1910 р. отримала диплом Вищої торговельної школи для дівчат. Своєрідним доповненням до економічної освіти стало проходження в 1919 р. інструкторського шовківничого курсу товариства "Сільський Господар" у Львові.

---

[1] *Кравців Б.* Передмова // *Сосновський М.* Дмитро Донцов – політичний портрет: з історії розвитку українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто, 1974. – С. 12.

[2] Донцова Марія // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – Т. 2. – С. 576; *Передирій В.* Бачинська-Донцова Марія Михайлівна // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1996. – Вип. III. – С. 19–21.

[3] *Бурачинська Л.* Посмертна згадка (Марія Донцова) // Українка в світі. – 1979. – Ч. 1. – С. 30, 31; *Чапленко Н.* Наші сучасниці – короткі біографії (Марія Бачинська-Донцова – громадська діячка і журналістка) // Там само. – 1976. – Ч. 4. – С. 18, 19.

[4] *Сосновський М.* Дмитро Донцов – політичний портрет... – 419 с.

Ще 1909 р., перебуваючи у Відні, Марія Михайлівна познайомилася з людиною, яка змінила все її подальше життя. Це був Дмитро Донцов, тоді ще студент правничого факультету Віденського університету. Однак о. Михайло виступив проти шлюбу дочки з "невідомим еміґрантом з Росії". За свідченнями М. Сосновського, які він отримав безпосередньо від пані Марії, від подружжя з Донцовим її відмовляв і В'ячеслав Липинський[5]. Шлюб закоханим вдалося взяти лише після раптової смерті о. Михайла. Вінчання відбулося 27 травня 1912 р. у церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Львові.

З молодих років Марія Михайлівна зайняла активну громадську позицію. Це виявилося, зокрема, в тому, що вона належала до Жіночої чоти Січових Стрільців під проводом Олени Степанівни.

Важливим етапом у процесі професійного становлення М. Донцової став період Першої світової війни та українських визвольних змагань. Тоді вона співпрацювала зі своїм чоловіком, який обіймав різноманітні посади. Нагадаємо, що на початку війни Донцов отримав запрошення від представників Українського Парламентського Представництва М. Василька й К. Левицького організувати Українську інформаційну службу в Берліні. Донцов скористався з нагоди і близько двох років видавав бюлетень УІС "Korrespondenz", в якому співпрацювала М. Донцова. У 1916 р. на запрошення відомого діяча й мецената В. Степанківського Донцов очолив Бюро Національностей Росії у Лозанні (Швейцарія), яке почало видання "Korrespondenz der Nationalitaten Russland". У період Гетьманату (1918) він був призначений шефом Українського Телеграфічного Агентства (УТА) (однак слід зазначити, що щоденник Донцова[6] ніяк не розкриває можливу участь дружини в його роботі на даному етапі).

Після приходу до влади Директорії Донцов був змушений виїхати за кордон, щоб стати керівником "Українського пресового бюра" в Берні при українській дипломатичній місії у Швейцарії (1919–1921). У той же час М. Донцова, набувши певного досвіду роботи на дипломатичній ниві, виїхала як член місії уряду УНР до Копенгагена, де працювала в торговельному відділі до початку 1920 р. Крім того, у той самий час вона взяла участь у роботі Віденського конгресу Міжнародної Ліги Миру і Свободи як член української секції. Надія Суровцова залишила такий спогад про зустріч з Марією Донцовою на цьому зібранні: "...маленька щупленька жіночка, трохи манірна..."[7]

У 1921 р. Донцови почали заходи перед польською владою щодо дозволу на повернення до Львова. Їхні домагання базувалися на тому, що Марія Михайлівна походила з Галичини – території під польською окупацією і, отже, мала формальну підставу для повернення. На цій основі Марія Дон-

---

[5] Там само. – С. 77.

[6] *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. – К., 2002. – 206 с.

[7] *Суровцова Н.* Спогади. – К., 1996. – С. 146.

цова та її родина зверталися безпосередньо до Юзефа Пілсудського[8]. Зрештою такий дозвіл було отримано, й подружжя оселяється у Львові, на вул. Курковій, 11, кв. 9. Їхній дім у 1920–1930-х рр. перетворився на своєрідний український салон, осередок літературного й журналістського життя. Недаремно Юрій Липа в листі до Марії Донцової (без дати) пише: "Я приїхав зі Львова (до Познані. – *І. Ш.*) трохи инший. Спогад про кутик Донцових сповнює мене бадьоростю, бо там твориться життя. І радість – в мені, коли згадаю Вашу шляхотну істоту. Хай буде Вам про усе добре!"[9]

Марія Михайлівна не припиняла громадську діяльність. Вона стала членом товариств "Українська Захоронка", "Просвіта", "Сокіл", "Пласт" та Союзу Українок. Її діяльність в останній організації заслуговує на особливу увагу. Так, у 1920-х рр. вона була членом Управи Союзу Українок, а в 1927 р. – його головою. Саме під її керівництвом було проведено піврічний курс інструкторок для сільського жіноцтва. І взагалі Марія Михайлівна "зробила помітний внесок у зміцнення авторитету організації та розвиток її діяльності"[10]. Слід також зазначити, що в 1924 р. у зв'язку зі справою Ольги Басараб вона взяла участь у викритті злочинів польської влади. Тому дивним і, водночас, показовим є той факт, що стаття про жіночий рух, уміщена в "Енциклопедії українознавства"[11], жодного разу не згадує її ім'я. Принагідно треба сказати, що ще 1924 р. М. Донцова хотіла вийти з Союзу Українок, оскільки сюди входило багато осіб, прихильних до часопису "Діло", який часто публікував антидонцовські випади. Однак голові Союзу Українок вдалося її переконати, що це аполітична організація[12]. Проте зазначений факт ставить під сумнів це твердження.

У 1920-х рр. Марія Михайлівна часто публікується на сторінках галицької жіночої преси. Її статті були присвячені таким питанням: роль жінки в розвитку культури (Жінка і мистецтво // Жіночий вістник. – 1922. – Ч. 8); право жінки брати участь у виборах й роз'яснення значення цієї акції (Вибори і жіноцтво // Жіноча доля. – 1927. – Ч. 16); дослідження процесу розгортання жіночого руху в Галичині (Розвиток наших жіночих товариств // Ілюстрований календар-альманах "Жіночої долі" на звичайний рік 1927: На новий шлях. – Коломия, 1926; На біжучі теми жіночого руху // Наш світ: Альманах "Жіночої долі" з додатком календаря на рік 1928. – Коломия, 1927) та на Східній Україні (Жіночий рух: жінка на Радянській Україні // Жіноча доля. – 1926. – Ч. 3; Українська жінка в Радянському Союзі // Нова хата. – 1928. – Ч. 6).

---

[8] *Сосновський М.* Дмитро Донцов – політичний портрет... – С. 153.

[9] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3849: Особистий фонд докт. Дмитра Донцова (1909–1939). – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 56.

[10] *Передирій В.* Бачинська-Донцова Марія Михайлівна. – С. 20.

[11] *Івченко Л.* Жіночий рух // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – Т. 3. – С. 1050–1053 (репр. вид. 1949 р.).

[12] ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 13.

Важливі зміни в діяльності М. Донцової відбулися, коли в 1932 р. припинив виходити "Літературно-науковий вістник", що його редагував Д. Донцов та в якому співпрацювала вона сама. Тепер свою головну увагу вона зосередила на тому, щоб уможливити відновлення видання. Зрештою, завдяки фінансовій допомозі родини Бачинських і, насамперед, матері Марії Михайлівни, яка була професійною журналісткою, журнал під назвою "Вістник літератури, політики і науки" почав виходити вже в 1933 р. Тому не дивно, що Михайло Сосновський дає таку високу оцінку заслугам пані Марії в даному питанні: "Дві особи причинилися до появи, а далі розбудови нового підприємства: Марія Донцова і адміністратор видавництва Михайло Гікавий"[13]. Корисними для розуміння умов, за яких існувало нове видання, є спогади Марії Михайлівни, записані М. Сосновським: "Марія Донцова розповідає, що через брак фондів Донцову доводилося відвідувати каварні, де для користування відвідувачів була чужомовна преса, і там він її перечитував. Це саме робила сама М. Донцова, готуючи хроніку чи шукаючи потрібного для редакції матеріялу. [...] Марія Донцова згадує, що їй доводилося давати в заставу особисті речі, щоб роздобути гроші на сплачення друку та інших видатків кожного чергового числа журналу. Скоро, однак, початкові труднощі вдалося перебороти, і видавництво почало себе оплачувати"[14]. Певний час Марія Михайлівна виконувала коректорську роботу. Крім того, її перу належать опубліковані на сторінках журналу рецензії на періодичні видання (1926. – Кн. 7–8), переклади художньої прози (1930. – Кн. 10), збірки поезій (1933. – Кн. 10) тощо[15]. Однак, роль пані Марії у функціонуванні "Вістника" була значно важливішою, ніж суто фінансова допомога, технічна і творча праця. Саме Марія Михайлівна та її родина (Ольга Бачинська (мати), Леся Бачинська (сестра), Нана (племінниця)) створили для співробітників журналу певну родинну атмосферу, яка частково пом'якшувала авторитарні методи діяльності Донцова-редактора. Найкраще ілюструють цю тезу стосунки Марії Донцової та Юрія Липи: саме Марія Михайлівна поставила огорожу навколо могили Івана Липи[16], саме вона допомагала синові публікувати твори батька[17], вона підтримувала поета матеріально[18] й була його джерелом забезпечення недоступними за кордоном українськими виданнями[19]. Зрозуміло, отже, чому Ю. Липа називав її своєю "нареченою"[20]. У такому самому контексті слід розглядати й бажання Євгена Маланюка відпочити на хуторі Лесі Бачинської[21].

---

[13] *Сосновський М.* Дмитро Донцов – політичний портрет... – С. 180.

[14] Там само. – С. 181.

[15] Псевдоніми і криптоніми М. Донцової: Марійка Дика, М. Бачин, М. Б. – Д., М. Б.

[16] ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 60.

[17] Там само. – Арк. 54, 55.

[18] Там само. – Арк. 56.

[19] Там само. – Арк. 54, 55.

[20] Там само. – Арк. 60.

[21] Там само. – Спр. 13. – Арк. 62.

З початком Другої світової війни шлюб Донцових розпався. Причиною, ймовірно, можна вважати те, що, як пише Наталя Лівицька-Холодна, "...Донцов був відомий зі своїх частих захоплень"[22]. А на кінець 1930-х рр. очевидним стає його зв'язок з Оленою Телігою, який "тривав найдовше і, можливо, був останнім"[23]. Однак не можна відкидати чинників іншого характеру. Деяке світло на тертя між подружжям кидає згадка О. Лагутенка про фінансовий скандал у 1920 р.: "Про те що Ваш чоловік буде подавати до суду на Вас мені було дуже непріємно довідатись. Ви вибачте мене, се не моє діло абсолютно, але я завжди почував пошану до Вашого чоловіка як до людини кристально чисто-чесного з боку грошевих справ. І мені здається тепер, особливо тепер не варто побільшувати скандальну українську хронику зайвим скандалом"[24].

Після 1939 р. Марія Донцова певний час залишалася на теренах Галичини. У 1941 р. вона разом з братом Володимиром виїхала до Ковеля. Однак 1943 р. у ході відплатних акцій німецької влади за дії партизан Марію Михайлівну було заарештовано й ув'язнено як заручницю в Ковельській в'язниці. Після звільнення вона виїхала до Праги, а згодом – до Німеччини, де взяла активну участь у роботі Об'єднання Українських Жінок, редагуючи три останні числа журналу "Громадянка".

У 1950 р. Марія Донцова назавжди виїхала до США. Тут вона продовжила свою громадську діяльність, вступивши до Союзу Українок Америки та дописуючи до еміґраційної преси, в тому числі до авторитетної "Свободи". У цей період свого життя Марія Михайлівна написала спогади про видатні постаті нашого минулого. 30 грудня 1978 р. у Нью-Йорку Марії Донцової не стало.

Ця людина прожила цікаве й бурхливе життя. Вона замолоду зайняла активну громадську позицію і свої переконання пронесла через усі життєві бурі. Проте, як уже згадувалося, в пам'яті нащадків її ім'я збереглося майже виключно завдяки інтересу до постаті Дмитра Донцова. Це цілком зрозуміло, оскільки особа пані Марії ще не знайшла свого біографа, який би розкрив яскраву індивідуальність цієї жінки, що була сформована задовго до знайомства з Донцовим.

Шлюб з Марією Бачинською для Дмитра Донцова виявився надзвичайно щасливим, адже вона стала не лише вірним і щирим другом, а й помічником і організатором у його громадській і творчій праці[25]. Цей шлюб, очевидно, був щасливим і для пані Марії, оскільки вона підтримувала Дмитра Донцова до кінця свого життя.

---

[22] *Лівицька-Холодна Н.* Спомин про короткий період життя Олени Теліги // Сучасність. – 1990. – Ч. 10. – С. 92.

[23] Там само.

[24] ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 82, 83.

[25] *Баган О.* Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини XX ст.) // *Донцов Д.* Твори. – Львів, 2001. – Т. 1: Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 33.

Досліджуючи постать Дмитра Донцова та історію редагованих ним журналів, слід завжди пам'ятати, що саме завдяки зусиллям Марії Михайлівни та її родини Донцову вдалося перетворити "ЛНВ" на одне з найживучіших впливових видань 1920–1930-х рр. Крім того, треба враховувати, що спогади Марії Донцової стали одним з головних джерел наших уявлень про особу Дмитра Донцова.

Діяльність Марії Михайлівни, її жертовність у виконанні громадських обов'язків можуть стати зразком для сучасного й майбутніх поколінь. Тому її постать заслуговує не лише на ретельне наукове вивчення, а й на популяризацію в позанауковому середовищі.

* * *

Усі запропоновані до розгляду документи знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України (ф. 3849: Особистий фонд докт. Дмитра Донцова (1909–1939)). Назва фонду трохи не відповідає дійсності, оскільки його формують матеріали, що їх збирала Марія Донцова і які, таким чином, більше відображають її життєвий шлях, аніж діяльність Дмитра Донцова. Документи, включені до цієї добірки, публікуються вперше. Стилістичні та орфографічні особливості письма збережено.

Документи № 1–4 важливі тим, що фіксують високу оцінку професійної здатності Марії Донцової. Крім того, вони є ще одним свідченням бурхливого розвитку кооперації на початку XX ст.

Док. № 5 є відтворенням українського варіанту дипломатичного паспорта, наданого М. Донцовій Директорією для роботи в українській місії в Данії.

Док. № 6–12 є свідченням широкого діапазону діяльності М. Донцової та її впливу в середовищі молоді, колишніх військових, інтелігенції.

Док. № 13, 14 цікаві тим, що відображають участь і авторитет Марії Михайлівни в жіночому русі.

Найважливішим, як здається, є док. № 15, який зафіксував офіційне визнання заслуг Дмитра й Марії Донцових сучасниками, хоча інформація про М. Донцову так і не ввійшла до енциклопедії.

ДОКУМЕНТИ

№ 1*

24 вересня 1910 р.

Високоповажана Пані
Мария Бачиньска
в Дрогобичи.

Отсим посьвідчаємо що п. Мария Бачиньска абсольвентка[1] однорічного курсу "Abiturienten-Kurs"[2] в Академії торговельній у Відни родом зі Смор-

* Бланк Товариства задаткового "Народний Дім" в Дрогобичі.

жого пов. Турчанського відбула одно-місячну практику в Товаристві задатковім "Народний Дім"[3] в Дрогобичи від дня 24 серпня 1910 р. до 24 вересня 1910 року.

Яко силу фахову в-повні поручаємо.

[Нерозбірливий підпис, печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 27. Оригінал. Машинопис.

№ 2*

Посьвідчене.

Отсим посьвідчаємо, що Вп. Мария Бачинська, уроджена 26. липня 1891. року в Сморжім, відбула в Краєвім Союзі кредитовім[4] у Львові в 1910. році бухгальтерийну практику, основно пізнала діловодство нашого Стоваришеня і набула вправу у веденю бухгальтерні кредитового стоваришеня.

У Львові, дня 15. грудня 1910.

[Нерозбірливий підпис, печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3. Оригінал. Машинопис.

№ 3**

вул. Словацького, 18

Świadectwo

Ninieszem potwierdzamy, że p. Marya Baczyńska, rodem ze Smorza w Galicyi, pracowała w naszej firmie jako buchalterka, w czasie od 20. grudnia 1910 do 15. kwietnia 1911.

P. Baczyńska wywiązywała się z poruczonych jej zadań nader skrupulatnie, wśród pracy okazywała wielką pilność i znajomość rzeczy, a osobistym swoim charakterem syskała sobie nasze pełne uznanie.

Zwalniamy ją na własne żądanie i życzymy jej przy tej sposobności szczęjcia w dalszej drodze życia.

Lwów, dnia 15. kwietnia 1911.

[Нерозбірливий підпис, печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 4. Оригінал. Машинопис.

---

* Бланк Крайового Союзу кредитового у Львові.

** Бланк Sokolnicki & Wiśniewski Fabryka Elektrotechniczna i zakład Instalacyiny, Lwów.

№ 4*

Сьвідоцтво

Для Впов. Пані Мариї Бачиньскої зам. Донцов

Отсим посьвідчає ся, що пані Мария Бачиньска замужна Донцов, роджена дня 26. липня 1891 в Сморжу, була занята в бюрі Краєвого Союза для збуту худоби[5] у Львові від дня 15. цьвітня 1911 до 31. мая 1912 як самостійна бухальтерка та виповнювала поручені собі обовязки з похвали гідною точностию, солїдностию та пильностию.

Пані Мария Донцов опускає своє становиско на власне бажанє.

[Без дати. Два нерозбірливі підписи, печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7. Оригінал. Машинопис.

№ 5**

Українська Народня Республіка
Міністерство Закордонних Справ
Дипльоматичний паспорт

Правительство Української Народньої Республіки сим подає до відома всім, що власник цього дійсно є Донцова Марія урядовець Надзвичайної Дипльоматичної Місії в Данії.

і тому просить Високі Правительства Чужоземних Держав і пропонує кожному, до кого це може відноситись, а військовим та цівільним Української Народньої Республіки наказує, щоби власникові цього не тільки не чинено ніяких перепон при переїзді, чи проживанню повсюду, але щоби були вжиті заходи для оказання йому всякої допомоги.

Паспорт цей видається в цілях установлення ідентичности особи, а також за для уможливлення вільного переїзду в Чужоземні Держави, що підписали та приложенням Державної печатки стверджується.

/ Міністр Закордонних Справ: [нерозбірливий підпис]

/ Директор Департаменту Чужоземних Зносин: [нерозбірливий підпис, печатка]

17 січня 1919 року, Київ.

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 9. Оригінал. Машинопис.

№ 6

Посвідка

Згідно з розпорядком ч. 6 – IV. – 1926 р. Верх[ньої] Пласт[ової] Команди, як Секції Укр[аїнського] Кр[аєвого] Тов-а Охорони дітий і опіки

* Бланк Крайового Союзу для збуту худоби у Львові.

** Два варіанти: український та французький. Подається перший.

над молодіжжю[6] у Львові, обіж. 23/15 посвідчається, що Вп. Пані проф. Донцова є Вождом Пластового дівочого табору в селі Перехрестне, пов. Косів.

Косів 16 липня 1926 р.
[Нерозбірливий підпис, печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 14. Оригінал. Машинопис.

№ 7*

До В. Ш. П. Донцової.

Т[арнівське] Центральне Правління, довідавшись від п. Сотника Чайки, про піддержку і допомогу яких В. Ш. Пані ласкаво уділили йому при збиранню пожертв в користь інвалідів і ранених армії У. Н. Р., в імени наших страдників – героїв, висловлює Вам щиру подяку і тішить себе надією, що чутке до наших страждань і матеріяльних недостатків серце Ш. П. і само дбатиме і других будитиме до цего шляхетного діла.

Кожна датка поруч з імям братолюба – жертводавця будуть записані золотими буквами на сторінках історії страждань нашого ввідданого святій ідеі вояцтва, в визвольній боротьбі віддавшого все... за Матір Нашу – Україну.

З правдивою до Вас пошаною

Голова Т[арнівського] Центрального Правління [нерозбірливий підпис]

Член Правління [нерозбірливий підпис]

Секретарь [нерозбірливий підпис, печатка]

[Без дати]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1. Оригінал. Машинопис.

№ 8

Високошановна Пані,

Всеукраїнська Спілка Військових Інвалідів доручила мені, щоб я Вам передав щиру подяку Спілки за Вашу ласкаву допомогу при зборі жертв на користь українських інвалідів на Меланчин Вечір, 31/XII – 1/I с. р. Виконуючи з особливою приємностю це доручення, користаюся з нагоди, щоби Вас щиро привітати і просити Вас передати мій привіт Вашому чоловікові.

З глибокою пошаною

К. Чайка.

Відень, дня 19 березня
1922 року.

До високошановної пані Донцової
у Відні.

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2. Оригінал. Машинопис.

---

* Бланк Всеукраїнської спілки військових інвалідів УНР[7], м. Тарнів.

№ 9*

Львів, дня 3. жовтня 1924.

До Високоповажаної Пані Марії Донцов
у Львові.

Виконуючи ухвалу Головного Виділу Т-ва "Просвіта"[8] у Львові з дня 30. вересня ц. р. висказуємо отсим Високоповажаній Пані щиру подяку за допомогу і співпрацю в улаштованю спільного обіду для представників філій і гостей Т-ва "Просвіта" дня 29. вересня ц. р.

За головний виділ Т-ва "Просвіта"
голова [нерозбірливий підпис]
за секретаря [нерозбірливий підпис]
[Печатка]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 7. Оригінал. Машинопис.

№ 10

[Печатка] Коваль, дня 29-го серпня 1927 р.

До Високоповажаної пані Донцовоі
в с. Любитові.

Рада Т-ва Ковельської імення Лесі Украінки Повітової ПРОСВІТИ цим має за шану попросити Вп. П. Добродійку о виголошення реферату на добровільну тему про жіноче питання (як рівноправність жінок, чи роля жінки в відродженню нації, чи справа виховання і організації жінок і т. п.) в помешканні Т-ва в м. Ковелі в неділю о год. 7-ій вечора.

Рада Т-ва з нагоди цього, що Вп. Пані знаходиться на дачи не далеко від Ковля, радо буде вітати Вп. П. і в гурті Ковельського жіноцтва та молоді.

З глубокою пошаною
/ Голова ради Т-ва ПРОСВІТИ [нерозбірливий підпис]
Секретар [нерозбірливий підпис]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 10. Оригінал. Машинопис.

№ 11**

Львів, дня 29 вересня 1930.

До Високоповажаної Пані
М. Донцової у Львові.

Виділ ТОВАРИСТВА ПРИХИЛЬНИКІВ ОСВІТИ[9] у Львові почувається до милого обовязку зложити Вп. Пані найщирійшу подяку за цінний труд коло переведення збірки в "ДНІ СТУДЕНТА" у Львові.

З глибокою пошаною

* Бланк Товариства "Просвіта" у Львові. Ч. 3212.
** Бланк Товариства Прихильників освіти. Ч. 769/30.

За Виділ товариства:
[Печатка, два нерозбірливі підписи]

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12. Оригінал. Машинопис.

№ 12*

Рогатин, 17. червня 1931.

До Високоповажаної Пані
Донцової
у Львові.

Управа школи має честь передати отсим Високоповажаній Пані сердечну подяку від себе й від родичів за Ваше ласкаве материнське піклування дітьми нашої школи в часі їх побуту у Львові з нагоди "Свята Молоді"[10].

В душі дітвори лишилися як найгарніші враження, а їх спомини з побуту у Льва – городі будуть все вязатися з Вашою Достойною Особою.

Микола Водонос
управитель школи [печатка].

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14. Оригінал. Машинопис.

№ 13

Високоповажана Пані

Ратуйте нашу ситуацію в справі святковання ювілею 50. ліття Інституту[11].

Справа в тім, що п. Селезінкова[12] сама зголосилася до участи в святкованню і приготовила реферат, а саме споміни з життя і буття в інституті і ми комітет по улаштованню академії, цілком певно числили на її участь. Сьогодня дістали листа, що п. Селезінкова захорувала і не може приїхати на свято і взяти участь.

В той спосіб увільнилася одна найважніща точка нашої проґрами і конечно треба її заповнити. Вибір впав на Вас, тому, що Ви є добра бесідниця і вправні в многоразових виступах, так що не потребуєте часу на приготовання. Дуже просимо конечно взяти на себе такій реферат, тим Ви вирятуєте академію, яку взялися ми давні інститутки приготовити своїми силами.

Наш обовязок ще написати Вам, що на самому початку уложенню проґрами мали Вас на сю точку просити, але коли п. Селезенкова зголосилася листовно до участи, то тим самим вже не хотіли ій відмовити.

В надії, що Пані зрозуміє нашу просьбу і не відмовить участи і виголосить споміни з життя інституту остаємося з правдивим поважанням

Комітіт по улаштованню свята
В. Волянська, О. Левкевич
М. Данилевич, В. Важейко

Перемишль, 10. X. 1931.

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 15, 16. Оригінал. Машинопис.

* Бланк Управи всенародної 4-ої К. П. школи "Рідна школа"[13] в Рогатині. Ч. 35/31.

44*4-407

№ 14*

Львів, дня 28 квітня 1934.

До Високоповажаної Пані

Донцова М.

Як звісно з кінцем червня б. р. відбудеться з нагоди 50-ліття заснування першого жіночого Товариства[14] Український Жіночий Конґрес у Станиславові[15]. При Конґресі влаштовується виставку творчої праці української жінки на літературному, науковому та журналістичному полі. Зокрема виставка обійме праці про жіночий рух. Виставка буде ілюстрована портретами та світлинами наших визначних письменниць та громадянок.

Отцим звертаємося до Вас, Шановна Пані з проханням передати (переслати) Вашу світлину для вистави. Після Конґресу світлину повернемо.

Рівночасно прохаємо визичити світлини інших письменниць або громадянок, якщо такі в Вас є. На відворотній стороні світлини прохаємо подати імя й прізвище особи чи осіб та власника світлини.

Адреса для поштової висилки світлин: Союз Українок[16], Львів, Підвалля 7/І. для п. Е. Храпливої.

За Діловий Конґресовий Комітет:

Голова. Голова Комісії Виставки Книжки.

Ев. Макарушкова[17]

Н. Дорошенко[18]

За Головний Виділ Союзу Українок:

Міляна Рудницька[19] Ірена Лукева

Голова.

Секретарка.

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 17. Оригінал. Машинопис.

№ 15

Львів, дня 26 листопада 1930.

Високоповажані Пані!

Бажаючи помістити в нашій Енцикльопедії[20] звістку про Вас і Вашого Мужа, дуже просимо ласкаво подати нам наступуючі інформації:

1. Дати уродження Ваші і Вашого Мужа[21]
2. Дату коли Ви вступили до У. С. С.[22]

В надії, що не відмовити нашій просьбі і в можливо найкоротшому часі подасьте нам бажані інформації, остаємо з правдивим поважанням

За Редакційну Колеґію: [нерозбірливий підпис]

До Вп. Добродійки Марії Донцової

у Львові.

ЦДАВОУ. – Ф. 3849. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 13. Оригінал. Машинопис.

---

* Бланк Союзу Українок.

** Бланк Загальної Української Енцикльопедії – Львів. Ч. 133.

КОМЕНТАРІ

1. Калька з німецької мови (нім. Absolvent – студент, який закінчив повний навчальний курс).

2. Курси кандидатів на отримання диплома.

3. Під назвою "Народний Дім", поруч з багатьма іншими назвами, на теренах Західної України діяли кредитні кооперативи, створені за зразком першого кредитного товариства краю "Віра" (Перемишль, 1894).

4. Крайовий кредитовий союз був створений у 1898 р. за головування К. Левицького та К. Паньківського як організаційний осередок для нагляду за діяльністю кооперативних спілок. Поступово розширив свої функції. У 1924 р. перейменований на Центробанк. Проіснував до 1939 р.

5. Крайовий Союз для зберігання і збуту худоби був створений з ініціативи товариства "Сільський Господар" під головуванням Є. Олесницького у 1911 р. На 1939 р. об'єднував майже 62 низові спілки.

6. Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю створене у 1918 р. у структурі Пласту. Проіснувало до остаточної заборони Пласту на всіх українських землях під Польщею у 1930 р.

7. Комбатантська організація, що була створена на території Польщі після остаточної поразки українських визвольних змагань.

8. "Просвіта" – назва українських громадських товариств для масового поширення освіти і національної свідомості серед народу, що існували на українських землях з кінця 1860-х до 1940-х рр.; традиції "Просвіти" були збережені на еміграції і відродилися в незалежній Україні. Перша "Просвіта" була заснована у Львові у 1868 р.

9. Товариство Прихильників освіти засноване у Львові з ініціативи НТШ для допомоги незаможним українським студентам високих шкіл; діяло у 1927–1934 рр. (до закриття польською владою). Перший голова В. Децикевич, з 1933 р. – О. Кульчицький.

10. "Свято Молоді" на українських землях під Польщею проводилося у травні – на початку червня. Мало релігійне забарвлення.

11. Мається на увазі український ліцей для дівчат у Перемишлі.

12. Н. Селезінкова – визначна діячка жіночого руху 1920–1930-х рр.

13. "Рідна школа" – назва керівного центру українських приватних шкіл та верховного органу в українських шкільних і виховних справах (1926–1939), що був наступником Українського Педагогічного Товариства (1920–1926). Діяльність "Рідної школи" обмежувалася Галичиною. Існувала за рахунок добровільних пожертв українських громадян.

14. Мова йде про Товариство руських жінок, створене в Станіславові у 1884 р. з ініціативи Н. Кобринської.

15. Відбувся 23–27 червня 1934 р.

16. Союз Українок був створений у 1917 р. на базі Жіночої Громади (перша голова Є. Макарушкова). Із утворенням Союзу Українок жіночий рух набрав виразно національно-політичного забарвлення. Органи: "Жінка" та "Українка". Розвиток й активність організації призвели до її заборони владою у кінці 1930-х рр. Замість неї на засадах партії закладено "Дружину ім. Княгині Ольги".

17. Євгенія Макарушкова – перша голова Союзу Українок.

18. Наталя Дорошенко (1888–?) – сестра Володимира Дорошенка, громадська діячка й педагог; 1917–1920 рр. – організаторка й директорка першої т. зв. "земської" української гімназії в Полтаві; у 1921–1939 рр. – бібліотекарка Товариства "Просвіта" у Львові; з 1939 р. – в США. Автор багатьох книг і статей, переважно з бібліотечної справи.

19. Мілена Рудницька (1892, Зборів – 1976, Мюнхен) – політична і громадська діячка, журналістка, учителька середніх шкіл, пізніше викладач на Вищих Педагогічних

Курсах у Львові (1921–1928). Одна з ідеологів українського жіночого руху на Західній Україні та його провідних діячок у 1920–1930-х рр. Голова центральної управи Союзу Українок у Львові, Світового Союзу Українок, політичної жіночої організації "Дружина ім. Княгині Ольги"; редактор журналу "Жінка" (1935–1939); учасниця міжнародних жіночих з'їздів. Активна діячка УНДО, посол до польського сейму (1928–1935). Як делегатка Української Парламентарної Репрезентації захищала в Лізі Націй українські петиції, зокрема в справі пацифікації, голоду в УРСР. У 1936–1939 рр. – член президії Українського Координаційного Комітету у Львові. З 1939 р. – на еміграції. Автор книг і статей на політичні, феміністичні й виховні теми.

20. Донцов Дмитро // Українська Загальна Енциклопедія: У 3 т. / Під гол. ред. І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия, [б. р.] – Т. 1. – С. 1131. Статті про Марію Донцову не було.

21. Відповідно 26 липня 1891 р. та 17 серпня 1883 р.

22. Очевидно, 1913 р.

Роман КИСЕЛЬОВ (*Київ*)

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ЗОРІАНА ДОЛЕНҐИ-ХОДАКОВСЬКОГО ДО ОВРУЦЬКОГО АРХІМАНДРИТА ПАХОМІЯ ЛЕВИЦЬКОГО

Зоріан Доленґа-Ходаковський (Адам Чарноцький, 1784–1825) – видатний польський фольклорист та історик – є знаковою постаттю також і в українській культурі. У 1814–1819 рр., подорожуючи всією територією України, дослідник зібрав близько 2000 пісень, що становили основу народного репертуару початку XIX ст. Це зібрання було винятковим явищем у тодішній слов'янській фольклористиці, яка щойно зароджувалася. Вартість записів Ходаковського набагато вища за тодішні друковані і рукописні пісенники не тільки через кількісні показники. Вона полягає також "у великій достовірності записів, у науковому ставленні до текстів, їх мовних особливостей, у розкритті окремих сторін функціональності пісень в обрядах та живому побуті"[1].

Збирання пісенного фольклору було, втім, лише одним з напрямків діяльності дослідника-ентузіаста. У свій час З. Доленга-Ходаковський був відомий насамперед як автор революційної теорії історії розселення давніх слов'ян. Він вважав, що кабінетні студії безплідні для вивчення давньої епохи. Її корені треба шукати у фольклорі, топоніміці, народній термінології, старших лексичних пластах слов'янських мов, а для збирання такого джерельного матеріалу потрібні ґрунтовні польові дослідження. Приклади застосування цього методу ми можемо бачити в його працях "Про слов'янщину перед християнством" (1818), "Розвідки стосовно руської історії" (1819), "Проект вченої подорожі по Росії для пояснення давньої слов'янської історії" (1820), "Шляхи сполучення в давній Росії" (опубл. 1837) та ін.

Ходаковський встиг зробити багато в цій справі. Наслідком його роботи є, зокрема, чотиритомний словник городищ (бл. 2000 арк.), що зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, численні історичні, топонімічні, етимологічні коментарі до окремих об'єктів та назв, висловлені у статтях та листах. Треба відзначити і його спробу укласти список слів праслов'янського походження (1254 одиниці в абетковому порядку)[2].

До своїх досліджень З. Доленґа-Ходаковський прагнув залучити якнайширший матеріал з мов і територій усіх слов'янських, а також і сусідніх

---

[1] *Дей О. І.* Записи українських пісень З. Доленги-Ходаковського // Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С. 28.

[2] *Доленга-Ходаковскій З.* Проэктъ ученаго путешествія по Россіи, для объясненія древней славянской исторіи // Сынъ Отечества. – СПб., 1820. – Ч. 63. – С. 289–312.

народів: "Якщо перестану бути братом для русинів, чехів, угорців та інших, то муситиму зупинитися і в цілому намірі, і польська старожитність зникне. Без інших не можна відкрити"[3].

У цьому зв'язку для нас особливо цікавими є його міркування з приводу української мови. У листі до генерала Л. Кропинського від 2 березня 1818 р. Ходаковський пише: "Митрополит тутешньої Унії Левицький і священик Могильницький узялися за плекання тутешньої української мови (języka Ruskiego) (на відміну від "rossyjskiego". – *Р. К.*): цього досить, аби з ними познайомитися. Київ та Кременець, що лежать у цій смузі південної Русі, мусили б діяти спільно. Те, що писано про малоросійський діалект, варте сміху. Бандтке прийняв мої зауваження в новому виданні своєї історії, де він характеризує цю мову"[4].

Трохи пізніше, познайомившись зі згаданими українськими діячами Михайлом Левицьким (1774–1858) та Іваном Могильницьким (1777–1831), у листі від 28 травня 1818 р. Ходаковський висловлює ще цікавіші критичні зауваження щодо характеру мови, вживаної у виданнях, підготованих цими дослідниками: "Його (М. Левицького. – *Р. К.*) старання навколо парафіяльних шкіл, виблаганих в уряду, і вже по багатьох місцях приведених до ладу, побачите ви, пане генерале, у кількох книжечках тут доданих, які я відсилаю як пожертву до Кременецької бібліотеки. Буде то пам'яткою праці над освітою сільського люду в цих місцевостях, а також бажання зберегти мову, яка щоразу більше хилилася до занепаду. Хотіло духовенство вжити мови цілковито місцевої, але пішовши за прикладом давніх уніатів, які у Львові видавали церковні книжки, помішало одне з другим"[5].

Дійшов до нас і текст листа українською мовою, що його написав З. Доленга-Ходаковський до І. С. Орлая (1770–1829): його передруковано, щоправда з застосуванням неприйнятних для української мови принципів транслітерації, у виданні праць Ходаковського 1967 р.[6]

Самовіддана праця З. Доленги-Ходаковського над збиранням матеріалу для своїх досліджень, сміливість його гіпотез, його критика інших істориків, у т. ч. М. М. Карамзіна, не завжди знаходили розуміння. "Польский ковтун", "могилогляд", "простосвятоша", "тупоголовый Ходаковский", "Дон-Кихот", "перелицованный Виргилий"; "галиматья", "городощесловие", "бродяжничество" – так характеризував Ходаковського та його діяльність Є. Болховітінов, до якого він звертався за консультацією щодо місцевої топоніміки[7].

---

[3] Listy Zoryana Chodakowskiego z lat 1817–1821 // Biblioteka Warszawska. – 1866. – T. II. – S. 163.

[4] Ibidem. – S. 174.

[5] Ibidem. – S. 178.

[6] *Dołęga-Chodakowski Z.* O sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy / Opr. i wstępem opatrzył Julian Maślanka. – Warszawa, 1967. – S. 283–284.

[7] Псковскія письма митрополита Евгенія Болховитинова къ петербургскому библіографу и археологу В. Г. Анастасевичу // Русский Архив. – 1889. – № 6. – С. 161–236; № 7. – С. 321–388.

Протилежне бачення може проілюструвати висловлювання іншого сучасника – російського, до речі, не менш шовіністично налаштованого, історика М. Погодіна: "я представляю статью Ходаковского в нашем сборнике, потому что она заключает в себе ясное представление замечательной системы этого знаменитого Географа-Историка, и множество частных драгоценных исторических известий"[8]. Та незважаючи на різну реакцію з боку осіб, до яких він звертався (як видно і з публікованого нами листа), вчений завжди прагнув розширити коло своїх контактів, аби здобути підтримку і допомогу в збиранні фактичного матеріалу. Його ентузіазм і безпосередність при цьому, вкупі з мандрівним життям, авантюрними подробицями біографії, зробили Доленґу-Ходаковського постаттю символічною, прототипом деяких творів романтичної літератури першої половини XIX ст.[9]

Коло людей, з якими контактував чи намагався контактувати дослідник, дуже широке. Це польські, російські та українські діячі науки і культури, численні урядовці. "Розкидав мої запитання до Москви, Вільна, Львова, Бобруйська, Ковеля, Острога, Новгорода-Сіверського – ще готую до Казані, Симбірська і нижнього Уралу – від Кавказу і берегів лукоморських або каспійських сподіваюся вченої відповіді", – пише він у листі до архімандрита Левицького.

У зв'язку з особою адресата знайденого нами листа, зупинимося коротко на стосунках З. Доленґи-Ходаковського з людьми духовного стану. "Цікава та подробиця, що подорожуючи по землях польських, він обминав костели і ксьондзів, а на Руси, навпаки, перш за все звертався до духовенства", – пише В. Доманицький[10]. І справді, факти біографії свідчать про його зустрічі і листування з представниками усіх тодішніх християнських конфесій в Україні. Бувши 1818 р. в Перемишлі, дослідник спілкувався з римо-католицьким священиком Францішком Файгелем (1777–1836), який також цікавився старовиною[11]. Він приятелював з православним єпископом волинським і житомирським Стефаном Романовським (1813–1828), а православний митрополит київський і галицький Серапіон Александровський подарував йому гравійований план київських печер і церков[12].

Проте найплiднішими, слід припустити, були його контакти з греко-католицьким духовенством і чернецтвом. Окрім уже згаданих митрополита М. Левицького та І. Могильницького, З. Доленґа-Ходаковський зустрічався у Львові з українським церковним та освітнім діячем василіянином Модестом Михайлом Гриневецьким (1758–1823), який познайомив його з граматикою

[8] Историческая система Ходаковскаго // Русский исторический сборник. – М., 1838. – Т. 1. – Кн. 3. – С. 4.

[9] *Maślanka J.* Zorian Dołęga-Chodakowski: Jego miejsce w kulturze polskiej i wpływ na polskie piśmiennictwo romantyczne. – Wrocław etc., 1965. – S. 92–97.

[10] *Доманицький В.* Піонер української етнографії: (Зоріан Доленґа-Ходаковський) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1905. – Т. LXV. – С. 13.

[11] Listy Zoryana Chodakowskiego... – S. 179.

[12] Ibidem. – S. 187.

"Адельфотис" 1591 р. "Не міг схилити того священика, – пише Ходаковський, – аби віддав цей скарб до Кременця. Він сам любитель таких речей, і тутешні уніати старанно збирають по своєму краю книги до семінарійної бібліотеки"[13]. Дослідник згадує в листах про своє перебування в Крехівському василіянському монастирі; часто буваючи в Кременці, відвідував він, без сумніву, і Почаїв – тоді найбільше культурне і релігійне василіянське вогнище.

Відомості про ці контакти дуже вбогі. Серед кількох десятків автографів листів Ходаковського, які збереглися (їх список уклав Ю. Маслянка[14]), немає жодного, адресованого до когось із представників греко-католицького духовенства, до того ж жоден з його листів не зберігається нині в Україні. Тим цікавішим, гадаємо, буде опублікований лист для дослідників.

Ми натрапили на цей лист, шукаючи матеріалів до історії видавничої діяльності Почаївського Успенського монастиря в документах архіву Почаївської Успенської лаври, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Лист підшито до справи, що має заголовок "Частная переписка разных лиц с ближайшими родственниками и знакомыми, по различным обстоятельствам. Началось 29го мая 1704 года. Кончилось 4 апреля 1829 года". На арк. 205зв. подано досить курйозну анотацію цього документа (запис зроблено, ймовірно, в Київській духовній академії, куди 1874 року було передано важливіші документи з Почаївського архіву): "В роде письма к сродникам далеким, но знатнородным и богатым, ученика Овручских училищ Зориана Ходаковского классическое сочинение, под экзамен изготовленное". Лист написано темно-коричневим чорнилом на двоаркуші білого тонкого високоякісного паперу з позолоченим обрізом, формату 4°. У центрі верхнього краю другого аркуша частина філіграні – цифра "15" (мабуть, 1815 р.).

Хоч у листі прямо і не вказано адресата, зі змісту зрозуміло, що ним є архімандрит (опат) Овруцького монастиря. Про своє листування з овруцьким архімандритом Ходаковський згадує незадовго до цього в листі з Гомеля від 16 червня 1819 р. до генерала Л. Кропинського: "отець Левицький опат овруцький був настільки ласкавий, що 2 могили під Овручем виміряв і прислав мені сюди малюнок, ще й під Іскоростю могилу Ігоря виміряє"[15]; а також, не називаючи кореспондента, в одній з праць, датованій 21 липня 1819 р., де згадує село Здривлю, про яке йдеться і в листі: "Древляни (І, с. 33) (у Карамзіна. – *Р. К.*) називалися так не від лісів, але скоріше від Древлі (нині Здривлі), яка недалеко від Коростеня, або теперішньої Іскорості. Чекаю звідти місцевого опису"[16].

---

[13] Ibidem. – S. 180.

[14] *Maślanka J.* Zorian Dołęga-Chodakowski... – S. 142–149.

[15] Listy Zoryana Chodakowskiego... – S. 187.

[16] *Доленга-Ходаковскій З.* Разысканія касательно русской исторіи // Вестник Европы. – М., 1819. – Ч. CVII. – С. 289.

Пахомій Левицький був овруцьким архімандритом з березня 1816 р.[17] до своєї смерті у травні 1824 р., про яку ми дізнаємося з іншого листа від 12 травня 1824 р. у тій же справі № 190, арк. 227. З. Доленґа-Ходаковський характеризує архімандрита, як особу небайдужу до розвитку науки, зокрема історичних знань.

Лист написаний під час перебування Ходаковського в Гомелі (Білиця – це передмістя Гомеля), куди він вирушав за підтримкою до відомого мецената, одного з ініціаторів вивчення слов'янської старовини М. П. Румянцева, який йому зрештою відмовив[18]. Це був один з найактивніших періодів діяльності вченого, коли він планував здійснити велику дослідницьку подорож Російською імперією і шукав можливостей для втілення цього задуму. Згодом йому вдалося лише частково реалізувати свої плани завдяки короткотривалого фінансування, призначеного і незабаром скасованого російським урядом.

У публікації польського оригіналу листа збережено авторські орфографія та пунктуація.

ДОКУМЕНТ

Jaśnie Wielmożny Mości Dobrodzieju!

Plan z wymiarem dwóch Mohił pod Owruczem będących, otrzymałem – niosę nayczulsze podziękowanie – będzie to pomnikiem Łaskawości Pana dla mnie, i gorliwey pomocy Jego w moim przedsięwzięciu. Jedną tylko chciałbym wiedzieć okoliczność, czy te mohiły są opasane rowem do koła, czy też bez nich. Spodziewam się że Pan odpowie mi na to, przysyłając podług przyrzeczenia Łaskawego ieszcze plan mohiły Ihora z Iskorosci. Dobrem poradził sobie udając się do Pana, którego Swiatło i gorliwość w wydziale uczonym tyle iest znane – nie tyle mam sczęścia do Panów – ci kończą swoje powodzenie za smacznemi połmiskami, i przy dobrym winie – rozgrzana wyobraźnia w tey chwili buduje wszystko w postaci olbrzymiej – i tylko dla zabawy – w kilka godzin po stole, inne czwała ich unoszą, i częstokroć naymnieyszey rzeczy niezdołają wykonać. Mam podobne nieco zdarzenie z P^m^ Olizarem Korostyszewskim. Prosiłem go, aby zesłał swoiego Ieometrę do wsi nie tak dalekiej od niego, i wtymże Powiecie Radomysl leżącey Drewli, czyli Zdrywli, dla przejrzenia, jaka pozyciia, czy niema tu sladow Zamku lub Horodyscza, i nad jaką rzeczką (płynącą do Irszy) ta wieś położona, wreszcie w czyim to posiadaniu, i jak dawne papiery wyrażają nazwisko tey wioski. Nieleniwemu bogaczowi łatwo to było zrobić, i w nadziei, że wdzięczny Chodakowski może wspomni kiedy Olizara, jak Dmochowski prze//kładem Iliady

[17] Описаніе документовъ Архива западнорусских уніатскихъ митрополитовъ: 1701–1839. – СПб., 1907. – Т. II. – С. 707 (№ 3113 – "Реестр пропущеннымъ протоколамъ по второму департаменту за 1816 годъ").

[18] *Дей О. І., Малаш Л. А.* Піонер слов'янської фольклористики та його українські записи // Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. – К., 1974. – С. 31.

uczcił pamięć iego Oyca. Lecz ta uwaga nieprzyszła do Korostyszowa – i ja napróżno 18. Marca pisałem. Wiem że Henryk Rzewuski iest z P^{m} Olizarem w przyjazni, a nawet i w pewney mocy panującey nad nim, poprobowałem więc pisać do Pohrebiscz, ażeby on swego hołdownika ubodł, i zmusił do tey uczynnosci dla mnie. Wątpię ztym wszystkim jak mi to póydzie. Nieznalazłby też Pan kogo, coby znał dobrze ten zakąt Drewlański, tak blizki granicy Owruckiey, i bez Panów, mógł mi dać Łaskawą informaciią. Byłbym zobowiązany do naywyższego stopnia. Miałbym ciekawość także uznać w jakim położeniu są Lelety koło Wielednik, i Radohoscza na południu od Luhinów – Obie Nomenclatury są pogańskie, noszące imiona Bożkow – i przeto ważnieysze od drugich uroczysk. Uważałem Radohosczę dziś będącą w Ostrogskim pow. iest w ziemi scłonney, lecz miedzy pagorkami, w pięknych wąwozach, i nad wodą położona. Toż samo w pięknych widokach znalazłem Lelow w Krakowskim, Ładę w Lubelskim, Lelechowkę pod Lwowem, Ładawę nad Dniestrem, czyli jak dziś piszą Ladawę. Kiedy do nas żadne opisy z epoki bałwochwalczey niedoszły, trzeba na wszystko zwracać uwagę, i wszystkiego uczyć się, kto wie czy to, co iest drobnem dla nas, niebyło w owych czasach rzeczą zbyt uważaną – w rozległey jednostayności niedostrzeżemyż ja//kiego prawidła? Niezdarzy się kiedy Panu po starych Klasztorach swoich znaleść rękopismu словутного пѣвца Митусы древле – lub niespominają gdzie iego przez podanie jakowe, i przysłowie? Karamzin przywodzi Kronikę Wołynskę w swoiey Historii (T. IV. nota 20) i z niey te słowa dają wiedzieć, że był jakiś Mitusa, co dzieła Bohaterskie opiewał (drewle) w starożytnosci – czy w Drewli, którey szukam nie daleko rzeki Irszy – trudno teraz zgadnąć. Karamzin w tymże T. IV nocie 102. str. 319. wyraża pieśń sławną, którą w Wyznie nad Narwią wybawieni jeńce od Iatwiahow, spiewali Daniłowi Xięciu Halickiemu. Warto iest pytać po starych monastyrach, czy niema gdzie w pyle, abo na obwolucie jakich fascykułow dawnych – różnie to dzieje się.

Napisałem wiele do Pana – i pzekonany iestem, że nienapróżno – bywa to często że szukam nabożenstwa w pustym kosciele – lecz Owrucz mając tak Dostoynego Opata, stanie się dla mnie Uroczystym mieyscem. Rozrzuciłem moje pytania do Moskwy, Wilna, Lwowa, Bobruyska, Kowla, Ostroga, Nowogrodu Siewierskiego – ieszcze gotuję do Kazania, Symbirska, i dolnego Uralu – Od Kawkazu i brzegow Łukomorskich czyli Kaspiyskich spodziewam się uczoney relacii.

Polecam się Szanowney Przyjazni i pamięci Pana –
pełen wielbienia i Czci Wysokiey
Iaśnie Wielmożnego W Mć Pana Dobrodzieja nayniższy sługa.
Zorijan Chodakowski
Członek Towar. Król. Warsz. Przyjacioł Nauk.

Homel pod Bielicą
4. Lipca 1819.

Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 231. – Спр. 190: Частная переписка разных лиц с ближайшими родственниками и знакомыми, по различным обстоятельствам. Началась 29-го мая 1704 года. Кончилась 4 апреля 1829 года.– Арк. 204–205. Оригінал.

5

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Наталія БІЛОУС (*Київ*)

КАПРАЛЬ МИРОН. НАЦІОНАЛЬНІ ГРОМАДИ ЛЬВОВА XVI–XVIII ст. (СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВЗАЄМИНИ). – ЛЬВІВ: ЛІТЕРАТУРНА АГЕНЦІЯ "ПІРАМІДА", 2003. – 439 с.

Минулого року побачила світ монографія Мирона Капраля, автора цілого ряду досліджень з історії ранньомодерного Львова. Вона є вдалим підсумком тривалої багаторічної роботи відомого львівського історика над низкою таких важливих проблем з історії Львова, як: демографія і соціотопографія, станово-професійна структура населення, правовий устрій національних громад, правові конфлікти української громади з маґістратом, національні взаємостосунки тощо. Підготувавши до друку два збірники документів – "Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст." (Львів, 1998) та "Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст." (Львів, 2000), – М. Капраль увів до наукового обігу корпус документів, чим зробив вагомий внесок у розвиток українського джерелознавства й відкрив тим самим невідомі й недоступні для масового читача сторінки історії рідного міста. Обидва збірники підготовлені на високому науково-видавничому рівні, про що вже зазначалося у відгуках на ці видання[1]. Документи, що ввійшли до них, склали основну джерельну базу для написання даної монографії, а передмови до цих видань – цілком самостійні наукові дослідження, що є її теоретичним підмурівком.

Обрана автором тема є актуальною і малодослідженою. Національним проблемам у містах XVI–XVIII ст. приділялося чимало уваги зарубіжними істориками, насамперед польськими[2]. Як слушно відзначає М. Капраль у

---

[1] Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 236–238; Там само. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 272–276 та ін.

[2] *Horn M.* Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648 // Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej. Z problemów ukrainoznawstwa. – Warszawa, 1987. – T. 14. – S. 67–84; *Wyrobisz A.* Mniejszości etniczne i wyznaniowe w miastach Europy wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.) // Ojczyzna bliższa i dalsza. – Kraków, 1993. – S. 471–484; *Wyrozumska B.* Nationalitätenprobleme der mittelalterlichen polnischen Städte in der Historiographe und im Lichte der städtischen Quellen von Krakau // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. – 1994. – Z. 113. – S. 19–28; *Motylewicz J.* Społeczność miejska a grupy narodowościowe w miastach czerwonoruskich w XV–XVIII w. Problem przemian w trwałości więzi społecznych // Miasto i kultura ludowa w dziejach Bałorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J. Wyrozumski. – Kraków, 1996. – S. 92–103 та ін.

вступі до своєї книги, національна проблематика стала дуже популярною і серед сучасних українських учених, які, однак, у своїх дослідженнях розглядають міжнаціональні відносини здебільшого в теоретичному ракурсі, нехтуючи дослідженнями періоду XVI–XVIII ст., відзначають відсутність в українців національного самоусвідомлення у той період. З іншого боку, деякі дослідники впадають в іншу крайність – декларуючи "одвічність" існування української нації, її виникнення в період до нашої ери (с. 10). Рівень національної свідомості українців та представників інших національних громад Львова в означений період, а також вплив на цю свідомість інтенсивних контактів різнобарвного в етнічному та конфесійному відношенні середовища – вирішення таких проблем автор поставив за мету на початку свого дослідження.

Об'єктом дослідження було обрано найбільші національні громади Львова XVI–XVIII ст. – українську, польську, єврейську, вірменську. Як зауважує сам автор, Львів, як найвелелюдніше місто в українських землях ранньомодерного часу, винятково привабливий для етнонаціональних студій: у жодному місті регіону не було чотирьох національних груп, чисельність яких перевищувала б 5%, та відповідно чотирьох великих релігійних об'єднань: римо-католицької церкви, православної церкви (з 1708 р. – грекокатолицької церкви), Вірменської церкви (з 1630 р. – Вірменської католицької церкви) та іудейської спільноти. З усіх найбільших українських і польських міст тільки Львів став осередком цих чотирьох національних громад, кожна з яких хоча й мала права на самоврядування, зафіксовані в королівських привілеях, але далеко не рівні можливості в користуванні ними. А повноправним господарем міста в цей період завжди була польська (католицька) громада.

Перший розділ книги традиційно присвячений огляду джерел та літератури. Автор поділив усі залучені джерела за видовою ознакою на такі великі групи: масові матеріали достатистичного характеру (фінансові книги, реєстри платників податків, люстрації тощо); документи публічно-правового змісту (привілеї, мандати, декрети, універсали), законодавчі акти (сеймові конституції); наративні джерела (хроніки, історичні описи, листування). Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Адже, крім збережених книг з маґістратського архіву Львова (ЦДІАУЛ, ф. 52), М. Капраль міг користуватися ще й цілою низкою інших документальних джерел з фондів того самого архіву, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, Львівського історичного музею, а також Головного архіву давніх актів у Варшаві, архівів Кракова та Вроцлава. Отже, щодо цього автору книги та іншим науковцям, які досліджують історію Львова, можна позаздрити: Львів – єдине місто в Україні, історія якого в порівнянні з іншими українськими містами представлена такою неймовірно великою кількістю документів.

Незважаючи на велику історіографію, присвячену різним аспектам історії Львова, проблеми чотирьох національних громад комплексно і спеціально

раніше не досліджувалися. Об'єктом своїх досліджень історики обирали окремі національні громади, історія яких розглядалася ізольовано, а не у взаємозв'язку. Така ситуація, як справедливо зазначає М. Капраль, сприяла витворенню національних міфів про Львів (с. 44). Системний аналіз багатьох національних (етнічних), правових проблем історії міста, зроблений ним, спростовує ряд таких міфів, які існують до цього часу в українській та зарубіжній історіографії.

У *другому розділі* "Правове становище* у світлі королівських привілеїв" автор розглядає привілеї та права кожної з означених чотирьох національних громад. З них лише представники польської могли безперешкодно в повній мірі користуватися загальноміськими привілеями, які регулювали різні сфери міського життя – адміністрацію, судочинство, торгівлю та ін. Українська громада від часу захоплення Львова польським королем Казимиром III і до кінця XVIII ст. була практично усунута від участі в політичному та економічному житті міста. В XIV ст. через свою нечисельність у середмісті українці (русини) підпали під юрисдикцію маґдебурзького права. Їхні спроби встановити свою автономію чи домогтися політичного рівноправ'я з католицьким населенням у XVI ст. виявилися невдалими. Реальна автономія для українців існувала тільки в формі релігійних структур – православної, а від початку XVIII ст. – греко-католицької церкви. Українська громада Львова тривалий час обстоювала свої політичні та економічні інтереси через діяльність Ставропігійського церковного братства при Успенській церкві.

Вірменська громада в порівнянні з українською перебувала в більш привілейованому становищі. Завдяки своєму економічному впливу в місті та участі у східній торгівлі, яка приносила чималі прибутки, вірмени змогли створити сильну судово-правову автономію в формі вірменського війтівства. Хоча ще в XV ст. посада вірменського війта була скасована, їхня судова автономія збереглася в формі змішаних судів, що складалися з міського війта та вірменських старших. Протягом XVI–XVII ст. цій громаді вдавалося обстоювати свої права і привілеї, тобто боронити власну автономію від спроб маґістрату перебрати юрисдикцію над вірменським населенням. Наприкінці XVII ст. вірмени були урівнені в правах з польським населенням, що поступово призвело до їхньої асиміляції в польському середовищі.

Найраніші привілеї у Львові (1367, 1387 рр.) отримала єврейська громада. Наприкінці XV – на початку XVI ст. вона помітно зросла за рахунок значного напливу єврейських поселенців з країн Західної Європи. На відміну від християнських національних громад єврейська не зазнавала асиміляційного тиску в культурно-релігійному та правовому аспектах, хоча наражалася на деякі економічні обмеження з боку міської влади. Кілька королівських декретів, виданих у XVI – першій половині XVII ст., дещо обмежили простір для підприємницької та торговельної діяльності євреїв. Однак у цілому політика королівського уряду стосовно представників цієї громади завжди

* Тут пропущено словосполучення "національних громад".

залишалася прихильною, завдяки чому львівські євреї поступово змогли зрости економічно і стати у XVIII ст. другою за чисельністю національною громадою в місті.

У *третьому розділі* "Відносини української та польської громад" розглядаються початки правового протистояння між цими громадами, яке значно посилилося в період "між двома уніями" – у другій половині XVI ст. У центрі конфлікту була проблема рівноправності українців та поляків. Після декретів короля Стефана Баторія 1578 та 1585 рр., виданих на користь міської ради, українська спільнота остаточно втратила шанси здобути рівноправне з польською громадою становище. Протягом кінця XVI – першої половини XVIII ст. українці були ініціаторами судових процесів, намагаючись досягти доступу до ремісничих цехів, участі в органах міської влади, вільної торгівлі, придбання нерухомості в будь-якому районі міста тощо. Але всі ці намагання виявилися марними.

Своєрідним "каменем спотикань" між двома громадами були конфесійні обмеження, які накладала католицька більшість на українське православне населення. Протистояння особливо загострилося під час переходу на новий григоріанський календар на Різдвяні свята 1583/1584 рр. та в переддень прийняття Берестейської унії в 1595–1596 рр.

Церковне братство при міській церкві Успення Богородиці стало центром, що координував і фінансував "правову" боротьбу української громади, та репрезентантом інтересів міського й передміського українського населення. Завдяки його фінансовій підтримці в 1572 р. з'явилася можливість здобути привілей, що гарантував рівноправність із польською громадою при веденні тривалих і виснажливих судових процесів у XVII–XVIII ст.

Ініціатором у більшості конфліктів виступала міська рада, яка у своїх діях опиралася на судові вироки королівської влади. Українці через нечисельність змушені були тримати оборонні позиції. Проте така тривала конфронтація стимулювала процеси консолідації українців (русинів), згуртовувала їх навколо "національної" справи, а також сприяла виявам національного самоусвідомлення.

У *четвертому розділі* монографії "Взаємини вірменської та польської громад" охарактеризовано складні, суперечливі стосунки цих громад. Юрисдикційні протистояння, що існували між ними в XV ст., тривали і в XVI–XVII ст. Унаслідок виснажливої боротьби вірменській громаді хоча і в обмеженій формі, але все ж таки вдалося зберегти власну судову та адміністративну юрисдикцію. До правових конфліктів додалося й економічне протистояння. Вірменські купці традиційно вважалися монополістами в торгівлі східними товарами. Через загострення наприкінці XVI ст. економічної конкуренції на східному напрямку вірмени почали активно вкладати гроші в міську нерухомість, займатися ремеслами та промислами, що у свою чергу призвело до непорозумінь з міською владою. Впродовж усього наступного століття вірмени намагалися досягти рівноправного економічного становища з польською громадою, що реально відбулося лише в часи панування короля Яна III Собеського (1676–1696).

Новим випробуванням у стосунках вірменської та польської громад стало прийняття вірменським єпископом Миколаєм Торосовичем 24 жовтня 1630 р. унії з римо-католицькою церквою, що стало причиною розбратів серед вірменської громади. Прихильники унії згуртувалися навколо суперечливої особи – свого єпископа, тоді як більшість її не визнала. Справжні судові баталії розгорілися між ними в 1633–1636 рр., що спонукало прибічників вірменського єпископа до свавільних дій. Міська влада та католицька громада виразно підтримувала нечисельних вірмен-уніатів, завдяки чому в другій половині 40-х років XVII ст. у вірменській громаді відбувся злам на користь прийняття унії з римо-католицькою церквою. Внаслідок цих подій стався розкол серед вірменських старших на два ворожі табори, що послабило позиції всієї громади. Разом з тим посилився наступ міської ради на юрисдикційні права львівських вірмен: розпочалися арешти вірменських міщан за незначні проступки, втручання у вибори вірменських старших. Ці утиски стали причиною численних еміграцій вірмен до Молдавії, Трансільванії, Волощини, в результаті чого в 80-х роках XVIII ст. у Львові нараховувалося трохи більше 200 вірмен. Ухвалою австрійського уряду від 24 березня 1784 р. було скасовано вірменську юрисдикцію та приєднано її до міського уряду.

У *п'ятому розділі* книги "Відносини єврейської та польської громад" розглядається еволюція взаємовідносин двох найбільших громад міста: від початку їхньої конфронтації (кінець XV ст.) до часу зникнення будь-яких надій на порозуміння (остання чверть XVIII ст.). З останньої чверті XVI ст. між ними розпочалася тривала боротьба за домінуючі впливи в торгівлі, а на початку XVII ст. на всю Річ Посполиту прогомоніла гучна суперечка львівських євреїв з Товариством Ісуса (орденом єзуїтів) за володіння ділянками у східній частині вул. Жидівської, що закінчилася в 1608 р. підписанням компромісної угоди. Згідно з нею ділянки з синагогою "Золота Роза" на вулиці Жидівській зоставалися за єврейською громадою, яка була змушена виплатити значні суми за викуп земельних ділянок на площі Святого Духа, де зводився монастир і костел єзуїтів. Дошкульну конкуренцію з боку євреїв у 20-х роках XVII ст. відчув кушнірський цех у такій мірі, що міська рада змушена була ввести положення про обмеження єврейської торгівлі хутром та шкірами. Поступово ініціатива у протистоянні єврейській економічній експансії перейшла від маґістрату до львівських міщан, які протестували проти звільнення євреїв від обов'язку несення загальноміських повинностей нарівні з християнами. В 1634 р. у міжнаціональні взаємини у Львові втрутився король Владислав IV, який визнав справедливими претензії міської громади до маґістрату щодо ухвалювання пактів з євреями без згоди станів (колегії 40 мужів).

У стосунках з євреями, окрім торгових, болючими для міської влади і всієї громади були також питання щодо сплати податків з міських будинків, ґрунтів і ділянок, а також загальнодержавних податків, що накладалися на ціле місто. У 1635 р. розпочалися судові процеси щодо сплати податків

євреями від нерухомості, але центральною проблемою у взаєминах євреїв із маґістратом у цей період було підписання пактів. 30 червня 1637 р. декрет реляційного суду зобов'язав міську раду продовжити пакти з євреями на 15 років на тій умові, що замість 200 злотих єврейська громада сплачуватиме в міську лонґерію* вже 1 тис. злотих щороку. 1639 р. міщани протестували проти допущення передміських євреїв до торгових прав міста. Проте остаточно заборонити торгівлю передміським євреям не вдалося, оскільки ті перебували під прикриттям шляхетських та старостинських юридик.

Справжнім випробуванням для львівських євреїв стала Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. По її закінченні міська рада виставила чергові грошові претензії до євреїв у місті та передмісті на суму понад 100 тис. злотих. Загострення економічної конкуренції та релігійна нетерпимість стали тим підґрунтям, на якому виникли серйозні антиєврейські ексцеси в місті – єврейські погроми. Найтрагічніший стався у травні-червні 1664 р., коли на Краківському передмісті та в середмісті загинуло 129 євреїв. У XVIII ст. через поступове зростання єврейського населення в місті виникали суперечки з міською владою щодо розширення території проживання, сплати єврейськими орендарями чиншів, податків на нерухомість тощо. Ремісничі цехи в місті занепадали через єврейську конкуренцію, окремі з них взагалі припинили своє існування. На переконання міщан, безконтрольна, неврегульована торгівля, котру вели євреї, сприяла зростанню їхньої кількості в місті та надзвичайно їх збагатила. Упродовж даного століття у Львові сталися ще три великих погроми – 1751, 1759 та 1762 рр., у результаті чого Львів утратив привабливість для єврейського населення як місце проживання.

Останній, шостий, розділ монографії "Риси демографії та соціотопографії Львова" присвячений пріоритетному напрямкові сучасної історичної урбаністики – соціотопографії, який розвинувся кілька десятиліть тому в Західній Європі на стику досліджень кількох наукових дисциплін: демографії, урбаністики, соціальної історичної топографії та ін. Низку наукових праць з даної проблематики підготували польські історики[3]. Серед українських – лише одна монографія (яка, на жаль, не позбавлена певних вад[4]) та декілька статей львівських істориків. Матеріал, викладений М. Капралем у цьому розділі, представлений на належному професійному рівні. Цій темі варто було б присвятити окрему монографію.

---

* Лонґерія – колегія маґістрату, що відповідала за міський скарб, доходи та видатки міста.

[3] *Kozaczewski T.* Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego. – Wrocław, 1973; Wielkość i program budowy miasta średniowiecznego. – Wrocław, 1972; *Czaja R.* Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu. – Toruń, 1992; *Wiesiołowski J.* Sociotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Warszawa; Poznań, 1997; та ін.

[4] *Климовський С.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К., 2002.

Автор здійснив загальні демографічні підрахунки, скоригувавши раніше зафіксовані істориками дані, оформив усі результати своїх досліджень у таблиці, вміщеній наприкінці книги. Згідно з цими даними, в 1583 р. у місті проживало орієнтовно 14–14,5 тис. осіб; у другій половині 20-х років XVII ст. Львів разом з прилеглими міськими селами мав щонайменше 22–23 тис. жителів. У післявоєнні роки (кінець 50-х років XVII ст.) їхнє число значно зменшилося: на підставі поголовного податку 1662 р. були зроблені підрахунки щодо загальної чисельності населення у Львові на цей рік – 12–13 тис. осіб. За результатами першого австрійського опису, 1772 р. в усьому Львові мешкало 22545 осіб, тобто така сама кількість, як у кінці 20-х років XVII ст. Попри це Львів на кінець XVIII ст. залишався найбільшим містом в українських етнічних землях. Підсумовуючи всі демографічні дані, М. Капраль робить висновок про наявність стагнаційних процесів у розвитку міста, а також констатує деяке демографічне піднесення у 30–40-х роках XVIII ст.

Досліджуючи дані шосового та поголовного податку, а також інших фінансових документів, автор дійшов висновку, що "етнічне обличчя" Львова першої половини XVI ст. визначали п'ять національних груп: поляки (38%), українці (24%), німці (8%), євреї (8%) та вірмени (7%). Українці, вірмени та євреї проживали компактно в середмісті у своїх національних кварталах. Аналіз етнічного складу маґістрату, а також тогочасного ремісництва свідчить про домінування поляків та німців у цих структурах. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. "національна картина" Львова суттєво змінилися: з 22–23 тис. усіх львів'ян наприкінці 20-х років орієнтовно 11–12 тис. (49–51%) належали до польської нації, 4–4,2 тис. (18–20%) – до української, 2,5–2,8 тис. (12–14%) – до вірменської. З появою нових юридик на передмістях та Підзамчі в першій половині XVII ст. єврейське населення суттєво зросло так, що на середину цього століття у Львові, ймовірно, нараховувалося 4,8–6 тис. євреїв, котрі становили від 16 до 20% усього загалу людності міста. У другій половині XVII–XVIII ст. відбувалися подальші зміни в демографічному складі населення Львова: знижувалася частка українців, зростала кількість єврейських та польських мешканців, а вірменська громада поступово зменшувалася на користь польської спільноти.

За спостереженнями М. Капраля, впродовж XV–XVIII ст. Львів перебував у центрі активних міграційних рухів. На етнічну структуру населення міста особливо вплинула колонізаційна експансія німців у XV ст., а в наступні століття – польських переселенців. У кризовий час, тобто у другій половині XVII–XVIII ст., еміграційна привабливість міста ослабла.

Досліджуючи проблеми асиміляції національних громад Львова, автор у своїй праці висвітлив лише деякі аспекти цієї складної проблеми: суспільне просування як передумова асиміляції, релігійні конверсії, мішані шлюби. З середини XV ст. міщанський стан Польського королівства поступово втрачав вагу в політичному житті держави. Усунувши міщанське представництво від

реальної участі в сеймі, шляхта позбавила міщан різних економічних та політичних прерогатив, що спонукало останніх шукати шляхи переходу до лав привілейованого шляхетського або духовного стану. На думку М. Капраля, релігійні конверсії стали переконливим свідченням та небезпідставними доказами асиміляційних процесів у національних громадах Львова, хоча самі зміни віровизнання через прийняття хрещення були поодинокими випадками в XVI ст., а в наступних взагалі зійшли на нуль. Особливо високу стійкість проти релігійних конверсій продемонструвала єврейська громада. Одним із способів зміщення культурних і національних орієнтирів було укладення мішаних шлюбів. Як свідчать джерела, у XVI–XVII ст. шлюби, що укладалися між представниками польської та української націй, були нечисельними; у першій половині XVIII ст. їхнє число в латинській катедрі залишалося стабільним, не перевищуючи 2% щороку, а в середині XVIII ст. – 5%. Після прийняття унії 1630 р. почастішали випадки укладення мішаних шлюбів між вірменами й поляками, й надалі ця тенденція йшла на збільшення, особливо в XVIII ст.

Завершує монографію підрозділ "Націотопографія", де автор скористався елементами соціотопографічного методу, який дозволяє накласти соціальну, в даному випадку національну, структуру на просторовий розвиток міста. За даними джерел, територія тогочасного Львова складалася з середмістя, передмістя та міських сіл. У львівському середмісті існувала виразна система національних кварталів, закладена ще у княжі часи. Найбільший католицький квартал охоплював приблизно 2/3 території середмістя, в якому було від 160 до 170 будинків-кам'яниць, 3 костели і 2 монастирі з храмами. Центром середмістя була торговельна площа, яка подібно до більшості середньовічних міст мала назву Ринок. Єврейський квартал (або вул. Жидівська) охоплював південно-східну частину середмістя, створюючи замкнену територію – гетто. Згідно з даними реєстру поголовного податку 1538 р., у середмісті Львова зафіксовано 27 єврейських будинків, а за відомостями ліктьового податку 1767 р., – 49 будинків. Руський квартал прилягав до єврейського зі східного боку. Якщо в 30 – 40-і роки XVII ст. на вул. Руській було 28 ділянок, то в наступні століття – лише 17–20. Релігійно-культурним осередком українців середмістя була Успенська церква. Вірменський квартал (або вул. Вірменська) знаходився в північно-східній частині середмістя, межуючи з північного боку з Руським кварталом. Його сакральним центром був вірменський храм Успення Пресвятої Богородиці. За даними шосових реєстрів першої половини XVI ст., у вірменському кварталі нараховувалося 39 ділянок, у середині XVII ст. – 83, у т. ч. 10 – на площі Ринок.

Завдяки фінансовим джерелам XVI–XVIII ст. автору вдалося накреслити контури львівських передмість, розміщення окремих осель та їхній національний склад. Найбільшими з них були Краківське та Галицьке. Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. їхнє соціотопографічне обличчя зазнало кардинальної трансформації. Міська юрисдикція, так само як і в

більшості міст Речі Посполитої, значно зменшилася, поступаючись численним духовним та шляхетським юридикам. Так, у 30-х роках XVIII ст. на Галицькому передмісті було близько 50 юридик, а в 1768 р. там нараховувалося аж 111 шляхетських двориків та палаців. Оточували Львів міські села, здебільшого з боку Краківського передмістя та старостинської юридики. Дві карти, що додаються до видання, дозволяють унаочнити картину розташування національних кварталів середмістя та передмістя, культових споруд на їхніх територіях, побачити вуличну мережу міста ("План середмістя Львова з переліком кам'яниць (за даними ліктьового податку 1767 р.)", "План Львова з передмістями 1772 р. з хронологічним переліком сакральних об'єктів").

Видання доповнюють додатки у вигляді 21 таблиці (додаток № 1), 4-х документів (додаток № 2); список джерел та літератури, предметно-тематичний покажчик, покажчик імен та місцевостей, 16 ілюстрацій з фондів ЦДІА у Львові.

Насамкінець хотілося б висловити ще деякі невеликі зауваження з приводу рецензованої книги. Перше питання, що виникає одразу після її прочитання, – вибір М. Капралем хронологічних рамок дослідження, які охоплюють досить значний період – три століття. На нашу думку, з огляду на досить багату репрезентативну джерельну базу історії давнього Львова можна було б їх звузити. Можливо, тоді автору вдалося б глибше і ґрунтовніше висвітлити не тільки вищезазначені проблеми з історії національних громад міста, а й низку інших, навести більше цікавих прикладів, фактів, якими так насичені архівні джерела XVI–XVII ст. Адже XVIII ст. – якісно інша, нова доба не тільки в історії Львова, а й усієї Центрально-Східної Європи, яку варто розглядати в окремому дослідженні. Отже, чи не доцільніше було б обмежитися кінцем XVII або принаймні початком XVIII ст.?

Ще одне міркування стосується вживання терміну "польська нація". Як відомо, у XIV–XV ст. панівне становище у Львові займали німецькі колоністи, а впродовж наступного століття здійснювалися активні асиміляційні процеси, зокрема, німецька громада почала асимілюватися під впливом численних польських переселенців, які згодом стали домінуючим етнічним елементом у місті. Хоча автор застерігає нас проти неправомірного вживання поняття "польська нація" на означення власне католицької громади, яким послуговувалися деякі львівські історики[5], і зазначає, що для початку XVI ст. доречно було б уживати термін "німецько-польська громада" (с. 47), на наш погляд, є сенс пролонгувати вживання цього терміна на означення населення, яке належало до католицького обряду, принаймні до кінця XVI ст. Підставою для подібних тверджень є дані низки джерел, зокрема – шосовий реєстр Львова 1544 р., за даними якого, наведеними у книзі в таблиці № 1 (с. 331), серед власників нерухомого майна було чимало німців:

---

[5] *Łoziński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1892. – S. 13–14.

у середмісті їм належало 11% від всієї нерухомості, на Краківському передмісті – 8%, на Галицькому – 9%. Чималий відсоток прізвищ німецького походження мали урядники міської ради Львова. До того ж, наприкінці XVII ст. німецьке населення все ще зберігало німецьку мову проповідей в одному з костелів Львова.

Певної неточності автор припустився при оформленні однієї з карт, що додається до книги. Так, серед об'єктів, зображених на карті № 2, зазначено: "Греко-католицькі храми XIII–XV ст.", тоді як слід було б написати "Уніатські храми XIII–XV ст."

Останнє зауваження є суто технічного характеру. Якщо загальне оформлення книги не викликає жодних зауваг, то впадає в око не дуже вдало підібрані колір обкладинки книги та зображення на ній символу Львова – лева, який тут видається трохи кволим і несимпатичним. Адже існує кільканадцять зображень лева, добре відомих усім львів'янам, яким, на мою думку, цей лев також не до вподоби. Проте дане зауваження слід переадресувати скоріше не автору книги, а художнику – Юрієві Коху, автору дизайну обкладинки, який, однак, на високому художньому рівні виконав аналогічну роботу по оформленню таких видань, як "Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.", "Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.", "Хроніка міста Львова" Дениса Зубрицького, де, до речі, М. Капраль є автором наукових коментарів[6].

Втім, дрібні прорахунки не впливають на загальне позитивне враження від даної роботи. Автором виконана справді титанічна праця, яка має новаторський характер. Проаналізувавши ретельно доробок своїх попередників-істориків та джерельну базу дослідження, йому вдалося систематизувати майже всі дані стосовно проблем історичного розвитку найбільших чотирьох національних громад Львова впродовж значного відрізку часу – XVI–XVIII ст. Перед нами постало цільне комплексне наукове дослідження з трьохсотлітньої історії взаємин цих національних громад. Заслуговує на увагу стиль викладення матеріалу, вміло підібрані сюжети з оригінальних документів, значна кількість додатків. Висновки вдало підсумовують дослідження і адекватно відображають авторське бачення тих подій.

Важливо, мабуть, і те, що майбутнім дослідникам історії ранньомодерного Львова залишається чимале поле для подальших досліджень, оскільки всі аспекти даної теми, як зазначає М. Капраль у вступі, йому, звичайно, не вдалося охопити. Поза увагою залишилися логіка поведінки й щоденні побутові, економічні, культурні взаємини членів національних громад, релігійно-інституційний компонент стосунків, діяльність освітніх та культурних установ, багато інших питань, які потребують досліджень на мікрорівні. Отже, дослідивши цілу низку проблем з історії національних громад та соціотопографії Львова XVI–XVIII ст., Мирон Капраль зробив тим самим значний внесок у розвиток української історичної урбаністики.

---

[6] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з польськ. І. Сварника, комент. М. Капраля. – Львів, 2002.

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

ЗАЯЦЬ АНДРІЙ. УРБАНІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ВОЛИНІ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ. – ЛЬВІВ: ВИД-ВО "ДОБРА СПРАВА", 2003. – 206 с. – (СЕРІЯ: МОНОГРАФІЇ / ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА)

Зрушення у соціально-економічному розвитку середньовічних держав були нерозривно пов'язані з процесом міської колонізації. Остання проходила шляхом локації міст – надання міського права існуючим перед цим поселенням або закладення міст на "сирому корені", тобто на місці, яке протягом довгого часу пустувало. Локаційний рух опирався на модель, вироблену на основі німецького міського права, найчастіше права м. Магдебурга. Цей процес призводив до просторової концентрації населення, появи менш чи більш розвиненого самоуправління, переходу населення до нерільничої діяльності – торгівлі, ремесла, послуг. Виникнення і розвиток міст були важливими ознаками модернізації суспільства – процесу, який вів до технічного переозброєння суспільства, виникнення нового, позбавленого теологічного домінування світобачення, реорганізації системи освіти, появи нової культури, що нав'язувалася до найкращих античних зразків. Особливо важливим був локаційний рух для східних регіонів Європи, що відставали у своєму розвитку від країн Заходу на континенті. До таких регіонів належали, безперечно, й українські землі.

Не можна сказати, що розвиток українських міст протягом XVI – першої половини XVII ст. не привертав до себе уваги дослідників, але праця львівського науковця Андрія Зайця є значною мірою знаковою. По-перше, тому що вперше предметом дослідження став локаційний рух у окремо взятому українському регіоні – Волині. По-друге, тому що автор максимально вичерпно використав джерела до цієї тематики. По-третє, тому що у дослідженні не лише подається інформація, наведена у документах правової локації, але й встановлений ступінь реалізації елементів останньої за даними інших джерел, у першу чергу, вписів ґродських і земських книг. Це дало авторові можливість спростувати низку помилкових тверджень попередньої історіографії щодо розвитку волинських міст зазначеного періоду.

У дослідженні автор не приховує своєї симпатії до методології позитивізму – і тоді, коли цитує у вступі Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, Ф. де Куланжа, Е. Фрімена, і тоді, коли у своїй роботі інтерпретує джерельні дані. Це

мало для праці неоднозначні наслідки. З одного боку, сповідування дослідником принципів позитивізму зробило його працю маловразливою на критику, оскільки неможливо критикувати послідовно подані джерельні дані. З іншого, – визначило дещо "сухуватий" стиль викладу матеріалу, відсутність імовірних тлумачень нелогічних джерельних даних, наприклад, у випадках згадок про окремі міста після їхньої локації як про села.

У вступі А. Заяць наводить докладну історіографію предмету його дослідження. Огляд літератури подано за двома напрямками. По-перше, охарактеризована література, що стосується волинських міст XVI – першої половини XVII ст. взагалі. По-друге, автор дає аналіз досліджень, присвячених локаційному процесові у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, а пізніше в об'єднаній Речі Посполитій. Даний аналіз не лише знайомить читача з досягненнями історіографії, передовсім польської, щодо формування мережі міських поселень, але й наочно демонструє, що предмет дослідження, обраний А. Зайцем, не привертав особливої уваги попередніх істориків. Блискуче (без перебільшення!) знання автором польської історіографії дозволило йому структурно логічно побудувати виклад матеріалу, постійно вдаватися до порівнянь урбанізаційного процесу на Волині з іншими регіонами Польсько-Литовської держави, використовуючи результати, отримані польськими дослідниками, робити висновки щодо досліджуваної теми.

Доцільним як для історико-регіонального дослідження є наведення автором у своєму дослідженні характеристики геологічної будови та природно-географічних областей Волині (с. 26–27). Однак, на мій погляд, робота краще б виглядала, якби чіткіше простежувався вплив природно-географічних особливостей на специфіку і темпи урбанізаційного процесу в певних місцевостях Волині. У зв'язку з цим напрошується зауваження щодо ще одного маловрахованого А. Зайцем фактору, що безперечно впливав на успішність чи неуспішність містозасновницьких починань: надзвичайних явищ (у польській історіографії вони отримали назву "klęski elementarne") – пожеж, паводків, заморозків, нападів кочівників тощо. Принагідно слід відзначити, що стосовно даного аспекту існує низка досліджень як у польській, так і в українській історіографіях[1].

Автор, розпочинаючи своє дослідження, наводить точні дані щодо наявності міських поселень на Волині на кінець XV ст. Цьому питанню

[1] *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. – Lwów, 1932. – Cz. I: Zjawiska meteorologiczne i pomory; Lwów, 1935. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary; *Hoszowski S.* Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin. – Warszawa, 1960. – S. 453–465; *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1962. – T. VIII. – S. 3–71; *Дзира Я. І.* Турецько-татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

присвячено перший розділ рецензованої праці. Попри, здавалося б, другорядність розгляду цього аспекту для дослідження А. Заяць підійшов до нього надзвичайно ретельно, про що свідчать наведені в розділі уточнення щодо чисельності населення волинських міст на кінець XV ст. порівняно з дослідженням П. Саса (с. 32–33).

Цілком слушною видається теза автора про зв'язок локаційного процесу з розвитком великого землеволодіння. Необхідність створення центру для волості, де б зосереджувалося ремісниче виробництво і, в першу чергу, де б проводилися ярмарки й торги, змушувало великих землевласників звертатися до великого князя (згодом – до короля) з проханням видати локаційний привілей для того чи іншого населеного пункту. У дослідженні А. Зайця подані приклади, коли міста засновувалися фактично раніше отримання королівського привілею на їхню локацію, що доводить вирішальну роль у їх виникненні саме соціально-економічних чинників. Іншим вагомим аргументом для отримання землевласником локаційного привілею була необхідність створення значного оборонного пункту на шляху татарських вторгнень в територію Волині, хоч автор справедливо відзначає, що побудова замку могла відбуватися й у сільських поселеннях. Відтак львівський дослідник наводить твердження короля Сиґізмунда III (фактично – когось із його секретарів чи писарів), що різницю між містом та селом чинить наявність у першому ярмарків і торгів, а не замку (с. 57).

Процес отримання власником для певного населеного пункту локаційного привілею А. Заяць слідом за польськими дослідниками називає правовою локацією. Відзначаючи скупість інформації, що подається у локаційних привілеях, зважаючи на їхній формалізований зміст, автор виділяє серед них локаційні та локаційно-маґдебурзькі привілеї. Аналізуючи останні, дослідник зафіксував факт надання двом волинським містам – Дорогобужу (1514 р.) та Красилову (1517 р.) – хелмінського або маґдебурзького міського права, на противагу всім іншим, що отримували лише маґдебурзьке право (с. 43, 97). На жаль, у дослідженні спроба прояснення такої "аномалії" відсутня. Можна припустити, що тут відбився формулярний зразок локаційних привілеїв, якими користувалися писарі великокнязівської канцелярії. Однак ініціатором отримання обох привілеїв була одна особа – князь К. І. Острозький. Тому виникає припущення, чи не є це свідома спроба князя перенесення на Волинь засад самоуправління пруських міст, які передбачали наявність військових повинностей їхніх мешканців на користь свого сюзерена? Чи не підтвердженням цього є наведений А. Зайцем фрагмент з точно не окресленого ним документа для того самого Красилова, датованого 1615 р., згідно з яким кожен міщанин повинен був мати у своєму будинку "рушницю, два фунти пороху, дві копи куль" (с. 155). Спробую висловити здогад, що альтернативна пропозиція локаційних привілеїв для Дорогобужа та Красилова відбиває етап пошуку волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбаністичних осередків. Замовчування у джерелах про хелмінське право щодо волинських

міст у майбутньому не означає, що його окремі норми не діяли, зважаючи на генетичну спорідненість хелмінського права з маґдебурзьким[2].

Крім правової локації, автор дослідження говорить про просторову локацію, розуміючи під нею власне процес виникнення міста. У цій частині монографії окреслюється широке коло проблем, дослідження яких ще чекає свого часу. Однак, описуючи загалом цей етап міської локації, А. Заяць висловлює думки, які можна вважати продуктивними. Цілком знайома нам з польських досліджень схема виникнення міста у дослідженні отримує джерельне підтвердження і, так би мовити, "волинське обличчя". Автор наводить цінну інформацію про кількість в окремих містах ринкових будинків, справедливо вважаючи, що відштовхуючись від цього показника можна говорити про орієнтовну величину міського ринку, який був центральним і найважливішим компонентом міста (с. 110–111). На жаль, у дослідженні не наведене співвідношення кількості ринкових будинків до загального числа будинків у місті. Можливо, це б дозволило авторові обійтися без загальних фраз про "досить значні" розміри міських ринків (с. 112).

Значну інформативну цінність має аналіз третього етапу просторової локації – залюднення та забудови осаджуваного міського поселення. А. Заяць цілком слушно відзначає розходження між проголошеним у локаційних привілеях принципом заселення заснованих міст вільними людьми та реальною практикою, коли пани-осадці чи їхні урядники погоджувалися приймати селян-втікачів, а то й проводити організовані акції "викочення" селян з населених пунктів, що належали іншим власникам (с. 112–115). Важливу роль у притягненні селян з навколишніх сіл до міста відігравала проголошена його засновником "воля" або "слобода" – певна кількість пільгових, звільнених від сплати частини податків, років. Можна погодитися з твердженням автора, що для волинських міст, заснованих на місці існуючих поселень, питання про "початковий людський капітал" гостро не стояло. Звідси бідні джерельні дані про осіб, що займалися залюдненням міст – так званих осадчих або осадців. Утім, віднайдені А. Зайцем джерельні дані щодо осадчих міст, що виникали на "сирому корені", дозволяють ствердити, що ними були дрібні шляхтичі (с. 115–116). Умовно можна прийняти тезу автора, запозичену з праці Р. Щигела, про те, що осадчими могли призначатися й міщани. Дана теза не є підтверджена щодо Волині впровадженим А. Зайцем в обіг джерельним матеріалом. Та й Р. Щигел занотував лише два такі випадки за XVI ст. на все Польське Королівство у межах 1569 р.[3] Власне з двох наведених ним осадчих-міщан лише одного – Войцеха Внука, сандомирського райцю, осадчого міста Замость у Холмській землі, можна беззаперечно залічити до представників міщанського стану. Іншого – Северина Сасина, осадчого міста Далешиці у Сандомирському воєводстві, що був

---

[2] Див.: *Kutrzeba S.* Historja źródeł dawnego prawa polskiego. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – T. II. – S. 221–226.

[3] *Szczygeł R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – S. 134, 201.

перед локацією солтисом однойменного села, віднесено до міщан на невідомо якій підставі[4]. Стосовно Волині відомий факт надання князем Олександром Заславським 11 березня 1627 р. війтівства у Новому Заславі "на новій осаді" Лук'янові Миропольцеві, напевне, представникові міщанства[5]. Війти ж і осадчі на етапі заснування міста, як правило, були одними й тими самими особами.

А. Заяць ретельно подав у своїй праці дані, що засвідчують наявність у волинських містах ратуш, лазень, культових споруд, в'язниць, замків. Реєстр даних об'єктів, створений львівським дослідником, є своєрідним добрим путівником по різних джерелах, у першу чергу, по ґродських і земських книгах, для дослідників міського життя, історичної топографії та архітектури волинських міст. Простежуючи вплив наявності замку на успішність чи неуспішність локації, автор доходить висновку, що хоч і не у всіх волинських містах були замки, але їх наявність суттєво впливала на становлення міста. За підрахунками, наведеними у монографії, серед 72 міст, локація яких виявилася невдалою, 51 (70 відсотків) не мали замку (с. 134).

Свідченням про достатньо високий ступінь розвитку локаційного процесу на Волині, на думку автора, було заснування так званих "нових міст" ("другої форми локаційного руху", за визначенням польської дослідниці С. Кулеєвської-Топольської) та явище так званої "трансляції" – перенесення локації з одного поселення на інше (с. 135–136).

Розглядаючи процес формування управління та самоврядування у локованих містах, А. Заяць у своєму дослідженні окремо характеризує відповідні інститути у містах привілейованих, тобто в тих, що отримали маґдебурзьке право, та непривілейованих. Дослідник встановив, що інститут віча, який сягав своїм корінням часів Київської Русі, функціонував не лише у непривілейованих, але й у деяких упривілейованих містах Волині (с. 138–139). Структурним елементом функціонування вічевої організації у непривілейованих містах була наявність у них сотників та десятників. Автор схиляється до думки Ю. Бромлея та В. Гейноша, що згадані посадові особи виконували адміністративно-фіскальні та оборонні функції. Дослідник дійшов висновку, що сама назва "десяток" була умовною, оскільки до його складу могла входити більша кількість будинків (до двадцяти п'яти) (с. 139). Детально у дослідженні наголошується на обмеженій правоздатності міщан у непривілейованих містах.

Характеризуючи органи управління привілейованих міст, А. Заяць особливу увагу приділяє інституту війтівства. Посада війта приносила значні прибутки, тому вона часто ставала об'єктом суперечки між зацікавленими особами. З тексту дослідження можна зрозуміти, що співвідношення між війтівствами, що призначалися і ускладнювалися, мало змінюватися на

---

4 Ibidem. – S. 234, 261.

5 Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie – Sanguszków. – Sygn. 75/IV. – S. 477.

користь перших, оскільки власники міст чи просто зацікавлені особи намагалися викупити останні. Війти, як правило, були представниками шляхетського стану й тяжіли до самоствердження на конституційному рівні (сеймові конституції 1607, 1620 і 1662 рр.); вони мали представляти інтереси міщанського стану, судити кримінальні справи між його представниками. Це створювало прихований механізм можливого конфлікту між війтами та міщанськими громадами[6]. Погоджуючись із польським дослідником З. Гульдоном і заперечуючи аргументи білоруського історика А. Грицкевича, А. Заяць вважає, що інститут війтівства був характерний лише для привілейованих волинських міст. Приймаючи цю тезу як підставову, дослідник на факті існування посади війта відносить до привілейованих ще 27 волинських поселень (с. 160–161). Мені відомий, принаймні, один випадок існування війта у волинському селі Колчин, що належало до королівщини[7] і, зрозуміло, аж ніяк не могло вважатися привілейованим містом. Ближче знайома мені ситуація з поширенням інституту війтівства у Чернігівському воєводстві дозволяє ствердити, що війти були й у непривілейованих містах, і в окремих селах. Тому, як видається, посади війтів, напевно, існували у привілейованих містах, але й могли існувати в окремих непривілейованих містах та селах. Ймовірно, ці посади встановлювалися для осаджуваних містечок та сіл, але були відсутні у поселеннях, що мали давню метрику, належали до приватної власності чи перебували у службовому володінні. Отже, тезу про належність згаданих 27 міст до привілейованих А. Зайцеві слід було б обґрунтувати докладніше.

Відзначаючи загалом добре наукове й літературне редагування рецензованої монографії, слід все-таки відзначити окремі огріхи.

Так, двічі фактично без змін цитується фрагмент локаційного привілею 1598 р. на повторне заснування міста у Рожищах (с. 52 і 94). Інформація, що подається, є вкрай цікавою, але її дублювання варто було б уникнути. Згідно з даними, наведеними на с. 52, привілей на осаду міста Сокола 23 червня 1604 р. був облятований Стефаном Сокольським у книгу великокнязівської канцелярії. Однак, ґрунтуючись на посиланні, наведеному автором, привілей був облятований не до книги великокнязівської канцелярії, а до книги королівської канцелярії.

Дослідження, як видається, було б кращим, якби його автор більше уваги присвятив поясненню причин невдач містозасновницьких починань. Так, зокрема, нереалізація отриманого Савином Єловицьким локаційного

---

[6] Див.: *Заяць А.* Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 106–112; *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.

[7] Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 25: Луцький ґродський суд. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 553–554.

привілею для Воронівців цілком логічно пояснюється невизначеним статусом цього поселення. Єловицьким вдалося стати власниками цього поселення у результаті судового процесу наприкінці XVI ст. Але їхні права й після цього піддавалися сумніву, і тому реальних дій, скерованих на локацію міста, вони не чинили. Це, зрештою, й відзначили люстратори у 1616 р. За їхньою оцінкою, Єловицькі, видаючи себе за власників цієї та інших маєтностей, що фактично належали до Кременецького староства, сприяли лише їхньому спустошенню[8].

Утім, вказані зауваження не можуть заперечити фахового вирішення вперше поставленої в українській історіографії проблеми, характерного для праці А. Зайця. Автор продемонстрував, наскільки поєднання блискучого знання джерельного матеріалу та історіографії проблеми може розширити діапазон урбаністичних досліджень. Можливо, саме дана праця зверне увагу частини українських дослідників цієї доби на те, що наявні джерела дають можливість подивитися на процеси в українському місті очима його мешканців, а не оперуючи лише висновками чи прикладами, наведеними у працях популярних західноєвропейських чи, в кращому разі, польських істориків. Отже, знамените позитивістське кредо – "назад до джерел!" – продовжує залишатися актуальним. Для української історичної науки, яка у своєму розвитку не пройшла повноцінного позитивістського етапу, поява досліджень, подібних до рецензованих, є особливо важливою, зважаючи на зростаючу тенденцію за допомогою нефахового і часто викривленого постмодерністського інструментарію маніпулювати вкрай куцою, впровадженою до наукового обігу, як правило, ще в XIX ст., джерельною базою.

Насамкінець потрібно привітати Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка як із заснуванням монографічної серії, так і з тим, що перша монографія серії стала важливим явищем в українській історичній урбаністиці.

---

[8] Див.: *Собчук В.* Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 397–398; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Львів; Острог, 2002. – С. 156.

Віталій ПЕРКУН (*Київ*)

SZYMAŃSKI J. HERBARZ RYCERSTWA POLSKIEGO Z XVI WIEKU. – WARSZAWA: WYDAWNICTWO DIG, 2001. – 360 s.

Польське видавництво DIG (Варшава) втішило фахівців та поціновувачів середньовічної геральдики: накладом 500 примірників воно видало друком твір проф. Ю. Шиманського "Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku".

Новий твір є продовженням монографії, виданої автором у 1993 р. під назвою "Herbarz śriedniowiecznego rycerstwa polskiego". Нинішня книжка складається із семи частин: "Вступ" (s. V–XVII), "Пояснювальні зауваги" (s. XVIII), "Бібліографічні скорочення" (s. 1–3), "гербовий" (s. 340–348), "іменний" (s. 349–354), "географічний" (s. 355–360) покажчики та власне опису гербів із чорно-білими ілюстраціями (s. 7–339).

Вступну частину автор розпочав із пояснень, що зумовило відправну хронологічну межу вибору цієї праці – XVI ст., коли завершився один період процесу геральдизації та з'явилися інші нові її засади, чітко позначені в Польщі впливами західноєвропейських геральдичних традицій. На той час (на завершення надавання шляхетських привілеїв) герб змінив своє значення. Він перестав бути лицарською ознакою і набув ролі символу громадянських прав, які отримував його носій.

У XVI ст. в Польщі сталася ще одна подія, яка мала вплив на гербоутворення. Після прилучення українських воєводств до Корони в 1569 р. розпочалася, з одного боку, геральдизація особистих знаків знаті, а з іншого – тамтешня шляхта почала дбати про родові герби для себе задля набуття належного соціально-політичного статусу.

Нові герби не лише символізували привілей для користування певними правами. Вони частіше слугували для декларації родової історії власника та знатності його предків. Результатом змін у функціонуванні гербових знаків була поява їхніх нових елементів. З'являються численні поділи щита у стовп, у пояс, навскіс, навхрест та ін. Починає широко застосовуватися у геральдиці озброєна людська постать або ж людська правиця чи гомілка, стилізована лілея, алегоричні фігури (Геркулес, музи, змій, двоголовий орел, фенікс, пелікан, що годує кров'ю грудей пташенят), алебарда, шабля. Набуває сучасного вигляду зображення меча. З-посеред господарських знарядь до типу геральдичних знань додаються серп та кінський хомут. Розширю-

ється використання владних инсиґній (корона, скіпетр), монограм. У гербах знаходить своє застосування зелена та фіолетова барви.

З'явився звичай називати герб за прізвищем його носія (що є наслідком нобілітації родини, а не роду). Окреслилася чітка різниця між старими та новими гербами. Якщо перші залишились родовими навіть після розірвання родових зв'язків, то нові могли передаватися у спадок лише в межах родини. Це обмежувало коло носіїв таких гербів.

Джерелами студій для проф. Ю. Шиманського слугували урядові документи (нобілітації), шляхетські догани, антиплебейські положення, іконографічні пам'ятки. На чільне місце дослідник вносить перші дві категорії джерел, як найближчі до поняття "з перших вуст". У них, як і в антиплебейських положеннях, містяться відомості про назви та описи гербів. Щодо численних іконографічних джерел, то тут автор послуговувався геральдичними виданнями Миколи Рея (Zwierzyniec. – Kraków, 1561; Zwierciadło. – Kraków, 1567/1568), Бартоша Папроцького (Gniazdo cnot. – Kraków 1578; Panosza. – Kraków 1575; Herby Rycerstwa polskiego. – Kraków 1584), Йоахима Бєльського (Kroniki. – 1597), оссолінським екземпляром Анналів Яна Длуґоша (кінець XVI ст.).

Основну частину книги складають описи понад 700 гербів. Чотирнадцять із них автором не ідентифіковані. Виклад матеріалу представлений за наступною схемою: назва/назви герба, опис усіх його елементів, відомості щодо нобілізації та можливого зникнення герба в XVI ст.

Далі міститься рубрика *"Джерела"*. Тут у хронологічному порядку подано відомості про описувані герби, взяті автором з рукописних та друкованих матеріалів.

У рубриці *"Іконографія"* занотовані легенди іконографічних джерел у наступній послідовності: а) герби; б) пам'ятки малярства та дереворити; в) пам'ятки різьбярства, ливарництва та золотництва; г) сфраґістичні матеріали.

Рубрика *"Література"* фіксує праці, присвячені досліджуваним гербам. Найчастіше автор звертається до гербівників М. Окольського, К. Несецького, П. Малахівського, Б. Папроцького, редакцій рукописів "Клейнодів" Я. Длуґоша.

"*Приписи*" мають на меті документувати особливі елементи, присутні в описах гербів, та відхилення від них. Наявні також приписи, що класифікують назви гербів.

Метою кінцевого гербового абеткового покажчика в кінці книжки є: 1) фіксація основної назви герба; 2) відсилання до основної назви (за наявності кількох назв герба).

Слід відзначити скрупульозність автора щодо пошуку та фіксації джерел і літератури. Власне, переважна частина книжки і є науковим апаратом.

У роботі проф. Ю. Шиманський використав і українські матеріали. Приміром, дізнаємося з його книги, що герб *Połota* з'явився з нобілітації львівського міщанина Валентія Вонсовича від 1 січня 1580 р., герб *Lewart*

Odmienny – з нобілітації Мацея зі Львова від 10 березня 1531 р. Як іконографічні джерела слугували для герба *Junosza* печатка Павла Кола з Далейова, подільського воєводи (1504 р.), для герба *Leliwa* – печатка Яна Бжоздовського, львівського земського підсудка за 1565, 1568 р., для герба *Lubicz* – надгробок Станіслава із Жовкви у Львівській катедрі (1588 р.), для герба *Nałęcz* – портрет Й. Гербурта з другої половини XVI ст. в олеському замку біля Львова, для герба *Ostoja* – надгробок Б. Бзовського у Львівській катедрі (1574 р.), для герба *Starykoń* – печатка А. Семушовського з 1568 р.

Залишається лише черговий раз привітати польську історичну науку з появою чергового фоліанту з почту лицарських гербівників. А прискіпливість та фахова досконалість автора у повноті зібрання та впорядкування матеріалів нехай послугують дослідникам зразком до наслідування.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (*Львів*)

SMORĄG-RÓŻYCKA MAŁGORZATA. EWANGELIARZ ŁAWRYSZEWSKI. – KRAKÓW, 1999. – 158 s., il.

Одним з помітних явищ наукового життя останніх років є активне звернення до мистецької спадщини Галицько-Волинського князівства. Воно відзначене як відкриттям і впровадженням до наукового обігу нових пам'яток, так і переосмисленням окремих традиційних поглядів стосовно вже знаної частини мистецького доробку.

Дослідження мистецької культури Галицько-Волинської держави йде не лише в Україні, але й у Польщі та Росії, причетних до збереження поодиноких зразків мистецької традиції тієї давноминулої епохи. Польщі в цьому контексті належить особлива роль, оскільки від другої половини XIV ст., коли до її складу відійшли землі галицької спадщини, вона виступила спадкоємною власницею частини пам'яток відповідної традиції. Поодинокі зразки мистецької культури галицько-волинської доби стали "польськими" значно пізніше. Серед них центральне місце посідає багатоілюстроване пергаменне Євангеліє Лавришівського монастиря поблизу Новогрудка на території нинішньої Білорусі, яке монахи свого часу віддали князеві Адамові Чарторийському (Національний музей у Кракові, бібліотека Чарторийських, № 2097 IV).

Найцінніший рукопис східнохристиянського культурно-історичного кола в Польщі[1], Лавришівське Євангеліє ще на початку 1970-х років стало об'єктом монографічного дослідження під філологічним оглядом[2]. Тепер же надійшла черга на мистецьке оздоблення, й воно стало першим монографічно опрацьованим у відповідному плані рукописним ілюстрованим кодексом галицько-волинського походження.

Для М. Сморонґ-Ружицької, знаної досі в науковому світі за статтями з окремих проблем історії мистецтва галицько-волинської традиції, студія Лавришівського Євангелія стала першою монографічною позицією в науко-

---

[1] Лише в останні роки до нього додалася ще одна пам'ятка виняткового значення – вірменське Євангеліє зі Скеври кінця XI ст. (Ґнєзно, Архидієцезіальний архів), яке до Другої світової війни зберігалося у львівському вірменському кафедральному соборі. Див.: The Glory of Bizantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261 / Ed. by Helene C. Evans and William D. Wixom. – New York, 1997. – No 242.

[2] *Fridelówna T.* Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku. – Wrocław etc., 1974.

вому доробку. Публікація демонструє ретельне вивчення пам'ятки в широкому контексті книжкового малярства східнохристиянського родоводу й у цьому сенсі є істотним кроком до її всебічного наукового опрацювання. У студії докладно розглянуто історію кодексу, іконографічну програму мініатюр, їх стиль та проблему авторства. З об'єктивних причин не всі з поставлених завдань вдалося виконати однаковою мірою. Зокрема, в нинішньому стані рукопису неможливим виявилося довести до кінця кодикологічний аналіз і з'ясувати окремі питання походження поодиноких ілюстрацій та їх первісного місця в рукописі. Незалежно від цього монографія є цілісним дослідженням, відзначеним глибиною проникнення в історично-мистецьку проблематику пам'ятки, з обґрунтованими, переконливими висновками щодо неї самої та її культурно-історичного контексту.

Авторка розглядає Лавришівське Євангеліє на широкому тлі історії рукописної книги київської традиції, докладно зіставляючи його ілюстрації з мініатюрами інших кодексів зі спадщини східнохристиянського книжкового малярства, акцентуючи увагу на нечисленних ілюстрованих рукописах галицько-волинського походження. Такий підхід дозволив сконцентруватися на особливостях манер поодиноких авторів мініатюр та рисунків і глибше осмислити їхню стилістику. Рецензована монографія наочно показує, що труднощі в опрацюванні скромної кількісно спадщини відповідного часу цілком очевидно зумовлюються не стільки об'єктивним чинником малочисельності пам'яток, скільки, насамперед, – фактором суб'єктивним: здатністю дослідника поставити пам'ятку на її власне місце в історії. Щодо цього М. Сморонґ-Ружицька, безперечно, справилася із завданням. Хоч потенційні вихідні можливості як самої авторки, так і наукової школи, яку вона репрезентує, визначили в рецензованій монографії окремі моменти, які заслуговують докладнішого обговорення. Вони стосуються як загальних підходів до тієї мистецької традиції, яку репрезентує аналізований рукопис, так і конкретних проблем його вивчення.

Насамперед, у цілому ряді моментів тексту виступає традиційне для більшості польських дослідників релігійного мистецтва східнохристиянської традиції відчуття "кінця світу" за східним кордоном Польщі й пов'язана з ним свідома чи підсвідома маніфестація іншості власної культурної традиції. Ця позиція не була б недоліком, якби автоматично не накладала неминучих обмежень уже на наукові підходи того чи іншого автора, надаючи його зусиллям забарвлення "вилазки на незнайому територію". Назагал М. Сморонґ-Ружицька уникає такої далеко не рідкісної навіть у найновішій польській літературі перспективи. Рецидиви відзначеного явища в неї нечисленні й стосуються, здебільшого, моментів другого плану. Може, єдиний істотніший вилам демонструє добре відоме з польської літератури сприйняття за східним кордоном Польщі "єдиної невідомої Росії" як продовження російського ж історичного міфу достатньо нової дати й бачення історії територій, що певний час входили до складу Російської імперії (навіть, як це не видається несподіваним для власне польського автора) з теренів Речі Поспо-

литої з-перед кінця XVIII ст., лише – чи насамперед – у такому контексті. Одним з характерних виявів зазначеної позиції є виклад указів Петра І щодо бібліотек, суть яких авторка до того ж не цілком зрозуміла (s. 22). Елементи "незнайомості території" проступають у згадці про галицько-волинські "літописи" та твердженні про "liczne wzmianki o powstających tu księgach iluminowanych, ale niekiedy obszerne i szczegółowe ich opisy, jak np. zawarty w Kronice Halicko-Wołyńskiej opis fundacii wołyńskiego księcia Włodzimierza Wasylkowicza, zmarłego w 1288 roku, sporządzony przez biskupa Ignacego" (s. 19, пор. s. 20, 21). У знаменитій літописній Похвалі Володимира Васильковича, хоч і вилічено окремо сорок сім рукописів і загально відзначено ще й інші, про книжкове малярство насправді немає жодної згадки. До моментів "з-поза кола власної традиції" належить також "służebnik na dzień św. Jerzego" серед книг, які князь Володимир Василькович вклав до церкви святого Георгія в Любомлі (s. 20). Як курйози, зумовлені тією ж причиною, випадає трактувати вказівку на "biskupa Ignacego" як гаданого автора холмської частини Галицько-Волинського літопису (s. 19) – насправді того холмського владику звали Іоаном. Усе це вказує на недостатність органічного входження у живий історичний контекст епохи та середовища досліджуваної пам'ятки й постійний погляд на неї збоку[3], з позицій іншої традиції[4].

Низки уточнень вимагають окремі положення самого дослідження. Так, видається цілковито необґрунтованою побіжно повторена можливість ідентифікації святого воїна накладної пластини на палітурці зі святим Дмитрієм. Солунський мученик завжди виступає юним безбородим воїном, тоді як на пластині – старший чоловік середніх літ з короткою кучерявою бородою, яка відповідає портретові святого Федора (Тірона?).

Поза моментами часткового плану авторка, все ж, не до кінця віддала належне унікальному характерові ілюстрацій лавришівського кодексу. Вони не лише не мають аналога у книжковій культурі київської традиції, але одночасно є досить рідкісним явищем для усього мистецтва східнохристиянського кола. Такий висновок логічно випливає з проведеного дослідження та викладених у ньому міркувань, тому не можна не жалкувати, що він не знайшов цілком заслуженого місця на його сторінках й через те не став ще одним переконливим аргументом належної різнобічної характеристики того культурно-історичного середовища, в якому постала студійована пам'ятка.

---

[3] Показово в цьому плані, що дослідниці виявилася незнайомою й новіша українська стаття, яка вперше ставить проблему скрипторію князя Володимира Васильковича: *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225: Праці Історично-філософської секції. – С. 185–193. Правда, у бібліографії не відзначена й стаття самої авторки, присвячена мініатюрам Лавришівського Євангелія: *Smorąg-Różycka M.* Miniatury "Ewangeliarza Ławryszewskiego". Zagadnienie stylu // Folia Historiae Artium. – Kraków, 1992. – T. 28. – S. 13–39.

[4] Аналогічними прикладами слугують також, зокрема, іменування Миколаєм Никодима Кондакова (s. 14) чи "перенесення" до Москви петербурзького Російського музею (s. 35).

У зазначеному контексті докладнішого з'ясування вимагають також окремі іконографічні особливості ілюстрацій. Насамперед, це стосується вихідної мініатюри архангела Михаїла. М. Сморонг-Ружицька приділила немало уваги ідентифікації загадкової деталі його вбрання – вузької золотої стрічки з невеликими хрестами й, проаналізувавши зібрані аналогії, дійшла висновку, що в ній слід вбачати лор, тільки мальований "dość grubo i niezdarnie" (s. 35). Така характеристика однієї з авторських деталей чи не найкращої мініатюри рукопису видається і несподіваною, і некоректною. Складається враження, що в пошуках можливої інтерпретації унікальної деталі авторка не зуміла віднайти переконливого її пояснення. Найперше, ніяк не можна погодитись із прийнятим поглядом на стрічку, як на лор. Його іконографія добре відома за значною кількістю пам'яток східнохристиянської та латинської мистецької традицій, і він завжди виступає як декоративний елемент, накладений поверх хітона, й має вигляд значно ширшої смуги тканини. У розглядуваній мініатюрі прикрашена хрестами золота стрічка знаходиться поверх плаща, чого авторка дивним чином чомусь не завважила. Відсутність аналогів вказує на рідкісний характер відзначуваної деталі.

Певним чином вона нагадує омофор у його трактуванні в латинській візантизуючій іконографії, як, наприклад, у святителів у вівтарі собору в Монреалі. Цілком очевидно, що фаховий рівень виконання мініатюри – поза можливістю звинувачення автора в "нездарності", а окремі відхилення від норми "реалістичного" канону, як, наприклад, надміру видовжене передпліччя правої руки, органічно вкладаються у власну концепцію анонімного майстра та стилістику релігійного малярства східнохристиянського світу. Тому не можна не погодитись з авторкою, коли вона, зіставляючи зображення архангела з іншими ілюстраціями кодексу, стверджує, що його відзнають цілком, очевидно, несумісні з "грубістю й нездарністю" "monumentalość i niezwykła swoboda ujęcia" (s. 85). Вони виступають прикметними особливостями малярства, виведеного з ранньопалеологівської традиції. На його значення для аналізованої пам'ятки вказує висновок від зіставлення мініатюр, що аналізуються з ілюстраціями Оршанського Євангелія та Євангелія ДТГ: "bliższe im były te właśnie wzory" (s. 98). Звідси випливає належність майстра кращих мініатюр лавришівського кодексу до чільного напряму місцевого малярства другої половини XIII ст. з його ранньопалеологівським родоводом та зв'язками в колі відповідної традиції.

Таким чином, лавришівські мініатюри вписуються у той мистецький контекст, центральною пам'яткою якого є відкрита 1984 р. ікона Богородиці Одигітрії останньої третини XIII ст. з Успенської церкви в Дорогобужі (Рівненський краєзнавчий музей)[5]. На пов'язання аналізованих мініатюр у

[5] Дослідження пам'ятки див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. [= Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1]. – Львів, 1995. – С. 7–76; *його ж.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії як репліка константинопольської "Одигітрії святого Луки" (у друці).

колі тогочасного західноукраїнського іконопису вказує не завважена досі залежність архітектурних мотивів тла клейм однієї з пам'яток традиції дорогобузької Одигітрії[6] – ікони "Архангел Михаїл з діяннями" з церкви святого Миколая у Стороні (Національний музей у Львові)[7] – від взірців кола мініатюри "Євангеліст Матвій" Оршанського Євангелія. Однак авторка рідко вдається до аналогій серед пам'яток іконопису, зовсім обминаючи, як це не дивно, чималий фонд візантійської спадщини й звертаючись виключно до російських взірців, що дає ще один приклад неодноразово відзначуваного в польських дослідників призвичаєння "показувати булавою в напрямку Москви". Питання про можливі зв'язки мініатюр серед ікон галицько-волинської спадщини перед М. Сморонґ-Ружицькою не стояло зовсім. Це теж демонстрація згаданого притаманного багатьом польським авторам погляду "з-за історичного кордону". Зрештою, у конкретному аналізованому випадку з іконами вона неминуче накладається на традиційне для переважної більшості польських дослідників категоричне несприйняття самої можливості раннього датування пам'яток місцевого походження[8] та більшого числа давніх українських ікон на західноукраїнських землях[9]. І хоч, поставивши себе поза колом відповідних зразків, авторка не висловила власного ставлення до цієї проблеми, відзначена позиція неминуче накладає відбиток на її уявлення стосовно конкретного культурно-історичного контексту аналізованого рукопису.

Все ж зближення мініатюр з монументальним напрямом малярства, виведеним з ранньопалеологівської традиції, варто, мабуть, сприймати лише

---

[6] Відповідне коло пам'яток коротко розглянуто: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 22–31.

[7] Найдокладніше дослідження ікони див.: *Свенцицкая В. И.* Мастер иконы второй половины XIV в. "Архангел Михаил с деяниями" из села Сторонна на Бойковщине // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1988. – М., 1989. – С. 192–209.

[8] Найновіший його приклад дає категоричне невизнання раннього походження дорогобузької ікони: *Kruk M. P.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciętkiem w wieku XV i XVI. – Kraków, 2000. – S. 50–51. Інший приклад аналогічної позиції подає наступне висловлювання: "Uczeni ukraińscy na podstawie kilku zniszczonych objektów (!), przesuwając jednoznacznie datowanie znanych już zabytków, prubują przedstawić rozwój malarstwa od wieku XIV. Tak wcześnie datowana jest przedstawiająca Hodegetrię ikona z Muzeum Krajoznawczego w Równem oraz Pokrow z kolekcji Muzeum Narodowego w Kijowie. W przypadku Hodegetrii zniszczenia partii tła oraz brak udokumentowanych analogii utrudniają wnikliwe opracowanie dzieła. Prowadzone ówcześnie wojny nie pozwalały na tworzenie osiadłych warsztatów malarskich w monasterach Halicza, Włodzimierza Wołyńskiego czy Chełma i dlatego, jeśli mamy do czynienia z zabytkami wczesnośredniowiecznymi, to raczej z importami o proweniencji bałkańkiej": *Deluga W.* Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 2000. – S. 52–53.

[9] Воно нерідко набирає навіть ноток відверто анекдотичного забарвлення, як, наприклад, у твердженні про появу ікон на теренах досить широко сприйманого регіону Карпат лише через 100–150 років після його входження до складу Польщі: *Grzędziela R.* Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na pocz. XVI w. // Łemkowie w historii i kulturze Karpat. – Sanok, 1994. – Cz. II / Pod red. Jerzego Czajkowskiego. – S. 229.

в якнайширшому контексті. Їхній стиль вказує на інші конкретні орієнтири, які стверджує й унікальний склад серії ілюстрацій. Інтригуючим є припинення роботи над мініатюрами: більшість з них так і залишились в рисунку, на початковій стадії виконання, а повністю завершено лише дві перші цілосторінкові ілюстрації із зображенням архангела Михаїла та євангеліста Матвія. Викладені в тексті Галицько-Волинського літопису факти біографії князя Войшелка, сина Міндовга, схиляють до визнання вірогідності зв'язку кодексу з його особою, однак такий погляд не піддається обґрунтуванню сукупністю доступних фактів, а тому не може бути прийнятий.

Рецензоване дослідження, безперечно, є істотним вкладом у студії над мініатюрами Лавришівського Євангелія, проте все ж доводиться визнати, що таємниця походження унікального кодексу так і залишилася нерозгаданою, позаяк наука на сучасному своєму етапі ще не підійшла до точного і конкретного осмислення пам'яток такого характеру на підставі всебічного аналізу їх стилістичних особливостей. А традиційні для візантології пошуки іконографічних аналогій, як переконує рецензоване дослідження, самі по собі у цьому конкретному випадку нині ще не здатні дати пошукуваного результату.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

ЖУРБА О. І. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ. – ДНІПРОПЕТРОВСЬК, 2003. – 314 с.

Тема, обрана О. Журбою для своєї праці, безумовно, актуальна й важлива, проте спосіб постановки проблеми і її розв'язання викликає суперечливі почуття.

Найбільший недолік автора – його концепція, історіософська складова роботи, теоретична частина книги, від чого вдалі місця праці опиняються на другому плані.

1. О. Журба відмовляється від української історіографічної традиції розглядати національну історіографію кінця XVIII – початку XIX ст. в контексті складання власне національної української історіографії й пропонує повернутися до термінології, яка була відкинута ще наприкінці XIX ст. М. Грушевським та його школою. Отже, з легкої руки автора знову мають повертатися на сторінки сучасної наукової літератури терміни "малороси" (с. 30), "слобожани", "новороси", "южнороси", "подоляни", "волиняки" та ін., бо нібито такою була національна самоідентифікація нашої еліти до середини XIX ст. Автор наполягає на розмежуванні термінів "Україна" й "Малоросія" для того періоду, хоч не лише для нас, але й для будь-якої європейської історіографії є аксіоматичним ретрансляція сучасної назви нації на увесь період її історичного розвитку.

Якби за рецептом О. І. Журби пішли, скажімо, французи, тоді б майже до кінця XIX ст. їм би довелося користуватися стосовно більшості населення Франції етнонімами "провансальці", "бургундці", "гасконці" і т. д. У Польщі ще сто років тому просте населення південного сходу називало себе мазурами, говорячи, що поляки живуть у містах. Але не знайдеться жодного серйозного польського дослідника, який би на цій підставі розмежовував мазурів і поляків.

Уводячи таку норму, автор прирікає, можливо поза власним бажанням, себе і своїх симпатиків на цілковитий термінологічний хаос. Зрештою, говорячи про початок XIX ст. ми кажемо, що тоді були українці з автономістичною свідомістю. "Малоросійство" О. Мартоса, А. Чепи, В. Капніста, Ф. Туманського, якщо розглядати його як духовну залежність від Російської метрополії, було незмірно меншим, ніж, скажімо, у діячів кінця XIX ст. – А. Стороженка, Ф. Ніколайчика та ін., бо ментальна різниця людності

української та російської територій тоді була набагато різкіше виражена. Якщо Ф. Туманський наприкінці XVIII ст. клопочеться про відкриття у Глухові філії Петербурзької академії наук, то Андрій Стороженко через сто років очолює київських чорносотенців-великодержавників. Він навпаки духовне життя України хотів зробити "філією" московсько-петербурзького культурного простору.

2. Другою особливістю теоретичних висновків праці О. Журби є регіоналізм, поняття так само хибно витлумачене автором. Говорячи про те що, Україна склала історичні регіони: Малоросія (чому не Гетьманщина?), Слобожанщина і Новоросія (російське визначення, яке, до речі, включало землі сучасної Російської Федерації від Дону до Новоросійська й Сочі), автор наполягає на тому, що в сенсі ментальності еліти це були окремі території, які включали місцевий територіальний патріотизм й протиставляли себе сусідові. Теза більше ніж сумнівна. Та й сам автор собі ж суперечить, пишучи, що для слобожан інтерес Малоросії стояв на першому місці. Дійсно, знайти різнобіжність у сприйнятті свого минулого між елітою Слобідської України й Малоросії є справою непростою. Серед документів, скажімо, що надсилав І. Квітка до І. Тимковського (с. 281–299), сто відсотків стосується історії Малоросії-України. Більше того, І. Квітка тотожно сприймає Малоросію та Україну, говорячи в короткій записці про історію Малоросії, що після 1686 р. пройшов кордон по Дніпру, який розділив обидві України. Так само в листах Ейлера до Ф. Туманського перший постійно вживає термін Україна стосовно в тому числі й Гетьманщини (с. 57–59), а автор далі вперто пише про "малороса" Ф. Туманського і "Малоросію" – у межах історичної Гетьманщини. Якщо вже так послідовно стояти за нав'язаною у XIX ст. російською термінологією українських земель, то тоді треба й Правобережну Україну називати "Юго-Западным краем", а Галичину за аналогією "Małopolska wschodnia", Закарпаття – "Підкарпатською Руссю" і т. д.

Взагалі, регіоналізм авторові необхідний, щоб обґрунтувати історіографічний провінційний відтинок, який нібито, за автором, має бути віднесений як одне з відгалужень загальноросійської історіографії. Автор виступає у вступі за "наднаціональний" підхід у дослідах над археографією та історіописанням кінця XVIII – початку XIX ст., пише про "взаємоперетікання" української в російську історіографію.

Не треба лякатися, що українці XVIII–XIX ст. писали російською мовою і друкувалися у російських часописах та виданнях. У тодішній Україні інакше вони не могли чинити. Зрештою й поляки в XIX ст. мали російськомовні журнали в Петербурзі, а також друкувалися у німецькомовних виданнях Прусії та Сілезії. Чехи своє відродження почали так само з німецької мови. Проте ні поляки, ні чехи не кажуть про "наднаціональний" підхід (с. 29).

Якщо тогочасний український автор за об'єкт дослідження обрав Україну (Малоросію) – це вже само собою свідчило про його настрої та, часто,

самоідентифікацію. Зрештою, не виходили у той час історії, скажімо, Тульщини або Калужчини – окремих російських регіонів. Немає у російських регіонів аналогу "Історії Русів".

Регіоналізм за О. Журбою щось зовсім інше від розуміння регіоналізму за В. Антоновичем і М. Грушевським. Автор намагається протиставитися їхнім поглядам, хоч насправді ні один, ні другий не були проти регіоналізму в межах звичайно української території. Пригадаймо обласні дисертації учнів В. Антоновича, які досліджували землі українських князівств Княжої доби, або порайонні дослідження Історичної секції М. Грушевського та його чудової книжки "Київ та його околиці в історії та пам'ятках", "Чернігів і Чернігівщина" і ін.

3. Треба також визнати, що праця О. Журби, її змістова частина не відповідають зазначеній на обкладинці темі. Про становлення української археографії як процесу, у якому брали участь усі регіони України, а не лише Лівобережна Україна, у праці майже нічого немає. Власне, це книга нарисів про три постаті в українській історіографії та археографії – Ф. Туманського, І. Квітку, Г. Розанова й харківські журнали початку XIX ст. Не відзначені й хронологічні межі – хоч схоже, автор завершує етап становлення серединою XIX ст., коли розпочала діяльність Київська археографічна комісія. У такому разі не можна було обмежуватися лише персоналістичними нарисами про фігури, які не визначали цю добу. Не можна було обмежуватися й територією Слобожанщини та Гетьманщини, а принаймні хоч захопити Київ, де у 20 – 30-х роках працював Євгеній Болховітінов, Іриней Фальковський та ін. Описи Софійського собору та Печерської Лаври Болховітінова – одні з найкращих археографічних праць початку XIX ст.

Зрештою, у цей час у Києві працював і Максим Берлинський, який вивчав історію Києва. У 20 – 40-і роки вже видавалися праці з історіописання М. Максимовича, М. Костомарова, М. Маркевича, (описи Київської губернії і міста за сприяння губернатора І. Фундуклея).

Та й лівобережна археографія неможлива без аналізу праць А. Шафонського, А. Чепи, І. Срезневського та ін. Власне, до книжки О. Журби більше підходила б назва, скажімо, "Українська археографія Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. на прикладі діяльності Ф. Туманського, І. Квітки, Г. Розанова" або "Нариси з історії української археографії (Ф. Туманський, І. Квітка, Г. Розанов)" і т. п.

4. Згідно зі своєю концепцією, автор вдається до підтасовки історіографічних публікацій. Так, автор, скажімо, пише, ніби О. Оглоблин критикував М. Грушевського за погляд, що українська історіографія кінця XVIII – початку XIX ст. – це процес національного відродження (с. 25). Насправді, у відомій статті в "Українському історику" О. Оглоблин доповнює М. Грушевського, розглядаючи XIX ст. під кутом зору економічного життя. Та й його праця "Люди старої України" – розвиває такий погляд М. Грушевського, знаходячи український патріотизм у тих людей Гетьманщини, яким відмовлялося в національних симпатіях нашою історіографією кінця XIX ст.

5. Автор висловлює захоплення з приводу зарахування деякими російськими істориками М. Грушевського, В. Антоновича та М. Костомарова до представників "русской исторической мысли" (с. 33), що, очевидно, треба розуміти так, що й ми, скажімо, С. Соловйова або В. Ключевського маємо долучати до української історичної думки. Якщо слідувати за адептами подібних теорій, то виходить повна нісенітниця. У такому разі львівську школу М. Грушевського можна взагалі вважати за австрійську історичну думку, а українських істориків Львова 20-х років XX ст. – польськими на підставі належності Галичини Польській державі.

Власне, це все потрібно авторові для заклику розглядати українську історіографію та археографію передкириломефодіївського періоду як складову частину російської історіографії та археографії. Наочні підстави для цього нібито маємо: 1) належність тодішніх російських істориків до російського культурного кола; 2) співпраця в московських та петербурзьких виданнях й наукових інституціях з російськими вченими; 3) відсутність, принаймні в офіційних писаннях, самостійницького сентименту щодо українського минулого; 4) подекуди возвеличення імперського панування над колишньою Гетьманщиною; 5) превалювання російської термінології – вживання терміну "Малоросія" замість "Україна".

Між тим, справа стоїть значно складніше. Нащадки козацької старшини, роблячи добру кар'єру в Петербурзі, в душі залишалися українськими автономістами-сепаратистами. В. Капніст, наприклад, був одним із зачинателів російського письменства й поезії і разом з тим їздив до Прусії зондувати ґрунт для підтримки української фронди проти Росії. Інший письменник, С. Наріжний, писав російською й разом з тим, за спогадами сучасників, ненавидів російську політику щодо України. Історик О. Мартос зробив чудову військову кар'єру, але боготворив чин Івана Мазепи. О. Безбородько був канцлером Російської імперії й водночас належав до новгород-сіверського гуртка автономістів. Ф. Туманський також був з кола тих людей і вочевидь поділяв автономістичні переконання.

Виникає питання, чи варто нам розчиняти цих та інших людей в загальноімперському морі, чи краще виділити їх у річищі окремої історіографії? При першому підході ми втрачаємо цілий пласт нашої питомої культури. При другому ми зберігаємо великий потужний український світ, що був притлумлений загальноімперською асимілятивно-інкорпоративною уніфікацією. Власне, деякою мірою цей світ відкрив нам у своїх дослідженнях О. Оглоблин. Зірками першої величини у ньому стають брати Полетики й О. Лобисевич. Для тих українців, представників козацької нації, першотвором, ідейним кермом була "Історія Русів" – її вже ніяк не можна вважати ані позанаціональним твором, ані твором російської теоретичної думки.

З іншого боку, це, звичайно, зовсім не означає, що ми не повинні вивчати історіографічного й археографічного доробку істориків Росії, які студіювали українське минуле, таких, як, скажімо, архієпископ Гавриїл (Розанов). Між тим, О. Журба багато разів згадує про сучасних істориків, які ніби

цікавляться лише національно-визвольним дискурсом. Насправді доробок того ж арх. Гавриїла вивчав у свій час історик, який належав до чільних представників української історіографії 10 – 20-х років XX ст. – В. Біднов. А істориків Гетьманщини докладно досліджував інший провідний історик – О. Оглоблин. Ми ж, зрештою, орієнтуємося на кращі традиції й на кращих істориків, а не на тих, хто свідомо звужує дослідницьку базу української історії.

Якщо ж казати про фактографічну вартість дослідження, то безперечну цінність мають історіографічно-археографічні нариси про діяльність Ф. Туманського, І. Квітки, Г. Розанова. Дбайливо зібрані автором описи публікацій, передруковані рукописи, листи тощо. Причому використано не лише українські архівосховища, а й збірки Москви та Петербурга. Зваженими й такими, що не викликають заперечення, є оціночні висновки О. Журби щодо місця перелічених істориків в історіографічному та археографічному процесах окресленого періоду. Характеристика їх автором, як істориків-аматорів, цілком відображає науковий рівень їхніх праць. Можна цілком погодитися з О. Журбою, що стосовно цих постатей неможливо розділити археографію від власне історіописання, і потрібно розглядати їх у взаємному переплетенні.

Юрій МИЦИК (*Київ*)

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ОГЛЯД

***Чабан М.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921). біобліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – 535 с.**

Нерідко, коли знайомишся з новинками сучасної наукової літератури та тим, як вони сприймаються суспільством, хоч-не-хоч задумаєшся над проблемою нездорової комерціалізації наукового життя і падінням критеріїв суспільної моралі в сучасній Україні, яка перебуває в стані майже перманентної економічної кризи. Книги, які в найгірших традиціях “жовтої” преси колупаються у приватному житті геніїв, антинаукові химери, в яких, крім убогої фантазії автора, нема нічого, розкішно видаються масовими тиражами, їх читають на радіо, – одне слово, йде повномасштабна “розкрутка”. Не будемо говорити тут про причини цього явища, про далекосяжні завдання авторів цих “розкруток”. Скажемо тільки, що за таких умов дуже важко створити й донести до читача справді вартісну наукову працю, тим більше, коли науковець працює не в столиці, а в зрусифікованому обласному центрі. Це стосується і рецензованої праці.

Дніпропетровський журналіст Микола Чабан за фахом є філологом, але з його науковим доробком у галузі історії зрівняється не кожен доктор історичних наук. Це не перебільшення. М. Чабан є автором кількох сотень статей, понад десятка книг з історико-літературної проблематики, присвячених важливим проблемам суспільно-політичної та культурної історії Півдня України XIX–XX ст.

У своїй новій фундаментальній книзі (понад 54 друк. арк.) автор звернувся до забороненої донедавна проблематики, а саме: до історії української “Просвіти”, конкретніше – до історії “Просвіти” Січеслава (Катеринослава, Дніпропетровська), яку досі явно недооцінювали, неправомірно екстраполюючи становище в сучасному Дніпропетровську на ситуацію, яка існувала на початку XX ст. Видана ним праця не є журналістською скороспілкою, над цією проблематикою він плідно працює вже понад 15 років. Не випадково передмову до книги написав відомий український критик Іван Дзюба, а схвальним словом уже відгукнулася на книгу газета «Голос “Просвіти”».

Книга відкривається ґрунтовною вступною авторською статтею (с. 6–85), у котрій подається історичний нарис катеринославської “Просвіти”. Тут розкриваються причини створення даної організації, форми й методи її діяльності, протидії великодержавній політиці царського уряду, роль “Просвіти” й

просвітян у національно-визвольному русі українського народу, його національних змаганнях 1917–1921 pp. Далі йде основна частина книги: біобібліографічний словник, який охоплює близько 670 імен, серед яких знаходимо і знаменитостей (Дмитро Дорошенко, Адріан Кащенко, Дмитро Яворницький) і зовсім незнаних осіб. Наше знання про видатних діячів української культури й досі рясніє "білими плямами", тому при описі, наприклад, січеславського періоду їхнього життя доводилося користуватися лише скоромовкою. М. Чабан уважно дослідив якраз ці сторінки, і за це велика подяка автору, який на сьогодні найактивніше розробляє історичне краєзнавство XIX–XX ст. на Дніпропетровщині. Взагалі, весь зібраний ним матеріал подає надзвичайно повну картину українського суспільного життя в регіоні й укотре засвідчує, що Січеславський край був південною Україною, а не Новоросією.

М. Чабан – винятково сумлінний автор, і тому в його книзі кожне твердження спирається на міцний фундамент, здобутий як в архівних та виданих джерелах, так і усних, перевірений багатьма колегами-спеціалістами з різних галузей історії української культури – як тими, що працюють в материковій Україні, так і за її межами. Він тривалий час працював у різних архівах, бібліотеках та музеях України й зарубіжних країн (Білорусь, Росія, Польща, Швеція), диспонує величезним матеріалом, який активно використав при написанні своєї книги. Але автор не зупинився на досягнутому, він провів складну й важку роботу щодо виявлення сімей нащадків просвітян, обійшов десятки з них і буквально по крихтах відновив біографії просвітян, зберіг від знищення рідкісні фотографії, документи, зафіксував призабуті родинні легенди та перекази, локалізував події, пов'язані з діяльністю січеславської "Просвіти". Таким чином, перед читачем постає цілий пласт яскравого і свідомого українського життя, безжально винищеного російськими загарбниками у 20 – 30-х роках.

Автор встановив масу цінних фактів стосовно розвитку українського національного руху, українського слова та культури, біографій видатних діячів української культури та суспільно-політичного життя, а в більшості випадків буквально з "нуля" відтворив ці біографії. Чимало місця відводиться еміґрантським сторінкам життя колишніх просвітян, наприклад, Ісаака Мазепи, Василя Біднова, нещодавно померлого (7. VII. 2003) Юрія Семенка та багатьох інших, їхнім зв'язкам з політичними та культурними діячами Західної України, зарубіжних країн. Книга має ще чимало інших позитивних рис, можна тільки дивуватися тому, що такий величезний матеріал оброблений і осмислений автором майже бездоганно.

Книга видана на доброму папері, прекрасно оформлена, містить багато фотографій та малюнків, написана цікаво й дохідливо доброю українською літературною мовою, що робить її доступною не тільки науковцям, але й широкому колу читачів.

Таким чином, українська біографістика та історичне краєзнавство збагатилися неординарним дослідженням, без якого неможливо обійтися при вивченні історії української культури та суспільного життя XIX–XX ст.

Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Л. І. Виноградська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський та ін. – К., 1997. – 336 с.

Завжди вражала невідповідність між величезною історичною роллю українського козацтва та відносно малою кількістю присвячених йому наукових досліджень. Яскравим прикладом може послужити археологія козацтва, тобто археологічне дослідження пам'яток козацької старовини. Власне й терміну такого не існувало донедавна, бо тільки Дмитро Яворницький робив епізодичні розкопки місць Запорозьких Січей тощо. В радянські часи щасливим винятком була діяльність Ігоря Свешнікова, котрий протягом майже двох десятків років розкопував поле Берестецької битви 1651 р. Українське національне відродження кінця 80 – початку 90-х років XX ст. принесло й відродження археології козацтва. Цю справу розпочала експедиція, яку організував журнал "Пам'ятки України" і яку очолила Олена Апанович; розгорнули активну діяльність такі археологи, як Дмитро Телегін та ряд інших, котрі стали досліджувати місця Запорозьких Січей, Кодак, Трахтемирів, Суботів,Чигирин, могилу кошового отамана Івана Сірка тощо. Попри економічну кризу в сучасній Україні та інші негативні фактори робота в даному напрямку триває, і виникла гостра потреба в осмисленні накопиченого матеріалу, передачі набутого досвіду молодому поколінню істориків та археологів. Не маючи належних зразків, колектив науковців (Л. І. Виноградська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський, В. О. Ленченко, Д. Я. Телегін, Н. В. Пархоменко, І. І. Сварник, І. К. Свешніков, О. М. Титова, Л. В. Чміль, Г. І. Ярова) видав навчальний посібник "Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст." Не випадково книга стала результатом праці колективу дослідників, бо одному спеціалісту було б дуже важко охопити таку широку проблематику. Тут же були об'єднані зусилля археологів, архітекторів, музеєзнавців, архівістів. Це забезпечило достатню глибину викладу, дозволило дати уявлення про рівень досліджень щодо проблем, які розглядалися в книзі.

Посібник складається з передмови, десяти розділів, додатків, списку літератури. Щоб краще зрозуміти зміст рецензованого посібника, варто навести назви його розділів: 1. Біля витоків українського козацтва. Січі, паланки, зимівники. Пам'ятки прикордонної служби; 2. Поховання, цвинтарі й типи надмогильних монументів; 3. Знаряддя праці. Деякі специфічні ремесла козацької доби. Шляхи й засоби сполучення; 4. Кераміка та скляні вироби. Речі побуту і одяг козака. Люльки й дрібна пластика; 5. Озброєння козацьких військ. Обладунок бойового коня; 6. Архітектура XVI–XVIII ст. в Україні; 7. Замки-фортеці Поділля й Волині XIV–XVII ст.; 8. Нумізматичні пам'ятки XVI–XVIII ст.; 9. Козацькі клейноди. Сфрагістика і геральдика; 10. Образотворче мистецтво. Як бачимо, охоплено значний і різноманітний комплекс джерел, що дає можливість отримати всебічне й достатньо об'єктивне знання про головні сфери життя козацтва. Додамо, що книга містить значний ілюстративний матеріал (карти, схеми, малюнки, фотографії тощо).

Заслугою авторського колективу є те, що вперше видано узагальнюючу працю про археологію маловивченої доби української історії. Поданий авторами матеріал укотре доводить, що козаки були плоть від плоті україн-

ського народу, а не складали "мішанку націй", як безпідставно твердять деякі зарубіжні автори, переважно з Росії та Польщі; їхня матеріальна культура була достатньо високою і тотожною матеріальній культурі українського народу. Книга засвідчує і те, що запорожці вели власне господарство, охоче займалися скотарством, ремеслом, торгівлею, різними промислами, а де була можливість (маємо на увазі тільки відносну безпеку від ординських наскоків) – і хліборобством; саме запорожці заселяли й освоювали українські степи, закладали значні поселення, котрі часом переростали в міста. Саме завдяки, насамперед, їхній конструктивній діяльності Південна Україна стала саме Україною, а не "Новоросією", "Східною Малопольщею" тощо. Поданий у книзі матеріал буде безперечно корисний історикам, викладачам та студентам, але не тільки їм. Все частіше спеціалісти з інших галузей, культурні діячі, широкий загал прагнуть дістати повніше уявлення про зброю, будівлі козаків, про козацький побут – і тут посібник стане їм у пригоді.

Враховуючи актуальність порушеної авторами проблематики, сподіваємося, що книга буде перевидана більшим тиражем (нині він дуже малий, тим більше для навчального посібника – всього 2 тис. прим.). У зв'язку з цим у даній рецензії хотілося б звернути увагу авторів на ті недоліки, котрі нам вдалося помітити. Складається враження, що рецензенти неуважно читали рукопис, а самі автори поганенько його вичитали. Явно недостатньо були використані зарубіжні праці, взагалі в списку літератури відсутні праці, котрі були видані за межами України, праці, видані іншими (крім української та російської) мовами. Таким чином, з поля зору випали важливі дослідження польських (З. Вуйцік, А. Керстен, Л. Підгородецький, В. Серчик та ін.), сучасних російських (В. Корольов) авторів. Варто вказати й на цінні набутки французького історика українського походження Ярослава Лебединського, котрий велику увагу приділив саме козацькій зброї, козацькому одягу, цілого ряду істориків зі США та Канади. Бракує навіть класичних праць української історіографії, зокрема І. Крип'якевича про шляхи в Гетьманщині, не кажучи про розробки багатьох сучасних авторів, особливо з числа дніпропетровців, запоріжців, львів'ян, наприклад: монографії І. Стороженка про військове мистецтво козаків, праці Г. Іващенка про гральні карти, І. Лимана про православні храми та монастирі запорожців, А. Гречила про козацькі герби. Водночас знаходимо тут явно застарілі (книги М. Аркаса, А. Кащенка) або науково-популярні позиції, а що найгірше – з книг авторів, які захоплюються окультизмом, котрий нічого спільного з наукою не має (О. Братко-Котинський). Це підтверджує й додаток (каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць козацької доби). Це дуже потрібна й доцільна річ, але він часто спирається на застарілі й неточні дані, некритично запозичені, зокрема, з "Історії міст та сіл Української РСР" першого видання (друге видання ряду томів даної публікації є точнішим, але автори його не використали). Так, стверджується, що с. Військове Солонянського р-ну Дніпропетровської області було засноване запорожцями після 1775 р., між тим як воно бере свій початок з початку

XVI ст. і було засноване вихідцями з м. Черкас. Як показали археологічні розкопки цієї зони, проведені в роки Другої світової війни, Військове було повністю знищене карателями російського полковника Яковлєва в 1708 р., але потім швидко відродилося. Отже, с. Військове автори омолодили аж на 175 років! Новий Кодак (в межах суч. Дніпропетровська) оголошено одним з центрів Самарської паланки, хоча вже й з назви видно, що він належав до Кодацької і був її столицею (паланковим містом). Про с. Зубані на Полтавщині читаємо: "Зубані Градиз. р. Село належало з 1726 р. бунчуковому товаришу Прилуцького полку". По-перше, не Градизького, а Глобинського району; по-друге, не анонімному бунчуковому товаришу, а представнику старшинського роду Горленків; по третє, це село значиться на карті Боплана, отже є старшим на сотню років; по-четверте, не сказано, що зубанівські козаки брали активну участь у Турбаївському повстанні (Зубані знаходяться на відстані 5 км від Турбаїв), причому зубанівці не були виселені, як турбаївці, в херсонські степи. Нарешті, неясно з авторського тексту, на якій підставі Зубані потрапили до каталогу.

Можна вказати на ряд інших помилок та неточностей. Так, поплутано час написання твору П. Симоновського (1802) і час його першої публікації (1847) (с. 5); анонімні "Записки яничара" були створені аж ніяк не раніше XVI ст., а їх віднесено чомусь до XIV ст. (с. 7). Знов, що стає вже поганою традицією, козацтво називають козаччиною, забуваючи, що у XX ст. "завдяки" радянському "новоязу" суфікси "-щина", "-ччина" стали у людській свідомості асоціюватися з чимось негативним (наприклад, в радянські часи любили вживати "махновщина", "петлюрівщина" тощо, але ніколи – "ленінщина"). Подається неповна інформація щодо походження слова "козак", котре тюркського походження. Виводячи його безпосередньо з турецької, автори роблять похибку, коли вважають, що воно там означало "розбійник" (самі турки, за свідченням відомого орієнталіста О. Пріцака, називали запорожців "сарикамиш", тобто "жовтокомишники", чітко пов'язуючи їх з Великим Лугом і дніпровським плавнями (с. 7)). Ясно, що зв'язку між козаками та бродниками немає, а є генетичний зв'язок між русинами-українцями доби Київської Русі і українцями козацької доби, і тому позиція авторів у даному питанні мала б бути чіткішою. Так само і щодо "оселедця", котрий якраз не випадково був у князя Святослава (с. 7). На с. 8 твердиться, щоправда як припущення, що найдавнішу згадку про козаків треба віднести до 1478 р., хоча особливих підстав для цього нема. Якщо вже автори вирішили відійти від усталеної дати (1489–1492), то варто було аргументувати це. Дивує і те, що точка зору якогось Л. Коллі, на котрого у даному випадку посилаються автори, трактується як свіжа ("як з'ясувалося нещодавно"), між тим як вона була оприлюднена у Празі ще у 1919 р. Нижче (с. 20) замість назви "Кілія" подано "Кілікія". У розповіді про прапор Б. Хмельницького, де цитується думка Павла Алепського, сказано, що на прапорі були чорні смуги, але ж не зазначено: на якому тлі. Коли ж звертаємося до оригіналу, там чітко говориться, що прапор був чорно-жовтий, смугастий.

Таких помилок та неточностей, на жаль, забагато. Але не хочеться закінчувати рецензію на мінорній ноті. Все ж слід віддати належне авторам, які створили корисний в цілому посібник на актуальну тему.

***В'ялов П. І., Кривошея В. В.* Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999.**

Генеалогія, чи не найстарша історична дисципліна, після всіляких заборон радянських часів переживає нині період бурхливого розвитку. Виникають різноманітні товариства й земляцтва, в архівах та бібліотеках провадиться інтенсивний пошук з метою складення родословних, перевидаються дореволюційні довідники, наприклад В. Модзалевського, врешті, з'явилися ґрунтовні дисертації, монографії та статті з даної проблематики. Досить назвати дослідження в галузі князівської генеалогії Л. В. Войтовича, шляхетської – Н. М. Яковенко. Однак в Україні давно настав час відродити традиції дослідження козацької генеалогії, і першим після тривалої перерви зайнявся даною проблематикою в материковій Україні к. іст. н. Володимир Кривошея, працівник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ. Його перу належить уже ціла серія книжок з даної проблематики[1], і кожна з них варта уважного аналізу. Ми зупинимось лише на одній з них, написаній В. В. Кривошеєю у співавторстві з П. І. В'яловим і виданій, на жаль, дуже малим тиражем.

Ця книга складається із вступу, чотирьох розділів (перші два написані В. Кривошеєю, наступні два – П. В'яловим), післямови, списку використаних джерел та літератури й додатків. Вона написана у дещо нестандартній манері, що видно вже із вступу, котрий швидше нагадує переднє слово. Висновки дуже стислі, розміщені наприкінці кожного розділу, отже загальних висновків не подано (післямова все ж не може замінити собою традиційних для історичного дослідження висновків). Така манера може мати своїх прихильників, однак, на наш погляд, треба було притримуватися традиційної структури, характерної саме для академічних досліджень. Роблячи таке зауваження, підкреслимо, що, зрештою, важлива не так форма, як зміст, який у даній книзі насичений важливою інформацією.

---

[1] *Кривошея В. В.* Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1–2; *його ж.* Українська козацька старшина. – К., 1998. – Ч. 1–2; *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. – К., 1999; *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. II. Волинка. – К., 1999; *Кривошея В. В., Орел В. М.* Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000; *Корнієнко М. П., Кривошея В. В.* Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678 рр.). – К., 2000; *Кривошея В. В.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Біла Церква. – К., 2001; *Корніяка М., Кривошея В., Кривошея І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Бориспіль. – К., 2001; *Кривошея В. В., Кривошея І. І.* Нариси історії Київщини періоду козацтва. Яготин. – К., 2002; *Кривошея В.* Білоцерківський полк. – К., 2003; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – К., 2002.

Автори велику увагу приділили історії найвизначніших козацьких та шляхетсько-козацьких родів, пошукам протопластів (родоначальників), пов'язань з іншими родами, систематизації всіх біографічних даних про них, локалізації родів та їхніх земельних володінь, політичним симпатіям згаданих фамілій та найяскравіших їхніх представників. Хто хоч трохи досліджував біографії козацьких вождів (гетьманів, кошових отаманів, полковників, сотників тощо), той знає, як важко встановити навіть елементарні факти, котрі стосуються того періоду їхнього життя, що передував виходу цих осіб на політичну арену. Тим важливішим є здобуток авторів, котрі виявили серед численних матеріалів, у першу чергу архівних, багато цінної інформації. Особливо це стосується такого малодослідженого різновиду писемних джерел, як синодики (поминальні списки). В. Кривошея розробив методику їх вивчення і з успіхом застосував її у ряді своїх праць. Це дало можливість встановити з досить великим ступенем достовірності важливі родові та міжродові зв'язки багатьох представників української політичної еліти XVII–XVIII ст., реконструювати існуючі тоді родинно-політичні клани і визначити характерні особливості їхніх політичних поглядів, внутрішньо- та зовнішньополітичного протистояння в Україні, особливо в часи Руїни. Звичайно мова тут йде про Гетьманщину та Запорозьку Січ, тобто ті частини України, де було власне, самостійне або автономне, державне життя. Для прикладу вкажемо на важливі дані, які стосуються гетьманських (отаманських) родів Кулаг (Петражицьких-Кулаг), Бурляїв (с. 7, 15). Слід відзначити велику вартість додатків, що будуть особливо корисними для дослідників історії Південної України. Саме тут визначено найважливіші роди запорожців, розподілених по куренях (с. 49–57), подано списки полковників паланок Війська Запорозького XVIII ст. (с. 57–59), а також алфавітний список запорозької козацької старшини (с. 59–76). Тут же подані списки українських шляхетських та дворянських родів, котрі походять з української шляхти (с. 76–82). Шкода, що автори не звернулися до матеріалів відділу рукописів Дніпропетровського історичного музею, частково вже виданих. Там, наприклад, зберігаються документи роду Сахно-Устимовичів, про котрий ідеться у книзі (с. 21). Коли ж мова зайшла про козацько-священичий рід остерських Софоновичів, то варто було б звернути увагу на міщансько-священичий рід київських Софоновичів XVII–XVIII ст., котрий дав, насамперед, видатного українського хроніста, ієромонаха Феодосія Софоновича (початок XVII ст. – 1677), ігумена київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1655–1677 рр. Старший брат Ф. Софоновича – Іван був київським бурмістром і райцею у 60-х роках XVII ст. Можна згадати і протоієрея Григорія Софоновича, священика церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Подолі, який у 1703 р. скаржився гетьману Мазепі на свавілля київського війта. Судячи з усього, він і Григорій Софонович, остерський протопоп, заповіт якого 1706 р. аналізується В. Кривошеєю, є однією і тією самою особою (с. 21–22).

У 3–4 розділах книги П. В'ялов досліджує подальший період в історії українських козацько-шляхетських родів, приділяє увагу розвитку україн-

ської національної ідеї в суспільно-політичній та культурній діяльності родів. Вірно вказано на невипадковість активної участі нащадків учасників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., національно-визвольних змагань другої половини XVII–XVIII ст. у національно-визвольному русі XIX–XX ст. ("Кирило-Мефодіївське товариство", "Громада", "Просвіта", українські самостійницькі партії, національно-визвольна боротьба 1917–1921 рр.). До відомих прикладів (роль Д. Дорошенка – нащадка гетьманів Михайла та Петра Дорошенків) П. В'ялов додає інші, не менш яскраві (Юхим Омелянович-Конашевич, генеральний бунчужний при П. Скоропадському, котрий вважався нащадком славнозвісного Петра Конашевича-Сагайдачного). Водночас вказано і на представників ренегатської лінії, діяльність яких підпорядковувалась інтересам "єдиної та неділимої" Російської імперії (О. Лукомський, І. Романовський, М. Дроздовський тощо). Важливою є інформація, що стосується репресій радянської влади проти нащадків українських козацько-шляхетських родів, на що досі не зверталося особливої уваги. На жаль, у книзі недостатньо використовуються здобутки істориків-генеалогів сусідніх держав, у першу чергу Польщі, Білорусі, Росії, деякі сюжети лише побіжно охарактеризовані.

Однак у цілому дана наукова праця заслуговує позитивної оцінки, тим більше, що подальші праці засвідчують зростання наукової кваліфікації згаданих авторів.

***Szagała R., Kolanczuk A.* Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. Przewodnik. – Warszawa, 2002. – 133 s.**

Широковідомі слова великого Кобзаря, навіяні смутком за долю могил козацьких гетьманів та кошових. Але з того часу мало що було зроблено як для розвитку української некрополістики, так і збереження кладовищ. Поодинокими залишалися роботи, подібні фундаментальній праці вже покійної, на жаль, Л. Проценко. Тільки останнім часом дослідження українських некрополів стало набувати належних темпів. Свідченням цього є значний за обсягом 9-й том "Наукових записок" Інституту української археографії та джерелознавства ім. Грушевського НАНУ (К., 2002), котрий має підзаголовок "Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень"; праці І. Дивного (Київ), І. Сапожникова (Одеса) та ін. Але й досі через брак коштів та кадрів лежить неораною цілиною ділянка досліджень українських некрополів за межами нашої держави. А там існують величезні кладовища українських еміґрантів, біженців та переміщених осіб ("ді-пі"), котрі автор цих рядків бачив на власні очі в Польщі, Німеччині, і котрі існують, без сумніву, в ряді інших країн.

Нарешті і в цій галузі з'явилося перше дослідження. Його автори є відомими представниками української етнічної меншини у Польщі Роман Шагала та Олександр Колянчук. Свої зусилля вони зосередили на вивченні української частини православного кладовища в районі Варшави – Волі (на вулиці Вольській, 138/140), яке було засноване у 1841 р. Тут існував храм Володимирської Божої Матері (тепер це католицький костьол), але й надалі діє

православна церква св. Іоана Ліствичника, збудована у 1902–1905 рр. Цікаво, що іконостас для неї проектував відомий український художник Олександр Мурашко (1875–1919), а в нижній частині храму фрески малював ще один український художник, на жаль, недавно померлий Юрій Новосельський. На цвинтарі – могили багатьох православних: українців, білорусів, росіян, грузин та ін. На жаль, це кладовище підлягало різним руйнаціям внаслідок двох світових війн, антиукраїнської політики влади ПНР тощо; його територія скоротилася, а решта була досить занедбаною. Проте воно лишається унікальної пам'яткою і не випадково привертає все більшу увагу. Так, про нього написав російський дослідник К. Г. Сокол (*Сокол К. Г.* Русская Варшава. Справочник-путеводитель. – М., 2002. – 75 с.), але він навіть не згадує про українські могили або трактує українців як росіян і взагалі написав книгу цілковито в дусі російської великодержавно-шовіністичної історіографії.

Між тим, на Вольському цвинтарі особливо важливою є та його ділянка, де покояться тіла бійців армії УНР, діячів української еміґрації часів І та II світових війн, українських діячів науки та культури. Відзначимо, що недавно могила вояків УНР була належно упорядкована з ініціативи варшавських українців (насамперед історика Миколи Сивицького), за проектом українського архітектора з Варшави Богдана Боберського (племінника міністра ЗУНР Івана Боберського), коштом українців Польщі, США й Канади. На вміщених у додатках до книги 19 кольорових світлинах якраз відображені урочистості на цій ділянці кладовища, проведені після реставрації влітку 1999 р.

Робота Р. Шагали та О. Колянчука складається з 8 розділів, резюме, списку використаної літератури, списку скорочень та термінів, іменного покажчика похованих на цвинтарі осіб, плану кладовища, списку адрес храмів та українських громадських установ тощо.

Розділ І містить історичний нарис про цвинтар на Волі, де були поховані ще вояки фельдмаршала І. Паскевича, який придушував польське повстання 1830–1831 рр. У ІІ–V розділах розповідається про українське населення Варшави, відповідно, до вибуху Першої світової війни, міжвоєнного періоду, Другої світової війни та повоєнного періоду. Автори книги стисло подають ґрунтовну картину українського життя у Варшаві, згадують тих, хто тут активно діяв (П. Куліш, П. Ковалевський, Д. Дорошенко, О. Плющ, С. Петлюра, Ю. Тютюнник, М. Ковальський, Л. Биковський та ін.), вказують на місця поселення української еміґрації після падіння УНР (понад 40 тис. осіб), українські громадські організації у міжвоєнній Варшаві (Український Центральний Комітет, Український клуб, Корпорація "Запороже", Спілка Українок-еміґранток, Товариство колишніх вояків Армії УНР, Українське Військово-історичне товариство та ін.).

Далі йдуть головні (VII та VIII) розділи книги, у котрих за алфавітом подано прізвища осіб, що покояться на цвинтарі, і короткі біографічні відомості про них. Перший з них, де знаходяться дані про могили померлих перед І світовою війною, є дуже лаконічним – всього три особи (М. Барсов,

М. Білозерська – дружина В. Білозерського, члена Кирило-Мефодіївського товариства, Б. Карсунський). Шкода, що сюди не потрапив Йосиф Первольф (26. II. 1841 – 21. XII. 1891), видатний чеський славіст, який значну увагу приділяв у своїх дослідженнях українській історії. Його могилу, яка знаходилася напроти входу до церкви, у західній частині кладовища, нам пощастило бачити ще у 1991 р., але тепер вона зникла під пізнішими похованнями.

Значно ширшим є наступний розділ "Поховання після I світової війни", поділений на 4 частини: A (Могили в церкві та поблизу неї; Могили поблизу церкви. Петлюрівці), B (Ділянка 36 і сусідні. Петлюрівці), C (ділянка 93 та сусідні. Петлюрівці), D (Могили в різних місцях цвинтаря). У частині A виділено 29 могил, в т. ч. архієпископа Юрія (Ярошевського) – засновника Польської Автокефальної Православної Церкви, вбитого чорносотенцем у 1923 р.; митрополита Тимофія (Шреттера) (1901–1962); Неоніли Видибіди-Руденко – дружини міністра УНР, потім – православного архієпископа краківсько-лемківського Паладія (в миру – Петра); українського політичного діяча й публіциста Петра Саліковського (1866–1925). У частині V охарактеризовано 30 осіб офіцерів та солдат Армії УНР, в т. ч. генерала Марка Безручка (1883–1944), генерал-хорунжого Віктора Куща (1878–1942), генерала Володимира Сальського (1885–1940), генерал-хорунжого Всеволода Змієнка (1886–1938), полковника Олександра Виговського (1888–1939), Іллі Золотницького (1870–1930) та Петра Холодного (1876–1930) – міністрів УНР. Тут же лежать видатні українські вчені – історики О. Лотоцький (1870–1939) та Василь Біднов (1874–1935) (чомусь помилково вказано, що він походить з Чернігівщини, хоча насправді він народився в Широкому, нині – райцентр Дніпропетровської обл.). Лежать тут також члени сімей відомих українських політичних, церковних та культурних діячів, в т. ч. Домініка Огієнко (р. н. н. – 1937), дружина вченого Івана Огієнка – митрополита Іларіона; Надія Сальська (1895–1933); мати видатної поетеси Олени Теліги – Й. Шовгенів (1874–1929) та ін. У частині C є дані про 41 особу, причому відзначено тих, хто поліг внаслідок терористичних дій польського підпілля 31. III. 1944 р. Вказані також могили, з яких відбулася ексгумація з подальшим перенесенням праху на інше місце. У заключній частині нараховано 40 поховань з числа переважно української повоєнної інтелігенції. Бачимо тут, зокрема, поховання Михайла Балія (1926–1981) та його дружини Володимири (1938–1993), Олександра Цинкаловського (1898–1983), Петра Доманчука (1902–1973), Михайла Вахнюка (1888–1976), фамільні склепи родів Федороньків, Гаркавих, Гірних та ін. З особливим сумом автор цих рядків читає відомості про особисто знайомих йому людей, насамперед про Олега (Олександра) Пушкаря (1924–2001) з числа дивізійників "Галичина", в'язня радянського ГУЛАГу, мемуариста й публіциста, громадського діяча.

Підсумовуючи сказане, слід високо оцінити працю українських дослідників з Польщі. Опублікована ними праця дає надію, що на черзі будуть аналогічні книги, присвячені українським цвинтарям у Кракові, Перемишлі та ряді інших міст Польщі, а з часом і в інших країнах, де жили й живуть українці.

Володимир МАСЛІЙЧУК (*Харків*)

САГАНОВІЧ Г. НАРЫС ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА КАНЦА XVIII СТАГОДДЗЯ. – МІНСК: ЭНЦЫКЛАПЕДЫКС, 2001. – 412 с.

Нова, ошатно видана книжка відомого білоруського історика, редактора одного з найкращих на пострадянських просторах історичного часопису "Беларускі гісторычны агляд" Генадзя Сагановіча викликає щире захоплення, а для кожного українського гуманітарія – це, до всього, низка відкриттів, відчуття іншої національної історії, багато в чому подібної, суголосної до історії України, але водночас досить відмінної як в узагальненнях, так і в трактуваннях окремих подій. Даний твір належить до проекту видання нарисів "національних історій" країн "Центрально-Східної Європи"[1]. Хоча подібні українські видання насичені більшим числом контроверсій, підходів, використанням новітніх методів, книжка ж білоруського колеги класичніша, чимось нагадує науково-популярний твір кінця 80 – початку 90-х, та в тому є частково її принада. Читається вона просто, з захопленням.

Автор розподіляє свій виклад на десять розділів: Витоки, Перші держави Білорусі, Утворення Великого князівства Литовського, Шляхи консолідації, Держава та суспільство, Релігія та культура, Шляхетська демократизація, В державі "обох народів", Від величі до занепаду, Тінь російської гегемонії.

То яка ж вона, схема білоруської історії?

Про спроби синтетичного викладу історії Білорусі автор оповідає в передмові. Праці В. Ластовського, В. Ігнатовського, В. Шчарбакова, М. Довнар-Запольського були доволі короткими й "тоненькими"; "грубенькі" радянські праці подавали історію Білорусі в російській імперській парадигмі, окремі праці закордонних істориків не зможуть заповнити попиту на узагальнюючу роботу.

Уперше назва "Біла Русь" трапляється в латиномовних джерелах другої половини XIII ст. Відтоді означає назву території, стає складовою частиною Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Територія сучасної Білорусі здавна була контактною зоною, місцем взаємовпливів. Особливо це стосувалося першого тисячоліття нашої ери, коли

[1] До даного проекту з українського боку належать праці: *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.

сюди зійшлися прибалтійські та слов'янські племена. Слов'яни колонізували цю територію лише у VIII–IX ст.[2] Політичне об'єднання східнослов'янських племен, що прибрало назву Давня Русь, не спричиняло знищення місцевих особливостей. "Єдиною Русь була лише в державно-політичному плані, але держава не могла ліквідувати племінних меж" (с. 24). Це виявилося, зокрема, стосовно Полоцького князівства, в його підкоренні Володимиром, вбивстві місцевого князя Рогволода, згвалтуванні й одруженні на Рогніді. Однак Полоцьк виразно зберігав відцентрові позиції, що почало вже виявлятися під час правління в цьому місті сина Володимира та Рогніди – Ізяслава, а за ним – Брячислава Ізяславовича. Особливо це стало помітно в діяльності славнозвісного Всеслава Чародія (1044–1101), в його протидіях та боротьбі з Києвом і за Київ. Поруч з Полоцьким у XI–XIII ст. на території Білорусі існувало й Турівське князівство, залежне значною мірою від київських подій.

Час від початку XIII ст. означений автором для Білорусі, як існування між Орденом та Ордою. Саме ці зовнішні чинники прискорювали державотворчі процеси на території Білорусі. Утворена в середині XIII ст. Литовська держава органічно пов'язувалася з білоруськими землями. Вже на початку XIV ст. за правління Гедиміна нова політична спільнота оформилася як литовсько-руський субстрат. "Справді, нова держава була своєрідною формою громадсько-політичного синтезу, в якій ранньофеодальні інститути Литви сполучалися з розвиненішою державно-політичною системою колишніх князівств на території Білорусі, насамперед Полоцького, наслідуючи традицію державності Київської Русі" (с. 72)[3]. Досить ретельно автором розглянуті питання Кревської унії, битва на Ворсклі 1399 р. тощо. Головне, що підставою для консолідації земель у ВКЛ послугували татарська, а потім і московська загрози. Бунт промосковського Михайла Глинського 1508 р. не знайшов підтримки в широких колах, перемога над московитами під Оршею 1516 р. визначила сформування ВКЛ як противагу наступу Москви. Зазначмо, що проблема висвітлення московсько-білоруських стосунків упродовж усього твору не позбавлена певної авторської риторики, котрої, однак, важко уникнути в книжках такого кшталту.

Дуже докладно, з масою паралелей, описує Генадзь Сагановіч політичну структуру, соціальний та релігійний розподіл середньовічної спільноти ВКЛ. Щодо території, держава була конгломератом розмаїтих земель і володінь:

---

[2] Відзначмо вагомий факт, початки білоруської історії творці національної схеми історичного процесу пов'язують з появою тут слов'ян. Зокрема, у В. Ігнатовського: "Починається більш-менш відоме історичне життя IX століття": *Ігнатоўскі У.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Менск, 1926. – С. 13.

[3] Досить важливою на цьому тлі видається вдала спроба Н. В. Шевченко ознайомити українських науковців зі змінами ставлення до ВКЛ як до Білорусько-Литовської держави в сучасній білоруській історіографії (див.: *Шевченко Н. В.* Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 55–67).

"Визнаючи владу великого князя Литовського, земля-область втрачала політичну незалежність, але зберігала судово-адміністративну та фінансову самостійність" (с. 126). Але подібним чином формувалася й Іспанія в XVI ст., яка також була конгломератом земель (Кастилія, Арагон, Валенсія, Леон та ін.), чи Священна Римська імперія германської нації; навпаки все відбувалося в сусідньому Московському князівстві, де в основу формування держави було поставлено не конгломерат, а уніфікацію. Представницькі органи шляхетства ВКЛ – пани-рада та вільний сейм, також доволі подібні до представництв благородних верств Західної Європи. Автор зупиняється на двох важливих проблемах суспільного розвитку: становому виокремленні та початку кодифікації права (Перший Литовський статут 1529 р.).

Особливе місце в авторському дослідженні займають питання релігійної толеранції у ВКЛ в XIV – першій половині XVI ст., перехрестя культурних цінностей у тогочасній Білорусі, розквіт білоруської культури, початок книгодрукування Франциском Скориною тощо.

Досить суперечливим, на наш погляд, постає параграф про "формування білоруського народу" стосовно згаданих XV–XVI ст. Коли "Русь" постає як противага Москві (чи лише Москві? – *В. М.*), починає вживатися назва "Белая Русь"[4] і з кінця XVI ст. – назви "Литва", "литвин" для позначення білорусів на інших східнослов'янських землях[5].

---

[4] Справді, під назвою "Біла Русь" в іншомовних творах XVI–XVII ст. переважно малися на увазі саме етнічно білоруські землі (про це див.: *Мыльников А. С.* Белорусы: этнос и этноним в польской, немецкой и шведской исторической мысли XVI–XVII вв. // Белорусский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. – СПб., 1998. – Вып. 1. – С. 20). Це разюча відмінність білоруської схеми національної історії від української. Назва "Україна" для означення території, заселеної певним етносом, почала поширюватися, вийшовши за певні обмеження у XIX ст., й набула свого політичного звучання лише наприкінці XIX – початку XX ст. До того поруч побутували інші визначення, крім України, – Малоросія, Росія, Русь, регіональні територіальні назви тощо. Це свідчить про неодноманітність становлення української нації.

[5] Саме тут можна трішки посперечатися. Справді, позначення "Литва", "Литвин" трапляються в джерелах щодо вихідців із Білорусі, але, роздумуючи за близькою до мене тематикою заселення Слобідської України, між тим і "білорусами", зазначимо, що то трішки складніше. Терміном "Литва" нерідко називали все населення колишнього ВКЛ й "українців" включно ще й у першій половині XVII ст. Географічно це визначення діяло також (козаки-переселенці в м. Чугуєві дорікали гетьманові Я. Острянинові 1640 р., що він не обраний в "Литві", а призначений царем (див.: *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. 4. – Стб. 31). Див. також про "черкас" з Литви, зокрема у зв'язку з тими ж чугуївськими проблемами: воєвода Щетінін пише про "українських" розбійників 1640 р.: "от литовских воров остерегатся безпрестани" (*Голубцова Е. И.* Коллекция актов Шибанова. Документы Чугуевской съезжей избы // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. Ленина. – М., 1954. – Вып. 16. – С. 8). Після повстання 1641 р. в тому ж Чугуєві заколотники, вбивши гетьмана, "побежали за рубеж в Литву" (Древние грамоты и другие письменные памятники, касающие Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданные Н. Второвым и К. Александровым-Дольником. – Воронеж, 1851. – Кн. 1. – С. 101)). У той самий час визначення "белоруссы" теж цікаве, як у виписці про облаштування

Однак "білоруський" елемент поступово витіснявся з управління ВКЛ. Власне, литовські пани, не становлячи більшості "політичного народу" за розміром латифундій, істотно переважали "білоруських" шляхтичів. Білоруська шляхта була переважно середня та дрібна. Особливості соціального розвитку спричинили засилля магнатів (Радзивілів та Гештовта) у ВКЛ 1530-х років, дрібніша шляхта, борючись за розширення прав, домоглася проведення адміністративно-судової реформи та прийняття другої редакції Литовського статуту 1566 р., що істотно обмежило права магнатів-олігархів і призводило до утверджень норм "шляхетської демократії", подібної до польської. Вторгнення Москви, взяття Полоцька 1563 р. загострювало зовнішньополітичну ситуацію, сприяло союзу ВКЛ та Польщі проти Москви. Ґрунтовно розглядаючи соціальні та політичні передумови Люблінської унії, шанований історик, однак, практично не згадує передумови економічні, пов'язані зі збутом збіжжя через балтійські порти до Європи, подібні аграрні фільваркові відносини, що оформилися в Польщі та ВКЛ у дану добу, зацікавленість великих землевласників у цьому зиску. Однак дана економічна проблематика розкривається пізніше (с. 220).

Досить детально автор переповідає перипетії Люблінської унії, насамкінець визначаючи: "Спільна держава, створена представниками білоруського, литовського, польського, українського народів у Любліні, передусім завдяки старанням шляхти у її боротьбі за демократію, проіснувала чотири століття й не мала собі рівних у європейській історії" (с. 204). Річ Посполита залишалася доволі неуніфікованою державою.

Вагома частина роботи присвячена характеристиці етносоціальних змін, соціально-економічному розвитку білоруських земель XVI ст. (закріпачення селянства, волочна міра), прийняттю чергової редакції Литовського статуту 1588 р., що закріпив економічну систему в білоруському селі, яка не зазнала істотних змін до середини XIX ст.

Власне, важливим чинником, який визначав суспільне життя, залишалася релігія. В другій половині XVI ст. у цій сфері відбулися вагомі трансформації, пов'язані з розповсюдженням Реформації та контрреформаційними потугами католицької церкви.

Реформаційні вчення, кальвінізм, аріанство розповсюджувалися в Білорусі завдяки підтримці магнатів. На відміну від Центральної та Західної Європи, де метою реформаторів була секуляризація церковних земель, в Білорусі переважали особисті інтереси магнатства, особливо братів Радзивілів – Миколи Чорного та Миколи Рудого. Реформатори заснували низку друкарень, сприяли розвитку книгодрукування. Однак після смерті магнатів-

---

переселенців за московським кордоном 1651 р.: "из литовские стороны прийдут белорусцы и черкасы" (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – № 50. – С. 100). Важливо, що священиків, які переселялися з "черкасами", московські урядовці називають "белорускими попами" (Древние грамоты... – С. 102 та ін.). Тобто йдеться про недостатню визначеність ідентифікацій у XVI–XVII ст. і, звичайно, про потрібність студій з цього надзвичайно важливого і цікавого питання.

протекторів через протидію католицької церкви протестантські громади поволі занепадали.

Істотний вплив на громадське й культурне життя мала діяльність контрреформаційного руху, ордену єзуїтів, представники якого з'являються у ВКЛ у 60-х роках XVI ст. Єзуїти започаткували сильну систему освіти, їм вдалося заснувати вищий навчальний заклад – Віленську єзуїтську академію.

Поширення реформаційних та контрреформаційних ідей не призвело до значного поширення вжитку простої, народної мови, як це було в країнах Європи. Кальвіністи користувалися виключно польською мовою. Особливий виняток – діяльність аріанина Василя Тяпинського, який друкував тексти Святого Письма церковнослов'янською та давньобілоруською мовами. Не призвело до істотних змін у цій сфері й поширення соцініанства наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Реформаційні ідеї мали потужний відгомін у православному середовищі, їх уособленням стали православні братства, діяльність яких розповсюдилася на територіях ВКЛ. Криза православної церкви, наступ контрреформації, власний патріархат у Москві 1589 р., що сприяв об'єднанню православних довкола Московської держави – це, на думку автора, найбільше спричинило до Берестейської унії 1596 р. Події Берестейського собору описані досить детально. Історик заперечує думку про насильне запровадження унії. Однак підкреслює, що унія поглибила конфліктність всередині суспільства, розкриває деталі вбивства уніатського єпископа Йосафата Кунцевича у Вітебську та його наслідки.

Власне, суперечливий суспільний розвиток XV–XVI ст. призводить до витворення кількох культурних пластів, які Г. Сагановіч називає "дві культури одного народу". Хоча, здається, суперечності були значно глибшими: існування кількох мов (латинської, польської, церковнослов'янської, давньобілоруської), церков, низки конфесій – усе це в подальшому мало свій вплив як на політичні події, так і на соціальний розвиток.

Наступний розділ книжки – відображення історії "Речі Посполитої обох народів" XVII ст. "Від величі до занепаду". Розпочинається він розглядом авантюри Лжедмитрія, яку, між тим, слабко підтримала шляхта ВКЛ. Автор зупиняється на поверненні до ВКЛ Смоленська у 1610 р. – втраченого ще 1514 р., розглядає події зовнішньополітичного життя "республіки" 1610–1620-х років. Та особливо історика цікавить спроба московського уряду повернути Смоленськ 1633 р., капітуляція армії М. Шеїна 25 лютого 1634 р.

Відносне затишшя 30-х років, "Золотий спокій" 1638–1648 років були перервані подіями на Україні.

В орбіту повстання Хмельницького була втягнута й значна частина білоруського селянства. "Гетьман і його старшина мали план створення своєї держави, у межі якої хотіли включити і території південно-східної Білорусі" (с. 266). Розгортання селянської боротьби, антипольська скерованість руху, поразки козацьких військ під Мозирем та Лоєвим відображені досить детально. Однак оцінки цього руху відрізняються від тенденцій української

історіографії. "У Білорусі не було місцевого козацтва – організованої воєнної сили як головного суб'єкта згаданої війни. Місцеві покозачені селяни не могли мати ні координації дій, ні свого організаційного центру, тому козацько-селянську війну 1648–1651 рр. неможливо розглядати як самостійне явище білоруської історії. Однак за масштабами вона була, безсумнівно, наймасовішою в історії Білорусі відкритою збройною боротьбою нижчих прошарків народу проти соціального гніту" (с. 274)[6].

Козацьке повстання спричинило досить важливі наслідки – союз козацької державності з Москвою 1654 р. і вторгнення московсько-козацького війська на територію Білорусі. Автор називає цей час "Московською навалою". Війська ВКЛ змогли вчинити значний опір, але були відтиснуті. Вторгнення ворога супроводжувалося відповідною риторикою, спробами схилити на свій бік православне населення, створенням білоруських козацьких частин Костянтина Поклонського. Разом з тим окупація московським військом супроводжувалася репресіями, депортаціями білоруського населення до Москви й Сибіру. Усе це викликало рух народного опору з ідеями визволення від тиранії[7]. Наслідки цих подій – Андрусівське перемир'я 1667 р. між Москвою та Річчю Посполитою, зменшення вдвічі населення Білорусі (між тим 10% посадського населення Москви в 70-х роках XVII ст. становили білоруси).

"Найруйнівніша для Білорусі війна" (с. 288) викликала тотальну деструкцію, що змінила буквально все – від матеріальних умов життя народу до мовно-культурної й конфесійної ситуацій. Друга половина XVII ст. – час переслідування прихильників протестантських учень, позбавлення православних прав на шляхетство й здобуття чинів. Шириться розквіт єзуїтської освіти – рушія полонізації й колонізації, занепадає кириличне книгодрукування. До того ж це час розвитку шляхетської демократії, риторик про "золоту вольність" і винятковість Речі Посполитої, час станового парламентаризму, рокошів і початку конфедерацій. Саме тоді й заклалася істотна риса кризи шляхетської демократії – зрив сеймів, право *liberum veto*. "Волелюбний шляхтич Речі Посполитої, який ще недавно з гонором вважав себе найвільнішим громадянином у Європі і мав на те повне право, перетворювався на боязливого фаната старих порядків. Живучи глорифікацією існуючого стану речей, хвалив лишень "золоті вольності" і не довіряв усьому новому, іноземному" (с. 302).

---

[6] Дане протиріччя білоруської та української історіографії досить вагоме, але треба зазначити, що Г. Сагановіч уникає визначення подій 1648–1651 рр. поняттям "громадянська війна", розповсюдженим у симпатиків Речі Посполитої. Не заперечуючи самостійності білоруського історичного процесу, зазначимо, що конфліктність того часу на білоруських землях певною мірою виходила за рамки соціального, класового протистояння. Зважмо на "покозачення" частини білоруської шляхти, релігійний чинник згаданих рухів тощо.

[7] Між тим, Г. Сагановіч – автор ґрунтовної книжки про ці події: *Сагановіч Г.* Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995. – 144 с. (див. рецензію Ю. А. Мицика на це видання: Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 130–133).

Ці суперечності виявилися в боротьбі шляхти з Сапігами, громадянській війні 1697–1700 рр. У результаті цієї війни війська Сапіг зазнали поразки, й "гегемони" почали шукати підтримки у Швеції, противники ж магнатів – у Петра I.

XVIII ст. – час приєднання та інкорпорації білоруських земель до складу Російської імперії. Але, на наш погляд, цей процес почався ще в середині XVII ст. (приєднання Смоленська, включення південно-східних частин Білорусі до складу Гетьманщини тощо). Росія вправно скористалася наслідками громадянської війни. Значна частина шляхти ВКЛ, аби не стати частиною Швеції (за заявами короля Речі Посполитої С. Лещинського 1704 р.), орієнтувалася на основного противника Шведського королівства в Північній війні – Росію. Російська й шведська армії зійшлися на території Білорусі (описуються безчинства Петра I на території Білорусі, поразка під Лісною). Битва під Полтавою 1709 р. визначила російський вплив на Східну Європу.

20 – 60-ті роки XVIII ст. – час агонії шляхетської демократії. У боротьбі за владу зійшлися проросійський магнат Станіслав Понятовський та прихильник старих вольностей Кароль Радзивіл "Пане коханку". Росія, скориставшись спекуляціями щодо утисків православної церкви, відверто підтримала вибір короля С. Понятовського. Прихильники "золотої вольності" створили Барську конфедерацію. Але ані патріотичний підйом, ані підтримка Прусії не додали успіху спробі змінити державну політику. "...історія Барської конфедерації – це сумна історія невикористаних можливостей" (с. 324), яку, проте, використали могутні сусіди для анексій території Речі Посполитої.

Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. долучив до складу Російської імперії схід Білорусі по правий берег Двіни. Одразу почався процес інтеграції білоруських земель в імперські структури, зокрема, було визнано свободу католицької церкви в Росії, оголошено про протекторат імператриці над єзуїтами, заборонені переходи населення, запроваджені "пашпортна" система, "ревізькі сказки" та російська система оподаткування, з'явилися поміщики російського походження.

Пожвавлення економіки в другій половині XVIII ст., потреба змін політичного устрою, соціальних інституцій призвели до реформування Речі Посполитої. "Традиційне твердження старої історіографії, нібито ціле XVIII ст. – аж до поділів – Річ Посполита перебувала у повільному економічному занепаді, в громадсько-політичному глухому куті, не відповідає дійсності" (с. 335).

Реформи 70 – 80-х років XVIII ст. надзвичайно важливі для характеристики запізнілих спроб зберегти державність: впорядкування податків, системи мір та ваги, створення регулярного війська на базі рекрутської повинності, часткове зрівняння міщан зі шляхтою, проект урівняння в правах церков тощо. Нарешті 1791 р. Великий (Чотирирічний) сейм ухвалив Конституцію, за якою скасовувалися вибори короля, *liberum veto*, конфедерації й впорядковувалася виконавча влада.

У Конституції 1791 р. не згадувалося ВКЛ та й Річ Посполита, замість цього держава називалася Польщею. Автор заперечує це як вияв уніфікаційної тенденції в реформаторів: "То був компроміс, який дозволив делегатам ВКЛ приховати політичну суб'єктивність своєї держави" (с. 339). Вторгнення російських військ за підтримки консервативного кола шляхти призвело до другого поділу Польщі. На початку 1794 р. спалахнув національно-визвольний рух під проводом Т. Костюшка, на території ВКЛ повстання очолив Якуб Ясінський, прозваний якобінцем. Повстання було придушене російськими військами. Питання скасування державності Речі Посполитої було вирішене. Після третього поділу Польсько-Литовська держава була ліквідована, а майже всі білоруські землі опинилися під владою Росії.

Власне, найяскравіше погляди автора на минуле Білорусі розкриває "Післямова". Минуле ВКЛ та Речі Посполитої ще чекає перегляду та переоцінки. Саме в тій незвичайній державі білоруси оформилися як народ. То була вільна, відкрита держава. Шляхетська демократія з "Післямови" постає захопливим феноменом. Об'єднання ВКЛ з Польщею поступово загострило внутрішні конфлікти, що призвели в подальшому до загибелі Речі Посполитої. "Початком її занепаду стало козацьке повстання Богдана Хмельницького. Невдачі українського гетьмана, слабка підтримка його програми в білоруських повітах, де навіть православна шляхта залишалася на боці законної влади, в чому чи не вперше виявилася істотна різниця історичних шляхів розвитку Білорусі й України, були зумовлені потужним державним патріотизмом місцевого лицарства й міщанства, фактом існування тут громадянського суспільства" (с. 349). Війни XVII ст. призвели до занепаду Білорусі. "Сьогодні, коли політики покладають свої сподівання на парламентаризм і громадянське суспільство, коли держави пострадянського простору шукають форми найкращого співіснування та інтеграції до вільної Європи, історичні шляхи Великого Князівства й Речі Посполитої варті особливої уваги. Білорусь (так само, як Литва, Польща й Україна) має багатий досвід демократичного ладу й глибокі традиції парламентаризму. У великій державі, яка постала й трималася не силою зброї, а ідеями публічного добра й громадянського суспільства, наші народи прожили не одне століття, вміючи годитися між собою" (с. 350).

Усякий історик – дитя свого часу. Симпатії автора "Нарису історії Білорусі" виходять із сучасної ситуації в цій державі, й історик прагне відшукати в минулому те, чого бракує в сьогоденні. Звідси загострена увага до окремих політичних подій та соціальних інституцій. Тобто твір у чомусь – реакція на білоруську сучасність, у якій історик не знаходить "славетної минувшини" з противагою Москві, з демократичними устроями, паростками громадянського суспільства, толеранцією до інакодумців. Усе це, погодимося, надає популярному викладу "Нарису" вагомий шарм. Але, на жаль, історія, як учителька життя, не виправдовує сучасних сподівань на шляху до істини. Історія ж Білорусі значно суперечливіша, складніша й далеко

виходить за рамки конструкцій навіть з найпалкіших патріотичних поривів. Даний шлях побудови схеми національної історії, яка виразно формує суспільну думку, не вельми прийнятний для наукового прочитання, не вельми сприйнятливий щодо нових методологічних віянь з роздумами про історію знизу, природу влади чи ґендерне прочитання. Чергова теоретична побудова істотно віддаляється від багатогранного життя.

* * *

Книжку прочитано – залишилися роздуми. Насамперед, даний твір слід би перекласти українською й видати більшим накладом. Для українського читача – це блискуча лектура щодо ознайомлення з історією сусідньої держави. Власне, й висловлений щойно докір про "патріотичну" побудову даної книжки не є чимось винятковим. Дана проблематика щодо "державницьких" спонук для історика характерна й для української історіографії, що теж постає як боротьба з ідеологічними штампами попередньої доби, які виразно виконували політичну функцію (в українському випадку йдеться про "давньоруську народність", "возз'єднання братніх народів", "зраду гетьмана Мазепи", одвічний соціальний антагонізм, революційні події 1917 р. тощо). Державна гуманітарна політика підкидає історикам "подразнення". Чого варті повернення до старих імперських схем "офіційних" білоруських істориків[8], на яке так влучно зреагував рецензований автор, чи, у випадку України, незрозумілі, радше політичні, проекти президентської адміністрації з приводу невдалого (як можна вже сказати сьогодні) святкування 350-річчя "Переяславської ради" тощо.

Історія Білорусі надзвичайно суголосна історії України, проблеми сучасної білоруської історіографії доволі схожі на проблеми української[9]. Проблема постання української національної ідентичності дуже пов'язана з подібною білоруською, як альтернативний варіант українці могли створити з білорусами одну спільноту. Обійтися для висвітлення десятків питань з української історії від імперської сутності Давньої Русі до впливу польського визвольного руху XIX ст. на формування національних ідеологій українському історику без компаративістики з білоруським минулим неможливо, та й не слід.

---

[8] Див. рецензію Г. Сагановіча на спробу подати офіційну версію історії Білорусі 1998 р. (*Сагановіч Г.* Вяртання ў "Северо-Западный край"? // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 2. – Снежань. – С. 457–488).

[9] Не втримаємося від певного порівняння. Українську історіографію останнього десятиліття годі уявити без важливих і доволі ущипливих та полемічних зауважень, статей, рецензій, збірок відомого історика Ярослава Дашкевича. Так само, переконані, для білоруської історіографії важливими постають твори Валентина Грицькевича (див.: *Грыцкевіч В. П.* Сённяшнія клопаты беларускай гістарыяграфіі // Белорусский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии. – СПб., 1998. – Вып. 1. – С. 7–15).

* * *

Навіть наголошуючи на низці подібностей, не забуваймо, що білоруські історики М. Довнар-Запольський та В. Пічета внесли вагомий вклад у дослідження української історії. Білорус за походженням Семен Гаркуша, розбійник і лицар, – один із найулюбленіших образів російсько-українських культурних взаємин початку XIX ст. Так само історичні дослідження білоруса за походженням й переконаннями Лева Окіншевича, певно, відомі усякому досліднику історії Гетьманщини.

Перед сучасною українською історичною наукою проблематика формування простору для досліджень стоїть значно гостріше, ніж те може здатися. Усякий історик повинен бачити національну схему історії у значно ширших межах, аніж кордони власної держави. Потреба порівнянь, узагальнень, вироблення нових історико-географічних конструкцій дуже істотно відчувається в творчості досить провінційного, з глибоким "радянським" корінням, а звідти з доволі вбогою як методологічною, так і фаховою підготовкою українського історика. Слід розширювати уявлення про минуле, здійснюючи важливі проекти з приводу написання нашими науковцями робіт з історії сусідніх Україні держав, дослідити досить перспективний ланцюг Великого кордону від Балкан до Яїка, на якому і сформувалися українські козацькі утворення в XV–XVII ст. Слід розширювати білоруську, кримсько-татарську, молдовську, словацьку проблематики на сторінках вітчизняних часописів[10], те саме стосується й новітніх досліджень з історії донського козацтва. Розвиток цих студій допоможе ширше, глибше поглянути на власну історію, вивести історіографію на якісно вищий щабель.

Найголовніше, що цього буде важко досягти, якщо бодай на рівні спецкурсів в українських вищих навчальних закладах не буде вивчатися історія сусідніх з Україною держав. Свого часу вже згаданий білоруський дослідник В. Грицькевич запропонував відмовитися від курсів "історії слов'ян" на історичних факультетах університетів: "слов'янство", мовляв, надто різне для компаративістичних узагальнень. Замість того, на його думку, слід запровадити курс історії "менших етносів" Європи та Америки. Щодо українських університетів, то, розподіливши за регіонами, до східноєвропейського мали б увійти етноси Литви, Білорусі, Молдови[11]. Шкода, але ця пропозиція

---

[10] У цьому разі слід наголосити на позитивному досвіді початку 90-х років минулого століття, коли на сторінках часопису "Старожитності" значна увага приділялася як суто білоруській, так і білорусько-українській проблематиці. Див., зокрема: *Грицькевич В.* Яка історія нам потрібна // Старожитності. – 1992. – Ч. 11 (27). – С. 4–5; Ч. 12 (28). – С. 4–5; *Дракохруст О.* Цар-батечко // Там само. – 1992. – Ч. 8 (24). – С. 1, 4–5 тощо. Важливими є статті щодо проблем українців Підляшшя: *Неживий О.* Філософія політичного божевілля // Старожитності. – 1993. – Ч. 1 (37). – С. 16–17; *Кордуба М.* Чи Підляшшя було білоруське? / Вступн. заув. О. Рибалка // Там само. – Ч. 5–6 (41–42). – С. 18–19; *Малюжинський М., прот.* Протести мешканців Підляшшя проти т. зв. "білоруської акції" // Там само. – С. 19–20.

[11] *Грицькевич В.* Яка історія нам потрібна // Старожитності. – Ч. 12 (28). – С. 5.

1992 р., між тим базована на марксистській методології, не знайшла відгуку в широких колах, не змінила освітні програми і, що найгірше, не призвела до ширшого обговорення. Ми залишаємося з утятим усвідомленням української історії в європейському контексті. Отже, чи треба вивчати історію Білорусі на історичних факультетах українських університетів? Не просто "треба", а необхідно – для пізнання особливостей власного минулого, для пізнання себе у порівняльному аспекті.

Валентина ШАНДРА (*Київ*)

БАХАНОВ К. А., ЛЫМАН И. И. БЕРДЯНСК В ДНЕВНИКАХ ТИТУЛЯРНОГО СОВЕТНИКА В. К. КРЫЖАНОВСКОГО; КРЫЖАНОВСКИЙ В. К. ДНЕВНИКИ. – ЗАПОРОЖЬЕ: ПРОСВІТА, 2002. – 218 с.; ил.

Українська археографічна традиція не дуже багата на подібні книги, а тому не можна обминути увагою видання бердянськими істориками "Дневников" В. К. Крижанівського. Нарешті український історичний простір персоніфікується, бо, як відомо, історія сплітається з людських доль, вивчати які без таких джерел якщо й можливо, то надзвичайно важко. Відрадно й те, що автор "Дневников" не герой, здатний на глобальні звершення, котрий всупереч усьому і вся долає перешкоди на своєму шляху. В. К. Крижанівський – нормальна, навіть типова постать української історії 1820–1880-х років XIX ст.

Виходець із дворянського роду Гадяцького повіту Полтавської губернії, він після закінчення Роменського повітового училища 1821 р. розпочав службу на скромній посаді писця в канцелярії феодосійського суду. Російській імперії бракувало освічених службовців, щоб заповнити державні присутствені місця в Південній Україні, до колонізації якої вона саме тоді приступала впритул, засновуючи з цією метою мережу державних закладів. А для молодого дворянина цивільна або ж військова служба була обов'язковою, бо без неї не можна було набути ані чинів, ані орденів, а тим більше – земельних маєтків. Скоріш за все молодий панич був здібним, умів давати лад діловим паперам, не цурався перспективних знайомств, бо після суду продовжив службу в Керченській митниці, потім уже – в канцелярії одеського градоначальника, а 1831 р. отримав запрошення від Д. Г. Бібікова до Департаменту зовнішньої торгівлі, складової структури столичного Міністерства фінансів. У кожній із названих установ він зростав по службі, бо вже 1834 р. отримав чин титулярного радника, який набували чиновники, котрі обіймали середні міністерські та губернські посади, а також штатні наглядачі повітових училищ.

Нестримним бажанням прикупити у власність землю на Півдні, не дуже віддаленому від його батьківщини, можна пояснити переміщення В. К. Крижанівського на посаду наглядача Бердянської митниці, куди запросив його сам всесильний новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов, який розшукував фахівців для краю у відомствах Санкт-Петербурга. У Бердянську В. К. Крижанівський став людиною генерал-губернатора,

48*4-407

намагався бути таким ініціативним, як його начальник. Відкривав щойно заснований порт, дбав про митницю, місцеву бібліотеку. Зі спорудження його будинку починався перший міський квартал.

Швидке збагачення, яке демонстрували російські чиновники на підприємливому Півдні, виявилося для нього неможливим. Він не мав відповідного досвіду, з яким можна було здійснювати оборудки та афери. Дворазове перебування під судом: перший раз за розтрату казенної цегли, якої бракувало на будівництві, а вдруге – за контрабандні перевезення, такі звичні для Півдня, – призупинило його зростання по службі, а разом з тим бажання нечесного збагачення. Відтоді господарювання на землі, яку він таки прикупив у Бердянську, стало його основним заняттям.

Новим імпульсом у його житті виявилося ведення щоденника. Його тексти мало подібні до вже виданих, бо часом важко зрозуміти, для чого такий ведеться: чи для господарських записок, чи для нотування визначних подій або ж для потаємної розмови з притаманним йому прагненням до самовдосконалення. Сприймається він спершу з якоюсь упередженістю до В. К. Крижанівського, – чиновника, позбавленого художнього хисту, який намагається стримано оповідати новини міського життя мовою канцелярських паперів, пересипаною детальною, сухуватою інформацією про погоду, море... Та ось сторінка за сторінкою щоденникові записи набувають того характерного змісту, за яким, хоча й скупо, проглядає людина, якою вона була ось тут, у конкретному реальному житті, без зайвих сентиментів, перейнята щоденною турботою про власну справу, людиною, якій не байдуже, що коїться в місті і як, врешті, вона могла впливати на перебіг міського життя. Початкова упередженість зникає, і читачу вже не важко помітити, що В. К. Крижанівський поважає державне начало, шанобливо ставиться до влади, із зацікавленням і розумінням сприймає її починання, розпочаті внаслідок ліберальних реформ 1860–1870-х років, особливо ті, котрі спрямовані на зростання міських статків, благоустрій, розвиток шкільної мережі. Час від часу він зауважує, які вже відбулися соціальні зміни. Постійно читає місцеві газети, коротко зіставляє своє життя із життям високих чиновників, часто сам пише замітки до "Одесского вестника", "Таганрогских губернских ведомостей", в яких розповідає про новини з Бердянська й небайдуже ставлення до них міських жителів, котрі постійно клопочуться то про залізницю до Бердянського порту, то про зменшення через неврожай державних податків, то скаржиться властям на появу цинги, намагаючись у такий спосіб примусити чиновників зробити те, що корисне для людського загалу.

Він ідентифікує себе з російською культурою, хоча за записами так і відчувається його "малоросійське" походження, бо час від часу вживає слова, які приносить з вулиці або з якими пройшло його дитинство, як от: шпанка, дощ, страждальниця. Та чи не найбільше видає його українське походження невсипна любов до землі, до городництва й садівництва. Закладений сад прозвав він з легким смутком "Гефсиманським", забуваючи тут про інші турботи, виказуючи себе допитливим садівником, якому повинні

піддатися ті дерева й городні культури, які він чи не вперше почав вирощувати на бердянській землі. Так само він одним з перших зауважив, що потрібно підживлювати землю гноєм, який, за розпорядженням міської влади, вивозиться разом з ґрунтом із міської площі, хоча на його слова по "невежеству" просто не звернули уваги. Він уміє аналізувати свої дії з погляду їхньої раціональності й результативності, а найвища похвала іншим – це визнання їх за добрих господарів, а чиновників оцінював відповідно до їхнього ставлення до хабарів. Йому притаманний ледь помітний регіональний патріотизм, особливо при вживанні таких словосполучень, як: "С России пишут...", "В глубокой России..." і т. д. Так і уявляється, як щоранку, побачивши на рейді перламутрово-сірі іноземні кораблі, титулярний радник записує їх зростаючу кількість (32, 42, 58 і т. д.) до свого щоденника, радіючи, що розвивається його місто, збагачуються жителі, адже то вивозилося добірне зерно червоної пшениці та пшениці-арнаутки... Він настільки уважний, що приглядається до вмілого господарювання німців та помічає: "наші" колоністи вміють добре господарювати, знищуючи "овращки", в той час, коли "наши казенные поселяне все потеряли от своей безпечности".

В. К. Крижанівський не байдужий до майбутнього, дбає про молодь, котра прийде на зміну його поколінню, а тому вона, міркує він, повинна мати освіту. Ось чому записи про стан шкіл, ставлення учнів, особливо здібних, до навчання, спроби надати йому гнучких форм не покидають його як домашнього вчителя, що готує дітей до школи і, експериментуючи, навчає їх грецької мови, і як наставника повітового училища до самої старості. Одне слово, бердянським краєзнавцям поталанило, бо вони, завдяки записам щоденника, можуть до дня вирахувати, коли почалося будівництво гімназії, коли зводилися стіни і яке враження справляв на мешканців новий уживаний будівельний матеріал – цемент. Недаремно ж приміщення гімназії не лише збереглося до сьогодні, а й активно експлуатується – в його стінах міститься Бердянський педагогічний університет. Переповісти "Дневники" неможливо, хоча й хочеться звернути увагу дослідників на їх універсальний зміст.

Отож, книга, як видно із заголовка, складається з двох частин. Перша, авторська, в якій К. О. Баханов та І. І. Лиман вдало, із знанням справи проаналізували самі "Дневники" В. К. Крижанівського, показали їхні вражаючі інформативні можливості та специфіку як історичного джерела. Крім того, вони вдалися до перевірки наведених там фактів, навіть доповнили їх за іншими джерелами й дійшли думки про високу достовірність та точність щоденникових записів.

Що ж до текстів самих "Дневников", то тут варто говорити окремо, бо цьому виданню, як і багатьом іншим, що зараз здійснюються у віддалених від центру містах, явно бракує археографічної культури. Упорядників не названо й не зрозуміло хто все-таки підготував тексти до друку. Варто нагадати, що для видання таких історичних пам'яток напрацьовані унормовані правила, дотримуючись яких упорядники піднімають значимість та якість своєї праці. Найбільш науковими вважаються факсимільні видання, що

повністю відтворюють як текст, так і вид джерела та супроводжуються широкими коментарями і примітками. У нашому ж випадку навряд чи варто прагнути наслідувати автора щоденника й повторювати слідом за ним і його помилки, і місце написання окремих текстів, і недоречності – такі, як пропуски літер у словах через поспіх чи неуважність, неправильне датування, написання слів разом, коли вони пишуться окремо й т. ін. Все-таки необхідно було уніфікувати написання слів у тих випадках, коли автор писав їх неоднаково, наприклад, один раз "Малоросія", "Чорномория", а вже інший в інших місцях – "малоросія", "чорномория" і т. д. Позбавлені приміток опубліковані тексти з такими позначками, як двокрапка, підкреслення слів і цілих висловів та позначення зірочками, не інформують читача, про що хотіли сказати упорядники.

Звертаю увагу на ці недоречності для того, щоб у наступних виданнях бердянські археографи уникнути їх, а тому успішних Вам знахідок і публікацій на кшталт "Дневников" В. К. Крижанівського.

Андрій ПРОКОПЧУК (*Київ*)

МІТТЕНВАЛЬД, 1946–1951: З НАГОДИ П'ЯТДЕСЯТИЛІТТЯ ТАБОРІВ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У МІТТЕНВАЛЬДІ, НІМЕЧЧИНА / УПОР. Т. РОГАТИНСЬКА, Б. КАРПЕНКО; РЕД. КОЛ. П. РОГАТИНСЬКИЙ ТА ІН. ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ МЕШКАНЦІВ ТАБОРІВ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ У МІТТЕНВАЛЬДІ. – ВОРРЕН, МІЧІГАН, 2001. – 753 с.

Нещодавно громадськості було презентовано книгу "Міттенвальд, 1946–1951: З нагоди п'ятдесятиліття таборів українських біженців в Міттенвальді, Німеччина", видану Товариством колишніх мешканців таборів українських біженців у Міттенвальді. До редакційного комітету увійшли Петро Рогатинський, Ярослав Дужий (голова Товариства колишніх мешканців таборів українських біженців у Міттенвальді), Тетяна Рогатинська, Борис Карпенко, доктор Остап Винницький, Мирослав Велигорський, П. Рогатинська. Згадана праця є тематичною збіркою документів і спогадів, виданих Товариством колишніх мешканців таборів українських біженців у Міттенвальді (Німеччина) з нагоди п'ятдесятиріччя українських таборів для "переміщених осіб" у цій місцевості.

Книга має дві частини – україномовну та англомовну (резюме української). Збірник є унікальним вже тому, що більшість документів оприлюднено вперше і введення їх в науковий обіг дозволяє відповісти на певні питання історії українських таборів для "переміщених осіб". Загалом для збірки було використано спогади та документи багатьох колишніх мешканців таборів у Міттенвальді. Для даної збірки фото прислали 33 особи, 29 колишніх мешканців таборів зголосилися без додаткових даних, а 173 колишніх міттенвальдців надали спонсорські внески від 11000 до 10 $ (с. 741–742).

Як відомо, біля міста Міттенвальд, Баварія, в американській зоні окупації Німеччини, існувало три табори ІРО[1] для українських "переміщених осіб" (ПО)[2], а саме табори Єгеркасерне (березень 1946 – початок 1951 рр.), Люттензее (вересень 1946–1947 рр.) та Піоніркасерне (лютий 1947–1950 рр.). В цих трьох таборах проживала найбільша кількість українських "переміі-

[1] ІРО (від англійської абревіатури IRO: International Refuugee Organization) – Міжнародна Організація системи ООН, що опікувалася втікачами.

[2] Ця категорія мала кілька назв на різних мовах Європи. Так, найпоширенішими назвами були "displaced persons" (DP), "verschleppte Personen", "переміщені особи", "перемещенные лица" та ін.

щених осіб" в Німеччині. Саме життя шести тисяч українців у цій "українській республіці", як називають табори Міттенвальда, протягом п'яти років і стало темою збірки. Власне українці проживали в таборах від чотирьох до шести років. У книзі нам пропонують глянути на таборове життя українців під різним оглядом – політичне, громадське, спортивне, культурне, відносини з окупаційною американською владою у контексті непростого процесу виживання і самоствердження в післявоєнній Німеччині.

Історичне тло існування цих таборів виглядало таким чином. Існувало кілька таборів для "переміщених осіб" у Баварії, де жили українці. Це були табори в Карлфельді, Регенсбурзі, Аугсбурзі та табір Функкасерне біля Мюнхена. Всі їхні мешканці, зважаючи на непевний повоєнний час, перебували у невизначеному стані. Навесні 1946 р. було ліквідовано табір у Карлсфельді, найбільший на той час табір українських "переміщених осіб", де проживало п'ять тисяч українців. Його мешканців було розселено частково до таборів Міттенвальда, Бертесгадена та Функкасерне (Мюнхен). Серед міттенвальдських таборів Єгеркасерне був переважно українським табором (98% українців з 3,5 тисячі мешканців), тоді як Піоніркасерне та Лютензее були багатонаціональними таборами. У Піоніркасерне проживало близько 1,5 тисячі мешканців, з них 65% українців; а у Лютензее близько тисячі росіян та українців. Загалом, коли влітку 1947 р. УНРРА[3] була замінена ІРО, американська зона окупації була поділена на області, кожна з яких мала підобласті. За цим розподілом міттенвальдські табори входили до Області 6 Гавтинг, а пізніше було створено підобласть Міттенвальд. Серед 9,5 тисяч "переміщених осіб" різних національностей в Області 6 Гавтинг українців було 6 тисяч осіб.

Загалом дуже цікавими для дослідників є документи і спогади, що зібрані в усіх розділах: "Табори в Міттенвальді", "Таборове життя", "Лікарська опіка", "Таборові організації", "Спорт в таборах", "Замітні події", "Нариси", "Спомини", "Світлини", "Життєписи". Також є відомості про три з'їзди колишніх таборян Міттенвальда.

Варто звернути увагу на надзвичайно цікаву главу "Спомини" про визначних діячів української діаспори, що проживали в таборах. Дізнаємося тут про маловідомий історичний факт, що протягом 1948–1950 рр. сім'я лідера ЗЧ ОУН Степана Бандери проживала спочатку в таборі Піоніркасерне (1948 р.), а потім, після ліквідації табору, була переселена друзями сім'ї до Єгеркасерне (1949–1950). Сім'я Степана Бандери – жінка Ярослава, діти Наталка, Андрій та мала Леся жили під прізвищем Попелів (с. 195). Сам провідник ОУН (р) часто навідувався до своїх рідних у табір.

У главі "Життєписи" нам розповідають про життєвий шлях вісімдесяти семи найвизначніших мешканців трьох міттенвальдських таборів. Це, зо-

---

[3] УНРРА (від англійської абревіатури UNRRA: United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – агенція ООН, що опікувалася біженцями і "переміщеними особами" до ІРО.

крема, д-р Юрій Янів (с. 642), д-р Ярослав Розумний (с. 630), Тетяна О. Карпенко Рогатинська (с. 619–620), видатний славіст Данило Гузар Струк (с. 634–635), професор, д-р Петро Ґой, видатний діяч української діаспори, Голова Товариства мешканців українських біженців у Міттенвальді Ярослав Дужий (с. 616–618), д-р Остап Винницький (с. 609–610), Омелян Бучацький (с. 607–608), Андрій Бук (с. 605–607), відомий журналіст Ростислав Хом'як, професор, д-р Осип Андрушків, проф., д-р Роман Андрушків (с. 603) та ін.

Також у міттенвальдських таборах жили і творили Т. Осьмачка, І. Кошелівець, Ю. Дивнич, І. Чолган, Е. Андрієвська. Радував своєю творчістю талановитий бандурист Зиновій Штокало, працював талановитий скульптор Михайло Черешньовський. Загалом у міттенвальдських таборах було виховано і розвинулося немало видатних постатей.

Також дуже цікавою є частина "Світлини", де ми бачимо як чудову природу, що оточувала табори українських ПО (с. 252, 256), так і зображення керівних органів українських таборів "переміщених осіб" у Міттенвальді (с. 258–260), а в розділі "Таборові установи, майстерні, робітничі та навчальні курси" бачимо повсякденне життя табору – на пошті, у перукарні, таборова поліція, кухня, пральня (с. 261–263). Крім того, у міттенвальдських таборах працювали курси водіїв, різьбярства (с. 263–268), курси автомеханіків та англійської мови (с. 269). Не менш цікавою є і діяльність таборових організацій – Пласту і СУМу (с. 301–316), Спілки українських ветеранів (с. 316–318) та Імки-Івки (с. 320–324). Також ми бачимо діяльність виховних і навчальних установ при таборах – дитсадка (с. 283–284), народної школи (с. 285–286), Української реальної гімназії (с. 287–291), Торгової школи, учительської семінарії, педагогічних курсів, Ради Фізичної культури та Української музичної школи (с. 292–300). Окремо висвітлено релігійне життя мешканців таборів, де відбувалися служби Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков (с. 273–282). Розвиток спортивного життя таборів ми бачимо на фото (с. 338–347).

Дуже цінні з наукової точки зору матеріали, опубліковані у підбірці документів у книзі. Всі документи подані англійською, німецькою, транслітом, а іноді і українською мовами. Тут знаходимо повідомлення таборової громади про відвідання табору радянським генерал-майором (з репатріаційною метою) від 6 червня 1948 р.; пояснювальну записку таборового лідера табору Піоніркасерне від 9 червня 1948 р. Володимира Сіяка про інцидент, що стався після цих відвідин, де спеціально наголошується, що в таборі не було створено своєї репатріаційної місії (очевидно, через небажання повертатися до СРСР) після відвідин табору радянськими функціонерами; в таборі панують спокій і порядок, а інцидент пояснюється великою кількістю чужих на території табору (с. 666); документи ІРО (с. 667) та таборових органів самоврядування (с. 668); також зібрані і документи різних організацій, що існували в таборах: СУМу (с. 675–677), ІМКА/ІВКА (с. 712–720); програма музичних і концертних заходів (с. 687–693). Крім того, маємо змогу завдяки цій частині побачити різноманітні сертифікати і документи таборових освітніх установ і курсів (с. 679–693).

Окремо варто зупинитися на розділі "Замітні події" (с. 157–179), де йдеться, зокрема, про візит апостольного посланця (з Ватикану) до Міттенвальда о. Миколая Вояковського 27 квітня 1947 р. і його спільну службу з місцевим о. Богданом Смиком (с. 157). Також не можна оминути Олімпіади для Шостої області IPO (с. 175–178), де брали участь 254 спортсмени з восьми національних команд і українці, маючи найбільшу дружину (83 спортсмени), посіли перше командне місце у боротьбі проти чехів, словаків, поляків, литовців, росіян та угорців.

Розвитку спортивного життя таборів відводиться окремий розділ (с. 121–152). У міттенвальдських таборах розвивалися такі види спорту, як волейбол, баскетбол, бокс, настільний теніс, великий теніс, легка атлетика, плавання, шахи, хокей на льоду. Активно діяла низка спортивних товариств у Реґенсбурзі, Ашафенбурзі, Мюнхені, Ансбасі (с. 125). Спорт відігравав кілька ролей, серед яких були оздоровча та репрезентативна.

25 листопада 1945 р. було створено Раду Фізичної Культури (РФК) в Мюнхені-Карлсфельді за участю 17 делегацій з дев'яти спортивних товариств. РФК зареєструвала до 25 вересня 1946 р. 39 спортивних товариств (2873 членів) у американській окупаційній зоні Німеччини та 12 товариств з 829 членами у англійській (с. 125). Було налагоджено систему змагань між спортивними товариствами таборів (с. 126). Також зроблено короткий огляд розвитку різних видів спорту в середовищі національних груп (с. 152–154).

Отже, підсумовуючи, ми можемо зробити певні висновки. По-перше, сам факт появи такої збірки є подією в науковому житті. По-друге, книга є прикладом мікроісторичних досліджень, які, без сумніву, є на часі, зокрема, і для історії української діаспори Німеччини, адже для написання обґрунтованої і детальної історії таборів українських "переміщених осіб" в Німеччині маємо спиратися на якомога більшу кількість досліджень історій окремих таборів та їх об'єднань. По-третє, книга є актуальною вже тому, що написана безпосередніми учасниками подій, лідерами таборового життя, котрі і формували весь його розвиток як у теорії, так і на практиці. По-четверте, праця не лише документує життя найбільшого об'єднання таборів українських "переміщених осіб" в Німеччині, але вводить цю мікроісторію у макроісторичний контекст.

Людмила ЛИНЮК (*Чернігів*)

ВИДАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО 2002 РОКУ

Тематика науково-дослідних робіт, видавнича діяльність музею у 2002 р. визначались, головним чином, підготовкою і святкуванням 100-річчя відкриття у Чернігові Музею українських старожитностей В. В. Тарновського, який сьогодні є найвагомішою частиною і окрасою Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Ювілей сприяв виданню другого і третього випусків збірника наукових праць "Скарбниця української культури"[1]. Як і перший[2], вони є результатом співпраці музею з Чернігівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Але, на відміну від першого, в них наявний науково-довідковий апарат та ілюстрації. До видань увійшли розвідки з історії музею, огляди і каталоги – результати атрибуції музейних колекцій, історико-краєзнавчі та історико-біографічні нариси.

Другий випуск містить 14 публікацій, підготовлених співробітниками музею, та 2 – викладачами Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Характеристику документів родини Тарновських, які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, та розповідь про нащадків славного роду, які нині мешкають у багатьох країнах світу, подали Л. Линюк і Т. Журавльова. Історію заснування Музею українських старожитностей В. Тарновського мовою документів прослідкувала С. Половнікова. Висвітленню таких напрямків діяльності музейних працівників, як участь у розвитку краєзнавства у 20 – 30-х роках XX ст., дослід-

---

[1] Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Редкол. О. Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – 140 с.; Вип. 3. – 170 с.

[2] Скарбниця української культури: Мат-ли ювілейної наук. конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Сектор польової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Редкол. М. О. Рудько (голова), О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів, 1996. – 128 с.

женні та охороні пам'яток археології присвячені статті В. Ткаченка, Л. Ситої, Л. Ясновської.

Переважна більшість матеріалів цього випуску пов'язана з музейними колекціями.

Загальна характеристика архівної групи, яка нараховує майже 46 тисяч документів XVI–XXI ст., зроблена І. Ситим. Вона репрезентує архіви державних установ, органів самоврядування, громадських організацій, документи політичних партій, сімейні архіви старшинських і поміщицьких родів, матеріали діячів культури і науки, понад 300 рукописних книг і 266 кириличних стародруків, 156 гетьманських універсалів, періодику XIX – першої половини XX ст. тощо. Багатий сфрагістичний матеріал цієї колекції був використаний І. Ситим для кандидатської дисертації "Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.)", яку він захистив у грудні 2002 р. в Інституті української археографії та джерелознавства. Це перше наукове дослідження такого рівня, здійснене співробітником нашого музею на основі музейного зібрання.

Сімнадцять листів Ганни Барвінок до засновника Музею українських старожитностей – В. В. Тарновського із архівної збірки музею опрацювала Н. Населевець. Добірка місцевих газет 1918 р. дала змогу С. Сергєєвій не тільки висвітлити події на Чернігівщині за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського, але й виправити неточність, допущену в енциклопедичному довіднику "Чернігівщина", щодо часу видання "Черниговской земской газеты"[3].

Огляд колекцій археологічних знахідок з розкопок Чернігова В. А. Богусевичем (1947–1953 рр.) здійснений В. Мудрицькою та О. Черненко, музичних інструментів – Л. Ларіоновою, виробів гданських ювелірів – Г. Арендар. Вміщені також каталог вибійчаних тканин XVII–XX ст., укладений В. Зайченко, та перша частина каталогу наперсних хрестів – упорядник І. Свєташова. Бісерні вишивки як складова частина культурного життя дворянських маєтків Чернігівщини кінця XVIII – першої половини XIX ст., в тому числі і славнозвісної Качанівки, стали темою дослідження І. Штанкіної.

Вихідною точкою розвідки О. Ісаєнко про життєвий шлях і військову кар'єру уродженця Чернігова генерал-ад'ютанта М. П. Ліневича (1838–1908) став альбом, присвячений 10-річчю російсько-японської війни, представлений в експозиції музею.

До третьої книжки "Скарбниці..." включено матеріали наукової конференції "Музей українських старожитностей В. В. Тарновського як явище української культури". Тому коло її авторів не тільки більше, але й ширше за географією. До збірника увійшли матеріали, підготовлені науковцями і краєзнавцями Дніпропетровська, Житомира, Києва, Кривого Рогу, Львова, Полтави, Чернігівщини.

Представникам різних гілок і поколінь роду Тарновських, їхній громадській і культурницькій діяльності присвячені публікації "В. В. Тарновський-

[3] Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 934.

старший – викладач Житомирської гімназії" (Г. Мокрицького), "В. В. Тарновський-молодший – почесний член Товариства "Просвіта" у Львові" (А. Надопти), "Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області" (З. Яненко), "В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва" (Р. Міщенко), "Варвара Павлівна Тарновська" та "Воля на Ромодані" Овксентія Тарновського" (Н. Товстоляк).

Автор останньої – колишня співробітниця історико-культурного заповідника "Качанівка" – віднайшла у фондах Роменського краєзнавчого музею цікавий рукописний збірник. До нього увійшли два віршованих оповідання О. Тарновського та декілька віршів інших авторів. Перший твір має авторську назву "Малоросійскіе стихотворенія. Сочіненія Авксентія Тарновскаго в дороге в Москву и обратно 1854 года августа 6 дня". У передмові, вказуючи на причину, що змусила його вдатися до творчості, О. Тарновський пише:

"Московських книжок єсть довольно:
Так як води у морі – повно,
А наших же книгопродавці
Цураються держати в лавці.
Мабуть скупа на їх казна,
Або ж не всяке мову зна.
До того ж діла нам не має,
Чи хто чита, чи не читає,
А ми сами для себе пишем,
Бо тим живем, на те ми дишем...
...І знає те, що ми не звіри,
А одной із Москвою віри.
Що в нас церкві єсть і ікони,
І сами ж ті, що в них, закони,
А тільки разниця здорова
У тим, що наша інша мова"[4].

Друге оповідання О. Тарновського – "Воля на Ромодані" пов'язане із селянською реформою 1861 р. Аналіз творів Н. Товстоляк підкріплює розлогими цитатами. Учасники конференції були одностайні в тому, що оповідання О. Тарновського необхідно видати повністю, з коментарями.

Осібно в цьому ряду стоїть розповідь правнука В. В. Тарновського-молодшого – А. Каплера, який нині живе у Німеччині. Хоча викладені ним факти не завжди мають документальне підтвердження, але, на погляд упорядників збірника, цей матеріал цікавий саме своїм суб'єктивізмом, до того ж, він гарно проілюстрований фотографіями із сімейного альбому. Крім того, спогади А. Каплера і мемуари його матері – Тетяни Василівни Тарновської започаткували новий напрям дослідницької роботи музею – пошук документальних свідчень про виступи на оперних сценах сина Тарновського-молодшого, діда А. Каплера – Василя Васильовича Тарновського.

---

[4] Скарбниця української культури. – Вип. 3. – С. 18.

Стосунки Тарновських з такими діячами культури, як М. В. Гоголь, О. М. Лазаревський, подружжя Кулішів, знайшли відображення у публікаціях С. Половнікової, О. Петренко, Ю. Кулініча, П. Пирога і О. Михайлова, Л. Зеленської.

Окремі аспекти формування унікального зібрання Тарновського, в тому числі Шевченкіани, створення у Чернігові музею українських старожитностей висвітлені В. Судак, В. Яцюком, Т. Чуйко, О. Черненко, О. Рахном, Т. Журавльовою.

Хранитель архівної групи фондів Чернігівського історичного музею І. Ситий представив "Мазепину книгу" – збірник документів з колекції В. В. Тарновського. Він містить опис Батурина, сіл, що підпорядковувалися Батуринській ратуші, інших населених пунктів та угідь, які раніше належали І. С. Мазепі. Описи складені у січні–лютому 1726 р. На думку дослідника, у музеї зберігається оригінал, перший примірник матеріалів ревізії, проведеної згідно з указом Катерини І від 3 грудня 1725 р.

Аналізуючи папери родини Полетик, які зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського, Т. Литвинова робить висновок, "що за наповненістю різноманітними матеріалами, інформативністю, хронологічним охопленням... дана колекція є однією з найкращих і представляє широкі можливості для дослідження будь-яких аспектів ще так мало вивченої історії Лівобережжя XVIII–XIX ст."[5]

Автори допису "Документ з колекції В. Тарновського як джерело вивчення історії Емського указу 1876 р." Н. Населевець та О. Ісаєнко, в якому йдеться про статтю Б. Грінченка "Зачем?", опубліковану 1898 р. в "Санкт-Петербургских ведомостях" за № 297, звертають увагу на те, що в сучасній бібліографії творів письменника стаття не згадується.

Вже декілька років займаються опрацюванням розпорошеного по багатьох сховищах архіву відомого українського громадсько-політичного і культурного діяча І. Л. Шрага Т. Демченко та В. Онищенко. До третього випуску збірника вони підготували характеристику епістолярної спадщини цієї непересічної особистості: з-поміж 1077 документів фонду Шрага в Чернігівському історичному музеї зберігаються листи за 1889–1919 рр. 336 кореспондентів, прізвища 102 з яких ще потребують розшифрування.

Серед публікацій, присвячених аналізу музейних зібрань або окремих пам'яток, також повідомлення А. Адруга, Г. Арендар, С. Бушака, В. Коноваленко, І. Свєташової.

У різні роки директорами Музею українських старожитностей В. В. Тарновського були В. Л. Модзалевський та І. Г. Рашевський. Сімнадцять листів учителя і краєзнавця С. А. Гатцука до В. Л. Модзалевського, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, оприлюднили О. Коваленко та Л. Ясновська. А каталог творів художника І. Рашевського уклала головний хранитель Національного музею українського образотворчого мистецтва Г. Бєлікова.

[5] Там само. – С. 110.

Невелика розвідка молодої дослідниці О. Оніщенко присвячена Олені Чудновській – доньці І. Л. Шрага. У 1919–1922 рр. вона обіймала посаду завідувачки Музею поміщицького побуту і мистецтв (3-го радянського музею), що у 1925 р. увійшов до складу Чернігівського державного музею.

Про долю краєзнавця з Ічнянщини, члена Чернігівської губернської архівної комісії К. І. Самбурського написав його земляк, а нині киянин – В. Балабай. Співпраця з Володимиром Івановичем принесла музеєві крім того цікаві експонати, які стосуються громадського і культурного життя України, і зокрема Ічнянщини, першої третини XX ст. Серед них – і оригінал листа В. Г. Короленка до М. Л. Балабай.

Тож, як бачимо, матеріали, які увійшли до збірника "Скарбниця української культури", досить різнопланові як за тематикою, так і за рівнем наукового аналізу і узагальнення, хоча всі вони так чи інакше пов'язані з історією Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського та його колекціями. Упорядники сподіваються, що і серйозні науковці, і популяризатори історії, і просто допитливі читачі знайдуть тут цікаву і корисну інформацію.

Ще одне музейне видання 2002 року – книга "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард" (листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича)[6] – приурочене одразу до двох ювілеїв: вже згадуваного 100-річчя відкриття Музею В. В. Тарновського та 170-річчя від дня народження Є. І. Милорадович (1832–1890). Героїня книги – активна українська громадська діячка, донька засновника Тростянецького дендропарку І. М. Скоропадського, тітка гетьмана Української Держави П. П. Скоропадського, троюрідна сестра В. В. Тарновського-молодшого. На жаль, про цю неординарну жінку, як і про багатьох інших "провінційних" працівників української справи, відомо дуже мало. Можливо, ця невелика за обсягом книга, що є даниною пам'яті Є. І. Милорадович, розширить перелік імен, які називають, згадуючи учасників українського національного руху XIX ст. Це, на нашу думку, тим більш актуально, що мова йде саме про жінку, адже когорта героїнь в українській історії надто мала.

Адресат Єлизавети Іванівни – племінник її чоловіка Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) – постать достатньо відома в українській історичній науці. Історик, археограф, дослідник генеалогії українського дворянства, голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії, він полишив по собі чималу спадщину від невеликих газетних нотаток краєзнавчого характеру до ґрунтовних наукових праць, як-от: "Родословная книга Черниговского дворянства", "Материалы для истории Южной России", факсимільне видання "Любецького синодика" тощо.

Упорядкувала листи завідувач відділу музею ім. Тарновського С. Половнікова. У передмові, написаній у співавторстві із завідуючим Чернігівським

[6] "До тебе прихильна, дарма, що кавалергард": Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865) / Упор. С. О. Половнікова; Відп. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2002. – 104 с.

відділенням Інституту археографії та джерелознавства О. Коваленком, наводяться біографічні дані адресанта і адресата та загальна характеристика листів. Пропонована праця – це частина наукового дослідження великого масиву документів архіву Милорадовичів, яким автори книги займаються протягом останніх років.

Отже, двадцять листів, написаних у 1860–1865 роках освіченою, енергійною, нещасливою у шлюбі жінкою коханому чоловікові. А в них – влучні, дотепні, інколи в'їдливі характеристики подій, політичних і громадських діячів – українських, російських, європейських; роздуми про моральні обов'язки українського панства, інформація про конкретні справи і ще багато тих деталей, які передають дух епохи, оживляють історію, перетворюючи її з мертвої схеми на сповнене динаміки, радості і страждань життя наших предків. Щоб не бути голослівними, звернімося до листів: "Физиономии некоторых дворян вытягиваются, и я считаю это верным предвестником скорой реформы, основываясь на выводе, что чувство самосохранения, будучи развито у животных, должно быть у дворян, которые чувствуют, что скоро, скоро придется им проститься с антропофагией крепостного права" (лист від 1 листопада 1860 р.); "Очень обрадовала меня возможность твоего утверждения в попечители; и не одно эгоистическое чувство одушевляет меня, а глубокое убеждение, что истинное назначение потомка Полуботка, быть полезным человечеству, а не потешать Романовское отродье" (лист від 26 листопада 1860 р.); "Историю Малороссии, если напишу, то... хочу сократиться донельзя и выпукло выставить все поэтические стороны нашего славного народа и рыцарство их героев. Полуботок, конечно, составит одно из главных украшений нашей истории" (лист від 20 грудня 1860 р.); "Ты поговариваешь даже о Кавказе! Но это желание мне дико. Я понимаю для пылкой души некоторую прелесть в опасности, понимаю наконец развитое честолюбие, внушающее желание получать награды. Война за свободы, война для защиты отечества против нападка сильного врага – все это дело святое; но отымать у несчастных черкес свободу, их единственное достояние, раздражать их, чтобы искать право, защищаясь, быть награденным, все это варварство, недостойное тебя, мой друг" (лист від 24 січня 1861 р.).

Книга вийшла коштом спонсора – ВАТ "ЧеЗаРа" (Чернігівський завод радіоприладів). Крім того, у 2002 р. музей видав за фінансової підтримки чернігівських підприємців ілюстрований повноколірний буклет "Немеркнучий світ давнини"[7], але це радше рекламна продукція, розрахована на екскурсантів, гостей музею.

---

[7] *Половнікова С.* Немеркнучий світ давнини: Старожитності Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї / Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – [Чернігів; К., 2002.] – 10 с., іл.

6

MISCELLANEA

ДЖЕРЕЛЬНІ ЗГАДКИ ПРО ПРОСКУРІВ У XV СТОЛІТТІ

Михайло Грушевський, працюючи над магістерською роботою з історії Барського староства, опрацював і видав величезний комплекс джерел, присвячених цьому східному "закуткові" Подільського воєводства. Насамперед – це два томи у новій восьмій серії "Архива Юго-Западной России" та велика кількість документів, опублікованих у "Матеріалах до соціально-економічної історії", які пізніше побачили світ у "Записках Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові.

У другому томі восьмої частини "Архива" ним було опубліковано одне з найцікавіших джерел до історії пізньосередньовічного Подільського воєводства – реєстр димів, який було складено у 1493 р. Це цінне джерело подає не тільки населені пункти Подільського воєводства поіменно, а й кількість димів, які зафіксували ревізори, що дає змогу зробити приблизні висновки щодо рівня заселеності цієї території.

Цей матеріал дав змогу багатьом історикам-краєзнавцям у 1993 р. відсвяткувати 500-літній ювілей не тільки обласного центру м. Хмельницького, але й майже усіх населених пунктів, які вдалося ідентифікувати з цього реєстру у Хмельницькій та Вінницькій областях. Усе було б добре, але, на превеликий жаль, трапляється те, чого варто очікувати при такому поверховому опрацюванні джерел.

Фронтальний перегляд двох основних джерельних збірок привілеїв на володіння землями у Подільському воєводстві, а саме "Книги ревізій листа" та "Реєстру Коронного архіву", зробленого Яном Замойським, дає принаймні чотири згадки про Плоскирівці (Плоскирів) перед 1493 р. Зокрема, перший зі знайдених документів датований 10 лютого 1431 р. Король Владислав II Яґайло записує Янові Чанстуловському 100 гривень на селах Голосин та Плоскирівці на р. Бозі у Летичівському повіті Подільської землі. Тут для локалізації цих населених пунктів важливе місце відіграє згадка гідроніму Бог, адже певні проблеми з чіткою локалізацією вносить село Плоскирівці Смотрицького повіту (тепер с. Проскурівка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.).

На користь того, що йдеться саме про Плоскирівці, свідчать сторінки з "Книги ревізії листів", де привілеї стосовно Плоскирівців (Проскирова) згадуються послідовно на аркушах від 200 до 201v. (див. додаток), а про с. Голисин *(Hollisin)* вочевидь с. Олешин, на протилежному боці р. Бог.

Отже, маємо принаймні чотири згадки про Плоскирів упродовж XV ст. до 1493 р., коли цей населений пункт ввійшов у другій половині XV ст. у склад маєтку Миколая з Нового Двору. Це дозволяє нам відсунути першу зафіксовану згадку в джерелах до 1431 р.

ДОДАТОК

Сопот, 10 лютого 1431 р.

Король Владислав II записує Янові Чанстуловському 100 гривень на селах Голисин та Плоскирівці на р. Бозі у Летичівському повіті Подільської землі

згадка: Warszawa. – AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 200–200v.

підпис: Ad relationem venerabilis Vlasidlaus Regni Poloniae Vicecancellarii

мова: латинська

локалізація: [...super villis Holissini et Ploskirowcze super fluvio Boh iacentu in terra Podoliensi et districtu Laticzowiensi sitas...] тепер: с. Олешин Хмельницького р-ну та м. Хмельницький

Нове місто Корчин, 16 грудня 1461 р.

Король Казимир IV записує своєму слузі Миколайові Свірчу з Бедриховець 50 гривень на с. Плоскирів у Меджибізькому повіті Подільської землі

копія: Warszawa. – AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 200v–201

підпис: Ad relationem reurendis ...ris domini Ioannis Episcopi Wladislauiensi et Regni Poloniae Cancellarii. Lectum per Albertum de Ziechlin R. P. Vicecancellarii

мова: латинська

локалізація: [... villa nostra Ploskirow in terra Podoliensi et districtu miedziborzensi super fluviu dicto Boh sita...] тепер: м. Хмельницький

Парчув, 25 листопада 1464 р.

Король Казимир IV записує 20 гривень кам'янецькому стольникові Миколаєві Бедрихові з Бедриховець на с. Плоскирів у Кам'янецькому повіті Подільської землі

згадка: Warszawa. – AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 201

підпис: Relatio venerabilis Alberti de Zichlin Regni Poloniae Vicecancellarii per eiusdem lectum

мова: латинська

локалізація: [...super bonis Regalibus Ploskirow in terra Podoliensi et districtu Camenecensi sitis...] тепер: м. Хмельницький

Львів, 18 вересня 1470 р.

Король Казимир IV дозволяє кам'янецькому каштелянові Миколаєві з Нового Двору викупи у братів Івана та Миколая, місцевих шляхтичів села Голисина та Плоскирівців на р. Буг у Летичівському повіті Подільської землі і записує на них 50 гривень

копія: Warszawa. – AGAD. – Tzw. ML. – IV B. – Sygn. 17. – K. 201–201v.

підпис: Relatio venerabilis Alberti de Zichlin Regni Poloniae Vicecancellarii

мова: латинська

локалізація: [...super villis nostris Holissin et Ploskirowcze in flivio Boh iacentibus in terris Podoliensi et districtu Laticzowiensi sitis...] тепер: с. Олешин Хмельницького р-ну та м. Хмельницький

Віталій Михайловський (Київ)

КОМЕНТАР ПРО ПОДІЇ 1654 РОКУ НА ПЛАНІ ПЕРЕЯСЛАВА 1794 РОКУ

У Російському державному військово-історичному архіві в Москві (РДВІА) зберігається багато унікальних карт, планів та креслеників XVII–XVIII ст., пов'язаних з Україною. Є вони, зокрема, в рукописних альбомах прикордонних фортець та укріплень Російської імперії 1794 р.[1]

---

[1] Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Од. зб. 21527: "Собрание планов пограничных Российской империи крепостям, с их описаниями и штатнымъ в оных положением орудий и гарнизонов, съ приложением Генеральной карты и учрежденных линий. 1794 года". – Ч. 1–3.

Російська імперія, приєднуючи до себе етнічні території інших народів і держав, наприкінці XVIII ст. утвердилася на безмежних просторах Євразійського континенту. З метою захисту імперії та створення плацдармів для подальшої експансії по кордонах держави постійно будувалися нові фортеці та захисні лінії, модернізувалися старі укріплення. Як свідчать документи згаданих альбомів, на ті часи метрополію оточували численні укріплення, які територіально поділялися на 7 військово-інженерних округів або частин. До 1-ї частини були віднесені фортеці, що розташовувалися "против Швеции, Финляндии и Лифляндии", до 2-ї – "против Курляндии и Польши", до 3-ї – "против Атаманской Порты и других разных народов", до 4-ї – "против Персии", до 5-ї – "против киргиз-кайсаков, кара-калпаков и разных азиатских народов", до 6-ї – "против Великой и Малой Бухарии и Китайской державы", до 7-ї – "Камчатськие остроги".

Фортеці України входили до 2-ї та 3-ї частин. До 2-ї частини були віднесені найдавніші міста України – Чернігів, Київ та Переяслав[2], а до 3-ї – Переволочна, Єлисаветград, Ізюм, Тор, Бахмут, Українська лінія, Олександрівська фортеця, Петровська фортеця, Ольвіопіль, Миколаїв, Миколаївський мурований замок (Очаків), Херсон, Кінбурн, Збурівський ретраншемент, міста-фортеці Криму – Перекоп, Євпаторія (Козлів), Балаклава, Феодосія (Кафа), Керч (Боспор) та Севастополь, а також Єніколь (на побережжі Азовського моря)[3].

Усі плани міст, фортець та укріплень у згаданих альбомах накреслено в певних масштабах тушшю, ілюміновано аквареллю. Кресленики доповнюються стислими історико-географічними довідками та штатними розписами озброєнь і військ гарнізону фортець на мирний і воєнний час.

Серед укріплень України, віднесених до 2-ї частини, привертає увагу опис Переяславської фортеці. Наводимо його повністю.

"Переяславль лежит при реке Трубежи. *В 1654 году произошло здесь совершенное покорение малороссийских козаков Российской державе* (курсив наш. – *В. Л.*).

Город обнесен земленым валом почти без правил фортификаций, а в середине земленой работы цитадель, которая ныне приводится в оборонительное состояние, а пред оного ретраншемент, прикрывающий обывательское строение, въ случае надобности, в короткое время возобновить можно.

По Штату Артиллерискому положено пушек 56-ть, мортир и гаубиц 7, оберофицеров 2, канониров съ принадлежащими до артиллерии мастеровыми 52 человека. К обороне ево до 2000 пехоты и 50 человек конных драгунства"[4].

Військові інженери, складаючи опис Переяславської фортеці наприкінці XVIII ст., повторювали тези великодержавної російської думки часів імператриці Катерини II. На ті часи остаточно було знищено рештки української автономії, фальсифіковано "Переяславські статті" Богдана Хмельницького, а сам Переяслав трактувався, як місто, в якому "в 1654 году произошло ... совершенное покорение малороссийских козаков Российской державе".

---

[2] Там само. – Ч. 2: "Описание крепостей, состоящих в 2-й части против Курляндии и Польши".

[3] Там само. – Ч. 3: "Описание крепостей, состоящих в 3-й части против Атаманской Порты и других разных народов".

[4] Там само. – Ч. 2. – Арк. 26 ("План Переяславской крепости").

Переяславські угоди гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем Романовим 1654 р. офіційна російська історіографія XIX – початку XX ст. вважала "присоединением" Малоросії до Московської держави. Ці тези жили і в радянські часи. У роки посиленого пропагування політичних міфів про "возз'єднання України з Росією" та "Переяславську раду" в будинку Державного історичного музею, що виходить на Красну площу в Москві, в залі, присвяченій царюванню Олексія Михайловича, можна було бачити експозицію під промовистою назвою "Присоединение Украины".

Дивно, що переспіви комуністичної радянської пропаганди про "возз'єднання України з Росією" та "Переяславську раду" намагалися відновити в незалежній Українській державі. Здається, автори опису плану Переяслава 1794 р. в своїх коментарях щодо переяславських подій 1654 р. видаються правдивішими й відвертішими.

Володимир Ленченко (Київ)

ВІРШ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО В ПОЧАЇВСЬКОМУ МОЛИТВОСЛОВІ 1755 РОКУ

Фронтальний перегляд стародруків богослужбових книг, у яких звичайно нечасто трапляються літературні тексти, може, однак, привести до цікавих знахідок. В одному з почаївських видань молитвослова, де кожну з наявних у книзі гравюрілюстрацій супроводжують цитати з Біблії або ж віршовані рядки без зазначення авторства, під одним із зображень Богородиці видруковано відомий "рак літеральний" Івана Величковського:

Анна Ми Мати, и та Ми Манна.
Анна Пита Мѣ, я Мати Панна.

Згадана гравюра з цитованим двовіршем уміщені у книзі "Молитвослов, в(ъ) немъ же Чинъ Часѡвъ Цр҃ковныхъ..." (Почаїв, 1755; 8°) на с. 270 (ми користувалися примірником Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (шифр Ст 1/3645)).

Дослідники творчості Величковського зауважують, що автор, попри усвідомлений нахил до штукарства, першість завжди віддає змістові: "Навіть у такому архіштучному вірші, як "Анна", автор не занедбує тематики"[1]. Цю думку підтверджує і контекст згаданої публікації, яка, здається, є на сьогодні єдиною відомою у період поміж однією прижиттєвою та публікаціями, що їх здійснили дослідники вже в другій половині XIX ст.

Цей бібліографічний факт цікавий ще й тим, що вірш із рукописної збірки "Млеко от овцы пастыру належноє" (1691), який належав перу православного священика, знали й цінували греко-католицькі культурні діячі, працівники видавничого осередку Почаївського Успенського монастиря Чину св. Василія Великого. Це вкотре підтверджує, що культурні зв'язки між українцями з обох боків Дніпра і з обох традиційних українських християнських конфесій ніколи не переривалися.

Роман Кисельов (Київ)

---

[1] *Пеленський Є. Ю.* Іван Величковський // *Величковський І.* Писання. – Краків; Львів, 1943. – С. 42.

ЧИТАЮЧИ ЛИСТИ ЛЕОНІДА ГЛІБОВА ДО ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

Нотатки коментатора

Орієнтація на створення "глибокого й докладного коментаря, який спирався б на широку архівну й книжкову аргументацію, звертав увагу як на загальний зміст і значення кожного листа в контексті листування з даним адресатом, у загальному контексті біографічних і творчих фактів, так і на зміст кожної фрази, кожного слова"[1], в Україні дотепер, на жаль, не стала узвичаєною: більшість коментаторів обмежується поясненням того, що "близько лежить", не вдаючись до спеціальних джерельних розшуків. Це зауваження повною мірою стосується коментування епістолярної спадщини Леоніда Глібова.

Шість запроваджених дотепер до наукового вжитку листів Глібова до Олександра Кониського (1861–1863, 1891), які на сьогодні зберігаються у фонді адресата у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, вперше надрукував у 1927 р. М. Возняк – з короткою вступною нотаткою, але без реального коментаря[2]. Ці епістолярні матеріали подаються і в коментованому виданні 1974 р.[3] Пропоновані нотатки містять додаткові матеріали до коментування чотирьох листів Глібова до Кониського.

---

[1] *Измайлов Н. В.* Предисловие // *Пушкин А. С.* Письма последних лет: 1834–1837. – Ленинград, 1969. – С. 7.

[2] *Возняк М.* З життя чернігівської громади 1861–3 рр.: (Листи Леоніда Глібова і Степана Носа до Ол. Кониського) // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 115–119.

[3] Див.: *Глібов Л.* Твори: У 2 т. – К., 1974. – Т. 2: Російська поезія. Драматичні твори. Статті. Фейлетони. Театральні рецензії. Листи / Упоряд. та прим. М. Л. Гончарука, Н. Ф. Клименко. – С. 350–355, 358, 362–363, 375 (далі посилаюся на цей том у тексті, зазначаючи в дужках сторінку). До названих шести кореспонденцій Глібова до Кониського зараховую лист від 20 лютого 1891 р., в якому автор дякує неназваному адресатові за привітання з нагоди 50-ліття письменницької праці (оригінал див.: Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 77. – Спр. 125. – Арк. 93). М. Возняк подав цей епістолярний документ у корпусі листів Глібова з архіву Кониського, але без позначення адресата, як робив у інших випадках: "Подяка Леоніда Глібова за побажання" (*Возняк М.* З життя чернігівської громади 1861–3 рр. – С. 119). У виданні 1974 р. лист трактується як звернений до невідомої особи, його дату тут відтворено помилково: 18 лютого 1891 р. (375). На мій погляд, немає підстав кваліфікувати цей лист як адресований не до Кониського. Про ювілей літературної праці Глібова Кониський міг довідатися завчасно, перебуваючи влітку 1890 р. у Чернігові (див.: *Кониський О. Я.* З літньої подорожі по Чернігівщині // Зоря. – 1890. – № 20. – С. 315–316) – чи від самого письменника, з яким зустрічався, чи, радше, від його близького оточення. Саме Кониського вважає адресатом аналізованого листа в описі його архіву М. Гончарук, один з упорядників видання творів Глібова 1974 р. (див.: *Гончарук М. Л.* О. Я. Кониський // Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури [ім. Т. Г. Шевченка НАН України]. – К., 1999. – С. 152). Принагідно слід вказати, що в названій праці М. Гончарук помилково інформує про наявність в архіві Кониського п'яти адресованих йому листів Глібова, через недогляд не реєструючи листа від 4 липня 1863 р., про який далі йтиметься.

1

Однією з постійних тем, обговорюваних у листах Глібова до Кониського початку 1860-х рр., була тижнева газета "Черниговский листок" (1861–1863), яку їхній автор видавав і редагував.

Діставши дозвіл на її видання, Глібов писав 22 червня 1861 р. до Кониського, який тоді мешкав у Полтаві: "Наконец разрешение получено – и я тороплюсь сообщить Вам об этом. Посылаю к Вам печатную программу с условиями подписки. Если можно и если не в труд Вам будет – попросите Бодянского (он, кажется, редактирует "Губернские ведомости") припечатать мое объявление в "Губернских ведомостях"; если же это сопряжено с большою церемониею, то не смею утруждать Вас" (352).

У коментарі до цитованого епістолярного фрагмента подано стислу довідку про історика, педагога, редактора "Полтавських губернских ведомостей" Павла Ілліча Бодянського (461), що містить фактичну помилку: насправді він помер не 1869 року, як зазначено, а 1867[4]. Але нічого не сказано про те, чи з'явилася в полтавській газеті публікація, про яку клопотався Глібов. Коментар необхідно доповнити інформацією про те, що вже на початку липня 1861 р. "Полтавские губернские ведомости" надрукували оголошення, призначене для потенційних передплатників "Черниговского листка"[5].

2

16 жовтня 1861 р. Глібов, з'ясовуючи Кониському, який став активним дописувачем тижневика, тематику очікуваних від нього матеріалів, зазначав: "Хотелось бы получить от Вас сведение о состоянии женской Вашей гимназии" (354). У відповідному місці коментаря зазначається: "Статтю О. Кониського про жіночу освіту в Полтаві надруковано в "Черниговском листке", № 15, 16 за 1862 р." (461).

Проте, як з'ясовується, описово названу в коментарі статтю "О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии" було підписано криптонімом П. К–ій[6] (у змісті чисел: П. В. К–ій); про те, що Кониський використовував названий криптонім, нічого невідомо. Більше того, перечитання статті виразно свідчить, що її автором був чернігівець, який "приміряв" до умов свого міста цінний полтавський досвід влаштування жіночої гімназії. І ця, і ще дві публікації за підписом П. К–ій, що з'явилися друком на сторінках "Черниговского листка" – рецензія на історичне оповідання П. Куліша "Хмельнищина" (СПб., 1861)[7] та "Замечание на статью черниговского корреспондента "Киевского телеграфа"[8] – дають підстави твердити, що їхнім автором була людина, добре ознайомлена із загальним станом освітньої справи в Чернігові і причетна до її розвитку. На основі здійсненого з метою з'ясувати авторство названих публікацій спеціального аналізу персоналій тогочасних черні-

---

[4] Див.: *Ротач П.* Літературна Полтавщина // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 1. – С. 100. – (Матеріали до українського біографічного словника).

[5] Див.: Полтавские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1861. – 5 июля. – № 27. – С. LXXVI–LXXVII.

[6] Див.: Черниговский листок. – 1862. – 15 июля. – № 15. – С. 115–117; 22 июля. – № 16. – С. 122–124.

[7] Див.: Там само. – 1861. – 26 июля. – № 3. – С. 24.

[8] Див.: Там само. – 18 дек. – № 11. – С. 82–83.

гівських педагогів вдалося з'ясувати, що у 1857–1866 рр. у тамтешній чоловічій гімназії викладав латинську мову Петро Васильович Кизимовський (1834–1895). На мою думку, саме його перу і належать названі публікації[9]. (За чинним на той час російським правописом його прізвище передавалося з *ій* на кінці – Кизимовскій.) Висновкові про авторство трьох публікацій "Черниговского листка" додає переконливості те, що навесні 1862 р. саме Кизимовський, О. Лазаревський та П. Маєвський клопоталися про дозвіл видавати в Чернігові українською і російською мовами тижневу газету "Десна", в якій передбачалося друкувати, окрім актуальних кореспонденцій, художні твори, фольклорні записи, етнографічні, історичні, статистичні статті, педагогічні нотатки. Однак проектоване видання не було дозволено з огляду на реформування загальноросійської системи книгодрукування[10].

Широко використаний у статті "О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии" друкований звіт про її діяльність у 1860–1861 рр., виданий педагогічною радою навчального закладу, її автор міг дістати разом з додатковими інформаціями насамперед від свого рідного брата Михайла Васильовича Кизимовського (1832–1878), який на той час викладав у Полтавській жіночій гімназії натуральну історію[11].

З огляду на викладені факти коментар до аналізованого епістолярного фрагмента має містити вказівку на те, що стаття Кониського про Полтавську жіночу гімназію у тижневику "Черниговский листок" не друкувалася, й інформацію про наявність у газеті публікації іншого автора на відповідну тему.

3

У листі від 25 травня 1862 р. Глібов писав: "Хотелось бы пустить Ваше "У киреях, у брилях", та ба! Впрочем, подождем, потерпим: мне кажется, что можно

---

[9] Докладно про П. Кизимовського і його публікації в тижневику "Черниговский листок" див.: *Тихов А.* Петр Васильевич Кизимовский: (Некролог) // Черниговские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1895. – 17 февр. – № 362; *Дудко В.* Невідомий кореспондент "Черниговского листка" // Деснянська правда. – 1987. – 20 жовт. – № 202 (17736). – С. 4; *його ж.* Хто ж він – "П. В. К–ій" // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 199–200. Підпис: Антон Смоляр.

[10] Див.: *Федоренко П.* О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXV; *Шевелів Б.* Тижневик "Черниговский листок" за редакцією Л. І. Глібова (1861–1863 рр.) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріяли. – К., 1928. – С. 462.

[11] Див.: Отчет о состоянии Полтавского женского училища 1-го разряда за 1861 учебный год // Основа. – 1862. – № 2. – С. 66. Прихильні згадки про М. Кизимовського містяться в "Автобиографической заметке" М. Драгоманова (див.: *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т. 1 / [Вст. ст.], упоряд. і прим. І. С. Романченка. – С. 40, 494) і в його споминах "Два учителі" (див.: *Драгоманов М. П.* Вибране: "...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні" / Упоряд., іст.-біогр. нарис Р. С. Міщука; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 593). У коментарях до обох текстів біографічні відомості про М. Кизимовського не подаються, хоча відповідні матеріали існують. Напр., див.: *Кустодский.* Некролог // Киевлянин. – 1878. – 22 апр. – № 47. – С. 2; Некролог // Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. – 1878. – 1 мая. – № 9. – С. 465–466; *Мазаев П.* Надгробная речь, произнесенная при погребении директора Полтавского реального училища, Михаила Васильевича Кизимовского, 12 апреля // Там само. – С. 467–469.

будет" (358). Коментар містить лише вказівку, що "цей вірш у "Черниговском листке" не був надрукований" (463).

Відомо, що спробі Кониського надрукувати поезію "У киреях, у брилях" на сторінках "Черниговского листка" передувала принаймні ще одна, також невдала. Автор пропонував цей твір редакції петербурзького журналу "Основа" (1861–1862). У вміщеній у його липневому числі за 1861 р. "поштовій скриньці" було надруковано таке повідомлення: "*Олександру Яковлевичу Кониському, в Полтаву.* [...] "У киреях, у брилях" тепер, без нашої вини, напечатано не буде"[12]. Поезія "У киреях, у брилях" не надавалася до друку в Російській імперії з огляду на контроверсійну для влади тематику (участь українців на початку XVIII ст. у будівництві ладозьких каналів, багато учасників якого загинуло[13]). Вона вперше побачила світ 1862 року у літературному збірникові "Галичанин"[14].

4

У листі від 4 липня 1863 р. Глібов писав: "Что делается в Пикогорске – не чутно: сон, общественный сон" (363). Витлумачити цитовану фразу, яка в коментарі не дістала жодного пояснення, нескладно, якщо звернутися до "коду", що ним послуговувалася для зашифрованого позначення міст і місцевостей у викривальних матеріалах редакція надзвичайно популярного на початку 1860-х рр. петербурзького сатиричного тижневого журналу "Искра". На її сторінках як *Пикогорск* фігурувала Полтава[15]. Вживані на сторінках умовні назви добиралися за співзвучністю чи смисловими асоціаціями, відбивали етнографічні, географічні, економічні особливості міста чи території, відсилали до герба населеного пункту (як у випадку Полтави, на тогочасному гербі якої зображувалися, зокрема, дві схрещені шпаги[16]) і т. д.

Як з'ясовано, автор коментованого листа був уважним читачем "Искры"[17], а його адресат і друкувався на її сторінках[18]; відтак шифрована "географія" часопису не

---

[12] Од редакції // Основа. – 1861. – № 7. – С. 35.

[13] Про реальну основу аналізованої поезії, напр., див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України: [У II т.] – Мюнхен, 1976. – Т. II: Від половини XVII сторіччя до 1923 року. – С. 82.

[14] *Верниволя Ф. [Кониський О.]* Думка ("У киреях, у брилях...") // Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андреевичем Дедицким. – Львов, 1862. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 10–11. Новітній передрук поезії див.: *Кониський О.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Вст. ст. М. Є. Сиваченка; упоряд. і прим. М. Л. Гончарука. – К., 1990. – С. 518–519.

[15] Див.: *Быховский Н.* Из архива курочкинской "Искры" // Литературное наследство. – М., 1936. – Т. 25/26. – С. 611; *Альтман М. С.* Материалы по истории культуры и быта русских городов // Уч. зап. Горьковского гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского: Серия ист.-филол. – Горький, 1962. – Вып. 57: Из истории русской общественно-политической мысли и литературы XIX века. – С. 218. Про інші вживані на сторінках "Искры" зашифровані назви Полтави див.: Там само. – С. 217–218; *Быховский Н.* Из архива курочкинской "Искры". – С. 610–611; *Ямпольский И. Г.* Сатирическая журналистика 1860-х годов: Журнал революционной сатиры "Искра" (1859–1873). – М., 1964. – С. 35.

[16] Див.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 703.

[17] Напр., див.: *Деркач Б. А.* Леонід Глібов: Життя і творчість. – К., 1982. – С. 34, 77–78, 84.

[18] Див.: *Антонович М.* Дві замітки до життєпису О. Я. Кониського. І. Співробітництво в "Искре" // Український історик. – 1971. – № 1/2. – С. 89-93.

була для них обох таємницею. Власне, вона була на той час відомою у широких колах. Так, поінформованість про те, що у слововжитку "Искры" Пирятин – це *Приятель*[19], дала підстави з'ясувати, звідки надійшли до редакції журналу "Основа" кореспонденції, підписані псевдонімами Приятель-хуторянин та Приятельський хуторянин, і висловити припущення про їхнє авторство[20].

Адресат листа від січня 1863 р. перебував на засланні у Вологді і, виглядає, не мав постійної інформації з Полтави, оскільки втратив контакти з тими учасниками тамтешньої громади, які й далі залишалися в місті[21]. Відтак він і звернувся до Глібова з відповідним питанням, на яке, проте, не дістав конкретної відповіді.

5

У тому ж листі Глібов щиро дякував Кониському за "дорожные повести и за общест[венного] Бугая" (362). Відповідна фраза коментується таким чином: "Очевидно, йдеться про подорожні замітки Кониського, які публікувалися в тогочасних виданнях, а також його оповідання "Бугай", надруковане Іваном Франком у "Літературно-науковому віснику" (1900, т. X, кн. 5, стр. 125–135)" (464).

Наведені коментаторські пояснення потребують уточнення і доповнення. Так, на мій погляд, цілком очевидно, що названі в листі Глібова твори його адресата призначалися саме для "Черниговского листка", а тому некоректно твердити, що в цитованому уступі "йдеться про подорожні замітки Кониського, які публікувалися в тогочасних виданнях". Оскільки відомі відповідні публікації Кониського на сторінках "Основи" – присвячені його подорожам передовсім по Полтавській, а також інших українських губерніях[22]. Відтак логічно припустити, що матеріал такого плану Кониський запропонував і для "Черниговского листка".

Першопублікація оповідання "Бугай", до якої відсилає коментар, супроводжувалася нотаткою І. Франка про те, що твір потрапив до нього від автора у 1885 р. і призначався для журналу "Зоря", однак не з'явився на його сторінках, оскільки тодішня галицька "громадська цензура признала його нездалим для друку з "естетичних" причин"[23]. (Відтак і в новітніх коментарях до оповідання воно на підставі інформації І. Франка датується 1885 р.[24] Цитоване ж епістолярне свідчення Глібова про наявність відповідного твору Кониського у редакційному портфелі "Черниговского листка" ігнорується.)

---

[19] Див.: *Быховский Н.* Из архива курочкинской "Искры". – С. 612.

[20] Див.: *Дудко В.* Статті для журналу "Основа" (1861–1862), заборонені цензурою // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 73–74, 81–82, 87–91, 99–100.

[21] Напр., див.: *Возняк М.* З життя чернігівської громади 1861–3 рр. – С. 124 (лист С. Носа до Кониського від 14 квітня 1863 р.); *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 165–167, 177–178.

[22] Напр., див.: *Кониський О.* 1) З Старих Санжар (Полтавського повіту) (29 квітня 1862 р.) // Основа. – 1862. – № 5. – С. 11–16. – (Вісті). Підпис: Олександр Переходовець; 2) Із села Млинів (Зіньковського повіту Полт[авської] губ.) // Там само. – С. 19–22. – (Вісті). Підпис: О. Переходовець.

[23] Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. XIV. – Кн. 5. – С. 125.

[24] Див.: *Кониський О.* 1) Вибрані твори / Передм. М. Є. Сиваченка; упоряд., підгот. текстів і прим. Н. О. Вишневської, М. Л. Гончарука. – К., 1986. – С. 421; 2) Оповідання. Повість. Поетичні твори. – С. 590.

Як з'ясовується, рання – істотно відмінна і за обсягом, і за характером опрацювання сюжету – редакція аналізованого оповідання Кониського, про яку, власне, і писав Глібов у листі від 4 липня 1863 р., збереглася в особовому фонді родини Грінченків – "Оповідання екс-старшини. І. Общественний бугай"[25]. Цей автограф містить авторську вказівку на місце і час написання твору: Полтава, 1862 р. (Упорядники видання Глібова 1974 р. не могли використати матеріали ф. 170, оскільки вони стали доступними дослідникам на початку 1990-х рр.) Докладне зіставлення ранньої редакції з пізнішою, яку опублікував І. Франко, з'ясування характеру істотного доопрацювання тексту потребує спеціальної студії.

На підставі авторського датування ранньої редакції досліджуваного оповідання й аналізу листів П. Єфименка і С. Носа до Кониського, які постали у першій половині 1863 р.[26] (ці епістолярні матеріали не свідчать про його тогочасні епістолярні контакти з Глібовим) можна припустити, що як згадувані в аналізованому листі до Кониського від 4 липня 1863 р. подорожні нотатки, так і оповідання їхній автор надіслав для публікації на сторінках "Черниговского листка" ще з Полтави. Ці твори не з'явилися на сторінках тижневика – можливо, з огляду на те, що невдовзі після написання аналізованого листа – у серпні 1863 р. – у зв'язку з причетністю Глібова до справи землевольця І. Андрущенка тижневик було закрито[27].

Віктор Дудко (*Київ*)

---

[25] Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 170. – Спр. 559. – 3 арк.

[26] Див.: *Возняк М.* 1) З життя чернігівської громади 1861–3 рр. – С. 123 (лист С. Носа до Кониського від 14 квітня 1863 р.); 2) З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину: (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 113–116.

[27] Докладно див.: *Шевелів Б.* Л. І. Глібов і тижневик "Черниговский листок" у процесі С. Носа, І. Андрущенка та інш[их]. 1863–1868 // За сто літ. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 30–38; *Сиваченко М. Є.* Леонід Глібов і землеволець Іван Андрущенко // *Сиваченко М. Є.* Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К., 1974. – С. 183–234.

ДО ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА ВОВКА З МИТРОФАНОМ ДИКАРЕВИМ

Автором у 2000-му році в часописі "Пам'ять століть" були опубліковані листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка[1], які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (№№ 1/4870, 1/2205-1/2226). Згодом був віднайдений ще один лист, який не був опублікований і міститься в цьому ж архіві[2]. Цей лист був відокремлений від основного масиву листів Митрофана Дикарева до Федора Вовка і потрапив до підбірки матеріалів з українського весілля. Лист написаний 6 липня, старого стилю, 1895 року і адресований до Парижа, де в той час мешкав Федір Вовк. За час, що минув після публікації, автором у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України віднайдена також і частина зворотних

---

[1] "Золоті зерна наукового пізнання" (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // Пам'ять століть. – 2000. – № 1–2. – С. 14–52.

[2] Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд Ф. К. Вовка. – № 131.

листів Федора Вовка до Митрофана Дикарева за період 1894–1895 рр.[3], які підготовлено і здано до друку і пропонований лист органічно входить у загальний контекст обопільного листування. На жаль, обсяг нашого повідомлення не дозволяє надрукувати всі знайдені листи, але автор вважає за потрібне принаймні завершити публікацію відомої йому натепер частини листування з боку Митрофана Дикарева.

Основну частину листа складає відповідь М. Дикарева на прохання Ф. Вовка, висловлене наприкінці листа від 7 березня 1895 р.: "Чи не могли-б Ви мені зробити, або кого попрохати зробити малюнок коровая, лежня, шишок, іншого роду хліба який печуть завчаси весілля?"[4] Федір Кіндратович, досліджуючи українську весільну обрядовість, намагався отримати якнайбільше відомостей про різні аспекти весілля з різних місцевостей, де мешкали українці. Одним з таких регіонів і було українсько-російське порубіжжя, і зокрема, добре знайома Митрофану Дикареву Вороніжчина, де він мав, не зважаючи на від'їзд влітку 1893 р. на Кубань, розгалуджену мережу кореспондентів. Отримавши відповідні відомості, Митрофан Дикарів переповів їх Федору Вовку, додаючи до цього власні біжучі новини та факти власної історії.

У публікації збережено мову оригіналу.

Лист М. Дикарева до Ф. Вовка[5]

Катеринодар, 18 липня 1895 р.

Дорогий земляче!

В своїм листі Ви прохали заслати Вам малюнки усякого хліба, що готується за для весілля[6]. В попереднім листі я ще не міг виконати Вашої прозьби, бо мині самому не було прислано тих малюнків. Тепер я можу де-що дати Вам. В слоб[оді] Тишанці Валуйського повіту печеться от що.

1. Коровай. Він підходе під паску. Для його розкачують прісний корж з вівсом; на той корж кладуть булку, а на неї навхрест два обручі з тіста, і уряжають її шишечками, приколюючи кожну до булки соломинкою. Виходе сплошна дрябчаста шишка. На коровай становлять "соску" або гільчасту вітку з вишні або з терену і квічають разноцвітними бумажками і сухозлотицею. На соску чіпляють дві ложки.

2. Лежень. Він продовгуватий, навзірець книша, а шишка така як на короваєві. На йому стоїть віточка вряжена кумачевими стьожками.

3. Перепієць за для покривання глечика з квасом, що носе дружка. Щоб зробити його, треба приготувати з тіста довгий, але не дуже широкий пасик і поробити на нім ножем зубці, як на гребінцеві. Тоді згорнуть його, як згортають полотно у сувій. Вийде шишка. В Хлистунівці Черкаського повіту у Київщині перепієць і

[3] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. № 77. – Од. зб. 238–243.

[4] Там само. – Од. зб. 242. – Арк. 2.

[5] В листі є малюнок, де олівцем зображені весільні хлібці, що згадуються в тексті: І. Коровай, II. Лежень, III. Перепієць, IV. Хліб, V. Колосівка.

[6] Про сучасний стан вивчення традиційного обрядового весільного хліба див. : *Борисенко В. К.* Форми побутування весільного короваю // Народна творчість та етнографія. – 1981. – 1981. – № 5. – С. 40-41; *її ж.* Весільні обряди та звичаї на Україні. – К., 1988; *її ж.* Весільні звичаї та обряди // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К.: ВНКЦ "Доля", 1994. – С. 219–222.

зветься шишкою. Тільки там нею покривають не глечик, а мідну або бляшану кружку з квасом.

4. Звичайний хліб сватів. Він бережеться з самого сватання і до кінця весілля, поки будуть (у суботу) "кінці ховать"[7], – тоді його ділять.

У Борисівці Валуйського повіту на гілочки вітки понамотують тіста, а самий коровай гарусом[8] поперев'язують, калини понатикують. І гілочки попереплутають гарусом. – В Іллінці Бирюченськ[ого] пов[іту] коровая особливо не печуть, а купують у суміжній торгово-ремесній сл[ободі] Олексійовці крупичату булку і встромляють в булку вітку, що в неї гілочки пообмотувані тістом, або ж купують готову соску. На вітку чіпляють ситцеві або кумачеві стрічечки і бомажні квітки. – В Хлистунівці Черкаськ[ого] пов[іту] коровай роблять як паску: на булку кладуть навхрест два обручі, третім підперезують. Між обручами пристромлюють соломинками шишечки і голубці. Опроче того в середину, так само як і в Борисівці, кладуть вареник з вишнями та с калиною. – В Хлистунівці та Іллінці ложки не висять, а лежать на короваєві.

Лежня в Іллінці теж не печуть, а повертають на лежень куплену базарню булку. На цю булку вже не становлять ніякої покраси.

У Борисівці окрім коровая, що печеться без ніяких обрядів, печеться ще обрядовий "коровай" у суботу, на "вечоряни". Він має форму круглого калача, і менший од коровая.

У Борисівці перепійці печуться кругленькі, через середину їх переходять навхрест два обручі. Шишки у Борисівці такі ж як перепійці у Тишанці, тільки трохи менші. Печуть їх і в Іллінці.

Щоб зробити калач, треба розкачати на качалки тісто, втроє сплести як косу, і обвести навкруги обручем. Зверху калач має вид овала[9]. Довжина 1–1½ четверті, ширина 2 вершки[10]. Печуть їх в Іллінці.

У Хлистунівці печуть борону, копію з натуральної борони. До неї прив'язують чорний шовковий або простий шнурок. Борону дарують у неділю (день вінчання) хрещеному батькові молодої.

В слободі Попасні[й] Богучарського повіту чесна молода вряжає коровай червоними стрічками і калиною тоді, як вийде з коморі; коли ж молода не чесна та обмане всіх (не признається завчасу), коровай закутують ганчіркою. Глядіть ще в "Памятн[ой] кн[иге] Ворон[ежской] губ[ерніи]", в статі Ткачова[11].

В попереднім листі я просив Вас подати мені відомости про книжку Роусселот (Рабле) "Les modifications phonetique etc."[12] Тепер не турбуйтесь, я знайшов що мині треба в каталозі фірми "Alphonse Pacard et fils"[13].

---

[7] Тут – в розумінні "завершувати справу".

[8] Гарус – різновид грубої вовняної тканини.

[9] В листі зображено овал з горизонтальною більшою віссю.

[10] Четверть – старовинна міра довжини, яка становила одну чверть аршина або чотири вершки (вершок – 4, 445 см).

[11] *Ткачев Г.* Этнографические очерки богучарского уезда // Памятная книжка Воронежской губернии на 1865/66 гг. – Воронеж, 1867. – 491 с. Про цю працю є згадка в "Бібліографії літератури з українського фольклору" Олександра Андрієвського" (К., 1930. – С. 179).

[12] В попереднім листі, від 5 травня, ст. ст., 1895 р., Митрофан Дикарів мав на увазі іншу книжку, а саме: *Henry V.* "Etude sur l'analogie en general et sur les formations analogiques de la langue grecque". Paris, 1883. Див.: "Золоті зерна наукового пізнання" (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) – С. 30.

[13] Мається на увазі видавнича фірма "Альфонс Пікар і син".

Пишу за-для Этногр[афическаго] Обозр[ѣнія]"[14] про Миколу угодника яко "великого Бога"[15] і "саме вищого святого".

В повитовім місті один з українців мавсь послати жінці М. П. Драгоманова[16] телеграму з поводу його смерти. Начальник телеграфної контори попередив, що він повинен цю телеграму подати начальству. Бо має наказ всю корреспонденцію, що адресована кому-небудь з осіб, вписаних у його, подати начальству. Так ця телеграма і не була заслана. Мині здається, що й Ви, дорогий земляче, в "книгу"[17], і що кожен мій лист до Вас перечитується "начальством". А може й Ваші листи до мене попереду читаються начальством. Думаю так том, що раз, чув де-що про Вас, і, друге, "архангели"[18] стрічались, коли я виїхав сюди з Вороніжа. Я опасувався, що мене вплутано в яку-небуть партійну сторію (бо тоді саме якась варохобья була в Харькові), але, слава Богу, все минулось благополучно. Очевидки "архангелам" треба було лиш знати, куди я дівся. Двадцять літ пройшло с того часу, як викинуто мене з школи за недоказане "державне злочинство"[19] (!!!), але мені не дають спокою й досі: у Вороніжі підсилались до мене шпиги, підсилаються і тут.

Бувайте здорові і пишить.

Щиро прихильний до Вас М. Дикарів.

Р[оку] 1895 липня 6.

Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд Ф. К. Вовка. – №. 131 – Арк. 1-4, 1 мал. Оригінал.

Валерій Старков (Київ)

---

[14] "Этнографическое обозрение" – етнографічний журнал, який видавало етнографічне відділення Московського Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії у 1889–1916 рр. Виходив 4 рази на рік. У ньому публікувалось багато українського матеріалу, в т.ч. і праці Митрофана Дикарева.

[15] В незакінченому вигляді праця "Великий бог Микола" побачила світ в посмертному виданні: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітольогії // Збірник Фільологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 6. – Львів, 1903. – С. 1–258.

[16] Михаило Петрович Драгоманов – видатний український вчений, громадський і політичний діяч, який помер в Софії (Болгарія) 8 червня, ст.ст., 1895 р.

[17] Митрофан Дикарів прозоро натякає Федору Вовку, що відповідні інстанції, пам'ятаючи його антиурядове минуле, можливо, ще відстежують його.

[18] Тут – співробітники охоронного відділення.

[19] Мається на увазі виключення 1976 року Митрофана Дикарева з 3-го класу воронізької духовної семінарії "яко государственного преступника". Див. попередній лист до Федора Вовка: "Золоті зерна наукового пізнання"... – С. 29.

ДО ПИТАННЯ ПРО БЛАГОДІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ СЕРЕД В'ЯЗНІВ КИЇВСЬКИХ ТЮРЕМ У 1920-х РОКАХ

Аналіз архівних джерел з історії Української автокефальної православної церкви дозволив виявити цікавий і досі невивчений аспект діяльності УАПЦ в період її існування у 1920-х рр. Мова йде про те, що з початку встановлення радянської влади в Україні арешти серед активістів українського церковно-визвольного руху стали звичайним явищем. Саме встановлення радянської влади призвело не тільки до зміни

режиму і життя суспільства в цілому, але й до певних змін у справі арешту, слідства і подальшого утримання ув'язнених у тюрмах[1].

Ув'язненим активістам церковно-визвольного руху, яких затримували під різними приводами і утримували у в'язниці, звичайно допомагали родичі та знайомі, якщо довідувались де саме знаходяться заарештовані. Але про ув'язнених в Києві, виявляється, намагалися піклуватися і церковні структури, зокрема Українська автокефальна православна церква, яка в період своєї організації впродовж 1917–1921, а потім активної діяльності у 1921–1930 рр., також дбала про допомогу. Взагалі, опіка Церкви над стражденими, нужденими і упослідженими є складовою її суспільного служіння і відповідає заповітам її засновника Ісуса Христа (Мтв. 25:44–46), де допомога ув'язненим прирівнюється допомозі самому Христу.

Огляд архівних джерел з фонду № 3984 Центрального державного архіву вищіх органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) дозволив виявити цікавий документ щодо причетності керівництва УАПЦ – Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР)[2] до справи допомоги ув'язненим.

Сам фонд має назву "Українська Автокефальна Православна Церква". Його матеріали хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 рр., документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви з 1918 року до т. зв. її "саморозпуску" на І "Надзвичайному" Церковному Соборі УАПЦ в січні 1930 р. напередодні розгортання кампанії, пов'язаної з процесом "Спілки Визволення України".

Цей документ тут наводимо повністю.

Лист до Всеукраїнської Православної Церковної Ради від Міжнародного Краснохрестного комітету допомоги жертвам Громадянської боротьби від листопада 1920 р. № 1586, Рейтарська, 30[3]

Бажаючи трохи одмітити Різдвяні Свята по всіх в'язницях м. Києва Міжнародний Червоно-Хрестний Комітет допомоги жертвам Громадянської боротьби готує кутю та взвар для роздачі в'язням, для чого потрібні пшениця (кутя), сухі фрукти і мед. Комітет дуже просить Церковну Раду прийти на поміч, діставши потрібні продукти, головним чином мед.

---

[1] Обставини реформування пенітенціарної системи почасти викладено у кн.: *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 112–129 (тут уміщено окремий огляд стану Лук'янівської в'язниці в м. Києві в дореволюційний період і за радянських часів).

[2] Всеукраїнська (Київська) Православна Церковна Рада (ВПЦР) – тимчасовий орган, який утворився 6 грудня 1917 р. з числа військових священиків і національно орієнтованих мирян з метою скликання Всеукраїнського Церковного Собору у 1918 р. На чолі ВПЦР стояв військовий священик Олександр Маричів, почесним головою був колишній архієп. володимирський Олексій (Дородніцин). За час існування УАПЦ (1917–1930) було обрано 5 складів ВПЦР. І ВПЦР проіснувала з грудня 1917 р. до поч. 1919 р. ІІ ВПЦР (1919–1924) очолював Михайло Мороз, його заступником був протоієрей (з 1921 р. митрополит УАПЦ) Василь Липківський. У складі ІІ ВПЦР були також Володимир Чехівський, о. Нестор Шараївський, секретар Іван Тарасенко та ін. Місцем перебування ВПЦР було Софійське подвір'я колишнього монастиря по вул. Володимирській 24.

[3] ЦДАВО – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5: "Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з світською владою". Машинопис, копія.

На 1-й день Свят Комітет має роздати по камерах ялинки, для яких дуже просив би невелику кількість свічок.

Голова Комітету [без підпису]

Можливо, УАПЦ і надалі допомагала б ув'язненим, але на початку 1920-х рр. в Україні почав на практиці діяти радянський закон про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви, який до того ж швидко доповнювався численними інструкціями[4]. Згідно з цим законом благодійна діяльність Церкви як установи була припинена і заборонена.

Стан ув'язнених в "радянському раю" постійно погіршувався, до того ж додалися й певні "ідеологічні" нововведення у справі їх утримання. Повідомлення про це є в "Щоденнику" Сергія Єфремова за 1924 р.: "Останніми днями якась метушня по місту. Переводять з великою парадою в'язнів одного "Дома предварительного заключения" (офіціяльно ДОПР, або як витолковують це – "Дом отдыха политических работников") до другого... війська неначе на війну зібралось, перехожих заганяють у двори, крик, зик. Водять щодня. Часто босих, мало не голих. Колись з цим крилися – тепер усе на видноті і більше в десятки разів. До речі, усі київські "Допри" увінчані величезними червоними зорями, а вночі ще й світло в них запалюють..."[5].

Але на практиці вірні УАПЦ і після державної заборони допомагати заарештованим, не припинили цієї праці. Звичайно, допомога повинна була надаватись тим, кого було заарештовано саме за діяльність по підтримці українського церковного руху, єпископам і священикам УАПЦ, ув'язненим українським парафіянам.

Цікаве підтвердження цьому вдалося знайти у матеріалах слідства у справі "Спілки визволення України", зокрема в протоколах допитів колишнього офіцера петлюрівської армії Миколи Чехівського, рідного брата благовісника УАПЦ Володимира Чехівського[6]. Він під час допитів, коли його ув'язнили під час арештів перед процесом "СВУ" у 1929 р., розповів про те, що саме активістам українського руху вірні УАПЦ збирали передачі до в'язниці: "Володимир (Чехівський – *І. П.*) при потребі збірав серед знайомих гроші для П. ГОРДОВСЬКОГО й для свящ. ЛАПЧИНСЬКОГО, коли вони збіралися на заслання. Знаю, що і МАЛЄВАНСЬКОМУ дав

---

[4] Див., наприклад, "Декрет Временного рабоче-крестьянского правительства Украины "Об отделении церкви от государства и школы от церкви", подписанный т. Артёмом": ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 13 (1919 г.). Машинопис. Оригінал; "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 18 січня 1919 року. Там само. – Спр. 14 (18.01.1919 р.). Машинопис. Копія; Постановление СНК УССР в дополнение декрета Рабоче-Крестьянского Правительства УССР от 22 января 1919 г. об отделении церкви от государства и школы от церкви. Там само – Спр. 578 (03.08.1920 г.). Машинопис. Оригінал.

[5] Там само. – Спр. 69. *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929. – К., 1997.

[6] Чехівський Володимир (1876–1937) – благовісник УАПЦ, кандидат богослов'я з кафедри церковної історії КДА, член Центральної Ради, в 1918–1919 рр. голова і міністр закордонних справ УНР. Після Собору 1921 р. був дорадником митрополита Липківського. Голова ідеологічної комісії УАПЦ, організатор Пастирських курсів УАПЦ, автор богословських та історичних праць, професор, викладач. Заарештований 29 липня 1929 р. в справі СВУ і засуджений на процесі 45 осіб по справі "Спілки Визволення України" до розстрілу, що було замінено 10 роками ув'язнення на Соловках. Розстріляний за вироком "трійки" НКВС Ленінградської області 3 листопада 1937 р.

кільканадцять карб., коли довідався від нього що він, майже, без копійки виїздить на заслання"[7]. Він також розповів, що передачі до тюрми та збірка грошей для кожного ув'язненого єпископа або священика УАПЦ, який відправлявся на заслання, були звичайним явищем.

Отже, УАПЦ не припиняла надавати допомогу тим, кого було ув'язнено саме як активістів українського руху. Таким чином, на документах з різних архівів можна відтворити цей перехід у здійсненні політики обмеження церковної діяльності і допомоги в такій специфічній сфері, як утримання ув'язнених.

Ірина Преловська (Київ)

---

[7] Додаткове свідчення Миколи Чехівського від 24 жовтня 1929 р. – Державний архів Служби безпеки України. – Справа № 67098 ФП. – Т. 131. – Арк. 95.

ІЛЛІНСЬКА ПАРАФІЯ УАПЦ: ІСТОРІЯ НАВКОЛО ОДНІЄЇ СВІТЛИНИ

Важливою складовою музейної колекції є її іконографічна збірка, оскільки саме світлина є одним з головних засобів вирішення завдань, які постають перед науковцями при створенні експозиції. Через відомі історичні обставини оригінальні зображення 1920–1930-х рр. інколи виявляються рідкіснішими, ніж знімки з сімейних альбомів початку XX ст., особливо коли йдеться про драматичні сюжети з історії національного духовно-культурного відродження.

Нещодавно до збірки Музею історії м. Києва надійшла світлина представників ради автокефальної православної парафії при Іллінській церкві в Києві, датоване 27 грудня 1925 р. На перший погляд, атрибуція її не вимагала особливих зусиль. Крім того, репродукцію подібного зображення (з дещо іншими персонажами) було вміщено в першому томі "Мартирології українських церков"[1]. Але, як з'ясувалося, автори зазначеного видання обмежилися відтворенням підпису на самій світлині, оскільки не ставили перед собою за мету персоніфікувати зображених осіб. Специфіка музейного дослідження, яка обумовлює особливу увагу до з'ясування походження фотодокумента, обставин зйомки, імен зображених осіб, і, зрештою, звичайний дослідницький інтерес вимагали не обмежуватись уже відомими фактами, а спробувати хоча б фрагментарно реконструювати історію Іллінської парафії та долю окремих її діячів, яких, можливо, й зображено на світлині.

Першим кроком на цьому шляху став джерелознавчий та історіографічний пошук. Виявилось, що видані останнім часом документальні матеріали[2] та досить численні студії з історії Української автокефальної церкви[3] є або узагальнюючими,

---

[1] Мартирологія українських церков. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. І: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – С. 275.

[2] Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ: 14–30 жовтня 1921. Документи і матеріали / Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К.; Л., 1999; *Власовький І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк, 1961 (репр. вид.: К., 1998).

[3] Докл. бібліографію наведено: Мартирологія українських церков. – Т. І. – С. 1065–1104. З останніх видань див.: *Зінченко А.* Визволитися вірою. – К., 1997; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. – К., 1997. – Т. І: Доба Української Центральної Ради; Т. II: Доба Гетьманату Павла Скоропадського.

або присвячені життю та діяльності її найвідоміших представників. Винятком можна вважати дослідження І. Преловської, присвячені, як правило, вужчій проблематиці[4]. Тому головним джерелом для подальшої атрибуції нового музейного надходження стали матеріали фонду УАПЦ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3984) та слідчі справи ДПУ–НКВС, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Навесні 1919 р. у Києві виникла перша українська православна громада, яка спочатку не мала власного храму. На думку її представників, ним мала стати церква святого пророка Іллі на вул. Безаківській (пізніша адреса – Комінтерна 25), яка належала Михайлівському монастирю. Не отримавши офіційного дозволу, парафіяни спробували домовитися з тамтешніми ченцями, але ті, пообіцявши звільнити приміщення після Великодня, цього не зробили. Тому перші відправи новоствореної парафії відбувалися в Миколаївському соборі на Печерську. Парафіяни ще раз спробували здобути Іллінську церкву наприкінці 1919 р. Як відомо, в цей час діяльність УАПЦ вже набувала організованіших форм. Деякий час парафія іменувалась Либедською, поки вона не поділилася у 1922 р. на власне Іллінську і Солом'янську (при церкві Бориса і Гліба). У січні 1920 р. вперше було обрано її раду, а статут Либедської української православної парафії було зареєстровано Київським губревкомом 4 лютого 1920 р.[5]

Майже одразу після цього було поставлено крапку в справі здобуття власного приміщення. Як зазначали свідки тих подій, "українська громада примушена була, щоб увійти в храм, одбити чернецькі замки від дверей"[6]. Згідно з виявленими документами, 24 лютого 1920 р. в Іллінській церкві вдруге відбулася урочиста соборна служба (дата першої відправи не з'ясована)[7]. Але відомо, що вірні Іллінської парафії щорічно відзначали 15 лютого як день здобуття храму[8].

З цього часу Іллінська церква стає справжнім осередком УАПЦ, центром не лише духовного, а й громадського життя для парафіян. У листопаді 1921 р. тут було організовано регулярне читання лекцій з історії та географії України, з українського письменства, релігійно-побутових особливостей української церкви тощо[9]. На базі цього лекторію за кілька місяців виникли відомі богословські курси (заборонені більшовиками на початку 1924 р.), викладачами на яких були митрополит В. Липківський, архієпископ Н. Шараївський, єпископ П. Тарнавський, В. Чехівський, М. Мороз, професори В. Данилевич, О. Грушевський, Л. Старицька-Черняхівська[10].

Задля вирішення проблеми атрибуції світлини визначальне значення мало з'ясування особи зображеного на ній священика. За допомогою архівних джерел вдалося виявити імена настоятелів Іллінської церкви. На початку, за звичайною для

---

[4] *Преловська І.* Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 105–123. Автор висловлює подяку ст. наук. сп. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Ірині Преловській за надані консультації.

[5] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.

[6] Там само. – Оп. 3. – Спр. 788. – Арк. 2зв.

[7] Там само. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6зв.

[8] Там само. – Оп. 3. – Спр. 788. – Арк. 2зв.

[9] Там само. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 2зв.

[10] Мартирологія українських церков. – Т. І. – С. 1017.

Надпис на світлині: "Рада Київ[ської] Укр[аїнської] Автокефал[ьної] Прав[ославної] Іллінської Парафії. 1925 р. 27/XII"

того часу практикою, коли Українська православна Рада тимчасово відряджала в парафії священиків, в Іллінській церкві правили службу о. Нестор Шараївський та о. Марко Грушевський (згодом – єпископи УАПЦ)[11]. Як відомо, парафіяльні ради згідно зі своїм статутом мали право обирати священиків, погоджуючись чи відмовляючись підкоритись рішенню ВПЦР. На початку жовтня 1920 р. рада Либедської парафії запрошувала настоятелем В. Липківського[12], а у серпні–вересні 1921 р. вона не погодилася прийняти нового священика, незважаючи на тиск з боку голови ВПЦР М. Мороза[13].

Першим настоятелем Іллінської парафії, який виконував свій пастирський обов'язок упродовж значного часу, був протоієрей Костянтин Янушівський. Збереглася його особова справа[14], з якої дізнаємося, що Кость Юхимович Янушівський народився 12 травня 1868 р. в м. Брацлаві на Поділлі, закінчив по першому розряду Тульчинське духовне училище та Подільську духовну семінарію, прослухав два курси історико-філологічного факультету університету. К. Янушівський був висвячений у січні 1890 р. і служив у духовних учбових закладах на Брацлавщині та Вінниччині. Остання його посада перед революцією – виконуючий обов'язки голови Вінницького відділення училищної ради (з 1916 р.). У лютому 1920 р. він подав заяву до Київської єпархіальної церковної ради з проханням про призначення в сільську парафію на Київщині. Уже в жовтні 1920 р. він був членом Київської губерніальної церковної

[11] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 25.

[12] Там само. – Спр. 266. – Арк. 8зв.

[13] Там само. – Спр. 267. – Арк. 6–6зв.; Спр. 302. – Арк. 4–4зв.

[14] Там само. – Оп. 2. – Спр. 1527.

ради і відправляв служби за її відрядженням у Миколаївському соборі[15]. Достеменно не відомо, коли саме він став настоятелем Іллінської церкви. У запитальній картці ВПЦР, яку він заповнював 30 червня 1921 р., К. Янушівський зазначив, що "має посаду при Іллінський церкві Либедської парафії"[16].

Маючи значну кількість архівних джерел, у дослідженні великою спокусою було зупинитися на цьому і визначити священика на світлині як К. Янушівського, особливо враховуючи те, що він був досить знаним діячем УАПЦ. Але дальше з'ясування його біографії заперечило цю думку. Відомо, що з часом настоятель Іллінської парафії став активним прибічником М. Мороза і заснованої ним Діяльної Христової Церкви. 12 лютого 1924 р. "парацерада Іллінської української православної парафії в м. Києві [...] звільнила [його] з посади священика і настоятеля з 1 лютого 1924 р."[17] Напередодні, 11 лютого, за звинуваченням у заколоті проти УАПЦ Вищий церковний суд виключив з її складу кількох діячів ДХЦ, зокрема К. Янушівського[18].

Як відомо, розкол серед українських парафій активно стимулювався і використовувався владою. У 1926 р. українську громаду при Іллінській церкві було ліквідовано. Безпосередньою підставою для заборони можна вважати заяву колишнього голови парафіяльної ради П. Потабенко про занепад життя громади. Не зважаючи на резолюцію ВУПЦР від 11 грудня 1925 р., яка заперечувала таке твердження, влада скористалася цими чварами і припинила діяльність української парафії[19]. Зіставивши дати, можна припустити, що зібрання членів парафіяльної ради, учасників якого зображено на світлині (27 грудня 1925 р.), якщо не безпосередньо було присвячено розгляду питання про заяву П. Потабенко і відповідній резолюції ВПЦР, то принаймні обговоренню становища парафії і церкви взагалі. За часом воно співпало з моментом шаленого цькування УАПЦ, яке призвело до арештів її провідних діячів і завершилось ухвалою Великих Микільських Зборів ВПЦР (11–13 травня 1927 р.) щодо лояльності УАПЦ до радянського уряду. Подібне припущення підтверджується і присутністю на світлині члена Всеукраїнської православної церковної ради Петра Терещенка (сидить за столом у центрі). Його особу вдалося визначити через зіставлення відомих уже зображень цього діяча[20].

Навесні 1927 р. діяльність української православної парафії при Іллінській церкві було відновлено, але сам храм уже використовувався нею спільно з синодальною громадою. При цьому передача приміщення відбувалася бурхливо. Голова парафіяльної ради З. Тищенко закрив церкву, сховав ключі і, зібравши людей, закликав їх відстояти храм будь-яким способом. За свідченням учасника подій, "настрій прихожан був бойовий, і вони могли зустріти обновленців кілками"[21]. Справу владнали за допомогою міліції.

Наступним після К. Янушівського настоятелем Іллінської парафії став Кость Бутвіненко[22]. Він народився 1891 р. на Київщині в селянській родині. По закінченні

---

[15] Там само. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 150.

[16] Там само. – Оп. 2. – Спр. 1527. – Арк. 27–28.

[17] Там само. – Спр. 1527. – Арк. 11.

[18] Там само. – Арк. 33–34.

[19] Там само. – Оп. 3. – Спр. 295. – Арк. 13–15.

[20] Мартирологія українських церков. – Т. І. – С. 267, 982.

[21] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 263. – Спр. 45618. – Арк. 4зв.

[22] У деяких виданнях, зокрема в "Мартирології українських церков" помилково іменується Ботвиненком.

духовної семінарії у 1914–1918 рр. був дияконом Юрківської церкви та церкви на Байковому кладовищі в Києві[23]. За часів Директорії перебував в армії УНР. 29 березня 1921 р. парафіяльною радою його було обрано другим священиком Іллінської церкви. Займався збиранням коштів на допомогу репресованим священикам, за що і сам був заарештований 1921 р.

К. Бутвіненко відправляв службу в Іллінській парафії (з лютого 1924 р. був її настоятелем) до остаточної її ліквідації, тому можна стверджувати, що саме його зображення маємо на світлині. Цей висновок базується також на іконографічному зіставленні. У згаданій "Мартирології українських церков" вміщено знімок, на якому зображено вірних Іллінської парафії у день відзначення шестиріччя її існування[24]. Серед великої кількості прихожан у центрі – митрополит Василь Липківський і священик з нашої світлини. Як видається, під час подібних урочистостей поруч з митрополитом УАПЦ міг знаходитися лише сам настоятель парафії.

Зрозуміло, сьогодні вже неможливо дізнатися про обставини зйомки, про те, чому після засідання парафіяльної ради її представники вирішили відправитися в фотоательє. Можливо, при неспокійних часах вони передбачали подальший перебіг подій. Члена ВПЦР П. Терещенка заарештують 1929 р. і відправлять на заслання, звідки він уже не повернеться. Під час репресій у справі СВУ за ґратами опиниться К. Бутвіненко, але на цей раз його виправдають. Проте життя парафії, яка залишилась без настоятеля, стало паралізоване. В архівних документах останні згадки про проведення Служби Божої в церкві св. пророка Іллі відносяться до Великодніх свят 1929 р.[25] Після двох інспірованих владою "надзвичайних Соборів" 1930 р., які ухвалили рішення спочатку про т. зв. "самоліквідацію" УАПЦ (28–29 січня 1930 р.), а потім – про створення замість неї УПЦ (9–12 грудня 1930 р.), діяльність Іллінської парафії уже не відновлювалася.

К. Бутвіненко ще намагався прислужитися справі духовного відродження: був настоятелем Благовіщенської церкви в Києві, секретарем Київської єпархіальної ради УПЦ (1930–1934) і фактичним керівником київської єпархії. Після остаточної заборони Автокефальної Церкви він відійшов від справ, мусив шукати роботу і, врешті, працював вагарем. Наступний його арешт стався 4 грудня 1937 р. Проти К. Бутвіненка було висунуте типове звинувачення у приналежності до "української контрреволюційної фашистської організації церковників-автокефалистів". У матеріалах слідчої справи Бутвіненка йдеться про те, що він був "секретным агентом УГБ", проте недостатньо старанним[26]. Імовірно, згода на співпрацю з органами була певною платою за виправдання у справі СВУ. Звільнившися з ув'язнення, К. Бутвіненко наївно вважав, що ошукав органи. До певного часу ті справді не нагадували йому про взяті зобов'язання. Однак згодом за рішенням трійки КОУ НКВС від 31 грудня 1937 р. його було засуджено до вищої міри покарання і розстріляно 16 січня 1938 р.[27]

Можна передбачити, що й долі інших персонажів, зображених на нашій світлині, також склалися не менше трагічно. Без сумніву, серед них мав би бути голова парафіяльної ради. Розглянуті документи засвідчують, що впродовж 1920-х рр. склад

---

[23] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 5.

[24] Мартирологія українських церков. – С. 276.

[25] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 259. – Арк. 8–8зв.

[26] ЦДАГО. – Ф. 263. – 65743. – Арк. 16, 16зв.

[27] Там само. – Арк. 79–80.

ради і її голова змінювалися тричі. Перший голова парафіяльної ради Петро Потабенко обіймав цю посаду з 1921 р. до вересня 1924 р., став священиком, за кілька років відійшов від справ і у вересні 1927 р. округовою церковною радою Київщини його було виведено зі складу духовенства[28]. За часів масових переслідувань представників УАПЦ П. Потабенко був заарештований за "антисоветскую агитацию украинско-националистического направления" і у квітні 1934 р. висланий на три роки в Південний край, звідки не повернувся.

Другим головою ради був згаданий уже Захарій Тищенко. Можна передбачити, що зміна керівника відбувалася не без ускладнень, які були відлунням розколу УАПЦ і приходом на парафію нового настоятеля. Згідно з протоколами засідань парафіяльної ради, ще 7 вересня 1924 р. П. Потабенка було перебрано на її голову[29], а вже 24 вересня цю посаду посів З. Тищенко[30]. Подаючи згадану заяву про занепад Іллінської парафії при нових її керівниках, колишній голова, напевно, немало керувався особистими амбіціями.

З. Тищенко – фігура достатньо впливова в Іллінській і Солом'янській парафіях, в 1926–1927 рр. був членом ВПЦР. Він також не залишився поза увагою ДПУ. Його арештовували двічі. Спочатку у грудні 1927 р., коли, відсидівши півроку, він був виправданий і відпущений на волю[31]. Невдовзі у лютому 1929 р. З. Тищенка знову заарештували і вислали у червні того самого року в Нижньо-Волзький край[32]. Подальша його доля невідома. На момент зйомки З. Тищенкові було 38 років. Серед зображених цьому вікові відповідає лише один чоловік – крайній праворуч у першому ряду.

Третім головою ради (з 1927 р. до ліквідації парафії) був Хома Круглій, який перед тим заступав З. Тищенка на посаді голови парафіяльної ради. Він також міг бути зображений на нашій світлині, але визначити цю особу, на жаль, не вдалося. Це стосується також і інших членів парафіяльної ради (не зважаючи на наявність списків парафіяльної ради різного часу[33]), оскільки серед переглянутих матеріалів їх зображень поки що не виявлено.

Отже, нове надходження до музейної збірки стало приводом для з'ясування за допомогою архівних джерел того, як становлення УАПЦ відбувалося на парафіяльному рівні, що є важливим для відтворення цілісної картини однієї з найяскравіших подій національного духовного відродження XX ст. Крім того, результатом архівних студій є "оживлення" музейного предмету, створення його легенди, без якої він, навіть уміщений в експозиції, втрачає свою цінність.

Ольга Мельник (Київ)

---

[28] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 572. – Арк. 3.

[29] Там само. – Спр. 208. – Арк. 1.

[30] Там само. – Арк. 4.

[31] ЦДАГО. – Спр. 45618. – Арк. 1–1зв.

[32] Там само. – Арк. 41, 47.

[33] ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 208. – Арк. 1–3; Оп. 4. – Спр. 204. – Арк. 8зв.–9.

ІСТОРИКО-АРХЕОГРАФІЧНІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПО СТАРООБРЯДСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ 1998–2003 РОКІВ

У 1998–2003 рр. автор цієї статті провів низку історико-археографічних та етнографічних експедицій у місця традиційного мешкання старообрядців деяких регіонів України. У щоденнику зафіксовано 24 виїзди "в поле" протягом 64-х фіксованих календарних днів. Відвідано місця компактного мешкання старовірів на Волині – 6 населених пунктів, Київщині – 2, Поділлі – 26, Південній Бессарабії – 8, Одещині (за винятком Південної Бессарабії) – 2, Чернігівщині – 1, Черкащині – 1, а загалом – 45 населених пунктів.

Мета експедиційної роботи полягала в з'ясуванні й вивченні стану збереження документальної та наративної спадщини старообрядців у зазначених регіонах України, археографічному опрацюванні рукописів та стародруків, у зборі етнографічного та фольклорного матеріалу, фіксації "усних історій".

Поставлена мета зумовила вирішення наступних завдань:

– визначення сьогоднішнього стану старообрядських поселень України;

– виявлення документальних джерел старообрядського походження:

а) старовірських монастирів та скитів;

б) старообрядських громад;

в) окремих представників цієї конфесії;

– фіксація та опрацювання наративних джерел (рукописів та стародруків): книг богослужбового призначення, полемічної літератури та пом'яників;

– виявлення та опис речових джерел до вивчення матеріальної культури та побуту старообрядства:

а) житла;

б) одягу;

в) знарядь праці;

– запис фольклорної спадщини старообрядства:

а) духовних віршів;

б) пісень;

в) обрядів весілля, поховань, народжень тощо;

– опис традиційних занять старообрядців: садівництва, квітникарства, городництва тощо;

– запис усних розповідей старообрядців про хід колективізації в старовірських поселеннях, репресивні дії влади проти священиків, єпископату, монастирів та скитів старообрядців; збір матеріалу про долю старообрядського купецтва після 1917 р.; запис легенд та переказів про історії старообрядства стосовно їх переселення тощо.

За характером роботи експедиційну діяльність можна поділити на три групи:

1. Довготривалі експедиції з паралельною роботою в місцевих архівах (наприклад, поїздки: в Південну Бессарабію супроводжувалась роботою в Ізмаїльській філії Державного архіву Одеської області, на Волинь – з роботою в Державному архіві Житомирської області, на Поділля – з роботою в Державному архіві Вінницької області).

2. Короткотривалі експедиції в місця компактного мешкання старовірів.

3. Цільові експедиції – на сучасному етапі розвитку науки та суспільства, враховуючи територію України, цей вид експедиційної роботи вважається найефективнішим (можливий при встановлених контактах зі старовірами із залученням як традиційних засобів зв'язку, так і новітніх технічних засобів роботи "в полі").

1. 4, 7–8 липня 1998 р. відвідані с. Чолівка Коростенського р-ну, Бродник, Дурманівка (Трудолюбівка), П'ятидуб та Воробйовщина Малинського району Житомирської обл. і Рафалівка Київської обл.

2. 14 липня 1998 р. відвідані с. Борсків, Курники, 16 липня – Круги, Краснянка Тиврівського району, 15 липня – Жуківці Жмеринського району, 16 липня – Єфимівка та Пеньківка Шаргородського району, 17 липня – Пилипи-Борівські Ямпільського району, 18 липня – Шура-Копіївська Тульчинського району, 19 липня – Бушинка Тиврівського району Вінницької обл.

3. 23 липня 1998 р. відвідані сл. Чернятинська Жмеринського району, с. Балки Барського району Вінницької обл.; 24 липня – с. Ставчани та 25 липня Пилипи-Хребтіївські Новоушицького району Хмельницької обл.; 26 липня – с. Антонівка, хут. Хво268 Новоушицького району Хмельницької обл.; 26–27 липня с. Майдан-Олександрівський та 27–28 липня с. Петраші Віньковецького району, 28–29 липня с. Женишківці (Оленовка) та хут. Хлопів (Дружба) Віньковецького р-ну Хмельницької обл.

4. Третя декада квітня 1999 р., відвідано с. Красилівку Іванківського району Київської обл.

5. 10 травня–26 травня 1999 р. – експедиція в Південну Бессарабію (Одеська обл.): м. Ізмаїл, с. Стара Некрасівка та Нова Некрасівка; 18–19 травня – с. Кислиця та Муравлівка Ізмаїльського району; 21 травня – м. Вилкове Кілійського району; 23 травня – с. Приморське та Мирне Кілійського району; 24 травня – м. Кілія.

6. 22 серпня 1999 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

7. 12 вересня 1999 р. – м. Одеса;

8. 20–22 вересня 1999 р. – м. Балта Одеської обл.;

9. 13 жовтня 2000 р. – с. Круги Тиврівського району Вінницької обл.;

10. 15 жовтня 2000 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

11. 16 жовтня 2000 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

12. 9 листопада 2000 р. – с. Людавка Жмеринського району Вінницької обл.;

13. 9 серпня 2001 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

14. 23 жовтня 2001 р. – м. Черкаси;

15. 28 лютого 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

16. 1 березня 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

17. 26 червня 2002 р. – сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

18. 13–14 вересня 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.); сл. Чернишівка Руська (смт Брацлав) Немирівського району Вінницької обл.;

19. 13 жовтня 2002 р. – с. Майдан-Олександрівський Віньковецького району Хмельницької обл.;

20. 19 жовтня 2002 р. – с. Борсків Тиврівського району Вінницької обл.;

21. 1–2 листопада 2002 р. – сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.);

22. 9–14 листопада 2002 р.: 9, 14 числа – м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.; 10–11 числа – хут. Соколівка (Богомолівка) та с. Пилипи-Хебтіївські Новоушицького району Хмельницької обл.; 13 листопада – с. Майдан-Олександрівський Віньковецького району Хмельницької обл.;

23. 23–24 листопада 2002 р. смт Добрянка Ріпкинського району Чернігівської обл.;

24. 8–9 січня 2003 р. – с. Куренівка Чечельницького району Вінницької обл.; сл. Пилипонівка (м. Бершадь Вінницької обл.).

Таким чином, внаслідок проведеної роботи вдалося визначити нинішній стан основних місць компактного проживання старовірів на території України. Найпотужнішими серед обстежених регіонів виявилися поселення на Півдні Бессарабії – в Ізмаїльському та Кілійському районах Одеської обл. Це колишні некрасівські та липованські поселення, які були засновані у XVIII – першій третині XIX ст. на території Османської та, пізніше, Російської імперій. Тривале перебування під владою Порти суттєво вплинуло як на архітектуру старообрядських храмів, так і на питання свободи совісті загалом. Відомо, що іновірні турки, незважаючи на досить зверхнє ставлення до християн, достатньо терпимо прийняли старообрядство. Після приєднання цих земель до Російської імперії таку тенденцію намагався зберегти й царський уряд.

Липованські та некрасівські старообрядські храми (якщо не брати до уваги місцеві монастирі) не зазнали тотальних руйнацій у радянські часи. Навпаки, більшість з них збереглася до нинішнього часу. Однак, щодо віри прихожан, то на час проголошення незалежності України практично всі храми пустували. Занепад віри призвів до втрати інших церковних та народних традицій. Тому в Південній Бессарабії ці традиції, як ніде серед обстежених регіонів, занепали. Це простежується на повноті збереження традиційної мови, житла, предметів побуту, одягу, обрядів народження, весілля, поховань тощо.

Останні дослідження засвідчили, що, незважаючи на втрати народних традицій, все ж таки відбувається навернення місцевих старообрядців до віри. На сьогодні всі існуючі тут парафії належать до Київської і всія України єпархії Руської православної старообрядської Церкви. Тепер це найпотужніший центр старообрядства в Україні й один з провідних у країнах колишнього СРСР.

Поділля, на відміну від Південної Бессарабії зазнало більшого гноблення від російського уряду, хоча за поляків місцеві старовіри (пилипони) почували себе значно краще. Тиск, який чинився царським урядом на старовірів, відобразився і на архітектурі місцевих храмів та молитовень. Тутешні храми відрізняються як розміром забудови, так і пишністю архітектурних форм. Якщо в першому випадку при спорудженні такого типу будівель використовувався виключно камінь, то для Поділля характерним стало дерево. Однак нині, при збережені традиційних для тутешніх місць форм, використовується все ж таки камінь. Найкращими храмами старообрядської дерев'яної архітектури можна вважати Покровські церкви сл. Пилипонівки (м. Бершадь) та сл. Руської Чернишівки (смт Брацлав) Вінницької обл.

Характерною ознакою старообрядства Поділля була його домінуюча належність до попівства (безпопівців тут мало). Всі парафії цього регіону належать до Київської єпархії РПСЦ.

На Поділлі досить добре збереглися народні традиції. Місцеві старовіри у свята й донині носять російський національний одяг, є носіями, хоча в дечому зукраїнізованої, проте російської мови, зберігають традиції забудови житла, традиційні заняття: садівництво, квітникарство, городництво, баштанництво тощо. Слід відзначити, що якщо в Південній Бессарабії подібні прояви народної культури зникли

кілька десятиліть тому, то Поділля це стосується лише нині. Наприклад, щодо фольклорної спадщини старообрядства регіону, то в окремих населених пунктах, де ще зберігся увесь комплекс проведення весільного обряду (м. Бершадь), уже третій рік поспіль діє переорієнтація проведення весілля не у дворі господаря, а у спеціально призначених громадських місцях. Це може призвести до остаточного згасання весільного обрядового циклу пісень.

На Волині, яка здавна була заселена безпопівцями, ще гостріше відчувається криза духовного життя та традиційної культури. Це пояснюється не лише зміною життєвих цінностей тутешніх старовірів, але й масовим відтоком у радянський час молодого покоління з сільської місцевості в міста. Все це, разом з комплексом інших проблем, спричинило поступове послаблення і помітний занепад волинських безпопівських старообрядських громад, що, безумовно, не могло не позначитися на їхньому загальному життєвому рівні, який серед трьох розглянутих регіонів є найнижчим. Відсутність повноти інституції Церкви вплинула на ступінь віри місцевих жителів. Волинські безпопівці в переважній більшості втратили навики ведення богослужень, знання крюкового співу і т. д. Не збереглися тут і народні традиції.

Практично повністю випав з поля зору колись такий потужний центр старообрядства в Україні, як Стародубщина. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи, яка відбулася на початку становлення радянської влади, більшість старообрядських поселень цього регіону відійшла до Брянської області Російської Федерації, а тому тут не відбулося комплексного обстеження згаданих поселень. Те саме стосується і місць компактного мешкання старообрядців поблизу м. Чорнобиля, які потрапили в зону відчуження. Однак експедиції, здійснені до Добрянки та Красилівки, засвідчили кризовість процесів у цих населених пунктах, які раніше відігравали далеко не останню роль в історії старообрядського світу. Практично повністю зникло таке поняття, як старообрядство, в м. Черкасах, хоча до 1917 р. тут проживала найчисельніша громада на Правобережній Україні.

Підсумовуючи результати експедиційної роботи, автор установив, що архівні фонди всіх старообрядських монастирів та скитів практично повністю втрачені. Лише з одного Куренівського Нікольського чоловічого монастиря до створеного колгоспу с. Куренівки (Чечельницький район Вінницької обл.) вивезено більше тридцяти возів монастирського начиння, серед якого було чимало монастирських документів, старовинних рукописів та книг. За свідченнями мешканця села А. І. Годованого – все привезене використовувалось у колгоспній їдальні як паливний матеріал, а пергаментні згортки (крайньою межею яких можна вважати XV ст.) використовувалися місцевими трактористами як цупкий матеріал для виготовлення прокладок до сільськогосподарської техніки. Обстеження місць компактного проживання старовірів України засвідчило малочисельність документальних джерел у їхньому середовищі. Ширше представлені наративні джерела. Передусім за все – це книги богослужбового змісту, крюкової нотації та поминання – необхідні засоби ведення церковної та домашньої служб.

Що стосується конкретних результатів, то зроблено більше 400 оригінальних фотознімків, на яких зафіксовані храми, житло, одяг старообрядців та провідні діячі старообрядської церкви. Отримано і скопійовано близько 100 фотознімків кінця XIX – XX ст., котрі стосувалися переважно старообрядського купецтва та міщанства. Зафіксовано близько 300 стародруків та рукописів.

У ході експедиційної роботи автор отримував і сумні факти – старообрядці повсюди скаржилися на пограбування. З кожним роком ікон та старовинних

предметів стає все менше, а методи злодійства та знущання над людьми все брутальніші. Якщо раніше грабувалися нежитлові будинки старовірів уночі, то нині грабуються відкрито й нахабно, іноді навіть удень. Безпомічні старі люди практично нічого не можуть удіяти. Дійшло до того, що повністю пограбовані старообрядські храми в с. Косі Ізмаїльського району Одеської обл., с. Кругах Тиврівського району Вінницької обл., с. Клинцях Кіровоградської обл. та с. Красилівці Іванківського району Київської обл. Якщо не брати до уваги Вінницької та Київської старообрядських церков, то нині в Україні немає жодного старообрядського храму, який би не зазнав пограбувань. Масові крадіжки у старовірів свідчать не лише про падіння моралі в суспільстві, низький життєвий рівень громадян і бажання легким шляхом поправити своє становище, але й про байдужість до таких злочинів з боку правоохоронних органів та влади загалом.

Сергій Таранець (Київ)

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ ЗБІРНИКА "КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО" У ТРЬОХ ТОМАХ (К.: НАУКОВА ДУМКА, 1990)

Друга чверть XIX ст. в Україні характеризується загостренням соціальних суперечностей, розгортанням визвольного руху. До нього вливаються нові сили, зростає коло борців проти кріпосництва й самодержавства, виникають таємні політичні організації, які об'єднували тих, хто прагнув до звільнення від феодально-кріпосницької залежності й до національної свободи України.

Саме такою таємною політичною організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, що виникло в грудні 1845 – січні 1846 рр. у Києві. Його засновниками були М. І. Гулак, М. І. Костомаров і В. М. Білозерський. До них приєдналися П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко, О. О. Навроцький, Г. Л. Андрузький, І. Я. Посяда (Посяденко), М. І. Савич, О. В. Маркович та ін. Братчики також визнавали необхідність скасування кріпосного права і стояли за національне визволення українського народу. Проте в них не було єдиної думки щодо шляхів досягнення цієї мети. Одні пропонували мирний шлях, а інші, зокрема Шевченко, закликали до активної боротьби.

Програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства були: Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, т.зв. "Книга буття українського народу" й "Записка", складена В. М. Білозерським. У них висловлена думка про політичну рівноправність і національне визволення. Тут же говориться про скасування самодержавства і станових нерівностей, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку.

Донос провокатора студента Київського університету О. М. Петрова в березні 1847 р. перешкодив братчикам втілити в життя накреслені плани. Воно було розгромлене, а його члени заарештовані й відправлені до Петербурга, де з 18 березня до 30 травня 1847 р. тривало слідство. Слідство в справі учасників Кирило-Мефодіївського братства за розпорядженням Миколи I велося III відділенням під керівництвом шефа жандармів О. Ф. Орлова. Вирок був винесений особисто царем. Найжорстокішої кари зазнали Шевченко і Гулак. Т. Шевченка віддали в солдати й вислали в Оренбурзький край. Микола I на вироку написав: "Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать". За словами Івана Франка,

"десять літ він томився під вагою російської муштри, а для Росії волі зробив більше, ніж десять переможних армій". М. Гулака на три роки ув'язнили у Шліссельбурзьку фортецю, а потім відправили на заслання до Пермі. Інші кирило-мефодіївці були заслані в різні віддалені губернії Росії.

У перші роки після розгрому товариства, про нього ніхто не зважувався не тільки писати, але й говорити. Тільки з 80-х років XIX ст. починають з'являтися окремі матеріали. Так, 1885 р. "Русская мысль", "Русская старина" й "Киевская старина" вмістили матеріали про Костомарова, згодом – про Шевченка, Марковича, Гулака. Перша публікація офіційних матеріалів відноситься до 1892 р., коли в журналі "Русский архив" була надрукована копія доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова про діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Наступного року в цьому журналі оприлюднено його статут.

У 1905–1907 рр. окремі дослідники мали змогу докладніше ознайомитися з архівом III відділення та матеріалами слідчої справи щодо Кирило-Мефодіївського товариства. У журналі "Былое" були опубліковані "Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", а також прокламації "Брати українці" і "Братья великословяне и поляки" (1906, № 2), свідчення Т. Шевченка, М. Костомарова (1906, №8; 1907, №8), доповіді III відділення про Г. Андрузького (1907, № 9). Текст статуту товариства, витяги з допитів М. Гулака були надруковані М. І. Стороженком у "Киевской старине" (1906, №2) (помер 12 січня 1906 р.).

1911 р. в Москві були видані твори Т. Шевченка у двох томах і, як додатки, в другому томі вміщено "Материалы по политическому делу Т. Г. Шевченко". 1914 р. побачила світ Пояснювальна записка В. Білозерського, в якій викладені основні положення Статуту і правил товариства ("Україна", 1914, кн. 1). Українське наукове товариство видало 1915 р. збірник "Пам'яти Тараса Шевченка (1814–1915)", де вміщено "Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства": признання кирило-мефодіївців за редакцією М. С. Грушевського. На той час це була найповніша публікація документів слідчої справи кирило-мефодіївців. П. І. Зайцев уперше опублікував українською мовою "Книгу буття українського народу" у 1918 р. ("Наше минуле", № 1). Значну кількість документів про Т. Г. Шевченка надрукував М. М. Новицький під назвою "Шевченко в процесі 1847 р. і його папери" ("Україна", 1925, кн. 1/2).

Деякі документи про арешт Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін. з'явилися в збірнику "За сто літ" (1928, кн. 2).

Репресії, що почалися у 30-х роках, не дали можливості опублікувати всі документи слідчої справи. У повоєнні роки найбільше їх оприлюднено в документальних збірниках. 1950 р. у Москві з'явилася книга П. А. Зайончковського "Кирило-Мефодиевское общество (1845–1847)", в додатку до якої вміщена "Книга буття українського народу" під назвою "Закон божий" (російською мовою).

Матеріали слідчої справи друкувалися також Українською Вільною Академією Наук (США) у серії "Джерела новітньої історії України" (див.: *Міяковський В. В.* Недруковане і забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк, 1984).

Проте не було повної публікації документальних матеріалів про Кирило-Мефодіївське товариство. До того ж названі вище часткові публікації містяться у виданнях малодоступних не тільки для широкого читача, але навіть для науковців-дослідників. Але це не означає, що не робилися спроби опублікувати всю слідчу справу про кирило-мефодіївців. У 1946–1947 рр. Архівним управлінням УРСР було порушено питання про її видання до 100-річчя від дня заснування Кирило-

Мефодіївського товариства, але не одержано дозволу. В 60-х роках співробітники ЦДІА УРСР за участю працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Інституту історії АН УРСР розпочали роботу з підготовки до друку матеріалів слідчої справи про Кирило-Мефодіївське товариство в трьох томах. До першого тому були включені загальні розпорядження царських властей щодо арешту і слідства над кирило-мефодіївцями, документи й матеріали М. І. Гулака, М. І. Костомарова та В. М. Білозерського (I–IV частини). До другого – включено документи й матеріали слідчих справ П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, О. О. Навроцького та Г. Л. Андрузького (V–VIII частини). До третього – І. Я. Посяди, М. І. Савича, О. В. Марковича, О. Д. Тулуба, доповіді царських чиновників про слов'янофільство й українофільство, журнал слідств (IX–XIX частини). Вони зберігаються в Москві серед матеріалів III відділення за 1847 р. (Фонд 109, 1 експ. спр. 81, ч. 1–19) – тепер Російському центральному державному архіві вищих органів державної влади й державного управління, за винятком ч. 6 "О художнике Шевченко", переданої 1939 р. на вічне зберігання до Державного музею Т. Г. Шевченка.

Наприкінці 1969 р. рукопис після схвалення його Вченою Радою Архівного управління з двома позитивними рецензіями – професора П. А. Зайончковського (Москва) та члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шабліовського – був переданий до видавництва "Наукова думка". Видання готувалося до 125-річчя з часу створення товариства. Редактори видавництва з великим задоволенням працювали над ним. Щоб своєчасно передати його в друкарню (адже обсяг був 150 др. арк.), вони залишалися працювати після робочого дня, брали роботу додому. Матеріали слідчої справи зацікавили й інших редакторів видавництва, які не брали участі в редагуванні. Тритомник мав бути передплатним, випущено рекламний буклет, почалася передплата. У 1970 р. рукопис уже передали до друку, але в середині 1971 р. Архівне управління відкликало його з виробництва й відправило до Москви в Головне архівне управління СРСР на повторне рецензування. Незважаючи на замовлені негативні рецензії, рецензенти Головархіву та Інституту слов'янознавства не могли заперечити наукової цінності цього видання. Після повернення рукопису він пролежав на полицях у сховищі Центрального державного історичного архіву до кінця 80-х років. Деякими істориками вносилися пропозиції зі 150 др. арк. відібрати матеріали для двох томів обсягом 60 др. арк., але більшість, у тому числі й упорядники, з цим не погодилася, бо розуміла, що після такого скорочення збірка ніколи вже не вийде у світ.

Утретє зайшла мова про видання слідчої справи щодо кирило-мефодіївців у трьох томах тільки в 1988 р. після того, як відновила свою діяльність Археографічна комісія при АН УРСР. Але й тоді дискутувалося питання про доцільність включення в публікацію художніх творів Т. Г. Шевченка. У другому томі (ч. VI) пропонувалося вилучити збірку поезій Т. Г. Шевченка "Три літа", конфісковану під час арешту 5 квітня 1847 р. (Док. № 231–254). Мотивувалося це тим, що вона надрукована в зібраннях творів, а в 1966 р. автограф збірки "Три літа" був виданий також фототипічним способом. Зрештою, зійшлися на тому, що й художні твори, які були складовою частиною слідчої справи й підставою для звинувачення поета, слід подавати в публікації.

У 1990 р. упорядники з великою радістю зустріли видання слідчої справи щодо кирило-мефодіївців, але ця радість супроводжувалася й гіркотою. Перед очима кожного промайнув тернистий шлях виходу її в світ.

Марія Бутич (Київ)

---◆---

Долинський Олександр Васильович (13.07.1924 – 27.11.2003). На 80-му році життя 27 листопада 2003 р. після тяжкої хвороби пішов з життя провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук Олександр Васильович Долинський – щира, мудра, доброзичлива людина. Для всіх, хто знав Олександра Васильовича, він завжди був взірцем інтелігентності, скромності, вихованості й порядності.

Олександр Васильович Долинський народився 13 липня 1924 р. у місті Києві в сім'ї робітника. Батько його – Василь Павлович Долинський був відомим у Києві хутровиком, висока професійна майстерність якого врятувала сім'ю від голодної та холодної смерті під час нацистської окупації Києва, коли сім'я залишилася без даху над головою. Мати – Ганна Григорівна була домогосподинею, виховувала двох синів – старшого Олександра та молодшого Дмитра. До школи Олександр Васильович пішов 1931 р. і навчався у київській середній школі № 78. З юних літ займав активну життєву та громадську позицію – захоплювався плаванням, академічною греблею, в 1939 р. вступив у комсомол, був комсоргом школи, яку згодом закінчив на відмінно.

О. В. Долинський належав до того вибраного покоління десятикласників, на випускний вечір яких припав початок війни. Як і більшість його однолітків, на фронт він пішов у червні 1941 р. добровольцем, дописавши собі один рік. Проте "перепусткою", за його словами, для нього стали знання німецької мови та здані ще в мирні дні норми "Ворошилівського стрілка". Про направлення на фронт він сповістив своїх батьків запискою, оскільки часу на збори та прощання майже не було.

Бойовий шлях Олександр Васильович розпочав рядовим солдатом на Південно-Західному фронті в районі Києва. Згодом він став заступником політрука 2-ї роти 144 полку 28 дивізії. Під час оборони Києва у вересні 1941 р. був тяжко поранений. Про тогочасну операцію, яка відбулася в польових умовах і замість анестезії було сто грамів горілки та двоє бійців, які міцно тримали його за руки, Олександр Васильович згадував якось з усмішкою. Йому пощастило, разом з іншими пораненими його встигли вивезти в запілля у госпіталь. Одужання затягнулося майже до кінця року.

Після виписки з госпіталю О. В. Долинський отримав направлення до Київського військового училища зв'язку ім. М. Калініна, що розташувалося тоді у м. Красноярську. Після навчання у листопаді 1942 р. був включений до резерву Головного управління зв'язку Червоної Армії. Під час перебування в резерві закінчив курси техніків спецарматури зв'язку, після чого у грудні 1943 р. отримав скерування до 8-го Гвардійського полку зв'язку Окремої Приморської армії, у складі якої брав участь у визволенні Криму. Дальший бойовий шлях Олександра Васильовича пролягав у складі 59-го полку зв'язку 2-ї повітряної армії Першого Українського фронту через Польщу та Німеччину, де він у чині гвардії лейтенанта зустрів перемогу. З травня по вересень 1945 р. перебував у резерві Головного управління зв'язку. Після демобілізації у вересні того ж року поступив на історичний факультет Київського університету.

У 1950 р. Олександр Васильович Долинський закінчив з відзнакою університет, після чого успішно склав іспити до аспірантури. Закінчивши її у 1953 р., залишився працювати старшим викладачем кафедри Нової історії у Київському державному університеті.

Кінець 50 – початок 60-х років стали для Олександра Васильовича періодом пошуків своєї стежки в науці. В 1958–1960 рр. він обіймав посаду заступника директора з наукової роботи в Софійському музеї, в 1960–1964 рр. працював науковим редактором Головної редакції "Української радянської енциклопедії". Рік 1964-й став для нього переломним. Цього року він повернувся до своєї "альма-матері" – Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на посаду старшого викладача кафедри архівознавства, де працював майже 30 років.

Роки роботи в університеті (1964–1992) були дуже насиченими. Крім викладацької роботи (а він читав курси "Архівознавство", "Загальне документознавство", спецкурси з палеографії, дипломатики, метрології, хронології), Олександр Васильович багато уваги приділяв праці зі студентами – керував виробничою та науковою практикою студентів, що проходила не лише в архівах України, а й в архівних установах Москви і Ленінграда, опікував роботу студентського наукового гуртка, часто виїздив зі студентами на практику до інших країн – Польщі, Угорщини, Болгарії, Югославії, колишньої Німецької Демократичної Республіки.

У цей період О. В. Долинський інтенсивно працював не лише як викладач, але й науковець. У 1975 р. ним успішно була захищена кандидатська дисертація на тему "Первые советские публикации дипломатических документов". Того самого року вийшов друком його навчальний посібник з історії публікації дипломатичних джерел. Ним були розроблені методичні рекомендації до вивчення курсів "Наукова інформація в архівній справі" та "Самостійна робота студентів". О. В. Долинський є одним з авторів, які підготували до друку збірник документів "Киевский университет: Документы и материалы, 1834–1984" (К., 1984), колективної монографії "Документы великого созидания: Источники по истории Украинской ССР" (К., 1986). У його науковому доробку близько 40 статей, надрукованих в УРЕ, численних наукових журналах та збірниках.

Не можна не згадати педагогічний талант Олександра Васильовича, в основі якого лежить висока людяність. Він завжди користувався щирою повагою та любов'ю у студентів. Можливо, тому що проходячи разом зі студентами численні практики, він ніколи не робив собі поблажок за їх рахунок, не дозволяв собі розмовляти з ними менторським тоном, вбачаючи в них своїх колег. Тому всі, хто навчався в 60–80 роки на історичному факультеті Київського університету, серед своїх улюблених викладачів завжди згадають Олександра Васильовича Долинського.

З 1981 р. О. В. Долинський обіймав посаду доцента кафедри архівознавства, виконуючи одночасно обов'язки заступника декана з питань зарубіжних зв'язків і роботи з іноземцями. За це його неофіційно називали "міністром іноземних справ". Олександр Васильович був головою Ради інтернаціональної дружби історичного факультету, членом секції суспільних наук Українського республіканського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. В період 80–90 років Олександр Васильович читав лекції на курсах підвищення кваліфікації для працівників архівних установ, викладав палеографію у Київському художньому інституті.

З 1991 р. Олександр Васильович розпочав свою співпрацю з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, до якого він остаточно перейшов у 1992 р. Добре знання німецької мови дало йому можливість відкрити для себе нову цікаву тему "Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни", що тільки-но почала розроблятися в Україні. Сьогодні його повноправно можна назвати одним із першопрохідців у цій ділянці.

В Інституті О. В. Долинський очолював дослідницьку групу, яка працювала в архівах з метою виявлення нових документальних свідчень нацистської окупаційної політики в галузі культури. Він працював у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України з німецькими документами двох великих архівних фондів – 3206: "Рейхскомісаріат України" та 3676: "Оперативний штаб імперського керівника Розенберга". У цьому ж архіві ним були опрацьовані фонди Архівного управління, Наркомосвіти, Комітету в справах мистецтв УРСР та ін. Над цією темою працював також і в інших архівах Києва – Обласному архіві та в Центральному державному архіві громадських об'єднань. Результатом багаторічної роботи в архівах групи під його керівництвом стало створення на основі копій віднайдених документів тематичного архіву з досліджуваної проблеми.

У 1994 р. для Міжнародної конференції "Проблеми повернення національних культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни", що відбулася в Чернігові, О. В. Долинським була підготовлена виставка документів про втрати українських установ культури: бібліотек, архівів, музеїв під час війни. Спеціально для Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України Олександр Васильович підготував підбірку документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга щодо діяльності цієї нацистської організації в Україні. На основі відібраних та підготовлених ним до друку документів у серії "Повернення культурного надбання України: Проблеми, завдання, перспективи" з'явилася публікація "Матеріали круглого столу «Проблеми вивчення архівних матеріалів Оперативного штабу Рейхсміністерства окупованих областей Сходу Розенберга»" (К., 1994).

Під науковим керівництвом Олександра Васильовича було захищено дві кандидатські дисертації з проблем політики та діяльності нацистів у галузі культури на території України під час Другої світової війни: "Архівна справа в окупованій Україні: 1941–1944 рр." (М. Дубик, 1997) та "Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни" (Т. Себта, 2000).

В останні роки життя Олександр Васильович Долинський багато перекладав, готував до друку збірник німецьких документів з теми, яку він досліджував більше десяти років. Останній свій переклад про Ріко Ярі, діяча українського національного визвольного руху, він завершив, перебуваючи вже у лікарні.

Олександр Васильович Долинський все своє життя прожив у Києві в районі вулиць Лютеранської та Хрещатик. Тут він народився, пішов у школу, сюди повернувся з фронту, жив по війні, звідси його проводжали в останню дорогу. На Хрещатику, біля будинку 29, де він жив деякий час по війні, ще й досі росте висока єдина на всій вулиці тополя, яку колись посадив Олександр Васильович. Вірно кажуть, що пам'ятником людині служать добрі справи, досвід, переданий учням. Але є ще один пам'ятник – це світла і добра пам'ять, яку залишив Олександр Васильович по собі в наших серцях.

Тетяна Себта (Київ)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог) – кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Острозька академія"

Наталія БІЛОУС (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Даніель БОВУА (Париж) – професор Сорбонни–Пантеон I

Наталія БОНДАР (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

Віктор БРЕХУНЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу історії та теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Іван БУТИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Марія БУТИЧ (Київ) – науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Києві

Віктор ВЕКЛЕНКО (Дніпропетровськ) – науковий співробітник археологічної лабораторії Дніпропетровського національного університету

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України

Олег ДЯЧОК (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент Академії митної справи України

Інна ЗАБОЛОТНА (Київ) – аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Роман КИСЕЛЬОВ (Київ) – аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ірина КОВАЛЬОВА (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Тетяна КУЗИК (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олексій КУЗЬМУК (Київ) – аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (Острог) – кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Острозька академія"

Олександр КУЧЕРУК (Київ) – завідувач бібліотеки ім. О. Ольжича

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Людмила ЛИНЮК (Чернігів) – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків) – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Ольга МЕЛЬНИК (Київ) – старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського

Володимир МІЛЬЧЕВ (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент Запорізького державного університету

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з Новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ (Київ) – дисертант Національного університету "Києво-Могилянська академія"

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу пам'яток княжої і козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Мирослав НАҐЕЛЬСЬКИЙ (Варшава) – доктор історії, заступник директора Інституту історії Варшавського університету

Віталій ПЕРКУН (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії НАН України

Володимир ПОЛІЩУК (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І. Франка

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Андрій ПРОКОПЧУК (Київ) – аспірант Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Ігор СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Інна СТАРОВОЙТЕНКО (Київ) – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Андрій СТАРОДУБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Лідія СУХИХ (Київ) – провідний науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Києві

Сергій ТАРАНЕЦЬ (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ольга ТОДІЙЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Ферхад ТУРАНЛИ (Київ) – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Вадим ХМАРСЬКИЙ (Одеса) – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ) – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Володимир ШАЛОБУДОВ (Дніпропетровськ) – співробітник археологічної лабораторії Дніпропетровського національного університету

Валентина ШАНДРА (Київ) – доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту історії України НАН України

Ірина ШЛІХТА (Київ) – аспірантка Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Тетяна ЯКОВЛЕВА (Санкт-Петербург) – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету

Максим ЯРЕМЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач Науково-дослідного центру "Спадщина Києво-Могилянської академії"

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія Черкаська. Джерела Центрального державного історичного архіву України в Києві до історії роду князів Санґушків 7
Лідія Сухих. Мобілізація матеріальних ресурсів уряду Речі Посполитої проти Визвольної війни українського народу середини XVII століття 22
Ярослав Федорук. Рукопис Мартина Ґолінського – археографічна пам'ятка середини XVII століття 37
Володимир Мільчев. Джерела до історії запорозького козацтва в фонді "Славонська генералкоманда" Хорватського державного архіву 88
Іван Бутич. Пам'ятка до історії українського дипломатарію 99
Ігор Скочиляс. Архіви Унійної Церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції 105
Інна Старовойтенко. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело 112
Наталія Бондар. Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського 139

2. ГЕРАЛЬДИКА, КАРТОГРАФІЯ, ІСТОРИЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Володимир Ленченко. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття 157
Віктор Векленко, Ірина Ковальова, Володимир Шалабудов. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці 190
Олександр Кучерук. Печатки Організації Українських Націоналістів Львівщини 1942 року 222

3. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Віталій Михайловський. Надання земельної власності у Подільському воєводстві за панування Владислава III (1434–1444) 227
Володимир Поліщук. Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (На прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) 266
Олег Дячок. Хроніст Алессандро Ґваньїні 299
Даніель Бовуа. "Щоденник" Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу 322

Максим Яременко. Київські монастирські та приватні чернечі бібліотеки XVIII століття і "літературні уподобання" монашества ... 346
Володимир Потульницький. Інтеграція національної історії у світову в німецькій історіософії у першій половині XX століття ... 366
Володимир Ковальчук. Від підпілля ОУН до запілля УПА: еволюція оунівської мережі на північно-західних українських землях ... 381
Ігор Марчук. До питання про утворення та організаційну побудову УПА на Волині ... 410

4. ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Віктор Брехуненко, Мирослав Нагельський. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних збірань ... 425
о. Юрій Мицик. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво ... 453
Петро Кулаковський. Податки Чернігівського воєводства на користь Коронного скарбу у 1635–1647 роках ... 461
Ферхад Туранли. Архівний документ султана Ібрагіма про становище козаків та грошову реформу 40-х років XVII століття ... 477
Володимир Кравченко. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х років XVII століття ... 482
Віктор Атаманенко. Опис Острозької волості 1654 року ... 504
Тетяна Яковлева. Документи до історії Гетьманщини у фондах санкт-петербурзьких архівів ... 529
Володимир Александрович. Опис замку в Бродах 1689 року ... 544
Олексій Кузьмук. Начальники січових церков (До історії церковного устрою Нової Січі) ... 566
Тетяна Кузик, Вадим Хмарський. Документи з історії запорозького козацтва в зібранні рукописів Одеського товариства історії і старожитностей ... 597
Андрій Стародуб. Невідоме свідчення про поширення українського перекладу Нового Заповіту на території Наддніпрянської України у 80-ті роки XIX століття ... 620
Інна Заболотна. Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським ... 629
Ігор Гирич, Ольга Тодійчук. Листи українських соціал-демократів до Михайла Грушевського ... 633
Надія Миронець. До історії розриву стосунків між А. В. Ніковським та Є. Х. Чикаленком ... 672
Ірина Шліхта. Штрихи до портрета Марії Донцової ... 681
Роман Кисельов. Невідомий лист Зоріана Доленги-Ходаковського до овруцького архімандрита Пахомія Левицького ... 695

5. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Наталія Білоус. Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (Соціально-правові взаємини). – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2003. – 439 с. ... 703
Петро Кулаковський. Заяць Андрій. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів: Вид-во "Добра справа", 2003. – 206 с. – (Серія: Монографії / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка) ... 713

Віталій Перкун. Szymański J. Herbarz rycertwa polskiego z XVI wieku. – Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2001. – 360 s. 720
Володимир Александрович. Smąrąg Różycka Małgorzata. Ewangeliarz Ławryszewski. – Kraków, 1999. – 158 s., il. 723
Ігор Гирич. Журба О. І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII–XIX ст. – Дніпропетровськ, 2003. – 314 с. 729
о. Юрій Мицик. Рецензійний огляд. [Чабан М. Діячі Січеславської "Просвіти" (1905–1921). Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – 535 с.; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Л. І. Виногродська, І. С. Винокур, Г. А. Козубовський та ін. – К., 1997. – 336 с.; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. – К., 1999; Szagała R, Kolanczuk A. Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. Przewodnik. –Warszawa, 2002. – 133 s.] 734
Володимир Маслійчук. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с. 744
Валентина Шандра. Баханов К. А., Лыман И. И. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского; Крыжановский В. К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с.; ил. 755
Андрій Прокопчук. Міттенвальд, 1946–1951: З нагоди п'ятдесятиліття таборів українських біженців у Міттенвальді, Німеччина / Упор. Т. Рогатинська, Б. Карпенко; Ред. кол. П. Рогатинський та ін. Товариство колишніх мешканців таборів українських біженців у Міттенвальді. – Воррен, Мічіган, 2001. – 753 с. 759
Людмила Линюк. Видання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського 2002 року 763

MISCELLANEA

Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті (*Віталій Михайловський*) 771
Коментар про події 1654 року на плані Переяслава 1794 року (*Володимир Ленченко*) 772
Вірш Івана Величковського в почаївському молитвослові 1755 року (*Роман Кисельов*) 774
Читаючи листи Леоніда Глібова до Олександра Кониського. Нотатки коментатора (*Віктор Дудко*) 775
До листування Федора Вовка з Митрофаном Дикаревим (*Валерій Старков*) 780
До питання про благодійну діяльність Української Автокефальної Православної Церкви серед в'язнів київських тюрем у 1920-х роках (*Ірина Преловська*) 783
Іллінська парафія УАПЦ: історія навколо однієї світлини (*Ольга Мельник*) 786
Історико-археографічні та етнографічні експедиції по старообрядських поселеннях України 1998–2003 років (*Сергій Таранець*) 792
З історії підготовки до друку збірника "Кирило-Мефодіївське Товариство" у трьох томах (К.: Наукова думка, 1990) (*Марія Бутич*) 796
Олександр Васильович Долинський (1924–2003) 799
Відомості про авторів 802

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

Natalia Cherkas'ka. Sources in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv on the History of the Princely Sanguszko Family 7
Lidiia Sukhykh. The Mobilization of the Material Resources of the Government of the Polish Commonwealth against the Ukrainian Liberation War of the Mid-17th Century 22
Iaroslav Fedoruk. The Manuscript of Marcin Goliński as an Archeographic Monument of the Mid-17th Century 37
Volodymyr Mil'chev. Sources on the History of the Zaporozhian Cossacks in the "Slavonska Generalkomanda" Collection of the Croatian State Archives 88
Ivan Butych. A Monument on the History of Ukrainian Diplomacy 99
Ihor Skochylias. The Archives of the Uniate Church in 18th-century Podillia: An Attempt at Reconstruction 105
Inna Starovoitenko. The Correspondence of Ie. Kh. Chykalenko with P. Ia. Stebnyts'kyi as a Historical Source 112
Natalia Bondar. The Ostroh Bible in the Collections of V. Vernads'kyi National Library of Ukraine 139

2. HERALDRY, CARTOGRAPHY, AND HISTORICAL ARCHAEOLOGY

Volodymyr Lenchenko. Hand-drawn Plans of the 18th-century Zaporozhian Sich 157
Viktor Veklenko, Iryna Koval'ova, Volodymyr Shalabudov. An Archaeological Conclusion to the Discussion Concerning the Location of the Town of Samar' and of the Fortress of the Mother of God 190
Oleksandr Kucheruk. The Seals of the Organization of Ukrainian Nationalists of the Lviv Region in 1942 222

3. STUDIES

Vitalii Mykhailovs'kyi. Granting Land Ownership in Podillia Voivodeship During the Reign of Wladyslaw III (1434–1444) 227
Volodymyr Polishchuk. The Governing Clan of the Luts'k Starosta Prince Bohush Korets'kyi (Based on the Luts'k Castle Administration, 1561–1567) 266
Oleh Diachok. The Chronicler Alessandro Guagnini 299
Daniel Beauvois. The "Diary" of Pylyp Orlyk: From the Mirage of Exile to Ukrainian Myth 322

Maksym Iaremenko. Kyiv Monasterial and Private Monastic Libraries of the 18th Century and the "Literary Tastes" of Monks 346
Volodymyr Potul'nyts'kyi. The Integration of National into World History in German Historiosophy in the First Half of the 20th Century 366
Volodymyr Koval'chuk. From the OUN Underground to the Support Structure of UPA: The Evolution of the OUN Network in the Northwestern Ukrainian Lands 381
Ihor Marchuk. On the Question of the Founding and Organizational Structure of UPA in Volyn' 410

4. SOURCE PUBLICATIONS

Viktor Brekhunenko, Miroslav Nagiel'ski. Twelve Letters of the Hetmans of the Zaporozhian Army from the 16th to the First Half of the 17th Century from Polish Archival Collections 425
Rev. Iurii Mytsyk. A Publicistic Polish Tract of the First Quarter of the 17th Century on the Zaporozhian Cossacks 453
Petro Kulakovs'kyi. Taxes from Chernihiv Voivodeship Entering the Crown Treasury, 1635–1647 461
Ferhad Turanly. An Archival Document of Sultan Ibrahim about the State of the Cossacks and the Monetary Reform of the 1640s 477
Volodymyr Kravchenko. Documents on the History of Trade by Scots from Zamo–É and Brody in Kyiv in the 1640s 482
Viktor Atamanenko. A Description of Ostroh *volost'* in 1654 504
Tetiana Iakovleva. Documents on the History of the Cossack Hetmanate in the Collections of the Archives of Saint Petersburg 529
Volodymyr Aleksandrovych. A Description of the Castle of Brody in 1689 544
Oleksii Kuz'muk. The Heads of Sich Churches (Toward a History of Church Administration in the New Sich) 566
Tetiana Kuzyk, Vadym Khmars'kyi. Documents on the History of the Zaporozhian Cossacks in the Manuscript Collection of the Odesa Society of History and Antiquities 597
Andrii Starodub. An Unknown Account about the Distribution of a Ukrainian Translation of a New Testament in Dnieper Ukraine in the 1880s 620
Inna Zabolotna. On the Beginning of the Collaboration of I. P. Kryp'iakevych with M. S. Hrushevs'kyi 629
Ihor Hyrych, Ol'ha Todiichuk. Letters of the Ukrainian Social Democrats to Mykhailo Hrushevs'kyi 633
Nadiia Myronets'. On the History of the Break in Relations between A. V. Nikovs'kyi and Ie. Kh. Chykalenko 672
Iryna Shlikhta. Strokes to the Portrait of Maria Dontsova 681
Roman Kyselov'. An Unknown Letter from Zorian Doœìnga-Chodakowski to Archimandrite Pakhomii Levyts'kyi of Ovruch 695

5. REVIEW ARTICLES

Natalia Bilous. Kapral' Myron. *Natsional'ni hromady Lvova XVI–XVII st (Sotsial'no-pravovi vzaiemyny).* – Lviv: Piramida, 2003. – 439 pp. 703
Petro Kulakovs'kyi. Zaiats' Andrii. *Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII stolittia.* – Lviv: Dobra sprava, 2003. –

206 pp. Series: Monographs (Institute of Historical Research, Ivan Franko Lviv National University) 713
Vitalii Perkun. Szymanski J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. – Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2001. – 360 pp. 720
Volodymyr Aleksandrovych. Smąrąg Różycka Malgorzata. *Ewangeliarz Ławryszewski*. – Kraków, 1999. – 158 pp. 723
Ihor Hyrych. Zhurba O. I. *Stanovlennia ukrains'koi arkheohrafii ta istoriohrafichnyi protses druhoi polovyny XVIII–XIX st.* – Dnipropetrovs'k, 2003. – 314 pp. 729
Rev. Iurii Mytsyk. Reviews: [Chaban M. *Diiachi sicheslavs'koi "Prosvity" (1905–1921). Biobibliohrafichnyi slovnyk*. – Dnipropetrovs'k: IMA–Press, 2002. – 535 pp.; *Arkheolohiia doby ukrains'koho kozatstva XVI–XVIII st.* / Ed. by L. I. Vynohrods'ka, I. S. Vynokur et al. – Kyiv, 1997. – 336 pp.; V'ialov P. I., Kryvosheia V. V. *Shliakhets'ko-kozats'ki rody ta ikhnia dolia*. – Kyiv, 1999; Szagała R, Kolanczuk A. *Cmentarz prawosławny na Woli w Warszawie. Groby ukraińskie. Przewodnik*. – Warszawa, 2002. – 133 pp.] 734
Volodymyr Masliichuk. Saganovich G. *Narys historyi Bielarusi ad starazhytnastsi da kantsa XVIII stagoddzia*. – Minsk: Entsyklapedyks, 2001. – 412 s. 744
Valentyna Shandra. Bakhanov K. A., Lyman I. I. *Berdiansk v dnevnikakh tituliarnogo sovetnika V. K. Kryzhanovskogo*; Kryzhanovskii V. K. *Dnevniki*. – Zaporizhzhia: Prosvita, 2002. – 218 pp. 755
Andrii Prokopchuk. *Mittenval'd, 1946–1951: Z nahody p'iatdesiatylittia taboriv ukraVns'kykh bizhentsiv u Mittenval'di, Nimechchyna* / Ed. by P. Rohatyns'kyi et al. – Warren, Michigan: Society of Former Residents of the Ukrainian Displaced Persons Camps in Mittenwald, Germany, 2001. – 753 pp. 759
Liudmyla Lyniuk. Vydannia Chernihivs'koho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovs'koho 2002 roku. 763

6. MISCELLANEA

Source References about Proskuriv in the 15th Century (*Vitalii Myhailovs'kyi*).. 771
A Comment on the Events of 1654 in the 1794 Plan of Pereiaslav (*Volodymyr Lenchenko*) 772
Ivan Velychkovs'kyi's Poem in the Pochaiv Prayer Book of 1755 (*Roman Kyseliov*) 774
Reading the Letters of Leonid Hlibov to Oleksander Konys'kyi. The Notations of a Commentator (*Viktor Dudko*) 775
On the Correspondence of Fedir Vovk with Mytrofan Dykariv (*Valerii Starkov*) 780
Regarding the Charitable Activity of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church among the Inmates of Kyiv Prisons in the 1920s (*Iryna Prelovs'ka*) 783
The St. Elijah Parish of the UAOC: The History Surrounding a Photograph (*Ol'ha Mel'nyk*) 786
Historical-Arheographical and Ethnographic Expeditions to Old-Believer Settlements in Ukraine in 1998–2003 (*Serhii Taranets'*) 792
Regarding the Preparation of the 3-volume "*Kyrylo-Mefodiivs'ke tovarystvo*" Collection (Kyiv: Naukova dumka, 1990) for Publication (*Maria Butych*) ... 796
Oleksandr Vasyliovych Dolyns'kyi (1924–2003) 799
About the Authors 802

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 8/9

Редактор *Броніслав Адамович*
Літературні редактори:
Юлій Шелест, Анатолій Янченко
Коректори:
Наталя Кунець, Оксана Шевченко
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Комп'ютерний дизайн
Людмили Косун, Ірини Стариковської

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевского НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ

Підп. до друку. 9.09.04. Формат 70x100/16.
Гарн. Тімес. Офс. друк. Папір офс. № 1. Ум.-друк. арк. 65,65.
Обл.-вид. арк. 60,5. Зам. 4–407
Наклад 500 прим.

Віддруковано в друкарні концерну «Видавничий Дім. "Ін Юре"»
вул. Багговутівська, 17–21
04107 Київ